

५० १०

२४/६ १

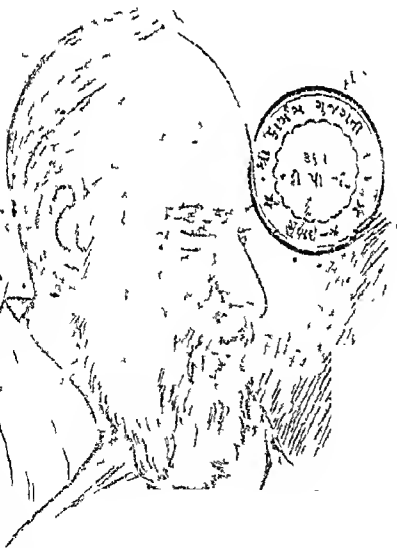

पञ्चांग

१९८०

०१/०१/८०

હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

(સ્થપાઈ ૧૯૧૬)

ના જિંદગીના વીમા

આપણી અકિતીય પ્રતિ

૧૯૩૨-૩૩

૧૯૩૧-૩૨

૧૯૩૦-૩૧

૧૯૨૯-૩૦

આ કંપનીનો પહોવટ મુંબઈ શહેર અને કલકત્તા નહિ પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનની વ્યાપારી આવશ્યકતાઓ અને માનવૃત્ત સ્થાન જોગવાઈ અને વ્યાપારી કુનેહ માટે પંડાએલા ટિરેક્ટરોના હાથમાં હોવાથી આ કંપનીના પોલીસી હોલ્ડર તરીકે તમારી રોકાણી-શ્રીના બહુભાગ તેમની કુનેહભરી પ્રગતિમાન વ્યવસ્થાને લીધે તમેને સારામાં સારો લાભ મળે તે માટે જોમત નથી.

કંપનીનું પોલીસી હોલ્ડર તરફ ઉદાર, ન્યાયી, અને સફાઈપૂર્વક વર્તન જાળવેલું છે.

કંપનીએ જિંદગીના વીમાની પોલીસીમાં “અપંગતાનું રક્ષણ”; “શ્રીમીઅમનો હુને બર્થ સિવાય પૂરી રકમની પોલીસી આદ્ય રાખવાની યોજના;” “આરુભાતથી મરણ થાય તો વીમાની રકમ ૨૦% મળે”-જેવી અનેક લાભદાયી અને આકર્ષક યોજનાઓ રાખી કદી ત્રાપાળ વર્ષની આખરે ડા. ૧૦૫,૨૬,૫૦૦નું કામ મેળવી દિલ્લી પ્રવનો મેળવેલા વિશ્વાસ અને લોક-પ્રિયતા સાબીત કરી છે.

આપણું

૬૯ લાખ ૭૧ લાખ ૮૮ લાખ ૧૦૫ લાખ

ચીફ એક્ઝેક્યુટિવ-ગુજરાત

એન. એમ. ફોનહારની કું.

૧૨-“Bombay”

ટલીફોન-૨૨૩૫

૨૧૩૪, ચાંચોસેલ

અ મ દા યા દ

સત્તાપાત્રી	...	૬,૦૦,૦૦,૦૦૦
ભરાએલી	...	૭૧,૨૧,૦૫૫
કુલ ફંડ	...	૧,૨૬,૮૨,૩૬૪
શ્રીમીઅમની આવક		
૧૯૩૨-૩૩	...	૭૮,૧૦,૦૫૫
ચૂકવેલા દાવા	...	૫,૫૦,૦૦,૦૦૦

卐 प्रस्थान 卐

पुस्तक

१७

संवत् १८८०

कार्तिक-चैत्र

CCP
प्रस्था

तंत्रीयो

रामनारायण विद्यनाथ पाठक

रसिकलाल छोटालाल परीज

प्रस्थान कार्यालय : पागडी अगिचारी सामे • अमदावाद

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
બદ્ધિસ [કાવ્ય]	૧	યુરોપમાં જે જોયું તેમાંથી	૩૩
સુન્દરમ		આપણે શું શીખવાનું ?	
બુદ્ધનો યુદ્ધત્યાગ [કાવ્ય]	૧૬૦	બદ્ધજી હંસરાજ વૈદ્ય	
પ્રતાપરાય પ્રભાશંકર પંડ્યા		યુવાની [કાવ્ય]	૩૭૭
બંધાઈ ગયું [કાવ્ય]	૯૩	પતીલ	
સુન્દરમ		રાજા રામમોહનરાય	૨૨૨
બંધન [કાવ્ય]	૫૫૧	દલપતસિંહ પી. પરમાર	
પૂજલાલ		રિજાવા તને [કાવ્ય]	૫૦૬
ભારતનું ઉત્થાન	૩૨૧, ૪૪૯	સુન્દરમ	
દત્તાત્રેય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર		રૂપની ઈર્ષ્યા [કાવ્ય]	૬૧
ભિન્ન ભિન્ન દેશોનાં આમ-	૨૩૫, ૪૩૫	જોડાલાલ ત્રિવેદી	
છવનની સરખામણી		રોજનીશી	૧૦૦, ૨૦૫, ૩૧૮, ૪૧૨,
કુંગરશી ધરમશી સંપદ			૫૦૦, ૫૮૪,
ભૂકમ્પ [કાવ્ય]	૪૫૮	રંગગાથા	૨૭
મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી		દુર્ગેશ શુક્લ	
લૌકિક શાસ્ત્રો અને અગમ્યવાદ	૧૫૩	લોકઅર્થા:	
અંબુભાર્ગ પુરાણી		ગુરંગવ મામોદારનો નિષ્કળ અખતરો	૫૬
મટ્ટભાઈ કાંઠાવાળાનું અવસાન	૨૦૯	ત્રંબકલાલ ભગવાનદાસ ભટ્ટ	
રા. વિ. પા.		ગુજરાતમાં શારદા એકાદશી અમલ	૨૬૦
મહાનુભાવ [કાવ્ય]	૪૨૫	જમિયતરામ દયાશંકર પંડ્યા	
પૂજલાલ		નાશિક-ત્રંબકની યાત્રા	૩૭૩
મહેતાજીની ઘોડી	૪૬૪	પ્રેમલીલા મહેતા	
સકરચંદ પોપટલાલ શાહ		દક્ષિણ આફ્રિકાના અંતરંગ	૪૫૪
મહેદિલે ફેસાનેશુયાન ઉફે	૨૬૩	પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોષી	
વાર્તા વિનોદ મંડળ [વાર્તા]		શિવરાત્રિનો મેળો	૫૫૨
દિવેદ		૨: છ.	
માખણ અને ધી	૪૨૬	વિચાર્યક્રમણ	૫૫૪
દિનકર પંડ્યા		મુમન્ત મહેતા	
માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક	૮૩, ૨૮૨	વડનગરના બે જૂના દસ્તાવેજો	૩૬૮
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ		કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	
મંગલ ઉત્સવ [કાવ્ય]	૪૯	વડોદરા રાજ્યમાં સમાજ-	
સુદરજી ગો. ભેટાઈ		સુધારાનાં કાષ્ઠા	૫૦
યુગપતંગ [કાવ્ય]	૨૧૩	ચીમનલાલ મગનલાલ ડોકટર	
સ્નેહરશ્મિ			

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
વર્ણાન્તરે સંકરણ	૪૪૩	સાગરહૃદય [કાવ્ય]	૪૭૦
નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ		પૂજાલાલ	
વિચાર ચંદ્રમણ	૨૦૦, ૩૧૨	માહિત્યને ઓવારેથી	૩૫૨
રા. વિ. પાઠક		(દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા)	
વિલમ્બ [કાવ્ય]	૧૦૪	શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી	
૨.		સુખ નિર્જર [કાવ્ય]	૫૫
વિવેચકને [કાવ્ય]	૩૧૧	રામપ્રસાદ શુક્લ	
પૂજાલાલ		સુજનન માટે સુનિવસિટીની માટી	
વીર [કાવ્ય]	૪૩૪	હીત્રી	૫૪૧
પૂજાલાલ		સુમન્ત મહેતા	
વીરનું મૃત્યુ [કાવ્ય]	૯૪	સ્વૈરવિહાર	૮૯
મળેલું		સ્વૈરવિહારી	
શુભસંવાદ [કાવ્ય]	૩૭૬	સ્વદેશી : પૂર્વરંગ	૫૦૫
પૂજાલાલ		દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
સત્ સ્વસ્થાવ [કાવ્ય]	૩૮૧	હિંદ, ચીન અને જાપાનની	૧૮૩
પૂજાલાલ		જનસંખ્યાવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન	
સમીક્ષા	૪૧૭	કુંગરશી ધરમશી સંપદ	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર		હિંદુસ્તાનમાં કાચનો ઉદ્યોગ	૫૨૨
“ સરસ્વતીચંદ્ર ” નું રાજકારણ	૨૧૫,	શાન્તિલાલ સારાભાઈ ઓઝા	
કેશવલાલ હિમતરામ કામદાર	૪૫૯	જ્ઞાનગોચરી : ૭૦ થી ૭૯; ૩૯૬ થી ૪૦૦;	
સત્યાગ્રહી ઝંઝિરન	૪૬૩	૪૮૭ થી ૪૯૩, ૫૫૮ થી ૫૬૦	
સુનીલાલ પુ. બારોટ		શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૪૭૨
સંતનું હૃદય [કાવ્ય]	૪૯૩	ડૉ. મણિલાલ પટેલ	
પૂજાલાલ			

લેખકોની અનુક્રમણિકા

લેખક	પૃષ્ઠાંક	લેખક	પૃષ્ઠાંક
'અનિલ દહેરી'		ઠાચાઈનો ગર્વ [કાવ્ય]	૧૩૭
ચર્યાપત્ર: એક પ્રશ્ન	૧૮	કવિ અને કોયલ [કાવ્ય]	૧૧
એ. આર. નાયક		રૂપની ધર્મી [કાવ્ય]	૧૯
ચર્યાપત્ર: રવસ્તિક	૨૮૯	કુંગરશી ધરમશી સંપત	
અંબુભાઈ પુરાણી		ભિન્નભિન્ન દેશોનાં, ગ્રામજીવનની	
ભૌતિક શાસ્ત્રો અને અગમ્યવાદ	૧૫૩	સરખામણી	૨૩૫, ૪૩૫
ઉમાશંકર જોષી		હિંદ, ચીન અને જાપાનની જન-	
ઈન્દિરનિયા ધન ટારિસ [નાટક]	૧૦૭	સંખ્યાવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન	૧૮૩
કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે		ત્ર્યંબકલાલ ભગવાનદાસ ભટ્ટ	
વડનગરના બે જૂના દસ્તાવેજો	૩૧૮	લોકચર્ચા: ગુરગાંવ-ગ્રામોદ્ધારનો	
કાન્તિલાલ અમૃતલાલ શાહ		નિષ્કૃષ્ણ અખતરો	૫૬
આજે આપણે ક્યાં જીત્યા છીએ? ૧૧૩		દત્તાત્રેય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
સંતતિનિયમન વિષે કેટલાક વિચારો ૫૫૩		ઈસ્લામના સાચા પ્રતિનિધિ	૩૮૭
કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા		ભારતનું ઉત્થાન-આર્થિકસંસ્કૃતિ ૩૨૧, ૪૪૯	
કાનડી ભાષામાં ડોકિયું ૧૩૩, ૨૫૦		સમીક્ષા	૪૧૭
કૃષ્ણરામ વઢાલજી ભટ્ટ		સ્વદેશી	૫૦૫
ઉત્તરાખણ એટલે જ મધરસ્ટેશન ૧૭૦		શબ્દોનો ઉગારો	૫૪૮
કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી		દત્તપત્તસિંહ પી. ધરમાર	
ઝંઝાવાત [કાવ્ય]	૩૫૯	રાજા રામગોહન રાય	૨૨૨
કેશવરામ હિંમતરામ કામદાર		દિનકર પંડ્યા	
"અરસ્વતીચંદ્ર"નું રાજકારણ ૨૧૫, ૪૫૯		માખણ અને ધી	૪૨૬
ચીમનલાલ મગનલાલ રોકટર		દ્વિરેફ	
વડોદરા રાજ્યમાં સમાજસુધારાના		મેઘદિલે ફેસાને યુવાન ઉફે વાર્તા	
કાવ્યા	૫૦	વિનોદ મંડળ [વાર્તા]	૨૬૩
ચુનીલાલ પુ. ખારેટ		દુર્ગારાકર કે. શાસ્ત્રી	
સત્યાપ્રદી ગેરિસન	૪૬૩	પુસ્તકપરિચય	૪૦૩
છાયાલાલ ખાનસિંગ કામદાર		ચર્યાપત્ર: સુધારાની સચનાનો	
જાનગોચરી	૭૦	સ્વીકાર	૪૮૫
જમિયતરામ દયારાકર પંડ્યા		દુર્ગેશ શુક્લ	
લોકચર્ચા: યુગ્મરાતમાં ચારદા		રંક ગાથા [કાવ્ય]	૨૭
એકદનો અમલ	૨૯૦	નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ	
જાદવજી હુસેનજી વૈદ્ય		વર્ણાન્તર મંકરણ	૪૪૩
યુરોપમાં જે ભેયું તેમાંથી		નટવરલાલ શાહ એમ. એ.	
આપણે શું શીખવાનું ? ૩૩		સમયને યોગ્ય સોજા વિચારો	૫૫૮
વેદાંતના ત્રિવેદો		નવનીત જ. અપરંકુ	
અમાસ [કાવ્ય]	૯૯	અંજલી [કાવ્ય]	૪૭૧
		નરસિંહરાવ લોગાનાથ	
		ચર્યાપત્ર	૧૯૧

લેખક	પૃષ્ઠાંક	લેખક	પૃષ્ઠાંક
નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા		ત્રેમહીલા મહેતા	
કુમાર સંભવ [કાવ્ય]	૨	લોકચર્ચા: નાશિક ચંપકની યાત્રા	૩૭૩
પાદ પદ્માલન [કાવ્ય]	૨૧૦	ત્રેમશંકર ભટ્ટ	
ન્હાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા		છાત્રાલયની એક તકરાર [વાર્તા]	૧૪૧
કલામીમંત્રા	૨૯	બસન-નરાય ક. ઠાકોર	
પતીલ		શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ	
તુટેલી ચંપલને [કાવ્ય]	૨૩૪	સંશોધિત આવૃત્તિ	૫૭૭
યુવાની [કાવ્ય]	૩૭૭	વાદરાયણ	
કમાલ કરવાની [કાવ્ય]	૪૧૬	ન જાને [કાવ્ય]	૨૪૪
પૂમલાલ		બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	
અણ્ણદીક કલ્યાણવિભૂતિઓ [કાવ્ય]	૨૬૨	દિનચર્ચા: બોજન	૨૫૩, ૩૨૮
આર્ષવિધવા [કાવ્ય]	૨૭૮	બાપુલાલ વિ. ગામી	
આરોહ-અભિષેક [કાવ્ય]	૩૧૦	ગુજરાતની એક અણ્ણમણીતી સંસ્થા	૩૭૮
આવિર્ભાવ [કાવ્ય]	૪૪૧	બાળ કાલેલકર	
કવિહૃદય [કાવ્ય]	૩૪૮	લાદને [કાવ્ય]	૫૭૬
તને કું' ચાહું' છું [કાવ્ય]	૩૮	ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા	
મહાનલાવ [કાવ્ય]	૪૨૫	પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો	૧૨૫, ૫૬૪
• વિવેચકને [કાવ્ય]	૩૧૧	મગનલાલ દેસાઈ	
વીર [કાવ્ય]	૪૩૪	અષ્ટન સિંઘેરની આત્મકથા	૫૪૨
શુભસંવાદ [કાવ્ય]	૩૭૬	મગનલાલ કે. મોસ્ત્રી	
સત્ સ્વભાવ [કાવ્ય]	૩૮૧	પ્રાચીન તત્ત્વ	૩૬૪
સંતનું હૃદય [કાવ્ય]	૪૯૩	મધુસૂદન ચીમનલાલ મોદી	
સાગરહૃદય [કાવ્ય]	૪૭૦	ચર્ચાપત્ર: જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં	
ઉદાર [કાવ્ય]	૫૧૮	ગુજરાતનો નામોસ્લેખ	૩૯૩
કવિતા [કાવ્ય]	૫૪૦	મણિલાલ પટેલ	
બંધન [કાવ્ય]	૫૫૧	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૪૭૨
પ્રતાપરાય પ્રભાશંકર પંડ્યા		મણિલાલ કેશવલાલ પર્ડીખ	
ચક્રવાકના સહવાસથી [કાવ્ય]	૬૭	જર્મનીના રાષ્ટ્રભક્ત તરૂણો	૫૬૦
શુદ્ધનો ગૃહત્યાગ [કાવ્ય]	૧૬૦	મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી	
અયોધ્યા વર્ણન	૫૧૦	જૂકમ્પ [કાવ્ય]	૪૫૮
પ્રપલ ગો. કાજી		મગેહુ	
કરક કવિનો પરિચય	૪૭૭	વીરનું મૃત્યુ [કાવ્ય]	૯૪
પ્રવીણ મુ. એમ. એ.		ચર્ચાપત્ર: ઇશ્વરનો ઇનકાર	૪૦૦, ૪૮૧
અખિલ દિદે પ્રાચ્યવિદ્યા પરિપદ	૫૧૯	નમ્રતા [કાવ્ય]	૨૧૧
પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોષી		મણુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	
દક્ષિણ આફ્રિકાની મિત્ર કોમો	૬૨	ગુજરાતનું અદીસો વર્ષ ઉપરનું	
લોકચર્ચા: દક્ષિણ આફ્રિકાના		તરૈદવાર વણાટકામ	૩૪૯
અત્યજ્ઞે	૪૫૪	‘મિસ્ટ્રીન’	
		ત્રેમની કલા	૫૮૩

લેખક	પૃષ્ઠાંક	લેખક	પૃષ્ઠાંક
યશવંત શુ. નાયક ધરતીકંપ	૫૧૨	શાન્તા કવિ ગોવા	૨૭૦
રત્નમણિરાવ લીમરાવ ખોવાએલી નદી	૧૩, ૨૧૨	શાન્તિલાલ બેન્કર કલા વિશે કેટલાક વિચારો	૧૪૫
ર. છ. શિવરાત્રિનો મેળો	૫૫૨	ધેર ભઉં ? [વાર્તા]	૨૪૫
રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ ચામુંડરાજ સોલંકી	૩૬૧	શાન્તિલાલ સારાભાઈ ઝોઝા હિંદુસ્તાનમાં કાચનો ઉદ્યોગ	૫૨૨
રમણીકલાલ જયચંદ દલાલ માનગોચરી	૨૯૬, ૩૯૬, ૪૮૭	સ્નેહુરદિભ ઝરણાનું ગાન [કાવ્ય]	૧૦૫
રમા શોધન ચર્યાપત્ર: પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની મણતરીનો એક કોયડો	૬૮	સહુદેવ અગ્નિત [વાર્તા]	૨૪૦
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક	૮૩, ૨૮૨	ઈન્જન ડ્રાઈવર [વાર્તા]	૧૭૫
વિલમ્બ [કાવ્ય]	૧૦૪	ગાતા આસોપાલવ [વાર્તા]	૪૦
રા. પુસ્તકપરિચય	૧૬૩, ૩૦૪, ૪૦૩, ૪૯૭	હસનની ઈન્જન [વાર્તા]	૫૨૬
રામનારાયણ વિ. પાઠક ૧૧ મું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન	૩૮૨	કવિ [વાર્તા]	૫૩૩
મંગળ ઉત્સવ [કાવ્ય]	૪૯	સુમન્ત મહેતા	
વિચાર ચંક્રમણ	૨૦૦, ૩૧૨	સુજનન માટે યુનિવર્સિટીની મોટી હીમી	૫૪૧
શ્રી મટુલાલ કાંતાવાળાનું અવસાન	૨૦૯	ગાંધીજીના ગુજરાતમાં ભ્રમણે છે	૫૫૦
રામપ્રસાદ શુક્લ સુખનિર્જર [કાવ્ય]	૫૫	વિચારચંક્રમણ	૫૫૪
વામુદિ ગુજરાતી ગોદડી [વાર્તા]	૩૩૭	સુન્દરમ્ ઈંડીનું ચુંબન [કાવ્ય]	૪૮૬
વિદ્યાભહેન ર. નીલકંઠ ચર્યાપત્ર: ભવાઈ સંબંધે	૪૮૪	પ્રદીપ નવલો [કાવ્ય]	૧૦૩
વિનોદિની નીલકંઠ અખિલ ભારત મહિલા પરિષદનું આદ્યું અધિવેશન	૪૦૧	ફલદાનનાં ફૂલો [કાવ્ય]	૧૩૮
રાકરચંદ પોપટલાલ મહેતાજીની ધોડી	૪૯૪	અક્ષિપ્ત [કાવ્ય]	૧
રાંકરજાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી સાહિત્યને ઓવારેયો-દિ. બ.		બંધાર્થ ગયું [કાવ્ય]	૯૩
નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	૩૫૨	રીઝાવા તને	૫૦૯
		પૂજી લઉં	૫૨૫
		સુલાભ ગૂલ ચૂમશું	૫૭૨
		સુન્દરજી ગો. ખેરાઈ	
		ઝંકાર [કાવ્ય]	૩૨૬
		સ્વપ્નસ્થ	
		કુદરતને ખોળે [કાવ્ય]	૧૭૯
		સ્વૈરવિહારો	
		સ્વૈરવિહાર	૮૯
		હરિહર ભટ્ટ	
		ગત આત્મકાને [કાવ્ય]	૪૭૬

“એનિથ”
દાક્ષાસવ

આ એક
ઉત્તમ
ટૉનિક
છે.

એનિથ કેમિકલ વર્ક્સ
મુંબઈ નં ૨

દરેક નામીકિત દવાવાળા પાસેથી મળશે.

સા રાં જ પુસ્તકો વાંચો

તુરતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઉત્તમ પુસ્તકો

જીવનનું રહસ્ય (ટાલ્સ્ટોય)	૦-૮-૦	પૂર્ણિમા (શ્રી. ર. વ. દેસાઈ કૃત)	૨-૮-૦
સાચું જીવન	૦-૧૦-૦	પતિતપાવન યાને તુરંગને આંગણે	
નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦	(મથહર લેખક શ્રી. વરેર કૃત)	૦-૮-૦
ભા. ૨	૨-૦-૦	રાષ્ટ્રીય રાસકુંજ	૦-૪-૦
પ્રેમનો દંશ	૧-૪-૦	સંસારવિધ્વવ (શ્રી. કે. હ. શેઠ કૃત)	૧-૦-૦
શ્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦	સ્નેહલક્ષ્મી (શ્રી. કે. હ. શેઠ કૃત)	૩-૦-૦
કથાવલિ	૧-૪-૦	બકુલા લાભી (સામાજિક નવલકથા)	૧-૮-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦	એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦	દ્વિરેદની વાતો (શ્રી. રા. વિ. પાઠક કૃત)	૧-૪-૦
પ્રેમચંદ્રની વાતો (સચિત્ર)	૧-૮-૦	સ્વૈરવિહાર (શ્રી. પાઠક કૃત)	૧-૮-૦
આહુતિ (પ્રેમચંદ્ર કૃત)	૦-૮-૦	ચુ'બન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ગરીબની શ્રુલલક્ષ્મી (પ્રેમચંદ્ર)	૧-૮-૦	ધરગથ્યુ વેદક	૨-૦-૦
બાળ નેપોલિયન (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦	લક્ષ્મીની સાડી અને બીજી વાતો	૦-૧૨-૦
બાળકોના ગાંધીજી (લુગતરામ દવે)	૦-૨-૦	સંજીવની વિદ્યા	૦-૧૪-૦
પંડિત મોતીલાલ નેહરુ	૦-૫-૦	સાદી શિખામણ ભાગ ૧ થી ૮ દરેકના	૨-૦-૦
રાષ્ટ્રપતિ જવાહર	૦-૨-૦	જવાહરલાલ નેહરુના પત્રો	૦-૮-૦
કુમારધર્મ	૦-૩-૦	કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટેક્રિસ્ટો ભા. ૧	
ભારતનો મહારથી (સચિત્ર)	૦-૨-૦	થી ૪ દરેકના	૩-૦-૦
જીજ્ઞરને ઝલુકારે (સાચિત્ર)	૧-૪-૦	વીણા-ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા સુંદર લેખો	૧-૦-૦
આશાની ધ્રુમરત (ચાંપરી ઉદેશી)	૦-૧૨-૦	શલ્કીની સૃષ્ટિ-સત્યેન્દ્રપ્રસાદ મહેતાકૃત	૦-૦-૦
અધૂરી આશા	૧-૮-૦	બાળકોની રંગભૂમિ (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
સોરઠો પ્રેમકથાઓ (સચિત્ર)	૧-૮-૦	સમાજની વેદી પર (સચિત્ર)	૨-૦-૦
મેગલ દરબારના ભેદભરમો (સચિત્ર)	૧-૪-૦	તણુખા, ભા. ૧ થી ૩ (ધૂમકેતુ)	
ઉદયજ્વળા (સચિત્ર)	૧-૮-૦	દરેકના	૧-૮-૦
હાસ્યધારા (સચિત્ર)	૨-૦-૦	કારાવાસની કલાણી (અરવિંદ ધોષ)	૦-૧૨-૦
જીવન બહેણુ (શ્રી. વસંત નાયકકૃત)	૦-૧૨-૦	પકવાન પોથી-પાકશાસ્ત્ર	૩-૦-૦
ઝાકળ (શ્રી. ર. વ. દેસાઈ કૃત)	૨-૮-૦	છંદવદન કિવા આદર્શ જીવન	૨-૦-૦

અ મા કું સુ ચિ પ ત્ર મ કે ત મં ગા વો.

ખાસ લાલ:—એકીસાથે રૂ. ૧૦) કે વધુનાં પુસ્તકો મંગાવનારને ૧૨% ટકા કમિશન મળશે. પોષ્ટજી જુદું.

સી. જ મ ના દા સ ની કું. જુ કે સે લ સ

પ્રિ ન્સે સ સ્ટ્રી ટ : સું બા ધ

તમારા ધંધાની સલામતીના વીઝે ઉતરાવો છો ?

ઉત્તમ અને ઊંચા પ્રકારની જાહેરખબર ધંધાને ફાયદાવાળો
ખનાવી ટકાવી રાખે છે

મંદીના અને હરિક્ષણના વખતમાં ધરાક વધારવાનું

કામ માત્ર ઊંચા પ્રકારની જાહેરખબર કરે છે

રેલ્વે ગાડીનાં ડબ્બામાં તમારી જાહેર ખબર આપી ખાત્રી

કરો કે તે કેટલો મોટો ફાયદો આપે છે

જાહેરખબરનાં પાનિયાં અને ક્ષીતા ઉપરનાં પોસ્ટરોમાં પૈસાનું

પ્રાણી જ થાય છે, કારણ રાહદારી તો પોતે જ કામે ખહાર, તેમાં પહેલેથી જ

મશગુલ હોય છે તેથી, વાંચવાની કુરસદ જ હોતી નથી.

ન્યારે રેલ્વેના ડબ્બામાં શાંતિથી બેઠા પછી આંખ આગળ સામે જ

રહેતી જાહેર ખબર, છુપી અને હાંડી અસર કરે છે. માત્ર બી. બી. સી.

આઇ. રેલ્વેમાં એક વર્ષમાં ૮૦૦૦૦૦૦૦૦ (નેવું કરોડ) માણસ

મુસાફરી કરે છે અને ડબ્બામાં રહેલી જાહેર ખબર ઉપર દરેકનું

ધ્યાન ખેંચાય છે.

ઈન્ડો કોમર્શિયલ એડવર્ટાઇઝીંગ બુરો

એપોલો સ્ટ્રીટ સ્ટોક એક્ચેન્જ બીલ્ડીંગ-મુંબઈ

આટલું તો બાણને જ!

❶ રૂપિયા ૧) માં જુદા જુદા આઠ અર્ધા ફોટાઓના સ્થાપક

❷ રૂપિયા ૧) માં જુદા જુદા ચાર આખા ફોટાઓના સંશોધક

❸ ધંધાધારી ફોટાગ્રાફીમાં કોઈ અનિરી જ શેરોની ફેકનાર

“ ધંધાધારી ફોટાગ્રાફી ” એટલે ડીલર, રાયલ, ફુલસાઇઝ કેબિનેટ વગેરે મોટી સાઇઝના ફોટાઓ-અમારી “ ધંધાધારી ફોટાગ્રાફી ” વિશે લખવું એ સોના ઉપર ગોલ્ડ ચઢાવવા જેવું છે.

❹ વિશાળ વસ્તુ લેંડાર—એક કેમેરા ખરીદો અને જિંદગીભરની સેવા માગો એક ફિલ્મ ખરીદો અને મફત ડેવેલોપીંગ માગો

❺ ધંધાધારી ફોટાગ્રાફીને લગતી દરેક ચીજ મળવાનું એક જ સ્થળ

પિક્ટોસ્કોપ સ્ટુડીઓ

ખા લા હ નુ મા ન

અ મ દા વા હ

ગુજરાત કાઠિયાવાડના

સોસ એજન્ટસ

શેવેડે કેમેરા વર્ક્સ : બેલગામ

“ દીપક ”

“ લીલાં તથા સફા ખરજવાની અંકશીર દવા ” દુનિયાના તમામ દેશની ખરજવાના દર્દની દવા કરી કટાણેલા ગમે તેટલા લાંબા વખતથી ખરજવાના દર્દથી પીડાતા દર્દીઓને અમારી “ વનસ્પતિમાંથી ” બનાવેલી દવા નિયમિત ઉપચાર કર્યેથી દર્દને જડમૂળથી નાશુદ કરે છે.

“ પાકા ” જેવા લયંકર અસાખ્ય રોગની દવા અમારા દવાખાનામાં ગેરંટી સાથે કરવામાં આવે છે, ચામડાના તમામ ચેપી, તજગેરમીનો દર્દોની દવા અમારા દવાખાનામાં મળશે.

દવા કરનાર તથા વેચનાર—

કૃષ્ણકીર્તિ એન્ડ કં.

પ્રોપ્રાઇટર્સ, દીપક રોડ, દીવાળીપોળ, નડીઆદ

અને

ખરજવાનું દવાખાનું પાંચકુવા ચાર રસ્તા જેન દહેરાસરની સામે, સાયકલની દુકાનના બીજે મળેલે, અમદાવાદ

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ

સોસાયટી લી.

અ જ મે ર

પૂંછ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ પચાસ લાખ વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૧૩,૫૦,૦૦૦ સાડાતેર લાખ ચૂકવેલા દાંવાં રૂ. ૨૪,૦૦,૦૦૦ ચોવીસ લાખ

બોનસ દર વરસે દર હિંતરે

રૂ. ૨૨-૮-૦

આ પ્રથમ વર્ગની પ્રગતિમાન સ્વદેશી કંપની માટે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં

એજન્ટ, જોઈ એ છે

ખાંધીરાડ: સુદરનિધાસ બી. એસ. વૈદ

અ મ દા વા હ ચીફ એજન્ટ

૧૯૩૩ની આખરે ત્રિવાર્ષિક વેલ્યુએશન થનાર છે

સૌને માટે

તાંકત-તાંબળાથી ભરપૂર

સ જા ત દા ર

અંડુ દ્રાક્ષા સવ

— વિના વિલંબે —

વા પ ર વા માં ડા

આસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી તાંકતથી ભરપૂર

સ્ત્રીઓની નખલાઈમાં

આખાં બસર કરનાર

અંડુ અશોકારિષ્ઠ

પ્ર દ રા દિ રો ગો ના

અ ક સી ર ઇ લા જ

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કરવા

કડની સુવર્ણમિશ્રિત

મ ક ર દ્વ જ ગુ ટી

— શક્તિની સર્વોત્તમ દવા —

આજથી જ અજમાવવા માટે

— તાત્કાલ એકના રૂપિયા આઠ —

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી — મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એન ટ : લોગીલાલ અધર્મ ગાંધીરાડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું સ્વીકૃત આગેજ મગાવો

બાલજીવન

બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું માનીતું-સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર માસિક

તંત્રી : રમણલાલ નાનાલાલ-શાહ

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૩) : : છટક ૫ આના : : હિંદ બહાર રૂ. ૧ શીર્ણગ

આજકાને દર વર્ષે ૧૨૫ થી વધુ પાનાંનું, સુંદર ચિત્રો ને આકર્ષક છપાઈ સાથેનું પુસ્તક તૈયાર મોકલ બેટ તરીકે મળે છે. “બાલજીવન”ને નવેબર એક દીવાળી એક તરીકે નીકળે છે. ઇનાજામાં વાર્તા એક અને ચોમાસામાં, બાળક એક નીકળે છે. દરવર્ષે સંખ્યાબંધ ઇનામો ઇનામો હરીફાઈઓદ્વારા બાળકોને અપાય છે.

“બાલજીવન” બાળકોનાં સર્વ માસિકોમાં સૌથી સુંદર, ને સચિત્ર છતાં સસ્તામાં સસ્તું ને નિયમિત છે. તેથી જ એના ફેલાવો બીજા કોઈપણ ગુજરાતી બાલમાસિક કરતાં વધારે છે — આજે જ મંગાવો.

“બાલજીવન”ની બાલોપયોગી ચોપડીઓ

વસંત	...	૦-૧-૦	સારી સારી વાતો બાગ ૧	...	૦-૮-૦
રવાભીલકત સુરપાળ	...	૦-૨-૦	સારી સારી વાતો બાગ ૨	...	૦-૪-૦
બાલગીતમંજરી	...	૦-૪-૦	સારી સારી વાતો બાગ ૩	...	૦-૪-૦
આનંદધારા બાગ ૧	...	૦-૬-૦	સારી સારી વાતો બાગ ૪	...	(છપાય છે)
આનંદધારા બાગ ૨	...	૦-૭-૦	અનિત	...	૦-૧-૦
આનંદધારા બાગ ૩	...	૦-૮-૦	આવડાનાં પરાક્રમો (હંસાબેન)	...	૧-૦-૦
આનંદધારા બાગ ૪	...	૦-૮-૦	રણચંદી	...	૦-૧-૦
સરોવરની સુંદરી	...	૦-૨-૦	વનરાજ	...	૦-૨-૦
અમારી વાર્તાઓ	...	૦-૮-૦	બાળકોની રંગમૂર્તિ	...	૦-૧૨-૦
અમારી બીજી વાર્તાઓ	...	૦-૮-૦	નયુજી રાજ	...	૦-૧-૦
અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	...	૦-૧૨-૦	બલી બરવાડણ	...	૦-૧-૦
આનંદજી બાગ ૧	...	૦-૮-૦	ચોળીયા રાજ	...	૦-૧-૦
ફૂલમાળા બાગ ૧	...	૦-૧૨-૦	ગોળીબારની મુસાફરી બાગ ૧	...	૦-૭-૦
ફૂલમાળા બાગ ૨	...	૦-૧૨-૦	ગોળીબારની મુસાફરી બાગ ૨	...	(છપાય છે)

“બાલજીવન”ના તંત્રીનાં બાલોપયોગી પુસ્તકો

બિહારી પહાડ	...	૦-૩-૦	દેશદેશની હંતકથાઓ	...	૦-૮-૦
પા - પા પગલી	...	૦-૬-૦	પ્રધાનપુત્રીનાં પરાક્રમો	...	૦-૧૦-૦
દેશદેશની વીરકથાઓ બાગ ૧	...	૦-૧૨-૦	મીનીમારી	...	૦-૬-૦
દેશદેશની વીરકથાઓ બાગ ૨	...	૦-૧૨-૦	વાર્તાગ્રાંથ	...	૦-૪-૦
કાર્ગળપત્રો	...	૦-૩-૦	સાચો ચિપાઈ	...	૦-૩-૦
દેશદેશની અદ્ભુત વાતો બાગ ૧	...	૦-૧૦-૦	જમતના જવાંમદો	...	૦-૭-૦
હંસારાણી	...	૦-૮-૦	અરબસ્તાની આનંદજી	...	૧-૪-૦
બાલહારય	...	૦-૬-૦	બાળકોનું મહાકાવ્ય	...	૦-૧૨-૦

બાલજીવન કાર્યાલય : : બાળવાંડા : : વડોદરા

સુઅર્ધમાં સી. જમનાદાસની કે. અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં

લવાજમ ભરી ગ્રાહક ચક્ર ચક્રાય છે. ચોપડીઓ પણ ત્યાંથી મળે છે.

સ્વદેશી

સરસ્તી

સરસ

“નરેશ”ની

લંગરમાફા ખલ્યુ ખલેક

શ્રી

ખાટલા તથા ખડીઆ

હાલ આપણા દેશમાં
શાહી, સીસાપેન વગેરે
વસ્તુઓ પેદા થાય છે
વિચારવાન એવી વસ્તુ
ઓની શોધખોળ કરી
બને ત્યાં લગી દેશમાં
બનેલી જ વસ્તુ વાપરે ”
મહાત્મા ગાંધી
તુલ્યવત્તા ૧૩-૫ ૩૯

સ્વદેશીમા પણ સારા માલતી કદરૂ કરી તેને કાયમ માટે પકડી લેવો એ દેશના ઉદ્યોગને ખાસ રક્ષણ આપના સમાન છે. નેરોલની શાહી આજ દસ વર્ષ થયા અનેક મ્યુનિસિપલ ઓફિસો, મિલો, બેન્કો, બહાર સરચાઓ, છાપખાનાઓ, દુકાનો તેમજ શાળાઓમા મતોપર્ણક વપરાય છે. અમરેલીના મ્યુ કોન્ટ્રેક્ટર શેઠ ત્રિભોવનદાસ વિઠ્ઠનદાસ જેઓ છેલ્લા દસ વર્ષથી નેરોલની શાહી મ્યુનિસિપલ ઓફિસને સપ્લાય કરે છે, તેમને ઓર્ડર તેમના જ હસ્તાક્ષરમા છપાયેલા વાચવાથી ખાતરી થશે.

CARD

ADDRESS ONLY[illegible]

આ ઉપરાંત અમદાવાદમાં નવજીવન પ્રેસ ઓફિસ, પતિતા વિશ્રામ ઓફિસ તથા ચરખા સહ ઓફિસ, મિલો, હાપખાનાઓ તેમજ ઘણીખરી દુકાનોમાં લાખો વખત થયા નેરોડની શાહી વપરાય છે એક વખત અવરસ વાપરી ખાતી કરવા વિનંતિ છે. તમારા સ્ટેશનર પાસે નેરોડની શાહી માંગો અથવા લખો —

ધી નેરેલ એજન્સી : ત્રણ દરવાજા : ચમદાવાદ
બંધુ બેઝેક, લાલ, તેમ જ રબ્બર એમ્પની સાહી બનાવનાર મશાહર કારખાનું

અમારાં નૂતન પ્રકાશનો

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

પુસ્તકાલયશાસના અમેરિકન નિષ્ણાત મી. બોસ્વિકના અંચને આધારે
'કોમુદી'ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી વિજયરાય ક. વૈંધની કસાયેલી કલમે લખાયેલું
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિવિધ અંગોની વિગતવાર સમજૂત આપનારું
અનોડ પુસ્તક

શાસ્ત્રીય માહિતીઓથી ભરપૂર કુલ ૨૬ પ્રકરણો; જેમાં ૫ પ્રકરણો સ્વતંત્ર
લખાણો હોઈ તેમાં ગુજરાત અને વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઉગમ અને
વિકાસ, મહિલા પુસ્તકાલય વગેરે સંબંધી ઉપયુક્ત હકીકત સામેલ થઈ છે. આ
શાસ્ત્રીય પુસ્તકની હાજરી વગર પુસ્તકાલયનો પુસ્તકભંડોળ અધૂરો જ ગણાય.

રોયલ આર્કાઇવ પૃ. ૨૧૧, ૭ સુંદર છબિ, ૨૨૨ છપાઈ તે મજબૂત પાકી
બાંધણી; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

બાલસાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો

મિથ્યાલિમાન

અથવા

જીવરામ ભટ્ટની કુળેતી

કચીશ્વર દલપતરામ ડાલાભાષના
'મિથ્યાલિમાન' નાટક ઉપરથી
બાલોચિત શૈલીમાં ઘટાવાયેલી
દાસ્પરસથી ઉભરાતી
એથક વાર્તા.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિં. ૦-૬-૦

વીર અલિમન્યુ

મહાભારતના વીર પાત્રોમાં
અદિતીય મહત્ત ધરાવનાર
બાલવીર અલિમન્યુના વિવિધ
જીવનપ્રસંગો રજુ કરતી આ
બાલોચિત આખ્યાયિકા
નાનાં મોટાં દરેકનું મન
રંજન કરશે.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિંમત ૦-૬-૦

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. : વડોદરા

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢખના સારા, સસ્તા, ટકાઉ
અને ખાત્રી લાયક

સેઇલર,
નોવેલટી,
જૈયબેલ,

ટૂંક માર્કના

ઘડીઆળોના :—

સોલ એજન્ટસ :—

સી. ભાયા એન્ડ કો.

પાંચકુવા—અમદાવાદ.

ઉપરાંત દરેક જાતના ઘડીઆળો ઓઈશી મંગાવી
આપવામાં આવે છે.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”

લગભગ એક વીસી થયાં સાહિત્યની સેવા કરે છે,

અને જેણે

પોણેસો કરતાં વધારે ઉપયોગી પુસ્તકો

અર્થાં કિમતે આલોકેને આપ્યાં છે.

આલોકેની સગવડ માટે નવીન યોજના : વાંચો ને તેનો અમલ તુરત કરો.

અમાર સુધી અને આ માળાના આલોકેને
વચનમાં એ વખત પુસ્તકો વિ. પી. પોસ્ટથી
ગોઠવતા દના, તેથી આલોકેને પુસ્તકો જાદાર પડે
કે તુરત મળતાં નહિ તેમજ વિ. પી. તથા
રેલવેડું ખર્ચ ઘણું વધારે આવતું હતું.

આ બંને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા નવા
ધર્મ ૧૯૬૦થી નીચેની યોજના કરી છે:-

(૧) વર્ષની ગણતારમાં જ દરેક આલોકે
રૂ. ૭ ડીપોઝીટ આપવા.

(૨) માળાનું પુસ્તક જાદાર પડેથી પડેથી
તો આલોકેને પુસ્તકોને ગોઠવતું

(૩) વચનના હેતુ પુસ્તક માટે સેવાની કિંમત
તથા પોસ્ટલો દીમાવ મળે સેવા.

૩ મુઠ્ઠા અને પચાસ આલોકે મુજબ મો
શીમેથી પુસ્તકો લઈ જવો તો ૭૦ રૂા કિંમત
ઉપર ખર્ચ નહિ અર્થ આલોકેને ગળે
આપવાનું છે. દપાસમાં ગોઠવવા નો દપ વખર્ચ
જે થાય તે આપવાનું

૪ પોસ્ટલો નેતે વિ પી ખર્ચ આલોકે કિંમત
ઉપર આપવાનું છે.

૫ નહું વર્ષ મળત પ્રથમ જે દાંચી નખાવ છે

આ આલોકે અપારેયાં વિદ્વાનોનાં ગાન પુસ્તકો:-

૨-૯ જીવનમાંથી જરૂરી મો સોવાની મુનસી

૨-૯ ધાર્મિક રસાઈએના શ્રી કન્યાસાવ મુનસી

૧-૯ ગયોત્સ્ના- શ્રી ભોમીન્દ્રાય દીપેશીયા

૧-૯ કલ્પનાની મૂર્તિઓ શ્રી તોપાટ

૧-૦ આગળોપાલ વિવિધ વિષયોના મુદ્રણ સંજો

૨-૪ જીવનની ઝાંખી: (પાકું પ્ર)

૧-૧૨ લક્ષ્મીનાં ગ્રંથના શ્રી રમણીકાદ ૧૯૫૭

ગોનેરી તક * * અર્ધી કીમતે પુસ્તકો! * * અમૃત્યુ લાભ

શ્રી નર્મદ રાતાવ્દી મહોત્સવ- ની યાદગીરી માટે

અર્ધી કીમતે પુસ્તકો આપવાની યોજના.

આ મહોત્સવ ગુજરાત અને મહાગુજરાતમાં તા. ૨૪ મી ઓગસ્ટે ઉજવાયો હતો. એ 'પ્રસંગ'ની સ્થાયી યાદગીરી માટે 'ત્રીભોજ' કાર્યાલયે એક ઉત્તમ નવનકલ હરીદાઈથી લખાવી રૂ. ૧૦૦૧) મુદ્રીનાં ત્રણ ઇનામો આપવાની યોજના જાહેર કરી છે. તે ઉપરાંત સર્વે ગુજરાતી વાંચકો, પુસ્તકાલયો વગેરેને શિષ્ટ સાહિત્યનાં પુસ્તકોનો ઘણા જ મસ્તા ફરે લાભ નીચેની વધુ યોજના અને જાહેર કરીએ છીએ.

બુદ્ધિસરને પારીઓ માટે આ યોજના નથી, માટે તેમણે સીધો કે. આલકર્ષી જાને નાગપુરી ન કરવી.

આ યોજના દિવાળીથી નાતાલ સુધી ચાલુ રહેશે.

આ મુદત પુરી થયા પછી આ પુસ્તકો અર્ધી કિમતે નહિ મળે.

- (૧) ૧૯૪૭-૪૮-૫ ગ્રાંથો પુસ્તકો અમદાવાદમાં ૧૬૩૨ ની સાદી ભાવે અર્ધી મુદ્રામાં જાણેથી કીમત ૧૦૦. અર્ધી રાતે વધારે લેવાશે.
- (૨) હંફે ઓર્ડર માથે મોઢા ભાગની રકમ ડીપોઝીટ મોકલવી. વધારાની રકમ તરત અર્ધ માટે જી. પી. કચ્છામાં આવશે.
- (૩) પરદેશના આલકર્ષી કિમત ઉપરાંત પોસ્ટાજનો અદાત આશરે મળી પુસ્તકો રકમને બીટીશ પોસ્ટલ ઓર્ડર માગણી માથે જ મોકલવાં.
- (૪) એક ઓર્ડરમાં આ વારીનાં પુસ્તકની એક નકલ જ અપાયે. ફાઇ ઓર્ડર અમલે સ્વીકારવા યોગ્ય નહિ હોય તો તે અગે રદ કરીશું.
- (૫) જાણેથી કીમત રૂ. પાંચ એટલે સાશી રૂ. અટી કરનાં મોઢી રકમનો ફાઈ પણ ઓર્ડર સ્વીકારાશે નહિ.
- (૬) જ્યાં (જુઓ. ૭-૮) પ્રમાણે લેનાં રતે લેાટનાં ગ્રાંથો પુસ્તકો લેવાનાં છે. એ કે તેથી વધારે લોટ માથે લેનારને વધારાના લોટ ઉપર ચાર આના વગર મળશે.
- (૭) હિંદુસ્થાન બંધારના આલકર્ષી ઓર્ડર મોઢામાં મોઢા જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ ની આખરે મુદ્રીમાં મળશે તે સ્વીકારવામાં આવશે.
- (૮) પેકીંગ (પેકીંગ ફોટ દરેક) પોસ્ટેજ, ફેટ્વે તુર વગેરે મંજાવનારને સીર ચલશે. જે જાત અમદાવાદમાં નહિ હોય તે મુંગઈથી ખર્ચ સ્થાવીને મોકલાશે.

મંત્રી, "ત્રીભોજ" કાર્યાલય; પીરમશા રોડ, અમદાવાદ
જીવનજાલ એન્ડ સન્સ; ૧૨૮, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
ધી સુવર્ણમય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, પાનકોર નાકા અમદાવાદ.

અધીઃ કીમતે આપવાનાં પુસ્તકોની યાદી.

(જીએ પેજ. ૫-૬-૭ આ યાદીમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકોની નકલો થોડી થોડી છે માટે તે પહોંચતાં સુધી જ મળશે.)

૬-૦ ગુ. રાજદર્શિતામણી-સંપૂર્ણ કાશ	૨-૮ જ્યોત અને જ્ઞાના ભાગ ૧ થી ૪
(છુટા છુટા અધિકા ભાગો)
૪-૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત-સચિત્ર.	૧-૪ પેસાદાર કેમ થવાય ?
૨-૦ લાપજો અને લેખો-
(સ્વ. દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ)	૧-૮ પ્રો. કર્વેનું જીવન-(ઉત્તરાર્ધ)
૬-૦ કહે-૨૨ ઇ. ગુ. કીસેતરી	૪-૮ પ્રો. કર્વેનું જીવનચરિત્ર (પૂર્વાર્ધ તથા
ઉત્તરાર્ધ સાથે મળશે)
૨-૦ જીવનસાક્ષ્ય અથવા જીવનગીતો ઉપયોગ	૨-૦ પ્રેમદાદેવી યાને આદર્શ આર્થ
૩-૮ હિંદુધર્મની પાઠમાળા	૧-૨ પચ્છદંડ અને બીજાં કાવ્યો
૪-૮ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૦-૧૦ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને અંદાજદારી
૨-૮ સંવાદ ગુચ્છ-૨૧ સંવાદો	૦-૧૨ ગૌવનનાં સ્મરણો
૨-૮ સંવાદમાલા	૦-૧૦ પ્રહલાદ-(હરિલાલ ધ્રુવ દૂત નાટક)
૨-૦ સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ (પ્રો. દુરગામ)	૦-૧૨ પાંડવ ગુપ્તિવાસ
૨-૦ પોપણાં	૩-૪ વીણવિહારી-ભાગ પહેલો બીજો બેગા
૧-૮ સત્યભામા-પત્નીની પસંદગી (સચિત્ર)	૩-૦ ગુલામી વેપાર (બે ભાગ બેગા છે)
૧-૪ સુશિક્ષિત સ્ત્રી (નવલકથા રૂપે)	૨-૮ વિમળ પ્રબંધ-વિવરણ સાથે
૧-૪ સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ	૧-૦ ગીતાજેલી (ટાગોર દૂત)
૧-૧૨ સંસારી કે સંન્યાસી ? (નવલકથા)	૧-૮ ગીતાપરિચય
૦-૮ સ્વર્ગની સામગ્રી (જોશ ગેલન)	૧-૦ જીવનસુધારણાના સન્માર્ગ, ભા. ૧-૨
૦-૮ વિજયજ્વળ (ગેલન દૂત)	૦-૮ જાદુઘ બાગ-પરીઓની ખાલ વાતો
૦-૮ માનવવિચાર અને તેની સ્થિતિઓ	૨-૦ પાપ અને પશ્ચાત્તાપ (ભા. ૧-૨ સાથે)
૧-૧૨ સાહિત્યદર્શ-ગણપદ લેખોનો સંગ્રહ	૦-૮ બાળઉછેર-બાળરક્ષણ
૪-૦ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન	૫-૪ અનંત આખ્યાનમાળા (ભા. ૧-૨
સાથે મળશે)
૩-૪ સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવન	૦-૮ સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા (વાર્તા)
૧-૦ યીટીરા રાજ્યની બલીહારી	૧-૦ અબ્બૂટ જીવનદારી
૦-૬ શ્રી કૃષ્ણજીવન	૧-૮ એશિયાનો ઉપકાળ
૧-૮ કુસુમચંદ્ર-ધાર્મિક વિચારોની નવલકથા	૨-૦ અજમેરનો અજીતસિંહ (નવલકથા)
૨-૦ કેટલીક નવલકથાઓ (શ્રી. સુમતિદૂત)	૧-૮ અમરસિંહ (ઐતિહાસિક નવલકથા)
૦-૮ ઈસુનું અનુકરણ	૧-૦ અર્વાચીન હિંદ (ઇતિહાસ)
૧-૦ મેઝેનીના લેખો-માનવી કર્તવ્યો	૧-૧૨ હિંદનું રાજ્યતંત્ર અને તેનો વિકાસ
૧-૧૨ સુકિતમાળા-વેદાન્તનો સરળ અર્થ	૧૧-૮ ઋષીકેશચંદ્ર ભા. ૧ થી ૪ (ચારે
ભાગોનો સેટ મળશે. છુટા ભાગ નહિ.)
૩-૦ મરાઠી રિયાસત-(બે ભાગ સાથે મળશે)	૧૦-૮ ૧૮૫૭ના બળવાનો ઇતિહાસ. (ભાગ
૧-૨-૩ નો આખો સેટ મળશે.)
૨-૮ મારો દેશ-નવલકથા (સિલ્કે હશે તે)	૧-૮ અભાગિની-એક વિધવાની આત્મકથા
૪-૪ માથાનો બજાર, ભા. ૧-૨ (સાથે મળશે)	૦-૧૨ લક્ષ્મીનાં બંધન (નવી નવલકથા)
૦-૮ સુકતધારા (ટાગોરદૂત નાટક)	
૦-૮ ચિત્રાંગદા (")	
૫-૦ રાગીણી (ઉત્તમ દાદિની નવલકથા)	

- 2—8 Gopal Krishna Gokhale
(By T. K. Shahani M. A.)
3—0 શ્રી. ગોરંગ પ્રભુ (સચિત્ર જીવનચરિત્ર)
2—૮ પ્રખ્યાત નવલકથા
2—૮ ગુદલાદ
2—0 રંગીલી સંખ્યા
1—૪ ધર્મનો નવનવલકથા
1—૪ ઉપા-શિવાજીની સ્વરાજ્યપ્રતિષ્ઠા
2—૮ ધર્મપાળ અને દેવી કન્યાભૂતી
1—૮ પાત્રિ ઉર્મિલા
2—૦ એડીસનનું જીવનચરિત્ર
2—૮ પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્રો
2—0 નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનું જીવન
3—0 વીરમતી (અતિદાસિક નવલકથા)
2—૪ શારદાનું સ્વાર્થજી
1—0 સુદામા ચરિત્ર (નાટક)
1—0 દુષ્મી સંસાર-કાન્તદૂત નાટક
1—૪ વિવેકાનંદ (ગદ્ય નાટક)
1—12 બીખપિતામહ-દૌષ્ટનું નાટક
1—૮ ધૈર્યપાત્રાની પ્રવાસ પુષ્પાંગલી
1—12 તપત્યાખ્યાન-પ્રેમાનંદ દૂત
0—૮ નીલનેની-નવલકથા
1—0 ગણધેશ રાજપુતો, ભા. 1-2
3—0 સુરેશનો ચમત્કાર
3—0 જુહી જાલીમ
3—0 કાળરાત્રીનું ખૂની ખંજર, ભા. 1
0—0 મધુમાલતી ભા. 1 થી ૪
0—૮ દેલાસકુમારી, ભા. 1 થી ૫
3—0 મોનીના પડદા સંગ્રહ
2—૦ કન્હી લોકકથાઓ
1—૪ પ્રવાસીના પત્રો
2—0 સૌન્દર્યજ્વાળા, ભા. 1 લે.
2—0 કથામંજરી ભાગ 1 લે (૨૬ કાળગ)
2—0 સંદર ભાગ 3 લે (જ્વેજ કાળગ)
2—0 દારૂ કથામંજરી, ભા. 1 લે
2—0 સ્વર ભા. 2 લે
2—0 સંક્રિષ્ટ રામાયણ (સચિત્ર)

- 2—૮ બાળ રામાયણ (સંસ્કૃતનું ભાષાન્તર)
0—10 સૌકેટિસ અને તેના બે હેલ્સા સંવાદ
0—12 કલાપી કાન્તના સંવાદો.
1—૪ ઝરણાં ટાંકાં-અને ઉન્હાં-પ્રે. દુરકાળ
1—૪ ઘોડાં છુટાં પુલ—
2—૮ કરણુલેલો (સામાજિક આવૃત્તિ)
1—૮ અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ-નવલરામદૂત
1—0 શિક્ષાનો આદર્શ-મૂળ લે. ટાગોર
0—12 ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે (ગુજરાતી)
0—12 ગાનડેનાં ધર્મ પર પંદર વ્યાખ્યાનો
2—0 દલાપીનો વિરહ
1—૪ દિંદના હીરા
1—૮ બકુલા ભાભી (કાસું પુકું)
1—0 બાળગોપાળ (વિવિધ લેખસંગ્રહ)
2—0 ગીરકાસીમ (નવલકથા)
1—૮ અગાધુલેદ અને આધુનિક રસાયનશાસ્ત્ર
1—૮ સુખચાંતિ વિચારણા
(સર જોન લબકના અન્ય ઉપરથી)
3—૪ રાજ રામદૂષ્ટ-નવલકથા
2—૮ રમાસુંદરી
2—0 અંગ ઉકાવગીર, ભા. 2 લે. ડીટેકટીવ
2—0 ગુર્જર સાક્ષર જ્યંતીઓ
1—૮ રાજરાજેન્દ્રને (સચિત્ર. કવિ ન્હાનાલાલ)
1—૪ રતનાવલિ (સચિત્ર નાટિકા)
0—૮ પ્રભાવતી-અતિદાસિક નાટક
0—૮ મૃત્તિકાટિક અને મુદારાક્ષસની કથાઓ
0—૮ કાંદમરી અને વાસવદત્તા
0—૮ કર્પૂરમંજરી-શૃંગારરસ પ્રધાન વાર્તા
0—12 ભવજૂતિ અને દર્પદિવની નાટ્યકથાઓ
2—0 ચોથા વર્ષનું બાળક
1—૮ પાંચમા વર્ષનું બાળક
1—૮ છઠા વર્ષનું બાળક
1—૮ સાતમા વર્ષનું બાળક
0—10 કૃષ્ણમાળા-બાળકો માટેની વાર્તા (૨૬)
0—૮ બાળગીતા-બાળકો માટે સરળ
0—૮ જ્ઞાન દાનસ-એક લેન્ડર્ન
0—૬ બાળગીત (સુ. ક. શાદ દૂત)

- ૦-૪ અટકી વીર દુર્ગાદાસ (નવલિકા)
 ૦-૧૨ વાનરસેનાની વાતો (કાચું પુંડું.)
 ૦-૮ બાળકાનો મિત્ર ૦-૬ વીર શાહુ
 ૦-૧૦ સદ્બોધ વાર્તાવળી લા. ૧-૨
 ૦-૪ માનીનીદેવી (નવલિકા)
 ૪-૦ વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારકગ્રન્થ
 ૩-૮ બીખચરીત, લા. ૧ લો.
 ૨-૦ કિરંગી વેપારીઓ
 ૩-૮ સટિક હિતોપદેશ
 ૨-૮ તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેગ(કાચું પુંડું)
 ૧-૮ જ્યોત્સ્ના (રફ કાળજની)
 ૪-૦ કુળતું વહાણુ (ટાગોર કૃત)
 ૦-૧૨ સુભદ્રા (સચિત્ર નવલકથા)
 ૦-૧૨ સીતા (શૈવ કૃત નાટક)
 ૦-૮ ભોળી જમના ૦-૮ વાત બહેનો
 ૦-૫ બાણનાં અડપલાં ૦-૮ નવરંગી બાળકો
 ૦-૮ રોક્ષ્મણની વાતો ૦-૫ રૂપીઆનું ઝાડ
 ૦-૮ ઇન્દિરાને પત્નો (પંડીત જ્યોત્સનાલાલ)

- ૧-૦ સંવાદ પુષ્પમાળા, ભાગ ૧-૨
 ૦-૬ બાળબટક (સચિત્ર)
 ૦-૪ બાળકુમાર ૦-૮ બાળવીડી.
 ૦-૫ મહાવીર ચરિત્ર-ઉત્તર રામચરિતની વાર્તા
 ૧-૦ શ્રેણિકા (કવિ ખમ્બરદાર કૃત)
 ૩-૮ સતીમંડળ, ભાગ ૨ જે
 ૩-૮ પતિવ્રતા સતીઓ અને સ્ત્રીધર્મ
 ૧-૮ સુંદરીઓનો રાણુમાર, ભાગ ૨ જે
 ૦-૧૨ શાન્તિકા (નવલકથા)
 ૦-૧૨ બાળવીર-સ્કાઉટીંગને લગતું
 ૧-૪ ગોખલેનાં બ્યાખ્યાનો, લા. ૧-૨
 ૦-૧૨ ઇશ્વર કાનો છે ?
 ૦-૬ મેટરલોકના નિબંધો
 ૧-૮ સંસારમંથન (કવિ શ્રી. જ્ઞાનાલાલ)
 ૧-૮ વિશ્વગીતા
 ૧-૮ વસંતોત્સવ
 ૨-૦ ઉપા. ૧-૦ મહનમોહના (સદીક)
 ૧-૮ અર્ધ શતાબ્દના અનુભવબોક્ષ

તમે તમારા કુટુંબનું હિત ઇચ્છો છો ? ઇચ્છતા હો તો-
 નકામા ખર્ચેમાંથી બચાવીને સવા વર્ષે માટે તો આ માસિક જરૂર મંગાવો.

સ્ત્રીબોધ: "બાળક" સાથે

સ્ત્રીઓ, કન્યાઓ, બાળકો માટે ૭૮ વર્ષથી ચાલતું માસિકપત્ર
 વરસમાં ૯૦૦ પાનાનું નિર્દોષ અને વ્યવહારોપયોગી વાંચન આપવા
 — ઉ પ રાં ત —

૨૫૦-૩૦૦ પૃષ્ઠની સરસ નવલકથાનું એક પુસ્તક ભેટ મળે છે.
 અને

વરસમાં એક ખાસ દળદાર અંક પણ આપણે વધશે તો મળશે.

લવાજમ-દેશ માટે રૂ. ૩-૧૨-૦ અને પરદેશ માટે શિલિંગ આઠ રૂ. ૫-૪-૦ છે.
 તેમાં લગભગ બે રૂપીઆની કીમતનું તો એકલું પુસ્તકજ ભેટ મળે છે, એટલે બાકીના રકમ
 બે રૂપીઆમાં "સ્ત્રીબોધ" અને "બાળક" બે માસિક ભેગાં આપું વર્ષ મળે છે.
 અકટોબરથી સવા વરસના આહુક થતારને ડીસેમ્બરનો વાર્તા અંક પણ મળશે.

સવા વરસનું લવાજમ-દેશ માટે રૂ. પાંચ : પરદેશના શિલિંગ ૧૦
 જન્યુઆરીથી તબુ વર્ષ શરૂ થાય છે માટે તુરંતજ આહુક થવા લખો:-

મંત્રી "સ્ત્રીબોધ" કાર્યાલય : પીરમશારોહ, અમદાવાદ.

જીવંતલાલ એન્ડ સંસ : ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨.

“સ્ત્રીબોધ”નો વાર્તા અંક

છુટક ખરીદનાર માટે કીમત ખાર આના.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઘણા જાણીતા લેખકોની સહાયતાથી અને ખાસ તૈયાર થયેલાં ભાવવાહી શ્રીકલર તથા સાદાં ચિત્રો સાથે

ગુજરાતની * સર્વોગ * કાલિઆવાડની
સાંસારિક તથા ઐતિહાસિક * સુંદર * પ્રેમ-સૌખ્યભરી
નવલિકાઓ * સંવાદો અને નાટકો * લોકકથાઓ

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોની પિછીઆઘી મુશોભિત
ડીસેમ્બર ૧૯૩૩ નો

દળદાર ખાસ અંક તૈયાર થાય છે.

આ ખાસ અંક માટે ધણેભાગે લખનારા લેખકો:—

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	શ્રી. જુહાપ ખંધડીયા	શ્રી. રમણીકલાલ દલાસ
શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ	શ્રી. યશવંત પંડ્યા	શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય
શ્રી. ધૂમકેતુ	શ્રી. કેશવ હ. શેઠ	શ્રી. મનુભાઈ જોષાણી
શ્રી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	શ્રી. લલીતમોહન સુ. ગાંધી	શ્રી. જમુભાઈ દાણી
શ્રી. રામનારાયણ પાઠક	શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન સાહ.	શ્રી. ધીરમોહ જોશિલ
શ્રી. તારાચંદ્ર અડાળળ	શ્રી. રંગીનલાલ કાપડીઆ	શ્રી. ભદ્રકુમાર પાસિક
શ્રી. ગોકુળદાસ રાયસુરા	શ્રી. પ્રદાદ ભટ્ટ	શ્રી. રમણલાલ સોની
શ્રી. જગનનાથ હ. પંડ્યા	શ્રી. ગાવચંદ વડેરા	શ્રી. રમાકાન્ત દિવેદી
શ્રી. શાંતિલાલ તોલાટ	શ્રી. લક્ષ્મીબેન ડોસાણી	શ્રી. જજેન્દ્ર લા. પંડ્યા
શ્રી. ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ	કુ. જ્યોતિર્બાલા.	શ્રી. પ્રેમચોગી.

આ ઉપરાંત પણ ખીજા કેટલાક લાખજોદેનોનાં વચનો તથા લેખો મળતાં જાય છે.

મુપ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખક શ્રી પ્રેમચંદ્રભાઈ દિંદીમાં અને શ્રી સીતાદેવીએ અંગ્રેજીમાં

આ ખાસ અંક માટે એકેક વાર્તા જનતાં મુખી લખી મોકલવાનું જણાવ્યું છે.

જે આદક ન હોય તેમણે તુરંત જ એકડોઅરથી સવા વરસનું લવાજમ ભરીને આદક થવું.

સવા વરસના આદકને આ વાર્તા અંક વાહુ લવાજમમાં જ મળશે.

સવા વરસનું લવાજમ—

દેશ માટે રૂ. ૫-૦-૦ અને પરદેશ માટે રૂ. સાત શિર્ડોંગ દસ છે.

જાહેર ખખર આપનારાઓને માટે પણ આ હિતમ તક છે.

ભાવ તથા આદક થવા માટે મંત્રોને અમદાવાદ અગર નીચેના શીરનામે લખો:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; ૧૨૮, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨

જથા (લોટ) પ્રમાણે આપવાનાં પુસ્તકો
લોટ નં. ૧ થી ૧૬ સુધીના દરેકના ૩. પાંચ.

જથા-લોટ નં. ૧

- ૩-૦ કલાપીની પત્રધારા
- ૪-૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
- ૦-૮ વિજયધ્વજ અથવા માનવ વિચાર
- ૨-૮ ઐતિહાસિક કથામંજરી

લોટ નં. ૨

- ૨-૦ ઉવા-(ન્હાનાલાલ કવિ)
- ૧-૪ ઉવા-શિવાજીની સ્વરાજ્ય પાતશા
- ૪-૦ કુબર્તુ વદાણુ (રાગેરકૃત)
- ૧-૪ વિવેકાનંદ નાટક
- ૧-૦ બાલગોપાલ
- ૧-૮ જ્યોત્સ્ના (દીવેરીઆ કૃત રૂંદ કાગળ)

લોટ નં. ૩ (ધાર્મિક)

- ૫-૪ અનંત આખ્યાનમાળા ભા. ૧-૨
- ૨-૦ સંક્ષિપ્ત રામાયણ
- ૪-૮ હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા
- લોટ નં. ૪ (શિષ્ટ સાહિત્ય)
- ૨-૮ થોડાંક રસદર્શનો: (શ્રી મુનશીકૃત)
- ૧-૪ નૃપરંજીત (શ્રી નરસિંહરાવ)
- ૨-૧ પોપણાં (શ્રી દુરકાલ)
- ૨-૦ સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ
- ૧-૮ ધર્મ વર્ણુન (પ્રો. કુવ કૃત)

લોટ નં. ૫ (ધાર્મિક)

- ૪-૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
- ૩-૮ હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા
- ૧-૮ ગીતાપરિચય
- ૧-૧૨ મુક્તિમાળા
- લોટ નં. ૬ (ધાર્મિક)
- ૨-૦ સંક્ષિપ્ત રામાયણ
- ૪-૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
- ૧-૮ ગીતાપરિચય
- ૩-૦ શ્રી ગૌરાંગપ્રભુ

લોટ નં. ૭

- ૧-૦ શ્રી રાખદાર્થ ચિંતામણી-એ ભાગમાં

૨-૦ ભાવણે અને લેખો (દી. બ. કૃત)

- ૧-૮ જ્યોત્સ્ના (નવલકથા)
- ૧-૦ બાલગોપાલ

લોટ નં. ૮

- ૬-૦ રાખદાર્થ ચિંતામણી-એ ભાગમાં
- ૧-૦ શિક્ષાનો આદર્શ
- ૧-૮ નીતિ-વચન (પાકુ)
- ૨-૦ પોપણાં (પ્રો. દુરકાલ)

લોટ નં. ૯ (નવલકથાઓ)

- ૨-૦ રંગીલી સંધ્યા
- ૩-૦ વીરમતી (ઐતિહાસિક નવલકથા)
- ૨-૮ તરલા અથવા શુદ્ધલા
- ૨-૮ જીવનમાંથી જડેલી (શ્રી લીલાવતી મુનશી)

લોટ નં. ૧૦

- ૧-૪ પૈસાદાર કેમ થવાય ?
- ૧-૦ મેઝીનીના લેખો
- ૨-૦ અજમેરનો અજીતસિંહ
- ૧-૧૨ ચંદા-રાજસ્થાનની વીરરમણી
- ૧-૮ અસાગિની-એક વિધવાની કહાણી.
- ૧-૦ બાળગોપાળ
- ૨-૦ જીવનની ઝાંખી (કાચુ પુંકુ)

લોટ નં. ૧૧

- ૪-૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
- ૨-૦ સંક્ષિપ્ત રામાયણ
- ૧-૦ બાળગોપાળ
- ૧-૮ સીતા અને સુભદ્રા
- ૧-૮ કલ્પનાની મૃતિઓ (સચિત્ર)

લોટ નં. ૧૨

- ૩-૦ મોતીના પડદા મંચલ
- ૦-૮ પ્રભાવતી (નાટક)
- ૧-૦ શિક્ષાનો આદર્શ
- ૦-૧૨ મુક્તિમાળા (નવલકથા)
- ૪-૦ કુબર્તુ વદાણુ (રાગેર કૃત)
- ૧-૦ આત્મકથા (ગોંધીજી જે ખંડ)

લોટ નં. ૧૩

- ૩-૦ શ્રી કલાપીની પત્રધારા

- ૦—૮ માનવવિચાર અને તેની શક્તિઓ
 ૧—૦ સ્વર્ગની સામગ્રી તથા વિવિધજન
 ૨—૦ જીવનસાધક્ય યાને છંદોગીતો ઉપયોગ
 ૧—૦ જીવનસુધારણાના સન્માર્ગ એ ભાગ.
 ૧—૮ મુખશાંતિ વિચારણા
 ૧—૧૨ તદ્દથુ ભારત (મૂ. લે. લાલાજીપતરાય)
 લોટ નં. ૧૪ (શ્રી ઉપયોગી)

- ૧—૮ મુખદ્રા અને સીતા
 ૩—૦ મુદ્દરીઓનો શલુગાર, ભા. ૧-૨
 ૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
 ૧—૮ સત્યભામા (પત્નીની પસંદગી.)
 લોટ નં. ૧૫ (શ્રી ઉપયોગી)

- ૨—૦ પ્રેમદોષી (નવલકથા)
 ૧—૮ મુદ્દરીઓનો શલુગાર-ગમે તે એક ભાગ
 ૨—૦ તરલા (કાચી)
 ૧—૮ ન્યોત્તરના. (રક્ષ કાગળની)
 ૩—૮ પતિવ્રતા સતિઓ
 લોટ નં. ૧૬

- ૩—૦ શ્રી કલાપીની પત્રધારા
 ૩—૦ મુદ્દરીઓનો શલુગાર, ભા. ૧-૨
 ૧—૮ તરલા (પાકા પુંડાની)
 ૧—૮ આયુર્વેદ (આધુનિક રસાયન)
 ૧—૮ પ્રભાવતી (અતિહાસિક)

લોટ નં. ૧૭ થી ૨૫ સુધીના
 પુસ્તકો ૩. ૭ માં

લોટ નં. ૧૭

- ૬—૦ શબ્દાર્થ ચિંતામણિ
 ૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
 ૨—૦ સંક્ષિપ્ત રામાયણ
 ૨—૮ પલટાકર્તા જીવનચરિતો
 લોટ નં. ૧૮ (નવલકથાઓ)

- ૨—૮ જીવનમાંથી જડેલી
 ૨—૮ રમામુદ્દરી
 ૨—૦ વજીરનંદીની ગુલબેગમ
 ૨—૦ મીરકાસીમ
 ૩—૮ સીરાજુલના
 ૨—૦ જીવનની જાંખી (કાચી)

લોટ નં. ૧૯

- ૫—૪ અનંત આખ્યાનમાળા, ભા. ૧-૨
 ૧-૧૨ સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ, ભા. ૧
 ૨—૮ " " " " ભા. ૨
 ૨—૮ સંવાદગુચ્છ
 ૨—૦ ભદ્રંભદ્ર
 ૧—૦ અખૂટ જીવનદોરી.

લોટ નં. ૨૦

- ૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
 ૨—૦ સંક્ષિપ્ત રામાયણ
 ૩—૮ હિંદુ ધર્મની પાઠમાળા
 ૨—૦ અજમેરનો અજીતસિંહ
 ૩—૦ વીરમતી (નવલકથા)

લોટ નં. ૨૧

- ૧—૮ એશીયાનો ઉપકાળ
 ૪—૮ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ
 ૧—૮ રાજરાજેન્દ્રને (નદા. દુ. કાવ)
 ૧—૮ આયુર્વેદ અને આધુનિક રસાયન
 ૧—૦ જીવન સુધારણાના સન્માર્ગ-એ ભાગ
 ૫—૦ સંવાદમાળા અને સંવાદગુચ્છ

લોટ નં. ૨૨

- ૨—૮ વિમળ પ્રબંધ
 ૬—૦ શબ્દાર્થ ચિંતામણી
 ૩—૮ હિંદુ ધર્મની પાઠમાળા
 ૩—૦ શ્રી કલાપીની પત્રધારા

લોટ નં. ૨૩

- ૩—૦ દેશદર્શન
 ૧—૪ પૈસાદાર કેમ થવાય ?
 ૧—૦ મેઝેનીના લખો
 ૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
 ૩—૮ હિંદુધર્મની પાઠમાળા
 ૨—૦ સ્વરાજ્ય તે સંસ્કૃતિ

લોટ નં. ૨૪

- ૫—૦ સંવાદમાળા તથા સંવાદગુચ્છ
 ૨—૦ સંક્ષિપ્ત રામાયણ
 ૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
 ૪—૦ વસન્ત રજત મંદોત્સવ ગ્રન્થ

લોટ નં. ૨૫

- ૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત
 ૧—૮ આયુર્વેદ અને આધુનિક રસાયન
 ૪—૦ દાસ્યકથામંજરી. ભા. ૧-૨
 ૨—૦ જીવનની જાંખી (કથાવપ્રસાદ દેશાઈ)
 ૩—૦ ગુલામી વહેપાર, ભા. ૧-૨

આ નવલકથા વિના તમારી સાયબેરી ચોલશે નહિ-અધૂરી જ ગણાશે

ભૂષી કેશચંદ્ર

સ્વદેશ અને માનવજીવનના ઉન્નતિના ઉંચા આદર્શભરી

આ મૌલિક નવલકથા ચાર ભાગમાં પુરી થાય છે.

ગૃહનું ભૂષણ !

સાયબેરીનો શણગાર !

સ્વદેશપ્રેમની માળા !

ચારિત્રની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની શાંતિ કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું સંમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, દાંલેલુપતેતે ચોખ્ખા દીશા દેખાડનાર, પ્રજ્ઞાઓને ઉત્તમ પથે દોરનાર, સંસારમાં સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, બાળ-યુવાન, વૃદ્ધ, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક, “ગ્રેડનરી” જેવાં ઉચ્ચ શાસ્ત્રિકા અને “સાહિત્ય” જેવાં ગુજરાતી શાસ્ત્રિકાએ જેની મુક્ત કરે પ્રશંસા કરી છે એવી ઉચ્ચ શૈલી, સરળ છદાદાર અને ભુરસાવાળી ભાષામાં લખાયેલી ભારતીય આદર્શરૂપ સ્વતંત્ર મૌલિક નવલકથાના આ ચાર ભાગ છે. દરેક ભાગનું પાકું સોનેરી અક્ષરવાળું પુઠું. કિંમત-ભાગ ૧ લો રૂ. ૨, બીજો રૂ. ૨.૫૦, ત્રીજો રૂ. ૨.૫૦ અને ચોથો ભાગ રૂ. ૨.૫૦ ચાર ભાગના રૂ. ૧૦-૮-૦ થાય છે.

છઠ્ઠામાં છઠ્ઠી છપાયેલા મોટા ગુજરાતી કોપ આ જ છે.

ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણી

હાઈસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ કેલેજ, સાયબેરીઓ તેમજ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને ઘણો જ ઉપયોગી ગુજરાતી શબ્દકોષ.

સામગ્રી-કાલિન-૧૬ પેજ, પાનાં-૧૫૦૦ ગ્રાઈપ-ક્રીલા-સ્પેશ પૈકા. શબ્દો-૪૨૦૦૦ લગભગ અર્થો-મૂળ અને વ્યુત્પત્તિ સાથે ચોક્કસ અને રૂઢ તેમજ કહેવત વગેરેની સમર્થભરુ મહિત. સોનેરી નામવાળું પાકું છીટું પુઠું. કિંમત રૂ. સાડાપાંચ. બે ભાગમાં જુદા બાંધેલાના રૂ. ૬ (વિ. પી. પોસ્ટેજના ચૌદ આના થાય છે તે માફ.)

સ્વ. સર રમણભાઈનો અભિપ્રાય—

“ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તારી કોપની હાલ ઘણી આવશ્યકતા છે એ જરૂર પૂરી પાડવાના પ્રયત્નરૂપે આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. આ કોપમાં લગભગ ૪૨૦૦૦ શબ્દો છે, આ સંખ્યા હાલના વિદ્યમાન કોષો કરતાં વિશેષ છે, દરેક શબ્દ નોંધે તેનું વ્યાકરણરૂઢિએ પદ્મજેડ તથા લિંગ દર્શાવ્યાં છે. તે પછી (સુખ્ય સુખ્ય શબ્દોમાં) વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે. ઉપર શબ્દોના અર્થ અનેક પર્વાય સાથે છે. શબ્દો પરથી બંધાયેલી કહેવતો અને ઉક્તિઓ પણ પુત્રાસંત સાથે રચેલે રચેલે આપી છે. આ રીતે આ કોપ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સામાન્ય વાચક વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે તે પ્રગટ્યો છે. x x x”

શિષ્ટ સાહિત્યનાં કેટલાંક તાજાં પુસ્તકો

ભારતનાં વીર-વીરાંગનાઓએ

સમરાંગણોમાં

જીવન મરણનાં મરણીઆ ઘર્ષ
સાહસ ખેડયાં—માથાં ફૂલ કથી
એવાવીરાની પ્રેમ અને વીરરસથી મરપૂર

ઐતિહાસિક કથામંજરી

સોનેરી નામ : ૫૪ ૪૨૫
પાકું પૂકું : કિંમત રૂ. અઢી

હમણાં જ બહાર પડયું છે

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા

લોપામુદ્રા

ખંડ ૧ : વિશ્વરથ

ઋષિ વિદ્યામિત્રના સમયની સ્વતંત્ર

રસપૂર્ણ નવલકથા

બે રંગી ચાર ચિત્રો : કિંમત રૂ. એક

શ્રી. મુનશી દ્વારા

થોડાંક

રસદર્શનો

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

દશ ચિત્રો સાથે

કિંમત રૂ. બે

ભોમીન્દરાવ દિવેડીઆ દ્વારા

તરલા અને જયોત્સ્ના

ઉર્મિતો * આદર્શ

આવેશ * શુદ્ધિથી.

શ્રીજીવન ચર્ચાતી બે નવલકથાઓ

કિંમત * કિંમત

રૂ. અઢી * રૂ. દોઢ

શ્રી. કનૈયાલાલ

મુનશી દ્વારા

કોનો વાંક ?

નવાં જ ચિત્રો સાથેની

નવાજ સ્વરૂપમાં

નવીન આદર્શ

બહાર પડી ચૂકી છે.

કિંમત રૂ. અઢી

આયુર્વેદ

આયુર્વેદિક રીતે ધાતુવર્ગ—સોનું, રૂપું,

તાંબું, બંગ, સીસું, જસત, પારદ

વગેરેની જ્વારજ્વારજ્વાર પ્રક્રિયાઓનો

આ મન્ય ધણાં ચિત્રો સાથે છે.

કિંમત રૂ. દોઢ.

રાગિણી.

સોનેરી

નામ

૫૪ ૫૦૦

પાકું પૂકું ઉપરાંત

મૂળ કિંમત રૂ. પાંચ

ચથારેલી કિંમત રૂ. ચાર

સ્વતંત્ર ચિત્રો અને ધાર્મિક ચર્ચાની

આ ઉત્તમ કોલેક્ટીવ નવલકથા છે.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨

આત્માની ઉચ્ચત અને આદ્યાત્મિક રસપિપાસાને તૃપ્ત કરતાં અંગાલાલ પુરાણીનાં પુસ્તકો.

તિલોત્પા

કૌમુદી

મિ'કર)માં તેનું સુંદર અવશેષકનઃ
તિલોત્પાની પુરાણાન્તર્યંત વાતને
લેખકે આધુનિક ભાષા કળા, ભાવ, તથા
વિચારોનો આપ આપી સુંદર રીતે લખી
છે. તેની દબલબ ખરેખર સરસ છે.
વાચકને વાંચતાં વાંચતાં એમ જ લાગે
કે એને કોઈ અપ્સરાના દેશમાં વિહાર
કરે છે. પ્રખતનું વાતાવરણ એવું તે
લેખક સર્જે છે કે તે પ્રસ્તક વાંચતાં વાં-
ચનાં રમ્ય વાતાવરણ પ્રક્રિયા પૂરી કર્યા
પછી ફેટલીય વાર વાચકની આસપાસ
મધમધી રહે છે. જુની વાતને નવા જ
સ્વરૂપમાં ફરેવાની અને તે પણ મોહક
રીતે કહેવાની કળામાં લેખકે સારી સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી છે એમ કોઈ પણ સદૃશ વાચક
કલા વગર રહે નહિ. તિલોત્પામાં પાત્ર,
તેનું કથ અને નિઃશ્ચયત્મક કળા આપણા
હૃદય અજબ આસર કરે છે...કિ. ૦-૬-૦

પપિટળાં પુષ્પા

સવાળસો પાનનું પવિત્ર વાંચન

કૌમુદી: વસંધરા, શાધા, શ્રેમ, તપઃશક્તિ,
હતાંનિવાર વગેરે નેર વિષયો પાત્રના રસ-
સુલનાત્મક નિર્ણયોનો સંગ્રહ ને 'પાંચકનાં
પુષ્પો.' દરેક વિષયને નિરપાલ તરવદંધિથી
છતાં તાત્પર્યભરી શૈલીથી સૂચ્ય છે. 'શ્રેમ'
નેવા નિર્ણયમાં કૃત્તિ રસત્વ પ્રગટનાથી
અંતરવરપદ્ધતિને ફરજી છે તે રીત આ-
પણે ત્યાં વિરલ દોષી આદરપાત્ર છે.
સિદ્ધિશાનઃ સુભરાત જોને મટિ મગર
બને એવા એક ફિલમકના જીવનમાર્ગમાંથી
લીજોલાં વિચારપદ્ધતિનો આ સંગ્રહ છે.
શ્રી અંગાલાલ પુરાણીના જીવન અને કા-
ચને જાણનાગણો મટિ આ શ્રેય અમૃત-
કથ અપાન નીવડશે. અમેદુ લખયો પદ
અતિ માલિક વિચાર-ગદ્ય આ પુસ્તકમાં
રજુ થયો છે.

પુસ્તકાલય: આ વિષયો શ્રી. પુરાણીના
અંકેશમ. ચિંતન, અને અનુભવના કલ-
સ્વરૂપ હોઈતે આદ્યાત્મિક પદના યાત્રાગને
માર્ગદર્શક નીવડવાનો પૂરો સંભવ છે.

કિ. ૧-૦-૦

ગૂજર અન્થરત્ત કાર્યાલય :: ગાંધીરોડ : કુવારા સામે :: અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

૧૯૩૨-૩૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં

લક્ષ્મીયોગ [શ્રી અરવિંદ ઘોષ]	૧૧	પદ્મી-સમાજ [અરુણાબુદ્ધ]	૧૧
પદ્મી		છબી	૧
પદ્મીનાં પુષ્પો [અંબાલાલ પુરાણી]	૧	પરિણીતા [દ્વિતીયાવૃત્તિ]	૦૧
તિલોત્તમા	૦૮	[સંપાદક નગીનદાસ પારેખ]	
સંસારલીલા [મદુભાઈ ડાંડાવાળા]	૩	હુન્નીની હુનિયામાં [ડૉ. મેઘાણી]	૨૧
વીતકવારો	૨૧	તરુણ ભારત [લાલા લજ્જપતરાય]	૧૧૧
મસ્તકદીરનું સુકૃતહાસ્ય [મસ્તકદીર]	૩	અંગાર [રમણિકલાલ દલાલ]	૧૧
મસ્તકદીરનો હાસ્યવિહાર	૩	દિવાંરામ [માણિકલાલ ગો. નેશી]	૧૧
હાસ્યવિહાર [ધનસુખલાલ મહેતા]	૩	ગ્રેમજી જ્યોતિ	૧૧
ભૂતના ભડકા	૧૧૧	પૂર્ણિમા [રમણલાલ વ. દેસાઈ]	૨૧
વાર્તા વિહાર	૨૧	દિવ્ય અશુ	૨૧
વિનોદ વિહાર	૨૧	કોકિલા	૨૧
આચારી કે'સલો ભા. ૩ [મ. ગાંધીજી]	૩	શિરીષ	૨૧
ગોળમેણમાં ગાંધીજી ભા. ૪	૦૧૧	આકળ	૨૧
હરિજન ભાગવત	૧	જયંત	૨
પુનરિણી [રવીંદ્રનાથ ટાગોર]	૦૧૧	આગ્ય લક્ષ્મી	૨૧
વિસર્જન	૦૮	બંસરી	૨૧
રશિયાના પત્રો	૧	સ્નેહચર	૨૧
તલુખા ભા. ત્રીજો [ધૂમકેતુ]	૧૧	સ્નેહસંપ્રમ (કનૈયાલાલ મુનશી)	૧૧
મદીપ ["]	૧૧	રસદર્શનો	૨૧
અવરોપ ["]	૧૧	લોપાગુદા	૧
તાલુદાર	૧૧	શિશુ અને સખી	૧૧
ઓલિયાં નેશીનો અખાડો ભા. ૨	૨૧	વેરની વસુલાત	૩
		ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ	૬

ગુર્જર અંધરતન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : દુવારા સામે : અમદાવાદ

મહાત્મા ગાંધીજીના લેખો અને ઉપદેશોનું અમર સાહિત્ય

આખરી ફેંસલો [ભા. ૧] દેશમાં ધન દાંત અને પ્રાણ કુરવાન કરવાનો ઉગ્ર ભાવ, કેમ પ્રગટે અને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય કેવું હોવું જોઈએ અને તે પ્રાપ્ત કરવા, દેશે કેટલી તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ એ વસ્તુ સમજાવવા મહાત્માજીએ ગૌહટીની મહાસભાથી જે જે લેખો અને લાખણો આપ્યાં છે તે મહાત્માજીનો અમૂલ્ય શાબ્દિક આત્મા આ પુસ્તકમાં છે. ધાર્મિક ભાવ જડત રાખવા, મહાત્માજીનાં આ લખાણોનું અધ્યયન પ્રજાને આવશ્યક છે. પાન. ૧૬૮ સચિત્ર ગ્લેઝ કાગળ કિંમત આઠ આના. રૂ. કાગળ પાંચ આના.

આખરી ફેંસલો [ભા. ૨] દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજીની પ્રસ્તાવના સાથે. એ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું શુદ્ધ ભગવાનનું મહાલિનિષ્ક્રમણ અને ધર્મનું જોડસલેમ પ્રતિ પ્રચાણની યાદ આપતું મહાત્માજીના આ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન મહાલિનિષ્ક્રમણ સકળ દુનિયાની આંખ ઉઘાડી નાખી છે. આ રાષ્ટ્રીય તીર્થયાત્રામાં મહાત્માજીએ લોકોને પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું, તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રજાનો શોંધ કે છે? આ લડત કેવી કરોકરીની છે? તે માટે પ્રજાએ શું કરવું જોઈએ? એ સમજાવવા ગાંધીજીએ યાત્રાના ગામેમાં જે પોતાનું અંતર કાલન્યું છે તેનો સુદર મંત્ર આ બીજા ભાગમાં છે 'ગરથાન'નો અભિપ્રાય છે કે "આ અપૂર્વ કુચનું પુસ્તક દરેકે સધરવા યોગ્ય છે."

સુદર પાંચ ચિત્રો ગ્લેઝ કાગળની કિંમત ૦-૧૨-૦ | એને ભાગ એક સાથે
પૃષ્ઠ ૨૫૦ | ૨૬ " " ૦-૬-૦ | ખાદીના પૃષ્ઠમાં એ ૨ ગ્રામ કવર કિં. રૂ. ૨

આખરી ફેંસલો [ભા. ૩] સંધિ-ગાંધીનાં અને ગાંધીજીના વિલાયત ગમન સુધીનાં બધા લેખો તથા લખણોનો સુદર સંગ્રહ કરાચી કેબિનેટમાં, આરડોલીમાં, ખોરસદમાં ગાંધીજીએ કરેલ પ્રચારકામ, તહોમત નામું, તેનો જવાબ વગેરે જામનો સંમંદીના લેખો આ પુસ્તકની અંદર આવી જાય છે.
છસો પાન પાકું પૃષ્ઠ કિં. મજૂ રૂપિયા

આખરી ફેંસલો [ભા. ૪] ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદમાં આપેલાં લખણો, વિલાયતથી મુંબાઈ પધરામણી, ના. વાઈસરોય સાથેનો પત્રવ્યવહાર, કાર્યવાહક સમિતિના કરાવો અને છેવટે યરોડા મંદિરમાં ગમન વગેરે વિગતો.

સચિત્ર. સવાખસો પાન. કિં. ખાર આના.

સૌરાષ્ટ્ર લખે છે-"વર્તમાન સત્યાગ્રહ સંગ્રામને મહાત્મા ગાંધીજી 'આખરી ફેંસલો' આપનાર સગ્રામ લેખતા, હોવાથી આ ચોપડીઓનું નામકરણ સચક અને છે."

ગુર્જર અન્યરત્ન કાર્યાલય: ગાંધીરાહ-કુવારા સામે : અ. મ. દા. વા. ૬

અ મા રાં પ્ર કાં શે નો

આધ્યાત્મિક

- ૧ પધિકનાં પુષ્પો (અંગાલાલ પુરાણી) ૧
- ૨ તિલોત્તમા (અંગાલાલ પુરાણી) ૦૪
- ૩ પરિણીતા (સરદાશુ) ૦૧
- ૪ પૂર્વશિખા (સીતદેવી) ૧૧
- ૫ વિસર્જન (સ્વીદનાય દાગેર) ૦૪
- ૬ પૂર્વશિખા " ૦૧૧
- ૭ સાચું જીવન (દાસ્તોય) ૦૧૪
- ૮ આકાશનાં પુષ્પો (ગગનવિકારી મહેતા) (હાસ્યરસનું) ૧૧
- ૯ આકાશના પત્રો (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૦૪
- ૧૦ હારજન ભાગવત (ગાંધીજી) ૦૧૧
- ૧૧ પૂર્ણિમા (રમણલાલ વ. દેસાઈ) સચિત્ર દ્વિતીયાવૃત્તિ ૨૧
- ૧૨ વિદ્યાપીઠો અને સુવર્કોને " ૦૧
- ૧૩ પક્ષી-સમાજ (સરદાશુ) ૧૧
- ૧૪ જીવી " ૧
- ૧૫ અંગાર (રમણલાલ દલાલ) ૧૧
- ૧૬ સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ (મહાત્મા ગાંધીજી) ૦૧
- ૧૭ આખરી ફેસલો બે ભાગ-
જેજ કાગળ ૧૧
- ૧૮ " ભા. ૧-૨ ૨૬ કાગળ ૦૧૧
- ૧૯ પ્લાસ્ટીનું યુદ્ધ (ગોપાલદાસ પટેલ) ૦૧
- ૨૦ હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉલોમનો નારા (બી. ડી. બસુ) ૦૧
- ૨૧ બેવડું પાપ માને હિંદુસ્તાનની પાપમાલી (ગોપાલદાસ પટેલ) ૦૪
- ૨૨ અંગાલા બેદાલ " ૦૪
- ૨૩ બેદતનો શિકારી (લુગતરામ દવે) ૦૪
- ૨૪ હૃદયપક્ષો (મિમચંદર) ૦૪
- ૨૫ તરુણ ભારત (લાલા લગ્નપતરાય) ૧૧૧
- ૨૬ બેદતની અરાબી (મોહનલાલ પંડ્યા) ૦૪

- ૨૭ રાષ્ટ્રધ્વજ ૦૧
- ૨૮ આખરી ફેસલો ભાગ ૩-૪ ૩૧૧
- ખાલ સાહિત્ય
- ૨૯ આપણે પાપે (ગિલુભાઈ) ૦૪
- ૩૦ ગોવિંદનું ખેતર ને બીજ વાતો (ધૂમકેતુ) ૦૪
- ૩૧ બીરાંગના ને બીજ વાતો " ૦૪
- ૩૨ દેશ દેશની વીરકથાઓ ભા. ૧-૨ ૧૧૧
- ૩૩ પા-પા-પગલો (રમણલાલ નો. શાહ) ૦૪
- ૩૪ દેશ દેશની અદ્ભુત વાતો " ૦૧
- ૩૫ કાગળપત્રો " ૦૪
- ૩૬ બિહારી પહાડ " ૦૪
- ૩૭ રોમિયન કુઝો (અંદ્રાકર ભટ્ટ) ૧૧
- ૩૮ બાળગલ કથાઓ (સુખધુ) ૦૧
- ૩૯ ચાલચુગાડી મોટી (નવી આદતિ) ૦૪
- ૪૦ સંવાદ કુસુમ (હસમુખલાલ ઠાકુ) ૦૧
- ૪૧ કીર્તિકથાઓ (સં. રમણલાલ ના. શાહ) ૦૪
- ૪૨ બીરામોતી " ૦૪
- ૪૩ લુગલુલ " ૦૪
- ૪૪ ટન ટન ટન " ૦૪
- ૪૫ ક્યારે સમઝશું ? (ગિલુભાઈ) ૦૪
- ૪૬ રાસ્ટ્રોપની નીતિકથાઓ ૦૪
- ૪૭ વરતો અને ઉખાણા " ૦૪
- ૪૮ બાળકોનું મહાભારત ભાગ ૧-૨ ૧૧૧
- ૪૯ વેરાચેલાં ફૂલ (કે. કપિલા માસ્તર) ૦૪
- ૫૦ રઝળતો રાજદસ ૦૪
- ૫૧ ગણિત ગમ્મત ૦૪
- ૫૨ પ્રશ્ન પેટી ૦૪
- ૫૩ હસનું ગોં ૦૪
- ૫૪ હરીદ્રનાં બે નાટકો ૦૪

ગુર્જર અથવા ગુર્જર જાતીના લોકો :: ગાંધી જી :: અમદાવાદ

અમદાવાદ . ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયની

શરદ ગ્રંથાવલિ

શ્રી શરદચન્દ્ર એટોપાધ્યાયનાં પુસ્તકોનો

અનુવાદ

[શ્રી રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠકની
પ્રસ્તાવના સાથે]

પરિણીતા

અનુ નગીનદાસ પારેખ ૦-૬-૦

પદ્મી-સમાજ

અનુ નગીનદાસ પારેખ ૧-૪-૦

છબી અનુવાદક, ૧-૦-૦

ગોપાલદાસ પટેલ

ચંદ્રનાથ છપાવ છે

અનુ નગીનદાસ પારેખ

શરદ ગ્રંથાવલિના થાડકે થનારને

પોણી કિંમતમાં મળશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ.

ગુર્જર બાલગ્રંથાવલિ

પોસ્ટેજ તથા લેટ પુસ્તક સાથે

લવાજમ રૂ. મણ

(ગંપાદક રમણલાલ નાનાલાલ શાહ)

૧ કીર્તિકથાઓ ૦-૨-૬

૨ હીરામોતી ૦-૨-૬

૩ ભુલભુલ ૦-૨-૬

૪ ટન્ ટન્ ટન્ ૦-૨-૬

૫ ક્યારે સમજીશુ ? ૦-૩-૦

[લેખક - જિજ્ઞાસુ]

૬ ટોલ્કેટીયની નીતિકથાઓ ૦-૩-૦

૭ વરતો અને ઉખાણા ૦-૨-૬

૮ વેરાયલાં ફુલ ૦-૩-૦

૯ રઝળતો રાજહંસ ૦-૩-૦

૧૦ પ્રશ્ન પેટી ૦-૩-૦

૧૧ ગણિત ગમ્મત ૦-૨-૬

“ ગુજરાતનું પાટનગર

અ મ દા વા દ. ”

મૂલ્ય રૂપિયા છ.

કર્તા રત્નમણિરાવ લીમરાવ

૧૦૨ આર્ટપ્લેટ સાથે

અમદાવાદ વિષે સંપૂર્ણ અને સાચી માહિતી

આપતું આ પુસ્તક દરેક શહેરી પાસે હોવું જોઈએ.

એ વિના એની કેળવણી એટલી અધૂરી જ ગણાશે.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

રોબિન્સન કુખો

લે. ચંદ્રશંકર ભટ્ટ તંત્રી, આલોચન

[કિંમત સચા રૂપિયો]

“આત્મ ઉપયોગી અંથ ગુજરાતી બાલ પ્રભુ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે અભિનંદન છે.”

—બાલભવન

*

“ખરેખર આપણી ભાષામાં આ ચોપડીની જરૂર હતી. તમે તેનું પ્રકાશન કર્યું તે માટે અભિનંદન.”

—ગિજુભાઈ

*

કનુભાઈ દેસાઈનાં સુંદર પાંચ ચિત્રો સાથે સાદસતી અદ્ભુત આ વાર્તા બાલમિત્રના માણ તંત્રીએ લખેલી, આજના દરેક વાનરસેનાના આગેવાને તો વાંચવી જ જોઈએ.

આકાશનાં પુષ્પો

લે. ગગનવિહારી લ. મહેતા

[કિંમત દાઢ રૂપિયો]

કૌમુદી અને પ્રધ્યાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અને અપ્રસિદ્ધ હારપરસના સુંદર લેખો અને નવલિકાનો આ સંગ્રહ છે. “સાહિત્ય”નો મત “સૌકારી હાસ્યરસનો ઉત્તમ નમૂનો આ કૃતિ આપણને આપે છે.”

સાધના

અનુવાદક

અ.બાલાલ પુરાણી

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની આધ્યાત્મિક વિચાર-સરણી રજૂ કરતું પુસ્તક.

કૌમુદી આ અનુવાદને ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહાભૂલી બેટ તરીકે આજે છે. કિંમત સચા રૂપિયો

ધૂમ્રશિખા

સામાજિક સમસ્યાઓ ઉકેલતી અપ્રતિમ સાંસારિક

[સીતદેવી] વાર્તાઓ રૂ. ૧-૪-૦

અંગાર

અંગાર-જેવા રાજગતા પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરતી રમ્ય કથાઓ.

બસો પાન રૂ. ૧-૪-૦

પ્રતિજ્ઞા

ઉત્સવોમાં લગ્નની શકાય એવું અદ્ભુત રોમાંચક દ્રશ્ય

કિ. ૦-૬-૦

નાટક.

અનુવાદક-રમણીકલાલ દલાલ.

જૈન સાહિત્ય

ગુજરાતી તથા પ્રાકૃત

અધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ [પં. સુખલાલજી] ૦૮

અનેકાંત વાદની મર્યાદા ૦૭

મહાવીર જીવનનો મહિમા [પં. બેચરદાસ] ૦૮

જૈન દર્શિયે અભિવ્યર્થ વિચાર ૦૮

ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો ૦૮

સામાયિકના ગ્રંથો [પં. લાલન] ૦૮

અંતગઢ વંશાવલો અંગ્રેજી અનુ. મધુસૂદન રા

સમરાજ્યકાદા નોટસ સહિત મોદી ૨

Translation ૧૮

[પૃષ્ઠ ૫૨૫]

ધાર્મિક વાંચનના રસિયાને જ્ઞાનેશ્વરીની જોડીનો અંથ. ગદ્ય તથા એકનાયનો મરાઠી એકાદશ સ્કંધ ગુજરાતીમાં ઉતારનાર. ડૉ. હરજીવનદાસ દામોદરદાસ મહેશ્વર. ૬ શેડ હારમદાસનો બંગલો, રસ્તા નં. ૧૨, ખાર, મુંબઈ

ભાગવત ૨૬૨૫ ૨-૮-૦

શ્રી અરવિંદ

શ્રી અરવિંદ જેવી મહાન આધ્યાત્મિક વિભૂતિ અને અદ્ભુત યોગીની, પુરાણી હઠયોગ તથા રાજયોગની વિચારસરણી તથા ક્રિયાસરણીથી તદ્દન જુદી જ, સમન્વયી દૃષ્ટિથી વિશાળ પાયા ઉપર રચાયેલી, માનવજીવનમાં દિવ્ય ભાગવત જીવન પ્રાપ્ત કરી ભગવાનની લીલાગતિનું સમર્થ અને રૂપાન્તર પામેલું વાહન બનવાનું ધ્યેય આપણી સમક્ષ રજૂ કરતી યોગ-પ્રણાલીનું આ પુસ્તકોમાં સમર્થ, ગંભીર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સમગ્ર માનસશાસ્ત્રની અવધિ અને ચિત્ત, બુદ્ધિ, પ્રાણ, શરીર વગેરે માનવપ્રકૃતિના ધર્મો, ધર્મસંકરો, શુદ્ધિના ઉપાયો, તેમનાં કાર્યો અને લક્ષણોની ઝીણવટભરેલી ચર્ચા છે. શુન્નરાત્રી ભાષામાં શ્રી અરવિંદને સમગ્રપણે અને સમર્થરીતે ઓળખાના આ એક જ મહાન અને સ્તુત્ય પ્રયાસ છે.

અનુવાદક :

અંબાલાલ પુરાણી

ભક્તિયોગ	[૧-૮-૦]
જ્ઞાનયોગ	[૩-૮-૦]
આત્મસિદ્ધિ	[૪-૮-૦]
યોગિકમાધન	[૦-૮-૦]
મા : રક્તિના ચાર સ્વરૂપો	[૦-૮-૦]
મૂત્રાવલી	[૦-૫-૦]
ગીતા-મર્મ	[૦-૮-૦]
વિજ્ઞાનયોગ	[૭પાંચ છે]

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરોડ, કુવારા સામે, અંમદાવાદ

શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય—આણંદ

બલવાન શરીર

અને

તેજસ્વી બુદ્ધિ

વિનાનું જીવન ધૂળ છે એ કાલુ નથી જાણતું ? શરીરને નીચેની અને જળવાન બનાવનારી, આંખનું તેજ વધારનારી, કંઠને મધુર બનાવી મુખ પર કાન્તિ લાવનારી, સ્મૃત્યુક્તિને તીવ્ર અને છુદ્ધિને ચમકાર બનાવનારી તથા અભ્યર્થનું મ્હણુ દરનારી બ્રાહ્મી એ અણુમેલ ઔષધી છે. એનું મેવન 'અમૃતસુધ' છે હિમાલયમાં આવેલા ક્ષપિ-કેશમાંથી અને ઉત્તમ ગુણવાળા બ્રાહ્મી મંગાવી તેમજી નિત્યસેવન કરવાલાયક નીચે મુજબની કેટલીક વસ્તુઓ બનાવીએ છીએ.

*

બ્રાહ્મીનો એક અદ્ભુત ગુણ એ છે કે ઉના-દવાળાં મનુષ્યોને તેમજ હિસ્ટીરિયા, વાયુગ્રાહિતા દર્દોએ તે લાંબો મમપ સેવન કરાવવામાં આવે તો તે ગ્રેગનો જડમળથી નાશ પામી છે. નિદ્રાનો નાશ થયેલાઓને બ્રાહ્મીના સેવનથી મીઠો નિદ્રા આવે છે.

*

બ્રાહ્મીલેલ તોલા ૧૦ રૂ. ૦-૧૩-૦
બ્રાહ્મીધૂત તોલા ૧૦ રૂ. ૧-૮-૦
બ્રાહ્મીપતાં તોલા ૫ રૂ. ૦-૫-૦
બ્રાહ્મીગોળી નંગ ૪૦ રૂ. ૧-૦-૦

એલ. કે. મેઘાણી

ઉપયોગી વસ્તુ ભંડાર

૧૪ અતરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા

મહત્ત વાંચન

એક ગ્રહસ્થ તરફથી 'સાહિત્ય' ની ૨૫૦ નકલો વિદ્યાર્થીઓને રૂ. ૧-૮-૦ માં આપવાની છે. શિક્ષકનો દાખલો મેળવી રૂ. ૧-૮-૦, 'સાહિત્ય' વડોદરે મોકલી મંગાવી લો.

'સાહિત્ય' ની ૧૦૦ નકલો હરિજનોને રૂ. ૧-૮-૦ થી આપવાની છે. હરિજનો તુર્ત રૂ. ૧-૮-૦ મોકલી લાભ લે.

એશિયન લાર્લક પોલિસી

૧ ૯ ૩ ૨ નું ૫ રિ છા મ

. બો ન સ

રૂ. ૭૨ અને ૫૬ છેલ્લાં ચાર વર્ષ માટે.)

દાવા ચક્રવ્યા : રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ચાલુ વીમા : રૂ. ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

વિવિધ યોજનાઓ : સસ્તા દર

પતિપત્ની મંચુક્ત વીમા એકસીડન્ટ રિસ્ક

ગ્રાહન પોલિસી ફેમિલી ટ્રસ્ટ સ્કોમ

વધુ માટે લખો:—

ધી એશિયન એસ્યુરન્સ કં. લી.

એશિયન બિલ્ડીંગ : મુખ્ય

સી. ઇ. ક્રિવેલી બાન્ક મેનેજર

૧૭૧૧, રીચાર્ડ : અમદાવાદ

ન * વ * યુ * ગ

તંત્રી : — પી. જે. ભટ્ટ

૧ પીઠિતાની પડખે બેસા રહીને, શોધાતા માનવ-
સમુદાયની ભાવનાને શબ્દદેહ આપીને, ગુજરાતના
કાગદારો, કિશોરો અને યુવાનોના પ્રગતિમાન
માનસને સાથ આપીને

ન વ યુ ગ

પોતાની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરે છે.

૨ આ વલી કાલના નાગરિકોની મનોદશા ધકલું,
નવયુગના પ્રકાશમાન દીપકની ગરજ સારલું આજે
સારાથે ગુજરાતમાં એકલું

ન વ યુ ગ

આજનાં માસિકોમાં મોખરે આવે છે.

૩ નીચી વિભાગમાં નવગુજરાતના સ્ત્રીત્વને આધુનિક
પ્રગતિમાન શિક્ષણ આપતું, સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતું
આજના સાહિત્યમાં બીનદુર્લભ છે.
એપ્રિલ અંકથી અમારું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ વર્ષથી

નવું મુખપૃષ્ઠ, વધુ પાનાંઓ,
વધુ વિવિધતાઓ, રસપૂર્ણ લેખો,
ભાવનાસારી વાર્તાઓથી
ભરપૂર નીકળે છે !

મેનેજર :

નવયુગ કાર્યાલય ૬, બેક હાઉસ લેન
કાલ - મુંબઈ

સાપ્તિક મૂલ્ય :

રૂ. ૫

આ

વર્ષમાં

નવીન યુગની ભાવના

રલુ કરતું મુંદર

- કવર ચિત્ર -

નવા વિશિષ્ટ લેખો

તમે જરૂર જોશો.

જિંદગીની સાથેકતા માટે અવશ્ય વાંચો

શ્રી - પુરુષનો સાચો સલાહકાર

વિવેક વિલાસ સચિત્ર

આવૃત્તિ છઠી

કિ. રૂપિયા ત્રણ.

આવા અંથની શું જરૂર છે?

કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે આ જમાનામાં એવા પુરાણા અંથનો પુનરુદ્ધાર કરવાની શી જરૂર છે? અમે કહીએ છીએ કે આ યુગમાં અત્યારે લગ્ન, બ્રહ્મચર્ય, શરીર, વીર્ય, શ્વપન અને સંતતિ સંબંધી બે લાયકર અજ્ઞાનતા અને અમપૂર્ણ માન્યતાઓ ચાલી રહી છે તે દૂર કરવાને આ અંથ એક ઉત્કળવલ મૂર્ચા સમાન છે. ભારતવર્ષના યુવાનોની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ લગભગ ક્ષીણ થઇ ગઇ છે. આ વખતમાં એક પ્રાચીન આચાર્યની રચે અને સરળ વાણી જેવી અપૂર્વ અસર કરી શકે એવી અન્ય કોઇની વાણી ન કરી શકે એ રચે છે. એટલા જ માટે અમે કહીએ છીએ કે પ્રાચીન સંમયમાં આ અંથની બેટલી જરૂર હતી તેના કરતાં પણ હજાર ગણી અધિક આવશ્યકતા અત્યારે છે.

મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી સાહિત્યના અપૂર્વ હોદ્દામાંથી આ વિવેકવિલાસ અંથરત્ન ચૂંટી કાઢી બી. એ.ની પરીક્ષા માટે નિર્માણ કરેલો છે, એ શું સત્ય છે?

આજે જ એક નકલ મંગાવી લે.

શ્રી ૦ મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર

પાંચધુની, મુંબઈ

જો લવા માં આ બધું છે

કલામય અને ભાવનાવાહી

ફોટાઓ

પ્રકાશવાનું અમદાવાદમાં માત્ર એક જ સ્થળ

એવી સ્ટુડીઓ

ખાડીઆ : ખાલા હનુમાન પાસે

પેઇન્ટર પ્રભપતિ

હાઇકલાસ Life-like એઇલ પેઇન્ટીંગ

અમારી ખાસ રેપ્રેસેન્ટેશન છે. જેના

દરમાં ચાલુ માસ માટે ૫૦ ટકા

ગીલ બટાકો કપો છે.

એક વખત અમારો શો-રૂમ જોવી

પ્રકારના ખાસ વિનંતિ છે.

અનંત સિદ્ધિ સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ

મેળવવા માટે માર્ગદર્શક થઇ પડેલાં

જ્યોતિષશાસ્ત્રનાં અપૂર્વ પુસ્તકો

જે જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી તમારી શ્રદ્ધા

જોછી થઈ ગઈ હોય તો આ પુસ્તકોમાં

આપેલા અમરકારિક પ્રયોગો અજમાવી જુઓ

શ્રી. નરયંદ્ર જૈનજ્યોતિષ યાને

જ્યોતિષહર ૩-૦-૦

શ્રી. જાદવપાલ મંદિતા

૩-૦-૦

ભવિષ્યભાવકળ યાને ભવિષ્ય

અણુવાની વિદ્યા ૫-૦-૦

વર્ષપ્રબોધ યાને અષ્ટાંગ નિમીત ૧-૦-૦

દિનશુદ્ધિ દીપિકા ૨-૮-૦

આ ઉપરાંત, અમારા હોદ્દારમાંથી જૈન

ધર્મનાં પુસ્તકો, સૂત્રો, તીર્થોના નકશાઓ,

કિશોર ભાવે મળશે એક વખત પ્રસંગ પાડી

ખાની કરો.

શ્રી ૦ મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર

પાંચધુની, મુંબઈ

ગુજરાતના બે નવયુવાન કવિઓના પહેલી જ

વાર બહાર પડતા

બે નવા કાવ્યગ્રન્થો

એક તે

શ્રી. ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાનાં

ઇલાકાવ્યો

જે 'કુમાર'ના વાચકોને તો સુપરિચિત છે, એના એકેએક કાવ્ય ઉપર શ્રી કનુ દેસાઈનાં તદ્દન નવાં અને કાવ્યભાવને અનુરૂપ સુશોભનો આલેખેલાં છે; અને મગજન કાગળ તથા મળંગ કુમાર પ્રિન્ટરીની છપાઈવાળા એ પુસ્તક પર ભભકદાર ઊંચા કાગળ પર દરેલી બેરંગી છપાઈવાળું એ જ દક્ષાકારનું આલેખેલું સુંદર પૂઠું છે.

કિંમત બે રૂપિયા

બીજો ગ્રંથ

કાવ્યમંગલા

તે

ભણીતા પદ્યકાર

શ્રી મુન્દરમ્ની

કૃતિઓનો સંગ્રહ

ઊંચા ભડા ઍન્ટિક કાગળ ઉપર સુધ્ધ છપામણીવાળો દોઢસો પાનાનો કાવ્યસંગ્રહ. ભગવાન ભુદના મુદ્રિત સુંદર બેરંગી મુખચિત્ર તથા શ્રી કનુ દેસાઈના મનોરમ છપાઈવાળા પૃષ્ઠચિત્ર સાથે

કિંમત દોઢ રૂપિયા

પ્રકાશક

મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ

નંદકુવન :: રાવપુરા :: વડોદરા

મુબાઈમાં

આર. આર. શેઠની કંપની : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

વીસમી સદીનો ચમત્કાર

હિંદભરનાં ખાલકોને, તેમણે ખાસ કરીને શહેરનાં ખાળકોને,
ચોખ્ખું ધી-દૂધ ન મળે એ એક ચમત્કાર નહિ તો બીજું શું?

ગાય
અથવા
લેસનું
ચોખ્ખું
દૂધ

લેસનું દૂધ રો. ૦-૧-૬
ગાયનું દૂધ રો. ૦-૧-૦

જણાવેલા સમયે, ઘેર બેઠાં, ખાત્રી
પાંચ; હેલ્થમાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક રીતે
કાચની બાટલીમાં ભરેલું ચોખ્ખું
દૂધ; અને બેળસેળ વિનાનું, તાજું,
પાંચ અડી તથા સવા સતલી એર-
ટાઇટ ડબ્બામાં ભરેલું ધી ઘેર બેઠાં
માત્ર આ એક જ સંસ્થા પૂરું પાડશે.
એક વાર મંગાવી ખાત્રી કરો.

શુદ્ધ
અને
તાજું
લેસનું
ધી

બંગલર બાવે મળશે.

ધી અમદાવાદ પ્યાર મિલક સપ્લાઇંગ કંપની

ગાંધીરાડ

ખત્રીપોળના નાકે

અમદાવાદ

પ્ર તા પ

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝરો : રસિક અને પ્રેરક લેખો
આત્માર્થશુની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

ઉપરાંત :

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી જોડાતું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

લવાજમ :

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ ... શિર્ડીંગ ૧૦

લખો:—મેનેજર “પ્રતાપ” કલ્યાણી : સુરત

ચાલીસ વર્ષની જુની ન પ્રખ્યાત પેઢી

સુખકંઠી અમદાવાદ સુધીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી

એક જ

સૌ-મીલ

લાકડાના વેપારીઓ

મકાન બંધાવનારાઓ

ફા-દુકાનના વજેરોના

બરતો દરેક જાતનો સાગી તેમજ અન્ય

લક્ષ્ઠ માલ

આપો તથા વેચેલી સાઈઝો

જેવી કે

રાફ્ટર્સ પિલર્સ પેટીઆં પાટીઆં

પકવાસા બાટમ જરોલ વજેરે વજેરે

જથાબંધ તેમજ છૂટક તૈયાર મળશે

અથવા

ઓર્ડર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી

આપવામાં આવશે.

તમારી જરૂરિયાતની પાટી મોકલી

ભાવતાલ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નાંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેવું

શરીરનું બંધારણ

જિંથામાં જિંથો જાતના

કોલમના ચોખા

તથા

બંગાળીઆ ચોખા

જિંથો જાતની સુરતી

દૂ વ ર દા જી

ઉપરાંત

સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ

વજેરે દરેક જાતનું અનાજ

જાતી જાતનું

ચોખ્ખું કરેલું

ફિશપત ભાવે મળશે.

એક વખત ઓર્ડર આપી

ખાતી કરે, બીજે નહિ જ

જવું પડે.

શાં ધુલ ચંદ ગ મ ના જી

અ મ લ સા ડ [જ. સુરત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

સ્તક ૧૭

કારતક : ૧૯૬૦

અંક ૧

બક્ષી સ

રાતના દરબારમાં રસિકડી મેં બીન છેડી અને

તેં તારા ઠમકારથી સકળનાં ચોરી લોધાં ગિત્તને,

રાત ત્યાં હરખ્યો, સભા ખુશ થઈ, 'માગી દિયો આદ્ય સો.'

બંને આપણ થાંભિયાં પણ ન કે સૂઝયું જ શું માગવું,

ને પાછો હસી આપણે મનભરી ગાયા બળવ્યા કંઈ.

કુમારસંભવ

સર્ગ આઠમો

ઉમાનો શૃંગાર

- તે કરગ્રહણુના વિધિ પંચી,
પાર્વતી તણું પિનાકીના વિષે;
પ્રેમને લય તણા સ્વીકારથી,
અંગ રમ્ય થયું કામ કાઢથી. ૧
- પૂછતાં ન પ્રતિઉત્તરે વદે,
છૂંછતી ગમન વસ્ત્ર ખેંચતાં,
ફેરવી વદન સૂતી સેજમાં;
તે તથાપિ શિવ પ્રીતિ હેતુ છે. ૨
- ઢાંગથી સુધ જતા કંપલહે
શંભુને વદન નેત્ર ઢાળાયું
દે ઉમા મિચિ, શું વીજથી છળા,
ખેલતાં સ્મિતથી નેત્રને પિયુ. ૩
- નાભિ દેશ ધરીયા કપાલના,
હાથને ધ્રુજતી રોકતી હતી;
ને દુકૂલ તણી ગાંઠ નીવિની,
છેક ઢીલી ચંપ જાતી આપથી. ૪
- “લાજ આમ સખી દૂર રાખીને,
સેવજે તું શિવને વિવિક્તમાં;”
તે સખી તણી દિધી શિખામણે,
ના સ્મરે પિયુ કને અધીર ચૈ. ૫
- વસ્તુ ના તદપિ વાત કાઢવા,
શંભુ અશ્ર કંઈ પૂછવા જતા;
જાણી હૈ નજરથી જ પાર્વતી,
દેતી ઉત્તર ધુણાવી મસ્તક. ૬
- પીયુ વસ્ત્ર હરતાં, હથેળીએ
તેમનાં નયન ખેડે ઢાકતી;
લાલનેત્ર પણ દેખતું ચનાં,
યત્ન વ્યર્થ જનતાં વ્હાલી ચની. ૭

- સુખને અધરદાન ના મળે,
મંદ હાથ અતિ ગાઢ રંભણે;
દામકલેશ, બદલો નહિ મળે,
તો ય પ્યારી રતિ સ્વામીને ગમે. ૮
- પીયુ સ્હાય સુખ જોષ ના ડસે,
મર્દનો નખ ક્ષતો વિના કરે;
સ્વામીનાં સુરત તે દ્યાણુ સૌ,
પાર્વતી ખમતી, તેથી અન્ય ના. ૯
- રાતની કથની પૂછવા જતી,
તે સખી તણું પ્રભાતને સમે;
લાજથી ન હરતી કુતૂહલે,
છે અધીરૂં ઉર તો ય વર્ણિતે. ૧૦
- દર્પણે રમણ ચિન્હ દેખતાં,
જેસંતા પીઠ પછાડી પીયુનું;
લેષ ગિમ્મ નિજ ગિમ્મ પાછળ,
શું શું ના શરમ લાગતાં કરે ? ૧૧
- માણ્યું યૌવન સુતાનું શંભુએ,
લેષ તે વળતી શાન્તિ માતને;
માતના મનતણી વિમાસણે
સ્વામીને પ્રિય ઇર્ષ વધુ હરે. ૧૨
- કેટલેક દિન માંડ કીડને
પીયુ પાસ શિખી પાદ માંડતાં;
જાણિતી સ્મર રસે થતાં ધિમે,
તે સ્વભાવ રતિદુઃખનો તજે. ૧૩
- પીયુને ઉર દબાવી ભેટતી,
ફેરવે ન સુખ એનું માગીયું;
મેખલા ઉપર પ્રેમથી જતો,
તેમનો કર ધિમે નિવારતી. ૧૪
- ભાવગમ્ય, અદ્યીરહિત જે,
મીઠી વાતમય, ભીરુ વિહંનો;
કેટલાક દિવસે ઉમે તણે,
પ્રેમ ગાઢ ઉભયાશ્રયે થતો. ૧૫
- ચોખ્ખ તે વર પરે વધુ પ્રીતિ,
ધારતી, ત્યમ વરેય તે પરે;
ગંગ ના અળગી રહે સમુદ્રથી,
તેહના સુખ રસેથી તે સુખી. ૧૬

કામકેલિયુરુ શંભુની થઇ
 તે વિવિક્ત મહો શિષ્ય, શીખી જે;
 ચાતુરી યુવતી કેરી, તેમને,
 તે તણી જ ચુરદક્ષિણા દિધી. ૧૭
 હસ્તપક્ષવ હલાવી પીડથી,
 શંકરે અધર ડખી મૂકિયો;
 પાર્વતી કરતી શાન્ત, ભાલના,
 ચંદ્રની શિતલ રેખની વતી. ૧૮
 કેશ ચૂર્ણથી ભરાયું સુખતાં,
 નવ લાલ મહિનું શિવે ધર્મ,
 પ્યારીની વદન કૂંક ઉપરે,
 ખીલતા કમલ જેવી ગંધની. ૧૯
 ઇન્દ્રિય પ્રીતિની આ પ્રણાલિકા,
 સેવવાથી રીઝવી અનંગને;
 શૈલરાજ ભુવને ઉમા સહ,
 એક માસ વસિયા વૃષધવજ. ૨૦
 પુત્રીના વિરહને દુખે દુખી,
 અંદ્રીની લઈ રત્ન સ્વયંભુ તો
 એ અમાપગતિ પોડિયે ચડી,
 મંચર્યા વિહરતા બહુ સ્થળે. ૨૧
 વાયુવેગી વૃષ બેસી મેરુ જૈ,
 તે કૃતાર્થ ગિરિન્નસ્તને પુત્ર્યા;
 હેમપત્રદત્તની પયારીએ,
 માણતા રમણ મગ્ન રાતડી. ૨૨
 વિષ્ણુ કંકણ વસાઇ ન્યાં સિલા,
 બિન્દુઓ અમીતણાં બીડી રહ્યાં;
 મંદરે દુંકની ઉપરે વસ્વા,
 પાર્વતીવદનપદ્મભૂમિ તે. ૨૩
 જ્ઞાતી રાવણની રાઃ સાંભળી,
 ખાત્રી કંઠ મૃદુ બાહુ બીડી એ;
 ન્યાં કુબેરગિરિ તે જગદ્ગુરુ,
 માણતા ધવલચંદ્રની પ્રભા. ૨૪
 તેમને મલય જૂમિ કોડને,
 ગંધવેલી હલવી, લવંગના

૨૩ વિષ્ણુ એ સમુદ્રમંથન વખતે મંદર પર્વતને ઉપાડવામાં મદદ કરી હતી. અમૃતબિન્દુ યોગ પણ એ જ છે.

૨૪ કુબેરના પર્વતને રાવણે છતી લીધો હતો.

કેસરો સહ, હરે પ્રિયાશ્રમ,
 મોકી ગોડડી શું, વાણુ દક્ષિણ. ૨૫
 ફેંકી હેમ કમલો પિયુ પર,
 નેત્ર મીચતી શિવે ઉરાડતાં
 વારિ, દે કુબજા તે નદી મહી,
 મીન કેરી ખીજી મેખલા થતાં. ૨૬
 નંદને, રાગી સુકેશ ઉચિત
 પારિજાત કુસુમોથી ગ્રહને;
 સન્નજતા શિવતણી પ્રતિ ચિર
 રૂહે સ્પૃહાથી નિરખી સુરાંગના. ૨૭
 આમ શંકર સુખ પ્રિયા સહ
 માણી દિવ્ય વળી સર્વ પાર્થિવ;
 લાલ વ્યાતપ થવા સમે કદી,
 ગદ્યમાદન વને પ્રવેશતા. ૨૮
 ત્યાં સુવર્ણની શિલાપરે રહી,
 નેત્રને સુગમ ભાતુ ભાળાને;
 બેડી વામ ભુજ સાહી જોહ તે,
 ધર્મપત્ની નિજને પિનાકી ફેહે. ૨૯
 કાન્તિ પદ્મતણી મૂકીને, ત્રિજા
 લાલ ભાગ મહી નેત્રના પુજ;
 ભાતુ આ દિવસને સમેટતો,
 વિશ્વને પ્રલયમાં પ્રજેશ શું. ૩૦
 વારિના કણ્ઠથી મોગ કિણ્નો,
 આયમી રવિ કરે છ દર જ્યાં;
 તાહરા જનકના પ્રવાહ સૌ,
 મેઘ ચાપ પરિધિ વિના થતા. ૩૧
 ત્યાગતાં કમલ કેસરો સુગી,
 ડોકી વાળી વિલપંત બાપડાં;
 ચક્રવાક દમનું સરોવરે,
 અદ્ય અંતર અનદ્ય ચાલ છે. ૩૨
 સ્થાન ત્યાગી દિનકરુ હાથીઓ,
 સહકી વિદ્યથી મહેકતું,

પદ્મમાં બ્રમરવાળું પાણી લે
 પી, રહવારસુધી ચાલવા સહુ. ૩૩
 અહપભાષિણી ! દિગંત પશ્ચિમે,
 જ્ઞે નમંત રવિએ બનાવિયો;
 દીર્ઘ બિમ્બ નિજથી સરોવરે,
 સેતુબદ્ધ, ન શું હેમનો રચ્યો. ૩૪
 તાપથી વિરમીને, તળાવડી,
 પંકવાળી બહુ ડોળી, નીકળે;
 દાઢયુક્ત વનબૂંડ નાપકો,
 ગાયતા શું કમલાંકુરો કુણા. ૩૫
 વૃક્ષના શિખરનો નિવાસી જે,
 હેમના રસ શું ગાર પિન્નનો;
 મુંદરી મધુર પી રહ્યો ન શું,
 તાપ સાંજ સમયે કમી થતો. ૩૬
 પૂર્વ ભાગ તિમિર પ્રસારથી,
 એક બાજુ જલિં પંક દીસતો;
 અહપરોષ સરશું દિસે નહ,
 વારિ આતપનું બાતુએ હર્યે. ૩૭
 પેસતાં યુવકી આંગણે મૃગો,
 મૂળ સિંચનથી છોડ ન્યાં લીલા;
 ગાય હોમ-ઉપયોગી જાય, ન્યાં
 જાળ આલ જતી, આશ્રમે દિપે. ૩૮
 કેસરો બંધ પશુ આ ધરીક તો,
 રાખતું કમળ કેંક માર્ગને;
 માંદો વાસ ચહનાર ભુંગને,
 પ્રીતિ માય અવકાશ આપવા. ૩૯
 દૂરગામી પરિમેય કિર્ણના,
 લાલ બાતુથી દિશા ય પશ્ચિમ;
 કેસરે સહિત બંધુજીવના,
 ચાંદલાયો ન શું બાલિકા, દિપે. ૪૦
 વાહનાશ્વદયને ગમ્યા સ્વરે,
 સામયો સદયરો સહસ્ર કૈ;
 ઉપજીતા કિરણ કેરી પી, સતવે,
 અગ્નિમાં ઘુતિ ધરંત સૂર્યને. ૪૧

૪૦ બંધુજીવ=એક જાતનું લાલ પુષ્પ

૪૧ સૂર્યના રથની આગળ વાલખિલ્ય ઋષિયો શ્રુતિ કરતા ચાલે છે એવી માન્યતા છે
 ૪૨ સૂર્યનું તેજ અગ્નિમાં પ્રવેશે છે એમ કૃતિ કહે છે

નીચી ડોહી, વળી કણ્ઠ આમરે
 ઢાંકિયાં નયન, ઘોંસરી ઘસી
 કેશવાળી ધરતા હયોથી તે
 અણ્ણવે દિવસ મૂકી આયમે. ૪૨
 આયમે રવિ સત્તુ દિસે નભ,
 મહાન તેજતણી આવી છે ગતિ,
 જ્યાં રહે ઝગડી તે દિપાવતું
 તેથી ભણ, પડી જાય ઝાંખું તે. ૪૩
 અસ્તને શિખર પ્રાપ્ત બાતુના
 ખિન્ન કેડ, જતી સાન્ધ્ય દેવી એ:
 આગળે હિંદુને સમે કિધી,
 કાં ન તેની પછી અસ્તમાં પળે? ૪૪
 લાલ, પીળી, સુરી રેખ મેઘની,
 વક્રકેશી, અહિં શોભી આ રહી;
 "તું નિહાળીશ" વિચારી પાછીએ,
 ચીતરી સરસ સાન્ધ્યદેવીએ. ૪૫
 પર્વતે, સિંહની કેશવાળીમાં,
 પશ્ચવ પ્રસવતાં કુમા મહોં;
 ધાતુને શિખર સંધિદાસનો
 જો તું આતપ શું બહેંચિયો સખી. ૪૬
 પાની અદ્ધર ધરી તપસ્વિઓ,
 શુદ્ધ વારિ ચક્રી અર્ધ આપતા;
 ગૂઢ ષણ્ણપ સાંજના કહે,
 આદરે વિધિથી શુદ્ધિ કારણે. ૪૭
 તે મનેય ઘડી આપવી ઘટે,
 નિત્યના નિયમ કારણે રજા:
 કેા વિનોદ્યતુર! પ્રિયંવદા,
 તાહરી સખી વિનોદશે તને. ૪૮
 ઝોણને મરડી તેથી તે પછી,
 સ્વામી શબ્દ તરછોડતી કંઈ;
 પાર્વતી કંઈ વહી અકારણુ,
 પાસ ઊભી વિજયા તણી પ્રતિ. ૪૯
 મંત્રની સહિત આચરી સહુ,
 સાંજના સમયની ક્રિયા શિવે;

દેવથી નહિ જરી ય યોગી,
 પાર્વતી પ્રતિ ફરી હસી કહ્યું. ૫૦
 ત્યાગ કોપ, વિષુ હેતુ કોપતા !
 સાન્ધ્ય દેવી જ મને નમાવતી;
 શું ન જાણુ સહચારી તાહરા
 ચક્રવાક સમ વર્તતા મને ? ૫૧
 પિતૃને સરજતાં સ્વયંભુએ,
 સુંદરી પ્રથમ સર્જ સદ્મ જો;
 અસ્તને ઉદયમાં યુગ્મય તે,
 તેથી માન, મુજ માનિનિ ! તહીં. ૫૨
 તે તિમિર તણી વૃદ્ધિથી દુઃખી,
 ભૂમિને વળગી શું હવે રહી;
 એકપા તટ તમાલવાળી જો,
 ગેરુના રસ તણી નદી સખી ! ૫૩
 સાંજનો કંધક શેષ આતપ,
 લાલરંગી દિશ પશ્ચિમા ધરે;
 યુદ્ધ ભૂમિ મહીં શોણિતે ભરી,
 ભાસતી પડી રહી કૃપાણુ શું. ૫૪
 રાત્રીને દિનની સંધિને સમે,
 મેરુ આવરણુ તેજને થતાં;
 આ નિરંકુશ જની તિમિર તો,
 દીર્ઘનેત્રી પ્રસરે છ સૌ દિશે. ૫૫
 દષ્ટિ જાય ન જોએ ન વા નિએ,
 બાળુએ ન, ન પછાડી આગળે;
 વિશ્વ આ તિમિર-ઝોર ઢાંકિયું,
 મર્લવાસ વસતું શું રાત્રિમાં. ૫૬
 શુદ્ધ મેલું રિચર તેમ હાલતું,
 વાંકું તેમ વળી સીધું જો કંધ;
 સૌ સમાન તિમિરે કિધું, બળા,
 દુર્જનોની નગણી વડાઇ તો. ૫૭
 મેશ યાગિક તણો ઉગે નકા,
 રાત્રિના તિમિરને મટાડવા;
 કેમ જો સુમુખી, પૂર્વતું મુખ,
 છે છવાઇ રહ્યું કેતકી રજો. ૫૮
 આવવાથી વ્યમાંદિ અંદર,
 તારલા સહિત ગતિ અંદરી;

૫૦ પ્રભુચલાલ મઠિ નાયક નાયિકાને નમન કરે એવી કલ્પના છે. શંભુ કહે છે કે હું માત્ર
 સંધ્યાને નમ્યા છું, બીજા કોઈ સમયે નહિ.

૫૫ શતે સૂર્ય મેડેની પાછળ ચાલ્યા જાય છે એવી ગાન્ય ન હતી.

શોભતી તું ન્યમ સા સખી મહ,
 પાછળે વચન સજ્જતા હૃદી. ૫૬
 રાત્રિ પ્રેરિત દિશા પ્રકાશતી,
 સાંજ સુધી રૂઢી રાખ્યું પૂર્વમાં;
 આઘી આંદનીનું હાસ્ય દાખતું,
 ચંદ્રમંડળ રહસ્યની પડે. ૬૦
 ગાર પકવ ફલિની-ફલો સંગે,
 વ્યોમને સરજલે છાત્રી પડયે,
 ચંદ્રમા અધિક અંતરે, રહ્યા
 ચંદ્રવાક દ્વય તુલ્ય દીપ્તિ. ૬૧
 ઉગતાં નવિન ચંદ્ર કિરણો તો,
 કામળા યવની સોમથું કુણાં;
 તે નખામ યદી સકય છેદવાં,
 કર્ણપૂર રચવા તું કારણે. ૬૨
 આગળાથી ન્યમ કેશપાથને,
 બાંધી તેમ કિરણો તિમિરને;
 મીચિયાં કમલ નેત્ર વાળું શું,
 શુભ્મતો વદન, ચંદ્ર રાત્રીનું. ૬૩
 પાર્વતી! નવિન ચંદ્ર રશ્મિથી,
 અંધકાર અરધો જતાં નહ,
 હસ્તિ ક્રોડનથી મેકું માનમ,
 નિર્ભળ અનતું, તેડું દીસતું. ૬૪
 લાલરૂપ તજ્જને નિરાપતિ,
 ધારતો ધનલ રમ્ય મંડળ;
 કાલદોષ થકો ચાતી વિક્રિયા,
 નિર્ભલ પ્રકૃતિમાં ન રહે રિચર. ૬૫
 ઉચ્ચમાં શશિની છે રિચર પ્રભા,
 રાત્રીનું તિમિર નીચ આચરે;
 સર્વને ઉચિત છે ખરે સંજ,
 સર્જકે જ ગુણ દોષની ગતિ. ૬૬
 ચંદ્રને કિરણ આવતાં યતાં,
 ચંદ્રકાન્ત રસ બિન્દુથી, ગિરિ

૬૦ નેમ સાંજ સુધી મનમાં રાખેલી વાત સખીની પ્રેરણાથી સ્ત્રી પ્રકાશમાં લાવે છે તેમ દિશા રાત્રિની પ્રેરણાથી ચંદ્રમંડળને પ્રકાશમાં લાવે છે. આંદનીને સ્ત્રીના હાસ્ય સાથે સરખાવી છે.

૬૧ ફલિની=એક વનરપતિ.

૬૨ કર્ણપૂર=કુંડળ. ૬૭ ચંદ્રકાન્તમણિમાંથી ચંદ્ર ભગે ત્યારે રસ ઝરવા લાગે છે.

મેખલા તરુ વિષે સુતેલ આ,
 ગોરને કવખતે જગાડતો. ૬૭
 કદપવૃક્ષ સિખરો મહો હવે,
 ફકતાં ફિરજીથી શું મુદરી;
 હારદોરી ગણુવા નિશાપતિ,
 કે કુતહલથી ધાય તત્પર. ૬૮
 ઊંચ, નીચ, ગિરિના પ્રદેશથી,
 ચંદ્રિકા તિમિર મિશ્ર આ દિસે;
 જેવી ચીતરી બહુ પ્રકારની,
 ભાત મત્તગજ અંગ શોભતી. ૬૯
 આસબેર પિધું ચંદ્રમા તણું,
 તેજ-વારિ છરવી શરૂ ને થું;
 ભૂંગના રવ સહિત સત્પર;
 ફટતું કમળ નાળની સુધી. ૭૦
 કદપવૃક્ષ લટકેતુ અંશુક,
 ગોરી ચાંદની મહો લખીજતું;
 ચાલતાં પવન ચડિ! માત્ર જો,
 ઉડતું રફુટ થતું જણાય છે. ૭૧
 પુષ્પ કોમલ પડ્યા તર યકી,
 પત્ર ખડિત શશી તણા કરો;
 આંગળીથી ગ્રહી, શક્ય બાધવા,
 તાહરા અલક એ વડે સંખી! ૭૨
 યોગની તરલ બિગળ તારલા-
 થી સુમુખી શશિ યોગ પામિયો;
 બાલિકા ભયથી કમ્પ દાખતી,
 જો નવી પરણીથી પતિ ન્યમ. ૭૩
 ગાર, પાકી ખિલિયા બર સમા,
 ચંદ્ર આકૃતિ યકી જવલંત તે;
 ઉઠતી તુંજ કપોલ ચંદ્રિકા,
 ચંદ્ર બિમ્બ નિરખતી હે સંખી! ૭૪
 લાલ સૂર્ય મણિપાત્રમાં ધરી,
 મઘ કદપતરુનું સ્વહસ્તથી;
 સ્વસ્થ, તાહરી સમીપ આવતી
 ગંધમાદનની મુખ્ય દેવતા. ૭૫

૭૦ 'કમળના' કોશમાં પ્રવેશ કરતું ચંદ્રનું અન્વણું ઉદાવળથી પીધેલાં પાણીની સાથે સંરખીએ
 છે. કમળ ફાટી ત્યારે અદરનો ભરો અવાજ સાથે બહાર આવે.

૭૫ ગૌર કપોલ ઉપર ને ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમાંથી જ્યોત્સ્ના પ્રકટે છે.

આર્દ્ર કેસરની ગંધ છે મુખે,
 લાલ નેત્ર તુજ છે સ્વભાવથી;
 પામી વાસ અહિં અન્ય શા મુખે,
 મઘ તો કરી શકે વિલાસિની। ૭૬
 ભક્તિમાન સખીની સમાન આ,
 કામદીપન પ્રિયે સ્વીકારને;
 આમ બોલી ચતુરાધી શિવે,
 પાછ દીધું ગિરિપુત્રીને મધુ. ૭૭
 પાર્વતી મધુ પીવાથી પામતી
 કે અતકર્થ વિધિ યોગથી થતી
 વિક્રિયા સુજન ચિત્તહારિણી,
 આત્મતાપ સહકારતા જયમ. ૭૮
 તે ક્ષણે શરમને નિવારતા,
 હૈ જતા શયન, રાગ વાધતાં;
 મઘ ને શિવજી બેઠેને ૫ તે,
 તે અધીન સુમુખી થઈ જતી. ૭૯
 ઘૂમતાં નયન, શબ્દ તૂટતા,
 સ્નેહભીતું હસતું અકારણ,
 પાર્વતી વદન પાન સાં કંઈ,
 ધ્રુવે નયનથી, નહિ મુખે. ૮૦
 હેમ કાંચી લટકતી ધારતી,
 ઊરુભાર થઈ ના ખમાતીને
 તેડીને મણિ શિલાગૃહે ગયા,
 ખ્યાનસિદ્ધ સુખ સાજયો ભર્યા. ૮૧
 હંસ શી ધવલ આદરે તણી,
 જાહવી તટ સમાન શોભતી;
 સેજમાં પ્રિયની સાથ તે સુએ
 રાહિણી પતિ શું શર્દ મેઘમાં. ૮૨
 પીડી ચંદ્ર મૂઠી કેશ દાઢયો,
 મત્સરે સ્થળે બુલી નખો દર્ધ
 દોરી કાંચી તણી તૂટતી જહો,
 પાર્વતી રમણયો અતૃપ્ત તે. ૮૩

૭૮ આત્મસામાન્ય આંખો. સહકાર=સહમી આંખો. આત્મને સહકાર થતાં અનેક કૃપાઓ
 કરવા પડે છે. મધુથી વિકાર પામેલી હયામાં સહકારના સુગંધ વગરે ગુણિ આત્મા એવી
 કલ્પના છે. માત્ર જરા વિવેક છે.

પ્રસ્થાન

માત્ર ધારી કરુણા ત્રિયા પરે,
હાર તારકની આયમી જતાં;
તેહને ઉર દબાવિયા દબ,
તે કરે નવન મીચી કૌતુકા. ૮૪

સુઘના રતવન ચોગ્ય જાગિયા,
હેમનાં કમલ ફરી સાથ તે,
જેનું મંગલ લણે છ કિન્નરો,
ઠાઠમાં બજવી તાર બીનના. ૮૫

માનસે જગવતા તરંગને,
પદ્મને ખિલવવા પ્રવીણ જો;
ગંધમાદન વનાન્ત વાયુઓ,
સેવતા શિથિલસંગ એકિને. ૮૬

ભરુમૂળ નખના ક્ષતો તણી
પંકિતઓ પર જતાં જ તે સમે
દષ્ટિ, શંભુ, ઉમયા નિવારતા
ઢીલું વસ્ત્ર સમું બાંધવા જતાં. ૮૭

લાલ લોચન ઉન્નગરા ચક્રી,
દંશિયા અધર સખ્ત દંતથી;
વ્યસ્ત કેશ તિલકે લુછાયલું,
જોઈ પ્યારી મુખ ગ્રેમી તે રિઝયા. ૮૮

ભંગથી વિષમ ચાદરો તણી
મધ્ય ભેગી ચંદ્ર ત્રુટી કાંચી જ્યાં;
સેજ તે ચરણુરંગી, ના તજો,
નિર્મળે ય સમયે પ્રભાતને. ૮૯

તે ત્રિયા વદનનો અહર્નિશ,
હૃષ વૃદ્ધિકર ધ્રુવતા રસ;
દર્શનપ્રણયિને ય દર્શન,
દે નં શંભુ, વિજયા નિવેદને. ૯૦

સમદિન નિશકેરા શંભુને પૂર્તની સંગે,
વિતી વરસ ગયાં છે, દોઢસો રાતજેમ;
પથુ ન સુરત ભોગે ચાલે જોઈ તૃષ્ણા,
જ્યમ અરણ્ય રેતા અગ્નિ ને વારિઓધે. ૯૧

ખાવાયેલી નદી

(મં. ૧૯૮૬ના આસો અંકથી ચ
સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુ' .

સરસ્વતી સિંધુને મળતી ન હતી પણ સ્વતંત્ર રીતે કચ્છના સમુદ્રને મળતી હતી, એટલે સુધી તે વિદ્વાનો માન્ય રાખે છે. પરંતુ તે સાથે સિંધુ કચ્છના રણના ઉપસા ભાગમાં મળતી અને લુણી એ સિંધુનું પૂર્વ તરફનું મુખ હતું, એમ પણ ગ્રીક લેખકોના મત ઉપરથી વિદ્વાનો માને છે.^{૪૧} એનો અર્થ એટલો જ છે કે સિંધુ અને એની ખીણ સહ્યદ્રીઓ પૂર્વમાં રાજપૂતાનાના રણના પશ્ચિમભાગ સુધી વહેતી હતી. વેદમાં સાત સાત સખીવાળી ત્રણ મહાનદીઓ કહેલી છે.^{૪૨} તેમાં પહેલી સિંધુ અને ખીણ સરસ્વતી; અને ત્રીજી ગંગા

૪૧ Ptolemy's Ancient India: McOrindlie: (Bengal Ed.) P. 33, 37

ટાલેમી સિંધુનાં સાત મુખ ગણાવે છે તેમાં પૂર્વ તરફનું મુખ કચ્છના રણમાં પૂર્વોત્તર ખૂણામાં પડતી લુણી નદીને 'લોણીખારા' એ નામથી કહે છે. ટાલેમી (ઇ. સ. ૨૫૦ લગભગ) સરસ્વતીને 'ધાર્મમાં' લેતો લાગતો નથી. સિંધુ પણ ગંગાનાં મુખ ગણાવે છે. આ ગણતરીએ ધણાને ભ્રમમાં નાખ્યા છે. ટાલેમીની ભૂગોળને અક્ષરશઃ સત્ય માનીને અમરનાથ દારો જે ગોટાળો ભોલો કયો છે તે આગળ જોઈયું. પરંતુ મેકડોરલ પણ ગોટાળામાં પડે છે. ટાલેમી કહે છે કે 'ગંગાનાં' મુખમાં જમણું અથવા પશ્ચિમનું મુખ કેમ્બીસોન (Kambysos) છે અને ડાહ્યું અથવા પૂર્વનું મુખ કમિરિઓન છે. મેકડોરલ ટાલેમી ઉપર ચર્ચા કરતાં કહે છે (ટાલેમી પૃ. ૧૦૧) ગંગાની આ ત્રણ મુખ્ય શાખાઓને , ગંગાને સરસ્વતી સાથેનો સંબંધ ત્રિવેણી આગેળ યાચ છે ત્યાંથી જુદી પડે છે. ત્રિવેણીથી સરસ્વતી કેમ્બીસોન મુખમાં પશ્ચિમમાં ગઈ અને જમના જુદી પડી વચ્ચેનાં મુખમાં ગઈ અને પૂર્વ તરફ ગંગા તે હાલની યવા નદી. હવે આ ત્રિવેણીને ઉપલી અસંભવિત ઘટના બધે ખેસાડવા બંગાળમાં રોધે છે. અને કોઈ પણ ત્રણ નદીઓ મળીને ત્રિવેણી કહેવાતા રિવાજને ભૂલી બંગાળમાં ત્રિવેણીને લાવે છે. ટાલેમીના વર્ણન ઉપરથી તે પ્રસિદ્ધ અલ્હાબાદની ત્રિવેણી જ છે. આ આખા વર્ણનમાં ટાલેમીથી આજ સુધીનો ગોટાળો ચાલેલો છે. બલકું એવું વર્ણન બતાવે છે કે એણે સિંધુ પણ ઘૂરત ગંગાનાં મુખ ગમે તેમ લીધાં છે, અને પોતે હિંદુ આવેલો નથી, એટલે સાંભળેલું લખ્યું છે. એટલે સિંધુથી આખા હિન્દની પહોળાઈમાં ગંગાનાં મુખ પાથરી છે, અને કેમ્બીસોનમાં 'મધ્યહિંદ'થી જુદી પડી પશ્ચિમમાં આવેલી ગંગા અથવા ભાગીરથી તે સરસ્વતી એ પરંપરાને ટેકો આપે છે. એને હાથ બંગાળના ઉપસાગરમાં ઝાળેલી ભ્રમ છે. કેમ્બીસોન પણ રક્ષતીય કે રક્ષાપુરને કેમ ટેકો ન આપી શકે ? ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતીનું, નહું નામ છે. તે આગળ જોઈયું. સરસ્વતીનું પાવનત્વ ગંગા ઉપર ગયું અને ગંગા પૂર્વમાં ગઈ તે સાથે કેટલીક પરંપરા પણ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગઈ.

૪૨ ઋગ્વેદ ૧૦, ૭૫. આમાં પ્રં સપ્ત સપ્ત ત્રેવાહિ ચક્રમુઃ એમ સાત સાતની ત્રણ મહા- નદીઓમાં પ્રવાહનો ઉલ્લેખ છે. આ સિંધુને મોટી કહેલી જણાય છે. અનુક્રમ ગંગાથી પશ્ચિમ તરફનો લીધો છે. પ્રમે મેં મેં યમુને સરસ્વતિ શુદ્ધિ સ્તોમં સચતા પરમ્ણ્યા ॥ ઇતિવચ્ચા મહદ્વષે વિતસ્ત્યાર્જાકીયેનુણા સુપોમ્યા ॥ એ પછી રસાસિંધુ કુંભા ગોમતી હત્યાદિ નામ આવે છે. આ સપ્ત પાછળનું હોઈ ગંગા યમુનાના પ્રદેશની પાર આર્થે 'સરસ્વતિ' ગયાનું સૂચવે છે. આ નદીઓનાં નામ હાલની નદીઓ સાથે ખેસાડવા પ્રયત્ન થયાં છે પરંતુ તે બધા સફળ થયેલા નથી. આ સપ્ત વૈદિક ઋષિનું ભૌગોલિક જ્ઞાન બતાવે છે.

સાથે અહિં સંબંધ નથી. સિંધુ અને સરસ્વતી પોતાની સાત સાત શાખાઓ સહિત સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી. એટલે સિંધુનાં મુખ હાલના કચ્છના મોટા રણની જગાએ માનીએ તો સરસ્વતી પણ એ જ દિશામાં સમુદ્રને મળતી હોવાથી કચ્છના રણના નીચલા ભાગમાં કે એથી સહેજ દક્ષિણે એનું મુખ હોતું જોઈએ, એમ માનવું પડે. ૪૩ મહાભારત પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ છેક પાસે નથી, અને સરસ્વતીના મુખને સિંધુના મુખ કરતાં પ્રભાસનું સાહચર્ય વધારે છે, અને પુરાણો એને ટેકા આપે છે, તે જોતાં કચ્છના રણમાં ઉપર નીચે સિંધુ અને સરસ્વતી બન્ને સમુદ્રને મળતી એમ માનવાને વાંધો આવે છે. બિઆસ નદી સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી અને એનું મુખ સિંધુ નદીના મુખની પાસે હતું એવો એક ઉલ્લેખ મળે છે તે જોયું. એ ઉપરથી સરસ્વતી કચ્છના રણમાં નહોતી મળતી એ વાતને વધારે ટેકા મળે છે. કવિ રાજશેખર ઉત્તરાપથ અને પશ્ચિમદેશની ભૂગોળ ૪૪ લખતાં તે બન્નેમાં સરસ્વતી નદી લખે છે. આ બે નદીઓ હાલ દેખાય છે તે પ્રમાણે તદ્દન જુદી કે એક જ પ્રવાહ એ નક્કી થતું નથી. તેમ જ પશ્ચિમ દેશની સરસ્વતી તે પ્રોટણ સિદ્ધપુરવાળી કે પ્રભાસવાળી તે પણ રાજશેખરના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું નથી. ૪૫ પણ રાજશેખર પછી એકાદ સદી પછી અલબર્ની પશ્ચિમ દેશમાં પ્રભાસની સરસ્વતીનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ ગમે તેમ હોય તોપણ એ બન્ને સરસ્વતીઓ જુદી નદીઓ હોવાનો જોરો સંભવ છે તેટલો જ સંભવ એક જ નદી હોવાનો છે. દાખલા તરીકે ભૂગોળનો લેખક ગોદાવરીને મહારાષ્ટ્રમાં પણ લખે અને આંધ્રમાં પણ લખે, મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ લખે અને મદ્રાસ ઇલાકામાં પણ લખે. એથી કરીને ગોદાવરી એક જ તેમ સરસ્વતી પણ એક જ ગણી હોય અને રાજશેખર એમ લખવામાં પૌરાણિક પરંપરા પણ લક્ષ્યમાં રાખી હોય.

સરસ્વતી અને ઉત્તરગુજરાતની નદીઓ

વડવાનળ અથવા ત્વાણામુખી અને ધરતીકંપને લીધે અને અતિવૃદ્ધિને લીધે પશ્ચિમ હિંદની નદીઓમાં જે મોટો ફેરફાર થઈ ગયો ૪૬ તેમાં કેટલીક મોટી નદીઓના પ્રવાહ

૪૩ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં સિંધુ અને બિઆસનાં મુખ હતાં અને કચ્છનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હોય એમ કોઈ કહે; પરંતુ એમાં આખીએ પૌરાણિક પરંપરા અને પ્રભાસ આગળના સંગમને વાંધો આવે. સિદ્ધપુરવાળી સરસ્વતીને સરસ્વતી માનનારા કચ્છનો અખાત સામે જ હોવાથી એને એનું મુખ માને છે.

૪૪ રાજશેખરૃત કાવ્યમીર્માંણ (Baroda Oriental Series.) આ ઉલ્લેખ નવમી સદીના અંતેના એટલે અલબર્નીથી એક સૈકા ભૂનો કહી રાખ્યા.

૪૫ ઉત્તરાપથમાં જે સરસ્વતી કવિ રાજશેખર લખે છે. તે હાલની સરસ્વતી નામથી ઓળખાતી અને ચિનશન (પતિયાણા)માં ગુપ્ત યતી સરસ્વતી છે. આ ચિનશન પાસે સ્થાનેશ્વર અને ત્યાં પ્રમુદ્ધક એટલે ઉત્તરાપથ અને મધ્યદેશ તથા પશ્ચિમ દેશની સરહદનું સ્થાન; એટલે રાજશેખર જે સરસ્વતી લખે. પરંતુ રાજશેખરની ભૂગોળ બહુ દુર્ગમ છે એટલે કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી. પરંતુ પરંપરાને એ કવિએ ધ્યાનમાં તો લીધી જ હશે. ચિનશન શ્રૌત સૂત્રો એટલું ભૂતું છતાં, એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

૪૬ ગુજરાતના ભાગમાં આ કારણોથી ફેરફાર થયા. જ્યારે ઉત્તરહિંદમાં આ કારણો ઉપરાંત મુસલમાન સમયના રાજ્યાતના ભાગમાં યોદ્ધાએલી નહેરોથી પણ ફેરફાર થયા છે. (Cam. His. of Ind. I.) પ્રાચીન મુસલમાન લેખકોએ કસ્ટાં પંતળ અને પશ્ચિમહિંદની નદીઓના વર્ણનમાં આજે મણી ફેર દેખાય છે. એટલે ઠેકાં હલર વર્ષમાં પણ પંતળની નદીઓમાં ફેરફાર થયા છે.

ખોવાયેલી નદી

બદલાયા ઉપરાંત કેટલીક નદીઓના ટુકડા પણ યથા ગયા. સરસ્વતી આખીએ લુપ્ત થઈ ગયાથી એને મળનારી કેટલીક નદીઓ સિંધુને અને કેટલીક ગંગાને મળી. ૪૭ નીચાણના રેતાળ પ્રદેશમાં એના ટુકડા પણ યથા ગયા, અને ગુજરાતમાં ખનાસ, પાટણની સરસ્વતી, સાબરમતી વગેરે નદીઓ ખની ગઈ. ૪૮ એટલે પ્રાચીન સરસ્વતીની ખંધી પરંપરાઓ આ ખંધા પ્રદેશમાં વહેતી નદીઓને ઓછીવધતી લાગુ પડી, અને એનાં તીર્થો એ ખંધી નદીઓએ વહેંચી લીધાં. આ રીતે સરસ્વતીનાં કેટલાંક તીર્થો સાબરમતી ઉપર આવ્યાં છે. ૪૯ સરસ્વતી લુપ્ત થયા પછી જેમ એનું પાવનત્વ ગંગામાં ગયું, તેમ એનાં તીર્થો કુરુક્ષેત્રથી ગુજરાત સુધીમાં વહેંચાઈ ગયાં. ૨૬ હપુરાણમાં એક કથા આ વાતને ટેકા આપે છે. વિશ્વામિત્રના રાપટ્ટી સંધિરવાળી ચેચેલી સરસ્વતીનું જલ યોગ્યું કરવા માટે અર્જુનદારણ્યમાં વસિષ્ઠે ઓઢી. ૫૦ થી એ નદીઓ ઉત્પન્ન કરી: તે એક સરસ્વતી અને બીજી સંજમથી ઉત્પન્ન થઈ માટે સાબરમતી-સાબરમતી. ૫૦ એથી જણાય છે કે અર્જુનદારણ્ય છોડ્યા પછીને મૂળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પાટણની સરસ્વતી અને સાબરમતીના સાનિધ્યવાળા ભાગમાં

જુપ Island & Jambh Island: A Des. P. 121. સરસ્વતીના ટુકડા થયા બાબત રા. હાસનું લખાણ વાંચવા જેવું છે. એવું દરીઆ સાથેનું મુખ ઉપરના પ્રવાહથી કપાઈને જુદું પડી ગયું છે. સિંધુ છેક પશ્ચિમે જવાથી, સતલુજ સરસ્વતીને ખંદેરે સિંધુને મળવાથી, સિંધુ સાથેના સંબંધ છેક વધી ગયા. સતલુજ, બિઆસ બધી સિંધુને મળતી થઈ ગઈ. સરસ્વતીનું પોતાનું પાણી પંજરમાં જઈ સુકાઈ ગયું.

૪૮ ગુજરાતની હદમાં ઉત્તરદિશમાંથી કોઈ મોટી નદી આવતી હતી, જેમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. હાલની ગુજરાતની નદીઓ એના કડા છે તે આગળ લેઈશું.

૪૯ જુઓ પદ્મપુરાણાંતર્ગત સામ્રમતીમાહાત્મ્ય કપ્તમોચન તીર્થ, સપ્ત સારસ્વત તીર્થ, સોમ તીર્થ વગેરે સાબરમતીને કિનારે આવ્યાં છે. મહાભારત રાધ્યપર્વ વગેરેમાં સરસ્વતીનાં પ્રભાસ સિવાય બધાં તીર્થો કુરુક્ષેત્રની સંબલગમાં જ કલાં છે. તેમ છતાંયે કુરુક્ષેત્ર અને પ્રભાસની વચ્ચે તીર્થો નહિ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. એથી જલદું રાધ્યપર્વનો એ ભાગ તીર્થોની પરંપરા યાદ હોવાથી અને રથજ ભુલાર્ધ જવાથી બધાને એક જગ્યાએ મૂક્યાં જણાય છે. પ્રભાસ ચાલસુધી પ્રસિદ્ધ હોવાથી એને તે બીજે મુકાય તેમ હતું નહિ. પદ્મપુરાણ આ બાબતમાં ખરું પણ હોય, ને કે એ માટે નિશ્ચિત તો કોઈ કંઈ રાકે તેમ નથી.

૫૦ ૨૬ હપુરાણ, નાગરખંડ, અ. ૧૭૩. સિદ્ધપુરાણી સરસ્વતી અને સાબરમતીનું ઉત્પન્ન થયાનું આમ એક મૂળ અને એક જ સમય તથા વ્યક્તિ એ જાહુ સૂચક છે. પદ્મપુરાણ સાબરમતી એટલે જમતીગંગા કહે છે. ૨૬ હપુરાણ સરસ્વતીને ફરી સ્વચ્છ કરતાં સંજમથી સાબરમતી વસિષ્ઠે ઉત્પન્ન કરી એમ કહે છે. એ ખતાર છે કે પરંપરાની ઝાંખી હોવા છતાં એક જ મહાનદીના ટુકડા હોવાની વાત હપુરાણકાર ભૂલી ગયા છે. પરંતુ જમતી ગંગા અને સંજમ એ બન્ને વાત સરસ્વતી ને મૂળ ગંગા જ છે તે વાતને ટેકા આપે છે.

“ સંત્રમં પરમં ગંગા વિશ્વામિત્રસ્ય ચોપરિ ॥ રૌપ્યદ્રેવ વિપ્રેન્દ્રા લોચનાભ્યાં નિરોક્ષણાત્ ॥
 ફક્લ સલિલં મિત્તં યત્ર જાતા સરસ્વતી ॥ ૧૨ ॥ દ્વિતીયલ્લુ પ્રવાહોમઃ સંત્રમાત્સ્ય નિર્ગતઃ ॥
 સા વ સામ્રમતીનામ નદીજાતા ધરાતલે ॥ ૧૪ ॥ આ પ્રમાણે પદ્મપુરાણ સાબરમતીમાહાત્મ્યમાં અને ૨૬ હપુરાણમાં સાબરમતીની ઉત્પત્તિમાં ફેર છે.

હોવો ભેઈએ અને વડવાનળ-જવાળામુખીપર ભૂકંપથી એ પ્રવાહ ઉઠી જઈ આ નાની નદીઓ યથ ગઈ.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ

પૌરાણિક પરંપરા અને તીર્થવર્ણન ધ્યાનમાં રાખતાં અર્બુદારણ્ય મૂકીને સરસ્વતીનો પ્રવાહ સિદ્ધપુર આદિ સ્થળો પાસે યથ પશ્ચિમ તરફ વહી, ઝીલાણની લગભગ યઈ દક્ષિણ તરફ વળ્યો એમ માની શકાય. ત્યાંથી નળકંઠાપર અને ખંભાતનું રણ, પછી જેને દરિયાની

.૫૧ ગુજરાતના કચ્છ કાઠિયાવાડના, સિંધ વગેરેના ભાગ, વારંવાર ભૂકંપથી પીડાયાનું આગળ જોઈ ગયા. અંબાજી માતા પાસે આશાસુર વગેરે તથા આણુ વગેરેમાં ભૂકંપ વારંવાર થાય છે તે આજે પણ જાણીતું છે. અંબાજીનાં પ્રકાપથી કુંભારીઆનાં દહેરાં બહુઓની આશ્ચર્યચકા ભૂકંપ અને જવાળામુખીનું કાર્ય જ વ્યક્ત કરે છે. ગુજરાતમાં સો વર્ષ ૭૫૨ ઇ. સ. ૧૮૧૯માં જે પ્રચંડ ભૂકંપ થયો તેમાં કેટલા ફેરફાર થયા તે જાણીતી વાત છે. કચ્છમાં સિંધુની છેલ્લી સાખા લખપત બંદર આગળ યઈને વહેતી હતી તે હંગેરાને માટે હુમ થઈ (૧૮૧૯) અને રણમાં ઘણા જીંજાનીયા ભાગ થઈ ગયા. એ ભૂકંપ નજરે લેનારા કહે છે કે એ વખતે જમીન મેદીનાં મોટાં તારંગોની જેમ ઊછાળા લેતી હતી. (જુઓ કચ્છ ગેઝેટીયર ભૂકંપ વર્ણન) છતાં સો વર્ષમાં, પણ ગુજરાતમાં ધરતીકંપ ત્રણથી ચાર વખત મોંઘાયલો છે. આજુના ભાગમાં તો ઘણી વાર થયા છે. આમ સો વર્ષ પહેલાં ફેરફાર થઈ નદી ખસી ગઈ તો છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષમાં ફેરફાર થયા તેમાં નવાઈ નથી. છેલ્લા ધરતીકંપે (૧૮૧૯) પણ એટલું બધું બદલી નાખ્યું છે કે પહેલાંનું સમજાતું નહિ. (જુઓ બંદાહટલેડનો પેનલગની નદીઓનો લેખ.)

૫૨ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની વચ્ચે અને ખંભાતના અખાત અને કચ્છના, રણના અગ્નિ ખૂણાની વચ્ચે નજ સરેવર આવેલું છે. ૧૮૨૭ માં મી. મેલ્લીલ (Mellish) કહે છે કે એની અને રણની વચ્ચેનો ભાગ એટલો નીચો છે કે કોઈ વસ્તીવાળો ભાગ ભાગ્યે જ એટલો નીચો હશે. નજ અને ભોગાવો નંદીનો નીચલો પ્રવાહ મળીને નજકના ભૂતકાળમાં દરિયાનો ફોટા હશે એમ ગેઝેટીયરના લેખકોનું માનવું છે. અતિરૂઢિ વખતે કચ્છના રણનું પાણી નજમાં આવે છે અને વધીને ખંભાતના અખાતમાં પણ જાય છે. એ વખતે આજે પણ કાઠિયાવાડ જેટલી જાય છે. નજને કાંઠે કાણું કોતરેલા મોટા ચરખ નીકળે છે, જેને વહાણના પ્રાચીન વખતના લંગર કહે છે. ઈ. સ. ૧૭૮૮ સુધી પર્ણિવાદ (Parnavada) મીકાપુર સુધી ભાવનગરનાં વહાણ ચીડું લઈ આવતાં અને જાણતું ર લઈ જતાં. કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયરનો લેખક આ ભાગ પુરાણનું કારણ ખંભાતનો અખાત પુરાતો ગયો એમ માને છે. એ કારણ થોડક અંશે હોય ખરું. કારણકે અખાતના હાલના ભાગમાં ભરતી અને નર્મદા વગેરેનાં પ્રવાહથી જળમજ (Silt) ઘસડાઈ જાય, પણ નજ અને તેની નીચેના ભાગમાં મોટી નંદીઓ ન મળવાથી જળમજ ભરાતો જાય. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં આ વિભાગ પુરાણનું કારણ એક આશ્ચર્યચકા કે જેમાં દીટાડીનું ઈંડું તણાવું હતું અને ગરુડે સમુદ્ર સુકાવ્યો હતો તે આપે છે. એટલે કોઈ પણ રીતે ત્યાંથી સમુદ્ર અથવા સમુદ્ર જેવો જલસમુદ્ર સુકાયો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. વહાણનાં લંગર મળે છે તે પ્રાચીન ટખનાં છે, સિંધમાં નીકળે છે તેવાં છે. તે પણ ચુક્ય છે. (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૧૬ અને કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર પૃ. ૫૫૬).

૫૩ ખંભાતનું રણ નજકાની નીચેથી ખંભાતના અખાત સુધી જાય છે, એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે. (આ વર્ણન કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયરમાં કરેલું છે, અને એનું નામ ખંભાતનું રણ આપેલું છે. અહીંથી નજ સુધીના ભાગને અર્ધાદમ કહે છે.)

ખાડીનો પુરાયલો ભાગ માનવામાં આવે છે, તે રસ્તે એ પ્રવાહ ખંભાતના અખાત આગળ આવતો. ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચેના આ પટો દરિયામાં ખાડી જ પહેલાં હશે અને સુકાયેલી નદીનો પટ નહિ હોય એમ સિદ્ધ કરવાને કારણ નથી. ૫૪ રેતાળ પ્રદેશમાં ઉત્તર-દક્ષિણ વહેતી નદીઓ પોતાનો પટ ૨૦ થી ૩૦ માઈલ આધી પાછો ખેંચે છે, અને પટ જતો રહે છે તેમ તે જગ્યાએ રણ થઈ રહે છે. ૫૫ એ પટનું પાણી ખાઈ રહે છે તેથી પણ તે દરિયા જ હશે એમ માની શકાય નહિ. જે ફેરફારો અને ઉત્પતિથી સરસ્વતી આખીયે લુપ્ત થઈ ગઈ તે જ ફેરફારોથી અને ઉત્પતિથી કચ્છ અને ખંભાતના અખાતોનાં મુખ પહોળાં થઈ સમુદ્રનાં પાણી પટમાં ખેંચે અને તેથી પાણી ખાઈ થાય. વળી મોટી પહોળી નદીઓ પોતાના મુખથી ઘણા માઈલ સુધી ખારી હોય છે એ તો આજે પણ ભેવામાં આવે છે.

૫૪ નદીઓ ખસવાથી રણ થયાના દાખલા અર્ધમહિદમાં જ પ્રાપ્ત થયે છે. જુઓ આગળ નજીવેલાં (મિ. સબ્સેક્વેન્ટ) લેખ. "Subsequently the rivers deserted their ancient beds, retreated to the North West (ખેંચા મારે), and a vast tract of country became a waterless desert. x x x x A huge river-system which once flowed down from mountains through Bhawalpur, and which has wholly disappeared."

આ મહાનદી લુપ્ત થઈ તેનું છેલ્લું ચિન્હ છે. અશરમી સિંહી સુધી હવે એમ એ લેખક લખે છે. આ રણના રસ્તા ઉપર પહેલાં કૃત્ત્રી જગ્યાએ આવેલાં નદીતટનાં શહેરો ને ગામોના જગડ ટેકરા આજે પણ પડેલા છે. કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર ૫. ૭૮ (Geology) માં કાઠિયાવાડ ગૂજરાત વચ્ચેના આ પટાને મઠિ આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—"In tertiary and post tertiary times Kathiawar was an Island. The Indus or some other large river, flowed into an arm of the sea which probably stretched nearly if not quite as far as Lahore. When the Indus or the other river changed its course, and entered the sea through the lesser Run Jhalavad was a shallow muddy lagoon connected with the sea both through the gulfs of Cutch and Cambay." પણ લખે છે કે ખંભાતનો અખાત પાછો હકતો ગયો તેમ ભાલનો પ્રદેશ ખંખાતો ગયો અને સિંધુ હાલની જગ્યાએ ગઈ ત્યારે કાઠિયાવાડ કૃત્ત્રી બન્યો. કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયરનો લેખક કાઠિયાવાડને જ્વાળામુખીમાંથી ઉત્પન્ન થયો ગણે છે. જ્યારે ઈમ્પી-રીયલ ગેઝેટીયર (Vol I p p. 37-38) (Geology) અરવલ્લી જે ભૂતમાં હતો છે તેટલો કાઠિયાવાડને ગણે છે, પરંતુ રજપૂતાનાના રણમાં દરિયા હોવાનું જણાવે છે. ભરતરસાજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનું હાલનું સ્વરૂપ ખંખાતાં પહેલાં હિમાલય થતાં પહેલાં ભલે દરિયા હોય. પરંતુ વૈદિક સમયમાં ત્યાં દરિયા નહોતો એ બેધ ગયા. આ બાબત વૈદિક સમયને લાગુ પાડે તો ગેઝેટીયરના લેખકો સરસ્વતીને ધ્યાનમાં નથી લેતા એ જ કારણ છે. એટલે જેમ પતિયાળાનું રણ, ભાવલપુરનું, રજપૂતાનાનું રણ તેમ ગૂજરાતમાં રાધનપુરથી ગૂજરાત કાઠિયાવાડ વચ્ચે આવેલો નજક ઠો. અને ખંભાતનું રણ એ બધું આ મહાનદી ખસી જઈ લુપ્ત થઈ જવાથી રણ થઈ ગયું એ સજગ પદમાં ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ નદી જ ખસી ગઈ ને રણ થયું, સમુદ્ર સુકાઈને નહિ તે સ્પષ્ટ આગળ જોઈ શકાય.

૫૫ આગળ બ્હાઈટહેડના લેખના ખંભાતની નદીઓના વલ્લેખમાં વીસથી પચીસ માઈલ પહોળા પટમાં નદીનો પ્રવાહ બદલાયા કરે છે, અને એટલી માઈલ હટ પણ નય છે તે જોયું. તે

ખંભાતનો અખાત

હવે સરસ્વતી ખંભાતના રણને રસ્તે ઊતરી આવતી હોય એમ માનીએ તોપણ તે ખંભાતના અખાતને મળતી નહોતી. ખંભાતનો અખાત પોતે જ સરસ્વતીનું પહોળું યદ્ ગયેલું મુખ છે. ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ ખેટના^{૫૬} અશ્મીભૂત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત પૂર્વે હાલ છે તેથી કોઈક લુહા સ્વરૂપમાં હતો. એ અવશેષો અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રના આધારથી બ્રિગ્સ (Briggs) એમ માને છે કે ખંભાતનો અખાત એ સાબરમતીનું પહોળું યદ્ ગયેલું મુખ છે, અને એક વખત નર્મદા, તાપી વગેરે નદીઓ સાબરમતીને મળતી. આ વાત સાબરમતી જેવડી દૂંડી નદીને માટે માનીએ તે કરતાં સરસ્વતીને માટે વધારે બંધ બેસે છે.^{૫૭} સરસ્વતીને એના લાંબા પ્રવાહમાં જે

જેતાં રાધનપુર અને કાઠિયાવાડ-ગુજરાત વચ્ચેના રણો પડે સમુદ્ર કરતાં નદીનો સુકાયેલા પટ હોવાનું વધારે બંધ બેસે છે. આગળ જોયું તેમ કચ્છના રણમાં જેમ સમુદ્રનાં અશ્મીભૂત અવશેષો (fossils) નથી મળતાં પણ નદીનાં મળે છે. તેમ આ પટમાં પણ સમુદ્રનાં અવશેષ મળવાનો વલ્લેખ નથી, જે કે કચ્છના રણ જેટલી ઝીણી સર્વે આ બાજની યદ્ નથી.

૫૬ પીરમના અશ્મીભૂત અવશેષો માટે જુઓ Ahmedabad Gaz. (Bom. IV) P 350. આ અવશેષોમાં ઘણાં પ્રાણીઓના અવશેષોમાં મીઠા પાણીના કાચખાના અવશેષો ખાસ કરીને ધ્યાનમાં લેવાના છે. હરણ, ઘોડા, હાથી, મગર વગેરે પ્રાણીઓના અવશેષો છે. એટલે એ કિનારો મૂળ ખારા પાણીના અખાતને બદલે મીઠા પાણીની નદીનો કેમ ન હોય ?

(૫૭) Briggs's Cities of Gajarnashtra ohnp. VII; "There are various traditions extant respecting this gulf—ooo, particularly, tells of the Kathiawar territory having, centuries ago, bordered upon the Surt line of coast, with merely the Sabarmati flowing between, and the separation not wider than at Wanta, (વૌંડા); that the Nerbadda, as well as the Tapi fell into this thirsty stream which drinks the waters of so many rivers in its lengthy course; that successive earthquakes, to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian ocean to burst upon the land and then, as conclusive evidence for the truth of this legend, the fossil remains of Perim are quoted."

આ અવશેષો કારમીરના સૌરમુરના ટેકરા અને સિંધુના પ્રદેશોમાં મળે છે તે બતના હતા એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. એ પણ ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં કેપ્ટન કુલ્કરને ઘોષા આગળ ટેકરા ખોદાવી તપાસ કરી બંગાળની રાયલ એસિયાટિક સોસાયટીને લખી મોકલેલું તે તે માટે લખે છે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના મતસેઃ માટે લખે છે. આગળ ઉમેરે છે કે:— "Among many speculations in respect of the 'gulf of Cambay, I have heard it urged that the waters of the Indus will at sometimes break hither by the Runn of Kuch, similarly to the irruption of the Black Sea into the Thracian Bosphorus and thus render Kathiawar insulated." બ્રિગ્સના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના આધારે કરેલા આ વલ્લેખોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત કોઈ નદીનું વહેલું યદ્ ગયેલું મુખ છે. વળી ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ સિંધુ નદીને કચ્છનું રણ તોડી ખંભાતના અખાતમાં બલિષ્ઠમાં કોઈ વખત આવવાનું ધારે છે તેમાં અને બ્રિગ્સ સાબરમતીનું મુખ ધારે છે તેમાં મૂલ એટલી જ થાય છે કે આ તર્ક કરતી વખતે એ બધાના મનમાં હ્રસ્ત થયેલી સરસ્વતી છે જ નહિ.

જે નદીઓ મળવા આવી, એમાં નર્મદા ૫૦ પશુ મળવા આવી એમ ઉલ્લેખ છે, તે વાત ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ છે એમ માનીએ તો બધું બેસે છે. ઉત્તરગુજરાતમાં ઝીલાણુ તીર્થ છોડ્યા પછી પ્રભાસ સુધી જતાં ઘણાં થોડાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે; અને તેનો પત્તો લાગતો નથી. પશુ એ રસ્તામાં એક ઉલ્લેખ શત્રુમર્દન અને ખીન્ને કૃતરમર પર્વતનો છે. ૫૦ તેમાં કૃતરમર પર્વત વડવાનજને લીધે ભરમ-ચર્ધ ગયો એમ પુરાણકાર લખે છે. એટલે એનો સવાલ નથી અને શત્રુમર્દન પર્વત શત્રુબ્ય જ હોઈ શકે. કૃતરમર પછી પ્રભાસ આવે છે, પશુ એ પર્વતનો પત્તો લાગતો નથી.

પ્રભાસ અને સરસ્વતીનું મુખ

હવે ઝીલાણુથી શરૂ કરી સરસ્વતીને કાઠિયાવાડમાં કાઢે છે. સીધી રીતે કાઠિયાવાડ રેતાળ પ્રદેશ ન હોતાં પથ્થરનો પ્રદેશ હોવાને લીધે સરસ્વતી એને બેદીને પ્રભાસ પાસે જઈ શકે તેમ નથી, તેમ જ કાશ્મીરથી ખંભાતના અખાત સુધી નદીનાં પાણી ખસી જઈ રણુ ખની ગયેલી જમીનમાં જે સળંગ ચિહ્નો મળે છે, તેવાં પ્રભાસ સુધી કાઠિયાવાડમાં એને બેડનારાં અચિહ્ન પ્રવાહનાં ચિહ્નો મળી આવતાં નથી. એટલે સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસ પાસે છે એ વાત લાક્ષણિક રીતે જ સમજવાની છે. પ્રાચીન કાળમાં પગરસ્તે કાઠિયાવાડની વસ્ત્રો ધરને હાથની પેઢે પ્રભાસ જવાનો રસ્તો ન હતો; ખંભાતના અખાતને કિનારે ધરને જવાતું.^{૧૦} બહુ પ્રાચીન કાળમાં તો સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રવાહ વહાણોના અવરજવર માટે ખાસ વપરાતા, એટલે પંખબ અને સહાવર્ત અને મધ્યદેશમાંથી પ્રભાસ આવનારને સરસ્વતી મારફતે આવવું પડતું. ગોપનાથ પાસે ખંભાતના અખાતનું મુખ છે ત્યાં સરસ્વતીનું મુખ માનીએ તો પ્રભાસ જનાર ત્યાં સુધી આવી જળ કે રથળને રસ્તે પ્રભાસ સહેલાઈથી જઈ શકે. એટલે મધ્યદેશ કે ઉત્તરહિંદમાં બેસીને ભૂગોળ (પૌરાણિક) લખનાર પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે ગણે એમાં નવાલ નથી. આપણી પ્રાચીન પૌરાણિક ભૂગોળ મધ્ય-

એટલે આ બધું ભોતાં આ વર્ણન સરસ્વતીને લાગુ પડે છે. સાળરમતી ઘણી નાની અને સિંધુ તો કચ્છના રણની પશ્ચિમે ખસી ચૂકી હતી. આ બાબત અમરનાથ દાસનો મત આગળ લેઈશું. અતિ-વૃદ્ધિ વખતે ભેટું થયેલું પાણી સરસ્વતીને જૂને માર્ગે ઉપર કહ્યું તેમ ખંભાતના અખાતમાં આવે.

પંટ India & Japan Islandમાં શ્રીયુત દાંસ બ્રહ્મપુરાણ અધ્યાય ૧૨૫ ને આધારે લખે છે કે સરસ્વતીને એના નીચલા પ્રવાહમાં નર્મદા નદી મળે છે.

૫૦ સરસ્વતીમાહાત્મ અને રકંદપુરાણ પ્રભાસ ખંડ.

૧૦ છેક મુસલમાન સલ્તનતના સમય સુધી કાઠિયાવાડ જવાનો ધોરી રસ્તો પેટલાદ થઈ પશ્ચિમકિનારે થઈ જવાનો હતો. સોમનાથ જ્યાં માટે માથાવેરાતું સિદ્ધરાજના વખતમાં ચાણુ બાદુલોદ (હાવનું બોખાદ) હતું. સાળરમતી સમુદ્રસંજમથી થોડું દૂર આવેલું આ ગામ 'દાણીનો આરો' એ નામનું પ્રાચીન નેરો લેવાતું. રથળ આને પણ જળની રણુ છે. સોળાઈની ઉત્તરે ખંભાતના રણના એક ગામમાં દરિયા હતો અને બંદર હતું એવી માન્યતા અને ચિન્હો આને છે. દાંત્રેતીઆ (પોટાઈની પૂર્વે) પટેલાં બંદર હતું.

દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાયેલી છે. ૬૧ એટલે દૂરનાં અમુક સ્થાન 'અમુકની' પાસે એમ લખે ત્યારે તદ્દન ચોક્કસ કે અડોઅડ સ્થળ ગણવાનાં નહિ. આજે પણ નકશાઓથી ન ટેવાયેલી ગૂજરાતી રામેશ્વર મદ્રાસ પાસે આવ્યું એમ પૂછે છે; અને મદ્રાસી દ્વારકાં અમદાવાદ પાસે આવ્યું અગર મુંબઈ પાસે આવ્યું, ૬૨ એમ સમજે છે. ખરી રીતે એ બન્ને સ્થળો અનુક્રમે ધણાં દૂર છે અને ઝડપી રેલવે ગાડીથી પણ દોઢ દિવસે પહોંચાય છે. એટલે નકશા અને અવરજવરનાં હાલનાં સાધનોથી વિમુખ એવા પ્રાચીન સમયમાં મધ્યદેશમાં ભૂગોળ લખનારે પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે મૂકે એમાં નવાઈ નથી. ૬૩ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ વચ્ચેના જલપ્રદેશ રણ થઈ ગયો. નીચેના હુકડો અખાત જેટલો પહોળો થઈ ગયો. રાજપૂતાનામાં વહેતો પટ પણ રણ થઈ ગયો. એટલે પ્રાચીન પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખનાર પુરાણકારને સરસ્વતીને વિનશનમાં શુભ કરી દેવી પડી. વચ્ચેના ભાગમાં એક નાની નદીને અર્જુનદારણમાંથી કાઢી સરસ્વતી કરાવવી પડી; અને પ્રભાસ આગળ ગીરનાં જંગલમાંથી એક નાની નદીને સરસ્વતી માનવી પડી. આ બીંનાને પુરાણો કરતાં વધારે ચોક્કસ અને એકંદરે સારી રીતે પ્રાચીન ગણી શકાય એવો આધાર મળે છે. ખગોળાચાર્ય વરાહમિહિર અમુક અમુક પ્રદેશો ઉપર અમુક પ્રહોની અસર ગણાવતાં લખે છે કે “આનર્તાવુંદપુષ્કરસૌરાષ્ટ્રામીરદ્વાદ્રૈવતકાઃ ॥ નદ્યા પસ્મિન્દેશે સરસ્વતી પશ્ચિમો દેશઃ ॥ આ શ્લોક સરસ્વતીના પ્રવાહને આ ખેટી પ્રદેશ સ્પષ્ટ કરે છે, અને આટલા દેશોના સાહચર્યમાં સરસ્વતી નદી વહેતી હતી ને, નદ્ય થઈ તે પશ્ચિમદેશ એ તાત્પર્ય છે. ૬૪ આ પ્રદેશ ઉપર શનિની અસર છે, એમ વરાહ-

૬૧ પૌરાણિક તેમજ બીજા લેખકો પણ પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરી મધ્યદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભૂગોળ લખે છે. લેખક બીજા સ્થળનો વતની હોય તોપણ ધ્યાનમાં તેો મધ્યદેશ જ રાખે છે. ફક્ત યોતાના સ્થળથી જોવાને લીધે દિશાઓમાં સહેજ ભૂલ કરે છે અને તેથી જ દેશોની દિશામાં એકબીજામાં વિરોધ જણાય છે. તેથી જ સૌરાષ્ટ્રાદિને કોઈ દક્ષિણમાં અને કોઈ પશ્ચિમમાં અને કોઈ નૈઋત્યમાં મૂકે છે.

૬૨ આમ પૂછનારા ગુજરાતી અને મદ્રાસી મને ધોણા મળ્યા છે.

૬૩ ખંભાતના અખાતનું મુખ એટલે ઉપર કહ્યું તેમ વૈદિક સરસ્વતીનું મુખ એટલે ગોપનાથની લગભગ પાસેની જગા. એનાથી પ્રભાસ પૂર્વે સો ગાઉલ પણ નથી, ખરી રીતે ખંભાતના અખાતનું મુખ ગોપનાથ આગળ પણ નહિ, પરંતુ એક બાજુ દમણ અને બીજી બાજુ સામે ભદ્રાખાદ અગર તો છેક દીવ એ બે સ્થળો આગળ સૌથી લીધી દોરીએ ત્યાં સુધી ગણી શકાય; અને સમુદ્ર ધસીને અખાતને પહોળો કર્યો તે પહેલાં એટલે સુધી હોય તો નવાઈ પણ નથી. આજે પણ કાઠિયાવાડના કિનારાનો ખરો વળાંક ભદ્રાખાદથી રાજ યાય છે. એટલે ત્યાં મુખ ગણીએ તો પ્રભાસ થયાસ માર્ગલ પણ છેડું નથી.

૬૪ વરાહમિહિર. જૂહત્સંહિતા. ૧૬-શ્લોક ૩૧. આમાં શનિના આધિપત્યવાળા ઉપરના દેશો ઉપરાંત વધારામાં ખાસ કુરુક્ષેત્ર, પ્રભાસ, વેદરશ્રુતિ નદી (પારિયાત્ર-અરવલ્લીમાંથી નીકળતી નદી વિરોધ) અને મહી નદીનો તટ એટલું સાથે જ શનિના આધિપત્યમાં જણાવે છે: અને તે ઉપર રહેલી ચર્યા પ્રમાણે સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં આવી બંધ છે. ગૂજરાત કાઠિયાવાડની હદની વચ્ચે થઈ સરસ્વતી વહેતી હોય તો જ સૌરાષ્ટ્ર આનર્ત અને આશીર એ દેશોને સાથે ગણાવી શકાય.

મિહિર લખે છે. અને શનિ ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો અધિષ્ઠાતા ગ્રહ છે. ૬૫ એટલે આ ઉલ્લેખ-થી સરસ્વતી પુષ્કર અને અર્જુદાદિ પ્રદેશમાંથી આનર્ત અને સૌરાષ્ટ્ર આગળ આવી નહિ યદ્ય એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સરસ્વતીનાં તીર્થો

સરસ્વતી નદી વૈદિક સમયના લોકોની સર્વથી વધારે પવિત્ર નદી હતી. પહેલી અમર, પછી આર્ય અને તે પછી એ બન્નેના મિશ્રણની સંસ્કૃતિએનું કેન્દ્ર-સરસ્વતી ઉપર હતું. એટલે એના તટપ્રદેશનાં તીર્થો એ ભારતનાં સર્વથી પવિત્ર તીર્થો ગણાતાં. સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ હુમ્મ થયો પણ લોકના મનમાંથી એનું પાવનત્વ અને એનાં તીર્થો હુમ્મ થયાં નહિ, એની આસપાસ જીભી થયેલી પરંપરાઓ જુલાઇ નહિ, એને મળેલું દેવીનું પદ જુલાયું નહિ. એટલે વખત જતાં એ પાવનત્વ અને દેવીપદ ગંગા ઉપર આરોપવામાં આવ્યાં. તીર્થો, હિંદુસ્તાનમાં, ખાસ કરીને પાશ્વમ દિશામાં, છતાં વહેંચાઇ ગયાં. પરંપરાઓના ટુકડા થઈ ઓછાવંધતા ફેરફાર સાથે રહ્યા. સમસિંધુની પેઠે સમ સારસ્વત રહ્યું, પણ એની સાત સખીઓને જુદે જુદે નામે ગમે ત્યાં સંબંધ વગર ગોડવી દીધી. ૬૬ એનાં તીર્થોને કોઇ જાતના ક્રમ વગર ગમે ત્યાં ગોડવી દીધાં. ૬૭ ઘણાં તીર્થોનો પતો લાગતો નથી. તે આ નવા પ્રવાહને રસ્તે શોધવામાં આવે તો જરૂર, જો કે સરસ્વતીની સાથે એનાં ઘણાં તીર્થો નાશ પણ પામ્યાં છે. આનાં તીર્થો સરસ્વતીનો નીચલો પ્રવાહ નક્કી ન થવાથી કેટલાક વિદ્વાનો કુરુક્ષેત્રમાં બેસાડી દે છે તે બરાબર નથી. શંખતીર્થ, નાગધન્વન તીર્થ, સોમતીર્થ વગેરેને કુરુક્ષેત્રમાં મૂકવા માટે કલ્પનાનો આધાર નથી; મળતાં નામો આરવાળાં સ્થળો પણ ત્યાં નથી. ગૂજરાતમાં ઉપર જણાવેલા સરસ્વતીના નાશ પામેલા પ્રવાહની નજીકમાં એના નામનાં સ્થળો મળી આવે છે. વડિયારમાં શંખપુર, ૬૮ સાબરમતીને કાંઠે સોમતીર્થ, ૬૯ અને

૧૫ રાલ્યપર્વ અ. ૩૯-૪. સુપ્રભા, કાંચનાદિ, વિશાળા, મનોરમા, સરસ્વતી, આપલતી, સુરેણ, વિમલોદકા, એટલાં નામ મહાભારતમાં જણાવ્યાં છે. આ સાત નામે સરસ્વતીને ઉત્તર દિશામાં ગયા વગેરે જગ્યાઓએ વહેંચી દીધી છે. પ્રભાસખંડ અને માહાત્મ્યમાં જુદાં નામ છે. આમ આ નામોમાં ફેર ઉપરાંત વહેંચણી જ જતાવે છે કે સરસ્વતીના સર્વસ્વના ટુકડા કુદરતે અને પુરાણકારોએ કરી નાખ્યા છે. (નામની વિગત માટે ઉપરનું રાલ્યપર્વ ઉપરાંત પૌરાણિક કથાકોષ, પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતીમાહાત્મ્ય જુઓ.)

૬૬ જુઓ પૌરાણિક કથાકોષ.

૬૭ મહાભારતમાં કોઈ જાતનો ક્રમ સાચવેલો નથી. માહાત્મ્ય અને પુરાણમાં કાંઈક ક્રમ છે. રાલ્યપર્વમાં તે પ્રભાસથી ઉપડી બેએક તીર્થ જણાવી એકદમ કુરુક્ષેત્રમાં લઈ જવામાં આવે છે. એટલે રાલ્યપર્વના લેખકને પ્રભાસ આગળ સરસ્વતીની પરંપરા અને મુખ્ય અને કુરુક્ષેત્રથી હિમાલય સુધીનો પ્રવાહ એથી વધારે કાંઈ ખબર નથી.

૬૮ રાલ્યપર્વ અ. ૩૭ કંઈ પુ. નાગરખંડ અ. ૧૧ રાલ્યપર્વમાં એને સરસ્વતીતીરે કહ્યું છે. નાગરખંડ આનર્ત દેશમાં વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસે કહે છે. મહાભારતમાં 'સાગરાનુષે' સાગરની પાસે નીચી જમીનમાં રાંજ તીર્થમાં વિશ્વામિત્રે તપ કરી બ્રાહ્મણત્વ મેળવેલું એમ લખે છે. એટલે વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસેનું શંખતીર્થ સાગરની નજીકમાં સરસ્વતીને તીરે આવે. કલ્પના રહુના પૂર્વાવતાર સમુદ્રની નજીક ઝીલાણુ તીર્થ પાસે સમુદ્રની નજીક યદ્યને વહેતી સરસ્વતીને તીરે શંખતીર્થ હોય તો જ 'સાગરાનુષે' બંધ બેસે. એવી જગ્યા મહાભારતના આશ્રમે કુરુક્ષેત્રમાં કોઈ બેસાડે તો બંધ બેસે નહિ. શંખપુર વડિયારમાં છે, તે બરાબર આ જગ્યાએ આવી રહે છે.

૬૯-પદ્મપુરાણ-ઉત્તરખંડ અ. ૧૫૪ સોમતીર્થ તતોગચ્છે શુભં શપ્તમતીતટે ॥ પાત-સાચન નિર્માણ

ખાંભાતના અખાતને કાંઠે ભાવનગર પાસે નાગધનિજી ગામ પૌરાણિક પરંપરાને વધારે ટેકા આપે છે. ભાવનગરના શિહોર સિંહપુર ગામનું પ્રાચીન નામ સારસ્વતપુર છે, અને એ નામ માટે સરસ્વતીના મંચે સિવાય બીજું કોઈ કારણ બંધ બેસે તેમ નથી. સારસ્વત પ્લાહણોના ત્યાં મંચે નથી.

સરસ્વતી તટના પ્રાચીન આશ્રમો

ભૃગુ, ય્યવન, કર્કમં, કપિલ, દધીચિ વગેરે પ્રાચીન ઋષિઓનો સંબંધ ખાસ કરીને હિંદના પશ્ચિમ ભાગ સાથે છે. તેમાં કર્કમં, કપિલ અને દધીચિનો સંબંધ તો ખાસ કરીને સરસ્વતી સાથે જ છે. લોકપરંપરા પ્રમાણે પણ કર્કમં અને કપિલના આશ્રમ સિંહપુરની સરસ્વતી અને કાઠિયાવાડની સરસ્વતી બન્ને જગ્યાએ મનાય છે. દધીચિના આશ્રમ સાબરમતી અને સિંહપુરની સરસ્વતી ઉપર મનાય છે. ૭૨ વૈદિક ભૃગુઓ અને પુરુષોત્તું સ્થાન કાલામિરમવદ્ભવ :|| સરસ્વતીના માહાત્મ્યમા સોમતીર્થ સરસ્વતી તટે કહેલું છે. મહાભારતમાં પણ તેમ કહેલું છે.

૭૦ શત્કપર્વ બલદેવની તીર્થયાત્રા: કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયરના લેખકે આ ગામનું નામ ત્યાં નામનો ધ્વનિ ધાય છે, માટે નાગધ્વનિ એવું બેસાડેલું છે. પરંતુ એ માટે આધાર નથી. ધ્વનિમાં 'ધ' ને 'વ' ભેરેલો છે. અને ધનીબ શબ્દ ધન્વત્ ને વધારે બંધ બેસે છે, ધ્વનિને નહિ. ધ્વનિમાં 'બ' નો પ્રવાસો યતો નથી; વર્ણનમાં છે. ગેઝેટીયર જુઓ.

૭૧ કાઠિયાવાડ સર્વસંમત પૃ. ૫૮૯ શિહોર પૌરાણિક સ્થળ છે. એનું સિંહપુરથી પ્રાચીન, આ નામ છે.

૭૨ પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતીમાહાત્મ્યવાળી દધીચિવાળી કથા સાબરમતીમાહાત્મ્યમાં પદ્યપુરાણમાં પણ આપેલી છે. (૫-૭-અ. ૧૪૮) ૫-૭-અ-૧૫૬ માં સરસ્વતીની પાંચ સાબરમતીને પણ 'પ્રાચી' કહી છે. સરસ્વતીમાહાત્મ્યમાં દધીચિની કથા અને આશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહેલો છે. (દધિચિની-દેવની પાસે) અહીં દધિચિને ભાર્ગવ કહ્યા છે. મહાભારત વનપર્વ. આ ૮૧ (નિ. સા.) સ્લો, ૧૮૫-૭માં સરસ્વતીતટે દધીચિતીર્થ કહ્યું છે. અને ત્યાં અંબિરસકુલના સારસ્વત રહેલા દત્તા એમ લખ્યું છે. ત્યાં નાદવાપી સારસ્વતી ગતિ યાય છે. આ સારસ્વત તે પદ્યપુરાણના પિંપલાદ ને સોમતીર્થ પહેલાં આવે છે. વનપર્વની માફક પદ્યપુરાણ સોમતીર્થ અને દધીચિતીર્થ પાસે મૂકે છે. ફક્ત એક સરસ્વતીતટે અને બીજું સાબરમતી તટે. મહા. વન. અ. ૮૧માં સ્લો. ૧૧૫માં સમસારસ્વત તીર્થ લખે છે તે જ તીર્થ સાબરમતી તટે સમધાર નામનું લખતાં પદ્યપુરાણ ૭. ખં. અ. ૧૩૬માં કહે છે કે એનું નામ કૃતયુગમાં સમ સારસ્વત દત્ત, અને ત્રેતામાં મંકિતીર્થ-મંદિ મદર્ષિએ કરેલું. દત્ત. આ મંદિ મદર્ષિ એ વનપર્વવાળા મંકમુક મુનિ એમ સમલય છે. કારણકે એ તીર્થનો એની સાથે સંબંધ છે. (મંદિ એકુત નદિ) રક્ષદ નાગરખંડમાં આ મુનિએ દાટકેશ્વર શેત્ર-આનર્ત દેરા-માં અગત્યનો ભાગ બળવેલો છે. વનપર્વ ઔસાનસ તીર્થ લખે છે તેને પદ્યપુરાણ સાબરમતીતટે ખડ્ગાધાર તીર્થ પાસે મૂકે છે. આ તીર્થ ગ્રામ છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. વળી વનપર્વે લખેલું પ્રસિદ્ધ કપાલમોચન તીર્થ પદ્યપુરાણ ૭. ખં. અ. ૧૩૨ સ્લો. ૬માં સાબરમતીને તટે લખે છે. આ બધું સાથે વિચારતાં એમ સમલય કહે વનપર્વે અને શત્કપર્વે કુરુક્ષેત્ર અને આશપાસ મૂકેલાં તીર્થો બીજી પરંપરા પ્રમાણે ગુજરાતના સાદચર્ચમાં દેખાય છે. વનપર્વ અને શત્કપર્વમાં સરસ્વતીનાં તીર્થો પ્રભાસની પાસે એવા જણાવી બાકીનાં બધાં કુરુક્ષેત્રમાં ભેગાં કરી મૂકી દીધેલાં જણાય છે. આમ થવું અશક્ય છે. પ્રભાસ અને કુરુક્ષેત્ર વચ્ચેના સરસ્વતીના લાંબા પ્રવાહમાં બે ચાર તીર્થો હોય અને કુરુક્ષેત્ર નેવડી જગ્યામાં અસંખ્ય હોય એ માનવા જેવું નથી. એટલે એનો અર્થ એ કે વચ્ચેનાં

સરસ્વતીના તટપ્રદેશ જ હતું. ૭૩ લોકકથા ભૃગુઓને નર્મદાના મુખ પાસે મૂકે છે. ૭૪ યદુ આદિ પાંચ જાતિઓ પશ્ચિમદિગ્દના જાણના રસ્તાઓની સ્વામી હતી. અને સિંધુ-સરસ્વતી નદીઓ મુખથી મૂળ-મુધી એમના કબજામાં હતી. ૭૫ આ જાતિઓના અને ખાસ કરીને યદુઓને ગૂજરાત સાથે સંબંધ પરંપરાથી જણીતો છે. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં ખંભાતના અખાતના મુખથી હાલના ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે યદુ આશુ પાસે યદુ વૈદિક સરસ્વતી ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી ચાલી જતી એમ સમજાય છે.

સરસ્વતીનો દરિયા જેવો પ્રવાહ અને પશ્ચિમદિગ્દનું રણ

સિંધુ નદીનું નામ સમુદ્રનો પર્વાય થયો તેમ સરસ્વતીનું પુલિંગ સરસ્વાન પણ સમુદ્રનો પર્વાય થયો. આ બીના અર્થહીન નથી. આ શબ્દોને લીધે વેદમાં વપરાતાં ખુદ સમુદ્ર શબ્દ પણ સાગરવાચક નથી, માત્ર મોટી નદીને માટે છે એમ કેટલાક આપણા તથા યુરોપીય વિદ્વાનો માને છે, તે બરાબર નથી, ૭૬ અને વૈદિક સમયના લોકોને સાગરનું જ્ઞાન નહોતું, એમ માને છે તે પણ ખરું નથી. એ સમયના લોકોને સમુદ્રનું સાગરનું સારું જ્ઞાન હતું, અને સમુદ્ર શબ્દ કેટલીક જગ્યાએ સ્પષ્ટ સાગરના અર્થમાં વાપરેલો છે. સિંધુ અને સરસ્વતી નદી એમના પ્રવાહના નીચલા ભાગમાં ધણી પહોળા સમુદ્ર જેવી વિશાળ યદુ ગાંધતી, તેથી જ એ બન્ને નદીઓના નરજાતિના શબ્દો સમુદ્રના પર્વાય થઈ ગયા. જે નદીઓની વચ્ચે વહાણ ચાસે તો કિનારા ન દેખાય એવી નદીઓને આજે પણ સાગર કહે છે. અને ગ્રામીનજાળમાં પણ સમુદ્ર કહેતા. ૭૭ સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ એવા હોવાથી એમનાં નામ સમુદ્રના પર્વાય થઈ ગયાં. સરસ્વતીનો નીચલો પ્રવાહ, રજા પૂતાંનાના દક્ષિણભાગથી ખંભાતના અખાતના મુખ સુધી એવો પહોળો હરો એમ માની શકાય. રાધનપુર બાજુનું રણ, નજકંઠો અને ખંભાતનું રણ અને ખંભાતનો અખાત એ બાબતની સાક્ષી પૂરી રાકે છે. રાજપૂતાનાનું રણ આ વિસ્તાર કરતાં મોટું છે. કારણ કે એમાંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખસતો ખસતો લૂપ્ત થયો અને સિંધુનો ખસીને દૂર ગયો.

તીર્થો પ્રવાહ લૂપ્ત થયા પછી ભેગાં કરી કુશ્મંત્રની આસપાસ ગોઠવી દેવાયાં. અહીં એ પણ નોંધવા જેવું છે કે સરસ્વતી તીરે આવેલા કઈંદ્રાધ્રમમાં પોતાની પૂત્રીને કઈંદ્ર મુનિને આપી પાછા વળતાં મંત્ર રથમાં બેસી જતાં સરસ્વતીના બન્ને તટના આક્રમો જોતા જોતા ગયા એમ કાગવત લખે છે. (૨૬૬ ૩-અ-૨૨) આનો અર્થ એટલો જ કે મંત્ર રથને બદલે વહાણમાં ગયા. એક કિનારા પર ચાલતા રથમાંથી સરસ્વતી જેવડી નદીના બન્ને કિનારા એક સાથે જોવાય નહિ. વહાણમાં વચ્ચેથી જોવાય. અધ્યાય ૨૧માં કઈંદ્રાધ્રમ સરસ્વતી તીરે હતો એમ કહેલું છે.

૭૩ ક. ૭-૬૬-૨ પાંચ જાતિઓ (અમુરોની) માટે ક. ૬-૬૧-૧૨ જુઓ પાંચ જાતિમાં યદુઓને પણ મળે છે.

૭૪ ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હોય અને નર્મદા અને મગે એટલે ભૃગુઓનું બન્ને સાથે સાદ્યર્થ છે.

૭૫ Asura in India By A. Banerjee Shastri P. 48-51.

૭૬ આ વિષયની વધુ ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. વધુ માટે જુઓ Ind. His, Quart VIII 2 માં અમીયકુમાર ચેટરજીને " વૈદિક સમુદ્ર ઉપરનો લેખ..

૭૭ Cambridge His. of India I. P. 80.

એટલે એ બધો ભાગ રણ થઇ ગયો. ૭૮ સુરસવતીના રણથી ખંભાત સુધીમાં માત્ર એકઠી સુરસવતી જ હાલ રહી ગઇ. નગરકાવાળા ભાગમાં સિંધુના પ્રદેશમાંથી તીકલે છે એવા મોટા કાવાવાળા પથ્થરો-જે પ્રાચીનકાળમાં વહાણને લંબર નાખતા માટે વપરાતા- તીકલે છે. ૭૯

શ્રીયુત અમરનાથ દાસે દિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળના સ્થળનિર્ણયો કર્યા છે. એ નિર્ણયો પ્રાચીન ભૂગોળના અભ્યાસીને છેક નકામા છે. પરંતુ નદીઓનાં નામના ફેરફાર જાણતના નિર્ણય આણુએ મૂકતાં તેમના પટના ફેરફાર માટેની કેટલીક ચર્ચાનો થોડો ભાગ શામનો છે. એ લખે છે કે ખંભાતનો અખાત હતો નહિ. અને તેને બદલે નર્મદા નદી દાસ અખાતને મળે છે તે ન મળનાં ઉત્તર તરફ વળી કચ્છના અખાતને મળતી. ૮૦ કાઇ

૭૮ સુરસવતી અને સિંધુ સિવાય વિપાશ પળ સમુદ્રને સ્વતંત્ર મળતી તે પળ ત્યાંથી જ હાલ રહી એટલે એ બધો ભાગ થોડું રણ થયો. ત્યાં સમુદ્ર હતો તે ખસીને રણ થયો એ માન્યતા ખરી નથી. કોમળ આગળ પળ સમુદ્ર હોવા પ્રવાહવાળી નદી દોહ શકે. ત્યાં સમુદ્ર રાજ દરિયાના અર્થમાં ન સમાવેલા.

૭૯ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. આ વિષે આગળ લખી ગયા છીએ.

૮૦ India & Jumbha Island: A. Day. P. 105, શ્રીયુત અમરનાથ દાસ પ્રસિદ્ધ એન્થ્રોપીયર છે. નદીઓ સંબંધી એમને અભ્યાસ પ્રચસ્ત છે. પરંતુ પૌરાણિક સ્થળોને મળે ત્યાં હોયો ખેડાડવામાં કાંઈ નિયમ રાખેલો નથી. કૃષ્ણ નદીઓના પટનો વિષય તેમનો દોષાથી છે. ૭૫૧ પ્લાન આપવા જેવું છે. આશીનો ભાગ ટોલેમી ઉપર ખોટા આધાર રાખી ખેડાડેલો છે. એ રીતે શ. દાસ રાસમાળામાં આપેલી ચમારદા નામ (વળા પારી) પારી આવેલી ભાવનગરની ખાડીને એક નદી સમજે છે. અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ જતો પટો કોઈ નદી મુકાઇ જવાથી થયો એમ માની “ભાવનગર નદી” નું નામ આપી નર્મદા નદી ટોલેમીના વખતમાં ખંભાતના અખાતને સરે તે ઉત્તર તરફ વળી કચ્છના અખાતને મળતી એમ કહે છે. નદીના પટની તેમની આ ખોનવા તફાવત ખરી છે, પરંતુ તે નર્મદાને ખેડાડવામાં તેઓ લખે રસ્તે ભ્રમ છે. નર્મદાને ૭૫૧ ચંદ્રાવલો બહાર કાઢીને એકે આધાર નથી. સુરસવતીને કચ્છના રણમાં મૂકે છે એટલે એ ખ્યાલ એમને આવતો નથી. પરંતુ એ પટમાં કોઈ યોદ્ધા ખંડાય નદી એવો માને છે એ ‘એન્થ્રોપીયરોન’ને લગતી મુદ્દાની વાત જાણમાં રાખી એમને ઉત્તરો કરીએ: “From this we find that the Bhavnagar river was the lower reaches of a big continental river, as it was the passage for the argoities from the sea into the country, and the description to the present river, if it drained as now a small area of the Gujarat peninsula, and debouching into the sea in its neighbourhood the mainland lying to the east of the river, the outlet to the sea must have been towards the west and then North or South; thus we have it that the Gulf of Cambay did not exist, and it was firm land, through which the Bhavnagar river entered mainland; its outlet to the sea to its west.” (Italics are mine).

આમ ખંભાતના અખાતની જગ્યાએ અખાત નહિ પણ નર્મદા, પરંતુ એની અંદરથી-એજ જગ્યાએ ‘ભાવનગર નદી’ ઉત્તર તરફ વહેતી જતાથી પડી એ નદી તે નર્મદા એમ લખે છે. આ વર્ણનને ૫૪ તે નર્મદા નદિ પણ સુરસવતી. શ. દાસને લખેલો ૫૪ ખરો, પણ નદી ખોટી. ૨૫

ખંડસ્થ (Continental) નદીની કદપના ભાવનગર નજીક એઓ કરે છે. પરંતુ નર્મદાને જોયે ચડાવી કચ્છના અખાત પાસે લાઇ જતા હોવાથી કચ્છના રણની ઉપલા ભાગને મેળવે છે. એ મોટી ખંડસ્થ નદી તે નર્મદા એમ માને છે. અને જે રસ્તે આપણે સરસ્વતીને કચ્છના રણની નજીકથી ખંભાતના અખાતમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો તે જ રસ્તે શ્રીયુત અમરનાથ દાસ નર્મદાને જોયે કચ્છના અખાતને મેળવવા ચડાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાવનગર પાસે થઇ કચ્છના અખાત સુધી કોઇ મોટી નદી છે એટલું તો નક્કી થાય છે. હવે શ્રી. દાસ કહે છે તેમ નર્મદાને જોયે ચઢવાનો સંભવ નથી, અને એમ નક્કી કરવા માટે કોઈ જાતનો આધાર પણ નથી; જ્યારે એ જ રસ્તે સરસ્વતીને નીચે ઉતારવા માટે પરંપરાના અનેક આધારો છે.

સરસ્વતી એ જ ભાગીરથી ગંગા હોય ?

કપિલ મુનિને સરસ્વતી સાથે સંબંધ છે એ જોયું, એ જ કપિલદેવનો પાતાળ સાથે સંબંધ પુરાણો જોડે છે. સગરપુત્રોએ પાતાળ સુધી ખોદી નાખ્યું અને કપિલે એમને ભરમ કરી નાખ્યા. એમનો ઉદ્ધાર કરવા ભગીરથ સ્વર્ગમાંથી ભાગીરથી ગંગા ઉતારીને સમુદ્ર સુધી એને લઇ ગયો. આ કથાનું પૌરાણિક પદ ઉકેલવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ આ બિનાને પૂર્વના ગંગાસાગર સાથે સંબંધ નથી, પણ પશ્ચિમના સરસ્વતીસંગમ (અરબી સમુદ્ર) ને સંબંધ છે. ગૂજરાતના કિનારાનો પાતાળસંબંધ, અસુરોનું સ્થાન, અને નાગલોકની ભોગવતી વગેરે બાબતોની આગળ ચર્ચા કરીશું. દૂકર્મા, સાગરોનો સંબંધ પશ્ચિમ સાથે છે, પૂર્વ સાથે નથી. કપિલ સાથેની લડાઇ એમને સરસ્વતી અને ગૂજરાતના કિનારા સુધી લાવે છે. અને સરસ્વતીને નર્મદાના મુખ સુધી લઇ જાય છે. જેમ અગસ્ત્યે સમુદ્ર પીધો; અને પછાએ કહ્યું કે ભગીરથ ગંગાથી એને ફરી પૂરશે, એ જળમાંથી સ્થળ અને ત્યાં ત્યાં જળ એ ઘટનાનું રૂપ છે, અને એ પશ્ચિમદિશના કોઈ ભાગને લાગુ પડે છે; તેમ ઉત્તરે સમુદ્રને ઘટ બનાવી પી જઇ જમીન બનાવી અને સરસ્વતીને કહ્યું કે

દાસ આગળ (પૃ. ૧૨૦-૧) લખે છે કે ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતી સાથે સંબંધ ધરાવતી અને પશ્ચિમ પુરાણના આધારે એને (ગંગાને) સરસ્વતી સાથે પશ્ચિમસમુદ્ર તરફ વળતી લખે છે. સરસ્વતી નાશ થયા પછી ગંગા પૂર્વ તરફ વળી. સરસ્વતીના ટુકડા થયા. દરિયાનું એનું મુખ કપાઈ ગયું. ઉપરના પૂર્વ તરફના પ્રવાહ જમના સાથે ગંગામાં ગયા. પશ્ચિમના પ્રવાહ સતલજ સાથે સિંધુમાં ગયા. કેટલુંક પાણી પશ્ચિમમાં જઈને સુકાઈ ગયું. રત્નપૂતાનાનું રણ થઇ ગયું. આ પ્રમાણે રા. દાસે જુદી રીતે પણ મારા અનુમારોને ટેકો આપે છે. ભાગીરથી ગંગા પશ્ચિમ તરફ જતી એ વાત સરસ્વતી પાતે જ મૂળ ભાગીરથી ગંગા અને નાશ થયા પછી એનું નામ અને પાવનત્વ હાલની જાહેરી ગંગામાં ગયું, એ મારા અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે, અને ટોલેમીનાં ગંગાનાં મુખનાં નામોનો ખરો સંબંધ સરસ્વતીના મુખ સાથે હોવાના અનુમાનને પણ ટેકો આપે છે. (કમ્પીસોન)

૮૧ સ્કં. પુ. આર્વાચખંડાન્તર્ગત રેવાખંડ જ. ૧૭૫. સ્થા. ૧. થી ૧૦. વળી ભાગવત ૫. અ. ૧૭ માં વિષ્ણુપાદોદકી ગંગાના ચાર પ્રવાહોમાંનો એક મેરુપર્વત ઉપરથી બ્રહ્માની નગરીમાં થઇ ધણી શિખરો મૂકી ભરતખંડમાં આવી દક્ષિણ સમુદ્રને મળે છે. એનું નામ અલકનંદા. આ આ નદી તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી. પુરાણકારોએ આ સ્વર્ગગંગાને સાત રૂપે સાત નામે કહેલી છે. તેમાં ભાગીરથી તે સરસ્વતી, સરસ્વતીનાં નામોમાં એનું નંદા નામ છે. તે આ અલકનંદાને ટેકું રૂપ છે.

તું અદક્ષ થઈ રણમાં જતી રહે, અને તારાથી ત્યાગયેલો મુલક અપવિત્ર ગણાયો, અને મૂકા થઈ જયો, એ પણ સરસ્વતી નાથ પામી-ખાસ કરીને સમુદ્ર જોટલી વિશાળ દત્તો ત્યાંથી પણ નાથ પામી, અને એ જગ્યા ફેરી રણ જેવી થઈ ગઈ એ ઘટનાનું રૂપક છે; અને ગૂંજરાત રાજપૂતાનામાં રહેલા સરસ્વતીના વચલા પટને લાગુ પડે છે. આ સરસ્વતીનું નામ ભોગવતી પણ દત્ત, અને તે એના ગૂંજરાતમાં આવેલા નીચલા પ્રવાહનું દેવ એમ લાગે છે. એનો વિચાર આગળ કરીશું. સરસ્વતી દિમાલયમાંથી આવી અંબાતરણે સમુદ્રને મળી જોટલી વાત તો સમજાય છે.

x x x x

આ ઉપરથી સમજાયો કે સરસ્વતી ત્રગ્વેદમાં મૂળ એક નદી જ હતી, અને એ વખતની પ્રભને અનેક રીતે આશીર્વાદ પણ પડવાથી એને દેવીપદ મળ્યું હતું, પરંતુ તે વાણીની દેવી હાલ મનાય છે તેવી તો પાછળથી જ મનાઈ છે. એ કુમારી પણ નથી. એને અને લક્ષ્મીને પાછળથી નિસર્ગભિન્નારૂપદ માનવામાં આવી, પરંતુ મૂળ એ દ્રવ્ય, વિજય વગેરેની જ દેવી ગણાતી હતી, એ હાલ વાચાદેવીના અર્થમાં મનાય છે તે બાબતની ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. પરંતુ એને પાછળના લેખકોએ કુમારિકા કેમ કહી એ તો એક કોપડો જ છે. બ્રહ્મપુત્રી સરસ્વતીની પાછળથી થયેલી કથાઓમાં પણ ધણો ફેરફાર માલુમ પડે છે જે ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. એને મોરનું વાહન દર્શિણીઓએ આપેલું છે. વાચાદેવી તરીકેની પૌરાણિક સરસ્વતી પણ ખરી રીતે હંસવાદિની છે. શિખિ-મોર-વાદિની કોમારી નામની દેવી કહેલી છે તે સરસ્વતી નદિ પણ કુમારશક્તિકેયની શક્તિ છે અને સમમાતૃકાઓમાં કામ, કોધાદિની અધિષ્ઠાત્રીઓ ગણાવતાં કોમારી ને મોહના અધિષ્ઠાત્રી કહેલી છે (વરાહ પુરાણમાં). ગમે તેમ હો પણ મૂળ વૈદિક નદી અને એમાંથી દેવી બનેલી સરસ્વતી વાચાદેવીમાં અપ્પારોષ થયા પછી મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતી એમ ત્રિદુઓની મહાશક્તિ તરીકે ગણાઈ અને ત્રિદુમાત્રમાં પૂજ્ય બની.

રત્નમહિરાય લીમરાવ

રં ક ગા થા

[આ વાર્તામાં કેટલું સત્ય છે તે તો નજ કહી શકાય. 'તે' એક' ભગીના મોઝે આ વાર્તા સાક્ષી અને મને રસમય લાગવાથી કાવ્યમાં ઉતારી. સાહસુદિન ધારીએ રજપૂતોમાના થોડાકની પાસે આ કામ કરાવ્યું હોય અને એના વંશજો હજીયે નીકળી આવે એ સંભવનીય તો ખરું જ, કેમકે એ કાળમાં આવા પ્રસંગો બહુ નજીવા હતા.]

(સ્વધર)

"છેટાં છેટાં, રખે હાં અડકિ પતિતને જાન બાપુ", કહીને મેઘો, છેટો, રઘૂડો, રતન રૂપલાં ભંગી બધાં દૂર નાસે. "આવો, જાવો ન છેટાં શિશુ પરભુતણાં છો તહમેયે" કહું ત્યાં "બોલો બાપુ ન એવું સ્વસ્વ નરકે પાપ બાધી જતું ના" કહેતાં સૌ ફોભ પામી ભયથી ચરચરી દૂર દોઢી ઉભા રહે. ૫
"આવો, ખુલાં મુકાવાં ફૂંપ, પરખ, નિશાળો, ધણા જેવદેરાં, બ્રાતુભાવે ભળીને, પશુ ટળીલિયો જીંદગીદહાવ હાવાં." કલોનાં એર પી પી બહુ બહુ થર જામેલ હૈયું હલે ના, વર્ષોની નિંદ લેતા નવન ઉઘડીને જામ મીયાઈ, કહેતાં "બાપુ કોકે અમારે દસ દસ દિન સૂકી ન તાણી છુટે તે ૧૦ શાદી, ગંદ જ પાણી સરવ પડી ગયાં. શી કરો તો ઉપાધી?" "દેરે જાવું ન, માથે રગતનિતરતી આંખ આવો જતાને, લેકા ફેડે પછી ક્યાં ધરતિ પર કહો પાવ દેવો અમારે ? આતાં ધંધા વિના જ્યાં હડધુત, પુરવા પેટડાં કેમ ત્યાં, ને ઈયાં ડાળાં ભણે કે ? ભણ, ન પરલુ રાજ પછી શા ઉધામ ?" ૧૫ બોલી આવું કપાળે કૃષ કર ધરતા, ભોંપ બેસે કરીને, જાગે ના પ્રાણુ એને હય હણહણતા, સાહસોર્મિ પુવારા, 'આજે 'ના મંત્ર, યજ્ઞે હાવિ બનીં ખપવા ઝંખના, કે ન સ્વપ્નાં, જાગે શે પ્રાણુ એના ? નવતર પથપે પાવ યજ્ઞે ધડી શે ? પાપોના પૂજાં નીચે, ડગમગ ડગલે, આંખડી હીરહીણે ૨૦ પેએ સ્વાતંત્ર્ય શું, જે યુગયુગ પડમાં ઘટાં ફેરા પીલાયો ? સહાને ચાક એના મનુજરૂપ હતાં, માનવી જાસયકે સહાનાં દીધ રુડાં નવનરતન ઝાંખાં થયાં, આત્મકુણે જામ્યાં અજ્ઞાનકેરા થર, પતિત યયાં ગાત્ર, નિર્વેદતા, ને જામી ગાઢી નિરાશા, હૃદય વચન કરોં યયાં દીન એનાં. ૨૫ આવી વર્ષોજુની છે જડમનુજ તણી પાપલીલાની ગાથા-શાંતો ઢંઢેર આવો, 'દિલ્હી નગરના વાસીઓ ! હોય રૂહેવું દિલ્હી મધ્યે તમારે શિવનિવ સજ છાંટી ભળે શાહ મોરા,

પોકારો બંદગી સૌ મસિદ મહિં જઈ પાક અલ્લાહ ફેરી.
 આત્માનો ભંગ થાતાં શિર પર પડશે શાહની તેગ તાતી. ૨૦
 કાળી ધા નાખતા સૌ, ધડક ધડકતા, લોચને અશ્રુ ઢાળી
 રહેતા વ્યોમે વકાશી, મુદમતિ-બનતા શું થશે હાથ હાવાં ?
 મૃત્યુના દંત ફેરા કચડ કચડ કાને પડે સુર, ડોળા
 ભતાં ફાટી ભયેથી, ભુમિ જ ગળકશે કે ઢળે વ્યોમ ? એવા
 વેગે ઊઠ્યા તરંગો અગણિત ઉરમાં, કે પથે પાય દેવા ? ૩૫
 આહુંતું શ્રેય જોણે તરત મસિદના ગુંબજો બાંગ દેધ
 મૂક્યા મ્હોરે ગળવી; અવર સહુ તજી રહેર, મહેલાત,, ધધા
 આલ્યાં સૌ ધર્મરક્ષા, અગમગ અગતા કોટિધા કાળજૂના
 ઝાંખા આર્થત્વ ફેરી છુતિ જ અળહળાં રાખવા માટ; તહેમાં
 થોડાં, અંગૂલિવેદેર્ગણિત રજપુતો લાલ આંખે ઉલા રહે ૪૦
 ઝંખી તલ્વાર ડોકે; કયમ અહ તજવી બોમ, ને ધર્મ જોણે
 કાયાનો કોટ આપ્યો અણુનમ રિપુની તેગ સાર્મ, તજી તે
 બીરુ, પાપી, અધર્મી, પીઠ દધ છુટતા બાયલા એ બને કે ?
 ના, ના, ના કોટિકાળે રજપૂત હકશે, ના જશે રહેર છોડી
 જ, તારા શાહને કે, 'અણુનમ મરણે ચે નમે ના કદાપી.' ૪૫
 પીસે દંતો મુણીને દિલદિપતિ, ચઢે જવાળ હૈયે કરાલી
 સાંખે સત્તાવરેસો ગરલ વચનમાં શે ? વઢે, " જાવ લાથી
 કુદ્રોને શુદ્ધ જેવાં કરમ નરકના ટોપલા ઊંચકાવી
 કામો સૌના લલાટે જીવનભર સદા માટ, આ ગીચ ગંદા. " ૫૦
 ધૈર્યે મીઠું હસીને અણુનમ શુર સૌ ટોપલા ઊંચકીને
 માર્ગો વાળે, ઉપાડે ગલીચ, ફક્ત એ ધર્મને માટ નિચે.
 શુદ્ધોનાં કામ તોયે ગરીબ વદનપે ગ્યાનિરેખા ન એકે.
 'જીવું હું ધર્મ કાને' પળપળ પ્રગટે શક્તિના પૂર એવું
 અંખે ત્યારે, બળેયે મન અડગ આ સૌમ્યવીરો નિહાળી
 દિલ્હીનો શાહ, કેના મહબૂર નયનો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યહેલા ૫૫
 સ્નેહે રહે છે નિહાળી ? કવણુ ઉર ન સત્તા તણી છે ખુમારી ?
 ચાલી તે કાળથી આ મનુજ દમનની પાપલીલા, વળી એ
 વીરોના વંશજો ચે હવનબલિ થયા કાર્ય ખતિ ઉપાડી.
 સૈકા વિત્યે છવાયાં તિમિર સરવ ગાથા પરે ધોર ગાંઠાં.
 બૂલ્યા લેકા મચેલા નિજનિજ હિતમાં સ્વાર્થધેલા સદાના. ૬૦
 ગાથા આ કાળજૂની, અડગ, દિલ્હરીયાવ, શરા, પનોતા
 આર્યોના પુત્ર ફેરી, નવ કદિ ઇતિહાસે લખાઈ, ન વાંચી
 કેએ, મ્હેયે સુણેલી મૃદુલવચનથી ભોળથી એક ભંગી
 ફેરા હૈયે ફટાતી નવલ અતિ કથા વૃઠ્ઠી કે જ સાચી
 તોયે આશ્ચર્યગે રસબસ કરતી રંગગાથા અતેરી. ૬૫

કલામીમાંસા

ડૉક્ટર મુફકરાજ આનંદ નામના એક પંજાબી સદ્ગૃહસ્થે હમણાં જ 'ધી હિંદુ બ્યુ ઓફ આર્ટ' નામનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પુસ્તકનો સૌથી મહત્વનો ભાગ સુવિખ્યાત ઓગ્રેલ કલાકાર અને લેખક 'એરિક ગિલ (Eric Gill)'ની પ્રસ્તાવનામાં છે. કલાની વસ્તુઓ તપાસતાં, કલા પ્રત્યેનો શોખ વધારતાં, હરથડીએ, કલા શું વસ્તુ છે? એ સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

પ્રાચીન કલાના સંબંધમાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાંઈક અધિક સુગમ છે. કારણ કે જૂના જમાનાના કલાકારો મુખ્યત્વે-સર્વાંશે કહીએ તોપણ આલે-કારીગરો હતા. આ કારીગરોએ બહુધા આજીવિકાને, અર્થે જ, અનેક કાર્યો પૂરાં કર્યા હતાં. મંદિર કે પ્રાસાદને અંગે સ્થાપત્ય કે સિંહપ અથવા ચિત્રણનાં કામ થતાં હતાં. એમાં વ્યક્તિત્વને વિશેષ સ્થાન ન હતું. અને ને કાંઈતું યે વ્યક્તિત્વ એમાં મહત્વનું હોય તો એ કલાકારનું તો નહોતું જ; પણ તેના આશ્રયદાતાનું કે જેને લઈ ધમારતના અસ્તિત્વનો સંભવ થતો, તેનું હતું. જૂના કારીગર-કલાકારનું વ્યક્તિત્વ પોતાને સોંપેલું કાર્ય પધારકિત પૂરું કરવામાં જ થતું. કલા સી વસ્તુ છે અને એમાં વ્યક્તિત્વને શું સ્થાન છે એ પ્રશ્ન જોમો અર્થે યુરોપમાં કદાચ સોએક વર્ષ થયાં હશે, અને આપણે ત્યાં તો તે વીસમી સદીના પ્રારંભમાં જ થયો એમ કહીએ તો વાલે.

પ્રાચીન કલાની વિશેષતા એના વ્યક્તિવાદમાં નથી; અજ્ઞતાનાં મંદિરોમાં તેમ જ તાજમહેલના મકબરામાં કારીગરોના વ્યક્તિત્વને તો સ્થાન હતું જ નહિ. અજ્ઞતાનાં મંદિરોમાં બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ પડ્યું; લોકજીવનનું અદ્ભુત ચિત્ર કુશળ કારીગરોએ ખેંચ્યું; પરંતુ આવાં અનન્ય મંદિરો અત્યારના યુગમાં અથવા અત્યારની દૃષ્ટિએ સંભવી ન શકે. પ્રત્યેક યુગની સભ્યતાના હાર્દમાં એની લાક્ષણિક ભાવના રહેલી છે. જે યુગમાં દેવદેવીઓનું અસ્તિત્વ સામાન્ય જનદૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક હતું, લોકોએ જીવનની લીલાઓમાં માનતા હતા, દેવદેવીઓની ઇચ્છાઓને પ્રમાણભૂત ગણતાં હતાં, એ જ યુગમાં દેવદેવીઓનાં મૂર્તિ અને ભાવયુક્ત વિધાન થઈ શકે.

દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક ધર્મયુગ પણ આવે છે જ અને એ યુગમાં કલાનું કેન્દ્ર મંદિરમાં; અથવા ધર્મરથી ખીલ પંક્તિએ જ આવતા શૂપતિના પ્રાસાદમાં જ હોય. આથી જ દુનિયાની દરેક જૂની સભ્યતાના સુંદરતમ અવશેષો મંદિરોમાં, મહેલોમાં અને મકબરાઓમાં મળે છે. એ જમાનો વ્યક્તિવાદનો નહિ એટલે થોડા અપવાદરૂપ નામોને ભૂલી નઈએ તો પ્રાચીન જંગલની લગભગ બધીએ કલાવસ્તુ નનામા સર્જકોને હાથે ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. કારીગરોમાં જ્યારે કોઈ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ ધરાવતો પ્રતિભાવાન પુરુષ ઉત્પન્ન થતો, ત્યારે સૈકાઓ સુધી લોકો એનું નામ અને એની કાર્યવિશેષતા સંભારી રાખતા. દા. ત. ઇટાલિયન કલાના ઇતિહાસમાં મોઈકેલ એન્જેલો, રાફાયેલ, બેનવેલ્ટો જેલિની; ઈરાની ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં કમાલુદ્દીન ખીલ્જાદ લોકોએ સદીઓ સુધી યાદ રાખ્યા. પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રિત ગુફામંદિરોને સંબંધે પણ એની જ

કાંઈક કિંવદંતિ પ્રચલિત હતી. ૧૬મા સૈકાના નેપાલી ઇતિહાસલેખક તારાનાથે પશ્ચિમ ભારતના બેચાર પ્રશસ્ય કલાકારોનાં નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને લખ્યું છે કે પશ્ચિમ-ભારતનું કલાવિધાન જતાં લોકોને એમ જ પ્રતીતિ થતી હતી કે આવી વસ્તુઓ દેવતાઓની સહાયથી જ સંભવી શકે અથવા તો દેવકૃતિઓ જ હશે.

આપણી સત્તાના યુગમાં રાજમહેલ પણ કલાનું એક પ્રમુખસ્થાન બને એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે પ્રજાનું ઐશ્વર્યબળ પ્રાસાદમાં રહેલું છે. એ બળને લઇને જ હિંદુસ્તાનનાં અદ્ભુત રાજભવનો અને અદ્વિતીય સમાધિઓ-મકબરાઓ ઊભાં થયાં. એમાં જો બ્યકિનવાદને સ્થાન હતું તો એના કુશળ કારીગરોના બ્યકિતત્વને નહિ.

શાહજહાંનના સ્વપ્નમાંથી તાજનું નિર્માણ થયું. જહાંગીરની વિલાસીતામાંથી આગ્રાના સુંદર મહેલો ઉત્પન્ન થયા. અકબરની ઊર્ધ્વગામી દૃષ્ટિને લીધે ફતેહપુરસિક્રીના પાયા નંખાયા. મોગલ મહારાજાના રસિક બાદશાહોના આશ્રયથી જ ભારતની મૃતપ્રાય કલાનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. એ કલાની પ્રેરણા પણ મોગલ પ્રાસાદોને અંગે હતી. એ પ્રેરણા નાશ પામી એટલે એ જ કારીગરોએ, એમના જ વંશજોએ એમના નવા આશ્રયદાતાઓની વૃત્તિને અનુકૂળ કાર્ય કર્યું. આ સમય તે મોગલ સામ્રાજ્યના પતન પછી ઉદ્ભવ થએલી પુનર્જીવિત અને નવું વસ્ત્ર ધારેલી હિંદુકલાનો. આ કલાની પ્રેરણા ભારતના સનાતન પુરાણોમાંથી અને લોકસાહિત્યમાંથી મળી. કારીગરો એક છતાં કલાનું રૂપ બિલકુલ બદલાઈ ગયું. મનુષ્ય સ્વભાવથી જ એક જાતનો નટ છે. જુદાં જુદાં પાત્રોમાં જુદી જુદી ભાવના મૂર્ત થાય છે. મુખ્યકાલીન ભારતમાં જો કલામંદિરમાં જ ઉદ્ભવતી અને પરાકાષ્ઠા પામતી, તે જ કલા મોગલ સામ્રાજ્યના સમયમાં વિલક્ષ્ણ થઈ સ્થાપત્યરૂપે મોગલરાજ્યની અમર ઈમારતોમાં વિરાજી; શિલ્પરૂપે તે લગભગ શૂન્ય થઈ ગઈ. અને ચિત્રરૂપે અમૂલ્ય અને બહુ સુંદર પુસ્તિકાઓનાં મુવર્ણબદ્ધિત પૃષ્ઠોની અંદર ચિત્રરૂપે બની રહી. સમયનો પકડો ખાતાં એ કલાનું રૂપાન્તર થયું. સુંદર પુસ્તિકાઓને માટે સ્થાન ન રહ્યું. એને બદલે રામાયણ, મહાભારત અને જૂના લોકસાહિત્યની વસ્તુ ચિત્રિત થઈ સર્વભોગ્ય બની. વળી સમય બદલાયો, અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં પૂર ભારતમાં ઘસ્યાં અને એ મન્યનકાળમાંથી એક નેત્રી જ કલાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એ કલાની દિશા હજી નિશ્ચિત ન થવાનું કારણ આપણી અસ્વસ્થિત પરિસ્થિતિ છે. જનતાનું માનસ હજી એ મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે. શિક્ષિત સમાજની દૃષ્ટિ અધાર્મિક છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ થાય. એથી જ જૂની વસ્તુનું આલેખન કરતાં પણ ભૂતકાળની ગંભીર સરળ ઝલક આવતી નથી. નવીન કલાકારોના હાથે રામાયણ અને મહાભારતનાં પાત્રો સજીવન થવાં કઠીન જણાય છે. આ જમાનાના કલાકાર, અને કારીગરમાં અંતર પડી ગયું છે. કારીગર અને એના આશ્રયદાતાના દૃષ્ટિકોણમાં કાંઈક અગમ્ય ભેદ હોવાથી જ સુંદરતા અને મોહકતા આવવી જોઈએ તે સામાન્ય રીતે નથી આવતી. આપણા દેશમાં તો પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિના સંઘર્ષને લીધે એક બીજાને જ અને કઠીન પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો છે. એથી નવાં કલાવિધાનમાં આંખને ખૂંચે તેવી વર્ણસંકરતા આવે છે. વળી નવો શિક્ષિત કલાકાર કાંઈક અજાણ પડી ગયો છે. આધુનિક કલાનું કેન્દ્ર કલાકારના ખાનગી સ્ટુડીઓમાં નહિ પરંતુ શ્રીમતોના વિલાસભવનોમાં, એમનાં કારખાનાંઓમાં, વિશાળ સ્ટીમરોમાં, સ્કૂલોમાં, ઔષધાલયોમાં રહેલું છે. જેમ જૂના વખતમાં શિલ્પકાર અને ચિત્રકાર સ્વપતિની સાથે કામ કરતા તેમ અત્યારે પણ બને, તો જ આધુનિક કલાનો પૂરો વિકાસ થાય. એથી એક નવું જીવન જાગે, અને કલાકાર

દારીગરને પોતાને અનુકૂળ કામ કરવાનું ક્ષેત્ર મળે. યુરોપ અને અમેરિકામાં દિવસે દિવસે સમજાતું જાય છે કે આધુનિક અર્થવાદના જીવનમાં પણ એક ધર્મભાવના રહસ્યરૂપે રહેલી છે. એને લાઘ કલાકારને ઉપયુક્ત સ્થાન મળતું જાય છે. મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયો, ઔષધાલયો, વિશ્વવિદ્યાલયો, સ્ટીમરો બધે કલાકારની કૃતિને સ્થાન મળતું જાય છે. આધુનિક વ્યક્તિવાદને પોષવા માટે પણ કલાકાર પ્રયત્ન કરે છે. નવા વ્યક્તિવાદની વિશેષતા એના સર્વદેશીય જીવનમાં રહેલી છે. નવો વર્ગ ઈચ્છે છે કે એનું વ્યક્તિત્વ, એની બધી ચે વસ્તુઓમાં ઝળકે, તેથી ધરની સામાન્ય વસ્તુઓમાં પણ એ કલાને ઓતપ્રોત કરવા મથે છે. એને લીધે એક નવી જ કલાનું નિર્માણ થતું આવે છે. એ નવી કલાનું દર્શન સામાન્ય દરનિયરમાં, કપડાંમાં, પુસ્તકોમાં પૃષ્ઠોમાં આપણને જોવા મળે છે. કલાનાં કાંઈ જુદાં જ આદર્શક્ષેત્રો નથી હોતાં. કલાનું ક્ષેત્ર જીવનની બધી ચે પ્રવૃત્તિઓની સાથે મળેલું છે. પણ જ્યારે એ પ્રવૃત્તિની દિશા બદલાય છે ત્યારે આપણને ઘણી વખત ભ્રમ થાય છે કે આ નવી દિશાએ પણ આપણે ઉદ્દેશ્યસિદ્ધિ કરી શકશું કે કેમ ? કલાની ઉદ્દેશ્યસિદ્ધિ સાધનોની વિવિધતાથી પણ ધર્મ શકે છે એનું ઘણી વખત વિસ્મરણ ધર્મ જાય છે. એને લઈને જ જેમ ધર્મમાંથી સંપ્રદાયવાદ જન્મે છે, અને ધર્મનો ખરો ઉદ્દેશ જુલાઈ જાય છે તેવી જ રીતે કલામાં પણ શાળાવાદ અથવા સંપ્રદાયવાદ જન્મે છે અને કાંઈ લોકોને એથી પ્રેમ અને કંઈકને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. બંગાળી સ્કૂલને બાંગ્લે- સ્કૂલ તરફ અણુગમે ઉત્પન્ન થાય છે, અને બાંગ્લે સ્કૂલને બંગાળી ચિત્રકારોની કળા વિશે જરા પણ સન્માન ઉત્પન્ન થતું નથી. ખરી રીતે આ વિરોધભાવને સ્થાન જ નથી. કલાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક સાધનોની અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણોની આવશ્યકતા છે. જેમ દરેક પ્રાંતીય ભાષામાં તેની વ્યક્તિગત વિશેષતા રહેલી છે, તેમ કલાના ક્ષેત્રમાં પણ 'પ્રાંતીય' વિશેષતા રહેવાની જ. પણ જેમ ભાષાનો ઉદ્દેશ અર્થ વ્યક્ત કરવાનો છે, તેમ કલાનું ધ્યેય સૌંદર્યભુવન છે.

આધુનિક સંસ્કૃતિમાં કલાનું ખાસ કરીને શિલ્પનું અને ચિત્રનું શું સ્થાન હોવું જોઈએ એ વિશે મતભેદને સ્થાન નથી. પરંતુ કલાના ધ્યેય-કલાના આદર્શ-વિશેનો પ્રશ્ન વધારે કઠીન છે, અને સનાતન કાળથી વિવાદાસ્પદ વસ્તુ છે. આપણે ત્યાં કલાનો બધાંયે અંગો સંબંધી શાસ્ત્રકારોએ-પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રોએ જલુ જ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. સૌથી રસપ્રદ ચર્ચા વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના ચિત્રચત્રમાં, શ્રીકૃષ્ણના શિલ્પરત્નમાં અને સોમેશ્વરકૃત માનસોહાસમાં મળી આવે છે. એક રીતે બધી ચે કલાનું ધ્યેય એક જ છે. પરંતુ સાધનોની વિવિધતાથી કલાની મર્યાદામાં તેમ જ એના ક્યનની રીતમાં ફેરફાર થાય છે. કવિતા અને નૃત્ય એક વસ્તુને વાણી અથવા એકિનય દ્વારા વિસ્તારથી દેખાડી શકે; શિલ્પ અને સર્જનમાં એ અસંભવિત છે. એમનો પ્રદેશ તો જીવનની અમુક ક્ષણો સજીવન કરવામાં રહેલો છે. એમાં સવિસ્તર વર્ણનને તો સ્થાન જ નથી. શિલ્પકાર અથવા ચિત્રકાર ઘણી વખતે પોતાના ક્ષેત્રની સીમા વીસરી જાય છે અને તેથી ઘણીયે વખતે રસક્ષતિ થાય છે. રાગરાગણીઓનાં ચિત્રોનાં મૂળ ઋતુગીતની પરંપરામાં મળી આવશે એમ મારું માનવું છે. ઋતુસંબંધી કાવ્યોનું વર્ણન જ્યારે ચિત્રકારોએ રેખા અને રંગ દ્વારા કરવાનું આરંભ્યું ત્યારે ઘણી ચે વખત પરિણામ સતોષજનક આંખું નહિ.

એવી જ રીતે કવિ જ્યારે ચિત્રકારનું કાર્ય કરવા મથે છે ત્યારે ભાગ્યે જ તે સફળ

થાય છે. ચિત્ર અને શિલ્પની તુલના સંબંધે ચિત્રચતુરકારે ત્રણ જ લીટીમાં બધું થે કહી નાખ્યું છે. * ચિત્રમાં માંધુર્ય, ઓળસ, અને સજીવતા હોવાં જોઈએ અને જીવંત પ્રાણીની પેઠે ચિત્ર પણ ચેતનવંતુ પ્રાણીવાન હોવું જોઈએ.

ભાસના દૃતવાક્ય નામના એકાંકી નાટકમાં દુર્યોધન દ્રૌપદીચીરકરણુ એક ચિત્રપટ જોતાં કહે છે કે,

અહો અસ્ય વર્ણાદયતા । અહો ભાવોપપન્નતા । અહો ચુક્તલેચતા । સુવ્યક્તયા-
લિખિતોઽયં ચિત્રપટઃ ॥

જે ધોરણથી પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રોની તુલના થતી હતી એ એક રીતે સનાતન માનદંડ છે. (Measurement of Value.) માનસોદ્ધાસનો કર્તા સોમદેવ ચિત્રો આર પ્રકારનાં જણાવે છે:—

(૧) વિદ્ધ ચિત્ર જેમાં સાદસ્ય પ્રધાન ગુણ છે.

(૨) અવિદ્ધ ચિત્ર જેમાં કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થતો આકાર મુખ્ય વસ્તુ છે.

(૩) રસચિત્ર.

(૪) ધૂલીચિત્ર—સાધીઆ, વગેરે અરથાથી ચિત્રો તે આ શ્રેણીમાં આવી જાય.

રસચિત્ર એ ખરી રીતે એક જુદો વિભાગ જ નથી; કારણ કે બધીયે કલાનો પ્રાણ રસ છે, જો કે કલ્પનાથી સર્જિત આકારવસ્તુમાં રસ એટલો બધો આતપ્રેરિત ન હોય જેટલો કાંઈ પણ મનુષ્યની જીવનઘટનાના ચિત્રમાં હોય. અત્યારની પદ્ધતિએ ચિત્રોના બે જ વિભાગ થઈ શકે:—

(૧) જેમાં મુખ્ય વસ્તુ વિશદ અને ઉત્કટ કલ્પનામાંથી ઉત્પન્નતો આકાર પ્રધાન વસ્તુ છે.

(૨) બીજી જાતની વસ્તુમાં કાંઈ પણ ખાસ નિશ્ચિત વસ્તુ નથી. રેખા અને રંગ દ્વારા વિવરણ પ્રધાન વિષય છે.

આ વર્ગીકરણમાં વિરોધ નથી; માત્ર સ્વભાવજન્ય રૂપાન્તર છે. આકારપ્રધાન ચિત્રોમાં વિષયનું અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતી ભાવનાઓનું રચન ગૌણ છે. સંગીતની પેઠે એ ચિત્રોનું આસ્વાદન કાંઈક અંશે અંતરમુખી છે અને તેથી જ સ્વાભાવિક રીતે સર્વભોગ્ય નથી હોતું. આવી જાતનાં ચિત્રોનો પ્રચાર અત્યારે યુરોપમાં ઘણો છે. આપણા દેશમાં આ સંપ્રદાયનો સાથી પ્રસિદ્ધ કલાકાર ગજનેન્દ્રનાથ ઠાકુર છે. પુરાણી ચિત્રકલામાં આવાં ચિત્રોનો અંશ અજાણીની ચુકાઓમાં પણ મળે છે. પણ કેવળ આકારપ્રધાન સાંખ્યોપાંગ ચિત્રોનો પુરાણી પરંપરામાં અભાવ છે. કલાના અંતીમ ખ્યેય વિશે અથવા તો કલાસૌન્દર્ય વિશે ચર્ચામાં પડવું એ એક રીતે નિરર્થક છે. ન્યાં સુધી જીવન અને જીવનની પ્રગતિ સંભવિત છે ત્યાંસુધી કલા અને સૌન્દર્યની સીમા બાંધવી અશક્ય છે. જેમ જીવનની સફળતા એની આંતરિક સરળતા અને સ્વાભાવિક ઉદાસમાં રહેલી છે તેમ કલાની સિદ્ધિ પણ એની સમ્યાપ્તમાં અને ભાવુકતામાં રહેલી છે.

નૂનાનાસાલ ચીમનસાલ મહેતા.

*સહસ્રલીલ ચ મૂલન્યો વિમાલીલ તથા નૃપ । દસલીલ ચ માધુર્ય સજીવ દય દયતે ॥૨૧॥

સદ્વાસ દય ચચિત્રં તત્ત્વિત્રં શ્રમલક્ષણમ્ ॥ ૨૨ ॥ અ. ૪૩ ॥

યુરોપમાં જે જોયું તેમાંથી આપણે શું શીખવાનું ?

તા. ૨૨ મી. એપ્રિલ ૧૯૩૩ના બપોરના એક વાગે અમારી સ્ટીમર 'વાઈસરોય' ઓફ ઈન્ડિયાએ મુંબઈનો કિનારો છોડ્યો. આ સ્ટીમર ખાસ હતી; ખાસ એટલે માર્સેલ્સ ૧૧ દિવસે પહોંચે એવી ગોડવણ કરવામાં આવી હતી. સામાન્ય રીતે પી. એન્ડ. ઓ. કંપનીની મેઇલ સ્ટીમરો મુંબઈથી રનિવારે નીકળી ત્રણ શુક્રવારે સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે; એટલે ૧૪ દિવસે પહોંચે છે. આ વખતે ૧૧ દિવસે પહોંચવાની હતી. આ ગોડવણ શા માટે રાખવામાં આવી હતી તેનો કારણો જણાવવામાં હું નહિ જીતડું.

નાચ અને જુગાર

વિલાપત જતી સ્ટીમર ઉપર ખાવું, પીવું, સૂવું, રમવું, દરવું, ફરવું, નાચવું છતાંદિ બાબતો સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું હોતું નથી. કેમકે વિદ્યારેમી છંવડાઓ વળી સારાં પુસ્તકો વાંચવામાં વખત કાઢે છે. સ્ટીમર ઉપરની જિંદગીમાં બે બાબત મને ન ગમી; એકં તે નાચ (Dancing) સ્ત્રીપુરુષો સંયુક્ત નાચ; અને બીજી જુગાર. નાચની બાબતમાં બે શબ્દો લખાણથી લખવા જરૂરના છે; કારણ કે હાથ 'પ્રસ્થાન'ના બધા વાચકો યુરોપના લેકોના આ રિવાજથી માહિતગાર નહિ હોય. યુરોપના લેકોમાં ખાણી પછી-ઘણું ભાગે રાત્રિના ખાણી પછી-નાચવાનો રિવાજ હોય છે. આવી જાતનાં ખાણી અને નાચના જલસા ગોડવણ એ ત્યાંનાં સાણ રિવાજ છે. સારી સ્થિતિના માણસો પોતાના મિત્રો, સંબંધીઓ અને ઝાળખાણવાળાં સ્ત્રીપુરુષો અને વયમાં આવેલી કુમારિકાઓને જમવા માટે આમંત્રણ આપે છે. આખી મંડળી જમી રહ્યા પછી નાચવાનું આટલું ખાસ તૈયાર કરેલા ઝોરડામાં હાજર થાય છે. ફટલાક પુરુષો જમતી વખતે જુએ તોને પસંદ પડતી સ્ત્રી સાથે નાચવાનું મુકર હરી લે છે. જેઓ આમજથી મુકર રહેતા હશે તેઓ પોતાને પસંદ પડતી સ્ત્રીને નાચવા માટે વિનંતિ કરે છે. ઘણેલાં સ્ત્રી વિનંતિનો સ્વીકાર કરે એ વિવેક ગણાય છે. ખાસ કારણસર જ વિનંતિનો અસ્વીકાર થાય. એકીસાથે સંખ્યાબંધ જોડાંઓ નાચતાં હોય છે. નાચતી વખતે પુરુષો જમણે હાથ સ્ત્રીની કમરને વાંટળાએલો હોય છે અને ડાબો હાથ સ્ત્રીના જમણે હાથમાં હોય છે. સ્ત્રીનો ડાબો હાથ પુરુષના ખભા ઉપર હોય છે. સ્ત્રી અને પુરુષો છાતીનો ભાગ એકબીજાને લાગેલો હોય અથવા સહેજ અંતરે હોય. આ પ્રમાણે ગોડવાએલાં સ્ત્રીપુરુષો નાચવા માંડે. નાચ સંગીતના મુર પ્રમાણે તાલબદ્ધ હોય. એક જ જોડું એકબીજાની પસંદગી પ્રમાણે એક કરતાં વધારે વખત નાચી શકે. નાચતો વિધિ ખલાસ થયા પછી નાચનાર જોડું એકબીજાના સહવાસમાં જોઇએ તેટલો વખત કાઢી શકે. જે સ્ત્રી પરણેલી હોય તે તેના ઘણી કાં તો બીજા કામની સ્ત્રી સાથે નાચતો હોય અને નાચ પછી તેની પરીણામ કરતો હોય; અથવા પોતાને ઠેકાણે જઈ સૂઈ ગયો હોય.

આ રહિનું પરિણામ યુરોપના લોકોમાં શું આવે છે તે બાબતમાં બે મત છે. એક પાદરીની સાથે મારે આ બાબતમાં વાત થયેલી તેણે આ રિવાજને ઘણો જ વખોડી કાઢ્યો હતો. બીજા એક ગૃહસ્થે તેને એક આવશ્યક, નિર્દોષ રિવાજ ગણ્યો. ત્રીજા એક ગૃહસ્થે વળી યુરોપમાં આપત્તી બનીતીના એક મુખ્ય કારણ તરીકે જણાવ્યો. આપણે આ વાદવિવાદમાં નહિ ઊતરીએ, પણ એક વાત તો આપણે ન જ ભૂલી શકીએ; અને તે એ કે યુરોપના લોકોની દેખાદેખીએ આપણા હિંદીભાષીઓમાંના ધણા ભાષીઓ આ બાબતની મોંઝમંઝમાં સારી રીતે ઊતરી પડે છે અને પરિણામે વિપત્તિને વહેરી લે છે. મને તો એમ લાગે છે કે યુરોપના લોકોને આ રિવાજ અનુકૂળ આવતો હોય તો જુદી વાત છે; પણ આપણા ભાષીઓએ તો આ રિવાજથી દૂર રહેવામાં જ સલામતી છે.

બીજી બાબત જુગારની છે. સ્ટીમર દરરોજ કેટલા માઇલ ચાલી તેના ઉપર દરરોજ સારત મંડાય અને તેમાં મોટી રકમની હારજીત થાય. મને લાગે છે કે આ બદીથી પણ આપણા ભાષીઓએ દૂર રહેવામાં લાભ છે.

વેપારની મંદી

તા. ૩૭ ને બુધવારે સવારે ૮ વાગે માર્સેલ્સ પહોંચ્યા. માર્સેલ્સની ગાદીનાં ગોડાઉનોમાં જે માલ ચાર વર્ષ પહેલાં બેચેલો તે આજ જોવામાં ન આવ્યો. તેનો અર્થ એટલો જ થયો કે માલની જે આયાતનિકાચ ચાર વર્ષ પહેલાં હતી તેનાથી હાલ ઓછી થઈ ગઈ-અર્થાત્ વેપારની મંદી યુરોપના આ પહેલા શહેરમાં પણ જોવામાં આવી.

નીસઃ હવા ખાવાનું સ્થળ

માર્સેલ્સથી નીકળી જામે “નીસ” નામના કાનનાં એક હવા ખાવાના સ્થળે ગયા. આ શહેર ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવેલું છે અને શિયાળામાં અહીંની હવા યુરોપના ઉત્તરમાં આવેલા પ્રદેશો જેટલી ઠંડી ન હોવાથી શ્રીમંત લોકો અને જેને ખાસી, દમ ગ્રંથિવા ઇત્યાદિ દરદી થયાં હોય એવા લોકો અતિ ઠંડીથી બચવા આ મથકમાં આવી રહે છે. ખરેખરી રીતે આ શહેર અને તેના જેવાં બીજાં ઘણાં શહેરો જે યુરોપની દક્ષિણમાં માં ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવેલાં છે અને જેને યુરોપના લોકો Riviera કહે છે તે સ્થળોની સમૃદ્ધિનો આધાર આવાં મુસાફરો ઉપર જ છે. “નીસ”માં જેટલા લોકો આવતા તેનાથી ઘણો દરજ્જો ઓછા લોકો આ વર્ષે આવેલા અને તેને પરિણામે સંખ્યાબંધ હોટેલો ખાલી રહેલી અને ઘણી હોટલોએ હમ્બેશના દર કરતાં ઘણા સસ્તાં દરો રાખેલા.

“મોંટી કાપો”

“નીસ”થી વીસેક માઈલને અંતરે આખી દુનિયામાં જુગારને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલું “મોંટી કાપો” નામનું સ્થળ આવેલું છે. આ આખા શહેરની મદત્તા માત્ર જુગાર ઉપર જ અવલંબી રહી છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અહીં એક બચ્ચ મકાન છે, જે એક વખત કોઈ મોટા રાજાને મહેલ હતો. આ મકાનની બચ્ચતા અને કારીગરી અદ્ભુત છે. આ મકાન હાલ ઘણાં વર્ષોથી એક જુગારનું સ્થળ તરીકે વપરાય છે. તેને કેસીનો (Casino) કહે છે. આ મકાનમાં દળરો લોકો જુગાર રમવા માટે આવે છે; કેટલાક લાખો રૂમાવી ભાય છે; અને તેને પરિણામે કોઈ કોઈ પોતાની નિદ્રા. પણ શુભાવે છે. જુગારની

બહો યુરોપમાં કેટલે દરજ્જે ધર કરી બેઠી છે તે આ સ્થળ જોવાથી જરૂર જણાય. આખા મહાનમાં સંખ્યાબંધ ટેબલો ગોઠવેલાં હોય છે અને ત્યાં રકમનું જુગાર રમાડનારાઓ પોતાનો આ અધમ ધંધો ચલાવી રહ્યા છે. એકાદ કલાકમાં તો લાખ બે લાખ હારી છૂટી રાકાય. છતનાર કરતાં હારનારની સંખ્યા બહુ મોટી હોય છે. જે માણસ ગણીતો હોય તો બધા પૈસા ગુમાવ્યા પછી તેને પૈસા ધીરનાર ત્યાં જ મળી રહે છે. કેટલીક વખત આ પ્રમાણે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી નાખનારા લોકો નિરાશાને લીધે અપધાર્ત કરે છે. મુંબઈના રસ્તા ઉપર બે ચાર પૈસાથી જુગાર ખેલનારને ત્યારે પોલીસ ચોંચીને અદાલતે જાણ કરી શિક્ષા કરાવે છે ત્યારે આવા સ્થળે લાખો કરોડોના જુગાર ખેલનારને કાયદો રક્ષણ આપે છે એ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

આજનું ઇટલી

“ નીસ ” છોડ્યા પછી અમે ઇટલીના મુલકમાં દાખલ થયા. આજથી દશ વાર વર્ષ પહેલાંનું ઇટલી અને આજનું ઇટલી એ કાંઈ જુદો જ મુલક લાગે. આજના ઇટલીમાં સુંદર મુલક રસ્તાઓ, રોડબંધ પોતાની ફરજ બજાવતા રાજ્યાધિકારીઓ, સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલાં અને રોડબેર ચાલતા પોલીસ અને લશ્કરના સિપાઈઓ, વગેરે આપણે જોઈએ ત્યારે મુશ્વરસ્થિત રાજ્યપ્રધારણનો આપણને સહેજે ખ્યાલ આવે છે. ઇટલીમાં આજે એકાદી લગભગ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. રાજ્ય તરફથી એમી ગોડવણો કરવામાં આવી છે કે દરેક ધંધાને ઉત્તેજન અને સહાય મળે છે. ખેતીવાડી ઉપર તો એટલું લક્ષ આપાય છે કે જેમનાં ખેતીને લાયકનો એક વાર જોડેલો ટુકડો પણ વગર જોડેલો ન જોવામાં આવે. ઇટલી આજે એટલું ધાન્ય (જેમાં ઘઉં અને ચોખાનો પણ સમાવેશ થાય છે) પેદા કરે છે કે પોતાના ખર્ચ ઉપરાંત યુરોપના કેટલાક ભાગને અનાજ પૂરું પાડે છે. હુનરઉદ્યોગમાં પણ આજે ઇટલી એટલું જ આગળ વધેલું છે. કાંઈ ઉદ્યોગ ઇટલીમાં ન હોય એવું નથી. દરેક ઉદ્યોગને યોગ્યતા મુજબ રાજ્ય તરફથી મદદ અને સગવડ મળે છે. ઇટલીની પ્રજા દરેક ચીજ ઇટલીમાં જ બનેલી વાપરે તેને માટે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. ઘણે ભાગે તો ઇટલીની બહાર બનેલી ચીજો મળવી જ અશક્ય હોય, અને કદાચ મળવી હોય તો તેના ભાવ એવી જ ઇટલીમાં બનેલી ચીજ કરતાં ચારથી છ ગણા હોય એટલે કાંઈને ખરીદવી પરવડ જ નહિ. પરિણામે દરેક માણસને દરેક ચીજ “ સ્વદેશી ” જ વાપરવી પડે છે. પ્રજા પણ એટલી દેશાભિમાની છે કે પોતાના દેશમાં ન બનતી હોય તે ચીજ વિના ચલાવી લે; પણ બની શકે ત્યાં સુધી વિદેશી ચીજ ને જ વાપરે. હુનરઉદ્યોગમાં પ્રગતિ કરવા ઉપરાંત ઇટલીએ ખંડિયાં પ્રાધનોમાં પણ એટલે જ દરજ્જે પ્રગતિ કરી છે. આજે ઇટલીની આગળોટા અમેરિકા, જાપાન, એશિયા વગેરે મુલકોમાં માલ અને ઉત્પાદનો લાવવા લાઈ જવાની હરીફાઈમાં બીજા દેશોને હંફાવી રહી છે. ટૂંકામાં, હુનરઉદ્યોગની પ્રગતિ અને “ સ્વદેશી ” પ્રતનું પાલન એ મુખ્ય બાબતો ઇટલીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જે ઇટલી આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં એક સાધારણ રાજ્ય ગણાતું તે આજે યુરોપના એક અગત્યના રાજ્ય તરીકે ગણાવા માંડ્યું છે. આ બધું એક જ માણસનું કામ છે. અને તે એક માણસ તે ઇટલીનો મુખ્ય સિતોર મુસોલીની. આજે ઇટલીમાં સિતોર મુસોલીની ઘેરઘેર પૂજ્ય છે.

ગરીબડું છતાં સ્વદેશાભિમાની અને સ્વદેશીવ્રતધારી વિયેના

છટલી છોડી અને વિયેના ગયા. અહીં છટલીથી કંઈક લુટી જ રિયતિ જેવામાં આવી. લડાઈ પહેલાં જે વિયેના યુરોપનું એક વિદ્યાસંસ્થાન ગણાતું હતું, જે વિયેના “સંગીતના શહેર” તરીકે ઓળખાતું હતું, જે વિયેનાની સુંદરતા અને સુંદરીઓ આખી આલમમાં મહાદુર હતી, જે વિયેનામાં અમીરઉમરાવો કરોડોના માલિકો હતા અને જેના વૈભવ રાજ્યમહારાજ્યોના વૈભવને ચરમ્ભાવે એવા હતા તે જ વિયેના અને ગરીબડું, સાધને વિનાનું, કંગાલ, દુનિરઉદ્યોગરહિત જેવામાં આવે છે. આજે વિયેનાની ગલીએ ગલીએ અને રસ્તે રસ્તે બે હાથ ભેડી બીજા માગતા શિખારીઓ નગર પડે છે. ઑસ્ટ્રિયાનો વેપાર તેનાં અંદરે જતાં લગભગ નાશ પામ્યો છે, અને પ્રજા કંગાલ બની ગઈ છે. આજે વિયેનામાંથી તમને સાધારણ રૂઝમ સિવાય પૈસાની રૂઝમ રાજ્યની પરવાનગી વિના ઑસ્ટ્રિયાની બહાર લઇ જવા દેતા નથી.

આવી રિયતિ દોવા છતાં પણ બે વાત ઑસ્ટ્રિયા પ્રમાણિકપણે પાળી રહ્યું છે. આ બે વાત તે સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશીવ્રત વિયેનામાં તમે ઈંગ્લીશ સિગરેટ કે બિસ્કીટ માગો તો ધણે ભાગે મળશે જ નહિ અને મળશે તો એટલી કિંમત પડશે કે તમને ખરીદવાનો વિચાર જ નહિ થાય; જ્યારે બીજી બાબત ઑસ્ટ્રિયામાં બનેલી સિગરેટ કે ચીઝટ, અથવા બિસ્કીટ પણ જ સસ્તા ભાવે મળશે. દરેક બહારથી આવાત યતી ચીજો ઉપર મોટી નકતો નાખી દેવામાં આવી છે એટલે બહારથી આવતી ચીજો ન છૂટકે જ આવે છે અને દેશનો પૈસો બહાર ધસડાઈ ન જતાં દેશમાં જ રહે છે.

બહારનો માણસ વેંચકનો ધંધો ન કરી શકે.

વિયેનામાં એક બીજી વિશેષતા નેઈ અને તે એ કે ઑસ્ટ્રિયામાં ઑસ્ટ્રિયાની પ્રજા ન હોય તેવો માણસ વેંચકનો ધંધો કરી શકતો નથી. અને પ્રજાનો કોઈ માણસ તેની પાસેથી દવા લેતો નથી. દિલમાં એથી વિપરીત રિયતિ છે. કોઈ પણ સ્વદેશી ડૉક્ટર કોઈ પણ શહેરમાં ધંધો કરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ પ્રજા તેની લાયકાત ન લાયકાત જોયા બંધા વિના જ તેના ઉપર તકી પડે છે. જે લોકો પોતાના દેશના આદર તેના હોંશિયાર ડૉક્ટર વેંચકને દસ રૂપિયા આપતાં અચકાશે તે વિદેશી ડૉક્ટરને પચાસ રૂપિયા ખુશીથી આપશે. આ બધું સ્વદેશાભિમાનના ચિહ્નજીની આગીનું પરિણામ.

વિયેનામાં વૈદ્યશીપ શિક્ષણ અને અનુભવ લેવા માટે પણ જ સગવડો રાખવામાં આવી છે અને તેને લીધે આખી દુનિયામાંથી ડૉક્ટરો મોટી સંખ્યામાં ત્યાં આવે છે. ‘પ્રદ્યાન’ ના વાંચકોને આ વિષય રસદીન થવાનો બધ લાગવાથી આ બાબતની વિશેષ અર્થો નહિ કરું.

સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં

વિયેના છોડી ફરી છટલીમાં આવ્યો અને છટલીથી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં ગયો. યુરોપના કોઈ પણ મુલક કરતાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં કર ઓછા છે અને પ્રજા તદ્દન મુખી છે. તેનું મુખ્ય કારણ એક જ છે અને તે એ કે રાજ્ય પ્રજાસત્તાક દોવાથી અને દરેક માણસે ફરજિયાત લાકરી તાલીમ લીધેલી દોવાથી લાકરી ખર્ચ જરૂર જ આવે છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં પણ વેપારની મંદીની અસર દરેક સ્થળે જેવામાં આવી. પ્રવાસીઓની સંખ્યા એટલી ઓછી થઈ ગઈ છે કે દેશિયતનાઓને પોતાના આવ પણા ઓછા કરી નાખ્યા છે.

બેકાર પેરિસ

સ્વીટ્ઝર્લેન્ડથી ફ્રાન્સમાં ગયો. પેરિસ શહેરના વેપારનો મુખ્ય આધાર પ્રવાસીઓ ઉપર છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને અમેરિકન પ્રવાસીઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં આવતા. આ સંખ્યા બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ છે અને પેરિસની ઘણી હોટેલો ખાલી પડી છે. વળી દરેક ચીજના ભાવ ઘટી ગયેલા હોવા છતાં પણ ખર્ચ બહુ ઓછો છે. ફ્રાન્સમાં બેકારી સારા પ્રમાણમાં છે અને ઘણા ધંધાઓ જે-તે પ્રદેશોમાં ધંધોધાર ચાલતા તે આજે હાલકવાલ થઈ ગયા છે. પેરિસમાં લગભગ ત્રણ વર્ષ પછી બે વર્ષ સુધી હિંદી ઝવેરીઓની સંખ્યા સારી હતી અને ખાસ કરીને મોતીના વેપારમાં તેમને સારી કમાણી હતી. હાલ પાંચેક વર્ષથી મોતીનો વેપાર પડી ભાંગ્યો છે અને તેને લીધે આપણા ભાઈઓની વસ્તી ઓછી થઈ ગઈ છે અને જેઓ છે તેમની નહોતજવાલી પહેલાંના જેવી નથી.

વેપારની મંદીવાળું ઇંગ્લાંડ

ફ્રાન્સથી ઇંગ્લાંડ આવ્યો. અહીં પણ વેપારની મંદી અને બેકારી પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવી. અહીં મુખ્ય ખર્ચ ને ધ્યાન બેચી રહી હતી તે એ કે જાપાનીસ માલ બહુ જ ઓછો જોવામાં આવતો હતો. દરેક જગ્યાએ "Support British Industries" [બ્રિટીશ ઉદ્યોગોને ટેકા આપો], "Buy British Goods" [બ્રિટીશ માલ ખરીદો] ઇત્યાદિ વાક્યો નજરે પડતાં હતાં.

ખીજા મુલકોની ચીજો ઉપર ભારે જકડો નાખવામાં આવેલી હોવાથી "સ્વદેશી" ચીજો સસ્તી પડે અને લોકો પણ સ્વદેશીભિમાનને લીધે પોતાના જ દેશમાં બનેલી ચીજો વાપરે. પરિણામે દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે, દેશના હુનરઉદ્યોગ ચાલતા રહે અને દેશવાસીઓને મહેનત મજૂરી મળી રહે.

ઉપસંહાર: સ્વદેશીભિમાન અને સ્વદેશીયત

ઉપર આપેલા મુસાફરીનાં સામાન્ય વર્ણન ઉપરથી આપણે જે બાંધેલું ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની છે. એક એ કે દરેક દેશનાં મહત્તા, સ્વતંત્રતા અને વેપારઉદ્યોગોનેના વતનીઓના "સ્વદેશીભિમાન" ઉપર આધાર રાખે છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ દેશ હુનર-ઉદ્યોગ વિના સમૃદ્ધિવાન થતો નથી. હુનરઉદ્યોગ સ્વદેશીભિમાન વિના ખીલતા નથી.

ખીજા બાંધેલું તે એ કે દરેક દેશ પોતાના દેશમાં બનતી "સ્વદેશી" ચીજોને જ પહેલી પસંદગી આપે. ખીજી શકે ત્યાં સુધી પોતાના દેશમાં બનતી ન હોય તેવી ચીજો વિના ચલાવી લે. આમ કરવાથી દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે એટલું જ નહિ પણ પોતાના દેશી ભાઈઓને ધંધોરોજગાર મળે.

આજે હિંદની મોટામાં-મોટી જરૂરિયાતો અને ઉત્પત્તિનાં સાધનો એ છે. એક હુનરઉદ્યોગની ખીલવણી અને ખીજી "સ્વદેશી" વસ્તુઓનો વપરાશ. જો હિંદને જોઈતી દરેક ચીજ હિંદમાં જ બનાવી શકાય અને દરેક હિંદી હિંદમાં બનતી ચીજ જ વાપરવા પ્રતિજ્ઞા લે તો હિંદની મુક્તિ તરતમાં જ શક્ય બને.

જાન્યવર ૨૦ હંસરાજ વેદ

તને હું ચાહું છું

[ખંડુ શિખરિણી]

તને હું ચાહું છું

અને મ્હાવાનો છું અવર કંઈએ રે ન સમજું
સદા તારા સ્નેહે રમણ કરતું મુગ્ધ મનડું
તવ સ્મરણમાં અંતર ગળ્યું.

ઉંડા ચૈતન્યેથી

શુદ્ધા કે દૈવીથી અવિરત ઝરે સ્નેહ-ઝરણું,
અહોરાત્રિ તારું કલકલ રવે ગાન કરતું,
તવ સપન-લહેરે વિલસતું.

મહાનદે મ્હાલે

હસે તાલે તાલે નરતન કરે નિત્ય નવલું-
કલાલંગી ધારે તવ અમૃતસિંધુ લાણી જતું
સકલ પથજાંધાં ધસેડતું.

ભૂલે તારાં થાયે નહિ દરશનો આ નયનને,
લેંપાયે માયોવી અકલ પડદા પૂઠ તું ભલે,
સ્મિત જ્યોત્સ્ના તારી અમૃતશી કરે છે ન સ્તપવે
કયા વા એકાંતે પ્રણયની તું વિશ્રમ્બ ન કરે
અંજોલાં ધારીને મરમ વિધતાં તું મુનિ બને,
છતાં હું ચાહું છું પ્રિયતમ !- સદા ચાહીશ તને.

કટારી કારી છે નિજ કરથી લેકે તું ઉરમાં
ભલે-છેદી નાખે રજ રજ કરી અંગ મુજ આ
ધકેલી વા દે તું તિમિરમય દૂપે ગહનમાં
દવામિલ્લાળામાં-યદિ પ્રિય તને-દગ્ધ કર વા:

છતાંયે મહાવાનો

ન હારી જવાનો તવ સ્મરણ માધુર્ય રત હું
ઉતાર્યું છે માથું

ફના છેને થાતું તવ પ્રણયમાં જીવન બધું.
રહેશે જ્યાં સુધી હૃદય આશીર આ ધડકતું.
તહિં સુધી ઘેલો અંહરનિશ અંખીશ તુજને,
જ્યાં તવ થશે શ્વાસવહને;

અને ચિત્તે રહેશે તવ સપન મીઠું પલકતું,
જલધિજલ લહેરે શરી સમું:
ચિદાકાશે તારી પ્રણય-વીજરેખા ચમકશે,
સુભંગ ધૃતિનાં મંડલ થશે.

મહાનિદ્રા જ્યારે મરણતણી લેશે અસી મને
ગહન નિજ અધારલવને,
અને લેશે ઘેરી વિસ્મૃતિ સુરછાલીન જીવને
અકલ નીરવા શૂન્યમયમાં

તહિં શૂન્યે ત્યારે તવ સ્મરણ નિર્બીધ બનશે
સુહા ગેળી લેલી તવ શ્રવણમાં ગુંજત થશે
નહિ શું ત્યારે એ તવ નયનથી ગિન્દા અમશે

ગાતા આસોપાલવ

સૂરજને પશ્ચિમની ક્ષિતિજરેખા તરફ ઢળતો જોતાં મને ચિન્તા થવા લાગી. આ એકાન્ત જંગલમાં જે રાતવાસો માટે કોઈ સુરક્ષિત સ્થળ ન મળ્યું તો પછી ખુદ વિધાતા પણ મને નહિ ઉગારી શકે. પાસેની એક જાંચી ટેકરી ઉપર હું ચડ્યો. મેં ચારે બાજુએ નજર નાખી. દક્ષિણ દિશામાં માછલેક ઉપર હરિયાળાં ઝાડોની ઘટા જેવું દેખાયું. ઝાડોની ખે સમાનાંતર દાર પણ માલમ પડી. કોઇ એકાદ ગામકું ત્યાં હોવું જોઈએ એવી મને ખાતરી થઇ, અને આશામાં ને : આશામાં મેં તે દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં મારા પગ ભરાઇ આવ્યા. મને લાગ્યું કે માછલ તો ક્યારેતો થઇ ગયો, પણ હજુ ગામ કેમ દેખાતું નથી ? તેમાં અધુરામાં પૂરો લાણુ પણ હૂંપ્યો, અને થોડી વારમાં તો અંધકારનાં પગલાં પણ સંભળાવા માંડ્યાં. સૂકાં પાંદડાંઓમાં પવન અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યો હતો. મારા હૃદયમાં જંગલી બીતિને નિવારવા સીસોટીમાં હું એકાદ રાગતા ધર વગાડવા માંડ્યો. પગમાં કળતર તો હવે પાર વિનાનું થવા માંડ્યું, અને ચાલવાનું કામ પગે કડું હતું છતાં હાથ પણ જાણે ચાકી લોથથોથ થઇ ગયા હોય તેમ જડ જેવા બની શરીર ઉપર ભાર ઘટકાવ્યો હોય તેવા બની ગયા. મને બીતિ લાગી તેવું જ છેક મારું હુલાયન ન હતું. કોઇ વાહરડીના બરાડવાનો અવાજ સાંભળી જાણે તીરણુંદારનો જ તે સાદ ન હોય તેમ મને લાગ્યું-તેમાં મને કોઇ અનુપમ સંગીતનો ભાસ થયો. ટેકરી ઉપરથી કરેલું અનુમાન છેક ખોટું ન હતું. એ ઝાડો માણસોની વસ્તીનાં સચક હતો. હું કોઇએક ગામની ભાગેળી આવી પહોંચ્યો હતો તે વિશે હવે મને જરા પણ શંકા રહી નહિ. ગામ નાનકડું પણ રળિયામણું લાગતું હતું. ભાગેળે એક નાનું મુંદર તળાવ હતું. તળાવ ઉપર એક મંદિર હતું. મંદિરમાં દોઢો બુણ રહ્યો હતો તે ઉપરથી ત્યાં કોઈક હોવું જોઈએ એમ મેં અનુમાન કર્યું. ગામમાં જઈ કોઇ અંગળ્યા પાસે આશ્રય માગવા કરતાં મંદિર જેવી સાર્વજનિક સંસ્થાનો આશ્રય શો ખોટો એમ મારા મનમાં સ્ફુર્ત્યું. મેં મંદિર તરફ ચાલવા માંડ્યું. મંદિરનાં આંગણામાં ખે આસોપાલવનાં ઝાડો એકખીબની તદત નિકટ, જાણે એકખીબના કાનમાં કંઈ વાત કરી રહ્યાં હોય, જાણે એકખીબને ગળે વળગી રહ્યાં હોય એવાં મેં જોયાં. સ્થળની આવી રમણીયતા જોતાં જ મારો ચાક બિતરી ગયો. અંદર પેસતાં મને પૂછરી સામે મળ્યો, મેં તેને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું :

“ મહારાજ, રાતવાસો અહીં કરવો છે. એકાદ ઝોરડી આપશો તો ઉપકાર. ”

મહારાજ મારા તરફ ધારી ધારીને જાણે જોઈ રહ્યા હોય એમ મને લાગ્યું. મેં તરત જ વાત ફેરવી.

“ આરતી થઈ ગઇ ? મને દર્શન નહિ કરાવો ? ” એમ કહી મેં પગથિયાં ચડવા માંડ્યાં. મહારાજ પાછળ પાછળ આવ્યા. મંદિરમાં કોની મૂર્તિ હતી તે તપાસવા કર્યા વિના કે બીજી કોઈ પણ જાતની પૂજારીય વિના હું પગે પડ્યો અને ગળવામાંથી એક

રૂપિયો કાઢી મેં ઉઘેરા પર ધર્યો. રૂપિયો એતાં મહારાજ જાણે કાઠ ચિરપરિચિત મિત્ર હોય તેમ ખોલી ઉઠ્યા—

“આ જુગલ દેવતાનું સત તો બારે હો. એ જાગતા દેવ છે.”

પણ મારે આજે જાગતા દેવની જરૂર ન હતી. મારે જાતે જીંધતા દેવ બનવું હતું. પણ તે પહેલાં આ મહારાજદેવને પ્રસન્ન કર્યે જ છૂટકો હતો, એટલે મેં કહ્યું:

“એમ કે ? ત્યારે તો આપણા બધા મનોરથો પણ એ પાર પાડતા હશે ?”

“જરૂર.” મહારાજે ઉમંગકાબેર જવાબ આપ્યો. તેમને રાતવાસાની વાત યાદ આવી એટલે બોલ્યા:

“આ પાસેની ઝોરડીમાં તમે સૂઈ રહેશો તો વાંધો નથી. અને અહીં સો જેવું પણ કંઈ નથી.”

“ના રે, મારે ડરવા જેવું પણ શું છે ? આ તો ઠીક છે કે રસતો જડી આપ્યો, નહિ તો જંગલમાં જ સૂવું પૂડવું ને ?”

રૂપિયાએ પોતાનું ધાર્યું કામ કર્યું હતું. મહારાજે મને એક ઝોરડી ખોલી આપી. એક ગોદકું, ઝોશીકું ને ચાદર પણ તે આપી ગયા. મારે તેની જરૂર ન હતી, પણ તેમણે આમલક કરીને મને તે આપ્યાં. યાક અને કુધા મને ક્યારનાં લાગ્યાં હતાં, પણ મારી પાસે બાધું હતું તે બાણી રૂપિયાં પહેલાં જ વાપરી નાખી કુધાનું તો મેં ક્યારનું સમાધાન કરી દીધું હતું એટલે મહારાજે ખાવા સંબંધી પૂછપરછ કરવાનો વિવેક કર્યો તેના મેં સીધો ઉત્તર આપી દૂકમાં પતાવ્યું.

મહારાજને વિદાય કરી હું નિરતિ સૂતો. નિસ્તત્પન્થ શાન્ત રજની ઘરતી ઉપર પોતાની પાંખ પસારી રહી હતી. ખારીમાંથી ડોકિયાં કરતી શીતળ ચાંદની તેના અમૃત મીઠા સ્પર્શથી મારે યાક ઉતારી મારાં પોપચાંમાં ઘેન ભરી રહી હતી. ધીરે ધીરે હું ગાદ નિદ્રામાં પડ્યો. આમ લગભગ ત્રણેક કલાક હું જાગ્યો હાલસો, પણ જીંધમાં (મને ભાસ થયો) માંડ્યો કે મારી નિકટ કોઈ ગાઈ રહ્યું છે ! મને લાગ્યું કે હું સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું. પણ એ જાન તો ધીરે ધીરે વધતું જ ગયું. તેના નાનુક, ધીરા સર વાતાવરણથી ધૂમવા લાગ્યા. અનંત નભમાં પાંખ ફડફડાવી વેદનાનું કોઈ પંખી સૂર્ય, ચંદ્ર, મહા, નક્ષત્રો અને તારાઓની પાર જવા મથે એમ તે સૂરમાં રહેલું દેવ, તેમાં રહેલી વેદના ન્યારે બાનુએ ધૂમવા લાગી. મારી જીંધ જીડી ગઈ. જાનના સૂર મને વધુ સ્પષ્ટ થયા. આખું જગત મને એ જાનની અસર હેઠળ અશ્રુ સારતું લાગ્યું. આવું સંગીત તો મેં કદી પણ સાંભળ્યું ન હતું. મને લાગ્યું કે હું હજી સ્વપ્નમાં જ છું. મેં મારા હાથ ઉપર હું જાયું છું કે સ્વપ્નમાં છું તે જોવા ચૂંટી ખણી, મને દુઃખ થયું, પણ તે પણ જાણે મારા સ્વપ્નનો જ એક ભાગ હોય એવો મને ભાસ થયો. પયારીમાંથી હું બેઠો થયો, ઝોરડામાં આમતેમ આંટા મારવા માંડ્યા, જાન તો અવિશ્રાન્ત રીતે, ચાલ્યા જ કરતું હતું, તે જ દર્દ, તે જ વેદના, તે જ આતુરતા ! કોણ જાતું હશે એ ? સામેના આસોપાલવમાંથી એ સૂર આવી રહ્યા હતા. હવે મારી ધીરજ ન રહી. આવું અદ્ભુત સંગીત કોણ કરી રહ્યું છે તે જાણવા વિના મારાથી કેમ રહેવાય ? હું ઝોરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો. મને ન સમજાય એવી બીતિ લાગવા માંડી. પણ જાનનું એ ઘેન તો બારે હતું. અસહાય બની હું આસોપાલવ તરફ ચંત્રવત

ગયો, પણ ત્યાં જતાં ધ્રુજ ઊડ્યો, ત્યાં તો કોઈ જ ન હતું ! એ બે આસોપાલવમાંથી એક સંગીત કરી રહ્યો હતો અને બીજામાંથી જેમ સતાર ઉપરના મુખ્ય તારોમાંથી નીકળતા સુરોને ઝીલી સાથેના બીજા તારો વધુ સંગીતમયતા અર્થે તેમ તે સંગીતનો પ્રતિધ્વનિ યુજીતો હતો. હું દિશ્મૂઢ બની ગયો. મારી છાતી ધડકવા લાગી. આતું અશરીર સંગીત ! અને આતું વેદનાભર્યું ! જૂતપ્રેતની વાતોમાં હું માનતો નથી, પણ આનો અર્થ શો ? પણ વધુ વિચાર કરવાની મારી શક્તિ જ ન હતી, મારા આખા પ્રાણમાં કોઈ અસહ્ય ગમગીની, કોઈ પારાવાર વેદનાનું મૈત્રેય લાન થવા લાગ્યું. મારી આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં ! આ કેવું ! હું અકળાયો, એ સંગીત મને અસહ્ય થયું. મારું ચાલત તો હું એ બંધ કરાવત; પણ સંગીત તો પસરતું જ આવ્યું. ચારે બાજુએ જાણે કર્ણુજીતાનો સાગર લહેરાતો હોય એમ મને લાગ્યું. આજે પણ તેનો વિચાર કરતાં તે ગાન તેની એ અસહ્ય કરુણતા સહ મારા કાન આગળ યુજી છે, અને મારું મન ઉદાસ બની જાય છે. લગભગ મળરકે ચાર વાગ્યા સુધી એવી રીતે એ ગાન ચાલુ રહ્યું, પછી ધીરે ધીરે તે દર દર જાણે જઈ રહ્યું હોય, અને આંસુ સારતા ઊભેલા શાન્ત પહોરોની પાર કોઈ અગમ્ય, અણુદીક ગૂઢ સ્થળ તરફ વિરાટના પ્રસુપ્ત હૃદયના એકેએક તારને કંપાવતું તે વિલીન થઈ રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. પછી પ્રશાન્ત નીરવતા પસરી, પણ આ તે શાન્તિ હતી કે મૃત્યુની ગાઢ નિદ્રા !

પહેલા ત્રણ કલાક જાંઘ્યો તે માફ-ત્યાર પછી આખી રાત મટકું પણ શાતું માંડ્યું હોય ? પણ એ ચાર વાગ્યા પછીના કલાકો તો મને કેવળ અસહ્ય થઈ પડ્યા. ક્યારે સવાર પડે ને મહારાજને એ સંગીત સંબંધી હું પૂછું તેની જ મને તાક્ષવેલી લાગી, પણ સવારે મહારાજ આવતાં તેમને હું કંઈ પણ કહું તે પહેલાં તો તેમણે જ પૂછ્યું :

“ રાતે તમે કોઈને ગાતાં સાંભળ્યું ? તમને એ તો હું કહેવાનું જ બૂલી ગયો. ”

મેં કહ્યું : “ હા- પણ કોઈ માણસ ગાતું ન હતું. જાણે પેલા આસોપાલવ ગાતા હોય એમ લાગતું હતું. ”

“ હા હા, તમારી વાત ખરી છે. પણ સારું થયું કે તમને બીક ન લાગી. અમરદયાને એ સાંભળતાં જરૂર ડર લાગે, દર સુદનોમને દિવસે આવી રીતે એ આસોપાલવ ગાય છે. આ જુગલ દેવતાની સ્થાપના પણ એ ગાનને અંગે જ થયેલી છે, અને હા, જુગલદેવતાનું સત એવું કે અમારા ગામમાં કોઈ સ્ત્રી વિધવા નથી બનતી. ”

મહારાજની વાત હું આતુરતાપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો. પણ આસોપાલવના ગાનનું રહસ્ય એમાં ન આવ્યું એટલે મેં કહ્યું :

“ પણ એ જુગલદેવતાની અને આસોપાલવના ગાનની મને તમે આખી વાત માંડીને કહો. ”

“ આલો, હું તમને માધાકાકા પાસે લઈ જાઉં. અમારા ગામમાં સૌથી ધરડા એ છે. તમને તે જુગલદેવતાની વાત કહેશે. ”

માધા કાકાની ઊંમર કળવી એ મુશ્કેલ હતું. મહારાજે મને રસ્તામાં કહ્યું હતું કે માધા કાકાની ઊંમર એકસોદસ વર્ષની છે. તેમને જોતાં તે મને સાવ ખોટું તો ન જ લાગ્યું. તેમની પાંપણ સુદાં સફેદ બની ગઈ હતી. તેમના આખા શરીર ઉપર એક કાલો

વાળ શોધ્યો જડે એમ ન હતું. મહારાજે મારું યોગબાણ કરાવ્યું. માધાકાકાએ મને લાવપૂર્વક બેસાડ્યો, અને જે વાત તેમણે અનેક વખત કહી હશે તે મને કહેવા માંડી.

“ ધણી વર્ષ ઉપરની આ વાત છે. તે વખતે તમે તો મું પણ કદાચ તમારા પિતા પણ નહિ જન્મ્યા હોય. અમારા ગામમાં બધાનો ધધો ખેતીનો, પણ એક જુવાનને જુદો જ હંદ લાગ્યો. અમારા બધામાં નાનપણથી જ તે જુદો પડી આવતો. ધધરે તેને બૂલધી અહીં જન્મ આપ્યો હતો; કાષ્ટ મોટા રાગના મહેલમાં રાજકુમાર તરીકે શોભવાને જ તે યોગ્ય હતો. પણ વિધિના ખેલ કાણુ જાણે? કેટલીક વખત તે એવી એવી વાતો કરતો કે અમને સમજણ ન પડે. તેની બધી વાત જ જુદી. ફરવા ગયા હોષએ અને કાષ્ટ એકાદ ઝરણા પાસે જમ ચડીએ તો તેના ખળખળ વહેતા પાણી તરફ જ મીટ માંડી તે કલાકો મુધી બેસી રહે. કાષ્ટ વાર વળી રસે તારાઓને નીરખતો તે કલાકોના કલાક મુધી જાગે, કેટલાક લોકોને તે આથી થોડો પણ લાગતો; પણ બાષ્ટ, તે થોડો ન હતો. અમે ન જોઈએ એવું તે જોતો, હું તો ત્યારે પણ માનતો હતો કે કાષ્ટ યોગબદ્ધ આત્મા એ હોવો જોઈએ. બધા જુવાનોમાં મારી જોડે તેને સૌથી વધુ હળવું; પણ તેની વાતોમાં મને બહુ સમજણ પડતી નહિ. વારંવાર તે કંઈ ગૂઢ અને અગમ્યની વાતો કરતો. કાણુ જાણે તેને સંગીતનો નાદ કાણે લાગ્યો, પણ જ્યારે જ્યારે હું તેને જોતો ત્યારે લગભગ હંમેશ તે પોતાની સારંગી ઉપર મંડ્યો જ હોય. તેના બાપ તેને વારંવાર ખેતીમાં ચિત્ત લગાડવા કહેતા, પણ તેને તો તેની સારંગી લક્ષી કે વાંસળી લલી. આથી કેટલાક લોકોને મન તોડતે વહી ગયેલા જેવો પણ લાગતો. મને સંગીતમાં બહુ ગતાગમ નહિ પણ વારંવાર મને તે ખેંચી જાય, અને મારી સાથે બેસી કલાકોના કલાક સારંગી વગાડે. મને તેનું સંગીત ધણું ગમતું, પણ તેની આગળ પૂરાં વખાણ કરતાં મને ડર લાગતો; કારણ કે તેની ખેતી તરફ તો તેનું ખિન્નકૃત ધ્યાન જ ન હતું. તેની આ સંગીતધેલજાથી થતી લોકનિન્દા તેને કાને પહોં આવતી, પણ તેની તો તેને ચિન્તા જ ન હતી.

૧૨

એક દિવસ તે ગમગીન જેવો મારી પાસે આવ્યો. સાંજના ચારેક વાગવાં આવ્યા હશે. કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા. ચિન્તે તે મને દાઢ પકડી એક ઝાડ હેઠળ ખેંચી ગયો. ત્યાં બેસી તેણે તેની સારંગી હાથમાં લીધી. મારું હૃદય ધક્કવા લાગ્યું. આજનો તેનો દેખાવ જુદો જ હતો, નાનુકતાથી સારંગી ઉપર તેની આંગળીઓ ફરવા માંડી, તેની આંગળો હેઠળ જાણે અનેકા તારો આતુરતાથી દૂસકાં લેતા જાગી ઊઠ્યા, કાષ્ટ જેની ગાન તેમાંથી અર્ધું, આકાશમાં ઉડતાં પંખીઓ તે સાંભળતાં અસ્વસ્થ બન્યાં, ઝાડપાન, આખું આકાશ, આખી ધરતી જાણે અસ્વસ્થ બની રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું. મારો પ્રાણ પણ અસ્વસ્થ થઈ ગયો. ચારે બાજુએ ગાનની ગમગીન લહરી દેખાઈ. હજી ખેડતા ખેડૂતો આસ અધુરા નાખી ઉનાવળા ઉતાવળા ધર તરફ દોડવા મંડ્યા. પંખીઓ માળા તરફ ઊડવા મંડ્યાં; ગાય, બેંસ જાણે આતુર બરાડા પાડતી ધર તરફ પોતાનાં વાહડને ભેટવા દોડવા માંડી. જાણે પ્રાણમાં કાષ્ટ અસહ્ય તૃષા જાગતી હોય, જાણે આખું જીવન કાષ્ટ અપૂર્વ મિલનને માટે તથસ્તી રહ્યું હોય એવું તે સંગીત જ્યે જનું હતું. બાષ્ટ, એ સંગીત ન હતું; સંગીતના રૂપમાં તેનું દિલ તે નીચોવી રહ્યો હતો. અને કાષ્ટનું દિલ નીચોવાય ત્યારે કુદરત કેમ સ્થિર રહી શકે? આખું જગત તેની સાથે અશાન્ત બન્યું હતું. મારાથી પણ હવે સ્થિર

બેસાય એમ ન હતું. હું અકાષ ગયો, તેના હાથ ચંભાવવા મેં તેને આજીજી કરી. પણ સાંભળવા તેને કાન જ ક્યાં હતો? તેને જગતનું ભાન જ ક્યાં હતું? તે તો કાષ્ટ-મૃદ, વેદનામાં ડૂબ્યો હતો. અંતે મારાથી ન રહેવાયું. મેં તેના હાથ અટકાવ્યા. તેણે મારા તરફ એક વેદનાભરી દષ્ટિ ફેંકી. મેં કહ્યું:

“ભાષ, તારું આ ગાન તો બાળી મૂકે છે. જાણે આખા પ્રાણમાં કોષ જ્વાળા ભજૂકે છે. એ નથી સહેવાતું. તું બંધ કર.”

“ખરું છે; પણ મારી જ્વાળા કોણ રામાવે?”

મેં પૂછ્યું: “પણ છે શું તે તો રહે. એવી કંઈ જ્વાળા છે જે તને તાવે?”

તેણે એક જોડા નિસાસો નાખ્યો. તેનું મૌન મને અસહ્ય થઈ પડ્યું. મેં તેને અત્યંત આગ્રહ કર્યો, એટલે તેણે મને કહ્યું:

“ચોડાક દિવસ ઉપર મને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું. કોષ અનંતતાને આરે જાણે હું જાણે હોઉં, એક બાજુ કોષ વિશાળ નિઃસીમ રણ વિસ્તરતું હોય અને બીજી બાજુ કોષ ગદનધેરો ઉદધિ ગર્જતા હોય એમ મને લાગ્યું. રણની રેતી સુવર્ણની હતી. ધડીકમાં હું રણની એ ભવ્ય ક્ષિતિજરેખા તરફ જોતો તો ધડીકમાં સાગરની ગદનતા માપવા મથતો આમ તેમ આંટા મારી રહ્યો હતો. પણ મારી ઉંમર આજે છે તેટલી ન હતી. હું જાણે આંક નવ વર્ષનો કિશોર હોઉં, એવું લાગતું હતું. મને એકાંત લાગવા માંડ્યું. આવી સુંદર સોનેરી રેતી, આટલો સુંદર કિનારો તેમાં કોષ રમનાર સાથી હોય તો કેવું! મારું દિલ સોજત માટે તલસવા માંડ્યું, મેં રેતીમાંથી જાતજાતની આકૃતિઓ સર્જી; પણ તેની પ્રથંસા કરનાર મારા સિવાય બીજું કોષ ન હતું. મારા પ્રાણમાં કોષ આતુર તૃપ્તા જાગી. એવામાં એકાએક થોડે દૂર એક બાલિકાને મેં દસતાં જોઈ. મારું હૃદય આનંદથી ફૂટી જઈશું. શું તેનું રૂપ નરી કોઈ દેવકન્યા જ! તે પણ આંક નવ વર્ષની હશે. તેના વાળની કાળાશ આ જગતમાં બીજાં ક્યાંય ન જડે-જાણે દિવસ અને રજનીએ એકસાથે બેસી ગૂંથ્યા ન હોય! અને તેનું ગૌર સ્નિગ્ધ વદન! તેની વિશાળ લાલભરી આંખ! એ બધું કેવી રીતે-કઈ બાપામાં વર્ણવું? તેને જોતાં મેં ક્ષિપ્ત કહ્યું. જવાબમાં તેણે એક સ્નિગ્ધ મોહક સ્મિત કહ્યું. તેણે તેનાં એ બોળાં વિશાળ સ્નેહાર્દ્ર નયન વડે જાણે કોષ નાનકડું પ્રકૃષ્ઠ કમળ વિકસ્યું હોય એવી નાજુક દયેગી વડે-અરે! જાણે તેના આખા પ્રાણ વડે મને પોતાની નિકટ બોલાવ્યો. હું મારી રેતીની રમત પડતી મૃદી તેની તરફ દોડ્યો; પણ આ શું! હું દોડ્યા જ કરું પણ અંતર તો તેટલું ને તેટલું જ! કેમે કરીને અંતર ખૂટે જ નહિ, અને તેની નાજુક અંગૂલોએ તો જાણે મને તેડ્યા જ કરે. અને એ નીલ ધેરો ગંબીર ઉદધિ, એ નિઃસીમ અદ્વાર રણ અને તેની રૂપાણી સુવર્ણવાલુકા એ તો જાણે હું યુગાન્તર સુધી દોડ્યા કરું તોપણ નિઃસીમનાં નિઃસીમ જ રહે એમ મને લાગ્યું. વળી પેલી બાલિકા ધડીકમાં નિકટ, ધડીકમાં દૂર, તો ધડીકમાં અદૃશ્ય થઈ જાય. દોડતાં દોડતાં મને ખ્યાલ પણ ન રહ્યો કે તે બાલિકા મરી એક કિશોરી-એક યુવતી બની ગઈ હતી. અને હું એક યુવાન બની ગયો હતો! તેના ધૈર્યમાંથી માદકતા નહિ-નરી સાસ્ત્રિકતા નીતરતી હતી. તેનાં પ્રત્યેક અંગ જાણે તેજસ્વનાં ધડપાં દોય, જાણે ધ્વજાએ કવિતા, કલા

કે સંગીતની દેવીને ધડવાનાં સ્વમાં સેવતાં તેને સજ્જ હોય એમ મને લાગ્યું. તેના લલાટના બન્ને ખુણા ઉપર ખૂલતી લટકે તેના કાન ઉપર અર્ધચંદ્રની જેમ ફેલાઈ તેના વાંસા ઉપર સેર ખની લટકતી હતી. તે સેરમાં ત્રણ ગુલાબ સ્મિત કરી રહ્યાં હતાં, અને તેના દોડવાથી સેર ન્યારે હાલતી ત્યારે કલાની દેવી જ એ સેરમાં આવી નૃત્ય કરી રહી હોય એમ મને લાગતું—પણ ના, ના, એ બધું હું તને પૂરું ન જ સમજાવી શકું, નહિ વર્ણવી શકું. અમે બન્નેએ જાણે આમ દોડ્યા જ કર્યું. એવામાં એ રણના અન્તરમાંથી જાણે કાંઈ સ્વપ્ન બિડતું હોય, જાણે અનંત સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા રણ પોતાનો હાથ જોડી કરી કહ્યું હોય એવો મેં આકાશના અગાધ બિડાણમાં અદૃશ્ય થઈ જતો એક મિનારો જોયો. પેલી યુવતીને મેં મિનારાની સીડી પર ચડતાં જોઈ. હવે મને આશા આવી, મને થયું કે અહીં જ તે રહેતી હોવી જોઈએ. હવે તો જરૂર તેને મળી શકારો. હું મિનારા નિકટ પહોંચી ગયો પણ તેની જગ્યાએ જોતાં આખું જંગલોડ મને ચક્કર ચક્કર ફરતું દેખાયું. મારી પીઠ ઉપર કાટખુણાકારે મારું માથું બૂકાયું તો જ મિનારાના શિખર સુધી નજર પહોંચી શકે એટલો તે જોયો હતો. આમ છતાં કેવું આશ્ચર્ય! આટલી અસાધારણ જગ્યાએ ઉપર પણ તે તો નજીકથી જેવી દેખાતી હતી તેવડી જ મને માલમ પડી. તે જ મધુર, મોહક, પ્રેરક, સ્મિત! તેડી રહેલાં તે જ લાવણ્યાં વિશાળ નયન! મિનારા ઉપર ચડવા હું સીડી તરફ દોડ્યો. ઉપર પહોંચતાં તો હું છેક લોચપોચ થઈ ગયો. પણ આશામાં, મિલનના ઉદ્ઘાસમાં મને એ યાદની પરવા ન હતી. પણ ઉપર જતાં મેં શું જોયું? કાંઈ જ ન હતું. એવામાં નીચેથી જાણે સંગીતની કાંઈ પ્રચંડ હેલી જીંજળી રહી હોય, જાણે દશે દિશામાં સ્મિતતો કાંઈ ઉન્મત્તલ પ્રકાશ રેલી રહ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. મેં નીચે જોયું તો—

“અરે! હું તો અહીં ક્યારની તમારી રાહ જોતી જાણી છું. તમે ક્યાં ચડ્યા?”—એવો તેનો મધુર અવાજ આવ્યો અને તેણે વદાલબર્યું સ્મિત કર્યું. પણ એ અવાજ હતો કે સારંગીના નાનુંક સર? અરે! સારંગીમાંથી પણ એવા સર ન નીકળે! એના એ શબ્દો દિશાએએ ઝીલી તેમાંથી અદ્ભુત સંગીત પ્રગટાવ્યું. નીચે જઈ હું સીડી તરફ દોડ્યો. પણ સીડી ક્યાં? મિનારાને સીડી જ ન મળે! ત્યારે હું ઉપર આવ્યો કેવી રીતે? અને નીચેથી તેનો આતુર સાંઠ તેનું નિમંત્રણ તો આપ્યું જ જતો હતો. મેં નીચે જોયું. મને આંખે તમ્મર આવ્યાં. કેવી જગ્યા! નીચે જોવાની પણ હિંમત કેમ કરી સંકાપ? પણ શું મારે એ જગ્યાથી ડરી જવું અને તેને મળવા કંઈ જ ન કરવું? કેવી તે ખોલાવી રહી હતી! તેના પ્રત્યેક અંગમાં મિલન માટેની ઉત્સુકતા કેવી ગાંડી બની મને ઈસારા કરી રહી હતી! મેં આંખ મીચી દીધી. એ બચકર જગ્યાએથી જમીન ઉપર પડતું મૂક્યું. મને ખાતરી હતી કે હું નીચે પહોંચું તે પહેલાં તો બીજા દુનિયામાં આવ્યો ગયો હશે. પણ ના, મને એ કાણે ઝીલી લીધો? અને મારા બન્ને ગાલો પોતાની કુસુમ જેવી હથેળીમાં દબાવી મારા મુખ સાથે અપાર સ્નેહથી ગાંઠે બની કાણે જોઈ રહ્યું હતું? અમે બન્ને કાંઈ સુંદર કમળમાં બેઠાં હતાં, એકબીજાની તદ્દન નિકટ, એક બીજાના પ્રાણ સાથે જાણે તાદાત્મ્ય સાધીને—પણ યુવક યુવતી જેવાં નહિ. ન્યારે મેં પહેલાં તેને જોઈ ત્યારે હું જેવો બાળક હતો અને તે જેવી બાલિકા હતી તેવાં! અને એટલામાં મારું એ સ્વપ્ન બિડી ગયું. હું જાગી ગયો. તે દિવસનો હું અચાન્ત બન્યો છું. મારા સ્વપ્નની એ હૃદયદેવી જગતમાં

કાષ્ઠક ખૂણે, કાષ્ઠક અગ્નિથી જળ્યાએ અવસ્થા છે, અને भारी રાહ જોઈ રહી છે એ વિશે મને શંકા ન રહી...'

પણ તેને આગળ અટકાવી મેં કહ્યું:

“ગાડો થયો? એવું તે કંઈ બને? મારે પણ હવે બીજાઓની માફક તને ગાડો જ કહેવો પડશે. સ્વપ્નાં કંઈ સાચાં થોડાં જ હોય?”

તેણે કહ્યું: “સાચાં ન હોય? તને શંકા છે? મેં તેને સંકેતે જોઈ તે જ રેખાઓ, તે જ વદન, તે જ નયન અને ત્યારથી તો હું વધુ અશાન્ત બન્યો...”

ત્યારપછી એકાએક એક દિવસ કેવી રીતે તેને એક લક્ષ્યપ્રસંગે તેણે જોઈ તેની મને વાત કરી. “ગામમાં પાસેના ગામની એક બન આવી હતી. વરઘોડા જેતાં આંગણમાં તે જિભો હતો. વરરાજના થોડા પાસે કાષ્ઠ એક કિશોરી વરરાજ ઉપર ચોખ્ખા અને ફૂલ નાખતી ચાલી રહી હતી. વરની તે બહેન હતી. તેને જેતાં તે અમકથો. પોતાની સ્વમહેવી તે એ જાં તેની એકએક રેખામાં તેને તેની છાપ માલમ પડી. જે ઘરમાં જનને ઉતારો આપ્યો હતો તેને સામે બારણે તેવું બીજું ઘર હતું...”

મેં માધાકાકાને વાતમાં અટકાવી કહ્યું: “પણ તમે મને તમારા એ મિત્રનું કે મુવંતીનું, જેમાંથી કાષ્ઠનું નામ તો કહ્યું જ નથી!”

“અરે! હા, એ તો બૂલી ગયો.” માધાકાકાએ આગળ ચલાવ્યું: “તેવું નામ હતું રાહુલ અને પેલી મુવંતીનું રાધા. રાહુલનું બીજું ઘર ઉતારા સમિે હતું, પણ તેમાં કાષ્ઠ રહેતું ન હતું. માત્ર રાહુલ જ્યારે તેને સારંગી વગાડવી હોય ત્યારે તે ઘરમાં જતો અને ત્યાં જેમ્સો. બીજે દિવસે તેણે સત્રારથી સારંગી વગાડવા માંડી. તે દિવસે બધા જનનૈયા પણ તે સાંભળી ગોડા બન્યાં-આપું ગામ માંડું બન્યું. આવો આનંદના સૂરો તેણે આ પહેલાં એ નિહાંવ યંત્ર પર કદી જગાડ્યા ન હતા. પશુપંખી, જાડપાન અરે ન રસ્તા ઉપરના પથરા, ઘરની છીટા-સૌ કાણુ જાણે આનંદના એક પરમ મહાસાગરમાં નોંચવા મંડ્યાં. એ સંગીત કાણુ કરી રહ્યું છે તે જોવા રાધા વારંવાર બારણામાંથી ડોકાત્વા મંડી. એક વખત બન્નેની નજર મળી ગઈ! બરા યંધ રહ્યું. જાણે જુગજુગથી તેઓ એકબીજાને શોધો રહ્યાં હોય તેમ તેમના આત્મા એકબીજાને જાણે આઠ ઓણેયમાં મળ્યા. રાહુલ ત્યાર પછી અનેક વખત રાધાને મળ્યો. પોતાના પિતાને પણ તેણે એ વાત કરી. રાહુલના બાપે રાધાના બાપ ઉપર કહેણુ મોકલ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો:

“રાહુલ પોતાની સંગીતની કુદર છોડે તો મારી દીકરી આપું. રાહુલના બાપને આ સાંભળતાં ગુસ્સો ચડ્યો. તેણે જેથું કે રાધાના બાપને પોતાના કુળનું અભિમાન હતું. તે પોતાને જિવો સમજતો હતો. તેથી આમ બદનાં કાઠી નાદક પોતાના દીકરા ઉપર આજ ચડાવે છે. તેણે રાહુલને સંભળાવો દીધું:

“હવે તે મુખમાં તરણાં લઈ પગે પડતો આવે તોપણ તેની દીકરી મારે ઘેર નહિ.”

રાહુલને આ વજ્રપાત અસહ્ય થઈ પડ્યો. તે દિવસેના તે ગાંડા જેવો બટકતો, અને પોતાની સારંગીમાંથી દર્દના જ સૂર કાઢતો. તેણે भारी આગળ દેથું ખાલી કર્યું. તે જરા સ્વસ્થ થયો. મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું. તેના બાપને સમજાવવાનું માથે લીધું. તેના બાપને અનેક રીતે સમજાવી મેં મનાવી લીધા. રાધાના બાપ પાસે પણ હું ગયો, પછે તે તો

પોતાની જીવમાં મુકમલ રહ્યો. “જો તે સંગીત છોડી દેવાનું વચન આપે તો મારી દીકરી હું તેને આપું.” એમ તેણે મને છેવટનું સંલગ્નતાવી દીધું; પણ આ વાત મેં રાહુલને કરી નહિ. છેવટનો એક પ્રયત્ન કરી જોવાનો મેં ફરીથી નિશ્ચય કર્યો, દરમ્યાન રાહુલ ગાંડાની જેમ લટકવા મંડ્યો. અમારા ગામની પેલી સીમા દેખાય. ત્યાં જ તળાવ છે, તે રાધાના ગામની અને અમારા ગામની સીમા વચ્ચે આવ્યું છે. રાહુલ તે તળાવ પર જાય અને ત્યાં તળાવનાં નીરને, તળાવ ઉપરના વડને અને પશુપંખીઓને રડાવે. રાધા છાનીમાની ત્યાં આવી પહોંચે, અને બન્ને થોડીક ક્ષણ ગુપ્તગુપ્ત પોતાની પ્રેમવાર્તા કરી લે. રાધાએ આંદા-સુરજની સામે રાહુલને બોલવાનું વચન આપ્યું; પણ આનો વાત છૂપી રહે ખરી? રાધાના બાપને કાને તે આવતાં તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે તેને ધર બહાર પણ નીકળવા દીધી નહિ. રાહુલ દિવસોના દિવસો મુઠી તે તળાવ પર પોતાની વિરહની આતુર સારંગી વગાડે; પણ બિચારી રાધા તેના જવાબ આપવા ક્યાંથી જઈ શકે? રાહુલની નિરાશા હવે માઝા વટાવી ગઈ. તે રાધાના બાપ પાસે ગયો, અને તેને તેણે પૂછ્યું:

“હું સંગીતનું પાણી મૂકું તો તમે મને રાધા સાથે પરણાવશો?” રાધાનો બાપ પહેલાં તો હસ્યો, પણ જાણે તેની મનઃક કરતો હોય તેમ તેણે કહ્યું:

“હા, પણ તે સંગીત છોડ્યું છે તેની ખાતરી શી? તારું વચન મને આપ આજથી એક વર્ષ મુઠી તે સારંગી હાથમાં નથી લીધી એવી મને ખાતરી થાય અને ત્યાર પછી નથી લેવાનો એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ થાય તો હું તને રાધા જોડે પરણાવવાનો વિચાર કરું.”

રાહુલે જાણે તે સ્વપ્નમાં બોલી રહ્યો હોય તેમ કહ્યું—“જરૂર. પણ મને આજે એક છેલ્લી વખત સારંગી વગાડી લેવા દો. બસ એક જ વખત અને પછી રાધાને મારે જીવનભર તેનું નામ પણ નહિ કહું.” તેની આંખ જાણે કાંઈ આંદોષને જોઈ રહી હોય એવી બની ગઈ. તેના મુખ ઉપર કાંઈ અસાધારણ તેજ ચમક્યું. રાધાનો બાપે તેની માગણી કબૂલ રાખી. વંચવત રાહુલ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. બીજે રસ્તે દોડી રાધા તેને હાંફળા હાંફળા મળ્યા.

“અરે તમે આ શું કર્યું? આનું વચન અપાય?” તેણે દુઃખથી ઓરાતા હાથે કપકા આપ્યો.

“સારે મારે શું ન થાય રાધા? તને આજ મારાં પ્રાણના સંગીતમાં એવી ગુંથીશ કે અનંત કાળ મુઠી આપણને કાઈ છૂટી નહિ પાડી શકે. અને મારા પ્રાણનો પ્રકાશ, મારા પ્રાણનું સંગીત તું જ્યારે હૃદયને આરે આવી આજે આતુર બસી બજાવી જગાડી રહી છે ત્યારે મારી આ સારંગી શી વિસાતમાં?” તે રાધાને સમજાવવા મથતો હતો; પણ ભાઈ, શબ્દો દિલના દર્દને થોડા જ છુપાવી શકે?

તે રાતે પોતાની વહાલી સારંગીને છેલ્લી વખત હાથમાં અત્યંત વહાલથી ઉપાડી તે તળાવની પાર ઉપર બેઠો. ધીરે ધીરે એક અસહ્ય વેદનાની લહરી વાતાવરણના ઉરને ચીરવા મંડી, આખી અવનિ જાણે રડી રહી હોય, આજ જાણે ઊંડા નિઃશ્વાસ નાખી રહ્યું હોય તેમ નિઃશ્વાસભર્યું એ સંગીત તળાવનાં નીરમાંથી, તેની આંખોમાંથી, ઝાડોની શાખાઓમાંથી પ્રતિધ્વનિત થવા માંડ્યું. ગામના લોકો તળાવ ઉપર દોડી આવ્યા. રાધા, રાધાનો બાપ, રાહુલનો બાપ, સૌ કોઈ દોડતાં આવ્યાં. બધાનાં નેત્રુ સજ્જન હતાં. “ભાઈ, બંધ કર! રાહુલ, બંધ કર! આ તારી સારંગી અમારાં હૃદયને વલોવી રહી છે. અમારાં હૈયાં બંધ પડી જાય છે! ઓહ! કેવું દર્દ! કેવી વેદના! રાહુલ! રાહુલ!” એમ સૌ કોઈ કરગરવા

મંડયાં. પણ ગાન શાનું અટકે ? બ્રહ્માએ સ્વપ્નમાં જ્યારથી જગત ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારથી આજ સુધી વિરહની દેવીએ સાચવી રાખેલા નિઃશ્વાસની ધારા સારંગીનાં એકે એક તારમાંથી વહેવા માંડી, રાધાનો બાપ ખૂબ પાટી બેઠેયો :

“રાહુલ, રાહુલ, બંધ કર ! વચનમાંથી હું તને મુક્ત કરું છું. આજથી રાધા તારી ભાઈ, બંધ કર; આ નથી સહેવાતું. ને તારા બાપા હા પાડે તો કાલે જ લગ્ન કરીશું.”

રાહુલના બાપનાં નેણમાંથી નીર વહેતાં હતાં. તેણે રાહુલને કહ્યું “બેટા, બંધ કર. મારી હા છે.”

પણ રાહુલ શાનો સાંભળે ? સંગીત તો આગળ વધ્યે જ જતું હતું. એવામાં કોઈકે કહ્યું :
“રાધા, તું સમજાવ. તારા વિના આજે હવે એને કોઈ ન અટકાવી શકે.”

પણ આ બધાંની હાજરીમાં શરમથી રાધા ડગલું પણ કેમ ભરી શકે ? લોકો એ સમજ્યા. ભારે હૃદયે બધાં ત્યાંથી ધર તરફ વળ્યાં. પણ તે સંગીત ! તેના સૂર તો વધુ ને વધુ વેદનાભર્યા બન્યે જતા હતા. તળાવની પાળ ઉપર માત્ર બે જ જણ એકબીજાને અડીને, એકબીજાના પ્રાણના જંડાણમાં ડાકિયાં કરતાં બેઠાં—રાધા અને રાહુલ ! સંગીત આખી રાત ચાલુ રહ્યું. તે રાતે કોઈ જોઈું નહિ. રાધાના બાપે વચન આપ્યું હતું એટલે બીજે દિવસે તો કોઈ પણ રીતે રાધા-રાહુલનો વાગ્દાનવિધિ કરાવવાનો ધણાએ વિચાર કર્યો હતો. મળરકે લગભગ ચારેક વાગ્યે સંગીત બંધ થયું. પણ તે બંધ થતાં વાતાવરણમાં એક કારમી શાન્તિ ફેલાઈ—સમુદ્રમાં બિછળેલું કોઈ ભયંકર તોફાન અનેક વહાણોને ફાંસી શકી જતાં જેથી મૃત્યુગાદ શાન્તિ ફેલાય તેવી ! સવારે રાધા અને રાહુલના પિતાં અને બીજાં અનેક જણ તળાવની પાળ ઉપર દોડ્યાં. પણ રાધા અને રાહુલ ક્યાં ? ન્યાં તે બેઠાં હતાં હાં બે નાનકડા આસોપાલવના છોડ, જાણે એકબીજાને બેટવા તલસતા, એકબીજાના કાનમાં જાણે મુખાબિન્દુઓ રેડતા બગ્યા હતા. તેમની આજુબાજુ થોડાંક તારાં ફૂલ વેરાયાં હતાં. લોકોને આશ્ચર્ય થયું. એકે રાતમાં આસોપાલવના આવા છોડ કેમ કરીને બેઠાં ? પણ કોઈ કંઈ સમજાવી શક્યું નહિ, અને રાહુલ રાધા ક્યાં ગયાં તે પણ કોઈ સમજાવી શક્યું નહિ. આટલું કહી માધાકાકા જરા ચાસ લેવા ચંબ્યા. એ વાતથી મારું હૃદય પણ ભારે બની ગયું હતું. તેમણે આગળ ચલાવ્યું :

“તમે જે બે આસોપાલવ જોયા અને જેમાંથી આવતું સંગીત સાંભળ્યું તે જ એ બે આસોપાલવ. તે રાત સુદ નોમની હતી, અને ત્યારથી દર સુદ નોમે એ સંગીત નિયમિત રીતે વહે છે. મને સો વરસ થઈ ગયાં છે, હજી પણ મને કોઈ વખત થઈ આવે છે કે રાહુલ અને રાધા પાછાં આવશે.”

આમ કહી માધાકાકા ચૂપ થઈ ગયા. તેમની ઘરડી આંખના ખુણામાં મેં એક એક અશ્રુબિન્દુ જોયું. તેમને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી હું ચાલી નીકળ્યો. એ વાતને આજ અડધી સદી થઈ હશે. પણ જાણે મેં ગઈ કાલે સાંભળી હોય તેવી હજી પણ તે મારા મનમાં તાજી જ છે. મારાં બાળકો અનેક વખત મારી પાસે એ વાત કરાવે છે, અને કોઈક વખત મને મજાકમાં હસે છે :

“બાપા, તમને સ્વપ્નું આજ્યું હશે—સ્વપ્નું.”

તે કાલે મને એમ હસતાં, પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે મારા સગા કાને મેં એ ગાતા આસોપાલવનું સંગીત સાંભળ્યું છે, અને રાહુલ-રાધાની કથા માધાકાકાએ કહેલી તેવી ને તેવી જ મેં યાદ રાખી છે.

મંગલ ઉત્સવ

(પૃથ્વી)

અમાંસ નિજ અંધકારમહિ વિશ્વ જોળે યદા,
તથા વિવિધ આત્મભાર જગના સુખે આવળે,
ભરી હૃદય મૌનભાર હજાવે ડગે આવળે,
તમિસ્રવિકરાલ સિન્ધુતટ જે ધંડી થોભળે;
ધડી ચલન ચિત્તનાં ક્ષિપ્રલશાન્તિર્થી છાંટળે,
અને નયનતારકો ગગનતારકે માંડળે.

પ્રભુસ્મરણદીપશા અવનિને શિરે તારકો
અનન્ત અવકાશનીરમણે લસે શાં બુદ્ધિ !
મહાગગનમંડલી ઉજવતી મહોત્સાહથી
સનાતન સુલભ્ય ઉત્સવ મુદા પરપ્રદાનો.

તમિસ્રભર વિશ્વમાં અધિક રેળ તારા ધરે;
અને મનુજ-આત્મના ગહેન ગર્હરે એ સરે;
મૂળે હૃદયજ્યોતિમાં ગુણેન્ન્યોતિ, ને ત્યાં મથે
મહોત્સવ વિરાટવિશ્વભર પ્રદામાંગદ્યનો !

સુંદરજી. બેટામ

વડોદરા રાજ્યમાં સમાજસુધારાના કાયદા

વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એક પ્રખર સમાજસુધારક છે. તેઓ ખાસ કરીને હિંદુ સમાજમાં પેસી ગયેલી કુરૂદિઓ દૂર કરી વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ કરવા કાયદા કરી રહ્યા છે.

સંસારસુધારો સંગીન થાય તથા પ્રજાની ગળથુથીમાં સમાજસુધારાનાં ખી રોપાય એની ખરી આવી કેળવણી છે. તેથી વડોદરાના મહારાજાએ ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રથમ અમરેલી પ્રાંતમાં પ્રયોગ કરી તે આખા રાજ્યમાં દાખલ કરી છે, ખરું કહીએ તો વડોદરા રાજ્યમાં નવી પદ્ધતિથી કેળવણી આપવાની શરૂઆતને કે હાલના મહારાજા ગાદી ઉપર આવતાં પહેલાં ચંદ્રહતી, તોપણ તેના ખરો વિકાસ તો સયાજીરાવના વખતમાં જ થયો છે. અમરેલી પ્રાંતમાં અમરેલી મહાલના અમરેલી શહેર તથા નવ ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩માં ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનો અમલ કરીં જોવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. થોડા દિવસ પછી એ હુકમનો અમલ આખા પ્રાંતમાં લાગુ કરવામાં આવ્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૯૦૭ના મે મહિનામાં આખા રાજ્યમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું ધોરણ અમલમાં આવ્યું. મહારાજાએ પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. પરિણામે ૧૯૩૨-૩૩ માં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ૧,૪૦,૧૨૦ છોકરા તથા ૮૬,૨૪૪ છોકરીઓ ભણે છે. સમાજસુધારાના ખરા વિરોધીઓમાં અભણ સ્ત્રીઓ વધારે હોય છે, તેથી સ્ત્રીઓને કેળવણી આપી સમાજસુધારાનો માર્ગ સરળ કરવા સારું મહારાજાએ કન્યાકેળવણી પણ પ્રાથમિક શાળાઓ પૂરતી ફરજિયાત રાખી છે. આને વડોદરામાં દર હજારે ૨૦૯ સ્ત્રીપુરુષો લખી વાંચી શકે એવાં છે. આમ ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી ઉપરથી જણાય છે. આ યોજનામાં અંત્યજને પણ સ્થાન છે. અંત્યજને માટે અંત્યજશાળા તથા લંગીશાળા સ્થાપન કરવામાં આવી હતી; પરંતુ મહાસંતોષગાંધીજીએ ગયે વર્ષે હરિજનોના ઉદ્ધાર માટે જે હિલચાલ ઉપાડી હતો તેની અસરે વડોદરા રાજ્યમાં પણ થઈ હતી, અને આને ધણીખરી અંત્યજશાળાઓ બંધ પાડી સાર્વજનિક પ્રાથમિક શાળાઓમાં હરિજન બાળકોને સ્પૃશ્ય હિંદુઓની સાથે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આપણા શિક્ષકભાષ્યો પૈકી હજી કેટલાક જૂની રૂઢિના હોવાથી ગામડાંઓમાં ચાલતી સાર્વજનિક શાળાઓમાં આ હુકમનો પૂરતો અમલ થતો નહિ હોય એ બનવા જોગ છે; તોપણ એકદરે લોકમાનસમાં ફેરફાર થએલો હોવાથી હરિજન બાળકો માટે છંદાવદી શાળાઓ રાખી Segregate કરવાની પદ્ધતિ બંધ થવાને લીધે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ આગળ વધ્યું છે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. છેવટે મહારાજાએ રાજ્યનાં મંદિરો પણ હરિજનો માટે ખુલાં મુક્યાં છે.

બાળલક્ષનાં લયંકર પરિણામોને લીધે હિંદુઓની શરીરસંપત્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી છે, અને દેખાદેખીથી બાળલક્ષનો અનિષ્ટ રિવાજ બીજા કોઓમાં પણ ધૂસરો છે. સારદા એકટમાં

ચેતાને મુક્ત રાખવા માટે મુસ્લીમભાઈઓએ પણ માર્ગશી કરી હતી એ વાત આપણે જાણી ગયા નથી. તેમ છતાં સયાજીરાવે જમાનાની જરૂરિયાત વિચારીને ૧૯૦૪માં બાળલગ્નપ્રતિબંધક નિબંધ અમલમાં મૂકી બાળલગ્ન કરનારને સો રૂપિયા સુધી દંડની શિક્ષા કરાવી આપી. બાળલગ્નના ગુનાના કારણે સાડે વધૂની હિં. વ. ૧૨ તથા વરની હિં. વ. ૧૬ અંદર હોય તો તેમનાં લગ્ન બાળલગ્ન તરીકે કરાવવામાં આવ્યાં હતાં. સને ૧૯૦૪માં પ્રજામત આગ્રના જેટલા અતુલ ન હતા; તેમ છતાં તેમણે આટલું પગલું ભર્યું હતું, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં શારદા એક્ટ અમલમાં આવ્યા પછી વડોદરામાં પણ લગ્ન માટે ઓછામાં ઓછી કાયદેસર ઉંમર વધૂ માટે ૧૪ તથા વર માટે ૧૮ની કરાવવામાં આવી છે.

પ્રથમના બાળલગ્નના કાયદા મુજબ ફક્ત દંડની સજા હોવાને લીધે એ કાયદો અસરકારક નીવડ્યો ન હતો. તેથી નવા બાળલગ્નપ્રતિબંધક નિબંધ મુજબ ૮ વર્ષની અંદરનાં વધૂવરનાં લગ્ન કાયદાની દૃષ્ટિએ નિર્ધારક (Void) કરાવવામાં આવ્યાં છે, અને એવાં બાળલગ્ન કરનારાં વધૂવરનાં બાપ અથવા વાલીને દંડ અથવા બંનેની શિક્ષા થઈ શકે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં પણ બાળલગ્નને નિર્ધારક કરાવવામાં આવ્યાં નથી, એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં ૮ વર્ષની અંદરનાં વધૂવરનાં લગ્ન નિર્ધારક કરાવવામાં વડોદરાએ સાહસ જ કર્યું છે, અને બાળલગ્નનાં નીતીની બાજુએ માળાપ પરણાવે તો એવું લગ્ન નિર્ધારક કરવાથી પતિની રખાતની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે, અને એવાં લગ્નનાં સંતાન અતૈસર મંતલિની રિયતિમાં મૂકાય એ કોઈના વાંકે કોઈને સજા કરવા જેવું છે, એ વાતનો ઉલ્લેખ કરવાતી જરૂર છે. આવે પ્રસંગે વધારેમાં વધારે વધૂની મરજીથી ટાળવાનેગ લેએંગરું હોત તથા એવી મરજી અમુક મુદતમાં દર્શાવવાની શરત રાખી હોત તો આવી શકતું. ૮ વર્ષ ઉપરોતનાં વધૂવર હોય ત્યારે રૂ. ૨૦૦) સુધી દંડ થઈ શકે છે. આઠ વરસ અંદરનાં વધૂવર હોય ત્યારે એક માસ સુધીની આસાન કેદ અથવા રૂ. ૫૦૦) સુધીનો દંડ અથવા બંને શિક્ષા કરવા મેજિસ્ટ્રેટને અધિકાર છે.

વડોદરાના બાળલગ્નપ્રતિબંધક કાયદાનો બીજો એક વિશિષ્ટતા એ છે કે અમુક સંજોગોમાં બાળલગ્ન કરવાં પૂરેવાનંગી મળી શકે છે, અને એવે પ્રસંગે ગુનો બનતો નહિ હોવાથી સજા થતી નથી. બાળલગ્નના ગુનાની ફરિયાદ કરવાનું બ્રિટિશ હિંદ માફક કઠણ કરી મૂક્યું નથી; પણ વડોદરામાં એવી ફરિયાદો ગામના મુખીપટેલે અથવા સુધરાઈએ દાખલ કરવાની ફરજ રાખવામાં આવી છે.

વડોદરામાં તમામ લગ્નો નોંધાવવાની ફરજ રાખવામાં આવી છે, અને તેમાં વધૂવરની ઉંમર તથા લગ્ન કરનાર વાલીઓનાં નામ લખવાની ફરજ હોવાથી કાયદાનો અમલ સરળતાથી થઈ શકે છે, જો કે ઉચ્ચ કોમનાં માણસ મુખીપટેલ કે સુધરાઈના ઈન્સ્પેક્ટરને રાજ કરી વધૂવરની ખોટી ઉંમર નોંધાવીને કાયદાની સજામાંથી છટકી જતા હશે એ બનવાનેગ છે.

વડોદરામાં હિંદુ વિધવાવિવાહ નિબંધ સંવત ૧૯૫૮માં અમલમાં આવવાને લીધે બિનનાતરિયાત વિધવાઓ કાયદેસર લગ્ન કરી શકે છે. નાતરિયા ન્યાતોમાં તો રિવાજથી પણ વિધવાઓનાં લગ્ન થઈ શકે. એ જ સાલમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો નિબંધ અમલમાં આવવાથી

ધર્માન્તર થવાને લીધે મિલકત સંબંધી હક્ક નષ્ટ થતા બંધ પડ્યા છે; તે જ પ્રમાણે માનિબહિષ્કારને લીધે કંઈ પણ કાયદેસર હક્કને બાધ આવશે નહિ એમ ઠરાવ્યું છે.

કામ કામ વચ્ચે તથા ભિન્નવર્ણ વચ્ચે થતાં લગ્ન કાયદેસર ઠરાવવા માટે સં. ૧૯૬૪માં ઐહિક લગ્ન નિબંધ (Civil Marriage Act) વડોદરામાં અમલમાં મુકાયો હતો. તે મુજબ ઠરાવેલા નોંધણી કામદાર પાસે લગ્ન નોંધાવવાથી કાયદેસર લગ્નનું સ્વરૂપ વધુવર કે તેમના વાલી આપી શકે છે. બ્રિટિશ હિંદના ૧૮૭૨ના ઇડિયન સ્પેશ્યલ એક્ટમાં લગ્ન કરનાર વધુવરે પોતે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, જૈન, શિખ, બૌદ્ધ કેવા યાહુદી એ પૈકી કેાઇ પણ પ્રચલિત ધર્મ નથી એમ જાહેર કરવું પડતું હતું; અને તેથી એક જ ધર્મના પણ જુદા જુદા વર્ણ વચ્ચે લગ્ન કરવા ઇચ્છનારને અડચણ પડતી હતી. એ અડચણ વડોદરાના ઉપર જણાવેલા કાયદાથી દૂર થઇ હતી, ને પોતાનો જે ધર્મ હોય તે ખુદી રીતે જાહેર કરવાની છૂટ હતી. વધુવરના પ્રતિજ્ઞાલેખોના નમુનામાં તેથી જોતેતે પોતાનો ખરો ધર્મ જાહેર કરવાની છૂટ રાખી સર્વે બોલવાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આવી છૂટ હિંદુઓ પૂરતી બ્રિટિશ હિંદમાં સર હરિસિંગ ગૌરે પસાર કરાવેલા કાયદાથી ૧૯૨૩માં મળી છે. હિંદુ તથા બિનહિંદુ વચ્ચે લગ્ન થવાને પ્રસંગે ૧૮૭૨ના કાયદાનાં ધોરણો કાયમ રહ્યાં છે. ગૌરના કાયદામાં મિલકતના વારસા સંબંધે જે ધોરણો સ્વીકાર્યાં છે તેનો વિચાર કરી નવેસરથી કાયદો ધરી ૧૯૩૨માં અમલમાં મુકાયો છે. લક્ષમાં રહેવા જેવી વાત એ છે કે જે વસ્તુનો સ્વીકાર અંશતઃ ૧૯૨૩માં બ્રિટિશ હિંદમાં કરાયો, શકાયો તે વસ્તુ વડોદરામાં સર્વશિ સને ૧૯૦૮માં સ્વીકારાઇ હતી. વડોદરાના છેલ્લા કાયદા મુજબ ૧૯૨૩ના ગૌરના કાયદાથી બે વાતમાં ખાસ એક છે. એક તો જુદા જુદા વર્ણના હિંદુઓ વચ્ચે લગ્ન હોય અથવા વધુવર જૈન, શિખ કે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતાં હોય તો આવા લગ્નનાં સંતાનોને પિતાને લાગુ પડતાં વારસા-હિસ્સાનો કાયદો લાગુ પડે છે અને ખીજું દત્તક લેવાનો હક્ક કાયમ રહ્યો છે. આ કાયદા પ્રમાણે લગ્ન એ સંસ્કાર મરી ખરાર થતો હોવાથી લગ્નવિગ્રહે માટે તેમાં સર્વે રખાઈ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

લગ્ન સંબંધે કાયદાઓ હિંદુ લગ્નવિગ્રહે નિબંધ મહત્ત્વનું ક્રિયાંન લે છે. હિંદુ લગ્ન એ સંસ્કાર ગણાય છે; પણ સને ૧૯૩૧માં અમલમાં આવેલા હિંદુ લગ્નવિગ્રહે સંબંધી નિબંધને લીધે હિંદુ લગ્નને કરારનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. એ કાયદામાં પતિ કે પત્નીએ છૂટાછેડા મેળવવાનાં કારણો બતાવ્યાં છે, ક્યે પ્રસંગે લગ્નને નિર્મૂલક કરે તેનાં ધોરણો દર્શાવ્યાં છે, ક્યે પ્રસંગે લગ્નના હક્કનો અમલ થઇ શકે તેના ક્યે પ્રસંગે ન્યાયવિધન અથવા પ્રથમ નિવાસ (Judicial Separation or Separate Residence) મળી શકે, નિર્વાદ ક્યે મળે, તથા લગ્નવિગ્રહે થયા પછી પત્નીને અન્નવસ્ત્ર માટે કોર્ટ શું અપાવી શકે, બાળકોના કમળ તથા વાલીપણા માટે શું ધોરણ રહે વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થયો છે. આ નિબંધ મુજબ જેમ પુરુષ છેડાછેડકો માગી શકે, તેમ સ્ત્રી પણ છેડા-છેડકો માગી શકે છે.

પતિ અગર પત્નીનો સાત વરસ સુધી પત્તો લાગતો ન હોય, પ્રવ્રજિત હોય, ધર્માન્તર કર્યું હોય, અક્ષમ્ય નિર્દયતા બતાવતાં હોય, ત્યાગ કર્યો હોય, માદક પદાર્થના ત્રણ વર્ષ ઉપરાંતના સેવનથી બ્યમ્તની ન થયાં હોય, બગિચારી હોય તો લગ્નવિગ્રહે માટે

યોગ્ય કારણ ગણાય છે. ત્યાગ ત્રણ વરસ ઉપરાંતનો હોવો જોઈએ, અને વ્યસની વ્યક્તિ વ્યસનને લીધે લગ્નની ફરજ બજાવવા અસમર્થ થયેલી હોવી જોઈએ. પતિપત્ની બન્ને માટે ઉપરનાં કારણો લાગુ હોવાથી પતિના વ્યભિચારને લીધે પત્ની લગ્નવિચ્છેદ માગી શકે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. પતિ જે નપુંસક હોય અથવા સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ કૃત્ય કરતો હોય તો તેવા કારણથી પત્નીને છૂટાછેડા મળી શકે. પતિએ બીજી પત્ની સાથે લગ્ન કર્યું છે, એવા કારણથી છૂટાછેડા આપવા ઠરાવ્યું નથી. પરંતુ પત્નીએ બીજે પતિ કર્યો છે એવા કારણથી પતિ છૂટાછેડા માગી શકે છે. લગ્ન વખતે વધુ સગર્ભા હોવાની વાત પતિપત્નીની દુષ્કામી હોય તોપણ પતિ છૂટાછેડા માગી શકે. બ્રિટિશ હિંદમાં સર હરિસિંગ ગૌર છૂટાછેડા હિંદુઓમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેમાં જણાવેલાં કારણોનો સમાવેશ વડોદરાના કાયદામાં થયો છે; કારણ લગ્નવિચ્છેદ માટે પતિની નપુંસકતા યોગ્ય કારણ સ્વીકારાયું છે, જ્યારે લગ્ન નિરર્થક ઠરાવવા માટે પતિપત્નીના લગ્ન વખતે કુત્સિત વ્યાધિ હોય, બહેરાપણું, મૂંગાપણું, આંધળાપણું, ગાંડપણું, અશુદ્ધ તથા પતિતતા હોય તો તે યોગ્ય કારણો ગણાયાં છે. સંજોગતા તથા ભિલવર્ણતાને લીધે લગ્ન નિરર્થક કરે એમ આ કાયદામાં જણાવ્યું છે, પણ વડોદરામાં ત્યાર બાદ પસાર થયેલા બિલ પ્રમાણે અમુક પેઢી ઉપરાંત સંજોગતા હોય તો તેથી લગ્નને બાધ ન આવે એમ ઠરાવ્યું છે. વળી હિંદુ-લગ્ન નિબંધમાં દાંલ જે વધુવર એક જ વર્ણનાં હોવાનું જણાવ્યું છે તે કૃત્રિમ બદલીને વધુવર હિંદુ હોવાં જોઈએ એવા શબ્દ મૂકવા માટે બીજાં એક બિલ રજૂ થયું છે ને અભિપ્રાય મંગાવ્યો છે. આ બિલનો હેતુ હિંદુઓ હિંદુઓ વચ્ચે વર્ણાન્તર-લગ્ન થાય તો તે હિંદુ લગ્ન જ ગણાવાનો હિંદુ છે; જ્યારે અમુક પેઢી માતા તથા પિતા તરફથી ગણતાં તે ઉપરાંતની પેઢી વચ્ચે લગ્ન કરવાની મનાઈ દૂર કરી હિંદુઓને લગ્ન કરવામાં સરળતા આપવાનો હેતુ છે. પિસ્તાળીસ વરસ ઉપરાંતનો વર મંગીર કન્યા સાથે લગ્ન કરે તો શુનો ઠરાવવાનો મુસદ્દો સરકારના વિચાર ઉપર છે. એ કાયદામાં વરની ઉંમર ૪૫ ઉપરાંતને બદલે વડોદરાના મહારાજાએ અમુક કૃત્ય જે પહેલાં ગેરકાયદે હતાં તે કાયદેસર ઠરાવી સુધારો કરવા ઇચ્છનારને પરવાનગી આપનારા કાયદા અમલમાં મૂક્યા છે. જેમકે, હિંદુ-વિધવાવિવાહ નિબંધ, હિંદુલગ્નવિચ્છેદ નિબંધ, અમુક પેઢી બાદ કરી સંજોગે વચ્ચે-લગ્ન કાયદેસર ઠરાવવાનો કાયદો, ઐતિક લગ્ન નિબંધ વગેરે. પરંતુ હિંદુ ન્યાયીની બેઠકાર તથા બેઠકાર બેઠકાર કરવાની બાબત સત્તાને લીધે એવા કાયદાનો લાભ સામાન્ય માણસ લઈ શકે એમ નથી. તેથી વડોદરા રાજ્યના સિવિલ પ્રેસીડેન્ટ કોર્ટની ન્યાય કૌશલ્યે કૃતિયાદો સાંભળવા દિવાની કોર્ટોને સત્તા સોંપવામાં આવી છે તથા પ્રજાની ભૌતિક પ્રગતિ અને અભિવૃદ્ધિની આડે આવનારા, તેમ જ બહેર રાજનીતિ વિરુદ્ધ અથવા અનીતિભાવો દિવાળી કોર્ટોએ કબૂલ ન રાખવા ઠરાવ્યું છે, એ

૭૩૫ ઉપરાંત હોય તો શુનો બને એમ ઠરાવવું જોઈએ; નિદાન ભાવનગરના કાયદાના ધોરણે વરની ઉંમર વધુ કરતાં આવે પ્રદેશો બમણી કરતાં વધારે હોય તો શુનો બને છે એમ ઠરાવવું જોઈએ. એ ૩૫ વરસ ઉપરાંતના વિધુરોને કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની મનાઈ થાય તો તેમને કૌશલ્ય વિધવાઓ સાથે પરણવું પડે ને તેથી હિંદુ વિધવાના વિવાહને હિતેષન મળે, ને કન્યાઓ કન્યાં લગ્નમાંથી બચે.

ધોરણ પ્રમાણે અમુક જ સ્થળસીમામાં અગર તે જ પેટાસાતિમાં લગ્ન થઇ શકે એવો બિનજરૂરિયાત પ્રતિબંધ નાખનારો, પાયમાલી થાય એવો ખર્ચાળ અથવા દેશપર્જિત કરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર બિનજરૂરિયાત અંકુશ મૂકનારો રિવાજ હોય તો તે દિવાની કેટલે બંધનકારક નથી. આવી રીતે ન્યાતની સત્તા ઉપર દિવાની કેટલે મારફત અંકુશ મૂકવા પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ જે ન્યાત ન્યાતબદ્ધાર મૂકવાની, બ્યવહાર બંધ કરવાની કે દંડ કરવાની સત્તા ધરાવે તેની સામે દિવાનીમાં કેાણુ બધા ! તેથી એ સત્તા જ જે લઇ લેવામાં આવે અર્થાત્ એવી સત્તા વાપરવી એ જુને કરાવવામાં આવે તો જ સમાજસુધારાના કાયદા સફળ થાય એમ છે એમ જોળ એકડા સમિતિની ચર્ચા વખતે નીકળી આવવાથી વડોદરાની સરકારે હાલમાં હિંદુ સાતિત્રાસનિવારણુ નિબંધનું બિલ બહાર પાડ્યું છે. ને તેમાં ઉપર જણાવેલા પ્રસંગે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો અમલ કરતાં ન્યાત જે બલિષ્ઠકાર, બ્યવહાર બહાર વગેરે સજ કરે તો તેવા કૃત્યને જુનો રણી એર્ડ-હનર રૂપિયા સુધી દંડ અથવા છ માસ સુધી કેદ અથવા બન્ને સજ થઇ શકે એમ કરાવવા ધાયું છે, અને લોકાના મત માગવામાં આવ્યા છે. આપણી ન્યાતો પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે, તેથી એવી સત્તા ગેરકાયદે કરાવી તેના ઉપયોગને જુનાઇત કૃત્ય કરાવ્યા સિવાય, સમાજસુધારાની ઝડપથી પ્રગતિ થવાની મને આશા નથી.

હિંદુ સ્ત્રીઓના મિલકત સંબંધી હક્ક તથા વારસાના હક્ક વિસ્તીર્ણ કરવા, રા. બુ. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇના પ્રમુખપદે નિમાયેલી સમિતિની ભલામંજો મુજબ વડોદરાની ધારાસભામાં ચર્ચા થઇ મુસદ્દા ઘડાયા છે, ને તે ઉપર પ્રજાનો મત માગવામાં આવ્યો છે. તે અમલમાં આવશે તો વિધવા તથા અવિવાહિત પુત્રીને વધુ હક્ક મળશે.

વડોદરા રાજ્યમાં હિંદુ કાયદાના જુદા જુદા વિભાગ સંબંધે જુદા જુદા નિબંધ બનાવ્યા છે ને તે જ કાયદા તરીકે અમલમાં છે અને હિંદુ કાયદામાં સુધારા વધારા કરી તેના સમાવેશ તેમાં કરવા તજવીજ થઇ રહી છે.

અલણુ આજણો ગોરપદુ કરે તેના કરતાં ઉષાખાયનું કામ કરનારા જુગ્મ્ય શિક્ષણ પામેલા રહે એટલા માટે હિંદુ પુરોહિતો સંબંધે નિબંધ રદ્દવખેમાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. પુરોહિત દક્ત આજણુ થઇ શકે એવી ધારત દર કરી જુમે તે માણસ પુરોહિતની પરીક્ષા પાસ કરી પુરોહિતનું કામ કરી શકે એમ કરાવવામાં આવ્યું છે. વડોદરાના મહારાજના કુટુંબનાં ધર્મકર્મો જુના વખતમાં આજણો પુરોહિતો વિધિથી કરતા હતા તે સામે વધી લઇ વેદોક્ત વિધિથી ને કાર્યો કરાવવા આગ્રહ રાખ્યો હતો અને વિરોધ દર્શાવનાર આજણોને દર કરી વેદોક્ત ક્રિયા કરવા કબૂલ થાય એવા આજણોને રાખી લીધા છે, ને એ આજણો નીમવાથી રાજકુટુંબની સર્વ ધર્મક્રિયાઓ વેદોક્ત વિધિથી થાય છે. આજણો અટકાવવા માટે જુનોમાં સુધારક પક્ષે માગણી કરવાથી વડોદરાની સરકારે સંન્યાસદીક્ષા પ્રતિબંધક નિબંધનો મુસદ્દો ધારાસભામાં રજૂ કરી તે પસાર થતાં છેવટની મંજૂરી માટે મહારાજ તરફ મોકલ્યો છે. એ મુસદ્દો અમલમાં આવશે તો આજણો ઉપર અંકુશ મૂકાશે અને નસાડી ભગાડી જનાર સાધુઓને ચેતતા રહેવું પડશે.

વડોદરા રાજ્યની ન્યાતોમાં ગોળ એકઠા હોવાથી લગતું ક્ષેત્ર મંદુચિત થયું છે, તેથી એવા ગોળ એકઠા બહાર કન્યા આપનારને ન્યાતની સગાસામે રક્ષણ આપવા બંધામણ થઈ છે ને તેનો સમાવેશ “જાતિવાસનિવારણ નિર્મળ” ના મુસદ્દામાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એવું જ રક્ષણ રોડીવ્યવહાર ત્યાં બેડીવ્યવહાર કરનારા રાખસોને પણ મળે તથા પેટાન્યાતોને એકત્ર કરવાનો સુધારો મહેલો થઈ પડે એ ખાસ આવશ્યક છે.

વડોદરા રાજ્ય, બ્રિટિશ ગુજરાત, ખીલ્તં દેશી રાજ્યો એકપ્રીતથી એવાં ગુંથાયેલાં છે કે વડોદરા રાજ્યના એકલાના કાયદાનો અમરકેરક અમલ થવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી કેમ નહિ તો બ્રિટિશ ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યના સુધારાના કાયદા જેવા કાયદા અમલમાં ન મકાય ત્યાં સુધી કાળા માથાનો માનવી છટકવાના રસ્તા ખોળી કાઢશે અને વડોદરાના મહારાજાનો શુભ ઉદ્દેશ બીધો વાળશે. તેથી બ્રિટિશ ગુજરાતના આગેવાનોને મારી ખાસ સલાહ છે કે તેઓ વડોદરા રાજ્યના સંસારસુધારાને ઉત્તેજન આપનારા કાયદાનો ખારીકાછથી અભ્યાસ કરે. હંસ માફક ત્રીરંક્ષીર વિવેકદષ્ટિથી ગ્રાણ કરવા જેવું મદલુ કરે અને પોતાના પ્રાંતમાં તેનો અમલ કરવા માટે મુખ્ય ધારામલા મારફત કાયદા પસાર કરાવે અને બ્રિટિશ ગુજરાત તથા વડોદરાના કાયદા સમાન બનાવરાવી સંસારસુધારાનો ખૂબ વેગ આપે.

શ્રીમનલાલ મગનલાલ ઠાકર

સુખનિર્ઝર

(અગ્રવા)

હુઃખોના પહાડમાંથી અમગમ અમતાં નિર્ઝર સુખ કેરાં
એનાં સદાગિ પીને અમર બની જતા પન્થ એ માનવીઓ
એને ના દેહજ્વાળા કહીં પણ અડકે, ચિત્તચાંચલ્ય નાસે
તો શી અજ્ઞાન દેરી લગીર પણ ગતિ રૂંધવા પન્થ એના ?

રામપ્રસાદ શુક્લ

લો ક થ યા

ગુરગાંવ, મામોદારનો નિષ્ફળ અખતરો

મિ. બ્રેઈનનાં બે પુસ્તકો *Village Uplift* અને *Socrates in Indian Villages* વાંચ્યા પછી ગુરગાંવ જિલ્લામાં થયેલા મામોદારનો અખતરો જોવાનું મન થયું. મિ. બ્રેઈન અત્યારે ગુરગાંવ જિલ્લામાં નથી, એટલે તેમના અખતરોનાં પરિણામો યથાસરૂપ જોવા મળ્યાં. તેઓના આજુ અખતરો સમયે ગયો દોહ તો અત્યારે તુલના કરવાનું વધુ અનુકૂળ અને યોગ્ય થઈ પડે. મિ. બ્રેઈન ગુરગાંવ-જિલ્લાના ડેપુટી કમિશનર હતા. તેઓ એ હોદ્દા પર રહ્યા તે દરમિયાન છ વર્ષ સુધી ગામડાના પુનરુદ્ધારના પ્રયોગની યોજના આજુ રાખી. તેઓજનાં મુદ્દાનામાં કમિશનર છે.

ગુરગાંવ

ગુરગાંવ એ જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે. આ ગામ જૂના વખતનું અને ઐતિહાસિક છે. પાંડવકૌરવોએ દ્રોણાચાર્ય ગુરુને ગુરુદક્ષિણામાં આપેલું. ગામનું મૂળ નામ ગુરુગ્રામ, પણ અપભ્રંશ થતાં અત્યારે ગુરગાંવ તરીકે ઓળખાય છે. ગુરગાંવ દિલ્લીથી દક્ષિણે ૨૦ માઇલ પર આવેલું છે. રેલવે સ્ટેશન ગ્રામથી ત્રણ માઇલ દૂર છે. રસ્તો ડામરના ઢોળવાળો અને મુંઢર છે. રસ્તાની બન્ને બાજુ ઝાડોની દાર છે, અને ઝાડોની ટાંચો એકબીજાને સામસામે મળેલી હોવાથી આખા રસ્તા પર ઝાડોની કમાન થઈ રહેલી છે. ગુરગાંવ-એ ગણાય; એક જૂનું અને બીજું નવું. જૂનું એ મૂળ ગુરગાંવ. નવા ગુરગાંવમાં સરકારી કચેરીઓ, બજાર, દાધરૂઢ, ધર્મશાળાઓ અને વહીવટ, ડૉક્ટરોનાં નિવાસરથાનો આવેલાં છે. નવા અને જૂના ગુરગાંવ વચ્ચે અર્ધા માઈલનું અંતર છે. ગામડાંમાંની સંસ્કૃતિ અને દરજો આપણને જૂના ગુરગાંવમાં જોવા મળે છે અને નવું ગુરગાંવ તો આધુનિક શહેરી સગવડોથી કલુ થયેલું છે.

મિ. બ્રેઈનના પ્રવલ્નથી જે જનરે સંસ્થાઓ બની થઈ છે અને કેટલેક અંશે ટકી રહી છે તે આ નવા ગુરગાંવમાં છે તેમાંની મુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે છે:—

- (૧) ઢોરનું દવાખાનું—દવાખાનું ચારું ચાલે છે. દરરોજ ૩૦ થી ૩૫ ફેસો આવે છે. ધણાખરા ફેસો સફળ થાય છે. એમ જાણવવામાં આવ્યું. નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે ખત્તી કરવાનાં ઓળંગે તેમ જ અન્ય જરૂરી ઓળંગે પૂરતા પ્રમાણમાં છે. આ દવાખાનું સરકારી ખર્ચે ચાલે છે
- (૨) આરોગ્યસંરક્ષક મંડળ—પહેલા જેટલું કિલ્લાવી અને ધમધોકાર કાર્ય કરતું નથી. ખાસ કરીને નાનાં છોકરાંઓની દવા વગેરે માટે સગવડ કરે છે. તેમ જ નાનાં ગરીબ બાળકોને દૂધ તથા અન્ય જરૂરી આરોગ્યસંરક્ષક વસ્તુઓ આપે છે.

(૩) સહકારી બેંકો અને મંડળીઓ:—મિ. બ્રેઇનના આવતાં પહેલાં જૂજ સંખ્યામાં હતી. પણ હવે મંડળીઓની સંખ્યા દોઢસો જેટલી થઈ છે. નાદારીમાં હજુ સુધીમાં ફક્ત દસ જ ગયેલી છે એમ જણાવવામાં આવે છે. બ્યાન્ના દર નવ ટકા છે, મંડળીઓ joint security પર ચાલે છે. અહીંના શાહુકારો ખેડૂત પાસેથી ૨૫ ટકા બ્યાન્ લે છે.

(૪) લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંક:—(Land Mortgage Bank.)

(૫) જાહેર હોલ:—ગામને પેલે છેડે એક હોલ જાહેર ફૂંમાંથી બંધાવવામાં આવ્યો છે. મિ. બ્રેઇનના ખીજા પુત્રના નામ પરથી તે હોલને જોન ગ્લોબ હોલ (John Globe Hall) નામ આપવામાં આવ્યું છે. જાહેર ભાષણો તથા લોકલ મોર્ડની મિટિંગો વખતે વખત અહીં ભરવામાં આવે છે.

(૬) એગ્રીકલ્ચરલ ફાર્મ:—આ પણ ગામની પેલી બાજુ આવેલું છે. મિ. બ્રેઇને આ ફાર્મનો ઉદ્દેશ્ય પોતે લખેલી, Village Uplift નામની ચોપડીમાં કરેલો છે. પહેલાં કરતાં અત્યારે અડધી જમીન રાખવામાં આવી છે. Village Guides આ ખેતર પર જતે કામ કરી ખેતીવિષયક અનુભવ મેળવતા, ખેતી નવી અને ન્યાં ન્યાં જરૂર પડે ત્યાં જૂની પદ્ધતિએ કરવામાં આવે છે. અત્યારે ફાર્મ ખોટામાં ચાલે છે. ખર્ચના પ્રમાણમાં આવક નજીવી છે. ફાર્મ પર મકાનો પણ બાંધેલાં છે. બજા માટેની કાઠ સારી ગણાય. બજાનો શરીર ફરજીય હતો. નવી પદ્ધતિએ ખેતી કરવા માટેનાં એગ્રીકલ્ચરલ ફાર્મ રાખેલાં છે. તેમાં ગુરગાંવ હળ, રાગ હળ, કાપણીનાં યંત્રો, વાવણીનાં એગ્રીકલ્ચરલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે ગુરગાંવ હળ ખેડૂતોને ઉપયોગી થઈ પડે એમ લાગ્યું. બાકીનાં ખીજાં મોટાં, આપણા બજાનો અત્યારની સ્થિતિમાં ન ખેતી શકે એટલાં ભારે, ખર્ચાળ, કાંઈ ભાગ વટે તો સહેલાઈથી ન સમારી શકાય એવાં અટપટાં લાગ્યાં. ગુરગાંવ હળ સિવાયનાં બાકીનાં ખીજાં બધાં પરદેશથી મંગાવવાં પડે. ફાર્મમાં ફૂલો છે. તેના પર પવનચક્કી હતી. તેનો પંખો અત્યારે ભાંગેલી સ્થિતિમાં નીચે પડેલો છે. ફૂલોમાં પંપ મૂકેલા છે, ખાતર નાખવા માટે ખાડા બનાવેલા છે—જૂની અને નવી પદ્ધતિના. જૂની પદ્ધતિના સામાન્ય રીતે આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે. નવી જાતના અહીં કેટલેક ટેકાણે બનાવવામાં આવ્યા છે. ચોમાસામાં બન્ને જાતના ખાડામાં વરસાદનું પાણી પડે છે, અને ખાતર સાથે એકઠું થાય છે. જૂની પદ્ધતિના ખાડામાં ભોંવતળિયું માટીનું જ હોવાથી પાણી શોષાઈ જતું અને તેથી ગંધે ઓછી મારે છે, બ્યારે નવી પદ્ધતિના ખાડા અંદર બધે છટ અને સીમેન્ટથી બનાવેલા હોવાથી પાણી શોષાતું નથી અને તેથી પુષ્કળ દુર્ગંધ મારતી.

(૭) કમાનસરાય અથવા જમીનદાર હાઉસ:—અહીં પહેલાં ધર્મશાળા હતી. મિ. બ્રેઇને Village guidesને જણાવવા માટે સ્કૂલ બનાવી હતી. અત્યારે બંધુ હવડ છે. મુસાફરોને જેટલા દિવસ રહેવું હોય તેટલા દિવસ રહેવાની છૂટ છે.

(૮) ઉદ્યોગવર્ગો:—(Industrial classes) લગભગ ૫૦ જેટલા સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ સુધરેલી હજુ સુધારીકામ શીખે છે.

ઉપરની સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આણુવા માટે મિ. એઇનને સીધો હાથ હતો. તે ઉપરાંત હાઇસ્કૂલ, બીજાં સરકારી કચેરીઓમાં સુધારાવધારા કરાવવામાં અને શહેર સુધરાઇમાં તેમ પોતાના હોદ્દાની રૂએ મજેલી બધી સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો.

ગુરગાંવથી બે ત્રણ માઇલ દૂર એક ગામડું છે. ત્યાં શાળા ચાલે છે. તેમાં છોકરાઓને સંગીત, અક્ષરજ્ઞાન, ઉદ્યોગ અને કસરત શીખવવામાં આવે છે.

જૂના ગુરગાંવમાં જાહેર સંસ્થાઓને બદલે આમોજતિના અખતરો આમજનતા પાસે કરાવવામાં આવ્યા હતા. ગામમાં પેસતાં એક ફૂલો છે. તેમાં પર્શિયન રેંટ (Persian Wheel) મૂકવામાં આવ્યો છે. રેંટમાંથી નીકળતું પાણી ટાંકીમાં એકઠું થાય અને ટાંકીમાંથી ચકલી મારફતે ગામના લોકો પાણી ભરે એવી યોજના કરવામાં આવી છે. ફૂલ પર ઢાંકણું બનાવવામાં આવ્યું છે અને ફૂલામાંથી પાણી ખેંચીને કાઢવાની મનાઇ હતી. અત્યારે ટાંકી નિયમિત ભરાતી નથી અને રેંટ પણ ચાલતો નથી. ફૂલો ઊંડો હોવાથી બળદ તરત ધાકી જાય છે. ફૂલાની આલુઆલુ અત્યારે તો ખૂબ કાઢવ હતો. ગામ જોયું, પહેલાં લગભગ બધાં ધરો માટીનાં બંધાતાં, હવે ધીમે ધીમે છટ ચૂનાનાં બનાવવામાં આવે છે. એક બાઇએ બળદથી ચાલતી લોટની ધંટીને અખતરો કર્યો હતો. આ ધંટી પાછળ આશરે રૂ. ૧૫૦ નું ખર્ચ થયું છે. નીચે લોટનાં ચક્કરો રાખેલાં છે. બળદ ફરે એટલે ચક્કરો ફરે અને તેથી ધંટીની ઉપરનું ૫૩ ફરે અને અનાજ ઢળાય. યોજના બળદના કાજલ પડતા વખત માટે સારી છે, પણ અર્થિક દૃષ્ટિએ એક કુટુંબને પોષાય એમ નથી. અત્યારે આ ધંટી નકામી પડી છે. આ સિવાય ગામમાં બીજા ખાસ કંઈ પ્રયોગને અંગેના ફેરફાર ન જોવા.

આ ગામમાં જૂના વખતથી મસાણી માતાનું મંદિર છે. દરદરથી લોકો જતના માટે આવે છે. બળિયા ન નીકળે યા નીકળ્યા હોય તો મટી જાય તે માટે આ માતાની બાધા રખાય છે. બાધામાં લોકો અહીં મંદિરમાં પેસા ઉછાળે છે, 'માઈ કાઇ ધંટ' બંધાવે છે અને વધુ સાધનસંપન્ન હોય તે ધર્મશાળા બંધાવે છે. આ રીતે ૩૦ થી વધુ ધર્મશાળાઓ થઈ ગઈ છે અને વર્ષે વર્ષે વધતી જાય છે. યોગ્ય વખત પછી Village or City of Dharmshala થઈ જાય તો નવાઇ નહિ. ધર્મશાળા બધી ખાલી પડેલી હતી. પ્લેગના દિવસોમાં અત્રે યાત્રાળુઓ ન આવે તે માટે મિ. એઇને પોલીસો મારફત બંદોબસ્ત રખાવ્યો હતો.

ગામમાં ૫૦૦ થી વધુ રેટિયા ચાલુ છે. પીંત્યા વિનાનું ગોદડાનું રૂંકંતાય છે. રેટિયા જૂની પદ્ધતિના અને હાલનડોલન રિયતિમાં છે. ત્રાકો મોટી તથા કસડાયેલી માણુમ પડી. સુતર બે ત્રણ નંબરનું રૂંકંતાય છે અને તેનો ગોદડાનાં બોળિયાં બનાવવા માટે ઉપયોગ થાય છે ગામમાં વણકરો છે, તે આ સુતર વણી આપે છે. રેટિયાસુધારની દિશામાં મિ. એઇન તરફથી કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન થયો નથી એ નવાઇ જેવું લાગે છે. સુતર રૂંકંતામણુ જો બપવરિયત થાય તો આ ગામ ખાદીપ્રવૃત્તિમાં ઘણો ફાળો આપે એમ લાગે છે.

ઉપલી વિગત પ્રસન્ન નિરીક્ષણથી ભેગી કરી બીજી દક્ષિણ ગામલોકોની સાથે વાતચીત કરવાથી મને જે મળ્યાં અને જે રીતે તે સમજાવ્યા તે રીતે મારું હું.

મિ. બ્રેઇન પોતે આમોજતિના કાર્યમાં મૂળથી જ કંઈક રસ લેતા લાગે છે. લાહોરમાં એકાદ વખત વિદ્યાર્થીઓની સભા સમક્ષ આમોજતિ પર બાપણ કરેલું. એમણે પોતાના Deputy Commissioner ના હોદ્દાની રૂએ જેટલી સત્તાનો ઉપયોગ થઈ શકે તેટલીનો તેમણે કદ્યેલી આમોજતિની ધારણા પ્રમાણેની યોજનામાં કર્યો. આ બધા કાર્યની પાછળ કીર્તિ અને હોદ્દાનો લોભ હતો તે ચોખ્ખો દેખાય છે. (કહેવાય છે કે તેમના આ કાર્યથી આકર્ષાઈ India Government એ તેમને Deputy Commissioner માંથી કમિશનર બનાવ્યા) સેવાવૃત્તિથી કાર્ય થયું નથી. કેળવણી પહેલાં, અને પછી કાર્ય થવું જોઈએ. કેળવણીના ફેલાવા સિવાય કાર્યનો આરંભ થયો. લોકો આ બધું શું થાય છે તે વિચિત્રતાની દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા. જીલ્લાનો મોટામાં મોટો અમલદાર કહે છે માટે કરવું જોઈએ અને નહિ કરીએ તો ગુનામાં આવીશું અને તેની અવકૃપાને પાત્ર થઈ પડીશું, એ જાતની વૃત્તિ લોકોમાં પેદા થઈ. કેળવણી માટે મિ. બ્રેઇને પ્રયત્ન કર્યો પણ તે બધો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે. લોકોમાં તે ઝીલવાની વૃત્તિ અને શક્તિ નહોતી. બધા પ્રયોગની પાછળ લોકો શંકાની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. ભણાવનારાઓની લાયકાત નહિ જેવી. સ્ત્રીશિક્ષકોએને રૂ. ૫૦ સુધીના ભારે પગારો આપવામાં આવતા. બાળક, બાળાઓ યુવાનવર્ગને શિક્ષણ આપવાના પ્રયત્નો થતા એ સમજી શકાય; પણ સાંક સાંક વર્ષની ડોસીઓને પણ અક્ષરજ્ઞાનની ધમાલમાં પડવાનું કહેવામાં આવતું. જામસદાઈ માટે પણ ભારે પગારો અપાતા અને મિ. બ્રેઇન આવવાના હોય તે દિવસે દરજિયાત રીતે ગામ સાફ રાખવામાં આવતું.

પ્રચારની પદ્ધતિઓ

મિ. બ્રેઇને પ્રચાર કરવામાં મહા રાખી નથી. ચોપાનિયાં પુષ્કળ છપાવ્યાં, લોકોમાં વહેંચાવડાવ્યાં. બાપણો પણ મિ. અને મિસીસ બ્રેઇન જાતે હિંદીમાં કરતાં. તેમ સરકારી અમલદારો પણ બાપણો કરતા. નાટકો તથા મેજીક લેન્ટર્નનો પણ ઉપયોગ થતો.

ગ્રામલોમિયા (Village guides)

વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપી અથુક મુદત સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયે ગ્રામલોમિયા તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવતી. આ 'લોમિયા'ને આમોજતિના દરેક દરેક વિષય જણાવવા અને તે પ્રમાણે ગ્રામ જનતાને દોરવી. આ રીતે જ નેટલા ગ્રામલોમિયા નીમવામાં આવ્યા હતા. આ ગ્રામલોમિયા જે સેવાભાવી અને ઉદ્યોગશીલ નીવડ્યા હોત તો મિ. બ્રેઇનનું કાર્ય વધુ દીર્ઘ નીકળત ખરું. પણ સાંભળવા પ્રમાણે એમ માલુમ પડે છે કે આ લોકો કંઈ જ કામ નહોતા કરતા. ગ્રામલોમિયા માટેના વિદ્યાર્થીઓ મુખ્યત્વે લોકલ ખેડના સભ્યોના સગાવહાલા અને ઓળખીતા જ લેવામાં આવતા. રૂ. ૫૦ થી ઉપરના ભારે પગારો આપવામાં આવતા; ત્યારે કામ નહિ જેવું કરતા. ઉદ્યોગશીલ ન હોવાથી લોકોની આંખે ચડે એ સ્વાભાવિક હતું અને એવા હિપેક્રસીની અસર ન જ પડે, અત્યારે ગ્રામલોમિયામાંનો કોઈ રહ્યો નથી.

સહકારી ખેડાનો વહીવટ પણ સારો નથી ચાલતો, એવું ઘણા ગ્રામલોકો તરફથી સાંભળ્યું. ખેડના નોકરોને રૂ. ૧૫૦ થી ૨૦૦ નેટલા ભારે પગાર અપાતા, ત્યારે ચોર

બરનારને બહુ ઓછું મળતું. દિસાત્રમાં પણ ઘણા ગોટાળા થયા છે અને સેંકડો રૂપિયા ઉચાપત થયાનું સૂંઝળાય છે. આમાં ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકો પણ મોડાવાયા છે.

પહેલાં જે ગામડામાં નિશાળો ખોલવામાં આવી હતી તે બધી બંધ પડી છે. School of Rural Economics પણ બંધ પડી ગયું છે. ફૂડ હવે રહ્યું નથી. છાણાં યાપવાનો જે પ્રતિબંધ હતો તે રહ્યો નથી. લોકો હવે છુટ્ટી છાણાં યાપે છે. તે એટલે સુધી કે ગુરગાંવ પાસેના ત્રણ માઇલ પરના ગામડામાં તો મિ. જેમને બંધાવેલા મકાનની બીંતો પર પણ Persian Wheel નો કોષ લાગ્યે જ ઉપયોગ કરે છે, નવાં કોષ કરાવતું નથી, જૂના છે તે એક વા બીજે કારણે બંધ છે. નહેર પાસે કૂવા ત્યાં છીંધરા છે ત્યાં થોડાક ચાલે છે. બીજે બંધે બંધ છે મિ. જેમનના વખતમાં ગામડામાં ૧૦૦૦ થી વધુ ગુરગાંવ દળ ચાલુ થયાં હતાં તે બધાં ગુરગાંવમાં લોકો પાછાં નાખી ગયા છે. મિ. જેમનના વખતમાં મુઘરેલું બીંધાતું લોકો ખરીદતા પણ હવે બહુ જ થોડા ઘઉં. A. S. વાપરે છે. ખાતર પણ પહેલાંની માફક એકઠું કરે છે, ખાવાળીવા, પહેરવાઓદવા, નાદવાધોવામાં અને સમાજના બીજા રીતરિવાજોમાં કંઈ ફરક પડ્યો નથી. જે કંઈ સુધારા થયા તે દબાવ્યું હકતાં નીકળી ગયા. પ્રજામાં Reaction થયું છે. અને લોકો હતા ત્યાં ત્યાં આવી ગયા છે; અને હવેથી પ્રજામાં આ જાતનું કાર્ય ઉપાડવામાં આવે તો વિશ્વાસ મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડે.

આમોજતિના કાર્ય માટે નાણાંની જરૂર સ્વાભાવિક રીતે પડે. મિ. જેમને ચેતાની લાગવગથી ભણીતા શહેરી પાસેથી ફૂડ બેચું કર્યું અને તે સાથે ખેડૂતો પર ફૂડનો બોલો લાઘો. ખેડૂતને મહેસુલ બરવાનું હોય તેની સાથે અમુક ટકા કર ફૂડના રૂપમાં આ કાર્યમાં આપવો જ એવું નક્કી કર્યું. તેથી લોકોને ફરજિયાત રીતે આ ફૂડમાં પૈસા બરવા પડતા. મિ. જેમન રહ્યા ત્યાં સુધી, ચાળાઓ, Village guides અને અનેક મંડળો નખ્યા; નાટકો, પ્રદર્શનો અને shows થયા; હવે ફૂડ રહ્યું નથી; ચાળાઓ, મામજોમિયાં, નાટકો, પ્રદર્શનો વગેરે બંધ થઈ ગયાં. Village Committee એ નામની સરંચા છે. તેના પ્રમુખ District Inspector of Schools છે. તેઓ આ કાર્યમાં રસ ધરાવતા હોય એમ લાગતું નથી. સરકારી અમલદારોને મન આ અખતરો જૂતકાળમાં મદાન વસ્તુ તરીકે હતો. મિ. જેમનના વખતમાં બધા સરકારી અમલદારો આમોજતિના કાર્યમાં સક્રિય હોયો આપતા, સેવાશ્રીના આદર્શથી પ્રેરાઈને નદિ પણ મિ. જેમનના સરકારી હોદ્દાની સત્તાથી ડરી અંજાઈને અને ખુશામત કરવાના આશયથી જ. અત્યારે તો તેઓ મિ. જેમનના અખતરોને અવગણનાની દૃષ્ટિએ લુએ છે. આ કાર્યમાં કોઈ ખાસ રસ લેતું નથી. Body without soul ના જેવી આ અખતરોની અવરચા છે. થોડા વખતમાં Body જેવું પણ નદિ રહે. જે જે જાહેર સરંચાઓ બની કરી હતી તે તે દિનપ્રતિદિન તૂટતી જાય છે અને થોડા સમય પછી મિ. જેમનનો અખતરો જૂતકાળની વસ્તુ તરીકે થઈ જશે એમ લાગે છે.

મિ. જેમનનો અંગત સ્વાર્થ શો દનો તે તપાસીએ. કહેવાય છે કે તેને ઊંચી પાપરીએ ચડતું હતું. કીર્તિ અને નામના મેળવતી હતી. લોકોની દૃષ્ટિએ તો તેનો અખતરો નિષ્ફળ ગણાય છે. સરકારી અમલદારો પણ નદિ જેવી માનજરી રૂતિ પ્રયોગ તરફ દર્શાવે

છે. મિ. બ્રેઇને બે ચોપડીઓ લખી દિંદમાં તેમ જ વિદ્યાપતમાં ઉઠાવોલ કરી નામના મેળવી.

મિ. બ્રેઇનનો અખતરો નિષ્ફળ નીવડવાનાં મુખ્યત્વે આટલાં કારણો ગણવાય: (૧) બધું અમલદારની સત્તાની રૂએ થતું (૨) શુભવાળા કરતાં ઓળખાણવાળાને નોકરીએ રાખ્યા. (૩) સેવાવૃત્તિવાળાને વેતન મળતું નોંધ્યું તેથી ઘણું વધારે વેતન આપી ગ્રામભોમિયા તથા અન્ય કાર્યકર્તા વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો. (૪) પૌર્વાત્યને બદલે પાશ્ચિમાત્ય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કર્યો. (૫) અમુક નિશ્ચિત દિશામાં કાર્ય કરવાને બદલે અનેક દિશામાં થોડા થોડા પ્રયત્નો કર્યા. (૬) લોકોની આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક માન્યતાઓને પૂરેપૂરી સમજ્યા વિના સુધારા દાખલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આ લેખ ઉપરથી ગામડાંમાં કાર્ય કરનાર લોકોએને બોધપાઠ તેમ જ યોગ્ય દિશામાં સ્વયં મળી રહેશે અને મિ. બ્રેઇને જે જે શૂલો કરી તેમાં પડતાં અને કરતાં અટકશે તો આભોજિતિનું કાર્ય મારા પાયા પર ટકશે, યોગ્ય રીતે નક્કી અને સ્થાયી મુદ્દર પ્રગતિ કરશે એવી મારી માન્યતા છે.

અંબકલાલ લગવાનદાસ લલ્લ

કાવ અને કોયલ

(અગ્ધરા)

ખોષાએ કોકિલાઓ, કળકળ કરતા કાગડાના કુટુંબે,
આત્માની પ્રેરણાથી પવ્ય સ્વર ગીઠકા કોકિલા વિશ્વ ફરે;
તેવી રીતે કવિ આ ભડભડ બળતા વિશ્વમાં બિછરે છે,
કિંતુ એના ઉરેથી, અમીરસ સરખા સોત કાળ્યે સરે છે.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

દક્ષિણ આફ્રિકાની મિશ્ર કામો

દક્ષિણ આફ્રિકા છે તો દેશ નાનકડો, પણ તેમાં ઘણી કામોનો ખાચડો થયો છે. હિંદમાં મુઠ્ઠીભર ગોરાઓ બાદ કરતાં આખી વસ્તી લાઘ્ય છે તો તે એકધારી હિંદી ગણાય. હિંદી સંસ્કૃતિ એ તેનીસે કરોડ ભારતવાસીઓની વાડમાં એકસરખી વહે. હિંદુ કે મુસ્લીમ, પારસી કે શીખ, બધાએ હિંદીઓનું જીવન એકસરખું. ધર્મો જુદા, પણ સમ્યક્તા એક. આવી સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકા વિવિધ સંસ્કૃતિની વેદી છે. અહીં ત્રિવિધ સંસ્કૃતિનો મંગમ થયો છે. પશ્ચિમની પ્રજા સંસ્કૃતિ, બાન્દુઓની જંગલી સંસ્કૃતિ અને એશિયાની યુરેશીયનો સંસ્કૃતિ સાથે અચડાધ રહી છે અને સત્તા અને લાગવગને બળે ઝડપી સામ્રાજ્ય જમાવવા મેદાને પડી છે. પશ્ચિમની આ સળજ સંસ્કૃતિના વેગે બિન ગોરાઓને આકર્ષ્યા છે અને એ અખાડામાં રહેરી બાન્દુઓએ પણ ઝંપલાવ્યું છે.

બાન્દુઓથી અગાડી જઈ, પશ્ચિમાત્મ સંસ્કૃતિને વરનારા તે દક્ષિણ આફ્રિકાના 'કેપ ક્લાર્ડ' નામથી ઓળખાતા રંગીન લોકો. રંગીન લોકો હિંદના યુરેશીયનોની જેમ મિશ્ર પ્રજા છે. દેશીઓ અને ગોરાઓના વિષયી સંસર્ગનાં ફળ તે રંગીનો. રંગીનોનો આ સમઢ પોતાને યુરેશિયન પણ કહેવડાવે છે. રંગીનોમાં મલાયો, મોરીશિયનો અને દીઓલ લોકોનો કાપડા દ્વારા સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વસ્તીપત્રક ગણાય ત્યારે બિન ગોરી વસ્તીના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવે છે. બાન્દુઓ, એશિયાઈઓ, મિશ્ર અને બીજી કામો. દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓની (બાન્દુ) વસ્તી લગભગ પચાસ લાખ છે. એશિયાઈઓમાં હિંદીઓ અને ચીનાઓનો સમાવેશ કરાયો છે. જપાનીઓ માત્ર ત્રીસેક છે, પણ એશિયાઈ વિરોધક કાપડાઓ તેઓને લાગુ પાડવામાં આવતા નથી. આ ભેદનું દેખીતું કારણ જપાનનું બળ છે. બીજા એશિયાઈઓ નહિ જેવા જ છે. એશિયાઈ લોકોની વસ્તીનો ૯૦ ટકા ભાગ હિંદીઓનો બનેલો છે.

આ સ્થળે દક્ષિણ આફ્રિકાની વિચિત્ર મનોદર્યાનો પણ ઉદ્ભવ કરી દઈ. એશિયાઈ લોકોના વર્ગીકરણમાં યુનિયન સરકારે બૂગોળ તરફ લક્ષ ન આપ્યું; તેણે તો માત્ર રંગ અને રહેણીકરણ જોયાં છે. સીરિયા અને પેલેસ્ટાઈન એશિયાઈ દેશો છે, પણ સીરિયાને અને યહૂદીઓને કાપડાની દૃષ્ટિએ એશિયાઈ ગણવામાં આવતા નથી. તેઓનું રચાન ગોરાઓ સાથે રખાયું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૭૦,૦૦૦ યહૂદીઓ અને ૨,૦૦૦ સીરિયાનો છે.

કેપ ક્લાર્ડ લોકોનો ઇતિહાસ બદ્ધ જીવંત નથી, પણ રસિક તો છે જ. તેઓની કામની ચર્યાત સત્તરમી સદીના મધ્યમાં થઈ. એ વખતે ૩૫ કોલોનીમાં ૩૫ લોકો પહેલવહેલા જ વસવા આવેલા. બાર્થોલોમ્યુ ડાયમને દ્વારે કેપની શોધ થયાને ત્યારે ૧૫૦ વર્ષ જ થયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૬૫૨ના એપ્રિલ માસમાં પ્રસિદ્ધ ગવર્નર ફ્રાન્સીસ ટેન્ક વેલીએ જીતયો. અહીં તેમણે અર્ધનમ્ન જંગલી દેશીઓનાં થોડાં કુટુંબો જોયાં. એ દેશીઓનો

વડા એક ભાંગ્યુંવટયું અંગ્રેજી બાણુતો દેશી હતો. કાન રીખીક તેને હેરી કહી બોલાવતો. તેણે તેનો દુભાષિયા તરીકે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, અને ડચ સેટલર્સનો. દેશીઓ સાથેનો સહવાસ શરૂ થયો. તેણે ગોરી રીતભાત શરૂ કરી. તે ગોરાઓની જેમ બોલે, ચાલે, કપડાં પહેરે અને ખાણું લે. તે ખરેખરો યુરોપીય દેશી બની ગયો. તેની એક ભત્રીજીનું નામ ધવા હતું. કાન રીખીકે ધવાને પોતાના ઘરમાં રાખી અને તેને ગોરી સંસ્કૃતિમાં ઉછેરવામાં આવી. સોળ વર્ષની ઉંમરે તો ધવા ડચ ભાષા શીખી ગઈ અને છૂટથી બોલતી થઈ.

ધવાનું જીવનવૃત્તાંત પ્રાચીન સેટલર્સના ઇ. સ. ૧૬૫૨-૧૬૭૪ સુધીનાં 'જર્નલ'માં મળી આવે છે. ધવા પોતાની યુરોપીય રીતભાતથી પોતાના જાતલાઈ દેશીઓ પાસે દમામથી કામ લેતી. દુભાષિયાપણું કરતી હોય ત્યારે સરસ યુરોપીય પોષાકમાં સજ્જ થતી. જાણે તે પોતાની હોટેન્ટોટ કોમની રાજરાણી ન હોય. પશ્ચિમની આ અસરથી તે જાણે સુધરેલી હોય તેમ દેખાતી, પણ કોઈક વાર તો તે યુરોપીય રીતભાતને પોતાનાં કપડાં સાથે ફગોળા દેતી અને પોતાના લોકો સાથે નગનતા અને મહિનતામાં મજા માણી મિશ્ર સંસ્કૃતિનું અદ્ભુત દર્શન કરાવતી. પુખ્ત વયની થતાં સુધીમાં તેણે રસિકતાના ઘણાંયે અસહાપણટા કર્યાં. તેને બે છોકરાંયે થઈ ગયાં. તેમાં એક તો ગોરાનું હતું. તે આજે અહીં તો કાલે ત્યાં એમ ભટકવા લાગી. છેવટે ઠેકાણે આવી, ડાહી થઈ હોય એવું જણાયું. ભાવિ સારી ચાકચક્કગતના વચને તેને ક્ષમા જણવામાં આવી, અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લેવામાં આવી. ધવા ૨૧ વર્ષની ઉંમરે ૨૭ વર્ષના ડચ સાહસિક પ્રવાસી અને સર્જન પીટર કાન મીરહોફને પરણી. દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં દેશી અને ગોરાના ખ્રિસ્તી રિવાજ મુજબ આ પહેલવહેલાં લગ્ન થયાં. આ લગ્નનો આશય દેશી અને ગોરી કોમ વચ્ચે સદ્ભાવ પ્રસારવાનો હતો. તે હેતુ તો ન સધાયો. વળી લગ્ન સુખીયે ન નીવડ્યાં. તેઓ રોજન ટાણુ ગયા બાદ વીરહોફ પ્રવાસ અર્થે માડાગારકર ગયો અને દેશીઓને હાથે તેનું ખૂન થયું. ધવા વિધવા થઈ, અને દારૂનું વિશેષ સારણ લેવા લાગી. તેને સર્જનના મેટનાં-તણુ છોકરાં-થયાં હતાં. સર્જનના મગજ બાદ તેનું જીવન અગાહિની જેમ અનાયાર, બ્યભિયાર, હેવાનિયત અને મિશ્ર સંસ્કૃતિ વચ્ચે જ પસાર થયું. ૧૯ જુલાઈ ૧૬૭૪ના રોજ તે મરણુ પામી.

ધવાના જીવનચરિત્ર વિષેનો નિદાત્મક હુમલો ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન 'જર્નલ' માં થયો છે, પણ કેટલાક વિદ્વાનો એ મતને મજબૂત નથી. તેઓ કાન રીખીકના જ શબ્દો રજૂ કરી કહે છે કે: ધવા 'એક હોટેન્ટોટ કુટુંબની સદસ્યી બુવતી હતી.' આમ છતાં ધવાના આખા જીવન પર તેમના સદસ્યીની દૃષ્ટિએ વિરોધ પ્રકાશ પાડનાર પ્રમાણુભૂત મંત્રોધન થયું નથી. આ ઉપરાંત વળી એક પ્રપ્રદાય એવો છે કે જોઓની માન્યતા પ્રમાણે બધા રંગીનોની ઉત્પત્તિ ગેરકાયદેસર સંસર્જથી થઈ. તેઓ તે માટે ધવાના જ પીટરકાન મીરહોફ સાથેના કાયદેસર લગ્નનું દર્શાવ ટાંકે છે. કેટલાક રંગીનનેતાઓ એવો દાવો કરે છે કે રંગીનો એ હોટેન્ટોટ ડચ પ્રજાનો પરિવાક નથી; પણ મલાય-ડચ-લગ્નનો ફાલ છે. કેટલાક રંગીનો તો સંપૂર્ણ ગૌરાંગ છે અને તેઓ ગોરાઓ જેટલા જ શહેરીત્વના હકોનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. રંગીનોની રહેણીકરણી ગોરી રહેણીકરણી જેવી જ છે; નામો પણ સરખાં જ છે, ધર્મ પણ સરખો જ છે. એટલે ગૌરવર્ણી રંગીનો સદેજાઈથી ગોરા તરીકે ધણી જાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા પેચરગી પ્રખ્યાતો ધામ છે. તેને અંગે આંતર-કોમી લગ્ને તેનો ઇતિહાસ શરૂ થયો છે. આંતર-કોમી લગ્નનાં ફળોએ રંગીન કોમ જન્મ પામી છે. આ ત્રિવિધ મંદરૂતિવાળા દેશમાં-જે દિંદોની જેમ ધાર્મિક સંસ્કારની ઉચ્ચ શ્રેણી પર નથી લાં આંતર-કોમી લગ્નો થયાં જ કરવાનાં એમ કેટલાકનું માનવું છે. મિત્રસમથી પ્રગ ધણેભાગે વર્ષામંદર બને છે; મિત્ર લગ્નો બહુ થોડા કિસ્સાઓમાં જ ફળદાયી નીવડે છે; મોટે ભાગે તે નિરાશા-જનક બને છે અને તેમાં સંડોવાયેલાઓને ખરાબો કરવાનો પ્રસંગ સાંપડે છે. પણ ન્યાં નિકટ સહવાસ સુઘળ્ય છે અને કામવાસના વૃદ્ધ કરવાનાં સાધન અધૂરાં છે ત્યાં આ પરિસ્થિતિ કુદરતી રીતે ઉદ્ભવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા નાની વસ્તીવાળા દેશમાં જે આજે આવા સંનેગોમાં જન્મ પામેલી પ્રજાની સંખ્યા લાખ જેટલી છે. હવે તો, કેપ સિવાયનાં પ્રાંતમાં, ગોરા અને બિનગોરા વચ્ચેના લગ્ન પર પ્રતિબંધ મૂકાયો છે; તેથી આવાં લગ્નો ચમકાવનારી રીતે વધતાં જતાં નથી. રંગીનો માંદોમાદો પરણે છે અને તેઓની એક જુદી કોમ યર્ષ ગણ છે. દિંદોઓમાંયે થોડાક એવા નીકળ્યા છે કે જેઓએ રંગીન છોકરીઓ સાથે લગ્ન-ગાંઠ બાંધી છે. તેઓ ધણે ભાગે દિંદોથી વિરુદ્ધ બન્યા છે. ગોરાઓ અને બિનગોરાઓ વચ્ચેનાં લગ્નનું પરિણામ જન્મે વર્ગ માટે સમાજ-અશ્રુતામાં આવે છે. તેમના તરફ પોતાની કોમનો ચાદ રહેતો નથી. સાધનસંપન્ન બિનગોરાઓને જ ગોરી સ્ત્રીઓ પોષાય છે. થોડા લણેલા દિંદોઓને મહે ગોરાંમ પત્ની બિરાજે છે. તેઓનાં જીવન સાધારણ રીતે સુખી છે; પણ જે લગ્નો પાછળ લક્ષ્મીનું બળ નથી રહ્યું તે લગ્નો એ કંપનીઓ માટે દયાજનક નીવડ્યાં છે. પણ આવા કિસ્સા બહુ થોડા છે.

કેપના રંગીનો, જે મિત્ર કોમ છે, તેઓની વસ્તી ૫,૮૭,૫૪૦ છે. તેમાંથી લગભગ ત્રણ ભાગની વસ્તી કેપ પ્રાંતમાં જ છે. બાકીની ટ્રાન્સવાલ, ફ્રી સ્ટેટ અને નાતાલમાં વહેંચાયેલી છે. કેપમાં તેઓને મતાધિકાર છે. તેમ બીજાંયે બધા બિનગોરાઓને મતાધિકાર છે, એટલે તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાનો અવાજ રજૂ કરી શકે છે. રાજદારીઓ પણ તેઓને હાથમાં રાખવા તલસતા હોય છે; કેમકે તેઓના મતાધિકારની ગરજ દરેક ચૂંટણી વખતે પડે જ છે. કેપમાં દિંદોઓ, બાન્ડુઓ અને રંગીનો બીજા પ્રાંતો કરતાં રાજદારી દૃષ્ટિએ ચડીઆતા છે. તેઓ ઉપર વિરોધી કાયદાઓની આફત પ્રતિદિન ધૂરકતી નથી, તેઓ ઉપર દુમલાઓ ઓછા થાય છે. એ બધાંનું કારણ તેઓ પાસે રહેલું મતાધિકારનું સંગીન બળ છે.

રંગીન લોકો દેખીતી રીતે બે રાજદારી પક્ષમાં વહેંચાયા છે. એક પક્ષ માને છે કે બધીયે બિનગોરી કોમોને એકત્ર કરી ગોરાંમ સરકાર પાસેથી સમાનતાના હક પ્રાપ્ત કરવા; વિરુદ્ધ પક્ષ માને છે કે ગોરાઓ સાથે સહકાર કરી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કરવો. વિશેષે કરીને આવો વિચારબેદ કોઈ પરિપક્વ ભરવાની હોય કે સરકારને રજુઆત કરવા જવાનું હોય ત્યારે જ ઉમ રીતે પ્રકાશમાં આવે છે. રંગીન લોકોનું એક જ વર્તમાનવત્ત ને સામાજિક 'ધી સન' છે. દિંદોઓનો રંગીનો સાથેનો રાજદારી મંબંધ લાગણીમયો છે. રંગીનો દિંદોઓ તરફ શત્રુની નજરે નથી જોતા. તેઓ એકંદરે બાઈચારો બળવે છે. તેનો તાબો દાખલો દમણાં જ ટ્રાન્સવાલના દિંદોઓની સોનેરી લતામાંહેની સ્થિતિ તપાસવા માટે બેટલ ટ્રાન્સવાલ એશિયાઈ ટેબોર કમિશન સમક્ષ રંગીન લોકોનાં મંડળે દિંદો રજુઆતોને ટેકા આપનારું નિવેદન સમર્પણ કર્યું હતું. અને રંગીન કોમની મૈત્રી દૃઢ કરી હતી.

રંગીનોતું ટ્રાન્સવાલમાં આગમન ક્ય પ્રવાસીઓ સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૬માં થયું. તેઓએ, મલાયોની જેમ, ક્ય લોકોની શુદ્ધતામાં પોતાનું જીવન પરાચું હતું. આ મહાન પ્રવાસ 'ધી ગ્રેટ બોર ટ્રેક'ના નામે ઓળખાય છે. ઇતિહાસમાં એ પ્રસિદ્ધ બનાવ છે; અને તેનાં ચિત્રો દક્ષિણ આફ્રિકામાં રચે રચે નજરે પડે છે. સ્વમાન સાચવવા માટે કેપ ટાઉની બોર લોકોએ વાલ નદી ઓળંગી અને વાલ નદીના ઉપરના ભાગને ટ્રાન્સવાલ નામ અપાયું. આ બીજી પ્રવાસ, જે એ જમાનાની અગ્રણ્ય દેશના પ્રવાસની મુશ્કેલીઓથી ભરપૂર હતો, તેમાં રંગીનો 'ફૂર ટ્રેક્સ' સાથે ચાલી નીકળ્યો હતા. તેઓના શિક્ષાની સેવા કરી, તેમના બનમાલનું રક્ષણ કરવામાં પોતાનો કાળો આંખી તેઓ ક્ય લોકોના એક જરૂરી અંગરૂપ બની ગયા.

રંગીનો લોકોનું રાજદ્વારી સ્થાન ગોરાઓ અને બાન્ડુઓની અધ્યક્ષતાએ છે. તેઓમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વહેતી હોવાથી તેમને દક્ષિણ આફ્રિકાની વસ્તીના સ્થાપી અંશ તરીકે સ્વીકારવામાં સરકાર વધો લેતી નથી. કેપમાં બાન્ડુઓને મતાધિકાર જૂટવવા સરકાર કહી રહી છે, અને એ કડિન ત્રણ પાંચેક વર્ષથી ચર્ચા રહી છે; પણ રંગીનોને તેઓથી ચડીઆતું સ્થાન આપી તેઓના હકો સુરક્ષિત રાખવાની સરકારની ના નથી, સરકારની આ બેદનીતિ દરેક ક્ષેત્રમાં દટિગોચર થાય છે. સરકારી ઑફિસોમાં, નિશાળોમાં, રેલવેઓ કે કારખાનાંઓમાં રંગીનોને દેશીઓથી ચડીઆતો પગાર મળે છે.

કેળવણીની દૃષ્ટિએ, રંગીન લોકોએ ચમકાવનારી પ્રગતિ કરી ન કહેવાય; છતાં એટલું તો કહેવું પડે કે તેઓમાં નિરક્ષરતા બહુ ઓછી છે. તેઓની વસ્તીનો સરવાળો પચાસ લાકા ભાગ વાંચી શકે છે. તેઓમાં હલુ યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો પવન વાયો નથી. કદાચ એમ પશું હોય કે તેઓનાં મર્યાદિત સાધનો વચ્ચે નડતાં હોય. કેપમાં તથા રંગીન દાકતરો અને ઇન્જિન્યરી છે. મેટ્રીક સુધી પહોંચેલા અને શિક્ષક તરીકે કેળવાયેલાની સંખ્યા સારી છે. બોએલા રંગીનોનો પાંચ લાકા ભાગ શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે.

કેપમાં રંગીનો માટે ઇ ટૂનિંગ સ્કૂલો છે, ટ્રાન્સવાલમાં ૪ છે અને ફ્રી સ્ટેટ તથા નાતાલમાં એક છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બિનગોરાઓની (દેશીઓ સિવાય) નિશાળોની સંખ્યા ઇકંદ છે. વિદ્યાર્થીનો માયાદીક અર્થ પા. ૨-૧૭-૨ સરકાર તરફથી અપાયો છે. કેપમાં રંગીન વિદ્યાર્થીઓની પ્રાથમિક શાળાઓમાં કુલ સંખ્યા ૭૭,૦૦૦ છે. નાતાલનો આંકડો બહાર નહિ આપ્યો, પણ તે સિવાયના કેપ, ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટ ત્રણેય પ્રાંતોનો કુલ આંકડો ૮૫,૦૦૦ છે. ૩૦,૦૦૦ છોકરાંઓ નિશાળની ઉંમરનાં છે. પણ કેળવણીની સગવડને અભાવે રજા છે. કેપની રંગીન નિશાળોનો ૬૦ લાગ તો ચર્ચની નિશાળોનો જ બનેલો છે.

રંગીનો અને બધા બિનગોરાઓ માટે પ્રાથમિક કેળવણી મરજિયાત છે; ગોરાઓની જેમ ફરજિયાત નથી. દરેક વર્ગ માટે નિશાળો લુદી રખાય છે. પણ યુનિવર્સિટી કોલેજોમાં રંગીનોના પ્રવેશ માટે કાનુનનો પ્રતિબંધ નથી.

રંગીન લોકો વિશેષે કરીને દરિદ્ર કામ છે. તેઓની દરિદ્રતાનો ચિત્તાર થોડાં અહવાલિયાં પહેલાંની મળેલી સંયુક્ત ગોરા-રંગીન પરિષદમાં 'રજૂ' ચર્ચા હતો. રંગીનો માટે બાજી ખેતરમાં અને ઘરમાં કામ કરનાર નોકરવર્ગ છે. આ ઉપરાંત કેટલાક દુકાનોમાં, કારખાનાંઓમાં, અને ઑફિસોમાં કામકાજ કરે છે. તેઓ ગોરાઓના સહવાસથી સુતાર, લુદાર,

દડિયા વગેરેનું કામ શીખી ગયા છે અને ઘર બાંધવાનું કામ એણે ખરચે કરી આવે છે. પણ રંગબેરંગોપાક કાપદાઓ રંગીનોની આર્થિક પ્રગતિના માર્ગમાં ખીલારૂપ છે અને તેને પરિણામે રંગીનો ભાગે ચઢી શકતા નથી. તાજેતરમાં રંગીનોની આર્થિક સ્થિતિની સત્તાવાર તપાસ કેપટાઉનમાં થઈ હતી. તેને પરિણામે એવી સ્થિતિ-માલમ પડી હતી કે ૬,૪૨૦ કુટુંબોમાં ૪,૦૦૦ કુટુંબો એવાં હતાં કે જેઓની એક 'સ'યુક્ટ કુટુંબ દીક માસિક આવક દસ પાઉંડથી ઓછી હતી. ૪૬૬ કુટુંબોની આવક ચતુર્થ હતી. રંગીનોની દરિદ્રતા એવી છે કે બીજા દિવસે ગંજ મળે તો જ ખોરાક ખવાય, નહિ તો જૂપે મરવું પડે. એક બીજી તપાસને પરિણામે એ સત્ય પ્રગટ થયું હતું કે ૬૦,૦૦૦ માણસોનાં કુટુંબો એક ઓરડામાં ઘીલેધીલ વસનારાં છે. એક મુકરદમા પ્રસંગે મેજરટ્રેડ સમક્ષ પુરાવો રજૂ થયો હતો કે એક ગંધીય ઓરડામાં એક ખાટલા પર પાંચ માણસો સૂતાં હતાં. આવા સંજોગોમાં માખાપો જીકરડાને અને છાકરાંઓ આરામ માટે ગટરનો આશરો લે એમાં શું નવાઈ ? રંગીનોની આ દુર્દશા માટે મોટે ભાગે ગોરાઓ જવાબદાર છે અને એ વસ્તુસ્થિતિના સ્વીકાર કેપનાં પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રો પણ કરે છે. આ સંજોગોમાં તેઓની આર્થિક પ્રગતિ કરવા ગોરાઓએ પ્રયત્ન હાથ ધરવી જોઈએ એવી દલીલ સજળ રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે.

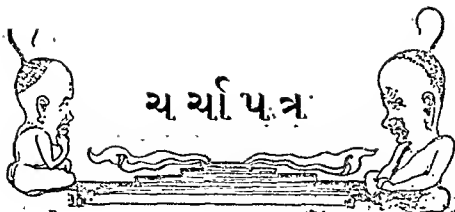
રંગીનોને દેશીઓથી અલગ રાખવાનો સરકારનો હેતુ શુભ નિષ્ણાવણો છે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે યુનિયન સરકારની મનેચ્છા "સોફ્ટ દક્ષિણ આફ્રિકા" કરવાની છે. તેને કાષ્ઠ બિનગોરી કામની લપસપ ગમતી નથી. તેઓથી અને તો તે આજે બધા પે બિનગોરાઓને દેશવટે આપી દે. એશિયાઈ લોકોને માટે દક્ષિણ આફ્રિકા એક અસહ્ય દેશ બનાવી દેવા, તે વિવિધ ત્રાસજનક અને અન્યાયી કાપદાઓ મઢી રહી છે. વિદેશ-વસવાટ અને સ્વદેશ-સ્વદેશ-ગમનની કુડી યોજનાઓ હાથ ધરી રહી છે, તેણે દેશીઓને હંમેશને માટે શુભામ રાખવા વિવિધ કાપદાઓ ઘડ્યા છે, અને આજે તેની મનેચ્છા દેશીઓને દેશના અમુક ખૂણાઓમાં બંધે કરી દઇ તે પ્રશ્નો કડવો કરવાની છે. આજે તે રંગીનોને જરા પ'પાળી રહી છે, પણ હિંદી અને દેશી પ્રશ્નો કડવો થઇ જશે તો તે બાદ તેઓનો વારો આવશે એમ હું ચોક્કસ માનું છું. સરકાર બિન ગોરી કામની ૫૮ પર પોતાનો હેતુ સાધવાનો મદાર બાંધે છે. દેશીઓને રંગીનોથી અલગ પાડી, હિંદીઓને એ બન્ને કામોથી નિરાળા રાખી, ત્રણેય કામને માટે જુદા જુદા કાપદાઓ રાખી સરકાર બેદનીતિથી કામ લઇ રહી છે. રંગીનોમાં દળ શુભાખી' મનોદઘા વહેતી હોવાથી, દેશીઓ અત્યંત કચરાયેલા અને પરાધીન હોવાથી, અને હિંદીઓ માત્ર પોતાના આજ્ઞાના જ સ્વાર્થ વિચારવામાં તલલીન બન્યા હોવાથી, ત્રણેય કામનું સંગઠન થયું નહિ. જો દક્ષિણ આફ્રિકાના બધાં પે બિન ગોરાઓ રાજદારી વિષયમાં એકત્ર થાય અને સરકાર સામે સમાનતાનું યુદ્ધ આદરે તો જ તેઓ આબાદ થઇ શકે. જો તેઓ ગોરાઓની બેદનીતિનાં રમકડાં બનેશે, બિનગોરી-પ્રજના સામાન્ય લાભ તરફ દુર્લભ કરશે, અને સ્વમાનને અનિર્ણય એ મુશ્કેલ તો બિનગોરાઓ-હંમેશને માટે અર્ધ-ગુલામ રહેશે અને ગોરાવાદનીતિ વિજયવાંતી બનેશે એ નિર્વિવાદ છે.

પકવાકના સહવાસથી—

(એક સહેલકિત)

પહો સિંધુ આંકા ક્ષિતિજ કરને શું ચુમી રહ્યો !
 દિનાન્તે થાકીને દિનકર પ્રિયા-દર્શન ચહ્યો !
 બધાં પંખી પ્રાણી હૃદય-નતિ કામ્યે કરી રહ્યાં,
 પરંતુ મારે તો પળવિપળ જાયે નવ સદ્યાં.
 ધરાને કે તાપી જ્વલન પરિતોષી રવિ ગયે,
 રુઝાવે, આશ્વાસે, તદપિ મણ, સ્વામી શશી સમેા;
 દિને વૃક્ષોએ તો જ્વલનમહીં એ પોષણ અહીં,
 હવે જ્યોત્સ્ના-ખોળે શયન કરશે સ્વપ્ન-મધુર.
 મને કાં આ લાસે સમ સમય તોયે વિષમ શો ?
 મને કાં ના લાધે રસ-સદન કે રમ્ય વિષયો ?
 સહુના આહ્વાદે હૃદય મુજ આહ્વાદ ન થકે—
 મારે તો તો મારી કુટિલ હંગામું એ જ ફળ છે.
 ન જો વૃત્તિ મારી જ્વલનમહીં કે પાઠ લણતી-
 અને જો ના મારી વિષય-મૃગતૃષ્ણા વિરમતી-
 ન જો તત્વાધ્યાસે અલિપ્ત-ધડીને અનુભવું-
 અરે તો ક્યાં શાંતિ વિમુખ-સમયે મેળવી શકું ?
 બૂલેલા પાસાને નિયમિત હવે કાલ કરશું
 કહી આવું ના ના ” વચન હૃદયે એ વસી રહ્યું;
 બૂલેલાને કિંતુ તિમિર-સમયે ક્ષમ્ય ન ગણ્યો,
 વિચારો વીધીને, અવનિ-પટને આવરી રહ્યો.

પ્રતાપરાય પ્રભાશંકર પંડ્યા

(૧)

મે. તંત્રી મહાશય,

પ્રસન્ન જરા હાસ્યજનક લાગે છે, પણ પૂછવા ખાતર પૂછું છું.

સારી કહી શકાય એવી થોડીક નવલો મેં વાંચી છે. દાખલા તરીકે 'શિરીય', 'કાકિલા', 'પૂર્ણિમા', 'શુજરાતનો નાય', 'પાટણની પ્રભુતા', 'રાજધિરાજ', 'કોનો વાંક?', 'રનેહસંભ્રમ' નો ચરઆતનો ભાગ, 'સરસ્વતીચંદ્ર', બંકિમચંદ્રની 'રજની', 'our Mutual Friend' (Dickens), 'Pride & Prejudice' (Jane Austen) વગેરે પણ એમાંની કોઈ પણ નવલમાં નાયકને ભાષ હોતો નથી, ને હું ધારું છું કે 'દિવ્ય ચક્ર'ના અરુણને, અને 'જયન્ત'ના જયન્તને પણ ભાષ નહિ જ હોય.

આમ કરવું એ નવલકથાનો નિયમ છે કે એવી પ્રથા જ પડી ગઈ છે?

નાયિકાઓને ખેંદનો હોય છે.

અનિલ દહેરી, મુ. મુસ્ત

(૨)

પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની ગણતરીનો એક કોયડો.

૩૦મા કડવામાં નળ પુષ્કરની સાથે ઘન રમવા બેસે છે ત્યારે આંરીતની હોડ બંધ છે:—

“જે હારે તે રાજ મેલી, ત્રણ વરસ વન જાયછ; .

ત્રણ વરસ ગ્રામ જ રહેવું, વેપ અન્ય ધરી છ.”

એટલે હારનારે ત્રણ વરસ વનમાં રહેવું અને ત્રણ વરસ ગ્રામ રહેવું અને આ જ અર્થ સંભવિત લાગે છે; કેમકે નળરાગની વાર્તા જ પાંડવોને દૃષ્ટાંત રૂપે કહેલી છે તે. પાંડવોને પણ અમુક વર્ષ વનવાસ અને અમુક વર્ષ ગ્રામવાસ રહેવાનું હતું. પ્રેમાનંદની યોજના એવી જણાય છે કે નળ પહેલાં ત્રણ વરસ વનવાસ રહ્યો અને પછી બાકુકને વેપ ત્રણ વરસ ગ્રામવાસ રહ્યો. કારણ કે ઉપરે દમયંતીને મન્યા પછી અગ્રપર્ય અગ્રિયાણા પડી જાય છે ત્યારે નળ કહે છે કે:

“ દસ માસ તે પેટમાં રાખે, અધિક થાય તો ઝાણું બાખે;
ત્રણ વરસ લગી ડાણુ રાખે, બલાઈ તમારી થઈ જીવ આખે.”

(કડવું ૬૩ મું. કડી ૪ થી.)

આ ઉપરથી એમ જ અંતુમાન થઈ શકે કે નળે ત્રણ વરસ વનવાસમાં ગાળ્યાં અને ત્રણ વરસ બાહુકરૂપે શુભવાસમાં ગાળ્યાં. પણ આ યોગના અન્યત્ર કવિની નજર બહાર ગઈ જણાય છે.

દમયંતી અને નંજ કેટલે વખતે જુદાં પડ્યાં અને તે પછી દમયંતી માસીને ત્યાં કેટલો વખત રહી તે જાણવામાં નથી. પણ આ બધું બની રહ્યા પછી રાજગુરુ સુદેવ સાથે ઝોળખાણુ થતાં દમયંતી પાછી પીયર જાય છે અને ત્યાં કવિ કહે છે કે:

“ મૂકાવ્યો વેપ ત્રાત તાંતે, બાળક મુક્યા ખોળે રે;

બે વરસે બાળકાં ને, માતાને મળ્યા આ દોળે રે. ” (કડવું ૫૦ મું.)

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે દમયંતી બે વરસ પછી બાળકાને મળી એટલે હજુ નળને મળવાનાં ચાર વર્ષ બાકી રહ્યાં પણ કવિ કહે છે:—

“ દુઃખે દિવસ નાંખે દમયંતિ, એક વરસ ગયું વહી રે;

ત્રણ સંવત્સરની અવધ વીતી, નાથ આવ્યો નહીં રે. ”

પછી તરત સુદેવને તપાસ કરવા મોકલે છે અને ત્રણપણીને ત્યાં બાહુકની લાજ લાગે છે. તરત સ્વયંવરના ખબર, કહેવરાવે છે અને પછી તરત જ મેળાપ થાય છે. આ રીતે દમયંતી સંબંધી કથનોત્તર વિચાર કરતાં છ વરસ મળી રહેતાં નથી.

આ તે કવિની ચરતચૂક છે કે આનો બીજો કોઈ ખુલાસો છે ?

રૂમા શોધન

રૂપની ઇર્ષ્યા

(વસંતતિલકા)

સ્પર્ધા કરે કમળની શરી આ હસીને,
કોથે બીટે કમળ પાંખડીઓ ઠસીને;
કાળા બીટે બ્રમરને ઉર સાથે ખ્યારે,
ઈર્ષ્યા બને ન રૂપની અતિ અધ ક્યારે ?

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

(૧) હિંદના લોકોની ગરીબાઈ; તેઓ શી રીતે જીવે છે ?

હિંદની વસ્તીની સરેરાશ વાર્ષિક આવકના અડસદા આ પ્રમાણે બહાર પડ્યા છે:

વર્ષ	અડસદો કરનાર	રૂપિયા
૧૮૭૦	દાદાબાઈ નવરોજી	૨૦
૧૮૮૨	સર ડેવીડ બરથુર	૨૭
૧૯૦૧	લોર્ડ કર્ઝન	૩૦
૧૯૧૧	આન. ઇ. એમ. કુક	૫૦

૧૯૨૧માં મદ્રાસના ખેતીવાદી ખાતાના આંકડાની સાખાએ એ પ્રાંતની વાર્ષિક સરેરાશ આવક રૂ. ૧૦૦ હોવાનો અડસદો કર્યો હતો; પણ બાવના ઉછાળાએ આ આવક ૧૮૯૯માં રૂ. ૪૨ કરી નાખી. ડૉ. હેરફડમાને હમણાં જ દક્ષિણનાં બે ગામડાંની સરેરાશ આવકની તપાસ કરી હતી: એકની સરેરાશ ૨૧૦૪ આવી હતી. ૨૫ માથુસોની વાર્ષિક સરેરાશ આવક રૂ. ૭૭ હતી, ૧૩૭ ની રૂ. ૬૨ હતી અને બાકીના ૩૫૨ ની રૂ. ૩૨ હતી.

આનો અર્થ એ થયો કે લોકો પાસે પૂરી ખોરાક અને લૂગડાંનાં પૈસા નથી. તેઓ મોટે ભાગે નાદાર અને અર્ધો ભૂખમરો વેઠનારા છે. બીજા ગામડાંમાં કુટુંબની સરેરાશ આવક રૂ. ૧૬૮૮ હતી અને અર્થ રૂ. ૨૧૯૬ હતું, એટલે કે માત્ર જીવન ટકાવવા માટે આવક કે હતી. "૮૫ ટકા કુટુંબો નાદાર હતાં. સામાન્ય રીતે જીવન ગાળવા માટે તેઓને જે રકમ જોઈએ તેના ૫૧.૫ ટકા તેમની આવક હતી. હિંદીઓની ધટતી જતી આવકથી બ્રિટિશ ઉમરાવોમાં ખજાણાટ થયો હતો. ૧૯૦૧ના ૧૬મી ઓગસ્ટના રોજ તે વખતના હિંદી પ્રધાન લોર્ડ નોર્થ હેમિલ્ટને જાહેર કર્યું હતું કે "જો એમ બતાવી શકાય કે આપણા કારભાર હેઠળ હિંદની રાષ્ટ્રીય આબાદી ધટી છે તો આપણે નિંદાને પાત્ર છીએ અને તે દેશના કારભાર માટે આપણામાં વધારે વિશ્વાસ મૂકવો ન જોઈએ, એ વાત હું એકદમ કથુબ કરી લઉં છું." હવે લોર્ડ કર્ઝને એ જ વર્ષના માર્ચની ૧૮મી તારીખે કહ્યું હતું ખાતે વાઇસરોયની કાઉન્સિલમાં હિંદી બજેટ રજૂ કરતી પોતે જ કહેશે. રૂ. ૩૦નો અડસદો ખેડે પાડવા કોશિષ કરી હતી અને ઉમેર્યું હતું કે આ આંકડા નિર્વિવાદ છે તેમ હું કહેતો નથી. એમાં અનુમાનનું તત્ત્વ છે અને એવું જ તત્ત્વ ૧૮૭૦ના આંકડામાં પણ હતું.

અત્રે અમારો ઇરાદો હિંદની ગરીબાઈ અને બેઠારીનું ખરું ચિત્ર રજૂ કરી તે સ્થિતિ બંને ત્યાં સુધી સુધારવા કે દૂર કરવા પર અડાં કરી બ્રિટિશ જનતાના આત્માને જગાડવાનો છે.

વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં સરકારે દર વર્ષે સરેરાશ દશ લાખ પૌંડથી વધારે અને બીજા દશકામાં ૩૪૦ કરોડ રૂપીઆથી વધારે રકમ દુકાળથી પીડાએલાને રાહત આપવા માટે વાપરી.

હવે દુકાળની સંખ્યા અને જનની ખુશારી મિ. રિઝીએ સત્તાવાર રેકૉર્ડમાંથી આ પ્રમાણે પૂરી પાડી છે:

વર્ષ	દુકાળની સંખ્યા	અડસ્ટે કે નોંધદારા ગણાયેલાં મરણ
૧૮૦૦ થી ૧૮૨૫	૫	૧,૦૦૦,૦૦૦
૧૮૨૬ થી ૧૮૫૦	૨	૫૦૦,૦૦૦
૧૮૫૧ થી ૧૮૭૫	૬	૫,૦૦૦,૦૦૦
૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦	૧૮	૨૬,૦૦૦,૦૦૦

૧૯૦૧થી આજ સુધીના આંકડાની રાહ જગત દબ્બુ જોવા કરે છે. લેન્સેટ ખાસ બૂખમરો કે તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ દર્દો વડે મરી ગએલાનો, ૧૮૬૦ થી ૧૯૦૦ સુધીના માત્ર દશ વર્ષનો આંકડો ૧૯,૦૦૦,૦૦૦ કાઢ્યો છે.

સર એન્ટની મેકડોનાલ્ડે (દુકાળ કમિશનના પ્રમુખ) લોકો, ‘માખીઓની જેમ કેમ મરી ગયા’ તેનું વર્ણન આપ્યું છે. મિ. રિઝી ૧૭૯૪ થી ૧૯૦૦ સુધીનાં ૧૦૭ વર્ષમાં આખી દુનિયામાં ઘડાઈ દ્વારા મરણ પામેલાનો આંકડો ૫,૦૦૦,૦૦૦ આપે છે અને તેને હિંદમાં માત્ર દશ વર્ષમાં (૧૮૬૧-૧૯૦૦) દુકાળથી મરણ પામેલાં ૧૯,૦૦૦,૦૦૦ની સંખ્યા સાથે સરખાવે છે.

દુકાળના આંકડાઓનો બોધપાઠ એ છે કે દુકાળ હિંદમાં ઘરં ફરી ગયો છે. તે વર્ષોવર્ષ આવ્યા ફરે છે અને હિંદી સરકારના પ્રયાસ છતાં જનસમાજનો આ ઝેરી નાગ હિંદના ગરીબોનાં કાળજાં ચૂસી રહ્યો છે.

‘દુકાળ સંબંધી પૂરી વિગત જાણવા ઇચ્છનારે તે વિષય પર હિંદીઓએ તથા અંગ્રેજોએ લખેલાં પુસ્તકો તથા દુકાળ કમિશનના હેવાલો વાંચવા જોઈએ. હું તેના અગત્યના મુદ્દા આપવાનો ચલ્ન કરીશ.

આપણે જે યુગના જમાનામાં રહીએ છીએ. તે યુગ મનુષ્યજીવનની મહત્તા સમજતો નથી અને દુકાળને ધરિરે હિંદીઓની સર્જનાત્મક ચક્તિને સુધારવા માટે મોકલ્યાનું માને છે. હિંદીઓ માધ્યમના સિદ્ધિઓનો અમલ કરતા નથી. તેથી દુકાળથી થયેલ આર્થિક નુકસાનનો પ્રશ્ન મોખરે આવે છે.

મિ. રિઝીએ ૧૯મી સદીના છેલ્લા દશકાના બે જળરા દુકાળે પૌં. ૧૨૦,૦૦૦,૦૦૦ દર વર્ષે ખૂંચવ્યા એવો અડસટો કાઢ્યો છે. આ રીતે ગરીબાઈથી દુકાળ અને દુકાળથી ગરીબાઈ ઉત્પન્ન થવા કરે છે.

હિંદી સરકાર દુકાળને જડ ઘાલી એકેલ માને છે તેની શું સાખીતી છે? ૧૮૮૦માં દુકાળના કાયદા ઘડાયા. તેથી દુકાળનિવારણ માટે કાયમી ઉપાયો યોજાયાં છે. નોકરસાદીનું આ ડહાપણુબરેલું તથા માનુષિક કાર્ય છે.

પ્રાચીન સમય કરતાં હિંદી દુકાળો વધારે જીવલેણ નીવડ્યા છે કે કેમ, તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મી. ડિગ્બી કહે છે કે પ્રાચીન સમય કરતાં આજે દુકાળ આરોગ્યનારાક અને વધારે જીવલેણ બન્યા છે. અગાઉ બે વર્ષ વરસાદ ન પડે તો દુકાળ પડતો, પરંતુ આજે તો એક વર્ષ વખતસર વરસાદ ન પડે તો લયંકર દુકાળ પડે છે. વળી તે વખતે ગામડાંમાં બરેલી દાણાની કોઠીઓ દુકાળનું સંકટ દૂર કરી શકતી. આજે તો રેલવેને અંગે વધારાનું અનાજ દેશાવર ચડે છે, કૃત્રિમ અછતથી લાવ ચડે છે તે લાખો લોકો પાસે ખોરાક મેળવવાના સાધન રહેતાં નથી.

મિ. વૉર્ધનનેશે આ સુદ્ધા પર પોતાના ગ્રંથ (The great Famine—મહાન દુકાળ)માં લાર મૂક્યો છે. તે કહે છે કે દુકાળના વખતમાં પણ પૂરતું અનાજ હિંદમાં ઉગાડવામાં આવે છે. પણ તેના લાભ લોકોની ખરીદશક્તિથી વધારે હોય છે. પરિણામે 'તાવ' દર વર્ષે નિર્દોષ હિંદીઓની મોટી સંખ્યામાં કતલ કરી નાખે છે.

હવે દુકાળનો ઉપાય શું? સર આર્થર કૉટને ૧૮૭૮માં તેનો મોટો પ્રલાન 'નહેર કામ' છે એમ દર્શાવ્યું હતું. ૧૮૮૦માં પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કરતાં 'ફેમિન કમિશને' આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:

"દુકાળનિવારણના ઇલાજોમાં ખેરાક પહેલું રચાન નહેરકામોને અપાતું નોંધાયે. નહેર બાંધવામાં જેટલા પૈસા રોકાય તેટલા પાછા મળશે કે કેમ એવી ચર્ચા ચાલે છે. આર્થિક લાભથી તેની કિંમત આંકવાને પ્રયાસ ચાલે છે; પણ નહેરોની કિંમત જુદી રીતે આંકવી નોંધાયે.

નહેરના બાંધકામથી દુકાળના વખતમાં મનુષ્યની જીંદગી બચાવવાનું સીધું રક્ષણ મળી શકશે; મહેસુલમાં જતી ખેત દર ચરો; સારા વર્ષમાં પણ તે દોલતમાં સાધનરૂપ બની કિંમતી ચર્ધ પડશે. જ્યાં જ્યાં, પંખબચી દક્ષિણમાં તિનવેલી સુધી નહેરોનો ઉપયોગ થયેલો છે ત્યાં આવાં પરિણામો સ્પષ્ટ નજરે પડ્યાં છે. પાણી વગર જમીન અણખેડાયલી પડી રહેવાને બદલે આખો ડાંગર, શેરડી, ઘઉં, બાજરી અને જવને તે રચાને ઊગેલાં નોંધપાત્ર શક્યું.

આ સલાહનો અમલ સરકારે કેટલો કર્યો? ડિગ્બી કહે છે કે સરકારે ૧૮૮૨થી ૧૮૯૮ સુધીમાં રેલવે માટે નહેરો બાંધવા કરતાં સાતગણાં વધારે નાણાં મહેસુલમાંથી અને છગણાં વધારે મૂઠીમાંથી ખર્ચ્યાં. ૧૮૯૮ થી ૧૯૨૬ સુધીની સરકારની રાજનીતિ હિંદના સંકટનિવારણના સાધનરૂપ નહેર બાંધવાના કાર્યને આગળ ન ધપાવવાની જ રહી છે; જ્યારે નહેરથી ચનાર જમીનની ચારગણી પેદાશ અને અવરજવરનાં સાધનોની અનુકૂળતા ધ્યાનમાં લઈએ ત્યારે તો સરકારની નીતિ સમજવામાં આવતી જ નથી. એક જ સિદ્ધાંત પર તેનો અચાવ ચર્ધ શકે. તે એ કે સામ્રાજ્યવાદે સરકારને દબાવી દીધી અને તેની નજરે રાજ્યદારી વ્યૂહરૂપી રેલવેને વધારે માન મળ્યું. જો સરકારે નહેર બાંધવાની નીતિ આગળ ધપાવી હોત તો કેટલા બધા દુકાળો દૂર થયા હોત? કેટલાના જાન બચ્યા હોત? કેટલું નાણું ખેડાઈ જતું અટક્યું હોત? કેટલી બધી ગરીબીનો અંત આવ્યો હોત? એ અધુરું બાકિ ઇતિહાસ વૈષ્ણવરો.

સરકારે પોતાની તક ખોઈ અને ડિગ્બીના શબ્દોમાં તેનાં કપાળે જરાનાં તિલકને બદલે કલંકનો આંદલો ચોટાવેલો.

(૩) હિંદની આજની આર્થિક સ્થિતિ

હિંદની આજની આર્થિક સ્થિતિ વિષે માહિતીનો લાંડાર મેળવવા હું વાચકને મિ. પિલાઇ કૃત "Economic Conditions in India" અને મિ. ડાર્લિંગ કૃત "The Punjab peasant in prosperity and Debt" વાંચવાની ભલામણ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. આ બન્ને ગ્રંથ ૧૯૨૫માં પ્રગટ થયા છે.

મિ. પિલાઇના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રોફેસર ગિલ્બર્ટ સ્લેટર લખે છે કે "હિંદની ગરીબાઇ એક ગંભીર સ્થિતિ છે. મિ. પિલાઇ કહે છે તેમ તે ગરીબાઈ ઉત્પન્ન થયેલ દોષતની અસમાન વહેંચણીને અંગે નથી-ભારે પડતી જાગી આવક તો ઓછી છે-પણ તે ગરીબાઇ માથા દીડ ઓછી પેદાશને લીધે છે. વાર્ષિક આવકનો વાજખી અડસદો આજે રૂ. ૧૦૦ની લગભગમાં દિવસની ૪૬ પેનીની સરેરાશમાં આવે. ગરીબ અને તબક્કા આખી વસ્તીને સાથે લઇએ તો મળનાર આવકનો ફે ભાગ દાણા માટે ચોખ્ખા બાજરી અને ઘઉં માટે વાપરવો પડે. એટલે બીજો બધો ખોરાક મીઠું અને કઠોળ, કપડાં, ડાકટરી સારવાર, ધર-સગવડ, ધાર્મિક ઉત્સવો, તમાકુ, સોપારી, પાન વગેરે જરૂરીઆતો અને ધરેણાંગાંઠાં માટે દરગજની માત્ર ત્રણ પેની જ રહે. જ્યારે સરેરાશ આ પ્રમાણે છે ત્યારે ગરીબ લોકોની વિટંબણા તો સહેજે મગજમાં ઊતરી શકે તેમ છે.

મિ. રામચંદ્રન જે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં અર્થશાસ્ત્રના 'રીડર' હતા તેમણે મદ્રાસના મધ્યભાગમાં આવેલા અરૂપ્પચીની કુટુંબવાર તપાસ કરી હતી. તેને માલૂમ પડ્યું કે માર્ચ દીડ દૈનિક આવક માત્ર રૂ. ૨૬-૬-૦ પેનીની હતી. જરૂર પૂરતા ચોખ્ખાની કિંમત બાદ કરતાં માત્ર રૂ. ૩ પેની બાકી રહે છે. તાજેતરમાં મિ. રંગનાથ કુલુએ ગોદાવરી પ્રદેશના અરૂપ્પચી મજૂરોની તપાસ કરતાં માથા દીડ વાર્ષિક આવક માત્ર રૂ. ૩૦ હોવાનું જણાવ્યું હતું.

૧૯૦૧માં લૉર્ડ કર્ઝને બે પેનીની આવકની સરેરાશ કાઢી હતી તેની સાથે સરખાવતાં આ ઠીક લાગે છે; પરંતુ અનાજના ચડી ગયેલા ભાવનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ૧૮૭૩માં જે ભાવ ૧૦૦ હતો તે ૧૮૯૪માં ૧૧૪, ૧૯૦૫માં ૧૧૭, ૧૯૧૦માં ૧૬૮ અને ૧૯૧૪માં ૨૨૨ થઇ ગયો છે.

પ્રોફેસર સ્લેટર આમળ વધી જણાવે છે કે જે દુબળાઓની, સાધીઓની, મહેનતખર જમીનની ખેડનો આધાર છે તેઓની આવક તો માંડમાંડ ગુજરાન પુરતી છે. તેમાંથી પોપણ ન મળે એવાં વધારાનાં બાળકો તો મરી જાય છે.

આ બાળકો અર્ધભૂખ્યાં તો હંમેશાં રહે છે. આ બાળકો કુરસદના વખતમાં પોતાનાં શૂપડાં બાંધે છે. વસ્ત્રોની તેઓને ભાગ્યે જ જરૂર હોય છે, પોતાનું ભણતર ભેગું કરી લે છે અને પુષ્કળ તડકામાં રહે છે તેથી જ તેઓ જીવી શકે છે.

સર. સી. એ. ઇલિયટ (વાયવ્ય પ્રાંતનો એક જૂનો મેટલમેન્ટ ઓફિસર અને પાછળથી બંગાળનો સેક્રેટરી ગવર્નર) હિંદની માઠી આર્થિક દશાનો ચિતાર આ પ્રમાણે આપે છે.

"અમારી અર્ધો ખેડુન વસ્તીને પેટપુરવું ખાવાનું ચું કડેવાય એની ખબર જ પડતી નથી. અમારી અર્ધો ખેડુન વસ્તી એટલે દશ કરોડ લોકો. સર નિલિયમ હન્ડર કહે છે કે ચાર કરોડ લોકોને જૂખ્યે પેટ જીવન ગાળવું પડે છે.

પંજળના ખેડુતની દશા પર કાર્લિંગ આ પ્રમાણ મત દર્શાવે છે.

‘પહેલું અને સૌથી દેખીતું અનુમાન એ નીકળે છે કે પંજળના ખેડુતોનો મોટા સમૂહ કરંજમાં જન્મે છે, કરંજમાં જીવે છે અને કરંજમાં મૃત્યુ પામે છે. કાષ્ટ પશુ તાલુકામાં ત્રીજા ભાગનાં ખેડુતો ભાગ્યે જ કરંજ વગરના હશે. કેટલાક પ્રાંતોમાં આ પ્રમાણુ દશા ટકાવી ચોણું છે.

આખા હિંદની આર્થિક સ્થિતિ પર તે આ અભિપ્રાય પર આવે છે, “ જ્યાં સુધી બાકીના હિંદને, ત્રીસ કરોડ-લેકોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી પશુ દેશની સર્વોપરી જરૂર ખોરાક, વધારે ખોરાક, અને એથીયે વધારે ખોરાક છે. આ વિષે તો કાંઈને શંકા પશુ ન આવે.

(૪) શહેરોમાં દશા

શહેરોની આર્થિક પરિસ્થિતિ પર આવતાં પહેલાં એ લક્ષમાં રાખવું ઘટે છે કે વસ્તી-પત્રક પ્રમાણે ૧૦ ટકા વસ્તી શહેરોમાં રહે છે અને ૮૯ ટકા ગામડાંઓમાં રહે છે. મિ. સ્પેટર કહે છે કે મિ. પિલાયની તપાસ મુજબ મુંબઈના મજૂરકુટુંબોની માથા દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૪૯ આવે છે હિંદના થોડા શ્રીમંતોના હાથમાં કેટલો અઢળક પૈસો આશ્યો જાય છે અને ગરીબોની માફી દશા કેવી ખ્યાન બેસે છે એ સત્ય વાતનો તે પુરાવો છે.

(૫) કાંપડની મિલોમાં પગાર

સ્થળ	પુરુષ	સ્ત્રી	મોટા છોકરા અને છોકરાં	બધા મજૂરો
	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.
મુંબઈ	૧-૫-૬	૦-૧૦-૯	૦-૧૧-૧	૧-૨-૧૦
અમદાવાદ	૧-૫-૦	૦-૧૨-૧	૦-૧૧-૪	૧-૨-૭
શેઠાપુર	૦-૧૫-૧૧	૦-૬-૯	૦-૯-૧	૦-૧૨-૮
બીજાં સ્થળો	૧-૧-૮	૦-૧૦-૧	૦-૮-૧૧	૦-૧૫-૬

કાંપડઉદ્યોગમાં પગાર અને કલાકની તપાસ કરી મિ. ફિન્ડલે શિરાએ રજૂ કરેલ કોષ્ટક પરથી મજૂરોને કેટલો ચોટો પગાર મળે છે એ નજરે પડે છે. ગરલાગરી માટે, મોડા થવા માટે કે બીજી ભૂલો માટે હંડ યાવ તે પગારમાંથી કાપી લેવામાં આવે છે. વળી પગારને માસ આખરે દેવાની પ્રથાને લીધે ગરીબ બિચારો મજૂર દેણાના રૂવામાં રૂખી જાય છે તે પાછો મોટે ભાગે નીકળી શકતો જ નથી. તેને કાષ્ટ વાર તો ૧૫ થી ૩૦૦ ટકા જેટલું વ્યાજ આપવું પડે છે.

આ સંનગોમાં લોકો ખોરાકને અભાવે ફફડે અને દેશ ગરીબોમાં ટળવલે એમાં શું નવાઈ? શારીરિક શક્તિના અભાવે લોકો માખની જેમ દઈથી મરી જાય એમાં શું આશ્ચર્ય? મજૂરોને ચૂસવાનું સરળ કરી આપનાર સરકાર તરફ મૂડીદારો રહેમ નજર રાખે એમાં શું અચંબો? આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે મજૂરોની સ્થિતિશુધારણા માટેની સફળ હડતાળ પાડવા યત્ન ઇક્તિ રહે તો શું અજાયબી? જનસમાજના સૌથી હલકા સ્વાર્થરૂપ

પૈસાના અને પદાર્થોના લાભો સાચવવા માટે બ્રિટિશ નોકરસાહી અને મૂલીવાદે હિંદના લોકોની રાજદારી અને આર્થિક શુલાભીની નીતિ અખત્યાર કરી છે.

હિંદમાં ૨૮૦ કાપડ મિલો છે. તે દર વર્ષે ૭૦ કરોડ રતલ સુતર અને ૪૦ કરોડ રતલ વહેંચો માલ નીપજાવે છે. ચીન, મિસર, ઈરાન, એશિયાઇ દુર્ગો, અરબસ્તાન, પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં ચડાવેલ કાપડમાલની સરેરાશ રૂપીઆમાં આ પ્રમાણે છે:

૧૯૦૯ થી ૧૯૧૪ ૨૦,૮૯૫,૦૦૦

૧૯૧૫ થી ૧૯૧૯ ૪૩,૦૪૩,૦૦૦

૧૯૨૦ ૮૭,૩૬૨,૦૦૦

૧૯૨૧ ૭૫,૦૬૩,૦૦૦

હવે મિલમાલેક મંડળના પ્રમુખના અડમ્મટા પ્રમાણે મુંબઈની મિલોને ૧૯૨૦-૨૧ માં ૧૬ કરોડ રૂપીઆનો નફો થયો હતો. આગળ પડતી ૩૫ મિલોએ સરેરાશ ૫૯ ટકા ડિવિડન્ડ વહેંચ્યું હતું.

દિવાનેઆમમાં બ્રિટિશ રાજદારીઓએ જાહેર કર્યું છે કે, ઇંગ્લંડ, લોકેસાયર માટે હિંદ પર કાણુ રાખે છે તો કાપડની હરીફાઈ પર થોડો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે.

મિ. ઓરડીન એગ્ગરમેનને લોકેસાયર કોટન ડેપુટેશનને ૧૯૨૭ માં જવાબ વાળતાં કહ્યું હતું કે “હિંદી કાપડમિલો સાથે લોકેસાયર માત્ર ૨ ટકા વેપારની જ હરીફાઈ કરે છે. ચહેનચાહના સિનિયર ટ્રેડ કમિશનરે ૧૯૧૯ માં પાંચ ટકાથી ઓછાનો આંકડો કાઢ્યો હતો.

મિ. પિલાઈ ટીકા કરે છે કે આવકની જઠાતને પહેંચી વળવા ૩૫ ટકાની સુકાયેલ ‘એક્સાઇઝ ડ્યુટી’ ને હિંદમાં; ભારે રાષ્ટ્રીય અપમાન તરીકે અને હિંદના આર્થિક જીવન પરના લોકેસાયરના કાણુના ક્રાંતિસ્તંભ તરીકે ગણવામાં આવે છે. પણ ૧૯૨૫ની મિલ-કામદારોની હડતાલમાં હિંદી સરકારે મિલમાલેકોને મદદ કરી અને એક્સાઇઝ ડ્યુટી મોડુ રાખી. હવે કાંઈ ભાવિ સરકાર તે ફરીથી લાદી દે તેવો સંભવ નથી.

હરીફાઈની બાબતમાં જાપાનનો કાપડમાલ હિંદમાં વધારે પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યો છે એ નોંધવું જરૂરી છે. ૧૯૧૩માં આચરે ૨૬ લાખ વાર કાપડ આવેલું તે વર્ષને ૧૯૧૮માં આચરે ૨૦ કરોડ વાર થયું હતું. જાપાનની સોંઘી મજૂરીને પરિણામે આ ફેરફાર થયો છે, એવો ખુલાસો અપાય છે કારણ કે જાપાનમાં દર પુરુષ મજૂરે ત્રણ સ્ત્રીમજૂરોને નોકરીમાં રખાય છે; ન્યારે હિંદમાં સ્ત્રીમજૂરોની સંખ્યા પુરુષવર્ગના પાંચમા ભાગની છે. વળી જાપાનમાં સ્ત્રીમજૂરોના પગાર પુરુષથી પોણા ભાગના છે.

આખા જગતમાં મૂલીવાદ મજૂરને કેટલો દુશ્વરે છે તેનો આ વળી વધારે દાખલો છે. એ જગતના મજૂરોને એકત્ર થવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.

(૬) જુટનો ઉદ્યોગ

મૂલી મજૂરોને કેટલી દૂર રીતે દુશ્વરે છે અને એક બાજુ ભયંકર ગરીબાઈ કેમ પેસે થાય છે તેનો સરસ દાખલો જુટનો ઉદ્યોગ પૂરો પાડે છે. આ ઉદ્યોગમાં અર્ધો મૂલી બ્રિટિશ લોકોની છે. તેઓને દર વર્ષે કુલ ૯૦ ટકા નફો મળે છે ન્યારે મૂલીજ મજૂરોને અકલ્પનીય હલકા પગાર આપવામાં આવે છે, આ પગારમાંથીયે એ મૂલીજ મજૂરોને પોતાના મુકાદમને વાંધોએ આપતી પડે છે.

જુટ કંપનીઓને કેટલો નફો મળ્યો છે તેનો વર્ષવાર કાંડો આ રહ્યો:-

૧૯૧૩	૨૪,૫૮૭,૫૫૪	૧૯૧૯	૧૧૬,૪૫૩,૬૬૬
૧૯૧૪	૯,૬૧૮,૬૬૪	૧૯૨૦	૧૨૫,૩૮૨,૦૬૬
૧૯૧૫	૪૨,૧૪૮,૯૬૦	૧૯૨૧	૪૬,૫૮૬,૩૩૧
૧૯૧૬	૬૪,૮૭૧,૦૪૧	૧૯૨૨	૩૫,૮૩૫,૮૬૩
૧૯૧૭	૪૨,૩૬૨,૫૭૩	૧૯૨૩	૪૬,૫૩૩,૮૦૮
૧૯૧૮	૧૨૨,૬૨૫,૭૬૭		

આ જુટ મજૂરીની નજીવ પગારોવાળી અને કાળી પ્રથા હેઠળ મજૂરોનું જીવન સુખી નથી. પેંસા ધીરનારના સંકળમાં મજૂર સપડાય છે અને તેને અખૂટ વ્યાજ ભરવું પડે છે. જુટ મિલોનો મુખ્ય કારભાર અંગ્રેજોના હાથમાં છે તે જોતાં આવી પરિસ્થિતિ આપણી ઔદ્યોગિક નીતિને બંદી લગાડે છે.

આ ઉદ્યોગ ખાસ કરીને બંગાળમાં ખીલેલો છે. ૧૮૫૫માં દરરોજ ૮ ટન માલ પેદા થતો. ૧૯૨૪માં દિવસના ૪૦૦૦ ટન માલ પેદા થઈ રહ્યો હતો. કેટલો ઝડપી વિકાસ ? જ્યારે ટંકી જગતને અર્થો માલ પૂરો પાડવું ત્યારે જે વેપાર થતો તેના કુલ ભાગ જેટલો વેપાર આજે આ ઉદ્યોગ કરે છે. સોંધી મજૂરી અને રાક્ષસી કાયદો એ નિયમ આ ઉદ્યોગમાં નજરે તરે છે.

મી. એલ.સી.ડી. કહે છે તેમ હિંદ મહીલાઓ માટે બ્રિટિશ તાજમાં અગત્યનો હીરો છે; પણ તે હજુએ મુંઝા હિંદી મજૂરોને કચડવાની ઘાણી છે.

(૭) આ વગેરેનાં ખેતરો

આ, રબર, કાંથી, કપાસ, તેલ, મરી વગેરેનાં ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોના પગાર સરેરાશ પુરુષ દીઠ ૩ થી ૪ શિલિંગ અને સ્ત્રી દીઠ ૧૬ થી ૩ શિલિંગ છે. આસામનાં ચાનાં ખેતરોમાં માણસને રોજની ૮ કલાક મજૂરીની ૮ પેની મળે છે, સ્ત્રીને ૬ પેની તથા છોકરોને ૩ પેની મળે છે. ચાનાં કારખાનાંઓમાં આઠ કલાકની મજૂરીના રોજનો ૬ પેની પગાર મજૂર કમાય છે.

હવે આ મજૂરોને હલકા પગારનું દુઃખ ખમવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના માલીકોનું દરજ્જા કરવું પડે છે. તેઓ માટે રખાયેલ દુકાનમાંથી માલને માટે તેઓને ધણો આધાર રાખવો પડે છે. એક બાજુથી કરજ અને બીજી બાજુથી દર રહેલાં એ ખેતરો; તેને પરિણામે તેને બીજે તોફારી મેળવવી મુશ્કેલ પડે છે, અને તેનું જીવન આર્થિક ગુલામી જેવું જ બની જાય છે. તેના તરફનું વર્તન અમાનુષિક હોય છે અને દુઃખનિવારણ કે ન્યાય માટેની તેઓને ભાગ્યે જ તક મળે છે.

Uncle Tom's Cabin ના અંકારને જગતમાં ઉઠાડત મચે એવી વાર્તા લખવા માટે આ ખેતરોમાંથી ઘણીયે બાજતો મળે તેમ છે.

આ સાહસોમાં મોટે ભાગે બ્રિટિશ મૂકી હોવાથી આ ખેતરોના કલંકિત નફા બ્રિટિશ લોકોનાં ગળામાં જાય છે તેથી તથા બ્રિટિશ લોકો હિંદના શેખીખોર વાલી હોવાથી આવી જાતની ગુલામી દશ અંધ કરવાનો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ માટે વખત આવી પહોંચ્યો.

છે. હિંદી સરકારે તો આ તિરસ્કારપાત્ર સ્થિતિ ખાલવા દીધી છે એટલે તે બંધ કરવા માટે તેને સોંપવું નહીં છે.

અવગત ખરો છલાજ તો હિંદીઓ માટે હિંદીઓ જ કારભાર ચલાવે એ છે.

(૮) કોલસાનો ઉદ્યોગ

ઝરીઆનાં કોલસા ઉત્પન્ન કરનારાં ગામડાંઓનું નિરીક્ષણ કરવાનો લાલ મને મજૂર ખાતાના પ્રધાન સર બૂપેન્દ્રનાથ મિત્ર, મિ. જ્યેશી. એમ. એલ. એ. અને દિવાન ચમનલાલ સાથે મળ્યો હતો.

ધરવ્યવસ્થા અને નૈતિક સ્થિતિ પર મારા પર થયેલી અસર વખાણુથી ઊલટી છે. જે મૂડીદાર આ ખાણો ચલાવે છે તે અમેરિકન મૂડીદારથી જૂદા સંપ્રદાયનો છે. અમેરિકન મૂડીદાર વધારે પગાર અને કુશળ કામમાં માને છે, ત્યારે અહીંના અંગ્રેજ મૂડીદાર એથી ઊલટો મત ધરાવે છે. મોટે ભાગે ખાણો બિટિશ મૂડીદારોના હાથમાં છે એટલે નફો ચોખ્ખી રીતે ઈંગ્લાંડ જાય છે.

આ ખાણોમાં કેટલો હલકો પગાર અપાય છે અને કેટલા કલાક કામ લેવાય છે તે અત્રે આપવામાં આવે છે:-

મજૂર	કલાક	અડવાડિક પગાર
ખાણોના કામદારો	૪૦	રૂ. ૪.૧૨
ખાણુ કામદાર સિવાયના બોંવતળિયે.		
કામ કરનારાં પુરુષો	૫૨	૩.૧૨
બોંવતળીએ કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	૪૮	૨.૮
સપાટીપર કામ કરનાર પુરુષો	૬૦	૩.૧૫
સપાટીપર કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	૬૦	૨.૭

૧૯૨૨માં વધારે પગાર માટે વારંવાર ઝઘડા ઊભા થયા હતા. હિંદી ખાણના કાયદા હેઠળ ચલાવાતી ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોની સંખ્યા ૨૨૯,૫૧૧ હતી. આ સંખ્યામાં ૧૪૨,૧૦૩ પુરુષો, ૭૮,૮૦૬ સ્ત્રીઓ અને ૧૨ વર્ષ હેઠળનાં છોકરાં ૮,૬૦૨નો સમાવેશ થાય છે. ૧૩ વર્ષથી હેઠળનાં છોકરાંઓને બોંવતળિયે કામ કરવાની મના કરવાનો ધારો ૧૯૨૪માં અમલમાં આવ્યો; પણ ૬૦,૦૦૦ સ્ત્રીઓ હજુએ પોતાનો પેટ ગુજારો કરવા માટે બોંવના ગર્ભમાં ધૂળ અને કાદવ સાથે હાથ ચલાવે છે. એક ખાણમાં સ્ત્રીમજૂરોની હારો કોલસાની રોપડીઓ લારી જાયે ચડતી હતી ત્યારે પશ્ચિમના સુધારાએ હિંદ પર આણેલા અને બહુ જાહેરાત અપાયેલા આશીર્વાદો કેટલા અતિશયોક્તિ ભર્યા છે તેનો ખ્યાલ અમોને આવ્યો !

માનુષિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ, ભારે રોમાંચ ખડાં કરનાર અને કરજાજનક દશ તો એ હતું કે બોંવતળિયે આરોગ્ય અને સદાચારના દુરમનરૂપ, ગ્રંથભર્યા નેપમરૂપ અને પુરુષોના પગારધોરણને નુકસાનરૂપ, આટલી બધી સ્ત્રીમજૂરો રાખવામાં આવી હતી. ત્યારે દીકા કરવામાં આવી ત્યારે ખાણોના ગામિકોના પ્રતિનિધિઓએ દસારનારો

અને લૂંસો બચાવ કર્યો કે પુરુષો પોતાની રોજ વધારે મેળવવા માટે પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે રાખવાનું પસંદ કરે છે. અમારી સ્ત્રીઓએલી નબાવનાને સંતોષવા અમને કહેવામાં આવ્યું કે ૬૦ થી ૮૫ ટકા સ્ત્રીઓ ખાણના કામદારોની સ્ત્રીઓ જ છે.

નિખાલસ મૂડીવાદીએ તો જરૂર કબૂલ કરે છે કે બ્રિટિશન સોલ્ડી મજૂરી અને મોટા નફા માટે હિંદને પોતાને કાણુ હેઠળ રાખે છે. હિંદના એક સૌથી અગત્યના કાલસાનાં ખેતરોની તપાસ પછી કાષ્ટ પશુ માણસને આટલો બોધપાક મળે:—

૧. હિંદના મજૂરવર્ગ માટે વાલી તરીકે કામ કરનાર બ્રિટિશ કારભારીઓ તદ્દન નાલાયક છે.
૨. પગારોનું ધોરણ ઘટાડવા માટે ટ્રેડ બોર્ડોની જરૂર છે.
૩. શક્તિશાળી ટ્રેડ યુનિયનો (વેપારસંઘો)ની અનિવાર્ય જરૂર છે. આજનાં ટ્રેડ યુનિયનો એટલા બાળપણમાં છે કે તેઓ પાસે મૂડીવાદના દારણુ લોકમાંથી મજૂરને બચાવવાની શક્તિ નથી.

કેટલાક હિંદુમવાદીઓ તો એટલે સુધી હિંમાયત કરી કે છે કે મૂડીવાદને દૂર કરી ખાણનો કારભાર રાષ્ટ્રને સોંપવો. મારો પોતાનો અંગત મત એ છે કે આ સ્થિતિ સુધારવાના સલામત માધ્યમ હિંદને સ્વરાજ્ય આપી દેવું.

x

x

x

(૯) ગામડાંઓની અવદશા

બંગાળના ફરીદપુર ગામની ખેતીને લીધે ચતો આવકની સેટલમેન્ટ ઓફિસર, મિ. જેક માયા દીઠ સરેરાશ રૂ. ૫૦ ની ગણતરી કરી હતી, જેમાં ૪૯.૫ ટકા ખેડુત કુટુંબો ૨૬૫ રૂપીઆની વાર્ષિક આવકથી સુખી જીંદગી ગાળતાં હતાં. ૨૮.૫ ટકા કુટુંબો ૨૩૩ રૂપીઆની આવકથી સુખી ન કહેવાય તેવી જીંદગી ગાળતાં હતાં. ૧૮ ટકા કુટુંબો ૧૬૬ રૂપીઆની આવકથી તંગીવાળી જીંદગી ગાળતાં હતાં. અને ૪ ટકા કુટુંબો ૧૧૫ રૂપીઆની આવક જીવન નિભાવી રહ્યાં હતાં.

બંગાળમાં આમ જીવનની તપાસ કર્યા પછી ડૉ. લુક્સ નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે દરેક ગામડાંનાં કુલ ૨૦ થી ૩૦ ટકા માણસો કબીરપુર ગામની જેમ મરીગાઇથી કચરાયેલાં હતાં. કબીરપુર ગામના ખેડુતનું કુટુંબ ૪,૫ માણસનું હતું. તેની કુલ આવક રૂ. ૮૫-૧૦-૮ ઉપરાંત ઘઉં અને મકાઈ ૨૨, ૫૮ મણતી હતી.

લોકોની આર્થિક સ્થિતિ જાણવા માટે તેની માયા દીઠ જરૂરી અને મોજશોખની સીએલેનો ખર્ચ શું આવે છે એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ડૉ. એન્ગલના મત પ્રમાણે જેમ શારીરિક જરૂરીયાત માટે ખર્ચનું ઓછું પ્રમાણ તેમ આર્થિક આગાહી વધારે ગણાય. નીચેનું પ્રમાણ પોતાની મેજે જ જવાબ આપે છે

સરળ.	દૈનિકરનાર	મનુર	ખેડુત	લુદાર	દુકાનદાર	મરીજ વચસો વર્ગ
	ટકા	ટકા	ટકા		ટકા	ટકા
ખોરાક	૯૫.૪	૯૪	૭૦		૭૭.૭	૭૪
કપડાં	૪	૩	૧૧		૯	૪.૭
દવા	—	૧	૫		૫.૬	૮
ફળવણી	—	—	—		૧	૩.૩
ધાર્મિક અને આમાનિક						
અવકાર	૦.૬	૨	૪		૫.૩	૮
ભોજશોખ	—	—	૧		૧.૪	૨
	<u>૧૦૦</u>	<u>૧૦૦</u>	<u>૧૦૦</u>		<u>૧૦૦</u>	<u>૧૦૦</u>

[પ્રેરેમર રાધાકૃષ્ણ મુરુજના Foundations of Indian Economics (દિલ્લી અર્થશાસ્ત્રના મૂળ) ઉપરથી]

વર્ગ	ખોરાક	કપડાં	ખીજાદરી ગીતો	પરચુરણ	કુલ આવક	કુલ અર્થ	કુલુર્જમાં માણસો
	પૌં. ચિ.	પૌં. ચિ.	પૌં. ચિ.	પાં. ચિ.	પૌં. ચિ.	પૌં. ચિ.	પૌં. ચિ.
૧ નાનકડો કારકુન	૨૬-૦	૪-૦	૪-૦	૪-૧૦	૪૦-૦	૨૮-૧૦	—
૨ ઘરનો નોકર-૧૫	!	૦-૧૦	૪-૧૦	૧૭-૦	૧૨-૧૫	૨.૫	
૩ ખેતીનો નોકર	૪-૧૫	૦-૧૫	૦-૧૦	—	૬-૦	૬-૦	૪.૫

તે વખતસર ભરવા પડતા. શાહુકાર તે સંબંધી દયાથી કરતો નહિ. તેઓને પેટથુનરો કરવો મુશ્કેલ પડતો. માંદગીના વખતમાં તેઓને ફરીથી શાહુકારની ઓશિયાળ ભોગવવી પડી અને કરેજના વધારે ને વધારે ખાડામાં ધસડાતા તણાયા. આ બે લાઠીઓની વાત, ખેડૂતોની સામાન્ય સ્થિતિના દાખલા તરીકે મેં આપેલ છે. એ ગામમાં જમીન વગરના મજૂરો ૮૦ હતા. તેઓને હલકા પગાર અને રાજની અનિયમિતતાને લીધે લગભગ હંમેશનો ભૂખમરો વેઠવો પડતો. કેટલાક જમીનદાર ખેડૂતો જમીન વગરના મજૂરોની સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા; કેમકે શાહુકારનું કરજ કરવામાં તેઓની જમીન વેચાઈ ગઈ હતી.

ગરીબોની આ કમકમાડીભરી કંગાલિયત દૂર કરવા અને તેઓનું દારૂથી દુઃખ નિવારવા એકેય સંકટ નિવારણ કરનાર કાયદો નથી. ગરીબો ગરીબોના દાન પર આધાર રાખે છે. મેં તે ઉમેરવા દો કે આ ગામડામાં, ગામડિયાઓ મહત્ત અને ફરજિયાત કેળવણી માટે પોકાર કરતા હતા, છતાં સરકારી નિશાળ નહોતી. દવાખાનું સાત માઈલને અંતરે હતું. પાઠશાળા નિશાળ હતી, પણ એ માખાપોના વિશ્વાસ ધરાવતા નહોતા. સરકારના પરવાનાથી તાડીની દુકાન ચાલતી. તે ગરીબ ગામડીઆઓના સારીરિક અને નૈતિક કલ્યાણને નુકસાન રૂપ બનતી.

સરકાર સામે તેઓને કંઈ ફરિયાદ છે કે કેમ તેમ ન્યારે મેં ગામડીઆઓને તેઓના પટેલની રૂબરૂ પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ ફરિયાદ કરી કે પાડોરાના જંગલમાંથી જંગલી જનવરો આવી પાકને નુકસાન કરે છે, પણ સરકાર બદલો આપતી નથી. તેઓ જંગલને કાપી નાખી, જમીન ખેડવા સરકારની રજા મેળવવા માગે છે; પણ અંગ્રેજોના શિકાર માટે તે જંગલ અનામત રાખવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજો શિકાર ખેલે અને ગામડાને ખમતું પડે એ કેવું? તેઓમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનનો ચમકારો જણાતો હતો. તેઓ સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ માગતા હતા. મહાત્મા ગાંધી તેઓના રાષ્ટ્રવીર હતા.

ખિદાર પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાંનાં ગામડાંઓમાં મદ્રાસનાં ગામડાંઓ જેવી જ આર્થિક અવસ્થા હતી. દરેક જગ્યાએ પેટથુનરોનો પ્રશ્ન ગંભીર હતો. સામાન્ય બેકારી હતી; ભૂખમરો પણ એટલો જ હતો.

આ દશા ખાસ કરીને જમીન વગરના મજૂરોમાં ધ્યાન ખેંચતી. વળી પગારો હલકા, મજૂરી લાંબી, જમીનનો કર વધારે, દૂર ન ચલ શકે એવો રોગચાળો, ઘરની સગવડ ખરાબ અને ગીચ, કેળવણી આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના સાધનની ખામી—એ બધું ઠેર ઠેર નજરે પડતું.

દિલ્હી નજીકના એક ગામડામાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભણેલા એક વિદ્યાર્થીને બેઠા મારું હૃદય રાજી થયું. કેળવણીનો દાવો કરે એવો તે એક જ માણસ ગામડામાં હતો. તેણે ગરીબાઈ અને વિરુદ્ધ સંનિગોની સામે ઝૂંઝી દિલ્હીના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

ખીજા ગામડામાં અર્ધ-ભૂખમરો અને ગરીબાઈએ એટલું ધર લાઈયું હતું કે રાતના નાની સ્ત્રીઓની યતી ચોરી તો જાણે હંમેશની બની ગઈ હતી. દરેક ગામડામાં હું પૂછતો કે કોઈ ભૂખે મરે છે? તો દરેક સ્થળે આ પ્રમાણે જવાબ મળતો “અર્ધુ ગામ ભૂખે પેટ રાત્રે સૂવે છે.” પણ એને દિવસે એક વાર પણ ખાવાનું મળતું નથી.” સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકોના કરમાએલા ચહેરા અને ક્ષીણ શરીર એ વાતનો પુરાવો આપતાં હતાં કે તેઓને ઓછો ખોરાક મળ્યો છે. કોઈ ડૉક્ટર આ વાત પારખ્યા વિના ન રહે.

દિલ્હનાં ગામડાંઓ, કોલસાનાં ખેતરો; અને શહેરોમાં રસ્તે પથ્થુ ખ્યાલ ન આવે તેવું દુઃખ અને અસહ્ય ગરીબાઈ જોઈ મને અત્યંત સંતાપ થયો; પણ મેં ભારે માનસંત્ર અને ચિંતા તો દર સાલના દુકાળ, હંમેશનો બૂખમરો અને કપડાં વગરની દાલત ઓરિસામાં નિહાળી ત્યારે જ અનુભવી. બૂખે મરતા લોકો તરફથી મારી મદદ માગવાને એક લંગોટી પહેરેલ તદ્દન ઉઘાડા શરીરવાળું એક પ્રતિનિધિમંડળ આવ્યું ત્યારે મને તેનો આબેહૂબ ચિતાર આવ્યો. લડાઈ પહેલાં ઝાકટર તરીકે મારા નસીબે, કમકમાવંતાર દશ્યો જોવાનું તમા લંગડાંલૂકાં પાતળાં શરીરોની સારવાર કરવા મળેલું; લડાઈ વેળા ધવાએલા દારુણ વેદનાથી ચીસો પાડતા માણસોની બરદાસ કરવાનું પણ મળેલું. એટલે આ પ્રસંગે જ્યારે મેં દુકાળ અને બૂખમરાના ભોગરૂપ, આ ચાલતાં હાડકાં, લોહી, માંસ વગરનાં હિંદુતાં શરીર, કરમાઈ ગયેલ આદૃતિવાળાં અશક્ત શરીરો, તેજ અને આશાએ દગો દીધેલ નર્મલી આંખો, એ એ બધું જોયું ત્યારે મારા પર જે વેદના અને ચિંતાએ અક્ષર કરી તેનું ધર્ષન કરવું અશક્ય છે. મનુષ્ય પર મનુષ્ય કેટલી અમાનુષિક દુષ્ટતા વાપરે છે તેનું મને જાન થયું. ધીરા અને રીબાવનારા મરણની દશા પર લક્ષડી જતી તેઓની શારીરિક સ્થિતિ માટે અને નહેર બાંધવાની મદદન યોજના ઊભી કરી કે જમીનવેરો ઘટાડી કે બૂખે મરતી વસ્તીને ખોરાક આપી પોતાની જ દુરજ બળવવામાં નિષ્ફળ ગયેલી સરકાર માટે હું બિટિશ ચહેરો તરીકે જવાબદાર હતો અને બીજાં એ કે હું આ લોકોને સીધી મદદ કરવા અશક્ત હતો એ વિચારે તો મારા હૃદયમાં સૌથી ભારે આઘાત અને દુઃખ પહોંચાડ્યું.

હું આ પ્રકરણ ત્રણ ઉતારા આપી પૂરું કરીશ. પહેલો ઉતારો ૧૯૧૮ના ઇડિયન કોન્સ્ટ્રીટ્યુશનલ રિફોર્મ્સ રિપોર્ટમાંથી લીધો છે તે આ રહ્યો. દોલતની વહેંચણીના સંબંધમાં દિલ્હી સરકાર આંકડા તૈયાર નથી કરતી, પણ જે અધુરા આંકડા અમોને મળ્યા છે તે એમ બતાવે છે કે સારી આવકવાળા માણસોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. એક પ્રાંતમાં જમીન સિવાયનાં સાધનો વડે કમાયેલ પૌં. ૬૬ ની વાર્ષિક આવકવાળા ૩૦,૦૦૦ હતા. બીજા પ્રાંતમાં ૨૦,૦૦૦ હતા. મહેસૂલ અને ભાડામાં મળેલી રકમ, ખેતીનાં સાધન કેટલાં ઓછાં છે એ બતાવે છે; એક અડમ્મટ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાંતમાં જે જમીનદારોની પોતાની મિલકતમાંથી મળતી આવક વાર્ષિક પૌં. ૨૦ થી વધારે છે તેઓની ૪ કરોડ ૮૦ લાખની કુલ વસ્તીમાંથી માત્ર રૂબિયા ૧,૨૬,૦૦૦ છે. એ રકમ બતાવે છે કે દોલતની વાંકી સીડી બહુ સીધી રીતે ઊતરે છે અને વસ્તીના જગરા જનસમૂહને પોતાની જિંદગીની જરૂરી ચીજો મેળવવા જતાં બીજાં બહુ થોડું બચતું હોય છે. બીજો ઉતારો આવક વેરો ભરનાર માણસોની સંખ્યા છે. ૧૯૧૮-૧૯માં ખેતી સિવાયના ધંધાઓમાં રૂ. ૧,૦૦૦ થી કે તેથી વધારે કમાનાર માણસોમાં આવકવેરો ભરનારાઓની સંખ્યા માત્ર ૩,૬૬,૪૩૧ હતી. ત્રીજો ઉતારો ૧૯૨૨ના The Material and Moral Progress Reportમાંથી લીધેલો છે. તે કહે છે કે દિલ્હી વસ્તીનો જનસમૂહ પુરોષમાં ક્યાંય સરખામણીમાં ઊંચો ન રહી ચકે એવી દંગાલિયતથી ઘેરાયેલો છે. x

છાયાસાલ માનરિંગ કામદાર

* ડૉ. રૂથફોર્ડના 'Modern India' માંથી. આ આખા પુસ્તકનું બાબાનર એક પ્રસિદ્ધ પ્રકાશન સંસ્થા તરફથી થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

માલવિકાગ્નિમિત્રનાટક

[આલુ પુ. ૧૬ અં. ૩ થી]

પ્રો. ઠાકોર માલવિકાગ્નિમિત્રના અનુવાદમાં મૂલાનુગિમ્ય વાંચે છે. આમ તો મૂળ કૃતિમાં નહિ એવી અનેક નવી વિગતો દાખલ કરી છે. તથા મૂળની રિલાયાની ઉપેક્ષા કરી અનુવાદની છટ લીધી છે. પહેલાં કહ્યું જ છે કે દરેક અંકના પ્રારંભમાં અંકના વસ્તુનો, સમયનો, પાત્રો આદિનો ટૂંકો નિર્દેશ આવે છે. આમાં જેટલી નાટકનો આસ્વાદ લેવામાં મદદરૂપ થાય છે તેટલી યોગ્ય જ ગણાય. પણ જે છટ એ છે એ સમર્થનીય નથી તે અનવસ્થાનું દાર ઉઘાડનારી છે. ઉ. ત. અંકના પ્રારંભમાં પામેલી માહિતી-યોગ્ય છટ છે; પણ શરૂઆતના મિત્ર વિષ્કમ્ભકને પ્રવેશક કહેવાથી શો ભ થાય છે તે મને સમજાતું નથી. પોતે મનનિકામાં કહે છે: “આ સર્વ ગ્રીણવદ પાપણુને નિરુપયોગી. એવાં તમામ ગૌણ દ્રશ્યોને માટે પ્રવેશક એ સાદું અને વ્યાખ્યાની કર નહિ એવું નામ પૂરતું છે” છતાંદિ. આ દલીલ પોતે નવું નાટક લખતા હોય તો તરી ગણાય; પણ પ્રાચીન કૃતિનો આદલાદ, અને તેટલું, તેને મૂળની પરિભાષામાં તે પરિસ્થિતિમાં આપવાથી વધારે આવે છે. વ્યાખ્યા આપવાની તકલીફમાંથી એવું એ મૂળ અંચના કરતાં મોટી ટીકા લખનાર અનુવાદક માટે પૂરતી ચીલ નથી. વળી વિષ્કમ્ભક, મિત્ર વિષ્કમ્ભક, પ્રવેશક આદિની પરિભાષા પણ જેટલી પડે છે કે તે સરળતાથી આપી શકાય; અને અનુવાદના અભ્યાસકને એ રીતે પ્રાચીન નાટકોનો વસ્તુના અંકમાં મૂકવા યોગ્ય અને વિષ્કમ્ભકાદિમાં મૂકવા યોગ્ય કેવી રીતે વેભાગ કરતા તેનું પણ જ્ઞાન થાય; અને અંકમાં મૂકવા જેટલા રસહસ્ય નહિ એવા ગાથો, ગીતો, પદ્યો, અર્ચન, પદ્યો, અદિત્યો, નિલ, નિલ, રીતો, અર્ચના, આદિ આ પ્રકારે થા. માટે પાઠવામાં આવતા તે પણ સમજાય. આથી મને લાગે છે કે મૂળના મિત્ર વિષ્કમ્ભકને અનુવાદમાં પ્રવેશક કહેવાની છટ અનાવશ્યક અને અસ્થાને છે.

મિત્ર વિષ્કમ્ભકમાં પ્રથમ ઉક્તિ પ્રાકૃતમાં બુદ્ધવાતલિકાની છે. તેનો અનુવાદ આમ થો છે: “દેવી ધારિણી ફરમાવે છે, નાટ્યકલાન્તર્ગત ‘અક્ષિત’ નામે અંગનો ઉપદેશ માલવિકાને શરૂ કરાને લાંબો વખત નથી ચયો તો તેમાં એ કેવીક છે, તે આચાર્ય ગણુદાસને હી આપ.” મૂળ “અદ્યુપ્પવત્તોવદેસં છલિં અં ણામ ણટ્ટમં અન્તરેણ કીરિસી માલવિશ્વસિ ણટ્ટાગરિઅં અજ્ઞાગણદાસં પુચ્છિદું ।” સંસ્કૃતમાં-પ્રાકૃતમાં આસ દ્વારા વિશેષણરૂપે આવતા વસ્તુને આખા વાક્યમાં ફેરવી તેનો અનુવાદ

● મારી પાસે નિર્ણયસાગરની કાઠમવેમની ટીકાવાળી આવૃત્તિ છે તેના આધારે વિવેચન રું છું પુરાતાવ મંદિરનો જ્ઞાનલસાર મુદ્દમ હેતુ તો બીજી આવૃત્તિઓનો ઉપયોગ કરી રાકાત; અને અનુવાદકને વધારે ન્યાય અપાત.

કરવાથી અનુવાદમાં પ્રસાદ આવે છે; પણ આમ કરવા જતાં મૂળમાં જે રીતે ભાર મૂકયો હોય તેમાં ફેરફાર ન થવો જોઈએ: ‘હમણાં જ જેનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો છે તેવા હલિક નામના નાટ્ય વિષે માલવિકા કેવીકે છે’ ઇત્યાદિમાં મૂળનો ભાર જે રીતે સચવાય છે તે રીતે અહીં આ આખા વાક્યમાં સચવાતો નથી. “લાંબો વખત નથી થયો તો તેમાં એ કેવીકે છે”-એ રીતે મૂકતાં જિજ્ઞાસા અસ્થાને લાગે છે; ‘નવા પાઠમાં માલવિકા કેવી ચાલે છે’-એવા ભારવાળો ભાવાર્થ આપ્યું વાક્ય કરવાથી સ્પષ્ટ થતો મને લાગતો નથી.

પ્રો. ઠાકોરે ‘નાટ્ય કલાન્તર્ગત ચલિત નામે અંગનો’ એ અનુવાદના શબ્દો એમની વાચના અનુસારે મૂક્યા છે કે અર્થ વિશદ કરવા મૂક્યા છે તે હું કહી શકતો નથી. નિ. સા. ની આવૃત્તિમાં એ પાઠ નથી, એટલે જે અર્થ વિશદ કરવા તે શબ્દો મૂક્યા હોય તો તે મારા અભિપ્રાયે આવશ્યક નથી. હકિલનાસ્થાને પ્રો. ઠાકોરે ‘ચલિતા’ પાઠ લીધો છે.

ચલિત અને પંચાંગાલિનય ઉપરની મનનિકાના આ શબ્દો વિચારવા યોગ્ય છે: “પ્રાચીન કાળમાં સંગીત અને નાટ્યનાં શાસ્ત્ર અને પ્રયોગ બંનેનું ક્રમબદ્ધ પઠનપાઠન આપણે ત્યાં સારી રીતે ખીલેલું અને પ્રસરેલું હતું. સેંકડો બદ્ધ હજારો રણુવાસોમાં તેમ જોતી પદવીનાં અને સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં સંગીત, નાટ્ય, ચિત્ર અને ખીજી કલાઓ સારી પેઠે ખેડાતી. સદાચાર અને જીવનના હેતુને લગતી ભાવનાઓમાં ગંભીર પલટો થતાં, મુસ્લીમો આવતાં, રાજ્ય અને સમાજવ્યવસ્થા સદસ્થા ખંડિત થઇ જતાં, અને સમૃદ્ધિ એસરી જતાં, આવી સુરુચિમય સંસ્કારી જીવનની વિદ્વાકલાઓ સૌથી વહેલી છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ, અને એ ક્રમ એ મીમાંસા એ પરિભાષા પણ લુપ્તપ્રાય થયાં” ઇત્યાદિ.

. પ્રાચીન કાળમાં સંગીત નૃત્ય આદિ કલાના પ્રચાર માટે પ્રો. ઠાકોર કહે છે તે યોગ્ય છે; મુસ્લીમો આવતાં અનેક પરિવર્તનો થઇ ગયાં; છતાં એ કહેવું જોઈએ કે સંગીત અને નૃત્યની કલાનો વિસ્તાર કે વિકાસ અટક્યો ન હતો. આ કળાઓ આપણે જે ભૂદયા, તિરસ્કારી-તે તો અંગ્રેજી અમલમાં, સપ્તસ્વરનો વિવેક ન કરી શકે એવી કાનની જડતા નવી કેળવણી પામેલામાં જોટલી છે તેટલી હજી અશિશિતોમાં નથી-અને અપ્રસ્તુત છે છતાં જણાવું છું કે આ કલાઓનો ઉદ્ધાર તે અશિશિતો સાથે મળ્યા વિના થવાનો નથી.

કલાનાં રૂપો બદલાતાં પરિભાષાનું વિસ્મરણ થયું છે એ દક્ષિત છે. પણ સુભાગ્યે હજી નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીત રત્નાકરનો નર્તનાધ્યાય તેમ જ અન્ય સંગીતવિષયક ગ્રંથોના નર્તનાધ્યાયો તથા અપ્રકટ દન્તિલિય કોહલિય-જેવા દસ્તલિખિત ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. જેના સંશોધનથી એ પરિભાષાના અર્થની ખાંખી કરી શકાય એમ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન મંદિરો તથા ગુફાઓમાં અંગવિક્ષેપની કલાકૃતિઓ સચવાઇ રહી છે, જે આ સંશોધનના કાર્યમાં તુલના માટે ઉપયોગી સાધન છે.

મેં એમ અપેક્ષા રાખી હતી કે પ્રો. ઠાકોર જેવા ઐતિહાસિક ભુદિવાળા અનુવાદકે કાલિદાસે વાપરેલી પરિભાષાનો ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ ખુલાસો કર્યો હશે. પણ એમ કરવાને બદલે એવા પ્રયત્ન ઉપર આક્ષેપ કર્યો છે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે: “તો એ લુપ્તપ્રાય શાસ્ત્રકલામાંથી ટંકાતી વ્યાખ્યાઓ વચ્ચે ટક્કરો લડાવવી, એમાં સાચું પાડિડત્યે નથી.”

પ્રાચીનકાળની પરિભાષાનો ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ અર્થ કરવો હોય તો આવી વિદ્યમાન વ્યાખ્યાઓને સરખાવી કંઇ મૂળને બંધ બેસે છે, અથવા કાંઇ પણ નથી બેસતી એનો વિવેકપૂર્વક નિર્ણય કરવો જોઈએ; નહિ કે શબ્દોના યૌગિક અર્થો કરી તે કલ્પનાદ્વારા ગોઠવી દેવા. યૌગિક અર્થોની કલ્પનાને શ્લોકપ્રાપ્ત વ્યાખ્યાઓથી કસવામાં જ એનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ છે. હું માનું છું કે પ્રો. ઠાકોર જેવા વિદ્વાન માટે આ અધરું કાર્ય ન હતું; મનનિકા આવી ચર્ચાથી વધારે સાર્યક થાત.

“અંગની ગતિ=નૃત્ય, કંડપલટા=સંગીત, ઉપલાં અંગોની ચેષ્ટા=અભિનય અને અમુક પાત્રની અમુક સંભોગમાં અમુક બીજાં પાત્રપાત્રોને ઉદ્દેશીને વાણી એ સર્વનો સુરચિમય સમન્વય-એ જોગી નટકલાનું છેલ્લું પગથિયું હશે. એ છેલ્લું પગથિયું તે પંચાંગાભિનય.” આ પ્રમાણે પ્રો. ઠાકોરે વિવરણ કર્યું છે તે જોઈએ એમ કહેવાનો મારો અભિપ્રાય નથી. પણ તે ઘણું અધરું છે અને તેથી મૂળ પદાર્થને બરાબર વ્યક્ત કરતું નથી, અને એ રીતે ઇતિહાસ જેવા નિપુણ કવિની કલાને હાનિ પહોંચે છે.

લગભગ શતપથ પ્લાસ્ટીકના કાળથી આપણે ત્યાં સંગીતથી ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય ત્રણે સમન્વયમાં આવ્યાં છે. સંગીતનો મુંઝવિત અર્થ કરીએ તોપણ એકલા કંડપલટા નહિ; તેનાથી ઘણું વધારે.

નૃત્ય એટલે કેવળ અંગની ગતિ નહિ; પણ ભાવને સૂચવતી અંગની ગતિ. કેવળ અંગની ગતિની કળા એટલે નૃત્ય, જેમાં અંગહાર આદિનો સમાવેશ થાય છે. ‘પ્રસ્થાન’ના ગયા વર્ણના આધારના એક લેખમાં આવેલી પરિભાષાનો ઉલ્લેખ કરી દરરૂપકાર ધનંજયને અનુસરી દૂકમાં કહ્યું તો કેવળ તાલ અને લયની અપેક્ષા રાખતું અંગોનું કલામય દલન-મલન તે નૃત્ય, મનોભાવ દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી અંગોની ક્રિયા-આંગિક અભિનય-નૃત્ય, અને રસનો મોપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરાવતી ચતુર્વિધ-અભિનયાર્થક કળા તે નાટ્ય. આ પરંપરાનો વિકાસ ભરતથી થતો દેખાય છે, એટલે એમ ન કહેવાય કે ઇતિહાસને સમજવા માટે તે નકામો છે. જો કે બુદ્ધિવાનિકા જેવી દાસી આ પૃથક્કરણો કરી વ્યવહાર કરે છે એમ માનવું જરૂરનું નથી.

હવે આમાં ‘છલિક’નો સમાવેશ ક્યાં થાય છે તે જોઈએ. નૃત્ય તથા નૃત્યના ઉદ્ભવ અને સુકુમાર એવા બે તાણકા અને લાસ્ય નામે જાણીતા ભેદ છે. તેમાં નૃત્યાર્થક લાસ્યમાં ‘છલિક’ આવે. પ્રાચીન પરંપરામાં જે ડાંગળી આદિ ઉપરૂપકા તરીકે જાણીતા છે તેને અભિનયગુપ્તપદાર્થ પદાર્થાભિનયાર્થક નૃત્યના પ્રકાર તરીકે જણાવે છે (જુઓ નાટ્ય-વેદ વિવૃત્તિ. પૃ. ૧૮૨-૮૩ ગા. ઓ. સી.). જોજ શૃંગારપ્રકારમાં ઉપરૂપકના જે પ્રકારે બતાવે છે તેમાં એક નર્તનકર્તા પ્રકાર બતાવે છે. તેના અંગ તરીકે ‘છલિક’નો નિર્દેશ આવે છે. (યસ્ય પદાર્થાભિનયં છલિકલયં સર્વાસ નર્તકી કુચતે । લક્ષ્મીનંક દ્રામ્યા-લાસ્યં છલિકાદિપદ્યાદિ ॥ ભાવપ્રકાશનમ્, Introduction p. 56)

ચારદાતનય ભાવપ્રકાશનમાં પ્રેક્ષકના વર્ણનમાં છલિકનો નિર્દેશ કરે છે. નાટ્ય-દર્પણમાં રામચંદ્ર આનો ઉલ્લેખ કરી ‘છલિક’ને શૃંગાર વીર રૌદ્રાદિ પ્રધાન કહે છે. (ના દ. પૃ. ૨૧૪). (છલિકનાં છલિન અને છલિક બન્ને સંસ્કૃત શ્લોકો છે.) માતૃવિકાનું છલિક નર્તનકનું વિપ્રજ્ઞ શૃંગારપ્રધાન અંગ છે. છલિકને આ પ્રમાણે પદાર્થાભિનયાર્થક નૃત્યનો પ્રકાર સમજ્યા પછી કાટ્યવેએ તેને નાટ્યવિશેષ કહી આપેલી વ્યાખ્યા પણ સમજાય છે.

(સાધારણ પરિભાષામાં એક પક્ષે નાટ્ય અને નૃત્યને અને બીજે પક્ષે નૃત્ય અને નૃત્તને એક અર્થમાં વાપરવાનો પણ રિવાજ હતો) “ પહેલાના બનાવને ઉદ્દેશી પોતાના અભિ-પ્રાયને પ્રકાશવ એ રીતે જે પ્રત્યક્ષ અભિનય કરવામાં આવે તે જ છલિક ” નન્દેવ છલિકં નામ સાક્ષાદ્દમિનોયતે । વ્યપદિશ્ય પુરાવૃત્તં સ્વામિપ્રાયપ્રકાશકમ્ ॥

આ પ્રમાણે છલિકનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યાથી માલવિકાએ જે પ્રયોગ કર્યો તેનું નાટકમાં શું સ્થાન છે તે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કવિએ નાટ્યવિદ્યામાંથી એવો પ્રયોગ લીધો કે જેની દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે માલવિકાનો અભિપ્રાય રાગ જાણી શકે. વસ્તુપ્રયોગ પૂરો થયા પછીની વિદ્વષક અને રાગની ઉક્તિઓથી આ સ્ફુટ થાય છે.

પંચાંગાભિનયની વ્યાખ્યામાં કાટયવેમ સંગીતરત્નાકરનું ગ્રેરણ સમજે છે. પણ અહીંયાં નીચેની આપેલે ટીકેલી કારિકામાં આપેલો અર્થ વધારે બંધ બેસે છે :

ચિત્તાક્ષિઃપ્રૂહસ્તપાદંરક્તૈશ્વેષ્ટાદિસામ્યતઃ ।

પાત્રાદ્યવસ્થાકરણં પંચાક્ષોઽભિનયો મતઃ ॥

ચિત્તથી સાત્ત્વિક અભિનય સમજવો જોઈએ. બાકીનાં ચાર તે આંખ, હાથ અને પગ. આ વિષે હું પણ એક અટકળ કરું છું તે પ્રો. ઠાકોર સહી લેશે. પંચાંગ એટલે ચાર પ્રકારના અભિનય અને પાંચમું નૃત્ત.

આ પંચાંગાભિનય શબ્દ વિષે વધારે સંશોધન કરવામાં આવે અને ભરતના નાટ્ય-શાસ્ત્રમાંના પદ્ધતિના ઉદ્દેશ સાથે સરખાવવામાં આવે તો આ પરંપરાના ઇતિહાસ ઉપર પણ કોઈક પ્રકાશ પડે. અસ્તુ.

આ જ સંબંધમાં પ્રો. ઠાકોરે ‘ ભાવિક ’ વિષે જે મનનિકા લખી છે તેનો નિર્દેશ કરી લઉં. ભાવ શબ્દના તેમણે જે જે અર્થો આપ્યા છે તે વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ વિભાવ અને અનુભાવ—સ્વાધીભાવ અને વ્યભિચારિભાવ જેવો જ પદાર્થ હોય એમ તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ લાગે છે; આ ગોટાળો કદાપિ ભાવ શબ્દના સાદસ્યથી થયો હોય ! આમ છતાં ભાવિક શબ્દ તેમણે સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યો નથી. કાટયવેમે દીક્રમાં તેનો જે નૃત્ય અર્થ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ છે અને જરાજર છે. એનો ઉતારો પણ ઉચિત સ્થાને છે : આક્ષિકાભિનયપ્રાયમલ્પવાચિકસત્ત્વિકમ્ ભાવાનામાસ્પદં નૃત્યં પદાર્થવ્યજ્ઞના-ત્મકમ્ ॥ આટલાથી જ જે અર્થ વધારે સ્પષ્ટ અને સંગત થયો હોત તેને પ્રો. ઠાકોરે આવા ઉતારાઓ સામેની પોતાની સૂઝને લઈને અસ્પષ્ટ કરી નાખ્યો છે. અહીંયાં એ પણ સ્પષ્ટ લઉં કે ગણદાસ જે ભાવિકનો નિર્દેશ કરે છે તે ભ. ના. શા. અ. ૨૪ શ્લો. ૮ માં (ચૌ. ગ્રં. સી.) જણાવેલ ‘ભાવ’ હોય તેમ લાગે છે. “ વાણી અંગ અને મુખરાગ તથા સાત્ત્વિક અભિનય વડે કવિના અન્તર્ગત ભાવનું ભાવન કરાવે તે ભાવ.

વાગજ્ઞમુખરાગેશ્ચ સત્ત્વેનાભિનયેન ચ ।

કવેરન્તર્ગતં ભાવં ભાવયન્ ભાવ ઉચ્યતે ॥

ભાવિક અલંકારનો તથા ના. શા. અ. ૨૦. ૧૫૨ માં કહેલા લાસ્યાંગ ભાવિકનો અહીં ઉલ્લેખ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

ખોટા પાંડિત્યનો આક્ષેપ વહેરી લઈને પણ આ જે ઉતારાઓ આપ્યા છે તે માટે પ્રો. ઠાકોર મને ક્ષમા કરશે.

હવે પાછો મૂળ અનુવાદ ઉપર આવું. મૂળમાં ' પચ્ચગ્ગવણ્ણરામં ચિત્તલેહં ' છે તેનો અનુવાદ " નવું સમૃદ્ધચિત્ર " એવો કર્યો છે. આવો અનુવાદ પાઠભેદને લઇને કર્યો હોય તો કાંઇ કહેવાનું નથી. બાકી ' તાબ વર્ણરાગવાણી ચિત્રલેખા ' કહેવામાં જે ઔચિત્ય છે તે આ અનુવાદમાં રહી જાય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં ચિત્રલક્ષણમાં ચિત્રમાં કોને શું શું ગમે છે તે કહેતો એક શ્લોક છે તેમાં આચાર્યોને ' રેખા ' ગમે છે એવો ઉલ્લેખ છે:

રેखां प्रशंसन्त्याचार्या वर्तनां च विचक्षणाः ।

क्षियो मूष्णमिच्छन्ति वर्णाढ्यमितरे जनाः ॥

આપણી પ્રાચીન ચિત્રકળામાં રેખાનો કેટલો મહિમા છે તે તત્ત્વજ્ઞો જાણે છે; એટલે અહીંના રાણી આચાર્યની ચિત્રરેખા અવલોકેતી હોય એ વધારે ઉચિત છે.

ઔસર્પણાં અદેવીષં તે અનુવાદ ' ત્હમારી બાજુમાં જ ' કર્યો છે તેમાં ઉપચારની ભાષાનો ભંગ થાય છે. કાલિદાસને આ વિષે ખાસ કાળજી હતી; એટલે ' દેવીની બાજુમાં જ ' એ વધારે ઉચિત થાત.

આ પ્રવેશક, પ્રથમકે અને તેની મનનિકામાં મને જે ચિન્ત્ય રચાતો જણાયો છે તેમાંના કેટલાકની ચર્ચા કરી એ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રવેશકની અનુવાદ સળંગ અને પ્રસન્ન છે. સળંગ કહેવાનો હેતુ એ છે કે પ્રાચીન ગ્રંથોના ધર્મોન્મત્તવાદોમાં અપ્રથમે ઉપર એટલી બધી ચિકાસ હોય છે કે સળંગપણું સચવાતું નથી. પ્રો. કાકોર આ બરાબર સાચવી શક્યા છે તે તેમની ઔચિત્ય બુદ્ધિ સૂચવે છે, અને આ ઔચિત્ય આખાથે અનુવાદમાં દેખાય છે. ગણદાસની ગૌરવભરી વાણીનો અનુવાદ પણ ગૌરવભરી ગુજરાતીમાં થયો છે. ઉ. ત.

ગ પોતપોતાની કુલવિદ્યા પર આદરભાવ સૌને હોય. તોપણ નાટ્ય જેવી મહાકલા મોટેનો પક્ષપાત વધુ પડતો ના જ કહેવાય. કેમ કે—

सौर्ध्वविकीर्तित

દેવોનો મુનિયો જણે ત્રિવ મળ પ્રત્યક્ષ આ નાટ્યને;

એકાંગિ વિહરન્ત તે શિવ શિવ મૂર્તિ દ્વિધા નાટ્યની;

ચર્ચા ભિન્નગુણી ય એ રસલસી દેખાડતું લોકની;

તે લોકો રુચિભિન્ન, તે ય બહુધા રાગન્ત એ એકમાં. ૪

તે જ પ્રમાણે પ્રથમકાંકના પ્રારંભમાં રાગ અને અમાત્યની વાતચીત પણ ઉતારવા જેવી છે:

રા (પત્ર વંચાઇ રહ્યો જોઇને) વાહતવ, વૈદર્ભ શા ઘાટ ધડે છે !

વા દેવ, આત્મવિનાશના.

રા આજો કાગળ સંભળાવો જોજી.

વા આ એનું ઉત્તર.

" પૂજ્યે મ્હને હુકમ કર્યો, 'અમારા સમ્મન્ધી થવા વચને બંધાયલા ત્હમારા પિત્રાઇ શ્રી માધવસેનકુમાર અમારી પાસે આવવા નીકળેલા તેમના ઉપર માર્ગમાં ત્હમારો અન્તપાલ વૂટી પડ્યો, અને તમને કેદ કરી લીધા. જો ત્હમને અમારા સદ્ભાવની દરકાર હોય, તો એમને બંદેન વહુવાર

કુટુંબકળીલા સાથે છૂટા કરવા. '

“ તો તુલ્યવંશીઓ પ્રતિ ધરણીધરાની નીતિરીતિ પૂજ્યને ક્યાં અગ્નણી છે ? એટલે પૂજ્યે મધ્યસ્થવૃત્તિ ધરવી. ધટે. વળી એ કુમારશ્રીનાં બહેન તો એમને પકડી લેવાના દંગલમાં ગુમ થઈ ગયાં છે, તેમની શોધ માટે યત્ન કરીશું. અને જો કુમારશ્રી માધવસેનને મુક્ત કરાવવા જ, એવો પૂજ્યને આમદ હોય, તો સાથી શરત સાંભળિયે:—

આર્થ

માર્થ સચિવ મુજ સાથે

કેદ થકી પૂજ્ય, મુક્ત કરશે જો,

કેદી માધવ સેન

તો હું તત્ક્ષણ દળી છોડી. ”

૭

રા (સેનાપ) શું એ અશુભ મ્હારી આગળ અદલાબદલા માગવાની ધૂષ્ટતા કરે છે ! વાહતવ, વૈદર્ભ આપણે કુદરતી વેરી છે, ડગલે ડગલે નડવાનો જ. તો ચડાઈ માગી જ રહેલ સામે સેનાપતિ વીરસેન આદિનાં દંડ્યકો આપણે સુસજ્જ રાખેલાં જ છે, તેમને એના સમુન્મૂલન માટે એકદમ ફરમાવો.

વા જેવી દેવતી આગા.

રા અથવા, ત્હમારો અભિપ્રાય ?

વા જી આપનું વચન શાસ્ત્રપૂત છે. શાસ્ત્રશાસન છે કે

આર્થ

નવો સવો ગાદીએ

ચારિ આવેલો અસુદદગડ સોકે,

ઉખેડવો નયિ દુષ્કર,

જેમ તરુ અભિનવ રોપેલો.

૮

રા તન્ત્રવચન, એમાં શો સન્દેહ ! તો આ નિમિત્તે જ સેનાપતિને દોડાવો.

૧૦૮માં (પૃ. ૨૦) ધારિણી-જો કાંઈ મન્દ શિષ્યા ઉપદેશને ઝાંખપ લગાડે ઈત્યાદિ છે. મૂળમાં બહુવચન છે. અનુવાદમાં ભેદ પાડાન્તરને લઈને અથવા મુદ્દલ્યદોષને લઈને હોય તો કાંઈ કહેવાનું નથી, બાકી રાણી પોતાના મુખે જ પ્રારંભમાં માલવિકાનો ઉદ્ભવ કરે તેના કરતાં સામાન્ય કથન કરે એ વધારે ઉચિત છે. ત્યાર પછીની રાજની ઉક્તિના બે ભાગ કરી બીજી ગણદાસની કરી છે તેમાં ખાસ આચિત્ય છે. રાજ પોતાની લાલસા જણાઈ ન જાય તે માટે “એમ જ ધટે છે.” એટલું બોલે એ બરાબર છે. પરિત્યક્તોઽસ્મ્યહંનો અનુવાદ ‘રઝળાવો છ ત્હમે મને’ એના કરતાં ‘રજ હું આપની લઉં’ એ વધારે બંધ બેસે છે. પરિવારિકાની ઉક્તિમાંથી શર્મિષ્ઠા શબ્દ કેમ કાઢી નાંખ્યો છે તેનું કારણ સમજાવું નથી. શર્મિષ્ઠા વિષેની મનનિકા ૫૦ માં પ્રે. ઠાકોર આટલો બધો રોષ કેના ઉપર ઠાલવે છે તે સમજાવું નથી. યયાતિની રાણી શર્મિષ્ઠા હોય કે કાટ્યવેશ કહે છે તે પ્રમાણે વૃક્ષપર્વ રાક્ષસ રાજની પુત્રી શર્મિષ્ઠા હોય અથવા હું અટકળ કરું છું તેમ કાલિદાસના યુગની કાઈ વારાઙ્ગના કવિ કવિચેત્રી હોય. ગમે તે હોય તોપણ આ મનનિકામાં જે રોષ તે ઠાલવે છે તે મનનિકાને રૂપણિકા કરી નાખે છે.

[અપૂર્ણ]

રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ

દુનિયાના માણસોના વિકાસ કરવા હોય તો તેમને જે વિકાસોમાં વહેંચી શકાય. મને ત્યારે ત્યારે શાસ્ત્રીય વિકાસો કરવાનું મન થાય છે. ત્યારે ત્યારે જૂના નૈવાયિકાની પેઠે આખી દુનિયાના વિકાસો કરવાનું જ મન થાય છે. ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં રેલવેગાડીમાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે વિચાર થયો કે જગતનાં મનુષ્યોને જે વર્ગમાં વહેંચી શકાય: મુસાફરી કરતાં રેલવે જતી હોય તે દિશાએ બારીએ બેસીને જોનારાં, અને તેથી બિચરી દિશાએ જોનારાં, એન્જિન તરફ નજર કરનારાં એમ નથી કહ્યું, કારણકે એન્જિન તો કાંઈ વાર પછવાડે પથ લગાડાય છે, અને વીજળીથી ચાલતી ટ્રેનોમાં એન્જિન જેવું કાંઈ હોતું નથી. એવે પ્રસંગે મારા વિકાસો ખોટા પડી ગયા. માટે ગાડી જતી હોય તે દિશા બહુ નજર નાખનારા અને તેથી વિરુદ્ધ દિશા બહુ નજર નાખનારા એમ કહું છું. કાંઈને વિચાર થાય કે આ વિકાસોમાં બારી પાસે નહિ બેસનારા-બારી સોંસરી નજર જ નહિ નાખનારા માણસો તો રહી ગયા, એ તમારા વિકાસોમાં દોષ આવ્યો!! તો મારે કહેવાનું કે એ મારા વિકાસોનો દોષ નથી, એ તો એ માણસોનો દોષ છે. એવા માણસોને હું માણસો જ ગણવા માગતો નથી. એ માણસો જાણે મને એમ કહેતા જણાય છે કે 'ભાઈ! અમને તો ઘરમાં હોમ્સ એ જ રીતે રહેવા દો. ઘરમાં હોમ્સ એ રીતે જ અમે તો ખાઈએ, એ રીતે જ અમે તો સુઈએ, ઘરમાં હોમ્સ એ એમ જ અમે તો વાત કરીએ, અમને તો ફક્ત અહાંથી બેસાડી ત્યાં ઉતારી દો.' અમારા નિત્યનિયમમાં જરાં પણ ફેર ન પડવો જોઈએ. અમારે તમારી ગતિનો અનુભવ નથી કરવો!' આવા માણસો છવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મને જણાયા છે. અત્યારે સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલે છે ત્યારે પણ ઘણા માણસો કહે છે: 'અમે તો જેમ કમાતા હતા તેમ જ કમાઈએ, પરણતા હતા તેમ પરણીએ, જમતા હતા તેમ જ જમીએ, પહેરતા હતા તેમજ પહેરીએ, બિંદતા હતા તેમ જ બિંદીએ, અને અમને સ્વરાજ્ય પહોંચાડી દો. આ મને માણસો નહિ પણ ટપાલનાં પાસંદો લાગે છે. તેમને પોતાને કંઈ કરવાનું નથી. જોઈએ તો પાસંદ ઉપર સ્ટેપ લગાડવા જેટલા પૈસા અમારી પાસેથી લો, પણ અમને એમ ને એમ અકબંધ પહોંચતા કરો. અને અમારા પાસંદ ઉપર લખો કે Glass with care, (કાચનો સામાન છે, ઝંજાળીને ફેરવો) અને પહોંચનાં કરો.' આપણા ઘણા માણસો ઘોડાનાં

વખાણ કરતાં કહે છે કે એવું. સરસ ધોડું છે કે પેટનું પાણી પણ ન હાલે. એમ આ માણસોને પણ પેટનું પાણી પણ હાલ્યા વિના ઠેક સ્વરાજ્ય સુધી મુસાફરી કરવી છે. તેઓ માણસ નથી, પણ માત્ર પાસાંલ છે.

માટે જ એ માણસો મુસાફરી કરતી વખતે બારી પાસે બેસવાને આતુર હોતા નથી, તેમને હું મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યાભાસ ગણું છું. હવે બારીએ બેસનારા એ પ્રકારના છે: એક વર્ગ ગાડી જતી હોય તે દિશા તરફમાં અને નજર રાખી બેસે છે. ગાડીએ ચક્રવામાં ધમાધમ કરીને પણ તે એ જ જગા લે છે—બ્યાંથી ગાડો જતી હોય તે દિશામાં નોંધ શકાય. તેને તો દૂર શું હશે, હવે શું આવશે, તે નજીક આવશે ત્યારે કેવું દેખાશે તે જોવાની જ ઉત્સુકતા હોય છે. બલે આંખોમાં પવન ભરાય, એન્જિનનો ધુમાડો આવે, કાલસાની કણીઓ પડે પણ તે તો તે જ બાણુ જોવાનો. અને એક વાર એક વસ્તુ પાસે આવી, જોવાઈ ગઈ, અને પસાર થઈ ગઈ તે પછી તેની તરફ તો નજર પણ નહિ નાખવાનો!

બીજો વર્ગ તેથી વિરુદ્ધ દિશાએ બેસે છે. તે પોતાની આંખનું પવન ધુમાડો અને કાલસાની કણી એ ત્રણેયથી રક્ષણ કરે છે, તે ઉપરાંત પોતાની જોવાની રીતના કહાપણના વિશે સૌથી વધારે ફિલસૂફી ભરેલી દલીલ કરે છે કે તે જ બધી વસ્તુઓ બ્યવસ્થિત જોવાની સાચી રીત છે. પેલા માણસની જોવાની રીતનો તેને તિરસ્કાર છે. આણું હોય તે નજીક આવે, નજીક હોય તે ત્યાંથી જાય. શાકુન્તલમાં દુષ્યન્તે રથવેગ વિશે કહ્યું હતું તેમ.

न मे दूरे किंचित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजयात् ।

• ન છેડું નાતપાસે ધડિય રથ વેગે મુજયિ કે !

એવું થઈ જાય. એમાં જોયું શું? તેથી વિરુદ્ધ બાણુએ બેસીએ તો કેવું સરસ દૂર સુધી નોંધ શકાય! વસ્તુને ઝાઝી વાર સુધી નોંધ તેનું સ્વરૂપ ઓળખી શકાય! બધી વસ્તુનું યથાદર્શન થઈ શકે! જગતનું મહાસત્ય કે બધી વસ્તુઓ છેવટે દૂર અદૃશ્ય થઈ વિહીન થઈ જાય છે તે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય !

આવા માણસો મને બ્યવહારમાં પણ મળે છે. તેઓ ઇતિહાસકારો, શાસ્ત્રજ્ઞો, શાસ્ત્રકારો, સત્યાન્વેષીઓ તરીકે પોતાને ખખાવે છે. એવો એક માણસ એક વાર દ્રૌપદનાં મારી સાથે બેઠો હતો. (ઘણી જૂની વાત છે. મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની કોઈ પણ ઘડત હિંદમાં શરૂ કરી, જોને પરિણામે છેવટે ઓર્ડિનન્સો થયા તે પહેલાંની આ વાત છે. એટલે આ વાત કરવામાં કાયદાનો ભંગ થતો નથી.) કંઈક મહાત્માજીના કાર્યક્રમ વિશે વાત ચાલતી હતી. તે પોતે બહુ જ ધ્યાનથી બધું સાંભળતો હતો. મને લાગ્યું કે આ માણસને મહાત્માજીના કાર્યક્રમમાં ધણો રસ છે. વાત થઈ રહ્યા પછી એ કંઈક બોલશે એમ મારી એવી અપેક્ષાથી મેં તેના સામું જોયું. થોડી વાર વિચાર કરી તે માણસે કહ્યું: “ મહાત્માજીની હમેશ નિકટ રહેનારો માણસ કોણ? તેને તમે ઓળખો છો? ” મને લાગ્યું કે જરૂર આ માણસને હું ધારતો હતો તેમ અસર થઈ છે ! મેં પૂછ્યું “ કેમ, તમારે તેમના કાર્યક્રમ વિશે કંઈ ખુલાસો પૂછવો છે? ” મારા પ્રશ્નથી તે માણસ જરા હેબકાઈ ગયા, અને કહે: “ કાર્યક્રમને ને મારે શું? હું તો માત્ર સત્યનો સેવક છું. તમારા કાર્યક્રમો એ સત્ય નથી. ભવિષ્યની કોઈ વાત સત્ય નથી, માત્ર જૂત જ સત્ય છે. ” એટલે હું તો ગાન આ બધું પૂરું થશે, મહાત્માજી ગુજરી જશે ત્યારે શું જન્યું છે તેનો વિચાર કરીશ અને પછી તેનાં કારણો શોધી કાઢીશ. તમે ભવિષ્યમાં શું કરવું તેની ચર્ચા કરનારા બધા

અસત્યચિત્તે છે, મારે ને તમારે શું ? માત્ર એટલું જ કે મહાત્માજીના મરણ વખતનો ફોટો હોય તો સારું. અને તેમના મગજનું વજન મને મળે તો હું મારું વિદ્યાનશાસ્ત્ર બરાબર કરી શકું. મારે તમારા ભવિષ્યના કાર્યક્રમો સાથે કશી લેવાદેવા નથી. ”

આવી રીતે સત્ય ડહાપણ ફિલસૂફી બધું દ્રેન જતી હોય તેની વિરુદ્ધ દિશાએ જોનારના પક્ષમાં છે છતાં દ્રેન જતી હોય તે દિશામાં જોનાર માણસો મળી રહે છે. આપણે ધણુંય દુષ્યન્તને કહેવા જઈએ કે ભાઈ ધોડા તરફ, મોઢું રાખીને શા માટે ખેસે છે ? અમારા જમાનામાં એવી ધોડાગાડીઓ ચમકે છે, ત્યાં ધોડા તરફ પીઠ રાખી સામી બાજુ જોતાં ખેસી શકાય ? પણ તે નહિ માનવાનો. અને માને પણ શેનો ? એને તો ‘શિકાર કરવો’ તો ! કદાચ પરણવું હતું અને કદાચ ભારતને છૂતી એક કરનાર ચક્રવર્તી પુત્ર જોડતા હતા ! તે પાછળ જોનારથી શી રીતે બને ? ભૂતકાળ જોનાર માણસ શી રીતે પરણી શકે ? એ તો કાંઈ સ્ત્રી પાસે આવીને ચાલી જાય પછી જ તેને જોઈ શકે ! માટે જ ધણી વાર ફિલસૂફી દુનિયામાં ફુંવારા રહી જતા હશે ! અને માટે કદાચ માણસ નાની અને જુનાન ઉંમરમાં દ્રેન જતી હોય તે દિશામાં જોતો ખેસે છે અને પરણી રહ્યા પછી વિરુદ્ધ દિશામાં જોતો ખેસે છે. એથી આગળ જઈ ‘બારીમાં શું જોવું છે ?’ એમ વિચારી વચમાં પોતાની દ્રોષ જોતો કે ગંજી રમતો ખેસે છે. તેથીય આગળ જઈ તેનાં છોકરાં બારીએ જોવા જતાં હોય. તેમને પણ ‘શું જોવું છે ?’ એમ કહી વારી રાખતો અંદર ખેસી રહે છે કે ડોલ્ફા ખાય છે. તમે પહેલાં દ્રેન જતી હોય તે દિશાએ જોતો ખેસતા હો તે પછી ત્યારથી વિરુદ્ધ દિશાએ જોતો ખેસો કે અંદર જ ખેસી રહો ત્યારથી જરૂર બહુજો કે તમે ધરડા થયા છો !

*

*

*

એક વાર એક ભાઈ સાથે વાત થઈ. ધડપણની સાચી નિશાની કંઈ અથવા ધડપણના સાચા પરીક્ષક કોણ એ વિશે વાતો કરતા હતા. આ પ્રશ્નો ઉપર જોઈએ. તેની ચર્ચા થઈ નથી, ચતી નથી. સ્ત્રીના અપહરણના કેસમાં તે સોળ વરસથી મોટી છે કે નહિ એ મુદ્દા ઉપર ધણી ચર્ચા થઈ છે; કારણકે એ ઉંમરથી વધારે મોટી ઉંમર હોય તેથી મુનાનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. પણ ધડપણ વિશે એવી ચર્ચા ચતી નથી. કારણકે એ ઉંમર હોય ન હોય તે ઉપર કોઈ કાયદાનાં પરિણામો અવલંબી રહ્યાં નથી. પ્રાચીન કાળમાં તો રોમશાસનમાં અમુક અમુક જગાએ સડક વરસના માણસો આવી શકતા. ચાલુક્ય કહે છે કે જનાનાના અધિકારની અમુક જગાઓ ૬૦ કે ૮૦ વરસનાને જ આપવી, પણ હાલના જમાનામાં એ ઉંમર ઉપર કશો જ આધાર રખાતો નથી. માત્ર એક વાત છે; કેટલીક નાતોમાં ૪૫ વરસની ઉંમર પછી નવી ઐરી પરણવા દેતા નથી. એવી નાતોમાં ઘણા વિદ્યુરને ૪૨-૪૫ વરસ ચક્રતે પછી વરસ વધતાં બંધ થઈ જાય છે. પણ ત્યાં પણ ૪૫ વરસ સુધી જ વિચાર જઈને અટકે છે. વરસોની નિશાની વિશે ચર્ચા થવાનો એક બીજો પ્રસંગ છે પણ હજી તે કોઈના ધ્યાનમાં આવ્યો નથી. ઉદાહરણ તરીકે કોઈને એકાદ વરસ પૂરાં થયાં હોય અને તેની સિલ્વર કે જર્મનસિલ્વર ન્યુબિલી ભજવવાની દરખાસ્ત આવે ત્યારે તેને તેટલાં વરસ થયાં છે કે નહિ તેની ખાતરી શી વગેરે ચર્ચા બીજી ચતી નથી.

દરેક બાબતની ચર્ચા કરવામાં શરા સાહિત્યકરો આની ચર્ચા કરીને કેમ તડો કે વાગ બાધતા નથી તે સમજાતું નથી. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે હજી સુધી ધંડપણ ક્યારે ગણવું તેની ચર્ચા જ થઇ નથી.

અત્યારના જમાનાને તેનો ફાયદો કંઇક અંશે મળી શકે તેમ છે. જૂના કાળમાં ધરડાઓ પૂજતા, અત્યારે તો ધરડા થવું એ ગુનો અથવા નાલાયકી ગણાય છે, એટલે બધા બને ત્યાંસુધી જીવન ગણાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ માન્યતા તદ્દન નવી ન ગણાય. ‘સાઠી બુદ્ધિ નાડી’ એ કહેવતમાં એ જ વાત આવે છે. જગતમાં જેમ એકે સરહદ ઉપરના રાજાઓ, સાસુ નણંદ, શોકયો, બાહણો, વચ્ચે સાહજિક વેર છે તેમ જીવન ધરડા વચ્ચે પણ એક સાહજિક વેર ગણાવું જોઈએ. સસરા જમાઇ વચ્ચે પણ આવું સાહજિક વેર છે. કાલિદાસનાં નાટકોમાં વિક્રમોર્જશીલ અને શાકુન્તલ બન્નેમાં, નાયકને પરણવાનું મન થાય છે ત્યારે તે સૌથી પહેલાં નાયિકાના પિતાને બાંડવા માટે છે. અંકબર બિરબલની વાતોમાં અંકબરે બધા જમાઇઓને સૂળીએ ચડાવવાનો હુકમ કરેલો હતો તેમ જ જે બધા જમાઇઓને અત્યારે પૂછે તો તેઓ પણ બધા સસરાઓને સૂળીએ ચડાવવાનો મત આપે જ. આમાં ધણું કારણો છે પણ તે બધાં કારણો ઉપરાંત જીવન ધરડા વચ્ચેનું વેર ત્રો છે જ.

ધરડા ન થવું હોય તેને માટે એટલું સારું છે કે ઉંમરનું જ્ઞાન એની મેળે કદી થતું નથી. હજારો વરસો માણસ જીવે. પણ તેને કદી ધરડાં હોવાનું જ્ઞાન થવાનું નથી. પણ ધણીખરાં દુઃખ કુદરત કે ઈશ્વર નહિ પણ માણસ જ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ અહીં પણ છે. માણસ નકામે વરસો ગણી ગણીને અને વરસગાંઠો ઊંઘવી ઊંઘવીને ધડપણનું જ્ઞાન જાગૃત કરે છે. રાષ્ટ્રના પર્વતમાં આવે છે કે પર્વતસિંહે ધરડાં ન જણાવા માટે મહેલમાં અરીસા ઊંધા કરાવ્યા હતા કે કઢાવી નાંખ્યા હતા. હું મારા અનુભવથી કહું છું કે એવું કરવાની કરી જરૂર નથી. વળી આ વારંવાર હજીમતો કરવાના જમાનામાં અરીસા વિના ચાલવાનું પણ નથી. તેના કરતાં અરીસામાં જોયા છતાં ધડપણ ન દેખાય એવી બુદ્ધિ કેળવતાં શીખો. અને એ કેળવી સકાય એવું છે. અરીસા બંધ કરવાને બદલે હું તો ટપાલ બંધ કરવાની સલાહ આપું. મને મારી જિંદગીમાં ધરડા થવાનો પ્રથમ આઘાત એકવાર ‘ટપાલના કાગળથી ચલેલો. પાંચમી ચોપડીમાં મારી સાથે લાજુતા મારાથી નાના એક મિત્રનો છોકરો એમ. એ. ની પરીક્ષા આપવા આવતો કે જતો હશે. તેણે મને કાગળમાં લખ્યું “પૂજ્ય મુરખી કાકાશ્રી”... વગેરે. ત્યારે મને સૌથી પહેલું જ્ઞાન થયું કે છોકરાં એમ. એ. થાય એવડો મોટો હું થયો છું ! છોકરો એનો પાસ થયો, કમાઇ એને ખવરાવશે અને નકામે મને ધરડો કરતો ગયો. કેઈ કેઈ વાર તો એટલા બધા મુરખીશ્રીના કાગળો આવે છે કે મનમાં એમ થાય છે કે જાહેર કરી દઈ કે મુરખીના સંબોધનથી આવતા કાગળો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ. મારા હાથમાં સળ કરવાનું હોય તો મને મુરખી કહેનારને — એટલું સારું છે આવી વાત કહેવાતી બહુ નથી, કાગળોમાં લખાય જ છે એટલે — કે લખનારને એવી સળ ફરમાવું કે તેને માણેકચોક વચ્ચે પોલીસના જાપતામાં જોનો રાખી દરેક રસ્તે જતા માણસ પાસે તેને કાઢી કહેવરાવું. તો એ લોકોને કંઈક સમજાય કે તેઓ મુરખી કહીને મને કેટલો આઘાત લગાડી રહ્યા છે. પણ તેમ ન બને ત્યાં

સુધી એટલું તો કરું છું જ કે રૂબરૂ મળે છે તેને મુરખ્ખીપણાના ગ્રામિ હકથી જ હુકમ કરું છું કે મને કદી મુરખ્ખી નહિ કહેવો. યથાતિ રાજ્યએ હુકમ કરીને દીકરા પાસેથી કેટલાં વરસોનું યૌવન મેળવ્યું તો હું મુરખ્ખીપણાથી જીવાનોને એટલું પણ ન કહી શકું, કે અસ્થા મને મુરખ્ખી ન લખો. એમાં ક્યાં એની ગઠિથી યૌવન છોડી લેતો હતો હું ? (એક બીજા વિચાર આવે છે. યથાતિએ દીકરા પાસેથી યૌવન લીધું એ ઉપરથી તો ડાં વારનોફને વાંદરા પાસેથી યૌવન લેવાનું નહિ સમજ્યું હોય ! આપણા પ્રાચીનધર્મ તત્ત્વગાન અન્વેષકાએ કામ્યએ એમ નથી કહ્યું કે આ જીવાન કરવાની વિદ્યા આપણા પુરાણકારોને ગાત હતી ? બાકી નહિતર તો અત્યારના શોધની એકેએક ચીજ પુરાણોમાંથી નીકળે છે. માત્ર એટલું જ કે એ લોકો શોધી આવે છે પછી જ નીકળે છે તે પહેલાં નહિ ।)

પણ ટપાલનો બંદોબસ્ત કરું છું ત્યાં બીજા બાબુથી ધડપણના હસ્તા થાય છે. ખસમાં બેઠો હોઈ, ગાડીમાં બેસવા બહુ, અને કોઈ મુસાફર કહે “કાકા આધા બેસો, કાકાને બેસવા દો ।” અરે બહા માણસ ! નકામો માણસ મરીને બનીને શા માટે થાય છે ! સર રમણભાઈએ વગર ગુનાની સજાઓ ગણાવી છે તેમાં આ નથી ગણાવી પણ તેમાં સૌથી વધારે મોટી સજા તો આ છે. હવે ગાડીની અંદર એવા માણસો તરફ તો જરા ઓડિયાં કરીએ, ધમપછાડા કરીએ, મોહું એવું કટાણું કરીએ કે ફરી કોઈ બોલે નહિ, અને થોડા કલાક તેમની સાથે ગાળવાનું બલિષ્ઠ વાર્ધક્યરમારકથન્ય કરીએ. પણ તદ્દન નિરુપાયની દશા તો રસ્તે ચાલતા હોઈએ, અને ગાડીવાળો ચેતાવવા ‘ચાલજો કાકા’, ‘ચાલજો ડાસા’ કરતો માથો જાય છે ત્યારે થાય છે. એમમાં એમ થઈ જાય છે કે આ ગાડીવાળો કાકા કે ડાસા કહીને ચાલી ગયો તેના કરતાં તો તેણે ગાડી નીચે કચરી નાખ્યા હોત તો વધારે સારું. પણ અરે દૈવ એમાં પણ સુખ કેવું ? મરી જઈએ અને પંચક્યાસ કરતાં, કે કેસ ચાલે તે જીવાનીમાં કોઈ કહે કે નહિ સંભળાવાથી ડાસો ગાડીમાં આવીને કચરાઈ મૂઓ તો ! ! એટલે એમાં પણ ઉપાય નથી. બાકી કોઈ જીવાન, પછી બલેને બેકારીને કારણે કે ગમે તેવા કારણે, ગાડી નીચે કચરાઈને આપઘાત કરીને મરી ગયો એમ પંચક્યાસ કરે તોય ગમે તેટલીવાર ગાડી નીચે કચરાઈ મરવું બહેતર છે.

અને મારા મિત્રે તે દિવસે ધડપણના સાચા પરીક્ષક તરીકે કોને કહ્યો હતો કહું ! ગાડી હાંકનારને ! !

સ્વૈરવિહારી

બાંધાઈ ગયું

બેઠી બિસ્તર બાંધવા પ્રિયતજો લે ત્યાં પ્રવાસે જવા,
બાંધ્યાં કોટ, ખમીસ, ધોતર, ઢળી સાજુ અને અસ્તરો,
ને ત્યાં ગાંઠ ધણી કસી, પણ વળી મંડીજ સૌ છોડવા,
આવ્યો પ્રીતમ પૂછતો ‘કયમ અરે, પાણું બધું છોડતી ?’
બોલી, ‘જૂલ ધડી બધાની લગતું બાંધાઈ હેયું ગયું.’

વીરનું મૃત્યુ

૧૮૫૧ માસની ૨૨ મી તારીખે શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના મૃત્યુથી ગુજરાતે એક પતોતો પુત્ર, ભારતવર્ષે એક અડગ લડવૈયો અને જગતે એક બાહોશ મુત્સદ્દી ગુમાવ્યો છે. આવાં મૃત્યુ થાય ત્યારે સામાન્ય જનતાને કારી ધા લાગ્યા જેવી સ્થિતિ થાય છે, પણ એ વસ્તુ અનિવાર્ય ગણી આવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે તૈયાર રહેવામાં જ ધીરજની સાચી પરીક્ષા છે.

છેલ્લા એક દાયકામાં ભારતવર્ષે એક કોટી જેટલા આગેવાનો ગુમાવ્યા છે. મરણના આ ભારે પ્રમાણ માટે આજની પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે. આજે પંદર વર્ષ થયાં આખા દેશમાં જાગૃતિનું એક રાષ્ટ્રવ્યાપી મોજું ફરી વળ્યું છે અને મોર્જના હેલકારામાં નાવિકો પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ધસાયા છે. આજી વર્ષમાં છેલ્લા બે મહિનામાં જ આપણે ત્રણ આગેવાનો ગુમાવી બેઠા છીએ—છેક પૂર્વના બંગાળના સિંદ સેનયુક્તા, છેક દક્ષિણના મદ્રાસમાં ધરડી ઉંમરે પણ જીવનને શરમાવે એવો જુસ્સો ધરાવનાર શ્રી. એની બિસાંટ અને છેક પૂર્વના ગુજરાતનું નામ ઉજાવળ કરનાર બહાદુર વીર વિઠ્ઠલભાઈ, શ્રી સેનયુક્તા અને શ્રી વિઠ્ઠલભાઈનાં મૃત્યુ બધી રીતે કવખતનાં જ ગણાય. અને તે પણ એકનું જલનાં લોખંડી સળિયા પાછળ અને બીજાનું દેશવંદો ભોગવતાં થાય ત્યારે ભારતવર્ષને માટે નિરાશા કરતાં શરમની દશાનું સ્થાન કરે છે.

સદગત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો જન્મ સને ૧૮૬૨માં ચરોતરના એક આગળ પડતા ગામ કરમસદમાં થયો હતો. એમના પિતાએ ૧૮૫૭ ના બળવામાં લાગ લીધેલો—ઝાંસીની રાણીના પ્રદેશમાં—અને બે ત્રણ વર્ષ તેમનો ઘેર પત્તો પણ નહિ લાગેલો. આવા સાહસિક પિતાના પુત્રમાં એ સાહસ કરવાનો ગુણ કેળવાયા વગર કેમ રહે! જ્યાં જુઓ ત્યાં શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈએ બળવો જગાડવાનું જ કામ કર્યું છે અને એમના મગજમાંથી કંઈ વખતે ક્યો ગોળો બહાર પડશે એ કદપતું હમેશાં મુશ્કેલ મનાતું હતું.

સાહસ ઉપરાંત મુત્સદ્દીપણનો વારસો પણ એમને પિતા તરફથી મળેલો જ હશે એમ કહી શકાય. એક વખતે એમના પિતાને મલ્હારરાવ હોલકરે કેદ કર્યા હતા, કેદ કરી તેમને સામે બાંધી રાખી મલ્હારરાવ શેતરંજ રમતા હતા. શેતરંજમાં રાજા ખોટી ચાલ ચાલતા જાય ત્યાં ઝવેરભાઈ કહેતા જાય: ‘રાજા, કલાણું મ્હોરું’ આમ ચલાવે. મલ્હારરાવ આથી ચકિત થઈ ગયેલા અને શ્રી. ઝવેરભાઈને કેદીમાંથી મિત્ર કરેલા. આવા મુત્સદ્દી પિતાના પુત્રમાં એ ગુણના વારસાની ઉણપ ક્યાંથી હોય ?

વિઠ્ઠલભાઈના બાળપણ અને વિદ્યાભ્યાસનાં વર્ષો દરમ્યાન ખાસ નોંધવા જેવા પ્રશ્નો મળી શકતા નથી. એમણે એમનો અભ્યાસ કરમસદ અને નડિયાદમાં પૂરો કર્યો. મેટ્રિક મુખીની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેમણે ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરની પરીક્ષા પસાર કરી અને બેરસદ તથા વડોદરામાં વકીલાત શરૂ કરી. વકીલાત દરમ્યાન વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થઈ

અવાય એટલા પૈસા કમાયા અને પોતાની એ ઇચ્છા પૂરી કરી, એમના વિલાયતગમન બાબત નીચેના એક કિસ્સા સરદાર વલ્લભભાઈની જીવનકથામાંથી આપણને મળે છે.

“જે કંપનીની મારફત વિલાયત જવાની ગોઠવણ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો તેના મને (વલ્લભભાઈને) જવાબો મળ્યા. તે જવાબો મારા ભાઈના હાથમાં આવ્યા. બન્ને ભાઈ અંગ્રેજમાં પી. જે. પટેલ કહેવાય. તે ઉપરથી ભાઈએ કહ્યું: ‘હું તમારાથી મોટો; મને જવા દો અને મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે, પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.’ મેં ભાઈને પંદર દિવસની મુદત આપી અને પંદરમે દિવસે તે વિલાયત ચાલ્યા ગયા.” આ વખતે ‘પાસપોર્ટ’ સાથે ફોટો રાખવાનો કાયદો નહિ હોય. કદાચ આવા પ્રસંગોને લીધે એ પાછો દાખલ થયો હશે.

વિલાયતમાં બેરિસ્ટર થઈને આવ્યા પછી એમણે એમનું કાર્યક્ષેત્ર મુંબઈ-વાંદરા રાખ્યું. વાંદરા મ્યુનિસિપાલિટીના એ આગળ પડતા સભ્ય અને પાછળથી પ્રમુખ પણ થયા હતા. આ રીતે નાના ક્ષેત્રમાંથી એ આગળ વધતાં સને ૧૯૧૪ માં મુંબઈ હલાકાની ધારાસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. ત્યાંથી તે ૧૯૧૬માં વડી ધારાસભામાં ગયા હતા. ધારાસભામાં તેમનું કામ હમેશાં સરકારી સભ્યોને સીધા રાખવાનું અને કેટલીક કનડગત કરવાનું રહેતું. એ વખતના ધારાસભાના આગેવાન સભ્યો સર દીનશા વાઘ્લા અને ડૉ. પરાંજપેની-મદદમાં રહીને એમણે કેટલાયે રાજકીય અને સામાજિક કાર્યો કરેલાં, ધારાસભાના એ સભ્ય હતા તે દરમિયાન, એમણે ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો રજૂ કરેલો. સરકારે પોતાની પાસે પૈસા નથી એમ જણાવેલું છતાં એમણે એ પસાર કરાવેલો.

ધારાસભામાં એમની રચાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાનાં પ્રમો પરત્વે રસ અને પ્રવૃત્તિ હોવાથી સને ૧૯૧૬માં પૂનામાં મળેલી લોકલ સેક્સ ગવર્નમેન્ટ કોન્ફરન્સના તેઓ પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. સને ૧૯૧૭ ના ખેડા સત્યાગ્રહ વખતે એમણે સ્વ. સર ગોકળદાસ દહાનદાસની સાથે રહીને જિલ્લાના ખેડૂતોની સ્થિતિ તપાસી હતી અને ધારાસભામાં એમને માટે મળખૂત લડત ચલાવી હતી. એ જ વર્ષમાં અમદાવાદમાં ભરાયેલી અખિલ હિંદ પાર્ટીદાર પરિષદના એ પ્રમુખ થયા હતા. ગિજાપુરમાં મળેલી મુંબઈ ઈલાકા રાજકીય પરિષદના અને રાજકોટમાં ભરાયેલી પ્રથમ કાંડિયાવાડ રાજકીય પરિષદના પણ તે પ્રમુખ થયા હતા.

હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં તો સને ૧૯૧૪ થી જ એમણે રસ લેવાનું શરૂ કર્યું હતું. કોઈ પણ કામ એ ઉપાડે એમાં તરત જ આગળ પડતો ભાગ લે એવો એમનો સ્વભાવ હોવાથી મહાસભામાં પણ એમનું સ્થાન આગળ આવ્યું અને ૧૯૧૫-૧૬ માં મહાસભા તથા મુન્સિફમ લીગ વચ્ચે થયેલા તહનામાં ઉપર જે ૧૯ આગેવાનોની સંદીઓ હતી એમાં એમનું નામ પણ હતું.

સને ૧૯૧૬માં ગોધરામાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી પ્રથમ ગુજરાત રાજકીય પરિષદમાં એમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો અને પછીના વર્ષે નડિયાદમાં એ પરિષદની બીજી બેઠકના તો એ પોતે જ પ્રમુખ હતા.

૧૯૧૭-૧૮ ના વરસામાં એ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મુખ્ય મંત્રી બન્યા અને ૧૯૧૮માં મોટીગ્યુ-એમ્સફર્ડ મુધારા વિષે વિચાર કરવા મુંબઈમાં મળેલા મહાસભાના ખાસ અધિવેશનના એ સ્વાગત પ્રમુખ હતા. એમની બેઠક-નંદ સિલેક્ટ કમિટી સમક્ષ મહાસભા

તરફથી જુઓની આપવા વિજ્ઞાપત જનાર ઉપ્પુરેશના મંત્રી તરીકે તે ગયા હતા તે વખતનું એમનું કાર્ય એટલું સુંદર હતું કે સ્વ. શોકમાન્ય ટિળક તથા મિ. બેન સ્પૂરે કહેલું: 'મહાસભાના ઉપ્પુરેશનની ક્ષેત્ર મુખ્યત્વે શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને જ આભારી છે.' વિજ્ઞાપતમાં હતા તે દરમ્યાન એમણે બ્રિટિશ મહાસભા સમિતિ અને એના મુખપત્ર 'ઇન્ડિયા'નું તંત્ર વિનીતોના હાથમાંથી રાષ્ટ્રમતવાદીઓના હાથમાં લાવવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો.

વિજ્ઞાપતથી પાછા ફર્યા ત્યારે આખા દેશમાં અસહકારની ચળવળનું રાષ્ટ્રવ્યાપી મોઝું ફરી વળ્યું હતું. એ ચળવળના નાયક ગાંધીજી સાથે એમને શેડાઘણા મતભેદો હતા. પણ છેવટે તો પોતે રાષ્ટ્રવાદી જ રહ્યા ને ? એટલે એમણે પણ એમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. સને ૧૯૨૨માં બારડોલી તાલુકામાં નાકરની લડત શરૂ કરવાનો વિચાર કરવા માટે યોગ્યેલી તાલુકા પરિષદના પોતે પ્રમુખ થયા હતા.

૧૯૨૨ના માર્ચમાં ગાંધીજીના જ્વેલમાં ગયા બાદ પણ એમણે રાષ્ટ્રીય દિલચાત્ર ચાલુ રાખી અને પોતાનું ધ્યાન ખાસ કરીને પરદેશી વસ્તુઓના બદ્ધિષ્કાર પાછળ આપવા માંડ્યું. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ નીમેલ બદ્ધિષ્કાર સમિતિના તે સભ્ય હતા. સમિતિ મારફતે બદ્ધિષ્કાર કરવા માટેની પરદેશી વસ્તુઓની યાદી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી.

પણ લડતનું જોર નરમ લાગતાં એમણે પોતાના વિચારોને જાહેર રીતે રજૂ કરવા માંડ્યા. સને ૧૯૨૨માં મહાસભા તરફથી સવિનય હંગ તપાસ સમિતિ નીમાઈ એના એ સભ્ય હતા. એ સમિતિની તપાસને અંતે હકીમ અજમલખાન અને પંડિત મોતીલાલ નહેરુને પોતાના વિચારના એ કરી રાક્યા અને ધારાસભા પ્રવેશનો મુદ્દો દેશ સમક્ષ ખીજ બધી બાબતોના બોગે પૂરજોશમાં રજૂ થયો. આ સમિતિના નિવેદનના પરિણામે દેશમાં બે ભાગલા પડ્યા. આગળ જતાં બે પક્ષો વચ્ચે સમાધાન થયું, પણ પરિણામે તો ધારાસભા-ફેરવાદીઓનો-પક્ષ બળવાન બન્યો અને સ્વરાજપક્ષની સ્થાપના થઈ. આ પક્ષ તરફના એક ઉમેદવાર તરીકે શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ મુંગઈ શહેર તરફથી ૧૯૨૫માં પ્રચંડ બદ્ધમતીથી ચૂંટાઈને વડી ધારાસભામાં ગયા અને ત્યાં એ પક્ષના ઉપનેતા બન્યા.

અસહકારની ચળવળ દરમ્યાન એ મુંગઈની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાવેલા અને પોતાના વિચારના માત્ર છ-સાત જ સભ્યોના બળવાળો રાષ્ટ્રીય પક્ષ સ્થાપેલો; પણ ૧૯૨૨થી ૧૯૨૪ સુધીનાં માત્ર બે વર્ષમાં જ પોતે એ આગેવાન મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કુલ કમિટીના અને છેવટે આખા બોર્ડના પ્રમુખ બન્યા. આ હોદ્દો મેળવતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધી ગઈ. સરકારી અમલદારો તેમ જ બધા જ સભ્યો એમનાથી સાચવીને ચાલતા. એક દિવસનું કામ પોતે બીજા દિવસ ઉપર કદી પણ મુલતવી રાખતા નહિ. એમના પ્રમુખ તરીકની મુદતના છેલ્લા દિવસોમાં દિંદના વિદાય થતા વાઇસરોય હોર્ડ રીડિંગને માનપત્ર આપવાનો ઠરાવ મ્યુનિસિપાલિટી સમક્ષ રજૂ થયો અને પસાર થયો. પણ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈએ એ માનપત્ર પોતાને હાથે આપવાની ના પાડી. પરિણામે મ્યુનિસિપાલિટીએ એમના ઉપર ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરી અને પોતે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું. પણ એ સ્થાનની ફરી ચૂંટણીમાં પોતે એ પદ માટે ઊભા થયા અને ઠપકાની દરખાસ્ત બદ્ધમતિથી પસાર કરનાર સભ્યોની બદ્ધમતીએ જ

એમને પ્રમુખ તરીકે ફરી ચૂંટ્યા અને પોતાનો એમનામાંનો અવિશ્વાસ દૂર કરી વિશ્વાસ સિદ્ધ કર્યો. પ્રમુખ તરીકેની તેમની મુદત દરમ્યાન ગાંધીજી તબિયતના કારણે જ્વલમુક્ત થયેલા અને તે રોગમુક્ત થયા ત્યારે તેમને મુંબઈ કારખાનેરોને માનપત્ર આપેલું. ત્યારે પ્રમુખ તરીકે શ્રી.વિદ્યસાગર એ જણાવેલું: 'આજે ગાંધીજીને માનઆપીને મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની જાતને જ માન આપી રહી છે.' એમના મ્યુનિસિપલ પ્રમુખ તરીકેના કારોબારનાં વખાણ કરતાં તે વખતના મ્યુનિસિપલ કમિશનર મિ. ક્લેટન આઈ. સી. એસ. ખૂબ સરસ શબ્દો બોલેલા.

પણ વડી ધારાસભાના સભ્ય તરીકેનું કાર્ય ઉપાડતાં એમણે મુંબઈનું કામ ઓછું કર્યું અને ૧૯૨૫ માં વડી ધારાસભાને પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટવાનો દૃઢ મળ્યો ત્યારે પોને ઉમેદવાર થયા અને એ મંડળના પહેલા પ્રમુખ તરીકેની નામના મેળવી. પ્રમુખ થતાં એ હોદ્દાને અંગે પહેરવો પડતો ઝમ્મો એમણે ખાદીને જ રાખેલો. કેટલાંક વર્ષો પછી વિધાયતમાં નામદાર શહેનશાહને મળવા ગયા ત્યારે પણ ગાંધી ટોપી પહેરીને જ ગયા હતા. વડી ધારાસભાની ૧૯૨૭ ની બીજી ચૂંટણી પછી સ્વરાજ પક્ષના એકલાના જ નહિ પણ આખા મંડળના સર્વાનુમતે એ ફરીથી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા અને એ હોદ્દો એમણે સને ૧૯૩૦ ના એપ્રિલ માસમાં ચાલતી બેકાયદા રાજ્યવ્યવસ્થાના વિરોધ તરીકે રાજ્યામું આપ્યું ત્યાં સુધી સોગમ્યો.

વડી ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકેના હોદ્દા દરમ્યાન પોતે પૂરેપૂરા રાષ્ટ્રમતવાદી-મહાસભાવાદી હોવા છતાં પોતાનું વલણ નિષ્પક્ષી રાખ્યું હતું. ચૂંટણી થયાને દિવસે જ એમણે જાહેર કર્યું હતું કે 'હવેથી હું એક પક્ષનો મઠી બધા પક્ષોના થયો છું ! અને એ વસ્તુને એમણે ઉવટ મુધી પાળી હતી. એમના પ્રમુખ તરીકેના અમલ દરમ્યાન ધારાસભા તેમ જ એના પ્રમુખનો દરજ્જો ઊંચો રાખવા માટે એમણે કોઈ પણ વસ્તુ કરવામાં બાકી રાખી ન હતી. વડી ધારાસભાની ચાર દિવાલોમાં પ્રમુખ સિવાય બીજા કોઈનો અધિકાર ન હોઈ શકે એ વાત એમણે સરકારી અમલદારો પાસે સ્વીકારાવેલી અને આખું ધારાસભા ખાતું અલગ પોતાના કાણુ નીચે કરાવેલું.

પ્રમુખ તરીકે નિર્ણયો આપવામાં એ ખૂબ શીઘ્ર અને ચોક્કસ હતા. એમના કેટલાક નિર્ણયો તો ધારાસભાના સભ્યોને ચોંકાવનારા લાગે, છતાં એની યથાર્થતા પૂરવાર કરી શકાય એવી જ હોય. બે પ્રસંગે એમણે સરકારી સભ્યોની ગણતરી ઊંચી વાળેલી; એની નોંધ લેવાથી જ નોંધ્યો. સરકારે ધારાસભા સમક્ષ રિઝર્વ બેંકનો ખરડો રજૂ કરેલો. એ ખરડામાં કેટલાક ફેરફારો કરવાનો વિચાર આવતાં સરકારે જૂના ખરડામાં સુધારો કરવાને બદલે નવો જ ખરડો દાખલ કર્યો. એ દાખલ કરતી વખતે જ પ્રમુખ પટેલે એને કાનુન બદલ કરાવ્યો અને જણાવ્યું કે ત્યાં સુધી જૂનો ખરડો એવી લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી નવો રજૂ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય નહિ. આ નિર્ણયને પરિણામે સરકારે નવો ખરડો દાખલ ન કર્યો અને જૂનો તો એમ ને એમ જ પડ્યો રાખ્યો.

બીજે પ્રસંગ જાહેર સજામતીના કાયદાનો ખરડો રજૂ કરતી વખતેનો છે. એ ખરડો રજૂ કરતી વખતે જ એની કેટલીક કલમો ન્યાયની અદાલત સમક્ષ ચાલતા મિરત કેસની ખાખતો સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવાથી ખરડો રજૂ નહિ કરી શકાય એવો નિર્ણય આપ્યો. પરિણામે ખરડો એમનો એમજ રહ્યો.

૯-૧૦-૩૩ કરાંચીના નેતા શ્રી. નારાયણરાય બેચરને છટકારા પછી સભામાં લાગ નહિ લેવાની નોટીસ; ધ્વજવંદન માટે મુંબઈમાં ચાર મહાસભાવાદીઓને ૬ માસની સજા; લાહોરથી રાસ વરફ હૂય કરતા ગાંધીજીની ધરપકડ; અંકલેશ્વર તાલુકાના સુરત ગિદ્દા સાથે પથેલ બેડાણ રદ થયાની બહાર આવેલી હકીકત; દામોદરલાલજીને પદબ્રથ કરવાના હુકમની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદના મુનિસિપલ બોર્ડના સભ્યોની ચૂંટણી.

૧૦-૧૦-૩૩ રામપુર રાજ્યમાં તોફાન; સલાઓ, દેખાવોની બંધી તથા ફેટલીક ધરપકડોની બહાર આવેલી હકીકત; કલકત્તામાં સ્વરાજ્યપક્ષની સ્થાપના, મિદનાપુરમાં જળપ્રલયથી ખાંચ લાખ માણસોને યથેતું નુકસાન; અલ્હાબાદમાં શ્રી. પ્રકાશના પ્રમુખપદે, મહાસભાવાદીઓની રાષ્ટ્રીય મસલત; પંડિત માલવિયાજીએ મસુરીથી બહાર પાડેલું નિવેદન; ડૉ. હાર્ડીંગની તથા શ્રી. કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની ગાંધીજીની 'મુલાકાત; મુંબઈમાં રેમોક્રેટિક પક્ષની બહેર સભામાં પ્રાંપલ; શ્રી. જમનાદાસ મહેતા સામે આક્ષેપો; મુંબઈમાં બેકારીના પરિણામે ૫૦ વર્ષના દિલ્હીને આપવાત; સીમલામાં દિલ્હી રેલ્વે પરીવહની બેઠક; દાંડી હૂય માટે જલાલપુરથી પકડાયેલા ચાર લાઈઓ તથા જે બહેનોને એક વર્ષની કેદ; ધારવાડ જિલ્લામાં ગાંધીજીસાથે અંગે ૮ લાઈબહેનોને ૬ માસની સજા કેદ; મુંબઈમાં પિકેટીંગ માટે એક મહાસભાવાદીને ૬ માસની સજા કેદ તથા રા. ૫૦ દંડ અથર ૬ આંધોડીઆની કેદ. કલકત્તામાં ૩ બહેનોની તથા ૧૨ લાઈઓની પિકેટીંગ માટે ધરપકડ; અત્યાચારી ચળવળને અંગે દીનેશ મજુદારને ફાંસીની તથા નલિની દાસને જન્મદેશ નિકાલની સજા; મુરેન્દ્રનાથ દાસજીને રિવોલ્વર રાખવા માટે સાત વર્ષની સજા કેદ.

૧૧-૧૦-૩૩ લાંડનમાં સિલેક્ટ કમિટીની બેઠક; બર્મોના લાવિ વિષે સર રોમ્યુઅલ હોર્નું નિવેદન; શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની બંગલોડી જતી તબિયત; મૂળિયાના એક કાર્યકર્તાને નોટીસમાં મળેલો દોડ વર્ષની સજા કેદ; તાંબેરમાં સલાઓ અને દેખાવોની મતાઈ કરતો હુકમ; એક ડોક્ટર બીજા સાત હિફ સાથે ગિરફતાર.

૧૨-૧૦-૩૩ કાનપુરમાં એક જાંબ કેસમાં જે જલુને દસ વર્ષની સજા સજા; સિંધિયા કંપનીની સ્કીમર ઈપર આજ સાગતો ૩૧ લાખનું નુકસાન.

૧૩-૧૦-૩૩ વસાઈ યુવક પરીવહનો પસાર થયેલા તથા ઓટાવા કરારને વખોડી કાઢતા કરાવે કાનપુર કેળવણી બોર્ડના પ્રમુખ તથા બીજા કોઓર્ડેટ સભ્યોને સરકારે બરતરફ કર્યા.

૧૪-૧૦-૩૩ શ્રી. ભાસાંકર દિસિતે અખિલ ભારત સ્વદેશી પ્રદર્શન મુલ્ય મૂક્યું; શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈની ગલ્લાર માંદગી, જર્મન પાર્લામેન્ટને દિલ્હનજો બરખાસ્ત કરી; રશિયા અને જપાન વચ્ચે લડાઈના વાગવા ભણકારા.

૧૫-૧૦-૩૩ અજમેરમાં હિફ મહાસભાનું અધિવેશન.

૧૬-૧૦-૩૩ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કમ્પાઉન્ડમાં થાસ લેવેલી જમીન દરાજ કરીને વસુલ કરવામાં આવેલી જમીનમહેસુલ.

૧૭-૧૦-૩૩ યરવડા કારા વિષે ગાંધીજીની મુલાકાત; મહાસભાવાદીઓને તેમને કપકો; વર્ધા આશ્રમમાંથી શ્રી. નીલા નાગિનીદેવી ગૂમ થવા સંબંધી ગાંધીજીએ બહાર પાડેલી હકીકત.

૧૮-૧૦-૩૩ વર્ધામાં ગાંધીજીની દાનતીમાં શ્રી. પ્રમુદસ ગાંધીનું બિજનેરના લાલા લાલચંદનાં પુત્રી શ્રી. અંબાદેવી સાથે લગ્ન.

- ૧૬-૧૦-૩૩ અલ્દાનાદમાં સ્વ. પં. મોતીલાલજીનાં પુત્રી શ્રી. કૃષ્ણા નેદરનું મુંબઈના જૈન મેરીટર શ્રી. શુભોત્તમ દક્ષિણ સાથે લગ્ન.
- ૧૭-૧૦-૩૩ અલ્દાનાદના મેથો હાલમાં શ્રી. એ. પી. સોનના પ્રમુખપદે સંયુક્ત પ્રાંતના વિનીતોની પરિષદ; કલકત્તાના હાલમાં અખિલ દિંદ મુસ્લીમ લીગની બેઠક.
- ૧૮-૧૦-૩૩ શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજીના પ્રમુખપદે વડોદરામાં વડોદરા રાજ્ય પ્રલમંડળનું ૧૧ મું અધિવેશન; સુરતના બે યુવાનોની દુકમજોએ મટિ ધરપકડ.
- ૧૯-૧૦-૩૩ શ્રી. વિહલભાઈ પટેલનો છનીવામાં દેહવિલય; અમદાવાદમાં શ્રી. મોરારજી દેસાઈના પ્રમુખપદે સ્વ. વિહલભાઈને અંજલિ આપવા મટિ મળેલી જાહેર સભા; અમદાવાદ મ્યુ. બોર્ડ સ્વર્ગસ્થના માનમાં મુલતવી; રાહેરમાં હડતાલ; મત્તૂરમહાજન અને ખીજ કેટલોક મિલોમાં થયેલા ઠરાવો; રાજાઓમાં હડતાલ; સ્વ. વિહલભાઈને નાના મોટા આગેવાનોએ આપેલી અંજલિ તથા દિંદનાં નાનાં મોટાં ગામોમાં હડતાલ અને જાહેર સભાઓ; બંગાળમાં કુમારી જ્યોતિકાન્તા દત્તને દિંદાની અજવળ મટિ ચાર વર્ષની સખત કેદની સજા; શ્રી કે. એફ. નરીમાનનો ખીજપુર જલ્લમાંથી પ્રદર્શન; રંગુનમાં પ્રદુલ્લ થયે ૭૬ ક્ષાક ને ૨૪ મિનિટ મુધી તરીને જખતનો રેકોર્ડ તોડ્યો; વડોદરા રાજ્ય જાગીરદાર મંડળની વડોદરામાં સભા.
- ૨૦-૧૦-૩૩ શ્રી. કે. એફ. નરીમાને મદ્રાસબાને વફાદાર રહેવાની કરેલી ઢાકલ; પંડિત માલવિયાજીને ફાંતનું દરદ થયાની બહાર આવેલી હજીકત; મુંબઈમાંની કરીમભાઈ હજાલીમ સન્સ લીમીટેડ અને કરીમભાઈ એન્ડ કંપનીની ફૂડમાં ગયેલી પેટીઓ.
- ૨૧-૧૦-૩૩ કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી એમ. સી. ડી. રીમને માનપત્ર.
- ૨૨-૧૦-૩૩ છનીવામાં રાજસંન્યાસ પરિષદ મુલતવી.
- ૨૩-૧૦-૩૩ જાપાનીઝ પ્રતિનિધિ મંડળે તથા લેક્ટરાયર પ્રતિનિધિ મંડળે પોતાનાં રત્ન કરેલાં દર્શિનિદ્યો; શુદીવાડામાં બાપજી કરતાં શ્રી. કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની થયેલી ધરપકડ.
- ૨૪-૧૦-૩૩ રો. કસ્તુરભાઈ તથા શ્રી. ડી. વી. ખેનને દિંદ લેક્ટરાયર મસલત વિષે બહાર પાડેલાં નિવેદનો; પોલીસને રહેવા માટે મીદનાપુરના વજીલ શ્રી. જિરિયથંદ્રાસને ૪૮ ક્ષાકમાં ધર ખાલી કરવાની નોટીસ; પૂર્વબંગાળ રેલવેના લીલી સ્ટેશનઉપર દુધિયારબંધ પડેલી ધાડ; મુંબઈના મીલમાલિકો તથા લેક્ટરાયર વચ્ચે થયેલા કરાર; દિંદજાપાન મંત્રણા વિષે ટોલીઓનો અભિપ્રાય; સવિનયબંધ સંબંધમાં સુષ્ટાભરની આખર મુધીમાં જલ્લ લોખવતા કેડીઓના સરકાર તરફથી બહાર પડેલા આંકડા; ટેમ્પેટેડીક સ્વરાજ્યપક્ષ તરફની મદ્રાસપ્રદ રાજદ્વારી પરિષદમાં શ્રી. જાનનાદાસ તથા શ્રી. કેલકરનાં મદ્રાસના સામેનાં બાપજો; મુંબઈમાં અખિલ મદ્રાસપ્રદ રાજદ્વારી પરિષદ; ઢાઈફા ખાતે રમખાણ; આરબો ઉપર મોબીજાર.
- ૨૫-૧૦-૩૩ અમદાવાદમાં બરખંડું અમદાવાદ જિલ્લા માન્ય સમિલન; રોક જલ્લ તથા રા. મદમદ આલેબો અખિલ દિંદ મદ્રસભાસમિતિ તથા કાર્યવાદક સમિતિમાંથી આવેલાં રાજનામાં; અલ્દાનાદમાં પંડિત જાદરલાલ નેદરના પ્રમુખપદે સ્વ. પટેલના માનમાં રોકસભા; કલકત્તામાં અખિલ દિંદ મારવાડી મહિલા પરિષદ.
- ૨૬-૧૦-૩૩ અમદાવાદમાં શ્રી. વાડીલાલ મોતીલાલ સાદની ખીજ સંવત્સરી નિમિત્તે શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠજી પ્રમુખપદે જાહેરસભા; રવાનિક સ્વરાજ્ય ખાતાના પ્રધાન સર રજનમ

વકીલની મુંબઈમાં માંદગી; વાંધાનેર નરેશ તથા મોરબીના નરેશ તરફથી હરિજન કાર્ય માટે રૂ. ૪,૦૦૦ ની સખાવત ઓ. મલિયાજી દેઠાડરીને મળી તેની બદલ આવેલી દહીકન; લેકેશાવર તથા મુંબઈના મિલમાલીકો વચ્ચેના કારાર વિષે ચેક કરતુરનાઈનું નિવેદન; ત્યુ દિલ્હીમાં દિગ્ગર્ બેંકના ખરડાને લગતી સિલેક્ટ કમિટીની બેઠક; બોધાગના નવાબે મોરેલા મુદ્દામાં "રિયાસત"ના તંત્રીને ૧ વર્ષનો કેદ; મદ્રાસના મદસસાવાલી આગેવાન ઓ. પદ્માસિત્તીતારામશાને પદ્દેશી કાપડની દુકાને પિદેટીંગ કરવા માટે ૧ માસની કેદ તથા રૂ. ૫૦૦ની દંડની સજા; મદ્રાસમાં ઓ. મુત્યમૂર્તિના પ્રમુખપદે મદ્રાસભાવોદીઓની મદેલી સજામાં મદ્રાસના સ્વામ્ય પક્ષની સ્થાપના; અમરાવાદ કુમાર પ્રેસમાં ઇપાયેલી ઈશુ અને ગાંધી નામની ચોપડીની નકલો લઈ કરવાનો નવર્નર દત્ત કાઉન્સિલનો દુકમ.

૩૨-૧૦-૩૩ બર્મિંગ્હમ કેસને અંગે સ્વચ્છતામાંથી વધુ ૩ ધરપકડો; મીનાપુરની સાન બહીલી વ્યક્તિઓને ૪૮ સ્વાક્રમાં ગિલ્લાની દદ ઓડી જવાનો ટિરિટ્રીટ મેલ્ટરેટનો દુકમ.

પ્રદીપ નવલો

અંધારું ઘરમાં હતું. જટ તુહી તે તાણી દીવાસળી,
હું લાંબો જઈ કોડિયું, પ્રગટ ત્યાં દીવો. અપાકે ધવો,
ત્યાં ઉન્મત્ત ઉઠેલ પાલવઅપાટે દીપ ખજયો, અને
મેં પૂછ્યું, 'સગમણું કે?' તહીં વહી હતું, 'શી જરૂરે ય?' ને
અંધારા ઘરમાં પ્રદીપ નવલો બીજો અગી ત્યાં રહ્યો.

વલમ્બ

[રમે રમે મારગડો મેલીને

નહિ તે ખાહરા મારા મુખડાની ગાળ
ગોવાળિયા

રમે મારગડો મેલીને
એ-ટણે]

ઉચ્ચો ઉચ્ચો ચાંદલિયો ઉચ્ચોરે,

જામે જમુનાને કાંઠે રાસ
ચાંદલિયો

ઉચ્ચો ચાંદલિયો ઉચ્ચો રે

ગોપ ગોપીનાં ટોળાં ઉલટયાં,

જઈ ઉભાં છે નટવર પાસ
ચાંદલિયો॥

કહાન મુખે મોહિની મોરલી,

તેમાં કાંઠે છે મહરા સૂર
ચાંદલિયો॥

કહાન કોની જુવે તું વાટડી,

અજવાળાં થયાં ભરપૂર
ચાંદલિયો॥

કહાન કોને બોલાવે વાંસળી,

કહાન કોના વિલેગે વાર
ચાંદલિયો॥

કહાન કોનાં તે કાન્ને આંખલડી,

સની સની શોધે સંસાર
ચાંદલિયો॥

કહાન મૂળી કરાને મોરલી,

આમ કોનાં ધરો છે ધ્યાન
ચાંદલિયો॥

ત્યાં રાધા રાણીના ઝાંઝરના,

જણાવે નાચે છે કહાન
ચાંદલિયો॥

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં

પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર નવાં પુસ્તકો

વર્ણવ્યવસ્થા

— ગાંધીજી

વર્ણ અને જ્ઞાતિ તથા આપણા કુરિવાજોની ચર્ચા
કરતા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ

ધર્મસંસ્કરણ

— ગાંધીજી

ધર્મની ચર્ચા કરતા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ

ગોસ્તેવા

— ગાંધીજી

ગોસ્તેવા પર લખેલા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ

રંગરણ્યાચક્ર

— દાદા કાલેલકર

વિશ્વશાંતિ (ખંડકાવ્ય) — ઉમાશંકર ત્રેપી

આ કાવ્યની ખીંટ આટલિ બહાર પડે.

તા. ૨૧-૬-૧૯૩૩

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં પુસ્તકો.

૧

ગુજરાતી

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

*આત્મકથા (સત્યના પ્રયોગો) પ્રથમ ખંડ, પા. ૪૦૮ ૦-૮-૦
આ ખંડમાં ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૦૨
સુધી આવે છે.

*આત્મકથા (સત્યના પ્રયોગો) દ્વિતીય ખંડ, પા. ૪૦૮ ૦-૮-૦
આ ખંડમાં ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૨૦ સુધી
આવે છે.

મહાત્મા ગાંધીની વિચારસૂચિ સંપાદક: મથુરાદાસ ત્રીકમજી ૨-૧૨-૦
ગાંધીજીનાં ૧૯૧૭-૧૮ પૂર્વેનાં મહત્વનાં લખાણોનો
સંપાદ. ગાંધીજીની વિચારસૂચિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળ-
વવામાં અનિવાર્ય પુસ્તક.

હિંદ સ્વરાજ ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં, ખાતીનું પૃષ્ઠ ૧-૧૨-૦
સાદું પૃષ્ઠ ૧-૪-૦

આમાં ગાંધીજી સમગ્ર જીવન ને સંસ્કૃતિ વિષેના
પોતાના મૌલિક વિચારોનો નિયોગ રજૂ કરે છે. ગાંધીજીના
હસ્તાક્ષરમાં જુએ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે એ એની
અદ્વિતીયતા છે. પહેલાંથી ૩૦ ટકા કિંમત ધરાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ભાગ ૧ બીજી આવૃત્તિ ૦-૧૨-૦

ભાગ ૨ પહેલી આવૃત્તિ ૧-૦-૦

સત્યાગ્રહના સંજ્ઞાની સોધ ગાંધીજીએ દક્ષિણ
આફ્રિકામાં પ્રથમ કરી અને તેનો ચરણની લખાણ પણ
કરી બતાવ્યો. તે લઘુત્વનો ઇતિહાસ તેમણે ચોતે રા
હેતુથી લખ્યો તે જણાવતાં કહે છે, "આ પુસ્તક
લખવાનો હેતુ લખવાને ખાતર તો છે જ નહિ. દક્ષિણ

આફ્રિકાના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ પ્રત્નની આગળ મૂકવું એ હેતુ પણ નથી. પણ જે વસ્તુને સાચું હું જાણું છું, જીવવા ઇચ્છું છું. અને જેને સાચું તેટલે જ દરજ્જે મરવાને પણ તૈયાર છું એમ માનું છું, તે વસ્તુ કેમ હત્યત્વ યદિ, તેની પહેલી સામુદાયિક અજમાયશ કેમ કરવામાં આવી, એ બધું પ્રત્ન જાણે, સમજે, અને પસંદ કરે તેટલું અને પોતાની શક્તિ હોય તે અમલમાં મૂકે એ છે.” આવા ખાસ હેતુને નજર આગળ રાખીને લખાયેલું આ પુસ્તક સત્યાગ્રહના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખવા સાચું સર્વોત્તમ સાધન છે.

*નીતિનાશને માર્ગે પાંચમી આવૃત્તિ પા. ૧૫૪ ૦-૪-૦
અભિપ્રાય પર લખેલા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ

*ત્યાગભૂતિ ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૧૦+૩૩૪ ૦-૭-૦
ગાંધીજીના સામાજિક લેખોના આ સંગ્રહમાં વૈધવ્ય તથા વિધવાવિવાહ, લગ્ન અને કલેશ તથા બાળલગ્ન, સ્ત્રી તથા કુટુંબ વિવેક વિચારો ખંડવાર ગોઠવી આપેલા છે.

*અનાદિકૃતિયોગ ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૨૦+૧૮૪ ૦-૨-૦
ગાંધીજીએ કદેશો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ, ગીતાનો મર્મ બતાવતી પ્રસ્તાવના અને વિશિષ્ટ શ્લોકો પર પોતાની નોંધ સાથે. પ્રસ્તાવનામાં ગાંધીજી લખે છે કે, “આ અનુવાદની પાછળ આદર્શીસ વર્ષના આચારના પ્રયત્નનો દાવો છે. આ કારણે હું એમ ઇચ્છું ખરે કે પ્રત્યેક શુભશક્તિ બાઈ જાહેન જેમને ધર્મને આચારમાં મૂકવાની ઇચ્છા છે, તેઓ એ વાંચે, વિચારે અને તેમાંથી શક્તિ મેળવે.....આચારે જંદા સાહિત્યનો મોઢો વહી રહ્યા છે. તેને સમયે હિંદુધર્મમાં જે અદ્વિતીય ગ્રંથ ગણાય છે તેનો સરળ અનુવાદ શુભશક્તિ પ્રત્ન પામે તે તેમાંથી પેલા દોષની સામે યવાની શક્તિ મેળવે.”

*ગીતાઓંધ પા. ૩૩૭ ૦-૧-૩

જેલમાંથી ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓને પત્રરૂપે લખી મોકલેલું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું તાત્પર્ય. ગીતાનો અર્થ સમજવામાં મદદરૂપ, અધ્યાયોનું સારદોહન આમાંથી મળશે. ગાંધીજી કહે છે કે, “ગીતાના વિષયને જ સહેલી રીતે મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા ધાઈ છું. * * * ગીતાનું મનન કરતાં જે કંઈ અર્થ મને તેમાંથી મળ્યા

છે અને હજી મળતો આવે છે તેનો સાર આશ્રમ-
વાસીઓની મદદને સાર અહીં આપું છું.”

સંમગ્નિપ્રભાત યોધી અવૃત્તિ પા. ૯૮ ૦-૧-૦

યુનિયમ તથા સત્યાગ્રહાશ્રમનાં પ્રતોત્ સરળ
નિર્મલ, જે ગાંધીજી જેલમાંથી પળે દ્વારા લખી
મોકલતા હતા. ‘આશ્રમપત્રોની વિચારણા (એમાં)
સંપૂર્ણ કરેલી છે.’ સાચી દેશસેવા કરવા માટે જે
નતના આશ્રમની આવશ્યકતા છે તે આશ્રમ કેમ
કેળવવું એનું વિવેચન આ નાનકટા ગ્રંથમાં છે.
ધાર્મિક જીવન વિષેનો ગાંધીજીનો આદર્શ આમાં
સંપૂર્ણતાએ મળે છે.

સંમગ્નિપ્રભાત પ્રા. પા. ૧૪૩ ૦-૨-૦

આશ્રમજીવન વિષે વિચારો દર્શાવતા, ગાંધીજીએ
જેલમાંથી લખેલા, મહત્વના પત્રોનો સંગ્રહ.

ધર્મસંસ્થાપન ૦-૩-૦

આસ્પૃશ્યતાનિવારણ જો ન થાય તો હિંદુધર્મનો
નાશ છે, એ વાત આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ કરી છે. ૧૯૩૨ના
સાંપ્રેમરના અનશન પછી ગાંધીજીએ હરિજનસેવાકાર્યને
અગ્રે જેલમાંથી કરેલાં મહત્વનાં નિવેદનોનો આ સંગ્રહ છે.

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ૦-૬-૦

અસહકાર વિષેનાં ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ.

ગામડાંની વહારે પા. ૫૫ ૦-૧-૦

આજ આપણા દેશનાં ગામડાંની સેવા કઈ રીતે
કરાય એની, વ્યવહાર સૂચનાઓ આપતા, ગાંધીજીનાં
ગામસુધારણા પરના લેખોનો સંગ્રહ.

હિંદુસત્તત્ત્વમાન પા. ૮ + ૪૦ ૦-૧-૦

હિંદુસત્તત્ત્વમાન વિગતોને લખી ગાંધીજીએ
ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ કરેલું નિવેદન.

ચેરવડાના અનુભવ ૦-૧૨-૦

ચેરવડામાં ગાંધીજીના ૧૯૨૨-૨૩ના પ્રથમ
નિવાસ દરમિયાનના અનુભવો સ્મૃતિ કરીને ‘આદર્શ
કેદી’ જેલમાં કેમ વર્તવું એનું આમાં મહત્વનું વિવેચન
છે. નિવૃત્તિના દિવસોમાં ગાંધીજીએ શું શું વાંચ્યું વિચાર્યું
એનું આપેલું ખ્યાન સુવાનોએ ખાસ લેખ લેખે.

ગાંધીજીનું નવજીવન

ભાગ ૧ લો

૨-૧૦-૦

ભાગ ૪ થો

૧-૧૦-૦

‘નવજીવન’ની સરચાતથી કલકત્તા કોમેસ (૧૯૨૦) સુધીના નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ ૧ લા ભાગમાં આવે છે, અને ભાગ ૪ થામાં અમદાવાદ મહાસભા (૧૯૨૧)થી ગાંધીજીની પ્રથમ જીવન-યાત્રા (૧૯૨૨) સુધીના લેખો આવે છે.

શ્રી. મહાદેવભાઈનાં પુસ્તકો

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ પા. ૩૮૯ કાચું પૂઠું * ૦-૧૨-૦

... .. ખાદીનું પાકું પૂઠું ૧-૧૨-૦

જે સત્યાગ્રહથી, નિરાસ થયેલા ભારતવર્ષમાં આમ-પ્રતી સક્તિ ઉપર વિશ્વાસ જાગ્યો તે સત્યાગ્રહ શા માટે આદર્યો અને ચલાવ્યો તેનું વિવરણ આમાં મળશે.

સત્યાગ્રહની મર્યાદા પા. ૩૧ + ૩૦૩ ૧-૪-૦

લૉર્ડ મોરલીના ‘On Compromise’ નામના અંગ્રેજ અંગ્રેજી ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રી રાજગોપાલાચાર્યની પ્રસ્તાવના સાથે.

વિરાજવડું બીજી આવૃત્તિ ૦-૧૦-૦

બંગાળી નવલકથાકાર સરચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની કથાનો ગુજરાતી અનુવાદ, ‘સતીના સિયળ વિષે આમાં કોમળતાથી વિચાર કરેલો છે.’

ત્રણ વાર્તાઓ બીજી આવૃત્તિ ૦-૧૨-૦

સરચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની ત્રણ રસિક કથાનો અનુવાદ.

સંત ક્રાન્સિસ (છપાય છે)

ઇ. સ. ૧૯૨૬-૨૭માં આ સંતની ૭૦૦ થી પુણ્યતિથિને પ્રસંગે ‘નવજીવન’માં લખેલી લેખમાળાનો સંગ્રહ, કાકાસાહેબ કાલેલકરના આયુષસંહિત. ભક્તિ, તપસ્વિ અને માનવસેવાનો ઉત્કર્ષ આ સાધુજીવનમાં જોવા મળે છે.

કાકા કાલેલકરનાં પુસ્તકો

- કાલેલકરના લેખો : રોયલ સાઈઝનાં પા. ૭૪૭ ૩-૦-૦
- આચાર્ય કાકાસાહેબના, ૧૯૨૪ સુધી લખાયેલા,
વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરતા લેખોનો સંગ્રહ.
- Xઓતરાતી દીવાલો : ૦-૬-૦
- આચાર્ય કાકાસાહેબના સાબરમતી જેલના પ્રથમ કારા-
વાસનો અનુભવોના આ રસમય પ્રકરણમાં 'હમેશાં કુદરતના
સહવાસમાં રહેનાર મનુષ્ય મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાંથી પણ
કેવો નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકે છે એ લેવા મળે છે,'
- દિમાલયનો પ્રવાસ ૦-૧૨-૦
- આચાર્ય કાકાસાહેબના ઉત્તરાખંડની યાત્રા તથા
દિમાલયના પ્રવાસનું મનોરંજક નિવેદન.
- Xબ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ ૦-૨-૦
- લેખકની બ્રહ્મદેશની મુસાફરીનું જાણ.

અધ્યાપક વાલજી દેસાઈનાં પુસ્તકો

- *કથાકુસુમાંજલિ ૦-૫-૦
- બોધક કથાઓનો સંગ્રહ. ગાંધીજી તેને વિષે કહે
છે કે આ "લેખો...કેવળ લોકસંચારની દૃષ્ટિએ લખાયા
છે....તેમાં સમાયેલા વિષયો સત્સંગ ઇચ્છનારને
સાફ બહુ લપચોગી છે."
- Xરાજકથા ૮-૨-૦
- "રાજનો રો ધર્મ છે, સુરાજ કોણ, કુરાજ
કોણ,.....રાજ કેમ નિમાતા, કેમ પદપ્રદ થતા
વગેરેનું દિગ્દર્શન આ...માં થાય છે."—ગાંધીજી
- Xદ્રોપદીનાં ચીર ૮-૩-૬
- "ખાદીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવા ઇચ્છે
અથવા રાંધિયામાં ધર્મ કેવી રીતે સમાયેલો છે તે
જાણવા ઇચ્છે તેને (આ પુસ્તક).....પ્રસાદીરૂપ
ચર્મ પડશે."—ગાંધીજી
- ઈશુચરિત ૦-૧-૩
- ઈશુ ખ્રિસ્તનું દ્રૂંડ જીવનચરિત્ર. ઈશુની 'વાચ્યસુધા'
એકે કખીર તથા તુલસીદાસની વાણીમાંથી બોધપ્રદ
ઉતારા આપ્યા છે,

“ગોરક્ષા કરવાના ખસ ને બ્યવહાર હપાય
કયા છે, ને તેનો અમલ કેમ કરી શકાય, તે આ
પુસ્તક વાંચનાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે.”—ગાંધીજી

અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબીનાં પુસ્તકો

• બુદ્ધલીલા

પા. ૨૦+૩૯૧

૦-૮-૦

આ ધર્મગ્રંથમાં બુદ્ધ ભગવાનના પૂર્વ જન્મની
કથાઓ, તેમનું જીવનચરિત્ર અને તેમના ઉપદેશોનો
સાર સરળ કથાવાર્તા દ્વારા આપેલાં છે. “આ સમગ્ર
ગ્રંથ દ્વારા...વાચકોને બુદ્ધધર્મની સાધાર અને સારી
માહિતી થશે.”—ભાંડારકર

આપચીતી

૧-૪-૬

શ્રી. કોસંબીના મરાઠી આત્મનિવેદનનો અનુવાદ.
આપહિંમતથી અને સ્વાશ્રયથી ધર્માનંદજીએ કેવી રીતે
પોતાનું જીવન ધડ્યું ને બૌદ્ધ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તેનું
મનોરંજક અને બોધપ્રદ વર્ણન લેખકે આ ગ્રંથમાં
આપ્યું છે. આત્મકથાના સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ રસિક
હૃદયો કરે છે.

× બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય

૨-૦-૦

ધર્મપ્રચારાર્થે મિરાનરીઓ તૈયાર કરવાનું બુદ્ધ
ભગવાનને સૌથી પ્રથમ સૂચ્યું. એમણે પોતાના મિરાન
માટે જે જીવન બાંધી આપ્યું તેનો પરિચય આ ગ્રંથમાં
છે. બૌદ્ધ સંઘના બંધારણનું જ્ઞાન પાલુ આ ગ્રંથમાંથી
મળી રહેશે. બુદ્ધ ભગવાને તેમના શિષ્યો તથા ભિક્ષુ,
ભિક્ષુણી વગેરેને બતાવેલા કર્તવ્યધર્મની સંવિસ્તર
સમજ આપવામાં આવી છે.

× ધર્મપદ

૧-૦-૦

બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથ ધર્મપદનો, મૂળ પાટી સાથે ગૂંજશાલી
અનુવાદ. બૌદ્ધધર્મનું રહસ્ય સમજવા અનિવાર્ય ગ્રંથ,
જે સ્થાન હિંદુધર્મમાં ગીતાનું છે તે જ સ્થાન બૌદ્ધ-
ધર્મમાં આ ગ્રંથનું છે. બધા જ ધર્મના લોકો
ધર્મપદનો આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે.

× સુત્તનિષાત

૧-૦-૦

બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથ સુત્તનિષાતનો અનુવાદ, સામાન્ય વાચકો માટે બૌદ્ધધર્મનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ ધર્મપદ અને સુત્તનિષાત એ બે અથો હપ્તથી મળી શકે. આ બંને ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસીઓમાં સૌથી વધારે છે.

× ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ

૧-૦-૦

બુદ્ધ ભગવાને પોતાના શિષ્યોને આપેલા, 'મન્નિઝમ-નિકાય' બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથમાં આવેલા, પ્રથમ ૫૦ હપ્તેશોના સંગ્રહનો સરળ હુજારાતી અનુવાદ. પ્રાચીન કાળથી આ પચાસ ધર્મસંવાદો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે ગણાય છે. આમાં બુદ્ધ ભગવાનની વિવેચનશૈલી અને હપ્તેશપદ્ધતિ ઉત્તમ રીતે બેસા મળે છે.

× સમાધિમાર્ગ

૦-૮-૦

સમાધિ એટલે શું, તેની સિદ્ધિના માર્ગો, ઇત્યાદિ વિષે બુદ્ધ ભગવાને આપેલા હપ્તેશનું સરળ ભાષામાં બધાન. ચારિત્ર્યનો ઉત્કર્ષ કેમ કરાય એ આ ગ્રંથમાં ઉત્તમ રીતે બતાવેલું છે.

અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો

છબનસોધન બાગ બીજો

૦-૧૨-૦

લેખક: કિશોરલાલ મશરવાળા

આ પુસ્તકમાં શ્રી મશરવાળા પોતાની છબન-સાધનાના નિષેડરૂપ વિચારો રજૂ કરે છે. દરેક સાધકે અવશ્ય વિચારવા જેવા નિબંધોનો સંગ્રહ.

“આતુ” કેમ સૂઝતું”

૦-૬-૦

ટોલ્સ્ટોયની ‘The Forged Coupon’ એ પાતળો અનુવાદ શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે કર્યો છે. ટોલ્સ્ટોયની ઉત્તમ નવલકથામાંની એક આ છે. સલાચાર અને દુશચાર કેમ થેપી નીવડે છે એ આ કથામાં બતાવેલું છે.

બતે મલ્હૂરી કરનારાઓને

૦-૩-૦

બતમહેનતનું મહત્ત્વ ને ઔરવ દર્શાવતા ટોલ્સ્ટોયના નિબંધનો અનુવાદ. ખેડૂતો અને મલ્હૂરીના ઉદ્ધારનો મહત્ત્વ ટોલ્સ્ટોયે બતાવેલો માર્ગ આ નાનકડા નિબંધમાંથી મળી રહે છે.

સીતાહરણ

બીજી આવૃત્તિ

૦-૧૨-૦

લેખક : ચંદ્રશંકર શુક્લ

સીતાનું હરણ યયા સુધીની રામાયણની કથા આ પુસ્તકમાં આવે છે. બાળકોના શિક્ષણમાં આ પુસ્તકનો અભ્યાસ અત્યંતનો ભાગ લેજવો. કુટુંબમાં પણ વાંચવા લાયક. મહાદેવશાહની પ્રસ્તાવના સહિત.

મધ્યપૂઠે

બીજી આવૃત્તિ

૦-૧૦-૦

આશ્રમની શાળાના હસ્તલિખિત માસિકમાંથી પસંદ કરેલા લેખોનો આ સંગ્રહ વિદ્યાર્થીઓ માટે રમૂજ નિર્દોષ વાચન પૃષ્ઠ પાડે છે. અને પ્રૌઢ વાચકો માટે પણ આ સંગ્રહ ઓછા આકર્ષક નથી.

મરુકુંજ

૦-૮-૦

લેખક : મયુરાદાસ ત્રીકમજી

ક્ષયરોગ પર લખેલો આ ગ્રંથ તેને અંગેનાં પુસ્તકોના વાચન, અનુભવ અને નિરીક્ષણનું પરિણામ છે. દા. જીવરાજ મહેતા તેનો પરિચય આપતાં લખે છે, ‘આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અત્યંત મહેનત લીધી છે. આ પુસ્તકને બહાર પાડી જીવરાતની એમણે સેવા બતાવી છે.’

*આશ્રમબંજનાવલિ

આવૃત્તિ ૧૧મી પા. ૨૮૮

૦-૨-૦

સંપાદક : નારાયણ મોરેશ્વર ખરે

આમાં આશ્રમનો નિત્યપાઠ આવી નાથ છે. ઉપરાંત તેમાં હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી તથા અંગ્રેજી, આઠસી ભાષાનાં પસંદ કરેલાં બન્યો આખ્યાં છે. દેશી ભાષાઓનાં બન્યો નાગરી લિપિમાં છાપેલાં છે. આ સંગ્રહનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનમાં બધે થયેલો છે.

લોકસંગીત

૦-૧૨-૦

સંપાદક : નારાયણ મોરેશ્વર ખરે

જીવરાતના લોકસંગીતનો સામ્રીય અભ્યાસ કરી તેમાંનાં ૪૩ ગીતો આ ગ્રંથમાં સંગીતલિપિ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે,

ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર

૦-૧૨-૦

મૂળ લેખક : શ્રી. ચેગ

ગાંધીજીનો ખાદીનો સંદેશો સમજવા માટે આ અંગ્રેજી સંપૂર્ણ સામગ્રી મળી રહેશે. મૂળ શ્રી. ચેગના અંગ્રેજી અંગ્રેજી, *Economics of Khaddar*. ના અનુવાદ ઉપરાંત પારિવ્રજીમાં ગાંધીજીના મહત્વના લેખો આપ્યા છે. આચાર્ય કલેલકરની પ્રસ્તાવના સહિત.

લીકન્સ. ચને શ્રદ્ધાંજલિ

૦-૫-૦

લો. ટિળકની સંવત્સરીને નિમિત્તે લખાયેલા. 'નવજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખોનો સંગ્રહ. આમાં ગાંધીજી, સ્વામી આનંદ, કાકા કલેલકર આદિ લેખકોના લેખો આપ્યા છે.

ઈશુનું બહિદાન

૦-૩-૦

એક અજ્ઞાત શિષ્યના કથનને આધારે તૈયાર કરેલું રસિક ઈશુચરિત.

કોશિકાખ્યાન

૦-૩-૦

લેખક : જીમતરામ દવે

મહાભારતમાં આવતી આપણી સુપ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથાનું એવીજાદ કાવ્ય, આ કથાકાવ્ય શૈલીની એક નવી જ ભાત પાડે છે. કાવ્યનું એવી રીતે લેખકે અસાધારણ સફળતાથી વાપરેલું છે.

xસાર્થ ગુજરાતી નોટબુકોરા પા. ૨૦૦૮૪૦૦૮

૪-૦-૦

કુલ ૪૯૯૯૨ રાબદોનો આ કોરા અર્થ સહિત શુદ્ધ નોટબુકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો છે. ગાંધીજીની ખાસ ગ્રંથાધી આ નોટબુકોરા તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. પોતાની આપણી નોટબુક એકધારી રાખવાનો આગ્રહ નેટો અંગ્રેજી રાખે છે તેટલો આપણા લોકો પણ ગુજરાતી વિશે રાખતા યાચ એ ધચ્છવા નેહુ છે. બાધાશુદ્ધિ એ સંસ્કારિતાનું મોટું અંગ છે. ત્રણ વરસની વિચારની આપણે પછી નોટબુકોના બહુજનમાન્ય એવા નિયમો વિદ્યાર્થીને નક્કી કર્યા. પણ એકલા નિયમોથી લોકોની મુશ્કેલી ટળતી નથી, લોકોના હાથમાં પ્રમાણભૂત નોટબુકોનો કોરા જ હોવો નેહિએ એમ નેહિ ગાંધીજીએ આ કોરા તૈયાર કરાવેલો. દરેક લેખકે, અભ્યાષકે, વિદ્યાર્થીએ, પુસ્તકાલયે તેમ જ પ્રદ્ વાંચનારે અને છાપખાનાવાળાએ પોતાના મેજ ઉપર આ કોરા રાખવો નેહિએ.

हिन्दी

गोरक्षाकर्मसूत्र	०-६-०
हिन्दु सुमन्मान का वनाज	०-१-०
लोचमान का धर्मांजलि	०-८-०
जयन्ती शंकर	०-६-०
सत्याग्रह-युद्ध	०-१-०

अंग्रेज़ी

Books by Gandhiji

The Story of My Experiments with Truth		
Vol. 1 (2nd Edition) Pp. 608 In Press		5-8-0
Vol. 2. Pp. 608		5-8-0
Satyagraha in South Africa Pp. viii. + 511		4-8-0
Authorised translation of Gandhiji's History of Satyagraha in South Africa.		
Self-Restraint vs. Self-indulgence 5th Ed.		1-0-0
Gandhiji's valuable little book which has worked a moral revolution in many a youth. Four editions have been sold out in five years.		
My Soul's Agony Pp. 154		0-8-0
Collection of statements on untouchability and important interviews on the subject.		
* From Yeravda Mandir Pp. 97		0-2-0
Authorised translation of Gandhiji's "weekly letters to the Satyagrahashram examining the principal Ashram observances."		
Hindu-Muslim Tension: Its Cause and Cure		0-1-0
Gandhiji's statement on the Problem. in issued 1924.		

Books by Mahadev Desai

- The Story of Bardoli** Pp. ix + 363 2-8-0
 History of Bardoli Satyagraha of 1928
 and its sequel.
- With Gandhiji in Ceylon** Pp. 159 1-4-0
 A journal of Gandhiji's tour in Ceylon
 with authorised version of all his important
 speeches.

Other English Books

- Satyagraha in Champaran** viii + 282 2-8-0
 by Babu Rajendra Prasad
 Story of the Satyagraha in Champaran
 under the leadership of Gandhiji, written by
 one of his lieutenants in the fight.
- Economics of Khaddar** Pp. 226 1-8-0
 by R. B. Gregg
 The book presents the case for Khadi
 as an economic measure in a remarkable,
 able and original manner.
- Public Finance and Our Poverty** 2nd Ed. 0-12-0
 by Prof. J. C. Kumarappa
 'These chapters on Indian Public Finance
 examine the economic policy of the British
 government and its effects upon the masses...
 Contain facts rather than arguments.'—Gandhiji
- Indian Prohibition Manual** Pp. 60 0-4-0
 by C. Rajagopalachari
 The manual presents a complete case
 for Prohibition in India, in the easy style
 needful for a lay reader, with a foreword
 by Pt. Jawaharlalji.
- The Epic Fast** Pp. 328 1-4-0
 by Pyarelal
 An account of Mahatmajji's fast in
 September, 1932, and events leading upto the
 Yeravda Pact, with all relevant documents.

All packing will be done in thick craft paper and gunny cloth. No consignment will be packed in wooden boxes unless specifically so desired by the purchaser. And in that case the purchaser will have to bear an extra charge of 1% for the special packing.

3. In the absence of any special instructions all consignments will be railed *per passenger train*.

4. Trade discount will be allowed at the following rates :

Up to 50 copies 20%

Above 50 copies 25%

N. B. 'From Yeravda Mandir' 10% only

5. Remittances through cheques will not be credited till they are cashed.

6. We do not hold ourselves responsible for the late delivery, miscarriage, damage or any other mishap to consignments in transit. Our responsibility will cease as soon as consignments are duly handed to the railway authorities.

7. All communications to be with the *head office, Navajivan Karyalaya, Gandhi Road, at Ahmedabad.*

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં :

1. નવજીવન કાર્યાલય,

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

2. નવજીવન કાર્યાલય, (મુંબઈ શાખા)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

આપતિયા :

ગુજર્ અંધરતન કાર્યાલય,

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

અમદાવાદ : હરદુત મુદ્રાલયનાં પુસ્તકોત્તમશાળ સંસ્કરણ પટેલે છાપ્યું;

જીવનગ્રી કાપાનાઈ દેસાઈએ નાવજીવન કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ધરગથુ વૈદક

લેખક

આપાલાલ ગ. વૈદ

ગૂજરાતના હવે તો પ્રસિદ્ધ વૈદ શ્રી આપાલાલભાઈએ આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે અને એમાં નામ મુજબ જુદા જુદા

૭૫ રોગો

રોગનાં કારણો

રોગનાં લક્ષણો

સમઘી સામાન્ય માહિતી

રોગના ઉપચારો

તદન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી અને ઘેરબેઠાં થઈ શકે એવા આપવામાં આવ્યાં છે

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

પૃષ્ઠા

૪૦૦ પાનાં

કિંમત

બે રૂપિયા

સરસ્વતી ગ્રંથમાલાનાં

નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે

ચબૂતરો

રમણલાલ સોની

૦-૧૦-૦

કોયા ભગતની કડવી વાણી

અને ગરીબોનાં ગીતો મુન્દરમ

૦-૮-૦

મિન્સ બિસ્માર્ક

વિજય વાસુ

૦-૮-૦

કળાજી

રમણલાલ ભટ્ટ

૦-૩-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

રાયચુરાનાં લોકપ્રિય પુસ્તકો

સ્નેહપૂજા : (સચિત્ર)	કિ. રૂ. ૩-૦-૦
સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	” ૨-૦-૦
દાદામીવડાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
બ્યામજીની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ (બીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
ઠાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ (બીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	” ૧-૦-૦
રાસમંદિર (બીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
ઠાઠિયાવાડી દુહા (સચિત્ર)	” ૧-૦-૦
પારેવાં	” ૦-૬-૦

મહાગુજરાતનું માનીતું સચિત્ર માસિકપત્ર શા ૨ દા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગયા એપ્રિલથી સાતમું વર્ષ શરૂ થયું છે.

દર ૧૫ મી તારીખે સારદાની નિયમિત દબરો લોકો રાહ લુએ છે.
લઘાનમ વાર્ષિક રૂ. ૧-૮-૦ દિંદ બહાર ૧૨ શીર્ષક

રોજના એક પૈસામાં તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને કળાનો
રસધાળ આવશે.

આજે જ ગ્રાહક થઈ જાઓ.

લખો :

વ્યવસ્થાપક ‘શારદા’
રાજકોટ. (ઠાઠિયાવાડ)

નરસિંહભાઈ પટેલે લખેલાં પુસ્તકો

વિદલ્લભ ટૅલ: શિલ્પરે લખેલું સુક્ષિપ્તચરિત્ર નાટક

“અનુવાદ કેવો હોય? કવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું શાકુન્તલ એ એનું સફળ દર્શાવત. તેવા પ્રકારનું આ બીજું સફળ દર્શાવત...લાવાન્તકાર શિલ્પરની કૃતિની ખરી ખુબીઓ કેવળ સમજી શક્યા નથી, પરંતુ તે ખુબીઓ બહાર લાવી શક્યા છે, એ જ એમનો વિજય.”

‘સાહિત્ય’

“જર્મનનો અનુવાદ આપણી ભાષામાં આ પહેલવહેલો યાચ છે.”

“કર્તાનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પંચમાં છે, પણ અનુવાદે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે. છતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત યાય છે. પુસ્તકમાં બની શકે તેટલાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ટીકાઓ નોંધી વગેરે કરેલ છે; સંસ્કૃત નાટકનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિસરાયું નથી; અનુવાદકની ખંત, ધૈર્ય, વિદ્વત્તા, ચીવટ અને મહેનત શબ્દે શબ્દે દેખાય છે. ઇતિહાસ જૂગણ ઉપર જોષએ તેટલી નોંધી આપી છે.”

કિંમત ૨-૦-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

“પ્રસ્થાન”

મધ્યરેનો ઇનકાર (પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય અમદાવાદ)

“મારે તો યુવકોની શુદ્ધિને હચમચાવી મૂકવી છે, વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે; પછી હૈયું તો એની મેથે ધસડાતું આવશે. ત્યારે યુવકો, વાંચો વિચારો. જગતના અદ્ધા ધર્મોત્તે વાળા જૂઠીને એકવાર તો સાફ કરી મૂકો.”

કિં. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું

“લેખક”

નૈવેદ્ય : સુક્તાત્મ્યાઓની ગાથા (બીજી આવૃત્તિ)

“જે એક વર્ષ પર આની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રકટ થયેલી. આજ તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે. શ્રીયુત નરસિંહભાઈએ કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથનું ‘ગાથા’ઓને અનુવાદરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ગુંથી છે; એ ‘ગાથા’ અમને વીસમી સદીની શુદ્ધ ‘ગીતા’રૂપ લાગી. પવિત્ર ભાવથી, શુદ્ધ મનથી, સંયમપૂર્વકની એકાન્ત શાન્તિથી, ‘નૈવેદ્ય’નો ‘નિત્યનિયમ’ તરીકે પાક થતો રહે તો આત્માને સાચત આનન્દનો અનુભવ યાય, એવી આ પાઠપોથી છે. એની ભૂમિકા પણ એકધ્યાને વાંચવા યોગ્ય છે.”

‘અડાવતા મિત્ર’

કિંમત ૦-૮-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પહેલું અને ત્રીજું બન્ને પુસ્તક સાથે ખરીદવાની કિં. ૨-૪-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

વ્યવસ્થાપક, ‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ

૩૨ વર્ષનું જૂનું અને જાણીતું

ગુજરાતી પંચ

ગાંધીરોડ ————— અમદાવાદ

૬૨૨ વિવાદે પ્રગટ થાય છે.

સ્થાનિક રૂ. ૩)

હિંદમા રૂ. ૪)

પરદેશના રૂ. ૮૦

ફટક નંબર ૦-૧-૦

૩ જાન ૨ વિવાદે

નમૂનો મફત

ગુજરાતી પંચ દર આવાડિયે સરેરાશ ૪૦ થી ૪૪ પૃષ્ઠનું સમય વિવિધ વિષયોનું વાચન આપે છે

ગુજરાતી પંચ નિબંધ વિચારો જાહેર કરે છે

ગુજરાતી પંચ ચાલુ વાર્તા પચનાદ, પુસ્તકપરિચય, સાહિત્યજગત કત્તાદિનું વાચન આપે છે

ગુજરાતી પંચ દેશવિદેશના મહાચારો, ખજરપત્રો, વિવિધ મંમેયનોના અહેવાલો રાજકીય, ધાર્મિક સામાજિક શિક્ષણવિષયક ખેતી દુનિવરઉદ્યોગ, વ્યાપાર, કલા, વિજ્ઞાન આદિ અનેક વિષયોની માહિતીઓ સુ નવરિચત અને સક્રિય રીતે પ્રકટ કરે છે

—ઉપરાંત—

દર વર્ષે ગ્રાહકોને ૨૫૦ ઉપગત પૃષ્ઠનું

નવલકથાનું પુસ્તક ભેટ આપે છે

આજે જ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું માનીતું માસિક

જેમાં દર માસે ફાઉન થાર પેજ દરનાં ૮૪ પાનાંનું વાંચન, ત્રીસ ચિત્રો, સુંદર 'પુકું' ને કલાકાર્યો વિવિધરંગી મુખપૃષ્ઠ અપાય છે. એમાં જ્ઞાન ને માહિતી વધારવારા ઉપયોગી લેખો, જોશ જગવતી શાયરકથાઓ, આત્માના નીતાર સંગી હૃદયસ્પર્શી કહાણીઓ અને ભાવબીનાં કાવ્યો, અનુભવની આરતી સમાં પ્રવાસવર્ણનો વિગેરે અપાય છે.

વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ દિવસ બહાર રૂ. ૮૫ કુટુંબ રૂ. ૧૦૦

“નવયૈતન” ઓફિસ : ૧૦, પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

ડોંગરેનું

બાલામૃત પીવાથી

છોકરો તંદુરસ્ત થઈ તાકાત વધે છે.

આ પીવામાં માઠું હોવાથી બાળકો ખુશીથી પીએ છે.

કે. ટી. ડોંગરેની કં. ગરગાંવ-મુંબઈ.

અસ્થાનનાં પ્રકાશનો મળવાનાં સ્થળો

ગુજરાત

પ્રદાસની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટોર

મુંબઈ

ગુજરાતી પંચ

મંત્રી કું.

”

”

ગુજરાતી પંચ

વાચન.

દાવર પાસે

નવસારી

ગુજરાતી પંચ

દેશવિદ્યાના

ગોપીપુરા

સુરત

અહેવાલો, રાજ

વડાપાડા

ભરૂચ

હુમરઉલોગ, બાપ

બુધ્ધિસિ ખાંગે

વડોદરા

માહિતીઓ સુધ્ધર્મા

રાવપુરા રોડ

વડોદરા

— ઉપરાંત —

મદાવાદી પોળ

વડોદરા

સારવાડ

નડિયાદ

દર વર્ષે આહકોને ૨૫૦ ઉપરા

કાલોલ

નવલકથાનું પુસ્તક લેટ આજ પરા

ગોંડલ

જામનગર

આજે જ ગ્રાહક તરીકે નારિતલા સ્ટોર ફક્ત

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ ૧૭	કારક : ૧૯૮૦	અંક ૨	
૧ બક્ષીસ [કાવ્ય] ...	સુન્દરમ ...	૧	
૨ કુમારસંભવ [કાવ્ય] ...	નાગરદામ અમરજી પંડ્યા ...	૨	
૩ બોધાયેલી નદી ...	રત્નમણિરાવ લીમગાવ ...	૧૩	
૪ રંગમાથા [કાવ્ય] ...	દુર્ગેશ મુક્ત ...	૨૭	
૫ દલાલીમાં ...	દાનાવાસ વીમનલાવ મહેતા ...	૨૮	
૬ યુરોપમાં જે જોયું તેમાંથી આપણે શુ. શીખવાનું ...	અનંતજી દાંમગાજ વૈદ્ય ...	૩૩	
૭ તને હું ચાહું છું [કાવ્ય] ...	પ્રમલાવ ...	૪૮	
૮ ગાતા આસોપાલવ [વાર્તા] ...	મહેશ ...	૪૯	
૯ મંગલ દિવસ [કાવ્ય] ...	સુન્દરજી ગો. ખેડામ ...	૮૮	
૧૦ મહેરાના રાજ્યમાં રામાજીમુધારના કાવ્યકો ...	વીમનલાવ, મગનલાવ ડાકટર ...	૫૦	
૧૧ મેમોરિયલ [કાવ્ય] ...	રામપ્રભાત મુક્ત ...	૫૫	
૧૨ મેમોરિયલ [કાવ્ય] ...	અમરજી ભગવાનરામ ભટ્ટ ...	૫૬	
૧૩ કવિ અને કવિતા [કાવ્ય] ...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી ...	૬૧	
૧૪ દક્ષિણ આફ્રિકાની મિથકોમો ...	પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોશી ...	૬૨	
૧૫ ચક્રવાકના મંદુકાસંધી [કાવ્ય] ...	પ્રતાપરાવ પ્રભાશંકર પંડ્યા ...	૬૭	
૧૬ અર્થાપન			
(૧) એક પ્રશ્ન ...	અનિલ દેરી ...	૬૮	
(૨) પ્રેમાનંદના નેળાખ્યાનની ગણતરીનો એક કાવ્યકો : ૨મા ગોષ્ઠ ...		૬૮	
૧૭ રૂપની ઇષ્ટી [કાવ્ય] ...	જોશલાલ ત્રિવેદી ...	૬૯	
૧૮ જ્ઞાનને ચરી ...	હોદાલાલ માનસિંગ કામદાર ...	૭૦	
(૧) હિંદના લેક્ષોની ગરીબાઈ ...	૭૦	(૬) જુદો જુદો ઉદ્યોગ ...	૭૬
(૨) દુકાળનો ત્રાસ ...	૭૧	(૭) મા વગેરેનાં ખેતરો ...	૭૭
(૩) હિંદની આજની આર્થિક સ્થિતિ ...	૭૪	(૮) કાલસાનો ઉદ્યોગ ...	૭૮
(૪) શહેરોમાં દ્રશ્ય ...	૭૫	(૯) ગામડાંઓની દ્રશ્ય ...	૭૮
(૫) કાપડની મિલોમાં પગાર ...	૭૫		
૧૯ માલવિકાગ્નિમિત્રનાટક ...	ગમિતલાવ હોદાલાલ પરીખ ...	૮૩	
૨૦ રંગવિહાર ...	રંગવિહારી ...	૮૬	
૨૧ અંવાણ ગયું [કાવ્ય] ...	સુન્દરમ ...	૮૩	
૨૨ પીરતું મૃત્યુ ...	" મળેલું " ...	૮૪	
૨૩ અમાસ [કાવ્ય] ...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી ...	૮૬	
૨૪ રાજનીતી	૧૦૦	
૨૫ પ્રદીપ નવલો [કાવ્ય] ...	સુન્દરમ ...	૧૦૩	
૨૬ વિલમ્બ [કાવ્ય] ...	રે. ...	૧૦૪	
લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	હૂટક અંક રૂ. ૦૫	

નવલકથા દુકીવાર્તા રાજકારણ અર્થશાસ્ત્ર કેળવણી
ઇતિહાસ જીવનચરિત્ર વગેરે ઉપરના અન્યો આપતી

બૃ હ દ્ અ ન્થા વ લિ નાં ન વાં પ્ર કા શ નો

: નૂતન વર્ષની મંગલ પ્રભાતે પ્રસિદ્ધ થયાં છે :

પુસ્તક ૩-૪ પુ:

પુસ્તક ૨ પુ:

મારી જન્મટીપ

એ ક કા નિત કા ર ની

આત્મકથા

મુળ લેખક

મામ ખાંડે

એડિટર વિનયક સામંત

એ. સાવરકરને મળે મળેની કાળ

પાણીની સળ મળેલી છે તેમજ આંધાબા

નમાં રાખેલા. ત્યાંની એકાન્ત કોટડીની લાવાનક

દીવાલી પાછળ ચૈદ ચૈદ વર્ષ તેમણે ગાળેલાં.

એ ચૈદ વર્ષ તેમણે ત્યાં કેવી રીતે ગાળ્યાં

તેનો રસિક છતાં ભેદ અને વાચકના મોઝે

ગમ ખડા કરી દે એવો જ્ઞાત આ અન્યોમાં

આપ્યો છે. ત્યાંનું જીવજીવન કેટલું ભયંકર

છે, કેટલોને કેવી વાતનાઓ વધી પડે છે

અને ખીજા કેટલાયે પ્રશ્નો તેમની સામે ખડા

યાવ છે તેની આમાં ફરજ કયની છે.

અને હવેને જોઈને સૈયરી કિતરી જાવ

એવી જુરસાદાર અને અસરકારક સેલીમાં બે

સાવરકરની પ્રભાવશાલી, નેજરની અને ખડખડ

હસમથી આ બધું લખાએલું દોતાથી જળે

આંખાવાળા આપણી નજર સમસ બધું યજ્ઞવ્ય છે.

મરાઠી અંધની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે

એ જ એની લોભમિયતા સાખીત કરે છે.

આજે જ એક નકલ વસાવી લો.

પૂર્વાર્ધ પ. રૂ. ૩૫૦ ૨-૮-૦

ઉત્તરાર્ધ પ. રૂ. ૪૫૦ ૨-૮-૦

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ વર્ષ ઉપર

પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ એનો બીજો ભાગ છે

અને એમાં પ્રિન્સ કોપાટકિનના જીવનની

બધી જ વિગતો આવી જાય છે. આખું જીવન

ચરિત્ર વીરરમથી, બેંગ્લોર વિચારોથી ભરેલું છે.

ભાગ પહેલો પ. રૂ. ૨૧૧ ૧-૪-૦

ભાગ બીજો પ. રૂ. ૨૧૧ ૧-૪-૦

પુસ્તક ૫ પુ:

નરસિંહભાઈ પરેલના નવો આગમ

ઈશ્વરનો ઈનકાર

“ મારે તો મુકોની બુદ્ધિને હસમગાળી

મૂકી છે, વિચારુન્દરી કરી મૂકી છે; પછી

દેવું તો એની મેળે ધસડાવું આપ્યું. ત્યારે

કુરુષાઓ, વિચારો. જગતના અધારમેળે

વાળીકડીને એક વાર તો સાફ કરી મૂકો.”

દૂક સ મ ય માં ખ હા ર ૫ ૨ ક.

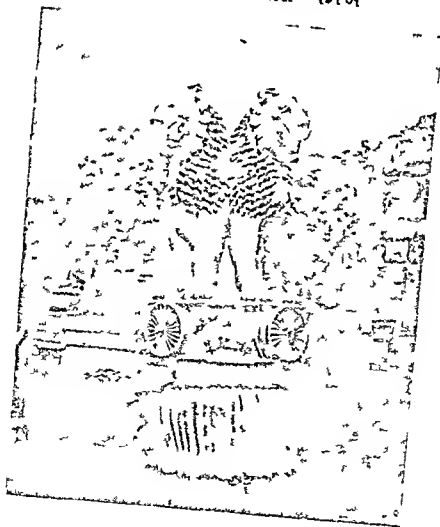
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અંમેદાવાદ

प्रस्थान ५

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
भा. १०२

न ग्रीष्मा
नामनारायण विद्यानाथ पाठक
अभिकक्षात्र छोटानात्र यरीज

હિંદુસ્તાનની સાથી મોટી

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

(સ્થપાઈ ૧૯૧૯)

ના જિંદગીના વીમા

આત્મની અદિતીય પ્રગતિ

૧૯૩૨-૩૩

૧૯૩૧-૩૨

૧૯૩૦-૩૧

૧૯૨૯-૩૦

૩૯ લાખ ૭૧ લાખ ૮૮ લાખ ૧૦૫ લાખ

ચીફ એક્ઝેક્યુટિવ-ગુજરાત

એન. એમ. ફોજદારની કું.

૧૨-"Benefit."

ટેલીફોન-૨૨૩૫

૨૧૩૪, આંધ્રોશિડ

અ મ દા વા દ

આ કંપનીનો વહીવટ મુંબઈ શહેર
અને ઇલાહાબાદ નહિ પરંતુ આખા
હિંદુસ્તાનની વ્યાપારી આલમમાં. લેવું
અને માનવંતુ સ્થાન લોગવતા અને
વ્યાપારી કુનેહ માટે પંકાએલા ટિરેક્ટરોના
હાથમાં હોવાથી આ કંપનીના ચોલીસી
હોલ્ડર તરીકે તમારી રોકેલી મૂલતા
ખદલામાં તેમની કુનેહવારી પ્રગતિમાન
વ્યવસ્થાને લીધે તમોને સાસમાં સારો
લાભ મળે તે માટે બેમત નથી.

કંપનીનું ચોલીસી હોલ્ડર તરફ ઉદાર,
ન્યાયી, અને સદ્માવસુક્ત વર્તન જાળવે છે.

કંપનીએ નિંદગીના વીમાની
ચોલીસીમાં "અપેગતાનું રક્ષણ";
"પ્રીમીઅમનો હુપ્તો ભયો સિવાય મૂરી
રકમની ચોલીસી ચ હુ રાખવાની
ચોજતા; " "અકસ્માતથી મરણ થાય
તો વીમાની રૂબરૂ રકમ મળે"-એવી
અનેક લાભદાયી અને આકર્ષક ચોજતાઓ
દાખલ કરી આપાજ વર્ષની આખરે
રૂ. ૧૦૫,૨૬.૨૦૦નું કામ મેળવી હિંદી
પ્રજાનો મેળવેલો વિશ્વાસ અને લેા-
પ્રિયતા સાબીત કરી છે.

આપણું

સત્તાધારી	...	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
ભરાએલી	...	૭૧,૨૧,૦૫૫
કુલ કુંદલ	...	૧,૪૬,૮૨,૩૯૪
પ્રીમીઅમની આવક		
૧૯૩૧-૩૩	...	૭૮,૧૦,૦૫૫
ચૂકવેલા દાયા	...	૫,૫૦,૦૦,૦૦૦

“એનિથ”
દ્રાક્ષાસવ
 આ એક
 ઉત્તમ
 ટૉનિક
 છે.

એનિથ કેમિકલ વર્ક્સ
 મુંબઈ નં. ૨.

દરેક નામાકિત દવાવાળા ખાસેથી મળશે.

સા રાં જ પુસ્તકો વાંચો

તુરતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઉત્તમ પુસ્તકો

જીવનનું રહસ્ય (ટાલ્સ્ટોય)	૦-૮-૦	પૂર્ણિમા (શ્રી. ર. વ. દેસાઈ કૃત)	૨-૮-૦
સાચું જીવન	૦-૧૦-૦	પતિતપાવન યાને તુરંગને આંગણે	
નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦	(મશહૂર લેખક શ્રી. વરેર કૃત)	૦-૮-૦
ભા. ૨	૨-૦-૦	રાષ્ટ્રીય રાસકુંજ	૦-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦	સંસારવિખલવ (શ્રી. કે. હ. શેઠ કૃત)	૧-૦-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦	રતેહલક્ષ્મી (શ્રી. કે. હ. શેઠ કૃત)	૨-૦-૦
કથાવલિ	૧-૪-૦	બકુલા ભાભી (સામાજિક નવલકથા)	૧-૮-૦
ગાંધી મહિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦	એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦	દિરેક્ત્રી વાતો (શ્રી. રા. વિ. પાઠક કૃત)	૧-૪-૦
પ્રેમચંદ્રની વાતો (સચિત્ર)	૧-૮-૦	સ્વૈરવિહાર (શ્રી. પાઠક કૃત)	૧-૮-૦
આહુતિ (પ્રેમચંદ્ર કૃત)	૦-૮-૦	ચુખન અને પીછ વાતો	૧-૪-૦
ગરીબની મૂલકલક્ષ્મી (પ્રેમચંદ્ર)	૧-૮-૦	ધરમધુ વેદક	૨-૦-૦
બાળ નેપોલિયન (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦	મારી જન્મટીપ (બિ. સાવરકર કૃત) ભા. ૧	૨-૦-૦
બાળકાના ગાંધીજી (લુગતરામ દવે)	૦-૨-૦	મારી જન્મટીપ	ભા. ૨ ૨-૮-૦
મંડિત મોતીલાલ નેહરુ	૦-૫-૦	સાદી શિખામણ ભાગ ૧ થી ૮ દરેકના	૨-૦-૦
રાષ્ટ્રપતિ જવાહર	૦-૨-૦	નવાહરલાલ નેહરુના પત્રો	૦-૮-૦
કુમારધર્મ	૦-૩-૦	કલિન્ટ ઓફ મોન્ટેક્રિસ્ટો ભા. ૧	
ભારતનો મહારથી (સચિત્ર)	૦-૨-૦	થી ૪ દરેકના	૩-૦-૦
જંજીરને ઝળકારે (સચિત્ર)	૧-૪-૦	વીણા-ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા મુંદર લેખો	૧-૦-૦
આશાની ઇમારત (ચાંપશી ઉદ્દેશી)	૦-૧૨-૦	શહીદીની સૃષ્ટિ-સત્યેન્દ્રપ્રસાદ મહેતા કૃત	૨-૦-૦
અધૂરી આશા	૧-૮-૦	બાળકાની રંગબ્રુમિ (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
સોરડો પ્રેમકથાઓ (સચિત્ર)	૧-૮-૦	સમાજની પેઢી પર (સચિત્ર)	૨-૦-૦
મોગલ દરબારના બેદલરમો (સચિત્ર)	૧-૪-૦	તલુખા. ભા. ૧ થી ૩ (પૂર્વકેતુ)	
હૃદયજ્વાળા (સચિત્ર)	૧-૮-૦	દરેકના	૧-૮-૦
હાસ્યધારા (સચિત્ર)	૨-૦-૦	કારાવાસની કલાણી (અરવિંદ ધોષ)	૦-૧૨-૦
જીવનજીલ્લો (શ્રી. વસંત નાથક કૃત)	૦-૧૨-૦	પકવાન પોથી-પાકરાશ	૩-૦-૦
ઝાકળ (શ્રી. ર. વ. દેસાઈ કૃત)	૨-૮-૦	ઇશ્વરન કિંવા આદર્શ જીવન	૨-૦-૦

અ મા રું સૂચિ ય ત મ ક ત મં ગા વો.

ખાસ લાલ:—એકીસાથે રૂ. ૧૦) કે વધુનાં પુસ્તકો મંગાવનારને ૧૨% ટકા કમિશન મળશે. પોષ્ટેજ ભરવું.

સી. જ મ ના દા સ ની કું. યુ ક સે લ સ
પ્રિ ન્સે સ સ્ટ્રી ૮ : મું બા ઇ

સૌને માટે

તાકત-તાઝીથી ભરપૂર

સિ જી ત દાર

ઝંડુ દ્રા ક્ષા સ વ

— વિના વિલંબે —

વા પ ર વા માં ડા

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી તાકતથી ભરપૂર

સ્ત્રીઓની નખખાઈમાં

આખાં અસર કરનાર

ઝંડુ અ શો કારિષ્ટ

અ હ રા દિ રો ગો નો

અ ક સી ર ઇ લા જ

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કરવા

ઝડૂની સુવર્ણમિશ્રિત

મ ક ર દ્વ જ ગુ ટી

— શક્તિની સર્વોત્તમ દવા —

આજથી જ અજમાવવા માંડો

— તેમજ એકના રૂપિયા આડ —

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી. — મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ બ્રધર્સ : માંધારીડ

આધુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર આજે જ મંગાવો

બાલજીવન

બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું માનીતું-સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર માસિક

તંત્રી : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૩) : : છટકે ૫ આના : : હિલ્લ બહાર દેશ શીર્ષાંગ

ગ્રાહકોને દર વર્ષે ૧૨૫ થી વધુ પોર્નોનું, સુંદર ચિત્રો ને આકર્ષક છપાઈ સાથેનું પુસ્તક વફા મફત ભેટ તરીકે મળે છે. “બાલજીવન”ના નવેબર અંક દીવાળી અંક તરીકે નીકળે છે. ઇનાબમાં વાર્તા અંક અને ચોમાસામાં બાળક અંક નીકળે છે. દરવર્ષે સંખ્યાબંધ ઇનાબો ઇનાબો હરીફાઈઓદ્વારા બાળકોને અપાય છે.

“બાલજીવન” બાળકોનાં સર્વ માસિકોમાં સૌથી સુંદર, ને સચિત્ર છતાં સસ્તામાં સસ્તું ને નિયમિત છે. તેથી જ એના ફેલાવો બીજા કોઈપણ ગુજરાતી બાલમાસિક કરતાં વધારે છે — આજે જ મંગાવો.

“બાલજીવન”ની બાલોપયોગી ચોપડીઓ

વસંત	...	૦-૧-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૧	...	૦-૮-૦
રવાબીલકત સુરપાળ	...	૦-૨-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૨	...	૦-૪-૦
બાલગીતમંજરી	...	૦-૪-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૩	...	૦-૪-૦
આનંદધારા ભાગ ૧	...	૦-૬-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૪	...	(છપાય છે)
આનંદધારા ભાગ ૨	...	૦-૭-૦	અભિત	...	૦-૧-૦
આનંદધારા ભાગ ૩	...	૦-૮-૦	બાવલાનાં પરાક્રમે (હંસાગિન)	...	૧-૦-૦
આનંદધારા ભાગ ૪	...	૦-૮-૦	રણધંડી	...	૦-૧-૦
સરોવરની સુંદરી	...	૦-૨-૦	વનરાજ	...	૦-૨-૦
અમારી વાર્તાઓ	...	૦-૮-૦	બાળકોની રંગભૂમિ	...	૦-૧૨-૦
અમારી બીજી વાર્તાઓ	...	૦-૮-૦	નગુણો રાજ	...	૦-૧-૦
અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	...	૦-૧૨-૦	બહી બરવાડણ	...	૦-૧-૦
આનંદકુંજ ભાગ ૧	...	૦-૮-૦	સોળિયા રાજ	...	૦-૧-૦
ફૂલમાળા ભાગ ૧	...	૦-૧૨-૦	ગોળીબારની મુસાફરી ભાગ ૧	...	૦-૭-૦
ફૂલમાળા ભાગ ૨	...	૦-૧૨-૦	ગોળીબારની મુસાફરી ભાગ ૨	...	(છપાય છે)

“બાલજીવન”ના તંત્રીનાં બાલોપયોગી પુસ્તકો

બિચારી પદાડ	...	૦-૩-૦	દેશદેશની હંતકથાઓ	...	૦-૮-૦
પા - પા પગલી	...	૦-૬-૦	પ્રધાનપુત્રીનાં પરાક્રમે	...	૦-૧૦-૦
દેશદેશની વીરકથાઓ ભાગ ૧	...	૦-૧૨-૦	મીઠીમાશી	...	૦-૬-૦
દેશદેશની વીરકથાઓ ભાગ ૨	...	૦-૧૨-૦	વાર્તાગાડી	...	૦-૪-૦
કાનગપત્રો	...	૦-૩-૦	સાચો સિપાહ	...	૦-૩-૦
દેશદેશની અદ્ભુત વાતો ભાગ ૧	...	૦-૧૦-૦	જગતની જગમગદો	...	૦-૭-૦
દેશદેશની અદ્ભુત વાતો ભાગ ૨	...	૦-૮-૦	અજાણતાની આનંદજગત	...	૧-૪-૦
બાલહાર્ય	...	૦-૮-૦	બાળકોનું મહાભારત	...	૦-૧૨-૦

બાલજીવન કાર્યાલય : : બાજવાડા : : વડોદરા

બુધ્ધિમાં સી. જમનાદાસની કું. અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં લવાજમ ભરી ગ્રાહક યજ્ઞ સકાપ છે. ચોપડીઓ પાકુ ત્યાંથી મળે છે.

सूस्ती

સરસ

લંગરમાંકર્ષિ બદ્યુ બલેક

શાંદી

બાદલા તથા ખડીઆ

“હાલ આપણા દેશમાં
શાહી, સીમાપેન વગેરે
વસ્તુઓ પેદા થાય છે.
વિચારવાન એવી વસ્તુ-
ઓની શોધખોળ કરી
બને ત્યાં લગી દેશમાં
બનેલી જ વસ્તુ વાપરે.”
મહાત્મા ગાંધી.
નવચંદ્ર, ૧૨-૫-૨૯

नवभूषणता. १२-५-२६

સ્વદેશીમાં પણ સારા માલની કદર કરી તેને કાયમ માટે 'પકડી લેવો એ દેશના ઉદ્યોગને ખાસ રક્ષણ આપવા સમાન છે. નેરોસની શાહી આજ દશ વર્ષ થયાં અનેક મ્યુનિસિપલ-ઓફિસો, મિલો, બેન્કો, બહાર સંસ્થાઓ, છાપખાનાઓ, દુકાનો તેમ જ શાળાઓમાં સંતોષપૂર્વક વપરાય છે. અમરેલીના મ્યુ. કો-ટ્રેક્ટર શ્રી ત્રિભોવનદાસ વિઠ્ઠલદાસ નેઓ છેલ્લાં દશ વર્ષથી નેરોસની શાહી મ્યુનિસિપલ ઓફિસને સપ્લાઈ કરે છે, તેમનો ઓર્ડર તેમના જ હસ્તાક્ષરમાં છપાયેલો વાંચવાથી ખાતરી થશે.

๑๖๖ ๕๐๕ ๕๐๕ ๕๐๕ ๕๐๕
 ๑๖๖ ๕๐๕ ๕๐๕ ๕๐๕ ๕๐๕
 ๑๖๖ ๕๐๕ ๕๐๕ ๕๐๕ ๕๐๕

(Handwritten Devanagari script)

CARD

ADDRESS ONLY[illegible]

આ વિપરાંત અમદાવાદમાં નવજીવન ગ્રેસ ઓફિસ, વનિતાવિશ્રામ ઓફિસ તથા ચરખાસંઘ ઓફિસ, મિલો, છાપખાનાઓ તેમજ ધણીખરી દુકાનોમાં લાંબો વખત ચર્ચા નેરોલની શાહી વપરાય છે. એક વખત અવરથ વાપરી ખાતી કરવા વિનંતિ છે. તમારા સ્ટેશનર પાસે નેરોલની શાહી માંગે અથવા લખો:—

ધી નેરોલ એજન્સી : ગણ દરવાજા : અમદાવાદ
 બહુ બહેન, લાલ, તેમ જ રંગર રંગમની સાહીબનાયનાર મશહુર કારખાનું

અમારાં નૂતન પ્રકાશનો

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના અમેરિકન નિષ્ણાત મી. થોર્નિકના ગ્રંથને આધારે
'કૌમુદી'ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્યની કરાયેલી કલમે લખાયેલું
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિવિધ અંગોની વિગતવાર સમજૂત આપનારું
અનોડ પુસ્તક

શાસ્ત્રીય માહિતીઓથી ભરપૂર કુલ ૨૯ પ્રકરણો: જેમાં ૫ પ્રકરણો સ્વતંત્ર
લખાયાં હોઈ તેમાં મુજરાત અને વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઉગમ અને
વિકાસ, મહિલા પુસ્તકાલય વગેરે સંબંધી ઉપયુક્ત હકીકત સમેલ થઈ છે. આ
શાસ્ત્રીય પુસ્તકની દાગ્દરી વગર પુસ્તકાલયનો પુસ્તકભંડોળ અધૂરો જ ગણાય.

રોપણ આકેષ ૫. ૨૧૧, ૭ સુંદર છબિ, સ્વચ્છ છપાઈ ને મળજૂત પાકી
બાંધણી; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

બાલસાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો

મિથ્યાભિમાન

અધવા

જીવરામ ભટ્ટની ફોતી

કવોશ્વર દલપતરામ ઝાલાબાઈના

'મિથ્યાભિમાન' નાટક ઉપરથી

બાલોચિત શૈલીમાં ઘટાવાયેલી

દારયરસથી ઉમરાતી

બોધક વાર્તા.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ

કિં. ૦-૬-૦

વીર અભિમન્યુ

મહાભારતના વીર પાત્રોમાં

અદિતીય મહત્ત્વ ધરાવનાર

બાલવીર અભિમન્યુના વિવિધ

જીવનપ્રસંગો રસુ કરતી આ

બાલોચિત આખ્યાયિકા

નાનાં મોટાં દરેકનું મન

રંગત કરશે જ.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ

કિંમત ૦-૬-૦

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. : વડોદરા

આટલું તો જાણો જ!

- ⊗ રૂપિયા ૧) માં જુદા જુદા આઠ અર્ધા ફોટાઓના સ્થાપક
- ⊗ રૂપિયા ૧) માં જુદા જુદા ચાર આખા ફોટાઓના સંશોધક
- ⊗ ધંધાધારી ફોટાગ્રાફીમાં કાઈ અનેરી જ શેશની ફેંકનાર

“ધંધાધારી ફોટાગ્રાફી” એટલે ડીલર, રોયલ, કુલસામ્રાજ કેમિન્ટ વગેરે મોટી સામગ્રીના ફોટાઓ-અમારી “ધંધાધારી ફોટાગ્રાફી” વિશે લખવું એ સોના ઉપર ગીલેટ ચઢાવવા જેવું છે.

- ⊗ વિશાળ વસ્તુ ભંડાર—એક ઠંમેરા ખરીદો અને જિંદગીભરની સેવા માગો એક ફિલ્મ ખરીદો અને મફત ડેવેલોપીંગ માગો
- ⊗ ધંધાધારી ફોટાગ્રાફીને લગતી દરેક ચીજ મળવાનું એક જ સ્થળ

પિક્ટોસ્કોપ સ્ટુડીઓ

ખા લા હ તુ મા ન

અ મ દા વા દ

ગુજરાત કાઢિયાવાડના

સોલ એજન્ટસ

શેવેડે કેમેરા વર્ક્સ : ખેલગામ

“ દીપક ”

“ લીલા તથા સફા ખરજવાની અદ્દસીર દવા ”

દુનિયાના તમામ દેશની ખરજવાના દર્દની દવા કરી કંટાળેલા ગમે તેટલા લાંબા વખતથી ખરજવાના દર્દથી પીડાતા દર્દીઓને અમારી “ વતરપતિમાંથી ” બનાવેલી દવા નિયમિત ઉપચાર કરેથી દર્દને જડગૂળથી નાશુદ કરે છે.

“ પાઠા ” જેવા લચકર અસાધ્ય રોગની દવા અમારા દવાખાનામાં ગેરંટી સાથે કરવામાં આવે છે. ચામડાના તમામ એથી તખ્તગરમીના દર્દોની દવા અમારા દવાખાનામાં મળશે.

દવા કરનાર તથા વેચનાર:-

કાપડીઆ એન્ડ કું.
પ્રોપ્રાઇટર્સ, દીપક કેપો, દીવાળીપાળ,
નડીઆદ

અને

ખરજવાનું દવાખાનું: પાંચકુચા ચાર રસ્તા
જેન દહેરાસરની સામે, સાયકલની દુકાનના
ખીજે મળશે, અમદાવાદ

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ

સોસાયટી લી.

અ જ મેર

પૂંછ શ. ૫૦,૦૦,૦૦૦ પચાસ લાખ
વાર્ષિક ક્લિપ્ત શ. ૧૩,૫૦,૦૦૦ સાડાતેર લાખ
ચૂકવેલા દાવા શ. ૨૪,૦૦,૦૦૦ ચોવીસ લાખ

બોનસ દર વરસે દર હબરે

શ. ૨૨-૮-૦

આ પ્રથમ વર્ગની પ્રગતિમાન સ્વદેશી
કંપની માટે ગુજરાત કાઢિયાવાડમાં

એજન્ટા જોઈએ છે

ગાંધીરોડઃ સુંદરનિવાસ બી. એસ. વૈદ

અ મ દા વા દ ચીફ એજન્ટ

૧૯૩૩ની આખરે ત્રિવાર્ષિક વેલ્યુએશન થનાર છે

સારાં અને શિષ્ટ સાહિત્યનાં જ પુસ્તકો વાંચો

“ મહેલોથી અને અખૂટ ભંડારોથી જ સંતોષ નથી
મળતો તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોં આપશે. ”

: અમારાં નવાં પ્રકાશનો :

નારી હૃદય	લેખક: સ્વર્ગસ્થ કલાપી	૧-૪-૦
બાલકુમાર	સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદીઆ	૦-૪-૦
બાલવાડી	"	૦-૮-૦
સિતારનો શોખ	"	૧-૪-૦

છ પા ય છે

પ્રવાસના શોખીનોને ઉપયોગી
અશોક મહુભાઈ કાંઠાવાળા કૃત

માઉન્ટ આણુ (સચિત્ર)

હવે થોડા જ સમયમાં બહાર પડશે

③

આ ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકો

રમણલાલ દેસાઈ કૃત	દનૈયાલાલ મુનગી કૃત
શીરીષ ૨-૮-૦	કોનો વાંક ? ૨-૮-૦
જયન્ત ૨-૦-૦	પૃથ્વીવલ્લભ ૧-૮-૦
કોકિયા ૨-૮-૦	ગુજરાતનો નાથ ૨-૮-૦
દિવ્યચક્ર ૨-૮-૦	રાત્રિધિરાજ ૩-૦-૦
સ્નેહપત્ર ૨-૮-૦	સ્નેહમંથન ૧-૪-૦
હૃદયનાથ ૨-૦-૦	શિશુ અને મખી ૧-૮-૦
પૂર્ણિમા ૨-૮-૦	ભગવાન કીર્તિ ૨-૦-૦

આ ઉપરાંત પ્રસ્થાન સ્રોતરુદ્ર ગાંડીવ દક્ષિણામૂર્તિ
કુમાર નવયુગ પુસ્તક ભંડારનાં પ્રકાશનો મળશે.

મેસર્સ દીવેદીઆ એન્ડ સન્સ

બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ : પાનકોરનાકા : દાદાભાઈ લાલશેરી-અમદાવાદ

બલવાન શરીર

અને

તેજસ્વી બુદ્ધિ

વિનાયુ જીવતર પૂજા છે એ કોણ નથી જાણતું? શરીરને નીચેની અને મજબૂત બનાવનારી, આપણુ તેજ વધારનારી, કંઈને મધુર મનાતી સુખ પર કાન્તિ લાવનારી, સ્મરણશક્તિને વીર અને સુદૃઢને અમકલ બનાવનારી તથા અસ્થિઓનું રક્ષણ કરનારી આહી એ બધુઓનું ઔષધ છે એનું મેવન અમૃતગુરુ છે દ્વિમાસપમા આવેલા ઋષિ કેશભાઈ અને ઉત્તમ ગુણુવાળી આહી મમારી તેમથી નિત્યસેવન કરવાવાચક નીચે મુજબની કેટલીક વસ્તુઓ બનાવીએ છીએ

આહીનો એક અત્યુત્તમ ગુણુ એ છે કે બિન્ના દવાના મનુષ્યોને તેમજ દિવેદીરિયા, વાયુઆનિ દર્દીઓને લાભો સમય સેવન કરાવવામા આવે તો તે રોગનો જડમળથી નાશ થાય છે નિદ્રાનો નાશ થયેલાઓને આહીના સેવનથી મીઠી નિદ્રા આવે છે

- આહીતેલ તોલા ૧૦ રૂ ૦-૧૩-૦
- આહીધૂત તોલા ૧૦ રૂ ૧-૮-૦
- આહીપના તોલા ૫ રૂ ૦-૫-૦
- આહીગોળી નંગ ૪૦ રૂ ૧-૦-૦

એલ. કે. મેઘાણી

ઉપયોગી વસ્તુ લે હાર

૧૪ અતરતલા સ્ટ્રીટ - કલકત્તા

મફત વાંચન

એક ગૃહસ્થ તરફથી 'સાહિત્ય' ની ૨૫૦ નકલો વિદ્યાર્થીઓને રૂ. ૧-૮-૦ માં આપવાની છે શિક્ષકનો હાથલો મેળવી રૂ. ૧-૮-૦ 'સાહિત્ય' વડોદરે મોકલી મંગાવી લો.

'સાહિત્ય' ની ૧૦૦ નકલો હરિજનોને રૂ. ૧-૮-૦ થી આપવાની છે. હરિજનો તુર્ત રૂ. ૧-૮-૦ મોકલી લાલ લે.

એશિયન લાઈફ પોલિસી

૧ ૯ ૩ ૨ તું પ રિણા મ
... યો ન સ ...

૨૫ ૭૨ અને ૫૬ છેલ્લા ચાર વર્ષ માટે હાથ ચૂકવ્યા રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ ચાલુ વીમા રૂ. ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ વિવિધ યોજનાઓ સસ્તા દર પતિષ્ઠતી અપુખ્ત વીમા એક્સીડન્ટ રિસ્ક ગ્રાહક. પોલિસી રેમિની ટ્રસ્ટ સ્કીમ વધુ માટે લખો -

ધી એશિયન એસ્યુરન્સ કો લી
ગેઝિયન ડિપોઝિટ મુખર્ષી
મી. જી. દિવેદી બાન્સ મેનેજર
૧૭૧૬, રીંગીગડ : અમદાવાદ

ન * વ * યુ * ગ

તંત્રી : — ધી. જે. લાર

૧ **પી**ડિતોની પડખે ઊભા રહીને, શોધતા માનવ-
સમુદાયની લાવનાને શબ્દદેહ આપીને, ગુજરાતના
કામદારો, કિસાનો અને યુવાનોના પ્રગતિમાન
માનસને સાથ આપીને

ન વ યુ ગ

ધોતાત્રી જરિયાત સિદ્ધ કરે છે.

૧ **આ**વતી કાલના નાગરિકોની મનોદશા ધડતું,
નવયુગના પ્રકાશમાન દીપકની ગરજ સારતું આજે
સારાથે ગુજરાતમાં એકતું

ન વ યુ ગ

આજનાં માસિકોમાં મોખરે આવે છે.

૧ **ના**રી વિભાગમાં નવગુજરાતના સ્ત્રીત્વને આધુનિક
પ્રગતિમાન શિક્ષણ આપતું, સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતું
આજના સાહિત્યમાં ખીનહુરીદ છે.
એપ્રિલ અંકથી અમારું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ વર્ષથી

નવું મુખપૃષ્ઠ, વધુ પાનાંઓ,
વધુ વિવિધતાઓ, રસપૂર્ણ લેખો,
લાવનાભરી વાર્તાઓથી
ભરપૂર નીકળે છે !

મેનેજર :

નવયુગ કાર્યાલય ૯, બેક હાઉસ લેન
૩૮-સુબાર્ક

વાર્ષિક મૂલ્ય

રૂ. ૫

આ

વર્ષમાં

નવીન યુગની લાવના

રચુ કરતું સુંદર

— કવર ચિત્ર —

નવા વિશિષ્ટ લેખો

તમે જરૂર જોશો.

માત્ર રોજની પાંચ પાઠ

ખર્ચવાંચી

સેંકડો માઈલ સુધી હજારો જણ

તમે શું વેચો છો તે

જાણી શકે છે

રેલવે ગાડીના હબખામાં તમારી જાહેર

ખબર આપી નવ કરોડ મુંસાફરને તમારા જે

માલની માગણી કરતાં ગ્રાહક બનાવો

વિગત માટે લખો:—

ઈન્ડો કોર્મશિયલ એડવરટાઇઝીંગ બ્યૂરો

અપોલો સ્ટ્રીટ: સ્ટોક એક્ચેન્જ બીલ્ડીંગ:-મુંબાઈ

સત્ય સનાતન વૈદિક સિદ્ધાંતો સમજવા માટે નીચેનાં પુસ્તકો અવશ્યવાંચી

સૂત્રાર્થ પ્રકાશ	૧-૨-૦	વૈદિક સિદ્ધાંતનાં તથાં ટૂંકો	૬૧ નંગની સો નંગની
અગ્નિદાદિ બ્રાહ્મ્યમુખિકા	૧-૦-૦	સ્વમંત્ર્યામંત્ર્ય પ્રકાશ	૦-૦-૩ ૧-૪-૦
સંસ્કાર વિધિ	૧-૦-૦	સંધ્યાવિધિ	૦-૦-૩ ૧-૪-૦
આરાધન અને આરોગ્ય	૧-૦-૦	રામચણ્ડની રહસ્યકથા	૦-૦-૬ ૨-૮-૦
ઉપરનાં ચાર પુસ્તકો પાકાં પૂઠામાં છે		હરતિતું દ્વાર	૦-૦-૬ ૨-૮-૦
કાચાં પૂઠાંના પુસ્તકની કિં. ૪ આના ઓછી છે		ગોપીનાથકેસ	૦-૦-૬ ૨-૮-૦
વેદાંત આર્યભાષ્ય	૧-૦-૦	વિષ્ણુ સંસ્થા	૦-૦-૬ ૨-૮-૦
સામ્યદર્શન	૦-૧-૨-૦	આર્યસમાજ શું છે ?	૦-૦-૬ ૨-૮-૦
ભારતધર્મનો ધાર્મિક ઇતિહાસ	૦ ૧૨-૦	સંધ્યા અથવા બ્રહ્મચર્ય	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
મનુસ્મૃતિ (શુભરાતી)	૨ ૦-૦	અગ્નિહોત્ર વ્યાખ્યા	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
સૂર્યભેદન વ્યાખ્યા	૦-૦-૬-૦	વિવૃદ્ધપ્રતિષ્ઠા 'મંત્રો'	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
પ. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના લેખો ભા. ૧ થી ૩	૦-૬-૦	મુસલમાન ભાઈઓને ખુલ્લો પત્ર	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
માર્તંડપ્રકાશ	૦-૪-૦	પુરુષ-સંક્રાંત	૦-૧-૦ ૫-૦-૦

સાંસ્કારિક, ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયો અર્થે

— એક અને અલેક —

‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિક

વાર્ષિક લઘાત્મક દેશમાં રૂ. ૪, પરદેશમાં રૂ. ૧૦
ઠાણે પછી માસની સરખાતમાં આદક થઈ શકાય છે
ભદેરખખરના ભાવતાલ માટે લખો યા મળે
વ્યવસ્થાપક : ‘આર્યપ્રકાશ’ : આણંદ

હિંદુસમાજના, આર્યસમાજનું રચાણ	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
સ્વામી નિત્યાનંદજીનાં વ્યાખ્યાનો	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
ગોકરણ નિધિ	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
પ્રમાણ અપ્રમાણ અન્ય	
સ્વામીજી કૃત	૦-૨-૦ ૧૦-૦-૦
આર્યસમાજને રાષ્ટ્રીય મહાસભા	૦-૩-૦ ૧૫-૦-૦
બુકનેકરોન ૧૨૦ ટકા કમિશન મળશે.	
દરેક પુસ્તકનું ટપાલખર્ચ મુક્ત	
લખો પુસ્તકાલય પ્રતિનિધિ સભા આણંદ	

હિંદુ સમાજ ! તારે ખાતર

નડિયાદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લો છે

દાન કરો

દેશનાં નિરાધાર રખડી પેડેલાં બાળકો કાળે

એક વર્ષ અને દો કાળ !

દરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી છે.
શિવભૂત, સુધારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, વણાટકામ ઇત્યાદિ
ઓઈરથી કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથસંચા નંગ-૨, વિદ્યાર્થીઓ
સારૂ બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળાનાં
સાધનો, યુનીફોર્મ પોષાક માટે શુદ્ધ ખાદ્ય અને ઓદવા
માટે પીટીટ ચોરસા વિગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નડિયાદ

— સફેદ કોઠ —

અમારે ત્યાં ગેરંટીથી સારો કરવામાં આવે છે

ફક્ત સવાર, બપોર, સાંજ, એકેક ગોળી ગળી જવાની છે

કોઈપણ જાતની ખાસ પરેશ કરવાની રહેતી નથી

તેમ જ કોઈપણ જાતની દવા બહાર ચોપડવી પડતી નથી

વધુ માટે મળો યા લખો—

હા મગનલાલ કે. વૈદ

સ્ટેશનરોડ, પો. અમલસાડ, જિ. સુરત

મોગલાઈ જમાનાને યાદ કરે તેવી

આકર્ષક અને મજબુત સૈનિકાર થીજે અરીદવાનું એક જ લક્ષણપાત્ર સ્થળ
પાણીની નાની મોટી ટાકાઓ, બગીચા અને યુવકાડને લગતી કુંડીઓ, ઉપગત
મેસેરીના કંકેરાઓ, વેન્ડીસેટર્સ, લમરીઓ વગેરે હરેાઈ યાદી તથા અદ્ભુત કારીગરી
અને કાતરણી વાળી ટકાઉ ડીઝાઇન અમે રીઝનકોર્સ મીમન્ટમાં તમારું મનાવીએ છીએ.
દરેક સ્થળે વપરાશમાં આવેલી આ કારીગરીની ચીજોના મંખ્યામધ અર્દીફિકેટો અમારી
પાસે મોજૂદ છે. સ્પેશય ડીઝાઇન હશે તો તે પણ તૈયાર કરી આપનામા આવશે.

એકવાર	જરૂર	મુલાકાત	લો
પાચકુવા, ચાર રસ્તા			
અ મ દા વા દ		ગુજરાત સીમેન્ટ મોલ્ટીંગ એન્ડ મેન્યુ ફાં.	

જોઇએ છે

રજ્જર સ્ટેપેન્સ ઓર્ડર મેળવવા માટે નાના મોટા
સહેરોમા કમિશનથી કામ કરનારા આગ્રહાર એજન્ટો
લખો યા મળો

રજ્જર સ્ટેપ મેન્યુ ફ્રો એસોસિએશન

સાદપુર : એજારીયા પોળ, અ મ દા વા દ

શુદ્ધ સ્વદેશી ખાંડની મિઠાઈ

તથા દરેક જાતના હાલવા મેળવવાનું
લગેમાદાર મથક

ગો વિં દા શ્ર મ મિ ઠાઈ વાળા

મંગાવો પ્રાઈસલિસ્ટ મફત

૨૯૨, શેખમેમણ સ્ટ્રીટ, . . . મુંબઈ, ૨

‘પ્રસ્થાન’માં

બહેર ખબર એટલે ધંધાની સંપૂર્ણ સરખતા

‘પ્રસ્થાન’ ગૂજરાતનાં બધાં માસિકોમાં
સર્વત્રેષ છે એમ અમે માનીએ છીએ.—પુસ્તકાલય

ભાવ માટે પૂછવો—

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સુખસાચારક ઉપની મરુતુ

શ્રદ્ધાસ્ત્ર

જન પ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક મધુર અને લહેરતનાર પીચ
ખોરાક પચાવનાર બૂખ લગાડનાર લોલી માંસ
વધારી તાકાદ તાજગી બદનાર કિંમત ખાટલી
નાનીનો રૂ. ૧) મોટીના રૂ. ૨)

સ્વચ્છપ્રાર

અષ્ટવર્ષી ઔષધિ થીયિત છવન વર્ધક ખોરાક
સર્દી, ખાંસી, સ્થેષ્ઠ અને જીવાના ભેદ પણ
શિગોની પ્રસિદ્ધ દવા. કિં. તોલા ૨૦ નો રૂ. ૧

બાલિકા

દુખળા પાતળા અશક્ત બાળકોને રૂદ્ધ પુષ્ટ અને
સ્તિમ્ભય તાકતવાળા બનકવનારી મીઠી દવા.
કિંમત ૧૨ આના

દુર્લભ

જલન અને માસ દિવાય કોઈ પણ જાતની દાદર-
ને ૨૪ કલાકમાં આરામ આપનારી દવા. કિંમત
ખાટલી ચોકના ૪ આના

સુધાસિધ

કફ, ખાંસી, કમ, શૂળ, કોરોરા, પેશાબગ્રી, આતિ-
સાર, વમલ થવું, ઝાઝા, વગેરે એવાજ રૂ. ૧૧ ૧૧
અનુપાન વગરની દવા. કિં. બા. મિટલા ૮ આના

સુખસાચારક ઉપની મરુતુ

નામિકાઓ આ રૂપિયાની નોંધની
દવાઓને સ્વચ્છપ્રારથી સુધાસિધથી

વીસમી સદીનો ચમત્કાર

હિંદુઓનાં બાલકોને, તેમાંથી ખાસ કરીને શહેરનાં બાલકોને,
ચોખ્ખું ધી-દૂધ ન મળે એ એક ચમત્કાર નહિ તો બીજું શું?

ગાય
અથવા
ભેંસનું
ચોખ્ખું
દૂધ

ભેંસનું દૂધ મેં ૦-૧-૬
ગાયનું દૂધ મેં ૦-૧-૦

જણાવેના સમયે, વેર બેધ, ખાની
બધ, હેલવામા હેલ્લી વૈજ્ઞાનિક રીતે
કાચની બાટલીમા ભરેલું ચોખ્ખું
દૂધ, અને બેળસેળ વિનાનું, તાજું,
પાત્ર બઢી તથા સવા રતલી એર
ટાઈટ ડબ્બામા ભરેલું ધી ઘેર બેધ
માત્ર આ એક જ મર્યા પૂરુ પાડશે
એક વાર મંગાવી ખાત્રી કરે.

શુદ્ધ
અને
તાજું
ભેંસનું
ધી

બજાર ભાવે મળશે

ધી અમદાવાદ ખ્યોર મિલ્ક સપ્લાઈંગ કંપની

ગાંધીરાંડ

ખત્રીપોળના નાંકે

અમદાવાદ

પ્ર તા પ

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝરે. રસિક અને પ્રેરક લેખો
આત્માર્થજ્ઞની વાર્તાઓ : દશદેશની ખબરો

ઉપરાંત :

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી જનકાવુ

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

લવાજમ :

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ ૩-૮-૦

પરદેશ શિર્ણંગ રૂ ૧૦

લખો - મેનેજર " પ્રતાપ " કલ્ચીક : સુરત

ચાલીસ વર્ષની જુની ન પ્રખ્યાત પેઢી

મુંબઈથી અમદાવાદ સુધીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી

એક જ

સૌ-મીલ

લાકડાના વેપારીઓ
મકાન બંધાવનારાઓ
કોન્ટ્રાક્ટરો વગેરેના

બરતો દરેક જાતનો સાગી તેમ જ અન્ય

લક્કડ માલ

આપો તથા વેચેલી સાઈએ

જેવી કે

રાફ્ટર્સ પિલર્સ પેટીઆં પાટીઆં
પકવાસા બાટમ જરોવ વગેરે વગેરે
જથાબંધ તેમ જ છૂટક તૈયાર મળશે

અથવા

ઓર્ડર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી

આપવામાં આવશે.

તમારી જરૂરિયાતની યાદી મોકલી
લાવતાલ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નાંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેણું
શરીરનું બંધારણ

જેવામાં જોયો જાતના
કોલમના ચોખા
તથા

બંગાળીઆ ચોખા

જોયો જાતની મૂરતી
તૂ વ ર દા જ

ઉપરાંત

સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ
વગેરે દરેક જાતનું અનાજ
જામી જાતનું

ચોખ્ખું કરેણું

દિક્ષિત ભાવે મળશે.

એક વખત ઓર્ડર આપો
ખાતરી કરો, ખીજે નહિ જ
જરૂં પડે.

શા.૦ ધુલચંદ ગમનાજી

અ મ લ સા ડ [જ. મુરત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૭

ભાગશર : ૧૮૮૦

ઝરણાનું ગાન

આંચો આંચો શત શત શિલા પર્વતો તોડી આંચો,
ધુધુ ધુધુ કહી ધુધવતો લવ્ય એ સાદ આંચો !
તૂટે દુર્ગો તિમિર ઘનના તેજ ઝોલે ઝુલન્તા,
આઘાતે રે ! જુગ જુગ જુના બન્ધ મારા તુટન્તા !

સુણું છું ઓ જલધિ તવ એ સાદ ગંભીર આજે,
હૈયું મારું તવ મિલનના સ્વપ્નમાં મર્ત નાથે !
આજે મારી ચિર પરિચિતા શાન્તિનું મૂક ગાન,
ગાજી ઊઠે કલકલ હવે જાગતા સુષ્પ મારું !

આવું આવું ત્વરિત ગતિથી લવ્ય નિઃસ્રીમ ! આવું,
હૈયે મારે જુગ જુગ ઝુટ્યાં સ્વપ્ન સૌ સાથ લાવું.
આવું છું હું—પણ ઘડીક તું ચોલને ઓ કૃપાલ !
મારે કે કે સ્વજન તણી રે ! આજ લેવી વિદાય !

તીરે મારે અનિમિષ દશે રાહ મારી નિહાળી
ઊલાં ગ્રામો, નગર વળી કે, તે બધાંને ઝુલારી
લેવા દેને ઘણુ ભર ઉરે, ને વળી અદ્રિ પેલા
તેની થે હું લઈ લઉં રત્ન આજ રે ! છેલ્લી વેળા !

ઘેરે મારે તિમિર ચયને અદ્રિ કેરી શુભામાં,
સ્વપ્નો જેવી ચહુ દિશ પડી શ્યામળી ઝે શિલામાં,
નાચી હૌં હું રમજીમ કરી, ને વળી પુષ્પ પુંજ,
જોળે જોળે મલકી મલકી ઢાળતી કુંજ કુંજ

માર્ગે મારે, ઉર સપન શાં શીકરે સોંચી તેને
વાલાં મારાં વનતણી રળ યાચીને આર્દ્ર નેણે,
પંખી પુખ્તો ગિરિ તરુ લતા સર્વને એક તારે
શુધી હૈયે નચવી : લઉં દે ! આજ હું મુકત ધારે !

ને પેલી ત્યાં પુર યુવતીઓ કોમલાંગી રૂપાળી,
તેની ક્યારે ઝીલીથ ફરી તે ઓઝની સ્નિગ્ધ લાલી !
તેનાં કૈં કૈં લલિત મધુરાં સ્વપ્ન શી દીપ માલા,
હૈયે મારે ઝુલવી જગલું બેઠે મારા કિનારા !

કોને કોને સ્મરું ? ઉર તણે ભાર દે ! ક્યાં ઉતારું ?
આજે મારી લહર લહરે ગાન શાં શાં જગાડું ?
વ્યોત્સ્ના બીની રજની સ્મરું કે તેજ-પુખ્તે શુધેલી
વેણી તેની ? અધ-ઉઘડી વા મંજરી સ્વપ્ન-પેલી ?

ને પેલી તે યનગન ચતી પેનુની પાંટડીને
બૂલાયે ચે મધુર રણકો સ્નેહ-સત્કાર-લીને !
ને જાંસી તે તટ મજવતી ગોપ-ગાલો તણી વા
મુગ્ધા મીડી સિંગતવતી સ્મરું ગોપિકા મંદુ કેશ ?

જાણું ના દે ! મુજ ઉર તણી ભરિંઓ ક્યાં સમાવું ?
બહાલાં મારાં સ્વજન સ્મરું કે ગાન તારાં મનવું ?
જાગી બેઠે ઉર ઉર મીડી વેદના ઓ અતીત !
આજે મારે દૃઢ્ય રણકે તારું ઉન્મત્ત ગીત !

ઈફ્રિજિનિયા ઇન ટોરિસ

પાત્રો

ઈફ્રિજિનિયા—આર્ગેસના રાજા ઍગેગેમ્નોન અને રાણી ક્લાઇટ્ઝેસ્દ્રાની દીકરી; જેને વિષે મનાતું કે રાજાએ આર્ટિમિસ દેવીને તેનો ભોગ આપ્યો હતો.

ઍરિસ્ટિસ—એનો નાનો ભાઇ; જેની પાછળ 'ફ્યુરીઝ' નામની કાપડેલીઓ પડી હતી, કેમકે એણે ઍગેગેમ્નોનનું ખૂન કરનાર પોતાની માતા ક્લાઇટ્ઝેસ્દ્રાને મારી નાખી હતી.

પિલેડિસ— રાણી ઍગેગેમ્નોનની બહેનનો દીકરો; ફેશિસનો રાજકુમાર; ઍરિસ્ટિસનો મિત્ર, અને એની નાની બહેન ઇલેક્ટ્રાને પરણુનાર.

વૃંદ— બંદીવાન ગ્રીક સ્ત્રીઓ, ઇફ્રિજિનિયાની પરિચારિકાઓ.

સ્થળ

સૂના સાગરતીરેના એક બર્બરમંદિરમાં લોહીથી ખરડાયેલી વેદી અને ઊપરે લટકતાં મારેલાં માણસોનાં અવશેષો દેખાય છે.

નાટકનો સાર

ઈફ્રિજિનિયા પૂનરિષ્ટીના પાપાકમાં પ્રવેશે છે, ને પોતાની ઍળખાણ આપે છે. ઍગેગેમ્નોન રાજા પોતાના ભાઇ મેનેલસની વહુ હેલનને દ્રોણનો રાજકુમાર ઉપાડી ગયેલો તેને પાછી મેળવવા અને દ્રોણનું તપ્ત સર કરવા પોતાનાં વહાણો ભેગાં કરી આવી નીકળ્યો. પણ દરિયાર્ધ તોફાનોથી સફર મુશ્કેલ બની. કેલ્ક્સ નામના જોષીએ વરતારો કર્યો કે આર્ટિમિસ દેવી રાજાની સૌન્દર્યવતી દીકરી ઇફ્રિજિનિયાનો ભોગ માગે છે. રાજાએ ક્યારની કોઈ એક વરસમાં—પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે તે વર્ષે જે જન્મે તે બાળકનો ભોગ આપવો. તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી થવી જોઈએ. પછી તો ઍકિસ્થસે કંઈક જૂઠાણું રચ્યું અને ઇફ્રિજિનિયાને ઍલિસમાં ગ્રીક થોદા ઍલિસ સાથે પરણાવવી છે એમ ફેસલાવીને એની માતા પાસેથી રાજકુમારને ઍલિસ લઇ ગયા, અને ત્યાં વેદી પર એને જીલી કરી અને એને માથે તલવાર ઝૂંપી. ત્યાં કોઈનેય દેખાય નહિ એમ, વેદી ઉપર ધવાયેલું હરણું રાખીને, આર્ટિમિસ દેવી ઇફ્રિજિનિયાને ઉપાડી ગઇ અને એક જંગલી ટાપુ પર ટોરિસ શહેરમાં પોતાના મંદિરની પૂનરિષ્ટી તરીકે મૂકી ગઇ. એ ટાપુ પર જે કોઈ અન્નદયા માણસો- નૌકાલંગથી કે બીજી રીતે-આવી ચડતા તેનો આર્ટિમિસના મંદિરે ભોગ અપાતો. નિર્મિત

બોગના વાગને રપસોને અને પુણ્ય સલીલ છાંટીને એને આદુતિ માટે પવિત્ર કરવાનું કામ ઈદિજિનિયાને માથે હતું.

પછી, પોતાનો લાઈ ઓરિસ્ટસ મરી ગયાનું રાતે એને સ્વપ્ન આવ્યું હતું એની એ વાત કહે છે, ને મંદિરમાં ચાલી જાય છે.

રંગભૂમિ પર ઓરિસ્ટસ અને એનો મિત્રસાથી પ્રવેશ છે. ઓરિસ્ટસ પોતાની આપત્તી કહે છે. માતાનું પોતે ખૂન કર્યું, અને એથેન્સમાં એનો ન્યાય થયો. એમાં એપોલોએ એનો બચાવ કર્યો અને માશી અને સગ્નના સરખા મત પડ્યા, ત્યારે પ્રમુખપદે ગિરાન્સેલી એથેના દેવીએ માશીની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો. આમ એ મોતના પંજમાંથી છૂટ્યો પણ બધી કુસુરી-કોપદેવીઓએ-આ ચુકાદાને સ્વીકારી લીધો નહિ. કેટલીક પોતાના શિકારને ચૂસતી એની પાછળ ને પાછળ લાગુ રહી. છેવટે ઓરિસ્ટસે એપોલોને બારણે લાંબણ કરીને છૂટકારાની માગણી કરી; ત્યારે એ દેવે કહ્યું કે 'એ આર્ટિમિસ દેવીનું ગ્રીસમાં સ્થાપન કરે તો આ ચૂસમાંથી છૂટી જાય. એ આર્ટિમિસના મંદિર લગી તો આવી પહોંચ્યા, પણ એની મૂર્તિને દહે શી રીતે ઉપાડી જવી તેની પેરવી કરતા બંને મિત્રો રંગભૂમિ પરથી દરિયાકિનારા બહી કહે છે.

પછી વૃંદગીત ગાતી બંદીવાન ગ્રીક ઓઓ અને ઈદિજિનિયા પ્રવેશ છે. વૃંદગીતોમાં મુખ્યત્વે ગ્રીસભૂમિ માટેનો તલસાટ અને ઈદિજિનિયા પ્રત્યેની સદ્ગાનુભૂતિના સૂરો તરી આવે છે. ઈદિજિનિયા પોતાના નસીબને, પોતાના અસ્તિત્વને દુવે છે-તિરસ્કારે છે. પોતાને ક્ષમિલિસની કન્યા તરીકે લાઈ જઈ મારી નાખી, એ બધું યાદ કરે છે. ત્યાં દોડતો દોડતો એક જરવાડ પ્રવેશ છે. ઈદિજિનિયાની ધૂનમાં કંઈ ખસેલ પડે છે. ને ખજર આપે છે કે કિનારે એક વદાણ આવી ચડ્યું છે. ઈદિજિનિયાને એમાં રસ નથી પણ જ્યારે એ જાણે છે કે એ ગ્રીક લોકોનું છે ત્યારે એની મનોદશા વધુ બચલરી થાય છે. જરવાડ કહે છે કે પોતાની ટોળી દરિયાકિનારે દત્તી; ને ત્યાં એ જીવાનિયા બેઠાબેઠા પોતાના રસજીનના વિચાર અને પ્રાર્થના કરના દેખાયા. ઝયૂસદેવના આ માણસોથી બચવા એક જરવાડે તો પોતાના દેવોને કરગરવા પણ માંડ્યું, તો બીજને વળી જોરથી દસવા લાગ્યો કે આજ આર્ટિમિસ દેવીને ગ્રીક ભોગ મળ્યો છે. ત્યાં પેલા અજબજાઓમંતિ એક ઊંચોનીચો થવા લાગ્યો અને એના સાથોને કહેવા લાગ્યો: 'જે! જે! પિલેડિસ! પેલી રદી નરકની ગાંધી! અને ગાંડાની માથે એ કોપદેવીઓની કસ્પિત ગાડાથી ગજરાઈને દોડ્યો અને ઘેટાંનાં ટોળાંને કોપદેવીઓ ગળીને કેટલાંય ઘેટાં કાપી નાખ્યાં. જરવાડો બેઠા થઈ ગયા, અને તેની ઉપર પથરા દેંકવા લાગ્યા. પણ ત્યાં તો એનું ગાંડપણ ઊભરી ચડ્યું અને તે લોચપોચ નીચે ઢળી પડ્યો. પિલેડિસે પોતાના અજમાની દાલ કરી અને બચાવ્યો. થોડી વારે તે ઊડ્યો અને જરવાડ લાગ્યો, 'ચાલ, આમે મરતું છે તો બદાદુરીથી મરીએ!' પછી તો એમણે એવી તલવારો ચલાવી કે બધા જરવાડો પાછા દડી ગયા. દડતાં દડતાં એમણે ધબ્બો પથરા દેંક્યા, પણ દેવી પોતાને મારે નિમિષિત શિકારને ચમત્કારિક રીતે બચાવી લેતી દત્તી. એમને ક્યાંય વાગ્યું નહિ. પણ છેવટે તેઓ ચાલી ગયા અને તેમને ચારે કોરથી પેરી વળાને એમના દાથમાંથી

ભરવાડોએ તલવારો ખૂંચવી લીધી અને તેમને બોધીને રાજ પાસે લઈ ગયા. (શરૂઆતમાં તેઓ રંગભૂમિ પર દાખલ થયા હતા તે આ બધું બન્યા પહેલાં) રાજ એમને પૂજારિણી પાસે મોકલે ત્યારે ઇદિજિનિયાનું ઑલિસ આગળના પોતાના વધનું વેર લેવાની ઠીક તક મળશે એમ કહીને ભરવાડ વાલ્યો જાય છે. અને ઇદિજિનિયાને પોતાની વીતી યાદ આવે છે. ક્યારે કોઈ ગ્રીક આવે અને પોતાની હત્યાનું વેર લઈ શકાય એવા પ્રસંગ મળે તો એ તલસતી હતી. એવી મનોદશા એને અવગત, પસંદ નથી, પણ એ કહે છે, 'કે પોતે પથ્થર-સમી થઈ ગઈ છે; પોતામાં ક્યા છે જ ક્યાં? પેલા બે ગ્રીક આવે છે અને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પણ એની કઠોરતા ઓગળી જાય છે અને એમની સાથે એ વાતે વળગે છે, ઑરિસ્ટિડસને એવી વાતો પસંદ નથી, છતાં એની સાથે પરાણે વાતો કરે છે, ને ત્યાં તો ખબર પડે છે કે એ અનન્યાઓ કોણ છે.

આ અભિજ્ઞાનદશ્ય-બહેનને હાથે લાઈની હત્યા ચતાં ચતાં રહી જાય છે અને એકાએક ઑરિસ્ટિડસને પોતાની મરેલી બહેન મળી જાય છે એ દશ્યને ઑરિસ્ટિડસ પોતાના 'પોસ્ટિક્સ' માં અભિજ્ઞાન દશ્ય કેવું હોયું જોઈએ તેના નમૂના તરીકે લે છે અને ઇદિજિનિયાના લાપાંતરકાર આંગ્રજ નાટકકાર ગિડબર્ટ મુરેને મતે આ અભિજ્ઞાનદશ્ય આખાથે ઓકનાટચમાં ઉત્તમોત્તમ કલાકૌશલ્યવાળું અને આકર્ષક છે. આ નાટકના કર્તા યુરિપિડિસનું ૧૬ બીજું 'ઈદિજિનિયા ઇન ઑલિસ' અધૂરું જ રહી ગયેલું. એમાં એણે ઇદિજિનિયાના વધે સુધીનો પ્રસંગ પસંદ કર્યો હતો. ગ્રીસના ત્રણ અગ્રણી 'ટ્રેજેડી'કારો ઇરિકલિસ, સોફોકલિસ અને યુરિપિડિસનાં નાટકો ગ્રીસમાં બહુ લોકપ્રિય હતાં. યુરિપિડિસ એના બે પુરોગામીઓ કરતાં વધારે શક્તિશાળી ન હતા પણ કુલ્યે ભજવાતાં ૩૩ નાટકોમાં એનાં ૧૬ હતાં. આ નાટક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૪ ને ૪૧૨ વચ્ચે જાહેર રીતે ભજવાયેલું. મૂળ ગ્રીક નાટકની ૧૫૦૦ જેટલી લીટીમાંથી ૩૩૦ જેટલી લીટીનું આ લાપાંતર છે.

આ અભિજ્ઞાનદશ્ય પંછીના લાગમાં પણ કુરાળ નાટ્યકારે કયાંય રસમાં ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. ઇદિજિનિયા ઑરિસ્ટિડસને એકાએક લાઈ માની બેસતી નથી. ઑરિસ્ટિડસ કેટલીક સાબિતીઓ આપે છે. ઇદિજિનિયાને ઑલિસ લઈ ગયા ત્યારે એણે પોતાની માને વાળની લટ કાપી આપેલી, પૂર્વજ પેલોપ્સનો લાલો ઇદિજિનિયાની ઓરડીમાં હતો, વગેરે વગેરે વાતોથી ઇદિજિનિયાને ખાતરી થાય છે. (એક રીતે અભિજ્ઞાનદશ્ય અહીં પૂરું થયું ગણાય. પણ આ પાછલી વિગતો આખા નાટકમાંથી એક ભાગ જ આપતા હોઈએ ત્યારે નકામી, લંબાણ-વાળી અને અનાકર્ષક લાગે.) પોતાના હાથે જ લાઈ માર્યો જાત એ વિચારે ઇદિજિનિયા ઘૂલ ઊઠે છે. આર્મિસની મૂર્તિ ગ્રીસ લઈ જવા પોતા પર કોપ ઉતરશે એમ પણ એને થાય છે. બધાએ સલામત વાલ્યા જવું અને મૂર્તિ પણ લઈ જવી, એ અશક્ય જેવું લાગે છે. પહેલાં તો ગ્રીક ગાયિકાવૃંદને વાત ન ફાડવા સમજાવે છે. ત્યાં રાજ થોઆસ મંદિરમાં પ્રવેશે છે. એને ઇદિજિનિયા દૂર રહેવા કહે છે અને સમજાવે છે કે આ અનન્યાઓ માતૃહત્યાારા છે. અને એમના સ્પર્શથી દેવી ઘણ્ટ થઈ છે. તેને અને તેના નિહાળતે બલિઓને ધરિયાનાં પાણીમાં શૂદ્ધ કરવાં જોઈએ. રાજાને તે આ વસ્તુ બરાબર ઠસાવે છે અને તેની પાસે શહેરમાં ઢંઢેરો પિટાવરાવે છે કે કોઈ જહાઝ ન નીકળે; અને નિઃશસ્ત્રી સૈનિકો સાથે

અને ગ્રીકોને હાથકડી લગાવીને પોને મૂર્તિ ઉપાડીને દરિયાકિનારે જાય છે. સૈનિકોને દૂર લેવા રાખે છે, અને ઓરિસ્ટિસ, પિલેડિસને છૂટા કરી એમનું પચાસ પચાસ ખારવાવાળું વદાણ એક બાનૂ લપાઈ રહ્યું હતું તેમાં ચડી જવા કહે છે. સૈનિકોને રાંધા જાય છે. તેઓ ધસી આવે છે. પણ ગ્રીકો એમને હાંસાપાટુથી મહાત કરે છે, અને વદાણ પર ચડી જાય છે. પણ પ્રતિકૂળ પવનોથી વદાણ આગળ વધી શકતું નથી. ઈફિગિનિયા આર્ટિમિસને પ્રાર્થના કરે છે કે ‘અમને બચાવ ! તું તારા બાપને નથી ચાહતી ? તો હું ચાહું તો શી નવાઈ ?’ આ બધું મંદિરે જઈ પહોંચીને એક સૈનિક દૂત રાજને કહે છે. અને ઓગર-હથિયારો સાથે માણસો મોકલી વદાણનો કબજો લેવા વિનવે છે. ત્યાં એકાએક દેવી એથેના આવીને રાજને વારે છે, અને એપોલોની મરજીથી ઓરિસ્ટિસ અહીં આવ્યો હતો, એ બધું કહે છે. બંદીવાન જૂદો પણ મુક્તિ આપે છે. રાજ થોઆસ દેવીના વચનને માથે ચડાવે છે, અને ઓરિસ્ટિસ ટોરિસથી ક્ષેમકુશળ ચાલ્યો જાય છે.

છંદ : વનવેલી

લઘુચુરુના કેાઈ પણ જાતના આવશ્યક બંધન વગરનો સોજવર્ણી બધે. ગૂજરાતીમાં ‘બ્લેન્ક વર્સ’ના જે કંઈ અખતરાઓ થયા છે એમાં કવિતાના વેગને ગ્રીકનારા અને સાથે સાથે રંગભૂમિ પરના ઉચ્ચારણ, અગિનય વગેરેમાં ચાલી શકે એવા બે બધો જણાય છે: ગ્રેાં કે. દ. ધ્રુવનો વનવેલી અને ગ્રેાં બ. ક. ઠાકોરનો શુલજંઘી બંનેને ય મર્યાદાઓ છે. શુલજંઘીને દેદગત મર્યાદા છે; લઘુચુરુ—લઘુચુરુનાં જ આવર્તનો આવશ્યક હોવાથી ધણાથે ચપ્પટો એ બધે માટે બાતલ થઈ પડે છે. વનવેલી ક્યારે ગદ્યમાં લિનરી પડે તે ન કહેવાય. ગ્રેાં ધ્રુવ પોતાના નિબંધમાં કહે છે કે આ બ્લેન્ક વર્સમાં ગદ્યથી જુદી વાક્યરચના—કર્તા, ક્રિયાપદ, કર્મના ઊલટસુલટ ક્રમવાળી રચના—જેટી બીજા હોંઝાધોમાં દોષ છે તેવી—બિલકુલ આવશ્યક નથી. ગમે તે બધની શક્તિ એક કરનાં વખારે પ્રગત્તો, પ્રયોગો થયા પછી પૂરી પારખી ચકાવ. આ પ્રયોગ ગ્રેાં ધ્રુવના પ્રયોગ અને અં. રા. ત્રિ. પાઠકના પ્રયોગોના અભ્યાસ પછી કરેલો છે. એમાં કવિતાગિત પદાવલિ રાખીને પદરૂપમાં લેવાતી વાક્યરચના વગેરેની છંદો લીધી છે. વનવેલીમાં જ શુલજંઘી વાપરીને કેટલેક ટેકાએ તરેવતા ટાળી છે. આખી લીટીમાં ક્યાંક શુલજંઘીનો નાનો ટૂકડો આવી જાય છે ત્યારે એક જાતનો વેગ અને તાજગી વનવેલીને મળે છે, તે હલાપારખને તરત વરતાઈ જાયે. આ પ્રયોગને પ્રયોગ લેખીને જ એની તરફ વિદ્વાન તજ્જન વર્ષે જાયે, એવી આશા છે.

[બંદિવાન ઝોરિસ્ટિસ અને પિલેડિસ
કોરિયનોના પહેરા નીચે પ્રવેશ છે.
ધક્કિનિયા ફરી વાર દાખલ થાય છે.]

ધક્કિનિયા—એમ જ એ થાઓ ત્યારે !

પહેલી તો સંભાળ મારે રાખવી ધટે જ કે આ
મંદિરના નિયમો ના કરો ચે લોપાય જરી.
છોડી નાખો હાથ બંનેના ય. જે પવિત્ર ચયું,
એને ના બંધન પછી હોય કશાં ! બાઓ તમે
અંદરની વેદી પાસે, કાયદો કહે છે તેમ
અને આજના પ્રસંગ પ્રમાણે ચોજી દો સર્વ !

[ઝોરિસ્ટિસ અને પિલેડિસને દૂર
કરવામાં આવે છે, કેટલાક પરિવારકો
મંદિરની અંદર જાય છે.]

અરે હવે !

ત્યારે, કાણુ મા તમારી હતી, કહો! અભણ્યાઓ,
અને કાણુ બાપ ? અને બેન, જો તમારે હોય
બેન વળીઃ બેઉ આવા બાળાને બહાદૂર શણે
બંધવા વિદોણી એને છોડી આબ્યા ! કાણુ કહે,
ક્યારે પાંછું મળે એ. નસીબ એને ? કારણુ કે
કાંઈને ચે જાણુવા દેવામાં નથી આબ્યું, એ, કે
ક્યારે દુઃખ આવે અને ક્યારે એનો અંત થાય.
દેવ એવો અંધારાનો લયો છે, ને રસ્તા એના
જય છે જાહેરા વળી અંધારામાં, આપણી આ
માનવી દૃષ્ટિને મોટા ભુલાવામાં નાખી દેતા
અંધ અકસ્માતો વડે.

ક્યાંથી તમે આબ્યો અહીં,
દુઃખી હે મનુષ્યો, કહો ! મને તો લાગે, કે કાંઈ
દૂરદૂરના ધરથી આવી ચડ્યો છો આ આરે
અને રહેશો સદાકાળ દૂર દૂર ઘેર ચકો.

ઝોરિસ્ટિસ—કાં રહે રે બાઈ ? આજે નિર્મુખ જ છે ચવાનું જે
એની કહુતા તું કાંને રડીને વધારે, બાઈ ?
ગમે તે તું હો ! પરંતુ મારવાની ધમ્મજા રાખી
કાંઈ જો કરુણા વડે મોતની તીખી લીતિને
ટાળવા કરે, તો મારે મન એ કરુણા નથી.

ઓરિસ્ટિસ—મારા દુઃખમાં ન એથી ઝાઝો કે' હમેશાં યશે.
 ઇફિજિનિયા—ત્યારે, આર્ગેસથી ! ... તને અહીં જોઈ પ્યારું લાગે.
 ઓરિસ્ટિસ—તો ભોગવ એ લિલગત ! મને તો એ શોકમુદ્રા.
 ઇફિજિનિયા—ટ્રાયનું તો નામ તને જાણ્યામાં હતો ! છે દર.
 ઓરિસ્ટિસ—પ્રભુ કરે ને ન હોત જાણ્યામાં, રે સ્વપ્નામાંય !
 ઇફિજિનિયા—ખેલે છે લોકો કે છે એ પરાસ્ત તલ્વારે થયું
 ઓરિસ્ટિસ—સામે જ, તારાજ થયું છે. જૂહું તેં સુણ્યું નથી.
 ઇફિજિનિયા—આખરે ! તારાજ ! અને હેલન પણ પાછી આણી ?
 ઓરિસ્ટિસ—હા, એક ખૂરા દિવસે, એવો દી' કદી ન જોયો !
 ઇફિજિનિયા—ક્યાં છે તેણી ? મારે હૈયે પણ ઓછા ગુસ્સો નથી.
 ઓરિસ્ટિસ—સ્પાર્ટામાં ! ફરીથી પાછી ધણીશુ એ... રહેર કરે !
 ઇફિજિનિયા—ઓહ ! મેં જ નહિ પણ સારા ગ્રીસે ધિકારેલી !
 ઓરિસ્ટિસ—મેં જ સ્વાદ આપ્યો છે એ જાદુમરણીને હાથે
 ઇફિજિનિયા—વાતોમાં શુષ્કા પ્રમાણે, લશ્કરો આવ્યાં ને ઘેર ?
 ઓરિસ્ટિસ—ભારે છે જવાન એનો, એકમાં અનેક વાત.
 ઇફિજિનિયા—આખો આ કલાક મને દે, મરી તું જોશ હવા.
 ઓરિસ્ટિસ—આવી તને અજબખા હોય, તો પૂછી'લે, કહેશ.
 ઇફિજિનિયા—કેલ્કસ નામનો એક જોઈ હતો, -વળ્યો પાછો ?
 ઓરિસ્ટિસ—કેલ્કસ તો મરી ગયો, ખમરો મળી'તો 'એવી.
 ઇફિજિનિયા—પુશખખર ! હે કેવો ! -ને ઓડિસસ, એનું શું ?
 ઓરિસ્ટિસ—હજી ઘેર ના'વ્યો, પણ લોકો જીવતો ધારે છે.
 ઇફિજિનિયા—શાપ હજો એને શિરે ! કદી એ ઘેર ના વળો !
 ઓરિસ્ટિસ—જાને શાપે એને ? આપું જાણી જાય છે ધર.
 ઇફિજિનિયા—ને નિરિયડનો ભેટા, એકિલિસ, એહતું શું ?
 ઓરિસ્ટિસ—એના વિવાહથી ન કે તર્યું એનું, મૂંઝા છે એ !
 ઇફિજિનિયા—કારમો વિવાહ જૂઠો ! દુભાયેલા રહે છે એનું
 ઓરિસ્ટિસ—કેણ છે તું, ગ્રીસ વિષે આટલું પૂછણહારી ?
 ઇફિજિનિયા—હું હતી ગ્રીક, હતી ! રે ! ક્યારની અનિષ્ટે ફસી !
 ઓરિસ્ટિસ—ત્યારે ના નવાઈ જો તું જાણવા ચહે જાણુ આ !
 ઇફિજિનિયા—ને પેલો સેનાધિપતિ, સ્વર્ગેશા સુખે હવે તો...
 ઓરિસ્ટિસ—મને એવો જાણ્યામાં કે નથી ! એનું નામ કહેશ ?
 ઇફિજિનિયા—એડ્રિયસનો દિકરો, નામે એગ્રેગેનોન.
 ઓરિસ્ટિસ—મને કે' ખબર નથી ! થોભ, હવે ના પૂછીશ !
 ઇફિજિનિયા—મને જહુ હર્ષ થશે કેમ છે એ ? કહેને જરી !
 ઓરિસ્ટિસ—મરી ગયો, ને બીજાની જિન્દગીને ચૂરી ગયો !
 ઇફિજિનિયા—મરી ગયો ? શા દુર્ભાગ્યે ? હા ! હું લીધા કરમની !

ઓરિસિસ—ચાને ફસકાં ભરે તું ? તારે કે સંબંધ ખરો ?

ઇન્દિજિનિયા—સાંભરે પુરાણી એની મુખની જાહોજલાલી.

ઓરિસિસ—કટારી દુલાવી એને હૈયે એની સગી સ્ત્રીએ !

ઇન્દિજિનિયા—અરે પ્રભુ ! દયા મને આવે મારનારી તણી,
...ને એ મારનારા તણી.

ઓરિસિસ—પ્રથમ એ ચંબાવ ! હવે ખીજે એકે હર્ષ નહિ.

ઇન્દિજિનિયા—ના ! પણ એક જ બોલ. તે અભાગી સ્ત્રી શું છે ?

ઓરિસિસ—ના, એના પોતીકા પહેલા—જયા પુત્રે મારી એને.

ઇન્દિજિનિયા—ઓ કુટુંબ જમીદાર ! એને હૈયે શું સૂઝ્યું આ ?

ઓરિસિસ—તેણીને દેવાને ન્યાય, બાપતું લેવાને વેર.

ઇન્દિજિનિયા—ખૂરી, ખોટી ફર્જ રે ! બખરી એણે બ્હાફરીથી.

ઓરિસિસ—જતાં, પ્રભુ એને ખૂટે નહિ, સાથ પણ આપે નહિ.

ઇન્દિજિનિયા—એટ્રિયસવંચની શું સાખા નહિ એકે લીલી ?

ઓરિસિસ—શું છે ઇલેક્ટ્રા એક, સ્વામીસતી.ને અટૂલી.

ઇન્દિજિનિયા—લીકરી હલાલ કરી.....એની ચાલે કશી વાત ?

ઓરિસિસ—કેમ ? ના ! એટલું જ કે ઓલિસમાં એ મરી ગી.

ઇન્દિજિનિયા—બાળકી બિચારી ! પ્રાપ્ત બિચારો એ મારનાર !

ઓરિસિસ—નાહારી રમણી કાળે એ ફોગટ મારી ગઈ !

ઇન્દિજિનિયા—એ મૃત રાગનો બેટો, શું છે ને આર્ગોસમાં ?

ઓરિસિસ—શું છે, ધડીક અહીં, તો ધડી ન કહી, એને

શિરે અનિષ્ટો એવાંકે સુજ્યાં છે.

ઇન્દિજિનિયા—સ્વપ્ન આછેરાં ! સસામ ! જૂઠડાં છે તમે ય તે. સ્વપ્ન આરે !

ઓરિસિસ—અરે ! હા ! ને દેવો પેલા, મત્યોમાં ડાલા કહેવાતા,

તેય કાષ્ટ પાંખયાળા સ્વપ્નથી ન કપટ વધુ.

ને તેઓના બધા રસ્તા, મત્યોના રસ્તાની પેઠે

ધોટાળાના છે પ્રવાહો. મૂર્ખાઓની જેમ ન જે

પૂજારીથી અંધ યતો, પરંતુ ઓછામાં ઓછી

વાતના સદી લેવાને છુટે છે, તે તો સીધો જ

કરે છે પ્રવાણ મૃત્યુ બણી—કેવા મૃત્યુ બણી ?

પૂછ્યો મા ! એ તો એના જાણુનારા જ જાણે.

નેત્રી—

અમારે ય સર્ગાવાલાં છે જ તો, પરંતુ અમે

દીન; કાષ્ટ પૂછે નહિ—કાષ્ટ શું છે, કાષ્ટ નહિ !

ઇન્દિજિનિયા—(ઓચિંતા આવેખથી)

અરે ! સાંભળો ! અત્યારે મારા મનમાં વિચાર

એક ધુંટાર્ષા કરે છે, અજબવા બાપ્તઓ, મને

અને તમને—જંનેને દિનમારી ચાપ એવે.

હે અનન્યમા ભાષા! જો તને બચાવી શકું તો
એક બે શબ્દ મારા આગેસમાં લે જશે તું ?
ને મારા બાળપણના મોઢીઆ મિત્રાને કાને
પહોચતા કરીશ ને એ મારી કને કાગળિયું
છે, રાખના કાષ્ટ એક યુદ્ધકેદીએ લખેલું
દયા લાવી મારી પરે, મારાં ખોટાં કૃત્ય પરે
જાણતો હતો એ લલો કે ના મને પોતાને તો
હતી તાલાવેલી આવા લોહીની, પરંતુ જોયે
રહેલાને હતી, જે આ દેવીના નિયત વધ
થયા કરે એમાં ન્યાય જુએ છે, ને તે દિ'થી
કદી અહીં મીઠું કેઈ ના'બો, જેને બચાવીને
મોકલી હું શકું પાછો આગેસને ધેર, ત્યાંના
મિત્ર કો'ને મદદે આવવાના મદદિયા સાથે.
પરંતુ, હું ધારું છું, કે ધિક્કાર ના તું તો મને,
માઈકેની અને એનાં નામો, મારા હૈયાને જે
ભરી ભરી દેતાં તે સા જાણે તું ! સદાય મને
આપ ! ને બચી જ પોતે ! તારેય તે બળવાનું
રહે છે જ કામ. એક નાનાશા પત્રને લીધે
તને તારી નિદ્રા.....

[એરિસ્ટિસ પિલેરિસ મણી જુએ છે.

એ મિત્ર, તારા કાળે તો આ
દેશનો અફર એક કાયદો જ ! એણે અંત
પોતાકેરો, આટિમિસે આદેશ્યો તે, તારા વિના
રહો સહી લેવો !

એરિસ્ટિસ—અરે ! બાઈ, નવાઈની ભરી !

તે' જે કહ્યું, બધુંય તે, થતું ભલે તેમ, માત્ર
એક વાતની સિવાય ! મરે જો આ ભાષ, તો એ
મોટો મારે હૈયે ભાર રહી જાય. અમારાં આ
બ્રમણેમા હું ને મારુ લગાય છે જવાબદાર.
એ તો માત્ર મારી સાથે રહે છે મુસાફરીમાં,
કેમ જે મને છે ભારી વેદના પ્રજ્વળી રહી.
એમ તો બને જ નહિ કે એના વિનાશ કરી
બચી જાઉં હું મારા વિનાશમાંથી, અને હોર
કૃપા તારી ચાખી રહું. દુઃકમાં પતી જશે એ.
બીડો એને આપ તારા કાગળનો. વધા રહી

આગેસિમાં તારું સંધુ કામ એ પતાવી દેશે.
અને હું !.....તમા હો જેને મારવાની, મારે તે મને
નીચ એને કહેવો ખરે મિત્રને જે આપદમાં
બેરવીને પોતે છૂટે નારી નય. અને અહીં
વાત તો એવી છે કે આ મને છે અત્યંત પ્રિય
એની નિંદગીની તે જ મારા નિંદગાની છે.

ધર્મિનિનિયા—ઓ ! રાજવંશી હૃદય ! નકલી કા મહાન બીજ—
—માંથી આ કુટુંબ શાખા, ચાલી જે ખરે જ આવું
શકે છે. પ્રભુ, અમારા વંશનો હજી જે એક
છવે છે તેને ય તારા જેવો કરે, કૃપા કરી !
કેમ કે ન એમ તો હું બધવાવિહોણી સાવ,
અનપયાઓ, એટલું ખરું કે એને ભેઈ દવાં
સકું ન હું.....હીક, તારી વાંછના પ્રમાણે થશે.
આ મનુષ્ય લેખને સંદેશ જશે, મોત બણી
ને જશે તું ! આટલી મહાનતાથી એ પ્રમાણે
કરાવીશ તું એ બધું !

ઓરિફિટસ—

ફરતાનો કરનારો

પૂજારી ક્યાં છે અહીં ?

ધર્મિનિનિયા—

હું જ છું એ ! વેદી કેરો

ચમત્કાર વસી રહ્યો એક મારી આસપાસ.

ઓરિફિટસ—ઓ કુમારી ! દુઃખભરી, શાપઝરી એ પદવી !

ધર્મિનિનિયા—મારી શી હિંમત ચાલે ? કાપડો પગાવો રહ્યો.

ઓરિફિટસ—છોકરી તત્વાર ઝાલે ! માણસોને કતલ કરે !

ધર્મિનિનિયા—હું તો માત્ર શિરે તારે પાણીનું કરીશ ચિદ્ર.

ઓરિફિટસ—અને કાણ કરશે ધા ? ને મારે પૂછ્યે જ આરો ?

ધર્મિનિનિયા—ગભારામાં બેડા છે જ કાઈ નિજ જાણનારા.

ઓરિફિટસ—કય મારો ? જ્યારે એ પતાવી રહે પોતાનું ધાર્યું.

ધર્મિનિનિયા—ખડકા વચ્ચેની ફાટ મોટી, અને પુણ્ય આગ.

ઓરિફિટસ—ઓ રે દત્તભાગ્ય !

ઓ રે ! કેવું ને આ આંખો દાયથી ઢાંકી રહે બેન ?

ધર્મિનિનિયા—અફસોસ ! દર આબની નીચે વસંતી એ તો

સુખલીલી બેન, તારી પ્રાર્થના વૃથા છે અંદો.

હતાં, ખરે ! આગેસિથી આવે છે તું, તેથી તારી

શક્ય તેવી બધીયે સંભાળ હું રાખીશ અને

એમાં તો ચૂકીશ નહિ. દુનિયામાં તારી

કિંમતી પોણાક આજુબાગાં ખરે આવશે, ને

ચિતા તારી સ્વર્ણરંગી પૂરમાં પડે જ ઢાઢી
તે માટે કુલેલ તેલ. અને ગિરિમુકુલોને
ચૂસીચૂસી હજારો માખીઓએ કરેલ બેગું
મધુ હું રેડીશ તારી સાથે પામવા વિનાશ
મેધિરી સુવાસમાં...

જવું જ મારે જોઇએ રે !

અને બીતરૂ દેવી તણા ચાનક મહિથી મારે
શાધી લેવો જોઇએ પત્રનો ખીડા-અરે ! મારા
દુર્ભાવિ માટે કે અને તિરસ્કારશો નહિ !

સેવકજનો, આમની ચોકી જરી ચૂકશો ના,
એમને પરંતુ છૂટા રહેવા દેજો !

બંતી શકે

બધીયે આશાની પાર, બની એ શકે કે, મારો
પહેાંચે સંદેશો આર્જોસ સુધી તરી જઇ એને,
જેને ગણું પ્રાણુસમો. કેવો એ ઉદ્ધાસભર્યો !
યમ જશે જાણીને કે આશા જેની છોડી દતી
તે અહીં વસુ-ધરાને કે અદીક ગૂઢ આરે
જીવે છે, ગણેલ જેને મરેલી, અને અહીંથી
પૃકારે છે એને માટે !

[મંદિરમાં જાય છે.

વૃંદગીત

રે હાય ! અમારા અંતરમાં તુજ કાજ રકુરે અનુકંપા.

સાચે જ રકુરે અનુકંપા.

તુંજો આ મંદિરના

પુણ્યામ્બુશીકરના

અભિષેક અર્થ નિર્માયો, તારે કાજ રકુરે અનુકંપા,

અમ હિરે રકુરે અનુકંપા.

એ પુણ્ય સલીલકણે

કંઠ શોણિત ઉબ્ધુ ઝરે

તે મોત ભયંકર મળે તને એ જાણી, રકુરે અનુકંપા.

અમ અંતરમાં અનુકંપા.

ઓરિનિટસ—

ઓ ! ઝીક કુમારિકાઓ !

મને રોવું આવવું ના ! ચાલો, તો, સલામ સૌને !

દૃઢગીત.

હા ! અરે ! અને તુજ સાથ અમારું અંતર લે દિલ્લોલ
નાચતું કરી ઉઠે કલ્લોલ.

તું તો આ કલ્લભૂમિથી
ફટકો છે આજ મથી,

ને સફર ખેડશે વતનબાણી સાગરને ઉરકલ્લોલ
નાચતો નાવડીએ દિલ્લોલ.

ને જઈ પાપ મૂકી ત્યાં,
ત્યાં પુરવે ઉભા પિતા

તુજ હૃદય નંદરો, એ જાણી અમ અંતર લે દિલ્લોલ
નાચતું કરી ઊઠે કલ્લોલ.

પિલેડિસ—ચાહું છું તેને જવાતું યાવ, ત્યારે એર એ સૌ.

દૃઢગીત

એ:—રે હાથ ! નસીબે જડિલાંની મરણમુખી માત્રા !

બી:—રે ક્યાં તુ જ દુખઆરો ?

સી:—રે કહું કાણની બેમાં અદકી દુઃખતણી માત્રા ?

ડી:—મુજ હૃદય યાવ ઉભયધા,

કે તારો શોક કરું હું અદકો, કે સું કરું તારો ?

એરિસ્ટિસ—પ્રશ્નને નામે માનું કે પિલેડિસ ! મારી સાથે
તારો જે વિચાર એકમત, બંધબેસતો છે ?

પિલેડિસ—રે બંધુ ! મારાથી બોલી શકાતું ના ! શું છે તારો ?

એરિસ્ટિસ—અપ્સરા વારુ આ કાણુ હશે ? કેવો સ્વર એનો
મીઠો જેવો પ્રભવેળા રણુકી રલો' તો, અને
ધલિયન આજુ' જે એણે કાલથી નાખ્યું'તું જાણે !
અને કેવા રાજાએ સૌ ચલા'તા પુનર્જિવિત !
—કેદકસની જાદુત્વાદા, એદિલિસની સુકીર્તિ,
અમાગી એમેમેન્નોન ! સાચી બનુક'પા વડે
બોલતી એ જતી હતી, અને એની રાણી અને
બાળકોના સમાચાર પૂછતી'તી...અજાણી આ
બાઈ જાતવંચે તો આર્ગોસની કુમારિકા છે.
નહીં તો દેવામાં એના ખટકે શું એવુંકે તે
કામગનો ખીડે બેજે, અને પૂછે પ્રશ્ન લાખ ?
આર્ગોસના દર્શકોએ ધખકે દેયું એ જાણે !

પિલેડિસ—તારી વાયાની, મુહદ, શીત્રતિ છે, નહોં તો
એ જ મેંય કીધું હોત. જો કે જ્ઞાને જાય છે જ્યાં
ત્યાંના સૌ લોકોને મહા નૃપાળોની ખસગાયા
મળે છે સાંભળવાને; જ્યાં દે પરંતુ એ સૌ !
મને તો વિચાર આવે ખીજી જ કંઈ વાતના.

ઓરિસ્ટિસ—શા ? કહે ! જો મારી તને હોય કેં જરૂર જરી.

પિલેડિસ—તું જો મરી જશે, તો હું ઘરમનો માર્યો કદી
જીવી શકવાનો નથી. સાથે સાથે ખેડ્યો સિંધુ;
મરીએ સાથે જ ખેડે. કેવો હું કાપરદિલ
પિશાચ, જો આર્ગોસમાં અને ફ્રોસિયન કરી
વાયુચીરી ટેકરીઓ તણી એક ખીજી ચકી
ખીજીમાં ફરી કરું હું એકલો ? લોક ધણા
—કેમકે ખરાબ હોય છે ધણા—અરસપરસ
કનોકાન વાત બોલશે હું કેમ એક દિન
મરવા મિત્રને મૂકી લાગી આવ્યો હતો ઘેર.
તેઓ વળી કહેશે કે તારા મહાવશનો, હું
જેમ રહ્યો, શ્વાસ છેલ્લો રુધાતો. કાવતરાથી
તારું મોત યોજ્યું, તારી બહેનના હાથ માટે,
અને તારે સિંહાસને ચડી બેસવાને લોભે.
મને બો લાગે છે, મને તિરસ્કાર આવે એનો—
ના, બધીય વાટ બધ છે, સિવાય માત્ર એક
મારો છેલ્લો ખપી જશે દમ તારા દમ સાથે.
તારે જે તસ્વાર રાતી, તારે જે અગનકુંડ
તે જ સૌ મારે મ. તને ચાહું છું હું માણુ ચકી,
અને બૂંડી લોકવાયકાને તિરસ્કારું ધણી.

ઓરિસ્ટિસ—અરે ! અરે ! ! એ શું બોલે ? હુંથી તો બહારશે ભાર.

પણુ જ્યાં એક બચા જ બસ છે ત્યાં ખીજી માથે
એકીશ હું નહિ. ના, ના, એ બધાથે તિરસ્કારો,
કલકા, કિંવદન્તીઓ, જે તને ડારે છે તે સૌ
આદી હું લઉં છું માથે; એ તો બહુ બૂરું થાય
જો હું મારે કાજે મથનારાને મરવા દઉં.
દેવને છદે જીવન જેનું 'નાથે' એવા મને—
અરે મને આવનાને જો જીવવાનું ખતમ થાય,
તો શું કહું એ વાતે ? તું તો છે મુખી, ને તારું
કુળ દેવ સાથે છે મુલેહમાં, લોકોની આંખે

કલંક વિનાનું છે; ને મારું તો નસીબ સારું
 અનિષ્ટે ભર્યું છે, નિંદાની યે અનિષ્ટે ભરી.
 તું જો એક વાર સલામત, તો બહેન મારી
 તારી સાથે લમ કરે, એવો આપણો કરાર,
 એની ને તારી પ્રજામાં મારું નામ જીવી રહેશે,
 અને એગેમેન્નોનનો વેલો ના વિલાઈ જશે,
 બૂંડા કાગળોના વીંટા પેઠે ના વિંટાઈ જશે.
 વળી જા પાછો ! ને તારા રાજને ભોગવ, તારા
 જોગિયામાં પ્રાણને દે બિરાજવા. અને ત્યારે
 હેલાસમાં, મ્હારોના આર્ગોસિમેદાને પ્હોંચે
 પાછો, ત્યારે,—લાવ જોઈ હાથ તારો !—તને મારું
 વેણ છે કે ત્યાં રથાય મોતનું રમારક મારું,
 નાની કણ્ટેકરી, ને માથે એને તખ્તી એક
 કાતરી સુરેખ મારે ખાતર મૂકાય તરી.
 બેન મારી જશે ત્યાં, ને ખેરવશે આંખમાંનાં
 આંસુ અને લટા એક બે કલાપકેસ તણી.
 કહેજે શી રીતે હું અહીં અંત પામ્યો, કલ ધઈ
 આર્ગોસિસની કુમારી કરે હાથે, દેવવેદી
 પાસે, મારા પોતાના જ લોહી વડે પાક ધઈ.

• અને દિસોજન મિત્ર ઓ ! સલામ ! તારા સમો
 મિત્ર કામ નહીં મારે સાચો પ્રેમી, મારી સાથે
 ભાઈ, તું તો ખેંચ્યો, કૂઠો ઓસ્ટેકરીઓ પરે
 ચિકારે રમ્યો, ને, અરે ! તારી પરે મારા કૂડા
 કરમનો બોજો ભારી તોળાયો છે રાતદિન !
 તો, સલામ ! પેગંબરે ને અસલ-દેવે વિતાડ્યાં
 છે પોતાથી સકલ બધાં વિતકો; આગળથી જ
 ચિતવેલા ઇશ્વર નિજ પ્રમાણે, સુદૂર અહીં
 ઓસ ભોમયા, મને એ દાંડી 'રણી, અહીં મોત
 પામવા રે ! અહીં, જહીં જેનારું' કે જહીં નહીં
 કે શી રીતે અંત પામ્યો સખ્દ એનો પેગંબરી !
 સખ્દ એનામાં મેં રાખી અદા મારું એને સારું
 અર્ધું મેં હાથ, એને સખ્દે મારી ખાતા દણી.
 ને એ સૌ માટે એ મને મરવા નાખે છે અહીં.

પિલેરિસ—યશો તારી પૂઠે કણ, નિઃશંકય યશે. સદા
 રહી દું રરીસ તારી બેનને ! ઓ સુખંદ

પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો

(૨)

પરચુરણ વિધય સંબંધી ઉક્તિઓ

(દૂહા)

મરણુ:	માઠ મરતાં જશુ ગયઉ, મરિઉ ન જાણિઉ તોઈ,	૧	ક
	ઈક વાર તિમ ન મૂઝા જિમ વલિ વલણ ન હોઈ.		
	ઈક પોઠ મેલી સહ કોઈ પાછલ તિમદિ નિરાકુલ હોઈ,	૨	ક
	ધરી બિ માણસ ગદિલુ યાઈ, પાછળ મલગલ ખીચરી ખાઈ.		
	કરુ કંપાવઈ સિરુ ધુણઈ છૂટુંકો કાંઈ કહેઈ,	૩	ક
	જશુ હક્કારઈ નિયમ ધરિ 'નહી નહીં નહીંય' કહેઈ.		
	'હમર તો હુંજર યયા રે ખાદર યયાં પરદેરા,		
	ગોળી તો ગંગા યઈ અંગે હજળા યયા છે દેરા		
	—પરપણુ કોણે મોકલ્યું ?		
	કપીરા, કાયા જળરી, ને પાંકુર હવા દેરા,	૪	ચ
	ન જાણું ધરમાં યયું, આગણુ યયાં પરદેરા.		
	પૌવન જાતિ કર્યું જાં વયરી ન કરંતિ,	૫	ચ
	હસવપણુ ભૂગલોપણુ 'કાકા' કહી બોલંતિ.		
	જેવન જાતાં ત્રણ ગયાં, કહો સખિ, તે કીયાં ?	૬	ચ
	માલી, તખોલી, માંજણાં એ ત્રણ દૂર યયાં.		
	જેવન જાતાં છ ગયાં કુંકુમ, કાજલ ને દાર,	૭	ચ
	ત્રોટી ત્રણડો (?) ગ્રેમરસ, ઝાંઝરનો ઝમકાર.		

૧૧ પાઠાન્તર:

પ્રીતે પારેવા બલા, રૂપે રૂઝ મેર,

પ્રીત કરીને પરદરે તે માણસ નહી, દાર. ('પ્રસ્થાન' પૃ. ૧૬ પૃ. ૫૭)

૧. માઠ...તોઈ—દે માતા, મરતાં મરતા (પ્રત્યેક પળે બહીતાં બહીતાં) તો આખો જન્મારો
અથા, છતાં 'ખરેખરુ' મરણુ કેવું દોષ તે જાણ્યું નહીં. ૨. નિરાકુલ—રાન્ત. ૩. કરુ...કહેઈ—જહ્નના
દાષ ક'યે છે, તથા માણુ મૂલ્યે છે તેથી તે શું કહે છે? જન્મ પોતાને ઘેર બોલાવે છે, તેને 'નહીં
નહીં' એ પ્રમાણે કહે છે.

૪. પાઠાન્તર: જે ચલણે ભુવિ આંપતા જતા દેરા વિદેરા;

જરા આંખે, જુજણુ અવે આંજણુ યયા વિદેરા.

આ સુભાષિત સાથે આપેલી નરસિંહ મહેતાની કડી પણ સરખાવવા લેવી છે.

૭. પાઠાન્તર:

જેવન જાતાં પાંચ ગયાં, કુંકુમ કાજલ ને દાર

અથા વલિ દોડ જાણુ આંજરને ઝમકાર.

જેવન જાતાં ત્રણ ગયાં, કહો સખિ, તે કોયાં ? તેજ, કંકાડી, કાંકરી એ ત્રણ દૂર થયાં.	૮ સ
જેવન જાતાં છ ગયાં માન, મદાતમ, લગ્ન, સેજ રમણ, અસ્તિત્વયદ્ય, પરસિર વાહણ ખગ્ન.	૯ સ
કુર્માનન્દ આનન્દ કહિ: એ નર નમિયાં કાંઈ ? જેણિ વદિ જૂવણ ગણ, પાપ નિહાણ તાંઈ.	૧૦ સ
ગય ગય, મય ગય, મત ગય, ગય લોચણ, ગય કન્ન, એકિઈ પૌવન જાતડઈ ગયાં તિ પંચ રતન.	૧૧ સ
ખડાપણ કાં આવિઉં ? નારી ભાગઈ ભાવ. 'સામી' કહી બોલાવતી, અકલ ગયા ધરિ દાવ.	૧૨ ઘ
મૈત્રી: મિત્ર, તમ્હારા ગુણ તણા હું કિમ કરું વિચાર ? અકખર તો આવન અછછ, ગુણ ન લાભઈ પાર.	૧૩ સ
'સાથી તેજ મુલણ, જે દિવ નજીઈ દેયા તણું, તિહાં વડવીછ પ્રાણ જે મન નજીછ માણસ તણું.'	
કિસ પોકારું ? કુણ કહું ? બધી બૂઝું નિત; દેવ ન દીધી પંખડી, મિલી આવું તિહાં મિત..	૧૪
અછછ ... ધણેરડી ડુલદ કેરી જાતિ; ભમરુ એક જ કેતકી સંભારછ દિનરાતિ.	૧૫
વિધ્યાવલિ વિછોડિઉ જિમ ગજ દુઃખ ભરાય તિમ મિત્ર વિણ મુઝ દિઉં, દિન બૂરંતાં જાય.	૧૬
દછડું આપી અપણું મિત્ર ન કીજી કાષ. જાણુછ જાતિ દોડછ સોય જ વેરી હોષ.	૧૭ સ
દંસા ચાલ્યા દેસડઈ ર સરવર મિત્ર જૂદાર, વિરલઉ તમ મેલાવડઉ, સંદેસે વિવદાર.	૧૮ સ
ઉત્તમસિઉં સનેહલઉ જિમ વદછ બીયચંદ, અચ્ચ સિઉં જે પ્રીતડી જિમ મુનિમનઉ ચંદ.	૧૯

૬ પાઠાન્તર:

જેવન જાતાં છ ગયાં માન મદાતમ લગ્ન

તરી મેલાવણ, સેજરમણ, પરદરવા રણખગ્ન.

૧૦. જેણિ...તાંઈ-જે વાટે જોખન ગયું છે, ત્યાં તેનાં પગલાં નિદાણે છે. ૧૧. અચ...જન-અગિયાર, મદ જયો, મદત્વ ગયું. લોચન અને કાન ગયાં. ૧૩. અકખર-અપર. ૧૬. દંસ અને માનસરોવરની પેઠે, દાથી અને વિધ્યાવલોને વિષય પણ આપણાં જૂનાં સુખાપિતોમાં સ્વાદિષ્ટ છે. સરખાવો:

'ભમરુ સમરઈ માદતી, દાથી સમરછ વિજ' હત્યાદિ.

૧૭. મિત્ર-મિત્ર. ૧૮. ઉત્તમ...ચંદ-ઉત્તમ માણસ સાથેનો સ્નેહ બીજના ચંદ્રની પેઠે વધારે જાય છે, જ્યારે સામાન્ય માણસોનો સ્નેહ પૂર્ણમાના ચંદ્રની પેઠે દીપ્ત થતો જાય છે. સરખાવો:

ભારત્મગુણોં સવિની ક્રમેજ સર્વી પુર વૃદ્ધિવતી ચ વચાત્ ।

દિનસ્ય પૂર્વાર્પણર્પણિદ્વાર્જાદેવ મૈત્રી રાજ્યધનાનામ ॥

ઉપકાર:	ઉપગારી ઉત્તમ દુધ, સહિજે સરલ સુગંધુ, કુરંગ કરતુરી કારણિ, સહિ તે હંડા પ્રાણુ.	૨૦
	ઉવયારહ ઉવયારકુ સંવહિ હોય કરેષ અવચ્છુ કીધિ ગ્રણુ કરિ, વિરલહિ જણુણી જણેષ.	૨૧ ક
નિશ્ચય:	પડિવત્રધ દાદુર લલા, પડિવત્રહ પાત્રતિ, મેહ મરંતર્ધ તે મરધ, જ્વંતધ જ્વંતિ.	૨૨
પરનિન્દા:	કળિરા, સોધ નર લલા જે પરનિન્દ કરંતિ સન્તહ પાર ઉતારી કરી આપિ નરક પડંતિ.	૨૩ સ્
સત્કાર:	ભિદિ, હૈયા ગમન કરિ, મન પસરંતુ વારિ. જે ધરિ ગયા મત્રીધ તે અંગણુ નિવારિ.	૨૪
	સહી સલણાં માણસાં મુહ વાહર્ધ સહ કાઈ ચાલ ભરિ ઉહિ છાંડીધ, જાઈ ટકુ છુણુ ન હોધ.	૨૫
	નમી ને મૂકર્ધ બાઈસણાં, હસી ન પૂછધ વત, તસ અંગણિ ન જાઈધ, રે દિપડા નીસત.	૨૬ સ્
	ધીસના હુંદા અમી સમા જે દીધા હરિસેણુ, તે લાકુ પત્યર સમા જે દીધા વંકે મુહેણુ.	૨૭ ઘ
	બોલ, બોલાવણુ, બેસણુ, બીકું નિ બહુ માન, નિજુ ધર પંચ બખા નહી, સો ધર જાણુ મસાણુ.	૨૮ ઘ

૨૧. ઉવયારહ...કરેઈ-ઉપકાર ઉપર ઉપકાર તો સૌ લોક કરે છે.

સરખાવો:—

ગણુને માથે ગણુ કરે, ઈ તો વહેવારા વટ,
અવગણુ ઉપર ગણુ કરે એને રોજ તળીયા ખટ.

(ઠાઠિયાવાડી દૃહા. ૫. ૧૭)

उपकारिणु यः सायुः सायुत्वे तस्य को गुणः ।

अपकारिणु यः सायुः सः सायुः सद्भिर्ब्रूयते ॥

૨૩. મન્નીઈ-માન ન પામીયે.

૨૬. નીસત-નિઃસત્ત્વઃ પાકાન્તરઃ

દીકાં તો નવિ આલવધ કુસલ ન પૂછધ વત,
તાહં તણુધ કિમ જઈધ રે દીધડા નીસત.
હસીય નવયણુ આલવધ, કુસલ ન પૂછધ વત,
તહ મન્દિરિ નવિ જઈધ રે દીધડા નીસત.

('સાદિત્ય' મે ૧૯૧૪, અમનલાલ દલાલનો લેખ)

૨૮. સરખાવો, ઠાઠિયાવાડી દૃહા

મેમાનોને માન, દોલબર દીધાં નહી,

- સમયસૂચકતા: વાહર્ષ વહતર્ષ પૂર નમી જ વેલા નીગમઇ,
તે થાઇ ધુરિ ધીર, વેતસ જિમ બોગવઇ ઘણુ. ૨૯
- નમ્રતા: સુહવિ, હું સહજિ નમું, ના હું નમું ભયેણુ,
નમિણુ નમંતાં ગુણુ ચડઇ, વિણુસીજજઇ, ગભેણુ. ૩૦
- યશ: જઉ જવઉ તઉ જસરયું, જસવિણુ કાંઇ જવંત ?
જે નર આયમ્યા જસરયું તે રવિ પહિલ. ઉગંત. ૩૧
- ધર્મ: હેમ પરીક્ષા ચિહ્નપરિ તિમ તું ધર્મ અવધારિ,
શ્રુત, શીલ, તપ નિદ્યા એ જાણેવા મ્યારિ. ૩૨
- ધર્મોધમ: ચંદા, પુત, કપુત તું કિં કિલજઇ પુતેણુ ?
એક મિન્દુ ન આપિઉં, ખારું શીટું જોણુ. ૩૩ ઘ
- સાચર અપ્પ, કુઅપ્પ તું, કિં કિલજઇ અપ્પેણુ ?
એક રથણુ નવ આપિઉં, અપ્પણુ શીટઇ જોણુ. ૩૪ ઘ
- પૂરે હાથે પૂજઇ ત્રિભુવન તારણુદાર,
ચડ્યા કલંકે તવ બિતરઇ તુઝ અપ્પણુ, મુઝખાર. ૩૫ ઘ
- મોખર્ષ ચિત્તઇ તપ તપઉ, દયા ધરઉ મનમાંડ,
વાણી સદ્ગુરુની સુણઉ, ઘઉ સુપાતઇ દાન. ૩૬
- કાયા ભણુર્ષ: રે જવડા, તું ગહિલુ ગમેસિ,
ધર્મ ન કીધઉ મહ તર્ષ, પર વિ દુકખ સહેસિ. ૩૭
- પાંચઇ ઇન્દ્રી વસિ કરી જપઇ મ્યારિ કપાવ,
જવન્તુ જગિ ઝંઝહલઇ, મૂઉ તિ સદ્ગતિ જાવ. ૩૮
- તત્ત્વસાર: રાગદ્વેષ વિણુ દેવતા, ગુરુ તે ગુણભંડાર
જવદયા ધર્મમૂલ જઇ: એ ત્રિણુ તત્ત્વહ સાર. ૩૯
- મીઠા બોલ: કાગ કિસિઉં ધન હરઇ, કોઇલિ કિરયું ધન દેઇ ?
જીભ તણુઇ દલોહલિઇ જગ અપ્પણું કરેઇ. ૪૦ સ

૨૯. વેતસ-નેતર

x (૩૩-૩૪-૩૫) આ ત્રણ કડીઓનું પાઠાન્તર નીચે પ્રમાણે બે કડીઓમાં મળે છે.

સરથી સદેશા પાઠવઇ: જલનિધિ કરું નૂદાર,
તું મુઝ ટાલઇ અપ્પણુ, હું ટાવડું તુઝ ખાર. સ
સાચર વણતું પાઠવઇ હે સરથી મિત્ત, નૂદાર,
ચડ્યાં કલંક ન ઉતરઇ: તુઝ અપ્પણુ, મુઝ ખાર. સ

૩૧. અદિષ્ટ (સં. પ્રચિલ પ્રા. ગહિલ)-પેણા.

૪૦. સરખાવો:

કોપલડી તે કાગ ઇનો વાને વત્તરિા નદી,
પણુ જીભડીયે જવાજ, સાચું સોરડીયો બાણે.

(કાઠિયાવાડી દૃદા પૃ. ૧૧)

હૈયા, તને જીવને હું મ્હાતો'તો ને મર્થે તારે
અદકરે. મ્હાવાનો રે તને, કિંતુ, વારંવાર
ભવને ઓવારે આવી ઊભો તું રહે છે તોયે
દેવના શપથે તારો થવા ના દીધો વિનાશ.
વિચારી ને ! કંટલી અનેક વાર અનિષ્ટોનાં
અધકારમાંથી ઉપા કૂટે છે પ્રકાસભરી
માત્ર ને અહો વિધાતા !

ઓરિસ્ટિસ—

બસ ! આજ સ્થાપ મને
માનવી અગર દેવ કોઇ હવે ના'પી શકે.
આવતી અહીં ઓ પેલી બારણે જણાય બાધ.

[મંદિરમાંથી ધર્મિનિયા પ્રવેશે છે.

ધર્મિનિયા—મંદિરમાં જાઓ તમે; અને ને જરૂરની તે
ચીજો બધી મથાકમે ગોઠવી દો, કૃત્ય તથા
કરનારાઓને માટે, તહીં મારા હૃદયની
રાહ જોતા ઊભા રહો.

[પરિચારકો અંદર જાય છે.]

અભયયાઓ, આ ઊભી હું

પડપરે પડવાળા કૈંક પત્ર કેરા ખીડા
સાથે. હા, પરંતુ...એક વાત હજી ! કોઇ પથ
એક વાર ભયમાંથી છૂટયા પછી, સલામત
થયા પછી, પોતે ને કરેલી તે સૌ પ્રતિજ્ઞાઓ
યાદ કદી રાખતું ના, કરી'તી ને મૃત્યુભયે.
હૃદય સાસક મારું રૂહે છે, કે રખેને મારા
ખીડાનો જ્ઞેતારો એકવાર જાંથી છૂટયા પછી
મને અહીં ને અહીં જ શૂલી જાય અને મારું
કામ રખડાવી મારે.

ઓરિસ્ટિસ—

તો ત્યારે શી ઇચ્છા તારી ?

ખટકે છે કૈંક તારા મગજમાં.

ધર્મિનિયા—મારી સામે

અહીં એ શપથ સાથે પ્રતિજ્ઞા કરે, કે ખીડા
આ જ ખીડા પહોંચાડે, હું કહું તે નામવાળા
મિત્રને આગોસ વિરે.

ઓરિસ્ટિસ—અને ને એ શપથ

તારા કલા પ્રમાણેનો, તો શું તું ચે લખ્યને ?

ધર્મિનિયા—કહે, કમ જાતના સોળન લખ શકા ટાળું ?

એરિસ્ટિસ—ટોરિસથી બહાર એને સલામત જવા દેવો !

ઇફિજિનિયા—આપું છું વચન, નહીં તો શે મારું કામ ચાલે ?

એરિસ્ટિસ—રાજ્ય શું આ સહી લેશે ?

ઇફિજિનિયા—
હા. હું ઝૂકવી શકું છું
રાજાને, ને એને બહાણે મિત્ર તારાને શકું છું
ખેસાડી.

એરિસ્ટિસ—તું ખોલ, તારો કલ્હો એ લેશે શપથ.

ઇફિજિનિયા—[પિલેડિસને, જે એની નજીક આવી ગયા છે.]

ખોલ, “ તારા મિત્ર કને લાઇ આ હું જોશ ખીડા. ”

પિલેડિસ—[ખોલો દેતો]

ભલે. લાઇ જોશ હું આ ખીડા તારા મિત્ર કને.

ઇફિજિનિયા—અને હું આ રાજાને સીમાડે તને પ્લેઝીયીશ.

પિલેડિસ—ક્યા દેવને તું અહીં સાક્ષી રાખી ખોલે છે આ ?

ઇફિજિનિયા—આટિમિસ, જેના અહીં મંદિરે હું કામ કરું.

પિલેડિસ—અને સ્વર્ગપતિ ઝમૂસ શાશ્વત છે સાખ મારે.

ઇફિજિનિયા—ને જો તું દગો દે મને, શપથનો લોપ કરે...!

પિલેડિસ—તો મને ના જોવા મળે ધર મારું. ને તારું શું ?

ઇફિજિનિયા—કદી ના આ ચર્ણુ ફરી ઓસભોમ પે મૂકાઓ !

પિલેડિસ—ચોલ, કિંતુ: આપણે સંભવ એક જૂલી જતાં.

ઇફિજિનિયા—તે શકીએ છીએ નવા શપથ, આ ના ચાલે તો.

પિલેડિસ—એક બાબતે તો છૂટા રાખવો પડે જ. મને

ધારે કે વહાણ મારું લાંગી જાય, જહાજ અને

ખીડા અને સર્વ કંઈ ડૂબી જાય, એકમાત્ર

પ્રાણ મારો જમ્મી જાય. ત્યારે એ શપથ મારો

શાપ મારે માથે ચવા લોપાયો ગણાઓ નહિ.

ઇફિજિનિયા—ના, તો ધણી ચીજે કાજે શ્રેષ્ઠ રસ્તા ધણા પે છે.

શબ્દ જે તું જીવ્યકી જમ્મશ આ ખીડાની ડોર

તજે ઢંકાયેલા, વીંટામાં વીંટલા, તે હું તારી

સમક્ષે ઉચ્ચારું અને જેની ઝંખા લાગી મને

એકની સમક્ષે તારે સર્વ એ ઉચ્ચારી જવા

એ રીતે છે સલામતી વધુ. ને જો ઓસ લગી

વિના હાથ પત્ર પ્લેઝિ, તો પોતે જ કદી દેશે

કશી સ્લાય વિના મારી વાત; ને જો ડૂબી જાય

એ, અને તું જમ્મી જાય, તો તો તારી સાથે મારા

શબ્દો પે જમ્મી જ જશે.

પિલેડિસ—

તારે અને મારે કાળે

એજ રીત છે અદકી સારી. હવે આગોલિસે
જેની કને જવાનું છે મારે, તેનું નામ અને
એને જે કહેવાનું મારે તે બધું સુણાવ મને.

ઈદિગ્ગિનિયા—

[મોટેથી રાખે બોલવી.]

કહેજે: “ઑરિસ્ટિસ—એમેમેનોનના બેટા— કાળે
કુવા પાકે છે, કતલ થયેલી ઑલિસ વિશે
મીસને તો મૃત સમી, છતાં જે રહી જીવંત,
ઈદિગ્ગિનિયા બહેન.”

ઑરિસ્ટિસ—

ઈદિગ્ગિનિયા ! એ કહી ?

મૃત્યુલોકથી શું આવી ?

ઈદિગ્ગિનિયા—

તેજ હું હતું, કિંતુ કંઈ

બોલતો મા તું, નહીં તો વાત હતું ચૂકીય મારી—
“લખ જ તું, લાખ, મને આગોસમાં, મરી જઈ”
અહીં તે પહેલાં, આવા પરાયા લોકોમાંથી, ને
કરું હું રુધિરવિધિ જે દેવીની તેની જાતી
વેદી પાસેથી તું મને પાછી લખ જ રે લાખ !”

ઑરિસ્ટિસ—(અપવાય)

ક્યાં હું આ હતું પિલેડિસ ? શી રીતે બોલીશું હવે ?

ઈદિગ્ગિનિયા—

“નહિ તો એ ત્યજ્યેલી, શોકમાં સજ્જવાને
નાખી દેવાયેલી, ખરે કલંકની જેમ તારો
કેડો લેશે.”

પિલેડિસ—(અપવાય)

ઑરિસ્ટિસ !—

ઈદિગ્ગિનિયા—

(એનું સાંભળી જમને)

હા, છે એ જ, એ જ નામ !

પિલેડિસ—

દેવો હે જાએરા !

ઈદિગ્ગિનિયા—

શાને આવાહન દેવાનું તું

કરે મારા બોલ સુણી ?

પિલેડિસ—

કંઈ નહિ ! રસ્તો એ તો

લીધો મારા વિચારોએ જરી એવો ! તું તો તારે
બોલ્યે જ !—સવાલ કંઈ પૂછવાનું કામ નથી,
સુણીશું અખબખીની ભરી આજ વાનો અમે.

ઈદિગ્ગિનિયા—

કહેજે એને કે અચાએા પ્રાણ મારો આર્ટિમિસે,
કપી રીતે તે નામને. મારી અવેજમાં એણે

મૃગશિશુ વેદી પરે રાખ્યું, જોને બાપે મારે
કર્યું ધડહીલું, જોયા સિવાય જ, ધારીને કે
વાગી મને અસિ પોતે ઉગામેલી. પણ દેવી
તો ઉપાડી ગૈંતી મને દૂર દૂર, ને આ ભૂમિ
વિષે ગદ્ ગદા છાડી. મારી તને સોંપણી કે
આટલકું ફેફડે એને. કાગળના વીંટામાં એ
સંધુ 'યે રાખ્યું છે લખી.

પિતેડિસ—

મારા જીવ પરે સ્હેલી
સોંપણી તું નાખે છે, ને શપથ તારાને કરી
નાખે છે આનંદભર્યા. હવે હું થંભીશ નહીં
ફિતુ અહીં ને અહીં જ પતાવી એ દૈશ કામ,
જોને કરવાના મેં લીધા હતા શપથ આજ.
ઓરિસિટસ ! લે આ ખીડા, સોંપું છું તારે પોતાને
લાથોલાથ હું, બહેન તારીતો સંદેશવાહી.

ઓરિસિટસ—ભાઈ એ લઉં છું, પણ ચિટ્ટી ને લખાણનો હું
કરી ના શકું વિચાર. મારા આત્મજાત હોડ
એવો છે ઉસ્લાસ: બેન ! બહાલીબેન ! અચંબામાં
ગર્ક હું થયો છું તોય ભુજબો ના માની શકે,
માની નહિ શકે તોય તલસી રૂહે તારે કાજ.
અચંબામાં રૂખી હવે દે મને ઉસ્લાસ મારો !

[ઓરિસિટસ ઇફિનિનિયાને કોટવા

નમ છે. ઇફિનિનિયા અવાક થઈને બધી છે]

નેત્રી—સખૂર ! ઓ અન્નપ્યા ! કે જીવતા મનુષ્યને ના
સ્પર્શવાની રજા એહ અચળાને. દેવી તો તો
ભટ થાય !

ઓરિસિટસ—બેનડી મારી. ઓ ! મારા પિતા તણી
ઓ રે ! મૃત પિતા એગેમેન્નોનની દીકરી હે
બેટી લે મને; ને કરો રાખીસ મા ડર ઉરે !
સ્વપ્ન સર્વની યે પાર એ જ હું જ છું ઊમેલ
અહીં, બેન, ભાઈ તારો.

ઇફિનિનિયા—

ભાઈ મારો ! તું જ ખરે ?

- સમયઃ હરિવંદન મત્યં ધડુ, રામ હ્રમા વનવાસ;
ખલિ બધં, રાવણ મરં, અવર કેહી આસ ? ૪૧
- દીદા રૂઠા તં કરં જં વયરી ન કરંતિ;
દીદા વંકં રાવણુદ પાંચર નીર તરંતિ. ૪૨
- કે વંકા કે પાધરા વારોવારિ ફિરંતિ;
રીદા દેહલ સિંગ જિમ ફિરી ફરંકા દીતિ. ૪૩
- કાલઃ જર કુતી, યૌવન સસંઢ, કાલ અહેડી નિત,
બહુ વયરી વચિ અંપડું, કુસલ કિં પૂછં મિત. ૪૪ ગ
- કાલા, કુસલ ન પૂછીં, હાણિ વિદાણિ વિદાણિ,
એકેકું વાસં ગલં, ઉગતં ઉગતં ભાણિ. ૪૫
- માયાઃ માયા ખદ્ધુ સયલ જગ, માયા કિણુદિં ન ખદ્ધ,
માયા ખદ્ધી જેણિ નરિ તે નર સંદુ સિવ પત. ૪૬ ક
- ગર્વઃ રે ગહિલા ગમાર, ગર્વ ન કીજં ગરથનુ,
જોં ન પંડિત સાય પગ સૂત્રી જૂખી મૂઢ. ૪૭
- અગમણુદિઃ જામતિ, પરંછી ઉપજં સા મતિ પદિલી હોંઢ,
કાજ ન વિણુસં આપણુ હસિ ન ફુજંજી કોંઢ. ૪૮ દ
- પરાધોનતાઃ પરવસ પ્રિયુ, પરહરિય ધન, પરધરિ બોજન આસ,
પરહરિય જે કંજડા પંડિઆર નિરાસ. ૪૯
- ભલિં સરજ્યાં પારેવડાં હુધ આપ વનવાસ,
તેહ જંવારુ આસિંઢ ગયુ જે રહિમા પરધરિ દાસ. ૫૦
- ગુપ્તપાપઃ હેમાભાહિ પલેવડુ કે નવિ જાણુધ સારઃ
કે મન જાણુધ અખણુ, કે જાણુધ ફિરતાર. ૫૧ ઘ
- માણુસની પારખઃ હંસ ચાલંતુ પરખીં, નદી નીર વહંતિ;
સોનું કસી પરખીં, માણુસ જોલ જોલંતિ. ૫૨
- છગિનીપાઃ જેહવું જગ રહિયામણું તેહવું નહીં મુરલોગ,
જોતજડં અલખામણું જં મન મરણુ-વિયોગ. ૫૩

૪૨. પાપર-પરધર. ૪૩. દેહલ (સં. દેવકુલ પ્રા. કેડલ)-દેવળ સિંગ (સં. શૂજા)-સિખર.

૪૪. અહેડી-શિકારી. ૪૫. કુસલ...વિદાણિ-કુસલ સમાચાર ન પૂછવા. કારણુ રોજ વહાણું વાતાં દાનિ થયા કરે છે. ૪૬. શિવ-મુખ. પત (સં. પ્રાપ્ત પ્રા. પત)-મેળવ્યું. ૪૭. જોં...મૂઢ-આ ચરખ કોઇ કયાન્તર્ગત હોય એમ નહાય છે, અને તેથી તેનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજતો નથી. ૪૮. પાડાન્તર.

જા મતિ પરંછી સંપજં સા મતિ પદિલી હોંઢ,
સુંજં ભણંઢઃ સુખાવર્ણ, વિધન ન વેઢઢ કોઇ. ઘ

૫૦. આસિંઢ ગયુ-આજે ગયા, એજે ગયા. ૫૩. હરવલિખિત પ્રતોમાં સખ્તો છતાં પાડેલા દોના નથી, અને તેથી 'એનકર...વિયોગ' એ ચરખનો અર્થ કંઈક સંદિગ્ધ રહ્યો છે, 'અલખામણું

સૂમઃ હરખિં વખાણુ સાંભવષ, હાથિં પહિરષ હેમ;
કોષ આવષ માગવા દમઠી દેવા નેમ.

૫૪

મહત્વઃ દીઠા તે તેતા બલા જે સુમહતા જામ;
મહત વિણુ જે દીઠડા દેવ, મ લેખષ તાંષ.

૫૫

કાયાઃ તીખે અનષ તમતમે મીઠે ચોખી આહારિ;
જંતુ બણુષઃ નહી આપણી, કાયા ધસી કુનારી.
કાયા નારી ઇમ બણુષઃ પરમહંસ બરતાર,
અગ્હે થાપસિ એતલઈ, જલતષ થાપસિ ઠાર.

૫૬

૫૭

અસાર સંસારઃ 'સુણિ રે જીવ ! કાયા બણુષઃ હું કહું તે વાતઃ
તું પણિ જાણસિ એકતુ, આપણુ નહી સંધાત.
ગઢ, મઢ, મન્દિર તઈ કરિયાં, હાથી, ઘોડા સાર,
સાથિઈ કોષ ન આવસિ મનુજહ તેણિ વાર.
ધણુ, કણુ, કંચણુ મૂડીયા, મૂડીયા રમણુ બંડાર,
તું પણિ માસિઉ એકતુ, રહિઉ સયલ પરિવાર.
ચંદા, હરસિરિ તું વસષ, વરસષ અમીયરસેણુ;
રમણાવર તું બપે કહિ, ખઢઈ કવણુ ગુણેણુ ?
'જન બણુષ મન આપણુષ, મનવંછિત પૂરેસુ;
દેવ બણુષઃ રે જીવડા, હુ પુણુ અવત કરેસુ.'

૫૮

૫૯

૬૦

૬૧

('સાદિત્ય' મે. ૧૬૧૪)

માઠી જાયા બિ બેટડા, દીપઈ જૂનુઈ નામ,
એક લાખિં લેખાં લખષ, પરધર કરિ ઇક કામ.

૬૨

દો હાયા, દો પાપડા, દો નવણાં, દો કન,
એક બરષ સત ઊદરાં, એક ન પામષ અત.

૬૩

વંકી મતિ ઇષ દેવની, રખે પતિજો કોષ,
આરંબું અધુઈ રહઈ, અવર અચિન્તયું હોષ.

૬૪

જમ ન, મરજ-વિયાત 'એ પ્રમાણે લઈએ તો 'જમ અગજામણી નથી, પણ મરજ-
વિયાત અગજામણી છે ' એવો અર્થ છે. 'અલખામણું, ના રથજે 'રશિયામણું' પાડ લઈએ તો
આ અર્થ વપારે સારો બેસે, પણ તેથી આખા સુભાષિતના રસમાં કશી આવે છે. મુખ્ય પાઠમાં
હારા પાઠિલા અસરોનો અર્થ તો વાંચનાર સહેલાઈથી ભણી શકે તેમ છે.

૫૪. સરખાવોઃ

કર પર પેરે કરાં, કર પર કર ધરે નહિ,

એ માનુષ નહિ પણ મર્યા, સાચું સોરડીનો બળે.

(કાઠિયાવાડી દૂદા. ૫. ૩૬)

૧૦. રમણ (સં. રત્ન) - રત્ન. સયલ (સં. મહત્ત) - સયલ. ૧૧. રમણાવર - રત્નાવર. ખર્ચ -
કુણેણુ - શા કુણેણુ લીધે શાદુ વને ખાઈ નવ છે ? ૧૪. પતિજો - વિશ્વાસ કરો.

	<p>અપ્પીહા, વહ ભૂખ રે, કિમ રકખસિ અપ્પાણુ, પારધીઈ શર મંધિઉ, ઊપર ભમમ્મ સીયાણુ. દેવ વલા, વિહિ વલણુ, પારધિ ડસિઉ નાગ, મર છૂટયુ, મૂદી ખરી, ગયું સીયાણિ હાગ. ચિતા કીયઈ કવણુ ગુણુ, જિણુ તઉ કાલઉ હોઈ, સત આદરિ, સંતોષ કરિ, સિખઉ ન મોટઈ કોઈ. કૃપણ સંચી નઈ મરઈ, તીહ મરોય અપાણિ, જેહ તણા કં મોકલા, તે જીપ સમ્મ નિવારણિ. દાનિઈ કાર્તિ વિસ્તરઈ, દાનિઈ નીચ પવિત્ર, દેશ વિદેશે જાણીયઈ: દાનિઈ વયરી મિત્ર. તીણુઈ જીવતઈ સિઉ અધિક, વિણુડઈ કવણુહ છેહ, દાનગુણુ દીપઈ નહી જિમ ઉન્હાલા મેહ. વારુ ખીજ વાર લાભઈ કઈ લાભઈ નહી, દે જે તું દાતાર જોત જોતાં દુષ્ઠ આવસિ, હીરે જડયા કંકણુ ઉલગાવઈ, મુવણું વીટી જ ઝલાહલાઈ, ઈસે જીન દડ તિસ્યા ન શોભઈ, દાતાર દેતાં સૌ વિશ્વ મોહઈ. જ' દીનજઈ કર અપણુઈ, તં લખ્ખઈ પરલોઈ, વેચંતાં ધન સાંપડઈ, કૂઉ વહંતું જોઈ. દીધઈ સદ્દઈ પામીઈ, ન દીનઈ તે ખોડિ, સાચિઈ નાવઈ પાયકુ, મેલ્હી જાવું કોડિ. આલિઉ જાઈ મંધાત, કો કેહનઈ પડખઈ નહી, વાવરિ વહિલુ હાય, અધિકાર માનિઈ આપણુઈ. થોડા ભણિ ન વાવરિઉ, ધણુ ન પૂગી આમ, જ'વારુ આલિઈ ગયુ, પરભાવિ હુઆ નિરાસ. આશા ધન નવિ સપ જઈ, ગાલિઈ કો ન મરંતિ, કીરતિ ન પ્રાણિ વિસ્તરઈ, જાં ઉભુ કર ન કરંતિ.</p>	<p>૬૫ ઘ ૬૬ ઘ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬</p>
--	---	---

(૭૨૫૫)

ન મલિ મયગલ મૂસો, સસો સૂચર અણુમલતા,
ન મલિ અસતી-સતી, જતિ-જુવતી અણુમલતા,
ન મલિ કોસર-ચીર, ખીર-આજણુ અણુમલતા,
ન મલિ કોયલ-કાગ, રંક-રાગ અણુમલતા,

૬૫. રકખસિ (સં. રહ)-રક્ષણુ કરીશ.

૬૬. પાડાન્તર: પારધિઓ સર્ધિં ડરયો; સર લાગે સીયાણુ,
અપ્પીહો ઉડીવિ ગયો; કમ રકખે અપ્પાણુ. સ્

૬૯. વિણુડઈ (સં. વિનનશ)-વિનાશ પામતા.

૭૩. પાયકુ-પૈસો કોડિ (સં. કોટી)-કરોડ. ૭૫. જવારુ-જમારો

એજુ જુગ એ પદંતરે, સદિ, સાચું એ જાણુને સદા,
લાવલ્યસમય મુનિવર દર્શ જેવાતાર-દૃષણ ન મલિ કદા.
(દદા)

૭૩ જ

પરિવાર: શિવ પંખી સાયર ભણિ, ધન દયા, ન વલિ દુતિ,
જે પરિવારિ અગ્રજો, તે કિમદિ ન ગાંજો જંતિ.

૭૪ જ

પંચેન્દ્રિય: મન્દિય ઘોડા ચંચલા, કટ્ટિ ઉગ્ર ધક્કિંતિ,
મનવગ્રહ આખચિય વિગલા કેરિ ધરંતિ,
પંચમ ધન્દ્રિય પાપીયા, પંચર્થ લિવટ જલિ,
પંચમ અર્ધમધ એકા, ફલ જુજુયા ખાદિ.

૮૦

ધરિ ધરિ દીસમ ચર જળ. 'પરમલ' ભંજળુદાર,
ધાન્દ્યખલ જે નિર્વરધ તે પુણ મૂઝળુદાર.

૮૧

વંદા દીદા, વંદ મદ, સાદમ મુકિ મ કંત,
કર્મ વિશેષિ દીદગ, મુપુરિમ વલીય વસંત.

૮૨ જ

'સાદસીઆ લગી લદઈ નદુ સમર પુરિસાણ;
કાને કંઈલ રમણઈ કલજલ પુણ નમણાણ.'
(સાદિય એ ૧૯૧૪)

શીદ ન જોઈ ચંદ્રખલ, નવિ જોઈ ધણ કદિ,
એકલડે બદુ આભિમુષ, જિદા સાદસ તિદા સિદિ.

૮૩ જ

અનુત: પ્રકિ આરિ. દિવમલી ચડી, પેટમાંદિ જુંબડલી પડી,
સાયરે દુંદળુ વિણ સર્ધ કાંજ, તુજ પાખર્ધ વિણ સર્ધઈકાંજ.

૮૪

ધન: મૂરખ, બાહિરિ જોઈ, ખાએવા મેલા વડુ,
ધન કારણિ મદુ કોઈ, તુજ કારણિ કોઈ નદી.

૮૫

જિણ દિન વિત ન અપ્પણુષ, તિણ દિન મિત ન કોય,
કમલદ રવિ પુણ મિત દોઈ, જલવિણ વૈરી સોય.

૮૬ જ

આઠ રતન: માન વિધાતા જગ મયમ, કાદમ આઠ રતન,
સત્જન, નારી, રાગ, જલ, કવિ, ધન, પાવક, અજ.

૮૭ જ

અસમ્યવરતુઓ: કેસરી કેસ, જુવંચમણિ, સરજાગન મુદગાંદ,
સતી પપોદર, દૃષણ ધન, ચદસિ દત્ય મુષાંદ.

૮૮ જ

૭૩. રીઝ કવિ પોતાના કુરોનામિઓનાથી કઈ ને કઈ પ્રેરણા ને લે જ છે, 'ઉપ્પય શામલ ખાસ' એ ૧૬માં અમર બની ચંપલા પોતાના ઉપાયો મદિ શામલે લૂના સાદિયમાંથી ગામલ પ્રેરણા લીધી દરે. અદો પુરોએ આપણે એક શરીએ બીએ આ ઉપ્પય શામલની રચનાને કેટલે મળે એ આરે છાં આવા ધણા ઉપા એવામાં આવેલા, પણ આ લેખ ફાત દુદા ઉત્પાદિતો દોષથી નમુના તરીકે માત્ર એક લીધો છે.

૭૪. મનવગ્રહ-મનરથે લગામ. વગ્ગ-વાપ, લગામ, જુઓ 'વગ્ગને ૬૫૫૫' લખેડિ પોરા દર મારે દર જુ નિગિજાસગમ । તદુ મુનિમત તાગેદસા ગરિ લલર યમા ॥

૮૭. ૬૫૬-ખોરા માર્ચ. ૮૭. ધંદલ-જ્યોતિષાસ પ્રમાણે ચંદ્રનું બદ. ૮૮. દંડળુ-અનુ. ૮૮. પાણાન્ત:

કેસરી કેસ, જુવંચમણિ, સરજાગન મોદાંદ

સતી પપોદર, દૃષણધન, ચરસિ દત્ય મુષાંદ.

આમાં 'સાજાગન મોદાંદ' એના અર્થ 'મોલ રમણુનેના સરજાગન' એના થાય.

ગુણદોષોક્તિ: રૂઢિ આઠલિ પુલ, સિરિ સેવંઠિ મહુડિયછ,
 માણસ માણિક તુલસ પરિહરિયઈ ગુણ બાહિરઉ. ૬૯ ચ
 જઈ ગુણ હોઈ તુલજલાછ કાણુ, કવણુ કીયઈ વનિ કેસરીરાણુઈ?
 અપિઉ અપ્પા મહિમ ચડાવછ, હથિદિ તરુ કિંવિઝઢ આપઈ? ૬૦ ક
 હંમા, સરવર ગમન કરિ, હિલ્લર ગમન નિવારિ,
 જિહિં સરવરિ બહુ બગ હુછ, સો સરવર તું નિવારિ. ૬૧
 દ્વિતરિકા: નાદ, ગોઠિ, પરઅંગણુ, વિસદરસી રોલિ,
 સાત સુરંગાં છોડીછ: પરચી, મુખ્ય, તંબોલિ. ૬૨ ચ
 ચોર, જુઆરી. નછ મતવાણુ, લોબી ઠાકુર, નિર્ધન સાણુ,
 લહિરી મિત્ર નિ નીલજ નારી, એ સાતની સંગતિ નિવારિ. ૬૩
 તાઈ, તંબોલી, તેરમો, તંબોલી, તથાર,
 પાંચ તકારા પરિહર, પછઈ કરઉ વિવહાર. ૬૪
 નાવી, સેતાખર, સોનાર, ધધક ચોર અનછ જુઆરા,
 નાગરલોક, વેશ્યા, વાણીયા; એ નવ મૂતારા જાણીયા. ૬૫ ઘ
 જ્ઞાની: જ્ઞાતી જ્ઞાને મગન રહે રાગાદિક મલ જોય,
 કર્મજન્મન નહી ઊપત્તે: સહજ મુક્તિપદ હોય. ૬૬
 ભલાપણુ: દેસવિદેસ અઢે દુર્ધા, ભણુ ન દીઠે કોઈ,
 એ દેસિ આપણિયછ ભલા, તેહ બહુ સહ કોઈ. ૬૭
 નિ:રનેહ માણસ: નેહવિરતા માણસહ લકખણુ તિનિ વિચાર,
 સમું ન જોલછ, નવિ હસઈ, ન ચડછ તે ધરબાર. ૬૮ ચ
 દુ:ખી હૃદય: રે, હૃદય, હૃદ યછ રહે, હું કાયરનું એમ,
 જઈ તું કાટિસિ બાપડા, નારી જાસિ તેમ. ૬૯
 લુખ્ય મૃગ: આહોડિ વન સંચરી ચીતહ નાદ કરેતિ,
 તે નાદ વિશુદ્ધિ મૃગનુ પાસ પડેતિ. ૧૦૦

લોગીલાસ જયચંદ સાહેસરા

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર બાગ ર માં 'એક તેવરને કવણે' સોંકડા સોદાઓ કપાઈ ગયાની કથા છે, તે પ્રસંગની પ્રસસ્તિમાં આ દુહો રચાયો હોય તે બનવા જોય છે.

૯૧. પાઝાન્તર:

દંસા, સર ન છોડીછ, જઈ જઈ જાતે દોય,
 હિલ્લર હિલ્લર દિંડતાં ભણુ ન કદિય કોઈ.

તથા

દંસા, સરવર ના તલે, જે જઈ ખારો દોય;
 કાખર કાખર દોલતાં ભલા ન કદરો કોય.

૯૨. તેરમો—મોચી. તલાર (દિંડય)—સીપાઈ. સરખાવે:

તાઈ, તેલી, તેરમો, તરક, લીડ. સોતાર,
 કમ, કકર. અતિજન્યદ એ વીસસિ તે મમાર.

કાનડી ભાષામાં ડોકિયું

૧

જેલમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી અને મિત્રોની અતુલ્લભતાથી હું કાનડી ભાષામાં થોડું ડોકિયું મારવા લલચાયો. બહુ પ્રગતિ કરી છે એમ તો ન કહી શકાય, પણ શીખતાં શીખતાં જે કંઈ વિચારો લેકા તેમાં ગૂજરાતી વાચકોને બાગીદાર કરવા લાલચ થાય છે.

કાનડી ભાષા સંસ્કૃત કુળની નહિ પણ દ્રાવિડ કુળની ગણાય છે એટલું તો સામાન્યપણે જાણીતું છે. એટલે કે એ ભાષા ગૂજરાતી, મરાઠી, હિંદી કરતાં તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ વગેરે ભાષાઓને વધારે મળતી છે એમ મનાયું છે. મેં દ્રાવિડી ભાષાઓના ગુણનામક અભ્યાસ કર્યો નથી, અને બીજી એક દ્રાવિડ કુળની ભાષા જાણતો નથી; વળી આ લેખ હું જે સ્થળે લેસીને લખું છું ત્યાં મારી પાસે મારાં કાનડી પુસ્તકો પણ લાભ્યો નથી, તેથી એ વિષયમાં મારે જે થોડું કહેના જેવું લાગે છે તે અત્યારે કહી શકું એમ નથી. પણ ભાષાની ઉત્પત્તિ સિવાયની બીજી કેટલીક બાબતો વિચારવા જેવી છે તે જ જણાવું છું.

કાનડી ભાષા શીખતાં સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓની રચના અને કાનડી ભાષાની રચના વચ્ચે એક મોટો ભેદ મારા લક્ષમાં આવ્યો. જોડણી વિષે આપણામાં બહુ અંશજનતા વર્તે છે એમ આપણા વિદ્વાનો દમોશાં કહેતા આવ્યા છે.

‘આપણા’ વિદ્વાનો એટલે હિંદી, ગૂજરાતી, મરાઠી વગેરે સર્વે ભાષાઓના વિદ્વાનો. કાનડી ભાષામાં જે જોડણીની અરાજકતા સારી પેઢે છે એ તો શબ્દકોશનો ઉપયોગ કરનારને તથા માહસોર રાજ્યમાં હપાયેલાં પુસ્તકો વચ્ચે અરખામણી કરનારને થોડા જ દિવસમાં માલૂમ પડી આવે છે, પણ દ્વંસ્વ-દીર્ઘ સ્વરોનું જે મદસ્ત કાનડી ભાષામાં છે તે સંસ્કૃતમાં કે સંસ્કૃત કુળની કેઈ પણ ભાષામાં નથી એ વાત પહેલી જ વાર કાનડીના અભ્યાસ કરમાન મારા ખ્યાતમાં આવી.

સંસ્કૃતમાં ‘પિના’માં દ્વંસ્વ ઈ અને ‘સીતા’માં દીર્ઘ ઈ જ લખાય, ‘કુલ’નો ઉચાર દ્વંસ્વ અને ‘મુલ’નો દીર્ઘ જ હોય એ આપણે જાણીએ છીએ. વળી ‘નીતિ’માં પહેલો ઈ દીર્ઘ અને બીજો દ્વંસ્વ જોઈએ, પણ ‘સિતિ’માં જનને દ્વંસ્વ જોઈએ એવો દાવ છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એ શબ્દો પ્રચલિત ભાષાઓમાં વાપરતી વખતે એની જોડણી કેવી રીતે કરવી જોઈએ એ જાણતમાં ગૂજરાતી-મરાઠી-હિંદી વગેરેમાં એકસરખી જ રહી નથી. દા. ત. ‘નીતિ’ અને ‘સિતિ’ આપણે ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃતની જેમ જ લખવાં એમ હાથ દરાવું છે; જૂનાં ગૂજરાતી પુસ્તકોમાં ‘નિતી’ અને ‘સિતિ’ જોડણી પણ વાંચવામાં આવશે. મરાઠીમાં દબ્બુ સ્પંધી પ્રચલિત અને વિદ્વાનોએ પણ સ્વીકારેલી રીત ‘નીની’ અને ‘સી’ લખવાની છે. જે સંસ્કૃતમાં એની એક જ નિશ્ચિત જોડણી છે તેા વર્તમાન ભાષાઓમાં જે વિષે અરાજકતા કેમ ઉત્પન્ન થઈ દશે એ વિચારવા જેવી જાણત છે.

એનું કારણ મને કાનડી શીખતાં ધ્યાનમાં આવ્યું. એ કારણ એ કે સંસ્કૃતમાં ધ-ઉની હ્રસ્વતા કે દીર્ઘતાથી ઉચ્ચારબેદ થાય છે, પણ અર્થબેદ થતો નથી, અથવા કનચિત જ થાય છે. 'પિતા' ને બદલે 'પીતા' અને 'સીતા' ને બદલે 'સિતા' કે 'તુલ' ને બદલે 'તૂલ' અને 'મૂલ' ને 'મુલ' લખાય કે બોલાય તો વાંચનાર એતો ખોટો ઉચ્ચાર કરશે, પણ ખોટો અર્થ લાગે જ સમજશે. આથી સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓમાં ધ-ઉની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા સાચો ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે જ છે, છુદા છુદા શબ્દો યોજવા માટે નથી.

કાનડીમાં એમ નથી. એમાં, ઈંગ્રેજીની જેમ, 'ધ', 'ઉ', 'એ', 'ઓ' એ ચારે સ્વરોનાં હ્રસ્વ તેમજ દીર્ઘ બંને ઉચ્ચારો-એ, અને એથી માત્ર ઉચ્ચારબેદ થતો નથી, પણ શબ્દબેદ એટલે અર્થબેદ પણ થાય છે. જેમ ઈંગ્રેજીમાં 'સ્લિપ' (Slip) એટલે લપસવું અને 'સ્લીપ' (Sleep) એટલે ઊંઘવું થાય, 'ફુલ' (Full) એટલે ભરેલું અને 'ફૂલ' (Fool) એટલે મૂર્ખ થાય, 'ડેટ' (Debt) દેવું અને 'ડેટ' (Date) એટલે તારીખ થાય, 'કોલ' (Call) એટલે પોકાર અને 'કોલ' (Coal) એટલે કાલસો થાય, અને એ રીતે હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરવાથી શબ્દો જ બદલાઈ જાય, તે જ પ્રમાણે કાનડીમાં થે થાય છે. x.

ત્યારે સંસ્કૃતમાં કે સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ધ-ઉ અંશુક જ રીતે લખવાનો જોરથી આગ્રહ વિકાસો રાખે છે તેની આવશ્યકતા છે જ એમ માલમ પડતું નથી. કાનડી અને ઈંગ્રેજીમાં એનું મહત્ત્વ સહેજે જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓમાં એ જોડણીઓ એકધારી ન રહે તો ઉચ્ચારોમાં અરાજકતા થાય છે, પણ અર્થમાં ચતી નથી. પણ ઉચ્ચારોની અરાજકતા અથવા ઉચ્ચારો વિષે બેપરવાઈ એ ગૂંચવણ-મરાઠી-હિંદી બંધી થે ભાષાઓમાં છે જ, અને જોડણી પ્રમાણે ઉચ્ચાર ન થાય તો તેથી બોલેલું સમજવામાં કાંઈ મુશ્કેલી આવતી નથી એ અનુભવ એ અરાજકતા અને બેપરવાઈનું કારણ છે. એ કારણથી જ કવિતામાં એ વિષે છૂટ લઈ શકાય છે.

જેવમાં ગયો તેના થોડા દિવસ પહેલાં ગોંડળ રાજ્ય તરફથી ભાષાકોશ રચનાર મંડળ તરફથી એક પત્રિકા આવ્યાનું યાદ આવે છે. તેમાં સંપાદકે એવી સૂચના કરી હતી કે શબ્દો ગોડવતમાં ધ-ઉના હ્રસ્વદીર્ઘપણ તરફ ધ્યાન ન આપનાં તેની પછીના વ્યંજનના ક્રમપર જ ધ્યાન આપવું. એટલે કે ઉદાહરણ્ય, 'નિયમ' અને 'નીતિ' એ ક્રમમાં એ શબ્દો ન આપવા, પણ 'નીતિ' અને 'નિયમ' એ ક્રમમાં આપવા. મને એ સૂચના ગમી હતી અને મેં એ વિષે મારી સમ્મતિ લખી મોકલી હતી. કારણ, જોડણી ન જાણનાર એ ક્રમથી શબ્દ વધારે

• 'ફૂલ' ને બદલે 'ફલ' લખાય તો અર્થબેદ પણ થાય એ મારા ધ્યાન બહાર નથી, પણ એવા શબ્દો બહુ જ થોડા છે.

x કાનડીમાં હ્રસ્વ 'એ' અને 'ઓ'ના ઉચ્ચાર ખાસ રીતે થાય છે, અને સાંભળ્યા વિના શીખી શકાય એવા નથી. એ અનુક્રમે 'ય' અને 'વ' જોડવા દોષ એમ નવા શીખાડેને લાગે છે અને દેવનાગરી લિપિમાં એ ભાષા લખવી દોષ તો હ્રસ્વ 'એ' ને બદલે 'ય' અને હ્રસ્વ 'ઓ' ને બદલે 'વ' લખ્યો દોષ તો ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ વધારે સારી જોડણી થાય એમ કાનડી શિક્ષક કહેશે પણ ખરા. છતાં એ 'ય' 'વ' નથી, પણ એ-ઓના હ્રસ્વ ઉચ્ચારો છે અને 'ય'-'વ' કરતાં જુદા પડે છે એમ આગળ શીખનાં અને વધારે સાંભળનાં જણાઈ આવે છે.

સદેશાઈયો થોધો રાંધે. પણ મારા કેટલાક મિત્રોને મારી એ સમમતિથી આઘાત પડેન્થો હતો. કાનડીમાં ડોકિયું નાંખ્યા પછી મારો એ તત દહ થયો છે એટલું જ નહિ પણ એક પગલું આગળ વધ્યો છે. તે એ કે ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, શબ્દકોશ વગેરેનાં ખાસ પુસ્તકો સિવાય સાહિત્યનાં સામાન્ય પુસ્તકોમાં છકાર અને ઉકાર માટે એક જ ચિહ્ન વાપરવું એટલે હાં તો 'િ' અથવા 'ી' અને 'ુ' અથવા 'ૂ', અથવા 'ં' ડ્રસ્ટ ગણાય કે ન દીર્ઘ ગણાય, પણ કેવળ છકાર અને ઉકાર સૂચવનારું કોઈ સ્વતંત્ર જ: કેમકે, પિ અને પી બન્ને માટે પે અથવા પે, તથા પુ અને પૂ બન્ને માટે પુ અથવા પૂ. (કાનડીમાં ડ્રસ્ટ ઈ અને ડ્રસ્ટ ઉ માટે જેવાં ચિહ્નો છે તેવાં.) * ભાષાશાસ્ત્ર વગેરેનાં ખાસ પુસ્તકોમાં અથવા કવિતામાં જ્ઞાં એનો સાચો ઉચ્ચાર કરવાની રીત દર્શાવવી પણ જરૂરની હોય, ત્યાં હાં તો ડ્રસ્ટ-દીર્ઘસૂચક (~ જેવાં) ચિહ્નો અથવા બન્ને અલગ બન્ને વરડુ, અને બીજાં પણ ખાસ નવાં ચિહ્નો ચોગ્તવાં થશે તે મોજાવામાં દરકત ન હોય. એટલે કે જેમ ઇંગ્લેશ પુસ્તકોમાં જેમ 'a' નો ઉચ્ચાર father, car, park, call વગેરે શબ્દોમાં જે જુદી જુદી રીતે થાય છે, તે દર્શાવવા શબ્દકોશમાં જુદાં જુદાં ચિહ્નો વાપરવામાં આવે છે, પણ સામાન્ય પુસ્તકોમાં એ વાપરવાં આવરવક ગણાતાં નથી તેમ આપણી ભાષામાં રાખવા દરકત નથી. ઇંગ્લેશ ભાષાની એ ખામી ઇંગ્લેશ ભાષા શીખવામાં જેમ નડતરૂપ છે તેમ ગૂજરાતીમાં ડ્રસ્ટ-દીર્ઘનો અમેદ નહી રહે એમ નથી, કારણ કે રેવનાગરી વર્ણમાળા વધારે પૂર્ણ અને નિશ્ચિત ઉચ્ચારવાળી છે. ઊલટું એ એદ જ નવા શીખનારને ચૂંચવાડામાં નાંખે છે. .

જે ગૂજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, એ ભાષાઓમાંથી આપણે ઈ-ઉ ને ડ્રસ્ટ-દીર્ઘ બન્ને રીતે સર્જવાની જાનજ કાઢી નાખીએ અને ઈ-ઉ નું એક સામાન્ય ચિહ્ન જ યોજીએ તો મોટી ઉમરે શીખવા માંડનારને તેમ જ બાળકને જે ધણા શ્રમમાંથી ઉગારી દઈ શકીએ. જેણી વિષેની કેટલીયે તકરારોનું મૂળ જ ઊડી જાય, અને છતાં એકબીજાનું એણેનું અને સંજેનું સમજવામાં ક્યાં જે અઝગળ ન આવે.

x

આને ગૂજરાતી વિદ્વાનોનું વલણ બિપરતી સૂચનાથી બિલકલ જ પ્રકારનું છે. ઈ-ઉની ડ્રસ્ટ-દીર્ઘતા બરાબર દર્શાવવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ 'મેળ' અને 'મેળનો' ઉચ્ચારમેદ બરાબર દર્શાવવો જોઈએ એમ થી. નરસિંહરાવભાઈનો આમદ છે; અપૂર્ણ અને પૂર્ણ અનુનાસિક દર્શાવવા જુદાં ચિહ્નો વાપરવાં એવો થી. બ. ઠ. કોરારેનો આમદ છે; તેમ જ કેટલાક શબ્દોમાં અંતગાના અરપટ 'દ' દાર અને 'વ' દાર ને સળીને ફેરી રીતે બતાવવા એ જાનનમાં અનેક સૂચનાઓ થયેલી છે અને લાગે છે કે આપણે બાળના લેખનમાં-એટલે સામાન્ય જગોને જે પુસ્તકોનો અપ છે તેવાં પુસ્તકોની ભાષાના લેખનમાં આવી સૂચવર્ણો ન ઉત્પન્ન કરીએ તો સારું. કારણ, અંતે તો દરેક ભાષાના કેટલાક ઉચ્ચારો તો પ્રત્યક્ષપણે આંતરજ્ઞા વિના આવડી શકતા જ નથી, અને પ્રચલિત વર્ણમાળાની સુધાવધી જ એ માની રીતે દર્શાવી પણ શકાતા નથી. ય. ત. ' અમે 'ના ઉચ્ચારમાં

* કાનડીમાં દીર્ઘ ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે કુશલચુકા વર્ણોનાં ચિહ્નો ડ્રાવ ચિહ્નો ઉપરાંત કોવામાં અરિ છે.

આવતો 'હ'કાર અને 'આંખ'ના ઉચ્ચારમાં કેટલીક જગ્યાએ બોલાતા 'ય'કાર 'હમે' કે 'આંખ્ય' લખવાથી સાચી જ રીતે ચર્મ શકે એમ ખાતરી નથી. કોઈ માણસ એ શબ્દોના 'હ'કાર, 'ય'કાર ને 'હરિ' અને 'સૌખ્ય'ના જેવા ઉચ્ચારે તો તે ખોટા જ ઉચ્ચાર થાય. એટલે આથી ધારેલો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે જ એવું નથી. તેથી, ઉચ્ચારભેદો બરાબર શીખવવા એ જ જે પુસ્તકોનું લક્ષ્ય હોય, તેમાં એ માટે જુદાં જ ચિહ્નો વાપરીને એ એ દેખાડવામાં આવે એ જરૂરનું ગણાય; પણ સામાન્ય લેખનમાં અને પુસ્તકોમાં એ જંગળ ન હોવી ઠીક છે.

પણ આ તો કાનડીમાંથી ગૂજરાતીમાં કિતરી પડ્યો; અને લેખ એક અંક માટે પૂરતો લાંબો થયો લાગે છે. તેથી વળી બીજી વખતે.

[અપૂર્ણ.]

કિશોરલાલ ઘ. મશાફવાળા

ઊંચા છનો ગ વ

(વસંતતિલકાં)

ઊંચા અમે અવરથી નજ કાં નમાવે
નીચા શીરો અમ પદે અતિ નમ્ર ભાવે ?
એવું ચહે જન ઘણુ, સમજે ન છાયા,
દે તાડ ના નિજ છતાં અતિ ઊંચ્ય કાયા;
નીચા છતાં વડ બને વળી વૃક્ષ રાયા.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

કુલદાનનાં ફૂલો

હવે તમેને અહિયાં ન લાવવાં,
હે બાગનાં પુષ્પ ! કદી ન ચૂંટવાં
હવે તમેને અહિયાં જ લાવવા.

આ ખંડમાં બેકક મેં કરી અને ૫
કાષેલ આ પાલિક મેંજની પરે
રંગેલ ભાતીગળ વચ્ચે જાયું,
બળવતા જંસરી ફૂલ્યું ફેરી
મૂર્તિવતું ત્યાં કુલદાન મૂકયું.

‘એમાં હવે ફૂલ મુકે’ વદી પ્રિયા,
મિત્રો વદા ને મનકું મ સમેત્યું. ૧૦

મેં બાગથી ડાલરની કળા ચૂંટી,
કરેણુ પીળું વળી લાલ લીધું,
શુભાળી ફૂલો કુલવેલનાં લિધાં,
ને ફૂંક લીધી ડમરાની બહેકતી.

ત્યાં ગોકવી સૌ કુલદાનમાં તે ૧૫
પ્રભાનમાં નૂતન વર્ષ ફેરા,
આવ્યાં ગયાં મંડળ મિત્રફેરાં;
જોષ પ્રદર્શ્યાં કુલદાન આ નવું.

“આ શુષ્કને ઘેર ફૂલો પધાર્યાં !
શું આકડે અતર આવી મ્હેકયું !” ૨૦
મિત્રો વદા ત્યાં કરતા ટકાર
અમે હસ્યા ત્યાં રસિયા થયે હવે.

મિત્રો ગયા નૂતન વર્ષ મેં મધું,
સંખ્યા ગઈ, ને દિન અન્ય જીગ્યો,
ને કુલદાને વિરમેલ ફૂલડાં ૨૫
બીટી દઈ પાંપણ, ઘીસ દાળી
દળ્યાં, પડ્યાં રંગસુવાસદીબ્યાં.

પ્રભાતમાં બાગ વિશે અનંત મેં
 પુષ્પો નિહાળ્યાં ખિલતાં, સુવાસતાં,
 ત્યાં ડાળડાળે જુલતાં, પ્રફુલ્લતાં, ૩૦
 ને ફૂલદાને ફુલ મેં નિહાળ્યાં
 ઢળેલ, શીકાં, હતરંજમંધ.
 ઢળેલ મારું મન ચિંતવી રહ્યું
 આ ફૂલદાને નહિ ફૂલ મૂકવાં,
 હવે ફરી ફૂલ કદી ન મૂકવાં. ૩૫
 મનુષ્યકેરા મનરંજનાથે,
 એના અહવૈલવ વર્ધનાથે,
 લૂંટી રહેલી પ્રકૃતિ ધટે ના.
 આ ફૂલડાંને ફૂલવેલ ડાળાઓ,
 તે વૃક્ષવૃદ્ધો, મધુમક્ષિકાઓ, ૪૦
 પતંગિયાં, સૂર્યતણા પ્રકાશો—
 એ સૌ વિહંગાવી અહીં ય મારા,
 મારા અને મિત્રજનોતણા, ને
 સર્વે અહવૈલવપ્રેમી માનવો—
 તણાં ધડીના મનરંજનાથે. ૪૫
 એને ચૂંટીને અહીં લાવવાં ના.
 આ ફૂલડાં જે નહિ ભૂગ આવશે,
 ના સૂર્યનું જિજ્ઞાસુ કદી પ્રકાશશે,
 ના વાયુ એને ક્ષણ તોયે ઝુલાવશે,
 ના ચૂમશે કે મધુમખ્ખી એને. ૫૦
 પુકેસરો એ નિજના ઉડાવતું,
 કે ધારતું અન્યતણા હવે કદી
 ના પામશે એ ફળરૂપ રે કદી.
 જન્મેલ આ જીવનકાર્ય કાળ જે
 તેથી કરીને વ્યુત બ્રષ્ટ એહને ૫૫
 અહીં નહિ સંપડું હું હવે ફરી.

પ્રસ્થાન

અમે ધણું ચે અવળું ક્યું -હેઃ
 નિર્બાજ ને એ પ્રકૃતિસ્થ નિન્દગી
 વિચાર ને ભાવન સૌ તજીને
 હું હું થશે હે જડના જમાવ્યા. ૬૦
 ત્યાગી અમે એ પ્રકૃતિજનેતા
 કાને ઉઠંગે વિરમ્યા ન ચિંતીએ,
 ને ચિંતીએ તો નહિ ચિત્ત લાવીએ.

ત્યાગી ભલે ગોદ જ માતની તો,
 એથી વધુ ના અપરાધ આદરું. ૬૫

ભલે રમ્યાં મહેલ દીવાનખાનાં,
 પ્રભુરચેલાં પ્રકૃતિતણું આ
 દીવાનખાનાં નહિ ભાંગવાં ધટે.
 ને ફૂલ સાચાં મદવા સુગંધવા
 ઈચ્છા થતાં ત્યાં પ્રકૃતિઉઠંગે ૭૦
 જઈશ આ છોડી દીવાનખાનાં,
 ન છોડીશ ને આ કદી જૂઠડી હું;
 આ આ દીવાની સુજ જૂઠી નિન્દગી.

હે બાગનાં પુષ્પ ! કદી ન ચૂંટવાં
 હવે તમેને અર્હિયાં જ લાવવા, ૭૫
 હવે તમેને અર્હિયાં ન લાવવાં.

છાત્રાલયની એક તકરાર

એ કોઈ પૂછવું કે મંભુ જેવું સરસ નામ બદલી તેં ડોશી જેવું ઇચ્છા નામ કેમ પસંદ કર્યું તો તે આટલું જ કહેતી કે 'મારી ઇચ્છા.' વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ મંભુ કહીને બોલાવે તો ઇચ્છા મોહું બગાડી નાખતી અથવા તો સાંભળતી જ ન હોય એમ ડોળ કરતી. અનુકૂળ કદિ મંભુ નામે બોલાવે તો તો ઇચ્છા સીધી આચાર્યના ઓરડામાં જ પહોંચતી અને હરભાઈ પાસે ફરિયાદ કરતી: 'મારું નામ ઇચ્છા છે તોય બધા મને મંભુમંભુ કરીને ઓડવે છે. અનુકૂળ મંભુ કહે એટલે એને વાદે બીજા પણ કહે છે. તમે એને વદો.'

ઇચ્છા જ્યારે અનુકૂળની ફરિયાદ લઈને આવતી ત્યારે આચાર્ય મીડું હસતા; પણ તે એટલી બધી ગંભીર દેખાતી કે અનુકૂળને બોલાવી કેમ ચલાવ્યા વિના છૂટકો ન થતો. તમે બધા ઇચ્છાને ખેડે નામે કેમ બોલાવો છો એમ જો આચાર્ય પૂછે તો અનુકૂળ જવાબ તૈયાર જ રાખતો: 'અમે કંઈ જાણી નોંધીને.....'

"ના નીરૂબાઈ" ઇચ્છા અનુકૂળને પૂરું બોલવા પણ ન દેતી, "જાણી નોંધીને જ, મને ઓડવવા એમ કરે છે. હસીહસીને બોલે છે. એ બધા બૂલથી બોલતા હશે. ખરું ને?"

"તો તો પછી" અનુકૂળ સામી દલીલ કરતો, "હું જ મારું નામ અનુકૂળ બદલીને મનમોજી (પ્રતિકૂળ) રાખીશ. અને પછી મને કોઈ અનુકૂળ કહેશે તો ફરિયાદે આવીશ," આચાર્યને અનુકૂળની વાત સાંભળી હસવું આવી જતું; પણ તે જાણતા હતા કે જ્યાં સુધી પોતે અનુકૂળને વદશે નહિ ત્યાં સુધી ઇચ્છાનું મન નહિ માને. તેથી તે ઠાવકું મોં કરી બોલતા: "હું પહેલાં તારું નામ બદલાવ પછી એ વાત કરજે. તમે કોઈ ઇચ્છાને ઓડવશે તો નહિ ચાલે. ફરી આવી ફરિયાદ ન ચાલવી નોંધ્યે, જાવ."

ચૂકદો સાંભળીને અનુકૂળ માન હસતો જ. ઇચ્છાને પણ પોતાની ઢાંજરીમાં અનુકૂળને ઠપકો અપાવ્યાનો આનંદ થતો.

વર્ગમાં પણ એ બંને વચ્ચે હમેશાં એવું જ ચાલતું. વર્ગમાં પેસવાના દરવાજામાં કદાચ એકાદ વિદ્યાર્થી આડો ઊભો હોય તો ઇચ્છા કંઈ પણ વાંધો લીધા વિના જ બાજુમાંથી તરીને અંદર ચાલી જાય; પણ જો અનુકૂળ ઊભો હોય તો બારી દેખીને જાય. વર્ગ-શિક્ષક ઊંધે રસ્તેથી આવવાનું કારણ પૂછે તો કહે કે વિદ્યાર્થીઓ દરવાજા રોકીને આડા ઊભા રહે પછી અમે કેમ કરીને આવી શકીએ? તમે અમને પૂછો છો પણ આડા ઊભા રહેનારને તો કંઈ જ કહેતા નથી. આવો પક્ષપાત નહોવો મોંઘ્યે.

શુજરાતીની છેલ્લી પરીક્ષામાં પ્રવીણને સોમાંથી છન્નું, અનુકૂળને પંચોતેર અને ઇચ્છાને તેતેર માર્ક્સ મળેલા. પ્રવીણને પોતા કરતાં ઘણા બધા માર્ક્સ વધારે મળ્યા છે તેવું કંઈ નહિ પણ અનુકૂળ બે માર્ક્સ વધારે લાઇ ગયો એ ઇચ્છાને કજાતી મારફત ખટકતું હતું. શુજરાતી શિક્ષકને તે વખતોવખત કહેતી: "મને મારો પેપર બતાવજો. મારે મારા

માર્ક ગણી લેવા છે. ધણીવાર ગણવામાં ભૂલ થઈ જાય. " શિક્ષક કહેતા કે 'નાનાલાલની પૂર્ણિમાની કવિતા પર અનુકૂળે સમજીને મરસ લખ્યું છે, એટલે એને દસ માર્ક' મળ્યા; અને તે સમજ્યા વિનાં છાત્રું જ લખ્યું છે, એટલે એક પણ માર્ક ન મળ્યો એમાં દું શું કહું ? " આનું નામ જ અન્યાય " ઇચ્છા કહેતી, " એ ભાઈસાહેબ નાનાલાલના રસિધા રહ્યા એટલે એની કવિતાનાં પ્રખ્યાણ કરે માટે દસ માર્ક; અને એ વિરોધ કર્યો માટે એક માર્ક ન મળે એ નવીનવાદનું ! "

દર રૂનિવારે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને અંગે વિચાર કરવા શિક્ષકમંડળ એકઠું થાય ત્યારે ઇચ્છા અને અનુકૂળની ફરિયાદ હોય જ. એ બન્નેના અભ્યાસ માટે બધાને પૂરતા સંતોષ હતો પણ રોજરોજ નાનીસૂતી વાતમાં તકરાર અને ફરિયાદ કરવાની કૂટેવથી શિક્ષકો કંટાળતા. શિક્ષકો બધા આચાર્ય પર ચીડાતા અને કહેતા કે તમે જ બંનેને ચડાવ્યા છે. આખો વખત છોકરમત કરે તે ન પોસાય. હળીમળીને રહેવાને બદલે એકબીજાની બૂલો કાઢવાની ટેવ જીવનમાં નુકશાનકારક નિવડે. આના જવાબમાં આચાર્ય અનેકવાર શિક્ષકોને સમજાવતા: " તમે કોઈએ હળુ એ છોકરાંઓને ઝોળખ્યાં જ નથી. અનુકૂળ આજ સાત વર્ષથી આપણી મંરથામાં આવીને રહ્યો છે. કાલ સવારે અહીંના અભ્યાસ પૂરો થતાં પોતાને ગામ ચાલ્યો જશે. ઇચ્છા પણ આ શાળાની એટલી જ જૂની વિદ્યાર્થીની છે. આમ છતાં આખર સુધી આપણાંમાં ધણા એ બંને વિશે ગેરસમજૂત કરે છે. આપણે ત્યાં ને કોઈ સાચા મિત્રો હોય તો એ બે જ છે. બે જણ વચ્ચે વિરોધ દેખાય એટલે વેર હોય એ ક્યાંની વાત ? અંધાઈ અને અજ્ઞવાળું બંને એક બીજાથી તદ્દન વિરોધિ હોવા છતાં એક વિના બીજાનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત છે. મને તો હળીમળીને રહેતા બીજા કોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં એ બંનેના મીઠા કનિયાની મિત્રતા જ વધારે પસંદ છે. એની તકરારો પતાવતાં હદિ કંટાળો નથી આવતો. એ તકરારોમાં ખાલી વિરોધ જ હોય છે. કોઈ કોઈને ગેરસમજ કરે એવું નથી બોલવું; કારણ બંને એક બીજાને બરાબર સમજ ગયાં છે. વિદ્યાર્થીઓની રૂતિ, રવભાવ, ચંબધો, તકરારો અને એવી બીજી મહત્ત્વની બાબતો તરફ સમજ્યા વિના જ ને અસદ્વિધ્યું બની જઈ કડકાઈના દોર ચલાવીએ તો આપણી શાળા અને સામાન્ય શાળા વચ્ચે ફેર શું રહે ? "

આચાર્યના જવાબથી શિક્ષકોના મનનું સમાધાન થતું એમ તો ન જ કહેવાય, પણ કેટલાક વિરોધ કરવામાં નહિ ફવાય એમ સમજીને, તો કેટલાક આચાર્યને એ બંને તરફ પસંદાત છે એમ માનીને મૂંગા રહેતા.

એક રૂનિવારે વિદ્યાર્થીઓના ચર્ચાસંઘમાં અનુકૂળે ' ઓસ-માન ' પર નિબંધ વાંચ્યો. " ઓસ-માન વિના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કે જગતની પ્રગતિ અસંભવિત છે; જીજ્ઞાસુ જેની માતા હોય તો જ ધરેધરે શિવાજી જેવા વીરપુરુષ જન્મે; આવી અનેક જોરદાર દલીલો તેજે કરી. સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, તારામતિ, દ્રીપદી આદિ સ્ત્રીઓનાં નામ સૂર્યચંદ્ર તપશે ત્યાંસુધી અમર રહેશે એમ પણ કહ્યું, અને છેવટમાં શાસ્ત્રના આધાર ટાંક્યા. ગૃહીણીમુ ગૃહ ડચ્ચતે । યન્ન નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તન્ન દેયતાઃ । ૧૦ ૧૦ "

જોરદાર દલીલોમાં અનુકૂળે એવા તો વેગવાન વિચારો મૂક્યા કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓમાં તેનો વિરોધ કરવાની દિમ્બત જ ન રહી. આચાર્ય એક પછી એક ધણા વિદ્યાર્થીઓને ઓસ-માનની વિરુદ્ધમાં બોલવા કહ્યું પણ બધાએ માથાં ધૂળાવ્યાં. પ્રતીજે પણ સાથ ન

પાડી. ઇન્જા માટે આ અમલ હતું. તે જાતે સ્ત્રીસન્માનના વિરોધમાં ખેંચવા લાગી યમ. તેણે કહ્યું:

"અનુકૂળતા નિમિષે તદ્દન એક પક્ષી છે, તે ધોળું એટલું દૂધ દેખે છે, તેના લખાણમાં સ્ત્રીસન્માનના મર્યાદાગંડવા ફાયદા ગણાવ્યા છે. પણ પારકિનાના ગેરફાયદા તરફ આંખમીંચામણું કર્યા છે. શિવાજીની મહત્તા જીજ્ઞાસુને આભારી હતી એમ કહેવામાં ઇતિહાસનું અજ્ઞાન છે અને રામદાસ સ્વામી જેવા મહાપુરુષનું અર્પમાન છે. રામદાસ ગુરુ ન હોત તો જીજ્ઞાસુના દીકરાને કોષ જાણત પણ નહિ. મત્યવાનને જીવતો, કરવામાં સાવિત્રીની મહેનત કરતાં યમરાજની મહેરબાની જ વધારે હતી. મર્યાદામણી રામચંદ્રજીએ આપેલ મર્યાદામાં ન રહી ચક્રાચી તો સીતાનું દરજ્જુ થયું અને પરિણામે લોહીની નદીઓ ચાલી. પાંચપતિવાળી ક્રૌંપદીએ જગતપર મહાભારત યુદ્ધ મંડાવ્યાં. વર્ણો ભગવાનને વનવાસ મોકલનાર મંથરા, રાજપૂતોનું સર્વનાશ કરનાર પદ્મણી, સોફિસ્ટીસ્ટ જેવા ડાહ્યા અને ભગ્ના પતિ પર આરીએથી એકવાડ ફગાવનાર સ્ત્રી, અને દિંદને વિનાકાગળુ દડધૂત કરનાર મીસ મેયો જેવાં નામો એકાં કરવા બેસીએ તો હાજીનો મોટા દારડા થાય.

શાસ્ત્રનું કાર્ષ્વ પણ આધાર ટાંકતાં પહેલાં તેનો અર્થ બરાબર સમજવો જોઈએ. અનુકૂળની માફક આંખો મીંચીને લખવામાં માલ નથી. યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તજ્ઞ દેવતા । એટલે ત્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય ત્યાં દેવ વાસ કરે છે એમ નહિ પણ ત્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય ત્યાં દેવતા એટલે કે દેવતા મૂકાય છે. અથવા તો ખીને એવો અર્થ પણ નીકળી શકે કે ત્યાં સ્ત્રીઓ હોય છે ત્યાં રસોઈ પકવવાના ચૂલા અનિવાર્ય છે. માનવ કૃષ્ણના આદિપુરુષ મનુ ભગવાને જાતે કહ્યું છે કે: ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ । વ૦૧૦ "

અનુકૂળનો વિરોધ કરવામાં ઇન્જા પોતાની જાતને પણ ભૂલી જતી. સ્ત્રીસન્માનની વિરુદ્ધમાં મજાકરી દલીલો કરીને પોતે પોતાના જ પગપર કુદાડા મારતી હતી એટલી પણ ખજર ન રહી કોષ પણ રીતે અનુકૂળનો વિરોધ કરવો એમાં જ એને રસ હતો. તેમ કરવા જતાં પોતાને યતા ફાયદાનુકસાનનો તેની પાસે હિસાબ ન હતો. સત્ય અસત્યની પણ દરકાર ન હતી. અનુકૂળના વિરોધમાં તેને અપૂર્વ આનંદ આવતો. અનુકૂળ કોઈ દિવસ કંઈ માંદગીને કારણે શાળામાં ન આવ્યો હોય ત્યારે તે ખૂબ ઉદાસીન રહેતી. માત્ર કોષ શિક્ષક અનુકૂળ કેમ નથી આવ્યો એમ પૂછે તો જરા દસીને કહેતી: "ભાઈમાદેજને ભણતું ન ગમે એટલે માંદગીનો ટોંગ કરીને પડ્યા દશે."

ચોડાએક દિવસે પછી સાતમા ધોરણની પરીક્ષા થવાની હતી. પરીક્ષા જાણ એટલે ઇન્જા અને અનુકૂળનો આ શાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થતો હતો. ઉદા દિવસેમાં એ બન્નેના મેળધો જાણે બદલાઈ ગયા હોય એમ લાગતું. ઇન્જાની તકરારો બધે પડી ગઈ. પહેલાંની માફક આંખ વર્ગે વાતવાતમાં લડી પગલાંનું એકદમ અટકી ગયું. સું મયું દસે એ કોષ ન જાણતું. માત્ર આચાર્યને ખજર હતી. તેણે એક બે વખત અનુકૂળને દૂર ચાલ્યા જતાને ઇન્જાને આંખો લૂછતાં જોઈ હતી. એક દિવસ આચાર્યે દસતાં દસતાં ઇન્જાને પૂછ્યું પણ ખરું " તું તો હવે ખૂબ ડાહી છોકરી થઈ ગઈ હોય એમ દેખાય છે. પહેલાંની

જેમ કોઇની સાથે તકરારો કરીને ફરિયાદો કેમ નથી આવતી ? ” ઇચ્છા હસવાનો રોગ કરી માત્ર આટલું જ બોલી : “ જોના વાંક હોય એને વડો નહિ પછી શું ફરિયાદ કરવા આવીએ ? ” “ પણ તું ” આચાર્ય કંઈ આગળ બોલાવા જાય એ પહેલાં તો ઇચ્છા દોડી ગઇ. આચાર્યની આંખોમાં જળજળિયાં આવી ગયાં.

જે દિવસે સાંજે અનુકૂળ પોતાને ગામ ચાલ્યો જવાનો હતો, તે દિવસ બપોરે આચાર્યે એ બન્નેને પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં હતાં. ઇચ્છા અને અનુકૂળ બન્નેને તેણે કહ્યું હતું કે “ બપોરે મારે ત્યાં આવજો. મારે તમારા બે પ જણનું ખાસ કામ છે. ” બન્નેએ હા પાડેલી. ઇચ્છાએ તો એક નાનકડા કાગળ પર અનુકૂળને આપવા માટે બે લીટીઓ પણ લખી રાખી. એની નિંદગીની આ પહેલી જ કવિતા હતી :

હળીમળીને સાથ રહેવું જનમાં સૌએ જાણ્યું;

લડીલડીને એક ચવાનું આપણ બેએ માણ્યું.

અનુકૂળે પણ ઇચ્છાને એક કવિતા લખી આપવાનો વિચાર કરેલો. કાવ્યો લખવાનો તેને મા'વરો હતો. સારી સારી કવિતાઓ તેણે લખી હતી. એમ છતાં આજે તેને એક લીટી પણ ન યાત્રી. એક કાગળ પર માત્ર તેણે આટલું જ લખ્યું : “ મિત્રો સાથે નાનીમની વાતોમાં તકરારો કરવામાં એક જાતનો આનંદ છે, પણ એ કરતાંય અપૂર્વ આનંદ કોનો બનીને મારી માગવાનો છે. હું મારી બધી ભૂલો માટે મારી માથું હું. ”

બપોરે આચાર્ય રાહ જોતા ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યા, પણ બેમાંથી કોઇ ન આવ્યું. અનુકૂળ સાંજે પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો.

વળતે દિવસે સવારે ઇચ્છાને બોલાવી લાવવા આચાર્યે તેને ઘરે માણસ મોકલ્યો. ઇચ્છા આવી એટલે આચાર્યે પૂછ્યું : “ (તું) કેમ ન આવી ? સુકલ પાંદડાં જેવી નિરસ આંખો મીંચી ઈર્ષ તેણે કહ્યું : “ શા માટે આવું ? હવે મારો અભ્યાસ પૂરો થયો. ”

કલા વિશે કેટલાક વિચારો

[આ લેખ સદ્ગત ચાન્તિલાલ ચીમનલાલ બેંકરનો છે. મહાવિદ્યાલયનાં તેઓ એક આચાર્ય હતા. આ લેખ મળેલો છે. તે સદ્ગતનો પરિચય આપવા ભેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ કલાના વિષય ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારો હોવાથી અત્રે આપ્યો છે. સદ્ગતના મિત્રો તેમના લેખો વગેરે સામગ્રી એકઠી કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર કરે છે.]

શહેરો-વિશાળ શહેરો-એ આધુનિક સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ અંગ છે. અને આવાં વિશાળ શહેરોમાં, ન્યાં ઘણાં અને મોટાં કારખાનાં છે, ન્યાં હજારો, બહુ લાખો મજૂરો વસે છે, ન્યાં વેપારઉદ્યોગ અને બીજી ગડમથલ એટલી બધી ચાલે છે કે લોકોને જીવનનો વિચાર કરવાની પણ નવરાશ મળતી નથી, ત્યાં મોજશોખનાં સાધનો પણ વધ્યાં હોય, એટલે તેના વાતાવરણમાં 'શુદ્ધ કલા' વિશે વિચાર કરવો (હું 'શુદ્ધ કલા' કહું છું કેમકે આનંદ આપવાના ઉદ્દેશથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલાં મોજશોખનાં સાધનોને કલા તરીકે લેખવામાં આવે છે) તદ્દન અશક્ય છે-ને કે મારે એ પણ કહેવું જ નહિ એ કે આવી વિપરીત સ્થિતિમયિ કલાને ઉચ્ચ સ્થાન આપનારી તથા તેને નીતિમય જીવનનું પ્રેરક તત્ત્વ ગણનારી કેટલીક વ્યક્તિઓ હોય છે. છતાંયે, સાધારણ રીતે જનસમાજનો મોટો ભાગ તો કલાનો સમાવેશ થર શણગારવામાં જ કરે છે અને, આવા પ્રસંગોએ કલા તરફ તેમની દષ્ટિ ગમ્ય છે.

આજે કલાની આવી સ્થિતિ હોવાને ક્ષીણે લગભગ દરેક માણસ-પછી ભલે તે સાદર હોય કે નિરક્ષર. હોય, સંસ્કૃત હોય કે પ્રાકૃત હોય, વયોવૃદ્ધ હોય કે અનુભવવૃદ્ધ હોય, કલા વિશે કંઈને કંઈ અભિપ્રાય તો ધરાવે છે જ. આનું પરિણામ એ આવે છે કે કલાની ખરી અગત્ય ભૂલાય છે, સાચી કલાને જીવનમાંથી દૂર કરવામાં આવે છે અને તેને બદલે કલાના નામને જોઈ જાય છે તેવી ક્ષણિક અને કુદ આનંદ આપનારી વસ્તુઓ તથા ચિત્રો કલાકૃતિ તરીકે ગણાય છે.

જીવનમાં કલાનું સ્થાન જીયું છે. કેમકે, કલા જો તેનો સદ્ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉચ્ચ જીવન ગાળવામાં મદદરૂપ થાય છે. મનુષ્યને નિદગીમાં અમુક આદર્શ-ધ્યેય તો હોય છે જ, કેમકે આદર્શ વિનાનું જીવન, જીવન જ નથી. જગતના લુદા લુદા દેશોમાં લુદાં લુદાં ધ્યેયો હોય છે. કેટલીકવાર યુગેયુગે પણ ધ્યેય બદલાય છે; છતાંયે આ ભિન્ન ભિન્ન ધ્યેયોમાં અમુક પ્રકારની એકતા હોય છે આર્થાવર્તમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકો પોતાના જીવનને પ્રભુનાં દર્શન કરવામાં જ મક્કળ થયું માનતા અને પ્રભુપ્રત્યે જ આપું જીવન દોરવામાં આવતું. હાલપણુ-આ જડવાદના અને અધાર્મિકતાના જમાનામાંયે-કેટલાક તો આ પુરાતન છતાંયે સદા નૂતન ધ્યેયને વળગી રહ્યા છે, બોધી રહ્યા છે, અને ત્યાં પહોંચવા પ્રયત્નશીલ છે; કેટલાક સત્યની શોધમાં હોય છે, તો કેટલાક વિશ્વપ્રેમી થવા પ્રયત્ન કરે છે; ત્યારે કેટલાક માત્ર સદાચારને જ સર્વસ્વ સમજી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, દુઃકમાં, ધ્યેય ગમે

તે હોય, પણ જો તે નીતિના નિયમોથી વિરુદ્ધ ન હોય, ઉચ્ચ જીવન કેળવવા તરફ દોરાયેલું હોય, તો કલા એ ખૂબ પ્રાપ્તિમાં મદદરૂપ થાય છે; કલા, જીવનમાં ઉચ્ચ (Noble) ભાવનાઓ અને ગ્રેરજાઓ પોષે છે, વિકસાવે છે; કલા, વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી અનંત સંલગ્નતા (Eternal Harmony)નો જીવનમાં પડથો પાડે છે, અને એટલા માટે જ કલાને જીવનમાં ઊચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે.

પ્રથમ તો આપણે એ સમજવું જોઈએ કે કલા એટલે શું ? કલા કાને કહેતી ? શું દરેક ચિત્ર, કાંઈકે શિલ્પનો નમૂનો કલાકૃતિ છે ? ઘણીવેળાં એમ અને છે કે આપણે કેમ કાવ્ય, વાંચીએ, અથવા ચિત્ર જોઈએ, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે જાને કલાકૃતિ કહેતી કે નહિ ? માધારણ રીતે દરેક માણસને આવો પ્રશ્ન થાય છે અને તે વખતે જ જાન થાય છે કે આપણી પાસે એવો એક નિયમ નેથી કે જે વડે તુરત જ, જાને કલાકૃતિ કહેવાય કે નહિ, તે નક્કી કરી શકીએ. નિયમના અથવા નક્કી કરવાના ધોરણના અભાવે આપણે બીજા પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે આનો કલાકાર કોણ છે ? અને કલાકાર જો વિખ્યાત કલાકાર હોય તો તો પછી એની કૃતિ બેશક કલા છે જ એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. વળી કેટલાક માણસો એવાયે હોય છે જે પોતાની 'અભિરુચિ' (taste) અનુસાર નક્કી કરે છે. પોતાને પસંદ પડે તે જ કલા અને ન અમે તે નહિ. આ કલાતું સર્વસામાન્ય ધોરણ હોઈ શકે જ નહિ, કેમકે એકને પ્રેમનાં અથવા સુંગ્રારસનાં કાવ્યો ગમતાં હોય ત્યારે બીજાને વીરરસનાં, અને ત્રીજાને કરુણરસનાં ગમતાં હોય; એકને સ્ત્રીઓનાં, ચિત્રો ગમતાં હોય; ત્યારે બીજાને કુદરતનાં ચિત્રો ગમતાં હોય. ઉપરોક્ત ધોરણ પ્રમાણે તો દરેકને માટે કલાની વ્યાખ્યા લુદી. લુદી છે, અને જેટલા લુદા લુદા સ્વભાવના અને લુદી લુદી અભિરુચિના માણસો તેટલી જ કલાની લુદી લુદી વ્યાખ્યા. આમાં વિચિત્ર તો એ છે કે એકની કલા તે બીજાની નહિ, ને બીજાની કલા તે ત્રીજાની નહિ, એટલે 'અભિરુચિ' એ કલા નક્કી કરવાનું ધોરણ હોઈ શકે જ નહિ, એ નક્કી કરવાને આટલું વિવેચન બસ મરો.

ઉપરની મુશ્કેલી એકલા સામાન્ય માણસોને જ નડે છે એમ નથી. એનો પરિણામ કલાના મોટા દિમાવતીઓ અને રસજોને પણ થયો છે. પ્રખ્યાત લેખક ફોલ્ગેલ્ટ (Folgelde) તેના પુસ્તકમાં એક સ્થળે 'કલામાં નીતિ હોવી જોઈએ કે નહિ ?' તેની ચર્ચા કરે છે.

તે લખે છે: " કલામાં નીતિને દાખલ કરવી નહિ, અથવા કલા નીતિમય હોવી જ જોઈએ એ સત્ય નથી, કેમકે જો એ સત્ય છે એમ એકવાર કલ્પક કરીશું તો પછી આપણે શેકસ્પીયરના 'રામિયો અને ન્યુસિયેટ' તથા એટોના 'વિલ્હેલ્મ મિન્સ્ટર'ને કલાની મેજ પંક્તિમાં લેખ્યાં છે તેને તે પંક્તિમાં નહિ મક્તાં ઉતરતા દરજ્જાની પંક્તિમાં મક્તાં પડે. માટે કલા નીતિમય હોવી જોઈએ કે નીતિ વિનાની, એ ચર્ચા ચરચાને છે, અપોખ છે. આથી બીજા કોઈ એવી વ્યાખ્યા ગોળી દાઢવી જોઈએ જેમાં ઉપરોક્ત કૃતિઓની અનુના કલાની મેજ અને મર્વાંજ સુદર કૃતિઓ તરીકે થાય. "

બીજાને આવો જ પ્રશ્ન એકવાર જર્મનીમાં ઊભો થયો હતો. જર્મનમાં એક મીડન આવ્યું હતું. તેના માટે અરમારમ ચર્ચા ચાલતી હતી. કેટલાક કહેતા કે આવશ્યક:

કલાકાર લિયોનાર્ડો છે, ન્યારે ખીખ કહેતા કે દ્યુકાસ છે. ચર્ચામાં એક સ્થિતિ એવી આવી પડી કે “ જો બાવલાનો કલાકાર લિયોનાર્ડો હોય તો એ એજ પંક્તિની કલાકૃતિ છે, ન્યારે દ્યુકાસની કૃતિ હોય તો એ એટલા ઊંચા દરજ્જાની કૃતિ નથી.” સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર રહેતી નથી કે ધણીવાર કલાકૃતિની કિંમત તેના કલાકારના નામ પરથી જ આંકવામાં આવે છે. ન્યાં સમાજ પાસે કલાકૃતિ સમજવા અને પારખવા માટે ધોરણ હોતું નથી ત્યાં આમ બને એ સ્વાભાવિક છે. પણ આથી મોટામાં મોટો ગેરફાયદો અને અત્યંત અઘડતું એ થાય છે કે એક વિખ્યાત મોટા કલાકારના નામ જોટલીયે, સાચા ને ઉગ્રતાં કલાકારની ઉત્તમ અને એજ પંક્તિની કૃતિની કિંમત અંકાતી નથી.”

ઉપરોક્ત દાખલાઓ પરથી કલાની જર્મનીમાં અને યુરોપમાં, ન્યાં મોટા મોટા કલાકારો ઉત્પન્ન થયા છે, ન્યાં કલાનાં મોટાં સંપ્રદાયોના છે, ન્યાં કલાનું સીધું પ્રચારકામ ચાલે છે, ન્યાં કલાની દ્વિદ્રશી ચર્ચામાં ચોકબધ પુસ્તકો છે, ન્યાં લોકસંમદની રસવૃત્તિ વધારે ફળવાયેલી અને વિકસેલી મનાય છે ત્યાં પણ કલાની તથા કલાકૃતિઓની કેવી સ્થિતિ છે તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. તેટલા માટે જરૂરનું છે કે પ્રથમ તો કલાની વ્યાખ્યા નક્કી કરવી ઘટે, જેથી કલા સમજવી ને વિચારવી સરળ થઈ પડે.

ધણા વિચારકોએ, તત્વવેતાઓએ અને મહાપુરુષોએ કલા વિશે કાંઈકને કાંઈક તો વિચાર્યું છે, તેમ જ લખ્યું છે. કેન્ટ, શેલિંગ, હેગલ, શોપનહોર, ગુયો, ડાર્વિન, સ્પેન્સર, નાઈટ, ઓરકર વાઈલ્ડ, ટોલસ્ટોય, ગાંધીજી વગેરે જુદા જુદા વિચારકોએ પોતાના કલા વિશેના જુદા જુદા આદર્શો જગતને આપ્યા છે. કલા વિશે ચર્ચા કરતાં તથા કલા વિશે લખતી વખતે, સત્ય, સાંદર્ય, ધર્મ, નીતિ વગેરે ન આવે એ લગભગ અશક્ય છે, કેમકે એ બધાં ધણું ઠીકે નિયત કરેલા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનભૂત થાય છે અથવા કેટલીક વેળા સાધ્ય પણ હોય છે. અને તેથી જ કોઈ પણ વિચારક ન્યારે કલા વિશે લખે છે સારે કલા સાથે સંબંધ ધરાવતા ખીખ વિષયો, સહેજે કલાની ચર્ચામાં દાખલ થાય છે. ઉપર કહેલામાંના અર્ધા (જોને Metaphysical School ના એટલે દાર્શનિકો કહેવામાં આવે છે તેના) વિચારકોની કલાની ચર્ચાને સગવડ ખૂબર એ વિચારસરણીમાં વહેંચી શકાય તેમ છે.

પ્રથમ વિચારસરણી પ્રમાણે (અહીં હું દરેક વિચારકને જુદા જુદા લઈ, તે શું કહે છે, તે લંબાણ ડૂંચવાના ભયે લખતો નથી) “ સૌન્દર્યને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, અને તે વિચારનું, પ્રબળ ઇચ્છાનું, આત્માનું ચાપરમાત્માનું સ્પષ્ટ સચુણ દર્શન છે.” ખીજી વિચારસરણી અનુસાર “ જો અમુક પ્રકારનો આનંદ આપે તે જ સૌન્દર્ય ” મનાય છે. આ પ્રમાણે સૌન્દર્યની વ્યાખ્યાઓ મુખ્યત્વે એ પ્રકારની વિચારસરણીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. પહેલી વ્યાખ્યા બહુ તાત્ત્વિક છે, ગહન છે અને પ્રભુમય છે, તથા સૌન્દર્યને ધણા ઊંચા દરજ્જાનું માને છે, તે એટલે સુધી કે સૌન્દર્ય પરમાત્માનું સ્પષ્ટ સચુણ દર્શન છે. પણ આ વિચારસરણી બહુ અનિયમિત-અનિશ્ચિત હોવાથી દ્વિદ્રશી, ધર્મ, નીતિ, જીવન વગેરે સાથે ભળી જાય છે. ખીજી વિચારસરણી ‘ અમુક પ્રકારનો આનંદ આપે તે જ સૌન્દર્ય ’ એમ માને છે. આ વ્યાખ્યા દેખીની રીતે ધણી સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય તેવી છે, પરંતુ ગુયો (Guyau) અને ખીખ વિચારકો કહે છે તે અનુસાર ખાવાપીવાનો આનંદ, કે કોઈ

સ્તિગ્ધ વસ્તુના સ્પર્શથી ઉદ્ભવતા આનંદને ત્યારે 'આનંદ' તરીકે લેખવામાં આવે ત્યારે એ દોષ ગણાય છે.

જરા વધારે ગ્રીણુવટથી તપાસતાં જણાશે કે આપણે ઉપર જોઇ ગયા તે બંને વ્યાખ્યાઓમાં ઝાઝો ફેર નથી. પહેલી વ્યાખ્યામાં વિચારક "સૌન્દર્યને પરમાત્માનું સગુણ દર્શન" માને છે; કેમકે સૌન્દર્ય-પરમાત્માનાં સગુણ-નાં દર્શન થવાથી એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. દ્વિતીય રીતે જણાશે કે બંને વ્યાખ્યામાં 'અમુક પ્રકારનો આનંદ આપે તે જ સૌન્દર્ય' એમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે. ટૂંકમાં, જે આપણને 'કાંઈપણ પ્રકારની વાસના કે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કર્યા વિના' આનંદ આપે, તે જ સૌન્દર્ય. આ ઉપરથી કલાની વ્યાખ્યા એમ નક્કી કરવામાં આવે છે: 'કલા એટલે સૌન્દર્ય અને સૌન્દર્ય એટલે જે આનંદ આપે તે.' (અલગત, કાંઈ પણ પ્રકારની વાસના કે તૃષ્ણારહિત આનંદ.)

કલાની વ્યાખ્યા બધામાં પછી એમ સવાલ ઊઠે છે; કે 'અમુક વસ્તુ શા માટે આનંદ આપે છે?' કુદરતી રીતે જ જવાબ મળે છે: 'કારણ કે તે ગમે છે, તમારી 'અભિરુચિ' (taste) તેની છે,' એટલે પછી 'અભિરુચિની' ગમવા ની વ્યાખ્યા બાંધવા પ્રયત્નો થાય. પણ આનું પરિણામ શું આવે? કાંઈ જ નહિ; કેમકે અમુક વસ્તુ એક માણસને ગમે છે અને બીજાને ગમતી નથી તેનાં કારણો હોઈ શકતાં નથી. કુદરતી રીતે જ અમુક વસ્તુ અમુક માણસોને ગમે છે કેમકે તેમની અભિરુચિ એવી છે, નહિ કે તેના સારુ કાંઈ કારણો છે. આટલી ચર્ચા પછી એમ લાગે છે કે હજી આપણે એવું કંઈ જ શીખ્યા નથી કે જે વડે અમુક કૃતિ એ કલાકૃતિ છે કે નહિ તે સમજી શકીએ. આટલી લાંબી ચર્ચાનો માર ટૂંકમાં આપીએ તો એ આવે કે જે આનંદ આપે તે કલા. પરંતુ આનંદ એ કાંઈ એવું સર્વસામાન્ય ધોરણ નથી કે જે વડે કલાકૃતિની કિંમત અંકી શકાય, કેમકે અમુકને આનંદ આપનારી વસ્તુ, અન્ય પ્રકારની રૂચિવાળા લોકોને આનંદ નયે આપે. ત્યારે શું અમુક કૃતિ, અમુક માણસોને સારુ કલા છે અને બીજાને માટે નથી એમ સમજવું? આમ પણ બની શકે એમ નથી.

આપણે ખોરાકનું ઉદાહરણ લઇએ. કાંઈ પણ માણસ એમ નહિ કહી શકે કે આપણે જે ખોરાક લઇએ છીએ તેની અગત્ય તેમાંથી ખાતી વખતે મળતા આનંદ પર આધાર રાખે છે. વળી દરેક માણસ એ પણ સમજે છે કે અમુક ખોરાક ખાતી વખતે થતા આનંદ કે સ્તોત્રથી તે ખોરાક સારો છે અથવા ખરાબ છે એમ નહિ કહી શકાય. વળી અમુક ખોરાક આપણને આનંદ આપે છે માટે દુનિયાના બીજા ભૂખ્યા ખોરાક કરતાં તે સારો છે, એમ કહેવું પણ ખરાબ નથી. એ જ પ્રમાણે, સૌન્દર્ય, આપણને અથવા અમુક માણસોને આનંદ આપે છે તેટલા સારુ તે કલાની વ્યાખ્યાની ભૂમિકા ન બની શકે અથવા કલાકૃતિ કેવી દોવી નેત્રએ એ પણ નક્કી ન કરી શકે. ખાતી વખતે મળતા આનંદ પરથી ખોરાકની અગત્ય અને ઉંડા નક્કી કરનારા લોકો જેમ ખોરાક લેવાનો અર્થ સમજી શકતા નથી તે જ પ્રમાણે કલાદર્શનથી મળતા આનંદ પરથી કલાની વ્યાખ્યા કે ઉંડા નક્કી કરનારા લોકો. કલા શું છે તે જ સમજી શકતા નથી.

જેમ ખોરાકની અગત્ય તેમાં રહેલા આનંદને માટે છે એમ માનતા લોકો બધા થાય ત્યારે જ ખોરાકમાં રહેલાં પોષક તત્ત્વને ઝાગખી શકે અને તેની અગત્ય સમજી શકે. તેમ

કલામયિ, એ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ માત્ર આનંદ છે એમ માનતા લોકો અટકે ત્યારે જ કલાના ખરા અર્થને સમજી શકે. કલાનો ઉદ્દેશ સૌન્દર્ય છે, આનંદ છે, એ વિચાર આપણને કલાની ખરી વ્યાખ્યા શોધવામાં માત્ર ઝુકેલી લાવનારો છે એટલું જ નહિ પણ કલાના પ્રશ્નને ખીળી દેતરમાં લઇ જઈ (દા. ત. રચિતું.) લલિતો યુગવાદો લેતો કરે છે. જેમ, એકને દૂધપાક લાવે છે અને ખીળને કેમ શીખંડ લાવે છે, એ ચર્ચા કરવાથી આપણે ખોરાકમાં રહેલાં પોષક તત્ત્વોની વ્યાખ્યા ન બાંધી શકીએ તે જ પ્રમાણે અમુક માણસને અમુક શા માટે ગમે છે અર્થનાં તેની અભિરુચિ કેમ તેવી છે તેની, ચર્ચા કરવાથી આપણે કદી પણ કલામાં રહેલી માનવ-પ્રવૃત્તિ શું છે તે સમજી શકવાના નથી.

આટલું તો મેં નામ આપ્યાં છે તેમાંના અર્થો વિચારકોની વ્યાખ્યાઓ સંબંધી. હવે બાકીના રહ્યા તેમની વ્યાખ્યાઓ જોઈશું. પ્રગતિવાદીઓ (હાર્વિન, સ્પેન્સર, વ.) એમ કહે છે કે 'કલાની પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે, અને વિવિધવાસના તથા રમતને લીધે તેનો ઉદ્ભવ થાય છે.'

ખીજી વ્યાખ્યા એવી છે: 'કલા માણસે અનુભવેલા મનોભાવનું, રસ, રંગ, વાણી, શબ્દ કે હાવભાવોમાં પરિણમેલું બાહ્ય સ્વરૂપ છે.' અને ત્રીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'કલા એ ખાસ રચાયેલી હોતુને લીધે અથવા કોઈ બનાવને અંગે ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલી કૃતિ છે અને કલાકારનો ઉદ્દેશ, માત્ર પોતે જ આનંદ અનુભવવાનો હોતો નથી, પરંતુ સાથે સાથે જોનાર અથવા સાંભળનાર પણ આનંદ અનુભવે, એ હોય છે.'

આ ત્રણે વ્યાખ્યાઓ દેખીતી બરાબર લાગે છે. 'છતાં તે પૂર્ણ નથી. પહેલી તો એક રીતે વ્યાખ્યા જ નથી, કેમકે તે કલાની વ્યાખ્યા બાંધવાને બદલે કલાનું મૂળ શું હતું તેની ચર્ચા કરે છે. પ્રાણીઓમાં પણ કલા છે એ હકીકત જણાવે છે. ખીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે માણસ પોતે અનુભવેલા મનોભાવ રસ, રંગ, વાણી શબ્દ કે હાવભાવોદ્વારા દર્શાવે તેનું નામ કલા. આમાં હોય એ છે કે માણસ ઉપરોક્ત રીતે પોતાના મનોવિકાર દર્શાવે છતાં પણ જોનાર કે સાંભળનાર પર તેની અસર વિલક્ષણ ના થાય, તો પછી તેની પ્રવૃત્તિને કલા કહેવાશે? પણ આ વ્યાખ્યાનુસાર તો અસર કરવામાં નિષ્ફળ નિવડે તો યે કલા કહેવાય; એટલે આ વ્યાખ્યા પણ દોષરહિત નથી. ત્રીજી વ્યાખ્યા એક રીતે બહુ મોટી છે-વિશાળ છે; એ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે જેમાં સાંભળનારને તથા પ્રયોજકને આનંદ પ્રાપ્ત થાય તે કલા કહેવાય; ન્યારે ખીજી રીતે તપાસતાં તે ગદ્ય મંદુચિત દેખાય છે; કોઈ દરજ્જે રસમો ઉભરાતાં કામગીરી કલાકૃતિ તરીકે ગણના નહિ થાય કેમકે એ કાવ્ય વાંચવાથી અથવા સાંભળવાથી આત્માનંદ પર જે અસર થાય છે તે આનંદની નથી પણ દુઃખની છે. આમાં કલાકારે અનુભવેલી આનંદની લાગણી આત્માનંદ પણ અનુભવે એ ઉદ્દેશ છે, એટલે આનંદ સિવાય હૃદયની ખીજી કોઈ પણ લાગણી સતેજ કરે તે કલા નહિ, એવો આનો ભોવાર્થ છે.

હવે બાકી રહ્યા ત્રણ વિચારકો: આરકર વાઇલ્ડ, ગાંધીજી અને ટોલ્સ્ટોય. આરકર વાઇલ્ડની કલા બહુ જ વિચિત્ર પ્રકારની છે. તે તો કહે છે કે કલા, બધી કલા અનીતિમય જ છે-હોવા જોઈએ. વળી કહે છે કે કલા અને નીતિ એ જુદી જ વસ્તુઓ છે; એક-ખીજીને પરસ્પર કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, તથા નીતિના નિયમો ને કલાના કાનુનો

તદનં ભુદા જ છે. વળી એક સ્થળે એમ પણ કહે છે કે નીતિમાં આપણે અમુક માણસને અમુક કાર્ય કરવાનો હેતુ શો હોતો એ તપાસીએ છીએ અને પછી જો તેનો હેતુ શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય, તો તેના કાર્યથી નીપજેલા પરિણામની બહુ દરકાર કરતા નથી; જ્યારે કલા તો નેનાથી નીપજેલા પરિણામ વડે જ, સારી યા નરસી કહી શકાય. અહીં મને લાગે છે કે આ વિચારોમાં સંમતિ નથી. એકવાર કહે છે કે કલા તે નીતિ ભુદો છે, એક બીજાને સંમતિ નથી તે બીજાવાર કહે છે કે કલાનું માપ તેનાથી નીપજેલા પરિણામ વડે જ કહાડી શકાય. આનો અર્થ શો ? જો પરિણામથી જ કલાનું સાક્ષ્ય સમજી શકાય તો તો જરૂર કલાને તથા નીતિને સંબંધ છે જ, કેમકે સારી કલાથી જીવન પર સારા સંસ્કાર પડે, તે નરસી કલાથી નરસા સંસ્કાર પડે. ત્યારે શું જો કલાથી જીવન પર નરસા સંસ્કાર પડે તે જીવનને અધોગતિ તરફ નથી દોરી જતું ? અનીતિમય નથી બનાવતું ? તે જો કલા જીવનને અનીતિમય બનાવી શકે છે તો પછી એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે કલાને તથા નીતિને કશો જ સંબંધ નથી. પરંતુ આતો કલામાં નીતિ હોવી જોઈએ કે નહિ એ પ્રશ્નની ચર્ચા યથા; આ ચર્ચાથી વ્યાખ્યા નક્કી નહિ યથા શકે.

ગાંધીજીના કલાના વિચારોનો પાયો સત્ય છે. જો કલા સત્ય તરફ-અથવા તરફ-દોરી જતી હોય તો જ તે કલાને સ્વીકારવા તૈયાર છે. અને તેથી જ એ એમ કહે છે કે 'કલા એટલે આત્મમંચનને પરિણામે નીપજતી વસ્તુ.' સાથે સાથે એમ પણ કહે છે કે 'કલા એ નીતિને અર્થે નહિ, પણ કલાને અર્થે કલા એ-તેમની સમજની બહાર છે.' સમગ્ર કલાનો સમાવેશ તેઓ જીવનમાં કરી નાખે છે અને-તેથી જ જીવન એ કલા કરતાં વિશાળ છે એમ તે માને છે. સૂર્યાસ્ત તથા ચંદ્રોદયને તેઓ શ્રેષ્ઠ પંક્તિના અને હૃદયની કલાના નમૂના તરીકે લેણે છે, કેમકે સૂર્યાસ્તના રૂપ રંગો તથા ચંદ્રોદયનો શાંત પ્રકાશ જોઈને વિશ્વવિધાતાની પૂજામાં તેમનું હૈયું ઉલ્લાસ્ય છે. તે ઉપમા આપે છે, 'કે જેમ, શરીર જો મોક્ષની આડે આવે, તો બ્રામક વસ્તુ છે તેમ આત્માની ગતિને રોકનાર વસ્તુ માત્ર બ્રામક છે. એટલે કે કલા જો આત્માની ગતિનો આડે આવે તો તે પણ બ્રામક વસ્તુ છે. દૂંઢમાં સમગ્ર જીવન દરમ્યાન આત્માની ગતિને પોપક વસ્તુઓમાંની એક, એ કલા છે અને જો કલા આ અર્થ ન સારતી હોય તો તે બિનઉપયોગી છે, બ્રામક છે, અને તેથી ત્યાગ્ય છે.

ગાંધીજીની વ્યાખ્યા એક રીતે સાચી છે છતાં સંકુચિત છે. ગાંધીજી જોને કલા કહે છે તે મને તો શ્રેષ્ઠ પંક્તિની કલા લાગે છે, અને કલાનો જાગ્યામાં જાગ્યો આદર્શ અને ધ્યેય પણ તે જ છે. આત્મમંચનને પરિણામે નીપજતી વસ્તુ તે કલા, એવી એમની વ્યાખ્યા છે. માનવ-હૃદયમાં લિલ્લ લિલ્લ લાગણીઓ છે અને પ્રત્યેક લાગણીના અનુભવ ભુદા ભુદા પ્રકારના છે. વ્યવહારમાં તેમ જ કલામાં આપણે ભુદી ભુદી લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ, અને આ અનુભવથી હૃદય પર અમુક પ્રકારના સંસ્કાર પડે છે. આવી રીતે પડેલા સંસ્કાર કાંતો આત્માની ઉન્નતિ સાધનારા હોય છે, કાંતો અવનતિ કરનારા હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, મૃત્યુ વ્યવહારમાં જ્યારે આપણું નીકટનું ગ્રન્થ મરણ પામે ત્યારે આપણા હૃદય પર મૃત્યુની અસર થાય છે. થોડા વખતને સારુ આપણે નમ્ર પણ બની નરસે છીએ. (કેટલીકવાર માણસ ગાંધીનું ગ્રન્થ જીવન નમ્ર બનીને કે ભક્ત બનીને ગાયે છે;

પરંતુ આવું કવચિત જ અને તે પણ અતિ ઉત્તમ તથા સંપૂર્ણ સંસ્કારી આત્માના સંબંધમાં બને છે.) એટલે કે આપણો અહંકાર તેટલા થોડા વખતને સારુ ગણિત થઈ જાય છે. આ જ અનુભવ કલાદ્વારા પણ કરી શકાય છે. મૃત્યુ વિશેનું કોઈ ઉત્તમ કાવ્ય વાંચીએ તો એ એ લાગણીનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ તથા એટલા વખત દરમ્યાન (એ કાવ્યના અભ્યાસ દરમ્યાન આપણો અહંકાર ગણિત થઈ જાય છે. આવા અનુભવોની આપણા જીવન પર અસર એ થાય છે કે આપણો અહંકાર કંઈક અંશે (અત્યંત થોડા પ્રમાણમાં) ગણિત થાય છે, તથા સહૃદયતા વધે છે, અને તેથી આત્માની ઉન્નતિ સધાય છે. આવી જ રીતે આત્માની ઉન્નતિનો અવરોધ કરનારો અનુભવ પણ હોઈ શકે. દાખલા તરીકે બિભક્ષુ રમનું કાવ્ય અથવા શાશવ-વૃત્તિઓ સતેજ કરે તેવું ચિત્ર. આવું કાવ્ય અથવા આવું ચિત્ર, આપણે વાંચીએ કે નિહાળીએ ત્યારે આપણા પર તેની અસર થાય છે જ, તેના સંસ્કાર પડે છે જ; અને એ સંસ્કાર નરસા છે, કેમકે એવું કાવ્ય વાંચવાથી કે એવું ચિત્ર નિહાળવાથી આપણી પાશવ-વૃત્તિઓ સતેજ થાય છે, પાશવતા વધે છે, અને તેથી આવો અનુભવ આત્માની ઉન્નતિની આડે આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય કે કલાનો અનુભવ, વ્યવહારનાં, અનુભવની માફક આત્માની ઉન્નતિ સાધનારો અથવા અવનતિ કરનારો હોય છે. બેશક આત્માની ઉન્નતિ સાધે તે ઉચ્ચ પ્રકારની કલા છે જ, છતાંયે અવનતિ કરનારી નરસી કલાની અવગણના તો ન જ કરી શકાય, કેમકે બીજા પ્રકારનો અનુભવ પણ પ્રથમ પ્રકારના અનુભવની માફક, મનુષ્ય જીવનની અમુક લાગણીઓ સતેજ કરે છે, પછી કલે તે હલકા પ્રકારની અને દબાવી દેવા યોગ્ય હોય. આટલી અચાનું પરિણામ એ છે, કે ગાંધીજીની વ્યાખ્યા સાચી છે છતાં સંકુચિત છે, એટલે કે કલાનો એક ભાગને જ (બેશક ઉત્તમ ભાગને) લાગુ પડે છે અને બીજા ભાગની અવગણના કરે છે. માટે આવશ્યક છે કે કલાની મોટામાં મોટી વ્યાખ્યા લઈએ.

ટોલ્સ્ટોય અનુસાર ‘ કલા એ માનવ-પ્રવૃત્તિ છે અને તેનો સમાવેશ થોડે અનુભવેલી લાગણી અથવા ભાવનો, રંગ, વાણી, ચળ, સ્વર કે હાવભાવો વડે અન્યને અનુભવ કરાવવામાં થાય છે. ’ કલા, મનુષ્યોમાં પરસ્પર વ્યવહારનું એક સાધન છે. જેમ વાણીદ્વારા માણસ પોતાના અનુભવો અને વિચારો બીજાને કહી શકે છે; સમજાવી શકે છે, અને એ રીતે પરસ્પર સંબંધ બાંધી સમૂહમાં રહે છે, તેમ કલા પણ મનુષ્યોમાં પરસ્પર વ્યવહારનું એક સાધન છે. જેમ વાણીદ્વારા માણસ પોતાના અનુભવો અને વિચારો બીજાને કહી શકે છે, સમજાવી શકે છે, અને એ રીતે પરસ્પર સંબંધ બાંધી સમૂહમાં રહે છે, તેમ કલા પણ મનુષ્યોમાં પરસ્પર વ્યવહારનું એક સાધન છે, અને તેથી જનસમાજમાં એકતા અને સહકાર ફેલાવે છે. સાધારણ રીતે મનુષ્ય-હૃદયની લાગણીઓ તથા ઊંડા ભાવો બહાર કાઢવાને સારુ કલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

કલાનો મૂળ પાયો દરેક મનુષ્યે જન્મથી જ પ્રાપ્ત કરેલી અમુક પ્રકારની શક્તિ પર છે. આ શક્તિને (હું બીજા સારા ચળદના અભાવે) ભાવ તથા લાગણી ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તરીકે ઓળખાવીશ. આ શક્તિવડે એક માણસ બીજા માણસે અનુભવેલા ભાવને સાંભળવાથી કે જોવાથી સમજી શકે છે તથા અનુભવી શકે છે. દા. ત. કોઈ ખૂબ દમતો હોય, તો તેને જોઈને સાધારણ રીતે જ જોનાર હાસ્ય અનુભવે છે; કોઈ માણસ લયંકર

રોગથી પીડાતો હોય ને અસહ્ય દુઃખ થવાથી ચીસો પાડતો હોય તો સાંભળનાર કે જોનાર સહેજે દુઃખની લાગણી અનુભવે છે; આ જ પ્રમાણે, શાંતિ કે અશાંતિની, ધૈર્યની કે, હિંમતની કે કાયરતાની, પ્રેમની, ભક્તિની કે ધિક્કારની, બીકની, માનની કે તિરસ્કારની, દરેક લાગણીનો અનુભવ મનુષ્ય જોવાથી કે સાંભળવાથી સમજી શકે છે, કરી શકે છે; અને આમ કરવાની તેની શક્તિ હોવાથી જ કલા જેવી પ્રવૃત્તિ શક્ય છે. આ ઉપરથી આપણે તુરત કલાની વ્યાખ્યા નક્કી કરી શકીએ કે કલા એટલે ભાવનો સાક્ષાત્કાર. પરંતુ અહિં ધ્યાનમાં એ રાખવાનું છે કે કોઈ માણસ જગતમાં આવે ને તે જોઈ સામે એટલાને પણ જગતમાં આવે તો તે કલા નથી અથવા તો કોઈને હસવું આવતું હોય ને તે જોઈ બીજા પણ હસે તો એ તે કલા તો નથી જ; કેમકે કલાની ખરી શરૂઆત તો ત્યારે જ થઈ ગણાય કે ત્યારે પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ, બીજાને તેનો અનુભવ કરાવવાના ઉદ્દેશથી વ્યક્ત કરવામાં આવે, અને બીજાએ અનુભવી શકે. વળી 'પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ'નો અર્થ એવો નથી કે એ લાગણીઓ વ્યવહારમાં જ અનુભવેલી હોવી જોઈએ; ધણીવાર સ્વપ્નાં કે કદપનામાંયે અનુભવ થાય છે અને તે ઉપરોક્ત શબ્દોમાં આવા અનુભવનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આટલી ચર્ચા પછી જોઈ શકારો કે હવે આપણે કલા વિશે એવું કાંઈક સમજ્યા છીએ કે જેથી અમુક ચિત્ર કે કાવ્ય કલાનો નમૂનો છે કે નહિ તે નક્કી કરી શકીએ. ત્યારે આપણે કોઈ ચિત્ર નિહાળીએ કે કાવ્ય વાંચીએ ત્યારે જરૂર એ પણ સાથે સાથે તપાસવું જોઈએ કે આપણા માનસ પર તેની શી અસર થઈ છે? કેવા સંસ્કાર પડે છે? તે કેવા ભાવ અને કેવી વૃત્તિઓ, જાગૃત કરે છે? આ પ્રશ્નોના જવાબથી જ કલાકૃતિની કિંમત આંખી શકારો, એમ મને લાગે છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રો અને અગમ્યવાદ

ફક્ત પચાસ વર્ષ પૂર્વે ભૌતિકશાસ્ત્રો અને ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન તથા અગમ્યવાદ વચ્ચે ભારે વિરોધ હતો. ધર્મનાં મંતવ્યોમાંનાં જેટલાં ભૌતિકશાસ્ત્રની નવીનવી શોધખોળની વિરુદ્ધ હતાં તેટલાં બધાં તો ખોટાં જ ગણાયાં. વધારામાં જે મંતવ્યો અને સાંપ્રદાયિક વાદો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે, યાતો કાલના નિર્ણય વિષે ભૌતિકશાસ્ત્રથી જુદો વિચાર ઉચ્ચારતા તેમને પણ તિલાંજલિ અપાઈ. ધર્મને નામે વાકતા અનેક વહેમો, હાનિકારક રિવાજો, વિચારો, માન્યતાઓ વગેરે પણ ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગપ્રધાન પ્રગતિના પૂરમાં ધસડાઈ ગયા. પોપની ધાર્મિક સત્તા યુરોપમાં એક સમયે આપણા વૈષ્ણવ આચાર્યો અને ગોંસાઈઓ કરતાં લેશ પણ કમ હતી નહિ. અનેક વહેમોથી અને પાછળથી પ્રવેશોલાં અનેક અનિષ્ટોથી કંઠોળાને માર્ટીન લ્યુથરે પોપની સામે માનસિક સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ફરકાવ્યો. તેને ખબર ન હતી કે એ સ્વતંત્ર્યનો દંદેરો, બાઈબલનો સ્વતંત્ર જુદો પ્રમાણે અર્થ કરીને સમવાનો ન હતો. બંધનમાંથી મુક્ત થયેલ જુદાં જુદાં બાઈબલની સમમાણતા વિષે પ્રશ્ન કરવા શરૂ કર્યા અને “ધર્મ શા માટે ?” “ધર્મની શી અગત્ય ?” વગેરે સંજનજૂના પ્રશ્નો ફરીથી પૂછ્યા. અને તેમના ઉત્તર ભૌતિકશાસ્ત્રના દર્શનથી આપવાને પ્રયત્નો પણ થયા. ત્યારે માનવજુદિ પ્રજુને સ્થાને અને ભૌતિકશાસ્ત્રો અર્થને ઠેકાણે સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન Rationalistic Press Association દ્વારા કેટલાક પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્ર-વેત્તાઓએ કર્યો ત્યારે એ માનસિક બળવાની અતિશયતાનો કળશ ચઢ્યો ગણાય. ત્યાર પછી જુદાં ભૌતિકશાસ્ત્રને, પોતાના માનીતા દર્શન ગણાતા ઘણા કિલ્લાઓમાં પડતાં ગાંઝાં સંભાળવામાં જ એટલો બધો ભ્રમ અને શકિતની જરૂર પડવા લાગી કે તેને ચક્રવર્તી થઈને, માનવજ્ઞાનના સર્વે પ્રદેશો સર કરવાની મેહલંબાકાંક્ષાને કારણે ચૂકવી પડી. સ્થૂલ જગતના જ્ઞાનનો પ્રદેશ વીસ્તારતાં તેને ચારેબાજુએ પોતાના જ્ઞાનની સીમા આવતી જણાઈ. અને તે પણ એટલે સુધી કે રસાયનશાસ્ત્ર પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર મીમાંસાના ક્ષેત્રમાં જઈ પડવા લાગ્યું.

અને વધારે ચોંકાવનારી હકીકત તો એ છે કે આજે ભૌતિકશાસ્ત્રના સૌથી પ્રગતિમાન પ્રદેશોમાં કાર્ય-કારણનો, અત્યાર સુધી આગ્રાધિત ગણાતો નિયમ પણ બંધનકર્તા ગણાતો નથી ! Quantum Theory (ક્વોન્ટમના વાદમાં) આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રકૃતિના રહસ્યનો પડો માનવ ભૌતિકશાસ્ત્રની પદ્ધતિ વડે ઉઘડી શકે તેમ નથી. પરમાણુમાં ગતિ કરી રહેલ ચિદુદ્ધાના વેગનો અભ્યાસ કરતાં તેની સ્થિતિ જાણી શકાતી નથી અને સ્થિતિનો અભ્યાસ કરતાં વેગનું માપ અમંભવિત અને છે ! કોઈ એવી દરખાસ્ત કરે કે આપણે પરમાણુને બીજા પદાર્થ સાથે રસાયનિક કાર્ય કરાવી તેનો અભ્યાસ કરી શકીશું તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરવા જતાં તમારે એક કે તેથી વધારે

Quantum “શક્તિનાં કણો” પરમાણ્વીય કણો કરવાં પડશે. અર્થાત્ કે પરમાણુની આંતર રચનામાં તમે ફેરફાર કરશો. આ સ્થિતિને Principle of Indeterminary “અનિશ્ચિતતા” યાને “સંદિગ્ધતા”ના સિદ્ધાંત કહેવામાં આવે છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રો મૂખ્યત્વે કરીને સ્થૂલ પદાર્થો અને ઘટનાઓના અભ્યાસને પોતાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર માને છે. એટલે તેના અભ્યાસ સુધી સ્વીકૃત નિયમો તોડીને જે ઘટનાઓ બને તે તેની દૃષ્ટિએ વધારે ઉપયોગી ગણાય છે અને શોધખોળનો વિષય બને છે. દુરોપમાં પણ આપણા દેશની પેઠે ચમત્કારિ ગણાય એવી ઘણી ઘટનાઓ બનતી અને બને છે. ત્યાં પણ એવી પ્રમાણભૂત ઘટનાઓ જોડે પુષ્કળ વહેમ, હેતરપંડી, હાથચાલાકી, વગેરે અનિષ્ટ તરતો, જેમ આપણે ત્યાં બને છે તેમ, ભેજસેજ થઈ ગયાં. સ્વાર્થો અને હલકા લોકોએ કેટલીક શક્તિઓના દુરોપયોગ પણ કર્યો. જ્યારે ભૌતિકશાસ્ત્રે બુદ્ધિવાદને અને બુદ્ધિને નવી શોધખોળો વડે અણધારી પ્રેરણા આપી ત્યારે તો બુદ્ધિ વિના બીજું કંઈ પણ સત્ય છે નહિ એમ મનાતું થયું. જ્યારે જ્યારે ચમત્કારોની વાત આવતી ત્યારે ત્યારે તેના ઉપહાસ જ થતો. તેને ગંભીર અને વાસ્તવિક ઘટના તરીકે સ્વીકારવાની જ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ કેટલાયે વર્ષો સુધી ના પાડી. પરંતુ ઘટના એ એવી નહોતી ચીજ છે કે મોટી વહેલી તે પોતાની જાતને પ્રગટ કર્યા વિના કદી શક્તી નથી.

ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં ગુહાવિદ્યાનો પ્રવેશ કેવી રીતે થયો તેના ઇતિહાસ સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ.

આપણા દેશમાં આવી ઘટનાઓ ઘણીએ બનતી હોય છે. (જુઓ, અગમ્યવાદ-પ્રસ્થાન.)

પરંતુ આપણે અહીં એ ચમત્કારી ઘટનાઓની હદને અગમ્યવાદની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સહયતા તરીકે નહિ સ્વીકારીએ. સ્થૂલ ભૂમિકાને એટલી બધી અગત્ય આપવી એ જ શું બૂલ નથી? સ્થૂલ ભૂમિકા છે-તે સત્ય છે, -તે વાસ્તવિક છે પરંતુ કેવલ તે જ છે અન્ય કંઈ નથી એમ માનવું એ કેટલું અસત્ય છે? અને ભૌતિકશાસ્ત્રનું સંકુચિત ક્ષેત્ર જ જરા બાહ્ય ઉપર મૂકીને જીવનસમસના ઉપર દૃષ્ટિ ફેરીશું? તો જણાશે કે માનવ, તાજવાં વડે તોળીને જોખવામાં કે ‘ધડિયાળનો’ કાંટા જોવામાં યાતો માઈક્રોમોટર, સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ અને થર્મોમીટર વાપરવામાં હરહંમેશ ગુંચવિલી રહેવાને નથી જ-મરે. એ બધી સામગ્રી, એ બધાં કારણો ઉપયોગી છે, -કેટલીક સ્થિતિમાં અત્યંત જરૂરી અને અત્યંત અનિવાર્ય હોઈ શકે, પરંતુ સમગ્ર માનવ એ ક્ષેત્રોથી ધણો વિશીળ છે. આળોય દિવસ પ્રયોગશાળામાં શોધખોળ કરનાર ભૌતિકશાસ્ત્રી પણ માણસ છે. તેને જિંદગી આપ છે, તેનામાં રસપ્રતિ હોય છે, તેને કવિતા મળે છે, તે સંગીતનો આનંદ લઈ શકે છે, પ્રકૃતિના દર્શનમાં તેને કાંઈ અગમ્ય સૂરતા રહેલી જણાય છે, -તે એક વ્યક્તિ છે! વિશુદ્ધ ભૌતિકશાસ્ત્રના સૌથી આગળ વધેલા વાદ પ્રમાણે તેની પાંલિ, પરસ્પર ધણાં જ અજપૂર્વક અચકતા અને વેગપૂર્વક પરિભ્રમણ કરી રહેલ વિદ્યુદ્ભવોનો, ન સમજી શકાય તેવી રીતે વર્તતા જોયો છે એ સાવ સાચું, છતાં કાંઈ ભૌતિકશાસ્ત્રી પોતાની પાંલિ જોડે એ વાદ પ્રમાણે વર્તન કરવાની ખૂબ મર્યાદા રહેતી નથી.

ભૌતિકશાસ્ત્રના અડગ પૂબકો કદાચ કહેશે કે “એ બધી બમણા છે, માયા છે, તમારી કલા, સાહિત્ય, કવિતા, જીવન વગેરે.” “સાચું અને વાસ્તવિક તો છે કેવળ ભૌતિકશાસ્ત્ર.” તો આપણે તેને સામો પ્રશ્ન કરીશું કે “મહેરબાન ! ને એ બધી બમણા-માયા જ છે તો તમારાં હેમીલ્ટોનિયન સમીકરણો કઈ રીતે વધારે વાસ્તવિક છે? તાજવાં કાટલાંથી ન લેખી શકાય અને ગણિતશાસ્ત્રીઓથી પોતાની સંજ્ઞાઓમાં ન દર્શાવી શકાય કે ભૌતિકશાસ્ત્રીઓના ગ્રીણાં અને ચોક્કસ મંત્રોથી પણ ન માપી શકાય એવાં જીવનનાં ક્ષેત્રો પણ છે; અને તેમના વિનાનું જીવન કેવું ગુપ્ત, અસિક, સંકુચિત અને કુલ્લક થાય તેનો વિચાર કરી લુઓ ઇ. એસ. એડીંગ્ટન કહે છે “એક સમયે હું જળશાસ્ત્રનો (Hydrostatics) અભ્યાસ કરતો એકો હતો તેમાં નીચેનું સમીકરણ આવ્યું:

$$\frac{P \cdot Y}{g_{em}} = \frac{(L^3 + 2 VK^2 L + \sigma^2) A - I}{(\sigma^2 + 2 VK \cdot ML) G} \cdot \frac{1}{gk (A - IG)}$$

$$= \frac{P \times Y}{g_{pm}} = \frac{L}{gk} \cdot \frac{2 IVK A + (L + VK^2) G}{(A - IG)}$$

Where σ^2 has been written for $gk + T'K^2$ as before ”

ખીજ વખત એક કવિતાનું ચુસ્તક હતું તેમાં વાંચ્યું:-

“દહેર જળમાં ચાલતો, વાંકીયું કી લયકાછને
એકાગ્રતાથી મળીમળી તટપર પડે મીઠે રવે; ”

એમ તર તટ વિશ્વ સઘળું નાગતું પ્રતિબિંબમાં

ઉંચા રહ્યાં ગિરિવર સુણે બધું ગાન ગંભીરતાઈમાં. ”

ભૌતિકશાસ્ત્ર કહેશે-“કલ્પનાની એ બધી માયાનો ત્યાગ કરીને પદાર્થ-નક્કર મંગીન વસ્તુ અને પ્રત્યક્ષ ઘટનાઓ તરફ નજર કરતાં શીખો.” “પવનના દબાણને લઈને હાલતું પાણી, અને હાઇડ્રોસ્ટેટિક્સશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુરુત્વાકર્ષણનું અણ; બંને મળીને પાણીમાં લહરી ઉત્પન્ન થાય છે.”

“પરંતુ-સાહેબ ! તમે જે સંગીન, નક્કર-પદાર્થ કહો છો-તે પણ એક માયા છે કે ખીજું કંઈ ! ને કવિની કલ્પનામાં રૂપક ધારણ કરતી નાણુક લહરી તેના બેન્જનો એક યુદો-અને તેથી માયા છે-તો તમારો સંગીન નક્કર પદાર્થ પણ તમારા બેન્જનો યુદો છે અને બાંલસદિ ઉપર તેનો અધ્યારોપ કરો છો એ જાણો છો ? ઘન પદાર્થમાંથી શોધતાં શોધનાં તમારો સંગીન-નક્કર-પદાર્થ પરમાણુમાં અદક્ષ થઈ ગયો અને પરમાણુમાંએ તમે તેની પાછળ પડ્યા એટલે વિદ્યુત્તણમાં સાવ અશોષ થઈ ગયો લાગે છે ! આપણે એ સંગીન નક્કર પદાર્થ ગુમાવી બેસા છીએ ! ”

કદાચ ભૌતિકશાસ્ત્રી કહેશે “હેવે વિદ્યુત્તણ-Electron અને Proton તો આપણે મેળવ્યા ને ! ” તો કહેવું પડશે કે એ વસ્તુ નથી, પણ તેની સંજ્ઞા માત્ર છે-તેનું જોખું છે-”શોધખોળના શિકારની સરત જ એવી છે કે મૂળ વસ્તુ તેમાં મળે જ નહિ ! ”

ચર્યાતમાં આપણે શુદ્ધિને કહેલું કે “સત્યપ્રાપ્તિ તારું કામ નથી. આ રમૂજ જગતનું રહસ્ય ઇન્દ્રિયગમ્ય સંસ્કારોનો ઘણો બારિક અભ્યાસ કરવાથી થઈ શકે છે, મારે મને પ્રયોગો કરવા દે અને તું ચૂપ રહે—” વારું. પરંતુ આપણે પાઠા તે જ શુદ્ધિ પાસે જઈને કહી રહ્યા છીએ—“આ રહ્યાં સ્થૂલ જગતો, તારી રૂઢિગંધડા વગરની કલ્પનાઓ અને વિચારના અશરીરિ (ભાવવાચક) ઉદ્ભવો કરતાં તે વધારે સંગીન પાયા ઉપર રચાયેલાં છે. પરંતુ તેમાંનું કંઈ (accrual) આમેદજ અને વાસ્તવિક, એ તારા ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાંથી તને ગમે તે પસંદ કર અને તેને વાસ્તવિક બનાવ.”

પ્રકૃતિમાં કવિ જે અગમ્ય રહસ્યનું દર્શન કરીને કાવ્યમાં તેને પ્રગટ કરે છે એ પ્રકારની સુકુમાર આંતરવૃત્તિ દોરી એ સંસ્કારી જીવનનું એક અંગ છે—આ વિચારમાં મતભેદને સ્થાન નથી. આખો દિવસ પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરતાં બેસવું અને કલ્પના, રસિકતા, ઊર્મિ, વગેરેને સ્થાન ન આપવું એ તો સુકચિતતા જ ગણાય અને કલા કે પ્રકૃતિમાં જે આનંદ મળે છે તે આત્મવ્યયનાને આભારી ગણીએ તો એ વૃત્તિને આપણે સારી કેવી રીતે ગણી શકીએ ?

અહીં વધારે અગત્યનો એક પ્રશ્ન આપણે વિચારવો જાઈએ. સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોના ઉપર પડતા સંસ્કારોનો અભ્યાસ કરીને ભૌતિકશાસ્ત્રો જ્ઞાન મેળવે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. પ્રશ્ન એ છે કે એ સિવાય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ શક્ય છે ખરી ? સ્થૂલ સંસ્કારોના અભ્યાસ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવિત છે ? છટ્ટ છે ? ૬.

અને એ પ્રશ્નના જ ઉત્તરમાં આપણે સાચાં અને ઉચ્ચ પ્રકારના અગમ્યવાદનું દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવું જોઈએ. અગમ્યવાદનું બ્યવહારું અનુસરણ કરનારાઓનો દાવો એ છે કે તેઓ આ વિશ્વનું, માનવ આત્માનું, અને પ્રકૃતિનું તથા પ્રાણીની પર રહેલા જગતનું જ્ઞાન ચૈતન્યથી વિશિષ્ટ દશામાં મેળવે છે. સ્થૂળ જગતનો અભ્યાસ કરનાર ભૌતિકશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં પણ આપણે કમળ કરવું પડશે કે, (૧) બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન પણ માનવ ત્યારે મેળવે છે જ્યારે તેની ઇન્દ્રિયમાં થયેલી ક્ષોભ—Sensations ઇન્દ્રિયગમ્ય સંસ્કારરૂપે તેના મગજમાં પરિણત થાય છે. અર્થાત જ્યારે તે ચૈતન્યની એક ક્ષિપ્ર બને છે ! માનવ આ રીતે પોતાના ચૈતન્યમાં થતી ક્ષિપ્રને સુખ્યત્વે કરીને જાણે છે અને બાહ્ય પદાર્થને, ગૌણ રીતે, અનુમાન વડે જાણે છે.

આ દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં જણાશે કે માનવને તેના પોતાના મનની—આંતરની ચેતના સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. એ અનુભૂતિ સીધેસીધી અને કોઈ પણ પ્રકારના સંસાર વિનાની છે ! બાકીનું બધું જ્ઞાન અનુમાન વડે પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જીવન એટલે અનુભૂતિ—Experiences—એવા અર્થમાં લઈએ તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે માનવ પોતાની ઇન્દ્રિયોદ્ધાર જે સંસ્કારોને જાણે છે તેટલામાં જ દષ્ટિ ચર્ચે અનુભૂતિઓ સમાઈ જતી નથી—જાણી શકી નથી. ચિત્તંતરમાં થતી બીજી અનેક પ્રકારની “અનુભૂતિઓ” આપણે સ્વીકારવી જ જોઈએ અને ઇ. એસ. એડીજટન કહે છે :

All I would claim is that those who in search for Truth start from consciousness as a seat of self knowledge with interests and responsibilities not confined to the

material plane, are just as much facing hard facts of Experience as those who start from consciousness as a device for reading the indications of spectroscopes and micrometers.

(Nature of the Physical World, P. 289.)

અગમ્યવાદના અનુયાયીઓ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે અંતરમાંથી મળે છે-અર્થાત્ ચેતન્યમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. અને તે જ્ઞાન જ્ઞાતાનું પોતાનું જ સ્વરૂપ હોઇ તેનો પોતાનો જ આગ તેને જલ્પાય છે.

અર્થાત્ એ પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યથા ૧. સંતાતમક જ્ઞાન-જેમાં ઇન્દ્રિયો પર પડતા સંસ્કારોનો અભ્યાસ કરી ભૌતિકશાસ્ત્રો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ૨. સીધેસીધું-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જે ચેતન્યમાં જ આપોઆપ પ્રગટ-પ્રાપ્ત-યાય છે. (અગમ્યવાદીઓનું)

આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું એક સુંદર ઉદાહરણ એડીંગ્ટન આપે છે-વિનોદનો વિષય લઈને વિચાર કરીશું તો જલ્પુરો કે વિનોદ એ અભ્યાસનો વિષય યથા શકે છે. સાહિત્યનો વિદ્યાર્થી તેના પ્રકારો છૂટા પાડી, તેનાં કારણો શોધી, તેનાં વિષે ધણો જોડા અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી શકે છે. ધારો કે એક માણસે વાતચીતમાં સુંદર વિનોદ કર્યો. આપણો અડંગ અભ્યાસી પ્રથમ વિચાર કરીને નક્કી કરવા શકાયો, “આ વાક્યમાં વિનોદ છે કે નહિ?” અભ્યાસને અંતે તે એવા નિર્ણય ઉપર આવે” કે, “હા, આ વાક્યમાં વિનોદ છે”-તો પછી તેણે હસવું જોઈએ એમ પૂછી તેને હાંમે જ. આ પ્રમાણે જોતાં જલ્પારો કે જો મશ્કરી કે મર્મકટાક્ષ અંતરમાં એકીવંખતે, હાસ્યરસની સાહજિક ભર્મિ પ્રતિક્રિયારૂપે ઉત્પન્ન કરે એ જ વધારે સ્વાભાવિક છે. એ અનુભવ જ એવો છે કે એવું પૃથક્કરણ કરવા જતાં એનો આત્મા-હાસ્ય-જ ઉડી જાય! અને ગમે તેવા જોડા અભ્યાસીને પણ હસવાની નૈસર્ગિક શક્તિ વિના તેના અભ્યાસમાં રહેલ હાસ્યરસનો કેવી રીતે ખ્યાલ આવે? એવો આપણા હોઠો કહે છે તેમ “અનુભવનો વિષય” છે-અભ્યાસનો નહિ. અને વધારે વિશાળ પ્રશ્ન એ છે કે “શું માનવજીવન કેવળ ઇન્દ્રિયગમ્ય સંસ્કારોનું જ ખતમું છે?” ભર્મિઓનું શું? જીવનના હેતુનું શું? જીવનના વિવિધ ધોરણોનું શું? સ્થિતિત્વનું અને અનેક જીવંત સંખલોનું શું? અને માનવના અંતરમાં જોડા “હું કોણ? વિશ્વ શું છે? આત્મા એટલે શું? પ્રભુ કેવો હશે?” વગેરે સનાતન પ્રશ્નોનું શું? એટલે કે વિશ્વ કેવળ પૃથક્કરણ કરવાનો વિષય નથી પરંતુ જીવન ધારણ કરવાનું રચાનું છે. તેમાં માનવે જીવન માળવાનું છે.

અને એ જીવન કેટલું અટપડું-કેટલી દિશામાં પ્રસરી રહેલ છે? એમાં ઇન્દ્રિયગમ્ય સંસ્કારોનું સ્થાન તો છે જ પરંતુ તે ઉપરાંત કલા, સર્જનશક્તિ, ભગવાન પ્રત્યેની અભિપ્રા, જીવનમાં છપાઈ રહેલા કોઈ હેતુનું ભાન અને તેની શોધ કરવાની વૃત્તિ વગેરે અનેક બાબતો પણ આવી રહેલી છે. આ દિશામાં માનવની પ્રગતિ યાય છે તેનો પૂરાવો તેના અંતરમાં જ તેને મળી રહે છે: તેની સાખિનીઓ ચેતન્યમાં જ રહેલી છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધખોળમાં પણ માનવનું પ્રેરકબળ શું હોય છે? -આ જગતમાં વ્યાપી રહેલ કોઈ હેતુનો અપ્રગટ સ્વીકાર.

અને કેવળ સ્થૂલ ઘટનાઓના અભ્યાસમાં પણ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોનો અર્થ કરનાર માનવ-મન પણ યત્રો કરતાં દમેશાં વધારે સાચું ન હોય એમ પણ નથી. આકાશના પટ ઉપર વીસ્તરી રહેલ મેઘધનુષ્ય, ભૌતિકશાસ્ત્રની, દૃષ્ટિએ આકાશતત્ત્વનાં આદિલનો વિશિષ્ટ પ્રકારે ગોઠવાયેલાં હોય છે તેને આભારી છે. તેની ઊર્મિઓ ૦૦૦૦૦૪૦ સેન્ડીમીટર થી ૦૦૦૦૦૬૨ મુધી વીસ્તરેલી હોય છે ! અર્થાત મેઘધનુષ્યને માટે રંગનાં આદિલોનાં કોષ્ટક જોવું એ જ અસંભવ ગણાય.

પરંતુ આગળ જેમ “જલની લહરી” વિષે જોયું તેમ અહીં પણ એ ઊર્મિઓદારા પ્રકટ થતા રંગની જે કદર માનવ હૃદય કરે છે તે જુદા પ્રકારે થાય છે-તેથી કાંઈ ઓછી અગત્યની ફરતી નથી. કારણ કે એવી લાગણી તેનામાં ધર્ષ શકે છે એ બાબતમાં જ માનવ સ્પેક્ટ્રોસ્કોપના યંત્રથી જુદો પડે છે અને સ્પેક્ટ્રોસ્કોપથી જે વિશિષ્ટ બાબતમાં તે જુદો પડે છે તેને માનવ વ્યક્ત કરે તેમાં ખોટું શું હોઈ શકે વારું !

ભૌતિકશાસ્ત્રી કદામ કહેશે કે “ માનવને બલે એવી ઊર્મિ થાય; પરંતુ પ્રકૃતિમાં જે મેઘધનુષ્ય થાય છે તેના હેતુ રંગની આબેહુમ્ અસર ઉત્પન્ન કરવાનો નથી-પણ ”-તો એટલું સામે પણ કહી શકાય તેમ છે કે “ માનવનું અંતર પણ જગતનો જ એક ભાગ છે; અને તેમાં એ ઘટના એ પ્રકારે જોવા માટે જ ચિત્તંત્રની રચના હોય એમ લાગે છે ”—

અને ઇન્દ્રિયગ્રાહ જગતનું પણ આપણું જ્ઞાન કેટલું અપૂર્ણ છે ! તમે દિમાલપતા ઔરિશંકર ચિખર ઉપર છે. એમ ધારો. સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યાં અગમ્ય ગાદ મીન અને શાંતિ તેમ જ નિર્જનતાનો તમને અનુભવ થાય. પરંતુ તમારી પાસે રેડિયોનો સેટ-Set હોય તો ! એનું એ શાંત જગ્યાનું આકાશતત્ત્વ કોલાલસંથી કેટલું જુલ્મ જગ્યારો ! લંડન કે ન્યૂયોર્કની રંગભૂમિના અવાજો, ગર્વશાઓના તાલ અને આલાપો, બેંડના કાન ભરી મેં એવા સૂરો, તમને અશાંત વાતાવરણમાં મૂકી દેશે અને એ જો ને ખરું—વાસ્તવિક છે તો પછી:—

The Isles full of noises,

Sounds and sweet airs that give delight and hurt not,

Sometimes a thousand twanging-instruments

Will hum about mine ears; and sometimes Voices.

આ કાવ્યમાં પ્રનીત થતો આંતરઅનુભવ શા માટે ઓછો સપ્રમાણ !—ઓહો વાસ્તવિક !

“We see in nature what we are equipped for”-(એકીંગટન)
આપણે જેને માટે અધિકારી હોઈએ છીએ તે જ આપણે પ્રકૃતિમાં જેઈ શકીએ છીએ.

અને ઉપર જણાવેલ રદસ્વચ્છ વડે જે અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નરસકારને પાવ ગણીએ, તેને “ અર્થ વચરની મૂર્ખતા ” કહીએ તો એ પણ નક્કી છે કે ભૌતિકશાસ્ત્રમાં એ થુલું કાંઈ ઓછો નથી. જ્યારે માનવની જુદી ૮૪૦૦૫૬ કહે છે ત્યારે તે જરાજર

કાર્ય કરે છે. પરંતુ ૮x૭=૬૫ કરે છે ત્યારે તે ગોચરૂં ખાય છે-એમ કહેવાનો આપણને શો હક્ક છે? જો માનવનું મગજ એ વિદ્યુદ્ભૂતિઓનું જ બનેલું યંત્ર હોય તો, યંત્રતો, ભૌતિકશાસ્ત્ર પ્રમાણે, બીયારું વર્તી જાય છે! તેના પરિણામ ઉપર પાછો "શેરા" શેનો મારાવાનો હોય? રસાયનશાસ્ત્રમાં જે પદાર્થો બને છે તેમાંથી અમુકને "સારા" અને બીજાને "નકારા" એવા વિભાગ તદ્દન અર્થ વગરના છે. તો પછી બીયારા માનવમગજની યંત્રના કાર્યનું પરિણામ શા માટે "સાચું" યાતો "ખોટું" કહેવાય?

અને જો એમ કહીશું કે "એ તો મનની ક્રિયાના અમુક અરબલિત નિયમાનુસારે છે" તો પછી દબલ જ કરવું પડશે કે પ્રકૃતિના અને માનવ મનના નિયમો વચ્ચે સાદૃશ્ય નથી! "આમ થવું જોઈએ" એવી ગલિત માન્યતા જ ભૌતિકશાસ્ત્રોની બહાર છે-વિશિષ્ટ પ્રકારના નિયમના અસ્તિત્વનો તે સ્વીકાર સૂચવે છે. પરંતુ માનવ સાચે જ એક યંત્ર હોય-અને બીજું કંઈ પણ નહિ-તો એક યંત્ર એ પ્રકારના નિયમની અપેક્ષા કરે જ નહિ" એમ કહેવું જોઈએ! યંત્રમાં તો જે ક્રિયા થાય તેનું પરિણામ જ બહાર પડે! એમાં વળી "સારું"- "નકારું", "ખોટું" "સાચું" વગેરે હોય જ ક્યાંથી? એટલે એ સ્વીકારવામાં જ ભૌતિકશાસ્ત્રની પર અગમ્ય એવા કોઈ ક્ષેત્રનો સ્વીકાર (ચૈતન્યના ક્ષેત્રનો સ્વીકાર) રપટ છે.

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ

પાસે સતી મૃદુ યશોધરણી : અશંક,
ફેંડી રહ્યો ધવલરશ્મિ અહા મયંક;
'સ્પર્ધા નથી' સમજીને પુરબ્ધાર ખાલે,
સાચંક દૃષ્ટિથી યશોવદને નિહાળે.

નૈષ્ઠકામ્યના ફળ સમેા પડ્યો સુદાય—
રાહલ તે પર પડ્યો જનની કરાબ્જ;
વળે વીટી કુસુદની કળી જેમ હોય,
નિદોષતા પમરતું ત્યમ દરય રહોય.

છે સાંત સંનિધિ સ્ફુરે હળવે મરુત,
એ ચોગીના ધરની ચોડી કરે અમત,
બ્યાપી રહ્યું સરલ શાંતિતું સામરાન્ય
પ્રાણી બધાં અનુભવે વિરલો પ્રભાવ.

ના તોય કાં તુજ નિર્મોલિત નેત્ર યાય ?
શું તારકા કરી રહ્યા ગ્રિય-ગોષ્ઠી કાં મ ?
કાં મુકતું વદન ? કાં સદ્ બાવશ્ય—
એણા જણાય નૃપ-નંદનની અગમ્ય ?

ના કદી દુઃખ દેખ્યું તે, ભાગ્યદેવી કૃપા કરે,
તોય કાં આંખમાં આજે જડનિમ્બજતા તરે ?
દુઃખીનાં દર્દને તોળે એવી આ ચન્દ્ર-ચન્દ્રિકા,
માયાના દારથ જેવી આ પાસે સતી યશોધરા.
તથાપિ કેમ તું હૂબો વિચારાર્થિ વિગે દવાં ?
અનુવર્તે અહા શું તું જગૃત-સ્વપ્ન કે નવાં ?

વિચાર-સંવેસથી થે પ્રભુદ,
ભડે ધીમે તત્પ્રમદોથી બુદ્ધ,
ભાલે કપોલે દદના તરે છે,
નેત્રો ગદિ નિમ્બજતા દીસે છે.

રાજુ જરા કરતો નયનો ત્રીજાં
પરમ-તત્ત્વ-નિરીક્ષણું મયા ?
પુરત નિમ્બ જાંધો વહે તથા,
નિજમનોમન એ ઉરની અયા.

ખાંધો કેમ રહો મમંત્વ અદિઆ શી મોહજાળે પડ્યો ?
વસ્તુત્વે વિલસેલને વિસરીને હર્ષાદિમાં ફૂલતો,
આલે આ જગચક્ર મંત્રત, નંદિ તેની કશી ધારણા
માથે કાલ-કૃપાણુ નિશ્ચલ રહે ના ધ્યાન તેનું જરા.

ખાંધે જો યજ્ઞમાનની, ચઢી જરાં મેદે પશુ યજ્ઞનું,
જાણે માને મજ્યું, ફૂલી ગરવમાં, આનંદથી ડાહ્યું,
ના જાણે કણમાં બલિરૂપ બિલુ ભાવી યથા આકર
મૂલે તેમ બધાં વિમોહન-ક્રિયાં, આ ચક્ર કેં કાર્યું.

જનની-લાલનમાં લપટી રહ્યો,
ગૃહિણીમા મધુહાસ્યમહિં કર્યો,
વિષય-પન્નગ-મર્મ વિષે કર્યો,
અકલ અંધતમે જઈ ક્યાં ધર્યો ?

અને ત્યાં આખંતી સામે ચિત્રો શાં કરતાં રહ્યાં !
પ્રાઠ હતકોશને જાણે જ્ઞાનતેજે પ્રુધાવતાં.

હા શેગીને મૃત-શ્રવનમાં ગાજતો દુષ્ટ કુષ્ટ
શી શ્રવ્યામાં સહન કરતો ચાતના એ અકથ્ય !
મૃત્યુમાં કે અવર દુઃખમાં નારકીચાતનામાં—
છે પીડા તે જરૂર ન હશે આરલી કષ્ટપૂર્ણ.

શું બંધાઈ શરીરગૃહમાં શેગ ન્યાં રે' સદાય ?
શું બંધાઈ શરીરગૃહમાં અંત જેનો જણાય ?
એ લોકો સૌ દિલગીર બની પેક મૂકી જતા'તા,
નિર્બંધો ના અમર કરતા કાળના કાળજામાં.

છે અંતે હા જરૂર પડતું પ્રાણીનું એમ નિત્ય,
તો કાંજેકું દિલ, મદ બની, એ બધું જો અનિત્ય ?
એ સર્વેનાં દરદ નીરખી બાજી હાય જાતી
ના તેને શું સુખરૂપ રાકું માર્ગ કાર્ષ્ણ જતાની ?

પેહો દંડી સુખરૂપ અહા ! શો ફરે રક્ત મન્ત !
ના જેને કા નિજ, અગર જો વિશ્વ તેનું સમસ્ત.
તેણે શોધ્યું જરૂર જગનું તત્ત્વનું તત્ત્વ શુદ્ધ,
આવું પુંદ્ર તુમ-અતિ-પથે. ઓ ! બિભો રે' વિશુદ્ધ !

તર્કના વેગમાં જોવો પદ એ દારમાં ધરે,
શંકાથી વા અનાગાસે યશઃશ્રી પડખું ફરે.
અચિત્તો સંગમે યોગી-પદ ત્યાં અટકી ગયો
પાછું વાળી જુએ ત્યાં એ દસ્ય શું નીરખી રહ્યો !

ખેંચે જાણે પ્રણય-અગથી એ યશઃશ્રી પ્રસુપ્ત,
વક્રે ભાવે તરવરી રલા શા ઉપાસનું સુક્ત !
એના નેત્રે, અધર ચિહ્નકે ભાલદેશે કપોલે—
દોષિત કાર્પ અવનવી દીસે, યોગીને શું દલાવે ?

એનું એ છે વદન કુમળું ગૌર ને રક્તપૂર
કિંતુ આજે નવિન પ્રતિભા છેડતું દિવ્ય સૂર.
શું જ્ઞાતાનાં વચન સધળાં પ્રાપ્તરૂપે સૂણેલાં ?
ને અદેશે વચન વદવા શું ચહે મર્મધેસાં ?

ધડી એ દસ્ય દેખીને અસમંજસ પામતો
તર્કહિંદોલગાં દીએ—ત્યાં ખરે નખ-તારહો.
ઉડુપાત નિહાળ્યો ત્યાં પૂર્વ સંસ્કાર જાગીઆ
મહાકા તર્કમાતાના મેઠ આગ્યે પૂરા થયા.

સુર-ગણો પણ નિશ્ચલ જો નથી,
સમય પૂર્ણ થયે ખરતા નથી,
ક્યમ ધરી સકું ગર્વ દહે જરા ?
વધુ ન ખેંચ, સલ્પણી યશોધરા.

ક્યમ તને સકું છોડવી પાશથી,
મસિત હું જ રહ્યો યદિ કાલથી,
ન કંઈ શોક કરીશ દહે અલિ,—
અગત-સંગ થઈ અટુલી ભૂલી.

પ્રભુ સનાય કરે તુજને દહે,
'નદિ હું નાથ' વિચારી મુખી થજો
મુજ ભવિષ્ય ન જાણું કંઈ દિશે
તુજ ભવિષ્ય.....?

પરવંની મધ્યમા રોકે, કેમ એ થાય વેખરી !
ગાદરથ્ય છોડીને આદ્યો સં-પરને દદ પાદ દે.

પ્રતાપરાય પ્રભાસકંઠર પડયા

આજે આપણે ક્યાં ઊભા છીએ ?

સુમસ્ત વિદ્યે કોઈ ન સમજી રહાય તેના વિચિત્ર સંજોગો વચ્ચે આજે સપડાય છે હજારો પાંચ વર્ષોમાં આર્થિક મદીએ દાટ વાળ્યો છે રાષ્ટ્રવાદનું લઘાનક ભૂત દરેક વિચક્ષણ ગળ્યોતે પણ વગર છે. જનતાએ સમજી જવું આવશ્યક છે કે રાષ્ટ્રપ્રેમ એ નૈતિક ફરજ છે ગભીર જવાબદારી છે જ્યારે કે રાષ્ટ્રવાદ જગતનું નિકલન કાઢનાર મહાન શસ્ત્ર છે રાષ્ટ્રવાદનું હળાહળ વિષ આજે દરેક દેશની રંગેરંગમાં પ્રસરી ગયું છે અને તેથી જ આ અવિશ્વાસ, તોફાન અને મહા વિગ્રહના હુતાશન ચોતરફ સળગતા જોવામાં આવે છે આ રાષ્ટ્રવાદના વિષથી 'સ્વતંત્ર વ્યાપાર'વાદના સુસ્ત દિમાયતી અને અનુયાયી ઇંગ્લેન્ડે જકાતી દિવાલો ખડી કરી છે પોતાની મેકની ક્રાટગેમાં વિપુલ સુવર્ણ જથ્થા પડેલા છતાં સોનાનું ધોગણ છોડવાની ભ્રમણાને વશ થાય છે સામકપ્રજના હિતો સાચવવા ગરીબ હિંદ ઉપર એ જ રાષ્ટ્રવાદ ૧ શી ૬ પે જેટલું કૃત્રિમ હુઆતેનું દુઝિયામણ ઠાકી બેસાડે છે રાષ્ટ્રવાદનું ત્રિપ પ્રત્યેકની આંખોમાં હોનાયો ઉચ્ચ હેતુઓ માટે બોલાવેલી પરિપટો નિષ્ફળ નિવડે છે શુદ્ધભણ્ણો નિકાન લાવના મગેલી લોસા પરિપટની કરુણ કથની હજી વિસારે પડી નથી ત્યાં તો આર્થિક પરિપટનો મૃત્યુધટ વાગી રહ્યો છે શસ્ત્રબંધીની વાતો કરતાં દેશો આ રાષ્ટ્રવાદના દેહની અસર તથા શસ્ત્રમરજનમ ગજનનાક નધારતા રહેવાના ચોકાવનારા સમાચાર સાંપડે છે આ રીતે પ્રતિપત્તે એવા વિચિત્ર સંજોગોમાં ઉપરિચિત થાય છે કે જેનો નિકાલ લાનવામાં આજના અર્થશાસ્ત્ર વિશ્લેષકો, પ્રખ્યાત રાજનીતિજ્ઞો અને વિચક્ષણ વૈજ્ઞાનિકો નિષ્ફળ થયા છે બન્ને કેટલાકે રાજનીતિજ્ઞોએ પરિસ્થિતિને અવિચક્ષણ રીતે અવૈજ્ઞાનિક રીતે અડકીને વધુ કઠગી કરી છે

આવા કટોકતીના સમયે હિંદનું આર્થિક નાવકુ ઝઈ દિશામાં જોના ખાય છે, એ વિચારવું ખાસ આવશ્યક છે એ તો આજે સુવિલિત ઘટના છે કે હિંદ એક દેવાદાર દેશ છે ૧૯૨૯માં શ્રી ૭ ડી. શિરનાએ લારતવર્ષ ઉપર દેવાનો કેટલો ભાગ છે તેની મમાલોચના નીચે મુજબ કરી હતી

પૌડ (કરોડમાં)

સ્ટર્લિંગ દેવું અને રેલવેમાં રોકાણ	૪૦
મ્યુનિસિપલ અને બંદરો વગેરે (Port Trusts) માં રોકાણ	૧
હિંદમાં રજિસ્ટર્ડ થયેલી કંપનીઓમાં થયેલું રોકાણ	૧૦
હિંદમાં કામ કરતી ૫૦૦ બહાર દેશાવર રજિસ્ટર્ડ થયેલી કંપનીઓમાં મૂડીનું રોકાણ	૨૦
રૂપિયાની સીક્યુરિટીમાં ગેકાએતી મૂડી	૧૫
ઉપરની માત્રોમાં મમાયેરી નહિ એવી અન્ય રોકાણો મૂડી	૧૪

આટલી માયાદુટ બોળે દિંદને વેદવે પડે છે. તદુપરાંત નોંધવું જરૂરી છે કે આ આંકડા તો ૧૯૨૯માં બેગા કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યારપછીના સમયમાં તો મંદીની ભયકર ઓટ આવી છે. ખેતી નાશ પામી છે. વેપારવાણિજ્યનો શૂકો યથા ગયો છે. કેટલાક ધંધાના નફા ખૂબ જ ઘટી ગયા છે ત્યારે કે બાકીનામાંથી નફાનું તરત અદશ્ય થયું છે. સફર પેઢીઓ નાદાર થવાની અણી ઉપર છે. ત્યારે તેનાથી બિલકુલ સંતોષ રહેવું ૪૦ કરોડ પૌંડથી વધીને ૪૩ કરોડ પૌંડ જેટલું થયું છે. ધંધામાં રોકાયેલી મૂડી આજે ઓછો નફો લાવી શકતી હશે તો પણ જગજગત માતખર રકમોનાં ભરણાં પ્રતિવર્ષે કરવાં પડે છે. આ રકમમાં તેવીશ કરોડ જેટલી ગંજાવર સંખ્યા ઉમેરવી જરૂરી છે. આ રકમને 'હોમ-આર્થસ' કહેવાય છે. દિંદના જૂતપૂર્વ વાર્ષિકરોગો, ગર્વનરો વગેરેના પેન્શનો તથા દિંદને અંગે બિટનમાં થતા ખર્ચાઓ કુદલે ઉપરોક્ત જેટલા થાય છે. પાકપુરતકોમાં 'હોમ-આર્થસ'ના મથાળા હેઠળ ૪૦ કરોડ રૂ. ટાંકેલા નજરે પડશે. પરંતુ તેમાંના ૧૭ કરોડ તો બ્યાજ પેટે હોવાથી કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. આવડી મોટી રકમ ભારતવર્ષને પ્રતિવર્ષે મોકલવાની ફરજ પડે છે.

પરંતુ અનિષ્ટની હદ એટલે મુધી આવી અટકી જતી નથી. ખીર્ણ કેટલાંય નાણાં 'અદશ્ય નિકાસ'ના બહાના તળે આપણે મોકલીએ છીએ. સ્ટીગરનું તુર, બાકુ, વીમો વગેરેમાંથી રળતી પરદેશી પેઢીઓ પોતાનો નફો 'અદશ્ય નિકાસ' રૂપે મોકલે છે.

'દૃષ્ય સ્વરૂપે' આપણા વેપારની તુલા નીચે મુજબ છે:

(હજાર રૂપિયામાં)

વર્ષ	વધુ નિકાસ	વધુ આયાત
૧૯૨૦-૨૧		૮૮,૩૯,૮૬
૧૯૨૧-૨૨		૪૬,૧૭,૧૬
૧૯૨૨-૨૩	૯,૩૧,૬૯	
૧૯૨૩-૨૪	૭૬,૬૬,૧૫	
૧૯૨૪-૨૫	૫૨,૮૪,૮૬	
૧૯૨૫-૨૬	૯૯,૧૬,૨૪	
૧૯૨૬-૨૭	૩૦,૯૧,૧૨	
૧૯૨૭-૨૮	૩૬,૯૮,૦૬	
૧૯૨૮-૨૯	૪૪,૯૦,૧૬	
૧૯૨૯-૩૦	૪૬,૫૦,૩૬	

કુલ ૩,૯૭,૨૮,૬૪

૧,૩૪,૫૭,૦૨

ઉપરના આંકડા ઉપરથી ફલિત થાય છે કે પ્રતિવર્ષે આપણે ૧૦૦ કરોડની આવક કરીએ છીએ તે ઉપરાંત ૨૬ કરોડની નિકાસ કરીએ છીએ. આ કોટકમાં ચલત્તા પડીના આંકડા સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરે છે કે આપણા નિકાસ-આપાર તફાવત પડી ગયો છે. જાપાનીસ

વગેરે માલ તદ્દન સરતો હોવાથી આપાત વધી છે. વેપારનાં બંને પાસાં સમતોલ કરવા માટે અને હુંડિયામણ ટકાવવા માટે દિદે પીળી ધાતુની નિકાસ શરૂ કરી છે. આજની સુધીમાં ૧ અબજ અને ૪૧ કરોડ રૂ. ની કિંમતનું સુવર્ણ હિંદનો કિનારો છોડી ગયું છે. આ વિગ્રહ પહેલાંની પરિસ્થિતિ સાથે આધુનિક મામલો ઠીક સમાનતા સાથે છે. પરદેશી દેવું કુદકે ને ભુસકે વધતું જાય છે. ૧૯૧૦માં ૩૬૬ કરોડ પૌંડનું દેવું હતું તે આપારે ૧ અબજથી પણ વધારે ભારે થઈ ગયું છે.

પરંતુ લેન્ડાઈ પહેલાંની પરિસ્થિતિ આજના કરતાં એક વિશિષ્ટ રીતે જુદી પડે છે. તે વખતે ભાવના અને વર્તાવ એવાં હતાં કે ધધામાં મળતા નફાનું રોકાણ પણ અત્રે થતું. આ રીતે તે સમયમાં દેશી અને પરદેશી મૂડીના સંયોગીકરણથી વેપારહિલોગો ખોલવાનો ખુબ અવકાશ હતો. પરંતુ આજે ભાવના પલટાઈ છે. પરદેશીઓ પોતાનો નફો બનતી તાકાદિ પોતાના દેશ મોકલવાની ખાસ તબવીજમાં રહે છે. દરમિયાન મંદીથી વસ્તુના ભાવ તદ્દન ઉતરી ગયા છે. આ રીતે નાણાંમંજર ઉપર ભેરડો બોળે પડ્યો છે. આજે રૂપિયો એ બધો વચ્ચે પીસાઈ રહ્યો છે. (૧) મૂડીની નિકાસ. (૨) માલના બગડી ગયેલા ભાવ—૧૯૨૦માં જે ભાવ હતા તેના આજે ૬૦ ટકા જેટલા થઈ ગયા છે. એ હકીકત ચુપ્તરહસ્ય તરોડે રહી શકી નથી. મંદીથી મોકાણ સર્વત્ર ગવાય છે અને આજનો માનવી આ કષ્ટચરસપૂર્ણ કારસંગીતમાં સાદ પૂરે છે.

પરંતુ આ કષ્ટ કહાણી આટલેથી જ અવિરામ પામતી નથી. હુંડિયામણની 'નીતિ'એ જે કે વાસ્તવિક રીતે 'અનીતિ' જ છે. હિંદનું નબબોદ વાળ્યું છે. ૧ શી. ૬ પેન્સનું હુંડિયામણ કેવી વફતાથી નળવવામાં આવ્યું છે, એ તરફ થતા પ્રળપોકારનો કેવી નિબુરતાથી અનાદર કરવામાં આવ્યો છે, વગેરે હકીકતો વર્તમાનપત્રના વાચક માટે અબણી રહી શકી નથી ચલણને એકદમ સંકોચાઈ દબન, હુંડિયામણને કૃત્રિમ રીતે શી. ૧. ૬ પે. ના કુગાવેલા ભાવ ઉપર નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આવા નબળા પાયા ઉપર રહેલું હુંડિયામણ સરકારી ટેકા વિના ટકી શકે તેમ ન હતું. નાણાંબીડ ખૂબ જ કરવાથી, ચલણ અતિશય સંકેચવાથી અને વારંવાર ભારે વ્યાજના દરે જાછીના લેવાની સરકારી નીતિથી (આઠ ટકા સુધીનું દેવાણિયું વ્યાજ ભરતાં હિંદી સરકાર અચકાઈ નથી!) આ કૃત્રિમ હુંડિયામણ જાણું રહી શક્યું છે. આવી નામોશી ભરી નીતિનો આશ્રય લઈને પણ સદરહું હુંડિયામણને વળગી રહેવાની સરકારે જીદ પકડી હતી અને હજી સુધી છોડી નથી. દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય સંજોગો પલટાયા. સ્ટર્લિંગ નાદાર થયો. તે એક સરકારી વચનવાળું કાગળનું પતાકડું થઈ ગયું. સ્ટર્લિંગ ગદલે સોનું આપવા એક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ બંધાવેલી હતી તેને ત્યાંની સરકારે જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી. એ કોઝકેટીના સમયે એક મુદ્દાસરનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. રૂપિયાનું લાસ સ્ટર્લિંગ સાથે જે સિદ્ધાંતની રૂએ કરવામાં આવ્યું હતું તે નાશ પામ્યો. રૂપિયા અને સ્ટર્લિંગના છૂટાછેડા કરવાની આ અણુમોલ તક હતી. પરંતુ કમનસીબે આ ગેળી મદદનો લાભ લેવામાં એમની સરકાર નિષ્ફળ નીવડી. નાણાંશાસ્ત્રીના કેટલાક ધમપજાડા બાદ દિંદી સરકારે વિજ્ઞાપતની સરકારની આગાથી રૂપિયા-સ્ટર્લિંગનું લાસ 'હિંદ' વિધિએ થયું એમ જાહેર કર્યું. સ્ટર્લિંગ પતિદેવને ગલે જીવલેણ દાવ લાગ્યું પડ્યો હોય

છતાં રૂપીચુંદરીએ તેની સુશ્રુષા કરવી જ જોઈએ. તેની પાછળ ધસડાવું જોઈએ અને પોતાના 'સ્ત્રીધીન'માંથી દવાદાર (સુવર્ણની 'ભસ્મ') માટે નાણાં કાઢવાં જોઈએ ! એવી 'નૈતિક સમજદારી' અત્રેના શાસનકર્તાઓના હૃદયમાં ઉગી તીકળી. આ જવાબદારીનું ભાન તેઓએ કરાવ્યું અને એક પ્રતિજ્ઞતા નારીની માફક તેનું પાલન આગળી ઘડી સુધી કરવામાં આવે છે. અસ્તુ.

હુડિયામણના પ્રશ્ન માટે અણુધાર્યા મંજેગોએ તક આપી. પરંતુ બીજાં દેવાંનો પ્રશ્ન હજુ અકળાવનારો યથા પડ્યો છે. આતો તોડ કેવી રીતે કરવો તેના માટે લુદાં લુદાં મંત્રોએ અર્થશાસ્ત્રીઓ રલુ કરે છે. ઉદામપક્ષ તેની નિષ્પક્ષ તપાસ માગે છે અને ત્યારબાદ જ દેવા-લેણાની સ્થિતિ વિશે નિકાલ કરવા આહે છે. આગળી ઘડી લગી આ જટિલ પ્રશ્નનો ઉકેલ યથા શક્યો નથી.

પરંતુ જો સિટીશ મૂડી રોકનારાઓ પારે તો આ જટિલ પ્રશ્નનો ઉકેલ તરત જ લાગી શકાય તેમ છે. ચાવી તેમના હાથમાં જ છે. આજે તે ચાવી વાપરવાની તેઓ આના-કાની કરે છે તે ભારતનું કમનસીબ છે. જો સિટીશ ચાપણુવાળાઓ નિશ્ચય કરી હિંદમાં વસાહત કરે તો સરળતાથી આ મંબીર જવાબદારીઓનો બોજો ભારતના શિર ઉપરથી ઉતરી જાય. આજે તેઓ હિંદને શિકાર કરવાની બ્રૂમિ તરીકે લેખે છે-જેમ અને તેમનાણાં અને સત્તાના બળથી વધુને વધુ નફો મેળવી પોતાના સ્વદેશ મોહલવાની તેઓ ચીવટ રાખે છે. પરંતુ જો તેઓ ઈંગ્લંડમાં નાણાં માફલાની માથાફાડ ન કરે અને અત્રે જ વસવાટ કરે તો તેમની સધળી સંપત્તિ રાષ્ટ્રધન યથા જાય. હિંદ તેમને આ ઉદાર પગલું ભરવાને વિનવે છે, અને તેમ અને તે બંનેના દિલની દૃષ્ટિએ ખૂબ આવકારદાયક છે.

સાદી સમજ સૂચવે છે તેમ જેનું ઘટાડવાનો બીજો રસ્તો નિકાસ વેપાર વધારવાનો છે. આના અંગે આપણે હુડિયામણના પ્રશ્નની દૃઢ મીમાંસા કરી ગયા. નિકાસ વેપાર વધારવા માટે અગત્યની સરત માલ વધુ ઉત્પન્ન કરવાની છે. અને તે માલ જગતના બજારોમાં દરીફ ઉત્પાદકો સામે મૂકવાની શક્તિ પણ જોઈએ. હવે આ ઉત્પન્ન કેવી રીતે વધારવું એ મહાન કોપડો ઉપરિચિત થાય છે.

ભારતવર્ષના કરોડરજ્જુરૂપ ખેડૂતો ૯૦૦ કરોડ દેવાના દાવાનજમાં સળગી રહ્યા છે. દિનપ્રતિદિન આ દરજ વધતું જાય છે. ખેડૂતો પોતાની 'આવક'માંથી આ દેવાની રકમનું પૂરેપૂરું વ્યાજ પણ ભરી શકતા નથી તેથી આ બોજો વધતો જ જાય છે. દિંદી મનુષ્યની સરેરાશ આવક રૂ. ૪૫ છે એમ કેટલાક વખત ઉપર અર્થશાસ્ત્રીઓએ નક્કી કર્યું હતું. આ ગજબનાક મંદીના સમયમાં તેમાં ગંજવર ઘટાડો થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રકમમાં શ્રીમંતોના જગજગત આવકના આંકડા દાખલ થયા હોવાથી તેટલું પ્રમાણ બાદ કરવું જોઈએ. આ રીતે માથાદીક આવક અતિશય મામુલી યથા જાય છે. ભારતવર્ષ કઈ રીતે ટકે છે એ વિચાર ખરેખર મગજને મૂઢ બનાવી દે તેવો છે. ચાવી અતિશય કરજપ્રદ દશા-કાળો કંગાસિયન માટે કોણ જવાબદાર છે ? સ્ટર્લિંગ સોનાથી અગ્રગ થયાથી સોનાના પ્રમાણમાં તેની કિંમત ધટે એ મદદન થતી છે. સ્ટર્લિંગ અને રૂપિયાનો વિવાદ થયો

હોવાથી તે મુજબ રૂપિયાની કિંમત ઘટી છે પરંતુ તેથી કાંઈ રાહત મળી નથી. સરખામણી માટેના 'એકમના આંકડા' (Index Figures) ઘટી ગયા છે અને સઘળાં વિરુદ્ધ બળોએ એકત્રિત થઇને ખેતીનો નાશ કર્યો છે:

	દાણા	કઠોળ	ચાર	તેલીબીયાં	સરસિયું તેલ	શણ
૧૯૩૧	સપ્ટેમ્બર ૭૩	૯૧	૬૩	૭૮	૬૫	૫૧
	ઓક્ટોબર ૭૭	૯૧	૬૮	૮૮	૬૪	૬૨
	નવેમ્બર ૭૬	૯૬	૭૫	૮૦	૬૫	૬૦
	ડીસેમ્બર ૭૮	૧૦૮	૬૮	૮૦	૬૫	૫૮
૧૯૩૨	જાન્યુઆરી ૭૬	૧૦૬	૬૨	૮૧	૬૫	૫૨
	ફેબ્રુઆરી ૭૨	૯૫	૬૨	૮૪	૬૫	૫૧
	માર્ચ ૭૦	૮૬	૬૦	૭૨	૬૧	૪૯
	એપ્રિલ ૬૬	૮૩	૫૯	૭૧	૬૧	૪૫
	મે ૬૬	૮૭	૫૭	૭૨	૫૭	૪૨

આવીરીને વસ્તુરિયતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી રહી છે. ગીરવી અને દેવામાં અપાયેલું સોનું ભારતનો કિનારો છોડે છે. સુવર્ણનું ધોરણ દાખલ કરવાના આદર્શવાળી હિંદી સરકાર આ સોનું ખરીદવાનું ઔચિત્ય સમજવામાં બેઠકરાર રહી છે. બલકે ખજાનચીએ આ સુવર્ણનિકાસને 'વાસ્તવિક અને સ્વાભાવિક' ગણી છે. આજદિન સુધીમાં ૧ અમજ ૪૧ કરોડની રકમની પીળી ધાતુ હિંદથી રીસાઇને બહાર ચાલી ગઇ છે. જેમ જેમ સ્ટર્લીંગ દબાય છે તેમ તેમ સોનાના ભાવ વધે તે સ્વાભાવિક છે, અને તે વખતે સોનાના નિકાસ વ્યાપારને ખૂબ હિતજન મળે છે.

૧૯૩૧-૩૨ના સોનાની નિકાસના આંકડા તથા સરકારી તિજોરીથી થયેલા વેચાણના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

મહિનો	સુવર્ણ નિકાસ	સરકારી તિજોરીથી થયેલું સોનાનું વેચાણ.
એપ્રિલ		
મે		
જુન	૬૪	૭ કરોડ
જુલાઇ	૪૩	
ઓગસ્ટ	૨૯	
સપ્ટેમ્બર	૨૯	
ઓક્ટોબર	૯૦૫	
નવેમ્બર	૮૫૭	
ડીસેમ્બર	૧૭, ૭૭	
જાન્યુઆરી	૯૨૭	
ફેબ્રુઆરી	૭૫૭	
માર્ચ	૬૮૯	
૬૦,૭૭ લાખ		૭ કરોડ

આ આંકડા અતિશય અધૂરા છે તેમ છતાં અત્રે આપવાનો આશય એ છે કે સ્ટેલિંગ દવાયાથી સોનાની નિકાસ ખૂબ વધી છે, અને લોકોની સુવર્ણ સંધરવાની શક્તિ ખૂબ નબળી પડી છે.

પરંતુ સોનાનો આ પ્રકારનો પ્રવાહ અમુક વખતે અટકશે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જ્યારે સોનું બહાર દેશાવર મોકલી શકાશે નહિ ત્યારે આયાત કુદરતી રીતે જ અટકશે. ભાવો તદ્દન બેસી જશે. લોકોની ખરીદશક્તિ અતિશય કુંડિત થઈ જશે. તે વખતે વીધોડી અને વ્યાજની રકમો ભરવી અતિશય દુષ્કર થઈ પડશે. સોનાની નિકાસ કરવામાં પ્રોત્સાહન આપનાર હિંદી સરકાર નિકાસને અંગે જે મામુલો લાલ બીઠાવે છે તે તેને સોંસરો નીકળશે. આજે લગભગ દોઢ અબજના નોટ પ્રજ્ઞમાં વધુ ફરતા હોવાથી ચલણ વિસ્તાર પામ્યું છે. વેપાર-મંદી હોવાથી ઉદ્યોગ એને ખીજ સાહસોમાં નાણાં રોકવાની જગર ચાલતી નથી. નાણાંની આ રીતે ખુબ છૂટ બજારમાં દેખાય છે, તેથી વ્યાજના દર ઘટે છે. સરકાર સસ્તા વ્યાજે લોનો ઉધરાવે છે, સસ્તા વ્યાજે આગલી લોનોની ફેરબદલી કરે છે અને ખીજું નાણું ગેળરી સાહસો કરવા પ્રેરાય છે. જ્યારે સોનાની નિકાસ બંધ થશે તે દરમિયાન રફતે રફતે આ નાણાંની છૂટ અદશ્ય થશે. સ્થાનિક મૂડીવાળાઓ રક્ષિત વ્યાપારો જેવા કે ખાંડના કારખાના વગેરેમાં પોતાનાં નાણાં રોકશે, મશીનરી ખરીદવા માટે પરદેશ મોકલશે અને આવી રીતે આ સંઘર્ષનાં નાણાં 'અફેઈ' થઈ જશે-અસ્તવ્યસ્ત વેરાઈ જશે. સોનાની નિકાસ બંધ પડશે ત્યારે પ્રજ્ઞની ખરીદશક્તિ તદ્દન ઘટી જશે અને આપણો દેશ ખૂબ જ લયંકર અવસ્થામાં મૂકાશે. હું કોઈ મહાન ભવિષ્યવાદી નથી પરંતુ મારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે હિંદ અત્યારે કોઈ એવા આરા તરફ ધસડાઈ જાય છે કે જે વચમાંથી તેના રક્ષણના ઉપાયો મેળાશે ખીજ સવળા માર્ગે ચડાવવામાં નહિ આવે તો જખરજખરત આર્થિક અંધેર વ્યાપશે. આ પરિસ્થિતિનો તોડ કેવી રીતે લાવવો?

હવે આપણે સરકારી નાણાંરિયતિ તપાસીએ:

મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક સરકારોના બજેટમાં હંમેશાં ખાડા જ હોય છે. તેમના ખાડા લગભગ કહેવતરૂપ થઈ ગયા છે. ૧૯૩૧-૩૨ માં ૨૧ કરોડનો જખરજખરત ખાડો હતો. સ્વાભાવિક રીતે સલાહ મળશે કે જે ખર્ચ આવક કરતાં વધારે હોય તો કરવેરા વધારીને પૂરું કરે, પરંતુ અનુભવોના અંતે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે કરવેરા નાંખવાથી હવે હિંદમાંથી આવક વધે તેમ નથી. અમુક મર્યાદાએ 'ઘટતી નિપજના કાયદા'નો અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે-તેમ, અમલ શરૂ થાય છે. આ કારણથી ખર્ચ ઘટાડવાના ઉપાયો આદરવાની ભલામણ થાય છે પરંતુ ખરા હૃદયપૂર્વક આ ઘટાડા કરવામાં આવતા નથી. અર્થેદ્ય ઉપાયોથી આ દિશામાં કશી સાર્થકતા પામી શકાય તેમ નથી. કોઈ નિપ્પુણત 'સર્જન' રોકવામાં આવ્યો હોય તો સડેલા અથવા ગિનજશરી ફેટલાય બાગો હરાડી દેશે અને આ રીતે 'ચોમસ કમીટી' કરતાં અનેકગણો વધુ ઉપકારક નીવડશે. દેવું કરીને પણ ચાકુ ખર્ચા નિભાવવાની નીતિ આધુનિક વિચક્ષણ સરકારે સ્વીકારી છે. એ ખરેખર જોટલું આશ્ચર્યજનક છે તેટલું જ શોચનીય છે. નાણાંની છૂટના લીધે મુરોપિયન વેપારીઓ, મૂડીદારો, દેશી રાજાઓ લોનો લેવા પતંગિયાંની માફક ફૂંદી પડે છે અને સરકાર આ નાણાં પથેજ

હોવા છે, પરંતુ નાણાં ઉછીનાં લેવાની નીતિનો અથવા નવા કરોનો આધાર હવે રાખવો યોગ્ય નથી. મજબૂત હાથે લશ્કર વગેરેમાં ગંભીર ઘટાડા કરવાની અનિવાર્ય જરૂરત છે, અને આજે નાણાં બજારમાં જે છૂટ છે તેનો લાભ લઈ સરકારે રાષ્ટ્રહિત ઉપયોગી સાહસોમાં નાણાં વધુ ખર્ચવાનું મમજવું જરૂર છે.

સરકારે લોકનાયકોના સહકારથી દેવાનો મહાન હુગર તોડવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ, બુદ્ધિયુક્ત આચારવાદ જ આ દારુણ પરિસ્થિતિમાંથી બચાવી શકે તેમ છે. પરંતુ કાર્યકરોએ આંધળી શ્રદ્ધાથી ખૂબ ચેતવાનું છે. મનુષ્ય સ્વભાવે આંધળી શ્રદ્ધાનું અનુકરણ કરીને ખૂબ જ પછાડો - ખાધો છે, અને જો તેમાંથી પદાર્થપાક શીખવા, જેટલી સમજ-શક્તિ દર્શાવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા તો જમાતમાં બેવકૂફ નં. ૧ થઈને હાંભીપાત થઈ શું એટલું જ નહિ, પરંતુ ભવિષ્યની પ્રજાને આપણે જોડા કુવામાં ઉતારી દઈશું. 'કર્મયોગ' અનિવાર્ય થઈ પડ્યો છે. ઈંગ્લેન્ડે જારે સોનાનું ધોરણ છોડ્યું ત્યારે તે વખતે સોનાના ધોરણવાળા ખીજા દેશોને પૂછવા જવામાં તેણે વખત શુભાચો ન હતો. પોતાની પરિસ્થિતિ શાંતિથી અવલોકી મજબૂત હાથે તેણે આ પગલું લઈ્યું. તેને અંગે મજૂર સરકાર નાથ પામી અને કોઈ અજબ ત્વરાથી સંધા પક્ષોનો સહકાર મેળવી નૂતન રાષ્ટ્રીય સરકાર જન્મ પામી. આ સંઘર્ષ સીનેમાની શીલમની ઝડપથી બનવા પામ્યું કે જેથી જગત સ્તબ્ધ થઈ ગયું. જાપાન પણ તે જ પથે પરવડ્યું. અને કોઈ જાદુઈ રીતે પોતાનો નિકાસ વેપાર ખૂબ જ વધારવામાં સફળ થયું. અમેરિકાએ પણ એ જ માર્ગનું અનુકરણ કર્યું. બ્રાઝિલમાં છત્ર-છાયા તળે પોતાની, તેનું કુદ ધાવતી હિંદી સરકારે આવા પ્રકારની કાંઈક નૈતિક હિંમત બતાવવી જોઈ એ. નાણું અતિશય સસ્તું છે તે પણ આ દ્રષ્ટિએ ખૂબ લાભકારક નીલકી શકે તેમ છે. કોઈ આસ્થાની સુસ્તાની ન થાય તો આજના રૂડું ટકાના બેંકરેટમાં ઘટાડો થવો અંબવિત લાગતો નથી. કારણકે તેથી ચાલુ હુડિયામણને ટકાવવામાં મુશ્કેલી પડે એટલું જ નહિ પરંતુ ઇમ્પીરિયલ બેંકે પ્રથમથી ભારે વ્યાજ લીધેલાં નાણાં હોવાથી તેને તુકડાની પડે છે. આ કારણથી અર્થશાસ્ત્ર વિશારદો બેંકના ચાલુ વ્યાજવાદના દરથી ઘટાડો થાય તેમ માનતા નથી.

હિંદી ખેડૂત દેવાના દારુણ દુઃખમાં ડૂબી ગયો છે, તેના માથા ઉપરથી વજન ઘટાડવા માટે સંગીન મજબૂત પગલાં લેવાં ખાસ અવસ્યક છે. રાષ્ટ્રીય કરજનો પણ યોગ્ય રીતે નિકાલ લાવવો જરૂરી છે. આપાત નિકાસના આંકડા ઉપરકે દષ્ટિએ તપાસનારા નિકાસ વધુ થતી જોઈને મલકાય છે. તેઓ એવો માન્યતા સેવે છે કે દિંદ વધુ નિકાસ કરે છે તેથી તે ધનવાન થતો ગય છે. પરંતુ અર્થશાસ્ત્રની ગુંચો રાષ્ટ્રીય દેવું વગેરે પ્રજાને દષ્ટિ સમીપ રાખવાથી સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કે ભારતવર્ષને વધુ નિકાસની કાંઈ કુટેવ પડી નથી પરંતુ ફેરજિયાત રીતે જ આ પગલું ભરવું પડે છે. જો અત્યારે કોઈની પણ જરૂરત હોય તો તે પરદેશી દેવું ઘટાડવાની કેળવણી, આરોગ્યતા અને ખીજા રાષ્ટ્રોપયોગી હેતુઓ માટે વધુ ખર્ચ કરવાની છે. દિંદની જમિ રસાળ છે, હિંદી સ્વભાવ કરકસરિયો, અનિષ્કર્ષીય અને ઉલોગી છે. ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષ પદ્ધતિ-ચિંતન પોતાનો હાથ કેમ ન લંબાવે ?

કાન્તિસાહ અમૃતસાહ શાહ

ઉત્તરાયણ એટલે જ મકરસંક્રાંતિ

[પ્રાચીન કાળમાં આપણું વર્ષ કયા પ્રકારનું હતું તે આ લેખમાં મારા મિત્ર શ્રી. કૃષ્ણરામભાઈએ બતાવ્યું છે. લેખ તમજોને મઠિ લખાયો છે, પરંતુ એમાં જે થોડા પારિભાષિક શબ્દો આવે છે તેનો અર્થ જે સમજાવવામાં આવે તો સામાન્ય વર્ગ પણ આ લેખ સમજી શકે એમ મને લાગવાથી કેટલીક પ્રારંભિક સમજણ અહીં આપું છું.

શિયાળો, ઉનાળો વગેરે ઋતુઓ અમુક નિશ્ચિત ક્રમમાં નિયમિત રીતે આવ્યાં કરે છે. એ ઉપરથી જ દરેક દેશના પ્રાચીન લોકોએ વર્ષની કલ્પના કરી એ વાત એટલી સ્વાભાવિક છે કે તે બધાને કબૂલ છે. (વર્ષ શબ્દનો અર્થ જ વરસાદ થાય છે.) ઋતુઓનો આધાર અપનો (ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન) ઉપર છે. અમુક ઋતુ બરાબર કયે દિવસે એકી એ ચોક્કસ રીતે કહેવું અશક્ય છે, પણ વર્ષની લંબાઈ તો આપણને અમુક દિવસ, ધડી, પળ, વિપળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મ નોંધએ, અને અનન્ય માપ આપણે આકારના પ્રત્યક્ષ અવલોકન ઉપરથી પળ, વિપળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મ કાંટી રાખીએ છીએ, તેથી ઋતુ ઉપરથી નક્કી થતા વર્ષની લંબાઈ અનન્ય અવલોકન ઉપરથી કાઢવામાં આવે છે અને તેથી તેને સાયન (સમઅયન) વર્ષ કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તરાયણના મધ્યમિદુને વસંતસંપાત અને દક્ષિણાયનના મધ્યમિદુને રાતસંપાત કહે છે. આ ઉપરથી સાયન વર્ષને સાંપાતિક વર્ષ પણ કહે છે. ઋતુ ઉપરથી તેને આર્તવ વર્ષ પણ કહે છે.

સૂર્ય એક વર્ષમાં નક્ષત્રો એટલે તારાઓમાં યહને એક આંટા ફરતો હોય છે. આ સમયને નાક્ષત્ર અથવા નિરયન વર્ષ કહેવામાં આવે છે. કેટલાંક પ્રાકૃતિક કારણોને લઈને નિરયન વર્ષ સાયન વર્ષ કરતાં હજારો ૨૦ મિનિટ મોટું છે.

આટલું સમજ્યા પછી આ લેખ કોઈ પણ સમજી શકે. ઋતુ ઉપરથી જ વર્ષની કલ્પના થઈ એ વાત એટલી સ્વાભાવિક છે કે તેને પ્રમાણેની જરૂર નથી. છતાં જેમને આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આ વિષયનાં પ્રમાણો નોંધતાં હોય તેમને મઠિ થી. કૃષ્ણરામભાઈએ આપ્યાં છે. હું હિંમતુ હું કે ગુલ્લાવીઓ આવા લેખો વાંચતા થાય અને ભારતીય ખગોળશાસ્ત્ર વિશે કંઈક વધારે સમજતા થાય.

(હરિહર પ્રા. ભટ્ટ)

આ વર્ષે સં. ૧૯૮૯ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ ૮/૯ શુક્રવારે તા; ૨૧/૨૨ ડીસેમ્બર

૧૯૩૨, રાત્રે ૬૬-૪૪ મિ, ૨૮. ટા. (પ્રાતઃ) સમયે સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થયો. આ દિવસથી સૂર્ય ઉત્તર દિશા તરફ વળવા માંડે છે. ઉત્તરાયણ એટલે મકરસંક્રાંતિ આપણે માનીએ છીએ. તો આ દિવસે મકરસંક્રાંતિ માનવી નોંધતી હતી. પણ ૨૩ દિવસ પછી જાનેવારી તા. ૧૩-૧૪ ને દિવસે આપણે મકરસંક્રાંતિ-ઉત્તરાયણ માનીએ છીએ, તે ખોટું છે. આ (ઉત્તર) અયન દિવસે મકરસંક્રાંતિ માનીએ એટલે તેને સમઅયન (સાયન) મકરસંક્રાંતિ કહેવામાં આવે. નિરયનવાદીઓ કહે છે કે “ત્યારે (નિરઅયન) નિરયન મકરસંક્રાંતિ પણ છે.” નિરયન મકરસંક્રાંતિ એ ત્યારે (ઉત્તર) અયનસંક્રાંતિ માનવું તે તો ખોટું જ ગણાય. નિરયન મતવાદીઓના પ્રમાણે તો ઉત્તરાયણ સંક્રાંતિ એટલે મકરસંક્રાંતિ નહિ અને મકરસંક્રાંતિ એટલે ઉત્તરાયણ સંક્રાંતિ નહિ, તેમ ગણવું નોંધએ. જો તા. ૨૨ ડીસેમ્બર પછીના કોઈપણ દિવસે મકર સંક્રાંતિ નિરયનવાદીઓ માને તો “ઉત્તરાયણ સંક્રાંતિ વખતે

સૂર્ય મકર રાશિના તારાઓમાં આવતો નથી. તા. ૧૦ જાનેવારીની આબુખાબુમાં મકર રાશિના તારાઓમાં આવે છે. સાયન મકરસંક્રાંતિ વખતે સૂર્ય ધનુઃ રાશિના તારાઓમાં હોય છે. તેને મકર રાશિ કેમ ગણવી ? ” આમ ટિળક પક્ષવાળા નિરયનવાદીઓ કહે છે. નિરયનવાદીઓ કહે છે કે સંક્રાંતિઓ સ્થિર તારાઓ સાથે સંબંધિત છે. એટલે, મકરાકૃતિ તારાઓનાં ઝુમખાંમાં સૂર્ય પ્રવેશ કે નિરયન મકરસંક્રાંતિ થાય છે. આ વાતને મુંબઈમાં શકે ૧૮૨૬માં ભરાયેલાં ન્યોતિપીઓના સંમેલને પશુ ટેકા આપ્યો છે. અને તે ખરેખર અજળ થવા જેવી વાત છે !

આરંભસ્થાનના રવીકાર સંબંધે ચોથા પ્રશ્નનો નિર્ણય આપતાં મુંબઈ પંચાંગ ત્રેશોધન સભાદ્વારા પ્રકાશિત “ પંચાંગ શુદ્ધિ નિર્ણય ” માં (પૃષ્ઠ ૨૧-૨૨) નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:-

“ ક્રાન્તિવૃત્તસ્થ નિરયનારમ્મથલમયનાંશાનુગુણં નિશ્ચલં ચ સ્વીકાર્યમ્ ।
તિથિપત્રં સાયનનિરયણસંક્રાંતિદ્વયમપિ પ્રદર્શનીયમ્ । અયનારમ્મો તુ પ્રત્યક્ષાવેવ । ”

આ દ્વારા ઉપરનાં વિવરણની કુટનોટમાં વિવરણ લેખક નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“...તત આરમ્યાશ્ચિન્યાદિનક્ષત્રપુંજગતજ્યોતીર્ષિ મેષાદ્યાકૃતિકનક્ષત્રપુજ્જગત્જ્યોતીર્ષિ તદન્યાનિ ચ કાનિચિત્રક્ષત્રપુજ્જગતજ્યોતીર્ષિ પરિતો વિસ્તૃતેઽસ્મિન્નાકારો વિપ્રકીર્ણમુક્તાપુ-
જ્જાતીય સમન્તતો દદ્યન્તે । તત્ર યાન્યશ્ચિન્યાદિ નક્ષત્રપુજ્જાનિ તાનિ સતવિંશતિ રેષાવિંશ-
તિર્વાં નક્ષત્રાણીત્યુચ્યન્તે । યાનિ ચ મેષાદ્યાકૃતિકનક્ષત્રપુજ્જાનિ તાનિ મેષાદિરાશય
ઉચ્યન્તે ” ।

આથી સમજાય છે કે, મેષાદિ રાશિઓ આકાશનાં તારકાત્મક અશ્ચિન્યાદિ નક્ષત્રો સાથે સંબંધિત છે. અશ્ચિની, ભરણી, કૃતિકાનું એક ચરણ એટલે મેષરાશિ. એટલે અશ્ચિનીના તારાઓ ભરણીના તારાઓ અને કૃતિકાનો એક તારો મળીને આકાશમાં જે આકૃતિ ઊભી થાય તેને મેષરાશિ ગણવી ! તે પ્રમાણે, ઉત્તરાષાઢાનાં ૩ ચરણ (છેલ્લાં), શ્રવણ, અને ધનિષ્ઠાનાં પહેલાં ૨ ચરણ એટલે મકરરાશિ. એટલે, ઉત્તરાષાઢાના તારાઓના છેલ્લા ત્રણભાગ, શ્રવણના તારાઓ અને ધનિષ્ઠાના તારાઓના પહેલા અર્ધ ભાગ સુધીના તારાઓ મળીને જે આકૃતિ ઊભી થાય તે મકર (મગરમચ્છ) રાશિ ગણવી ! એટલે આ મકરાકૃતિ તારાઓની બનેલી રાશિમાં સૂર્ય ન્યારે પ્રવેશ કરે એટલે મકરનો સૂર્ય થયો ગણવો.

આવી માન્યતાઓ લખાણ પ્રમાણે જ રોક પ્રાગજી ઠાકરશાસ્ત્રી બનાવેલા ‘ પ્રમાણ-સહસ્રી ’ નામના પુસ્તકમાં પણ લખાણ મળે છે. પણ વિચિત્રતા તો એ છે કે તેમાં સૂર્ય ૨૧-૨૨ ડિસેમ્બરે મકરરાશિના તારાઓમાં આવે છે—આમ લખ્યું છે । અને ‘ પ્રમાણસહસ્રી ’ નાં વાક્યો તદ્વચ્ચંદ શીરચંદ જૈન ન્યોતિપીના “ ભવિષ્ય ભાવણ ” માં લીધેલાં જોવામાં આવે છે. !

“ ઉત્તરાષાઢાના છેલ્લા ત્રણ ભાગના તારાઓ, શ્રવણના તારાઓ અને ધનિષ્ઠાના પહેલા બે ભાગના તારાઓ ન્યાં દેખાય ત્યાં મકરની (મગરમચ્છની) આકૃતિ દેખાવી નેમ્મજી. ”—એ ખરું છે ?

શ્રી. વરાહમિહિરાચાર્યે 'બૃહત્જ્યોતિષ' ના દેખાણુખ્યાયમાં મકરરાશિનાં ત્રણ દેખાણુ (રાશિનાં ત્રીજા ભાગને દેખાણુ કહેવામાં આવે છે.) નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.

મકરરાશિ પહેલું દેખાણુ:—

રોમચિત્તો મકરોપમદંટુઃ સૂકરકાયસમાન શરીરઃ ।

યોત્રકજાલકચન્ધનધારી રૌદ્રમુલ્લો મકરઃ પ્રથમસ્તુ ॥ ૧ ॥

ઈવાડંથી ભરપૂર, મકરની જેવી દાઢવાળો, સૂકરના જેવાં શરીર વાળો, ભેતદાં ભણ, અને બેડીધારણ કરેલી; રૌદ્રમુખવાળો પુરુષ.

મકર રાશિના બીજા દેખાણુનું સ્વરૂપ (મગરમચ્છનું પેટ વગેરે)

કલાપ્વર્મિજ્ઞાન્નદલાયતાક્ષી શ્યામા વિચિત્રાણિ ચ માર્ગમાણા ।

વિભૂષણાલંકૃતલોકલોકાં યોષા પ્રદિષ્ટા મકરસ્ય મય્યે ॥

કલાઓને ભણવાવાળી, કમલદલ સરખાં નેત્રવાળી, સ્વામસ્વરૂપા, વિચિત્ર વસ્તુઓને શોધતી, કાનમાં લોહાનાં આભૂષણો ધારણ કરનારી સ્ત્રી.

મકરરાશિના ત્રીજા દેખાણુનું સ્વરૂપ (મગરમચ્છનું પૂછડું)

કિન્નરોપમતનુઃ સકમ્બલસ્તૂળચાપકવચ્ચૈઃ સમન્વિતઃ ।

કુમ્ભમુદ્રહતિ રત્નચિત્રિતં સ્કન્ધગં મકરરાશિપશ્ચિમઃ ॥

કિન્નરોપમ શરીરવાળો, ધાબળો, બાથું, બાણ, કવચ ધારણ કરેલ, તથા સ્કન્ધ ઉપર રત્નખચિત ધડો વહન કરનાર પુરુષ.

મકર (મગરમચ્છ) ની આદૃતિ જોનાર દરેક કદી શકશે કે, મગર, ઉપલા વર્ણનમાં બતાવેલાં પુરુષ+સ્ત્રી+કિપુરુષ જેવો હોય ? આપણે તારકાત્મક મકરરાશિના ત્રણભાગ કરીએ તો ઉપર આવેલા મકર રાશિનાં ત્રણ ભાગનાં વર્ણનોવાળી આદૃતિઓ આકાશમાં દેખાઈ ખરી કે ? ઉત્તરાષાઢાના તારાઓ આગળનો મગરમચ્છનો (મકરનો) ભાગ ઈવાડંથી ભરેલા, સૂકરના શરીરના જેવા શરીરવાળા પુરુષ જેવો દેખાય ? શ્રવણના તારાઓનો આશર કમળનેત્રા, સ્વામા, લોહાભરણકર્ણા સ્ત્રી જેવો દેખાય ? ધનિશ્તાના તારાસમૂહનો પહેલો અર્ધ ભાગ, ધનુષ્ય, બાથું, કવચ, ધડો ધારણ કરનાર પુરુષ જેવો દેખાય ?

આકાશમાં આ તારાઓને ઝોળખનાર વાયકટદંટે, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ, અને ધનિશ્તાના તારાઓની આખી આદૃતિ મકર જેવી અને જુદી જુદી ત્રણ આદૃતિઓ ઉપરિલિખિત વર્ણનમાં બતાવેલી આદૃતિઓ જેવી દેખાઈ છે ? ન જોઈ હોય તેઓ જોવાનો પ્રયત્ન કરે કે મગરમચ્છના ત્રણ ભાગ કરીએ તો પુરુષ, સ્ત્રી, અને કિપુરુષના આકાર થાય ખરા ?

અમે સાધનવાદીઓ. કદીએ છીએ કે રાશિઓ તારકાત્મક આદૃતિવાળી નથી. આ સંબંધી વિશેષ જોવું હોય તેમણે મારા પૃ. કે. ગુરુવર્ધથી નવાયેનો બતાવેલી " સુધર્મ-જ્ઞાતક ભાગ ૪થો " જોવો. અને તેમાં પણ શ્રી. મથુરાંત કેશવ પ્રધાનની લખેલી પ્રસ્તાવના જોવી.

ઉત્તરાયણ જે દિવસે થાય તે દિવસે મકરસંક્રાંતિ માનવી નોંધાયે તેમ અમે સાયન વાદીઓ કહીએ છીએ. ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલાં વર્ષગણતરી આદ્યમાંના બાર સંક્રાંતિઆદી સાયનસંક્રાંતિઓને દિવસે થતાં નોંધાયે. નિરવયુક્તસંક્રાંતિઓ ઉપર સંક્રાંતિ આદી કરીએ. આને સાયન સંક્રાંતિઓ ઉપર પણ મંકાંતિ આદી કરીએ તો ૯૬ આદીની ગણતરી ૧૦૮ ઉપર જાય. માટે નિરવયુક્તસંક્રાંતિઓ મનાવી જ ન નોંધાયે.

સાયન સંક્રાંતિઓ ઉપર આપણાં સૌરવર્ષ એટલે દેવોના અહોરાત્રનો આધાર છે.

સોમાકરે ગર્ગાચાર્યનાં વચનો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે. તેમાં સૌરવર્ષનું આપણે માનેલું ખરું સ્વરૂપ નોવામાં આવે છે.

સૌરં તુ સૂર્યસંમૂતં પરિસર્પતિ માત્કરે ।

યાવતા દ્વાતરાંકાષ્ઠાં ગત્વા ગચ્છતિ દક્ષિણામ્ ।

કાલેન સોડ્યસ્તસ્યાર્દ્ધમયનં તુ ત્રયોર્તવઃ ॥

સૂર્ય દક્ષિણ પરમકાશ ઉપરથી પાછો વળી ઉત્તર કાશાપર પહોંચ્યા પછી પાછો દક્ષિણ કાશા ઉપર આવે તેટલો સમય તે વર્ષ. તેનું અર્ધ તે અયન, અને તે અયન ત્રણ ઋતુઓનું. અને આ વર્ષ જેમાં ઋતુ, અયનનો સંબંધ છે તેને સૌર વર્ષ કહે છે. ઋતુ સંબંધિત હોવાથી તે વર્ષને આપણે આર્તવસૌર કહીએ અને અયન સંબંધિત હોવાથી આપણે વર્ષને સાયનસૌર કહીએ એટલે આપણું વર્ષ અર્થાત સાયનસૌર જ કહે. છે.

આટલું ખરું કે આ ઉત્તરાયણ બિંદુ એક વખત ધનિષ્ઠાના તારાઓમાં હોય. એક વખત શ્રવણના તારાઓમાં પણ આવી ગયું. ઉત્તરાષાઢાના તારાઓની પાછળ જઈ પૂર્વાષાઢાના યોગતારા (૩૬૮ સેહતરી)ની પાછળ સાડયણ અંશ ઉપર અત્યારે છે, અને હજી પણ પાછળ પાછળ ગયા જ કરશે. આપણું સૌરવર્ષ ત્યારે તારાઓ સાથે બંધાઈ રહેલું નથી. તારાઓ સાથે બંધાઈ રહ્યું હોત તો આપણે આવી વ્યાખ્યા કોઈ પણ પ્રદેશમાં નોંધે હોત કે ધનિષ્ઠામાં એક વખત સૂર્ય આવી ગયા પછી ફરીથી ધનિષ્ઠામાં સૂર્ય આવે તેને એક સૌર વર્ષ કહેવું. પણ તેને બદલે ઉત્તરાયણ બિંદુમાં અગર પૂર્વ બિંદુ ઉપર સૂર્ય આવી જાય પછી ફરીથી ઉત્તરાયણ બિંદુ અગર પૂર્વ બિંદુમાં સૂર્ય આવે તેને વર્ષ કહેવું, આમ લખેયું તો દરેક પ્રદેશમાં નોંધાયે છીએ.

શ્રી ભાસ્કરાચાર્યે પોતે સૌર વર્ષના આંકડા દિવસ ૩૬૫-૧૫-૩૦-૨૨-૩૦ જે લીધા છે તે આંકડાઓ પોતે નીચે પ્રમાણે મેળવ્યા છે, તેમ લખે છે. જે કે તેમણે જ્ઞાંતિઆચાર્યકૃત જ્ઞાંતિસિદ્ધાન્તના જ આંકડાઓ લીધા છે પણ તે આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે મેળવી શકાય છે એમ તે લખે છે.

આપણે ઉપર નોંધે તે પ્રમાણે પૂર્વબિંદુમાંથી સૂર્ય નીકળી, પરમ કાશાએ પહોંચ્યા, પૂર્વબિંદુમાં આવી, પરમ દક્ષિણ કાશાએ પહોંચ્યા પછી ફરીથી વર્ષે દ્વાડે પૂર્વ બિંદુમાં આવે તેટલા સમયને સૌર વર્ષ કહેવું નોંધાયે. આપણે ત્યાં કહ્યું કે આ વર્ષ-સાંપાતિક સૌર અગર સાયન સૌર કહેવાય છે. આજે આ પ્રમાણે આપવામાં આવતાં સાંપાતિક સાયન વર્ષમાંના આંકડાઓ ૩૬૫ દિ. ૧૪ ઘ. ૩૨ પ. ૨૪ વિ. ૭૫ પ્રતિવિપળ આવે છે.

શ્રી ભારતરાચાર્ય પંજી,

અથ સમાયાં મૂમાવમીઠકફેટકેન ત્રિજ્યામિતાદૈરિક્ષિતેન વૃત્તં દિગદ્વિતં મળીધાંકિનં
શૃત્વા તત્ર પ્રાચીચિહ્નાદ્ દક્ષિણતો નાતિદૂરે પ્રદેશ હત્તેરડવને વૃત્તમવ્યસ્થિતેન કોટેન રવેરુદયો
વેધ્યઃ । તતોડનન્તરં વર્ષમૈકં રવેરુદયા ગણનીયાઃ । તે ચ પંચપટ્યધિકશતત્રય ૩૬૫
તુન્યા ભવન્તિ । તત્રાન્તિમોદયાઃ પૂર્વેદયરધાનાદાસન્નો દક્ષિણત એવં ભવતિ । તયોરન્તરં
વિગણપ્ય ગ્રાહ્યમ્ । તતોડન્યસ્મિન્દિવસે પુનરુદયો વેધ્યઃ । સત્તુ પૂર્વચિહ્નાદુત્તરત એવં ભવતિ ।
તદપ્યુત્તરમન્તરં ગ્રાહ્યમ્ । તતોડનુપાતઃ । યન્તરદિવસકલાભિરેકીશૃતાભિઃ પઠિષટિકા લમ્યન્તે
તદા દક્ષિણેનાન્તરેણ કિમિતિ । અત્ર લમ્યન્તે પંચદશપટિકાલિંશપલાનિ સાર્ધાંનિ દ્વાવિંશતિ
વિપલાનિ ૧૫ । ૩૦ । ૨૨ । ૩૦ । આભિર્ધેટીભિઃ સહિતાનિ પંચપટ્યધિકશતત્રય-
લ્યાનિ સાવનદિનાન્યેકસ્મિન્વ્યવ્દે ભવન્તિ । ૩૬૫ । ૧૫ । ૩૦ । ૨૨ । ૩૦

આને ભારતરાચાર્ય હોય તો અત્ર લમ્યન્તે ની પહેલાંતું લખાયુ આમ લખે કે:—

અત્ર લમ્યન્તે ચતુર્દશપટિકા દ્વાવિંશપલાનિ ચતુર્વિંશતિવિપલાનિ પંચાણસપ્ત પ્રતિ-
વિપલાનિ ૧૪ । ૩૨ । ૨૪ । ૭.૫ । આભિર્ધેટીભિઃ સહિતાનિ પંચપટ્યધિકશતત્રય-
તુન્યાનિ સાવનદિનાન્યેકસ્મિન્વ્યવ્દે ભવન્તિ । ૩૬૫ । ૧૪ । ૩૨ । ૨૪ । ૭.૫. ।

આ પ્રમાણે માપવામાં આવતા વર્ષને તારાઓ સાથે શું સંબંધ છે. આ વર્ષ સાવન
સાંપાતિક છે. ભારતરાચાર્યને અભિપ્રેત વર્ષ સાવન જ છે. રવેશ્વકામોગોડક વર્ષ પ્રવિદ્ય
પુરાણં ચ દેયાતુરાણાં તદેય, તે ૩૬૫ દિ. ૧૪, ૩૨, ૨૪, ૭.૫ સાવન દિવસોમાં પાપ છે.

આ ઉપરાંત સંક્રાંતિને દિવસે દિવસ આપણા ઉત્તર ગોળાર્ધમાં નાનામાં નાનો
હોય છે. ૨૫જ પરત્વે દિનમાન પડીઓમાં ૩૨૩ પડે. સૂર્યસિદ્ધાન્તકાર આ વર્ષને વ્યવહાર
ધર્મયુક્ત, સતુઙ્ગિયુક્ત, પુણ્યપ્રદ કહે છે.

સૌરેણ યુનિશોર્માનં પડરીતિ મુલાનિ ચ

અયનં વિપુલૈર્વૈવ સંક્રાન્તેઃ પુણ્યકાલતા ॥

(સૂર્યસિદ્ધાન્તમાનાખ્યાય.)

ચતુર્ભિર્વ્યવહારોઃ સૌરચાન્દ્રદ્વાંસાવરનઃ આમ લખનાર સૂર્યસિદ્ધાન્તકાર વ્યવહાર-
યોગ્ય સૌર વર્ષ અવન, વિષત્ત દિન, પડરીતિ મુખ્ય સંક્રાંતિ, દિવસગણિતમાનની સાથે
સંબંધ ધરાવતું શબ્દ છે. અવન સાથે સંબંધ ધરાવતું માટે સાવન, વિષુવદિન સાથે સંબંધ
ધરાવતું માટે તેને જ સાંપાતિક સૌર વર્ષ કહે છે.

કૃષ્ણરામ વહાલજી ભટ્ટ

મંત્રી, ગુજરાત પંચાંગ સંશોધન મંડળ

ઈન્જન ડ્રાયવર

આજે હુસેનના પ્રાણ અશાન્ત હતા. તેણે નોતું ધાર્યું કે સાહેબ આવી નિષ્કુરતા વાપરશે. અત્યાર સુધીમાં બાગ્યે જ કાંઈ દિવસ તેણે વિના કારણ રજા માગી હતી; એમ છતાં આજે સાહેબે ચોકખી ના પાડી. પોતાનો એકનો એક પુત્ર મરણ પથારીએ છે, તેની સારવાર કરનાર કોઈ નથી, તે છોકરાની મા પણ ગુજરી ગયેલી છે વગેરે અનેક હૃદયભેદક હકીકત તેણે સાહેબને આંસુભરેલી આંખે સંભળાવી, પણ સાહેબનું હૃદય પીગળ્યું નહિ. હુસેનના મનમાં આજ એ ને એ વાત ઘોળાયા કરતી હતી.

હુસેન એક ગરીબ માણસ હતો. વર્ષો ઉપર તે કાયરમેન તરીકે રેલવેમાં નોકરીએ રહ્યો હતો. છેલ્લા એક વર્ષથી તે પોતાની સતત મહેનત અને કાળજીથી ઈન્જન ડ્રાયવર બની શક્યો હતો. પણ એ જ અરસામાં પોતાના બે વર્ષના એકના એક પુત્રને મૂકી તેની પત્ની ગુજરી ગઈ. પત્નીના મરણનો ધા હુસેન માટે અસહ્ય હતો, પણ ખુદાની મરજી માની તેણે મૂંઝે મોઝે એ ધા ઝીલી છોકરાની કાળજી રાખવા માંડી. પણ તેના દુઃખનો એટલેથી અન્ત ન આવ્યો. આજ પાંચ દિવસથી છોકરાને તાવ ઊતર્યો નથી. હુસેને આશા તોળેલી કે સાહેબ રજા આપશે; પણ તે રજા મળી નહિ, અને આજ છોકરાને મરણ પ્રયોરી પર એકલી મૂકી તેને નોકરી પર ચડવું પડ્યું હતું.

ગાઠ અંધકારના અન્તરમાં કાળના અન્તત્ત મુખમાં ધસતી માનવતાની જામ આગત્રાડી જઈ રહી હતી. હુસેન ગવર્નર પર હાથ રાખી સામે નજર નાખતો બેઠો હતો. હમેશા કંઈ ને કંઈ વાતો કરતો હુસેન આ જ તદ્દન શાન્ત છે એ જોઈ કાયરમેનને પણ સહેજ અકળાટ થતો હતો. એકે જુરો હિંમત કરી કહ્યું:

“હુસેનભાઈ, સેપ્ટેન્ડી વાલ્વ બેલે છે.”

“હ.” કહી હુસેન નિરુત્તર બની ગયો. ક્યારેના તે એ સેપ્ટેન્ડી વાલ્વનો અવાજ જ સાંભળી રહ્યો હતો. જાણે તોવધી ધગી રહેલાં અનેક બાગકો વેદનાની કારખી ચીસ પાડી રહ્યાં હોય એવો તેને એ અવાજમાં ભાસ થતો હતો. મરણ પથારી પર તાવથી ફફડતો પોતાનો પુત્ર તેને યાદ આવ્યો. તેના સ્મરણમાં તે ઊંડા ગરક થઈ જઈ સેપ્ટેન્ડી વાલ્વને બૂલી ગયો. કાયરમેનના શબ્દો પણ સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ત્યાં તેનું ધ્યાન પાછું પોતાના છોકરાની પથારી પાસે જઈ પહોંચ્યું. જરાવાર પછી સ્ટીમજેજ તરફ નજર કરતાં કાયરમેન બોલ્યો:

“સાહેબ, સ્ટીમ વધી ગઈ છે.”

હુસેને સ્ટીમજેજ તરફ નજર નાખી. તે તેને કમ્પી, ધીરે ધીરે મોટું બની શન્યમાં જાણે લીન થઈ જતું હોય એમ ભાસ્યું. વોટરજેજમાં ઊછળતું પાણી જોતાં જાણે દુઃખનાં અનેક આંસુ આવી બેગાં થઈ ગયાં હોય એમ તેને ભાસ થવા માંડ્યો. સેપ્ટેન્ડી વાલ્વ વધુ ને વધુ જોરમાં બોલવા મંડ્યો.

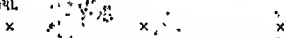
“હુસેનભાઈ, સ્ટીમ વધી ગઈ છે.” કાયરમેન ફરીથી હિંમત કરી બોલ્યો, અને વધુમાં તેણે ઉમેર્યું, “સ્ટીમ છોડું ?”

દુસેનને જાન આપ્યું કે સ્ટીમ ખૂબ વધી ગઈ છે, અને સેઇફ્ટી વાલ્વ તો ક્યારેય બંધ કરે અવાજ કરી રહ્યો છે. તેણે તરત જ ક્વાયરમેનને સ્ટીમ ઓછી કરવા કહ્યું.

ફરીથી તે વિચારે ચડ્યો. આંગગાડી આગળ ધણે જ જતી હતી. ક્વાયરમેનો વરાળ છોડવામાં અને આગ ઓછી કરવાના કામમાં ન્યડ્યા. દુસેન સામે દૂર દૂર સુધી ચન્દ દટિ નાખતો બેઠો. સીમલની લાલ બત્તી તેણે દૂરથી જોઈ. પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો હતો નહિ કે તેણે ગાડી અટકાવવી જોઈએ. તેને તો તે લાલ બત્તી જોતાં જણે તાવથી પોતાનાં બળકની આંખ લાલ અંગારા જેવી બની ગઈ હોય, અને અસહાયતાથી પોતાના પ્રતિ જોઈ રહી હોય એમ લાગ્યું. અપાર વેદના સાથે તે તે જતી તરફ જોઈ રહ્યો. અન્તર સપાટા ભેર કપાતું જતું હતું. ઇન્જન જણે નિરંકુશ બની પોતાનો મુકાની ગફલતમાં રહ્યો છે તેથી જણે ઘોર અટકાવ કરી ધસે જતું હતું. બે ફ્લાંગ, એક ફ્લાંગ, અડધો ફ્લાંગ — દુસેન એકદમ ચમક્યો. તેને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે સીમલ આપવામાં નથી આવ્યો. તેની જાતી ધૂણી ઊડી. પાસેના પાટા પર તેણે એક બીજી ગાડી ઊભેલી જોઈ. પોતાનું બધું જોર વાપરી તેણે ત્રેક ડગલી, પણ ગાડી અટકે તે પહેલાં તો તે બીજા પાટા પર ચડી ગઈ હતી. દુસેનને અંધારાં આવ્યાં. તેણે એ બંધાર દ્રશ્ય નગર સમીપથી ટાળવા આંખ મીચી દીધી. ફળમાં તો એક મોટા ઘડાકા સાથે પોતે હતો ન હતો યદ્યજ્ઞો એમ તેને ખાતરી હતી. પણ તે આપત્તિગાંધી તે બચ્યો. માત્ર દસ ફૂટ જ ને સામેના પાટા ઉપરની ગાડી આગળ ઊભી હોત તો અકસ્માત જરૂર ચાત. પણ મૂર્છા ખાતા કેઈ માનવીની જેમ દુસેનનું ઇન્જન સામા પાટા પર ધસી જઈ પેલી ગાડીથી પાંચ ફૂટને અન્તરે આવી થંભી ગયું. અકસ્માત અટક્યો, પણ દુસેનના માથા પરની વિપત્તિ દર ન થઈ. રોશનપર તેનો જવાબ લેવાયો. તેને કામ પરથી ઉતારી તેની જગ્યાએ બીજા ક્વાયર મેનનામાં આવ્યો. અને ફરજમાં આવી ગંભીર બેઠકારીની સગ્ન તેને ખાતા તરફથી કરવી કે બદલનદારા તેનો ન્યાય કરાવે તો માટે ઉપરી અધિકારીનો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી તે રોશનની પોલીસના કબજામાં તેને રાખવાનું હતું. આ આપત્તિથી દુસેન ગાંડા જેવો થઈ ગયો. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતાના પુત્રનું મોં જોવા તે દંવે નહિ પામે. પોતે જો તેની નજીક હોત તો જરૂર કાઢને કાઢ ઉપાયે તેને બચાવી શકાત. પણ સાહેબે રાજ ન આપી એટલે પોતાના છોકરાને આમ અકાલે મરવાનું આવ્યું. સાહેબનો વિચાર આવતાં તેના મનમાં એક ખ્યાલ આવ્યો. એ સાહેબ જ પોતાના છોકરાનો ખૂની છે. દુસેનનો આખો પ્રાણ સાહેબ પ્રત્યે વેરથી, તિરસ્કારથી, ધૂખાથી જળી ગયો. તેણે તેને અનેક યાપ આપ્યા ખુદા એનો જરૂર એને બદલો આપશે એમ તે મનમાં મનમાં બોલવા મંડ્યો. રોશન પાસેના લોકઅપમાં આમ દુસેનનું એક અડવાડિયું રીતી ગયું. તેમાં એને સમાચાર મળ્યા કે તેનો પુત્ર મુજરી ગયો. દુસેનને એ ધા અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેને જીવનમાં દવે કાઢ રસ રહ્યો નહિ.

દસ દિવસ પછી ઉપરી અમલદારનો દુકમ આવ્યો કે દુસેનને એની મફતની બદલ તોફારીમાંથી રાજ આપવી એટલી સગ્ન પૂરતી છે. દુસેનના માથા ઉપર એક સાથે અનેક ધા આવી પડ્યા. જે વડે એને જીવનનો અર્થ લાગતો હતો, જે એની જીવનદોરી રૂપ હતું તે આજે બધું નીટી ગયું. દુસેને પોતાના ગિરમાં કાઢ દિવસ કાઢ અસાધારણ મદતવાકાંક્ષા સેરી ન હતી. તે ત્યારે ક્વાયરમેન હતો ત્યારે જ્યારે તેને પોતાનું જીવન બધું બધું લાગતું. તેના

યૌવનમાં તેની પ્રેરણા મૂર્તિઓ એ હતી—એક આંખોના દૂર જેવી તેની અપેક્ષા અને ખીનું તેનું ધનંજન. અપેક્ષાની આંખમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં તે કદી ચાકતો નહિ. ધનંજનનું ઘોર સંગીત, સાંભળતાં તે કદી કંટાળતો નહિ. અને પોતાના એ એ પ્રિય જીવનસાથીઓમાં ત્યારે અખંડુલ્લા આવી મળ્યો ત્યારે તો તેને જગત ઊપર સ્વર્ગ જ હિતરૂં લારયું. પણ એક દિવસ અચાનક અપેક્ષા માંદી પડી ગઈ, અને ખુદાએ તેને તેની પાસેથી છીનવી લીધી. હુસેનને એ ધાં અસહ્ય હતો. પણ અખંડુલ્લા અને ધનંજને તેની નિજીવિધાને અખંડિત રાખી. એ એને લીધે પોતાનું જીવન હેતુપૂર્ણ છે એમ હુસેનને લાગતું. પણ આજે એકાએક એ બન્નેએ તેને ત્યજ દીધો. હવે એને માટે જીવનમાં શું રહ્યું? હુસેનને પોતાની નિંદગી એક લારૂપ લાગી. આજ એ કોઈના પણ ઉપયોગનો રહ્યો ન હતો. તેને માટે સહાનુભૂતિનાં આંસુ સારનાર કોઈ પણ રહ્યું ન હતું, તેમ જોને 'મારુ' કહી શકાય, જોને માટે જીવનમાં સર્વ સુખો જતાં કરવાનું મન થાય એવું પણ કોઈ તેને માટે જગતમાં રહ્યું નહિ, આ બીજા નીરસ જીવન કરતાં તો મોતની નિર્વિકલ્પ સમાધિ અને કમળી દુસારી. હુસેન મોતને, કાળે ઝંખવા મંડ્યો. પણ એકાએક તેના મનમાં એક ચમકારો થયો. 'પોતાના જીવનમાં એક નવો હેતુ આવતો તેને દેખાયો. એ હેતુનું લાન યતાં તેણે મોતનો વિચાર પડતો મૂક્યો. પોતાની આવી અવદશા કરનાર સાહેબને સુખમાં મહાલતો મૂકી પોતે આ જગતને છેકી સલામ કેમ કરી શકે? પણ આ બાવ હુસેનના મનમાં તોફાન નવો હતો. તેણે જીવનભર કોઈનું અકલ્યાણ કર્યું ન હતું, કોઈનું અમંગળ ઇચ્છ્યું ન હતું. એટલે આજે સાહેબનું અમંગળ ઇચ્છતાં તેનું હૃદય ધ્રુબ્યું. 'હું યા માટે કાંઈ થઈ બેસું? ખુદાના કરતાં મારામાં વધુ ડેહાપણ છે શું?' એમ તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. પણ અખંડુલાનું અકાળ કંરણ અવસાન તેને યાદ આવ્યું. દૂરથી વિરહની વેદનાતી એક કારમી ચીસ જેવી ધનંજનની સીસોટી તેના કાન પર પડી. એ સાહેબને સળ તો થવી જ જોઈએ. હુસેનના મને દહ નિશ્ચય કર્યો.

સાહેબની મરણે એક એવું દુઃખત સાહેબને કહ્યું હતું કે કોઈ એક પાગલ જેવો મુસલમાન વારંવાર તેમના બંગલાની આસપાસ આંટા માર્યા કરે છે. તેને જોતાં તેને ખીક લાગતી. હતી. એથી મરમ સાહેબ ઇચ્છતાં હતો કે મોતો તેને ત્યાંથી હાંપી માર્યો અગમ્ય તો તેને પોલીસને સોંપી દેવો. પણ સાહેબે મેમસાહેબની એ વાતને દસી કાઢી હતી. એ પાગલ હુસેન શું કરી શકવાનો હતો? છો ને એમ તેમ આંટા માર્યો કરતો. હુસેન સાથે જ ન્ય મનરકની જેમ સાહેબના બંગલાની આસપાસ વારંવાર આંટા માર્યા કરતો. તેના જીવનમાં હવે એ ત્રણ વસ્તુ જ રહી હતી—અખંડુલાની નાનકડી કબર પાસે જઈ, તેના પર દોવો જળાવવો, આંસુનાં કુંડુમુંડું પર વેરવાં, રેલવે લાઈન સામે બેસી પોતાના બિરની વાત પોતાના ચિરસાથી ધનંજનને સંભળાવવા સયવું, અને સાહેબના બંગલાની આસપાસ ફરી પોતાની આગની જ્વાળામાં સાહેબનાં સર્વ સુખ બળીને લરમ થઈ ન્ય એવી ઇચ્છા સેવવી. અગાઉની તેના મુખ ઉપરની સંતોષ અને શાંતિની રેખાને બદલે વિષાદ, ક્લાશતા અને ઘૂણાની રેખા પ્રગટી હતી. કવચિત કવચિત તેની આંખમાંથી તણખા ઝરતા, અને નાણું તે જગતનો પ્રલય કરી દેશે એમ લાગતું.

એક વખત રાત્રે લગભગ નવેક વાગ્યે તે સાહેબના બંગલાની આસપાસ ચાંદા મારી રહ્યો હતો. તેના પ્રાણમાં આજ કોધની નવાળા બલુકતી હતી. અબ્દુલ્લાનો ખૂબી પોતાનાથી થોડા જ અંતરે આરામથી ઊઠે છે, અને પોતે આમ જ રસ્તાનો બીખારી બની રખડે છે એ વિચારે તેને અચાનક બનાવ્યો. ખુદા ઉપરની તેની શ્રદ્ધા ડગી, ખુદા છે જ નહિ. અને જો છે તો તેના દિલમાં નથી. એવા બેરહેમ ખુદા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી શું! દુસેને આજ સંકલ્પ કર્યો કે ખુદા ઉપર બરોસો રાખીને બેસી રહેવા કરતાં પોતે જ સાહેબનાં કુટુંબનો ન્યાય તોળી દેવો. તેણે પોતાનું હૃદય દટ કર્યું. આજ મધરાત પછી તક જોઈ પોતાનાં કાળાં કરોતો બદલો આપવો જ. એટલામાં તેની આંખ ચમકી. સામે સાહેબના બંગલામાંથી જાણે કોધની લાલ લાપંડર આંખ ઊપડતી હોય એવો પ્રકાશ દેખાયો. જતા વારમાં તો ધૂમાડાનાં લાપંડર વાદળોથી વીંટાએલી અનેક નાગિણી જેવી પ્રચંડ નવાળાઓ સિંકાર કરતી, હુંફકાર કરતી, આકાશમાં પોતાની અનેક ફેણ પ્રસારી તાંડવ કરવા મંડી. પવન પથ્થુ ગાંડે, બની તોફાને ચડ્યો. પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ સર્વ બાજુએ નવાળાઓ ફેલાઈ પેળી. ઝાડો પથ્થુ જાણે સળગી ઊઠ્યાં. દુસેનના મુખમાંથી આનંદના ઉગાર નીકળી ગયા. “વાહ, ખુદા! તું સાચે ન્યાયી છે—રહેમદીલ છે.” એવામાં તેને કાને કારમી ચીસ પડી—“હાય મારો જ્યોર્જ!” દુસેનના મુખ ઉપર એક પાશવી આનંદની લહરી ફેલાઈ ગઈ. અબ્દુલ્લાના ખુનીનો એકનો એક પુત્ર આજ એ પ્રત્યક્ષ વંધિણી નાગિણીઓના કોટિ દોટિ ડાખી બેભાન બની તેના સરજનદાર પાસે જઈ રહ્યો હતો. તેને તેના વૈરની તુષિ થતી લાગે. ફરીથી તેના કાનઉપર મડમની હૃદયભેદક ચીસ, અથડાઈ—“મારો જ્યોર્જ! મારો જ્યોર્જ!” દુસેનના મુખ ઉપરનો ભાવ તરત પાછો બદલાયો. “સેતાન, શરમાતો નથી? ફૂલ જેવું પેલું બાળક કરમાઈ રહ્યું છે—અને એકો રાજી થાય છે. ઇન્સાનના બેટા દુસેન...” એ લાપંડર નવાળાઓને વીંધી કાઢી તીરની જેમ, ઠડઠકાટ કરી તૂટી પડતી, અંગારા ઓડતી એ બીજી છમારતમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એક કારમી ચીસ નાખી મેમ બેભાન થઈ ગઈ. ‘યોગ’ સમયમાં બેભાન જેવો દુસેન પોતાને ખભે એક ત્રણ ચાર વર્ષના બાળકને લઈ આવી દોડતો દોડતો ‘જ્યો તમારો જ્યોર્જ’ એમ સાહેબ પાસે તે છોકરાને મૂકતાં બોલ્યો. ‘લોકો’ બધા છોકરાને વીંટી વળા મેમને બાન આવતાં તે છોકરાને આજી પડી. આ બધી ઘંઘાલમાં દુસેનનો તો કાષ્ટને પચાસ જ રહ્યો ન હતો. પથ્થુ ઉપકારથી લરાઈ ગયેલું માતૃહૃદય થોડીવારમાં પોકારી ઊઠ્યું—“ક્યાં છે એ દુસેન—મારા જ્યોર્જનો જીવન હાતા?...એને એની નોકરી પાછી અપાવું તો પે એનું કંઈક ફિટ એમ નથી...” પથ્થુ દુસેન ક્યાં હતો? બધાએ તેને ખૂબ શોધ્યો. પણ ક્યાંય પત્તો ખાધો નહિ. સાહેબનું હૃદય પથાતાપ અને કૃતજ્ઞતાના આંસુથી ભર્યું હતું. દુસેનને પાછો નોકરીએ ચડાવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. દુસેનને ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે સવારે રેલવે ઉપર કાંઈ અકસ્માત બન્યાના સમાચાર સાહેબને કાને આવ્યા. તે અકસ્માતને રચ્યો તપાસ કરવા ગયા. પોતાની પ્રિયતમા જેવા ઇન્જનને ચરણે દુસેને પોતાનું જીવન ધરી દીધું હતું. પોતાના આંસુને આગવાનો બધા પ્રયત્ન સાહેબે છોડી દીધો.

સાદુરવ

કુદરતને ખાળે

બધેય પૃથ્વીમાં તણ સુકોમળાં લીલુડાં,
વહે ઝરણું સ્વચ્છ, સૂર્ય કિરણો નચાવી જતાં,
અનેક રણિયામણા વિખરતા - પડ્યા ટેકરા,
વિશાળ પ્રસરી રહ્યું રસળતું અહીં. ખેતર,
કુવા ઉપર ચારપાંચ, વડલા લગુખી રહ્યા,
અને પવન મંદ મંદ ફરકે વહી આવતો,
વનસ્પતિ તણાં પ્રકુલ્લ ઉરની સુગંધીભર્યો,
સૂતો શ્રમિત હું બપોર તપતાં જ ચાળાં પર.

* * *

અહીં સકળ ટેકરાં પર - ઝખૂમતો મેહુલો,
અગાદ થર પાયરે દિવસ સાવ અંખો કરી,
પડે મુશળધારથી, તરુવરો રહે નાચતાં,
સહર્ષ ગળકી, જોકે વનવનો તણા મોરલા,
અને હૃદયમાં ભરી પંપરમ આત્મસંતોષને
પડું મેલકતો ગરીબ મુજ ખૂંપડી—ખાટલો,
અનંત નિરખી રહું જગતની અતેરી ગતિ.

નમે દિવસ એ સહસ્ર જલધાર વર્ષો રહે,
સુગંદ વિખરાય વાદળ વહી જતાં, પશ્ચિમે
સૂર્ય અતિભવ્ય રંગ પ્રકટી રહે, રક્તિમા
ધરા પર છવાય, સ્તબ્ધ નિરખી રહું એ બધાં.

ફરું હજી સહે બધે બળદ બોમ ખેડી વળે,
ધરા હૃદયમાં અનંત મુજ ચિદ્ર સાથે જળ્યા—
અને કિચક ખૂંદતો, અમિત ધાન્યને કલ્પતો,
આણુ અણુ મહી પ્રકુલ્લ નવ ચેતના દેખતો,
રસાળ પ્રસરી રહેલ જળથી પ્રપેલી ધરા
તહીં ધન અમોઘ બી હજિત પંચ વેચે જતો.

ઉપા ઉપડતાં કરું, મુકલ તાપમાં, શામળી
ધરા રિમત કરી રહે છેવનમૂર્તિ ઠાંટા ધરી,
પ્રસન્ન મુખ આરા અંતર પ્રસન્નતાને બરે,
નમે હૃદય આ અનંત રચનાર સૃષ્ટા પદે.

દિને સુરજ તાપમાં મધુર-પ્રાણ-ઉદ્ધવા રહે
અને રજનિ-ખાળ લે વિમલ દેશાન્તિને સીમને
કુલી અનિલ દેરમાં, જળ સુનિર્મળાં પી અને,
અનંત મયતાં રહે પરમ પૂર્ણતા પામવા.

પ્રકૃત્તલ વિકસેલ ધાન્ય કણ્ઠથી લયે મૂમખાં,
પ્રકાશ પ્રદાને દસે, અનિલના તરંગે લણે;
ભણે સકળ પાક બાર, ઉર આત્મસંતોષની
સંદર્પ મુખ. ધૂનમાં, ઢગ રચી રચી અજના,
અસંખ્ય જન પોષતાં અરણિનાં સુવાત્સલ્યના.

દિશા ઋતુ નિર્ધાર કરે નિરખતો રહું એ સદા,
અખંડ મુખે, કર્મ માંદિ જ રચ્યો પચ્યો સર્વદા.

પ્રચસ્ત તૃણ લીલુડાં દરદમેશ યતાં,
તપે મધુર તાપ, ધીતંગે સમીર રાત્રી વહે,
વિરાટ નભના અસંખ્ય મુદુ તારણ્યો તળે
સ્વતંત્ર ભમતી દવા મુજ ચરીરને સ્પર્શતી,
ન તો સરદ-ચંદ્રિકા-જલ ધૂનવતાં અંગને,
જતાં અનુભવ્યાં કરું પરમે એ જ સંદર્પને.

સદાય જનતી જતી ઋતુ અસલ પેડી ભરી,
કરું કદિક તાપણું, કદિક મૂંપેડીમાં સતો,
વળા વગર તાપણે કદિક બહાર હું આંગણે
રહું ચાપ અને સવાર પડતાંય ઊડું નદી,
અને કદિ પરાડ ગાય કુટતાં જ ભગી જતો:
સદર પંથથી અનેક પરદેશ ગાડાં જતાં
કરે ખડખડાટ, ને કિલકિલાટ પંખા કરે,
વિચિત્ર સ્વર તે બધા હૃદયને ઉજાગી રહે.

ઉજાસિત યતાં જતાં મગન, વિસ્તરેલી ધરો,
અને ઉર વિશ્વમાં પવન તેજોસો રમે,
પ્રસન્ન મુજ આંતરે ઉપડતાં કુલો વિરિમત,
સરમ્ય વદને અને સકળ વ્યાપના ભયત,
મમે દિશિયો પ્રગતિમય ભવ્ય કાલાદલ.

ખરે દિવસ તાપમાં પ્રસરતું પછી ખેતર,
સુકાઈ ઝરણાં જતાં, વડ યતાં ઉદાસીમય,
ફરી દિવસ નીત્ય દીર્ઘ બનતા જતા થાક્યા,
સુદૂર પરદેશ પંથ પર પીપળા લીમડા
ઊભાં સહુ સુકાય છે સકળ પાન પીળાં કરી,
હરે રજની સ્વચ્છ શાંત નભ મુકા હેમંતની.

દશે દિશ પ્રજ્વળતો સળગતો ઉનાળો પછી,
વિશ્વન્ય ગગને જળે રવિ, અસલ લૂ વર્ષતી,
વરાળ નિકળી ઝડે અમિત મ્હાન આકાશમાં
બળે હૃદય ને શરીર, મન તીવ્ર શોકે દહે,
કદિ નયનથી વરાળસભ આંસુ વેની. વહે,
અકારણુ બધુંય, શુષ્ક સળગી રહે રાનમાં.

સવાર પડતાં જ કાસ ધર આંગણે પાછને
'કરેણુ, ભુધ, અપકે, મધુ, સુદામ'ને મોગરે;
બપોર તપતાં વિશાન્ત વડ છાંયડામાં સૂતો,
વહે 'પવન ઉજી તોય વડ શાંત થંડી ભરે,
કવગિત દુહુકતી અચાનક તરંગમાં કોકિલા,
અને મુધવતાં રહે કણ્ઠતરો કુવાખોલમાં.

સુકેલ સહુ પાંદડાં વગર ઝાડવાંઓ ઊભાં,
જતાં પથિકે દરદર પરદેશોના પંથમાં
તપેલ ધૂળમાંહિ મંદ પદ મીંડતાં ચાલતાં,
અનેક તરસ્યાં અહીં વિમલ નીર પીને જતાં,
શુભાશિષ્ય લારી ન શું અમિત ધાન્યના પાકમાં ?
અખૂટ જળ શું નહીં અમર એ જ ઔદાર્યનાં ?

કદાપિ, મળગી રહેલ નામ એમ જ્યેષ્ઠ તણું
દુકાળ લાય. આપતું હૃદયમાં નિરાશા ભરે,
"દશે" દિશ નિહાળતાં પવન પાણીનાં વર્તનો
ધરા હૃદય અમિશો વિકળચિત્ત શકા બળે,
સદાપૂર્વ અસહાય ચન્ન ગગને નિહાળ્યા કરું.

પછી નિરખતો પ્રગાઠ ચરમેલ આપાદનો,
સહર્ષે ઊડતો અસલ સુખલાનથી નાચતો;
અનંત રચના તણાં શુભ મહી જ અદ્ધા ભર્યો
રહું નત ગભીર મેલવદને બની છોકરો.

પ્રચંડ મહુડી ઊઠે વરપતી બંધી વેદના,
 ધ્યાન ઝળકી રહે સગલ પીજનાં તૃપ્તથી,
 ઉરે અનુભવી રહું પરમ નમ્ર શ્રદ્ધા દયા.

કદિ અમર વર્ષતાં પ્રલય મેઘનાં નીરને,
 નિરાશ ઉરે આંખમાં જળ ભરી નિહાળી રહું;
 હરો વિગત કર્મભાર સહવા અહીં જીવને !
 વિરાટ રચના મુખે વિવશ એ સ્મરી હું રહું.

છતાં હજી દૂરી દૂરી અવનિ ધાન્ય અર્પી રહી,
 અનંતન દયા પ્રકાશ જળરૂપ રેલી રહી:
 બધેય પયરાયલાં તૃણ સુકોમળાં લીલુડાં,
 વહેઃઝરણુ સ્વચ્છ સૂર્ય કિરણો નચાવી જતાં,
 અનેક રંગિયામંથાં વિખરતા પડ્યા ટેકરા,
 વિશાળ અક્ષરી રહ્યું રસજાતું અહીં ખેતર,
 કુવા ઉપર ચાર પાંચ વડલા લગુંબી રવા,
 વહે પવન મંદ મંદ ફરકે વહી આવતો,
 વનસ્પતિ તથાં પ્રકુલ ઉરની સુગંધી ભર્યો;
 સુતો શ્રમિત હું બપોર તપતાં જ યાજાં પર.

હિંદ, ચીન અને જાપાનની જનસંખ્યાવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન

ત્રણ દેશોમાં વસ્તીની વૃદ્ધિ

હિંદ, ચીન અને જાપાન ત્રણે દેશો એશિયામાં આવેલા છે. એ ત્રણે દેશોમાં વસ્તીની અત્યંત વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પોતાની જનસંખ્યાવૃદ્ધિને હદમાં રાખવાનો એ દેશોમાં પ્રયત્ન નથી તેમ વધતી જતી જનસંખ્યાને નીલાવવા માટેનો પ્રશ્ન ગંભીર થતો જાય છે. વર્તમાનકાળમાં એ પ્રશ્ને એટલી બધી ગંભીરતા ધારણ કરી નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવેલી વધતી જતી પ્રજાને કેમ અને કેવી રીતે આશ્રય આપવો એ પ્રશ્ન ત્રણે પ્રજાને માટે વિચારણીય થઈ પડ્યો છે. આ લેખમાં એ ત્રણે દેશોની વસ્તીવૃદ્ધિને અને પડતી મંકડામણને આંકડાઓ સાથે સરખાવી એની ગંભીરતા વ્યંજક સમક્ષ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જાપાનની વસ્તીની વૃદ્ધિ

જાપાનની જનસંખ્યામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે. આ નાનકડા દેશમાં ચોરસ માઇલે ૩૫૪.૧૮ ની અને ખેતીની જમીન માટે ચોરસ માઇલે ૧૨૨૮ જનસંખ્યાની ગણતરી થઈ છે. હોકાઇડોના શીતટાપુને બાદ કરીએ તો દર ચોરસ માઇલે ૪૦૦ થી ૫૦૦ની વસ્તી સામાન્ય રીતે છે જાપાનમાં દર મુખ્ય દ્વીપ ખેતીવાડીની જમીનની સરેરાશ માત્ર ૫૦ એકરની આવે છે. જાપાનમાં ગૌચર જમીન તો છે જ નહિ. ખેતી માટે છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ મુજબ ખૂબ મહેનત અને પ્રવૃત્તિથી ખેતી કરી વધારેમાં વધારે લાભ ઊઠાવાય છે. જાપાનીઝ એક્સ પોતાની જાતમહેનતથી પોતાના દેશને ભેજતો ખોરાક ઉત્પન્ન કરે છે.

જાપાનમાં દૂધાળાં જનાવરોની અછત

જાપાનમાં માત્ર ૧૫.૬ ટકા જ જમીન ખેતી માટે યોગ્ય છે. તેમાં મોટે અનાજ પેદા કરાય છે. જાનવરોને માટે જાપાનમાં ગૌચર જમીન છે જ નહિ, કારણ કે જાપાનની ૮૫ ટકા જમીન વાવેતર માટે નકામી છે. ધણીખરી જમીન ઉપર બાગીચા, ધાતુ ધાતુ છે. તે જાનવરોને ખાવા કામ લાગતું નથી. આથી જાનવરો પાળવાનું બની શકતું નથી. જાપાનનો મોટો પાક ચોખાનો અને સોયખીજ નામના કઢોળનો થાય છે તે અનાજોમાંથી પણ જાનવરોને પાલન યોગ્ય કાંઈ ધાતુ મળી શકતું નથી. અમેરિકામાં અનાજ ખવરાવી જાનવરોને પાળવામાં આવે છે પણ લોકો જાનવરોને ખાંઈ નિર્વાહ ચલાવે છે. પરંતુ જાપાનમાં ચોખા અને કઢોળ ઉપર જ પ્રજનના મુખ્ય લાગનો આધાર છે.

લિસ્ટ લિસ્ટ દેશોમાં જાનવરોની સંખ્યા

દેશ	દર ચોરસ માઇલે જાનવરનું પ્રમાણ	દર હજાર જનસંખ્યાદીઠ જાનવરનું પ્રમાણ
હિંદ	૬૨	૪૨૯
અમેરિકા	૧૬૫	૧૫૭
બ્રિટન	૯૯	૨૬૪
જરમની	૯૯	૩૨૨
ફ્રાન્સ	૧૬૯	૩૭૨
ઑસ્ટ્રેલીયા	૪	૨,૬૫૦
જાપાન	૧૦	૨૫

આ આંકડાઓ પોતે જ જવાબ આપે છે.

પૂર્વમાં ચોખા જ મુખ્ય ખોરાક છે

જાપાન માંસાહારી બહુ ઓછું છે. ઑસ્ટ્રેલિયા અને આરજન્ટાઇનામાં માંસબજાર મનુષ્ય દીઠ દર વરસે ૨૫૦ રતલ, અમેરિકામાં ૧૬૦ રતલ, બ્રિટનમાં ૧૨૦ રતલ, ફ્રાન્સમાં ૮૦ રતલ ઇટલીમાં ૪૫ રતલની રાશ આવે છે. જાપાનમાં પાંચ કરોડની વસ્તીમાં માત્ર સાડાપાંચ ટકા જાનવરોની રાશ આવે છે એટલે જાપાનીઓ ચોખા તથા કકોળ ઉપર નિર્ભર કરે છે.

ચીનમાં વસ્તીમાં વધારો

ચીનમાં વસ્તીની સંખ્યા પણ મોટી છે. ચીનમાં લોકોને રહેવાનું બહુ ગીચ છે. જમીન ઉપરે માણસોનો સમાસ પૂરો થતો નથી, એટલે નદીઓમાં વહાણો ઉપર ચીનમાં મોટી વસ્તીને ફરજિયાત, રહેવું પડે છે હુકાબ અથવા અતિવૃષ્ટિમાં લાખો માણસો કમનસિખીમાં ઉતરી પડે છે. જમીનની ભારે મારામારી છે. ખેતરો બહુ નાનાં એટલે એકર સવા એકરનાં જ થઈ ગયાં છે. તેમાં ખૂબ દુર્બળાણુથી ખેતી કરી જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પેદાસ ઊઠાવવામાં આવે છે. પૃથ્વીસ ટકા જમીનમાંથી વાર્ષિક બે પાકો લેવામાં આવે છે. જનસંખ્યાનો જમીન ઉપર એટલો ગીચ ભરાવો છે કે જાનવરો અને સાંચાકામને માટે અવકાશ જ નથી. સોંધવારીની દૃષ્ટિએ પણ માણસની મજૂરી એટલી ઓછી છે કે સાંચાકામ કે જાનવરો દરીદ્રાઈમાં ઉતરી શકતાં નથી. ચીનમાં કેટલાક ભાગોમાં સ્ત્રીઓ દળેને ખેતી ખેતી કરે છે. ખેતીની મજૂરીમાં ચીનમાં પાંચમો ભાગ સ્ત્રીઓ અને છં ટકા બાળકો કામ કરે છે.

ચીનમાં માઠી આર્થિક દશા

ચીનની વસ્તી ઘણી ગરીબ છે. લોકોનો જેમ તેમ નિર્વાહ ચલાવી જીવન પુરું રાખે એ જ હેતુ છે. જાનવરો (હુકરો સિવાય)ની ત્યાં પણ ખૂબ અછત છે. ધાસ બળતણના કામમાં વપરાઈ જાય છે. મનુષ્યનાં વિદ્યા અને મૂલ્યથી જમીનનો કસ સાચવી રાખવામાં આવે છે. ખેતી ઉપર ચીનાઓ અધ્યાગ મહેનત કરે છે, છતાં ગીચ વસ્તીને લીધે ભારે તકલીફ બોગવે છે. વસ્તી માટે વધારે જગા હવે છે જ નહિ એટલે કુદરતના ચાલુ કાપેમાં વસ્તીનો વધારો તણાઈ જાય છે. અમેરિકામાં જેટલી જમીન ઉપર એક માણસનો નિર્વાહ થાય છે, તેટલી જ જમીન ઉપર ચીનમાં આઠ માણસ નમે છે. અમેરિકામાં માણસ દીઠ ત્રણ એકર ખેતીની જમીન અને નવ એકર ગાયરની જમીન છે, ત્યારે ચીનમાં પા એકર ખેતીની જમીન અને પા એકર ગાયરની જમીન માંડ ફાળે આવે છે. ચીનમાં કાગસુ ગિલ્લામાં દર ચોરસ માઇલે ૮૭૫; ચેકિયાચાંગમાં ૬૦૦; શાન્ડુંગમાં ૫૬૬; અને હોનાનમાં ૪૫૪, ની વસ્તી છે.

હિંદની વસ્તીની ગીચતા

હિંદના ઘણા પ્રાંતોમાં જાપાન અને ચીન કરતાં પણ વસ્તી ગીચ છે. ચીનમાં વસ્તીનો વધારો એક ગંભીર પ્રશ્ન બલિષ્ઠમાં ઉભો કરશે. બંગાળ બ્રિટન કરતાં કરતાં નવું

છતાં ખિટન કરતાં તેની વસ્તી દસ લાખ જેટલી વધારે છે. ખિટનને ઉદ્યોગો ઉપર જીવંત છે, બંગાળ ખેતી ઉપર જીવે છે. દર ચોરસ માઇલે સરેરાશ ૬૧૬ માણસની સંખ્યાની ગણતરી છે. પૂર્વ બંગાળમાં તો કાઠ કાઠ રચણે દર ચોરસ માઇલે ૩૦૦૦ જેટલી સંખ્યા જોવામાં આવે છે. આ વસ્તીનો નિભાવ ચોખા અને જૂટના પાક ઉપર માય છે. આવી ગીચ વસ્તી હાલમાં ભારે તકલીફથી રહે છે. ખેતીની નીપજના ભાવો અર્ધથી પશુ ઓછા ઉપજે છે એટલે આ દરિદ્રનાગણો સ્વાભાવિક રીતે રોજી સેવે છે. હિંદના દરેક ભાગમાં ખેતીની જમીન ઉતરતી જાય છે; ખાતર મળતાં નથી; લોકો ગરીબ થતા જાય છે; વાવવા જોગ જમીન વધાઈ ગઈ છે.

હિંદમાં લોકોની ગરીબાઈ

હિંદના લોકોની વાર્ષિક પેદાસ માં પચાસ રૂપિયા છે. જ્યારે અમેરિકાની વાર્ષિક ૧૨૦૦ રૂપિયા અને બ્રિટીશની પેદાસ મનુષ્ય દીઠ રૂ. ૬૫૪ છે. હિંદના મનુષ્યનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૬ વર્ષનું અને ઈંગ્લેંડના મનુષ્યનું સરેરાશ આયુષ્ય ૫૩ વર્ષનું છે. હિંદમાં દર હજાર બાળકે સાડાચારસો મરણ પામે છે, જ્યારે ખિટનમાં ૧૨૫ બાળકોની સરેરાશ છે. હિંદ ખેતી પ્રધાન દેશ છે, ખિટન ઉદ્યોગ પ્રધાન છે. વસ્તીનો વધારો પશુ ભારે છે. ડા. હુટનના છેલ્લા રિપોર્ટ ઉપરથી સાડી પાંત્રીસ કરોડ મનુષ્યો હિંદમાં વસે છે. લગભગ છેલ્લા દાયકામાં દસ ટકા ઉપરાંત વસ્તી વધી છે. હિંદની વસ્તી રશિયા સિવાયના આખા યુરોપ કરતાં વધારે છે. અમેરિકા કરતાં ત્રણગણી મોટી છે. માત્ર યુ. પી. ની વસ્તી જ ખિટન જેટલી છે. બંગાળની વસ્તી પશુ એટલી જ છે; બિહાર અને ઓરીસાની વસ્તી ફ્રાન્સ જેટલી છે; મુંબઈ પ્રજાકાની ઓસ્ટ્રિયા જેટલી છે; અને પંજાબની રૂપેન તથા પોર્ટુગાલ જેટલી છે. ગંગાના પ્રદેશો વસ્તીથી ઉભરાઈ જાય છે. ત્યાંની વસ્તી સાડાબાર કરોડની છે, જે અમેરિકા કરતાં પશુ વધારે છે.

હિંદનાં જનવરો

આઝી મોટી જનસંખ્યા ઉપરાંત જનવરોની સંખ્યા પશુ જમીન ઉપર બહુ ઓછા સમાન યર્થ પડે છે. હિંદમાં દર ચોરસ માઈલે ૫૦૦ જનવરોની વસ્તી ગણાઈ છે, લગભગ ૨૦ કરોડ દૂધાળાં જનવરો હિંદમાં છે, ખેડૂતોનો આધાર જનવરો ઉપર છે, ખેતીને માટે તેમ જ ગોચરને માટે જનવરોની જરૂર છે. ખેતીને માટે ઝાડો કાપીને જમીનનો ઉપયોગ વધતો જ જાય છે. તે સિવાય ઈમારતી લાકડા માટે તથા બળતણ માટે પશુ ઝાડો કપાઈ જાય છે. આથી વનરૂપિત ઘટવાથી વરંસાદ પશુ ઘટયો છે. વરંસાદ ઘટવાથી જનવરો માટે સારો પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી એટલે જનવરો અચક્ક અને પૂરતુ દૂધ આપનારાં હોતાં નથી.

હિંદના જનવરો નળાં, ચોહુ દૂધ દેનારાં હોય છે, સારી જાતનાં જનવરો હિંદના કાષ્ઠક જ ભાગમાં મળે છે. ડેન્માર્કની જેડે હિંદમાં જનવરોની જાતસુધારણા માટે સારા મજબૂત અને મુદર સોડો રાખવાની ઘેલાળ લેવામાં આવતી નથી. જનવરોની શાસ્ત્રિય શુદ્ધતા

ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. દિંદ કરતાં ૩-માર્કની ગાય તથા ગણું વધારે દૂધ, માખણ, અને ઘી આપી શકે છે. ત્યાં સદકારી ધોરણ ઉપર જનવરો ઉછેરાય છે. સારામાં સારું અને પ્રમાણસર દૂધ આપનાર પ્રાણીઓ જ પાળવામાં આવે છે. સરકારી ગૌવેલો ફરજિયાત તપાસ કરી દલકાં અને ઉતરી ગયેલાં ટોરોને કસાઈખાને મોકલી દે છે. તખેલાની સ્વચ્છતા, જનવરોના આહાર, વિહાર અને જળની સ્વચ્છતા, નિર્મળતા અને પ્રમાણ શસ્ત્રિય ધોરણ ઉપર રાખવામાં આવે છે. એ લોકો ખરી ગૌરક્ષા જાણે છે.

હિંદીઓને બહુ ઘાડી જમીન ફાળે આવે છે

પ્રમાણમાં હિંદીઓની જમીનના ટુકડા બહુ નાના હોય છે. મનુષ્ય દીઠ હિંદમાં એકરનો ૫ મો ભાગ પ્રમાણમાં ફાળે આવે છે. અમેરિકામાં માણસ દીઠ ૧૨ એકર જમીન આવે છે. હિંદીઓમાં વારસા હિસ્સાને લગતી રીતો લીધે જમીનની વહેંચણી થતી જ જાય છે. દાદાના પાંચ એકર પૌત્રોના કબજામાં એક એક એકર વારસાની રૂએ આવે છે. આથી પરિણામ એવાં આવે છે કે આર્થિક રીતે નાના ટુકડાઓની જમીનની ખેતી બહુ મોંઘી પડી જાય છે, ખેડૂતને તેમાં લાભ રહેતો નથી. ગુજરાતમાં અને કાશ્મિરમાં આવા નાના ટુકડા ઘણા ખેડૂતો પાસે છે. યુ. પી. માં હમણાં ગણતરી થઈ છે તેમાં લગભગ ત્રીસ ટકા ખેડૂતો પાસે આવા આર્થિક લાભ વગરના જમીનના ટુકડા છે. આથી ખેડૂતો પોતાનો નિજાવ પથુ કરી શકતા નથી અને કરજમાં દબાયેલા રહે છે. લગભગ પચાસ ટકા ખેડૂતોની જમીન સુકાળ વરસમાં પેટ પૂરતું અનાજ આપી શકે છે. પરંતુ દુકાળના વરસોમાં એઓ પોતાનું પૂરું કરી શકતા નથી. ઓરિસામાં તો ખેડૂતને ત્રિશકુલ પૂરું થતું નથી; ત્યાંના ખેડૂત ચીથળેલા અને બહુ દુઃખી હોય છે. કાંસરા, મેલેરીઆ, દુકાળ અને રેલના સંક્રોમાં બૂખમરો સ્વયંકાળરૂપે તેમના અનેક કુટુંબોને મરી જાય છે.

ત્રણે દેશોની એક જ હાલત

ત્રણે દેશોમાં ગીચ વસ્તી છે. જમીનની ખેતી ઉપર વસ્તીનો મુખ્ય આધાર છે. જમીનના ટુકડા આર્થિક લાભ આપે તેના પ્રમાણમાં ઘણા નાના છે. ત્રણે દેશોના લોકો મોટા પ્રમાણમાં અનાજ ખાય છે ત્રણે દેશોના લોકોને જીવિધ્યના વિકાસ માટે જમીન જોઈએ છે. ત્રણે દેશોના કેટલાક ભાગોમાં ૩૦૦ મનુષ્યો દર ચોરસ માઇલે વસે છે. આતુ મંદીના વખતે તેમને અનાજમાંથી ગુજરાનનું પૂરું સાધન મળી શકતું નથી. ત્રણે દેશોમાં જંગલો કાપી જમીન મેળવી ત્યાં ત્યાં ખેતી કરવામાં આવે છે. પર્વતોનાં મથાળાં પણ કારાં મકાતાં નથી.

જપાન બહુ મોટો પાક પેદા કરે છે

જૂનાં ઓળરો અને સાધનોથી ચીનની ખેતી સારી છે. હિંદની ખેતી મધ્યમ છે. જપાનની ખેતી સરકારી મદદને લીધે અને ખેડૂતોની પ્રગતિથી બહુ જ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી છે. જપાનમાં એકર દીઠ ૨૩૫૦ રતલ ચોખા ઉત્પન્ન થાય છે. અમેરિકામાં ૧૦૭૬ રતલની એકર દીઠ રાશિ આવે છે. અને જપાનમાં ૬૨૭ રતલ પેદા થાય છે. યુરોપના કામ પાત્ર વિભાગમાં જપાનની વસ્તી ઝડપી વધારો જતાવે છે. જપાનની પાકે દેવ

ખેતી વધારવાયોગ્ય જમીનનો તદ્દન અભાવ છે. તેની વસ્તીનો વધારો તેને બારે ચિંતામાં નાખે છે.

જાપાનને ફરજિયાત ઔદ્યોગિક દેશ થવું પડે છે

જાપાન હવે ખેતી ઉપરે નબી શકે તેમ નથી, એટલે વસ્તીના પૂર્ણ સહકારથી સરકારે દેશને ઉદ્યોગ તરફ વાળ્યો છે. હજારો યુવકોને સરકારે યુરોપ અમેરિકા તરફ ઔદ્યોગિક કેળવણી માટે મોકલ્યા. દિવસે યોગ કલાક નોકરી અથવા મજૂરી કરી એ જીત્યા કુળના યુવકોએ પોતાનો નિર્વાહ કર્યો અને યોગ વરસોમાં પાશ્ચિમાત્મ રસાયન; ઈજનેરી, વૈજ્ઞાનિક અને બીજી અનેક જાતની કેળવણી લઈ આવી તેનાં બીજાં જાપાનમાં આણ્યાં. જાપાનની ચતુર પ્રજાએ તેમને વધાવી તેમની પાસેથી એ શિક્ષણ ગ્રહણ કરી લીધું. સૌ પ્રજાએ એકે અવાજે તેમાં સાથ આપ્યો. ધીમે ધીમે અને કાંઈ પણ વધારે અવાજ કે ધોંધાટ કર્યા વગર જાપાને બારે ઔદ્યોગિક વિશ્લેષ કર્યો. આખા જાપાનની બજારો વસા કરી મસ્તો સુંદર માલ દુનિયાનાં બજારોમાં મૂકવા માંડ્યો. યુરોપ અને અમેરિકાને તેમની જ રમતમાં હરાવ્યા. આખા જાપાનમાં અજાણે યેનનો માલ મૂકી સૌને ચકિત કરી નાખ્યા.

જાપાનની વધારાની વસ્તી માટે જોઈતા દેશો

પોતાની વધારાની વસ્તી માટે જાપાને કોરીઆ જીત્યું. પણ કોરીઆમાં પ્રથમથી જ ગીચ વસ્તી હતી. છતાં લગભગ ૪,૭૦,૦૦૦ જાપાનીઓ ત્યાં વસે છે. તેમાંના અર્ધો તો ઘહેરોમાં રહે છે. કોરીઆનો પોતે ધણી ગીચ રીતે રહે છે. તેમની પાસે પૂરતી જમીન નથી, ત્યારે જાપાનીઓને ક્યાંથી કાવે! ફોર્મોસા પણ જાપાનને તાબે છે. ત્યાં પણ ૨,૦૦,૦૦૦ જાપાનીઓ પહોંચ્યા છે. કપુરની ખેતી એથી વધારે જાપાનીઓને સંધરી શકે તેમ નથી. ત્યાં વધારે જાપાનીઓને માટે સગવડ નથી. જાપાનના રાજદ્વારીઓ પોતાનાં સંસ્થાનો જમાવવા માટે બારે ઇતેજર છે. તેમને પોતાના સંસ્થાનોમાંથી કાચો માલ મલે અને પાછો એ જ કાચા માલમાંથી પાકો માલ તૈયાર કરી પાછા પોતાનાં સંસ્થાનોને વેચે; એવી બિટીસ રાજનીતિના તેઓ બારે ઉપાસક છે. પરંતુ હજી સુધી સંભોગો તેમને અનુકૂળ નથી

એશિયાટિકને માટે યુરોપિયનો બારણું બંધ કરે છે

આસ્ટ્રેલિયામાં પોતાની વસ્તીના વધારાને મૂકવાના જાપાનના પગલા સામે પ્રતિબંધો જોવા કર્યા છે. કેનેડામાં પણ તેમને તિરસ્કારવામાં આવે છે. અમેરિકા તો જાપાનીઓને ત્યાગ્ય ગણે છે. ચીનાઓને પણ હંમે દાખલ કરવા દેતા નથી. ટ્રાન્સવાલની ખાણોમાંથી ચીનાઓને ક્યારનાયે કાઢી મૂક્યા. સાઉથ આફ્રિકામાં હોંદીઓ છે તેમને પણ ધક્કા મારવાનું શરૂ થયું છે. ઇસ્ટ આફ્રિકામાં પણ હિંદીઓને માટે સખ્તાઈઓ ચાલુ છે. આસ્ટ્રેલિયામાં તો પ્રથમથી જ ઉત્તરવાની મનાઈ છે. યુગન્ડા, જંગ્ગાર, વગેરે રથજોએ હમણાંથી જ હિંદીઓ વચ્ચે બેકારી ચાલુ છે. સને ૧૯૨૭માં જ લાખ જાપાનીઓ પરદેશમાં ગયા. હવે ઘટતે ઘટતે એ સંખ્યા પચાસ હજાર ઉપર આવી છે. જાપાનીઝ સરકાર પરદેશ જનારને બારે મદદ આપે છે, અને એક આખું ખાતું આ પરદેશીઓને મદદ કરવા સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

આવી સરાક્ષ, ઉદ્યોગી, રક્ષિત અને હુજરવાળી પ્રજાને યુરોપિયનો અને અમેરિકનો પ્રગતિ કરવામાં અનેક અંતરાયો ઊભા કરે છે. જાપાનને એ ખૂબ સાહે છે.

મંચુરિયામાં જાપાનીઝોની ભરતી

મંચુરિયા જાપાને સર કરી લીધું છે. એ પ્રાંત ચીનના કમળમાંથી નીકળી જાપાનના રક્ષણ નીચે આવ્યો છે. વધારાની જાપાનીઝ પ્રજાને માટે ત્યાં સગવડ કરવાના જાપાનના કાંડ અને મનોરથ વાંઝ્યા રહ્યા છે. મંચુરિયાનું જીવન ચીનાઓને વધારે અનુકૂળ છે. દર વરસે દસ લાખ ચીનાઓની મંચુરિયામાં ભરતી થાય છે. મલાયાની પેઠે ઉત્તર મંચુરિયામાં ચીનાઓને ફાળી ગયું છે. સને ૧૯૨૭માં અગિયાર લાખ અને સને ૧૯૨૮માં નવ લાખ ચીનાઓએ ત્યાં જમીન મેળવી ખેતી કરવાનું શરૂ કર્યું છે. એ સંજોગો જાપાનીઝોને અનુકૂળ પડતા નથી. હવે પાણી પણ અનુકૂળ નથી. ચીનાઓ બારે કરકસરીઆ છે. તેઓ ત્યાં સમાપ્ત થકે છે. મંચુરિયાની ૧૧ (દાં) કરોડની વસ્તીમાં. આવી ચીનાઓની આવકમાં એક કરોડનો વધારો થયો છે. એ રીતે જાપાનની આરા ફળીશૂત થઇ નથી. એટલે એ મેગિલિયા સર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. મંચુરિયામાં માત્ર અઢી લાખ જાપાનીઝો છે.

રશિયાને પરદેશમાં વસ્તીના વિકાસ માટે, ભારે સગવડ

કોઇ પણ દેશ કરતાં રશિયાને એ સગવડ સારી મળી છે. સાઇબિરિયા ખાલી પડ્યું છે. વિકાસ માટે ત્યાં ખૂબ અવકાશ છે. સિંધુ નદીથી તે ચીન સાથે લેતાં એ પ્રદેશ ભારે ગીચ વસ્તીવાળો એટલે જગતની અડધી પ્રજાને સમાવે છે. સાઇબિરિયાથી એશિયાના ભાગો ખાલી પડ્યા છે. માત્ર પાંચ કરોડ મનુષ્યો ત્યાં વસે છે. સાઇબિરિયામાં ૧૦૦ માઇલ પહોળી અને ૧૦૦૦ માઇલ લાંબી કાળી માટીવાળી જમીન છે, તેમાં સુંદર ખેતીને અવકાશ છે. સોવીએટ પોતાની વધારાની વસ્તી માટે ત્યાં સગવડ કરી છે. ત્યાં હવે સારાં ગામડાં અને શહેરો રચાયાં છે. સોવીએટ બારે સગવડો કરી આપી છે. રસ્તાઓ, રેલવે અને આવવા જવાનાં સાધનો બાંધ્યાં છે. સ્ટીમરો પણ ખૂબ આવનવ કરે છે. એ વિકાસનો રશિયનોનો દત્તિદાસ પણ ભારે રસિક છે. પ્રસ્થાનના વાયકો સમક્ષ લવિષ્યમાં મૂકવા વિચાર છે. પુરુષ અને તેમાંવે રાજપ્રયત્ન કેટલો મોટો વિકાસ સાધી શકે છે તે સહેજે સમજાય છે.

ત્રણે દેશો વચ્ચે સામ્ય

ચીન, જાપાન અને દિંદ ત્રણે એશિયાવાસી છે. ત્રણે દેશોમાં ભારે વસ્તીનો વધારો થાય છે. પોતાની વસ્તીને સમાવવા ત્રણે દેશો પાસે હવે જગ્યા નથી. ત્રણે દેશોમાં ખેતીને યોગ્ય જમીનનો કમળે તો ખેડૂતોએ ક્યારનોયે લઈ લીધો છે. ત્રણે દેશોમાં ખેતી માટે ખૂણેખૂણે પરતો ઉપર જમીન શોધી કાઢીને ખેતી કરવામાં આવે છે જમીનમાંથી પૂરેપૂરો ફસ લઈ લેવામાં આવે છે. તેમને પોતાના દેશમાં વધારે વિકાસનો અવકાશ નથી. ત્રણે દેશો પોતાના જનસમૂહને પૂરતું કામ અને રોજ મળે તે માટે સાંચાકામો ખેતીમાં દાખલ કરી શકે તેમ નથી. સાંચાકામ દાખલ કરેથી બેકારી ભારે વધી જશે એમ ત્રણે દેશ જાણે છે. યુરોપિયન અને અમેરિકનોએ દૃઢ નિશ્ચયથી આ ત્રણે દેશોની વસ્તીને બીજા

દેશોમાં દાખલ કરવા સામે પ્રતિબંધો મૂક્યા છે. સાંકડા સ્થાનમાં ત્રણે દેશની વસ્તી વિકાસને માટે પોકારતી પડી રહી છે. જગતની અર્ધી વસ્તી સળિયા તોડી બહાર નીકળવા માગે છે. પણ સળિયા મળ્યુંત છે. તૂટતા નથી. વિકાસ સાધી શકાતો નથી.

ત્રણે દેશો વચ્ચે અસામ્ય

ત્રણે દેશો વચ્ચે અસામ્ય પણ મોટું છે. જાપાન અને ચીન બન્ને મેગિલિયન પ્રજા છે. બન્ને સ્વરાજ ધરાવે છે. હિંદ આર્યન પ્રજા ધરાવે છે, પણ પરદેશીઓની હકુમત નીચે છે. જાપાન યુરુપીયો અને સશક્ત પ્રજા ધરાવે છે. રાજ્ય અને પ્રજાનું અદ્વૈત પોતાના કલ્યાણ માટે હમેશાં એકાગ્રતાથી મથ્યું રહ્યું છે. ભારે ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીની પ્રગતિ કરી છે. વિકાસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે. ચીન સ્વતંત્ર છે, રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે અદ્વૈત નથી. લોકો હુન્નર ઉદ્યોગી છે. પરંતુ અદ્વૈતના આવરણમાં ઘેરાયા છે. જાપાનની પેઠે ચીનની પ્રજા એક પ્રજા નથી પરંતુ અનેક પ્રજાઓની બનેલી પ્રજા છે. પ્રાચીનતાને પૂજનારી હોવાથી ઉદ્યોગોમાં ખૂબ પછાત રહી છે. પરદેશીઓના સીધા રાજ્યતંત્ર નીચે નથી, પરંતુ તેમના ઔદ્યોગિક શાસન નીચે છે. પરસ્પર ભારે કુસંપ હોવાથી પ્રગતિથીશ્વ નથી.

હિંદની પ્રજા અને ચીનની પ્રજા વચ્ચે સામ્ય

હિંદની પ્રજા ચીનની પેઠે અનેક ધર્મો અને લિંગ લિંગ જાતોની બનેલી છે. ચીનની પેઠે જ પ્રાચીનતાની પૂજક છે. ચીનની પેઠે જ હિંદની જાતોમાં સંપ્રદાયો અને શાંતિઓ બેદરદિ વધારે છે. ચીનની પેઠે જ હિંદ ઔદ્યોગિક પછાતપણું સેવે છે. ચીનની પેઠે હિંદમાં આજ્ઞાસ, પ્રમાદ અને દીર્ઘચિત્તના વાસ કરી રહ્યાં છે. બન્ને પ્રજાના યુવકો ભાવનાશીલ છે. બન્ને પ્રજાઓમાં જાગૃતિ યર્ષ છે, પ્રગતિ સાધવા બન્ને ઇતેમર છે. બન્નેની સામે મોટા અંતરાયો છે. બન્ને પ્રજાઓ હાલતમાં હોઈ તેમની સંસ્કૃતિ ફરી યાજે પડવાની શરૂઆત છે. બન્ને પ્રજાઓ જગતમાં મોટામાં મોટી છે. બન્નેની વસ્તી બહુ ગીચ છે. પરદેશમાં બન્ને પ્રજાઓ વિકાસને માટે માર્ગ શોધે છે. બન્ને પ્રજા બહુ પ્રાચીનતાનો ભાર વહન કરી તેના મોહમાં આધુનિકતાને ખોળે બેસતાં અચકાવ છે. બન્ને પ્રાચીન સમયમાં ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરી હમણાં પછાત દેશો તરીકે ગણાય છે. બન્ને દેશો આર્થિક પરાધીનતા ભોગવે છે. બન્ને દેશો “બીચારા” તરીકે નિર્માલ્યતામાં વિલસે છે. કુસંપને ખોળે બન્ને પ્રજાઓ મહાલે છે.

હિંદ અને ચીન વચ્ચે અસમાનતા

ચીજ સ્વાધિન રાજતંત્ર ભોગવે છે, હિંદના નસીબમાં પરાધીનતા છે. ચીનની આર્થિક નીતિ ચીનાઓના હાથમાં છે, હિંદની આર્થિકનીતિ હિંદીઓનાં હાથમાં નથી. ચીન પરદેશીઓની ચૂસણનીતિમાંથી છૂટું યર્ષ શકવાની અણી ઉપર છે. હિંદ એ ચૂસણનીતિના દગ્ગાણમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા યતાં છૂટું યર્ષ શક્યું નથી. ચીન અદ્વૈતના ખૂબ ધુમાડા કાઢે છે. હિંદે જેમ ભૂતકાળમાં ચીનને ભુદ્ધધર્મ આપ્યો તેમ હવે અદ્વૈત પૂરું પાડે છે. ચીનમાં ધર્મ સંપ્રદાયો અને સ્પર્શાસ્પર્શ પ્રજાની પ્રગતિને આડે આવતાં નથી. પરંતુ હિંદમાં એ વસ્તુઓ ઊંડી જડ ધાંત્રી પ્રજાની સ્કૃતિ અને દલનચલનને લગડા બનાવી દે છે. બીજી

તરફ દિંદમાં અરાજકતા નથી, ચીનમાં અરાજકતા છે. દિંદમાં લોકો પરદેશીઓના કાયદાથી સુરક્ષિત છે. ચીનમાં સ્વરાજ્યના કાયદાથી પ્રજા સુરક્ષિત નથી. દિંદમાં પરદેશીઓનું શાસન છતાં આર્થિક હાલત વ્યવસ્થિત છે, ચીનમાં 'આર્થિક' હાલત અવ્યવસ્થિત છે.

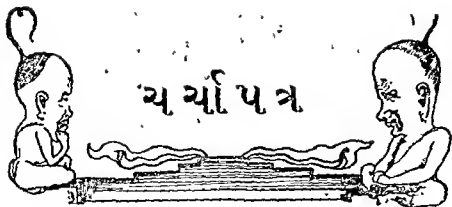
જાપાન અને દિંદ વચ્ચે અસામ્ય

વર અને ઘેટા વચ્ચેના ભેદ જોટલો જ અને વચ્ચે ભેદ છે. દિંદની પ્રજા પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવે છે, અને તેના સ્વખ્યાતી મોઝ માણે છે, અને જાપાન આધુનિક સંસ્કૃતિ ધરાવે છે, અને તેનાં સુકળો ચાખ્યા કરે છે. જાપાન સ્વયંભોક્તા છે, દિંદ પરભોજ છે. દિંદ અંગ્રેજોના શાસન નીચે છે, પણ હમણાં જાપાન ઔદ્યોગિક શાસન નીચે આવતું જાય છે. દિંદ ઉપર અંગ્રેજ શાસન શિથિલ થાય તો તે સ્થળે પોતે દાખલ થવા જાપાન તૈયાર બેઠું છે. જાપાન સશસ્ત્ર છે, દિંદ નિશસ્ત્ર છે. જાપાન એક પ્રજા છે, દિંદ અનેક પ્રજા છે. જાપાનમાં રાજ્યતંત્ર અને પ્રજાનું અદ્વૈત છે, દિંદમાં પરદેશી શાસન કરનારાઓ અને પ્રજા વચ્ચે અદ્વૈત નથી. જાપાન જાગતું છે, દિંદ પોતાની આંખો ચોળે છે. દિંદના ધર્મો પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ છે, જાપાનના ધર્મો પ્રગતિમાં સહાયરૂપ છે. દિંદને દરિદ્રતામાં સંતોષ છે, જાપાનને સર્વલક્ષીપણરૂપ અસંતોષ છે. દિંદની પ્રજા જુનવડ બેડી પહેરવાની શોખીન છે, જાપાનની સંસ્કૃતિ ખીજાઓને બેડી પહેરાવવામાં પાવરશી છે.

હડધૂત દિંદ

દિંદની પ્રજા ખૂબ પુલેકાલે છે. પ્લેગ, દોલેરા, ઈન્ફલ્યુએન્સા, કુકાળ, અતિશય્તિ રોગો, બેકારી વગેરે અનેક આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ પૂર્ણરૂપે અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં દિંદની વસ્તી વધતી જ જાય છે. પરદેશોમાં તેમને માટે સ્થાન નથી. સીલોનમાં બેકારી હોવાથી દિંદોઓ બાગી આવે છે, મલાયામાં ત્યાંની સરકાર રખરનું ખજાર મંદ હોવાથી દિંદોઓને સંધરતી નથી. શ્રીલંકામાં દિંદોઓને સુખ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી દિંદોઓના હાથમાં શ્રીલંકા દેવા ત્યાંની સરકાર રાતદિવસ તૈયાર છે. પાંત્રીસ કરોડ દિંદોઓમાંથી ત્રીશક લાખ પરદેશોમાં છે તે પણ ત્યાં નભી શકતા નથી, જ્યાં ત્યાં હડધૂત થાય છે. જગતમાં ઘેટાંઓને માટે સ્થાન નથી. વરઓ પોતાનાં બધે સ્થાન કરી લે છે. દિંદની વસ્તી વધતી જાય છે. એને માટે કવિષ્વ નથી. ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ અમેરિકા, પૂર્વ આફ્રિકામાં દિંદોઓ માટે પૂષ્કળ સ્થાન છે, પરંતુ ત્યાંની સરકારો સફેદ ચામડી સિવાય ખીજાઓને ઘૂસવા દેતી નથી.

હુંગરની ધરમશી સંપા

ચર્ચા પત્ર

“ પ્રસ્થાન ”ના તંત્રી જોગ,

વિ. વિ. “ અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય ” નામના સમર્થ નિબંધમાં ૨૭ મે નીચે પ્રમાણેનું વિધાન નજરે પડે છે:—

(દલપત કવિના દાદાલદા બીજથી રાજ યતી પંડિતમાંથી પ્રથમનો દા કાઢી નાંખીને કરેલા ૨૬ માત્રાના હરિગીત વિશેના વચનમાં કહે છે)

“ આ નર્મદાશંકરી હરિગીતને પછીથી વિષમ હરિગીત નામ મળ્યું. ”

આ નામ શી રીતે અને શેને મળ્યું તહેનો ઇતિહાસ આપું ?

દલપત કવિનો હરિગીત ૨૮ માત્રાનાં ચાર ચાર ચરણોનો; હેમાં તાલ ત્રીજી માત્રાથી આરંભાય છે:

દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલગા,
નર્મદાશંકરનો ૨૬ માત્રાનો, તાલ પ્રથમ માત્રાથી રાજ ચાલે છે.
દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા.

હેવાં ચારે ચરણો. આ બંને સમવૃત્તો.

આ બંનેનું મિશ્રણ કરનારો મણિલાલ દ્વિવેદીએ પોતાનો નવો હરિગીત “ કાન્તા ” નાટકમાં પહેલવહેલો રજૂ કર્યો:

	માત્રા
મન્દ મન્દ સમીર વહે તરુકુંજમાં બહુ મહાલતો,	૨૬
ગિરિ ગંજરે અથડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો;	૨૮
લહરિ જલમાં ચાલતી વાંકો ઝૂંપી લયકાઈને,	૨૬
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે, રવે.	૨૮

તાલ દે તે ગાનને તરુવર ઝુકે બહુ ઝુકમાં, ૨૬

દે માન તે શુભ ગાનને વળી ધવલ પુષ્પ, વધાવતાં, ૨૮

બોમ તરુ તટ વિશ્વ સપ્તજી નાયેતું પ્રતિબિમ્બમાં, ૨૬

જોયાં મુણે ગિરિવર રણાં બધું ગાન ગંભીરતાઈમાં, ૨૮

આમ નવી યોજના માટે જૂનું નામ હરિગીત જ મણિલાલે કાવ્યમ રાખ્યું.

આ યોજનાએ મ્હારા ચિત્તને આકર્ષ્યું; અને 'કુસુમમાળા'માં શેલીના The Cloud નું ભાષાન્તર 'મેઘ' નામનું દાખલ કર્યું છે તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં અગાઉ ઈ. સ. ૧૮૮૩ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રગટ કરેલું ત્હેમાં આ નવું મિશ્રણ સ્વીકાર્યું અને એ મિશ્રણને 'વિપ્રમ હરિગીત' એમ સંજ્ઞા આપી; એકાંતરે ચરણો માત્રા સંખ્યામાં સમ, સરખાં, નથી તેથી વિપ્રમ સંજ્ઞા આપી, કાવ્યની પુટનોટમાં નવા છન્દનું માપ પણ બતાવ્યું હતું. તે પૂર્વે એ સંજ્ઞા મ્હારા ભેવા જાણવામાં હતી નહિ.

નર્મદાચંકરી હરિગીતમાં ચારે ચરણ સરખી માત્રાનાં હોય એકરૂપ છે, હેને 'વિપ્રમ' એ સંજ્ઞા સંભાવે નહિ, અને કાઈએ એ સંજ્ઞા હેને આપ્યાનું મ્હારી જાણમાં નથી.

પછી મ્હારી ભૂલ્ય હોય તો જુદી વાત, કાઈ તે ભૂલ્ય ભાગશે તો ઉપકાર થશે.

મરીન વિલા
ખાર (મુંબાઈ-૨૧)
તા. ૨૦-૧૧-૩૩

સેવક

નરસિંહરાવ બોળાનાથ

*

મારી સરત બહાર રહેલી ઉપરની હપ્તકત પ્રકાશમાં મુદ્રા માટે શ્રી નરસિંહરાવનો હું આભારી છું.

[આ વિભાગમાં ઘણાં પુસ્તકોનો પરિચય આપવાનું કામ થઈ ગયું છે તેને માટે પુસ્તકના લેખકો તેમ જ વાચકોની અગ્રે હાથ ચાલોએ છીએ. હવે પ્રસ્થાન નિયમિત કરવાનો અગ્રે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેની સાથે તેનો આ વિભાગ પણ નિયમિત કરવાનો અગ્રે પ્રયત્ન કરીશું. ત ત્રી]

ફળવાડોની ખીલવણી:—

લેખક અને પ્રકાશક: અંબાલાલ મેતીભાઈ પટેલ ખી. એ. જી. એફ. આર. એચ. એસ. પટેલ કાર્મ અને નર્સરી, ઉદવાડા સ્ટેશન. કિંમત: ૦-૧૨-૦

ગુજરાતમાં ફળઝાડો વાવવાનો શોખ વધતો જાય છે તે શુંબ ચિહ્ન છે. ખીલ દેશોના પ્રમાણમાં, અને હિંદના ખીલ કેટલાક પ્રતિના પ્રમાણમાં પણ, ગુજરાત ફળો બહુ ઓછાં વાપરે છે. ફળોની આપણા શરીરને ઘણી જરૂર છે. આ પુસ્તકના લેખકને આ વિષયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ છે, એટલું જ નહિ પણ ફળઝાડોના ઉછેરનો સારો અનુભવ છે. ધંધાને માટે અથવા ઘર આસપાસ ફળઝાડો વાવવા ઇચ્છનારને આ પુસ્તક ઘણું મદદગાર થશે.

નવનીત ભાગ ૧ ભાગ:—

પ્રકાશક: મગનભાઈ શક્તિભાઈ પટેલ-પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત) કિં. ૩-૦-૦૦

આ પુસ્તક ગદ્યપદ્યાત્મક છે. પદ્યવિભાગમાં શિખામણો આપી છે. ગદ્ય વિભાગમાં પણ ઉપદેશ જ આપેલો છે; પણ ઉપદેશને અંગે જે દુયકાઓ કહેલા છે તે રસિક છે-ખાસ કરીને બાળકોને.

ભાગનામૃત પુસ્તક ૧ ભાગ:—

લેખક તથા પ્રકાશક: કવિ કાલિદાસ બારીઆ મુ. પાટણ (ગુજરાત) કિં. ૦-૧૪-૦ ઉપદેશાત્મક કવિતાઓનો સંગ્રહ.

સંસ્કૃત-ગુજરાતી લઘુકોશ:—

સંપાદક: ગણેશ સદાશિવ તળવલકર. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર દોઢ રૂપિયા.

ફળવણીની સંસ્થા પોતાના જ ક્ષેત્રમાં રહીને સાહિત્યને માટે કેટલું કરી શકે તેનો એક સારો નમૂનો દક્ષિણામૂર્તિ ભવન છે. તેનાં અનેક પ્રકાશનોમાં આ કોશ એક વિશેષ ઉમેરો છે. આ કોશ મેટ્રિકની કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે રચાયેલો છે. આવા મર્યાદિત ક્ષેત્રવાળા કોશની વિરુદ્ધ ટીકા કરવી સહેલી છે પણ આવા એક કોશની ઘણી જરૂર છે અને શિક્ષકો પોતાના અનુભવથી આ કોશને કેવી રીતે વધારે ઉપયોગી કરી શકાય તેનો વિચાર કરે તો વધારે સારું.

મોન્ટેસોરી પ્રવેશિકા:—

ઉત્તરનાર: તારાબેન. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. બાર આના.

Dr. Montessori's Own Hand-bookનું આ ભાષાન્તર છે. શ્રીમતી તારાબેનને આ વિષયના પ્રયોગ અને અભ્યાસ છે, તેમની ભાષા સારી અને પ્રત્યક્ષ બોધક છે એટલે આ નાનું પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થયું છે. માળાપ તેમ જ શિક્ષકોએ મનન કરવા યોગ્ય છે.

પ્રાસંગિક મનન:—

લેખક: ગિજુભાઈ, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત આઠ આના.

જુદે જુદે પ્રસંગે મનની જુદી જુદી લાગણીમાં લખાયેલાં આ મનનો છે.

પ્રાથમિક શાળામાં ચિકી વાચન:—

લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત પાંચ આના.

. આ નાનું પુસ્તક ખરા અનુભવ ઉપરથી લખાયેલું છે. બાળકને ખરું વાંચન શીખવવાને તે ધણું જ ઉપયોગી છે. બાળકને પૂરતી સ્વતંત્રતા આપીને તેની પ્રગતિ કેવી રીતે સાધવી તે આમાં જતાયેલું છે. અને તે સાથે નાની નિગતોમાં, શી સંભાળ રાખવાની છે તે પણ એક અનુભવી શિક્ષક તરીકે લેખકે ઝીણવટથી આપેલું છે. માળાપો અને શિક્ષકોએ પુસ્તક જરૂર વાંચવું જોઈએ.

સર વિઠ્ઠલદાસ દામોદર ઠાકરસી:—

લેખક: કલ્યાણરાય નયુભાઈ જ્ઞેષી. બી. એ. તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરનાર: માધવજી દામોદર ઠાકરસી.

આપણા જે શ્રીમંત શુજરાનીઓએ પોતાનું જીવન દેશને ઉપયોગી રીતે ગાળ્યું છે તેમાં સદગત સર વિઠ્ઠલદાસનું જિયું સ્થાન છે. આ પુસ્તકમાં તેમના ઉદ્વેગો અને પરાપકારી જીવનનો હેવાલ છે. આ પુસ્તક અસલ સાધનો ઉપરથી લખાયેલું છે એટલે પ્રામાણિક છે. સદગતની અનેક જાહેર પ્રવૃત્તિ, સંગીત જેવા ખાનગી શોખ, અને વેદાન્ત જેવા સ્વાધ્યાયનો શોખ સર્વ આમાં જણાય છે. છતાં જે નાની નાની હકીકતથી ચરિત્રનો નાયક આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય તે આમાં નથી. આપણામાં એવી વાતો સંભારી, સંઘરી રાખી ચરિત્ર લેખકને આપવાનો રિવાજ નથી, અને આ જીવનચરિત્ર પેણુ માનસ નિરૂપણ કરતાં પ્રવૃત્તિના હેવાલરૂપ વિશેષ છે. સદગત તેમના જન્મનાના અમુક વર્ગના સમર્થ પ્રતિનિધિરૂપ હતા અને આ જીવનચરિત્ર એ વર્ગનો સારો ખ્યાલ આપે છે. અમે પુસ્તકને આવકાર લેવાની છીએ.

મદદતમામદિમા—

કર્તા તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: મેહેરજીભાઈ માણેકજી રતુરા. કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦

આ એક મોટું ત્રણ અંકી નાટક છે. તે જાગ્રવી શકાય તે દૃષ્ટિથી નહિ પણ સંમતારને ઉપરથી આપવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલું છે. લેખક એક પારસી મુદરમ હોઈ સુદ મુન્શીનો નામ છે ને તેમને માનપ્રદ છે.

દેશમાં ચૈતન્યની ભરતી આવતાં સ્વતંત્રતાથી રંગાયેલા લેખકોને હાથે આપણું ગદ્ય પણ એટલે અંશે તેજસ્વી અને બલસંપન્ન થાય છે, અર્થાત્ સમાજની મર્યાદા સ્વીકારીને વિચાર કરતાં આપણું ગદ્ય સંતોષકારક રીતે, પ્રવૃદ્ધ થયું છે એમ કહેવાય.

એટલે મુખ્ય ઓછા છે છતાં તેમાં પસંદગી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. ગદ્ય વસ્તુપ્રધાન સાહિત્ય હોવાથી, તેની પસંદગીમાં લેખનું વસ્તુ, તેની શૈલી, ગદ્યનો ઐતિહાસિક વિકાસ, એ સર્વે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, અને તે બધું ધ્યાનમાં રાખવા છતાં પસંદ કરેલા લેખોને કમે કમે ગોઠવવા એ બાકી રહેતો પ્રશ્ન પણ ઓછો વિકટ નથી.

આ સંગ્રહમાં સંપાદકે વસ્તુ અને શૈલી બન્નેનું વૈવિધ્ય ધ્યાનમાં રાખી સંગ્રહ કરેલો છે. ગદ્યનો ઐતિહાસિક વિકાસ બતાવવા તેમણે લેખકોને કાલક્રમે મૂક્યા નથી. તેમ જ લેખોની પસંદગીમાં જૂના કરતાં નવા તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે આ સંગ્રહો વિદ્યાર્થીઓ માટે છે.

વિદ્યાર્થીઓને જૂના કરતાં વર્તમાન સમાજના પ્રશ્નો અને વિચારોનો પરિચય કરાવવાની અને આપણું સાહિત્ય હેલા બેએક દસકાથી વધારે વિવિધ, તેજસ્વી અને વસ્તુસ્પર્શી બન્યું છે તેનો પરિચય કરાવવાની વિશેષ જરૂર છે. સંગ્રહ વિશાલ દૃષ્ટિથી નિબંધપાત્રથી થયો છે અને લેખોનો ક્રમ પણ શિક્ષણને યોગ્ય રીતે નિયત થયો છે.

લખનો આદર્શ—

લેખક: શીલુત સુરેશ દીક્ષિત એમ. એ. એમ. એસ. સી. પ્રકાશક: શ્રી ગુજરાતી હિન્દુ શ્રી મંડળ, ગીરગામ બેક રોડ, મુંબઈ ૪.

આ પુસ્તકને માટે પ્રકાશક સંસ્થાને તેમ જ લેખકને ધન્યવાદ ધરે છે. લખની બાબતમાં પ્રભુની કૃપાદક્ષ શક્તિ જાગી છે પણ તેને તૃપ્ત કરવાને પથ સાહિત્ય આપણી પાસે નથી. આ વિષયમાં મુશળ રાખવાની એ છે કે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની સાથે રોગિષ્ટ મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન ન કરવી જોઈએ. અને તેમ કરવાનો સાચો ઉપાય કેવળ તટસ્થ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તેનું નિરૂપણ કરવું એ છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિમાં પણ જગતના વિકાસક્રમે વિષય નિરૂપણ સૌથી સારો છે. આ પુસ્તકમાં તેમ જ કરેલું છે. પ્રથમ વનરપતિની ફસન પ્રક્રિયા જતાવી છે. પછી પ્રાણીઓની ગર્ભાધાન ક્રિયા બતાવી છે અને પછી તેમાંથી સ્વાભાવિક રીતે માનવ લખનો વિષય ચર્ચ્યો છે. આ વિષય યજ્ઞો વિશાલ અને ગદન છે, અને પુસ્તકની મર્યાદા પ્રમાણે તેની મર્યાદા ગમે ત્યાં મનસ્વી રીતે આંકવી પડે. લેખક સ્ત્રીપુરુષનાં પરસ્પર આકર્ષણ અને સમાજ વિકાસમાં લખસંસ્થાના સ્થાન ઉપર વધારે લખી શક્યા હોત તો સારું, પણ પુસ્તકની મર્યાદામાં જે કંઈ આપેલું છે તે ધણું જ ઉપયોગી છે. કિશોર વયનાં બાળકો માટે આ પુસ્તકની અમે ખાસ બહામણ કરીએ છીએ.

મુદ્રણ કાવ્યસંમદ:—

લેખક: રા. જોશલાલ દેવનાથ પંડ્યા બરવાળા (ધેલાસાદના), કિંમત ચાર આના.

આપણા સાહિત્યમાં એક દલિલા લેખક વર્ગ વચમાં વિકસ્યો હતો જેના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિ સદાન દામોદર ખુશલાસ જોશલાલ ગણાય. પ્રસ્તુત લેખક એ વર્ગના છે. જોશલાલે અમુક વખત કાવ્ય લખી પછી બંધ કરેલાં, અને ફરી પ્રોત્સાહન મળતાં લખવા માંડેલાં. પ્રસ્તુત લેખો અમુક વખત લખી બંધ કર્યાં તે કર્યા ફરી લખવા ન માંડ્યાં.

પુસ્તકપરિચય

આ સંગ્રહમાં ૫૧ કાવ્યો છે. ધણીખરાં ઇશ્વરની સ્તુતિનાં છે. તે સિવાયનાંમાં ભક્તિ વૈરાગ્યનાં ધણાં છે, અને થોડાં અન્યોક્તિઓ જેવાં છે તેમાં પણ ઉપદેશ જ છે. નીચેના એક દાખલા ઉપરથી તેમની શક્તિનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

પ્રેમવર્ષણ

સહુ શાન્ત રત્નની આ અરે, ગજનમાં વિમળ ચન્દ્ર વિલસે છે,
વર્ષે છે પ્રેમની ધાર, અરે કોઈ અકલ પિયુષ વરસે છે.
જગ પ્રપચ રહે સહુ દુર, હૃદય કોઈ રમે અકલ આનંદ;
જગ સકળ પરે આ દળે, નહિ કાંઈ વસે ભેદ લર એને.
જગ સકળ હાથમાં પરચું, ભગતું હૃદય પ્રેમ ચાળે છે,
પિયો પ્રેમ, પિયો પ્રેમ, અભળ કોઈ છુપો પાચ છે મૂળને;
દીધું દીધું શોધવા કાલ, સ્વપ્નમાં મનુજ કોઈ રખડે છે,
ઢળી પડ્યો અખૂટ ભંડાર, અરે ત્યાં જગત કેમ લાલે છે ?
પીઓ પીવાય, તૃપ્તિ ન થાય, અખૂટ ભંડાર ઢોળનારાને,
નથી દીસતી કરો દરકાર, પીઓ પિવાય જેવું ને જેણે.
ભગો કોઈ જગતનું સુરવ, જગતનું કોઈ માનવી ભગો.
આ વર્ષા દળે સહુ પિયુષ, અરે કોઈ એક બક્તિ તો ભગો.
નહિ દિધો કોઈએ કાન, પિયુષનું પાન, પીધું પીનારે,
નિદ્રિત સુષિ સહુ ધસી, અરર ! પણ પાળી મૃત્યુ અધારે.

ભજન ભાવાર્થ પ્રકાશ:—

કર્તા: કાજલ પ્રધાન વકીલ. પ્રકાશક: નરોત્તમદાસ વાલજી દવે. મહુવા-કાકિય
કીર્તિ માત્ર બે આના.

આપણી સંતવાણી ધણીવાર ગૂઢ હોય છે ધણીવાર તે અવળી રીતે વરે છે. ૨
વાણીનો અર્થ શુરુપરંપરાએ જ મળી શકે છે. અહીં હિંદના પ્રાચીન સંતોના
ભજનોના અર્થ આપેલા છે. અધા અર્થો સાચા જ હશે એમ કહી શકાતું નથી. પણ ભજ
અર્થ કરવામાં આ પુસ્તકથી થોડી સહાય મળે એમ છે.

પૃથ્વી:—

યોગજ્ઞ: પોપટલાલ જેયંદ અંબાણી. પ્રકાશક: ભુકસેલર્સ ઠા. બેચર મેથલ એન્ડ
રાજકોટ (કાકિયાવાડ). કિર્તિ એક રૂપીઓ.

ભૂગોળ પાઠમાળાનું આ ૪ યુ' પુસ્તક છે. તેમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળનો ભાગ ૧૦૦
જેટલો આપેલો છે, અને પછી દરેક ખંડની પણ કુદરતી સ્થિતિની સારી માહિતી
છે. અધા નિરૂપણમાં કેન્દ્ર સ્થાને હિંદને રાખીને લખેલું છે, તે યોગ્ય કાર્ય છે. યુરે
દેશોને એશિયાના દેશો સાથે સરખાવ્યા છે તે પણ ઠીક છે પણ આ સરખામણી કાઢ
જગાએ વધારે દૂર ગઈ છે. છટકીને યુરોપનું હિન્દ કહ્યું છે પણ ખીલું કંઈ ના
માત્ર સ્ત્રેત્રફળ, ભાષા, વૈવિધ્ય ધર્મભેદ, અનેક ભતિઓને લાઇને પણ એમાં લલો ફરક
અને સ્પેન-પોર્ટુગલને યુરોપનું અરબસ્તાન કહેવામાં તો ધણી જ અતિશયોક્તિ થઈ

એકંદરે પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી છે અને કેળવણી ખાતાએ તેને મંજૂર
કર્તાને યોગ્ય ઉત્તજન આપેલું છે.

મધુબંસી:—

કર્તા: રમણીક દીયનલાલ મહેતા. કિંમત ચાર આના.

આ સંપ્રદમાં ઘણાખરા રાસો છે અને હાલના નવીન રાસની ટબે લખેલા છે. કેટલાંક ગીતો પણ છે અને તેમાંનાં કેટલાંક હિન્દી ગીતોનાં બાવાનુસાર છે.

પુલપુલ:—

સંપાદક: રમણલાલ નાનાલાલ શાહ. લખનાર દુર્લભજી બવાનીશંકર જોષી. પ્રકાશક: ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ અમદાવાદ. કિં. ૦-૨-૬

હરદાસ હલ્દય:—

અનુવાદક: માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોષી. ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ. કિંમત ૦-૫-૦

રસિયાની ક્રાન્તિ માત્ર રાત્ર્યપ્રકરણી કે અર્થપ્રકરણી નથી, તેણે સમાજવ્યવસ્થા પણ ઊલટાવી નાંખી છે. નવા રસિયામાં સ્ત્રી પુરુષને કુટુંબ સંબંધોમાં પણ સમાન હક મળ્યા છે, ખાસ કરીને છૂટાછેડા માગવાનો દરકનો હક સરખો છે, અને તેને કોઈ પ્રકારની મર્યાદા નથી, તેથી સ્ત્રીપુરુષ સંબંધમાં પણ ઘણી નવી માનસિક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, તેનો પડો ત્યાંના ચાલુ સાહિત્યમાં પણ મડો છે.

ખાસ કરીને આ બે નાની વાર્તાઓ લેખક પેન્ટેલીયન રોમાનોફ ત્યાંના સ્ત્રીમાનસનો સારો નિરૂપક ગણાય છે. આમાં પહેલી વાર્તા 'ઝૂરતું હલ્દય'—માં, નવી પરિસ્થિતિમાં જૂના સતીત્વ કે એક પતિત્વ બાવનાવાળી સ્ત્રીની મનોદશાનું ચિત્ર છે. ચિત્ર સરસ રીતે આપ્યું છે પણ એટલું કહેતું જોઈએ કે આ વાર્તાની નાવિકા પુરુષોને આકર્ષક નથી લાગતી તેનું માત્ર એક જ કારણ તેની સતીત્વની બાવના હોય એમ નથી લાગતું, તે સિવાય પણ તેનામાં કેટલુંક અનાકર્ષકપણું છે. રસિયા બહાર પણ સ્વેચ્છાચરણના રિવાજવાળા દેશમાં એવી સ્ત્રીને તરત વર ન મળી શકે એમ અને માનીએ છીએ. તેની અત્યંત શરમાળતા, મીઠાઈ, છુદ્ધિની મંદતા, સ્ત્રીમુલક સંમગતાનો અભાવ, પુરુષોને અનાકર્ષક છે એ વાર્તાનાં મુસનો બીજા દેશોના સાહિત્યમાંથી પણ—સંસ્કૃતમાંથી પણ—મળી શકશે. સ્ત્રી અનાકર્ષક છે, પણ વાર્તા આકર્ષક છે.

બીજી વાર્તા 'મનની મુશ્કેલી' પણ રસિયાની પરિસ્થિતિની જ છે પણ તે બધા દેશોમાં બની શકે તેવી છે. તે વાર્તા પણ આકર્ષક છે.

હરિન્દનાં બે નાટકો:—

અનુવાદક: હોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ. તથા પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોષી. ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય—ગાંધીરોડ—અમદાવાદ. કિં. સાત આના.

પ્રખ્યાત નટ હરીન્દ મથોપાધ્યાયનાં નાટકોનો Returned from Abroad અને The Sleeper Awakened નો અનુવાદ છે.

શ્રીમતી વિદ્યાજદેને પુસ્તકના પ્રારંભના 'બે બોલમાં' નાટકોનો સારો પરિચય આપ્યો છે. શ્રી હરીન્દ દુસરા નટ દેવેશ આ નાટકો બીનધોષાદારીએ બજાવવાં સંદેહ

પડશે. પહેલું નાટક એક ખુલ્લું રૂપક છે. પરિમની સંસ્કૃતિ, જીરણી, વગેરે તેનાં પાત્રો છે. અને એ રીતે તેને જાણી નાટકની પંક્તિમાં નહિ ખૂબી રાકાય. ખીજું નાટક ઉપદાસ છે. ઈશ્વર જી પરદેશી જેવા થઈ આવેલ માણસનો તેમાં ઉપદાસ છે.

સ-શ્વેતાશ્વતર-ઈશાદિવશોપનિપદઃ—

સંરોધન કરી પ્રગટ કર્તાઃ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય ખી. એ. એમ. આર. એ. એસ.
મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ સંગ્રહમાં શંકરાચાર્યનું જેના પર લાખ્ય છે એવાં મુખ્ય દસ ઉપનિષદો, ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માન્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, જાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્યક અને તે ઉપરાંત શ્વેતાશ્વતર પણ આવેલ છે. ઉપનિષદોમાં આ મુખ્ય ગણાય છે અને પાઠ કરવાને માટે આ નાનું પુસ્તક ઉપયોગી છે.

એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જોઃ—

અનુવાદકઃ વિજયરાય કલ્યાણરાય, પ્રકાશકઃ પ્રસ્થાન કાર્યાલય, દરેકની કિંમત ૧-૪-૦
પીટર કોપોટકિનનું આ જન્મચરિત્ર છે. રશિયાના ઇતિહાસમાં-ખાસ કરીને તેના કાન્તિકા ઇતિહાસમાં તેનું મહત્વનું સ્થાન છે. અંગ્રેજ કાર્યો પુરૂષ તરીકે પણ તેનું જીવન-ચરિત્ર વાચન યોગ્ય છે. તે જેવો કાર્યકર્તા છે તેવો જ વિદ્વાપ્રિય પણ છે. અભારે રશિયામાં કાન્તિ થઈ છે પણ તે કોપોટકિનના સિદ્ધાન્ત ઉપર થઈ નથી. જગતના વર્તમાન રાજ્ય-પ્રકરણી વિચારપ્રવાહોમાં હજી તેનો વિચારપ્રવાહ પહેલાં જોટલો જ નવો અને વિચારવા યોગ્ય છે.

ભાષાન્તર વિષયને ઉચિત ભાષામાં થયું છે.

મારી જન્મઘીપઃ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધઃ—

લેખકઃ વિનાયક દામોદર સાવરકર, અનુવાદકઃ ગોપાળરાવ ભાગવત, શ્રી મહિલા વિદ્યાલય ભાવનગર. પ્રકાશકઃ રણછોડજી કેસરભાઈ મીસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત અનુક્રમે રૂ. ૨-૦-૦ અને ૨-૮-૦

આ આત્મવૃત્તાંત વાંચવા જેવું છે. લેખકે દેશને માટે કેટલું સહન કર્યું છે એટલી જ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ આ વીસમી સદીમાં પણ દુનિયામાં સુધરેલી રાજનૈત્તા પણ કેવા અર્થ-હીન જંગલી જુલમવાળી જેલ સંસ્થા રાખે છે તે-જેવા જેવું છે. આખા વૃત્તાંતમાં સચ્ચાઈનો રજૂકારો છે. ખરું તો એ છે કે ત્યાં જાહેર લોક સમાજની આંખ ન પહોંચી શકે એવી જગાએ કેમ પણ માણસને સત્તા આપવી એ જ તેને અમાનુષ અસાચારનો પરવાનો આપવા બરાબર છે.

અને આ વીરોના તપથી દરેક હિંદીને પોતાના દેશ તરફના કર્તવ્યમાં બળ મળે.

ત્રીપુત મીસ્ત્રીએ બૃહદ્ અન્યાયલિમાં આ પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું તે યોગ્ય કર્યું છે.

વિચાર ચંકમાણ

વા. મો. શાહ

સંદર્ભિત વા. મો. શાહની બીજી મંત્રસરી અમદાવાદમાં અને મુંબઈમાં ઉજવાઈ.

મો. બળવંતરાય હાકાર 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં સારા ગુજરાતી ગદ્યલેખકોમાં વા. મો. શાહનું નિખત સ્થાન ગણાવે છે. કેટલાક ગદ્યસંગ્રહોમાં તેમનું ગદ્ય આવેલું પણ છે. અને ગદ્યસાહિત્યમાં તેમનો ફાળો પણ મોટો છે.

જતાં તેમના ફાળાના પ્રમાણમાં તેમની પ્રસિદ્ધિ ઠંધક ઓછી છે એમ ગણવું જોઈએ-અથવા ખરું એમ કહેવું જોઈએ કે તેમને કેટલાક બહુ જ લક્ષિતભાવથી ઓળખે છે અને કેટલાક તેમના તરફ કેવળ ઉદાસીન છે. આમ થવાનાં કારણો જોવા જેવાં છે.

પ્રથમ એ કે વા. મો. શાહે સાહિત્યની ખાતર સાહિત્ય લખેલું નથી. તેમણે સાહિત્યને માત્ર પોતે ધારેલા સુધારાના પ્રચારના સાધન તરીકે જ વાપરેલું છે. એવું સાહિત્ય સાહિત્યમાં ગણાય નહિ એમ વક્તવ્ય નથી. પણ એવા સાહિત્યમાંથી ધણું ચળાઇ જાય અને એવા સાહિત્યની શુદ્ધ સાહિત્યમાં એકદમ ગણના ન થાય. તેમના સુધારાના પદ્યકારોને તે બધું અચૂરે અચૂર સાહિત્ય લાગે. તેમના સુધારા તરફ ઉદાસીન હોય તે તે સાહિત્ય તરફ પણ ઉદાસીન રહે.

વા. મો. શાહના સુધારા તરફ લોકસમાજ ઉદાસીન રહે તેનું એક ખાસ કારણ છે. તેમણે પોતાનો સુધારો મુખ્યત્વે કરીને જૈન કોમની દાણની સ્થિતિ અને તેના ધર્માચરણના વિષયમાં કરેલો છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જૈનેતરો તેના તરફ ઉદાસીન રહ્યા. તેમણે જોયું કે જૈન કોમમાં મનની અને ખાસ કરીને સંકલ્પચક્ષિતની નિર્બળતા આવી છે. કેટલાક કારણોને લીધે જર્મન ફિલસૂફ નીચેનો બલનો પયગામ તેમના મનમાં વસી ગયો અને તેમણે જૈન ધર્મમાંથી એ જ પયગામનું દોહન કરવા માંડ્યું.

દલે તત્ત્વશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ કોષ્ટકને જ સમજાવવા લાગે. દ્વિદુષ્ટોના ધર્મ અને નીચેની ફિલસૂફી (જો તેને ફિલસૂફી કહીએ તો)-વચ્ચે એક મોટો અસમાધેય ભેદ એ છે કે દ્વિદુષ્ટમાં મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે અને મોક્ષ મેળવવા અદ્ધંકારનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ત્યારે નીચે અદ્ધંકારના ગૌરવથી જ બલપોષણ કરે છે અને મોક્ષને માનતો નથી. અચળત વા. મો. શાહ પણ અદ્ધંકારનો નાશ કરવાનું કહે છે પણ જૈન ધર્મમાંથી નીચેનું બલસંપાદનનું તાત્પર્ય કાઢવામાં આ અસમજતા આવી જ જાય છે.

પણ સાહિત્ય જુદી વાત છે અને ફિલસૂફી જુદી વાત છે. સાહિત્યનું તેજ તેના લેખકની શક્તિમાંથી આવે છે, અને વા. મો. શાહની પોતાની શક્તિ પણી જગતી હતી. તેથી જ તેમના વાચકોમાંથી પણાનાં મન ઉપર તેઓ ધણી ઊંડી અસર કરી ચકવા. અને તેમનું ગદ્ય પણ ખરેખર બળવાન છે.

ધર્મસુધારો

વા. મો. શાહના જીવન ઉપરથી, અને તે સિવાય પણ હાલનાં સામાજિક બંધો બેંતાં, નથી લાગતું કે હવે ધર્મનો સુધારો. ધર્મસંપ્રદાયમાં રહેનારથી નહિ પણ તેનાથી બહાર કે તેનાથી પર રહેનારથી થશે ? મહાત્મા ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, કે એવાં-જે કોઈ ધર્મમાં સુધારો કરે છે તે કોઈ પણ એક સંપ્રદાયના નથી. પહેલાં જેમ રામાનુજ કે વંદનાથાર્ચક થયા અથવા પહેલાં જેમ જૈન સાધુઓમાં હરિભક્ષરિએ સુધારો કર્યો તેમ હવે કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં રહીને સુધારો કરે એ સંભવિત લાગતું નથી, જાણે એ જમાનો જ ગયો.

છતાં સાંભળીએ છીએ કે જૈન બંધુઓ અમદાવાદમાં પાંચસો વરસમાં જેવો મેળો નથી થયો તેવો જૈન ધર્મચાર્યોનો મેળો તેડે છે. આ મેળોનો હેતુ જૈન ધર્મના આચારની શુદ્ધિ કરવી એ છે. સાંભળ્યું છે કે આ મેળોને અંગે લાખો રૂપિયા ખર્ચાશે. આ મેળોમાં જે જે ગૃહસ્થો કાળો આપશે તે દરેક આ મેળોથી કરો જ લાલ થવાનો છે એમ ખરા દિલથી માને છે ? અમે માનીએ છીએ કે જમાનાના વિચારોનું પૂર એટલું સંગ્રહ છે કે અત્યારે આવી શકા બહુ જૂનના મનમાં હોય તો હોય.

ધર્માચારની શુદ્ધિ કરવાને બ્યવહારનું જે વિશાલ યાન હોતું જોઈએ તે અત્યારના કોઈ પણ ધર્મના કોઈ પણ ધર્મચાર્યમાં છે ? ધર્મચાર્યોનું જીવન જે રીતે ધડાય છે તે રીત જોતાં એવું બ્યવહારયાન એમને મળતું શક્ય પણ છે ? ધર્મચાર્યનું જીવનધડતર માત્ર રાજકુવરોનાં જીવનધડતર સાથે સરખાવી શકાય એવું છે ! બંને બ્યવહારને માટે નાલાયક અને છતાં બંનેના હાથમાં બ્યવહાર ઉપરનો પુઝળ કાણ !

વર્તમાન સમયમાં સુધારાની જરૂરિયાત સમજવા માંડી તે પછી ધર્મસુધારાની પ્રવૃત્તિ બદલાતી જાય છે તે જોવા જેવું છે. પ્રથમ ધર્મચાર્યોને સુધારવા એવી દલીલો થતી હતી. જો ધર્મચાર્યો માત્ર સુધરી જાય તો બધો સમાજ સુધરી જાય ! પણ થોડાજ સમયમાં સમજાયું કે ધર્મચાર્યો તો સૌની પાછળ સુધરવાના છે. પછી ધર્મની અંદર રહીને ધર્મ સુધારવાના પ્રયત્નો થયા. તે પણ નિષ્ફળ જ ગયા છે. તે પછી ધર્મસંપ્રદાયોથી તંદરસ્ત-પર રહેનાર વ્યક્તિઓ પરાણે રીતે સમાજને સુધારવાના પ્રયત્નો કરવા માંડી છે. હવે અત્યારે સ્થિતિજ ઉપર નવું જ બળ દેખાય છે. તે બધા સંપ્રદાયોને જ તોડીને જમીન સાફ કરવાનો કાર્યક્રમ લાવે છે. ધર્મને નામે એટલાં ધર્તિઓ થયાં છે અને ધર્મને નામે એટલી જડતા વધી છે, કે ખરા ધાર્મિક પુરુષને કલ્પ્ય પોતાની પહેલી ફરજ આ ધર્મોનો ઉચ્છેદ કરવાની લાગે.

x

x

x

શ્રી. શ્રીમતી શેઠનું નૃત્ય

શ્રીમતી બહેન શ્રીમતીએ અમદાવાદમાં જાહેર રીતે થિયેટરમાં નૃત્ય કરી બતાવ્યું એ ગુજરાતમાં નોંધવા જેવો પ્રસંગ ગણાય. અલગત આ પ્રસંગ પહેલાં બહેન શ્રીમતીને બંગાળમાં અને એક રીતે કહીએ તો હિંદમાં નૃત્યકાર તરીકેની કીર્તિ મળી ચૂકેલી છે; જો કે ગુજરાત તેથી અજાણ્યું છે. થોડા માસ ઉપર ત્રિવેણી ત્રિમાસિકમાં મલબારના પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા 'કથકલિ'ના નૃત્ય ઉપરના લેખમાં લેખકે તે નૃત્યનાં વખાણ કરી કહેલું કે છતાં તે

નૃત્યને આધુનિક દૃષ્ટિએ સંસ્કારવાની જરૂર છે અને એ કામ કરવાને અધિકારી વ્યક્તિઓમાં ઉદયચંદ્ર સાથે શ્રીમતીના નામનો પણ ઉલ્લેખ હતો.

તેમણે અમદાવાદમાં જાહેર રીતે નૃત્ય કર્યું તે એક ખરેખર અભિનંદન. યોગ્ય નૈતિક દ્વિમતનો દાખલો ગણાય. આવા આવા પ્રયોગો પરદેશમાં કરવા સહેલા છે, પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં કરવાં અપરા છે. ધણા માણસો અમદાવાદમાં હરિજનો સાથેના પ્રીતિભોજનમાં ભાગ લે છે અને પોતાને ગામડે જન્મ પાછા અસ્પૃશ્યતા પાળે છે. અત્યારે ગુજરાત જેમ સંગીતકલાને યોગ્ય આદર આપતાં શીખ્યું છે, તેમ હજી નૃત્યકલાને આદર આપતાં શીખ્યું નથી. અમે માનીએ છીએ કે નૃત્ય સામેનો ગત જમાનાથી ઉતરી આવેલ પૂર્વગ્રહ હજી ધણા માણસોમાં છે અને એ પૂર્વગ્રહ આ નૃત્યની કદર કરવામાં ધણાને વિધાર્પ હજી થતો હશે.

નૃત્ય ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જોષ સકાવું હતું કે જાહેન શ્રીમતીએ નૃત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. એમનામાં કલાને આવશ્યક સુરુચિ અને સ્વાતંત્ર્ય છે, અને નૃત્યને આવશ્યક ચરીર ઉપરનો કાણુ પણ છે.

આ નૃત્યની કદર થવામાં એક બીજું પણ વિધન છે. આ મણિપુરના મુદંગ સાથેના નૃત્યનો આપણને ધણો જોડો પરિચય છે. ગુજરાતનાં શ્રીમંત કુટુંબોમાં આ મણિપુરી મુદંગ સાથેના નૃત્યનો જ પ્રવેશ થયો છે. ગુજરાતને આ પહેલાં જે નૃત્યનો પરિચય છે તે સામાન્ય રીતે મુધારાવાગાઓએ નિન્દેલો 'નાચ' છે. જેને આપણે ઉત્તરદિંદની નર્તકીનો નાચ ગણીએ છીએ. ગુજરાતમાં જેમ ઉસ્તાદી સંગીત ઉત્તરદિંદનું છે તેમ નાચ પણ ત્યાંના જ સામાન્ય રીતે છે;—જે નાચ દરબારમાં અને લગ્ન પ્રસંગે કે શોખીન શેર્યાઓને ત્યાં નર્તકીઓ કરતી. એ નાચ પણ કલા દૃષ્ટિએ નાખી દેવા જેવો નથી; જે કે બાલ આકર્ષિક કારણથી તેની સાથે નિન્દા સ્વપ્નો સંઘાસેલા છે. કદાચ એ કારણથી જ ગુજરાતમાં સારાં કુટુંબોમાં એ નાચ દાખલ નથી થઈ શકતો અને આપણે બંગાળ તરફ ત્યાં નૃત્ય હજી માનનીય સ્થાન ભોગવે છે ત્યાંથી લાવવું પડે છે.

ગુજરાતનું નૃત્ય

પણ ઉત્તરદિંદના નૃત્ય સિવાય પણ કદાચ આપણે ત્યાં ગુજરાતનું દેસ ગણી સકાય તેવું નૃત્ય હશે. મારા મનમાં ભવાપાત્રું નૃત્ય છે. ભવાપ્ર પણ તેની અશ્લીલતાને લીધે મુધારા તરફથી નિન્દાઈ છે—જે કે સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે તેનો સંગ્રહ કરનાર મુધારક કદાચ મદીપનશામ હતા. પણ અત્યારે એ મરવા પડી છે ત્યારે તેમાં રહેલાં નૃત્યનાં નેદાસ્પર્શનાં છવ્વત બીજાં હવે સાચવી લેવાં જોઈએ. તે તરફ કેટલાકનું ધ્યાન ગયું છે. બેએક વરસ ઉપર અમે કેટલાક મિત્રોએ મુંઝઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીના માલિક પ્રસિદ્ધ નટ શ્રીયુત બાપાલાલ મારફત પરંપરા પ્રમાણે સરસ ભવાપ્ર કરતા એક નાના ટાળાને જોયું. તેમાં ત્રણ પાત્રો બહુ સારું કામ કરતાં હતાં; એક વિદ્વષકનું, એક કથાના નાયકનું અને એક નાવિકાનું. નાવિકાનું કામ કરનાર લગભગ ૫૫ વરસનો મોટી ઉંમરનો એક નટ હતો. પણ એ તરફ નાચમાં તે જે અપલ અને મુકોમલ અને સુંદર રીતે પણ ઉપાડતો તે જોષ અમારી સાથે જોડા આવેલ શ્રી ન્દાનાલાલ મહેતાએ કહેવું કે આટલું માર્દવ મેં કાઈ

નર્તકીમાં પણ જોયેલું નથી. હમણું તપાસ કરતાં આલુગ પડ્યું છે કે એ બાઈ દેવલોક થયા છે, એની કલા કોઈએ તેની પાસેથી લીધી નથી. આ રીતે આપણી ધણી કલા માહક વિના, ઉત્તેજન વિના નારા પામતી જાય છે.

આ લવાઈતું નૃત્ય તરત: હિંદના નાયથી ભિન્ન છે કે માત્ર તેનું તદ્ભવ છે તે હું જાણતો નથી. એને માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસની જરૂર છે. નૃત્યનો એક ખીન્નો પ્રકાર અહીં હારાં નામની જાત જે સરકારી દફતરે યુનેગાર જાતિ ગણાય છે તેઓમાં જોયો છે. આમનું નૃત્ય મને ઘણા દિવસથી આકર્ષક લાગ્યું હતું; પણ ખિચારી એ જાત હલકી ને ચોર ગણાય છે એટલે તેના સામું પણ કોઈ જોતું નથી. અહીં રાગિણી દેવી આવ્યાં તેમને માટે હારાનું નૃત્ય ગોઠવ્યું ત્યારે રાગિણી દેવી ચક્રિત જ થઈ ગયાં. આમાં પણ શ્રી ન્હાનાલાલ મહેતા જેવા આવેલા હતા, તેમણે પણ આ નૃત્યને ઘણું વખાણ્યું, રાગિણી દેવીએ મુંબઈ જઈ પોતાના નાટ્યના કાર્યક્રમમાં હારા નૃત્ય મૂક્યું, અને સાંભળ્યું છે કે તે સારું વખણાયું હતું આ આપણી કલાદષ્ટિ! તે સિવાય સ્ત્રીઓના રાસ હીચના પ્રકારો જગ વગેરેમાં નૃત્યનાં ઘણાંએ સુંદર રૂપો મળી આવે એમ માનું છું.

એક વખત પાટણ તરફનાં કાકરકાનાં લગ્ન વખતે એ પાટણવાડિયાનું નૃત્ય જોવા મળેલું. ઘણું જ જોરદાર અને તે સાથે સુંદર હતું. અલખત સ્ત્રીઓનું નૃત્ય હતું. આ બધા પ્રકારો અભ્યાસીને માટે ઘણા ઉપયોગી થાય.

x

x

x

હિંસાહીનો એક અને મિથ્યાવાદ

હારા ઉપરથી થાક આવે છે, બેચાર વરસ ઉપર અહીંના યુવકસંઘે પોતાના કાર્યક્રમમાં હારાએને સુધારવાનું રાખ્યું હતું. અત્યારે પાછું તે તરફ કોઈ જ ધ્યાન નથી આપતું. અત્યારે અલખત રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં ઘણાને કંઈ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે દેખાતું બધે થયું નથી તે પણ હોડી દેવું. રાજકીય ક્ષેત્રમાં ભલે શું કરવું તે ન ચૂકતું હોય પણ હારાને સુધારવા, અને ખીજ સામાજિક પ્રગતિ કરવી તેમાં તો, એ મત નથી! અત્યારે ઘણી જગાએ એવી વાતો સાંભળીએ છીએ કે જાણે લોકો વાતો કરી કરીને હુમ્મસ વધારવા ઇચ્છતા હોય એમ લાગે છે. જેમ જૂના સમયમાં, જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે કે કર્મથી એવી ચર્ચાઓ કરીને માણસો વ્યવહારમાં સામાન્ય નીતિ પણ ન પાળતા તેમ શેનાથી સ્વરાજ મળે તેવી ચર્ચાઓ કરી કોઈ સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ કામ પણ કરતું નથી. ઘણા તો એમ જ કહે છે કે આવાં સામાજિક કામો કરવાથી કંઈ સ્વરાજ મળવાનું છે? પણ જે દેશમાં આટલી બધી સામાજિક દુર્દશા હોય અને છતાં કોઈ કામ કરનાર માણસ શિક્ષિતોમાંથી પણ ન મળે, તેવા દેશમાં સ્વરાજ મેળવી આપનારા કેટલા નીકળે? સ્વરાજ અનેકદેથી પ્રવૃત્તિ છે. આખા સમાજમાં અનેક જગાએથી કામ કરનારા માણસો જોઈએ. ત્યારે સ્વરાજની લાગણી કેળવાય.

x

x

x

સામાજિક વિષયોમાં સંશોધનો

આપણી વિદ્યાપીઠોમાં સામાજિક સંશોધનો માટે ડીગ્રીઓ આપવાનો ને મેળવવાનો કેમ પ્રયાસ નથી થતો તે સમજાતું નથી. દાખલા તરીકે આપણી અર્ધ સંસ્કૃત જાતો ને તેમના રિવાજો, ઢોરની જાતો, ઢોર ઉછેરનાર ને તેનો વેપાર કરનાર જાતો, આપણા

ભિખારીઓ, આપણા બાપ, આપણી અડકો, આપણી નાતો-ગોત્રો, નાત પરત્વેના બિન્ન કિલ રિવાજો, આપણી અરપૂર્ય જાતિઓ, આપણામાં રહેલ માનવવંશો-જાતિઓ, ગુજરાતમાં ગદારથી આવેલ જાતિઓ, વગેરે અનેક વિષયો છે જેને વિશે સંશોધન કરી ધણી હકીકત બેગી કરી શકાય. આવું કંઈક કામ મહીસુર સરકાર તરફથી થાય છે અને ત્યાંની જાતો વિશે સચિત્ર મોટાં પુસ્તકો બહાર પડેલ છે પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટી આવું કશું કરતી નથી, અને આપણા પદવી માગનારા પણ આવા કોઈ વિષયો માટે મહેનત કરતા નથી. ઉપર જણાવ્યાં તે છારાની એક જ કામ હો તો તેમાં જ કેટલુંય જાણવાનું છે. તેમના રિવાજો, તેમનાં દેવદેવીઓ, માનતા, જુઆ, જૂત, વગેરે, તથા તેમની પોતાની પારથી કે ખાનગી બાપા, તેમના પહેરવેષો, વહેંચો, ગુજરાતમાં ક્યાં ક્યાં રહે છે એ બધા સંશોધનના વિષયો છે. સાંભળ્યું છે કે આપણે જેમને છારા કહીએ છીએ તેમને કાઠિયાવાડમાં આડાડિયાં કહે છે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તેઓ પોતાને બારોટ કહેણી કહેવરાવે છે. બીજું પણ થવું જાણવા જેવું મળી રહે તેમ છે. દરેક સ્થાન દીક આવી હકીકત બેગી કરનારાનું એક મંડળ થાય તો પણ આ હકીકતનો સારો એવો સંગ્રહ થાય.

x

x

x

પૂર્વપારના અમદાવાદનો ઉત્સવ

સાબરમતીના એલિસ પૂલની પશ્ચિમની બાજુએ હવે અમદાવાદ સારું વસી ગયું છે. સદકારી સોસાયટીઓને લીધે, કંઈક આ નવા વસેલા શિક્ષિત હોવાને લીધે, અને તેમને કેટલાક પ્રશ્નોમાં સામાન્ય દિત્ત હોવાને લીધે તેમનામાં એકત્વની ભાવના પણ આવવા માંડી છે; ને કે કહેવું નોઈએ કે સદકારી યોજનાના વસવાટના શક્ય તેટલા બધા લાભો લેવાની દૃષ્ટિ ખરી શરૂઆત માંડ થઈ ગણાય.

૨.

આ ભાગના આરોગ્ય મંડળના ઉપક્રમથી એક સમાહની બિજવણી હાલ થાય છે. તેમાં રમતરમતો, આરોગ્ય ચર્ચા, ઉપરાંત સંગીત-નાટકનો જલસો પણ રાખેલો છે. મોટી ઉમરનાં બાળકો અને યુવાનોએ જે સંગીત ગાયું તે ઉપરથી કદી શકાય કે હવે ગુજરાત સંગીત વિનાનું નહિ રહે. નાટકોની બિજવણીમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષિતોએ ભાગ લેવાનું ક્યું તે અભિનન્દન યોગ્ય છે. શ્રી ગદુભાઈ મુવ, શ્રી રવિચંદ્ર રાવળ, શ્રી દામુ શુક્લ, શ્રી જિતેન્દ્ર એમ જુદી જુદી વયના બધાએ ભાગ લીધો છે. તર્પણનું બિજવવાનું કામ ધણી ખંત અને કાગજથી થયું હતું. શ્રીમતી હર્નિદા જાહેન મહેતા, શ્રી દામુ શુક્લ, અને બીજાઓએ પણ કશી પણ કૃત્રિમતા સિવાય સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો પાક બજવી બતાવ્યો હતો, જે બતાવે છે કે હાલનાં નાટકોમાં થતા ધમપજાડા સિવાય પણ નાટકો થઈ શકે છે. નાટકની તખ્તાની ઝાડવજ પણ સારી હતી, તે સાથે એક બાબત તરફ અમારે ખ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કે કંઈ પણ પ્રયોજન વિના માત્ર નવીનતા કે ચમત્કાર ખાતર બતીઓ દોલબા કરવી કે જુદા જુદા રંગના દીરા ક્યાં કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. ગરબામાં પણ એમ રંગ જલસાના કરવા મળાને રુચિર જણાવું નથી.

એમ કંઈકીએ છીએ કે આ પ્રદર્શિત હવેથી વાર્ષિક સ્વરૂપ લે અને તેનો દાખલો માત્ર બીજી સોસાયટીઓ જ નહિ પણ ગુજરાત બહારની ગુજરાતી વસાહતો પણ લે.

રા. વિ. પા.

રોજનીશી

૩૧-૧૦-૩૩ : શ્રીવીકાઉન્સિલને અપીલ કરવાનો હક રદ કરવા માટેનો ખરડો ડબ્લિનમાં સેનેટે પસાર કર્યો.

૧-૧૧-૩૩ : બપાનીઝ સરકાર તથા મીલમાલીકા વચ્ચે ભગેલો મતભેદ; કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયનો ભ્રમીન ઉપર છટકારો; વડચમાં કેળવણી સંસાદની પૂર્ણાકૃતિ અને પ્રદર્શન; ગાંધીવ પ્રેસમાં છપાયેલો “બંગાળનો બળવો” નામ.

૨-૧૧-૩૩ : શ્રી નરિમાનનું પુના કરાર અને મહાસભાની નીતિ વિષે નિવેદન; હિંદ-લેકેસાચર કરારને કલકત્તાની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સની નામજુરી; કાનાનોર નજીકના ગામમાં મંદિરપ્રવેશ માટે હિંદુઓ અને હરિજનો વચ્ચે ઝઘડો-૨૨ ની ધરપકડ; ગાંધીજીના મિત્ર તથા ટ્રાન્સવાલ હિંદી મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી. સી. કે. ટી. નાયડુનું અવસાન;

૩-૧૧-૩૩ : સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈના રાબતે મુંબઈની ચોપાદી ઉપર અમિદાહ દેવાની ના પાડતી મુંબઈ સરકારની ચાલી; હોર્ડ ધરવીનના શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ ઉપરના પત્ર તથા શ્રી. સુભાષચન્દ્ર બોઝના જવાબની બહાર આવેલી વીજત.

૪-૧૧-૩૩ : દેવાસના રાજ રાજ્યગાદી છાડીને પોંડિચેરી ચાલ્યા ગયાની બહાર આવેલી હકીકત; પ્રકાશક પાસેથી રૂ. ૫૦૦ ની બે ભ્રમીનશીરીઓ માગવાથી, “નય સ્વદેશી”નું પ્રકાશન બંધ કરવાનો કુલધાળ મંડળનો ઠરાવ; કૃષ્ણાગીરી તાલુકાના સંયુર ગામમાં મકાનનો પાયો ખોદતાં શમરીતાની મૂર્તિઓ તથા કુશલોર જિલ્લાના રાવર ગામમાં કુવાનું સમારકામ કરતો ખીજ દેવમૂર્તિઓ મળી આવી.

૫-૧૧-૩૩ : અમરેલીમાં કાઠિયાવાડ દેશીરાજ્ય પ્રજા અધિવેશનની બેઠક; ૧૯૩૩નો રજુલ્લતરામ સુવર્ણચન્દ્રક શ્રી. રત્નમણીરાવ ભામરાવને આપવાનો નિર્ણય; હિંદીસૂરકારે આપેલા અહીંમેટમનો દેવાસના મહારાજાએ આપેલો જવાબ; કલકત્તામાં ગરીબકી લડકીનું નાટક ભજવાતાં થયેલું હુલ્લડ; કરાંચીની મ્યુનિસિપાલિટીએ ડૉ. આલમને માનપત્ર આપવા માટે ખર્ચેલા રૂ. ૧૫૦ કલેક્ટરે નામજુર કર્યા; ખેડા જિલ્લાના આગેવાનોએ સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈના સ્મારક નિમિત્તે નડિયાદમાં કન્યાશાળા કાઢવાનો કરેલો ઠરાવ.

૬-૧૧-૩૩ : અમદાવાદ મીલમાલીક મંડળનો ૧૮ પેનીના હુડિયામજુની નીતિનો વિરોધ કરતો સરકારને પત્ર; શ્રી. જી. કૃષ્ણમૂર્તિ મુંબઈમાં-પ્રેસપ્રતિનિધિની મુલાકાતમાં તેમણે જાત વિમહની કરેલી આગાહી; ડૉ. મુંબે મુંબઈમાં-તેમણે સ્વેતપત્ર તથા કોમી ચૂકાદાનો કરેલો વિરોધ.

૭-૧૧-૩૩ : ગાંધીજીએ હરિજનો માટે આરંભેલો પ્રવાસ-તેમણે વર્ધાથી દસ માઇલ દૂરના ગામમાં હરિજનો માટે ખૂલ્લું મૂકેલું હિંદુ મંદિર; “પ્રવર્તક” માસિકના પ્રસિદ્ધ કવો પાસેથી મંગાવેલી રૂ. ૫૦૦ ની ભ્રમીનશીરી; રંજુનની ઠાપોરેશને ૭૬ કલક ને ૨૪ મિનિટ સુધી અખંડિત રીતે નદીની પાર ઉતરનાર પ્રકુલ્લકુમાર ઘોષને અભિનંદન આપું; લંડનમાં આમની સભામાં ઓર્ડીનન્સોની યોજકી તથા રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ વિષે સવાલ જવાબ.

—૧૧-૩૩ : ઉરાકમાં નવા પ્રધાનમંડળની સ્થાપના; પટણામાં સરપસ કાઢવા માટે ૯ સ્વયંસેવિકાઓ તથા ૧ સ્વયંસેવકોને ૧ માસની કેદ; હૈદરાબાદમાં “હિંદુ”ના માણ તંત્રીઓની સાઈકલોસ્ટાઈલ પરિકાઓ છાપવા માટે ધરપકડ; શીખ મહાસભાવાંદી સોદનસિંહને ૨૪ કલાકમાં અમૃતસર ઝાડી જવાનો હુકમ.

—૧૧-૩૩ : અમદાવાદમાં પંડિત માલવિયાજીએ સ્વદેશી પ્રદર્શન ખૂલ્યું મૂક્યું; પ્રવાસ દરમિયાન નામપુર પાસે, મુલાકાત માટે, ગાંધીજીના રસ્તાના આંટે સનાતનીઓ સહ જયા તથા મોટર અટકાવી; સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈને મૃતદેહ મુંબઈમાં-બંબ સત્કાર; એક વિદ્યાર્થીના દાયે અફધાનિસ્તાનના સાદ નાદીરસાદનું ખૂન; તેના પુત્રનો રાત્રી તરીકે સ્વીકાર; સરદાર વલ્લભભાઈને ઝાડવામાં નહિ આવે તે સંબંધમાં મુંબઈ સરકારે બહાર પાડેલા ખુલાસો; તમારી સનદ ૨૬ કેમ ન કરવી એવી બેરીસ્ટર ડૉ. આલમને અપાયેલી નોટીસ; મુંબઈમાં શ્રી. રામરામ ગોપાલ ત્રિવેદીને મનાહુકમના મુબંબ માટે ૬ માસની સખત કેદની સજા; વડોદરાની ધારાસભાએ મંત્રુર કરેલા દિશા-નિષામક નિબંધના ખુસદાને કાયદા તરીકે અમલમાં મૂકવા માટે મીમંત સરકારે આપેલી મંત્રુરીની બહાર આવેલી વીગત.

૦-૧૧-૩૩ : સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈના ચળનું મુંબઈમાં નીકળેલું બંબ સરપસ-સોનાપુરમાં તેનો અગ્નિ સંસ્કાર-શ્રી. સરોજીની નાહડુનું તે વખતનું પ્રવચન; સ્વ. પટેલના માનમાં અમદાવાદ અને કલકત્તાની મ્યુ. કોર્પોરેશનોનાં કામગાજ બંધ; અમદાવાદના પાટીદારોની સભાએ સ્વ. પટેલના સ્મારક ખાતે રૂ. ૧૫૦૦૦ ઉપરાવવાનો કરેલો ઠરાવ-સભામાં જ રૂ. ૩૦૦૦ બરાબ; અમદાવાદના શ્રી. રોહીત મહેતાને માંદગીને ઈંગ્લેન્ડ બીનરાશ્ટ્રી પ્રધારો-મુંબઈની ઈસ ઍડવર્ડ મેમોરીઅલ હોસ્પિટલમાં તેમને લઈ જવામાં આવ્યા.

૧-૧૧-૩૩ : અમદાવાદમાં શ્રી. ઇવલુલાલ દ. દિવાનના પ્રમુખપદે હંસરાજ પ્રાજી હોલમાં સ્વ. મનુભાઈ મુન્શીની પ્રથમ સંવત્સરી નિમિત્તે ભહેર સભા; -સને ૧૯૩૩ નું નોબલ પ્રાઇઝ રસિયન શ્રી. આઈવાન બુનીને તેમના ઉર્લંડમાં પ્રકટ થયેલા પુસ્તક “વેલ ઓફ ડેઝ” માટે આપવામાં આવ્યું; મુલતાનની જેલમાંથી ડૉ. સત્યપાલનો પ્રકારો; અમરેલીના પ્રતાપરાય છ. મહેતાને છ. સ. ત્રીલ સૈફાની માનવામાં આવતી રૂપિયાના આકારની માટીની સીલ મળી આબ્યાની બહાર આવેલી દુકીકત.

૧૨-૧૧-૩૩ : ડૉ. ઇવરાજ મહેતાની બીજા પુર જેલમાંથી થયેલા પ્રકારોની બહાર આવેલી દુકીકત.

૧૩-૧૧-૩૩ : ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી શ્રી. સતીરાયન્દ્ર દાસગુપ્તાએ દરિજનોએ આપેલા વચનને બંન કરતાં, તે સામે ૧૫ દિવસના આદરેલા ઉપવાસ; મુંબઈની ધારાસભાનું જીવન એક વર્ષ વધુ લંબાવવાનો સરકારનો બહાર પડેલો નિર્ણય; અફધાનિસ્તાનના સાદ નાદીરસાદનો ખૂન એક વિદ્યાર્થી છે એની બહાર આવેલી દુકીકત; દેવાસના નરેશ પાછા ન ફરવાથી દિલ્હી સરકારે રાજ્યનો વહીવટ કરવાનું માથે લીધું; જર્મન પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીમાં નાઝીઓને મળેલા વધારેમાં વધારે મતો; લાડી ખાતે બરાનારી સાદિત્ય પરિપદના પ્રમુખ તરીકે દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ હવેરીની ચૂંટણી;

૧૪-૧૧-૩૩ : ‘અમૃતજ્યોત્સવ’માં ૨. ૪૦૦૦ ની ભીનગીરીમાંથી, ૩. ૨૦૦૦ ની ભીનગીરી તેમાં આવેલા એ ફિતરી લખાણો માટે જન્મ; ચિનેગોંજ ધાડ કેસમાં સૂર્યસેન નારોજી દત્તીદારને થયેલી મોતની સજા તથા કુમારી કલ્પનાદત્તને થયેલી જન્મદેશનિકાલની સજા કાયમ રહી; સાબરમતી જેલમાંથી ચૂંટાવેલા ભૂલીલા કવિ ‘રનેદારશિમ’નો પ્રકારો; અફધાનિસ્તાનના નવા રાત્ર મહમદ હદીરસાદે બહાર

પાટિલો ઢંઢેરો; ૨૫ વિઠ્ઠલભાઈની સ્મરણયાત્રા પ્રસંગે સરકાર તરફથી મૂકાયેલા અંકુરો વિષે સ્મરણયાત્રા કમિટિએ બહાર પાડેલું નિવેદન; હૈદરાબાદ (સિંધ)ની સેન્ટ્રલ જેલમાં સળ સોજવતા સત્યામજી કેદી કાકા રોબારાજ મૌનમત પાળે છે એવી બહાર આવેલી વીગત.

૧૫-૧૧-૩૨ : બંગાળમાં કેદીઓ 'સરકાર સલામ' કરવાને બદલે 'ગુડમોર્નિંગ' કહી રાકરો એવો યથેચ્છ ફેરફાર; શ્રી. મટુભાઈ કાઠાવાળાનું વડોદરામાં હૃદય બંધ પડી જતાં યથેલું અવસાન; શ્રી. વેણીલાલ ઇનલસાલ જીવ્યને ૨૪ કલાકમાં અમદાવાદ રાહેર તથા નિલ્લાની હૃદ છાતી જવાનો હુકમ; કચીવલેડ ખાતે નૃત્ય કરતાં શ્રી. હૃદયરાંકરના હાથે યથેલી ઇનની બહાર આવેલી હકીકત; મૌન કાવત્રા કેસમાં અપીલો પેટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચાયાની બહાર આવેલી વીગત; ધારાસભાના દ્વિમાસીઓ ત્રેચું ૫. જવાહરલાલનું નિવેદન.

૧૬-૧૧-૩૩ : અમદાવાદમાં હિંદુ મદ્રાસભાના પ્રમુખ ભાઈ પરમાનંદને અપાયેલું માનપત્ર; અમદાવાદમાં મનાઈ હુકમનો ભંગ કરવા માટે શ્રી. વેણીલાલ જીવ્યની ધરપકડ; કારેલીથી રાસ તરફ ગુચ્છ કરતાં કવિશ્રી સુન્દરમૂળી ખાંચ સાથીઓ સાથે યથેલી ધરપકડના તથા શ્રી સુન્દરમૂળે ૬ માસ તથા તેમના સાથીઓને ૩-૩ માસની સાખત કેદની યથેલી સળના બહાર આવેલા સમાચાર; માધ્યમેનસિંગમાં સંખ્યાબંધ જડતીઓ તથા પ્રરપકડો.

૧૭-૧૧-૩૩ : મુંબઈમાં જે મીસો બંધ થતા ૪૦૦૦ કામદારો બેકાર; અલ્હાબાદમાં ૨૫ લાલ જનપતરાયની પાંચમી વાર્ષિક મરજુતિયિ નિમિત્તે પડેલ જવાહરલાલના પ્રમુખપદે જહેર સભા; ચિત્તેગોંજમાં લરકરી પેરો, દેવાસનાં મદારાન્યે ના. વાઘસેરાયને આવેલો જવાબ; દેવાસ પ્રકરણ વિષે દિંદી વલ્લરે બહાર પાડેલી યાદી; મદ્રાસમાં મીસીસ માગરેટ કચીન્સના પ્રમુખપદે દિંદી સીસમાળની ૧૬ મી વાર્ષિક સભાની મજેલી બેકડ; પુનાના એક પત્રના ખબરપત્રીની મુલાકાતમાં પ્રે. મર્માનંદ ઠાસંજીએ દિંદ અને રશિયાની પરિસ્થિતિની કહેલી સમાચારના.

૧૮-૧૧-૩૩ : "આનંદજીવનિકા"ના મુદ્રક, પ્રકાશક તથા પ્રેસના માલિક પારેથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ની મંગાયેલી નવી જમીનગીરી.

૧૯-૧૧-૩૩ : દિંદી છાતી આપાત સામે પ્રતિબંધ મૂકવાનો ખેતીવાડી ખાતાની કારોબારી સમિતિનો નિર્ણય; મદ્રાસના સ્વરાજ પક્ષે સ્વેતપત્ર સામે વિરોધ દર્શાવતા કરાવની બહાર આવેલી હકીકત; ધોળકા હિંદુ સભાએ ચાર ખિસ્તીઓની કહેલી શુદ્ધિ; "સાદિત્યના"ના તંત્રી શ્રી મટુભાઈના અવસાન નિમિત્તે અમદાવાદમાં ખડાયાત ફાતિની, રોક માલિકલાલ મણિલાલના પ્રમુખપદે જહેર સભા.

૨૦-૧૧-૩૩ : અમદાવાદમાં પ્લેગ અટકાવવા માટે યુનિસિપાલિટીએ રૂ. ૮૦,૦૦૦ મેન્ડર કર્યા; ન્યુ દિલ્હીમાં દિંદનાં દેશીરાજ્યોના પ્રધાનોએ સરદારોને લગતા વાંધાઓ વિષે પરિષદ ભરીને કહેલી ચર્ચા, મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સીન્ડ્રેટ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીનું પરીક્ષાનું યોરણ ન રવીકારવાનો હસાવ કરેલો દોવાખી, મદ્રાસી વિદ્યાર્થીઓને મુંબઈની કોલેજોમાં દાખલ કરવાની પાટવામાં આવેલી ના.

૨૧-૧૧-૩૩ : મીરત કાવત્રા કેસના ત્રણ આરોપીઓએ કેસ દરમિયાન રજુ કરવામાં આવેલી ચોપડીઓ પાછી મોકલવા માટે વડી અદાલતને કહેલી અપીલ અલ્ટ્રાબાહના ન્યાયાધીશો રદ કરી; કલકત્તામાં શ્રી સતીશચન્દ્ર હાસગુપ્તાએ ૧૫ દિવસના ઉપવાસ નારીઓના રજા તથા છોડાયા; મુંબઈમાં “ બેઝમે સેન્ડીનલ ” નામના અંગ્રેજ સાંન્યત્રના મુદ્રક તથા પ્રકટ કર્તા તરીકે મિ. બી. જી. હૅનિંગ્સને નોંધાવેલું ઊંકલેરોન; વડીધારાસભાએ આર્થિક પરિવહમાં થયેલા ચાંદીને લખતા કરારને આપેલી મંજૂરી.

૨૨-૧૧-૩૩ : પંડિત જવાહરલાલના આર્થિક કાર્યક્રમ સામે બેંગાલ નેશનલ બ્યાપારી મંડળના પ્રમુખનો વિરોધ; પાલ્કોટમાં સીલેક્ટ કમીટીની નિમણૂકની રજુ થયેલી દરખાસ્ત અને તે ઉપર ચર્ચા;

૨૩-૧૧-૩૩ : અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરની ચૂંટણી; મુંબઈમાં કવિવર ટાગોરનું આગમન-રાત્રે થયેલું ટાગોર સપ્તાહ; આમની સભામાં ચર્ચા નોંધી નોંધીના નિરૂપિત અમલદારોનાં પેનરોનો વિષે ચર્ચા.

૨૪-૧૧-૩૩ : અખિલ હિંદ મદાસભા સમિતિની બેઠક વિષે પંડિત જવાહરલાલનો પ્રવાસો; લોએના ખાતે શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝની લઘુકતી તબિયત; શ્રી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની પોતાના ધણીથી છૂટાછેડા મેળવવા માટે મુંબઈની કોર્ટમાં અરજી; અધ્યાપનીસ્તાનમાં નવા પ્રધાનમંડળની સ્થાપના; શ્રી. ડી. વેલ્સને અલ્ચરમાં હાજર થવાની મનાઈ; કલકત્તામાં ફેળવણી ખાતાના પ્રધાન એ. કે. મજમુદ્દીનના પ્રમુખપદે ફેળવણી પરિવહની બેઠક.

૨૫-૧૧-૩૩ : મુંબઈથી રંગીમરમાં ર. ૪૮૩૬૧૧ ના સોનાની નિકાસ; બારમી સાહિત્ય પરિવહ અમદાવાદમાં ભરવા માટે નિમંત્રણ આપવાનો ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ, શ્રી વેણીલાલ છત્રજલાલ બ્રુચને હસ્તક્ષિપિત પત્રિકાઓ વહેંચવા માટે અમદાવાદના સીટી મેજસ્ટ્રેટ ૬ મારાની કહેલી સખ્ત હેઠની સજા; આનંદજીવનપત્રિકાના તંત્રી અને મુદ્રક ર. . ૧૦,૦૦૦ની ભરેલી જામીનગીરી; ડૉ. મદમદ આલમે ટિંદીવલ્લર સામે ર. ૨૫૦૦૦ની નુકરાની ભરી આપવાની કહાવેલી નોટીસ.

૨૬-૧૧-૩૩ : કવિવર ટાગોરના રવાજત માટે અમદાવાદમાં નિમાયેલી-સમિતિ; અમદાવાદમાં શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ સહિત સાહિત્ય સભા તરફથી મોકલાયેલો વાર્તાલાપ; મુંબઈમાં કવિવર ટાગોરે આપેલા ભાષણમાં પૂર્વની પ્રજાએ ઉપર પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ જોઈએ એનો આપેલો અભિપ્રાય; સિંધના મદાસભાવાદીઓએ ડૉ. ચોઈવસમના પ્રમુખપદે યવિનયસંજના સંબંધમાં કરેલો ઠરાવ, પટના આગળ ટૂંન ઉચલાવી પાડવાનું કાવત્રું; અમૃતસરમાં પચસંબરની જળતંત્રને અંગે ૧૫ની ધરપાટ.

૨૭-૧૧-૩૩ : અમદાવાદમાં શ્રી. બાઈલાલ સારાભાઈ પૂરતના પ્રમુખપદે એલિસબ્રિજ આરોગ્ય પરિવહ; મુંબઈની રેલી બ્યાપારી ચેન્જરમાંથી સર મનમોહનદાસ તથા મી. શોદીએ આપેલાં શબ્દનામાં.

શ્રી મટુભાઈ કાંટાવાળાનું અવસાન

શ્રીયુત મટુભાઈ કાંટાવાળાના અવસાનથી ગુજરાતે એક સાચો સાહિત્યસેવક ખોયો છે. ગુજરાતના આધુનિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોઈશું તો ઘણી જગ્યાએ પિતા પુત્ર એમ બન્ને પેઢી સાહિત્યસેવા કરતી આવેલી જણાશે. સદ્ગત મહીપતરામ અને રમણભાઈ, કવિ દક્ષપતરામ અને શ્રી ન્હાનાલાલ, સદ્ગત મોહનલાલ રણછોડદાસ અને શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એ યશસ્વી પેઢીઓમાં સદ્ગત હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા અને મટુભાઈ કાંટાવાળાની ગણના ચાલે.

એક બાબતમાં શ્રી મટુભાઈની કારકીર્દી તેમના પિતાની કારકીર્દીને બહુ જ મળતી ગણાય. સદ્ગત હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા પોતાના જમાનાના ધણા જ ઉત્સાહી સાહિત્યસેવક હતા, તે સાથે વ્યવહારના ધણા ક્ષેત્રોમાં પણ સફળતાથી તેમણે કામ કર્યું હતું. એ કાર્યકુશળતા શ્રી મટુભાઈમાં પણ પૂરેપૂરી દેખાતી હતી. સાહિત્યસેવા ઉપરાંત તેમણે ખાનગી તેમ જ સામાજિક અનેક મોટાં કામોમાં ભાગ લીધેલો અને તે સર્વમાં પોતાની વ્યવહારક્ષતાથી સફળતા મેળવી છે તેમના અવસાનને માટે શોક કરતા જેટલા સાહિત્યના ક્ષેત્રના માણસો નીકળશે તેટલા જ સાહિત્યની સાથે બહુ ઓછા સંબંધવાળા પ્રતિષ્ઠિત માણસો પણ નીકળશે.

મદ્ગત મટુભાઈની સાહિત્યની મોટામાં મોટી સેવા તે તેમનું 'સાહિત્ય' માસિકનું તંત્રીપદ. આ કાર્યક્ષેત્રમાં પણ તેમની વ્યવહારક્ષતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. સાહિત્યનાં સમકાલીન બધા મામિકામાં 'સાહિત્ય' જ સૌથી વધારે નિયમિત બહાર પડતું આવ્યું છે. તંત્રી તરીકેનો એમનો ખીન્નો મોટો ગુણ નિષ્પક્ષપાતપણાનો નિષ્પક્ષપાતપણું એ કોઈ અભાવાત્મક ગુણ નથી-જે કે એ શબ્દ તેવો દેખાય છે. એ ગુણને માટે વિશાલ સમભાવ અને સ્વાભાવિક ઉદારતા જોઈએ છીએ-જે સામાન્ય માણસમાં ઓછી હોય છે અને સાહિત્યકારોને ભાગે પણ તે અસામાન્ય પ્રમાણમાં આવેલ છે એમ કહી શકાય નહિ. એ સમભાવ અને ઉદારતાને લીધે તેઓએ સર્વ જગતા લેખકોને હમેશાં પોતાના મામિકામાં સ્થાન આપી ઉત્તેજન આપ્યું છે એ જ ઉદારતાને લીધે તેઓ હમેશાં સાહિત્યમાં પણ આમર્શના હિમાયતી હતા તેમને આમર્શની વ્યવહાર શુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ હતો.

માણસનો ખરો સ્વભાવ તેની કલ્પમાં વ્યક્ત થાય છે. મદ્ગત મટુભાઈનો સ્વભાવ તેમની જે થોડી ઘણી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમાં પ્રગટ થાય છે. તેમના સ્વભાવ જેવી તેમની વાર્તાની કલા પણ નિરાડવર અને સ્વચ્છ હતી. તેમની વાર્તાઓમાં તેમની નીતિ

ખોવાયેલી નદી

[શુદ્ધિપત્રક]

પૃષ્ઠ	લોઠી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨૫	૧ (ફુટનોટ)	અખાત	પ્રતિહાસ
"	૭ "	અંધિતમે	અંધિતમે
૪૩૦	૧૩	મુખ્ય	મુખ્ય
૪૩૩	૬ (ફુટનોટ)	પૃ	પૃ
"	૧૪ "	મદા	યદા
"	" "	યદારુણ:	સુદારુણ:
૪૩૪	૬ "	સરસ	'-સરસ'
૧૩	૧૮ "	ખોળની ભ્રમ છે.	ખોળેવી તે ભ્રમ છે.
"	૨૩ "	આ	આમાં
૧૫	૫ "	ધ્વજ	ધ્વજ
૧૬	૧૧ "	પહેલાંનું સમજાયું	પહેલાંનું કેયું તે સમજાય
૧૮	૨૭ "	વહેળું	પહેળું
૨૨	૬ "	વર્ણનમાં છે.	વર્ણન માટે
૨૨	૨ (ફુટનોટ)	પૂત્રી	પુત્રી
૨૬	૧૮	મોહના	મોહની

“ આ લેખમાં જ્યાં જ્યાં અમુક વર્ણન આગળ કરીશું અગર કયું છે એમ લખ્યું છે તે “ખંભાતના પ્રતિહાસ”ને લગતી બીજી પરિશિષ્ટોને ઉદ્દેશીને લખેલું છે. તેમ જ આ લેખના વિષયની બીજી કેટલીક વિગતો પણ તે પરિશિષ્ટોમાં આપેલી છે. “અસુરો, ૪.” “ભોગવની અને પાતાલ ” વગેરેના પરિશિષ્ટો તે ગ્રંથમાં છે તેમાં આ લેખની કેટલીક વિગતને સંબંધ છે. ”

પૃ ૬૬ અન્યા વ લિ નું ન વું પ્ર કા શ ન

મા રી જન્મટીપ

મૂળ લેખક
એડિટર વિનાયક સાવરકર

પ્રવાંધ પૃ. મં. ૩૫૦ ૨-૨-૦૦
હિતગર્થ પૃ. મં. ૪૫૦ ૨-૨-૦૦

એ. નારદરને પચ્ચામ વર્ષની કાળા પાણીની મગ ધએવી અને તેમને આંદામાનમાં મોકલ્યા. ત્યાંની એકાન્ત ડેરડીની લયનક દીવાસો પાઠ્યા ચૌદ ચૌદ વર્ષ તેમણે ગાળેલા. એ ચૌદ વર્ષ તેમણે ત્યાં કેવી રીતે ગાળ્યા તેનાં નમિક હતા બેન્ડ અને વાચકના રહેરેમ ખડા કરી કે એવો પ્રતાંત આ અન્યેના આપ્યા છે. ત્યાંનું જેલહાલ કેટલું ભયંકર છે, કેદીઓને કેવી યાતનાઓ વેઠવી પડે છે અને ખીમ કેટલાયે પ્રજાં તેમનો નામે ખડા થાય છે તેની આગા કરણ કથની છે.

અને હુલને બેદીને મોમરી જાતરી ગય એવી જુગ્યાદાર અને અમરકાંક ગેલિમા એ. સાવરકરની પ્રભાવશાહી, તેજની અને અંકેષા કલમથી આ અંતુ રૂપાએનું હાવ ધી ગળે આંદામાન આપણી નજર મમલ ખડું થઇ ગય છે.

મરાઠી અન્યની એ આગુત્તિઓ થઇ છે એ જ એની લોકપ્રિયતા સાબિત કરે છે
આ જે જ ત મા રી ન ક લ વ સા વી લો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસિ અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સુખાર્જી એજન્ટ:-સી. જમનાદાસની કુંઠ : પ્રાન્થેમ નીક

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય શ્રી. બાપાલાલભાઈએ તૈયાર કરેલું

ધરગથુ વૈદક

લેખક

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

જુલ જુલ
૭૫ રોગો

સંબંધી સામાન્ય માહિતી

રોગનાં કારણો

રોગનાં લક્ષણો

રોગના ઉપચારો

તદન સામ્રીય પદ્ધતિથી અને ઘેર બેઠાં
ચર્ચ શકે એવાં આપનામાં આવ્યાં છે.

કિંમત બે રૂપિયા

૪૪ સંખ્યા ૪૦૦ પાનાં

તમારી નકલ આજે જ મંગાવી લો

નૂતન વર્ધની મંગલ પ્રભાતે બીજે ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે

એક ક્રાંતિકારની

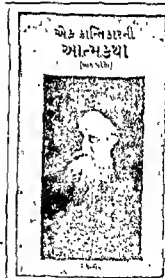
આત્મકથા

મુળ લેખક

પીટર કોપોટકિન

ભાગ પહેલો પૃ. સંખ્યા ૨૧૬ ૧-૪-૦

ભાગ બીજો પૃ. સંખ્યા ૨૩૨ ૧-૪-૦

- (૧) આ પુસ્તકમાં પ્રિન્સ કોપોટકિનના જીવનની ગંધી જ વિગતો આવી જાય છે.
(૨) અને આખું જીવનચરિત્ર ચીરસ્મયી, અંડખાર વિચારોથી ભરેલું છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસિ અગિયારી સામે : અમદાવાદ

ગ્રોલસ્ટોય

આ ગ્રંથાવલીમાં ટો. ની
સ્વોત્તમ દૃષ્ટિઓ જ સ્ત્રોતમાં
આપશે.

આ ગ્રંથાવલિ આરેક
પુસ્તકોમાં અને ગ્રંથોક વર્ણના
પાળામાં પૂરી કરવાની
શીશ કરવામાં આપશે.

આ ગ્રંથાવલિનું દરેક
પુસ્તક પાકા પૂરોનું આપશે.
આખી ગ્રંથાવલિને અને

ગ્રંથાવલિ

ટો. ના હવે અને એના
અન્યોના સ્વતંત્ર અભ્યાસના
દુર્ગદેષ એક ચરિત્રાત્મક
તેમ વિવેચનાત્મક પુસ્તક
આપવામાં આપશે.

આ ગ્રંથાવલિમાં પુસ્તકોનાં
શીશો લાપોતરો જ થશે
એટલે કે પાંચ તથા પદિ-
રિયતિ મૂળ ગ્રંથો જ
તત્કાલી રાખવામાં આપશે.

લ વા જ મ

આ ગ્રંથાવલિના પુસ્તકો ગ્રંથાવલિના આદરને યોગી કિંમતે આપવામાં
આપશે, બહારનામ દપાકમાં મોકલવાનો ખર્ચ આદરને સિર રહેશે.

દરે વર્ગે રૂ. ૫ થી વધુ કિંમતનાં (આદર તરીકે યોગી કિંમત ગણતાં)
પુસ્તકો પ્રમિલ કરવામાં નહિ આવે. એટલે દરેક આદર થનારે શરૂઆતમાં
રૂ. ૫ મોકલી આપવા, એ રકમમાંથી તેમને બહાર પડનાં પુસ્તકો વર્ગ
દરમિયાન મોકલાશે.

આ ઉપરાંત દરેક આદરે રૂ. ૧ પ્રાવેશિક ફી ભરવી પડશે. આખી
ગ્રંથાવલિ પૂરી થયે આ એક દરિયા આદરને પાંજા મળશે. અધવચ્ચે આદર
તરીકે અથવા થનારને એ દરિયા પાંજા નહિ મળે.

પ્રસિદ્ધ ય એ લાં પુસ્તકો

પ્રેમનો દંભ	[ગીત આગતિ]	૧-૪-૦
ત્તો અને પુરુષ	[પુનર્મુદ્રણ]	૧-૦-૦
કથાવલિ		૧-૪-૦
નવો અવનાર	પ્રથમ ખંડ	૨-૪-૦
નવો અવનાર	દ્વિતીય ખંડ	૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

દોલ રદોય અન્યાવસિનાં બહાર પડેલાં પુત્રકો

પ્રેમનો દંભ

[પાશ્ચાત્ય લક્ષણનની વાર્તા]

આ પુત્રકમાં મદારમાં દોલરોય લક્ષણનનું રસ્ય છે, અને આજના જર્મોમાં કેવો વિચાર પ્રેમ હોય છે અને તેને લીધે જીવન કેટલું કુશળિત થઈ ગયું છે તેનો મુંદર ચિતાર આપે છે. આ જાતનું ગુજરાતીમાં કદાચ આ એક જ પુત્રક હશે.

સ્ત્રી અને પુરુષ

પ્રેમનો દંભ બહાર પડ્યા પછી તે વાર્તામાં ચર્ચેલા વિષયના મંજ-ધમાં લેખકના વિચારો આદી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં અમંગલવાતી માગણી કરના અમંજ્ય પંચા આપેલા. તે માગણી સ્વીકાર કરી, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે લક્ષણનમાં કેવો મંજધ હોવો જોઈએ, લક્ષણન માનવજાતિ માટે આવશ્યક છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો પર લેખકે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે.

કથાવલિ

[અગિયાર ધર્મકથાઓનો સંગ્રહ]

“પ્રત્યેક કથામાં કૃત્તિમાં અન-મર્ત આત્માવાળા ભક્તિનમ્ર એવા નાયા ધર્મનિષ્ઠ અબેદમાર્ગ પ્રવાળી નંતનું હૃદય ધમકી રહેલું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

“આપણી ધાર્મિક આપખાવિશ્વો, પુગલુ કથાઓ તથા ભોક્ષવાર્તાઓનું તે પડે પડે નમ્રણ કમવે છે.”

નવો અવતાર

એક ઉમંગપાનદો કોઈની નોકરી માટે પ્રેમમાં પડે છે, શરીરનાં અંધ આંધે છે. સગવળો થતાં તેને નોકરી છોડી પડે છે. છેવટે વેસ્થા થાય છે. ત્યાં વેપારીનું જીવન કરવા બદલ વ્યવસ્થાનિદાસની મુગ્ધ પામે છે. આ કેમ દરમિયાન પેલો ઉમંગપાનદો છુરડે હોય છે. આ બધું જોના વિચારમંથન આવે છે ને તેનો ને નવો અવતાર થાય છે તે આ પુત્રકમાં અમંગ રીતે કતાંએ રજૂ કર્યું છે.

ઑર્ડર ફોર્મ

નકલ

નકલ

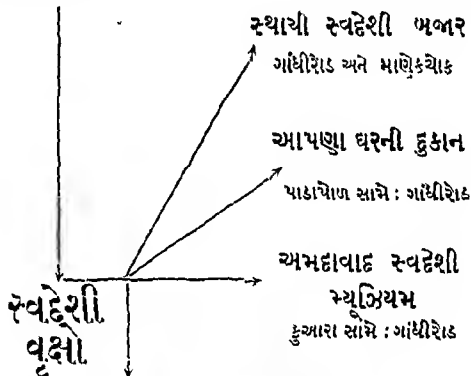
ફિક્કની યાત્રા	૧-૮-૦
ચંદ્રિકા	૧-૮-૦
હવનનાં રૂં	૧-૮-૦
મુખ્ય અને પીટ યાત્રા	૧-૪-૦
માનવુચ્ચયન	૧-૦-૦
ગાંધી મળિમકાલકાક	૧-૮-૦
કેવ રૂને ૮	૧-૮-૦
કામ અને કૃષ્ણ	૦-૧૦-૦
પુદ અને મહાવીર	૦-૮-૦
પરમશુ રૂં	૦-૦-૦
પ્રમોદા કામ	૧-૮-૦
ઓ અને પુષ્પ	૧-૦-૦
કથાવલિ	૧-૮-૦
નવો અવનાર આ. ૧	૦-૮-૦
નવો અવનાર આ. ૨	૦-૮-૦
કેવ કાન્નિકારની આમકથા	૧-૮-૦
આ. ૧	૧-૮-૦
કેવ કાન્નિકારની આમકથા	૧-૮-૦
આ. ૨	૧-૮-૦
નવી રમતીય આ. ૧	૦-૮-૦
" " આ. ૨	૦-૮-૦
કેવના કાન્નિકાર	૧-૮-૦
અવનાર	૦-૮-૦
કેવનારનાં ગાંધી	૧-૮-૦
કાન્નિકારની કથા	૦-૧૦-૦
મળિમપ્રવાસ	૧-૮-૦
અવના	૦-૮-૦

વીર વચ્ચમખાઈ	૦-૦-૦
કામકાની યાત્રા	૦-૦-૦
અમેરિકાનું દેશ પુદ	૦-૪-૦
મનકથામક	૦-૦-૦
કાન્નિકારની કથા	૦-૦-૦
કાન્નિકારની કથા	૦-૦-૦
કેવકાન્નિકાર મુક્તિપત્ર	૦-૦-૦
મરીયતી કામ	૦-૦-૦
કેવકાન્નિકાર અને કથા	૦-૪-૦
આમેરિકાની રિવર	૦-૦-૦
પુનરીને પાસે	૦-૦-૦
આમેરિકાની પીટગનાઓ	૦-૦-૦
કાન્નિકારની કથા	૦-૦-૦
અપાધ્યા ઓરિયા	૦-૦-૦
કેવકાન્નિકાર	૦-૦-૦
પાસા વા પાસી	૧-૦-૦
મુક્તિનું કથા	૦-૦-૦
કથાનાં આ	૦-૪-૦
ગાંધીમળિમકાલકાક	૦-૦-૦
કેવના આ	૦-૦-૦
પરમશુ કાન્નિકારની કથા	૦-૦-૦
મારી કથા	૦-૦-૦
મળિમ	૦-૧૦-૦
કથા અવનાની કથા	૦-૦-૦
અને મરીયતીનાં ગોના	૦-૦-૦
મળિમ મળિમ	૦-૦-૦
કથા	૦-૦-૦

પ્રધાન મળિમ	કથા/મ	કા. ૫-૦-૦
કેવકાન્નિકાર મળિમ		કા. ૧-૦-૦
મળિમની મળિમ		કા. ૨-૦-૦
અવનામળિમ		
કેવનારનાં કાન્નિકારમાળા		

પ્ર. રથા. ન. ઐટલે પ્ર. ગ. તિ.

અમદાવાદમાં

ને જ પાળો, પોષો અને ઉછેરો—

૦ નોંધ લેવા મુકશો નહિ ૦

સિદ્ધાન્ત સંસ્કૃતિ

સાબુની કાઈઓ સ્વામીલમાં વગરોતી
દરેક મુલની પીતળની ઓપો

એમ પી ખટ મુકકું
પાનકોટ નાડા
અમદાવાદ

:: લવાજમ ::

અસ્થાન સામિક	૩ ૫-૦-૦
ટોલરટોય અન્યાવલિ	૩. ૧-૦-૦
સરસ્વતી અન્યામાલા	૩. ૨-૦-૦
બૃહદ્ અન્યાવલિ	૩૨૬
દરિદ્રનારાયણ	
જ્ઞાનઅચારમાળા	૩૨૬

અસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

રાયચુરાનાં-લોકપ્રિય પુસ્તકો

સ્નેહપૂર્ણા : (અચિત્ર)	ક્રિ. રૂ. ૩-૦-૦
સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	" ૨-૦-૦
દાકચીવડાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
વામણની વાર્તાઓ (અચિત્ર)	" ૧-૮-૦
રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ (ખીછ આશ્રિત-સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ (ખીછ આશ્રિત-સચિત્ર)	" ૧-૦-૦
રામચંદ્રિ (ખીછ આશ્રિત-સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડી દુહા (સચિત્ર)	" ૧-૦-૦
પાદેવાં	" ૦-૬-૦

મહારાજરાતનું માનીતું સચિત્ર માસિકપત્ર શા ૨ દા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગયા એપ્રિલથી શ્રાવણ વર્ષ સદૃશ્ય છે.

દર ૧૫ થી તારીખે સારવાની નિયમિત દળદો લોકો શાદ છુએ છે.

સવાળમ વાર્ષિક રૂ. ૧-૮-૦

ફિલ્ડ બહાર ૧૨ શીશીંગ

રોજના એક પૈસામાં તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને કળાનો

રસથાળ આવશે.

આજે જ શ્રાવણ થઈ જાયો.

લખો :

વ્યવસ્થાપક 'શારદા'

રાજકોટ. (કાઠિયાવાડ)

શિષ્ટ સાહિત્યનાં કેટલાંક તાજાં પુસ્તકો

ભારતનાં વીર-વીરાંગનાઓએ

સમરાંગણોમાં

જીવન મરણનાં * મરણીઆ ધર્મ
સાહસ ખેડયાં * માથાં ડૂલ કંધી
એવા વીરોની પ્રેમ અને વીરરસથી ભરપૂર

ઐતિહાસિક કથામંજરી

સોનેરી નામ : પૃષ્ઠ ૪૨૫
પાકુ પૃષ્ઠ : કિંમત રૂ. અઢી

હમણાં જ બહાર પડ્યું છે

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી કૃત-

લોપામુદ્રા

ખંડ ૧ : વિશ્વરથ

ઋષિ વિશ્વામિત્રના સમયની સ્વતંત્ર

રસપૂર્ણ નવલકથા

બેરંગી ચાર ચિત્રો : કિંમત રૂ. એક

શ્રી. મુનશી કૃત-

થોડાંક

રસદર્શનો

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

દર્શ ચિત્રો સાથે

કિંમત રૂ. બે

ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદીઆ કૃત

તરલા અ ન જ્યોત્સ્ના

ઉર્મિનો * આદર્શ

આવેગ. * શ્રાહણી.

સીજીવન ચર્ચાતી બે નવલકથાઓ

કિંમત * કિંમત

રૂ. અઢી * રૂ. દોઢ

શ્રી. કનૈયાલાલ

મુનશી કૃત-

કોનો વાંક ?

નવાં જ ચિત્રો સાથેની

નવા જ સ્વરૂપમાં

નવીન આવૃત્તિ

બહાર પડી ચૂકી છે

કિંમત રૂ. અઢી

આયુર્વેદ

આયુર્વેદિક રીતે ધાતુવર્ગ-સોતુ, રૂપ,

ત્રાણ, બળ, સીસુ, જસત, પારદ

વગેરેની જરણમાન્યુદિ પ્રક્રિયાઓનો

આ અન્ય ધણાં ચિત્રો સાથે છે.

કિંમત રૂ. દોઢ

રાગિણી

સોનેરી

નામ

પાકુ પૃષ્ઠ

પૃષ્ઠ ૫૦૦
ઉપરાંત

મૂળ કિંમત રૂ. પાંચ

ઘણાડલી કિંમત રૂ. ચાર

સ્વતંત્ર વિચારો અને ધાર્મિક ચર્ચાની

આ ઉત્તમ કોષ્ટિની તવલકથા છે.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨

૩૨ વર્ષનું જૂનું અને જાણીતું

ગુજરાતી પંચ

ગાંધીરાહ ————— અમદાવાદ

દર રવિવારે પ્રગટ થાય છે.

સ્થાનિક રૂ. ૩)

હિંદમાં રૂ. ૪)

પરદેશના રૂ. ૮૧

છૂટક નકલ ૦-૧-૦

દે ક્તા રવિવારે

નમૂનો મફત

ગુજરાતી પંચ દર અઢવાડિયે સરેરાશ ૪૦ થી ૪૪ પૃષ્ઠનું રસમય વિવિધ વિષયોનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ નિબંધ વિચારો જાહેર કરે છે.

ગુજરાતી પંચ ચાલુ વાર્તા, પંચનાદ, પુસ્તકપરિચય, સાહિત્યજગત પ્રત્યાદિનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ દેશવિદેશના સમાચારો, અંબરપત્રો, વિવિધ અંગેસનોના અહેવાલો, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસારિક, શિક્ષણવિષયક, ખેતી, દુનિરાઉદ્યોગ, વ્યાપાર, કલા, વિજ્ઞાન આદિ અનેક વિષયોની માહિતીઓ સુવ્યવસ્થિત અને સંકલિત રીતે પ્રકટ કરે છે.

— ઉપરાંત —

દર વર્ષે શ્રાવણે ૨૫૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનું

નવલકથાનું પુસ્તક લેટ આપે છે.

આજે જ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું માનીતું માસિક

જેમાં દર માસે કાઢત ચાર પેઠા કદનાં ૮૪ પાનાંનું વાંચન, ત્રીસ ચિત્રો, સુદર પુઠું ને કલાલયુ વિવિધરંગી સુખપ્રદ અપાય છે. એમાં જ્ઞાન ને માહિતી વધારનારા ઉપયોગી લેખો, જોમ નગવતી શાયકથાઓ, આત્માના નીતાર સમી દુઃખરૂપરથી કહાણીઓ અને ભાવભીનાં કાવ્યો, અનુભવની આરતી સમાં અવાસવર્ણનો વિગેરે અપાય છે.

વાંચક રૂ. ૬૦૦ હિંદ બહાર રૂ. ૮૦૦ છુટક રૂ. ૦૦૦

“ નવચેતન ” ઑફિસ : ૧૦, પોલીસ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

ડોંગરેનું

બાલામૃત પીવાથી

છોકરાં તંદુરસ્ત થઈ તાકાત વધે છે.

આ પીવામાં મીઠું હોવાથી બાળકો ખુશીથી પીએ છે.

કે. ટી ડોંગરેની કં. ગરગાંવ-મુંબઈ.

પ્રસ્થાનનાં પ્રકાશનો મળવાનાં સ્થળો

સી. જમનાદાસની કું.	પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ	મુંબાઈ
આર. આર. શેઠની કું.	"	"
મોહનલાલ લાલભાઈ	દાવર પાશે	નવસારી
યુગાંતર કાર્યાલય	ગોપીપુરા	મુરત
કાન્તિલાલ શેઠની કું.	વડાપાડા	લક્ષ્મી
શુદ્ધ ખાદી ભંડાર	ન્યુબિલિબાગ	વડોદરા
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લીં	રાવપુરા રોડ	વડોદરા
કાન્તિલાલ સી. પટેલની કું.	અમદાવાદી પોળ	વડોદરા
દિવાસીન બુક સ્ટોર્સ	ભાવસારવાડ	નડિયાદ
ગંગારાંકર નાથજી		કાલોલ
પીપલીઆની કું.	ભોજરાજ પરા	ગાંડક
અગવંતરાય ભગવાનજી	સેનાવા	ભાનગર
એલ. કે. મેવાણી	૧૬ અમરતલા સ્ટ્રીટ કલિકતા	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય [મુરત શાખા] : પ્રતાપ પ્રેસ : મુરત

૧	ઝરણાનું ગાન [કાવ્ય]...	સ્નેહરસિમ ...	૧૦૫
૨	ઈંદ્રિજિનિયા ઇન ટોનિસ [નાટક]	ભાશાંકર જોષી ...	૧૦૭
૩	પ્રાચીન ગૂજરાતી મુલાપિતો ...	ભોળીલાલ જંબવંદ સહિસરા ...	૧૨૫
૪	કાનડી ભાષામાં ડોકિયું...	કિશોરલાલ ધ. મણિલાલ ...	૧૩૪
૫	ભિંચારીના ગર્જ [કાવ્ય] ...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી ...	૧૩૭
૬	ફૂલદાનનાં ફૂલો [કાવ્ય] ...	મુન્દરમ ...	૧૩૮
૭	છાત્રાલયની એક તકનાર [વાર્તા]...	પ્રેમશંકર ભટ્ટ ...	૧૪૧
૮	કલા વિશે કેટલાક વિચારો ...	સ્વ. શાન્તિલાલ ખેંકર ...	૧૪૫
૯	ભૌતિકશાસ્ત્રો અને અગમ્યવાદ...	અંબુભાઈ પુરાણી ...	૧૫૩
૧૦	બુદ્ધનો મૃત્યુવાગ [કાવ્ય] ...	પ્રતાપરાય પ્રભાશંકર પંડ્યા ...	૧૬૦
૧૧	આજે આપણે કયાં ભિંચા છીએ...	કાન્તિલાલ અમૃતલાલ શાહ ...	૧૬૩
૧૨	ઉત્તરાયણ એટલે જ મકરસંક્રાંતિ...	કૃષ્ણરામ વદાલજી ભટ્ટ ...	૧૭૦
૧૩	ઈન્જન ફાયરર [વાર્તા]...	સદાશિવ ...	૧૭૫
૧૪	કુદરતને ખોળે [કાવ્ય]...	સ્વમંત્ર્ય ...	૧૭૬
૧૫	હિંદ, ચીન અને જાપાનની જનસંખ્યાવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન ...	કુંગરશી ધરમશી સંપટ ...	૧૮૩
૧૬	ચર્ચાપત્ર ...	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ ...	૧૯૧
૧૭	પુસ્તકપરિચય ...	રા. ...	૧૯૩
૧૮	વિચાર ચંદ્રમણ ...	રા. વિ. પાઠક ...	૨૦૦
૧૯	રોજનીશી	૨૦૫
૨૦	ઓયુત મહુભાઈ કાંટાવાળાનું અવસાન ...	રા. વિ. પાઠક ...	૨૦૬
૨૧	પ્રાદ પ્રકાશન [કાવ્ય] ...	નારદાસ અમરજી પંડ્યા ...	૨૧૦
૨૨	નસ્રત [કાવ્ય] ..	" મલેનુ " ...	૨૧૧
૨૩	ખોવાયેલી નદી [શુદ્ધિપત્રક]	૨૧૨

લયાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૦૫

પ્રકાશકશ્રી હોડી કેસરભાઈ સીસો : પ્રધાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : ખાસા/ચોટી : અમદાવાદ
મુદ્રક : ભૂજબેદભાઈ ત્રિકમલાલ-પટેલ : સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટર્સ પ્રેસ : ખાનદારતાકા : અમદાવાદ તા. ૭-૧-૨૦૩૬.

નવલકથા દૃઢીવાર્તા રાજકારણ અર્થશાસ્ત્ર કેળવણી
ઇતિહાસ જીવનચરિત્ર વગેરે ઉપરના ગ્રન્થો આપતી

બૃહદ્ ગ્રન્થો વલિનાં નવાં પ્રકાશનો

પુસ્તક ૩-૬ થું

મારી જન્મટીપ

મૂળ લેખક

એરિસ્ટર વિનાયક સાવરકર

પુસ્તક ૨ થું

આત્મકથા

[ભાગ બીજો]

મૂળ લેખક

પીટર કોપોલડિન

એ. સાવરકરને પચાસ વર્ષની કાળા-
પાણીની સન્ન યજ્ઞેથી અને તેમને આદામા-
નમાં રાખેલા. ત્યાંની ઓકાન્ત કાટડીની ભવાનક
દીવાલો પાછળ ચૌદ ચૌદ વર્ષ તેમણે ગાળેલાં.
જો ચૌદ વર્ષ તેમણે ત્યાં કેવી રીતે ગાળ્યાં
તેના રસિક છતાં ભેદક અને વાચકના રામે-
શંભ ખડો-કરી દે એવો વૃતાંત આ ગ્રન્થોમાં
આપ્યો છે. ત્યાંનું જેલજીવન કેટલું ભયંકર
છે, જેદીઓને કેવી યાતનાઓ વેચી પડે છે
અને બીજા કેટલાયે પ્રશ્નો તેમની સામે ખડા
થાય છે તેની આમાં કરણ કથની છે.

અને હૃદયને બેદીને સોંઘરી કાઢતી અવ-
ગેયો હુસ્સાદાર અને અસરકારક શૈલીમાં એ.
સાવરકરની પ્રભાવશાલી, તેજસ્વી અને વડખાર
કક્ષમથી આ 'બધું' લખાએલું હોવાથી જાણે
આદામાન આપણી નજર સમક્ષ ખડું ચર્મ ખપે.
મરાઠી ગ્રંથની એ આશ્ચર્યજનક શ્રદ્ધ છે
એ જ એની લોકપ્રિયતા સાબિત કરે છે.
આજે જ એક નકલ વસાવી લો.

પૂર્વાર્થ પૃ. સંખ્યા ૬૫૦ ૨-૮-૦૦

ઉત્તરાર્થ પૃ. સંખ્યા ૪૫૦ ૨-૮-૦૦

પુસ્તક ૫ થું

નરસિંહભાઈ પટેલનો નવો યોગ્ય

ઈશ્વરનો ઈનકાર

"મારે તો યુવકોની શુદ્ધિને હૃદયમથાવી
મૂકવી છે. વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે; પછી
દેખું તો એની મેલે ઘસણતું આવશે. ત્યારે
યુવકો, વાંચો, વિચારો. જગતના અદાધર્મોને
વાળીમૂકોને એક વાર તો સાફ કરી મૂકો."

પ્રથ. સંખ્યા ૧૮૬

કિંમત ૧-૦૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

ॐ प्रस्थान ॐ

पृ० १७
अंक ३

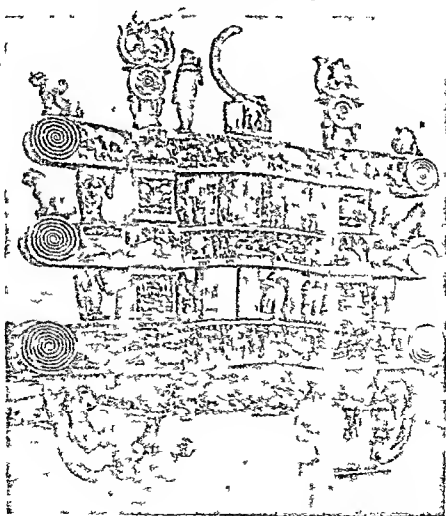
दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
१५

तन्त्रीया

रामनारायण विश्वनाथ पाठक

रसिकदास छोटदास पट्टी

હિંદુસ્તાનની સાથી મોટી ન્યુ ઇન્ડિયા એશ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

(સ્થપાઈ ૧૯૧૯)
ના જિંદગીના વીમા

૧૯૩૨-૩૩

૧૯૩૧-૩૨

૧૯૩૦-૩૧

૧૯૨૯-૩૦

૩૯ લાખ ૭૨ લાખ ૮૮ લાખ ૧૦૫ લાખ

ચીફ એજન્ટ્સ-ગુજરાત

એન. એમ. ફોજદારની કું.

૧૨-"Benefit."

ટેલીફોન-૨૨૩૫

૨૧૩૪, માંધોરોડ

અ મ દા વા દ

આ કંપનીના વહીવટ મુખર્દી શહેર અને ઇલાકાજ નહિ પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનની બાપારી આલમમાં જિંદુ અને માનવંતુ સ્થાન ભોગવતા અને બાપારી કુનેહ માટે પંકજેલા ટિફ્ટરેલા દાથમાં હોવાથી આ કંપનીના પોલિસી હોલ્ડર તરીકે તમારી રોકેલી મૂડીના બદલામાં તેમની કુનેહભરી પ્રગતિમાન બ્યવસ્થાને લીધે તમોને સારામાં સારો લાભ મળે તે માટે બેમત નથી.

કંપનીનું પોલિસી હોલ્ડર તરફ કદાર, ન્યાયી, અને સદ્ગતિવશુક્ત વર્તન જગલહેર છે.

કંપનીએ જિંદગીના વીમાની પોલિસીમાં "અપંગતાનું રક્ષણ"; "પ્રીમીઅમનો હુપનો બર્મા સિવાય પૂરી રકમની પોલિસી ચાલુ રાખવાની ચોજના; " "અદરમાતથી મરણ પામ તો વીમાની રૂબલ રકમ મળે"-એવી અનેક લાભદાયી અને આકર્ષક ચોજનાઓ દાખલ કરી ચોથાજ વર્ષની આખરે રૂ. ૧૦૫,૨૬,૨૦૦નું કામ ચેળથી હિંદી પ્રભનો ચેળવેત્રો વિશ્વાસ અને લોક પ્રિયતા સાબીત કરી છે.

ચાપણ

સત્તાધારી	...	૬,૦૦,૦૦,૦૦૦
બરાબેલી	...	૭૨,૨૧,૦૫૫
કુલ ફંડઝ	...	૧,૪૬,૮૨,૩૯૪
પ્રીમીઅમની આવક		
૧૯૩૨-૩૩	...	૭૮,૧૦,૦૫૫
ચૂકવેલા દાથ	...	૫,૫૦,૦૦,૦૦૦

“એનિથ”
દ્રાક્ષાસવ
 આ એક
 ઉત્તમ
 ટૉનિક
 છે.

એનિથ કેમિકલ વર્ક્સ
 મુંબઈ નં. ૨

દરેક નામાકિત દવાવાળા પાસેથી મળશે.

એનિથ દ્રાક્ષાસવના સોલ એજન્ટમ -
 મેસર્સ બોલે બ્રધર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ. નં. ૨

અમારાં નૂતન પ્રકાશનો અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના અમેરિકન નિષ્ણાત મી. બોસ્વિકના અંધને આધારે
'કૌમુદી'ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી વિજયરાય ક. વૈદની કસાયેલી કલમે લખાયેલું
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિવિધ અંગોની વિગતવાર સમજૂત આપનારું
અનૅડ પુસ્તક

રાષ્ટ્રીય માહિતીઓથી ભરપૂર કુલ ૨૬ પ્રકરણો; જેમાં ૫ પ્રકરણો સ્વતંત્ર
લખાયાં હોઈ તેમાં ગુજરાત અને વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઉગમ અને
વિકાસ, મહિલા પુસ્તકાલય વગેરે સંબંધી ઉપયુક્ત હકીકત સામેલ થઈ છે. આ
રાષ્ટ્રીય પુસ્તકની હાજરી વગર પુસ્તકાલયનો પુસ્તકભંડોળ અધૂરો જ ગણાય.

શાયલ આકષેષ પૃ. ૨૧૧, ૭ સુંદર છબિ, સ્વચ્છ છપાઈ ને મજબૂત પાકી
બધિણી; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

બાલસાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો

મિથ્યાભિમાન

અથવા

છવરામ ભટ્ટની ફજેતી

કવીશ્વર દલપતરામ ઝાલાભાઈના
'મિથ્યાભિમાન' નાટક ઉપરથી
બાલોચિત શૈલીમાં ધરાવાગેલી
હાસ્યરસથી ઉભરાતી
ખોષક વાર્તા.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિં. ૮-૬-૦

વીર અભિમન્યુ

મહાભારતના વીર પાત્રોમાં
અદ્વિતીય મહત્ત્વ ધરાવનાર
બાલવીર અભિમન્યુના વિવિધ
છવનપ્રસંગો રમુ કરતી આ
બાલોચિત આખ્યાયિકા
નાનાં મોટાં દરેકનું મન
રંજન કરશે જ.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિંમત ૦-૬-૦

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. : વડોદરા

રાયચુરાનાં લોકપ્રિય પુસ્તકો

સ્નેહપૂર્ણ : (સચિત્ર)	કિં. રૂ. ૩-૦-૦
સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	" ૨-૦-૦
દાક્ષીણીની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
બાસણની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ (બીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
ઠાકિયાવાડી લોકવાર્તાઓ (બીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	" ૧-૦-૦
રાસમંદિર (બીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	" ૧-૮-૦
ઠાકિયાવાડી દુહા (સચિત્ર)	" ૧-૦-૦
પારેવાં	" ૦-૬-૦

મહાચુજરાતનું માનીતું સચિત્ર માસિકપત્ર શા ૨ દા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

મયા એપ્રિલથી સાતમું વર્ષ શરુ થયું છે.

દર ૧૫ મી તારીખે શારદાની નિયમિત હજારો લોકો રાહ લુએ છે.

સવાળમ વાર્ષિક રૂ. ૬-૮-૦

હિંદ ખલાસ ૧૨ શીર્ષાંગ

રોજના એક પૈસામાં તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને કથાનો

રસથાળ આવશે.

આજે જ ગ્રાહક થઈ જાઓ.

લખો :

વ્યવસ્થાપક 'શારદા'

રાજકોટ. (ઠાકિયાવાડ)

સારાં અને શિષ્ટ સાહિત્યનાં જ પુસ્તકો વાંચો.

“ મહેલોથી અને અખૂટ લાંઠારોથી જ સંતોષ નથી
મળતો તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકો આપશે. ”

: અમારાં નવાં પ્રકાશનો :

નારી હૃદય	લેખક: સ્વર્ગસ્થ કલાપી	૧-૪-૦
ખાલકુમાર	સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવ દિવેદીઆ	૦-૪-૦
ખાલવાડી	”	૦-૮-૦
સિતારનો શોખ	”	૧-૪-૦

છ પા ય છે

પ્રવાસના શોખીનાને ઉપયોગી

અરોઝ મદુભાઈ કાંઠાવાળા કૃત

માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)

હવે થોડા જ સમયમાં બહાર પડશે

⊙

આ ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકો

રમણલાલ દેસાઈ કૃત	કનૈયાલાલ મુનશી કૃત
શીરીષ	કોનો વાંક ? ૨-૮-૦
જયન્ત	પૃથ્વીવલ્લભ ૧-૮-૦
કોકિલા	ગુજરાતનો નાય ૨-૮-૦
દિવ્યચમુ	રાજધિરાજ ૩-૦-૦
સ્નેહપત્ર	સ્નેહસંગ્રમ ૧-૪-૦
હૃદયનાથ	શિશુ અને સખી ૧-૮-૦
પૂર્ણિમા	ભગવાન કૌટિલ્ય ૨-૦-૦

આ ઉપરાંત પ્રસ્થાન સૌરાષ્ટ્ર ગાંડીવ દક્ષિણામૂર્તિ
કુમાર નવયુગ પુસ્તકે લાંઠારનાં પ્રકાશનો મળશે.

મેસર્સ દીવેદીઆ એન્ડ સન્સ

બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ : પાનકેરનાકા : દાદાભાઈ લાયબ્રેરી-અમદાવાદ

અપૂર્વ ધાર્મિક વાચન

અમૂલ્ય ધાર્મિક ગ્રંથ

જેવી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા તેણું એકનાથી ભાગવત.

ભાગવત રહસ્ય

સંસ્કૃત એકાદશ સ્કંધ વિવરણ સાથે સરલ ગુજરાતીમાં

પાઠું સોનેરી પૃષ્ઠ. ૫૪૫ પૃષ્ઠ

મુલ્ય માત્ર અઢી રૂપિયા

લેખક અને પ્રકાશક

ડૉક્ટર વરજીવનદાસ દોમોદરદાસ મરચંદ

શ્રેષ્ઠ દોરકોદાસનો ણંગલો

સ્તો નં. ૧૨ : લક્ષ્મીનગર : ખાર : મુંબાઈ.

તમારી નકલ મેળવવા માટે આજે જ લખો :

રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ વકીલ

જયનિવાસ : લાખીયાની પોળ : ખાડિયા : અમદાવાદ.

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં
 એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની
 આર. આર. શેઠની કંપની
 ભુવણલાલ એન્ડ સન્સ
 પંડિત નારાયણ મૂળજી
 બુકસેલર્સ : કાલ્યાણેવી
 મુંબઈ.

ગુજ્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
 મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે
 પ્રસ્થાન કાર્યાલય
 આદિત્ય ત્રિપાઠી
 અમદાવાદ

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી
 વડોદરા

યુગાંતર કાર્યાલય
 સુરત

વિદ્વાનો અને પત્રકારોના અભિપ્રાયો

શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક શુ' દહે છે ?

મરાઠી સંત એકનાથનું ભાગવત જ્ઞાનવૈરાગ્યલક્ષિતો ઉત્તમ ગ્રંથ ગણાય છે. x x x આવડા મોટા પુસ્તકની કૌમત આટલી ઓછી રાખી છે. નવો જમાનો વૈરાગ્યથી વિમુખ થયો છે પણ આપણે એ પ્રાચીન ધ્યેયોને છોડી દેતાં પહેલાં તેને પ્રત્યક્ષ રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નવા જમાનાની પરિસ્થિતિને પ્રજ્ઞ તે અનુરૂપ થઈ શકે અને અત્યારે કર્યું કામ ક્યાં વિનાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિથી અસ્વસ્થ થનારાઓએ આવા ગ્રંથની મન ઉપર થતી અસર વિચારવી જોઈએ. મૂળ લેખકની સ્વસ્થતા અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે. ગ્રંથ દરેક ધરમાં રાખવા જેવો છે. --

—પ્રસ્થાન.

ડૉ. વરદાસ મરચટે શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદરા સ્કંધ ઉપર સુપ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય સંત શ્રી એકનાથ મહારાજની અત્યંત પ્રાસાદિક ટીકાનો ગુજરાતીમાં વિસ્તૃત સારાંશ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે જોઈને અમને ધણો સંતોષ થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવત એ ગ્રંથ હિંદુધર્મમાં અને ખાસ કરીને ભાગવત સંપ્રદાયમાં તથા વદન્તમ સંપ્રદાયમાં વેદ જોટલો પૂજ્ય અને પવિત્ર મનાય છે અને એ માન્યતા સર્વથેય યોગ્ય જ છે. ભક્તિ માર્ગનું સોપાનક અને સાંગોપાંગ વિવેચન બીજાં ગ્રંથમાં ભાગ્યે જ જોઈ શકાય. આવા અપૂર્વ ગ્રંથ ઉપર પોતાના સાક્ષાત્કારી અને પ્રાસાદિક વાણીથી શ્રી એકનાથે મરાઠીમાં બહુજ વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. આ ટીકા મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યમાં અત્યુચ્ચ પદ ભોગવી છે. મહારાષ્ટ્રના વારકરી સંપ્રદાયમાં આ ગ્રંથ મૂળ ભાગવત કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. એકનાથની સૂક્ષ્મ વિવેચનપદ્ધતિ, માર્મિક દૃષ્ટાંતો આપવાની હથોટી, ભક્તિરસમાં તસ્વીન થઈને સહજોદ્ધારથી ભક્તિનું રહસ્ય સમજાવવાની અપૂર્વ કળા-વિગેરેથી આ ટીકામય અત્યંત આકર્ષક થયો છે. આવા મહાન ગ્રંથનું ભાષાંતર ગુજરાતીમાં અવશ્ય થવું જોઈતું હતું. ડૉ. મરચટે

મરાઠીનું તલરપરશી જ્ઞાન ધરાવે છે એ તેમના પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉપરથી જરૂર કહી શકાય. તેઓશ્રીએ એકનાયના અર્થનું સમગ્ર ભાષાંતર કર્યું હોત તો બહુ જ સાફ થાત. સમગ્ર ભાષાંતરના બદલામાં તેમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એકનાયના અર્થનો વિસ્તૃત-સારાંશ આપ્યો છે. ખેર. આ રીતે પણ એકનાય મહારાજનું હૃદય ગુર્જર વાચકોની આગળ ડોક્ટર મહાશયે પ્રકટ કર્યું છે એ પણ અગ્નિર્નદન આપવા જેવી વાત છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સરળ અને સુખોદ-પદ્ધતિથી એકનાયના ભક્તિ સંપ્રદાયનું વિવેચન કર્યું છે. એકનાયની ટીકાનો સારાંશ આપતાં સાથે સાથે ભાગવતના મૂળ શ્લોકોનું શબ્દશઃ ભાષાંતર આપ્યું હોત તો સાફ થાત.

શરૂઆતમાં એકનાયનું નાનકડું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે ગુજરાતી વાચકોને ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકની કિંમત પુસ્તકના પ્રમાણમાં ઓછી જ ગણાય.

તા. ૧૦-૧૨-૩૩

અમદાવાદ

રામચંદ્ર બર્જાવત આચવલે
શિક્ષક : ઓપ્રાવટરી હાઇસ્કૂલ

ભક્ત એકનાયે શ્રીમદ્ ભાગવતના અગીઆરમા સ્કંધની વિસ્તૃત ટીકા મરાઠીમાં કરી છે જે લોકાદરને પાત્ર નીવડી છે. એ ટીકાનો લાભ ગુજરાતી જનતાને મળે, એ હેતુથી હો. વરજીવનદાસે, તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. x x x આધ્યાત્મિક જીવન જીવનારાઓને આ પુસ્તક અત્યેક રીતે ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ આસુરી પ્રકૃતિમાં રમ્યા પચ્યા રહેતા, જીવે ભક્તિ સિદ્ધિનું એકે વ લક્ષણ ધરાવતા હોતા નથી, x x x જનસેવાનો શુદ્ધ મર્મ પણ સમજતા નથી, x x એમના જીવનને આત્મા પુસ્તકો મદદ કરી શકે. ભાગવત રહસ્ય જે આદેશથી અને શીલીથી લખાયું છે, તે ગુમુક્ષુ ગાર્હોઓએ ગનન કરવા જેવું છે. પુસ્તકમાંના સંસ્કૃત શ્લોકો કેવલધામના શાસ્ત્રી તંત્રીય રઘુનાથ ઠાકરેએ જેવા બાદ બહાર મૂકવામાં આવ્યા છે. x x x આ અર્થ જણાવવાને વસાવવા અમે ખાસ બલામણ કરીએ છીએ. x x x ઉદાવદાર આકર્ષક મોટા ટાઇપ પાકું પૃષ્ઠ વગેરે જોતાં એની કિંમત માત્ર નજીવી જેવી જ છે. ગુજરાતી જાણનારાઓ, એને વધાવી લે એમ અમે ધમ્મીએ છીએ.

આ અથ મૂળ મરાઠી ભાષામાં મહત્ત્વ ધી એકનાથ મહારાજને શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ ઉપરથી સોડોને ગમગમ્ય એવી મહેની બાપામાં લખેલો છે. ધાર્મિક બુદ્ધિવાળા મહારાષ્ટ્રીયોમાં તે ઘણો પ્રખ્યાત છે મૂળી બાપામાં જાનેશ્વર મહારાજને ગીતા ઉપર સુદર ટીકા લખી છે તે જ પ્રમાણે શ્રી એકનાથ મહારાજને ઉદ્ધવ અર્જુનના સર્વાંશ્વ શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ ઉપર પણ હૃદયગમ્ય સુદ ટીકા રચી છે આ ટીકા સાધુસતોને મરાઠી ભાષા બોલનારાઓમાં અતિ પ્રિય અને પ્રચલ પામેલી છે x x x ડો વરજીવનદાસે આ એકનાથી ભાગવતનું ભાષાંતર કરી ગુજરાતી ધર્મપ્રિય પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. x x x મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો પકડીને તેમની સમજીતી ગદ્યમાં કે પદ્યમાં કોઈ કવિએ રચ્યાનું જણવામાં નથી x x x એકનાથ મહારાજની મરાઠી ટીકાના સાર અનુવાદની ઘણી જોટ હતી આ જોટ હો વરજીવનદાસે પૂરી પાડી છે x x x જેમ મહાભારતમાં ગીતા એ અદ્વૈતામૃતવર્ષિણી છે તેમ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવના સંવાદવાળો એકાદશ સ્કંધ પણ અમૃતવર્ષી છે x x x એકાદશ સ્કંધ આખા ભાગવતનું ગદ્ય છે શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય પણ તેનો અભ્યાસ કરવાની ભલામણ કરી છે x x x 'ભાગવત રહસ્ય' એવું જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે સાર્યક છે x x x આ અથ રોયલ આંક પેશ ૫૫૦ પાના જેટલો મોટો છે. એમાં એકાદશ સ્કંધના મૂળ શ્લોકો અને તે ઉપર એકનાથ મહારાજનો ટીકાનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં છાપેલો છે આગળના ૩૪ પાનામાં અથ પ્રણેતા એકનાથ મહારાજનું જાણવાબેગ જીવનચરિત્ર વિસ્તારથી આપેલું છે અંત્ય મોટા અટકમાં અને છૂટથી છપાવ્યો છે એટલે આમાંથી સંવેને વાંચવાને સુગમ પડે તેમ છે x x x મૂળના ભાવ ધી એકનાથ મહારાજે સુદર રીતે વિસ્તાર કર્યો છે જે સમારમાં મહેલા માણુમને નિષ્કામ કર્મ કરવા પ્રેરે છે x x x અમે ડો વરજીવનદાસને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને હૃદયગમ્ય ગુજરાતી પ્રજા તેનો સદુપયોગ કરે એવી આશા રાખીએ છીએ.

જાનેશ્વરી ગીતાની પેઠે એકનાયનું ભાગવત પણ મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ પ્રેમથી વંચાય છે અને ભક્તિસાહિત્યમાં તેનું સ્થાન ઉચું છે. આવા એક પ્રસિદ્ધ ભક્તિગ્રંથ ગુજરાતી ગુજરાતી જનતાને સુલભ કરવા બદલ હાર્દિક ધન્યવાદ ધટે છે. જે પ્રેમભાવથી આ ગ્રંથ ગુજરાતી પ્રજાને સોંપ કર્યો છે એવા આદરભાવથી જનતા તેનો સત્કાર કરે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આજુ પુસ્તક વાંચવાનો સમય જેમને ન હોય તેમણે તેમાંનું એકનાય ચરિત્ર તો અવશ્ય વાંચી જવું ધટે છે.

—બુદ્ધિમંદશા.

શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ આખાએ પુસ્તકના રહેસ્ય રૂપ મનાય છે. x x x એકાદશ સ્કંધના શ્લોકો સહ પ્રત્યેક શ્લોક નીચે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો છે. x x x પુસ્તકની શરૂઆતમાં એકનાયનું જીવન ચરિત્ર આલેખેલું છે. x x x આવાં ભાષાંતરોની ઉપયોગિતા ધણી જ છે. પુસ્તકનું કદ અને બાંધણી જોતાં કીમત વધારે નથી.

—રશીબેદ.

મહારાગા એકનાયજીની વાણી પર મહારાષ્ટ્ર મુગ્ધ છે. વાણીમાં એ ભક્ત હૃદયોના ભાવતરંગોની લહેરીઓ ઉઠે છે. એ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાંથી આ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં લેખકે સફલ યત્ન કર્યો છે. x x x તેની રચના ગૌણિક લાગે છે. x x x એકનાયજીનું વૃત્તાંત અત્યરે અત્યર વાંચનાલાયક છે. ભક્ત હૃદયોને તેમાંથી અનેક દિવ્ય અનુભવો મળશે. ગુરુભક્તિનો મહાન આદર્શ આલેખમાં લેખકે પોતાના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયનો પુરાવો આપ્યો છે. x x x ગ્રંથ સરળમાં સરળ હૃદયગ્રાહક ભાષામાં લખાયો છે. જાનના મહાન વિધ્યને આનાથી સરલ ભાષામાં બોલ્યે જ સમજાવી શકાય x x x ખચિત જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ અનુપમ સ્થાને છે.

—શુદ્ધાદિત.

ભાગવતનો અગીઆરમો રકથ કીમતીમા કીમતી છે એનું રહસ્ય એકનાથે બહુ સારી રીતે સમજાવ્યું, હોનાથી એનું આ ગુજરાતી ધર્મ ને ભાક્ત ભક્ત કરે છે "પરિચય"મા એકનાથનું ચમત્કારી જીવન આખું આલેખ્યું છે ને એમણે રચેલી કૃતિઓ ગણાવી છે. તથા આ ભાગવત વિશે જાણવા જેવું બધું કહ્યું છે એ પછી મૂળ ભાગવતના શ્લોકો જુકી તથા એકનાથથી ટીકા ગુજરાતીમા ઉનારી છે x x x એ ટીકા બેશક ખોધક છે x x x એ ટીકામા એકનાથની ભક્તિ જળદળે છે x x x ગુજરાતી અનુવાદ ધણે સ્પષ્ટ દોષ રહિત થયો છે. ખરેખર મંથ વાચતા આનંદ થાય તેમ છે

—સાહિત્ય

સાદી પાચસો પાના અને પાકા સોનેરી પૂકાવાળા આ દળદાર મંથની પ્રસિદ્ધિને હેતુ તેના બહોળા પ્રચારનો હોષ તેથી જ લગભગ પકતર કીમત રખાયલી લાગે છે x x x એકાદશ રકથ સોમમાથી સારવેલા અમૃતતા રૂપ છે x x એમાનો પરિચય દેવી ચમત્કારી સંતનો આખા સમાગમ લાભ આપે છે સમગ્ર મંથ એકત્રીસ અધ્યાયે પૂરો થાય છે. અદરના શ્લોકોનું સરલ ગુજરાતી વિવરણ ક્યારેક એવી સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે કે તેને ખ્યાવવામાં કરી જ અંતરાય નહીં શકે નહિ કે વાચન સાથે કંટાળો આવે નહિ આવો ઉપયોગી મંથ તૈયાર કરવા ખાતે ખર્ચાવલા જરૂર જહેમત સફળ ને પ્રથમ છે.

—ખડાયતા મિત્ર

આ પુસ્તકમા ભાગવતના એકાદશ રકથનું રહસ્ય ધાર્મિક જનવૃંદને મનન કરવા જોગ રીતે સાદી અને સરલ પ્રચારતમા આપવામા આવ્યું છે માન એકાદશ રકથ એ આખા ચે ભાગવતની ચાવી રૂપ રકથ છે x x x એકાદશ રકથ એટલે નિષ્કામ કર્મનો મહોપદેશ દેતો મહાર્કથ. શ્રી. ભગવાને પોતાના પરમ ભક્ત શ્રી ઉદ્ધવજીને સવાદ રૂપે એ માન દીધું છે અને તે ધાર્મિક જનતાને એક વિદ્વાન મહારાષ્ટ્રીય લેખકની પ્રસાદીમાથી સરલ ગુજરાતી અનુવાદદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે એ અભિનંદનીય છે.

—ગુજરાતી પંચ.

મહારાષ્ટ્રમાં અંતેઃ ભંડો ધઈ ગયા છે તેમાંના શ્રી એકનાથે શ્રીમદ્
 ભાગવતના ૧૧ માં રકષતી વિદ્વાતભરી ટીકા મંરાડીમાં રચેલી ને
 પાણી લોહપ્રિય ધઈ પડી છે. એ મરાડી 'ટીકાનું' ગુજરાતમાં સર્વતંત્ર
 ભાષાંતર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. મહારાષ્ટ્રીય ગીતોની
 પાંખીનું ગુજરાતે પણ પાન ધઈ છે. x x x એટલે તે વિષયમાં
 રસ લેનારાઓને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થઈ પડશે. ૧૧ માં રકષ
 આખા ભાગવતના સાર રૂપ ગણાય છે એટલે તે રકષના માત્ર
 ભાષાંતરને ઉપયોગી લેખાયું. તે દ્રષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક બોધાદરને પાંત્ર
 થશે એમ અમારું માનવું છે.

—સમાજ જીવન.

ગુજરાતના એ નવયુવાન કવિઓના પહેલી જ
વાર બહાર પડતા

એ નવા કાવ્યગ્રન્થો

એક તે

શ્રી. ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાનાં

ઈલાકાવ્યો

જે 'કુમાર'ના વાચકોને તો સુપરિચિત છે. એના એકેએક કાવ્ય ઉપર
શ્રી કવુ દેસાઈનાં તદ્દન નવાં અને કાવ્યભાવને અનુરૂપ સુશોભનો આલેખેલાં
છે; અને મગ્નપૂત કાગળ તથા સળંગ કુમાર પ્રિન્ટરીની છપાઈવાળા એ
પુસ્તક પર બહાર દાર ઊંચા કાગળ પર કરેલી બેરંગી છપાઈવાળું એ જ
કલાકારનું આલેખેલું સુંદર પૂઠું છે.

કિંમત એ રૂપિયા

*

બીજો ગ્રંથ

કાવ્યમંગલા

તે

જણીતા પદ્યકાર

શ્રી સુન્દરમની

કૃતિઓનો સમહ

ઊંચા જડા ઍન્ટિક કાગળ ઉપર સુધઃ છપામણીવાળો દોઢસો પાનાનો
કાવ્યસંગ્રહ. ભગવાન બુદ્ધના સુપ્રિત સુંદર બેરંગી મુખચિત્ર તથા શ્રી કવુ
દેસાઈના મનોરમ છપાઈવાળા પ્રશ્નચિત્ર સાથે

કિંમત દોઢ રૂપિયા

પ્રકાશક

મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ

નંદલુવન :: રાવપુરા :: વડોદરા

મુંબાઈમાં

આર. આર. શેઠની કંપની : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ન * વ * યુ * ગ

તંત્રી : — પો. જે. ભટ્ટ

૧ **પી**ડિતોની પડખે ઊભા રહીને, શોષાતા માનવ-
સમુદાયની ભાવનાને શબ્દદેહ આપીને, યુગ્વ્રતાના
કામદારો, કિસાનો અને યુવાનોના પ્રગતિમાન
માનસને સાથ આપીને

ન વ યુ ગ

પોતાની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરે છે.

૧ **આ**વતી કાલના નાગરિકોની મનોદશા ધડતું,
નવયુગના પ્રગતિમાન દીપકની ગરજ સારતું આજે
સારથે યુગ્વ્રતામાં એકતું

ન વ યુ ગ

આજનાં માર્શિદોમાં મોખરે આવે છે.

૧ **ના**રી વિભાગમાં નવયુગ્વ્રતાના સ્ત્રીત્વને આધુનિક
પ્રગતિમાન શિક્ષણ આપતું, સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતું
આજના સાહિત્યમાં બીનહુરીદ છે.
એપ્રિલ અંકથી અમારું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ વર્ષથી

નવું મુખપૃષ્ઠ, વધુ પાનાંઓ,
વધુ વિવિધતાઓ, રસપૂર્ણ લેખો,
લાવનાદલરી વાર્તાઓથી
ભરપૂર નીકળે છે !

મેનેજર

નવયુગ કાર્યાલય ૯, એકે હાઉસ લેન
૩૧૨ - મુંબઈ

તાર્કિક મૂલ્ય :

૩. ૫

આ
વર્ષમાં
નવીન યુગની ભાવના
રચુ કરતું સુંદર
-કવર ચિત્ર -
નવા વિશિષ્ટ લેખો
તમે જરૂર જોશો.

માત્ર રોજની પાંચ પાઠ

અર્ચવાથી

સેંકડો માઈલ સુધી હજારો જાણુ

તમે શું વચો છો તે

જાણી શકે છે

રેલવે ગાડીના ડબ્બામાં તમારી જાહેર
ખબર આપી નવ કરોડ મુસાફરને તમારા જ
માલની માગણી કરતા ગ્રાહક બનાવો

વિગત માટે લખો:—

ઈન્ડો કોમર્શિયલ એડવરટાઈઝિંગ બ્યૂરો

અપોલો સ્ટ્રીટ: સ્ટોક એક્ચેન્જ બીલ્ડિંગ:-મુંબઈ

સત્ય સનાતન વૈદિક સિદ્ધાંતો સમજવા માટે નીચેનાં પુસ્તકો અવશ્ય વાંચો.

સત્યાર્થ પ્રકાશ	૧-૨-૦૦
અગ્નિદાદિ બ્રાહ્મમંત્રિકા	૧-૦-૦૦
અરેકાર વિધિ	૧-૦-૦૦
આસન અને આરોચ્ય	૧-૦-૦૦

ઉપરનાં ચાર પુસ્તકો પાકાં પૂઠામાં છે
કાચાં પૂઠાંના પુસ્તકની કિ. ૪ આના ઓછી છે:

વેદાંત આર્થબ્રાહ્મ	૧-૦-૦૦
સાંખ્યદર્શન	૦-૧૨-૦૦
ભારતપરમનો ધાર્મિક ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦૦
મનુસ્મૃતિ (અનુવાદી)	૨-૦-૦૦
સૂર્યસેવન આચાર્ય	૦-૧-૦૦
પં. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના લેખો બા. ૧ થી ૩	૦-૧-૦૦
મર્નિટપ્રકાશ	૦-૪-૦૦

સાંસારિક, ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયો સ્વચ્છંદ

— એક અને અન્ય —

‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિક

વાર્ષિક લવાનમ દેશમાં રૂ. ૪, પરદેશમાં રૂ. ૧૦
કોઈપણ માસની શરૂઆતમાં શ્રાવણ વર્ષ શરૂ થાય છે.
અદેશજનના ભાવતાલ માટે લખો યા મળે
વ્યવસ્થાપક : ‘આર્યપ્રકાશ’ : આજુદ

વૈદિક સિદ્ધાંતનાં નવાં ટ્રેકટો

૬૨ નંબરી સો નંબરી		
સ્વમંત્રામંત્ર તથા પ્રકાશ	૦-૦-૩	૧-૪-૧
સંધ્યાવિધિ	૦-૦-૩	૧-૪-૧
રામાયણની રહસ્યકથા	૦-૦-૧	૨-૮-૦
ઉત્તરતું દ્વાર	૦-૦-૧	૨-૮-૦
ગોપીનાથકેસ	૦-૦-૧	૨-૮-૦
ચિખલી શાસ્ત્રાર્થ	૦-૦-૧	૨-૮-૦
આર્યસમાજ શું છે ?	૦-૦-૧	૨-૮-૦
સંક્યા અથવા ભક્તિયજ્ઞ	૦-૧-૦	૪-૧-૦
અભિદ્યોત વ્યાખ્યા	૦-૧-૦	૪-૧-૦
વિવાહપ્રતિષ્ઠા મંત્રો	૦-૧-૦	૪-૧-૦
મુસલમાન ભાઈઓને ખુલ્લો પત્ર	૦-૧-૦	૪-૧-૦
પુરુષ-સૂક્ત	૦-૧-૦	૪-૧-૦
હિંદુસમાજમાં આર્યસમાજનું		
રેશન	૦-૧-૦	૪-૧-૦
સ્વામી નિત્યાનંદજીનાં વ્યાખ્યાનો	૦-૧-૦	૪-૧-૦
ગોકરણા નાટ્ય	૦-૧-૦	૪-૧-૦
પ્રભાણ અપ્રભાણ અન્ય		
સ્વામીજી કૃત	૦-૨-૦	૧૦-૦-૦
આર્યસમાજ અને રાષ્ટ્રીય મદારમા	૦-૩-૦	૧૫-૦-૦

લુકેસેલરેન ૧૨માં ટકા કમિશન મળશે.
દરેક પુસ્તકનું દપાલખર્ચે લઈ
લખો : પુસ્તકાધિકાર પ્રતિનિધિ સમાજ, આજુદ

હિંદુ સમાજ ! તારે ખાતર

નડિયાદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લો છે

દાન કરો

દેશનાં નિરાધાર રખડી પંડેલાં બાળકો કાળે

એક પંથ અને દો કાળ !

દરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી છે.
શિવજીનું, સુધારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, વલ્લટકામ ઇત્ય
ઓરિયંટી કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથસંચા નંગ-૨, વિદ્યાર્થીઓ
સાથ બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળાનાં
સાધનો, યુનીફોર્મ પોષાક માટે શુદ્ધ ખાદી અને ઓદવા
માટે પીપીટ ચોરસા વિગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નડિયાદ

શિષ્ટ સાહિત્યનાં કેટલાંક તાજાં પુસ્તકો

ભારતનાં વીર-વીરાંગનાઓએ

સમરાંગણોમાં

જીવન મરણનાં * મરણીઆ થઈ
સાહસ ખેડયાં * માથાં ડૂલ કર્યાં
એવા વીરોની પ્રેમ અને વીરરસથી ભરપૂર

ઐતિહાસિક કથામંજરી

સોનેરી નામ : પૃષ્ઠ ૪૨૫
પાકુ પૃષ્ઠ : કિંમત રૂ. અઢી

હમણાં જ બહાર પડ્યું છે

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી કૃત-

લોપામુદ્રા

ખંડ ૨ : વિવેચન

ઋષિ વિશ્વામિત્રના સમયની સ્વતંત્ર

રસપૂર્ણ નવલકથા

બેરંગી ચાર ચિત્રો : કિંમત રૂ. એક

શ્રી. મુનશી કૃત-

થોડાંક

રસદર્શન

સાહિત્ય અને લક્ષિતાનાં

દશ ચિત્રો સાથે

કિંમત રૂ. બે

ભોગીન્દ્રરાવ દિવેરીઆ કૃત

તરલા અને જયોત્સ્ના

ઉર્મિનો * આદર્શ

આવેગ. * શાહુણી.

સીજીવન ચર્ચતી એ નવલકથાઓ

કિંમત * કિંમત

રૂ. અઢી * રૂ. દોઢ

શ્રી. કનૈયાલાલ

મુનશી કૃત-

કેનો વાંક ?

નવા જ ચિત્રો સાથેની

નવા જ સ્વરૂપમાં

નવીન, આવૃત્તિ

બહાર પડી ચૂકા છે.

કિંમત રૂ. અઢી

આયુર્વેદ

આયુર્વેદિક રીતે ધાતુવર્ગ-સોડું, રૂપ,

નાણું, બંગ, સીસું, જસત, પારદ

વગેરેની બારણુમારણાદિ પ્રક્રિયાઓનો

આ ગ્રન્થ ધણા ચિત્રો સાથે છે.

કિંમત રૂ. દોઢ

રાગિણી

સોનેરી

નામ

પાકુ પૃષ્ઠ

મૂળ કિંમત રૂ. પાંચ

ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ચાર

સ્વતંત્ર વિચારો અને ધાર્મિક ચર્ચાની

આ ઉત્તમ કેશિકાની નવલકથા છે.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨

૩૨ વર્ષનું જૂનું અને જાણીતું

ગુજરાતી પંચ

ગાંધીરોડ ————— અમદાવાદ

દર ૨ વિવારે પ્રગટ થાય છે.

સ્થાનિક રૂ. ૩)

હિંદમાં રૂ. ૪)

પરદેશના રૂ. ૮૧

શુદ્ધ નકલ ૦-૧-૦

૩ કલા ૨ વિવારે

નમૂનો મફત

ગુજરાતી પંચ દર અઠવાડિયે સરેરાશ ૪૦ થી ૪૪ પૃષ્ઠનું રસમય વિવિધ વિષયોનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ નિષ્પક્ષ વિચારો જાહેર કરે છે.

ગુજરાતી પંચ ચાલુ વાર્તા, પંચનાદ, પુસ્તકપરિચય, સાહિત્યજગત પ્રત્યાદિનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ દેશવિદેશના સમાચારો, ખજરપત્રો, વિવિધ સંમેલનોના અહેવાલો, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસારિક, શિક્ષણવિષયક, ખેતી, દુનરહિયોગ, વ્યાપાર, કલા, વિજ્ઞાન આદિ અનેક વિષયોની માહિતીઓ સુચવરિયત અને સંકલિત રીતે પ્રકટ કરે છે.

— ઉપરાંત —

દર વર્ષે ગ્રાહકોને ૨૫૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનું

નવલકથાનું પુસ્તક ભેટ આપે છે.

આજે જ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો

વીસમી સદીનો ચમત્કાર

હિંદુઓનાં બાલકોને, તેમજ ખાસ કરીને શહેરનાં બાળકોને,
ચોખ્ખું ધી-દૂધ ન મળે એ એક ચમત્કાર નહિ તે બીજું શું ?

ગાય
અથવા
બેંસનું
ચોખ્ખું
દૂધ

બેસનું દૂધ શે. ૦-૧-૬
ગાયનું દૂધ શે. ૦-૧-૦

જણાવેલા સમયે, ઘેર બેઠાં, ખાત્રી
ખંધ; છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક રીતે
કાચની બાટલીમાં ભરેલું ચોખ્ખું
દૂધ; અને બેળસેળ વિનાનું, તાજું,
પાંચ અઢી તથા સવા રતલી એર-
ટાઇટ ડબ્બામાં ભરેલું ધી ઘેર બેઠાં
માન આ એક જ સંસ્થા પૂરું પાડશે.
એક વાર મંગાવી ખાત્રી કરો.

શુદ્ધ
અને
તાજું
બેંસનું
ધી

બજાર ભાવે મળશે.

ધી સીટી ખ્યાર મિલક સપ્લાઇંગ કંપની

ગાંધીરાડ

ખંત્રીપોળના નાંદે

અમદાવાદ

પ્ર તા પ

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનના ઝરી : રસિક અને પ્રેરક લેખો
આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

: ઉચ્ચસંત :

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી જલકાત

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

લવાજમ :

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ માથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ ... વિદેશીય ૧૦

લખો—મેનેજર “ પ્રતાપ ” કલપીઃ : સુરત

ચાલીસ વર્ષની જુની ન પ્રજ્યાત પેઢી

સુખમંથી અમદાવાદ સુધીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી

એક જ

સૌ-મીલ

લાકડાના વેપારીઓ
મકાન બંધાવનારાઓ
ફાન્ડ્રીકટરો વગેરેના
બરતો દરેક જાતનો સાગી તેમ જ અન્ય

લક્કડ માલ

આપો તથા વેચેલી સાઈઓ

જેવી કે

રાફ્ટર્સ પિલર્સ પેડીઆં પાટીઆં
પકવાસા ખાટમ જલેવ વગેરે વગેરે
જથાબંધ તેમ જ છૂટક તૈયાર મળશે
અથવા

ઓર્ડર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી
આપવામાં આવશે.

તમારી જરૂરિયાતની યાદી મોકલી
સાવતાલ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નાંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેણું
શરીરનું બંધારણ

જિયામાં જિંચી જાતના
કોલમના ચોખા

તથા

બંગાળીઆ ચોખા

જિંચી જાતની સૂરતી
તૂ વ ર દા જ

ઉપરાંત

સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ
વગેરે દરેક જાતનું અનાજ
જિંચી જાતનું
ચોખ્ખું કરેલું

શિક્ષિત ભાવે મળશે.

એક વખત ઓર્ડર આપો
ખાતરી કરો, ખીજે નહિ જ
જવું પડે.

શાં ધુલ ચંદ ગ મ ના જી

અ મ લ સા ડ [જી. મુરત]

卐 પ્રરથાન 卐

પોષ : ૧૯૮૦

અંક ૩

યુગ-પલટો

યુગ-પલટો આ ભારી
રે ! પલટો અવનિ સારી !

મૂશ્ય હજ ખેડુતનું ઘોલે,
ઘોરણુ જાગી આંખો ચાળે,
પીડિત ધરણી અન્તર ખોલે-

પ્રગટે નવી ચિનગારી !
રે ! પલટો અવનિ સારી !

દેહ વેચતી અખળા નાગે,
હાટે હાટે ભીખારી નાગે,
જંજીર જકડયા બન્દી નાગે,

નાગે નભ નવ-લાલી !
રે ! પલટો અવનિ સારી !

ભગો દીન દલિત સહુ ભગો,
કાળ દરાળ મુતેલા ભગો,
જૂના સવે ચીલા ત્યાગો—

કાન્તિ રહી પોકારી !

રે ! પલટે અવનિ સારી !

આવો જગના પીડિત આવો,
રંક અનાથ અપંગો આવો,
વિજય-નિનાદે વિશ્વ ગબ્તવો,

ધરતી હુવે તમારી !

રે ! પલટે અવનિ સારી !

તૂટે નિર્લજ્જ મહેલ મિનારા,
ઊઠે ગાજી વિજય-કિનારા,
ધમજીવી બન્ધુ ઓ મારા !—

ગાજો તવ જય-તાલી !

રે ! પલટે અવનિ સારી !

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ

[અનુસંધાન પ્રસ્થાન પુ. ૧૬ અંક ૬ થી. ત્યાં આ લેખ પૂરો થયાનું જણાવેલું છે તે બાદ છે. તત્ત્વી]

ગોવર્ધનરામે લોકકલ્યાણ માટે ફરમાવેલો ધર્મ

આ ભાગમાં ગોવર્ધનરામભાર્યના રાજકારણનો છેલ્લો પણ અતિ અગત્યનો વિચાર લેવામાં આવ્યો છે. પ્રાકૃત માણસ ગમે તે ધારે પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે માણસ જાતનો તમામ વ્યવહાર તેના જીવનની ફિલસૂફી ઉપર બધાયેલો હોય છે. આ ફિલસૂફી દરેક માણસ પોતાને માટે નક્કી કરી શકે નહિ. તે ફિલસૂફીનો ધણોખરો ભાગ સમાજના ઇતિહાસથી, સમાજના અનેક યુગોથી ચાલી આવતા વ્યવહારોથી, વિચારોથી તે સમાજના આગેવાનોના વિચારોનાં આદેશનો ઉપર ધરાયેલો હોય છે. માણસ પોતે આ વ્યવહારોમાં ફેર કરી શકે છે તે કેટલીકવાર તે ક્રાંતિકારક વર્તન દાખવી શકે છે; પણ તે હમેશા બનતું નથી. તે તેનું યુગપરિવર્તન ચોક્કસ વિચારોનાં ને બનાવોના બળથી જ ઉદ્ભવે છે, હમેશા દરેક પ્રાકૃત જનના વ્યવહારથી નહિ.

આવા સામાજિક વ્યવહાર ને વિચારને-સમાજના આચારવિચારને મંસ્કૃતિનું નામ આપવામાં આવે છે. દરેક સમાજની મંસ્કૃતિ એકાગ્ર હોય છે; એટલે તેમાં વિસંવાદ સંભવતો નથી. જો સમાજનું રાજકારણ સમાજના આચારવિચાર સાથે બળે નહિ તો તે રાજકારણ ફરવું જોઈએ, અથવા તો તે આચારવિચાર ફરવો જોઈએ. જો સમાજના આચારવિચાર સાથે તેની આર્થિક પરિસ્થિતિ બળે નહિ તો તે આચારવિચાર ફરવો જોઈએ, અથવા તો તે પરિસ્થિતિનું રૂપાંતર થવું જોઈએ. તેવી રીતે જો કોઈ ધાર્મિક મતની સ્થિતિ સમાજની, મંસ્કૃતિ સાથે બળી શકે નહિ તો મંસ્કૃતિ કે ધર્મની માન્યતા બેમાંથી એકે ફરી જવું જોઈએ. ઈસ્લામી સમાજો, ખ્રિસ્તી સમાજો, આર્ય સમાજો તે ઝોગણીમમી ને વીંસમી સદીના સમાજો, એમના ઇતિહાસો, મંસ્કૃતિ ને સમાજની સ્થિતિ, એ બંનેના પરસ્પર મંબધની પૂરેપૂરી સાક્ષી પૂરે છે.

મુસલમાની યુગ અગાઉ હિંદુસ્તાનનો સમાજ ઉપર દર્શાવેલી મંસ્કૃતિની એકાગ્રતા અનુભવતો હતો. મુસલમાની રિવાસોતોની સ્થાપનાથી તે સમગ્રતામાં વિલેપ થયો. ને અકબરના યુગ સુધી ઈસ્લામી મંસ્કૃતિ ને આર્ય મંસ્કૃતિ એ બેનો મેળ બરાબર સધાયો નહિ. અકબરે ને તેના અમલ અગાઉ, કબીરે ને નાનકે તે મેળ સાધવા યુક્તિઓ કરી હતી ને તેમાં તેમને કાંઈક સફળતા મળી શકી હતી પણ એ વિદ્વિયા પાછી આરંગઝેબના અમલથી તાજ થઈ અને પેશવાઈએ ને શિખસંપ્રદાયે તેને વધુ બળવાળી કરી. આ મેળ ઉત્તર હિંદમાં ખાસ સિદ્ધ થઈ શક્યો હતો; પણ દક્ષિણ હિંદમાં તેનો મેળ બરાબર બેઠો નહોતો-એ સ્થિતિ હજી ચાલે છે તેમાં આવી ત્રીજી મંસ્કૃતિ ને ને પશ્ચિમની હતી. પણ

ઝોગણીસમી સદીમાં હિંદમાં બે સંસ્કૃતિઓ તો સ્વામિત્વ માટે પ્રતિસ્પર્ધા કરી રહી હતી: હિંદની હિંદુ ને મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ, જેમાં મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ અદારમી સદીના ને ઝોગણીસમી સદીના પરાજયથી દબાઈ ગઈ હતી. ને પશ્ચિમની વિદ્યાથી ઉપજેલી નવી સંસ્કૃતિની ભાવના, અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ને ઝોગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મળેલા વિજયથી રાજકારણના ને શિક્ષણના વિષયમાં સમાટને પડે ચડી ગઈ હતી.

હિંદુસ્તાનના સમાજમાં આવી રીતે ભંગ પડી ગયો હતો. લોકો સંદેહમાં પડ્યા હતા. અને કંઈ મૂકી દેવું, ને કંઈ લઈ લેવું, તે વિષે તેઓ વિવિધ વિચારો કરતા હતા. ઈંગ્રેજ સંસ્કૃતિનો વિજય રાજકારણમાં બધે થઈ ચૂક્યો હતો. પણ સમાજની વ્યવસ્થામાં તે વિજય બીલકુલ જોડા જઈ શક્યો નહોતો. ઈંગ્રેજ રાજકારણ તે સમાજની વ્યવસ્થાને તોડવા ઈચ્છતું પણ નહોતું. તેને તો હિંદનું આર્થિક ગૌરવ પોતાના સ્વાર્થને વશ કરવું હતું; અને પોતાની સત્તાને વિરોધ ન પડે તેવી રીતે માત્ર સુલેહસંપ જળવી હિંદના જુદા જુદા સમાજોને શાંત રાખવા હતા, ને કૌંઈક વાર જ, કાપઘાઓથી, અદાલતોના નિંજીયોથી, શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં કામ કરતા પરદેશી ને હિંદી અધ્યાપકોના વિચારબળથી ને ઉપદેશબળથી તે સમાજોની આંતરબંધનને ફેરવવી હતી. એ વ્યવસ્થાને ફેરવવાનું કર્તવ્ય મુખ્યત્વે તો હિંદુઓનું હતું; ને તે માટે યોગ્ય જૂમિકા ને શિક્ષિતા તૈયાર કરવાનું કર્તવ્ય પણ તેમનું જ ગણાતું હતું.

હિંદની આર્થ સંસ્કૃતિમાં રાષ્ટ્રનો વિચાર, ધર્મનો વિચાર, પ્રજાનો વિચાર, રાજ્યનો વિચાર અને આર્થિક વ્યવહારનો વિચાર એકરૂપ હતા. બધા વિચારો માટે નિગમ અને આગમ, બંનેનો આશ્રય લેવાતો. મુસલમાની રિયાસતો વખતે મુસલમાની રાજ્યકર્તાઓ પોતાનો ને પ્રજાનો ધર્મ, રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા, વગેરે ઈસ્લામનાં સૂત્રો પ્રમાણે વિચારતા; પણ ખ્રિસ્તી રાજ્યની સ્થાપના વખતે આ એકાગ્રતા તૂટી ગઈ. રાજ્યકર્તાઓ મીક, રોમન અને ઇશ્વરોનિક સૂત્રો પ્રમાણે રાષ્ટ્ર ચલાવે; ને પ્રજા તેને ધર્મશાસ્ત્ર ને કુરાન પ્રમાણે સમજવા પ્રયત્ન કરે. આ પરિસ્થિતિ બપાનક હતી; ને તેમાં રાજ ને પ્રજા, બંનેનું અહિત હતું. તે બંધને ટાળવા માટે રાજકારણનો સમગ્રપણે વિચાર કરનારાની સંખ્યા હિંદુઓની બહુ નહોતી. રામમોહનરોય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, વગેરેનો વિચાર એવો હતો કે લોકો ને પોતાના વિચારોને ને આચારોને નવી વિદ્યા પ્રમાણે સમજે તો તે બધા ભવિષ્યમાં નહિ રહે. તેમણે રાજ પ્રજાના ધર્મોને એક જ સંસ્કૃતિના વિચાર પ્રમાણે સમજાવવાને મોટો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો; ને તેમના વખતમાં એવી જરૂર જણાઈ નહિ હોય. આર્થસમાજોએ ને યિજોસોફિસ્ટોએ તે નવીનતાને વખોડી કાઢી ને હિંદુઓને પોતાની પુરાતન સંસ્કૃતિ તરફ નજર કરી ધર્મ સમજવાનું ફરમાન કર્યું. પણ એ ઉપદેશ હિંદુઓને આજ થઈ શક્યો નહિ. આર્થસમાજમાં તેમને અતિ પુરાણતા લાગી ને યિજોસોફીમાં તેમને અતિ કૃત્રિમતા લાગી. પ્રાર્થનાસમાજ, યાત્રિઓ, સંપ્રદાયો અને સંસ્કૃતિઓની વિવિધતાને તોડી શક્યો નહિ; ને રાજકારણને તે છેડી શક્યો નહિ. તેથી નવા રાજકારણને સમજાવવા માટે એક નવા વિચારબળની જરૂર હતી. તે વિચારબળને પરિણામે નવું રાજકારણ, નવો ઉદ્ભવ પામતો સમાજ, નવો આર્થિક વ્યવહાર ને ધર્મની ભાવના એ ચારેનો એક મેળ થાય

તેવો બુદ્ધિવત્ત થવાની જરૂર હતી. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ગોવર્ધનરામે વિષ્ણુદાસ બાવાને મોટે ને સુંદરગિરિનાં બાવાબાવણોના આચારદ્વારા આ એકમેળ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે; ને પ્રાચીન ને નવીન એ બે વિચારમંકાંતિથી હિંદુ સમાજમાં જે ભેદ પડી ગયો હતો તેને દાળી તેને ફરીથી એકાગ્ર કરવા તેમણે વિચાર કર્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે જો આચારવિચાર મુજબ હિંદી જનતાનો વ્યવહાર ઘટાવવામાં આવે તો તેનું રાજકારણ, તેનો આર્થિક વ્યવહાર, તેનો સમાજ ને તેનો ધર્મભાવ, બધાંનું એકરૂપ થઈ શકે. ને હિંદુસ્તાનની પરાધીનતા દળી જાય તેટલું જ નહિ, પણ હિંદુસ્તાની લોકો જગતની સંસ્કૃતિને નવું ને શુભરૂપ આપી શકે, કારણકે યોગ્ય સામાજિક ફિલસૂફીના પાયા વગર ચણેલી કાંઈ પણ સંસ્કૃતિનું ચણતર સંભવી શકે નહિ.

અલખત ઉપર જણાવ્યું તેમ જો પાયાઓ સુક્ષ્મ રીતે પડે છે અને વીસમી સદીમાં તો તે માટે યોગ્ય ભૂમિકા બતાવનારાઓ ને તે ખોદવાની પૂરવાની ક્રિયા કરનારાઓની સંખ્યા આગળના કરતાં વધી ગઈ છે. ગોવર્ધનરામ અભ્યાસી હતા, વિચારક હતા, વાનપ્રસ્થ થયા હતા અને દ્રષ્ટા હતા. તેથી તેમણે જો પાયાની ભૂમિકા માત્ર દર્શાવી છે. તેઓ મુત્સદ્દી હોંત, રાજપુરુષ હોત અને અમાલ કે પ્રધાન હોત તો તે ભૂમિકાને ખોદી તેમાં પૂરવણી કરી તેને સમૃદ્ધ કરત ને તે ઉપર યોગ્ય ઈમારત પણ કરી શકત.

ત્રીજા વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં ગોવર્ધનરામ કહે છે કે “સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓના મહાન અને સમર્થ ગ્રંથકારોની જ્ઞાણાઓ આધુનિક પ્રજાને અનેકધા લાભકારક છે, પરંતુ જો જ્ઞાણાઓમાં આધુનિક પ્રજાનું સર્વપ્રકારે તાદાત્મ્ય થવું સુલભ નથી.” આપણી પ્રજા, આપણો દેશ, આપણો કાળ, આપણા આચારવિચાર અને આપણી આધિઉપાધિ-એ સર્વનાં વર્તમાન ચિત્ર વચ્ચે જીભા રહીને સર્વ જાણાઓના સંક્રમ નશ્વર ગણી તેમની મેળવણી કરી નાંખતી, સર્વ જાણાઓનું સહચરિત પ્રતિબિંબ એક આદર્શમાં પાડવું, અને સંક્રમને અંતે ત્રિવિક્રમ પેઠે અવતરનાર અને વિક્રમ પામનાર લાલચુગની જન્મકુંડળી જેવી જાણા આલેખવી, એ વિશિષ્ટ હેતુ છે. તેમ કરતાં ગોવર્ધનરામ “અનેકરંગી સંપત્તિ વિપત્તિઓમાં ફૂલતાં અને તરતાં આર્યઆર્યાગણનાં હૃદયોને કોઈકે જાતનું દેશકાળને અનુકૂળ ઉચ્ચગ્રાહી અવલંબન” દર્શાવે છે. ને અવિચારને સ્થાને વિચાર અને અવસાદને સ્થાને ઉત્સાહ પ્રવર્તે, એ તેમનો કેન્દ્રસ્ય હેતુ છે એમ જાહેર કરે છે. તેથી ગ્રંથકાર ત્રીજા વિભાગમાં મનુષ્ય જન્મની સફળતા માટે મનુષ્ય ધર્મની ફિલસૂફી સમજાવે છે ને તે પ્રવાસમાં વિષ્ણુદાસ બાવાને મુખ્ય કરે છે. પ્રસ્તુત વિચારનું કથન ત્રીજા વિભાગમાં (પ્રકરણ છઠ્ઠું; લક્ષ્યાલક્ષ્ય રહસ્ય વિવરણ સ્વપ્ન, જાગૃત, અને પાછું સ્વપ્ન) સરસપી કરવામાં આવ્યું છે. અને તેનું સમર્થન ચોથા વિભાગમાં મુખ્યત્વે ૨૪, ૨૫, ૩૨ ને ૪૬ એટલાં પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે. સરસ્વતીચંદ્રના રાજકારણમાં આ ફિલસૂફીનું સ્થાન અગત્યનું હોવાથી તેનો અહીં વિચાર કરવો આવશ્યક થાય છે. આ નવા ધર્મે જૂના ધર્મને નવું સંસ્કરણ આપ્યું. વિષ્ણુદાસ કહે છે કે “ભગવાન (ચોથા ભાગ; પા. ૪૫૮) જુદા દયાધર્મને સ્થાને આતિથ્યે ધર્મની વ્યવસ્થા રચનારને સુક્ષ્મ ઋતચત્રની સાધનાના ફોલોલ્લેખને કાળે આ યોગની વ્યવસ્થાનો મોધ પ્રાપ્ત થયો છે. કેવળ યજ્ઞધર્મમાં અધ્યાત્મદષ્ટિ નથી, કેવળ વ્યવહાર ધર્મમાં સત્ય દષ્ટિ નથી, અને કેવળ દયા ધર્મમાં ઋતદષ્ટિ નથી; પણ માત્ર ગુણનિરપેક્ષ

દયા જ છે, ક્ષત અને રાત્વના અધ્યાત્મ અને સનાતન અગ્નિમાં સિદ્ધ કરેલાં આતિથ્ય અને યોગીની વ્યવસ્થા જ સર્વ લોકને સર્વકાળને માટે છે. એમાં દેશકાળની તો શું પણ વેદવિધિની મર્યાદા થી મનુ જેવાએ પણ રાખી નથી. વિદ્વાન ને રાગદ્વેષીન સાધુજન ધર્મ બોધે છે અને સેવે છે ને તે સાધુજન સ્વેચ્છ ને ગૃહ પણ દોષી શકે છે. એ માટે શાસ્ત્રની નદિ પણ સદાગતી અનુમા નેમ્મએ. (ચોથો ભાગ; પા. ૪૫૯)

ગોવર્ધનરામ આ ધર્મ દિદુઓનાં પુરાતન શાસ્ત્રોના આ કાળને અનુસરી શકે તેવા અર્થો કરી સમજાવે છે. તેથી તે સમર્થનમાં નવીન યુગનો વિચાર ફરે ફરે તરી આવે છે. ઓગણીસમી સદીના વિચારમાં એકિતિવાદ મુખ્ય હતો પણ ગોવર્ધનરામ જેવા સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીને આ વ્યક્તિવાદ ન ગમે તે કુદરતી છે. ઓગણીસમી સદીમાં Socialism-સમાજસત્તાવાદના વિચારોમાં વ્યક્તિવાદનો અમુક દશામાં તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. ગોવર્ધનરામ આ તિરસ્કારને પધાની લીધો ને તેને વ્યક્તિ સમષ્ટિના અનુકૂળ ને પરસ્પર ઉપકારક સમર્થનમાં ગોઠવી દીધો. સરસ્વતીચંદ્ર આત્મવિચાર કરતાં કહે છે તેમ “ આ એક (ચોથો ભાગ; પા. ૬) વિશ્વરૂપ શરીર એક આત્માથી સંઘાતું છે, બિંદુ છે, અને એ આત્માની ઈચ્છાથી શાંત થશે. એ શરીરમાં રહેલાં આ સર્વ વ્યક્તિશરીરો, વ્યક્તિરૂપો, ને એક જ સમષ્ટિ શરીરનાં અવયવ છે. હું જેને મારું શરીર કહું છું તે આ મહત્ત શરીરનો અંશ છે. અને તેથી મારું નથી. એ જ મારું શરીર કુટુંબનો અંશ છે. પગવાર કુસુદની સાથે જોગર્થ દામપત્નના અંશરૂપ હતું. આ શરીર દેશનો અંશ છે, મનુષ્ય લોકનો અંશ છે. આ સર્વ શરીર મારું શરીર છે. આ દેખીતું શરીર તેનો અંશ છે. આનો અથવા એનો વ્યવ પુણ્યકાર્યને અર્થે કરવો એ વ્યવ નથી. એક અંશના અવયવી ગીન અંશોને પુણ્યલાભ થાય તે કાર્ય સાધ્ય જ છે. ” આ વિચાર ગોવર્ધનરામની દિલ્લચૂરી છે. ને એ દિલ્લચૂરી ઉપર તેમણે સમાજની વ્યવસ્થા, રાજકારણ, ને ધર્મભાવના વિચાર્યા છે. એ ચૂર ઉપર તેમણે “ ત્યાગ શ્રેષ્ઠ કે ગૃહસ્થપદ શ્રેષ્ઠ ? ત્યાગનો (ચોથો ભાગ; પા. ૪૩૨-૪૩૩) અધિકારી કોણ અને ગૃહસ્થપદનો અધિકારી કોણ ? પિતા, પત્ની, ગુરુ અને પોતે ચારના અભિપ્રાયમાં ભેદ દોષ, ત્વારે વધારે અધિકાર કોનો ? એનો નિષ્કારણ એને અપ્રતિકાર્ય ત્યાગ કરનારનું પ્રાપ્તિ શું ? સંસાર, ધર્મ ને શાસ્ત્ર એ વર્ણનાં સંઘટન કાલે જવનો અધિકાર કોને ? આ બેખના ત્યાગને અધોગતિ ગણવી કે નહિ ? એ ત્યાગનો અધિકાર કોને ખરો ને કોને નહિ ? સંસારે અંધાપેલા મંત્રપત્યથી ઉત્પન્ન થએલા ધર્મનાં અંધન આ રથાનની પવિત્ર પ્રાપ્તિથી કપારે અને કેવી રીતે છૂટે છે ? અનેક લોકના અનેક વર્ગમાં સનાતન સામાન્ય અપ્રતિદત્ત ધર્મ કયો ? ” એ સરસ્વતીચંદ્રના પ્રશ્નોનું વિવેકદાય જાણ મુખે નિરાકરણ કર્યું છે. માણસની પ્રતિ (ચોથો ભાગ; પા. ૪૩૫) લોકસંમત માટે જ દોષ છે. ને ને પ્રતિ સ્વાર્થ માટે નષ્ટ થતી દોષ પણ જગતના કલ્યાણ માટે તો તે કદી નષ્ટ થતી નથી. સંસારીઓને ને સાધુઓને ધર્મ જુદો જુદો દોષ છે. પણ તેનું લક્ષ્ય તો એક જ દોષ છે કે સર્વ જગતનું કલ્યાણ કરવું. આ ધર્મ લક્ષ્યધર્મસ્વભાવથી સર્વદેશીય અને (ચોથો ભાગ; પા. ૪૩૭) મનાતન છે. આ અંધન સંસારીને માટે પણ છે. પણ સંસારીએ તે માટે યોગ્ય જ્ઞાન સેવું જોઈએ અને પત્રી વૈરાગ્ય લઈ મન્યસ્તજીવન માળનું જોઈએ બધાં જીવનોમાં યત્ન એટલે ત્યાગ એ મુખ્ય માધન છે. એ યત્ન ચૂપ અને ચૂકમ શરીરનો દોષ છે. દરેક ત્યાગમાં

અથવા યદમાં આ શરીરો હોમાય છે તેથી તે શરીરોની પુણ્યવૃદ્ધિ ધ્વજવા બેગ છે. તે વૃદ્ધિ કુટુંબમાં, આશ્રમમાં, સમાજમાં ને રાષ્ટ્રમાં થાય છે, માત્ર તે વૃદ્ધિ ધ્વજ ને પુણ્ય હોવી જોઈએ ને લક્ષ્યની સાધક હોવી જોઈએ-સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ શરીરો-દેહ, શુદ્ધિ, વિચાર, વગેરેનો પરિપાક અપાવનારી હોવી જોઈએ. “બાળક ન્યારે ગર્ભાવસ્થામાં (ચોથો ભાગ; પા. ૪૪૩) હોય છે ત્યારે તેના મુખને ભોજનની કે પાનની શક્તિ હોતી નથી. તેને કાળે નાડમંધનને દ્વારે બાળકના ઉદરમાં, માતાના ઉદરમાં પકવ થયેલો પોષણ સંભાર પ્રહોયે છે, તેમ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરની ઇન્દ્રિયોદ્ધાર અને સૂક્ષ્મ શરીરની પ્રવૃત્તિઓદ્ધારા પૃથ્વીમાતાના ઉદરમાં ઔદિક સપત્તિઓને રૂપે પકવ થયેલો યદ મંભાર સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોમાં પહોંચે છે અને યદની વેદીને અને યદના પશુને તેમ યદ ઉપરના અગ્નિને સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સાધનોથી સંજૃત ને ભૂષિત કરે છે. પરમ લક્ષ પુરુષની સર્વવ્યાપિની અલક્ષ્ય જ્ઞાલાઓ દ્યો દિવાએ લાગી રહી છે. તે જ્ઞાલાઓ આવા સંજૃત શરીરોનો જ સ્પર્શ કરે છે અને જીવન સ્ફુલિંગના પંચમહાવય ત્યારે જ આરંભાય છે.” (ચોથો ભાગ; પા. ૪૫૩)

જોતોએ પચ અણુવતો આવકા માટે અને પચ મહાવતો સાધુઓ માટે પ્રરૂપાં છે તેમ ગોવર્ધનરામે પચવયો-મહાવયો-નો વિચાર કર્યો છે. પિતૃયત્ર કે મકયત્ર, (ચોથો ભાગ; પા. ૪૫૩.) મનુષ્યયત્ર, જૂતયત્ર, જેને તેઓ લક્ષ્યયત્ર કહે છે, ને દેવયત્ર ને બ્રહ્મયત્ર, જેને તેઓ અબ્રહ્મયત્ર કહે છે. આમાંથી કોઈ પણ યત્ર અતિયત્ર થવો જોઈએ નહિ. ” પિતા માતાદિની કામનાઓને અતિતૃપ્તિ કરવા જેવા પિતૃયત્રો પુત્રો આરંભે તો બીજા ચાર વયોમાં તેમની પ્રવૃત્તિ યથોચિત યદ શક્તી નથી. અને તેનું પાપ પિતા માતાને લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ એ કામનાઓના અભ્યાસથી પિતા માતાના પોતાના પંચ યત્ર પણ અપૂર્ણ રહે છે. મનુષ્ય માત્રમાં સર્વ યત્ર યથોચિત પ્રમાણમાં થાય તો જ પરમ પુરુષનો પુરુષયત્ર દીપ્ત (ચોથો ભાગ; ૪૪૩-૪૪૪) થાય છે. ” આ વિચારમાં ગોવર્ધનરામે સમાજમાં કુટુંબની વ્યવસ્થા કરી છે, કુટુંબની પ્રવૃત્તિઓ માટે મર્યાદાઓ સ્વીકારી છે, અને સમાજહિતમાં કુટુંબના સ્વાર્થને ગોંધી (ચોથો ભાગ; ૪૫૨) ગણ્યો છે. કુટુંબીઓની પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પર મર્યાદિત હોય છે, ને તેમનું કર્તવ્ય કુટુંબને સ્વાર્થી નહિ કરતાં સમાજને હિતકર કરવાનું છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અલગત, ગોવર્ધનરામે અહીં સૂક્ષ્મ પ્રકારનો આદ્યવિધિ કરમાવ્યો છે, સ્થૂલ પ્રકારનો નહિ. કુટુંબો એકસરખાં હોતાં નથી. કેટલાએક પિતૃઓ પુત્રો પાસે યત્ર કરાવવા ઈચ્છતા નથી. તેથી તેઓ પુત્રોને પુત્રવત્ નહિ પણ આત્મવત્ ગણી બધા સાધુઓને જાનવુ આદ્ય આપે છે અને બધીવાર પુત્રપુત્રીઓને મઠમાં સોંપી દે છે-એટલે મકયત્ર કરે છે, પુત્રપુત્રીઓને દીક્ષા અપાવી તેમનું સાધુત્વ પોષે છે ને તેમની પાસે દેવપૂજા કરાવે છે. આ પુત્રપુત્રીઓ મકયત્ર કરી સાધુઓનો ને યદુનંદનનો સત્કાર કરે છે. (ચોથો ભાગ; પા. ૪૪૫.)

પિતૃયત્ર કે મકયત્ર પછી મનુષ્યયત્ર આવે છે જે વધારે વિસ્તૃત છે. સાધુઓ માટે જાતિમાં, સ્વદેશમાં અને સર્વ વસુંધરામાં જે જે મનુષ્યમંચ વસે છે તે સર્વ અતિયિ છે, ને માતાપિતા જેટલાં જ અધિકારી છે. (ચોથો ભાગ; પા. ૪૪૬-૪૪૮) આ મનુષ્યયત્રના દૃષ્ટીએ અથવા પ્રીતિયત્ર, ને અતિયિયત્ર એ વિભાગો છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય હયાત

હોય ત્યાં મુખી તેનો અધિકાર રહે છે. પણ તે સત્કારપાત્ર હોવો જોઈએ. જેમ અધિકાર વધુ તેમ સેવાની વિમૂતિ ને લોહના કલ્યાણની સાધના વધારે. અલગત આતિથ્ય ને યત્ન, એ બેનો સ્પૃહા મુદ્દમ વચ્ચે જોટલો ભેદ હોય છે તેટલો ભેદ છે. તેથી આતિથ્યે પૂરું યત્ન રાકે, પણ યત્ન-સેવા પૂરી યત્ન થકે નહિ.

જે મનુષ્યો અધિકારી નથી તેનો સત્કાર ન કરવો પણ તેમનો મહત્વાર તો કરવો ઘટે છે, ને તે જૂનપદ કહેવાય છે. આ સહવાસમાં માત્ર મનુષ્યો જ, આવતાં નથી. તેમાં બીજાં પ્રાણીઓ પણ આવી જાય છે. પણ આ યત્ન દયા નથી, અહિંસા નથી. આ યત્નમાં બધાં જૂત માત્ર આવી જાય છે. તેથી તે દવાયત્ત કહેવાય. પણ દવાયત્ત સાધ્ય નથી, માત્ર સાધન છે. દવા કરતાં જો મહાપદને હાનિ થાય તો દવાનો ત્યાગ કરવો ઈચ્છે છે. "દવાને માટે દવા કરવી, દવાને સાધન નહિ પણ સાધ્ય કરવી." એવો ધર્મ નથી. જે યત્ન સકામ હોય છે તે સર્વ સંસારીઓનો યત્ન હોય છે, ને તે વ્યવહારયત્ન કહેવાય છે. (ગોથો ભાગ; પા. ૪૪૮-૪૫૦)

નિશ્ચેતન સંજિતો અભ્યાસ વગેરે કરવો તે વિદ્યાયત્ન કહેવાય છે, જે અનંત છે ને જોતી મર્યાદા નથી; ને જે યત્ન જૂતયત્ન જ છે. વિદ્યાયત્નનું ફળ મનુષ્યયત્નની સમૃદ્ધિ છે. માટે જે વિદ્યા મનુષ્યયત્નને વિદ્ય કરે છે તે વિદ્યા ત્યાજ્ય ગણી સકાય. તથા યત્ન (ગોથો ભાગ; પા. ૪૫૫-૪૫૬) મહત્ત્વ અથવા પિતૃયત્ન ને જૂતયત્ન, સંસારીઓ માટે તે મધ્યમ અધિકારી પ્રાણીઓ માટે છે, ત્યારે ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે દેવયત્ન ને અલગયત્ન છે. દેવયત્નમાં સાસ્ત્રિક શુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે ને પ્રત્યક્ષ યતા પદાર્થોનું સત્ય જ્ઞાન થાય છે. આ ત્યાગે ગણિત, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, સાયન્સ વગેરે દેવયત્ન અથવા જાતયત્નની વિદ્યામાં આવી જાય છે. પણ તેની મર્યાદા હોય છે, અને અધ્યાત્મના પ્રસાદ પાસે એટલે અલગતાન પાસે એ યત્ન હીનતા પામી જાય છે. એ જાતનું જ્ઞાન એટલે શુદ્ધિનું સત્-તત્ત્વનું પરિણામ હોઈ અનિત્ય છે, ત્યારે છેલ્લો યત્ન નિત્ય છે, ને પરમ સત્યનો યત્ન છે, ને તેનો વિચય જૂનતોડ નથી પણ આત્મા છે. આમાં ચારેય આશ્રમોના વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તેની વ્યવસ્થા દેશકાળને અનુસરીને ફેરી રાકે છે. કારણકે આ યુગમાં ચાર આશ્રમો અનુકૂળ નથી. અને મનુષ્યે કહેલું છે કે યુગે યુગે યુગક્રાંતિનું ધર્મવેલ્લક્ષણ (ગોથો ભાગ, પા. ૪૬૦) પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આ આશ્રમો અથવા પરિસ્થિતિઓનું સંક્રમણ યક્ષ માનવામાં આવ્યું છે. પ્રયત્નકાર કહે છે તેમ "અહીંના સાધુજન પૂર્વાશ્રમના પ્રકારને લક્ષ્યરૂપે કે વિશ્વમરણીય ગણતા નથી, પણ તેને, આ આશ્રમનું જોજ ગણી પ્રસિદ્ધ કરતાં સીધા રાખતા નથી. યત્નકાર પૂરું યત્ન અહીંના સાધુજનો પૂર્વાશ્રમમાં પહોંચ્યા છે."

આની જનનો યત્નધર્મ ગોવર્ધનરામે આપણને આપ્યો છે. તે ધર્મનું જગ તેમના વિદ્યાગ વાંગનમાં હતું. તેમના સિટ મનમાં હતું. તેમના મન્યરત જીવનમાં હતું. એ યત્ન તેમણે બદલ રાખે ક્યો નથી; તેને તેમણે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી પ્રરૂપ્યો છે. તેથી તે સામાન્ય વાચકને અગત્ય યત્ન જાય છે. વળી એ ધર્મનાં મુલોથી મનુષ્યના જીવનના જુદા જુદા

પ્રકારોનું તેમણે બારીક અન્વેષણ કર્યું નથી. તેથી તે ધર્મ ક્યારે પ્રાપ્ય થાય છે, ક્યારે પ્રાપ્ય નથી થતો, તેના વિધિઓ, તેના નિષેધો, એ અંધું આપણી બુદ્ધિને હજી અગોચર રહ્યું જ છે, ને તે ગોચર થવું મુશ્કેલ છે. ઉપરાંત આતિથેય ધર્મ પ્રમાણે જનતા પોતાનું જીવન ધટાવે તો પણ તેથી લોકકલ્યાણનો માર્ગ મળવો મુશ્કેલ છે. એ ધર્મ ઉપર સમાજની વ્યવસ્થા કે તેનો આર્થિક વ્યવહાર કેવી રીતે રક્ષિત થઈ શકે ? એ મતથી તેનો ન્યાય કે અન્યાય સમજાવ શકતો નથી. એ બોધથી રાજકારણના મુખ્ય મુખ્ય વિષયો સમજાઈ શકતા નથી. રાજનો ધર્મ કેવો છે, તે સમજાય એવું છે. પ્રજા ધર્મ શો છે તે સમજાય તેમ છે. પણ રાજત્વનું મૂળ શું, પ્રજાત્વની ભૂમિકા શી ને કેવી ? રાજત્વ ને પ્રજાત્વ વચ્ચેના વિરોધનું શું ? કુટુંબી એટલે શું ? કુટુંબીઓના ધર્મ કયા કયા ? લોકકલ્યાણના માર્ગો કયા ? લોકકલ્યાણની વિધાતક કે બાધક રાજકીય ને પ્રજાકીય સંસ્થાઓનું શું કરવું ? તેમના પ્રત્યેના ધર્મો કેવા હોવા જોઈએ ? એ અને એવા બોમ સવાલો ગોવર્ધનરામના આતિથેયચંદ્રનાં રહસ્યોથી સમજાઈ શકશે નહિ; પણ વસ્તુતઃ એ રહસ્યો ઉપર કહ્યું તેમ સ્પષ્ટ કે વિશદ નથી ને “સરસ્વતીચંદ્ર”ના પુરાણની સમાપ્તિ કરવા જતાં એ નવા ધર્મનો પાઠ પણ અંધકાર રીતમર મૂકી શક્યા નથી. એવી અપૂર્ણ દશામાં મળેલા આ સમાજધર્મના આશ્રેષ્ઠ ઉપર વધારે જિહ્વાપોહ કરતાં તેના હિતબાદકની ભોખ બુદ્ધિને અન્યાય થાય તેથી અહીં વિરોધ લખવું ઉચિત નથી. માત્ર એટલું જ કે જીવનને યત્નરૂપે જ સમજવામાં તો ગોવર્ધનરામના લખવાનો હેતુ મુખ્યત્વે સફળ થયો ગણાય.

રાજા રામમોહનરોય

૬. સ. ૧૭૫૭ના ખાસીના યુદ્ધ પછી બંગાળમાં અંગ્રેજ સત્તાના સ્થાપનાર હલાખના હાથમાં બંગાળાની સરમુખત્યારી આવી. કંપની સરકારે તેના હરીફ ફ્રેંચોને સદાને માટે હરાવી દીધા. હિંદનું ધણીપણું કેના હાથ જશે એ નક્કી કરવાને જામ્બવિધાતાએ અહમદ દુરાની અને મરેડી સત્તા વચ્ચે યાદવારથગી મચાવી, અને એમાં મરેડાઓએ હિંદની રાજદગ્ગમ્મિ ઉપરથી પેલાના અભિનયનો લાજ સદાને માટે ખેંચી લીધો. દિલ્લીની મોગલ સલ્તનતના ટુકડા યજ્ઞ ગયા હતા. આ બધાનો લાજ વેપાર કરવા આવેલી પ્રજાને મળ્યો, અને એમની સત્તાના બાનુનાં ફિરજો હિંદના આકાશમાં ધીમે ધીમે રશ્મિતેજ પ્રસારવા લાગ્યાં. આવા રાજકીય અધિકારમય વાતાવરણમાંથી આમ બ્રિટીશ ઉપાનો જન્મ થયો.

જે સાલમાં હિંદનો રાજ્યવહીવટ બરાબર નિયમિત કરવા અને ચલાવવા માટે વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં એક ખરડો 'રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ' પાસ થયો, એ સાલમાં રાજા રામમોહનરોયનો જન્મ થયો. એ બ્રિટીશ રાજ્યની ઉપાની ઇ. સ. ૧૭૭૨ની સાલ હતી. એ ઉપાનાં ફિરજો હિંદના સમાજ ઉપર અને રામમોહનરોય ઉપર અનેરો પ્રકાશ પાડવા લાગ્યાં.

એ મહાપુરુષ યુગ પ્રવર્તક હતા. એ રાજા રામમોહનરોય નવભારતના-અર્વાચીન ભારતના આવસ્યક હતા. હિંદના સામાજિક નવસર્જનનું પિતૃત્વપદ રામમોહનરોયે લીધું, અને હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિના નવસર્જનનું ઠામ કંપની સરકારે પોતાના હસ્તક લીધું. અર્વાચીન મુધારાની જે જે પ્રગતિઓ આજના સમાજમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેના પાયાનું ચણતર તેમણે ક્યું છે.

આધુનિક હિંદની ઐતરૂતિમાં જે મદાનપુરુષોએ જાગ જાગ્યો છે, તેમની ગણતરીમાં એમનું નામ પ્રથમ પદે બિરાજે છે.

તે વખતનો હિંદુ સમાજ ધર્મનાં જૂનવાણી સ્વરૂપોમાં આનંદ માનતો હતો. હિંદુ સમાજમાં કેજવણીને યોગ્યસ્થાન નહોતું. સાચા ધર્મને જોયો મૂકી ખોટા ધર્મને સમાજે અપનાવ્યો હતો. ખેડૂતોને જમીનદારો લૂંટી લેતા હતા. મજૂર વર્ગનાં નેત્રો તે સમયે મુઠીવાદની સામે લાસ અને કોધાતુર નહોતાં થયાં, છતાં તે વખતનો મજૂર સત્તાના ચક્રમાં પીલાનો હતો. સમાજરચની રચિ કહેવાતા સવર્ણોના હાથમાં હતી. સ્ત્રીને કેજવણીમાં અધિકાર નહોતો. સ્ત્રી એ ધરની ગુલામ હતી. વિધવા સ્ત્રીને સમાજમાં સ્થાન નહોતું. 'સ્ત્રી' ચરમાં પોતાના ચરીરની આદતિ તે આપી દેતી હતી. તે વખતનો સમાજ બીજા ધર્મોનું અધ્યયન કરી સત્ય શોધવામાં આમ્મલદેહ માનતો હતો. તે વખતનો સમાજ વર્તમાનપત્રોદ્ધાર પોતાના ગૃહ પ્રજોની વિચારજા કરતાં નહોતો ધીખ્યો.

આ બધી અરાજકતામાંથી મુખ્યવરથા કરવા સારૂ રાજા રામમોહનરોયનો જન્મ થયો. એમણે જેયું કે સાચા મુખનો માર્ગ આપજા માનવ બંધુઓની સેવામાં રહેલો છે.

તેઓ મહાન અભ્યાસી હતા. તેમના ધર્મોના અભ્યાસથી અને અધ્યયનથી તેમણે અખિલ જગતની અનંત સેવા કરી છે. નવી દુનિયાના ધડતરમાં જે મતુષ્યોએ ભાગ ભજવ્યો છે, તેમાંના એ એક યુગપુરુષ હતા. સારા જગતની સેવાને માટે એમણે કૃત્યો કર્યાં હતાં. દુનિયાના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં તેમણે પહેલ કરી છે. અને તેથી જ ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર રહેશે.

અદારમી સદીનાં છેલ્લાં વરસોમાં હિંદુસ્તાનમાં અંધકોરે યુગ ચાલતો હતો. પુરાણા સમાજની સ્થિતિ ધણી શોચનીય હતી. દેશમાં બધે અંધારુંથી વ્યાપી રહી હતી. સમાજનાં એતન બરેલાં અંગોને પશ્ચાદાત થયો હતો. ધાર્મિક સંસ્થાઓ, શાળાઓ, ગામડાં, ખેતી, ઉદ્યોગ, વેપાર, કાયદો અને રાજ્યતંત્ર એ સર્વત્રમાં ભવાનકતા અને નાશનાં ચિહ્નો દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. સામાજિક પુનરચના માટે તે વખતે દેશમાં ત્રણ સંસ્કૃતિનું તુલ્ય સુદ્ધ જાગૃત્ય હતું. હિંદુ, મુસ્લીમ, અને પશ્ચિમની ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ. આ ત્રણ સંસ્કૃતિના વિસંવાદી સૂરોમાંથી જ હિંદુસ્તાનનો ઉદય થવાનો હતો. નવજારતનું સર્જન ત્યાં જ થવાનું હતું.

રાજા રામમોહનરોયે આ ત્રણે તરફોને પચાવ્યાં, અને આજના હિંદની પ્રગતિનાં પગરણુ અને પ્રસ્થાન મંડાવ્યાં.

તેમના પારણામાં એક બાલુએ શિવ અને બીજી બાલુએ વિષ્ણુ તપાસ રાખીને ખેડા હતા. માતૃપક્ષનો શિવધર્મ હતો. પિતૃપક્ષનો ધર્મ વિષ્ણુનો હતો, છતાં બન્નેદાદ અને બન્નેસરાની મુસ્લીમ સંસ્કૃતિએ હિંદના મંદિરોમાં ગળાછતે, નાના બાળક રામમોહનરોયના હૃદયને ઉત્તેજ કરી મૂક્યું. યુક્લીડની જૂમિતિ, લોજીક, પરશિયન ગણિતોનું સંગીત તેમના લોહીમાં વહેવા લાગ્યું. પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલ અરેબીક પોરાણક પહેરીને પ્લાટોનુ બાળકનાં હૃદયનાં દ્વાર ટોકવા લાગ્યા. પરશિયન અને અરેબીક અભ્યાસનો પાયો પટણામાં નંખાયો. અને પાછળથી તે “જબરજસ્ત” મોલવી થયા. એકશ્વરવાદ અને મૂર્તિપૂજા ન કરવી’ નેપ્રએ એવી માન્યતાનાં બીજ અહીંથી જ રોપાયાં.

તેમનો જન્મ ખંગાળા ઇલાકાના બરદ્વાન જિલ્લાના રાધાનગર ગામમાં ઇ. સ. ૧૭૭૨ ના મે માસની ૨૨ મી તારીએ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ રામકાન્તરોય, અને તેમની માતાનું નામ તારિણી અથવા ફુલકુરાણી. પિતા શાન્ત સ્વભાવના હતા; અને માતા બહુ જ ધાર્મિક હતાં. છેવટનાં વરસોમાં તેઓ જગજાયના મંદિરમાં હલકી પ્રકારની સેવાનું કાર્ય કરતાં હતાં.

તેમના પૂર્વજો મૂર્શિદાબાદના મુસલમાની રાજ્યમાં સારો હોદ્દો અને માનમરતબો ભોગવતા હતા. ફુલકુરાણીને બે પુત્રરત્ન હતાં. એક જગમોહન અને બીજા રામમોહન; અને એક પુત્રીરત્ન હતું. રામકાન્તરોયને બીજી બે સ્ત્રીઓ હતી, અને તેમાંની એકનો પુત્ર રામલોચન નામે હતો.

રામમોહનરોય નાનપણથી જ શુદ્ધિયાળી હતા. તેમના પિતાએ તેમની પાછળ કેળવણીમાં ધણી કાળજી લીધી હતી. તે વખતના રિવાજ મુજબ રામમોહનરોયનાં બધાં બાળ્યાવસ્થામાં જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રથમની સ્ત્રી શુન્દરી ગયા પછી રામમોહનરોયને બીજી કન્યાઓ પરણાવવામાં આવી હતી. તેમની કેળવણી પહેલાં તેમને લમની ખુસરીમાં નેત્રી દેવામાં આવ્યા હતા.

પટણા તે વખતે વિદ્યાનું ધામ ગણાતું હતું. તેથી તેમને વિદ્યાભ્યાસ માટે ત્યાં મુકવામાં આવ્યા. અહીં તેઓ કુરાન શીખ્યા. અને હિંદુ લોકો મૂર્તિપૂજા કરે છે, એ મૂર્તિપૂજા ખોટી છે, એમ તેમને બાન થયું. મુસ્લીમ સંસ્કૃતિની અસર તેમના જીવન ઉપર કાયમને માટે રહી. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી સોળસત્તર વરસની વયે પટણાથી તેઓ પિતૃગૃહે પાછા આવ્યા; અને મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ લખવાનું શરૂ કર્યું. પિતાએ આ વાંચ્યું. આથી પિતા અને પુત્ર વચ્ચે ભારે સંવાદ ચાલ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે પુત્રને ગૃહત્યાગ કરવાની ફરજ પડી. પિતાએ તેમને ઘર છોડવાનું કહ્યું. આ નીડર વીર યુવકે પિતાનું ઘર ત્યજ દઈ દિમાલયની વનરાષ્ટ્ર ઓળંગી તિબેટની હળરો ગાઉની મુસાફરી કરીને બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

સાધુની મંડળીઓ તે વખતે દેશનાં જાનનાં સ્થળોમાં ફેલાઈ હતી. નવા એલાઓને એકત્રિત કરતી હતી. કદાચ આવી ટોળીના સંગમાં તેમણે “તિબેટનું દેશાટન કર્યું” હશે ! છેવટે તિબેટમાં મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધના ગોતાના મતને લીધે તેમને લામાઓની સાથે અસંતોષ થયો. અસંતોષમાંથી ક્રોધની જ્વાલાઓ પ્રગટી, અને એ ખૌફની જ્વાલાઓ રામમોહનરોય ઉપર ફરી વળી; પરંતુ સ્ત્રીઓના દયાળુ કૃત્યથી તેઓ મૃત્યુના પંજામાંથી બચ્યા ! આવા દયાળુ કૃત્યથી તે હમેશાં સ્ત્રી જાતિ તરફ સન્માન અને પૂજ્યભાવથી જોતાં શીખ્યા. તથા ચાર વરસ આમ દેશાટનમાં અને પરિભ્રમણમાં ગાળ્યા પછી કાશીમાં થોડા વરસો રહીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં રામમોહનરોયના પિતા ગુજરી ગયા. રામમોહનરોય હવે મુર્ચિદાબાદમાં આવ્યા ત્યાં તેમણે “બ્રહ્મસત-ઉદ્ધ-મુવાહીદીન” એક ઈશ્વરમાં માનનારાઓને ઇનામ-નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેમાં વહેમ અને મૂર્તિપૂજાની સખત ઝાટકણી ઠાઠી. વળી તેમણે જુદા જુદા ધર્મો ઉપર જુદાં જુદાં વિવેચનો બહાર પાડ્યાં.

જ્યારે તેમને ખરેખર ઈંડીઆ કંપનીના રેવન્યુ ખાતામાં કલેક્ટરની આંકીસમાં નોકરી મળી, ત્યારે તેમને અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનો ઉત્સાહ થયો. અહીં તેમણે અંગ્રેજી કક્કાનું જ્ઞાન શરૂ કર્યું. પશ્ચિમનું નવું જ્ઞાન જાણવાની તેમની જિજ્ઞાસા વધી. તેની સંસ્કૃતિનું પાન કરવાની તેમની ઉમેદ હતી. અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અને ફ્રેંચ વિપ્લવમાં તેમને ધણો રસ પડ્યો. પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ મારફતે તેમણે એકન, લોક, ન્યૂટનના વિજ્ઞાનિક વિચારો ઉપર ધણું મનન કર્યું; તેમ જ હ્યુમ, ગીઝન, વોલ્ટર, ટોમપેન, વગેરે લેખકોનો અભ્યાસ કર્યો. બાર્થોલોમ્યુ અધ્યયન શરૂ કર્યા પછી દિલ્હી, સીરિયન અને ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો. અને “એલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ” અને “ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ” વાંચ્યાં. આ પ્રમાણે તેમણે ખ્રિસ્તી અને જમ્મુ મતનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું.

આ બધું જ્ઞાન તેમણે હિંદુ ધર્મનો અભ્યાસ પણ જરૂરી રાખ્યો હતો. બ્રાહ્મણ સત્રો, સમૃતિ દર્શન મીમાંસા, ઉપનિષદ, પુરાણ, તત્ત્વ, વગેરેનો અભ્યાસ ઘણી જ કાળજીપૂર્વક તેઓ કરતા હતા. અલ્પમુજારકરભાષ્ય, ગીતા, અને વેદાન્તશાસ્ત્ર અને પ્રસ્થાનત્રયની અસર તેમની ઉપર પુષ્કળ થઈ. પોતાના વ્યક્તિધર્મનું અને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને આમાંથી મળ્યું. ઉપરાંત જૈન ગ્રંથો, બૌદ્ધ ગ્રંથો, કબીરપંથ, નાનકપંથ, દાદુપંથનું જ્ઞાન પણ સંપાદન કર્યું હતું.

પિતાના મૃત્યુ પછી, પોતાના પિતાની બધી મિલકતનો વારસો પોતાના મોટાભાઈ જગમોહનરોયને મળ્યો હતો. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં ગુજરી ગયા, એટલે પિતાની બધી મિલકત તેમના હાથમાં આવી.

ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં કલકત્તામાં તેમણે ‘આત્મીય સભા’ સ્થાપી. તેનો મુખ્ય હેતુ ધાર્મિક સત્યનો ફેલાવો કરવાનો હતો; ધાર્મિક વિષયો ઉપર સ્વતંત્ર વિવેચનો કરવાનો હતો. આ આત્મીય સભામાં ઘણા વિદ્વાન માણસો ભળ્યા. રામમોહનરોય બધાને “બિરાદર” કહીને બોલાવતા, અને પોતાનું આખ્યાન શરૂ કરતા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૨૦માં તેમણે જિસસનાં બોધવચનો છપાવ્યાં. તેથી તેમના મિત્રો અને દુસ્મનો અમઝી બીક્યા. શીરામપુરના મિશનરીઓ તથા પાદરીઓએ તેમના ઉપર સખત ટીકા કરી. આ બધાનો જવાબ આપવા સારુ તેમણે ‘બ્રાહ્મણીકલ મેગેઝીન’ કાઢ્યું.

ત્યાર પછી “યુનિટેડિયન પ્રેમ” કાઢ્યું અને ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં “બ્રાહ્મભા” અને “બ્રહ્મોસમાજ” સ્થાપ્યાં. આમાં વેદો ગવાતા, ઉપનિષદ વંચાતાં, અને બંગાલી ભાષામાં સમજૂતી થતી. છેવટે રામમોહનરોય ધાર્મિક ભાષણ વાંચતા અને ગોવિંદમહલનું સંગીત આલતું હતું.

હિંદુસ્તાનમાં જન્મેલા મનુષ્યનો આત્મા સત્યની શોધ તરફ વળે છે, અને જ્યારે તેની એ સ્વર્ગીય હ્રદયની પરિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે જ તેને સંતોષ થાય છે. દરેક મનુષ્યને શારીરિક તેમ જ સામાજિક શાન્તિ મળ્યા પછી, તેની આધ્યાત્મિક ભૂખ અધૂરી ને અપૂર્ણ રહે છે. એટલે તે આધ્યાત્મિક સત્ત્વ પૂરું પાડવાને માટે તેમણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી છે.

તેમણે હિંદુસ્તાનમાં એવો ધર્મ જોયો નહિ. તે વખતનો ધર્મ સત્તાનો સંગ્રામી હતો. તેઓ માનતા હતા કે હિંદમાં અગણિત માંપ્રદાયિક ધર્મો હયાત છે, અને હિંદુઓ તે વાડામાં જ લહેર મારે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓ આ ધાર્મિક વાડાઓમાંથી બહાર નહિ નીકળે ત્યાં સુધી તેમને રાજ્યનૈતિક લાભો મળવાના નથી. હિંદુઓનાં યાતિર્જંધારણ તોડી નાખીને, તેમનામાં સંપ, શાંતિ, બળ, એક્ય, સત્તા, સૌર્ષ, અને શિસ્ત લાવે એવો ધર્મ સ્થાપવાની તેમને મહત્વાકાંક્ષા હતી. જ્યાં સુધી હિંદુઓ કહેવાતા ‘ધર્મ’ના વર્તુલમાં પરિક્રમણ કર્યા કરશે ત્યાં સુધી તેઓ એક પણ સાદસકર્મ કરવાને શક્તિમાન થશે નહિ. જો તેઓને સામાજિક લાભો અને રાજ્યનૈતિક દ્રવ્યો પ્રાપ્ત કરવા હોય તો તેમણે તેવા ‘ધર્મ’ને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ’ કહેવાતા ‘સુધારા’ને અનુમરવામાં જ તેમણે બૂલ કરી છે. અને છેલ્લાં દગ્ગર વગસોથી યુદ્ધામગીરીનાં અપમાન સદન કરે છે. તેમની ‘કહેવાતી અહિંસા’ તેમનું આ પરિણામ આપ્યું છે.

આવી શોચનીય પરિસ્થિતિમાંથી હિંદને બચાવવા સારુ તેમણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી છે. હિંદની આજની જરૂરિયાતો પોષતો, અને બરામર બધે એમનો એમનો સ્થાપેલો બ્રહ્મોસમાજ છે. એમના ધર્મમાં જીવન અને શક્તિ છે. તે ગરીબોનો સેવક છે. તે માયા ધર્મના આદર્શરૂપ છે.

વેદાન્તે તેમને શીખવ્યું કે બધા મનુષ્યોનો આત્મા એક જ છે. આ જગત બ્રહ્મમાં લીન થવાનું છે. ઇસ્લામે તેમને શીખવ્યું કે બધે સ્વર્ગીય સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે, અને માણસ માણસની વચ્ચે લડાયક ઐક્ય રહેલું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે તેમને જિંદગીની યાત્રામાં શાન્તિનો અને સુખનો રસ્તો બતાવ્યો. તેમના સ્થાપેલા ધર્મમાં પ્રાર્થના કરવાની સર્વ કોષ્ટને છૂટ છે, પછી ભલે, તે હિંદુ, મુસ્લીમ, જ્યુ, ખ્રિસ્તી, જૈન, બૌદ્ધ હોય ! તેઓ હિંદુ સાથે હિંદુ; બ્રાહ્મણ સાથે બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન સાથે મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી સાથે ખ્રિસ્તી હતા, છતાં પોતાના વ્યક્તિત્વને નિરાળું રાખતા હતા.

બ્રહ્મોત્તમાજને ઉખેડી નાખવા માટે કહેવાતા સનાતનીઓએ “ધર્મ સભા”ની સ્થાપના કરી અને “સમાચાર ચંદ્રિકા” બહાર પાડ્યું. કારણ કે જૂના વિચારના હિંદુ સમાજના માણસો તેમની ઉપર ગુસ્સે થયા હતા. વળી લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકે સતી થવાનો દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું હતું. અને તેમાં રામમોહનરોયે મદદ કરી હતી, તેથી સનાતનીઓ ક્રોધે ભરાયા હતા. આ બધાનો જવાબ તેમણે ધણા પ્રભાવથી “સંવોદ-કૌમુદી”માં આપ્યો. નાવાના ઘાટ ઉપર, બજારમાં, ઘેર ઘેર, અને પોળે પોળે આ નવા અને જૂના વિચારો વચ્ચે યુદ્ધ જમ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં તેમણે વેદાન્ત કોલેજ સ્થાપી અને ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં ઘણાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં. આ ઉદ્ધમી પુરુષને પુસ્તકો લખવાનો આરામ ક્યાંથી મળ્યો હશે તે જોઈ નવાઇ ઉપજે છે !

ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ દિલ્હીના પાદશાહની સાથે ખીનાનો દાંવો રજુ કરવા તેમણે ઇંગ્લાંડ જવાનું સ્વીકાર્યું. પાદશાહે તેમને “રાજ”નો ખિતાબ આપી એલચી તરીકે મોકલ્યા. ત્યાં જવામાં તેમના બે પ્રકારના હેતુ હતા. પ્રથમ સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરવા સારુ અને બીજું ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સનંદ વખતે તેમણે ત્યાં હાજર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. અને વધારામાં ઇ. સ. ૧૮૧૫ થી ઇંગ્લાંડની ક્રાઇ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરવાનો ઇરાદો સેવી રહ્યા હતા. અતુલ્ય સંજોગો મળતાં ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં ઇંગ્લાંડ જવા જાપડયા, અને ઇ. સ. ૧૮૩૧ ના એપ્રિલમાં ઇંગ્લાંડ પહોંચ્યા.

ઇંગ્લાંડમાં ગાંધીજીની માફક તેમને ઘણું જ માન આપવામાં આવ્યું. ત્યાંના વિદ્વાન માણસોની સાથે તેમને મિત્રાચારી થઇ. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ તેમને “પબ્લીક ડીનર” આપ્યું. હિન્દની મહેસુલ પદ્ધતિ ઉપર કંપનીને કાગળો લખી આપ્યા. “હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ” વિષે, આમની સલાને કાગળો લખી આપ્યા. વિલીયમ ચોથાના અભિષેક સમયે તેઓ હાજર હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૩૨ ના “રિફોર્મ બીલ”માં ઘણો જ રસ લીધો, અને એમ જાહેર કર્યું કે જો આ સુધારાનુબીલ નામંજુર થશે તો તેઓ ઇંગ્લાંડના સંસ્થાનમાં રહેશે નહિ અને પોતાનો વસવાટ અમેરિકામાં કરશે.

તેમણે ફ્રાન્સ દેશની મુસાફરી કરી હતી અને તે દેશના રાજ સાથે જમણ જમ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં પાછા ઇંગ્લાંડ ફર્યા અને પાર્લામેન્ટની બેઠકમાં ભાગ લીધો, અને સતી થવાનો રિવાજ કાઢી નાખવાની વિરુદ્ધ જે અપીલો હતી તે રદ કરાવી ત્યારે તેમને

આનંદ થયો. આ જ વખતે કંપનીને નવી સનંદ મળી, અને તેમાં હિંદીઓને ધણી હક પ્રાપ્ત થયા. ઇ. સ. ૧૮૩૩ના સપ્ટેમ્બરમાં ખ્રિસ્તજની મુસાફરીએ ઊપડયા, અને તે જ સાલમાં ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા. તેમના છેલ્લા શબ્દો “ૐ” હતા. તેમના મૃત દેહના અવયવો ઉપર દારકાનાથ ટાગોરે એક સુંદર છત્રી ચણાવી છે.

રામમોહનરોય સ્વતંત્રતાના સાચા ઉપાસક હતા. “હું સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છું છું અથવા હું બીલકુલ તેમ થવાને ઇચ્છતો નથી.” એ એમનું વીરરસ ભરેલું જાહેરનામું છે. તેઓ કહેતા હતા કે “સ્વતંત્રતાના દુસ્મનો, અને જોડકગી, જીવમ, જહાંગીરી ચલાવનારાઓના મિત્રો કદી વિજયી થયા નથી, અને ભવિષ્યમાં કદી વિજયી થશે નહિ.” સર્વદષ્ટા સૂર્યની નીચે વસતા સૌથી ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યો ઉપર અને દરિદ્રો અને પતિતો ઉપર જોટલાં દુષ્ટકૃત્યો ગુન્નરવામાં આવે છે તે બધાં આપણી ઉપર જ ગુન્નરવામાં આવે છે” એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

તેમણે હિંદુ મુસ્લીમ સંપ્રદાયો પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમણે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિને અપનાવી હતી. મુસલમાન પાઠશાળાઓએ તરીકે વિદેશમાં દેહ છોડ્યો. તેમણે મુસ્લીમ રાજ્યને વખાણ્યું છે. મુસ્લીમ વહીવટને સત્કાર્યો છે

તેઓ ખેડૂતોના “સરદાર” હતા. સ્થાયી જમાબંધીને લીધે જમીનદારોની સ્થિતિ સારી થઈ હતી. પરંતુ ખેડૂતો પાવમાલ થયા હતા એ ખેડૂતોની દુર્દશા દૂર કરવા સાડું તેમણે ધણી પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેઓએ સરકારને પણ જણાવી દીધું હતું કે જો ખેડૂતોને સુખ આપવામાં આવે, અને તેમને રાજ્યના મિત્ર તરીકે અપનાવી લેવામાં આવે, તો સરકારને આ બધું બાકી લશ્કર રાખવાની બીલકુલ જરૂર પડે નહિ, કારણ તેઓ સરકારના દુસ્મનોની સામે મંત્રામમાં ઉતરશે! ન્યાયી રાજ્યને તેની રૈયત એ લશ્કર બરોબર જ છે. રાજ્યકર્તાઓને તેઓએ દર્શાવી આપ્યું કે હિંદીઓ દુનિયાની કાંઈ પણ સુધરેલી પ્રજા કરતાં શુદ્ધ અને બળમાં બીલકુલ પાછા પડે તેવા નથી.

રાજા રામમોહનરોય સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અને સ્ત્રી કેળવણીના હિમાયતી હતા. સ્ત્રીના સંરક્ષણથી તેઓ મરતા બચ્યા હતા; અને પોતાના વહીવટીઓની એક વિધવા સતી ચર્ચા હતી. તેઓ સ્ત્રીઓનાં દુઃખો નિવારવાને સમાજ સામે કમ્બર કસીને એક ચોદા સમાન હામ બીડીને તૈયાર થયા. અંગ્રેજોએ સતી થવાનો ચાલ બંધ કરવા સાડું ધણી પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ તેનું ચોક્કસ અને ઇચ્છિયાન્વેષ પરિણામ આવ્યું નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૧૫ થી ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધીમાં ૨૩૬૫ વિધવા સ્ત્રીઓ સતી ચર્ચા હતી. આ સતી થવાના દુષ્ટ રિવાજની સામે રામમોહનરોયના આત્માએ બંડ ઊઠાવ્યું ને તેમાં તેઓ વિજયી થયા. એમની સામે તે વખતે કલકત્તાના ૮૦૦ માણસોએ અને ૧૨૦ પંડિતોએ ગવરનર જનરલ ઉપર અપીલ કરી હતી; અને અત્યારે જમ અંત્યજનોના—હરિજનોના હક્કો અને મંદિર પ્રવેશની સામે સનાતનીઓ પોક્કાર ઊઠાવી રહ્યા છે તેમ તે વખતના સનાતનીઓએ પણ બિહાપોહ કર્યો હતો; પરંતુ આ મહાન પુરુષના પ્રયત્ન આગળ તેઓનું કંઈ ચાલ્યું નહિ.

કેળવણીની પ્રયામાં પણ તેમણે જ પહેલ કરી હતી. અંગ્રેજ કેળવણીનું દાર એમણે જોડ્યું હતું. પશ્ચિમના વિદ્યાનથી પૂર્વને ફાયદો થશે એવી તેમની માન્યતા હતી. તેમણે અંગ્રેજ નિશાળ પણ સ્થાપી હતી. એમના વાવેલા કેળવણીના ખીજમાંથી રાષ્ટ્રોપતા અને સ્વદેશીને જન્મ થયો છે.

છાપખાનાની અને વર્તમાનપત્રોની સર્જનાત પણ તેમણે જ કરી છે. તે વખતે બંગાળી સાહિત્યમાં ગદ્યની સર્જનાત તેમણે જ કરી છે. વિદ્વાનોની ગિહતા ભરેલી ભાષામાં લખવાનું ત્યજ દર્ષને સાદી અને સરલ, અને લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં તેમણે લખવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તેમણે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો પુનરાદાર કર્યો છે. તેમણે વ્યાકરણ અને ભૂગોળનાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે.

ન્યારે છાપખાનાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવા 'પ્રેસ એક્ટ' પસાર થયો ત્યારે તેઓ સુપ્રીમ કોર્ટમાં ઘણી લડાઈ લડ્યા હતા અને છેક પાર્લામેન્ટ અને રાજ્યો સુધી અપીલો કરી હતી. છાપખાનામાં તેમણે ફક્ત વિવેચન કર્યાં છે એટલું જ નહિ પણ દેશના નાગરિકોને જ્ઞાન અને ગમત પૂરાં પાડ્યાં છે. તેઓ “કૌમુદી” અને “મીરત-ઉલ્લ-અખબાર” નામનાં પેપર ચલાવતાં હતા.

તેમણે દરેક મનુષ્યોને ચાર વિભાગમાં વહેંચી દીધા છે. (૧) જેઓ ખીજને ઠગે છે. (૨) જેઓ ખીજથી ઠગાય છે (૩) જેઓ ખીજને ઠગે છે, અને તેઓ ખીજથી ઠગાય છે. (૪) જેઓ ખીજને ઠગતા નથી અને ખીજથી ઠગાતા નથી. દરેક મનુષ્યને સામાજિક ન્યાય અને સામાજિક શાન્તિ મળવી જોઈએ, અને તે માટે સમાજનાં જૂનવાણી સ્વરૂપોના નાશ-માટે દરેક દુષ્ટ રિવાજો સામે ખંડ જગાવ્યાં, અને સમાજનો સડો દૂર કર્યો.

હિંદુસ્તાનની આજની ચળવળનું સ્વરૂપ પ્રથમથી જ તેમણે ઘડ્યું છે. પરદેશી સત્તાના અમલ તળેથી નીકળી જઈ, શુભામગીરીની જગ્યાએ તોડી નાખવાને, પોતાની સંસ્થાઓને ખીલાવવાને, ફરીથી એકવાર સ્વતંત્ર થવાને, પોતાનું અવિધ્ય ધડવાને અને દુનિયાની પ્રજાઓમાં પોતાનું માનનીય સ્થાન મેળવવાને, પોતાની પુરાણી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાને, અને અખિલ માનવજાતની સેવાને અર્થે અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે હિંદ માટે તેમણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે.

તેઓ માનતા હતા કે જો મનુષ્યમાં ધાર્મિક ઐક્ય ઉત્પન્ન કરી શકાય તો માનવ હૃદયમાં સ્વર્ગીય વાતાવરણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને તેથી તેનામાં બ્રાતુભાવ જન્મે છે. તેઓના પરિશ્રમથી જ મનુષ્યોનાં દુઃખો દૂર કરવાને પ્રથમવાર જ પૂર્વ અને પશ્ચિમે સહકાર અને સંગઠન કર્યું. શુભામગીરી જે સાલમાં નાહુદ થઈ તે જ સાલમાં તેમનો આત્મા પરમાત્મામાં લીન થયો.

હવે કોઈ ઇતિહાસકાર પ્રશ્ન પૂછે કે તેમના મરણ પછીના સો વરસોનો પ્રવાહ કયો દિશામાં વહે છે ? તો આપણે જવાબ આપીશું કે તેમણે જે વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનાથી જોલટી દિશામાં અત્યારે જગતની ‘સંસ્કૃતિ’નો પ્રવાહ વહી રહ્યો

છે ! હજુ હિંદમાં જાતિ ભેદ દૂર થયા નથી. હજુ સુધી જાતિ જાતિમાં સાચી એકતા આવી નથી. અરે ! આખા જગતમાં જુદી જુદી પ્રજામાં સંપ થયો નથી, શ્રેષ્ઠ સંન્યામની કહેવાતી વાતો પાછળ યુદ્ધના સંગ્રમનો દાઉં જિમ્મો જ રહ્યો છે. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં પણ જગતનાં જગતો સર કરવામાં અને તેમના હાથ નીચેની કચરાચેલી પ્રજાને, સૂંટી લેવામાં જ આનંદ માને છે. અને હીટલર અને મુસોલીની જેવા પોતાની સરમુખત્યારી લાઇને બેઠા છે "ગિરમિટિયા મજૂર" ના નામે ગુલામગીરી પાછી સજીવન થઈ છે, અને ગરીબો પાસેથી જોરજુલમથી કામ લેવામાં આવે છે. મધ્ય આફ્રિકામાં અને હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં પ્રાચીન ગુલામગીરીની ભૂતાવળો હજી જિમ્મો જ છે ! ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને બદલે ધર્માધતા જિમ્મો થઈ છે ! અને એક ધર્મ બીજા ધર્મની સામે એક યોદ્ધાનો પોશાક પહેરીને જિમ્મો રહ્યો છે !

રામમોહનરોય જે રિચાર્ત ઉત્પન્ન કરવાને જીવ્યા તેનું સ્વરૂપ કેવું વિચિત્ર થઈ ગયું છે ? આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી નવું જીવન ઉત્પન્ન કરવાને તેમના જીવનમાંથી આપણને નવો જુસ્સો અને સ્ફુરણ મળે તો બસ યાય એ જ આ લેખનો હેતુ છે.*

ગોવા

દીવ દમણ અને ગોવા;
પોર્ચુગીઝ ને જોવા. (રાવા)

ઉપરની કહેવતમાં કેટલાક જોવાને બદલે રાવા બોલે છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં ધર્મજનને લીધે સખ્તાર્થ હશે ત્યારે તે શબ્દ કદાચ લાગુ પડતો હશે પણ भारी અલ્પ સમયની આધુનિક માહિતી પ્રમાણે તો રાવાને બદલે જોવા વધારે ઉચિત લાગે છે.

સને ૧૯૩૦ની સાલમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને સિલોનનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે ગોવા જોવાનો વિચાર હતો; પણ તેમાં ક્ષણભૂત યથા સકયો નહોતો. આ વર્ષમાં બેલગામ જવાનું થયું ત્યારે ગોવા નજીક હોવાથી તે જોવાની તક મળી. સફલાયે બે સફળદર્યાનાં જોજખાણુ થવાથી ગોવાને જોવા ઉપરાંત અલ્પ સમયમાં બની શકે તેટલે અંશે જાણવાનો પણ લાભ મળ્યો, અને તેથી આ લેખ લખવાની ઇચ્છા થઈ. આ બે ગૃહસ્થનો દ્વંદ્વ પરિચય અસ્થાને નહિ ગણાય. એક તો રા. માગ્ગરે વાસકોડીગામાના એડમિનિસ્ટ્રેટર (કલેક્ટર) ના હેડ ક્લાર્ક છે. તે સારસ્વત છે. આ પ્રદેશમાં સારસ્વતની કામ લગભગ ગુજરાતના બ્રહ્મક્ષત્રિયની કામને મળતી આવે છે. સંખ્યા થોડી; વિદ્યાભ્યાસ અને સાહસ વધારે, અને જાહેરમાં આગળ પડતો જાગ લેતી એ કામ કેનેરા અને ગોવામાં પ્રસરી બેલગામ, પૂના અને મુંબઈમાં વસી છે. અને પોતાનો મોભો જમાવ્યો છે. રા. માગ્ગરેને લેટીન, પોર્ચુગીઝ, સંસ્કૃત અને કેંકણી એ ચાર ભાષાનું સારું જ્ઞાન છે, અને આખું કુટુંબ સંસ્કારી છે.

ત્યારે બીજા ગૃહસ્થ તે, ઈર તાજાના ટાંટોડી ગામના રહેવાશી શેઠ જીવતરામ શિવતરામની પેટીના રા. ગણપતરામ છે. આ પેટી આ જાગમાં ત્રીસ આળીશ વર્ષોથી વેપાર કરે છે. તે જાણ વ્યાપારી હોવા છતાં સાહિત્ય, રાજપ્રકરણી તેમ જ બીજી પ્રગતિના વિષયોમાં સારો રસ લે છે.

જોવા લાયક

મારમોગોવા સુધી રેલવે છે. તે રેલવે કેનેરાનાં લીલાંછમ અને ઘણાં ગાદાં જંગલો વચ્ચે યઈને લગભગ ૩૫૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ ફેસલરોકે જાય છે. ત્યાં બિટીશ હદ પૂરી થાય છે, અને ઇસ્ટમનું નાકું છે. ત્યાંથી રેલવે લગભગ ૩૫૦૦ ફૂટ નીચે થોડા જ માઈલમાં ઉતરે છે અને તેથી ઘણી વાંઝીચૂંકી અને ઘણાં ભુગદાઓમાં યઈને પસાર થાય છે. પૂના કે નાશિકના ઘાટ કરતાં આ દૃશ્ય વધારે રમણીય લાગે છે. કારણ કે એ બે ઘાટ આગળ ડગિરનાં ખેતરો કે ખૂલ્લા ડુંગરો ધણે જાગે દેખાય છે, ત્યારે આ જાગ આગળ માયેરાનના આર્ટિસ્ટ પોઈન્ટ, અગર મહાબલેશ્વરના વિલસન વૉક જેવાં લીલાંછમ ડુંગરોનો રમણીય દેખાવ દેખાય છે; અને નાગિથેર, ઠાણ, સોપારી અને કેળ વગેરેના

બગીચા નજરે પડે છે. આ સુંદર દશ્યનું કેન્દ્રસ્થાન કેસલરોક અને 'કોલમ' વચ્ચેનો દૂધ સાગર ફોલ છે. નામ પ્રમાણે દૂધનો જ ધોધ હોય એવો તાદશ્ય દેખાવ દેખાય છે; અને આ ફોલ લગભગ બિટાકામંડા પાલખરા ફોલને મળતો આવે છે. ફોલના જ નામનું સ્ટેશન છે. અને ત્યાંથી ફોલ લાગે જ પર્યાસવાર દૂર છે. એક સ્થળે તો ટ્રેઈન પંદર વીસ વાર જ ફોલથી દૂર રહે છે, અને ટ્રેઈનની એક બાજુએ લગભગ બસો શીટ ઊંચેથી પંડી ટ્રેઈન નીચે થઈ બીજી બાજુ લગભગ ચારસો પાંચસો શીટ નીચે પડી આગળ વહે છે, અને ટ્રેઈનને અહીંથી એક ટેકરા ઉપરથી તદ્દન સાંભી ટેકરી ઉપર જવાનું હોવાથી ધણી જ વાંકીચૂંકી જાય છે અને તેથી ફોલ ટ્રેઈન સાથે સંતાકુકડીની રમત રમતો હોય તે પ્રમાણે પાંચ સાત સ્થળેથી જુદી જુદી દીશમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે દેખાય છે. તથા હજાર શીટ નીચે કોલમનું સ્ટેશન આવે છે ત્યાં પોર્ચુગીઝ કરતમનું નાકું છે. અને પછી ટ્રેઈન બગીચાઓ વચ્ચે પસાર થઈ ચાર પાંચ માઇલ દરિયાને કાંઠે ચાલતાં એક તરફ ખાડા અને એક તરફ સમુદ્ર વચ્ચે થઈને મારમોગોવાના બંદરે જઈને અટકે છે. આ સ્થળે બંદર ઉપરાંત ખાસ જોવા લાયક સ્થળ તો ફક્ત એક ટેકરા ઉપરનું એરોડ્રોમ છે, તે હિંદુસ્તાનના સારા એરોડ્રોમ પૈકીનું એક છે; અને ત્યાંથી સમુદ્ર, ખાડી, વન, વગેરેનું સુંદર દશ્ય જોવાનું મળે છે.

મારમોગોવાથી આશરે પાંચ માઇલ પહોળી ખાડીને સામે કાંઠે પંઝીમનો ટાપુ છે. તેમાં ગોવાની રાજધાની છે. ખાડી ઓળંગવાને માટે નિયમસર સ્ટીમલોંચ આવળ કરે છે. પંઝીમમાં પ્રથમ તો તેની સ્વચ્છતા નજરે તરી આવે છે. અને તેમાં બેડી બાંધણીનાં સાદાં પથ્થુ સ્વચ્છ મકાનોથી વિશેષતા લાગે છે. પંઝીમ આગળ બીજી ખાડી છે, અને ત્યાં પથ્થુ મુંબઈ અને બીર્ગ બંદરો સાથે નાનાં ખારકસો સાથે થઈ શકે તેવા વેપાર સારો ચાલે છે. ત્યાં આસરે દસ પંદર શુજરાતીઓની પેટીઓ છે. અને ઉપરાંત થોડા જોખની પથ્થુ વસ્તી છે.

ગોવામાં ખાસ જોવા લાયક તો પશ્ચિમથી ત્રણેક માઇલ દૂર આવેલાં રોમન કેથોલીકનાં ત્રણ દેવળો છે. પોર્ચુગીઝના રાજ્યની શરૂઆતમાં અને તેમની જાહોનજાલીમાં આ દેવળો બંધાયેલાં છે; એટલે ધણી વિરાળ અને શોભાયમાન લાગે છે. મુખ્ય ખંડ લંબાઈ પહોળાઈ અને ઊંચાઈમાં ઘણો જ વિરાળ હોય છે, અને સામે કાષ્ટરત્ના વધર્યલની આકર્ષક મૂર્તિ હોય છે અને આજુબાજુ આપણાં મંદિરોમાં હોય છે તે પ્રમાણે કાષ્ટરત્ના જીવનના પ્રસંગોની મૂર્તિઓ હોય છે. આ ખંડના મુખ્ય ભાગને સોનેરી ધોળ ચડાવેલો હોય છે. એક દેવળમાં પ્રાર્થના થતી વખતે અમારે જવાનું થયું હતું. ત્યાં દીપ, ધૂપ, કથા, કીર્તન ઓરગન સાથે યતાં જોયું. આપણાં કેટલાંક મંદિરોમાં થાય છે તેને કેટલેક અંશે આ મળતાં હતાં.

દરેક દેવળમાં પાદરીઓને રહેવાને સવડ કરેલી હોય છે અને સાધ્વીઓને માટે રહેવાનું સ્થાન અને દર્શન વગેરેની સગવડ સ્વામીનારાયણના મંદિરની વ્યવસ્થા પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષોથી અલગ અલગ હોય છે. પહેલાં જ્યાં એક હજાર સાધુઓ રહેતા ત્યાં હાલ ત્રીસ છે, અને સાધ્વીઓ તો જોવામાં આવી નહિ. રા. મામ્બરેની ઓળખાણને લીધે દરેક દેવળમાં બીરુપ પોતે બતાવવા આવતા, તેથી જોવાનું અને જાણવાનું ઘણું મળ્યું. પ્રીસ્ટ, બિરુપ, કારડિનલ, અને ડેલીગેટ, એ ચાર સાધુઓના વર્ગ છે, અને તે સ્વામીનારાયણ

સંપ્રદાયના પાંજા, સાધુ, ધ્વજધારી, અને મહાંતને થોડે અંશે મળતા આવે છે. વીગતો બાદ કરીએ તો આ દેવળોની યોજના કેટલેક અંશે સુદ્ધ મઠોને મળતી આવે છે. તેમાં પથ્થુ સાધુઓને રહેવાની સવડ અને પ્રવચન વગેરેને માટે એક મોટા ખંડની સવડ હોય છે, જેમાં ક્રાઈસ્ટના વધસ્થાનની જગ્યાએ ધણેભાગે સ્તુપા હોય છે, અને આસપાસ સુદ્ધના જીવનના પ્રસંગોની મૂર્તિઓ હોય છે. કેથોલીક દેવળો વિશાળ અને આકર્ષક અને કંઈક વૈભવી લાગ્યાં, ત્યારે સુદ્ધના મઠોમાં સાદામ્ અને કળા દેખાયાં. ધણેભાગે તે સ્થળોનું કુદરતી દૃશ્ય ધણું રમણીય હોય છે; ત્યાં ત્યાં સાદામ્, સવડ અને કળા તેમજ સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનો સુંદર સમન્વય દેખાય છે. સ્થાનિક માન્યતા એવી છે કે આ સ્થળે હિંદુઓનાં મંદિરો હતાં. દરેક દેવળોમાં નાનું મ્યુઝિયમ હતું અને તેમાં હિંદુ દેવળોના અવશેષો દેખાઈ આવતા. હિંદુઓમાં દેવદેવીઓને તે વખતે દૂર જંગલમાં લઈ જવાં પડ્યાં હતાં, અને તે સ્થળે હાલ ધણાં સુંદર દેવાલયો થયેલાં છે.

થોડાં વર્ષો ઉપર સંત ક્રાન્સિસના અવશેષોનું દર્શન કરવા નિમિત્તે ધણા મોટા જનસમૂહ આ સ્થળે ભેગા થયા હતા.

જૂના ગોવાથી લગભગ વીસ માઈલ સુધીમાં મંગેચ, મહાબશા, મહાલક્ષ્મી, નાંગેચ, શાન્તાદર્ગા, રામનાદ બેલંગી વગેરે હિંદુઓનાં મંદિરો આવેલાં છે. આ આખે રસ્તે નાળિયેર, ઢાળુ, કેળ. સોપારીના બગીચામાં થઈને જ જવાનું હોવાથી એલેપ્પી અને કવીલીનની વચ્ચે ભોવામાં આવે છે તેવું કુદરતી સુંદર દૃશ્ય છે. અને સમુદ્રની નજીક પથ્થુ કંઈક ઊંચાણમાં અને બગીચા ને વનની વચ્ચેમાં આ સ્થળો આવેલાં હોવાથી ત્યાં ઠંડક રહે છે; અને પંચીમ કરતાં હવા સારી લાગે છે. ઝરણાં પાણી, પથ્થુ પીવામાં સારાં ગણાય છે; અને લગભગ દરેક સ્થળે રહેવાની સવડ હોય છે, તેથી ઉનાળામાં હવાફેર માટે ધણાં માણસો આવીને રહે છે. આ રહેવાની સવડ મંગેચ અને શાન્તાદર્ગામાં સારી અને ધણા પ્રમાણમાં ભોવામાં આવી. દરેક સ્થળે ભટજી હોય છે. અને તેથી જમવાની સવડ કરવામાં અડચણ પડતી નથી. આ મંદિરોની બાંધણી દક્ષિણનાં મંદિરોને મળતી આવે છે. પથ્થુ તેના જોટલી કારિગીરી હોતી નથી. સાધારણ રીતે પહેલાં માનમરોવર, પછી કોટ, કોટને અડીને ઊતરવાની સારી ધર્મશાળા, પછી ખૂલ્લો ચોક અને મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ કીર્તન મંડપ ને પછી ઊંડાણમાં માતા કે મહાદેવની મૂર્તિ હોય છે. અખંડ એકસરખી દીપમાળા કરવાનો વહીવટ જણાય છે. અને દરેક સંસ્થાની આવક સાધારણ રીતે સારી હોય છે; અને તેની વ્યવસ્થા પંચ મારફત થાય છે. આ પૈકીના એક મંદિરનો તો એક પારસી ગૃહસ્થે તેમની તબિયતને તે સ્થળે લાભ થવાથી એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરી જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે.

જાણના લાયક

ગોવા સંસ્થાનની વસ્તી આશરે પાંચ લાખ માણસની છે. તે પૈકી અડધી વસ્તી ક્રિશ્ચનની છે. અને અડધી ખીજી છે મુસલમાનોની વસ્તી પણ થોડી છે. શરૂઆતમાં રાજ્યમાં ધર્મઝનૂનને લીધે ઉપવિત કંઠે ધારણ કરી શકાતું નહોતું અને કમ્મરે રાખતું પડતું અને બધાને ઊભી લાલ ટોપી પહેરવી પડતી પણ હાલ તો સમદષ્ટિ છે, અને કામોવાદ નથી, એમ કહી શકાય. સાર્વજનિક રસ્તાઓના સૌ સરખા ઉપયોગ કરે એ સિદ્ધાંતે મસીદ પાસે પણ વાન બંધ કરવાં પડતાં નથી, અને નોકરીને અંગે પણ કામીવાદ

લગભગ નહિ જોવો જ છે. જો કે સ્વિટ્ઝીર ઈન્ડીઆમાં જેમ ઇંગ્લાંડની પદવીને માન આપાય છે તેમ આ સંસ્થાનમાં પણ પોર્ચુગીઝ પદવીને માન આપવામાં આવે છે.

ઉત્પત્તના પ્રમાણમાં જમીનનો આકાર ભારે નથી. સામાન્ય રીતે ઉત્પત્તનો અડસટ્ટો કાઢી તેમાંથી નીચે ભાગ ખર્ચ પેટે બાદ આપી બાકીના ભાગના દસમા ભાગ જેટલો આકાર હોય છે. અને ઠરાવેલા આકારથી અસતુષ્ટ થાય તો અરજી કરવાથી અરજદારને એક માણસ, મહેસુલીખાતાનો એક માણસ અને એક જજ એ ત્રણેની કમિટી નીમી નિકાલ કરવામાં આવે છે. એટલે અસતોષ થવાનું કારણ રહેતું નથી.

જમીનમહેસુલ, કર્સ્ટમ, આબકારી, અને લાયસન્સ શી એ સિવાય સામાન્ય રીતે ખીજા કર નથી. ઇન્કમટેક્સ પણ નથી. મ્યુનિસિપલ ટેક્સ પણ નથી. સરકાર તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીને લગભગ લાયસન્સ શી જેટલી ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે.

ફોજદારી અને દોવાની કાયદો અંધી વસ્તીને એક જ રીતે લાગુ પડે છે. ફક્ત હિંદુઓને ખીજા સ્ત્રી કરવાનો અને દત્તક લેવાનો રિવાજ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. છોકરીઓને પણ છોકરાઓના જેટલો વારસાનો હક્ક હોય છે અને પોતાના પતિની મિલકતમાં સ્ત્રીનો અડધો ભાગ સ્વીકારવામાં આવેલો હોવાથી મિલકત સંબંધી દસ્તાવેજમાં સ્ત્રીની સહીની જરૂર હોય છે.

ક્રિશ્તોની માફક હિંદુઓ પણ ઘણે ભાગે માંસાહારી હોય છે. અને ખાસ સૂચના આપવામાં ના આવી હોય તો બહારથી આવેલા મહેમાનને પણ માંસાહારી છે એમ માની લેવામાં આવે છે. જેથી રીતે અન્ય સ્થળે માણસો કેળાંની લૂંમે લઈ ને, જતાં જોવામાં આવે છે તેવી રીતે આ પ્રદેશમાં લાલ લીલાં રંગીન માછલાંની લૂંમે લઈને જતા જોવામાં આવે છે, અને તેનો લાવ લગભગ છ આને ડઝનનો હોય છે.

ક્રિશ્તોમાંથી હિંદુઓનો રિવાજ તદ્દન નાબુદ થયો નથી. મરેલાં માણસની પાછળ પહેલો માસિયો મોટો ગણી ધાર્મિક અને જમણની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. અને એવી જ રીતે વર્ષી પણ કરવામાં આવે છે. સાધન અને સત્રક હોય તે ખીજા માસિયા પણ કરે છે. પહેલાં ક્રિશ્તોની એક જ કોમ ગણાતી અને રોટી અને બેટીનો વ્યવહાર બેદલાવ વિના થતો હતો. હવે રોટી વ્યવહારનો તે જ નિયમ કાયમ રહી, બેટી વ્યવહારમાં અસલ હિંદુની નાત પ્રમાણે બેદલાવ થતો આવે છે. લિંગાયતમાં પણ આ જ પ્રમાણે થયું છે.

રાજ્ય તરફથી ફક્ત પોર્ચુગીઝ લાધાની પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી આપવામાં આવે છે. લગભગ તમામ વસ્તીની માતૃભાષા અપભ્રંશ થયેલી મરાઠી-કોંકણી છે. તેની પ્રાથમિક કેળવણીને માટે પણ રાજ્ય તરફથી કંઈ વ્યવસ્થા થતી નથી. કોંકણી શાળાઓ લોકો પોતાને ખર્ચે ચલાવે છે. આ મોટી અગવડ છે. રાજ્યભાષા પોર્ચુગીઝ છે.

નિકાસ વેપાર થોડે ભાગે કાલુ, સોપારી, અને મોટે ભાગે નાળિયેરનો છે. થોડા વખતથી કાલુનો વેપાર એક અમેરિકન બાઈએ લગભગ એકઠથ્ય કર્યો છે. નાળિયેરના સેંપા, કીટક, અટક, અને પાણીઆ એવા ચાર વર્ગ પાડવામાં આવે છે. સેંપા ઘણા નાના હોય છે અને તેના ઉપયોગ ઘણે ભાગે મારવાડમાં બંગડીઓ બનાવવામાં થાય છે.

એકંદરે સ્થળ રમણીય અને સ્વચ્છ છે, અને લોકો એરાચારામી અને સુખી છે. બજાર બપોરે બારથી ચાર લગભગ બંધ હોય છે.

તૂટેલી ચંપલને

[ગઝલ]

પા રતલની પ્રિયા માહરી ઓ ચિદલાતી,^૧

નથી તું કેમ આજ કોઈ રીતે મનવાતી ?

પડી તું ગિલ મહીં, છે મારે જવું મેહકિલમાં

હરીફો દોસ્ત તણી ખુશીઓથી ઊલરાતી:

રોકી રાખ્યો તેં મને રાહ તણી અધવચમાં,

ના છોડે તું મને, યા નહીં તું છોડાતી !

હતી પળવાર ઉપર મસ્ત તનદુસ્તીમાં,

તાખુશીની બિના તાહરી ન સમજાતી;

યદ તને શું ગરુ, હાય, યકાયક આંહીં ?

જરા જોવા દે મને છાતી તારી ધીનવાતી:

તહીં મજલિસની મહીં માહરી સના^૩ થાતી,

મગર બાઝાર મહીં માહરી ગિબત^૪ થાતી !

અશકત એકલી મંઝિલ^૫ તરફ જવા માટે

ક્યાં છુપાવું તને ? સુંદરી ઓ શરમાતી !

પરી, પાંખો વગરની ! બેબેદલ, પતીલ કેરી,

રહી છે કેફ મહીં મારા કરકસર બતી !

ભિન્ન ભિન્ન દેશોના ગ્રામજીવનની સરખામણી

[ભાગ ૧ છે]

ગ્રામજીવનનું મહત્વ

આપણે આપણા ગ્રામજીવનની મહત્તા કદી પણ વિચારી નથી. ગામડાનું એટલે અગ્નિ, ગંદુ, ત્યાગ્ય, કુલ્લક અને મુખ એવી કાંઈક ભાવના શિક્ષિતોના હૃદયમાં રહેલી હતી. ધનવાનો શહેરોમાં જીવન ગુમારી ત્યાં જ પોતાના ધનથી એશ્વર્યારામ ભોગવતા હતા—અને ભોગવે છે. તેમને ગામડામાં જવું એ જીવતા નરકમાં પડવા સરખું લાગે છે. શિક્ષિતો પણ એ પ્રદેશમાં—મેલા, ગંદા, અગ્નિ-જ્વાળા પગલે કરતા નથી. સદ્ગત દેશબંધુ દાસે Back to the villagesની બાંગ પુસ્તકી ત્યારે શિક્ષિતોનાં પડખ બદલાયાં. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે શાન્તિનિકેતન અને શ્રીનિકેતનની શાળાઓ કાઢી ગ્રામજીવનની મહત્તા સ્થાપી. વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં આપણા દેવર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, સ્વર્ણર્ષિઓ જે શાંત વાતાવરણવાળું વનજીવન ગુમારતા તે પણ શાંત ગ્રામજીવનના બીજરૂપે હતું. યુરોપમાં વાનપ્રસ્થો હજી તેમ જ કરે છે. લુદા લુદા દેશોના અને આપણા લુદા લુદા પ્રાંતોના ગ્રામજીવનની સરખામણીથી આપણી જીજ્ઞાસા આત્મમાં આવી જશે. હિંદની અંદરનો અનુભવ મેં જાતે ફરીને મેળવ્યો છે. હિંદ બહારનો અનુભવ મિત્રો અને પુસ્તકો પાસેથી મેળવ્યો છે.

છાંડાંડાંનાં ગામડાં

છાંડાંડાંનાં ગામડાં સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ ખૂબ ચડે. મારા ધણા મિત્રોએ છાંડાંડાંના ગ્રામવાસીને બારે સ્તુતિ કરી છે. જો એ ગામડાં સાથે રેલવેનો સંબંધ નથી હોતો તો મોટર બસોનો સંબંધ જરૂર હોય છે. એ ગામડાંને શુદ્ધ જળ પૂરું પાડવાની સારી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. સારા રસ્તાઓ બાંધેલા હોય છે. ગામડાંઓમાં ટેલીફોનનો સંબંધ જોડેલો હોય છે. લગભગ દરેક ગામડાંના વતનીઓ છાંડાં વાંચે છે. તેમનાં ઘરો સગવડવાળાં અને હવાકિમસરવાળાં હોય છે. ધણાં ઘરો પાસે નાના બગીચા પણ હોય છે. નાનાં ગામડાં પણ મ્યુનિસિપાલિટી ધરાવે છે. બાળકોના શિક્ષણ માટે રાજ્ય તરફથી સુપ્રબંધ થયેલો હોય છે. બાળકોની રમતગમત માટે પણ રાજ્યે વ્યર્થના પ્રાંતિક સત્તાએ પ્રબંધ કરેલો હોય છે. વાનપ્રસ્થોના નિવાસને લીધે રેડીઓ, મંગીત વગેરેની સગવડ થઈ શકે છે. ગામના મંદિરમાં મંગીત સાથેના ભજનોનો પ્રબંધ હોય છે. સ્વતંત્ર છાંડાંડાંનાં એ સ્વતંત્ર, શુદ્ધાત્મી ગાંધીવાળાં બાળકો! ગ્રામજીવનના શણગારરૂપે શોભે છે. દરેક ગામડાંમાં તાર ટપાલની સગવડ પણ કરેલી હોય છે. ગામડાંનું જીવન હિંદુ સંસ્કૃતિમય હોય છે. સહકારી બંડારો, સહકારી વેચાણ મંડળોથી ગ્રામજીવન સંકલિત કરવામાં આવ્યું હોય છે. રસ્તાઓની સ્વચ્છતા તો બારે સુધરે હોય છે. ત્યાંના ખેડૂતો ગામમાં રહેતા નથી. ધણંડરી વિશાળ ખેતરોમાં તેમનાં મકાનો (farm cottages) જુદા જ હોય છે. ગામવાસીઓને વિનોદ અને રમતગમતનાં સાધનો પણ પ્રમાણમાં મળતાં હોય છે. આમ ગામડાંના વતનીઓ આખા જગતની ખેબરો રાખે છે.

અમેરિકાનાં ગામડાં

અમેરિકામાં તો છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો પણ ત્યાંના ગામડાંમાં દાખલ થઈ ગઈ છે. રેડીઓના ઉપયોગથી ગામવાસીઓને જમતભરનું સંગીત, જલસાઓ અને મહાપુરુષોનાં ભાષણો સાંભળવાનો લાભ મળે છે. ધણાખરા ગામવાસીઓ દેશીદેશન રાજે છે. દરેક ગામડાંમાં ધણાઓની પાસે પોતાની માલિકાની મોટરો હોય છે. ઇલેક્ટ્રીસિટી પણ ગામડાંમાં દાખલ થયેલી છે. રાત્રીનો અંધકાર ટાળવા સિવાય વિદ્યુતપ્રવાહ રસોઈ ગરમપાણી, વગેરે કામમાં આવે એટલે સસ્તો આપવામાં આવે છે. ધણાંખરાં ઘરોમાં રેડીઓની સગવડ પણ હોય છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંનેનાં પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનો પ્રગ્રંથ પણ ત્યાં કરેલો હોય છે. રેડીઓદ્વારા કાષ્ઠપણું વિપય ગામડાંમાં બેઠેબેઠે શીખી શકાય છે. અમેરિકામાં પણ ગામડાંમાં ખેડૂતોનો નિવાસ હોતો નથી; પરંતુ તેમનાં પોતાનાં ખેતર (farms) ઉપર હોય છે. ગામડાંમાં અનેક જાતની સહકારી સોસાયટીઓ હોય છે. અનેક જાતની વીમા કંપનીઓ વિવાહ, પગાર, અકસ્માત, શિક્ષણ વગેરેનાં બેખમ લે છે. અમેરિકાનું આમજીવન બહુ મોંઘું અને ઉચ્ચ છે, જે સાધનો હિંદના ધનવાનોને મળતાં નથી તે અમેરિકામાં ગામડાંના વતનીઓને સહજ છે. મજૂરી પણ દરેક જ આરંભ ડોલરથી ઓછી મળતી નથી. વર્તમાનપત્રો એ અમેરિકાના આમજીવનનો મુખ્ય ભાગ છે. રાજ્યતંત્રના સહકારથી ગામડાંનો વિકાસ બહુ જ સુંદર રીતે કરેલો હોય છે. કુદરતની દરેક દરેક વસ્તુને મનુષ્ય પ્રયત્નોથી ગામડાંની શોભારૂપે ફેરવી નાખેલી દેખાય છે.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડનાં ગામડાં

સ્વીટ્ઝરલેન્ડનાં ગામડાંનાં ભારોભાર વખાણુ તો મિત્રોની પાસેથી સાંભળ્યાં છે. ત્યાંનાં ગામડાં એટલે નંદનવન-આરે તરફ બરફની હારમાળાની વચ્ચે સુંદર વનસ્પતિઓથી ઘેરાયેલાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડનાં ગામડાં આરોગ્ય, સ્ફુર્તિ, ચેતન અને સારાં હવાપાણી માટે જંગલમાં પ્રખ્યાત થયાં છે. સ્વતંત્રમાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક દેશમાં, ખડતલ, સુંદર અને દૃઢ શરીરવાળા ત્યાંના રહેવાસીઓએ કુદરતનાં સારામાં સારાં સ્થાન ઉપર બહુ જ ચતુરાઈથી ગામડાં બનાવ્યાં છે. અમેરિકાનો ગામડાં જેટલી ત્યાં સમૃદ્ધિ, કે સગવડોની જરૂર નથી; પણ સુંદર હવાપાણી, સ્વચ્છતા, કુદરતી સૌંદર્ય અને કળામાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડનાં ગામડાં જરૂર સરસાઈ લોગવે યુરોપના હજારો શોખીન પ્રવાસીઓ આ ગામડાંની સહેજત આખી આનંદમાં મહાલે છે. સ્વીટ્ઝરલેન્ડનાં ગામડાંના વતનીઓ ભારે ઉદ્યોગી છે. ત્યાં નાનાં મોટાં ધડિયાળોનાં કારખાનાં છે. પરંતુ ધડિયાળો ગૃહઉદ્યોગ તરીકે બનાવાય છે. અવેરાત અને આબુપણો પણ સ્વીટ્ઝ પ્રજા બનાવે છે. નિયમિતપણું, તંદુરસ્તી, દીર્ઘજીવન, અને ચેતનમય જીવન એ ત્યાંના ગામડીઓની વિશેષતા છે. એક જ પ્રજા એટલે સંપ પણ ભારે છે.

જર્મનીનાં ગામડાં

જર્મન ગામવાસીઓ કેળવણીમાં ખૂબ આગળ વધેલા છે; તેમ જ લશ્કરી શિક્ષણ દરિયાત હોવાથી દરેક દરેક ગામવાસી લશ્કરી તાલીમ પામેલો હોય છે. કેમ્પજીવનની સાદાઈ, કઠોરતા અને ક્વાયત તેના જીવનમાં ઊંડાં ઉતરેલાં હોય છે. જર્મન પ્રજા ઔદ્યોગિક

પ્રજા છે, એટલે એના આમવાસીઓ પણ કારખાનાંમાં કામ કરી વિચક્ષણ કારીગરો થઈ જાય છે. સ્વચ્છતામાં પણ જર્મનો બહુ આગળ વધ્યા છે. એ પ્રજામાં સાવ-સનેા પણ અજબ શોખ છે. આમવાસીઓ ચેતનવંતા છે, એટલે પ્રતિકૂળ સંજોગમાં પણ વારંવાર નવજીવન મેળવે છે. રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં વારંવાર પછાત પડ્યા છતાં પણ જર્મન પ્રજા બહાદુર પ્રજા છે. તેના આમવાસીઓ યુરોપની ખીજ પ્રજાઓની સરખામણીમાં વધારે વિનયી, બળવાન અને ઉદ્યોગી હોય છે. જરમન ગામડાંની સ્ત્રીઓ પણ નિડર, કેળવણેલી ધરણુ અને સ્વતંત્ર હોય છે. જરમન ગામડાં સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થાસર બાંધેલાં હોય છે. સુંદર બગીચા એ જરમન ગામડાંની ખાસ વિશેષતા છે.

રશિયાનાં ગામડાં

ઝારના વખતનાં રશિયાનાં ગામડાં હિંદની પેઠે ગંદાં, દરિદ્રી, દુઃખી અને અજખામણાં હતાં. રાજ્યવિશ્લેષ થયા બાદ સૌનીએ ગામડાંમાં મોટું પરિવર્તન કરી મૂક્યું છે. એકેએક ગામડાંના વતનીને 'હું પણ રાજ્યનો બાગીદાર છું' એવી અરિમતા જન્મી છે, રાજ્યના સહકારથી, દબાવણો, હીણો અને નિષ્પ્રાણ આમવાસી હવે રશિયામાં મળવો મુશ્કેલ છે. નિયમિત કલાકો કામ, નિયમિત આદારવિહાર, નિયમિત મોજશોખ, એ હવે ત્યાંના આમવાસીઓની વિશેષતા થઈ પડી છે. અસ્વચ્છતાને ઠેકાણે સ્વચ્છતા આવી છે, જીવન અને શુભામીને ઠેકાણે મનુષ્યત્વ અને સ્વતંત્રતા આવી છે. સ્ત્રીઓએ પણ સ્વમાન અને સ્વતંત્રતા મેળવી છે. બાળકોએ પણ શહેરી તરીકે હાકો મેળવ્યા છે. બાળકો રાજ્યની મિલકત ગણાય છે. તેમને માટે શિક્ષણ, રમતગમત વગેરેની યોજના થઈ છે. બાળકોની કમબો, ન્યાયમંદિરો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. આમવાસીઓને શરીરસંપત્તિ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની અગત્ય સમર્પવવામાં આવી છે. આમજનોને જમીનદાર, રાજ્યાધિકારી અને ધર્મગુરુ એ ત્રણેની પદક્રમાંથી હોડાવવામાં આવ્યા છે. રશિયાએ સાયબિરિયામાં પણ આમસુધારણા કામચલાવી કરી દીધી છે.

જાપાનીઝ ગામડાં

હું જાપાનીઝોના સમાગમમાં આવ્યો છું. એ એક અતિ સ્વચ્છ અને વિનયિ પ્રજા છે. મારા મિત્રો જાપાનીઝોના એ સ્વાભાવિક શુણ્ણ માટે સુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. જાપાન એ કર્મભૂમિ છે. આમો નાનાં નાનાં પણ સ્વચ્છ, લાકડાનાં બનાવેલાં ઘરોથી ભરેલાં છે. ગરીબ જાપાનીઝનાં ઘરો અંદર રંગબેરંગી કાગળો સફાઈથી ચોટીને ભારે દેખાવડાં બનાવેલાં હોય છે. જે થોડો ઘણો સામાન એ ઘરોમાં હોય છે તે પણ બહુ સાફ અને સારી રીતે ગોઠવેલો હોય છે. જાપાનીઝો વિશેષતઃ ચોખ્ખા અને માછલી ખાય છે; પરંતુ એમની ખાત્રાતી રીત અને સ્થળ બહુ સફાઈદાર હોય છે. યુરોપિયનોનાં ઘરો સફાઈદાર હોય છે. પણ રસોડાં ગંદાં અને અસ્વચ્છ હોય છે. પરંતુ જાપાનીઝોનાં રસોડાં પણ સફાઈદાર જોવામાં આવે છે. નાનાં શાકપાનના બગીચા પણ ભારે સફાઈદાર રાખેલાં હોય છે. વિનય તો જાપાનીઝો બળયુધીમાંથી જ લાવે જન્મ્યા છે. એમનો એક જ ધર્મ અને તે દેશભક્તિ છે. બાળકોને પણ મોટામાં મોટું વ્યસન દેશદાનું છે. જાપાનીઝ સ્ત્રીઓ પણ બહુ ચતુર હોય છે. મારા એક મિત્ર દહેતાં દતા કે આપણી મીઠાઈ બનાવનાં ત્યાંની સ્ત્રીઓ તરત શીખી જઈ આપણા

કરતાં પણ સારી મીઠાઈ બનાવે છે. જાપાનીઝ ગામડાં રેશમ, દિવાસળી ગંજીફ મોગાં વગેરે શુદ્ધિઓનાં કારખાનાં છે. જાપાનીઝ મિલો એટલે નાનાં નાનાં સ્વચ્છ આમો; જાપાનીઝ ખેતી એટલે જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ ખેતી; જાપાનીઝ બનાવટની વસ્તુઓ એટલે સુંદર, સુધડ, સસ્તી અને ક્ષયુષ્કંઠર ચીજ. મૂડી અને મજૂરી વચ્ચે વૈમનસ્ય નથી. સસ્તી મજૂરી, ચોખ્ખાઈ, સરસ નક્કશ, અને સેતોપીપણ એ જાપાનીઝ મજૂરોની વિશેષતાઓ છે.

ચીનનાં ગામડાં

ચીન બહુ ગીચ વસ્તી વાળો દેશ છે. જેટલાં જાપાનીઝ ગામડાં સ્વચ્છ છે તેટલાં જ ચીનનાં ગામડાં મલિન છે. હિંદ અને ચીન પ્રાચિનમાં પ્રાચિન સંસ્કૃતિ ધરાવે છે, છતાં તેમાં હજારો વર્ષોની ગંદા પથ્થ મળી ગઈ છે. ચીનનાં ગામડાંમાં સરખાં રસ્તા નથી. ધરો નાનાં ને સરખી હવાઉત્તસવાળાં નથી. વસ્તીનો મોટો ભાગ તો નંદી અને સમુદ્રમાં નાનાં વહાણોમાં વસે છે. દુકાન અને મોટી રેલો તેમ જ રોગોથી ગામડાંને જરૂરી રક્ષણ મળતું નથી. હજારો અને લાખો માણસો આવા અકસ્માતોથી યમસદનના પરાણા બને છે. અરીજુરૂપી મહાગેંઘ્રે ચીનનાં ગામડાંમાં પણ પોતાનો અમલ જમાવ્યો છે. ચીનમાં અંતર તેમ જ બાહ્ય વિમોહો સતત ચાલુ રહેતા હોવાથી ગામડાંનું નવજીવન થતું નથી. એક લાખ, સ્પર્શસ્પર્શનો અભાવ, ધર્મઝનનની ગેરહાજરી, દુશ્મરી મનુષ્યો, અને પ્રાચિન સંસ્કૃતિ, ચીનાઓને ઉન્નતિ આપી શક્યાં નથી, તેનું મુખ્ય કારણ નવીનતા અને પ્રગતિ સાથેના ચીનાઓનો વિરોધ છે. ચીનાઓ પ્રજાશિક્ષાભંગને સહન કરી શકતા નથી. ચીનાઓ ઉત્તમ ખેતી કરે છે, પરંતુ ગીચ વસ્તીને લીધે જમીનના નાના નાના ટુકડા પેટ પૂરતું પણ આપી શકતા નથી. ચીનનાં ગામડાં સ્વચ્છતા, સુધડતા અને તંદુરસ્તીના ધોરણમાં ઉતરતાં જાય છે. આમવાસીઓ સર્વજ્ઞી એટલે સર્વો અને જીવજંતુ ખાઈ જાય છે. ખેતીને માટે મનુષ્યની વિદ્યા અને મુત્રનો સંગ્રહ ગામડાંને દુર્ગંધનાં મૂળ બનાવી દે છે. બાળઉંઘર, બાળશિક્ષણ અને સ્વચ્છતાની ગેરહાજરી જોવામાં આવે છે. ચીનના આમવાસીઓ જૂની સ્વચ્છતાની ધરેડ ઉપર ચાલ્યા જાય છે.

અક્ષરેશનાં ગામડાં

અક્ષરેશ કુદરતની બક્ષીસવાળો દેશ છે. ત્યાંની પ્રજા પણ શોખીન છે. ત્યાંનાં ગામડાં કુદરતની મનોહરતાથી વિટળાયલાં હોય છે. ગામની બહાર શ્રી લુદ્ધમંદિર અને સાધુઓના મંક હોય છે. એ સ્થાનો અને શ્રી લુદ્ધમંદિર બહુ સ્વચ્છ અને સુંદર રીતે બનાવેલાં હોય છે. ત્યાંની પ્રજા મંદિર ઉપર બહુ પૈસા વાપરે છે; મંદિર બનાવવામાં મોટો ધર્મ માને છે. તેથી દરેક ગામડાંમાં એક મંદિર અને સાધુઓના મંકો હોય છે. ત્યાંના દરેક વતનીને એક વખત શુદ્ધ સાધુ શરૂઆતમાં દરજિયાત થતું પડે છે. મંદિરમાં ધર્મની કેળવણી લાઇ પાછો ગૃહસ્થ બને છે. અક્ષરેશનાં ગામડાં વનસ્પતિથી અને ખેતરોથી વિટળાયલાં હોવાથી બહુ સુંદર લાગે છે. દિસાગણીતાજ, સોદા, વેપાર સર્વે સ્ત્રીઓ જ કરે છે. પુરુષો આગમ હોવાથી ઘરનું કામ કરે છે. ખેતી જો કે પુરુષો કરે છે; પરંતુ લેવડલેવડ, અનાજ વેચતું, કપડાં લેવાં નાણાંવ્યવસ્થા વગેરે સ્ત્રીઓ સંભાળે છે. ખેતરને લજીવા અને મજૂરીનું કામ કરવા દર વરસે હજારો મજૂરો મદ્રાસ ઇલાહામાંથી મંગાવવામાં આવે છે. અક્ષરેશવાસી પોતે આગમ છે

એટલે મજૂરીને પસંદ કરતો નથી. સ્ત્રીઓ બહુ ચંતુર હોય છે. સુધડતા ઠીક જાળવે છે. લગભગ દરેક સ્ત્રી સુધડ વચ્ચે પહેરી, રેશમનો દુપટો ગળામાં નાંખી, વેણીમાં ફૂલો ગુથી દેવળમાં પૂજા માટે જાય છે. સ્ત્રીઓ ધણીખરી લાલેલી હોય છે. ધણી સ્ત્રીઓ કાનમાં હીરા પહેરે છે. ઘઠદેશ બહુ ફૂળદ્રુપ દેશ છે. એટલે ત્યાંના વાસીઓ સુખી છે. એ દેશમાં સાગનું લાકડું, કેરેસીન તેલ, માંલેક, રીન વગેરે ધાતુઓ જૂઠાંમાંથી મળે છે. દર વરસે ચાર કરોડ ગુણી ચોખા અને ખીનું અનાજ પરદેશોને પૂરું પાડે છે. ગામડાંના વતનીઓ લાકડાંનાં મકાનો બાંધે છે. સ્વચ્છતા ઠીક જાળવે છે. આમવાસીઓ સાદા સીધા પણ ઝંઝૂની હોય છે. યાત્રિઓમાં માનતા નથી. ઘઠદેશની સ્ત્રી કાષ્ઠપણ જાતના મનુષ્યને ખુશીથી પરણે છે, તેથી એ દેશમાં વર્ણસંસ્કરતા ખૂબ પ્રમાણમાં છે. પાશ્વિમાત્ય સુધારો હજી ઓછો છે. હિંદીઓ ઘઠદેશમાં ફેલાયલા રહ્યા છે. પરંતુ હંમણાં હમણાં તેમના પ્રત્યે દ્રેષ કરવામાં આવે છે. સહકારી સંસ્થાઓ સ્થાપાઈ છે; પરંતુ લોકો બેદરકાર છે. મંદીનો જમાનો હોવાથી હમેશના સુખી ઘઠદેશવાસીઓમાં પણ બેકારી જણાય છે. આમવાસીઓમાં જરા પણ મહત્વાકાંક્ષા નથી. નાચ, ગાન, નાટક, ઉત્સવ અને ખાવાપીવામાં યુક્તિ રહે છે. વિધવાવિવાહ, છૂટાછેડા વગેરેની છૂટ છે.

લંકાનાં ગામડાં

લંકા અથવા સિલોન પણ કુદરતની ખુશીઓવાળો દેશ છે. કુદરતે મારે હાથે એને શુભગુણો છે. ગામડાં વનસ્પતિથી મહેકી રહેલાં હોય છે. લાકડાંનાં ઘરો બાંધેલાં હોય છે, પણ સુધડના ઓછા છે. ઘરોની ચોતરફ નારિયેળ, કેળ અને અનાનાસના બગીચા હોય છે. લોકોનું ક્ષય ખેતી ઉપર બહુ થોડું છે, એથી ખાદ્યપદાર્થો, અનાજ વગેરે માટે પરદેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ચાહના બગીચાઓ ઘણા છે, પણ આજસુ લંકાવાસીઓ મજૂરી કરતા નથી. બગીચાઓમાં હિંદી મજૂરો બોલાવવાં પડે છે. સ્ત્રીઓ પૂરતી સ્વતંત્રતા મેળવે છે. સુધડતા અને સ્વચ્છતામાં ઘઠદેશની સ્ત્રીઓને ન પડે; પરંતુ કેળવણીમાં ઠીક આગળ વધેલી છે. ધણી સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી ભોક્ષતાં વાંચતાં જાણે છે. પરંતુ કેળવણીનો વધારો ફક્ત જતાં માનસિક ઉન્નતિ બહુ જોવામાં આવતી નથી.

કુદરતે પેટ ભરીને દેશને સમૃદ્ધ કર્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકો આજસુ અને શાખીન છે. પાશ્વિમાત્ય સંસ્કૃતિએ લોકો વચ્ચે જડાં મૂજ ધાત્યાં છે. એથી યુરોપીય સુધારાનો ઠીક વા વાય છે. પોષાક પણ અર્ધો દેશી અને અર્ધો યુરોપિયન. નામ પણ અર્ધું અંગ્રેજી અને અર્ધું દેશી-જેમ કે ચાલ્સે ગુણરત્ન. કુદરતની મહેરબાનીથી લોકોને જૂખમરો નથી; પરંતુ જંગલની વ્યાપક મંદીને લીધે બેકારી જોવામાં આવે છે. હમણાં દ્રેષ વધતો જાય છે. સિલોનમાં હજારો માઈગ્રન્ટા મુંદર રસ્તાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે. દરેક ગામડું રસ્તાની બે બાજુઓ ઉપર લાંબુ રીધું બાંધેલું હોય છે. ઘરમાં આમવાસીઓ પણ, ખુરદી ટેબલ રાખે છે. જનવરો પાળવાનો શોખ બહુ જુગ છે. લોકો શુદ્ધધર્મી જતાં માંસાહારી છે; ઉત્સવ પ્રિય છે, ધર્મની જાતમાં ખૂબ સહિષ્ણુતા ધરાવે છે. સિલોનમાં ખેતી બહુ થોડી છે. રંગુનથી અને કલકત્તાથી સિલોન મોટા પ્રમાણમાં ચોખા મંગાવે છે. ગામડાંમાં પણ વિવાહવિધિ નથી. લગ્ન રજિસ્ટર કરાવવામાં આવે છે. મૃતદેહને દાટવામાં આવે છે. સિલોનની પચાસ લાખની વસ્તીમાં ત્રીસ લાખ શુદ્ધધર્મી, દસ લાખ હિંદુઓ, પાંચ લાખ ખ્રિસ્તીઓ અને પાંચ લાખ મુસલમાનો છે.

અનિત

કાલિન્દીનાં કાળાં ભમર નીર ધોર ધુધવાટ કરતાં, ચકરડી-ભમરડી ફરતાં, અનેક વનોના ગાંડા અધકારને પોતાના ઉર ઉપર તાંડવ કરાવતાં વહી રહ્યાં હતાં. વળાંક લેતી કાલિન્દી અહીં મંત્રમુગ્ધ બનેલ કોઈ માની ક્ષિપ્ત સંગીતમાં વિદ્ય આવતાં જાણે સિત્કાર કરી, એક બીપણુ ત્રિભંગ કરી ગુસ્સામાં પોતાની ફેણ પછાડે તેમ એક મોટા ખડક સાથે અથડાઈ, સહેજ આઘાત પામી, બમણા વેગથી, બમણાં ઝડપથી મૃત્યુશયે ઊછળી રહી હતી. યુગયુગથી ત્યાં-રથળ કાળની અસ્થિતાને અધકારનાં કોઈ અનંત પાત્રમાં ઘોળા દુગ્ધાથી દેવા મયતાં એ બીપણુ વમળ ઉપર તે બેઠો હતો. તેની ભૂકુટિમાં યુગોનાં યુગની ફરી અનિત ગર્વ જેવા જગત પ્રતિ એક તુચ્છકાર ભરી દષ્ટિ નાખી રહ્યા હતા. તેને આજે પોતાના જીવનની કૃતકૃત્યતા લાગતી હતી. તે યુગનિત, વિશ્વનિત, સર્વનિત હતો. પણ આ કોણુ તેના પ્રતિ તિરસ્કાર ભરી દષ્ટિ નાખી રહ્યું છે? શી ઘૃષ્ટતા! કેવી બેઅદબી! તેની ભૂકુટિ સંકોચાઈ. મૃત્યુશયે ઊછળતી બીપણુ કાલિન્દી ગંભીર ધુધુ ધૂ...ધૂ...

તેના પ્રત્યુત્તરમાં કિનારા પરથી કોઈનાં આનંદભર્યાં, ગર્વભર્યાં; નયન નાચી ઊઠ્યાં. તેમાં યૌવનની ખુમારી હતી, આત્મભાતની તેજસ્વિતા હતી, નીડરતાની વીજલેખા હતી.

“અનિત,” કિનારા પરથી અવાજ આવ્યો, “આજ કાલિન્દી ગાંડી થઈ છે. એની સાથે આજ રમત નોંધાય છે.”

એક મુક્ત હાસ્યે મૃત્યુના ઊછળતા હાથ જેવા કાલિન્દીના પ્રયંક તરંગોને, કાળની બીપણુ ગુણ જેવાં તેનાં કાળાં વમળોને, વિરાટને બાધતા નટરાજના સુગંધ. જેવાં તેનાં તીર પ્રાન્તને ગમ્યા.

“સુધીર, કાલિન્દી ગાંડી થઈ છે, અને કાળ તાંડવ કરે છે તેથી શું આજે નાવાનું માંડી વાળવું. અરે! વાહ!”

“પણ બાઈ, પેલું વમળ જોયું?”

“જોયું, જોયું. હોને એમાં આરી યમ જનતે ધુમરી ખાતો! એ શું કરવું હતું!”

કાલિન્દીના ઉરે એક પ્રયંક ઉછાળો માર્યો. પેલા ખડક સાથે અથડાવું મોજું એક બીપણુ કાળ ભરી કિનારે આવ્યું.

“હાકરા, મારું અપમાન?” એક કારગો, કોધથી ધ્રુજતો ધોર અવાજ કાલિન્દીના એ બીપણુ વમળમાંથી - ત્યાં તે - તે વિશ્વનિત, કાળનિત, સર્વનિત બેઠો હતો ત્યાંથી કિનારે અથડાયો - તીર વાગતાં ફેલગ મારી પ્રયંક વેગથી પછાડતા વનરાજ જેવો.

અનિતની આંખ ચમકી, જાણે તોછડાઈ, બેપરવાઈ તેમાંથી નીતરવા લાગી. હસતાં હસતાં તે બોલ્યો: “ઓહો! પધારો યમરાજ! કેવા ધરડા થઈ ગયાં છો! તમને આટલું સાંજુ જીવતાં કંટાળો યે. નથી આવતો?”

“છોકરા, તારી મશ્કરી સાંભળવા હું નથી આવ્યો. તું મને ઓળખે છે ? ત્રિલોકને ભસ્મ . . . ”

“અરે ! જવા દો એ બધી વાત. તમે ધરડા મથા ને તમારી યાદદાસ્ત પણ ધરડી થઈ. નહિ તો વળી એવું કાંઈ પૂછતું હશે — “તું ઓળખે છે મને ? ” શું ઓળખવું હતું એમાં ? વાળ ઘોળા થઈ ગયા છે. ચામડીએ કરચલી વળી ગઈ છે — એમાં શું જોવું હતું ?

“એમ કે છોકરા ? તું અપમાન કર્યો જ જશે ? લે જો ત્યારે . . . ” જાણે આખું બહાઈ કપો બિહતું હોય એવો એક ભયંકર કાટકા થયો. અનિતની ગરદન ઉપર જાણે એક વળખું પડ્યો. અનિતે ગળવામાં હાથ નાખ્યો. થોડાંક પાકાં બોર તેમાંથી મોમાં નાખી, બેદરકારીથી ઠગિયા આમતેમ ફેંકતો તે બેઠ્યો.

“ડાસા, જરાક બિલો રહેજો. આટલાં પાકાં બોર ખાઈ લેવા દો. અને તમને મોમાં પાછી છટતું હોય તો તમને ન આપું એવો હું સ્વાધી નથી. લો, પણ ઠગિયા મારી પીક ઉપર નહિ પડે હો ” અનિતતું બેદરકાર મુક્ત હાસ્ય કાલિન્દીના તરંગ ઉપર નૃત્ય કરતું દિશાઓની પાંખમાં નર્મ વિરામ્યું.

ક્રોધથી કંપતો એક અવાજ અનિતના કાન પાસે ગાળ્યો, “આજ તને જતો કડું છું. છોકરા. પણ પાછો આવીશ ત્યારે તારાં આંસુ, તારા નિઃશ્વાસ કે તારી આજીજી કંઈ નથી કામ લાગવાનાં તે બૂલતો રખે ! ”

“ભલે પધારો. જે દાંત અંખાઈ ગયા ન હોય — અરે ! પણ ડાસાઓને દાંત જ ક્યાં હોય ? તો ય આટલાં બોર લેતા જવ ! ” અનિત બોરના ઠગિયા આમતેમ ફેંકી રહ્યો હતો. તિરસ્કૃત ગર્વિલા જેવી કાલિન્દી પગડા ખાઈ રહી હતી.

*

*

*

પહેલી વાર આજ તે સર્વજિત કાળાધીરાને આવો આધાત લાગ્યો. તેનો શ્વાસ માત્ર સુષુતો અચુનમ મોઢાં મોઢાં વૃક્ષો — વનોનાં વનો શીર ઝૂકાવી દેતાં, મૂર્તિમન્ત “ગર્વ” જેવા ઉતુંગ ગિરિરાજો જાણે ભયતસ્ત નાનાં અણુધ બાળકો હોય તેમ ધ્રુજવા મંડતા, સમાધીસ્થ જિતેન્દ્રિય યોગી જેવું આકાસતું પ્રસુપ્ત શાન્ત હૃદય ફૂડડી બિહતું ! પણ આ છોકરો ! નિમિષ માત્રમાં હતો ન હતો થઈ જાય એવો આ પાંચ હાથે ય પૂરો નહિ એવો વામન આજે તેની મશ્કરી કરતો હતો ! આજ મૃત્યુના એ કરાળ સ્વામીનું અભિમાન ધવાયું. અને કેવી તેની ભયંકર બેદરકારી ! આકાશમાં ફલંગ ભરતા રોદ્ધ વિરાટ જ્વાળામુખીના સર્વસંહારક જડખાંમાં, નિમિષ માત્રમાં, શન્યની અનંતતા ઉપર સમતોલ થઈ રહેલી પોતાની બે પાંખ અસહાયતાથી ફૂડડાવી તણખલાની જેમ પોતાની અસ્પતાતું આધીત મદ્દ દર્શન કરી હોમાઈ જતા કાઈ પંખી જેવો તે પોતાના હાથમાં આવી પડ્યો હતો ! છતાં જાણે કંઈ પરવા ન હોય, કંઈ ભીતિ ન હોય તેમ અંતરમાં જરા ય અરેરાટી અનુભવ્યા વિના, ધડીકમાં તો પોતે હતો ન હતો થઈ જવાનો છે એનો વિચાર સરખો યે ક્યાં વિના તે બોરના ઠગિયા આમતેમ ફેંક્યે જતો હતો ! એને આજ મમળા નાખવો એ રમત વાત હતી — પણ . . . પણ એમાં-યમરાજનું ગૌરવ શું ! તેની પ્રતિષ્ઠા શી ! તેણે તેને જતો કર્યો.

પણ તેનું-ઉર અશાન્ત બન્યું-જુગજુગથી કિનારાને અંખતા છુપે સાગર-ઉર જેવું ! આ માનવીના અભિમાનના કેમ ચૂરા થાય ? તે અણુનમ રહે તો પોતે કાળાધીય શાનો ? યમરાજની બૃકટિમાં ત્રિભંગ થયો.

*

*

*

અજિત તેને પકડવા મથતો હતો - સ્વપ્નભર્યાં નયનવાળી, કેસરવર્ણી નાનુકે ઉપાને પકડવા મથતા સૂર્યની જેમ તે સુનયના આજ તેનાં સર્વ સ્વપ્નેની, તેની બધી મહત્વાકાંક્ષાની અધિદેવી બની હતી. અનંતની નિર્વિકલ્પતા નહિ, સાન્તની સવિકલ્પતાનું આજ તે સંગીત અંખતો હતો. કાલિન્દીની શ્યામ તિમિરાવૃત્ત મોતપછાડ નહિ, આકાશગંગાનાં ઘેરાં તેજલ નીરની આનન્દોર્મિમાં આજ તેને પોતાના અંતરને નવડાવતું હતું. તે સુનયનાને તેણે પોતાની બનાવી. કવિતાત્રી નાનુકે પંક્તિઓની જેમ મૂલતી તે અવકલ્પ, આજ તેની બની હતી. પૂર્ણિમાના બીના આતુર અંતર ઉપર કરી મુતેલી અમાવાસ્યા જેવી તેની કીકીમાં આજ તે ડાહી રહ્યો હતો. તેને આજ જીવન-ભર્યું બરું લાગતું હતું. કોઈ એક સુખ સ્વપ્નની સુદ્ધ પ્રતિમીટ માંડી રહેલી આંખને પોતાના ઉર તરફ વાળવા અંખતા હાથની નાનુકતાથી તેણે તેને પોતાના ઉર સરસી દબાવી. દિશાઓમાંથી સંગીત ઝર્યું, તારાઓ આશિર્વાન બપવા. કૃતનિશ્ચ કાલાધીયનું અભિમાન કુદાડ કરતું તાંડવ કરવા મંડ્યું.

લહેરાતી ચંદનીના શ્મિતમાં કાલિન્દીના અંતર ઉપર તેણે પોતાની હોડી છાડી. તેની પ્રિયતમા તેની સાથે હતી - પ્રેમનું એક અખંડ સ્વપ્ન સેવતી તારિકાની તેજલ છાયા સમી. કાલિન્દીના ઉર ઉપર સંગીતની એક આનંદ લહરી ભગી. હોડીના નીરવ અંતરમાંથી બીડી, ચંદના પ્રાણની શ્વેતતામાં પ્રતિધ્વનિત યર્ષ કાલિન્દીનાં બર્મિએ બર્મિએ પ્રેમની ઉપડતી કોટિક આતુર આંખ સમું તે ગાન ગાતી રહ્યું. સમ ઉપર આવતાં વીણાના ઉરમાં એકાએક જે અકસ્મ વ્યાકૂળતા ભગી બેઠે તેવી રીતે તેની પ્રિયતમા સહેજ વાવળીત આંખે એકાએક બોલી બીડી : " અજિત, પ્રાણ - જો, જો પેલું શું દેખાય ? ... પછે .. પછે કાલિન્દીના ભેરવ ઘાટમાં ! " અંજાવાતના અંતર ઉપર કંપતી કોઈ એકલ લતાની જેમ તેની નાનુકે ગૌર દેહાકૃતિ કપી રહી હતી.

અજિતે ભેરવ ઘાટ ઉપર મિટ માંડી પૂર્ણિમા બળે ત્યાં વિદ્યમૃગની જેમ મૂર્છિત થઈ ઉઠ્ઠા આસ લઈ રહી હતી. પ્રલયકાળની અંતિમ છાયા વિસ્તરતી હોય તેમ એકાએક અસંખ્ય કાળાં વાદળો આવી. મુગાંતર સુધી જેમાં પૂરાર્ધ રહેલા રાક્ષસોનું એક પ્રચંડ સૈન્ય બળે બધાં બંધને તોડી અટકાવ કરતું તોફાને ચડી ધસ્યે જતું હોય એમ ભેરવ ઘાટમાં મોડાપૂર ફસી રહ્યું હતું. અજિતનું ઉર ધડીકે કંપ્યું. કંપતી પોતાની પ્રિયતમાને તેણે પોતાના ઉર સરસી જેવી. મોતની છાયામાં માણસ આશાના ઉઠ્ઠા તરતને પકડી રાખે તેમ. દરે દિશામાં એક કારનું અટકાવ ગાળ્યું. અજિતને બળે એક વખત સાંભળ્યો હોય એવો કોઈ પરિચિત બીપદ સાદ કાને અથડાતો હોય એમ વાસ થયો.

" કેમ આવું કે ? કેમ આજ ક્યો કેમ ? ક્યાં ગઈ તારી તે બપાય ? - જલત, ઉગ્રખલ બર્ષ ગુમાની ! "

અનિતે તેને ઓળખ્યો. પોતાના અંતરને સ્થિર કરવા એક ભગીરથ પ્રયત્ન કરતાં તે બોલ્યો: “ ”

“ તમને આ શોભતું નથી, યમરાજ. પીક પાછળ ધા કરનારની બદ્ધાદુરીની કવિતા મેં ક્યાંય સાંભળી નથી. ” તેની પ્રિયતમાનું વદન તેની વિશાળ છાતીમાં સમાઈ ગયું હતું. સહેજ કંપતી તેની આતુર ઓંગળાઓ મૃદુતાથી તેની સુવાળી હટો ઉપર ફરી રહી હતી. તે ફરી બોલ્યો: “ યમરાજ, આજ જરા થોભી જાવ તો ઉપકાર. રાત્રિણીને એકવાર મને ત્યાં ખેમકુશળ પહેંચાડવા દો. તમને કેલ આપું છું. ”

ખમણા વેગથી પેલું લયાનક અદ્દહરય ગાળ્યું. હિમાલયનાં અનેક શિખરો કપી, ચૂરેચૂરો ધર્ષ બેલે ધરતીની ખાંખમાં સમાવા-સુરક્ષિત થવા-તલસવા મંડ્યાં. “ કેલ ? ” તે ઘોર અવાજ પાછો ગાળ્યો: “ તારી પાસે વચન લેવા હું-હું યમરાજ-સર્વજિત કાળાધીશ હાય લાંબાનું ! પામર ! દંભી..... ” એક પ્રયત્ન મોઝા ઉપર અદ્દર તોળાઈ, શુભાટ લેતા ધૂમકેતુની જમ ઉછળી હોડી કિનારા ઉપર ઝીંકાઈ. ધુધવાટ કરતું મોજું અદ્દસમાં લીન ધર્ષ ગયું. કાલિન્દીના ઉર ઉપર એક બીપણ શાન્તિ ફેલાઈ. મૂર્છા પામેલી રાત્રિણીને નાનુકતાથી ઉપાડી કિનારાની પાર અનિત ડગ ભરી રહ્યો હતો-સ્થિર, સુદૃઢ પથુ વિચાર ભર્યા.

કાલિન્દીની માટીમાં તે તેને નાનકડું ધર ખનાવી આપતો હતો. સંધ્યાનું શાન્ત આપું તેજ તેના વદન ઉપર લહેરાતું હતું. તે જ નયન-પથુ આજ જરા ઝાંખાં થયાં હતાં-સંધ્યાના ઉર ઉપર વિશ્રાન્તિ લેતા સુરજ જેવો. તે નાનકડા બાળકને માટે રમકડાં બનાવતાં કૃતકૃત્યતાનો આનંદ, સતોષ તેના મુખ ઉપર પ્રથરાઈ રહ્યો હતો. કિનારા ઉપર ચૌદ પંદર વર્ષનો તેનો અમર આંબળાપીપળાની રમત રમી રહ્યો હતો. ગર્વથી ડોસાનાં નેણ ચમક્યાં.

તે જ વમળ, તે જ મોતપછાડ આજ તેનાથી થોડે દૂર પોતાનો હાય ઉછળા રહી હતો. અનિતે તેને જોઈ. એકવાર તેણે કિનારા તરફ જોયું, પોતાની નિકટ રમતા બાળક તરફ જોયું. તેના નેત્રમાં સાંત તેજ ચમકેયુ કાલિન્દી પ્રતિ જોઈ તે બોલ્યો:

“ અવસર આવ્યો હોય તો આજ વચન પાળવા તત્પર છું, યમરાજ ! ”

કાલિન્દીનાં કાળાં નીરમાં ધુધવાટ થયો-જાણે ગુફામાં ગોધાયેલા હગ્ગર વનરાજ એક સાથે ત્રાડ્યા, અનિતના પગને, તેની કટિને તેની છાતીને કાલિન્દી વીંટી રહી.

“ હજી પથુ તે જ ગુમાન ! તે જ બેપરવાઈ ! ” એક અકળાયેલો ક્રોધથી કપનો ઘેરો બીપણ અવાજ ગાળ્યો. અનિતને ગળી જતા એક મોજું જાણે વેગથી ઉછળ્યું. કિનારા પ્રતિ તેણે તેની હેલ્લી, સતોષભરી, ગર્વભરી દૃષ્ટિ ફેંકી. તેના મુખ ઉપર દિવસના હેલ્લા કિરણ જેવું સ્મિત ફરકયું-આપું, પથુ તેજસ્વી.

મોતપછાડ ઉપર સંક્રાંચાયેલી તે જૂકટિ વધુ સંક્રાંચાઈ. તેમાં કંપ થયો “ તે જ બેપરવાઈ ! તે જ ઉધ્ધતાઈ ! તે જ ગર્વ ! અમર-ના. અનિત ?-આંનળાપીપળા-રમતો હતો. એક બે ત્રણ અરે ! કાટિ-પરાર્ધ-અસંખ્ય અનિત તોફાની આંખ નચાવતા. કાલિન્દી તરફ ધસી રહ્યા હતા. કેલ કહેશે કાળનું રહસ્ય શું હશે ?

ન જાને

[પૃથ્વા]

દૌહાં જલધિનાં જલો ઉછળતા મહાકર્પણે
પ્રસન્નકર ચન્દ્રના, ગજવતાં મહાગાન કો'.
પ્રસુપ્ત મૃમ અન્તરે જલ હતાં, ઊગ્યો ચંદ્ર ત્યાં
વહ્યાં વિવિધ ગાનના નવતરંગ, એ ચન્દ્રને
મથન્ત ઉર સ્પર્શવા; ત્યહિં વિલીન થાવા ચઢ્યા.
પડ્યા કદિ વિશીર્ણુ નીર-અવકાશમાંહે શમ્યા.

અચાનક ત્યહિં વધે અનિલવેગ ને વાદળો
પ્રચંડ ધસતા શશાંક અસવા; જગે પાંથયો
પ્રકાશ સહુ લુપ્ત થાય; જલે ધારતાં કાલિમાં
તરંગગણુ શોકભગ્ન ઉર ઊછળે ને પડે.

સદાય જગ અન્ધકારઅસિયું રહેશે,—અને
સદાય રહેશે તરંગહલ કારમું,—ચન્દ્રનાં
ફરી ફિરણુ વારિનાં ઉર ન સ્પર્શશે દ્રોમળાં ?
અગમ્ય ઘટના દિને વિધિ રચી, ન જાને કશું.

વાદરાયણ

‘ઘેર જાઉં ?’

ફટીક ચક્રવર્તી છોકરાઓની તોફાની ટાળાનો નાવક હતો. એક દિવસ તેને નવું તોફાન સૂઝ્યું. નદી કિનારે એક લાકડાનું બીમ કાઢીએ વઢાણના ઉપયોગ માટે મૂક્યું હતું. ફટીકે તે બીમને ઉપયોગી, ગમડાવી, ત્યાંથી ખસેડવાનો વિચાર કર્યો. પોતાનો આ વિચાર તેણે બધા છોકરાઓને જણાવ્યો, અને કહ્યું: ‘આપણે આ બીમ ખસેડીશું તેથી બીમનો માલિક ગુસ્સે થશે અને ઝીડશે; એટલે આપણને મન પડશે.’ બધા છોકરાઓને આ વાત ગમી.

પણ છોકરાઓ આ કામ કરવા જતા હતા એટલામાં ફટીકનો નાનો ભાઈ મકન વચમાં પડ્યો અને બીમ ઉપર બેઠો. થોડો વખત તો બધા છોકરાઓ ચૂંચવણમાં પડ્યા. એક છોકરાએ તેને ત્યાંથી ઊડી જવા કહ્યું, પણ મકને તેના કહેવાં ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ અને બધી રમતો નકામી છે એવો વિચાર કરતાં એક નાના તરવેતા જેવો બની ગયો. આ બનાવ જોઈ ફટીકના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કહ્યું: ‘મકન, તું ઊડી જા’છ કે નહિ? નહિ તો હું તને મારીશ.’ પણ મકન તો પહેલાં કરતાંયે વધારે નિરાંતથી બેઠો.

હવે ફટીકને પોતાનું માન સાચવવું હોય તો તેણે પોતાના વચનનો અમલ કરવો જ જોઈએ. પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ. એટલે વધારે ગમત કરવાના હેતુથી તેણે છોકરાઓને બીમ ફેરવવાનો બીજો દુકમ આપ્યો. મકને આ દુકમ સાંભળ્યો પણ તે બીમ ઉપરથી ઊઠ્યો જ નહિ, અને જગતના લોકો કીર્તિ મેળવવા માટે વચ્ચે નડતાં ચંકટો ભણે છે છતાં ગણકારતા નથી તેમ તે આ તોફાનનું પરિણામ જોઈ ચક્રેયો હોવા છતાં અડગ જ રહ્યો.

બધા છોકરાઓએ ‘એક, બે, ત્રણ’ બોલી લાકડાનું બીમ ફેરવ્યું અને એની સાથે મકન પણ ભોંય ઉપર પડ્યો. આ જોઈ બીજા છોકરાઓના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ, પણ ફટીકને જરા ગર્હાસણ થઈ. આ વખતે મકન, બેગાકળા જેવો જમીન ઉપરથી ચીસો પાડતો ઊઠ્યો. ઊઠીને તે ફટીક પાસે ગયો, તેને ‘ત્રણ બર્ષ, તમાર્યા માર્યા, લાનો મારી ને પાછો રોનોરોતો ઘેર ગયો.’

ફટીક પોતાનું મોં સાફ કરી નદી કિનારા પર કાઢવામાં ગંદક થયેલા એક વઢાણ પર ઘાસનું તણખડું મોંમાં નાંખી બેઠો. એવામાં એક વઢાણ કિનારા પર આવ્યું. તેમાંથી એક લુચાન માણસ ફટીક પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું: ‘ભાઈ, ચક્રવર્તી ક્યાં રહે છે?’

‘પણ, આપે,’ એમ બેદરકાર જવાબ ફટીકે આપ્યો. પેલા અનુભવા મુસાફરને સમજ ન પડતાથી તેણે ફરી પૂછ્યું. ત્યારે ફટીકે બ્રાસ ચાવતાં આવતાં જવાબ આપ્યો, ‘જાન, શોધી કાઢો.’

આ મુસાફરના ગયા પછી થોડી જ વારમાં ફટીકને તોડીને તોડીને બોલાવવા આવ્યો. ફટીકે ના પાડી. પણ તોડીને આ સમયે શેક હતો. તે ફટીકને મારતો મારતો ઘેર લઇ પહોંચ્યો, ત્યાં તો ફટીકની મા ગુસ્સાથી બોલી: 'ફટીક, મકનને કેમ મારતો હતો?'

ફટીક ઉદ્વેગથી બોલ્યો: 'મેં તો કંઈ માર્યો નથી. કાણુ કહે છે કે મેં માર્યો છે?'

તેની મા ખૂબ પારી બોલી: 'જુહું જાનો બોલે છે? તે જ માર્યો છે.'

ફટીક એકદમ બોલી બોલ્યો: 'હું કહું છું કે મેં માર્યો નથી, પૂછો મકનને?'

પણ મકન તો સમય વિચારીને બોલ્યો: 'હા, બા, મને ફટીકે માર્યો તો.'

આ સાંભળી ફટીકના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તે એકદમ બોલ્યો ને મકનને, 'લે, લે, જુહું બોલવાનાં ફળ,' એમ કહી ખૂબ માર્યો.

આ વખતે માએ નાના દીકરા મકનને પણ લીધો ને ફટીકને બેચીને તમાચા મારવા લાગી.

ફટીકે તેને ધક્કો મારી પાછી ધકેલી મૂકી એટલે તો તે ખૂબ ગુસ્સે થઈ અને ખૂબ પાડી બોલી: 'બિભો રહે, હુઆ, તારી માને જ તું મારવા આવ્યો છે કે?'

આ જ સમયે પેલી અનણ્યો મુસાફર ઘરમાં આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો: 'શું છે?' આ પુરુષને જોઈ ફટીક ચરમાઈ ગયો અને ઘેટા જેવો નરમ બની ગયો.

તેની માએ પેલા પુરુષને જોયો અને ખચર પડી કે એ તો તેનો ભાઈ છે એટલે તેના ગુસ્સા તરત જ ઉતરી ગયો અને આશ્ચર્ય પામી તે એકદમ તેને પગે પડી બોલી: 'દાદા, અત્યારે ક્યાંથી આવ્યા?'

વિશ્વંભર પોતાની બેનને પરજીવીને તરત જ વેપાર અર્થે મુંબઈ ગયો હતો. તેના ગયા પછી તેની બેન વિધવા થઈ હતી. વિશ્વંભર હમણાં કલકત્તા આવ્યો હતો અને જેમ બેન તેમ જલદી બેનની શોધખોળ કરી ઉપરે અહીં આવી પહોંચ્યો હતો.

વિશ્વંભરનાં આવ્યા પછી થોડાક દિવસ આનંદમાં પસાર થયા. એક દિવસ વિશ્વંભરે પોતાની બેનને બેઠાં હાકરાઓની કેળવણી વિશે પૂછ્યું. તેની બેને કહ્યું: 'ફટીક તોફાની, અવિવેકી અને આગમુ છે. જ્યારે મકન સોના જેવો સારો અને ઘેટા જેવો નરમ તથા વાચનનો શોખીન છે.' આથી વિશ્વંભરે ફટીકને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ પોતાના હાકરાઓ સાથે ભણાવવાનો વિચાર કર્યો અને બેનને તે વિચાર જણાવ્યો. તેની બેને તેમ જ ફટીકે પોતે કેલકત્તા જવાની ધણી જ ખુશી બતાવી.

ફટીકને જવાનું થયું ત્યો તેની મા જરા ખુશ થઈ, કારણુ કે તેને એમ ખીક રહ્યા કરતી હતી કે ફટીકે થોડા દિવસ નહીં પોતાના નાના ભાઈ મકનને નદીમાં ડૂબાડી દેશે અથવા તેા એવા જ કાઈ બીજા નોખમમાં નાખશે ને કે, ખરી વાત તો એ હતી કે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચેના રોડે જતા પહેલું ઓછો થયો ન હતો. ફટીક માટે એની માના આવા વિમારો હોવા છતાં માનરોડના પ્રભાવે તેને પ્રતિરોડ સાલવા લાગ્યો.

દવે ફટીકે દંમેશાં તેના મામાને ક્યારે જવાનું છે એ પૂછવા લાગ્યો. જવાનું નહીં થયું ત્યારે ફટીક ખૂબ ઉદાર બની ગયો અને નાના ભાઈ ઉપર વદણ લાવી મકનને પોતાની માણી પકડવાની જાગ, એક મોટો પતંગ તથા લખોટી આપી દીધાં.

તે કલકતા પહોંચ્યો. ત્યાં તેની મામી તેને અડચણરૂપ માનવા લાગી. તેને લાગ્યું કે આવા મામડિયાને ઘરમાં લાવવામાં વિશ્વંસરે મોટી ભૂલ કરી છે. તેને લાવતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો જોઈતો હતો.

આ દુનિયામાં ચૌદ વર્ષના છોકરા માટે એક પશુ સ્થાન સારું નથી. તે શણગારરૂપ નથી તેમ ઉપયોગી પશુ નથી. તેના પ્રત્યે નાના બાળકની જેમ વહાલ બતાવી શકાતું નથી. તે બાળકની માફક કાઠું કાઠું બોલે તો લોકો તેને બાળક ગણે ને મોટા માણસની માફક વાત કરે તો ઉદ્ધત ગણાય. તેના શરીરના અવયવો બરાબર ઘાટમાં આવેલા ન હોવાથી તે બીજાને આકર્ષી શકતો નથી. ખરેખર, ચૌદ વર્ષના છોકરાનાં દુઃખો સહન કરવા કરતાં બાળપણના દોષ સહન કરવા ઘણા સારા. એવો છોકરો મોટાની સાથે બોલે તો બધા તેને ઉદ્ધત અને અભિમાની ગણે, ન બોલે તો શરમાળ અને મેઢા કહે. આવા છોકરાને વાત કરવાનું પશુ સ્થાન હોતું નથી. એમને માટે તો પોતાનું ઘર એ જ સ્વર્ગ સમાન છે.

ફટીક તેની મામીને જરા પશુ ગમતો ન હતો; તે તેને વારંવાર ઠપકો આપતી. કાંઈ કામ બતાવવામાં આવે તો ફટીક ખૂબ રાજી મૂકતે તે કરતો અને બીજાની માગણી કરતો ત્યારે તેની મામી સર્વાં ચડાવી બોલતી: ‘જા, હવે ફટીકી આવી મૂખાઈ ના કરતો; તારો પાક વાંચ.’

બિચારા ફટીકને તેના મામાને ઘેર જરા પશુ ગમ્યું નહિ. તેને શ્વાસ લેવા જોઈતી ખુસ્તી જગા પશુ ન દેખાઈ. હમેશાં તેને પોતાના ગામનાં સ્વપ્નાં આવતાં અને ત્યાં જવાની ઇચ્છા થયા કરતી. ત્યાં ભોગલેલી મળ યાદ આવતી. તેની પતંગ ચડાવવાની ટેકરી, તેનું નદી કિનારા પરનું ગાનતાન, તથા ઝરામાં જઈને તરવાનું—આ બધી ભૂતકાળની બાબતો તેના મગજમાં ધૂમવા લાગી. તેને પોતાનું તોફાની ટોળું યાદ આવ્યું અને સાથે સાથે પોતાની માની શિક્ષાઓ પણ યાદ આવી. રજાતાં તેને ગામ જવાનું મન થતું હતું.

શાળામાં પણ ફટીક જેવો ઠોક વિદ્યાર્થી કાંઈ ન હતો. નિશાળમાં શિક્ષક કાંઈ પૂછે ત્યારે દર વખતે તે મૂઠ જેવો બિભો રહેતો અને મએ તેટલો માર પડે તો યે મથેડાની માફક સહી લેતો. બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે તે રમતમાં ભાગ લેતો નહિ, પણ બારીએ બિભો બિભો બોલા કરતો. કોઈ છોકરાને છાપરા ઉપર રમત કરતો જોયિતો દેખે તો એની પાસે જવાનું મન એ ક્યાં કરતો.

એક દિવસ બધી હિંમત ભેગી કરી તેણે મામાને પૂછ્યું: ‘મામા, હું ક્યારે ઘેર જઈ શકીશ ?’

મામાએ જવાબ આપ્યો: ‘રજાઓ પડે ત્યારે.’ પણ રજાઓ તો નવેમ્બર માસમાં આવતી હતી. એટલે તેને તો ત્યાં સુધી રાહ જોવાની રહી.

એક દિવસ ફટીકની ચોપડી જોવાઈ ગઈ. હવે તો તે બહુ શકે એમ હતું જ નહિ. ચોપડી હોય તો પશુ એને સણવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી ત્યાં ચોપડી વગર તો બહુ જ કેમ ? દરરોજ શિક્ષક તેને નિર્દય રીતે માર્યા કરતા. તેની સ્થિતિ એવી ખરાબ થઈ ગઈ કે તેના બાઈઓ પણ તેને ચોપડી આપતાં ચરમાતા. બીજા છોકરાઓ કરતાં એ જ તેની મરકરી અને અપમાન વધારે કરવા લાગ્યા. આખરે તે તેની મામી પાસે ગયો અને ચોપડી જોવાવાની વાત કરી.

તેની મામી ઓઠ પીસી તિરસ્કારથી બેઠી, 'ઓ ગામડિયા મોટ, હું તે મારા કુંડુંબનું ભરણુંપોષણ કરું કે તેને મહિનામાં પાંચ પાંચ નવી ચોપડીઓ લાવી આપું?'

તે જ દિવસે સાંજે નિશાળેથી ઘેર આવતી વખતે ફટીકનું માથું કુખવા લાગ્યું અને ધૂળગરી છૂટવા લાગી. તેને સમજાયું કે તેને તાવ ચડશે પણ એથી એ મોટી શીકર તો એ હતી કે હવે તે તેની મામીને બોલ રૂપ થઈ પડશે.

બીજો દિવસે સવારે ફટીકે ક્યાંય દેખાયો નહિ. ઘણી શોધબોળો કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. આખી રાત ખૂબ વરસાદ પડ્યો હતો. વિશ્વંભરે આખરે પોલીસની મદદ લીધી.

સાંજના એક પોલીસ ધર પાસે બિભો હતો. તે વખતે વરસાદ તો આવતો જ હતો, રસ્તામાં મોટા મોટા વહેણા ચાલી રહ્યા હતા. એવામાં બે નાવકો ફટીકને હાથમાં બંધાઈને આવ્યા. તે માથાથી પગ સુધી પથળી ગયો હતો, આખું શરીર કાદવાણું થયું હતું, આંખો અને મોં તાવને લીધે, લાક્ષ્યોળ થઈ ગયાં હતાં, અને શરીરના બધા અવયવો ધૂળગતા હતા.

વિશ્વંભર તેને બંધાઈને અંદરના ભાગમાં લઈ ગયો. ફટીકની મામી બેઠી હતી તે બોલી: 'ઓ છોકરાને કારણે આપણે કેટલી વેડ કરવી પડે છે? તમે અને ઘેર મોકલી દો તો એ સારું.'

આ ચપ્પે સાંભળી ફટીકે હસકાં ખાવા માંડ્યાં અને તે દયાજનક રીતે બોલ્યો: 'મામા, હું ઘેર જ જતો. હતો પણ સિપાઇઓ મને અહીં ખેંચી લાગ્યા.'

ફટીકને આખી રાત સખત તાવ રહ્યો અને તે ચત્તમુન પડ્યો રહ્યો. બીજો દિવસે વિશ્વંભરે દાકતરને બોલાવ્યો. ત્યારે ફટીકે તાવવાળી આંખો ઉઘાડી બેંચું નેચું અને બોલ્યો: 'મામા, હવે રળઓ આવી? હું ઘેર જાઉં?'

આ ચપ્પે સાંભળી વિશ્વંભરે રડવું આંખું. તેણે પોતાની આંખમાંથી આંસુ લોહી નાખ્યાં અને તાવથી ધગધગતો ફટીકને પાતળો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ આખી રાત બેંચી રહ્યો. છોકરાએ ફરીથી લવવા માંડ્યું. તે બોલ્યો: 'મા, મને મારીશ નહિ. હું સાચું કહે છું. મને મારીશ નહિ.'

બીજો દિવસે ફટીકને જરા બાન આંખું અને તેણે આંખો ઉઘાડી. તે કાંઈના આવવાની રાહ નેતો હોય તેમ આમતેમ નેવા લાગ્યો. આખરે નિરાશ થઈ માથું ઓચિંકા ઉપર નાખ્યું અને ચારે તરફ નજર કરી બિડા નિસાસા નાખ્યા.

વિશ્વંભરે આ બધું નેહને તેના વિચારો સમજાવ્યો. તેણે કહ્યું: 'ફટીક, મેં તારી જાને તેડવા મોકલ્યું છે.'

એક દિવસ પસાર થઈ ગયો. દાકતર આવ્યો, અને વીસે મોટા કહ્યું: 'છોકરાની સ્થિતિ ધણી ખરાબ છે.'

ફટીક રોવા લાગ્યો અને સવરી કરવા લાગ્યો.

‘બરાબર દોરી મારો. ત્રણ વામ...બરાબર...દોરી...ત્રણ વામ. બરાબર.’ વહાણમાંથી નદીમાં દોરી નાખતા બલાસીને ખૂબો પાડતા તેણે સાંભળ્યા હશે. હવે અગાધ ઊંડા સમદ્રમાં છેલ્લી દોરીને તાંતણે તે ફૂંચમાં આતો હતો, એ દિવસે સાંજે જ એની મા આવી; અને ઓરડામાં આવતાં ફટીકને આમતેમ હલાવી હલાવી રડવા લાગી.

વિશ્વંભરે એને શાંત પાડવા માંડી પણ તે તો ખૂસ છતે પથારી પર પડી અને રોવા લાગી.

‘ફટીક દીકરા, હાથ હાથ રે!’

ફટીક તરફડીયાં મારતો ધટીક બંધ રહ્યો. હાથ પગ પાછડાતા બંધ થયા જરા આંખ ઉઘાડી તે બોલી ઊઠ્યો: ‘હે!’

મા ફરીથી રોઈ પડી: ‘ફટીક દીકરા, હાથ હાથ રે!’

ફટીક માથું ફેરવ્યું અને કોઈની સામું જોયા વિના બોલી ઊઠ્યો: ‘મા, હવે રળઓ પડી!’*

સ્વ. શાન્તિલાલ ચીમનલાલ બેંકર

કાનડી ભાષામાં ડાકિયું

૨

એક બ્રાહ્મણે સંસ્કૃત અને ખીજી બ્રાહ્મણે કાનડી રાખીએ તો દિંદી, ગૂજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓ એક બાબતમાં સંસ્કૃત કરતાં ગૂજરાતીને વધારે મળતી આવે છે એ વિચારવા જેવું છે.* એ બાબત તે એવડા ક્રિયાપદોના ઉપયોગની. ખાષ આવું, ખાષ જવું, ખાષ લેવું, ખાષ ચૂકવું, ખાષ રહેવું, ખાષ નાંખવું, ખાવા લાગવું, ખાવા માંડવું, ખાષ બેસવું વગેરે પ્રયોગોમાં આવવું, જવું છત્યાદિ ક્રિયાપદનાં રૂપો મુખ્ય ક્રિયાદર્શક પદની સાથે અર્થમાં કાંઈક વિરોધતા દેખાડવા વાપરવામાં આવે છે. આવો રૂઢિ પ્રયોગ જેવો દિંદી-ગૂજરાતી-મરાઠીમાં છે તેવો જ કાનડીમાં થે છે; પણ સંસ્કૃત કે ઉત્તરેશમાં નથી. ઉત્તરેશમાં એવો અર્થ લાવવા away, out, off, on વગેરે અવ્યયો વાપરવાં પડે, અને સંસ્કૃતમાં કેટલાક ઉપસર્ગોના મૂળ હેતુ એવો હોય એમ સંભવે છે. આજે 'ખાધું' અને 'ખાષ ચૂક્યો', 'ખાષ મયો' વગેરેના બેદ સંસ્કૃતમાં યથાર્થપણે કેમ દર્શાવાય તે હું જાણતો નથી; પણ દરેક વખતે કાંઈ જુદી યોજના કરવી પડે એમ લાગે છે.

પણ આ બાબતમાં કાનડી ભાષા અને દિંદી-ગૂજરાતી-મરાઠી સાવ મળતી આવે છે. અથવા વિરોધ બેદ પાડવો હોય તો એમ દલીલ રાખાય કે ગૂજરાતીની દિંદી સાથે ભેડ યાવ અને કાનડીની મરાઠી સાથે યાવ એવાં ક્રિયાપદવાળા ગૂજરાતી વાક્યનેા મરાઠી અનુવાદ કરી, મરાઠી ચબ્દને બદલે કાનડી ચબ્દ મૂકી દષ્ટએ તો બૂલ થવાનો કલ્પિત જ સંભવ છે. પણ ગૂજરાતીને બદલે સીધો જ કાનડી અન્યર્થક ચબ્દ મૂકી દષ્ટએ તો બૂલો યાવ ખરી. એક દર્શાવતી આ ખ્યાનમાં આવશે. 'લાગવું' એ ક્રિયાપદ ગૂજરાતી અને દિંદીમાં બે અર્થમાં વપરાય છે; એ બે અર્થો મરાઠીમાં લાગણું અને વાટણું એ બે જુદાં ધાતુઓથી જ દર્શાવવાં પડે. ત્યાં 'લાગવું' નો અર્થ 'માંડવું' 'સર કરવું' એવો થતો હોય ત્યાં મરાઠીમાં 'લાગણું' વાપરી રાખાય, પણ ત્યાં એનો અર્થ 'લાગણી મતી' એવો હોય, ત્યાં મરાઠીમાં 'વાટણું' ચબ્દ વાપરવો પડે. કાનડીમાં પણ એ જ રીતે એ બે અર્થો માટે બે જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો છે.

એથી જાણવું, મરાઠીમાં 'યેણું' ક્રિયાપદ 'આવવું' અને 'આવડવું' એ બન્ને અર્થમાં વપરાય છે. ('મલા ખાતાં યેતે'—મને ખાતાં આવડે છે, 'મી ખાગિન યેતો'—તું ખાષ આવું છું) દિંદી તેમ જ કાનડીમાં પણ આ બન્ને અર્થો માટે 'આના' અને 'બદ' એવો અનુક્રમે એક જ ધાતુ છે, માત્ર ગૂજરાતીમાં જ બે નોખાં નોખાં ક્રિયાપદો છે.

* હું જાણતો જાણતો ન દોવાયો, એનું નામ એ લીધું નથી; પણ હું ધારું છું કે જાણતો જાણતો પણ ગૂજરાતી, મરાઠી, દિંદી જેવી જ દશે.

વળી, ગૂજરાતીમાં તથા હિંદીમાં ખાવું અને પીવું શબ્દોના વિલક્ષણ પ્રયોગો થાય છે; જેમકે, બધરસ-છીક-આળસ-ગમ-માન વગેરેને ગૂજરાતીઓ તથા હિંદીઓ 'ખાઈ' શકે છે, બીડી-અપમાન વગેરે 'પી' શકે છે. મરાઠી કે કાનડી ભાષા બોલનારાઓમાં ખાવા-પીવાના એ પ્રકારો જાણીતા નથી. માત્ર પૈસા અને માર 'ખાવાની' વાત ચારે ભાષાના લોકો જાણે છે.

ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં સંસ્કૃતના જેવો આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદનો ભેદ નથી. એ ભેદનો એક ઉદ્દેશ ક્રિયા પોતાને માટે થાય છે કે બીજાને માટે એ દર્શાવવાનો છે. એ ભેદ દર્શાવવા ગૂજરાતીમાં આપણને 'લેવું' અને 'દેવું' અથવા 'આપવું' ક્રિયાપદોની મદદ લેવી પડે. જેમકે, કરી લેવું, કરી દેવું-આપવું, વણી લેવું, વણી દેવું-આપવું ઇતિ કટલાક ક્રિયાપદો સાથે 'લેવું' જ વાપરી શકાય છે; જેમકે શીખી લેવું, નાહી લેવું, ખાઈ લેવું વગેરે; અને કટલાક સાથે 'દેવું' કે 'આપવું' જ વાપરી શકાય છે; જેમકે, દઈ દેવું, ધરી દેવું, આપી દેવું વગેરે. કાનડીમાં યે 'આત્મને' ક્રિયા અને 'પરસ્મૈ' ક્રિયાનો ભેદ આ જ રીતે 'કાણુ' (લેવું) અને 'કાહુ' (દેવું. આપવું) એ ધાતુઓની મદદથી જ દર્શાવી શકાય છે.

x

x

x

સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરનારાઓને કેટલીક દ્રાવિડી ભાષાઓ જાણવી જોઈએ એ મને અગત્યનું જણાયું છે. કેટલા યે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપણે સંસ્કૃતમાંથી ખોળવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણને જાણે એમ જ લાગતું હોય છે કે આપણી ભાષાઓમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલા શબ્દો સંસ્કૃત સિવાય બીજી ભાષાઓમાંથી ન જ આવેલા હોય. કાનડી ભાષા શીખતાં આપણી ભાષામાં કેટલા યે એ ભાષાના શબ્દો આવેલા છે એમ જણાઈ આવે છે. એની એકાદ યાદી હું કોઈક વાર વાચકો આગળ મૂકવા આશા રાખું છું, પણ કેટલાક નામોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં કાનડી ભાષાનું જ્ઞાન ઉપયોગી થઈ શકે એ જણાવવા એક બે દાખલા આપું છું.

'મિરાર' એ ઈંગ્રેજી રૂપ છે. એનું દેશી રૂપ 'વહાડ' અથવા 'વરાડ' છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવતો 'વિહર્લ' દેશ તે જ આ 'વહાડ' એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવ્યું છે; પણ 'વહાડ' શબ્દ 'વિહર્લ' પરથી છે, કે સ્વતંત્ર શબ્દ છે, અને હોય તો કેવી રીતે, એ વિષે નિશ્ચય કરી શકતો નથી. એક લેખકે 'વિહર્લ' અને 'વહાડ' બુદ્ધ દેશો છે એમ પ્રતિપાદન કર્યાનું હમણાં જ મારા વાંચકામાં આવ્યું છે. એ માને છે કે વિહર્લ દેશ ગૂજરાતમાં ડોહાઈની નજીકનો પ્રદેશ છે. શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીનું હરણ કર્યું ત્યારે એનો ભાઈ એની પાછળ પડ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે એને હરાવ્યો, પછી એ શરમનો માર્ગે સ્વદેશ ન ગયો, પણ ડોહાઈ પાસે બીલું રાખ્યું વસાવ્યું એવી કથા છે. માટે ડોહાઈથી જાણુ દૂર વિહર્લ હોવાનો મંભવ નથી એમ એમનું કહેવું છે.

વહાડના એક મરાઠી ઇતિહાસકારે એ શબ્દની એક વિચિત્ર વ્યુત્પત્તિ બેસાડી છે. 'વરાડ' શબ્દનો અર્થ મરાઠીમાં વર સાથે આવેલી, જનન પણ થાય છે. આ લેખક કહે છે કે દંતકથા એવી છે કે શ્રીકૃષ્ણની સાથે આવેલા કેટલાક જનનૈયાઓને વિહર્લમાં આવ્યા

બાદ એ એટલો ગમી ગયો કે અહીં જ વસી પડ્યા; અને આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની 'વરાડ' અહીં વસવાથી દેશનું નામ 'વરાડ' પડ્યું. મને આ વ્યુત્પત્તિ સાવ કાલ્પનિક જ લાગે છે.

કાનડી ભાષાની મદદથી એ શબ્દ પર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ સંભવ છે. સંભવ છે એમ કહું છું, કારણ કે મારું એ ભાષાનું જ્ઞાન હજી એટલું અધૂરું છે કે એ વિષે ખાતરીપૂર્વક કહેતાં સંકોચ થાય છે.

ગૂજરાતમાં બારડોલી તાલુકાનું 'વરાડ' નામનું ગામ બારડોલીની હડતમાં જળીતું થયું છે જ. હું ધારું છું કે એ નામનાં મુરત અને નવસારી જિલ્લામાં બે-ચાર ગામ છે. વરાડ શબ્દનો અર્થ કાનડી ભાષામાં સીમા અને સરહદ પરનો પ્રદેશ યથા શકે એમ મને લાગે છે. 'વર' એટલે સીમા, અને 'નાડ' એટલે દેશ થાય છે જ. પણ 'નાડ' નું સ્વરૂપ કેટલાક સમાસોમાં 'આડ' થયેલું પણ જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત, 'આડ' એટલે જંગલ, અટવી, અથવા અડચણ (obstruction) એવો પણ થાય છે: એટલે સીમા પરનું જંગલ, સીમા પરની આડ અડચણ એવો 'વરાડ' નો અર્થ યથા શકે. આ વ્યુત્પત્તિ બેસી શકે કે નહિ એ વિચારવા જેવી બાબત છે.

'મરાઠા' શબ્દ 'મહારાષ્ટ્ર' નું પ્રાકૃત છે, કે 'મહારાષ્ટ્ર' એ 'મરાઠા' નું સંસ્કૃત છે એ વિષયમાં પણ આજે બે મત છે. એમાં અંતે આવતો 'રાટ' અથવા 'રાડ' એ 'રાષ્ટ્ર' શબ્દ પરથી જ છે, એ જેટલું 'ગૂજરાત' શબ્દમાં શંકાભર્યું છે, તેટલું જ 'મરાઠા' શબ્દમાં યે શંકાભર્યું છે. 'મરાઠ', 'મરહટ', 'મહારાટ્ટ' એની કાંઈક એની જૂની જોડણીઓ છે. કાનડી ભાષાથી 'મરાટ' અથવા 'મરાઠ' નો અર્થ ઝાડોનો પ્રદેશ એટલે જંગલ યથા શકે કે નહિ, અને એ એની વ્યુત્પત્તિ હોષ્ટ શકે કે નહિ એનો વિચાર કરવા હું વિદ્વાનોને સૂચવું છું.

મુંબઈની 'ખાડોશનાં' 'મલાડ' 'કાદિવલી' અને 'બોરિવલી' ગામો ગૂજરાતી વાચકોને જાણીતાં છે. એ ત્રણે શબ્દોના કાનડીમાં સરળ અર્થો છે. 'મલ', 'કાદિ' અને 'બોરિ' એ ત્રણે શબ્દોના અર્થ 'પર્વત', 'ટેકરી' એવો થાય. મલાડ=મલનાડ=ગિરિપ્રદેશ એમ કાનડી શબ્દકોશમાં જણાવ્યું છે. માલવ, માવળ, મલ્લ વગેરે સર્વે શબ્દોમાંતો 'મલ' અંત પહાડ, પહાડી એ અર્થનો છે. સંસ્કૃતમાં પણ એ શબ્દ દ્રાવિડી ભાષામાંથી આવેલો છે એમ કાનડી શબ્દકોશના સંપાદક કહે છે. હવે કાદિવલી અને બોરિવલીમાંતો 'વલી' અંત 'ઓલિ', 'ઓળિ' નો અર્થ કાનડીમાં 'હાર', 'પંક્તિ' યથા શકે છે. એટલે એ બે-શબ્દોના અર્થ 'ટેકરીની હાર' એવો થાય. ('ઓલિ'નો 'ઓ' ધ્રુવ હોવાથી એનો ઉચ્ચાર 'વલિ' નો જેવો જ થાય)

એ જ પ્રમાણે દાંડી, દાંડા એ નામનાં ધણું ગામો મુરતથી રતનાગિરી સુધીમાં સમુદ્ર કિનારે આવેલાં છે. એ બધાનો અર્થ કાનડીમાં (અને કદાચ સંસ્કૃતમાં યે) કિનારો એટલો જ થાય.

હવે એક ગંભીરપણે નહિ પણ ઉચ્ચારસામ્યથી વિનોદાર્થે વ્યુત્પત્તિ આપી બંધ કરું છું. આપણા નડિયાદને જો કાનડી ભાષાનો શબ્દ કલ્પીએ તો તેનો અર્થ 'ચાલી ચૂકું' ('ચાલૂન ઝાલે') એવો થાય!

દિ ન ય યા

૮ લોજન

આહાર: પ્રીણનં: સંધો ચલકુદ્દેહધારક: ।

આયુસ્તેજ: સમુત્સાહસ્ત્યોજોઽગ્નિવિવર્ધન: ॥

સુશ્રુત ચિ ૨૮—૬૮

અર્થ—પ્રાણીમાનના પ્રાણ અંત્ર ઉપર નિર્ભર છે. આહારથી જ દેહ ટકે છે. બલ, આયુષ્ય, તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ઝોજ, જઠરાગ્નિનું સ્વાસ્થ્ય—આ બધું આહાર ઉપર જ નિર્ભર છે.

આહાર ઉપર તો મોટું પુસ્તક લખાય એમ છે. વનસ્પતિ આહાર, માંસાહાર, ફલાહાર—આવી રીતે આહારના ત્રણ વર્ગો છે. ફલાહાર ખરી રીતે વનસ્પતિ આહારમાં જ સમાઈ જાય છે, પરંતુ આજકાલ ફલાહારનાં શુભુગાન ગાનારાઓએ ફલાહારને ખૂબ જ મહત્વ આપેલું છે. આ બધા ઉપર આપણે ઉડતી દષ્ટિ નાખીને જ વીરમીશું.

મનુષ્ય શરીર નીચેનાં મૌલિક તત્ત્વોનું બનેલું છે. ઓક્સિજન, કાર્બન, હાઇડ્રોજન, નાઇટ્રોજન, કેલ્સિયમ, ફોસ્ફરસ, પોટાશિયમ, સલ્ફર, સોડિયમ, ક્લોરિન, એન્સિયમ, લોહ, આયોડીન, ફ્લોરિન સીલીકન, એલ્યુમિનિયમ, ઝીંક, તામ્ર, સોમનું વગેરે.

ઉપરોક્ત મૌલિક પ્રદાર્થોથી નિર્મિત જે યૌગિક પદાર્થો આપણા શરીરમાં મળે છે તેને ઉદ્રિયવિદ્યાનશાસ્ત્રીઓએ પાંચ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી નાખેલા છે. ખોરાકમાંથી આપણે આ પાંચે જાતના પદાર્થો મેળવી શકીએ છીએ—

- (૧) નત્રિલ અથવા કોપદ પદાર્થ (પ્રોટિન)
- (૨) કર્બોહિદ (કાર્બોહાઇડ્રેટ)
- (૩) સ્નેહ અથવા ચરબી (ફેટ)
- (૪) ખનિજ ક્ષારો (મિનરલ સોલ્ટસ)
- (૫) પ્રજનનકા અથવા ખાલપ્રાણ (વિટામિન્સ)

ઉપરોક્ત, પદાર્થો ઉપરાંત પ્રાણી પણ લોહી, તંતુઓ અને સ્નાયુઓના બંધારણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઉપરોક્ત તત્ત્વો જે આપણે આહારમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ન લઈએ તો શરીર ઝરાઝર પોષાય નહિ.

માના ધાવણમાં ઉપરોક્ત બધા જ તત્ત્વો છે અને એટલે જ ધાવણ ધારીને બાળક જન્મે છે અને વધે છે.

શરીરને હમેશાં ગરમ રાખવાનું અને શરીરને ધમ્માનું અંટકાવવાનું-આ બે ખોરાકના મુખ્ય હેતુઓ છે. આ સિવાય બીજા હેતુઓ છે પણ તે બધા ગૌણ હોય આ બે પ્રધાન હેતુઓમાં જ સમાય જાય છે. આપણા શરીરમાં હમેશાં ૯૭૦૦ થી ૯૮૦૦ નેટલી ગરમી કાયમ રહે છે. આટલી ગરમી કાયમ રાખવા માટે ઘણી કાર્યશક્તિ ખર્ચાય છે. શરીરની ગરમી સ્થિર રાખવામાં એકંદર શક્તિનો ૮૩ ટકા નેટલો ભાગ વપરાય છે. ૮ ટકા નેટલો ભાગ પાચનક્રિયા, શ્વાસક્રિયા, રુધિરાભિસરણ વગેરે ક્રિયાઓમાં વપરાય છે. ફક્ત ૯ ટકા નેટલો જ ભાગ કસરત કે મજૂરી કરવામાં કે દરવા ફરવામાં વપરાય છે. આથી સમજી શકાય કે મજૂરી ન કરે તો જે શરીરની ગરમી એકધારી રાખવા માટે શરીરને ખોરાકની જરૂર તો પડે છે જ. ખોરાક ન મળે તો જે બહી તે ચાલુ જ રહે છે. ખોરાક ન મળે તો એ બહીમાં અત્રમાંથી જ શરીરમાં સંગ્રહાયેલાં ચરબી, માંસ વગેરે બળે છે. શરીરને રેલવે એન્જિનની ઉપમા આપીએ તો જરાકેય ખોટું નથી. એન્જિન જેમ લાકડાં કે કાચના ને પાણી માગે છે તેમ શરીરમાં ખોરાક, પાણી માગે છે. એન્જિન સાફસુદ માગે છે તેમ શરીરમાં પણ સાફસુદ-ઓછસિંગ વગેરે માગે છે. શરીરનું યંત્ર ખરેખર અદ્ભૂત યંત્ર છે. પરમાત્માએ એની કલામતમાં કરી જે કયાશ રાખી નથી. આ શરીરમાં આત્મા વસે છે.

ઉપરોક્ત પાંચેય જાતના ખાદ્યપદાર્થોથી ખોરાકના જે બે મુખ્ય હેતુઓ આપણે જોઈ ગયા તે સધાય છે. હવે આપણે આ પાંચ પદાર્થોને જરા વીગતથી તપાસીશું.

નત્રિદા અથવા કોપદ પદાર્થ

શરીર અશખ્ય કોષોનું ગુનેવું છે. અને આ પ્રત્યેક કોષમાં આ પદાર્થ છે એટલે આપણે એનું નામ કોપદ પદાર્થ રાખીશું. આમાં નાઇટ્રોજન વિશિષ્ટ છે એટલે કેટલાક આને નત્રિદા કહે છે. અંગ્રેજમાં આને પ્રોટિન કહે છે. પ્રોટિન ક્રીક ભાષાનો શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ' પ્રથમ જગ્યા લેતી ' એવો થાય છે. અને વાત સાચી છે. કોષોમાં જે પદાર્થ હોય તેને પ્રથમ સ્થાન જ હોવું જોઈએ ને !

કોપદ પદાર્થ કાર્બન, હાઇડ્રોજન ઓક્સિજન, નાઇટ્રોજન, ગંધક અને ફોસ્ફરસથી બનેલો છે. આમાં નાઇટ્રોજન વિશિષ્ટ છે એટલે શરીરના બંધારણમાં તે ધણા ઉપયોગી થઈ પડે છે અને તેથી જ નાઇટ્રોજન વિશિષ્ટ પદાર્થો પૌષ્ટિક મનાય છે. આ પદાર્થને અંગ્રેજમાં ' Building material ' -શરીર બાંધનાર પદાર્થ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરીર બાંધવા ઉપરાંત કેટલેક અંશે ઉષ્મા અને કામ કરવાની શક્તિ પણ આ પદાર્થો આવે છે.

દરેક જીવંત પદાર્થમાં પ્રોટીનાઝ (જીવનપુટમાં રહેવું સજીવ, પ્રાણમય તત્ત્વ) હોય છે જ. આથી જ આદારમાં કોપદ પદાર્થ એટલે સ્થાન જોગવે છે.

વનસ્પતિ-કોપદ અને પ્રાણિજ (Animal) કોપદ-આવા કોપદ પદાર્થના બે ભાગો છે. વનસ્પતિમાં જે કોપદ છે તે વનસ્પતિ કોપદ અને પ્રાણિમાં જે કોપદ છે તે પ્રાણિજ કોપદ. પ્રાણિજ કોપદ વનસ્પતિ કોપદ કરતાં વધુ જાનવું છે. અને આ બન્ને જાનનાં કોપદ શરીરના કોપદ કરતાં મિત્ર છે. શરીરનાં કોપદ અદાર જાતના મિત્રમિત્ર ' એમિનો એસિડ ' થી બનેલા છે. શરીરનું કોપદ વનસ્પતિ અને પ્રાણિજ કોપદ કરતાં મિત્ર છે એટલે આપણે

ખોરાકમાં જે કોષદ લક્ષ્યે તેનું રૂપાંતર થાય છે અને તેમાંથી શરીરને જે જાતના કોષદની જરૂર હોય તે તે છે. અનુપયોગી કોષદ-શરીરની બહાર પેમાખમાં ' યુરીયા ' રૂપમાં બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે અથવા ઉષ્મા અને કાર્બોસિક્કિ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઈંડાની સફેદી, દહી, બદામ, પીસતાં, મગફળી, કઠોળ, દાળો, માંસ-આ તમામ કોષદ પદાર્થો છે. આ બધા પદાર્થો પૌષ્ટિક મનાય છે. કોષદ ખાદ્યપદાર્થો જ શરીરને, બાધે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

વનસ્પતિ કોષદ પ્રાણિજ કોષદ કરતાં ઉતરતી કોટીનું મનાય છે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ. કઠોળમાં માંસ કરતાં કોષદનું પ્રમાણ ઘણું છે પણ માંસ કરતાં કઠોળનું કોષદ ઉતરતું છે એ ન શુભવું જોઈએ.

જિંદી જાતના કોષદવાળા ખાદ્યપદાર્થો

દૂધ, દહીં, છાસ, પનીર (ચીઝ), ઈંડાં, માંસ (મૂતપિંડ, કાળજું), મચ્છી, તાજી લીલી લાજી (પાલખ, લેટ્યુસ, દોડી ઇત્યાદિ) અને ઘર આગળ ઘેરીએ દળેલો લોટ.

ખાજરી, જુવાર, મકાઈ, ઘઉં, ઘર આગળ ખાડેલો જાત, વટાણા, દાળ, કઠોળ, બટાટા, ભોંયસીંગ, ગાજર, સલગમ, ખીટફટ, બધી જાતનાં ફળ અને લાજી સિવાયનાં ખીન્ન શાકે-આ બધાનું કોષદ સહેજે ઉતરતી પંક્તિનું છે.

મંચામાં ખંડાયેલા ચોખા, ફ્લોરમિલમાં દળાયેલો લોટ-આમાં નહિ જેવું કોષદ છે. ખાંડ, સાકર અને વનસ્પતિનાં તેલો અને પ્રાણિજ ચરબી-આમાં જરા પણ કોષદ નથી.

જિંદી જાતનાં અને ઉતરતી જાતનાં કોષદ પદાર્થો અવારનવાર ખાવામાં આવે તો સારું. હમેશા જિંદી જાતનાં કોષદયુક્ત પદાર્થો જ ખાવા અને હલકા ન ખાવા એવું કરવાની જરૂર નથી.

કોષદ ઉત્તમ પદાર્થ છે એટલે કોષદ પદાર્થ ખૂબ લેવા, ખીજા ખાદ્યપદાર્થો એાજા લેવા એવો અર્થ કોષ ન કરે. વિદ્વાનોમાં કોષદ પદાર્થ કેટલા પ્રમાણમાં લેવા એ માટે મતભેદ છે. પરંતુ ચિદેન્દ્રના મત પ્રમાણે બહુ કોષદ પદાર્થો ખાવાથી નુકસાન છે. ખોરાકના એક ભાગમાં ચોથાથી પાંચમા ભાગના કોષદ પદાર્થો હોય તો તે બસ છે. અતિ પ્રમાણમાં કોષદ પદાર્થો ખાવાથી લોહીમાં ખટાસ થાય છે અને સંધિવા, મૂતપિંડના રોગો વગેરે થાય છે.

પ્રાણિજ કોષદ વનસ્પતિ કોષદ કરતાં ચડિયાતું છે. એટલે આપણા ખોરાકમાં દૂધ, દહીં, છાસ છૂટથી વપરાવાં જોઈએ. દૂધ એ પ્રાણિજ પદાર્થ છે અને માંસ કે ઈંડા કરતાં દૂધનું કોષદ ચડિયાતું છે. જે હિંદુ પૂર્વજોએ ગાયને માતા ઠેરવી તેનું પૂજન કર્યું છે તેમની દીર્ઘદષ્ટિ માટે આપણને અનહદ માન યાય છે. દૂધ એ હિંદુઓ માટે તો સાક્ષાત અમૃતવૃત્ત્ય છે. જે પ્રજના ખોરાકમાં દૂધ દહીંના બહોળો વપરાશ થાય છે તે પ્રજાઓ બળવાન, શુદ્ધિવાન અને દીર્ઘાયુષી હોય છે. નાનાં બચ્ચાંના શરીરના બધારણ માટે પ્રાણિજ કોષદ અત્યંત અગત્યનું છે અને આપણે પ્રાણિજ કોષદ માટે દૂધનું શરણ લેવું પડે છે. દૂધ ન ખાતું હોય તો પછી ઈંડાં અને માંસ હિંદુઓએ ખાતા શીખવું જોઈએ. પ્રજ તરિકે

જીવવું હોય તો હિંદુઓએ ગૌપાલનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ. નહિ તો માંસભક્ષણ કરતાં શીખવું જોઈએ.

કર્મોદિત ખાદ્યપદાર્થો

કર્મોદિત-કાર્જન, હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજનનું બનેલું છે. સ્ટાર્ચ અને ખાંડનો સમાવેશ કર્મોદિતમાં થાય છે. સ્ટાર્ચ મુખ્યત્વે કરી વનસ્પતિ સિવાય ખીંજળ ખાદ્યપદાર્થોમાંથી મળતો જ નથી. દૂધમાં કર્મોદિત ખાદ્યપદાર્થો માટે વનસ્પતિ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. કાર્યશક્તિ અને ઉષ્મા આપનાર તરિક્કે કર્મોદિત પદાર્થો અતિ ઉપયોગી છે. કર્મોદિત પદાર્થો બહુ ખાવાથી ખોરાકના પચનમાં અને પરિણામમાં હરકત આવે છે, અને પેટની દાંદ વધે છે. આપણા હિંદુઓના ખોરાકમાં કર્મોદિત વધુ પ્રમાણમાં જાય છે એટલે જ આપણાં શરીર મોટાળ છે. પેટ ગોળમોટાળ, દાંત ખરાબ, મધુમેહના દરદીઓ વિશેષ-આ બધું અતિ પ્રમાણમાં કર્મોદિત પદાર્થો લેવાનું પરિણામ છે.

ચોખા, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મકાઈ, જવ, ઓટ, સાંધુચોખા, ચણા, આરારટ, ખટાટા, લસણ, કંદળા, કાંદા, તાજા ફળો, લીલી બાજી, ગોળ, ખાંડ, મધ, સુકોમેલો, સોયાબીન વગેરે કર્મોદિત ખાદ્યપદાર્થો છે. આ પદાર્થો જલદીથી પચી જાય એટલા માટે સાથે વિટામિન 'બી' લેવાની ખાસ જરૂર છે. આટલાથી જ ચોખા સાથે ઘઉં અને દાળ ખાવાની જરૂર છે. કર્મોદિત ખાદ્યપદાર્થો ઉષ્મા અને કાર્યશક્તિ, ઉત્પન્ન કરવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

સ્નેહ

કર્મોદિત માફક સ્નેહમાં પણ કાર્જન હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન છે પણ કાર્જનનું પ્રમાણ સ્નેહમાં ખૂબ છે. કાર્બન પણ ખોરાકનું ઉચ્ચતા આપવાનું સામર્થ્ય તેમાંના કાર્બન ઉપર અવલંબે છે. કાર્જન અને ઓક્સિજનના સંસર્ગથી-દહનથી-ઉચ્ચતા અને કાર્યશક્તિ, પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જ સ્નેહયુક્ત, પદાર્થોમાં ઉચ્ચતા આપવાનો ખાસ ગુણ છે. શિયાળામાં ધી અને પાકો ખાવાનું આટલા જ કારણથી.

દરેક ખાદ્યપદાર્થોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્નેહ છે જ, ફક્ત ખાંડ, ગોળ અને મધમાં તે જરા પણ નથી. ઘઉંમાં સ્નેહ બહુ કમી છે, જ્યારે બાજરી અને મકાઈમાં તે વધુ છે એટલે જ ઘઉંમાં મોવણ નાખવું પડે છે. જ્યારે બાજરી મકાઈમાં મોવણ નથી નખાવું. ગરીબ લોકો જેમને ધી ખાવા નથી મળતું તેમના માટે બાજરી, મકાઈનો ખોરાક સારો છે.

સ્નેહ પણ પ્રાણિજ અને વનસ્પતિજન્ય—એમ બે પ્રકારનો છે. પ્રાણિજ સ્નેહમાં ઈંડાની પીળા દાળ, માછલી, માછલીનાં તેલ, કાળજી, પનીર, મલમ, ઘી, માખણ, દૂધ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વનસ્પતિજન્ય સ્નેહમાં બદામ, નાળિયેર, તલ, મગફળી, રાઈ, સરસવ, કપાસિયા, અળસી-આ બધાનાં તેલોનો સમાવેશ થાય છે. સોયાબીનમાં સ્નેહનું પ્રમાણ ખૂબ જ છે.

વનસ્પતિ સ્નેહ કરતાં પ્રાણિજ સ્નેહ ચડિયાતો છે. પ્રાણિજ સ્નેહમાં 'એ' વિટામિન છે જે વનસ્પતિ સ્નેહમાં જરા પણ નથી. અને વિટામિન 'એ' તો જીવનાધાર છે એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. માટે જ આપણે ધીને પરમ પવિત્ર માન્યું છે. ધી એટલે ઉત્તમોત્તમ સ્નેહ અને 'એ' વિટામિનથી હારપૂર ! દૂધ, માખણ, મધુર્ધ, ઘી-એ આપણે માટે પ્રાણિજ-સ્નેહો છે. ઘડાં, માછલી અને માછલીનાં તેલોમાં વિટામિન 'એ' સારા પ્રમાણમાં છે અને આથી જ કોડલીવર તેલની પ્રતિષ્ઠા છે. માછલીનાં તેલોમાં 'એ' અને 'ડી' બન્ને વિટામિન છે. જ્યારે વનસ્પતિ તેલોમાં આ બન્નેનો સાવ અભાવ છે.

ચૂનો (calcium) હાડકાંમાં અને દાંતમાં ખૂબ છે. ચૂના સિવાય શરીર ટકી ન શકે. આપણે ચાહે એટલા ચૂનાવાળો ખોરાક લેતા હોઈએ પણ જો યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્નેહ ન લેવાતો હોય તો શરીર ચૂનાનો ઉપયોગ નહિ કરી શકે. સ્નેહ ચૂનાના પાચનમાં મદદ કરનાર છે, આંતરડાંને સ્નિગ્ધતા અર્પનાર છે. વિટામિન 'એ' અને 'બી' સિવાય સ્નેહ બરાબર પચતું નથી. કર્ષોદિત, વિટામિન 'એ' અને 'બી' થોડુંક આયોડીન-આ બધા ઉપર સ્નેહનું પાચન, અને પરિણામ નિર્ભર છે. બાળકોને સ્નેહયુક્ત, ખોરાક જ આપવો જોઈએ. બાળકો માટે દૂધ, ઘી, માખણ, મધુર્ધ અતિ કિંમતી ખાદ્યપદાર્થો છે.

ખનિજ ક્ષારો

૧૫૪ શેર વજનના માણસના શરીરમાં આશરે ૭ થી ૮ રોર જેટલા ખનિજ ક્ષારો હોય છે. આપણા શરીરમાં ૨૦ જાતના ક્ષારો છે:—કેલ્સિયમ, પોટાસિયમ, સોડિયમ, લોહ, મેગ્નેશિયમ, મેન્ગેનીયમ, ઝીંક, તામ્ર, લીથિયમ, બેરિયમ, ફોસ્ફરસ, સલ્ફર, કલોરિન, આયોડીન, સીલીકન, અને ફ્લોરિન-આટલા મુખ્ય છે. આમાંના પહેલા દસ ક્ષારો અમ્લપ્રતિયોગી (alkali forming) છે અને બાકીના ૭ અમ્લયુગ્મવાળા (acid forming) છે. જ્યારે આ બન્ને જાતના ક્ષારો યોગ્ય પ્રમાણમાં લોહીમાં હોય છે ત્યારે પૂર્ણ આરોગ્ય સંભવે છે.

કેલ્સિયમ જે પ્રોટોપ્લાઝમ છે તે સલ્ફર અને ફોસ્ફરસ પ્રચૂર છે. કેલ્સિયમ (ચૂનો), સલ્ફર (ગંધક) અને ફોસ્ફરસ (લોહ) પોટાસિયમ, કલોરિન-આ અતિ અગત્યના ક્ષારો છે.

દૂધ જ ફક્ત એક એવો ખોરાક છે જેમાં આ વીસેવીસ જાતના ક્ષારો વિદ્યમાન છે. ખીજા કોઈ ખાદ્ય પ્રમાણમાં આ બધા ખનિજ ક્ષારો નથી. માટે વિવિધ ખાદ્યપદાર્થો હમેશાં ખાવા જોઈએ. ખનિજ ક્ષારોના અભાવે માણસોને અનેક ભયંકર રોગો થાય છે. રક્તાની તરલતા, પાચનક્રિયાની ઝડપ, હૃદયના સતત ધબકારા, માંસપેશીઓનું હલનચલન આ બધું ખનિજ ક્ષારોને પ્રતાપે જ ચાલી રહ્યું છે. લોહ શરીરમાં જરા જેટલું છે પણ જો તેટલું ન હોય તો પાંડુ અને દુષ્ટપાંડુ જેવા દારુણ રોગો થાય છે. મેગ્નેશિયમ, તામ્ર અને સોમક જરા જેટલાં છે, પણ જો ખોરાકમાં તે ન લેવાય તો અનેક વિકૃતિઓ થાય છે.

લીલી શાકભાજી અને ફળોના રસમાંથી અને દૂધમાંથી બધી જાતના ક્ષારો મળી રહે છે. મીંસ, દાંળ, કઠોળ અને બધી જાતનાં ધાન્ય-આ બધાનો વિષાક અમ્લ છે. જ્યારે લીલી શાકભાજી તાર્કાં ફળમૂળ વગેરેનો વિષાક અમ્લ પ્રતિયોગી છે. આથી જ દાળબાત રોટલી સાથે શાક ખાવાની જરૂર છે.

પ્રજીવનકો-(વિટામિન્સ)

કોઇ પણ પ્રયોગશાળામાં આ વસ્તુ તૈયાર થઈ શકતી નથી, નરી આંખે તે જોઈ શકતી નથી, ત્રાજવામાં તે તોલી શકતી નથી, એવી આ અગમ્ય વસ્તુ છે. પરંતુ અનેક અખતરાઓને એ તે આવી શોધ કરવામાં આવી છે. અત્યાર સુધીમાં સાત વિટામિન્સ શોધાયાં છે, જેમાં ૪-૫ જ ખૂબ ચર્ચાયેલાં છે.

વિટામિન 'એ'

સૂર્યપ્રકાશ છોડ ઝાડનાં લીલાં પાંદડાં ઉપર પડવાથી 'વિટામિન્સ' તૈયાર થાય છે. સૂર્યપ્રકાશ વિના વનસ્પતિમાં વિટામિન્સ ઉત્પન્ન થઈ શકતાં જ નથી, પરંતુ પશુપંખી વિટામિન્સ બનાવી શકતાં નથી. વિટામિનવાળો ખોરાક જે પશુપંખી ખાય તેના કાળજમાં અને મૂત્રપિંડમાં આ વિટામિન ભેરું થાય છે. ખાસ કરીને કાળજમાં આ વિટામિન ખૂબ જમા થાય છે અને એટલા જ કારણથી દુષ્ટપાંડુ (Pernicious anaemia) જેવા રોગમાં આજકાલ કાળજું અથવા તેનું સત્ત્વ ખવડાવવામાં આવે છે. લીલું ઘાસ જે ગાયલેસ ચરતી હોય તેના દૂધમાં 'એ' વિટામિન સારા પ્રમાણમાં હોય છે. સૂકું ઘાસ ખાનાર ઢોરોના દૂધમાં 'એ' વિટામિન જુજળળ પ્રમાણમાં હોય છે. જેમ ગાય બેંસોમાં તેમ જ સ્ત્રીઓમાં, જે માતા દૂધ, લીલી શાકભાજી અને તાજાં ફળ લે છે તેમના ધાંવણમાં 'એ' વિટામિન પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે. 'એ' વિટામિન નાનાં બચ્ચાંની વૃદ્ધિ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલું મોટું ભયંકર બાલમરણ પ્રમાણ આપણી માતાઓનાં સત્ત્વહીન ખોરાકનું જ પરિણામ છે એમ મારું માનવું છે. સગર્ભાવસ્થામાં માતાઓએ દૂધ, લીલાં શાકભાજી, ફળ અને બીજાં પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે માતાના ખોરાકમાંથી જ બાળકના પ્રાણ પોષાતા હોય છે. ગર્ભમાં જે બાળકને ચોગ્ય પોષણ નથી મળતું તે બહાર આવ્યા પછી માંદું રહે છે અને વહેંડુંમોડું મરે છે. પ્રાણવાન ધાંવણ, ધાંવનાર બાળકો મરવાં જોઈએ જ નહિ. સગર્ભાવસ્થામાં આપણી સ્ત્રીઓ દૂધ કે દૂધના પદાર્થો મુદ્દલે ય લેતી નથી અને ભાતદાળ ને શાકથી ફક્ત પેટ ભરે છે. આ ઠીક નથી. આ વખતે તો દૂધ અને દૂધના પદાર્થો છૂટથી લેવા જોઈએ. જે સ્ત્રીઓને દૂધ ન ભાવતું હોય તેમને ઈંડાં આપવાં જોઈએ. ખોરાકમાં જોટલી અપૂર્ણતા હશે તેની અસર ગર્ભસ્થ શિશુ ઉપર થશે એ યાદ રાખવાનું છે.

શ્લેષ્મપડને તંદુરસ્ત રાખવાનું અગત્યનું કાર્ય આ વિટામિન કરે છે. રોગ સામું થવાની શક્તિ, આથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આના અભાવે જ એવી રોગોના ભોગ થઈ પડાય છે.

'એ' વિટામિન તીવ્રતા ખાદ્ય પદાર્થોમાં પ્રચૂર પ્રમાણમાં છે:—

કાળજું, કાળજમાંથી કાઢેલાં તેલો, કોઝીવર આમલ, મચ્છીઓનાં તેલો, ઇંડાંની પીળા દાળ, માખણ, ઘી, મૂત્રપિંડ, ઘોસ અને બીજાં પ્રાણીજ ચરખી, શેકકુંદું દૂધ, પાલખતી ભાજી, લેટચુસ, કેપ્પી, સહગમના કંદોના ઝાંડી આગળનો ભાગ, મૂળા, ખીટરૂત વગેરેના મથાળાનો ભાગ.

લીલી શાકભાજીમાં વિટામિન 'એ' નું પ્રમાણ બહુ સારું છે. દૂધ અને ઈંડાં, માખણ અને ઘી-આ 'એ' ના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. વનસ્પતિ તૈલો, મેંદાનો લોટ, સંચામાં ખંડાયેલા ચોખા, વનસ્પતિનું ઘી-એમાં જરા પણ વિટામિન 'એ' નથી.

વિટામિન 'બી'

વનસ્પતિનાં ફળ અને બીજમાં આ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આથી જ દરેક ધાન્ય માત્રમાં આ 'બી' વિટામિન છે. દેહના જે જે અવયવોને ખૂબ કામ કરવું પડે છે તે તે અવયવોમાં આ વિટામિનનો ખૂબ સંગ્રહ થાય છે અને આથી જ મગજ, હૃદય, કાળજી, મૂત્રપિંડ અને પાચક અવયવોમાં 'બી' વિટામિન પુષ્કળ છે. ધઉ, જુવાર, બાજરી, મકાઈ, દાળ, વટાણા, કોળ, લીલી શીંગો, ચણા, લીલી તાજી લાજી, દૂધ, ઈંડાં, કાળજી, મૂત્રપિંડ, હૃદય વગેરેમાં 'બી' વિટામિન સારા પ્રમાણમાં છે.

સંચામાં ખંડાયેલા ચોખા કે ફ્લોરિમિલના લોટમાં 'બી' વિટામિનનો નાશ થઈ જાય છે.

દેહની મરામતમાં આ 'બી' વિટામિન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

વિટામિન 'સી'

દરેક લીલી શાકભાજી અને તાજાં ફળોમાં આ વિટામિન છે. 'એ' અને 'બી' તેમ જ 'ડી' વગેરે વિટામિનો ઘણો તાપ સહન કરી શકે છે, પરંતુ 'સી' જરા જેટલા તાપથી પણ નાશ પામે છે. માટે જ હમેશાં 'સી' વિટામિન માટે તાજાં ફળ અથવા શાકનું કેચુઅર ખાવાની જરૂર છે. નારંગી અને ખાટાં લીંબુમાં 'સી' વિટામિનનું પ્રમાણ ઘણું સારું છે. હમેશાં ખાટા લીંબુના રસનું ચરબત અથવા લીંબુ દાગમાં નીચોવીને લેવાની જરૂર આટલા માટે છે. આ વિટામિનના અભાવે 'સ્કર્વી' નામનો રોગ થાય છે, લોહી બગાડે છે.

ફળગાયેલાં ધાન્ય (વેંદાં) માં 'સી' વિટામિન છે. તાજાં ટોમેટો, તાજાં કુમળાં, ગાજર, પાવખ, તાંદુલો અને દોડીની તાજી ભાજી, નારંગીનો રસ, આમાં 'સી' વિટામિન છે.

દૂધમાં 'સી' વિટામિન નથી હોતું-લીલું ધાસ ચરતી ગાય બેંસના દૂધમાં 'સી' વિટામિન હોય છે તો તે ઉકાળવાથી નાશ પામે છે. ઈંડાંમાં આ વિટામિન નથી.

વિટામિન 'ડી'

સૂર્યના પ્રકાશમાં આ વિટામિન છે એટલે બાળકોને હમેશાં ચોડીવાર સૂર્યના તાપમાં (સવારમાં) ખુણાં ફેરવવાં જોઈએ. આથી બાળકોનાં હાડકાં મજબૂત બને છે. આ વિટામિનને અભાવે 'સકેટાન' નામનો રોગ થાય અને દાંતો પણ બગાડે છે. જેમને આ વિટામિન મળતું નથી તે બચ્ચાં, ચીડિયાં અને ચંચળ હોય છે.

દૂધ, માખણ, ઘી, કોડલીવર આઈઝ, ઈંડાંની પીળી દાગ અને માછલીનાં તેલોમાં 'ડી' વિટામિન બહુ સારા પ્રમાણમાં છે.

વિટામિન 'ઈ'

વધ્યત્વનિવારણુ વિટામિન તરિકે ઓળખાય છે વનસ્પતિના તેલોમા આ વિટામિન છે ધર આગળ ખાડેલા ચોખા અને બધી જાતના ધાન્યોમા આ વિટામિન હોય છે.

પાણી

જોગક ભયે બીજી બધી રીતે મંપૂર્ણ હોય પણ જો પ્રરતું પાણી પીવામા ન આવે તો તે ભાગ્યે જ પચે છે લોહીમા રૂઠ્ઠા ભાગ પાણી છે અને આપણા માસનો ૭૫ ભાગ પાણીનો છે ! એક તોવાના બટાટામા ૭૫ તોનો પાણી છે એ વાતની આપણામાના ધણા ઓછાને ખબર છે ! ઈંડામા પોણા ભાગ ઉપર પાણી છે ! દૂધમા ૮૦ ટકા પાણી છે ! પાણીના આટલા ભાગ ઉપરાત દરેક માણસે હમેશા ૩ થી ૪ શેર પાણી પીવું જોઈએ દરેક આઘપદાર્થમા પાણીનો અંશ છે જ પણ તે ઉપરાત ૩ થી ૪ શેર પાણી હમેશા લેવું જોઈએ પાણીથી જ દ્વિપિત પદાર્થો શરીરમાથી ધોવાય છે પાણીથી જ ઝાડો, પેસાળ, પરસેવો ખુનાસે થાય છે પાણી સિવાય શરીરના દુષ્ટ પદાર્થો ધોઈ શકાય જ નહિ આપણા શરીરના વજનનો ૭૫ ભાગ પાણીનો છે ! હમેશા છૂટથી પાણી પીવું જોઈએ સવારમા જાગીને પાણી પીવું ગરમે સૂતી વખતે પાણી પીવું ઠરતા ઠરતા પાણી પીવું પાણી દ્વિપિત પદાર્થોની બહાર કાઢવામા બહુી મદદ કરે છે

શાક

ઉપર આપણે ખનિજ ક્ષારોની ઉપયોગિતા જોઈ ગયા છીએ શાકભાજીમા ખનિજ ક્ષારો સારા પ્રમાણમા હોય છે અને એટલા માટે જ આપણે શાક ખાવાના છે શાક એમા ગહેલા કિંમતી ક્ષારો માટે ખાવાના છે નહિ કે સ્વાદ માટે અલગત એના શુદ્ધિમા ક્ષતિ ન આવે એવી રીતે શાકને સ્વાદિષ્ટ બનાવવામા જરા પણ વધી નથી સ્વાદ સિવાય તો ગમે તેવો સારો આઘપદાર્થ ખાઈ શકાય જ નહિ પરતુ શુદ્ધતા ભોગે સ્વાદ ન હોવો જોઈએ આપણા લોકો શાક ચટાકા તરિકે - સ્વાદ માટે જ ખાય છે લોકોમા, શાકમા અગત્યના ક્ષારો છે માટે તે ખાવું જોઈએ તેની ખબર નથી

પાદડા, ફળ, ડુલ, કદમૂળ - આ બધાનું શાક ચાવ છે ખરી રીતે તો ભાજી અને શાક - એવા બે મોટા પાડવાની જરૂર છે પાદડામા અથવા ભાજીમા કોષ્ટ જાતનો પૌષ્ટિક પદાર્થ નથી પરતુ તેમા વિટામિન-સ 'એ' 'બી' અને 'સી' અને ખનિજ ક્ષારો છે એટલું જ ફળમા કોષ્ટ, કર્મોદિત, રેતહ વગેરે હોય છે એટલે આહાર તારિકે એની કઈ કિંમત છે કદમૂળમા સ્ટાર્ચ ખૂબ છે અને તે પૌષ્ટિક છે ઉખમા શક્તિ આપનાર છે માટે હમેશા ભાજી, કંદ અને ફળ - આ ત્રણેયનું ભેગું શાક કરવું સારુ છે પછી તો જે મળે તે ખરુ

પરતુ શાકને નફારડા તેનમા તળીને ખાવા ન જોઈએ પાણીમા અને બાફી તેના ગ્લો ખાવો જોઈએ કારણકે પાણીમા જ બધા ક્ષારો ઉતરે છે શાક બાફેલું પાણી કઠો ફેફડો ન દેવું જોઈએ ગુવારસિંગ કે બટાટા બાફેલું પાણી નાખી દેવામા આપણે મૂલ્યવાન ક્ષારો નાખી દઈએ છીએ એ યાદ રાખવાની જરૂર છે એ પાણી કઠો ફેફડો ન દેવું જોઈએ

વળી બહુ ધીમા તાપથી લાંબા વખત સુધી શાકને તાપ ઉપર રાખવાથી બધાં વિટામિન્સનો નાશ થાય થાય છે. 'એ' 'બી' વિટામિન્સ સખત તાપથી નાશ પામતાં નથી એ વાત સાચી, પણ તાપ ઉપર હોય તે વખતે તેને હવાનો સ્પર્શ થાય છે તો 'એ' વિટામિન નાશ પામે છે. ઓક્સિજનના સંસર્ગથી 'એ' વિટામિન નાશ પામે છે. માટે શાકને સખત તાપ ઉપર બરાબર ઢાંકીને મૂકી દેવાં અને ૧૦-૧૨ મિનિટ પછી ઉતારી લેવાં, વારંવાર હવાવવાથી હવાનો સ્પર્શ થાય છે એટલે કિંમતી વિટામિન્સ બગી જાય છે. બહુ વખત તાપ ઉપર રાખી મૂકવાથી વિટામિન્સનો નાશ થઈ જાય છે. શાકમાં પાણી ખૂબ નાખવું જોઈએ અને તે પાણી કદી ફેંકી દેવું નહિ.

વળી, જે શાક કાચાં ખાઈ શકાય એવાં હોય તેનાં કચુંબર જ ખાવાં જોઈએ. કાબી, ટોમેટા, કાંદા, ગાજર, કોલીન્દ્રાવર, મૂળા, કાકડી, ચીઠાડાં — આ બધાનાં કચુંબર કરીને ખાવાં સારાં-કચુંબરથી 'વિટામિન્સ' નો નાશ નથી થતો.

શાકમાં મૃદુકાષ્ટમયપદાર્થ (Cellulose) છે જે ઝાડો સાફ લાવવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. શાકથી લોહી સાફ રહે છે, ઝાડો સાફ આવે છે. બહુ શાક ખાવાં ઠીક નથી.

[અપૂર્ણ]

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

અણુદીઠ કલ્યાણવિભૂતિઓ

(અધ્યયન)

લાગે છે આંખને કે નિષિ સતત નિગ્મનંદમાં લીન ડોલે,
'ચિંતા એને પડી શી જગજનદુઃખસંતાપની' સર્વ જોલેઃ
કિંતુ એને જ દેવે અણુદીઠ ભક્તિ વાદળાં કેં દયાનાં,
વિશ્વે રેલાવનારાં જીવનજળ; ભલા માત એ સર્વને ક્યાં !

પૂજાલાલ

મેહરિલે ફેસાનેગુયાન

વાર્તા વિનોદ મંડલ

લાંબી મુસાફરીમાંથી ઓચિન્તો પાછો આવી હું ધનુભાઈને ઘેર મળવા ગયો.

આખું ઘર મને જોઈને ચકિત થયું, અને એકદમ મારી આસપાસ વીટળાઈ વળ્યું. ધીરુ બહેને મને પૂછ્યું: “કેમ યાત્રામાંથી કેંઈ એકદમ જ પાછો આવી ગયા ? સી. આઈ. ડી. ના માણસોથી ડરીને નાશી આવ્યા કે શું ?”

મેં કહ્યું: “એમ હું તમારાથી નહિ ફેસાસાઈ જાઉં. આજે જ મેહરિલની બેઠક કરો. કાયદા પ્રમાણે, હું આવું ત્યારે મેહરિલનો વખત થાય છે, માટે ઝટ શરૂ કરો. નહિતર કશું કરો કે તમારા અધ્યક્ષપણમાં વાર્તાઓ ખૂટી.”

ધનુભાઈએ ધણી દિવસો પહેલાં ‘બે મિત્રો’ની વાર્તા લખવાનું માથે લીધેલું તેને અનુલક્ષીને ધીરુ બહેને કહ્યું: “તેમાં મને શું કહો છો ? કહો તમારા બાઈને !”

પ્રમીલા: “નહિ લાભી ! તમે તમારે બેઠક ભરો. હું વાર્તા કહેવાની છું. મારી પાસે તૈયાર છે — લખેલી પેટીમાં પડી છે.”

ધીરુ બહેન: (જરા ધીમે સાદે) “સાચું જ કહો છો બહેન ?”

પ્રમીલા: “હા હા, વળી, જુઓ આ લખ આવું” કહીને પોતાના અભ્યાસખંડમાં જઈ લઈ આવ્યાં.

ધીરુ બહેન: “એમ તમે અમને નયો હરાવી શકવાના સમજ્યા !”

મેં કહ્યું: “પણ પહેલાં તો ‘કહો તમારા બાઈને’ એમ જ બોલાયું ના !”

ધીરુ બહેન: “અરે એ તો મેં ઝેટલા માટે કહેલું કે તમારા ભાઈ પાસે નવું પીણું તૈયાર નથી:—મેહરિલમાં પીણુની જગ્યાબદલી એમની છે.”

પ્રમીલા: “શાબાશ લાભી, જરાજર જવાબ દીધો.”

ધનુભાઈ: “અરે મારી પાસે વળી કદી પીણું ન હોય એવું હોય ? બિનાજો છે તે પંચામૃત કરો.”

મેં કહ્યું: “પંચામૃત શું વળી ? દેવને નવરાવવા કરીએ છીએ તે ? હું કેંઈ દેવ નથી.”

ધનુભાઈ: “અરે તમે યાત્રા કરીને આવ્યા તો તમને પંચામૃતથી નવરાવવાને બદલે એ પાછાં તો ખરા ! ખરેખર આપણા લોકો ગરમીમાં જો કેમ નહિ લેતા હોય, અને નકામાં અંગ્રેજી પીણું શામાટે પીતા હશે તે હું સમજતો નથી. દહીં, મધ, સાકર, ચોંડુ તો જો બધાં ગરમીમાં લેવા ગયા હોય એ ? પણ તે — — —

છીએ. અંગ્રેજો વાપરે છે. આપણા પૂર્વજો પુષ્કળ વાપરતા. રામાયણમાં જ્યાં જ્યાં ખાવાનું વર્ણન આવે ત્યાં મધ તો હોય જ હોય ! ”

પ્રમીલા: “ બસ ચાલ્યું લાપણ ! તમારાં લાપણો ઉપરથી જ જો અનુમાન કરવું હોય તો જરૂર કોઈ એમ કહે કે તમારા જેવું કોઈ ખાઉંધરું નહિ હોય. ”

મેં કહ્યું: “ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી તો એમ જ કહે કે તમને નાનપણમાં કોઈએ ખાવા જ આપ્યું નથી. ”

ધીરુબહેન: “ નહિ, એમ નહિ, ખરો માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી તો એમ જ કહે કે તમારી પત્ની તરફથી તમને જીવનમાં જરા પણ રસ નહિ મળતો હોય તેથી તમે પીણાંની વાતો કર્યા કરો છો ? ”

પ્રમીલા: “ અરે શાખાસ મારાં માનસશાસ્ત્રી ! ”

ધનુભાઈ: “ તમારા માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓને કહો કે કોઈ વધારે પ્રમાણિક ધંધો લાઇ લે તો સારું. કોઈ અમુક બોલે માટે તે તેનામાં નથી એ નિયમ માત્ર માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓ માટે સાચો છે. બીજાઓ માટે નહિ. કેળવણી અને સ્વતંત્રતાની વાત જેમણે તે આખ્યાં છે તે કરે છે, જેણે તે આખ્યાં નથી, તે તે વિશે કદી બોલવાનો નથી. પણ એટલું નક્કી કે જે પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરતાં બીજાં છે, જેને લાય છે કે પૃથક્કરણ કરવું તે શું જણે શું ચે નીકળશે, તે જ બીજાનાં માનસનું પૃથક્કરણ કરવા નીકળે છે. નહિતર આટલાં બધાં પૃથક્કરણ ઉપર પુસ્તકો લખાયાં તેમાં કેમ કોઈ માનસશાસ્ત્રી પોતાની અધિઓની વાત કરતો નથી ? શું તમને અધિ જ નથી ? શું તમે નિર્ઘન્ય છો ? એટલે હું તો એમ જ માનું છું કે એ શાસ્ત્રીઓ કાંતો સાચા શાસ્ત્રીઓ જ નથી. અથવા તેમના માનસપૃથક્કરણમાં એવું આવે છે, જેને તે જાહેરમાં મૂકી શકે નહિ. શાસ્ત્રપ્રગતિને માટે લેખક પોતાનો દાખલો આપે તે જ સૌ ટકા સાચો છે. કારણકે અન્યના દાખલામાં સંભવાસંભવ હમેશાં રહે જ છે. હું પીણાંની વાત કરું છું તે મારું જીવન નીરસ હોવાથી, કે શોધબોધ જીવિથી, કે સ્વદેશી પીણાંના પ્રચારના આગ્રહથી, કે નવા પીણાના લોભે મેદસ્વિલ ચાલે અને તેમાં હું મોટો યદને ફરી શકું તેટલા માટે, કે નાનપણમાં મેં પહેલી વાર સોડા પીધો ત્યારે મને બિલકુલ લાગ્યો નહોતો તેના દ્રવ્યથી, કે લીંબુનું શરબત મારી પ્રકૃતિને બહુ અતુકળ પડે છે તેથી બધાં પીણાંનો મને રોષ થાય છે, કે-”

અહીં ધીરુ બહેને અને પ્રમીલા બહેને જાહેર લાપણ ચાલતું હોય તેમ તાળીઓ પાડી એટલે ધનુભાઈએ સંકેત્યું. “ નહિ હું લાપણ કરવાનો હતો જ નહિ. કારણકે હું મારું છું કે પ્રમીલા પાસે વાર્તા નથી અને તે કંઈક હાઈ કરવાની છે, તેમાં મારે હમાવું નથી. હું તો માત્ર એટલું જ કહેતો હતો કે ઉપરનાં અનેક સહ્ય અનુમાનોમાં કયું સાચું અને કયું ખોટું તે હું જાણું તેટલું ગમે તેવો માનસશાસ્ત્રી શું જાણે ? મારે ધંધાની જરૂર હોય અને હું પીણાંની હોટેલ જ કાઢવાનો હોઉં અને સ્વદેશી પીણાંની જાહેરખબરથી કમાવા જ માગતો હોઉં ? ફીક પણ પ્રમુખ સાહેબ “દબે વાર્તા આગળ ચલાવો. ”

ધીરુબહેન: “ ચાલો પ્રમીલા બહેન, ત્યારે તમે વાર્તા શરૂ કરો. અને આ બંધાનાં તકો ખોટા પાડો. ”

પ્રમીલા: “ ચાલો હું વાંચું છું. સાંભળો:—

એક વાર ધીમતી બહેન અને પ્રેમકુંવર બન્ને બપોરે એકલાં બેઠાં હતાં.

મેં કહ્યું: “ વારતાનું નામ તો કહેા.”

પ્રમીલા: “ મારી વાર્તાને નામ જ નથી. અને પ્રમુખ સાહેબ, મારે એક વિનંતી છે. હું આખી વાર્તા વાંચી રહું ત્યાંસુધી કોઈએ કશું પૂછવું નહિ, કોઈએ કશું બોલવું નહિ. જો કંઈ કહેવું હોય તો વાર્તા પૂરી થયા પછી કહેવું.”

ધીરુબહેન: “ ભલે, તમારી વાર્તા દરમિયાન કોઈ પણ સમયે કશું બોલશે નહિ.”

પ્રમીલા: “ ત્યારે ફરીથી વાંચું છું.”

એક વાર ધીમતી બહેન અને પ્રેમકુંવર બન્ને બપોરે એકલાં બેઠાં હતાં. નાના ચન્દ્રકાન્તને, તેને બહાર રહેવાની ટેવ પડે મઠે, થોડા દિવસ એક મિત્રને ઘેર મોકલ્યો હતો. એટલે ઘર બહુ ધણું જ શાન્ત હતું. ધર્મપ્રસાદ પોતાના ખંડમાં હમેશાની માફક કંઈક કામ કર્યા કરતા હતા. ધરના મુનકારથી કે કોણ બાણે શાથી ધીમતી બહુ જ ગમગીન દેખાતી હતી. પ્રેમકુંવરે પૂછ્યું: કેમ બાબી આજે ગમગીન દેખાઓ છો ?

ધીમતી: ગમગીન નથી પણ આજે કોણ બાણે કેમ કંઈ ગમતું નથી.

પ્રેમકુંવર: મારા બાઇને બોલાવું ?

ધીમતી: એમાં બોલાવવા'તા શા ?

પ્રેમકુંવર: કેમ, હું છું એટલે શરમાઓ છો ? કહેા તો ચાલી જાઉં ?

ધીમતી: મેં એમ કર્યાં કહ્યું ?

પ્રેમકુંવર: હાં, હાં, સમજી. તમારે એમને બોલાવવા નથી પણ જાતે જવું છે. અભિસારિકા થવું છે. તો ચાઓ ને !

ધીમતી: અરે બહેન ! હવે આટલે વરસે આવું બોલો છો ?

પ્રેમકુંવર: જુઓ બાબી, થોડાં વરસ ઉપર એમ કહ્યું હોત તો માનત. પણ હવે તો પ્રેમ વિશે હું પણ એટલું જાણું છું કે ઉંમર ચવાથી પ્રેમનાં અભિનય સ્વરૂપો સદતર જતાં રહેતાં નથી, (ધીમતી સામે એક નજરે જોઈ) અહો બાબી ! હવે સમજી. તમે તા અત્યારે મુગ્ધા થયાં છો. ચાલો ત્યારે હું જ તમને બાઇ પાસે ધસડી જાઉં.

પ્રેમકુંવર ધીમતીને હાથ ઝાલી ધસડીને ધર્મપ્રસાદના ખંડમાં લઈ ગઈ. ધર્મપ્રસાદે, વાંચતા હતા તે પુસ્તક કોરે મૂકી પૂછ્યું: કેમ બહેન, કેમ પધારવું થયું ?

પ્રેમકુંવર: આજે બાબીને ગમતું નથી.

ધર્મપ્રસાદ: પણ બહેન અમને પુરુષોને કે દી સ્ત્રીઓનું મન સંપાદન કરતાં આવડે છે જ? પરણ્યા પહેલાં તો એવું કંઈ કરવાનું કારણ હોતું નથી. અને સ્ત્રીકેળવણી, પરણ્યા પછી હમેશાં સ્ત્રીઓ પુરુષને ખુશ કરી શકે એ એક ઉદ્દેશથી જ જાણે ઘડાય છે, સ્ત્રીને ગાતાં આવડતું જોઈએ, સારાં કપડાં પહેરતાં આવડતું જોઈએ, સારું રાંધતાં આવડતું જોઈએ, અને પુરુષને સ્ત્રીને ખુશ કરવા કંઈ જ આવડવાની જરૂર નહિ ! મને ગમતું નથી હોતું ત્યારે—

* [મારાથી રહેવાયું નહિ. મેં કહ્યું: ધનુભાઈ ! આ ધર્મપ્રસાદને તમારી પેઠે જ લાપણે ચઢી જવાની ટેવ છે. અને ધ એ ધ અને પ એ પ મળતા આવે છે ।

પ્રમીલા: પ્રમુખ સાહેબ ! મારા વાર્તાવાચન દરમિયાન કશી પણ વાતચીત થવી ન જોઈએ. એ તમારા ઠરાવનો ભંગ થાય છે. તે તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. .

મેં કહ્યું: હું ટીકા કરતો નથી. માત્ર ઉદ્ગાર કાઢું છું.

પ્રમીલા: અત્યારે તો જવા દઉં છું, પણ હવે જો વિશેષ કરશે તો દર વિશેષે આખી વાર્તા પહેલેથી ફરી વાંચીશ.

ધીરુભાઈ: એટલે તારી વાર્તા એટલી કંટાળા ભરેલી છે એમ ને ?

પ્રમીલા: વાર્તા સાંભળ્યા પછી જોઈું છું, કેવીક કહો છો કંટાળા ભરેલી !

ધીરુજીવન: નહિ વસન્તભાઈ, તમારે આપણા ઠરાવ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ.

વાર્તા પાછી શરૂ થઈ]

મને ગમતું નથી હોતું ત્યારે તો તું ગાઈ કરીને અને વિશેષ તો મારી પાસે બેસીને વાતો કરીને પણ મને ઉલાસમાં લાવે છે. મને નથી માતાં આવડતું, નથી વાતો કરતાં આવડતું, કારણકે વાતો કરું છું ત્યારે તમને લાપણુ લાગે છે, નથી મહાદેવ જેમ ઉમાને પ્રમ્લન કરવા નાચે છે તેમ નાચતાં આવડતું, હું શી રીતે તારો અણુગમો કાઢું, કહે.

ધીમતી: એક સારી વાર્તા કહો.

પ્રેમકુંવર: તમે તો મુઘ્ધા પણ નહિ બાધા બની ગયાં છો !

ધર્મપ્રસાદ: વાર્તા એક મારી પાસે લખેલી પડી છે. પણ તે વાર્તાથી તો કદાચ ગમગીની વધે, એમ મને થાય છે. એનું વસ્તુ એવું કરુણ છે.

ધીમતી: તેનો વાંધો નહિ.

પ્રેમકુંવર: ગમગીન પણ તમારી વાર્તા છે એટલે લાભીને સારી લાગશે. વંચો.

ધર્મપ્રસાદ વાર્તાનું મથાણું વાંચ્યું “કાદર” અને પછી વાંચવી શરૂ કરી.

કાદર

વૃદ્ધિત પરમાણુંદાસનાં પત્ની ચન્દનગૌરી ગુજરી ગયાં ત્યારે એમનો બેનો પ્રેમ જાણનારા એમ જ માનતા કે પરમાણુંદાસ કદી આ આધાતમાંથી બિલા થઈ શકશે નહિ. પણ તેઓ તો સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલનારા હતા. રમશાનયાત્રામાંથી પાછા ફર્યા પછી બીજે જ દિવસે તેમણે પોતાના નોકર કાદરને બોલાવી કહ્યું: “જે કાદર, હવે આપણા શાન્તિઆશુનાં આપણે જ આ થવાનું. તારે અને મારે ચર્મને એની ગધી સંભાળ લેવાની. તું મારા કલા પ્રમાણે ચાલીશ તો તેમાં કાંઈ બદલ મુશ્કેલી પડવાની નથી.”

સામાન્ય માણસને લાગે કે પરમાણુંદાસ જેવા પ્રતિષ્ઠાવાળા, રુઆબવાળા, કડપવાળા વૃદ્ધિત પોતાના એક તુચ્છ નોકરને આવી વાત ન કરે. પણ એમના સખ્ત અને જલદ

* મેદકિલના સરકારી વાતચીત વાર્તાની અંદર આવે ત્યાં આવા કૌંસમાં મૂકવાનો નિયમ રાખ્યો છે.

છગ્ગંડમાં જે કાંઈ પત્રવ્યવહાર કરવો જરૂરનો હતો તે કર્યો. બીજી તરફ તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શાન્તિ છગ્ગંડ જવા ઉપડે તે પહેલાં તેને પરણ્યાવવાની તજવીજ કરવા માંડી. સુરત નજીકના એક ગામના એક સંસ્કારી કુટુંબની, તે જમાનામાં મળી શકે તેટલી મોટી ઉંમરની કન્યા નામે માલતી સાથે તેમણે શાન્તિનાં લગ્ન પથ્થુ કરી નાખ્યાં. શાન્તિને છગ્ગંડ મોકલવા પહેલાં, પરમાણુદાસના સિદ્ધાન્તમાં એવું આવતું હશે તે, તેમણે પુત્રને અને પુત્રવધૂને પાસે બોલાવ્યાં, અને હજી માલતીએ જીયું મેં કરીને શાન્તિને કદાચ જોયો ય નહિ હોય અને તેની સાથે વાતે ય નહિ કરી હોય તે પહેલાં, પુત્રની સામે જોઈને પથ્થુ બન્નેને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “શાન્તિ છગ્ગંડ જાય પછી તમે બન્ને એકબીજાને કાગળો લખજો, મેં જગિયતરામભાઈને વાત કરી છે.” પુત્રની ડાયરીમાં માલતીના પિતા જમિયતરામનું સરનામું લખાવ્યું અને માલતી પાસે ડાયરી નહોતી એટલે કાદર પાસે મગાવીને શાન્તિ પાસે તેમાં છગ્ગંડનું તેનું સરનામું લખાવીને તે ડાયરી મામતીને આપી. પુત્રને છગ્ગંડ વિદાય કર્યો, પુત્રવધૂને પિયેર મોકલી અને પોતે મજબૂત મનનાં રહેવું જોઈએ, ‘નકામી હુલ્લની નરમાશ શી બતાવરી’ કરી, પુત્રને વળાવવા મુંઝવે સુધી પથ્થુ ન ગયા.

શાન્તિએ છગ્ગંડ જઈ માલતી સાથે પુછાજ પત્રવ્યવહાર કર્યો. પથ્થુ તેમાં ક્યાંઈ સંવનન કે ગ્રેમની વાત આવતી નહોતી. તેનામાં પિતાનો વારસો ઉતર્યો હતો એમ કહો કે પિતાના સ્વભાવની તેના મન ઉપર એવી અસર થઈ હતી એમ કહો, તેને બોલ્યા વિના એકલા જોડો વિચાર કરવાની ટેવ પડી હતી. તે પોતાની જાડી લાગણી શબ્દોમાં મૂકતાં કે બીજી રીતે બતાવતાં શરમાતો. લાગણી જેમ તેના હૃદયની વધારે નિકટની, તેમ તે વિશે તે વધારે મૂંગા રહેતો. તેણે ગ્રેમ સિવાયની જ બધી વાતો ક્યાં કરી. પોતે કેમ રહે છે, કાને મળે છે, શું જોવા જાય છે, છગ્ગંડની રીતઝાત કેવી છે, એ જ તેણે લખ્યાં કર્યું.

એ સિવાય તેણે કાંઈ બીજું લખ્યું હોય તો તે માત્ર પોતાના પિતાના શુરો વિશે. કારણકે શાન્તિ એમ માનતો કે પોતે ઘર માંડ્યા પછી તેની પહેલી ફરજ પિતાને મંત્રોષ આગી સુખી કરવાની છે અને તેમાં તેની પત્ની સદૃશર્મઆરિણી થાય એમ તે ઇચ્છતો હતો.

પથ્થુ પરમાણુદાસના જીવનમાં આ ચાકરી બોગવવાનું હતું નહિ. પુત્ર છગ્ગંડ ગયા પછી જાણે તેમની સર્વ શક્તિઓ દરાઈ ગઈ. પુત્રને રોજને વિદાય કરીને પાછાં આવી, તેમણે હજી સુધી કદી બહાર નહિ કાઢેલી પોતાની પત્નીની અને કુટુંબની જીખીઓ અને થોડા દિવસ પર પડાવેલ પુત્રની જીખી બેઠકના ઓરડામાં બહાર મૂકી, અને તે રાતે કાદરે જમવા બોલાવતાં, તેમની નિયમિત જિંદગીમાં કદાચ પહેલી વખત જ, તેમણે જમવાની ના પાડી. શાન્તિનો પત્રવ્યવહાર નિયમિત હતો. તેને તેઓ પોતાના ખુશખબર નિયમિત આપ્યા કરતા પથ્થુ તેમનું શરીર ધસાતું જ ચાલ્યું. તેમના મિત્રોને ચિંતા થઈ, તેમણે ખરું કારણ કહ્યું: ‘પથ્થુ પુત્રને અબ્યાસ છોડાવી અહીં લાવવો કે તેને પોતાની માંદગીની ખબર આપવી એ તેમને સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ લાગ્યું.’ બીજી તરફથી તેમને પોતાને તો ખાતરી જ હતી કે હવે દેહ ટકવાનો નથી. તેમણે મરણ બાદ શાન્તિને નિયમિત પૈસા મળે તેની ગોઠવણ કરી, પોતાની બધી મિલકતની વ્યવસ્થા કરી અને જરા પથ્થુ નિર્જનતા બતાવ્યા વિના દેહ છોડ્યો.

શાન્તિને પિતાના મૃત્યુના સમાચારથી ધક્કો આપાત લાગ્યો. ઘરનો બાર પોતા પર આબો તેનું જાન તેને અવરસ થઈ રવા લાગ્યું. બીજી તરફથી માલતી સાથે રહેવાની

ધન્ય તેને ગૂઢ રીતે આકર્ષવા લાગી આથી હવે ઘર કેમ ચલાવવું, ઇંગ્વડના લોકો ધર કેમ ચલાવે છે, કેવી વ્યવસ્થા રાખે છે, એ જ તેણે તેના પત્રોનો વિષય કર્યો હતો યુરોપની મુસાફરીનો કાર્યક્રમ રદ કરી દેશમાં સીના જવાનો કાર્યક્રમ જણાવી દીધો, તે પ્રમાણે મુબઇ ઉતરી જમિયતરામને ઘેર થોડા કનાકા ગાળી માવતીને સાથે લઈ તે નક્કી કરેલા દિવસે સવારે અમદાવાદમાં ઉતર્યો.

રેશને કાદર સામે આવ્યો હતો ઘેર જતા ગાડીમાં રસ્તા આખો તેણે ‘બાપુ’ ને શુ થયું તે ક્રમ રહેતા, તેમને કેવી ચિંતા ચતી, હેવટે કેમ ગુજરી ગયા અને છેલ્લે તેમણે શાન્તિભાઈની અને માવતીબહેનની કેવી બનામણ કરી એ વાત ઠેક સુધી જુદા જુદા રૂપમાં કહી, અને “મે એમના પગો પર હાથ મુકી કહ્યું કે જેમ આજ સુધી કરતો તો તેમ જ મરતા સુધી ભાઈની ને બહેનની આકરી કરીશ ત્યારે બાપુનો જીવ ગતે ગયો.” શાન્તિવાય કાદરના મો પર તેની પ્રતિજ્ઞાની બીધણતા અને ઉમંગના વધવા સાથે તેનો વધારે આગ્રહી વેગવાળો ધૂની થયેલો સ્વભાવ પણ જોઈ શક્યો. કાદરને હવે શાન્તિવાતની આકરી સિવાય જીવનમાં કોઇ હેતુ રહ્યો નહોતો.

પિતા વિનાના થયેના ધરમાં શાન્તિવાયે ગભીર પગલે પ્રવેશ કર્યો, પરમાણુદાસના વખતમાં જેમ ચીન્ને ગોડવાતી હતી તેમ જ બધું ગોડવેલું હતું માવતી પતિની ગભીરતા સમજી ગઈ. ઘણીવાર પુરુષ ગમગીન થાય છે ત્યારે સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફુર્તિમાં આવી પતિની આસપાસ સ્ફુર્તિ અને આનંદનું વાતાવરણ ફેલાવવા પ્રેરાય છે માલતીને લાગ્યું કે તેણે સૌથી પ્રથમ ચાનારસો તૈયાર કરવા જોઈએ તેણે કહ્યું “કોદરભાઈ, મને બધું બતાવો, લાવો હું આ તૈયાર કરું તમે એમને દાંતણની સામગ્રી આપો.” પણ માવતીએ આ પરિસ્થિતિથી મનમાં મુગ્ધ રીતે કાર્યક્રમ ધડ્યો હતો તો કાદરે તો માસો અને વરસોથી ઘડી રાખ્યો હતો જાણે જગનનો સ્વાભાવિક નિયમ કહેતો હોય તેમ તેણે કહ્યું: “બહેન, તમને શાન્તિભાઈનો ના કરવો નહિ ફાવે કેમ ખરું ને ભાઈ! મે તમારે બન્નેને માટે દાંતણપાણી મૂકી નાખ્યું છે.” એમ કહી તેણે શાન્તિનાન સામે જોઈ ઉત્તર માગ્યો. શાન્તિલાલ, પિતાના, કાદર અને પોતા સાથે પડાવેલા ફોટા સામે જોતો હતો તેને કાદર અત્યારે પિતાના એક જીવંત સ્મારક જેવો લાગતો હતો તેણે કહ્યું “એને કરવા દો.” જેમ કોઈ બાળકને તેની રમત ભાગતા થાય તેમ માલતી ખસિયાણી પડી ગઈ તે વખતે તો તે ગમ ખાઈ ગઈ, પણ આ પીતી વખતે કાદર કંઈ કામે દૂર જતા તેણે શાન્તિલાલને એક જ સવાય ગભીર ચર્ચ પૂછ્યો “ગઈ કાલ મેં તમને આ કરી આપી હતી તે તમને ફાવી નહોતી?” શાન્તિલાલે સરસ રીતે હા પાડી પણ માનતીના પ્રશ્નમાં વ્યગ્રરૂપે એવું સ્પષ્ટ તહોમત હતું કે કાદરને આપેલ આદરનો તે ખુલાસો કરી શક્યો નહિ અને જરા અસ્વસ્થતાના વાતાવરણમાં કામ આગળ ચાલ્યું.

માનતી નાહી રહી ને ગ્સોડામાં જાય છે તો કસાગનો સર્વ સામાન તૈયાર રાખી કાદર જોનેનો માલતી નહાતી હતી તે દરમિયાન તેણે શાન્તિલાલને શુ રાધવું તે પૂછેલું શાન્તિલાલે ઠીક લાગે તે કરો એમ કહેલું અને કાદરે કહેલું “ભાઈ, આજે તો કસાર જ હોય, મે તૈયાર કરાવી રાખેન છે.” શાન્તિલાલે ‘હાને’ કહેલું અને તે પ્રમાણે ઉમંગમાં ને

હિમંગમાં માલતી રસોડામાં જાય તે પહેલાં તેણે બધું તૈયાર કરી મૂકેલું હતું. માલતી શું રાંધવું તેનો વિચાર કરે કે શું રાંધવું તે શાન્તિલાલને પૂછવાનો વિચાર કરે કે પોતે નિર્ણય કરે, તે પહેલાં કોદરે કહ્યું: “મેં ભાઈને પૂછ્યું છે. ભાઈએ કંસાર કરવાની હા પાડી છે.”

માલતીએ પોતે પૂછ્યું હોત તો શાન્તિલાલ એ જ જવાબ આપત અને કદાચ માલતી પણ એ જ નિર્ણય કરત. પણ માલતીને આ પારકો નિર્ણય સ્વીકારવો પડ્યો તે ન ગમ્યું. બાળકને કંઈ પણ ચીજ હાથમાં લઈ મોંમાં મૂકતાં આવડે છે તે જ ક્ષણથી તે બીજાના હાથે ખાતું નથી. બીજાના હસ્તક્ષેપનો તેને અમર્ષ થાય છે. અને માણસ દરેક નવી પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે એ જ બાલમાનસથી તે શરૂ કરે છે. માલતીને પણ એ જ અમર્ષ થયો. તે પાછી બીજી વાર ગમ ખાઈ ગઈ.

જમી પરવારી રહ્યા પછી શાન્તિલાલે માલતીને કહ્યું: “ઘરમાં સામાન મગાવવો હોય તેનું સિસ્ટ કરો. આપણે મગાવીએ.” ધણીખરી વસ્તુઓ તો ઘરમાં હતી. પણ એકંબે વસ્તુઓ સાથે માલતીએ ફિટવર્થ નામ આપ્યું. તે વખતે અમદાવાદમાં હજી રટવ નવોસતો પ્રવેશ કરતો હતો અને માલતીને નવી જ ચીજ ઘરમાં વસાવવાનો શોખ થયો. પણ રટવનું નામ સાંભળતાં કોદર એકદમ અમકયો અને બોલ્યો: “ના ભાઈ, બાપુ રટવ લાવવાની ના કહેતા હતા. તેનાથી રસોઈ ખરાબ થાય છે.” માલતીએ કહ્યું: “આપણે ફક્ત આ જ કરીશું: ઝટ-ચર્ચી-શકે.” પણ કોદરે તરત જ રદિયો આપ્યો, “તમે ચાની ફિકર કરોમઃ ને હું કહેશો તેટલો વહેલો બીડોને ઠરી આપીશ. બાપુ કહેતા હતા કે તેનાથી ભડકા થાય ને ક્યાંક બળી જવાય.” શાન્તિએ “કંઈ નહિ હમણાં રટવ વિના ચલાવી લો, પછી વાત.” કહી વાત અંધ કરી.

નદી પહેલી જ વખત પોતાના ઉદ્ભવ સ્થાનમાંથી નીકળી આગળ જતી હોય અને તેના માર્ગમાં જડ ડુંગરો આવે ને તે મુંઝાય, તેનાં પાણી ભટકાઈને પાછાં વળે અને તેનું પાત્ર બેંડું બોદાવા મડિ, તેમ માલતીના મનમાં થયું. તે જેટલી કોડીલી હતી તેટલો તેને આઘાત થયો. પણ તે જેટલી કોડીલી હતી તેટલી જ માનિની હતી, તીખી હતી ને ગૌરવવાળી હતી. તે ફરી ગમ ખાઈ ગઈ. “ભલે ત્યારે એમ” કહી, તેણે એ વાત પૂરી કરી.

જેમ વેલની નસેનસમાં પાણી ફરી વળે તેમ, માલતીની દરેક બર્મિ, વિચાર, આઘાત, દુઃખ શાન્તિલાલ સમજી શક્યો હતો. તેને સમજાયું કે કોદરની રીત માલતીના ઉછરતા કોડની આડે આવે છે. પણ બીજી તરફ તે એ પણ સમજતો હતો કે કોદર ધરડો થયો છે. જૂના નિયમે સિવાય તે કશું સમજી શકવાનો નથી અને પિતાના આદેશ પ્રમાણે મારા સિવાય બીજા કશાને માટે જીવી શકવાનો નથી. તેને મનમાં થયું કે કોદરે પોતા માટે ફેટલું કંઈ છે અને તેનું મન એક બાબતથી ફેટલું આમલી અને બીજી બાબતથી ફેટલું લંચુર, ફેટલું ખરડ-ચર્ચી થયું છે તે માલતીને સમજાવું, તો જ માલતીનું સમાધાન થશે.

રાત્રે કોદરે પરમાજીદાસના જ મુખ્ય ઔરડામાં બન્નેને માટે જૂની રીત પ્રમાણે દોસિયા મિઝારી. રાખ્યા હતા. શાન્તિ અને માલતી એકાંતમાં મળતાં શાન્તિએ વખતબંધી

પ્રસ્તાવના કરવા કહ્યું: “ કેમ તને જરા એકધું તો લાગશે. તારા પિતાને ઘેર તો વસ્તારી કુટુંબ છે, અહીં તો કોઈ નથી. ”

માલતીએ કહ્યું: “ ના કોઈલાઈ છે ને ! ” એ એક જ વાક્યમાં તેણે એટલી ઠડવાસ, એટલી તીખાશ મુઠ્ઠી કે શાન્તિલાલ આગળ વાત જ ન કરી શક્યો. તેને લાગ્યું કે માલતીના અનુનયને માટે ખીજે ઉપાય શોધશે પડશે.

આખી રાત બન્ને કશી પણ વાતચીત વિના સૂઈ રહ્યાં. માલતીએ પિયેરથી નીકળતી વખતે, શાન્તિના કાગળોમાં આવેલી હકીકત વિશે, તેણે સાઈકલ ઉપર કરેલી મુસાફરીઓ વિશે, તેણે એક રાત એક ડુંગર ઉપર રાતવાસો કરેલો અને ત્યાં ધુમ્મસના અંધારામાં ડુંગરની કરાડ ઉપર અજાણતાં આવી ચડેલા, જે વાંચીને માલતી લયભીત થઈ ગયેલી અને તેનાથી તે અચાત રીતે છતાઈ ગઈ હતી, એ વિશે અનેક વાતો પૂછવાની મનમાં ધારેલી, પણ તેમાંથી એક પણ તેની જીભ પર આવી શકી નહિ. અમદાવાદ આવતાં ગાડીમાં એક બાઈએ માલતીને પૂછેલું “ તમે ક્યાંનાં રહેવાસી ? ” અને માલતીએ જરા પણ વિચાર કર્યા વિના પિયેરનું નામ ન દેતાં “ અમદાવાદનાં ” કહેલું ત્યારે, હવે માલતી તદ્દન મારી થઈ ગઈ છે - એ વિચારને ઉમળકા આવતાં, જળજ્યો મેઘ પર્વત પરની વનરાજિને આલિંગે તેમ, માલતીને આલિંગનમાં સમાવી દેવાની તેને ઇચ્છા થયેલા; પણ અત્યારે બન્નેની વચ્ચે જાણે કોઈ આવી ગયો હતો. બન્નેની વચ્ચે હજારો માઈલનું અંતર હતું ત્યારે તેમનાં હૃદય નિકટ હતાં. અત્યારે બન્ને નિકટ હતાં ત્યારે તેમનાં હૃદયો દૂર દૂર ચતાં જતાં હતાં.

ખીજે દિવસે સવારથી જ બનાવો અવળી દિશાએ ચાલવા લાગ્યા. માલતીએ વહેલાં જાગવાની ટેવ કેળવી હતી તે સવારે દૂધનાળાના ચઢવાનો અવાજ સાંભળી જીડીને દૂધ લેવા જતી હતી ત્યાં ચુકનમાં સામે જ કોઈર મળ્યો. તેણે કહ્યું: “ બહેન, શા માટે આટલાં વહેલાં જાગ્યાં છો ? ” દૂધ લઈ લીધું છે. દાંતાણુ કરવાના પાટલા ઢાળી રાખ્યા છે. તમે દાંતાણુ કરશો એટલામાં આ તૈયાર થઈ જશે. ”

માલતીને, કોઈર જાણે દરેક કામમાં આગળ જઈ આડો ફરતો જણાયો. નાની નાની બાબતમાં તેને જાણે પોતાનું જીવન બ્યર્થ ચતું લાગ્યું. એક વેલીને સંદર્શ કહે ‘ ફાલતું ’ હોય પણ તેટલી કળીઓ, ઉગતાં જન્મકર્ષણ તેની તેની દશા થઈ. અનેક નાનાં દુઃખો તેને પંજવવા લાગ્યાં. અને તે દરેક નાના દુઃખની પછવાડે તેને અનંતતા દેખાવા લાગી. ખીજા દિવસની આખરે પરિસ્થિતિ બગડી હતી, સુધરી નહોતી.

આમ ને આમ દિવસો ને માસો ચાલવા માંડ્યા. માલતીને, આ સ્થિતિ સામે ફરિયાદ કરવી કે તે ઉપર ગુસ્સો દર્શાવવો તે નિર્જનતા લાગી. આવી સ્થિતિમાં પ્રેમ કરવો, બતાવવો, આમન્ત્રવો, કે યાચવો, તે તેને લઘુતા જણાઈ, તે એટલી ગૌરવશાળી હતી કે પોતાનું દુઃખ તેણે કોઈ પણ માણસ આગળ દેખાવા દીધું નહિ. બહારનાં કોઈ માણસ આમની સ્થિતિમાં કશું અસાધારણ જોઈ શક્યાં નહિ. કોઈર કદી જોઈ શકે તેમ નહોતો. શાન્તિલાલ બધું જોતો હતો, મમજોતો હતો પણ તેને માલતીના રુમગુર્લ હૃદયની આમપામ એવું એક જડ કોયલું બધાનું જણાયું કે જેને સહેલાઈથી બેઠી શકાય એમ તેને ન લાગ્યું સમગ્ર સ્થિતિના સકારણ પુણામા વિનાના કોઈ ક્ષણિક અનુનય કે પ્રેમોર્મિથી ન માને એવો તે માનિની હતી.

અને આ કુટુંબના ગત અનુભવ વિના, તે અનુભવથી ઘડાયેલું કાદરનું માનસ, તે પોતાના જીવનના આવેશમાં સમજી શકે તેમ નહોતી, તો કાદરનો ઈતિહાસસિદ્ધ જડ આમદ માફ કરી કે નિભાવી તો ક્યાંથી જ શકે ? આવા ઘરમાં એ અત્યંત રસોન્મુખ હૃદયો એકબીજાથી પરાક્રમુખ દિગ્વિસ્તારતાં અકથ્ય દુઃખમાં દિવસ ત્રાજવા લાગ્યાં. સુખી એક માત્ર હતો કાદર, તેની સેવાની કૃતકૃત્યતામાં.

દરમિયાન શાન્તિસાલ કાદરને માફ ન લાગે તેમ તેને દૂર કરવાનો વિચાર કરતો હતો. તેને એક કુક્તિ જડી. ઓક્સિમાં વધારે જોખમવાળા કામમાં તેના જેવા ભરોસાદાર માણસની જરૂર છે એમ કહી તેને ખાસ પોષાક પહેરાવી એક સારી જગ્યાએ બેસી રહેવાનું તેણે નિયુક્ત કરી આપ્યું. એ રીતે ઘરમાં દિવસના ઘણાખરા કલાકોની તેની ગેરહાજરી તે મેળવી શક્યો. આથી માલતીને કાદર તરફની પગવણી ઓછી થઈ લાગી ખરી પણ તેના મનનું સમાધાન ન થયું. તેને લાગ્યું કે જાણે તેના ઉપર ઉપકાર કરવા એક માણસને ખસેડયો છે ગૃહિણીના સ્વાભાવિક અધિકારમાં પોતે આવી હોય એવી તેને પ્રતીતિ ન થઈ. શાન્તિસાલ આ પણ સમજી ગયો. પણ ચાહીને-માંડીને વાત કરીને આવી અંગત વાતનો ખુલાસો કરવો એ તેને અરુચિકર, અનાલુક, અરસિક લાગ્યું. સમય જતાં માંમાંની મન જરા પીંગળો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વાત કરતી હીક પડી એમ તેણે માની લેવામાં વખત જવા દીધો. માલતીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કહી કશું પૂછ્યું પણ નહિ.

એક દિવસ બપોરના ઘરમાં ચાનું પાણી ઊકળતું હતું. માલતી બીજા ઝોરડામાં હતી. ત્યાં કાદર ઓક્સિના કાંઈ કામે ઓચિંતો આવ્યો અને આ ઊકળતી બેઈ, “બહેન, તમે આમાં મસાલો નાંખવો બૂલી ગયાં છો.” એમ બોલી તેણે અંદર પુછીને, એલચી, તજ વગેરે નાંખ્યું. માલતી ત્યાં જાય અને કશું ન ચાપ એટલા માટે શાન્તિસાલ ત્યાં ગયો અને “કંઈ નહિ, બહેન કાદર આ કરે” એમ કહી પાછો વળ્યો, ત્યારે ઘણા દિવસના રોગે માલતીના મોંમાંથી નીકળી ગયું: “મને સમજતું નથી કે હું તે એક વરને પુછી પુછી બેને ?” પણ આ વાક્ય કહ્યા પછી તેને ઘણું જ ગાનું લાગ્યું. અંતસ્તાપમાં અને મૂંઝવણમાં તેને દિરડીરિયા થવા જેવું લાગ્યું. રડી જવાશે એમ તેને લાગ્યું. પણ તેણે મન ઉપર કાબુ રાખ્યો. બેમાંથી એક પણ થઈ ગયું હોત તો બન્નેની વચ્ચે સમાધાનનો પ્રસંગ આવી જત. પણ માલતીએ ફરી સમજ્યું મનોગળ બેચું કર્યું અને બદારથી સ્વસ્થ થઈ. પોતાનું વાક્ય તેને મારી માગવા જેવું લાગ્યું હતું પણ કાદરની રિયતિથી તેને પોતાને જે અન્યાય થતો હતો તે તેને અત્યારે ઊંઘેલા વધારે તીક્ષ્ણ અને અસહ્ય લાગ્યો. તે મારી માગવા મુખી જઈ શકી નહિ. શાન્તિસાલ જાણે તેની આંખો પારદર્શક હોય તેમ આ બધું સમજી શક્યો. તેણે માલતીને પોતાના મનથી જ મારી આપી, એટલું જ નહિ, તે સમજ્યો કે માલતી દરે વધારે ગદન નહિ કરી શકે.

કાદર ઘેર ન આવે તેવી તેણે વધારે કુક્તિઓ કરી. પણ એ પ્રયોગન રુકુટ ક્યાં વિના કરેલી એ કુક્તિઓથી એ પ્રયોગન પૂરેપૂરું સાધી શકાયું નહિ. એક વાર રવિવારને દિવસે એક બે મિત્રો બેઠા હતા. માલતી સાથે આપણીની તૈયારી થતી હતી, ત્યાં એમિને કાદર આવ્યો અને જૂની રીતે બોલ્યો: “બહેન, તમે મસાલો નાંખવો બૂલી ગયાં છો ?”

શાન્તિલાલે આજે છલુકા કરીને કહ્યું: “ દરેક બાળકમાં નકામી કબજા શા માટે કરે છે ? શાન્તિથી બેસતાં નથી આવડતું ? ” કોદર કંઈક બાપુના વખતની વાત કરવા બેસી હતો ત્યાં શાન્તિલાલે ધમકાવીને કહ્યું: “ મારે એ નથી માંભળવું. તું તારી જગાએ જા. ”

‘ બાપુનું વચન નથી માંભળવું ’ એ શબ્દોએ કોદરને આલ તૂટ્યા બરાબર લાગ્યું. તે ત્યાંથી એ જ વખતે પહેર્યે કપડે નીકળી ગયો. શાન્તિલાલને લાગ્યું કે આ ખોટું થયું; પણ મિત્રો અને માલતીની હાજરીમાં તેણે પોતાની લાગણી દબાવી રાખી. મિત્રો ગયા પછી તેણે તરત જીડીને તેને શોધવા પોતાના ઓફિસના તોફરોને મોકલ્યા. જમતાં તેને જમવું લાગ્યું નહિ. માલતીએ આ બધું જોયું. તે સમજી અને તેને જીવડું વધારે ખરાબ લાગ્યું. તેને ફરી મનમાં થયું કે કોદરને ઓફિસમાં કાઢ્યો તે માત્ર બહારથી મારું મન મનાવવા જ હતું, બાકી તો એમના હૃદયમાં કોદર જ હતો. રાત્રે શાન્તિલાલને ચિતાતુર દેખતાં તેને લાગ્યું કે કોદર હાજરીમાં હતો તેથી વધારે હવે ગેરહાજરીમાં વ્યવધાનરૂપ થયો. આ દેખતી જે એટલાં બધાં એકમેકને ચાહતાં હતાં-ચાહવાને આતુર હતાં, તે પ્રેમની નિરાશાના લગભગ અંતિમ બિન્દુએ પહોંચ્યાં. બન્નેને પોતાનો સહવાસ એક શિક્ષારૂપ હતો.

બીજા દિવસે પણ કોદરનો પત્તો લાગ્યો નહિ. કોદરને આ ધર સિવાય કોઈ મિત્ર કે બેસવા જીવવાનું ટેકાણું નહોતું, એટલે તેની ખોળ વધારે મુશ્કેલ યઈ પડી. તેનું ગામ કંઈ હતું તે તો કોદર પોતે પણ જાણે જ જાણતો હતો. શાન્તિલાલે માલતીને કંઈ જ જણાવ્યા વિના પોલિસ મારફત તપાસ કરાવી, પણ બીજા દિવસે પણ કોશ પત્તો લાગ્યો નહિ.

ત્રીજા દિવસે બપોરે વરસાદ આગ્યો અને સાંજથી અમદાવાદમાં એવી ઠંડી પડી જે કોઈ પણ જીવતા માણસની સાંભરણમાં નહોતી. પછીના દિવસોમાં આ ટાઢનું વર્ણન કરતાં વર્તમાનપત્રકારોએ લખેલું કે ઠંડીને દિવસે પાંચે ૪૦ ડિગ્રી સુધી ગયો હતો. અમદાવાદ ફરતો ત્રીસ માઇલ સુધીનો પાક બળી ગયો છે. સરકારે ભયંકર દુકાળને પહોંચી વળવા તૈયારીઓ કરવી પડશે. માત્ર પાક જ નહિ, ઘણાંખરાં મોટાં ઝાડો પણ કાળાં પડી ગયાં છે. મુંબઈ અમદાવાદ વચ્ચે દોડતી ગેલ્લમાં ત્રણ માણસો ટાઢથી મરી ગયાં હતાં. રૂતરા, વાંદરા, ખિસ્કાલીઓ અને કળૂનર અને કામરાં સુદાં ટાઢથી મરી ગયેલાં રસ્તા ઉપર પડેલાં હતાં અને બીજા દિવસે બપોરના ચાર સુધી તેને ખેંચી જવાને લાંબી પણ મળી ચક્રવા નહોતા. શહેરમાં મજૂરી કરવા આવેલું કાઠિયાવાડનું એક ટેડનું કુટુંબ નદીની રેતમાં સૂઈ રહેલું તે આખું, ધણીધણિયાણી અને પાંચ છોકરાં સર્વે ટાઢથી મરી ગયેલાં હતાં. એક વર્તમાનપત્રમાં વળી કોઈ લહેરી કવિએ આ ટાઢ ઉપર કવિત જોડ્યું હતું જેની છેલ્લી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે હતી:-

બહુ અવગુણ પણ એક અદિતીય ગુણ,

પિયુ-પ્રિયા હોયાં આવાં બહુ કદી હતાં નહિ.

આવી રાત્રે શાન્તિલાલે બાર વાગ્યા સુધી અંદર દિવાનખાનામાં રૂંધાં કર્યું. માલતીએ સૂતાં સૂતાં આ સાંભળ્યા કર્યું પણ તે તેને સૂવા જીવવાનું કંઈ ચડી નહિ. શાન્તિલાલ સૂતા પછી પણ તેણે તેના ઉબગરાના શ્વાસોચ્છ્વાસો અને પછી બંધમાં નિઃશ્વાસો સાંભળ્યા કર્યા.

ચિંતા, ગુસ્સો, દ્રોહ, મુંઝવણ એ સર્વથી તેને રાત આખી ઊંઘ આવી નહિ. સવારના સમયે તેણે દાદર ઉપર કંઈક અવાજ સાંભળ્યો. દૂધવાળો હરો જાણી તે કમાડ ઉપાડી બહાર ગઈ અને ત્યાંનું દશ્ય જોઈ તે ક્ષણભર સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ.

કાદર એક કાચળાની માફક લીંઘયેલે કપડે ઢગલો થઈ પડ્યો હતો. માલતી તેને ઓળખી શકે તે પહેલાં તેણે કહ્યું: “બહેન, ભાઈ ગમે તેમ કહે પણ તેમને આજે મશાલો નાંખીને ચા પાત્રે, નહિતર ચરદી થઈ જશે. બાપુ કહેતા મયા છે.” માલતી બહાદુર હતી, નહિતર કાદરના બચકર મૃત્યુપારથી આવતા જેવા અવાજથી તે બડકી ગઈ હોત. તેણે એકદમ ધરમાં જઈ “કાદરભાઈ બેભાન થઈ મયા છે ઝટ જોડો” કહી શાન્તિલાલને ઉઠાડ્યો. બન્નેએ તેને ઊંચકી ઓરડામાં પહેલો જ માલતીનો દોલિયો આપ્યો તેના પર તેને સુવાડ્યો. “તમે તેમને કારા કરી ગરમ કપડાં પહેરાવો” કહી તેણે દુવાલ અને પતિનાં જે ઝટ હાથમાં આપ્યાં તે ગંજીરાક વગેરે દાગર કર્યા. મોઢરને જગાડી તે જ વખતે દાકતરને બોલાવવા દોડાડ્યો. ધરમાં જઈ સ્ટવ કરી તેના પર ગરમ પાણી મૂકી, ધરમાંથી કાદરે જ તૈયાર કરેલો ચંઢનો બૂકા આણી, તેણે કાદરને પત્રે ધસવા માંડ્યો. શું કરવું તે શાન્તિલાલને વારંવાર પૂછતી તે જીવ પર આવી કાદરને બચાવવા તેની સારવાર કરવા લાગી.

પણ તે સારવાર બંધ જવાની હતી ડોક્ટર આપ્યો અને તેણે કહ્યું કે થોડા કલાકનો જ ગવાસ હતો. માલતીએ મશાલો નાંખી ચા કરીને આણી પણ કાદર પી શક્યો નહિ. અને સવારના નવેક વાગે, જેની સેવામાં તેણે જીવન પીતાડ્યું હતું અને બોયું હતું, તેની એક છેલ્લી સેવા લઈ તે વિદાય થઈ ગયો.

દિવસ આખો કાદરની અંતિમ ક્રિયામાં ગયો. રાત્રે શાન્તિલાલ તેના ઓરડામાં સૂવા ગયો ત્યારે માલતી આદમ ખુરશી પર માથું નાંખી પડી હતી. શાન્તિલાલ જોઈ શક્યો કે તે રડતી હતી. પાસેના દોલિયા પર બેસી શાન્તિલાલે ધીમેથી તેને માથે હાથ ફેરવ્યો. ધીમેથી માથું ઊંચું કરી તેને કહ્યું: “તેમાં તું શા સારુ રડે છે? એ જતો તો રલો મારા કહેવાથી!” અને એમ કહેતાં તેણે માલતીને નરમાયથી ઊભી કરી દોલિયા પર લીધી. જાણે કંઈક ચખ્છી જ જરૂર હોય તેમ ચાટકું સાંભળી તેણે શાન્તિલાલના ખભા પર માથું નાંખી લાંબા નિઃશ્વાસથી અસ્ખલિત અશ્રુમવાહે રડી દીધું. શાન્તિલાલે તેને શરીરે પંચાળા કર્યું અને રડતું કંઈક ઓધું થયું ત્યારે ફરી કહ્યું: “તેમાં તારો શો દોષ?” માલતીએ રડતું રોટ્ટી કહ્યું: “નહિ નહિ નહિ. તમે એને વઢવા તે મારાથી કેટલાંકને. હું જ એને ખરી મારનાર છું.” અને એમ કહી તેણે ફરી રડવા માંડ્યું. માલતીના મનનું સંધર્મ જળ આધારે તેના પક્ષાત્તાપમાં આવી રહ્યું. અજવાનનો પક્ષાત્તાપ પણ અજવાન હોય છે. આ બીજો આવેગ પૂરો થયો ત્યારે તેણે કહ્યું: “તમે મને કોઈ દિવસ વારી પણ કેમ નહિ?” શાન્તિલાલે નરમાયથી કહ્યું: “તમે એ ન ગમે તેમાં તારો દોષ નહોતો. કોઈ પણ સ્ત્રી તેને સદન ન કરી શકે એવો તે થઈ ગયો હતો. ઘરકામમાં એટલી ડખલગીરી કાઢી સદન ન થાય. પણ હું જાણતો હતો કે એને ના પાડીશ તો નાસી જશે અને ઘરથી દૂર જતાં એ દિગ્વિસ્થિત મરી જશે.” માલતીએ દહે સ્વર બસાવતાં કપકાથી કહ્યું: “તમે મને આટલું સમજવી હોત તો હું તેને નિભાવી લેત.” શાન્તિલાલે દહે જરા દસીને કહ્યું: “પણ

સાચું કહેજે, મેં તને એમ પહેલાં કહ્યું હોત તો તું સાચું માનત ખરી? તને એમ જ લાગત કે માત્ર તેને રાખવા ખાતર તે મરી જશે એવી ખોટી ધમકી આપું છું. કેમ ખરું કે નહિ?” માલતીએ સરલ મને ફરી શાન્તિલાલના મોં પર મોં નાખી, દઈ તેના ગાલ પર બીની પાંપણ હલાવી હા પાડી.

અને આપણે આટલેથી આ પ્રસંગ મૂકી દઈ વાતમાં આગળ ચાલીએ. આપણે જાણી લીધું કે માલતીના રસગર્ભ ચિત્તની આસપાસ તેણે બહુ કરેલું કઠોર પડ આજે પીગળીને સરી ગયું છે એટલું બસ છે. એથી વધારે જોવાની જરૂર નથી. રસશાસ્ત્રીઓ માનતા હશે કે કરુણા કે-વિષાદ મૃગારનો વિરોધી ભાવ છે. પણ આપણા સાચા જગતમાં આ પરિસ્થિતિ કામદેવને જરા પણ એાઈ જોયર નથી હોતી.

ઉપરનો બનાવ બન્યાને દોઢેક વરસ થીલા પછી માલતી પિયેરથી એક સુંદર પુત્રને લઈને આવી. સુતેલા ઊકરાને જોઈ શાન્તિએ માલતીને કહ્યું: “આનું શું નામ પાડશું?”

માલતીએ શાન્તિના ખલા ઉપર મોં નાંખી દઈ, છુપાવી કહ્યું: “કે ઉપર કોઈ પણ નામ પાડો.”

કોઢે જ તેમને ઘેર ફરી જન્મ લીધો એમ માલતીએ લાગણીવશ યર્ષ કહ્યું હશે. કદાચ તેણે કે શાન્તિએ કોઈએ એ સાચું માન્યું પણ નહિ હોય. પણ આ જગત, જ્યાં માનવ ચૈતન્ય પણ જડ દેહને વળગી જડ યર્ષ ભાવે છે, જ્યાં સ્વજનો પણ એકબીજાને નથી સમજતાં, નથી સમજી શકતાં અને નથી સમજાવી શકતાં, ત્યાં આવા નવા સંબંધ સિવાય આ ત્રણ જીવાત્મા ભેગા યર્ષ શકે એમ નહોતું એટલું તો નક્કી!

[કોઢરની વાર્તા પૂરી થતાં ધનુભાઈ બોલ્યા: “શામારા બહેન, વાર્તા બહુ સારી ઉઠાવી.”

પ્રમીલા: પ્રમુખ સાહેબ, હજી મારી વાર્તા અધૂરી છે. વાર્તાનો વધારે રહસ્યમય ભાગ તો હજી હવે આવવાનો છે. માટે હજી મારે ચુપકી જ જોઈએ.

ધીરુબહેન: અરવુ, વાર્તા પૂરી કરો ત્યારે તમે જ કહેજો કે પૂરી થઈ, ત્યાં સુધી કોઈ નહિ બોલે. પ્રમીલાએ આગળ વાંચવા માંડ્યું.]

ધર્મપ્રસાદ વાંચી રહ્યા, અને કાગળ સંકેલી પ્રેમકુંવર સામે જોઈ પૂછ્યું, કેમ બહેન, વાર્તા કેવી લાગી?

પ્રેમકુંવર: તમારી વાર્તાની પરીક્ષા મારે કરવાની નહોતી. બાલીને કરવાની હતી. કેમ બાલી, તમને વાર્તા ગમી લાગતી નથી. કંઈ ઉલ્લાસમાં આવ્યાં દેખાતાં નથી.

ધર્મપ્રસાદ: વાર્તા તો ગમગીન કરે એવી છે એમ મેં પહેલેથી કહ્યું હતું, એટલે એ જો ગમગીન થઈ હોય તો મારી વાર્તા સફળ થઈ એમ હું ગણું.

ધીમતી: નહિ હું ગમગીન નથી. પણ સાચું-કહેજો આમાં માલતીનું પાત્ર લખ્યું છે તે મારા ઉપરથી જ લીધું છે કે નહિ? સાચું કહેજો.

પ્રેમકુંવર: અરે આ તે તમે શું બોલો છો બાલી? ‘હું તે એક વરને પરણી છું કે બે?’ એવું વાક્ય તમે બોલ્યાં હો એવું હું સ્વપ્ને ચે માતું નહિ.

ધર્મપ્રસાદ: મારે તો માનવાનો પ્રશ્ન જ નથી. હું કહું છું કે એ કોઈ દિવસ એવું બોલી નથી.

ધીમતી: હું બોલી છું એમ નથી કહેતી. માલતીમાં તમે મારો જ સ્વભાવ કહ્યો છે. કેમ ખરું કે નહિ ?

ધર્મપ્રસાદ: એટલે ઇન્સેનની પત્ની જેમ તેનાં કેટલાંક પાત્રોમાં અમર થઈ છે તેમ તારે પણ મારી કૃતિઓમાં અમર થવું જ એમ ને ?

ધીમતી: નહિ દોડી હોય તમારી અમર કૃતિઓ ! મારું તો એમ કહેવું છે કે તમારામાં નવો સ્વભાવ કદપવા જેટલી સર્જકતા જ નથી. હું નજીક પડી, એટલે મારો સ્વભાવ લઈને લખો, ખીનું શું કરો ?

ગ્રેમકુંવર: ભાભી તમે ય જખરાં છો ! પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવો કેમ ?

ધીમતી: નહિ પૂછો. કહો, સાચું કહો.

ધર્મપ્રસાદ: વાત તો સાચી છે.

ધીમતી: કેમ બહેન. હું કેવી વરતી ગઈ !

ધર્મપ્રસાદ: એ તો તારી ગમગીની ટાળવા મેં હા પાડી !

[આટલું વાંચી પ્રમીલાએ હેવટ એટલું પણ વાંચ્યું “ રચનાર પ્રમીલા ” અને પછી કાગળો બંધ કરતાં બોલી: “ હવે તમે વાર્તા ઉપર ટીકા કરો.”

મેં કહ્યું: “ બહેન આ ધનુભાઈની વાર્તા શી રીતે ચોરી એ જ વાત કરો ને.”

પ્રમીલા: “ આપણા નિયમોમાં વાર્તાની ટીકા કરવાનું છે. તે કેમ મળે તેનો ઇતિહાસ કહેવાનું નથી. ”

ધનુભાઈ: “ સાંભળો ત્યારે હું ટીકા કરું છું. એક સોની હતો. તે મરવા પડ્યો.”

પ્રમીલા: “આતો ખીજ વાર્તા થાય છે, ટીકા નથી.”

ધનુભાઈ: “ ટીકાએ વાર્તા કહેવાનો હક્ક છે. પહેલાં ટીકા રૂપે મેલદિલમાં એક વાર્તા આવી હતી.”

ધીરુબહેન: “ હા. વાર્તા પણ ટીકાએ કહી શકાય.”

ધનુભાઈ: “ ત્યારે આગળ કહું છું. તે સોની મરવા પડ્યો. પણ કેમે કર્યો જીવ ગય નહિ. તેના દિકરાએ કારણ પૂછ્યું સોનીએ કયું: ‘ બેટા, મેં આજ સુધી ઓછાવતા સોનાની ચોરીઓ કરી છે. તું બધા સોનાની ચોરી કરવાનું પણ લે તો મારો જીવ ગને ગય. દિકરાએ પાણી મૂક્યું ને સોનીનો જીવ ગયો. હવે રાત્રી ગુમચ્યા કરવા નીકળેલો તેજુ આ સાંભળ્યું ને તેને પારખું બેવાનું મન થયું. તેજુ થોડા દિવસો પછી સોનીના છોકરાને દરબારમાં બોલાવ્યો ને સોનાનો મોટા દાથી ધડવા દરબારમાં કામે બેસાડ્યો. તેના પર ચોટ્ટી મૂકી. આવતાં ય તપાસે ને જતાં ય તપાસે. રાત્રીને એમ કે આખા દાથીની શી રીતે ચોરી કરશે. બે વરસે દાથી પડાઈ રહ્યો. એટલે સોનીએ રાત્રીને કયું: ‘ મારે આ દાથી ગેરૂથો ધોવો જોઈએ ને દાગીનો મોટો છે એટલે પાણી પણ લાંબું જોઈએ. એટલે આપનાં માથાનો સાથે ગામ પાદર તથાવ છે ત્યાં મોકલાવો.’ રાત્રીએ તથાવમાં દાથી મુકાવ્યો. અને જ આઠ કલાક

સુધી સોનીએ તેને ગેરુથી ખૂબ ધસીને સાફ કર્યો. પછી રાજનાં માણસો પાસે ઉપડાવી પાછો રાજમહેલમાં આવ્યો. હાથી આવી રહ્યા પછી રાજએ તેને બોલાવીને બાપ પાસે લીધેલા પશુની વાત પૂછી. સોનીના ઓકરાએ કહ્યું: 'રાજજી ગુનો માફ કરો તો કહું.' રાજ કહે 'જા માફ. કહે.' સોનીના ઓકરાએ કહ્યું: 'અહીં દિવસે જોડલો સોનાનો હાથી ધડતો તેટલો જ રાત્રે જાનો મારે ઘેર પિત્તળનો હાથી ધડતો. અહીં હાથી ધડાઈ રહ્યો તે જ રાતે મારે ઘેર હાથી તૈયાર કરી રાતોરાત તળાવમાં મૂકી આવ્યો હતો. અને સોનાનો હાથી તળાવમાં મૂકી અહીં પિત્તળનો આવ્યો છે. આપને તપાસ કરાવવી હોય તો કરાવો. તળાવમાં આવ્યો સોનાનો હાથી પડ્યો છે.' રાજએ તપાસ કરાવી સોનાનો હાથી મગાવ્યો ને સોનીના ઓકરાને એ હાથી બક્ષિસ કર્યો.

પ્રમીલા: "આ પશુ ટીકા હોય તો, વાર્તા કહું, રીતે લીધી તે વિશે છે. એ વિષય તદ્દન અપ્રસ્તુત છે."

મેં કહ્યું: "એ વિષય તદ્દન પ્રસ્તુત છે. આપણા નિયમો પ્રમાણે વાર્તા કહે તે પાકા સભ્ય બને છે. આ વાર્તા ચોરેલી છે એટલે તેનો પ્રમીલા બહેનને લાભ ન આપી શકાય."

પ્રમીલા: "પણ હજી સુધી ક્યાં કાઈએ કહ્યું છે કે વાર્તા ચોરેલી છે."

મેં કહ્યું: "કેમ ધનુભાઈએ શું કહ્યું ત્યારે?"

પ્રમીલા: "તમારી ભૂલ થાય છે. ધનુભાઈ તે કહી સાહિત્યચોરીની વાત કરે? અત્યાર સુધી મેં પણ જ્યારે જ્યારે એવી વાત કરી છે ત્યારે ત્યારે તેમણે મારી મશકરી કરી છે. હવે એ એવી વાત કરે તો માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એમ સિદ્ધ થાય કે સાહિત્યચોરી પકડવાની વૃત્તિ એમનામાં ગૂઢ રીતે હતી માટે તે હમેશાં મારી એવી વૃત્તિની નિન્દા કરતા."

મેં કહ્યું: "હાં ત્યારે એનું સાદું વાળવા આ ચોરી કરી છે એમ કે?"

ધીરુબહેન: "પ્રમીલા બહેને કહ્યું છે તે ખરું છે કે જ્યાં સુધી માલીક ચોરી થયાનું બહેર નથી કર્યું ત્યાં સુધી એ સુદા ઉપર પણ ચર્ચા નહિ થઈ શકે."

ધનુભાઈ: "ત્યારે મેં સોનીની વાર્તા શા માટે કહી?"

ધીરુબહેન: "એ વાર્તા એ જ તમારું વક્તવ્ય છે?"

ધનુભાઈ: "ત્યારે નહિ?!"

ધીરુ બહેન: "બસ ત્યારે થયું એ વાર્તામાં છેવટે રાજ હાથી બક્ષિસ કરે છે તે પ્રમાણે તમે પણ એ ચોરાયેલી વાર્તા બહેનને બક્ષિસ આપી એટલે એમને એ વાર્તા કહેવાનો હક્ક છે એમ હું ઠરાવું છું. અને તેમાં તમને કશું નુકસાન નથી. તમારે તો આમેય પેલી એ મિત્રોની વાર્તા લખવાની જ છે. એ લખશો ત્યારે તમે પાકા સભ્ય થઈ શકશો."

ધનુભાઈ: "આ પણ ભારે ન્યાય ભાઈ!"

આર્ય વિધવા

(વચંતતિલકા)

ગંગાસ્વરૂપ વિમલા વિધવા નરું હું
સંસાર પાવન કરંત વિભૂતિ છે તું;
તું તો તપસ્વિની મતો કપરાં નિષેવી
છે શાંત, દાંત, શુચિતાઘટી વંદનીયા. ૪

સિદ્ધાસને વિજનમાં મુનિ બ્રહ્મજ્યોતિ—
ધ્યાને, શુદ્ધામર્દી રૂપે અવધૂત યોગી
જડી સમાધિમર્દી; તું અર્દી અગ્નિ સેવી
સંસારના તિમિરમાં દ્યુતિલેખ જેવી. ૮

(શાલિની)

પ્રાણાયામે પ્રાણની વાસનાના
વેગો રોકે રાજયોગી નિરાજા,
બહાલાની તું ફૂલ જેવી સ્મૃતિની
ફૂણી ધારે વાસના ગંધ દારે. ૧૨

(મિત્ર હપમતિ)

દિને તવાર્ધ તપનાતપોથી
જેવી સુહાલી વિધુલેખ માંખી,
તેવી વિયોગાનલમાં નહાલી
વિભૂતિ-છાઈ તવ શુભ કાંતિ. ૧૬

આકાશગંગા જ્યમ આલને પટે
નિશાંધકારે શુચિ ભાત પાડતી,
તેવી જ સંસારની ચોકરાત્રિના
ભાલપ્રદેશે વિધવા વિરાજતી. ૨૦

તારે કપાળે નહિ કંકુ-ચાંદલો,
છે ભાલમાં આડ તપોવિભૂતિની;
ન રંગશીની તવ અંગ સુંદરી,
શરી-વિહાણી રજની સમેાવડી ! ૨૪

નથી કરે કંકણ કંકણતાં,
ન નૂપુરો ઝંકૃતિઓ મથાવે;
વિપ્રટ્ટી થાતાં સરિતા સમુદ્રથી
ન મર્મરે, મૂક વ્યથાતલે ગરે. ૨૮

ઊડી સુખેથી ગઈ પૂર્વમાં ઉપા,
તારાવણી તારકતા નલે ગઈ,
મંદાકિનીના ધવલાંગભંગમાં
લાવણ્યલીલા તવ ઉલ્લસી રહી. ૩૨

ભામા જતાં પ્રાણ-વસંત કેરી
પત્રો અને પુષ્પવિલાસ શોભા
યથા વિલુપ્તા શિશિરે થઈ જતી
આભૂષણો તેમ જતાં તને તણ. ૩૬

રસો બધા નીરસશા બની ગયા !
રસાત્મનું દેવત રે ઊડી ગયું !
રોમાંચકારી સુખ નંદને જતાં
ધણેલ રેતીરણુ ખેડવું રહ્યું ! ૪૦

(અનુક્રમ)

જિંદગી તાલ્યરી હાવે શૃંગારરસરિક્ત કો
કવિતા શી:—રહ્યા શાંત, કરુણ રસ માત્ર બે
દેહ દુર્ગંધની શમ્યામાંના, આત્મની સેજમાં,
સ્વામીને પધરાવી, તું સ્નેહના શુદ્ધ ફૂલના ૪૪

સુગંધી વીંઝણે વાયુ દાળે પાવિત્ર્યને કરે,
મોતીકાંની ગૂંથી માળા પહેરાવે કંઠ કંઠને.
સ્વપ્નાં તારાં શીળી ચંદ્રીસમાં આકાશમાં નરે,
સ્નેહના સ્વર્ગમાં સ્નેહી જ્યાં સુધાપ્યાલીઓ ભરે. ૪૮

ચંચલા મૃદની લક્ષ્મી મરી તું વદને શ્રુતિ
સ્વેત પદો વિરાજેલી બની શાંત સરસ્વતી.
અણુએ અણુએ તારે જવલંત નેત્ર શંભુનું
સદા પ્રહલ્લુ રહી ભરમીભૂત કામ બનાવતું. ૫૨

સૌમ્ય પાવિત્ર્યની સ્વેત આભાએ અંગ તાહારાં
શોભે જેમ હિમાદ્રિનાં શૃંગો ઉત્તુંગ ઉજળાં.
લક્ષ્મિની ભાવના તારાં લોચનોથી ઝરે સદા,
મંત્રો મર્મરતા તારે અધરે જપયોગના. ૫૬

ધોર આ વિધ્યોદેરા વને તું તો દવાગિરી
ચંડી, બિંડી જડો સાથે પાપનાં જૂથ જાળતી.
વિયેળી ગીતડાં ગાતી તારી જીવનની નદી
વહાવે તું જગે,—આહે રણને શું લીંજવવા ? ૬૦

લીંજે કે ના લીંજે તો યે તું તો નિષ્કામ ભાવથી
આ ખારા પટમાં તારાં મીઠડાં જલ રેલતી.
સ્મશાને શાંતિ શોધે છે, ચિતાગ્નિએ ચડી સતી
દેહની વાસનાઓના દોરમાંથી સરી જતી; ૬૪

કિંતુ જીવન તારું તો અહોરાત્ર ચિતાસમું;
ખળે છે, વાસનાઓનો વંશવિસ્તાર જાળતું.
દુઃખના દરિયા ઢેરી નિત્ય અંજલિઓ ભરી
જઠરે તું શમાવી દે મહાભાગ અગસ્ત્યશી. ૬૮

સ્નેહ ના, સુખ ના, શાંતિ ના, પ્રતિષ્ઠા ય ના ઝરે !
તો ય તું ભવસિંધુમાં દેવદીપ સમી તરે. ૭૦

(રાખવિણી)

અરે ઓ સંસારી ! મલિનમતિ ને દાસ રતિનો
ફેવે ફેવે તારે તરવર કરે કામકૃમિઓ,
છતાં તું ધિક્કારે ભગિનીજનનીરૂપ વિધવા ?
હરે છાયા લેતાં શુચિવપુતળી મંગળ પળે ? ૭૪

(અનુરૂપ)

પુણ્ય એ પડછાયામાં વિધવા દેવી પાથરે,
એ છાયાસ્પર્શથી શાંતિ, શિવમંગલ પાંગરે. ૭૬

(પૃથ્વી)

મલાંધ જગલોચનો નિરખી ના શકે તાહારાં
પવિત્ર મહિમા, સુપાવન ન તાહારાં દર્શનો
કરે પ્રણતમસ્તકે, મદનમત્ત એ આંધળા
પ્રહાર ધરતા તને કઠણ, તો ય તું તો દામા— ૮૦

મથી સ્થિર સહે બધું ય અપમાન; આશ્વાસનો—
 થકી ય અહીં વચ્ચિતા, જલદ અશ્રુ નિતારતી,
 દુઃખે સમસમી રહેલ લિંબવંત એકાંતને
 જૂલે સકલ જૂલણે સુખતણા ભૂલીને તને, ૮૪
 વિલાસતણી ફરતા પદતલે તને ફેંદતી;
 દયાવણ કુનીતિદોર લઈ ઘોર લેકો તને,
 શુભામ સરખી ગણી સજડ બંધથી બાંધતા,
 નિરાશ ઉર તાહારું હૃદયહીણ રૂઢિતણી ૮૮
 બસૂર શ્રુતિખેદકારી જડ શેલ ચક્રી મહી
 ધૃણા વગર પીસતા, પરમ ત્યાગની મૂર્તિશી,
 તું દુઃખદરિયાવમાં નિજ શરીરને અર્પતી;
 ન દોષ જગનો કદી, નિજ લલાટનો કાઢતી,
 ધીરે નયન મીંચતી પ્રણયના મહાધ્યાનમાં,
 સમાધિમહીં જાગતી મિલનના મીઠા ગાનમાં. ૯૪
 હજાર તુજને પવિત્ર વિધવા નમસ્કાર હો !
 લગાર તુજ આશિષો—ઝરત હસ્ત માથે ઠરે !
 પવિત્ર તવ સ્પર્શથી મુજ પવિત્ર કાયા બનો,
 પ્રસાદ તવ પુણ્યનો સહાર અંતરાત્મા ભરે;
 અખંડ શ્રુચિતાતણાં જલ વહંત મંદાકિની,
 નમું હું વિધવા ! તને, વિમલ જ્યોત આ લોકની !*૧૦૦

પૂજાલાલ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

[સમશ્લોકી અનુવાદ-મનનિકા ટીકા સાથે]

કર્તા: બલવન્તરાય દસ્તાગુરુરાય ઠાકોર

(કારતકે અંક પૃ. ૮૮ થી ચાલુ)

માલવિકાગ્નિમિત્ર કાલિદાસનું પહેલું નાટક ગણાય છે. આ તર્કના સમર્થનમાં એક દલિલ એ પણ આપી શકાય કે આ નવો નાટકકાર નાટ્યકલાની પરિભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા એટલો હિત્સુક છે કે રચાતે રચાતે તેનો નિર્દેશ કરવાનું તે ચૂકતો નથી. ગણદાસના મુખે નાટ્યનું વર્ણન, હલિકનો પ્રયોગ, તેની ચર્ચા અને ચોથા અંકમાં-ચિત્રમાં રાજાને ધરાવતી તરફ જોતો જોઈને માલવિકાને થતી અસુખાનું વર્ણન પણ નાટ્ય કલાની પરિભાષામાં આપ્યું છે. આજ કારણથી આ નાટકની ચર્ચામાં નાટ્યકલાની પરિભાષા અગ્રસ્થાન લે એ સ્વાભાવિક છે. ઠાકોરસાહેબે સંશોધનસમૃદ્ધ મનનિકા આપી છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યા પછી પણ નાટ્યપરિભાષાના સંશોધનની માગણી કરીએ છીએ તે, અમ જુવાનોમાં કૃતચતાની લાગણી નથી માટે નહિ—તેઓ પોતે મનનિકામાં બાળકો, યુવાનો અને પશુઓને કૃતચતાના અભાવ માટે એક વર્ગમાં મુકે છે—પણ ઠાકોરસાહેબ જેવા સંશોધક પાસેથી વધારે મેળવવાની દૃષ્ટિએ. આથી પરિમાનિકા માલવિકાની પરીક્ષાનું જે શ્લોકમાં પરિણામ જણાવે છે તેમાં વધારે પ્રકાશની આશા રાખીએ છીએ. પણ હાલનું-શ્લોકનો અનુવાદ મૂળ જેટલો વિશદ રહેતો નથી:

ચક્ષુરન્તર્નિહિતવચનૈઃ સૂચિતઃ સમ્યગર્થઃ

પાદન્યાસો લયમનુગતસ્તન્મયત્વં રસેષુ ।

શાસ્ત્રાયોનિર્મુદુરમિનયસ્તદ્વિકલ્પાનુવૃત્તૌ

માવો માવં નુદત્તિ વિપયાદ્રાગચન્ધઃ સ એવ ॥

અંગાંગોની પદ પદ તણા અર્થમેળે છટા જ્યાં

હાવે ભાવે તનમયપણું નૃત્ય ચિત્ર-દ બિમ્બી;

મુદ્રા મુદ્રા મુદ્ર સરિજતી ભાવ ભાવકમે ને,

કંઠાસ્પદ્મકરપદ સુસંવાદિ-તે રાગબન્ધ !

આ અનુવાદમાં 'અન્તર્નિહિતવચનૈઃ' " જાણે કે અંદર વચન-શબ્દો મુકેલા હોય તેવા અંગાંગો"—માં રહેલી ઉત્પ્રેક્ષા આવતી નથી તે ખટકે છે; શ્લોકનું સૌન્દર્ય અનુવાદમાં આણું ધસ જાય છે; 'માલવિકાનાં' એવો અર્થ એટલી સમર્થ રીતે સૂચવતાં હતાં કે જાણે ભાવતાં ન હોય ! '—આ ભાવાર્થ અનુવાદમાં વધારે સ્પષ્ટ થાય એવી આકાંક્ષા

રહી જાય છે. આ જ પ્રમાણે 'કંઠસ્ય દ્રક્કરપદ સુસંવાદિ'માં પાદન્યાસો લયમનુગત.માં જે સ્પષ્ટતા છે તે આવતી નથી. "હાલેભાવે તનમયપણું" 'રસેષુ તન્મયત્વં'ના અધૂરા અનુવાદ છે.

'શાખાથોનિ' પારિભાષિક શબ્દ છે તેનો મનનિકામાં ખુલાસો નથી. ભરતે ૭ પ્રકારનો શારીર અભિનય બતાવ્યો છે તેમાં શાખાનો ઉલ્લેખ છે: વાક્ય, સ્ત્રા, અંકુર શાખા, નાટ્યાયિત, નિવૃત્ત્યંકુર. (માલવિકાના અભિનયમાં આ ૭એ અંગો. લગભગ ઘટ્ટી શકે છે.) તેમાં શાખાનો અર્થ:

યસ્તુ શિરોમુખજહ્વોરુપાણિપદૈર્યથાક્રમં ક્રિયતે ।

શાસ્ત્રાદર્શિતમાર્ગઃ શાખામિનયો બુધૈર્જેયઃ ॥

(અ. ૨૪. શ્લો. ૪૫. ભ. ના. C. S. S.)

શિર, મુખ, જંઘા, ભરુ, પાણિ અને પાદવડે ક્રમ પ્રમાણે શાખાથી જેનો માર્ગ બતાવેલો છે એવો જે અભિનય કરાય છે તેને બુધોએ શાખામિનય ગણવો. 'શાખાથી જેનો માર્ગ બતાવેલો છે' તેમાં શાખાનો શો અર્થ કરવો? ડાળીના હલનચલન પ્રમાણે? ડાળી જેમ શિરથી હાલતું શરૂ કરી ઠેક રકથ સુધી હાલે તે પ્રમાણે આખી દેહ. ડાળીનું નૃત્ય? અથવા શાખા એટલે એક શુરશિખરપ્રદાય અને તેમાં આચાર્યે બતાવ્યા પ્રમાણે?

પાછળથી 'શાખા' શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં વપરાયો લાગે છે. શાસ્ત્રૈવ આંગિક અભિનયના બેદો શાખા, અંકુર, અને નૃપ એમ ત્રણ બતાવી શાખાનો અર્થ 'વિચિત્રા કરવર્તના' કરે છે: એટલે કે હાથનાં સુંદર હલનચલન. કાલિદાસે આ શ્લોકમાં શાખામિનય શબ્દ ભરતના વ્યાપક અર્થમાં વાપર્યો લાગે છે; અને એ રીતે 'તદ્ વિકલ્પ' એટલે શાખામિનયના વિકલ્પો, શિરથી તે પાદ સુધીના યથાક્રમ કરવાના વિકલ્પો, એમ અર્થ ઠીક બંધ બેસે છે; અને એક અંગમાંથી બીજા અંગના સંક્રમણમાં ભાવોનું અનુસંધાન છે. વિષયાદ્રાગચન્ધઃ સઃ ઇવન્ધ્યા ભાગનો અર્થ સંક્રાન્ત છે. હું એવો અર્થ સ્વયં બું કે વિષયના કારણથી એટલે વસ્તુના કારણથી આ અભિનય જ રાગબન્ધ છે: એટલે કે ગીતમાં જે વસ્તુ ગવાય છે તે જ અભિનય બતાવે છે અને તેથી જેમ અંગોમા વચન છે તેમ આ આખો અભિનય જ રાગબન્ધ છે, ગીત છે.

*

*

*

ઉપરના શ્લોકની ભાવાર્થશ્રમતા વિષે ટીકા કર્યો પછી કહેવું જોઈએ કે શ્લોકબન્ધની દૃષ્ટિએ તે પ્રો. હકિરની સિદ્ધહસ્તતાનો નુસુનો છે. આવા અનેક દાખલાઓ આ અનુવાદમાં મળી આવશે. પહેલાં થોડાક આપ્યા છે છતાં બીજા આપવાની લાલચ ધાય છે. અર્થમાં થોડાક ફેરફાર હોવા છતાં નીચેના સાંભળો: (નેપ્થમાં મંગીતનો પ્રારંભ થતો સાંભળી પહોંચના કૌશિકી—અંક ૧).

પ્રહર્ષિણી

માયૂરી સ-ગખમ માજના ધુમે આ,
ગર્જન્તો ધન ગણિ નાચતા સુકપટો
ઉત્કપટે મુરજ રવે રવે ટહકે;
—આઘ્રીદે મદલદરે ભરે ઉરોને !

અથવા અંક ૨ માં અભિનય કરવાની તૈયારીમાં છે તે ક્ષણે માલવિકાને રાજ્ય વર્ણવે છે તે સાંભળો:

૨ા—(સ્વગત) અંગાંગનિર્મલશ્ચ !

સાદૃશ્યવિકીરિત

દીર્ઘાક્ષી, શરદિન્દુતુલ્ય વદન, રક્તધો ઢળેલા, હરે
સંક્ષિપ્તોન્નત છે સ્તનો સુદૃઢ, તો પાસાં ઉતારેલ શાં !
બહેંતી કમ્બર, તો નિતમ્બિ જઘનો ! પાદાંગુલિ બંકિમાઃ
સુસ્મિલકૃતિ જોમ હો નયવવી, તૃત્યક્ષમા તેહવી !

અથવા આ જ અંકને અન્તે મા. નું તૃત્ય પૂરું થયા પછી હરદાસનું કામ તપ્તા ઉપર તપાસવાની જરૂર ન હોવાથી તે અટકાવવા કવિ તેપથ્યમાં વૈતાલિક મુખે મધ્યાહનું વર્ણન શ્રુકે છે તે સુણો:

—દેવશ્રીતો જય । મધ્યાહ્ન થયો. જુવો આ—

સમ્બશ

પત્નીમાં દીર્ઘિકાનાં,
લહરત નયને હૃંસ જાયે ભરાતા,
મહેલે ગોપાનસીઝો
અતિશય તપતાં ઊડિ આલ્યાં કપોતો;
વાપી ચાકે ઉડીને
જળલવ પડતાં, મોર ટોળાં ભમે ત્યાં,
હસે ઉગ્રે સમગ્રે,
તૃપતિ ગુણમયે આપશો, સૂર્યરાગે !.

અથવા કાકેર સાહેબનો પ્રિયવૃત્ત પૃથ્વી વાંચો:—

માલવિકાએ અગ્રોકનો દોહદ પાદલતાથી પૂરો કર્યો છે એટલે રાજ્ય સાંભલાપ—

પૃથ્વી

અગ્રોક સિધ માન તેં ચરણપદ્ય ગોરી તણા
મુશોભિ વળિ અંઝરે મુખરની કુણી લાતનાં,
અને ઝટ ધરે ન જો કુસુમદાળ, તો તો વૃથા
વિલાસિ મદનાતુરો સમ ધર્મ જ તેં દોહલ.

અથવા રાજ ધરાવતીને ફેસલાવે છે ત્યારે—

અપરવશ

હું પરિમિત તણી તિરસ્કૃતિ
‘શક’ કહીને, દયિતે, કરે બલે;
પગ પડિ રસના રડત શું,
ઉચિત તિરસ્કૃતિ, ચણિ તેહની ?

અથવા એક પ માં પરિમાળિકા હુંટારાઓના બધાનક આક્રમણનું વર્ણન કરે છે તે જૂદા રસના નમુના તરીકે જુઓ:

વસન્તતિલકા

કેદરપદ્મારિ, ખમિવક્ષ વિશાળ બાથે,
માથે મયૂર પિછ ઢાંકત કાન આખા,
ત્રાડન્ત, જાય મગડી શુણુનાર હાંજા,
ઓચિન્તુ બિસ્લદલ આવી પડ્યું અદમ્ય !

આવા અનેક ઉદાહરણો આપવાની લાલચને વિસ્તારભયથી રોકવી પડે છે.

અનુવાદકલાનું આતું પ્રભુત્વ હોવાથી શંકા થાય છે કે જ્યાં જ્યાં તેમને કાલિદાસની કામલ ભારતીને ખડખડા રૂપમાં ઉતારી છે ત્યાં એ સાહિત્રાય હશે ? સાહિત્રાય માનીને કહું છું. ધણીવાર તેઓ સંસ્કૃત અને ઇતર શબ્દોના સમાસ કરે છે તે કર્ણુકહુ લાગે છે,— તેઓ પોતાની કવિતામાં કરે છે ત્યાં નિર્વાલ અને સમર્થનીય ગણાય; પણ કાલિદાસની કવિતામાં તો કષ્ટક રૂપ લાગે છે. વળી કેટલીક વાર સૌમ્ય સંસ્કૃત શબ્દોનું વાતાવરણ જામતું હોય ત્યાં એકાદો, પથરાની માફક પડતો તળપદો શબ્દ ક્ષોભ કરી નાંખે છે. તળપદા શબ્દો સામે તો મને મુદ્દલ વાંધો નથી, બિલ્લો ‘યોગ્ય સ્થળે તેની હિમાયતી કરનારો છું. પણ કવિતામાં શબ્દો, અર્થ જણાવવાનું જ ફક્ત કામ કરતા નથી. તે અનેક સંસ્કાર-સંબંધીથી મનમાં અમુક વાતાવરણ પણ બિચું કરે છે. આવા વાતાવરણનો ભંગ ન થાય તેનું કવિ ખ્યાન રાખે છે; કાલિદાસ તો ખાસ જ. આવા અનૌચિત્યના કેટલાક દાખલા ટાંકીશ.

અંક ૧ માં ગણદાસ—

વિવાદે દર્શયિષ્યામિ ક્રિયાસંક્રાન્તિમાત્મનઃ ।

યદિ માં નાનુજાનાસિ પરિત્યક્તોસ્મ્યહં ત્વયા ॥

તાલીમતુલના માટે ‘શિષ્યા પ્રદર્શવા ચહું
રજા, દેવિ, ન છો તેની, રજાવાં છ તો મ્હને.

આમાં 'તાલીમ તુલના' વિલક્ષણ લાગે છે, તેમ જ 'રઝળાવો છ' પણ એવું જ. એ જ પ્રમાણે અંક ૨ માં—'વલણ ન મુજ બણી ધારિણીહાજરીથી'—એ માલિનીની પંક્તિમાં 'ધારિણીહાજરીથી' એ સમાસ વિચિત્ર છે. પણ આવા મતભેદના અવકાશવાળા દાખલા છોડી દઈ બીજો એક દાખલો ટાંકું છું. અંક ૩ માં રાજ માલવિકાનું વર્ણન કરે છે. એમાં 'સમુદ્રતં કુચયોઃ' નો અનુવાદ 'ઉપસત કુચદિગ્ધાણુ' કર્યો છે તેમાં 'કુચદિગ્ધાણુ' શબ્દપ્રયોગ વિષે શું કહેવું? કાલિદાસની નાજરક રીત કાષ્ઠવાર અનુવાદમાં કેટલી ગ્રામ્ય થઈ જાય છે તેનો એક દાખલો ટાંકું: રાજ (અ. ૪ માં) શરમાતી માલવિકાને કહે છે:—

પરિગૃહાણ ગતે સહકારતાં

ત્વમતિમુક્તલતાચરિતં મયિ ॥

નો અનુવાદ

સહચરી બનઃ ભોગરવેલથી,

વળગી તું પડ હું સહકારને.

આમાં 'વળગી તું પડ' જેવા શબ્દો કાલિદાસનો નાપક બોલે છે એ માનવામાં આવતું નથી !

યતિભંગ વિષે પ્રો. ઠાકોરે એક મતપરંપરા ચલાવી છે. તેા પણ અં. ૩, ૪. ૩૬માં નીચેની મંદાકાન્તાની પંક્તિમાંનો યતિભંગ અસહ્ય છે.

'હાથેળી, પ્રેમલ, તન બધે એ રહે ફેરવત્.'

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આતું અરુચિકર થોડું છે, જો કે ત્યાં ત્યાં આવે છે ત્યાં અનુવાદની મજાને નુકશાન થાય છે.

પ્રો. ઠાકોર નિવેદનમાં જણાવે છે: "મૂલ અને અનુવાદ બંને સાથે સાથે વાંચીને સરખાવો: એવા વાચકો જ મહારા ઉત્તમ વાચકો. તથાપિ, કેવળ શુજરાતી ચોપડી લેજે વાંચનારને પણ રસ પડશે, એવી આસા રાખું છું" મેં આ કૃતિને બંને રીતે વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બંને રીતે વાંચતાં મને એકંદરે એ સમર્થ કૃતિ લાગી છે.

મનનિકા વિષે થોડુંક કહી સમાલોચન પૂરું કરીશ. મેં પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે કે મનનિકામાં પ્રાચીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચા છે. પોતે જ પરિશિષ્ટ ૧ ના અન્તે કહે છે તે પ્રમાણે "આવી ચર્ચામાં સ્થલે સ્થલે મતભેદ કુદરતી." આમ છતાં મારા જેવા વિદ્યાર્થીઓને એમાંથી ઘણું નવું જાણવાનું મળે છે. ઉ. ત. પ્ર. ૪ અંક ૪૯ માં અંકગ્યવસ્થામાં જે સૂચન છે તે પ્રયોગરસિકાએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. સંસ્કૃત નાટકોના અભ્યાસમાં આ દષ્ટિ નહિ રહેવાથી ઘણી ખામી આવી જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર ઉપર 'દિકેન્દ્રી અને ત્રિકેન્દ્રી દર્શ્યો' ની મનનિકા પણ ધ્યાન-પૂર્વક વિચારવા જેવી છે. તેઓ મથાર્થ કહે છે: "નાટક તો નાટ્યકલાની દષ્ટિએ કસાય. એ જ વક્તવ્ય છે. નાટકની કસોટી માટે માત્ર કાવ્યદષ્ટિ અપૂરતી છે." મેં અભિનય આદિની ચર્ચા વિષે જે કાંઈ કહ્યું છે તે પણ આ દષ્ટિએ જ.

૫. ૧૯૩ ઉપર બ્રહ્મ પાકને સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે સમર્થ રીતે થયો છે. બ્રહ્મપાકને કેટલે અંશે સુધારી શકાય, કલ્પિત પાક ક્યાં ચુકવો ઉપપન્ન અને સચુક્તિ

કહેવાય, સંશોધકની ફરજ મળેલા પાઠોમાંથી ભાવાર્થ કાઢવાની છે કે કલ્પિત ભાવાર્થ પ્રમાણે પાઠો યોજવાની છે ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો ખૂબ જીહ્વાપોહ થવાની જરૂર છે.

૫. ૧૯૭ ઉપર હાસ્યની ચર્ચા કરતાં તેઓ કહે છે “સંસ્કૃત નાટકોમાં ઘણું ઠેકાણે હાસ્ય આમ શુરૂ થતાં જ પાછું ગમ્ભીરતામાં ફરી જાય છે, બીજાની ચંદ્રલેખા જેમ રાતમાં ! જેની વાણી સંસ્કૃત, તે સાહિત્ય અને તે પ્રગ્ન ક્યારે નવજુવાન હશે, ક્યારે કિશોર હશે, કશે પત્નો જ લાગતો નથી” ઇત્યાદિ. અંગ્રેજી નાટકોની—ખાસ કરી શેક્સપીઅરના નાટકોની તુલનાએ સંસ્કૃત નાટકોમાં હાસ્ય ઓછું ખરું ! પણ ગ્રે. કંકાર કહેવા માગે છે તે અર્થમાં નહિ. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં શરમાળ માલવિકા પણ રામને એક પ્રસંગ યાદ આપી કહે છે: “જે નિર્ભય છે તેમની પોતાની સમવસ્થા ભદ્રિનીની હાજરીમાં શી થાય છે, તે મેં નજરે નજર જોયું છે !” આવા અનેક દાખલા આ નાટકમાં પણ છે. વિદૂષકની ઉક્તિઓમાં તો છેજી, આખા સં. નાટકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ સ્વપ્નવામવદતાદિ નાટકયકમાં અને મૃત્યુકટિક વ્યાદિમાં પુષ્કળ ઉદાહરણો મળશે. આ ઉપરાંત ભાણુ અને પ્રહસનમાં તો હાસ્ય સિવાય બીજું કશું હોતું જ નથી. સંસ્કૃતભાષામાં હાસ્ય કેમ નિષ્પન્ન થાય છે તે જાણવા ચદ્રક વ્યાદિના ભાણે “ચતુર્ભોણિ” નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે જોવાં; અથવા ભગવદગ્ન્યુકીય જોવું. આમાંનો કેટલોક ભાગ આજે આપણને ન મળે તેનાં કારણો જૂદાં. એટલે સંસ્કૃત ભાષા વાપરનારા નવજુવાન ક્યારે હતા એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. આપણી પ્રગ્નમાં નવજુવાની તો જ્યારથી આ અતિસુધરેલા રાજ્યે આપણને હથિયાર વિનાના બતાવ્યા ત્યારથી જ ઓસરવા માંડી છે; અને હાસ્ય તો શું, કાઈ પણ રસ જીવનમાંથી સાચી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ તેની શંકા છે ! અસ્તુ.

આ સિવાય મનનિકામાં ચર્ચેલા બીજા મુદ્દાઓ વિષે મતભેદ છે. તેમાંના એક એ ચર્ચા કર્યા વિના ફક્ત જણાવીશ.

૫. ૧૦૮. ૭, કાલિદાસનો વિચાર મિનાર—કાલિદાસમાં ક્ષત્રિયો માટે ચતુર્થ આશ્રમ નથી. “રાધવ અને પૌરવ રાજર્ષિઓ માટે પણ કાલિદાસ શું નિરૂપે છે ? એવા રાજર્ષિઓ માટે પણ જાયામાં જાંચો આશ્રમ વાનપ્રસ્થ, ચતુર્થાશ્રમ ભૈશ્ય ગુરુપદ અને જીવન્મુક્તિ એવા ક્ષત્રિયો માટે પણ કાલિદાસની સંસાર ચિત્રમાલામાં નથી. વર્ણનામ્ ગુરુર્બ્રાહ્મણ એવ, —જેમ મનુસ્મૃતિમાં, તેમ કાલિદાસમાં પણ.” આ વિધાન ખરેખર ચોંકાવનારું છે. રઘુવંશમાં શૈલવેન્મસ્તવિદ્યાનામ્—થી જે શ્લોક શરૂ થાય છે અને—યોગેનાન્તે તતુત્પન્નમ્—થી પૂરો થાય છે તેનો શો અર્થ સમજાવો ? તેમાં તો રઘુઓના ચારે આશ્રમો ઉલ્લેખ છે; તે એક વિષે નહિ પણ બધા વિષે !

૫. ૧૧૧-૧૧૪ સુધીની મનનિકામાં અશોક વિષે જે કહેવાયું છે તે એટલું બધું ન સમજાય એવું છે કે તેમાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપવા જોઈતા હતા. અત્યારે જે પ્રમાણો જાણીતા છે તે ઉપરથી તો અશોક વિષે એવો મત જ પ્રવર્તે છે કે તે સર્વધર્મમહિષ્યુ હતો. “બૌદ્ધ ધર્મી રાજસત્તાનો અસહ્ય શૂલમ્” અને જદલા તરીકે સામો બાહ્ય સત્તાધારીઓએ કરેલો ખાદો ઉપર શૂલમ્—આ અભિપ્રાય નવીન છે એટલે આકર્ષક છે, પણ પૃત્તિવામાં—

યૂરોપમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટો વિષે એમ બનતું માટે આપણે ત્યાં પણ એવું કાંઈક હોતું જોઈએ, ઇત્યાદિ પૂર્વગ્રહોથી દોરાયેલી કલ્પના સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું નથી !

૫. ૧૦૪-૨ કર્તાની પહેલી નાટ્યકૃતિ કઈ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું એકે બાલ પ્રમાણ નથી. પણ આન્તર પ્રમાણોથી ક્રમ ગોઠવવો હોય તો અત્યારે સ્વીકારાતો ક્રમ યોગ્ય લાગે છે: માલવિકા, વિક્રમ, અને 'શકુન્તલા. પ્રો. ઠાકર 'વિક્રમ'ને માલવિકા પછી મૂકે છે—એમાં સંમત થઈ શકાતું નથી.

આવા અનેક મતભેદનો નિર્દેશ કરી મનનિકાનું મૂલ્ય ઘટાડવાનો ઇશિદો નથી, ઉપર જણાવ્યું તેમ એમાંથી ધણું નવું શિખવાનું મળે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી વાંચકમાં આ પ્રકારનું નિરૂપણ વિરલ હોવાથી મનનિકા આદર્યોગ્ય છે; અને તેમાં રહેલા બૌદ્ધિક પ્રયત્નના કારણે મનન યોગ્ય છે.

અનુવાદ અને મનનિકા બન્ને માટે ગુજરાતનો સાહિત્યરસિક વર્ગ અભાર સાથે પ્રો. ઠાકરને ધન્યવાદ આપશે.

રસિકલાલ છા. પરીખ

૧. શાખાયોગિઃ વરતે ના. શા. અ. ૮માં અભિનયનું સામાન્ય નિરૂપણ કરતાં પણ શાખાનો વસ્તુજ કરેલો છે.

વિભાવર્ચાન્ત યસ્માન્ નાનાર્ચાન્ હિ પ્રયોગતઃ ।

શાલાક્ષ્મીપાત્રસંયુક્તસ્તાદભિનય સ્મૃતઃ ॥ ૭ ॥

અને

તસ્ય [અભિનયસ્ય] શાલા ચ નૃત્તં ચ સયૈવાકુરુ એવ ચ ।

વસ્ત્રાભિનયસ્યેહ વિદ્યેવાન્તિ પ્રયોક્તૃભિઃ ॥ ૧૪ ॥

ભાક્તિકસ્તુ ભવેચ્છાલા ॥

૨. યૂરપમાં જે હવે અને છે તે આપણા પ્રાચીનકાળમાં, ખુબ હવે જેમકે આગમી, તાર, બિજળી, ઈત્યાદિ-એ મતથી પ્રવર્તેલું સંરોધન નહીં હોય છે. તેને જ મળતું પણ વધારે સુધરેલું યૂરપમાં જે રાજ્ય સંસ્થાઓ અને પ્રજાની હતાં તે બધાં આપણે ત્યાં હતાં એ મતથી પ્રવર્તેલું સંરોધન હાલમાં વધારે પ્રચલિત થયું છે. હવે યૂરપની જનતામાં અને પ્રાચીનકાળની જનતામાં માનવચિત્તના સાદૃશ્યની દૃષ્ટિએ ધણું સમાન હોવાનો સંભવ છે એવા તર્કમાં કશું અણુકત નથી. પણ સંરોધનમાં પ્રથમ વિગતની સાબિતી અને પછી અમુક દૃષ્ટિએ તેનો તાત્પર્ય નિર્ણય એ ક્રમ હોવો જોઈએ. આપણા પ્રાચીનકાળમાં 'State religion' રાજ્યના સંપ્રદાયની પ્રજાની ન હતી. આથી ધણી હાની થઈ હશે, પણ એક લાભ પણ થયો છે: ધર્મને બદલે વિગ્રહોનો અભાવ અને જીવનનું આઠાપણું, શોડાક અપવાદો સિવાય. યૂરપમાં રોમન કેથોલીક ધર્મનો રાજ, પ્રોટેસ્ટન્ટની પ્રજાના ધર્મકાર્યોમાં સહાનુભૂતિ રાખે, અથવા એથી જલદું-રોધવા નવાં પડશે, જ્યારે આપણા ઇતિહાસમાં અનેક પ્રમાણોથી તે સિદ્ધ થયેલી હકિકત છે.

ખીલું: વૈદિકો યજ્ઞમાં પશુઓ હોમવા માટે એટલા બધા આતુર હતા કે તેની અટકાયત જીવન માને ? અને તે એટલી હદ સુધીના કે લાજ આવે સામે જીવન કરે ? હિંસા વિનાના યજ્ઞોનો કોઈ અટકાયત કરતું ન હતું !

ચ ચા પ ત્ર

મે. 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી સાહેબો,

થોડાક વખત પર તમારા માસિકમાં સ્વસ્તિક બાબત ચર્ચાપત્ર આવ્યું હતું. નીચેનો ફકરો એ બાબત પર ઠીક પ્રકાશ ફેંકે છે. આપને યોગ્ય લાગે તો પ્રગટ કરશો.

“જર્મનીમાં સત્તાધારી નાઝીપક્ષે સ્વસ્તિકને રાષ્ટ્રીય ચિહ્ન તરીકે રાખવાના બે મુખ્ય કારણો છે. પહેલું એ કે સ્વસ્તિક, જૂનામાં જૂનું “ધાર્મિક” ચિહ્ન હોઈ આર્યોના સૂર્ય દેવતાઓ (Aryan Sun-Gods) ની લક્ષિત સાથે સંકલવામાં આવ્યું હતું. ચિહ્નના હાથો, માનવા પ્રમાણે સૂર્યનો માર્ગ દર્શાવે છે. અને જર્મન માન્યતા એમ છે કે, તેમનામાંના, જેઓની નસોમાં શુદ્ધ રક્ત વહત કરે છે, તેઓ મધ્ય યુરોપમાં આવી વસેલી એક આર્યજાતિમાંથી ઉતરી આવેલા છે.

ખીનું કેટલીક અસહી પ્રજાઓમાં સ્વસ્તિક એવાં મૃત્યુની નિશાની રૂપ ગણાતું હતું કે જે નવી અને વધુ સારી જિંદગીની શરૂઆત સૂચવતું હતું. તેથી નાઝીઓને માટે, સ્વસ્તિક જર્મનીનો પુનર્જન્મ અથવા પુનર્જાગૃતિનું ચિહ્ન છે,* x x x x”

એ. આર. નાયક.

* Pearson's Magazine for September “Why Germany (the Nazis) has adopted the Swastika as her national symbol upon her flag?” ૭૫૨૫ી.

લો ક ચ ર્ચા

ગુજરાતમાં શારદા એકાદશી અમલ

તેની રૂપરેખા, અને ભાવવ્યવસ્થા

“મારા હાથમાં સત્તા હોય, અથવા મારી કલમમાં પૂરતું બળ હોય, તો હું તેનો ઉપયોગ પ્રત્યેક બાળકને શિક્ષણમાં કરું.”

જે માળાપો પોતાનાં છોકરાંનાં બાળપણમાં લગ્ન કરે છે તેઓ તેમનાં દુશ્મન બને છે, અને તેમને પરાધીન અને નમાઝા બનાવી મૂકે છે.”

તા. ૨૫-૩-૧૨૮

—ગાંધી: “ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો”

સને ૧૯૨૮નો બાળલગ્નપ્રતિબંધક કાયદો બ્રિટિશ હિંદમાં અમલમાં આવ્યાને ૩૩૩ વરસ થવા આવ્યાં છતાં હજી દર વરસે ગુજરાતમાં સેંકડો નાનાં છોકરાંને પરણાવી દેવામાં આવે એ ઓછી શરમની વાત નથી. કેવળ જાહેરાતની આવકથી નાદિરખાન ૬ મહિનામાં અધ્યાનિસ્તાનનું રાજ્ય મેળવે, હિંમત અને વ્યવસ્થાશક્તિથી જર્મનીનો દેખાવ વરસ-એ વરસમાં હિટલર ફેરવી નાખે, તો ગુજરાતમાંથી બાળલગ્નનો લોપ કરવો એ તો રમત વાત ગણવી જોઈએ.

ગુજરાત સંસારમુધારાસમાજ

ગઈ સાલ અમદાવાદના કંસારા ખુશાલ દયાળની ૧૨ વરસની વર્ષની દીકરીનું લગ્ન ૫૪ વરસના બીજવર સાથે થયું તેની ફરિયાદ ગુજરાત સંસારમુધારાસમાજના મંત્રી શ્રી. ગુટલાલ ધ્રુવે કરી ત્યારે વરરાજના વકીલ-એરિસ્ટરે કોર્ટને કહ્યું કે તેમના અસીલ એક આખરૂદાર ગૃહસ્થ હોવાથી નામની સજા કરી જતા કરવાં જોવા છે. તેના જવાબમાં અમદાવાદના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ટકોર કરી કે આખરૂદાર યદ્ય આવાં લગ્ન કરે તેને તો વધારે જ સજા થાય તો દાખલો ખેસે. છેવટે વરરાજનો રૂ. ૨૫૦) દંડ કરવામાં આવ્યો.

ગૌરની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ

આવી રીતે આપણે ત્યાં બાળલગ્નની ફરિયાદો પહેલી દાખલ કરવાનું માન ગુજરાત સંસારમુધારાસમાજને ઘટે છે. પણ ગયા જુન મહિનામાં બાળલગ્નવાળા યુવકસંઘના મંત્રી દવે નટવરલાલ માણેકલાલે વટવા મુકામે તેમની જ ન્યાતની ૮ વરસની કન્યાનું ૧૬ વર્ષના વર સાથે તા. ૨૨-૬-૩૨ ના રોજ લગ્ન થયેલું તે બાબત ફરિયાદ નોંધાવી અને તેમાં તહેમતદારોના, મદિના પછી ઠીક ઠીક દંડ ચૂકા ત્યારે જ લોકની આંખ ઉઘડવા માંડી. અમદાવાદના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બી. ધરવિને વરના માળાપ દરેકનો રૂ. ૨૫૦),

કન્યાના બાપનો રૂ. ૫૦૦) અને રોજ ધોળા ટોપી પહેરનાર પણ તે દિવસે ખાસ કાળી ટોપી પહેરીને આવનાર ગોરનો રૂ. ૭૫૦) દંડ અને ૧ દિવસની જેલ એ પ્રમાણે સજા કરી ત્યારથી કેટલાય ગોરલોકિને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ.

નડિયાદનું પરિવર્તન

એ કામમાં ગોર નડિયાદના ખેડવાળા શુકલ માણેકલાલ મુળજી હતા; એટલે કુદરતી રીતે તે ગામમાં અસર ઠીક થઈ. આજથી દોઢ મહિનાની વાત ઉપર એક કન્યાને ૧૪ વર્ષ પૂરાં થવામાં ૩ દિવસ બાકી છે જાણી ગોરે લગનું કાગળિયું આપવા ના પાડેલી અને હવે બાળલગ્ન કરાવનાર ગોર નડિયાદમાં કાઈ નથી મળતો. નડિયાદના વાણિયા એકલામાં વરસોવરસ ૫૦-૭૫ બાળલગ્ન થતાં. આ સાલ એવું એકે લગ્ન થયું સાંભળ્યું નથી. ત્યાંના ગોર હવે જન્મનાં સર્ટિફિકેટ માગતા થયા છે.

અમદાવાદના સેશન્સ જજનો અભિપ્રાય

પણ એમ બન્યું કે ઉપરના વટવાના કેસની જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ “સમરી દ્રાવણ” કરેલી અને તેથી ફેસલામાં કાઈ કારણની વિગત બતાવેલી નહિ. એનો લાભ લઈ તહોમતદારોએ સેશન્સમાં અપીલ નોંધાવી તેમાં વરની માનો રૂ. ૧૦૦) અને ગોરનો રૂ. ૨૫૦) જેટલો દંડ આપ્યો થયો. પણ તા. ૧૪-૬-૩૩ ના રોજ અપીલનો ચુકાદો આવ્યો તેમાં નીચે મુજબ ઠીકા સેશન્સ જજ મી. લોકુરે લખી છે: “કાયદો હોવા છતાં આવાં લગ્ન ધણીવાર થાય છે તેથી લોક શે’ ખાઈ જાય એવો દંડ થવો જોઈએ, એવું જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટનું માનવું ખરું છે. આવા કેસોમાં જો થોડો દંડ કરવામાં આવે તો પક્ષકારો તેને લગ્નના ખર્ચ ભેગું ખર્ચ ગણી લે અને કાયદો સહેજે તોડી શકાય એમ માને.” કન્યાના બાપે પોતાની વૃદ્ધ ઉંમરને લીધે દીકરી નાની પરણાવી એમ જણાવેલું તેની, તથા બાકીના કેટલાક તહોમતદારોએ પોતે શારદા એક્ટથી અબજા હતા એમ જણાવેલું એ બધા કથનની કાટ ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ.

મહુધા-વડથલ કેસ

ખેડવાળા સુવક્રંધના મંત્રીએ ખીજી ફરિયાદ તા. ૨૬-૧૦-૩૩ના રોજ ખેડાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી. એમ. એસ. જયકરની કોર્ટમાં નોંધાવી, એ મહુધાના ખેડવાળા એન્જિનિયર ઠાકર મંગળજી દુર્લભરામના ૧૯ વરસના દીકરાનું લગ્ન તા. ૨૬-૨-૩૩ના રોજ વીજાના માસ્તર દેવે જગનલાલની ૬ વરસની દીકરી શારદા સાથે થયેલું તે બાબત હતી. ગોર પણ મહુધાના ખેડવાળા દેવે છોટાલાલ ગૌરીશંકર હતા. આ કેસનો ફેસલો ૧૨ દિવસ ઉપર આવ્યો તેમાં વરનો રૂ. ૩૦૦) દંડ અને એ વેવાઈ અને ગોર-દરકનો રૂ. ૩૦૦) દંડ અને તે ન આપે તો ૭ દિવસની સાદી કેદની સજા ફરમાવી છે. અલબત્ત, ૭ દિવસ જેલમાં બેસી આવે તો ૫ કાયદા પ્રમાણે દંડ તો પછી પણ ભરવો પડે.

નિરર્થક બહાનાં

વરરાજ તરફથી દલીલ કરવામાં આવી કે તે સગીર છે અને લાયક હોય તો ૫ પિતાની આગા પ્રમાણે તે વત્તો છે. તેમના પિતાએ કહ્યું કે ન્યાતમાં કન્યાની અજાત હોવાથી જે

માણું આવ્યું તે સ્વીકાર્યું. કન્યાના બાપે કહ્યું કે અમારી ન્યાતમાં બાળકમ પહેલેથી છે અને ૧૪ વર્ષ પૂરાં થયા પછી જ કન્યાને વળાવવાનો કરાર વેવાઈ સાથે કર્યો છે. ગૌર કહે કે હું તો મારા કુળના યજ્ઞમાનને ત્યાં ન છૂટકે જ ગયો હતો.

‘ ગૌરને તે જોલમાં મોકલવો જોઈએ ’

આ બધું અર્થ વિનાનું છે એમ જણાવી કોર્ટે સજા ફરમાવતાં ઉમેર્યું કે ગૌર જ આવાં બાળકમ માટે જવાબદાર હોવાથી સાધારણ રીતે તો તેને જોલમાં મોકલી આપું; પણ આ જાતનો આ પહેલો કેસ છે અને ગૌર ધરડા માણસ છે તે જોતાં રૂ. ૩૦૦) દંડ અને તે ન આપે તો ૭ દિવસની સાદી જોલની સજા કરી જતાં કરું છું.

પછી તો ગુજરાતમાં છૂટાછવાયા ફરિયાદો દાખલ કરનાર નીકળી આવ્યા.

ચાલુ ફરિયાદો

મુંબાઈમાં ભટમેવાડા બાલિયુ સુવક મંડળના મંત્રી જ્ઞેશી રવિશંકર હરિરામે ખેડના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કપડવણજના વાણિયા શા મણિલાલ છોટાલાલ વગેરે ઉપર ૧૫ વરસના વરનું ૧૩ વર્ષની કન્યા સાથે લગ્ન ગઈ વસંતપંચમીએ તાલુકે ઠાસરાના જતોડ ગામે કરવા બદલ ફરિયાદ દાખલ કરી છે. તેની પ્રાથમિક તપાસ નડિયાદના મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી. ક. મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ચાલુ છે. વરનો બાપ, કન્યાનાં માતાપ અને ગૌર એમ ચાર જણ ઉપર એ ફરિયાદ છે; અને કહે છે કે બાળકમ ન કરવાની વિનંતિ કરતાં કાગળો છતાં એ લગ્ન થયેલું. ખેડા જિલ્લામાં કોઈ ફરિયાદ કરનાર ન મળે અને ફરિયાદીને મુદતે મુદતે મુંબાઈથી આવવું પડે એ ઝાઝી વિચિત્ર સ્થિતિ નથી.

પ્રાંતીજના ધીસનગરા નાગર પંચ અને હાટકેશ્વર મંડળના મંત્રી પંચા અમથાલાલ નારણજીએ અમદાવાદના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં પુંછરામ ઉગરેશ્વર વગેરે સામે ફરિયાદ કરી છે તેમાં ૧૭ વરસના વરનું ૪ વરસની કન્યા સાથેના લગ્નની વાત છે. એમાં બે વેવાઈ, બે વેવણ અને પાંચમાને ચોકડું ગોઠવી આપનાર ગણી તહોમતદારમાં દાખલ કર્યો છે. વડોદરા રાજ્યના ગૌરને અંદર મૂક્યો હોત તો આમ બિટિય રાજ્યમાં ફરી આવતા પહેલાં વિચાર કરત. આ ફરિયાદની પ્રાથમિક તપાસ અત્રે સીટી મેજિસ્ટ્રેટને ત્યાં ચાલુ છે.

વળી એક અબદુલ રહેમાન ઈલાહીબક્ષે અમદાવાદના ઈલાહીમ કરીમખાઈ વગેરે ઉપર ફરિયાદ તોંધાવી છે તેમાં ૮૫ વરસના વરનું ૧૨ વરસની કન્યા સાથે લગ્ન થયાનું જણાવ્યું છે. આ ફરિયાદની પણ પ્રાથમિક તપાસ સીટી મેજિસ્ટ્રેટને ત્યાં ચાલુ છે.

પંચમહાલ અને સુરત-ભરૂચમાં અંધારું

આ સિવાય ખેડા જિલ્લામાં ગઈ સાલ અને તે પહેલાં ૮-૪ ફરિયાદો થયેલી; પણ પુરાવાને અભાવે ૨૬ ગઈ હોય એમ જણાય છે. ભરૂચ જિલ્લે ૧-૨ ફરિયાદ થયાનું સાંભળેલું પણ લોકમાં અસર ધાવ એવું પરિણામ આવ્યું જણવામાં નથી. અને સુરત કે પંચમહાલ જિલ્લામાં બાળકમ સેંકડો થયા કરે છે, છતાં કોઈ ફરિયાદ કરવા આગળ આવ્યા જણવા નથી.

બાળલગ્ન અટકાવવાના રસ્તા

બાળલગ્ન થવાનું છે એમ પહેલેથી ખબર પડે તો તે અટકાવવાની સત્તા શારદા એક્ટમાં કેઈને નથી, પણ બાળલગ્ન કરવા તૈયાર થયેલો બાપ વાલી રહેવાને લાયક નથી એમ ગણી ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં વાલીપણાની અરજી કરી મનાઈદ્રુકમ મેળવી શકાય. આ વાલીપણાના કેસમાં મહેનત વધારે પડે.

ગઈ વસંત ઝાતુમાં ખેડા જિલ્લામાં ૫૬ વરસના એક બાલકનું લગ્ન લગભગ ૬ વર્ષની કન્યા સાથે થવાનું છે જાણી ગુજરાતની સંસારસુધારાસમાજ તરફથી નડિયાદની ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં એવી રીતે અરજી. યઈ મનાઈદ્રુકમ મેળવવામાં આવ્યો અને એ લગ્ન ન જ થયું.

સને ૧૯૩૨ના ફેબ્રુઆરીમાં અમદાવાદના એક ત્રવાડી મેવાડા બાલકનું ૬ વરસની દીકરીનું લગ્ન ૪૬ વરસના વર સાથે થવાનું હતું તે જાણી શ્રી. વિદ્યાગૌરી નિલકંઠે અત્રેની કોર્ટમાં વાલીપણાની અરજી કરી મનાઈદ્રુકમ મેળવ્યો તે દ્રુકમ ગુજરાત, સંસાર-સુધારાસમાજના યંત્રીએ કલોલ, કડી, મહેસાણા વગેરે જગ્યાએ ફરી બળવ્યો છતાં એ લગ્ન મહીકાંઠાના કોષ્ટ ગામડામાં યઈ ગયું અને ન્યાતના આગેવાનોની મદદના અભાવે માણસોનો પતો ન લાગ્યો.

પણ મોટે ભાગે તો બાળલગ્ન થવાનું છે એમ ખબર પડતાની સાથે તમામ લાગતા વળગતાને હરકાઈ માણુમ ફરિયાદ કરીશું એવી નોટીસ આપે તો તેનું લગ્ન અટકી જાય. ગુજરાત સંસારસુધારાસમાજની નોટીસથી આવાં સાત લગ્ન અટકેલાં અને ખેડાવાળા યુવક મધ્યે ત્રણ જાણુને નોટીસ આપેલી તે પૈકી બે લગ્ન બંધ રહ્યાં. અલબત્ત, જેઓ ન માને તેમના ઉપર તો છેવટે ફરિયાદ કરવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી.

લોકની કેટલીક ગેરસમજૂતી

કેટલીક જગ્યાએ એવો ભ્રમ છે કે માબાપ ધરડાં હોય કે એવું બીજું કોઈ કારણ હોય તો સરકારની બાળલગ્ન કરવાની પરવાનગી લઈ કામ પાર ઉતારી શકાય. કેટલાક ચાલાક લોક વળી એમ ત્રિચાર કરે છે કે વડોદરા રાજ્યમાં જઈ લગ્ન લઈશું. તેઓને ક્યાંથી ખબર હોય કે લગ્ન કરી પાછા બ્રિટિશ હદમાં પગલું મૂકે એટલે લાગલી જ ફરિયાદ ચાઈ શકે !

૩૧. ૧૦૦ નું જામીન ખત

ત્રીજી ગેરસમજૂતી ૧૦૦ રૂપિયાના જામીનખત વિષે છે. ખરી રીતે શારદા એક્ટમાં ૩૧. ૧૦૦) વેકેડ ફરિયાદોએ રજૂ કરવા એવું કાંઈ જ નથી; અને જામીનખત ન લેવું એવું પણ કોર્ટ ફરાવી શકે. ગયા જુન માસમાં બાજ ખેડાવાળા યુવકમધે અમદાવાદમાં ફરિયાદ દાખલ કરી ત્યારે જિલ્લામેજિસ્ટ્રેટ શ્રી. ધરિચીને દ્રુકમ કરેલો કે ફરિયાદો એ એક આબરૂદાર ગૃહસ્થોના મંડળ તરફથી આવ્યા છે એટલે જામીનખતની જરૂર નથી.

વળી જામીનખત લીધું હોય અને કેસ ખોટો પડે તો કાંઈ ૩૧. ૧૦૦) જામ થતા નથી; પણ કેસ ખોટો પડે તે ઉપરાંત કોર્ટને લાગે કે ફરિયાદ પાયા વિનાની નજીવી અગગ

દેવથી દાખલ થયેલી હતી તો કોર્ટ તોહમતદારને ફરિયાદી પાસેથી વધારેમાં વધારે રૂ. ૧૦૦). સુધી તુકસાની આપવી શકે. આજ સુધી કોર્ટ પણ એવો તુકસાની આપવા પડ્યાનો બાળકમતી ફરિયાદનો દાખલો ગુજરાતમાં નથી બન્યો, કે ગુજરાત બહારનો સાંભળ્યો નથી.

શારદા એક્ટનો સાર

ગુજરાતમાં બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદાના અમલની રૂપરેખાની સાથે તે કાયદાનો સાર આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. જાણેલાં દોઢ-એ પાનામાં માય એટલા આ નાનકડા કાયદાની ૧૧ કલમો પૈકી પહેલી બે કલમો પ્રસ્તાવના અને બ્યાખ્યાની મૂકીએ તો કલમ ૩, ૪, ૫ અને ૬ માં કોણ કોણ ગુન્હેગાર બને અને શી સજા થાય એ બતાવ્યું છે. બાકીની પાંચ કલમો ફરિયાદ આલવાની રીત વિશે છે.

જે લગ્નમાં વરને ૧૮ અને કન્યાને ૧૪ વર્ષ પૂરાં ન થયાં હોય તેને બાળલગ્ન ગણ્યું છે. લગ્ન કરનાર સગીરને માટે કંઈ સજા નથી પણ વર ૧૮ અને ૨૧ વર્ષની વચ્ચેનો હોય તો રૂ. ૧૦૦૦) સુધીના દંડને પાત્ર છે. વરને ૨૧ વર્ષ થઈ ગયાં હોય તો એટલો દંડ અગર એક માસ સુધીની સાદી કેદ અગર તો બંને સજાને પાત્ર છે. બાળલગ્નમાં જે પક્ષ સગીર હોય તે સગીરના વાલીની અગર તે સગીર જેની સંભાળમાં હોય તેની ફરજ છે કે તેણે લગ્ન અટકાવવા પગલાં લેવાં. તેમાં તે એકરકાર રહે અગર લગ્નને ઉત્તેજન મળે એવું કંઈ કરે તો રૂ. ૧૦૦૦) દંડ અગર ૧ માસની સાદી કેદ અગર બંને સજા તેને થઈ શકે. જે કોઈ લગ્નવિધિ કરેકરાવે અગર કરવાની સૂચના આપે તેને માટે પણ તેટલી જ સજા કરાવી છે.

ઉપરના કોઈ ગુન્હાને મદદ કરે, અગર બાળલગ્ન નક્કી કરે અગર તે માટે સગવડ કરી આપે કે ઉત્તેજન આપે તે બધા મદદગાર તરીકે પીનલ કોડ મુજબ ગુનેગાર છે. શારદા એક્ટના ગુન્હા બદલ બાઈ માણસને જોલમાં મોકલી શકાય નહિ, અને ૧૮ થી ૨૧ વર્ષની વચ્ચેના વરને દંડના બદલામાં કેદની સજા ફરમાવી શકાય નહિ.

થોડીક સૂચના

શારદા એક્ટ પ્રમાણેની ફરિયાદોમાં (૧) લગ્નવિધિ, (૨) સગીર ઉંમર અને (૩) દરેક તહોમતદારે શી લાગ લગવ્યો એ સિવાય બીજાં કંઈ સાબિત કરવાનું હોતું નથી. છતાં આવી સાદી બાબતોમાં કેટલીક વાર ફરિયાદીઓ બૂલ ખાય છે એવા દાખલા બન્યા છે.

જન્મમરણનાં પત્રક હોય છે તેવાં લગ્નનાં પત્રક રાખવાનો બિલ્ડેશ હિંદનો કાયદો હોય તો આવી ફરિયાદોનું કામ અડધું સહેલું થઈ જાય. નાતરિયા ન્યાતમાં કોઈવાર લગ્ન થયાનો ઇન્કાર થાય એવો સંભવ છે અને દરેક ફોજદારી કેસમાં લગ્ન થયું સાબિત કરવાનો બોજો ફરિયાદીને માથે છે. કંકાતરીઓ મેળવવી, બને તો લગ્ન થતું હોય તે જોવા આપણા શાગિર્દને મોકલવો, અને વર, કન્યા, વેવાઈ-વેવણો, જોશી, નોતરીઆ વગેરે પૈકી જે તહોમતદારમાં ન હોય તેમને અને એક બે વિશ્વાસુ જનૈયાને સાક્ષીમાં મુકવા હોય તો ચાલે.

ઉંમરને માટે કેટલીક નિશાળના માસ્તરો સર્ટિફિકેટ આપવાના અખાડા કરે છે. તેમને સમન્સ કાઢી બોલાવવા. જન્માક્ષર તો તહેામતદારના કમળમાં હોવાથી મળી શકે નહિ, એટલે નિશાળનું સર્ટિફિકેટ, જન્મપત્રકમાંથી નકલ, શીતળા ખાતાના દફતરની નકલ વગેરે ઉપર જ આધાર રાખવો રહ્યો.

લગ્નમાં સુધારણાની આવી ગેરદેવોના હાથમાં છે કારણ કે હિંદુઓ તો કરોડો છે, પણ ગોર તો બધે ગણ્યાગાંડ્યા હોય અને તેઓને બાળ લગ્નથી યતી હાનિ અને તેમાં રહેલું ભ્રષ્ટ્ર છે તેનો ખ્યાલ આપી શકાય તો કામ જલદી પાર પડે માટે સૌ કરતાં ગોરને તો તહેામતદારમાં દાખલ કરવા જ.

ખર્ચ

પણ આપણા ખર્ચનું કેમ ? જે મંસ્થાઓ તરફથી આજકાલ ફરિયાદો દાખલ થઇ રહી છે તેમની પાસે કાંઈ ફંડ નથી. બે-ત્રણ વરસ સુધી દરેક જિલ્લે જુદાં જુદાં ગામ અને ન્યાતામાં થતાં બાળલગ્નો વિરુદ્ધ ૨૦-૨૫ ફરિયાદો દાખલ થાય તો જોતજોતામાં બાળ-લગ્નની પ્રયા લગલગ હતી ન હતી થઇ જાય. પણ દરેક ફરિયાદમાં રૂ. ૨૫) થી રૂ. ૧૦૦ સુધીનું ખર્ચ થાય એમ માની લેવું. એટલે ગુજરાતમાં આ માટે કદાચ ફંડ કરવા જેવું છે. એમ થાય ત્યાં સુધી ઉત્સાહી લોક અને મંડળો થોડેથોડે સગવડ : કરી કામ કરે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. અને થોડાક દિવસ ઉપર ખેડાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી. જયકરે ફરિયાદી બાળખેડાવાળા યુવક મધના મંત્રીને તેમના ખર્ચ અદલ રૂ. ૭૫) કિમિનલ પ્રોસીજર કોડની કલમ ૫૪૫ મુજબ અપાવ્યા તેમ વખતોવખત કોર્ટને ખર્ચ અપાવવા વિનંતિ કરી શકાય. આમ ચાલે તે ઠીક છે પણ મોટા પાયા ઉપર કામ લેવું હોય તો સ્વતંત્ર ફંડ વિના ન જ ચાલે અને આસ્તેઆસ્તે છૂટીછવાઈ ફરિયાદો થાય તેને અદલે એકીસાથે જિલ્લે જિલ્લે થતી ફરિયાદોની નૈતિક અસરથી બાળલગ્નનાં પાટિયાં આંખના પલકારામાં ખેસી જાય એમાં ફેર તો ખરો જ ને !

ઉપસંહાર

કેટલીક જગ્યાએ ફરિયાદીઓનાં ખાદીનાં કપડાં જોઈ તહેામતદારોના સંનધી ટકાર કરે છે કે સરકારમાં ફરિયાદ કરી શું કરવા પારકાને પૈસા ખટાવો છે ? આવી આવી શંકાઓના જવાબ વાળવાની જરૂર નથી પડતી. સને ૧૯૩૧માં ગાંધીજીને એક જણે શારદા એકંટ મુજબ ફરિયાદો આપણાથી થાય કે નહિ તે વિષે સવાલ પૂછેલો. તેમણે જણાવેલું કે ' ફરિયાદ નોંધાવવા જવાય. ' (ત્યાગમર્તિ : પાનું ૧૪૪)

ગુજરાતમાં સામાજિક કામના દગલા પડ્યા છે એટલે જે એક સવાલનો ઉકેલ વહેલો થયો તે ખરો.

ભારતી નિવાસ સોસાયટી,
એલીસલિજ-અમદાવાદ.
તા. ૨૧-૧૨-૧૯૩૩

}

જમિયતરામ દયાશંકર પંડ્યા
સભ્ય, બાળ ખેડાવાળા યુવક મંથ

હિંદનું વસ્તીપત્રક

હિંદનું વસ્તીપ્રમાણ બીજા દેશો સાથે સરખાવતું ઠીક પડશે:

દેશનું નામ	૧૮૭૦	૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૦	સેંકડે વધારો
	કરોડ	કરોડ	ટકા
હિંદ	૨૬.૫૧	૩૫.૨૮	૩૩
જર્મની	૪.૦૯	૬.૪૫	૫૭.૭
ઈટલી	૨.૬૭	૪.૧	૫૩.૫
સ્પેઈન	૧.૬૩	૨.૩૬	૪૪.૭
ફ્રાંસ	૩.૬૮	૪.૦	૮.૭
બેલ્જિયમ	.૫	.૮૧	૬૧.૨
નેધરલેન્ડ્ઝ	.૩૬	.૭૨	૧૦૮.૩
ડેનમાર્ક	.૧૮	.૩૬	૧૦૦.
ઈગ્વાડ અને વેલ્સ	૨.૨૭	૩.૯૯	૭૫.૭
રશિયા	૧૦.૬૪	૧૬.૧	૫૧.૩
યુરોપ	૩૦.૭૭	૫૦.૫૭	૬૪.૩

આ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર ફ્રાંસ સિવાય બીજા તમામ દેશો કરતાં હિંદમાં વસ્તીના વધારાનું પ્રમાણ ઓછું છે. હિંદની વસ્તીમાં ૩૩ ટકા વધારો થયો છે, જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ ને વેલ્સની વસ્તી લગભગ ૭૬ ટકા વધી છે. ઇસ્વીસન ૧૮૬૭ થી ૧૯૩૧ એટલે લગભગ ૩૪ વર્ષના ગાળામાં રશિયાની વસ્તી લગભગ ૫૧ ટકા વધી છે. ખરું જોતાં તો હિંદને યુરોપ સાથે સરખાવવો જોઈએ. ઇસ્વીસન ૧૯૩૧ માં રશિયા સાથેના યુરોપની વસ્તી ૫૦.૬ કરોડ હતી એટલે લગભગ છેલ્લાં ૬૦ વર્ષની અંદર યુરોપની વસ્તી ૬૪.૩ ટકા એટલે હિંદ કરતાં ઘણી જ વધી છે.

એટલે સમજી શકાય છે કે જનસંખ્યા વધતી જ વધારે દોડાળી હોવા છતાં હિંદની વસ્તીનો વધારો યુરોપની વસ્તી કરતાં ઓછો છે. ફ્રાંસ તો અપવાદ લેખાય.

હિંદુ મરણ્ય પ્રમાણ પશુ ખૂબ જ વધારે છે, તે નીચેના ક્રોડાપરથી સમજાશે. એક હજાર જીવતાં જન્મે તેમાંથી દર વર્ષે કેટલાં જાય છે તે તેમાં દર્શાવ્યું છે.

પુરુષો

દેશ	સાલ	૫ વર્ષે	૫૫ વર્ષે	૪૫ વર્ષે	૬૫ વર્ષે	૮૫ વર્ષે
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧૯૦૧-૧૦	૮૭૬	૮૨૮	૭૨૫	૪૮૭	૬
ડેન્માર્ક	૧૯૦૬-૧૦	૮૫૨	૮૦૫	૭૧૯	૫૧૯	૭
ઇંગ્લેન્ડ	૧૯૦૧-૧૦	૭૯૪	૭૪૬	૬૪૨	૩૯૩	૭૪
ફ્રાંસ	૧૮૯૮-૧૯૦૩	૭૭૭	૭૦૨	૫૮૦	૩૬૦	૩૩
જર્મની	૧૯૦૧-૧૦	૭૪૨	૬૮૯	૫૯૪	૩૬૦	૩૦
હોલેન્ડ	૧૯૦૦-૦૯	૮૦૨	૭૪૭	૬૬૫	૪૬૩	૩૦
ઇટલી	૧૯૦૧-૧૦	૭૨૮	૬૬૩	૫૭૦	૩૮૨	૩૨
જાપાન	૧૮૯૮-૧૯૦૩	૭૬૯	૬૮૩	૫૮૭	૩૩૪	૨૯
નોર્વે	૧૯૦૧-૧૦	૮૮૪	૭૯૧	૬૭૬	૪૯૮	૧૦૬
સ્વીડન	૧૯૦૧-૧૦	૮૬૫	૭૯૦	૬૯૦	૫૦૦	૮૭
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	૧૯૦૧-૧૦	૮૨૫	૭૩૭	૬૫૪	૩૮૪	૩૧
યુ. એસ. એ.	૧૯૦૧-૧૦	૮૨૨	૭૫૭	૬૩૩	૪૦૦	૫૨
હિંદ	૧૯૦૧-૧૦	૫૩૩	૪૦૦	૨૨૮	૮૦	૨

સ્ત્રીઓ

ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૯૩	૮૪૯	૭૫૧	૫૬૩	૧૦૫
ડેન્માર્ક	૮૭૬	૮૨૫	૭૩૮	૫૬૫	૧૦૪
ઇંગ્લેન્ડ	૮૨૨	૭૭૪	૬૮૪	૪૬૭	૭૧
ફ્રાંસ	૮૦૫	૭૨૭	૬૧૭	૪૨૭	૫૦
જર્મની	૭૭૩	૭૧૮	૬૨૭	૪૩૫	૪૮
હોલેન્ડ	૮૨૭	૭૭૩	૬૮૬	૫૦૫	૭૮
ઇટલી	૭૩૯	૬૬૫	૫૬૭	૪૦૩	૩૫
જાપાન	૭૮૩	૬૮૨	૫૫૧	૩૬૭	૪૬
નોર્વે	૮૯૯	૮૧૮	૭૦૬	૫૪૬	૧૩૭
સ્વીડન	૮૮૩	૮૦૮	૭૦૯	૫૪૭	૧૧૬
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	૮૫૧	૭૮૫	૬૭૮	૪૫૬	૪૪
યુ. એસ. એ.	૮૪૭	૭૮૪	૬૭૨	૪૫૭	૩
હિંદ	૫૬૬	૪૦૯	૨૩૩	૮૭	૨

હજાર પુરુષો જીવતા જન્મ્યા તેમાંથી પાંચ વર્ષની ઉંમરે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૮૭૬, ઇંગ્લેન્ડમાં ૭૯૪, ફ્રાંસમાં ૭૭૭, જાપાનમાં ૭૬૯ અને હિંદમાં ૫૩૩ જીવતા રહ્યા; એટલે પાંચ વર્ષની વય ચતાયતામાં તેા હિંદમાં અર્ધો સંખ્યા મરી પરવારી હતી. હજાર સ્ત્રીઓમાંથી પાંચ વર્ષની વયે ૫૬૬ જીવતી રહેવા પામી છે. ઉપરના ક્રોડા મુજબ વધારે

વયના ખાનામાં હિંદનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું છે. ઇંગ્લેન્ડના ૬૫ વર્ગ ૩૯૩ પુરુષો હોય ત્યારે દરદળરે ક્રાંસ ને જર્મની દરેકમાં ૩૬૦, જાપાનમાં ૩૩૪ ને હિંદમાં માત્ર ૮૦ છે. એટલે દરેક વયમાં હિંદનું પ્રમાણ ખીજ દેશ કરતાં ઘણું જ ઓછું છે.

દેશની આબોહવા ઉપર આનો ધણો આધાર છે. જતાં ય હિંદમાં તો આબોહવા કરતાં ય સામાજિક ને આર્થિક પરિસ્થિતિ પર મરજીપ્રમાણ વધારે આધાર રાખે છે.

છેલ્લા દશકામાં હિંદની વસ્તીમાં ૩૪૦ લાખનો વધારો થયો છે. સેન્સસ કમિશ્નર આથી સંતોષ દાખવવાને બદલે બચસૂચન કરે છે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં હિંદને વસ્તી વધારવી પાલવે તેમ નથી. સેન્સસ કમિશ્નરની આ વાત સાચી છે કારણ કે આપણા જીવનનું ધોરણ કદી યે ઊંચું નહોતું તે વસ્તી વધે તો હજી પણ નીચું જાય તેમ છે પરિણામે સામાન્ય જનતાનું સત્ત્વ ધટે ને રોગચાળાની સામે થવાની તેમની શક્તિ ક્ષીણ થાય. છેક છેલ્લી તપાસ મુજબ ગામડાના લોકોનો મોટો ભાગ પોષકતત્ત્વ પામી જ શકતો નથી.

દેશનું નામ	સાધારણ પોષણ મેળવનારના ટકા	ખરાબ રીતે પોષાતાના ટકા
પંજાબ	૩૮	૨૦
સંયુક્ત પ્રતિ	૩૯	૨૧
મધ્ય પ્રતિ	૫૦	૧૮
બિહાર ઓરિસા	૪૦	૧૮
બંગાળ	૪૭	૩૧
મદ્રાસ	૩૩	૧૮

આ જન્ને પ્રકારના લોકો રોગચાળાની સામે ટકી શકે એવું શરીર ધરાવે છે જ ખરાબ રીતે પોષાતાં મનુષ્યોને આર્થિક રીતે આપણે જીવતાં મરેલાં જ ગણી શકીએ. અત્યારે મરેલાંમાં તેમની ગણતરી નહિ થતી હોય તો રોગચાળાના પહેલા સપાટે જ તેઓ ઉડી જવાના.

ઈંગ્લીસન ૧૯૧૮-૧૯ ના ઇન્ફ્લુએન્સાના ઉપદ્રવે વસ્તીના સાત ટકા એટલે લગભગ બે કરોડ વીસ લાખ જીવોનો ભોગ લીધો. આપણી વસ્તી ઘટાડવા ફરી ઇન્ફ્લુએન્સા આવે કે ખીજ પ્રકારના તાવ પ્લેગ કાલેરા જેવા ઉપદ્રવો ફાટી નીકળે, ગમે તેમ પણ એક વાત નક્કી છે કે આવતાં થોડાં વર્ષોના ગાળામાં જ ખરાબર પોષણ નહિ મેળવતી વસ્તીમાંથી મરેલાં મદિલાઓ ને બાળકો મળી લગભગ દરેક લાખ જીવો અકાળે ખરી પડવાના જ. કુદરત એ જ રીતે પૃથ્વીનો ભાર દળવો કરે છે.

હિંદમાં જીવનનું ધોરણ નીચું છે કારણ કે આપણી આવકનો એક જ માર્ગ ખેતી છે. આપણે મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. પરંતુ ખેતીથી જેટલાં ૧૯૦૧ માં પોષાતાં તેથી પણ વધારે ૧૯૨૧ માં પોષાતાં ને અત્યારે તો વસ્તી યજી થે વધી ગઇ છે. ઇંગ્લીસન ૧૯૦૧માં ૧૫૨ ટકા ખેતીપર ને ૧૫.૫ ટકા ઉદ્યોગો પર નિર્વાહ ચલાવતાં. ૧૯૨૧ માં ૭૦.૯ ટકા ખેતીપર ને ૧૦.૭ ટકા ઉદ્યોગોપર નમના મઈ ગયા. ને અત્યારે તો એથી પણ વધારે ગંભીર પરિસ્થિતિ છે.

ખીજ દેશો કરતાં હિંદમાં આયુષ્ય પ્રજા ટૂંકું મનાય છે. જન્મ વખતે છોકરાનું આયુષ્ય ૧૯૦૧ માં હિંદમાં ૨૨.૫૬ વર્ષ ગણાતું જ્યારે જાપાનમાં ૪૩.૯૭ ઈંગ્લેન્ડમાં ૪૮.૫૩ અને નોર્વેમાં ૫૪.૮૪ વર્ષ ગણાતું. આવા મંહીર તકાવતનું મુખ્ય કારણ આપણું બારે બાળમરણપ્રમાણ છે. હિંદમાં જોડલાં બાળકો જન્મે છે તેમાંનાં ૧ બાલકો એક વર્ષનાં યતાંયતામાં મરણ પામે છે. એકલા મુંબઈમાં ૧૯૩૦ માં ૨૬.૮ ટકા બાળકો મરણ પામેલાં. લખનૌમાં ૩૨.૬ ટકા મરણ પામેલાં. યુરોપ વગેરે સુધરેલા દેશોમાં બાળ મરણ પ્રમાણ માત્ર ૫ ટકા આવે છે એ હિસાબે તો આ પ્રમાણ બચકર જ લેખાય.

મરણોનું આયુષ્ય

વય	હિંદ	જાપાન	ઈંગ્લેન્ડ	નોર્વે
	૧૯૦૧-૧૦	૧૮૯૮-૦૩	૧૯૦૧-૧૦	૧૯૦૧-૧૦
૦	૨૨.૫૬	૪૩.૯૭	૪૮.૫૩	૫૪.૮૪
૧૦	૩૩.૩૬	૪૮.૨૮	૫૧.૮૧	૫૨.૬૨
૨૦	૨૭.૪૬	૪૦.૩૫	૪૩.૦૧	૪૫.૧૬
૩૦	૨૨.૪૬	૩૩.૪૪	૩૪.૭૬	૩૮.૮૬
૪૦	૧૮.૦૨	૨૬.૦૩	૨૬.૬૬	૩૧.૪૬
૫૦	૧૩.૦૭	૧૮.૬૭	૧૯.૭૬	૨૩.૮૬
૬૦	૧૦.૦૦	૧૨.૭૬	૧૩.૪૩	૧૬.૭૬
૭૦	૬.૧૭	૭.૮૬	૮.૨૬	૧૦.૫૭
૮૦	૩.૦૬	૪.૪૪	૪.૮૬	૫.૮૬
૯૦	૧.૨૩	૨.૨૨	૨.૫૬	૩.૫૧
૧૦૦	...	૦.૫૦	૧.૫૩	૧.૫૦

સ્ત્રીઓનું આયુષ્ય

૦	૨૩.૩૧	૪૪.૮૫	૫૨.૩૩	૫૭.૨૨
૧૦	૩૩.૭૪	૪૮.૩૪	૫૨.૫૩	૪૫.૦૬
૨૦	૨૭.૬૬	૪૧.૦૬	૪૫.૭૭	૪૭.૩૫
૩૦	૨૨.૮૬	૩૪.૮૪	૩૭.૩૬	૪૦.૨૪
૪૦	૧૮.૪૬	૨૮.૧૬	૨૬.૩૭	૩૦.૬૩
૫૦	૧૪.૨૮	૨૧.૧૧	૨૧.૮૧	૨૫.૩૧
૬૦	૧૦.૧૧	૧૪.૩૨	૧૫.૦૧	૧૭.૮૫
૭૦	૬.૨૨	૮.૭૭	૯.૨૫	૧૧.૨૩
૮૦	૩.૦૬	૪.૮૫	૫.૩૬	૧.૨૮
૯૦	૧.૧૦	૨.૩૬	૨.૬૪	૩.૩૧
૧૦૦	...	૦.૮૩	૧.૮૦	૧.૮૧

હિંદના ૧૯૩૧ના અને ઇંગ્લેન્ડના ૧૯૨૧ના આયુષ્યના આંકડા નીચે મુજબ છે.

વય	હિંદ-૧૯૩૧	ઇંગ્લેન્ડ-૧૯૨૧
૦	૨૬.૮૧	૫૫.૦૨
૧૦	૩૬.૩૮	૫૪.૬૪
૨૦	૨૬.૫૭	૪૫.૭૮
૩૦	૨૩.૬	૩૭.૪૦૦
૪૦	૧૮.૬૦	૨૯.૩૬
૫૦	૧૪.૩૧	૨૧.૩૬
૬૦	૧૦.૨૫	૧૪.૩૬
૭૦	૬.૩૫	૮.૭૫
૮૦	૩.૧૩	૪.૬૩
૯૦	૧.૧૨	૨.૮૨

ઇસ્વીસન ૧૯૩૧માં હિંદમાં આયુષ્ય ૧૯૧૧ કરતાં વધારે હતું. ઇસ્વીસન ૧૯૧૮-૧૯માં નબળા મનુષ્યોનો કમ્પરમાણુ નીકળી ગયો એ વિગત આપણે ન જાણતા હોઈએ તો આ વિગતથી આપણે સંતોષ માની શકીએ. પરંતુ ૧૯૩૧-૪૧ ના દસકામાં એ પ્રગતિ ચાલુ રહેનાર નથી. વળી રોગચાળાથી આ દસકામાં વસ્તી ઘટશે તો આયુષ્ય ૧૯૨૧-૩૧ કરતાં ઓછું જ જાણીશે.

આગળ પડતા યુરોપના દેશોમાં વધારો કામમતો ને ચાલુ છે. જર્મનીમાં ૧૮૭૧-૭૨માં સરેરાશ આયુષ્ય ૩૫.૫૮ વર્ષ હતું, ૧૮૮૧-૯૦ ૩૭.૧૭ થયું, ૧૮૯૧-૧૯૦૦ માં ૪૦.૫૬ જણાયું ને ૧૯૧૦-૧૧ માં ૪૦.૪૧ ગણાયું. ઇંગ્લેન્ડની વસ્તીનો વધારો નીચે મુજબ છે.

ઉમર	મરદો	સ્ત્રીઓ		
	૧૮૭૧	૧૯૨૧	૧૮૭૧	૧૯૨૧
૦	૪૦.૪	૫૫.૫	૪૩.૫	૫૬.૫
૫	૪૯.૮	૫૮.૮	૫૧.૯	૬૧.૭
૨૫	૩૫.૪	૪૧.૬	૩૭.૫	૪૪.૫
૪૫	૨૨.૩	૨૫.૩	૨૪.૧	૨૭.૮
૬૫	૧૦.૫	૧૧.૪	૧૧.૨	૯.૧૨

આમ આયુષ્યમાં ચાલુ વધારો માત્ર ૫૩ તે જનસુખાકારીમાં થયેલા સુધારાની નિશાની છે ને તે આખાદી સૂચવે છે. પરંતુ હિંદમાં એમ આખાદીના આંકડા તારવી શકાય તેમ નથી. અહીં તો રોમ્પની આવક, દાવાદુવીનો વધારો, એકસાધન મહેસુલની ભરતી ને દારૂડિયાની સંખ્યામાં થયેલા વધારા ઉપરથી આપણે આખાદીની ગણતરી કરીએ છીએ.

સેન્સસ રિપોર્ટમાં એક ધ્યાન ખેંચે એવો ફાટો છે. ૧૯૦૧ પછી કેળવણીમાં થયેલી પ્રગતિ તે ગોંધે છે દસ વર્ષની ઉપરની દરેક વ્યક્તિની એમાં ગણતરી કરવામાં આવેલી છે. ઇસ્વીસન ૧૯૦૧ માં દર દળરે ૧૨૯ ભણેલા હતા. ઇસ્વીસન ૧૯૩૧માં દર દળરે ૧૭૪ હતા. ઇસ્વીસન ૧૯૦૧માં દર દળરે બેરાંમાંથી ૯ ભણેલાં હતાં. ૧૯૩૧ માં દર દળરે ૩૧ ભણેલાં છે.

આમ કેળવણીમાં આશ્ચર્યજનક વધારો થવા પામ્યો છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૧ માં ૧૭૪ ટકા મરદોને જ લખતાં વાંચતાં આવડે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ તો ૩૦૧ ટકા જ.

પરંતુ બીજા દેશોની અમલુ દશા તપાસતાં આપણે ક્યાં બીમા છીએ તે વિચારવા જેવું છે. અમલુ દશામાં આપણે પહેલે નંબરે આવી શકીએ તેમ છીએ. એ માટે સરકાર જરૂર ગૌરવ ધરાવી શકે. ઇસ્વીમન ૧૯૩૧-૩૨ માં જગતની અમલુ દશા સચવતો કોઠો નીચે મુજબ છે.

દેશનું નામ	વર્ષ	મરદો	સ્ત્રીઓ	વ્યક્તિઓ
આફ્રિકા				
ઈંગ્લેન્ડ	૧૯૨૭	૭૬,૯	૯૫,૩	૮૫,૭
અમેરિકા				
કેનેડા	૧૯૨૧	૫૭	૪,૪	૫.૧
યુ. એસ. એ.	૧૯૨૦	૬.૦	૫.૯	૬.૦
મેક્સિકો	—	૬૧.૭	૬૭.૬	૬૪.૯
યુરોપ				
બેલ્જિયમ	૧૯૨૦	૬.૬	૮.૪	૭.૫
બલ્ગેરિયા	૧૯૨૬	૨૫.૩	૫૩.૯	૩૯.૭
સ્પેઇન	૧૯૨૦	૩૫.૦	૫૦.૨	૪૩.૦
ઇસ્ટોનિયા	૧૯૨૨	૭.૨	૧૪.૦	૧૦.૮
ફ્રાન્સ	૧૯૨૬	૫.૧	૬.૭	૫.૯
ગ્રીસ	૧૯૨૮	૨૫.૪	૬૦.૫	૪૩.૩
હંગરી	૧૯૨૦	૧૦.૩	૧૫.૩	૧૩.૩
ઇટલી	૧૯૨૧	૨૩.૩	૩૦.૦	૨૬.૮
લટાવિયા	૧૯૩૦	૧૨.૨	૨૪.૩	૧૮.૮
બીયુનિયા	૧૯૩૦	૩૦.૭	૩૪.૪	૩૨.૭
પોલેન્ડ	૧૯૨૧	૨૯.૪	૩૫.૭	૩૨.૭
પોર્ચુગાલ	૧૯૨૦	૫૬.૮	૭૨.૮	૬૫.૨
ઓશાના				
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧૯૨૧	૨.૧	૬.૨	૧.૭

ઇસ્વીસન ૧૯૨૧માં ૩૩૦૯ ટકા મરદો ને ૯૭૦૭ ટકા સ્ત્રીઓ હિંદમાં અમલુદશા બોગવતાં એ હિસાબે અદાનતા ખાતે હિંદનો પહેલો નંબર આવે છે.

ઇસ્વીસન ૧૩૧માં દશ વર્ષની અંદરના સુદાં ૮૨.૬ ટકા મરદો ને ૯૬ ટકા સ્ત્રીઓ અમલુ રહેલાં છે, એટલે ૮૯.૬ ટકા બીજા કોષ્ટ પણુ દેશ આને ટપી જઈ શકે નહિ.

વય ધ્યાનમાં લીધા સિવાય આપણે આપણી દશાની ગણતરી કરીએ તો ઇસ્વીમન ૧૯૩૧માં ૨૫.૦૮ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨૦૮૧ કરોડ વાંચી લખી શકે તેવાં હતાં. એટલે લગભગ ૯૨ ટકા વસ્તી અમલુ હતી. ઇસ્વીમન ૧૦૨૧માં દક્ષિણ આફ્રિકાની બાંહે

જાતિમાં પણ ૮૮૦૬ ટકા અભણ દશા ભોગવતા. અત્યારે તો એ સંખ્યા એથી પણ વધી હશે. એટલે હિંદનું અજ્ઞાન તો એથી પણ વધુ છે.

કદાચ જંગલી જાતો કરતાં આપણામાં કેળવણી સંખ્યા વધારે હશે, પરંતુ આપણે સંસ્કૃતિમય ગણાઈએ છીએ-કાંઈ નહિ તો આપણી સરકાર તો સુધરેલી છે. એ દૃષ્ટિએ તો ઉપરના આંકડા જોતાં અભણ દશાની જોડ જડવી મુશ્કેલ પડશે.

આપણે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી વિષે પચીસ વર્ષો થયાં વાટાઘાટ કરી રહ્યા છીએ. આપણે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કેમ નથી કરી? એનાં કારણો તપાસીએ. લશ્કર ને પોલીસ જેવાં અગત્યનાં ખાતામાં પૈસા ખર્ચવાથી લાભ છે. સામાન્ય જનતાને પોતાના લાભ ખાતર જ કેળવણીની જરૂર નથી. સ્ત્રીપુરુષો ભણીભણીને ધાંધળિયા નીવડે છે. બ્રિટિશ અધ્યક્ષો કહે છે કે હિંદની સામાન્ય જનતા અજ્ઞાન છે, એમને પરતંત્રતા સાલતી જ નથી. અજ્ઞાન સ્વર્ગીય સુખ આપતું હોય ત્યાં હડાપણુ મૂખાંઈ છે. વળી પરાણે લખતાં પાંચતાં શીખવતું એ નૈતિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે? ઇસ્વીસન ૧૯૩૧ માં બોલ્શીવિકાએ આઠ વર્ષની અંદરનાં બાળકો માટે કેળવણી ફરજિયાત કરી ઇસ્વીસન ૧૯૧૫માં વસ્તીના ૫૦ ટકા ભણતાં, અત્યારે તેવું ટકા બાળકો એ નાસ્તિક શાળાઓમાં જવા લાગ્યાં છે એથી લાભ શો? ઇચ્છા વિરૂદ્ધ બાળકને શાળામાં ધકેલવું ખોટું છે. બાળકોને સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ઉછેરવાં જોઈએ, ગોંધી નાંખવાં ન જોઈએ.

લોકોને કેળવણી આપવા અત્યારે પૈસા નથી. ફ્રીડરલ સ્વરાજના બંધારણમાં તો પૈસાની આશા જ રાખવી ખોટી છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૨ની ફ્રીડરલ ફાઇનાન્સ કમિટીએ ૧૯૩૩-૩૪ ને ૧૯૩૭-૩૮ નાં પ્રાંતિક સરવૈમાં તારવ્યાં છે તેમાં આર કરોડની ખોટ ખતાવી છે. ફ્રીડરલ સરકારને સાત કરોડ શિલિંગ રહેશે તેમાંથી પાંચ કરોડ પ્રાંતોને વહેંચતાં બે કરોડ વિવિધ ખર્ચો માટે અનામત રાખવી પડશે; કદાચ સુધારા દાખલ કરતાં એ રકમ વટાઈ જશે. પાંચ કરોડ મળશે તો જ પ્રાંતો નવા સુધારા દાખલ કરી બન્ને પક્ષો સરખાં કરી શકશે, એ પરિસ્થિતિમાં કેળવણી આરોગ્ય ને હુન્નર ઉદ્યોગ માટે પૈસા લાવવા ક્યાંથી?

આપણી પરિસ્થિતિ જ નિરાશાજનક છે. ૩૫ કરોડ માણસો-મરીખ ને અભણ-ભવિષ્યમાં પણ એવા જ રહેવા સરળથેલાં; બ્રિટિશ સંબંધ હોય ત્યાં સુધી તો નક્કી જ.

એટલે ફ્રીડરલ સ્વરાજનો વિચાર જ ક્યાં કરવાનો? લોકોને એની સાથે શી નિસબત? આપણી નિકાશ ઘટે છે; સરકારી આવક ઘટે છે; રાજકારભારનું ખર્ચ વધે છે; ભવિષ્યમાં કારભાર વધવાનો જ છે.

આપણી કમનસિખિ માટે સરકારને દોષ દેવાની જરૂર નથી; લાયકને લાયક સરકાર મળે છે. પછી એને કિસમત કહો કે ઐતિહાસિક સત્ય કહો. અત્યારની પરિસ્થિતિ માટે આપણે જ જવાબદાર છીએ. બીજા કોઈના આપણે વાંક કાઢી શકીએ તેમ નથી.

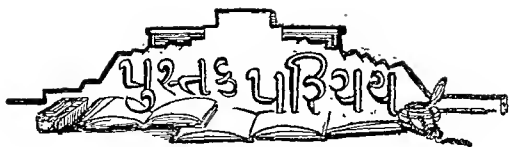
રાષ્ટ્રીય સરકારને વર્તમાન સરકાર અવગણે છે એવી જવાબદારીઓ ઊઠાવવી પડત. અત્યારની સરકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો હિંદ લાભમાં જ આંતરિક કે બાહ્ય જોખમોમાં હિંદનું સંરક્ષણ કરવાનું છે. રાષ્ટ્રીય સરકારને એથી વધારે કરવું પડે એ દેખીતું છે. આપણા

રીતરિવાજો ભારે મરણપ્રમાણુવું કાગળ સમજવશે ગાદી પર સરખારે પ્રજાને કેળવી એમને જીવન જીવતા શીખવવું પડે સરકારી પ્રવૃત્તિને પ્રજાજીવન તેની પ્રવૃત્તિ ને સુખદુઃખમાં નજર રાખતા થવું પડે

સરકારને આપણા ધાર્મિકને નૈતિક જીવનને તેથી પડેના રીવાજો સાથે કાર્મિક નિસંયત નથી એવું કહીએ તો પણ ગરીબાઈનું સીધું પરિણામ રાગચાળા ને મોત છે એ તો કશું નવું પડશે જ. હિંદની વસ્તી વધારે ગણાય પણ એક જ દષ્ટિએ, એની રાષ્ટ્રીય આવક એવી છે કે મધ્યા વધતા જ ભયક્ર દશા ભોગવવી પડે પરંતુ દેશનું દ્રવ્ય નભારી શકે એટલી હિંદની વસ્તી વધી છે એમ તો કહેવાય એમ નથી જ હિંદના લોકો ગરીબ છે પણ હિંદ શ્રીમત છે આપણી ખેતી ને હુન્નર ઉદ્યોગોનો આપણે વિકાસ સાધીએ રાજકારભારમાં કરમ્સર કરીએ, લશ્કર ને પોલીસને આપણી આનકનો મોટો હિસ્સો હોઈના કરતા અગ્રકારીએ ને સામાન્ય જનતાને જીવન જીવી જાણતા શોખવીએ તો ૩૫ કરોડ માણસો સુખચેનથી હિંદમાં રહી શકે ને જીવનનું ધોરણ હલકું બનાવ્યા સિવાય વસ્તી વધારી શકે વૈજ્ઞાનિક ખેતી હાયધરી હિંદનો જ્ઞાન અનેક ધણો વધારી શકાય એમાં શંકા નથી આપણા હુન્નરઉદ્યોગો પણ હજી ઉગે છે હુન્નર બાળકો જન્મે તેમાંથી પાંચ વર્ષની વય થતા સુધીમાં અર્ધા મરી પરવારે એ ઓછા દુઃખની વાત નથી, ગરિમાઈનું જ એ પરિણામ છે મરપતિ ને આવક ઉપર જ વસ્તીનો આધાર છે સપત્તિ સર્જવો, આવક વધારો એટલે રાગ ને મૃત્યુના ભોગ આપોઆપ ધની જશે

આનો અર્થ એવો નથી કે વસ્તી છડેએક વધાર્યા જવી મરપતિ ને આવ ના પ્રમાણમાં જ વસ્તી વધારવાની વાત છે છતાંય વધારે સપત્તિ ને આવક હોય તો થોડી વસ્તી વધારે સુખચેનથી રહી શકે એ નિર્વિવાદ છે એટલે વસ્તીની સખ્યા અગત્યની નથી પણ એમની સ્થિતિ મમજવાની અગત્ય છે થોડી સમજદાર ને વ્યવસ્થિત વસ્તી આપણા જેવા અજણ અજ્ઞાન અવ્યવસ્થિત ને કચરાપલી પ્રજાના ટોળા કરતા હુન્નર દરજ્જે સારી છે *

રમણીકવાલ દલાલ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં પુસ્તકો

શરદ આયુની ત્રણ વાર્તાઓ:-વિરાજ વહુ:-

અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ. કિંમત અનુક્રમે બાર આના અને દસ આના.

શરદ આયુની વાર્તાઓ, ટૂંકી કે લાંબી, જેમ વાર્તાના સારા નમૂના છે, તેમ જ આ ભાષાન્તરો પણ ગુજરાતી ભાષાન્તરોના મુંદર નમૂના છે. શરદ આયુની કલાનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવાનું માન આ બે પ્રકાશનોને છે. શરદ આયુની વિશિષ્ટ શક્તિ એ છે કે સામાન્ય ઘરની ચાર દિવાલોની અંદર બનતા બનાવોથી તે હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા તાર છેડે છે, એવા બનાવોમાં ઉગ્રમાં ઉગ્ર માનસ વ્યક્ત કરે છે, અને એ બનાવોની રચનાથી નવી નવી કલાની કૃતિઓ રચે છે. તેમનાં કેટલાંક સ્ત્રીપાત્રો માટે જરૂર કહી શકીએ કે તે વજીથી પણ કઠોર છે અને કુસુમથી પણ સુકુમાર છે. તેમની વાર્તામાં, આપણા દેશનો વ્યવહાર ધર્મો અને ખટપટથી ફટલો કલુપિત થયો છે તે જોવા સાથે, ઉન્નત સ્ત્રીઓ અને ભોળા શ્રદ્ધાળુ પુરુષો તેને અંતે સુધારશે એવી શ્રદ્ધાની ઊજળા રેખા પણ જોઈ શકીએ છીએ. મધપૂડા:-

સત્યાગ્રહાશ્રમ ચાલતો હતો ત્યારે તેની શાળાના અધ્યાપકો અને શાળા સાથે ખીજી રીતે સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે લખેલા લેખો કાગળો એ આ મધપૂડામાં ગ્રંથસ્થા છે. લેખોની ભાષા બાળકોને ગ્રાહ્ય થાય તેટલી સરલ હોવા સાથે સંસ્કારી, શિષ્ટ અને વિષયાતુરપ શૈલીના સારા નમૂના રૂપ છે. કેટલાક લેખો ઇતિહાસના, કેટલાક જન્મ ચરિત્રના અને કેટલાક સાદી કલાના નિબંધો છે. અત્યારે આ શાળા ચાલતી નથી ત્યારે શાળાની પદ્ધતિના સ્મારક હોવા સાથે ચાલુ કેળવણીની અપૂર્ણતા પૂરનારું આ પુસ્તક છે. તે સિવાય ગદ્યના પુસ્તક તરીકે પણ દરેક ઘરમાં રાખવા યોગ્ય છે. બુદ્ધલીલા:-

મૂળ લેખક: અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબી. કિંમત આઠ આના.

થોડાં વરસ ઉપર બુદ્ધલીલાસારગ્રંથહને નામે જે પુસ્તક બહાર પડેલું તેની આ ખીજી આવૃત્તિ છે. લેખક પાલી ભાષાના સર્વમાન્ય વિદ્વાન છે અને તેમનું પુસ્તક પ્રામાણિક છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય જનતા માટે લખાયું હોઈ સારી સીધી શૈલીનો સારો નમૂનો છે. બુદ્ધચરિત્રનો એક ખાસ ગુણ એ છે કે તેમાં બુદ્ધના જીવનની માનવતા ચમત્કારોથી ક્યાંઈ તિરોદ્ધિત થતી નથી. આ ચરિત્રમાં તો માનવતાને જ મુખ્ય રાખેલી છે, અને ચમત્કારવૃત્તિ ક્યાંઈ ખોટી રીતે ઉત્તેજતી નથી. એમ મૂળના સર્વ ગુણોને અનુરૂપ આ પુસ્તકનું નિરૂપણ છે. બુદ્ધ ધર્મનો નીતિ અને દષા

વિશેષો આગ્રહ આ પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ રીતે જગવાઈ રહ્યા છે પુસ્તક બાળકો, સામાન્ય જનતા તેમ જ વિદ્યાનો સર્વને ઉપયોગી છે

આત્મકથા [પ્રથમ ખંડ] — દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહી ઇતિહાસ [પ્રથમ ખંડ] —

લેખક મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી કિંમત અનુક્રમે આઠ આના અને બાર આના

આ બન્ને પુસ્તકો એક રીતે પૂણ્ય ગાંધીજીના આત્મચરિત્રના જ અથવા કહો કે તેમના જીવનમાં સત્યાગ્રહની ભાવના અને ગ્રહા કેમ ધડાઈ તે વિશેના છે સામાજિક અને રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ એ ગાંધીજીના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એ પ્રયોગ અપૂર્વ જ છે અને ઘણા મોટા વિચારોએ પણ કબ્જો છે કે એની અસર ઘણી વિસ્તૃત અને ચિરસ્થાયી થશે આ પુસ્તકોમાં સત્યાગ્રહની અમૂર્ત ભાવનાની કેવળ બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ ચર્ચા નથી, પણ તેને મૂર્ત કરવાના પ્રયત્નોનો સીધો સરવ અને સાચો અહેવાલ છે

એક આત્મચરિત્ર તરીકે પણ આ પુસ્તકો ઘણાં મહત્વના છે ઘણા થોડા આત્મચરિત્રો સંખ્યાઈને ઓટલા પ્રત્યક્ષ રાખી આટલી ચીવટથી લખાયા હશે એ રીતે જગતના સાહિત્યમાં પણ તેનું સ્થાન છે, તે સાથે વર્તમાન હિંદના ઇતિહાસના સત્યાગ્રહ પ્રકરણના મુખ્ય નેતા સેનાપતિ કે દ્રષ્ટા જે કહો તેનો આ આતર હેવાન છે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી આ પુસ્તકો અગત્યના છે

ત્યાગ મૂર્તિ —

લેખક સદર કિંમત સાત આના

પૂણ્ય ગાંધીજીના, વૈધ્ય લક્ષ્મી, સ્ત્રી તથા ઝડુબ એટલા વિષયો ઉપરના લેખોનો આમાં ગ્રંથ છે આ બધા આપણા દેશના અને ખામ કરીને હિંદુ મહાજના મોટા પ્રશ્નો છે ગાંધીજીએ તે બધા પ્રશ્નો પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચા છે પુસ્તકની રાષ્ટ્રઆત્મા તેમણે લખેલું એક વાક્ય પાનમાં ગાખવા જેવું છે ‘મને સર્વ કાળે એક રૂપ જ દેખાવાની કરી પરવા નથી સત્યની મારી શોધમાં મેં ઘણા વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે ને ઘણી નવી વસ્તુઓ શીખ્યો છું. એક જ વિષયના એ લખાણોમાંથી પાછાને તે [અબ્યાસી] પ્રમાણુચૂત માને ”

ઘણાખરા લેખો કોઈના પાનના પ્રશ્ન કે સૂચના ઉપરથી ઉપરિચિત થયા છે તેથી દરેક ચર્ચા પ્રશ્ન તરફ એકાગ્ર અને વહેવાર થઈ છે તે સાથે તે ઘણા ગદ્ય વાતાવરણને રચ્ચ કરે છે નીતિનાગત માર્ગ —

લેખક સદર કિંમત ચાર આના

ગર્ભાધાનનિરોધના જે કૃત્રિમ સાધનો પશ્ચિમના દેશોમાં વપરાય છે અને જેની હિમાયત અહીં પણ થાય છે તેનાથી માણસ જાતની નીતિ ઉપર કેવી મારી અમર થાય છે તે આ પુસ્તકનો વિષય છે પુસ્તક ઘણું ખરું ફેન્સ લેખક મો બ્યૂરોના પુસ્તકને અનુસરીને લખ્યું છે પણ વિચારો અને પદ્ધતિ પૂણ્ય ગાંધીજીની પોતાની છે લક્ષ્મી, કામ, સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ વિશે કુતૂહલ જગતા આપણો જુવાન વર્ગ ઘણેભાગે પશ્ચિમનું સાહિત્ય વાંચે છે, પણ પશ્ચિમનું સાહિત્ય ત્યાંના એમતગરી અનુભવ ઉપર ધગાયેલું

છે. પૂર્વમાં શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના જે હાખલાઓ હજી છે, તે જીવનના આવા ધાર્મિક પ્રશ્નો વિચારતાં બ્યાનમાં લેવા ઘટે છે,

જીવાનોને આ પુસ્તક વાંચવાની અમે ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ.

અનાસક્તિ યોગ:—

લેખક: સદર, કિંમત ચાર આના.

લગવડગીતાનું આ ભાષાન્તર છે. હિંદુ ધર્મના આ પ્રમુખ મન્થનાં અનેક ભાષાન્તરો છે પણ આ ભાષાન્તરનાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણો છે. પહેલું તો એ કે તેનો અર્થ સાદામાં સાદી સર્વસુગમ ભાષામાં કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. તે માત્ર અર્થ કરવા કે અસુક દર્શનનું સમર્થન કરવા, લખાયું નથી પણ પૂ. ગાંધીજીને પોતાના અનુભવથી ગીતાનો જે ખરો અર્થ લાગ્યો તે પ્રગટ કરવા લખાયેલું છે. ગાંધીજી જેમ અત્યંત નમ્ર છે તેમ જ ઘણીવાર પોતાને ત્રિશે આત્મલાઘા ગણાય તેવી વાત સીધી મૂકવામાં તેમને સંકેચ પણ થતો નથી. એ રીતે એમણે લખ્યું છે “આ અનુવાદ પાછળ આડત્રીસ વર્ષના આચારના પ્રયત્નનો દાવો છે.” કર્મ કરવા છતાં કર્મથી મુક્ત રહેવાની કુશળતા એ બીજા ધર્મો કરતાં ગીતાધર્મની વિશિષ્ટતા છે. કર્મફલલાગનો તેમણે કરેલો અર્થ અને તે ઉપરનું વિવેચન અને કર્મફલત્યાગ અને નીતિના સંબંધનું વિવેચન લાક્ષણિક છે. આપણે શંકર ભાષ્યનો નિષ્કર્ષ સન્યાસ કહીએ, સદગત તિલકના ગીતારહસ્યનો નિષ્કર્ષ કર્મયોગ કહીએ, તો ગાંધીજીના અર્થનો નિષ્કર્ષ સેવાધર્મ અને અહિંસા ધર્મ કહેવો જોઈએ.

અર્થ ઘણી જ સાદી ભાષામાં કર્યો છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે સર્વ તેનો લાભ લેશે.

મંગળ પ્રભાત:—

લેખક: સદર, કિંમત એક આનો.

આશ્રમનાં પ્રતો ઉપર પૂજ્ય ગાંધીજી યરોડા જેલમાંથી દર મંગળવારે પ્રવચન લખી મોકલતા હતા તે પહેલાં ‘વ્રત વિચાર’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. જેલમાંથી લખેલાં એટલે તેમાં સ્વદેશી વ્રત ઉપર લખેલું નહોતું. જેલ બહાર નીકળ્યા પછી એ વિષયનું પ્રવચન પણ ઉમેરીને તેની આ નવી આદૃતિ નવે નામે બહાર પાડેલી છે.

આશ્રમજીવન ન ગાળવું હોય તો પણ આ વ્રતો અને નિયમો પોતાના જીવનના ધડતર માટે અવશ્ય ઉપયોગી થાય તેવાં છે અને આ પ્રવચનો તે વિષય અને ખાસ કરીને વ્રત કરવાની આવશ્યકતા શી છે તે વિષય ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. પરંપરાગત ચાહ્યા આવતા ધર્માચરણમાંથી લોકોની શ્રદ્ધા ઊકતો જાય છે, અને તેનું એક ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણા શિક્ષિતો પણ જીવન સંબંધી ગંભીરપણે વિચાર કરતા નથી. એ ઘણું મોટું અનિષ્ટ છે. તેના ઉપાય તરીકે અમે પૂજ્ય ગાંધીજીએ પોતાના જીવનના અનુભવમાંથી લખેલ સાહિત્ય વાંચવા લલામણુ કરીએ છીએ. જીવનને કેમ સુધારવું, અને એ સુધારવાના પ્રયત્નોમાં જે કંઈ ઉપકારક જણાયું છે તે સર્વના ઉપયોગાર્થે પ્રગટ કરવું, એ એક જ ઉચ્ચ અભિલાષથી તેમણે સર્વ લખ્યું છે. એમનાં બધાં પુસ્તકો સંબંધી અમે અત્રે અહીં એટલું જ કહીશું કે તેમાંનું કેશ કેવળ રંજનાથે કે કેવળ શુદ્ધિવિદ્યાસ કે શુદ્ધિવિદ્યાસ કે કદવતનાના વિલાસ અર્થે લખાયું નથી પણ સર્વ જીવનનાં ગંભીરમાં ગંભીર સત્યોની ખોજને પરિણામે લખાયાં છે અને વાંચનાર તેને ઉચિત શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

સંત ક્રાન્સિસ:—

લેખક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ કિંમત ત્રણ આના.

સાતસો વરસ ઉપર યદ્ય ગયેલા એક ખ્રિસ્તી ધર્મના સંતનું આ જીવનચરિત્ર છે. આ સંત તેનું ચરિત્ર જોતાં ધણી રીતે હિંદના ઓલિયા જેવો જણાય છે. અને તેમ છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મની કેટલીક ખાસિયતો તેમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી આપણને આપણા પૂર્વની અને આ ધર્મની સરખામણી કરવાને વસ્તુ મળે છે.

આખો લેખ પૂર્વના દરિમિન્દુથી લખાયો છે અને અનેક રીતે બોધક છે.

નવજીવન પ્રકાશનોતી સમાલોચના બંધ કરતાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે નવજીવન ગ્રેસ અત્યારે વેચાઈ ગયું છે, આ પ્રકાશનોતી ધણાખરા લેખકો અત્યારે જોલમાં જીવન ગાળે છે કે અન્ય પ્રવૃત્તિમાં લાગ્યા છે અને તેથી કદાચ હાલતુરત આ જાતનું નવું સાહિત્ય વિશેષ ન લખાય તોપણ આ ઉપયોગી સાહિત્યનું પ્રકાશન સાહિત્યસેવાર્થે અને લોકસેવાર્થે ચાલુ રહે એ ઇચ્છિ છે. પથ્ય બલપ્રદ સ્વચ્છ અને મૌલિક સાહિત્ય કેટલે સુધી સસ્તું કરી શકાય તેની આ કદાચ અંતિમ મર્યાદા રજુ કરે છે અને આપણો સમાજ આ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં લઈ તેનો લાલ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

સહુકાર મીમાંસા:—લેખક: કેશવલાલ અંબાલાલ ઠક્કર. કિંમત ૦-૧૩-૦.

અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો:—ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર. કિંમત ૧-૮-૦.

કુદરતનું અવલોકન:—કર્તા: માર્તિંક શિવભદ્ર પંડ્યા: કિંમત ૧-૨-૦.

મનુષ્ય ભ્રમણ:—લેખક: મધુકુમાર શિવરાય દેસાઈ. કિંમત ૦-૧૨-૦.

તત્કલ્પ અર્થાત્ છાશ સેવનવિધિ:—સંશોધિત કરી ગુજરાતીમાં રજૂ કરનાર: વૈદ્યરાજ પં. હરિપ્રસાદ યુતીલાલ ભટ્ટ. કિંમત ૦-૧૩-૦.

મહાસાગર:—લેખક: ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા. કિંમત ૦-૧૪-૦.

કુળીર સાહેબનું બીજક:—

લેખક અને પ્રકાશક: પ્રાણલાલ પ્રભાસંકર બક્ષી. કિંમત ૧-૧૨-૦.

આ બધાં પુસ્તકો શ્રી સયાજી સાહિત્ય માલાનાં પુખ્તો હોઈ વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની ભાષાંતર શાખા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

બધાં ભાષાન્તર શાખા તરફથી બહાર પડ્યાં છે એટલે તે કોઈ કોઈ પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર છે એમ પ્રથમ દર્શને મનાય. એટલે જે જે પુસ્તક ભાષાન્તર હોય તેના વિસ્તારનમાં જ તે કયા પુસ્તકનું ભાષાન્તર છે તે લખવાનો રિવાજ રાખવો જોઈએ. જે પુસ્તક અનેક પુસ્તકોના આધારે લખાયું હોય તેમાં તે પુસ્તકોનાં નામે આપવાં જોઈએ. પ્રકાશનનો આ સાદો નિમમ પળાતો નથી એ જોઈ આવશ્યક થાય છે.

બીજું: ભાષાન્તર શબ્દાર્થને વળગીને ન કરતાં વાક્યોનો સાર મનમાં લઈ તે સાદામાં સાદો ભાષામાં મૂકીને કરવું જોઈએ. અહીં ભાષાન્તર કરેલાં પુસ્તકો મૂળ અંગ્રેજી કરતાં વધારે કંઠુ અને દુર્ગમ થયાં હોય એમ જણાય છે. છેવટે જે ભાષા વાપરેલ છે તેને તે કરતાં વધારે સરલ કરી શકાત અને કરવાની જરૂર પણ છે. મૂળ પુસ્તકના શબ્દને વળગી રહે 'તરી' અહીં ભાષા નક્કામી કંઠુ અને જટિલ થઈ છે.

વારંવાર પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોમાં અમને જણાયું છે કે આ કામ કોઈ યોજનાથી થતું નથી. યોજનામાં પ્રથમ શાસ્ત્રની પસંદગી, પછી તેનાં પ્રકરણો કે વાંદ્યુઓ કે પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ પછી પ્રકાશનો ક્રમ, પછી તે પ્રશ્નોને ચર્ચનાર વ્યક્તિની અને તેને માટે ઉપયોગી પુસ્તકોની પસંદગી એમ કંઈકે રાખવું જોઈએ. દરેક પ્રશ્ન અને ત્યાં સુધી હિંદના જીવનને સ્પર્શતો હોય તેવો પ્રથમ લેવો જોઈએ. બીજું નહિ તો છેવટે એ પ્રશ્ન આપણને કેવી રીતે અસર કરે છે એ દષ્ટિબિન્દુ વિષયનિરૂપણમાં ક્યાંઈ ભુલાવું ન જોઈએ.

શાસ્ત્રીય વિષયની ચર્ચા તટસ્થ બુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર થવી જોઈએ. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કાવ્યની ભૂમિકામાં આવવાથી વિષય વધારે સ્ફુટ કે રસિક કરવાનો લોભ ખોટો અને અવળે રસ્તે દોરનારો છે. વિજ્ઞાનનો કોઈ પણ અંગ્રેજી શિષ્ટ ગ્રંથ જોતાં આ સહેજે સમગ્રશે. તેમાં કવિતાનાં અવતરણો આવે છે પણ બુદ્ધિનું અનુસંધાન કદી ચુકાતું નથી.

દરેક પુસ્તકને અતિ વિગતવાર શબ્દસૂચી આપવી જોઈએ, કોઈ પણ પુસ્તકમાં તે આવશ્યક છે, અને ત્યાં અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દોના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો રૂઢ ન થયા હોય, ત્યાં તો અવશ્ય, પારિભાષિક કોષ પણ આપવો જોઈએ.

વળી અમારે વારંવાર એને એ જ કહેવું પડે છે, પણ હજી કહેવું જોઈએ કે ભાષાન્તર ખાતાએ હરકોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવાથી કૃતકૃત્ય થઈ જવાય છે એમ માનવું ન જોઈએ. પચાસ પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરતાં, એક જ આપણા સમાજ અને આપણા વાચક વર્ગને લક્ષમાં રાખી લખેલું પુસ્તક વધારે ઉપયોગી છે અને સાહિત્યમાં પણ તે જ સ્થાન પામી શકશે. આપણે ત્યાં એ વિજ્ઞાન ઉપર સ્વતંત્ર શોધખોળ ન થઈ હોય તો પણ હરકોઈ એક પુસ્તકના કેવળ ભાષાન્તરને બદલે અનેક પુસ્તકોમાંથી દોહન કરીને સરલ ગુજરાતીમાં લખાયેલું પુસ્તક વધારે સારું છે.

અને પુસ્તકોની છપાઈ અને રૂપરંગ પણ વધારે સુધક થવાની જરૂર છે. અક્ષરો ચોખ્ખા, હાંસિયો જરા વધારે સારો, આંધણી પણ વધારે સારી જોઈએ. જરૂર હોય ત્યાં ચિત્રો આપવાં જોઈએ અને ચિત્રો આપ્યાં હોય ત્યાં તે છાપમાં બરાબર ચોખ્ખાં જોઈ એવી રીતે છપાવાં જોઈએ.

નરસિંહ મહેતા:—

લેખક: દાજી નાગેશ આપટે. કિંમત છ આના. પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે.

નરસિંહ મહેતાના જીવન વિશેનું મરાઠી પુસ્તક છે.

સુવંન્દા:—

કિરોડાંદર કોલમ્બસ:—

લખનાર: મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

લેખક: ચંદ્રશંકર મણિશંકર બટ્ટ

આપણા મહારાજા:—

પ્રદહાદ:—

લેખક: ચંદ્રશંકર મણિશંકર બટ્ટ.

લખનાર: શ્રીમતી બાલા મુજમુદાર.

ધ્રુવ:—

લખનાર: નાજુકલાલ નંદલાલ ચોક્સી. કિંમત દરેકની છ આના.

ઉપરોક્ત ભાષાન્તર ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં શ્રી બાલ જ્ઞાનમાળાનાં પુખ્તો.

આ બાળ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકોની ભાષા છે તે કરતાં વધારે સરલ અને સીધી જોઈએ. તેને કૃત્રિમ રીતે અલંકૃત કરવી ન જોઈએ. પૌરાણિક આખ્યાનોમાં સાથે

સાથે ગુજરાતી કાવ્યોનાં અવતરણા આપ્યાં છે તેની સામે અમારે વાંધા નથી, પણ અમારું કહેવું એ છે કે બાળકોને અત્યારથી જ ટૂંકી અને સચોટ શૈલીનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. તેને બદલે પૌરાણિક આખ્યાનોમાં જાણે વસ્તુ ટૂંકું પડ્યું તેને લંબાવવા માટે જ વર્ણનો અને સંવાદો મૂક્યા છે. આ આખ્યાનો આટલાં લાંબાં કરવાની અમને જરૂર લાગતી નથી. અને લાંબાં કરવાથી અસર હિલ્ડી ઝોછી થઈ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

ભાષાન્તર શાખાનાં બધાં પ્રકાશનો માટે અમારે કહેવાનું કે જોડણી ઉપર વધારે ધ્યાન અપાવું જોઈએ. ગુજરાતી જોડણીમાં હજી અવ્યવસ્થા છે તે ખરું. પણ અહીં તો નિર્ણીત જોડણીમાં પણ અમને અક્ષમ્ય ભૂલો જણાઈ જો. જોડણીની અત્યારની અવ્યવસ્થા હવે બહુ બહુ તો વિકલ્પોની રહી છે, તેમાંથી આના જેવી જવાબદાર સંસ્થાએ અમુક જોડણી નક્કી કરી બધાં પુસ્તકોમાં એકધારી રખાવવી જોઈએ. બાલોપયોગી પુસ્તકોમાં તો આ જોડણીની ભૂલો વધારે અક્ષમ્ય ગણાવી જોઈએ.

સત્યની શોધમાં:—

લેખક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: રામુ પરમાનંદ હક્કર. રાણપુર. મૂલ્ય એક રૂપિયો. આ નવલકથા અપ્ટન મીકલેરના 'સેમ્યુઅલ ધ મીકર' નામની નવલકથાને આધારે રચેલી છે. પૈસાદારોની ઉચ્છ્વલતા, અવિચારીપણું, અન્યાયીપણું, અને ગરીબો ઉપરનો ભુલમ એ એના મુખ્ય વિષય છે.

સૌરાષ્ટ્રને તીરે:—

લેખક અને પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત આઠ આના. કાઠિયાવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય સંધરવાનો જશ શ્રી મેઘાણીને છે. તેમાં કાઠિયાવાડની દરિયાક કાર રહી ગઈ હતી ત્યાં પણ ફરીને તેમણે ઐતિહાસિક સામાજિક વગેરે કંઠસ્થ સાહિત્ય પાછું બેઝું ક્યું અને તે તે સ્થળોના હેવાલ સાથે વર્ણવે તેને આ પુસ્તકમાં મૂક્યું છે.

તેમનાં બીજાં પુસ્તકો જોટલું જ આ પણ વાંચવા લાયક છે.

વતનની યાદ: ઝાઝરી: પીડિતોનાં ગીતો:—

સ પાદક અને પ્રકાશક: શ્રી હક્કરભાઈ કાઠારી, દરેકની કિંમત આઠ આના. રાજ્યપ્રકરણો સંક્ષેપમાં સૌરાષ્ટ્ર બંધ પડ્યું, તેના લેખકો પણ નવા છાપાખાનાના કાપદા નીચે એવું સાહિત્ય પ્રકટ કરી રાકે એમ ન રહ્યું ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યાર સુધીમાં સંધરવા જેવા લેખો અને ગીતોના તેમણે મંચે પ્રગટ કરવાની યોજના અખત્યાર કરી તેનાં આ પુસ્તકો છે. આ સમયનો આવાં પ્રકાશનો કરવામાં ઉપયોગ કર્યો તે આવકારપાત્ર છે, તે સાથે આવાં પ્રકાશનોથી આપણે પાછલા સાહિત્ય પર નજર નાંખવાને તક મળે છે એ પણ તોંધવા જેવું છે. વર્તમાનપત્રોના સાહિત્યમાંથી કેટલું ઉદ્ધારી શકાય છે, અને તે સામાન્ય સાહિત્યમાં કેવું સ્થાન મેળવે છે વગેરે અનેક પ્રશ્નો આવાં આ પુસ્તકો જોતાં ઉપરિચિત થાય છે.

વતનની યાદ ગ્રામજીવન મંબંધી છે, ઝાઝરી ભાવનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ છે, અને પીડિતોનાં ગીતો તેના નામ પ્રમાણે આપણા સમાજના અન્યાયોથી દુઃખિત થયેલા વર્ગોની દિલસોજનાં ગીતો છે.

૬ આરોહ—અસીમ્સા*

[પૃથ્વી ૭૬]

ચઢીશ ગિરિરાજના ગગનચુંગિ ઉતુંગ એ
મહા શિખર ઉપરે, જહીં અસીમ આકાશની
ધ્રુતિ અમલ નીલ નિત્ય રમણીય આનંદતી;
જહીં પ્રથમ થાય દર્શન નવીન ઊષાતણું,
સુમંગલ પુરાય જ્યાં સુભગ રંગના સાથિયા,
અકુંઠિત રવિપ્રકાશ જહીં શુભ્ર ઊખાલર્યો
ઢળે; ન ઘન વાદળાં જહીં ઠઠાપિ આડાં ફરે,
રહે પદતલે જ માત્ર ધ્રુમતાં કંઈ રાસમાં,
રચી ધનુષ સપ્તરંગિ સુરરાજનાં રીઝવે,
વગાડી મુજ મોળતો ગડગડે અને વીજની
કરી પ્રબળ રોશની મુજ મહોત્સવો ઊજવે;
જહીં મલિન ધૂલિ ધૂસર ન વાય વાયુ કદિ,
વિગંધ જહીં કમકમાટીભરી આવતી ના જરી;
વિલીન થઈ જાય છુદ્ધ ઉરભાવ ઔદાર્ય જ્યાં
ભરાય—ઉભરાય સર્વ ાદશ લોકવિસ્તારમાં,
અને પ્રકટ થાય વિશ્વમયતા પ્રસન્નાત્મમાં.
અસીમ મહીં દૃષ્ટિનો પથ સદા જહીં દોડતો,
અબાધિતપણે અનંતમહીં આત્મ જ્યાં ઉડતો,
ખસૂર જગ—ગાનસૂર શ્રુતિને પિંખી નાખતા
જહીં ન કદિ ખેંચતા; જહીં અનંત આકાશથી
અનાહત સુણાય નાદલહરી સદાનંદની;
ચઢીશ ગિરિ તુંગ એ, વિકટ પંથ એનો ભલે,

* અહીં સમયમાં પ્રકટ થનાર 'પારિજાત' નામના કાવ્યસંગ્રહમાંથી.

ચઢાવ કપરો હીવાલ સરખો સીધો હોય છે,
 બાંધી અતલ ખીણ છે ઉભય પાસ, મૃત્યુ તથા
 કરાલ સુખશી, પદેપદ ગળી જવા ઉઘડે.
 ધરી જીવન મુઠ્ઠીમાં, હૃદય હામ ને શ્રી હરી,
 બનીશ શુભયાત્રી મૃત્યુકર મિત્રભાવે ગ્રહી;
 ચઢીશ ગિરિરાજ ભવ્ય દુરધારપથે ભિંચે;
 ઠરીશ કરી પ્રાપ્ત માત્ર નભચુંબિ એ શુંગને.

પૂનલાલ

વિવેચકને

(વસંતતિથક્કા)

હે રાજહંસ ! સુખથી સુવિવેચનાથે
 તું આવ; દૂધ મધુરું ગ્રહી છુટ ચાલેઃ
 ચંચુગ્રહાર પથ ના ચર્ષિ ભય વીરા !
 સંભાળજે, મૃદુલ ફૂલનું પાત છે આ.

પૂનલાલ

વિચાર ચંક્રમાળુ

કવિવર રવીન્દ્રનાથના નાટકનો પ્રયોગ

નવેંબર આખરમાં મુંબઈમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથે તૈયાર કરેલી મંડળીએ મુંબઈમાં કવિવરનાં બે નાટકોનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તેમાંથી એક શાપભોયન જોવાની તક મળી. તખ્તા ઉપરનો સાજ ધણો જ સાદો અને પડદા માત્ર અમુક રંગના સાદા જ હતા. તેના પર કંઈ મહેલ કે વન કે એવાં ચિત્રો નહોતાં.

શાપભોયન જોતાં નૃત્ય વિશે જોત્રણ વાતો સ્પષ્ટ થઈ. પ્રથમ તો એ કે નૃત્ય અને અભિનય બે વચ્ચેનો તફાવત પ્રત્યક્ષ થયો. દશરૂપકમાં નૃત્ય અને નૃત એવાં બે પ્રકારનાં નાચોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં નૃતમાં માત્ર તાલ અને લય પ્રમાણે અંગવિક્ષેપ હોય છે. સાધારણ નાચમાં જ્યારે ગીત ન હોય, અને સાથે કાંઈ ભાવ દેખાડવાનો અભિપ્રાય ન હોય, ત્યારે કેવળ તાલ અને લય પ્રમાણે જ અંગવિક્ષેપ થાય તે નૃત કહેવાય છે. નૃત્ય નૃતથી એ રીતે ભુદ્ધ છે કે તેમાં ભાવ બતાવતો હોય છે. છતાં તે નાટ્યથી પાંધું ભિન્ન છે. નાટ્યમાં વાણીને અવકાશ છે અને વાણીના ભાવને પુષ્ટ કરવા માટે આંગિક અભિનય થાય છે. નાટ્ય દશ્ય-શ્રાવ્ય બન્ને છે. નૃત્ય એકદુરુ દશ્ય છે-તેમાં વાણીને અવકાશ જ નથી. તેમાં માત્ર અંગવિક્ષેપ જ પ્રધાન છે, અને તેનાથી જ ભાવ પ્રદર્શિત કરવાનો હોય છે. તે આ શાપભોયનના પહેલા દશ્યમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

શાપભોયનના પહેલા દશ્યમાં એવું આવે છે કે ઇન્દ્ર સભામાં બિરાજેલ હોય છે, ત્યાં અપ્સરાઓ નૃત્ય કરે છે. થોડી વારે એક મૃદંગવાળો દાખલ થાય છે અને પછી એ મૃદંગવાળાની ભૂલ થતાં ઇન્દ્ર તેને મૃત્યુલોકમાં મોકલવાની શિક્ષા કરે છે.

પડદો ઉઘડતાં નાચ શરૂ થાય છે. તેમાં પણ એક બાબત સામાન્ય નાચ કરતાં મેં જરા ભુદી જોઈ. એક સાથે ત્રણ ચાર અપ્સરાઓ નાચતી હતી પણ દરેકનો નાચ સ્વતંત્ર હતો એટલે કે એક વખતે દરેકના એક જ અંગનો એક જ આકારનો વિક્ષેપ નહોતો પણ દરેકનો સ્વતંત્ર અંગવિક્ષેપ હતો અને બધાના અંગવિક્ષેપોથી આખા દશ્યમાંથી એક પ્રકારનો સંવાદ ઉત્પન્ન થતો હતો. આપણા દેશી સંગીતમાં અનેક વાદ્યો વાગતાં હોય ત્યારે પણ બધાં વાદ્યો એક વખતે એક જ સૂર ટાડતાં હોય છે; પણ અંગ્રેજી સંગીતમાં ભુદાં ભુદાં વાદ્યો એક સાથે ભુદો ભુદો સૂર ટાડતાં હોય છે અને એ બધા સૂરોના સાદ્યર્થમાંથી એક સંગીતસંવાદ ઉત્પન્ન થાય છે જેને અંગ્રેજમાં harmony (હાર્મની) કહે છે, તેની પેટ આ નાચમાં નાચતો એક સંવાદ જોઈ નીકળતો હતો. મને લાગે છે કે આ ભિન્નભિન્ન નાચનો સંવાદ પણ પ્રેક્ષકો સમજી શકતા નહોતા અને તેથી ધણુએ એની જોઈએ તેવી કદર કરી નથી હવે આ અપ્સરાઓનો નાચ ચાલતો હતો, (અવગત સાથે મંગીન અને તાલ હતો જ) તે નૃત્ય હતું. પણ આ નૃત્યની સાથે જ ઇન્દ્ર પણ એ નૃત્યની પ્રશંસા, કર,

આખા શરીરના અને ખાસ કરીને હાથના વિશ્લેષથી કરતો હતો, તે નૃત નહિ પણ નૃત્ય હતું તે પ્રશંસાના ભાવ બતાવતો હતો તેનું દરેક ચતુર અને બુદ્ધિમાન એ ભાવને વ્યક્ત કરતું હતું અવગત તેનું પણ મનનવચન કે અંગવિશ્લેષ તાલને અનુકૂળ હતો, એ અંગવિશ્લેષ સુંદર હતો અને આખા દૃશ્યની માથે સવાદી હતો, પણ તે મુખ્યત્વે ભાવ પ્રગટ કરતો હતો, તેમા આકારમૌર્દ્ધ હતું પણ માત્ર આકારમૌર્દ્ધ માટે કોઈ અંગની ગતિ નહોતી કોઈ કોઈ વાર તો પ્રશંસામા તે આખો ડોમો યથા જતો હતો પણ તે સર્વ ક્રિયા તેના આ ભાવને જ વ્યક્ત કરતી હતી

પછી મૃદંગવાજો આરીને મૃદંગ વગાડે છે અને વગાડતા વગાડતા ભૂત કરે છે તરત જ ઇન્દ્રનું પ્રશંસાનું નૃત્ય બધા ચાલે છે તે મિહાસન ઉપરથી નીચે જનને છે, અને પછી અત્યંત નેર વેગ બધી નૃત્ય કરે છે તેમા સ્પષ્ટ રીતે તેનો ક્રોધ દેખાય છે. એ નૃત્યમા પણ તેના પગના ન્યામ અને અંગોનો વિશ્લેષ તાલ પ્રમાણે જ હોય છે પણ તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ક્રોધ પ્રગટ કરવાનો હોય છે મૃદંગવાજો દીન થઈ એક બાલુ જેસી ગમ્મેલા હોય છે પછી એ મૃદંગનાદની પત્તી આવે છે, નૃત્યથી જ ઇન્દ્રને વીનવે છે, નૃત્યથી જ પતિની સાથે મૃત્યુલોકમા જન્મ લેવાની માગણી કરે છે, ઇન્દ્રનું હૃદય દ્રવે છે, તે બન્નેને સાથે મૃત્યુલોકમા મોકલાવાનું દબ્બુ કરે છે એ સર્વ નૃત્ય જ છે.

તે પછી મૃત્યુલોકમા અવતાર લીધા પછી આ મૃદંગવાદક અને તેની પત્ની વચ્ચેના અનેક પ્રમગોમા ભાવપ્રદર્શક નૃત્ય જ આવે છે આખું નાટક મુખ્યત્વે નૃત્યથી જ ચાલતું હોય છે, અંદર ગીતો ગવાયા કરે છે,* અને કનમિત જ ગદ્ય સવાદ આવે છે મને બગાળોનો બોધ નથી અને તેથી ભાષાની મદદ વિના નૃત્યથી કેટલું સમગ્ર તો જાણવાનો મને સારો પ્રસંગ મળ્યો હું માનું છું કે નૃત્યની ધણી ઊંડી અસર થાય છે, જો કે મૂળ વસ્તુ પહેલેથી જાણી લેવાની જરૂર રહે જ એમ હું માનું છું સાહિત્ય સિવાયની કલાઓમા ભાષાની આટલી મદદ ધણી વાર જરૂરની હોય છે, અને તે તે કલાની અથવા હરકોઈ કૃતિની અપૂર્ણતા ગણાવી ન જોઈએ આ પ્રશ્ન તાત્વિક છે અને સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા જોઈએ છીએ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા એમ કહું કે માનવભાવને વ્યક્ત કરતા ચિત્ર કે શિલ્પ કે નૃત્ય કે સંગીતને એકબીજાના ભાષાની મદદ લેવાની જરૂર પડે તો તે તે કૃતિની અપૂર્ણતા ગણાય ખરી? હાખવા તરીકે વોટસના આશાના ચિત્ર નીચે 'આશા' એટલું લખતું પડે તો તે તે ચિત્રની અપૂર્ણતા ગણાય ખરી?

નાટ્યપ્રયોગોમા નૃત્ય તો મધ્યસ્થ સારું હતું પણ નૃત્ય અને ખાસ કરીને શ્રી શાન્તિ અને શ્રી વાસુદેવનું એ બન્નેનું અને મૃદંગવાદકની પત્નીની ભૂમિકા ભજવતા શ્રીમતી જમનાનું ઘણું ચમત્કારક લાગ્યું અને એ પણ લાગ્યું કે સંગીતમા જેમ વ્યક્તિના અવાજની મીઠાશથી ભિન્ન કલાની ચમત્કૃતિ છે, તેમ નૃત્યમા શરીરની મુન્દગતાથી ભિન્ન કલાની ચમત્કૃતિ છે એટલે ખામ રૂપાળા વ્યક્તિ ન હોય તોપણ તેનું નૃત્ય કે નૃત્ય સુંદર હોઈ શકે એક બીજું પણ જાણાયું, કે મંગીતમા જો કે આધારણ માણસ ત્રીના કંઠાધુરથી આકર્ષાય છે પણ વધારે સમૃદ્ધ અને અગીનસમ તો પુરુષનો જ અવાજ છે (સાગ

• ગીતો શ્રાવણ અને વાગોવાળા બધા તખ્તા ઉપર જ નહિ દેખાય નહિ એવી રીતે બેસે છે

ગર્વેયાઓ એમ જ કહે છે) તેમ નૃત્યમાં પણ મને તો પુરુષનું નૃત્ય જ વધારે સુંદર અને સમૃદ્ધ લાગ્યું.

નૃત્યનું પૃથક્કરણ કરતાં આનું કારણ પણ મને સમજાય છે. નૃત્ય અને નૃત્ત બન્ને શરીરનાં અંગોથી આકારો કરી જતાવવાની કલા છે. હવે પુરુષ હલનચલનનાં બેટલાં અંગો ખુલાં રાખી શકે તેટલાં સ્ત્રી નથી રાખી શકતી, તેથી પુરુષ વધારે અંગોથી આકારો રચી શકે છે. દાખલા તરીકે પુરુષ માત્ર ચઢી પહેરીને, અથવા કેડ ફરતું નાનું વ્યાધ્યર્મ કે ફાળિયું વીંટાળીને બન્ને પગોથી આકૃતિઓ રચી શકે, સ્ત્રી તેમ ન કરી શકે. કારણકે સ્ત્રીના વેષમાં એ પગો છૂટા દેખાય જ નહિ. ઉદયશંકર અને વાસુદેવન બન્નેના નૃત્યમાં આ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. બીજી તરફ સ્ત્રીને શરીરલાવણ્યનો ખાસ ફાયદો પણ છે.

એક બીજી બાબત પણ સ્પષ્ટ થઈ. ઉદયશંકરનો નાચ જોતાં મને લાગેલું કે સાધારણ ઉત્તર હિંદ-ગુજરાતની નર્તકીના નાચ કરતાં તેનાં પગલાં વધારે લાંબાં હતાં, બલકે પગનું ઝીણવટનું કામ ઓછું હતું, અને એ બાબત ઉદયશંકરે પોતે પણ નૃત્યના પોતાના પરિચયના ચોપાનિયામાં કહેલી હતી. આ નૃત્ય જોયા પછી મને સમજાય છે કે એ નાચ જ બન્ને ભિન્ન છે. નર્તકીના નાચમાં પગનું વધારે ઝીણવટવાળું કામ હોય છે, અને આ બીજા પ્રકારના નૃત્યમાં પગનું એવું કામ હોતું નથી. આખા શરીરના આકારો ઉપર તેમાં વધારે લક્ષ્ય અપાય છે અને તે એકંદર વધારે વૈવિધ્યવાળું અને ચમત્કારક હોય છે.

ઉત્તર હિંદમાં આપણા સંગીત ઉપર મુસલમાની સંગીતકલાની ધણી અસર થઈ છે. તેવી જ નૃત્ય કલા ઉપર પણ થઈ છે. આ ઉત્તર હિંદનો નર્તકીનો નાચ, એ રીતે મને મુસલમાનોની અસરનો લાગે છે. અને એમ પણ જણાય છે કે સંગીતમાં જેમ મુસલમાનોની અસરથી સંગીતનું ગાંભીર્ય ધૈર્ય ઉદ્વિગ્નતા ધટ્યાં અને માર્દવ લાલિત્ય તનમનાટ અને કદાચ નજારાં આપ્યાં તેમ નૃત્યમાં પણ થયું. મુસલમાનોની અસરથી મુક્ત રહેલું દક્ષિણનું નૃત્ય ધણું જ ગંભીર બલવાન અને ઉદ્વિગ્ન છે, અને સંગીત દૂર રાખતાં નૃત્યની કળા તો કદાચ મુસલમાનોની અસરથી નિકટ થઈ. તેનું કારણ એ પણ હોય કે હિંદી કલામાં નૃત્ય સાથે ધર્મભાવના હમેશાં જોડાયેલી રહેતી, અને મુસલમાનોના ધર્મમાં નૃત્ય કલાને નિષેધેલી છે તેથી ધર્મથી વિમુખ જતાં તે અધમ થઈ ગઈ. અલગત તે સાથે બીજાં સામાજિક કારણો ધણાં, જેની અહીં નોંધ લેતો નથી.

ગુજરાતના નૃત્યની ઐશ્વર્યતા

મને ધણીવાર વિચાર આવે છે કે અનેક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ શાન્તિનિકેતનમાં જાય છે, પણ તેમાંથી કેમ કેમ આ નૃત્ય શીખી લેતો નથી. હું ખાસ કરીને પુરુષ વિદ્યાર્થીને માટે લખું છું. એ કલા શીખી લેવી જ જોઈએ. મને તેને વિશે વધારે આમદ્દ એટલા માટે થાય છે કે ગુજરાતમાં નાચનો શોખ પ્રસારતો જાય છે તે સાથે પૌરુષ નાચની પરંપરા અહીં ન હોવાથી હોકરા અને કિશોરોમાં પણ નાચમાં સ્ત્રી જાવો આવતા જાય છે. અને તે અત્યંત બેદૃઢ કદરૂપ કદચુ લાગે છે. આપણે યોગ્યતાએ જોઈએ તેવો વિવેચક હોતો નથી, કંઈક આ નવી નવી દેખા દેતી કૃતિઓને પ્રદર્શવવાને આતુર હોય છે. એટલે આ બાબત ધ્યાનમાં આવતી નથી, પણ મેં ધણાં વિચારક અને વિવેચક બાઈ બહેનોને આ સંમતી દીધા કરતાં સાંભળ્યાં છે. ખાસ કરીને આજમંદિરાના મેળાવડામાં આ વધારે જણાવ

છે કારણકે ત્યાં છોકરા છોકરીઓને ભેટું શીખવાય છે અને હજી સુધી ગુજરાતને પૌરુષ નાચનો પરિચય નથી એટલે બાળપણથી જ છોકરાઓને ખોટા સંસ્કારો પડવાનો ભય રહે છે.

ગરબી ગરબા ધૂમવા એ ગુજરાતનાં સંઘનૃત્યો ખરાં. તેમાં સ્ત્રી તેમ જ પુરુષો બેમાં નૃત્ય કરતાં પણ ગરબી ગરબામાં^૨, એક બાજત ભૂલવાની નથી. દયારામ જેણે ગરબીઓને લોકપ્રિય કરી, તે વૈષ્ણવ કવિ, અને તેનાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ કૃષ્ણને ગોપીભાવે ભજવાનો હોય, એટલે તેમાં સ્ત્રીણુ ભાવ આગ્રા વિના ન જ રહે. ગોરતાંમાં માતાની માંડવી ફરતા પુરુષો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ગરબી કે ગરબા લેતા, તેને પૌરુષ નૃત્ય તો ન કહી શકાય, પણ તેમાં સ્ત્રીણુ નૃત્યનાં ચિહ્નો પણ નહોતાં પુરુષો ખૂબ ઉલ્લાસે ઉલ્લાસને ફરતા, પણ તેમાં કોઈ પાસ કળા નહોતી. અમલવાદમાં મારવાડીઓ હોળીના દિવસોમાં મોટી લાકડીઓ લાઇ ધૂમે છે, તેમાં પણ સ્ત્રીણુ નાણુકતા દેખાતી નથી જ, પણ તેમાં શીખવવા જેવી કળા પણ નથી—હેવટે આપણે હાથ જે ગરબા ગરબીનો પ્રચાર થાય છે તેને તો એ પુરુષના સંઘનૃત્ય સાથે અનુસંધાન રહ્યું નથી એ નક્કી.

હાસની કલાપ્રવૃત્તિ

ધણા તરફથી ટીકા ચતી સાંભળીએ છીએ કે હમણાં ન્યાં જોઇએ ત્યાં આ ગરબા ગરબી રાસ નૃત્યનું કામ બહુ વધી પડ્યું છે. અને વાત પણ ખરી છે. અત્યારે ઘઢેરોમાં અનેક સંસ્થાઓ થઈ છે. દરેક પોતાના ઉત્સવો ભજવે છે. અને દરેકમાં આ હોય જ છે; અલગત એક દૃષ્ટિએ આમાં કશું ખોટું નથી. દેશ આખો ગાતાં શીખે, નાચતાં શીખે, અને નાચે તેમાં કશું ખોટું નથી. પણ તે સાથે ટીકા કરવા જેવું ધણું છે. પહેલું તો ઉપર બતાવ્યું તેમ સ્ત્રીણુ ભાવ અપરિત રીતે ઉત્તેજન પામે છે તે અનિષ્ટ છે. બીજું એમ જણાય છે કે જાણે લોકમાં પૂજ્ય ગાંધીજીએ પ્રવર્તાવેલ નીતિ અને તપની ભાવનાનો પ્રત્યાધાત લોકોમાં થાય છે. અલગત, જે માણસો આવા ઉત્સવોમાં પ્રત્યાધાત બતાવે છે તેઓ બધા કંઈ મહાત્માજીની અમર નીચે બહુ નથી આવ્યા હોતા. તેમની બરાબર અસર નીચે આવેલા તો હજી પોતાનું સાદું જીવન ગાળે છે, અને જે કલામાં રસ લે છે તે કલા પણ નિર્દોષ હોય છે. પણ એવાને પ્રત્યાધાત ચતો પણ નથી. પ્રત્યાધાત તો જેઓએ જરા પણ કણમણુતે મને કંઈક પણ સાદાંધ રાખી હોય કે મોજશોખ ઓછા ક્યાં હોય તેમને જ થાય. જેઓએ ખાદી ધારણ કરી તેઓ તો હજી ખાદી જ પહેરે છે, પણ જેમણે કણમણુતે મને પરદેશી કાપડ મૂકી સ્વદેશી મિથુનું કાપડ સ્વીકાર્યું, તેઓ અત્યારે જાપાનીસ અને બીજાં આકર્ષક પરદેશી કાપડ લેવા દોડે છે. અરે, તેમને જાણે એમ થયું લાગે છે કે, ‘હાથ, માંડ આમાંથી છૂટયા !! હવે ધરાઈને આ સુખ માણી લો.’ અને કળામાં પણ, એવી રીતે જ જાણે એમ જણાય છે કે અત્યાર સુધી તપ કરી કરીને ચાકી ગયા, સંયમ કરી કરીને ચાકી ગયા, હવે બધું ભોગવવા દો ફરીથી કહું છું, જેમણે કણમણુતે મને સંયમ કયોં હતો, તેઓ જ આવા પ્રત્યાધાતના મોજમાં ધસડાવા માંડયા છે.

૧ ભાવ પ્રદર્શક અગવિદ્યપ તે નૃત્ય એ નૃત્યનો પારિભાષિક. અર્થ સમજવો. નાચના સામાન્ય અર્થમાં આપણે એ શબ્દ વાપરીએ છીએ તે ઉપરાંત તે અર્થમાં અહીં તે વાપરેલ છે. આ શબ્દનો ગોટાળો છે પણ તેથી અર્થમાં ગોટાળો નહિ થાય એમ હું આશા રાખું છું.

૨ ગરબી અને ગરબો કોને કહેવાં એ હજી ચોક્કસ થયું નથી માટે બન્ને શબ્દો વાપર્યાં છે.

આ ઉત્સવોમાં એક બીજી ખાખત જોવાની છે. અને હમેશાં વહેમ રહે છે કે આપ ઉત્સવો કરવાથી છોકરાંઓને દેખાડો કરવાની ખરાબ ટેવ પડે છે. છોકરાંઓ સ્વાભાવિક રીતે, ખરા ઉલ્લાસથી કંઈપણ કરે છે કે દેખાડો કરવા કરે છે તેની એક કસોટી હોય શકે. મેં ગામડાની સ્ત્રીઓને, કથાપણ કાર્યક્રમ કે પૂર્વ વિચાર વિના અજવાળું જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ રાસડા શરૂ કરતી જોઈ છે. એમ જો બાળકોમાં સ્વૈર રીતે, બીજાને જોવા ભેલાવવા માટે નહિ, પણ આંતર શક્તિના આચિર્ભાવ અને તત્કાલિન સંતોષ અર્થે જ આમ કરવાની વૃત્તિ કાષ્ટવાર પણ થતી હોય તો કદાચે જીવનમાં સાચું સ્થાન લીધું છે એમ જાણવું. નહિતર કેવળ દેખાડો કરવાની વૃત્તિ નિન્દ્ય અને હાનિકારક છે.

શહેરની અસર ગામડામાં

શહેરની આવી મિથ્યા કલાપ્રવૃત્તિની ગામડામાં એથી પણ વધારે ખરાબ અસર થાય છે. ગામડું બધી ખાખતમાં શહેરોની ખરાબ નકલ કરે છે. શહેરોમાં કેટલીક સંસ્થાઓ જેમ કંઈ પણ કામ ન કરતાં માત્ર અમુક અવસરે ઉત્સવ ભિજ્જીને જીવતી રહે છે તેવું ગામડાંમાં પણ થયું છે. શહેરમાં જેવા જોડા સ્ત્રીજુ ભાવો, જોડા અભિનયો અને ચાળા થાય છે તેથી વધારે જોડા અને વધારે સ્ત્રીજુ અભિનયો ગામડાં કરે છે. દરેક ગામડું શહેરી થવા મથે છે, અને અનુકરક જેમ હમેશાં વધારે ખરાબ વસ્તુ જ પહેલી પડે છે, અને તેને વધારે ખરાબ કરે છે, મારીને પણ ખરાબ કરે છે, તેમ ગામડાનું પણ થયું છે. આવા અનુકરણો પોતે જ અનિષ્ટ છે, તે ઉપરાંત તેથી વધારે ખરાબ અસર એ થાય છે કે ગામડામાં જે ખરાં કલાનાં જૂનાં ચાલતાં આવતાં રૂપો છે તે નષ્ટ થાય છે અને બગડે છે. દાખલા તરીકે એક ગામડામાં સ્ત્રીઓ ઘડા વતી સારી હીચ લેતી હતી, પણ શહેરનું અનુકરણ કરવા માંડ્યા પછી તેમણે હીચ શરૂ કરતાં પહેલાં ઘડાને આડો અવરોડ ગણવાની કેટલીક રચનાઓ કરી તે બધી જ નિષ્ફળ હતી એટલું જ નહિ, પેશી મૂળ મુદર હીચને બગાડનારી હતી. માટે કલાનાં નવાં રૂપો ઘડતાં તેમાં નવા અખતરા કરતાં ઘણી સંભાળ લેવાની જરૂર છે.

શ્રી ગોપીનાથનું નૃત્ય

ઉપરનો ભાગ લખાઈ રહ્યા પછી મલખારના શ્રી ગોપીનાથનું નૃત્ય જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. દક્ષિણમાં ત્યાંના નૃત્યના રક્ષણ અને પ્રગતિ કરવા જે ફરસ કલામંડલ છે તેના તેઓ સભ્ય છે. તેમણે નૃત્યના અભ્યાસમાં ૧૧ વરસ ગાળ્યાં છે, અને મલખારનું જે કથકસિ નૃત્ય પ્રસિદ્ધ છે તેમાં તેઓ નિષ્ણાત ગણાય છે, કથકસિ શબ્દમાં કથનો અર્થ કથા અને કસિનો અર્થ રમત થાય છે. કથકસિમાં આખાને આખાં રામાયણ મહાભારત નૃત્યથી ભજવાય છે. એ ભજવવાના પ્રયોગમાં શબ્દનો વ્યવહાર થતો નથી એમ કહીએ તો ચાલે-માત્ર શબ્દો જેવાં અધમ પાત્રો થોડા શબ્દો જોડે છે. ત્યાંના કલામંડલે કથકસિ નૃત્ય આધુનિક દષ્ટિને અનુકૂલ કરવા તેના વિશદ્ધણ પદોરવેષને જરા ફેરવ્યો છે. -જોઈ દષ્ટિ પણ તેમનો પદોરવેષ અને અંગસજ્જવટ આપણને વિચિત્ર તો લાગે જ. પણ તેમનું નૃત્ય જોતાં એ સજ્જવટ કદા દષ્ટિએ અંગને વધારે અસરકારક બનાવવા કરી છે તે પણ રકુટ થાય છે. દાખલા તરીકે આંખ આસપાસના રંગો આંખના નિમિષ-ઉન્મેષ, ભરતી

ગતિ, અને વિશેષ કરીને ડાળાની ગતિ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય એવી રીતે લગાડેલા હોય છે. દક્ષિણના નૃત્યમાં બે પરંપરા હોય એમ જણાય છે. (જોકે ખાત્રીથી કહી શકતો નથી.) એક કથકલિની અને બીજી શાસ્ત્રીય ગણાતી. શ્રી ગોપીનાથ પાસે અંગના અભિનય સંબંધી ભરત નાટ્ય શાસ્ત્રના શ્લોકો હતા તેને, વડોદરાથી કે બનારસથી પ્રસિદ્ધ થયેલ આવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં, ઘણા ભેદ જણાતો હતો. પણ તેમના અને અમારી પાસેના પુસ્તકોની સમાન પારિભાષિક મુદ્રાઓ અને અભિનયો વિશે પૂછતાં એટલું નક્કી થયું કે તેમની પાસે પ્રાચીન પરંપરા સારી રીતે સચવાઈ રહી છે. અને એમનું જ્ઞાન એ સંબંધી ચોક્કસ છે.

શ્રી ગોપીનાથના નૃત્યની ઘણી મુદ્રાઓ અને અર્થ સમગ્રતા વિના તેમનું નૃત્ય, ઘણું ઓછું સમજી શકાય. દાખલા તરીકે તેમણે તખ્તા ઉપર શિકારીનું, નૃત્ય કરી બતાવ્યું. તેમાં તેઓ તખ્તા પર શિકારી તરીકે દાખલ થયા પછી, પાછા અભિનયદ્વારા પ્રાણીનું પણ પોતે જ નિરૂપણ કરતા હતા. પાછા શિકારી તરીકે પ્રાણીને બાણથી અથવા બાલાથી મારતા હતા, હથિયારે બરાબર કામ કર્યું છે તેનો હર્ષ વ્યક્ત કરતા હતા. પછી મરેલ જાનવરને ઉપાડી એક બાણ મૂકતા હતા, પાછું બીજું પ્રાણી નિરૂપતા હતા વગેરે. આમાં તેમણે સિંહમુદ્રાથી સિંહને બતાવ્યો તે બહુ અસરકારક મુદ્રા હતી. તેમાં તેમના મુખની આકૃતિ દક્ષિણ હિંદમાં મે નરસિંહની મૂર્તિઓ અનેક ઠેકાણે જોયેલી તેવી જ હતી. બહુ નૃત્ય જોતાં મને ખાત્રી થાય છે કે દક્ષિણનું મૂર્તિવિધાન આ નૃત્યો સાથે ઘણું જ માર્મિક સંબંધ ધરાવે છે.

ઉપર મેં લખ્યું છે કે ઉત્તરહિંદમાં નૃત્ય ઉપર મુસલમાનોની ઘણી અસર થઈ છે, અને તેને લીધે તે નૃત્ય વધારે જોર બન્યું છે. તે બાબતની આ નૃત્ય જોતાં મને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ. આ દક્ષિણનું નૃત્ય તેના એકેએક ચલનમાં પૌરુષ છે. તેમાં મરદાની, વિકટતા, ઉદ્વેગતા, વેગ, વીર્ય, શૌર્ય, પરાક્રમ અને પ્રૌઢતા તેમ જ મહત્તા જણાય છે.

શ્રી ગોપીનાથે નૃત્યની અનેક મુદ્રાઓ કરી બતાવી. તેમ જ તેમણે અમને રસના અભિનયો પણ કરી બતાવ્યા—શૃંગાર, હાસ્ય, ક્રુણ્ણા, ક્રોધ, વીર, રુદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાન્ત એ બધાના. શૃંગારમાં આપણા પૌર્વાત્યો ઉપર આક્ષેપ છે કે આપણો શૃંગાર અમર્યાદ છે. પણ આમના શૃંગારનો અભિનય કેટલો મંયમી, કેટલો મર્યાદાવાળો, કેટલો નાજુક હતો ! તેમનાં શૃંગારનાં નૃત્યો પણ સુદ્ધ હતાં. ઘણા માને છે કે બીજી બંધી કલાઓ કરતાં નૃત્ય સૌથી વધારે કામસૂચક છે. પણ શ્રી ગોપીનાથનાં અનેક નૃત્યો એવાં જોયાં, અને બીજાં પણ એવાં ઘણાં છે, જેને કામ સાથે જરા પણ સંબંધ નથી.

આ બહુ જોતાં મને તો એમ જ થયું કે ગુજરાતે ઓઠરાઓને ઉત્તરહિંદના જોર બાવની અસરવાળાં નૃત્યો ન શીખવવાં અને આ દક્ષિણ હિંદની પરંપરાને પોતાને અનુકૂળ કરી લેવી.

પણ એ ક્યારે થાય ?—જ્યારે આપણા શિક્ષિત અને સંસ્કારી યુવકો ખંતથી એકવાર તેનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરી લે ત્યારે.

રોજનીશી

૨૮-૧૧-૩૩ : અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ઉપપ્રમુખ તરીકે શ્રી. રણુભાઈલાલ અમૃતલાલ યોગી ચૂંટણી; શ્રી. કસ્તુરબા ઝાંધી તથા શ્રી. મણીબહેન પટેલની નિધિમાં રહેલો ધરપકડ; લિંગાસીમાં ચિકેટીઝ માટે સાત જમીની ધરપકડ.

૨૯-૧૧-૩૩ : ભોમ્બે રેશિયલ પાર્સ ઓફ્ટની મુદતમાં ૧ વર્ષનો થયેલો વધારો; પ્રતાપા માટે શ્રી હમજાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે કરેલી અરજીની તરફેણમાં મુંબઈના મેલસ્ટ્રે આપેલો મુદ્દાનો.

૩૦-૧૧-૩૩ : બર્મ ખૂનને ઓછો કરવાના એક પત્રકાર તથા ખીલ પાંચની ધરપકડ; સ્વ. વિશ્વસાહની લક્ષ્મીના કરમસદમાં સત્કાર; ઝાંધીજીને સેરવાનીમાં મ્યુનિસિપાલિટી તેમ જ દલિતોના તરફથી મળેલાં માનપત્રો; અમદાવાદમાં સાંતિનિકેતનના અધ્યાપક બાપુ ક્રિતિમોહનસેન સાથે વાર્તાલાપ; પંચમદલાલ નિલ્લાના પ્રતિનિધિઓની ભદ્રેશભાઈ પંચમદલાલ ભરૂવાના જોડાણના વિરોધનો કરેલો ઠરાવ.

૧-૧૨-૩૩ : શ્રી કસ્તુરબા ઝાંધીને અગાઉની બાજી રહેલી પાંચ માસની સભા ભોમવવારો દુકમ; મુંબઈની ડેપાર્ટમેન્ટમાં સંતતિનિયમનની દરખાસ્ત; અમદાવાદમાં ધી પ્રાપ્તિદારી હાઈકોર્ટના સિસ્ટ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક શ્રી. રમણલાલ દેવરાંકર ભટ્ટનું સુવાન વયે થયેલું અકાળ અવસાન; વડોદરાની બે મિલો બંધ થવાની જાણ આવેલી દર્શકત.

૨-૧૨-૩૩ : ખંડિત જવાદરલાલના રૂ. ૨૦,૦૦૦ ના રોરો ઉપર આવકવેરા પેટે સરકારે મૂકેલી દંડ; શ્રી અમૃતલાલ રોકનો નેલમાંથી પ્રદર્શનો; સિંહરાખામાં એક સિંહિયાએ માર મારવાથી સુવાન વિદ્યાર્થીનીનું નિપજેલું અવસાન.

૩-૧૨-૩૩ : જળલપુરમાં ઝાંધીજીને અપાયેલાં માનપત્રો તથા નાણાંની શેલીઓ; ભરૂચ મ્યુનિસિપાલિટીનાં નાણાંની ફર્નિચ કરવા માટે માલ મારલતરારે મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફીસર તથા સરપંચ સામે આડેલો ફાવો.

૪-૧૨-૩૩ : સ્વ. વિશ્વસાહ પટેલે વિરેશમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે રૂ. ૧ લાખની સમાવજ કરી ઉ એની એસોસિયેટેડ પ્રેસ તરફથી જાહેર પડેલી ખજાર; ન્યુ દિલ્હીની સેક્રેટરિયટમાં ટિંદ જપાન પ્રતિનિધિ મંડળોની સભા; રેલવે વર્ક્સ યુનિયનના મંત્રી શ્રી. દિનેશચન્દ્રની કલકત્તામાં ધરપકડ; શ્રી હમજાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયને ૧ વર્ષની સજા ફેરવી સભા; જળલપુરમાં જવાદરલાલજીને કરેલું જુરમદાર બાપજી તથા ચાંપીલ કારે કરેલી મસલત.

૫-૧૨-૩૩ : ધીરજ કાવરા કેસના આરોપી સમગ્રજી દુધાને રાજકોટના મુન્ડા જાલ ૧ માસની સજા ફેરવી સભા; એક ફોને જૂલમાં ફોંસી અપાયેલી દોવાથી પંચજ સભાએ ફાંસી દિલ્હીની: જળલપુરમાં મદાસભાના આગેવાનોની મસલત; મદાસ ડેપાર્ટમેન્ટ તરફથી ઝાંધીજીને માનપત્ર આપવાનો ઠરાવ.

૬-૧૨-૩૩ : સરદાર વલ્લભભાઈએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ વિશે કરેલા કારણ સંબંધમાં આભાર માન્યાથી બહાર આવેલી હકીકત.

૭-૧૨-૩૩ : શ્રી મોરારજી દેસાઈને જે વર્ષની સખત ફેદની સંબંધ; “નવાકાલ”ની રૂ. ૬૦૦૦ ની નમીનગીરી જમ કરવાસામેની અખીવ રદ; જળલપુરમાં ગાંધીજીને રૂ. ૬૦૦૦ ની ભેટ;

૮-૧૨-૩૩ : મુળધર્મા નવા ચર્ચર્સ લોર્ડ બ્રેબોર્ન તથા લેડી બ્રેબોર્નનું આગમન-મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી તેમને પાનપત્ર; ૧૯૩૨ ના જુલાઈમાં થયેલી અમદાવાદની વસ્તી ગણતરીના બહાર પડેલા છેવટના આકારો-૩,૮૨,૭૫૭; મધ્ય પ્રાંતોની ગાંધીજીએ પૂરી કરેલી મુસાફરી-એકંદર તેમને રૂ. ૭૫:૦૦ની મળેલી ભેટ; ખડવામાં ગાંધીજીએ અખિવ હિંદ અર્જાસૂઘની શાખા ઉપાડી.

૯-૧૨-૩૩ : ભોપાળમાં ગાંધીજીને માનપત્રો તથા અનુમાન તરફથી ૧૯૨ પાકની થેલી; મુળધર્મા બોમ્બે પ્રેસિડન્સી ટીમ તથા એમ-સી-સી-ટીમ વચ્ચે રમાયેલી મેચ.

૧૦-૧૨-૩૩ : ન્યુ દિલ્હીમાં અખિવ હિંદી મુસ્લીમ પરિષદની કરોબારી સમિતિએ લખનૌ પરિષદમાં ભાગ નહિ લેવાનો કરેલો કારણ

૧૧-૧૨-૩૩ : કલકત્તાના જાડુવાળાઓએ પાડેલી હડતાલ; શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના અવસાન બદલ શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે મુળધર્મા શ્રી જુલાલાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળેલી ભહેરસભા; અખિલ હિંદ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સંઘનો બહાર પડેલો વાર્ષિક અહેવાલ.

૧૨-૧૨-૩૩ : બાળવાનાં હલકા તેલો ઉપર વધારતી જકાતોના સંબંધનું ખીવ વડી ધારાસભામાં પસાર થયું; જનરલ ઓડરી જૂમ થવાથી ડબ્લિનમાં સનસનાદી.

૧૩-૧૨-૩૩ : પંજાબ કાવતરા કેસમાં બેને ફાંસી તથા ૩ ને જન્મ દેશનિકાલની સજા; દિલ્હીમાં વિદ્યાર્થીઓને ફરસદના સમયે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરવાની ગાંધીજીની સલાહ; નવવર્ગ યુનિસિપાલિટીની સત્તા ૧ વર્ષ માટે લઈ લેવાનો મુળધર સરકારનો બહાર પડેલો કારણ; દિલ્હીમાં ૧૫ મિનિટમાં પડિત જવાહરલાલે રૂ. ૧૨૪૦ની વેચેલી ખાદી.

૧૪-૧૨-૩૩ : નરિયાદના મેજિસ્ટ્રેટ સારદા એક્ટના ભાગ માટે એકંદર રૂ. ૧૨૦૦નો કરેલો દંડ; “બમુમતી” પત્રની રૂ. ૧૦૦૦ની નમીનગીરી જમ, ના. આગાખાનનું હિંદમાં આગમન, સ્વેતપત્રના સંબંધમાં ના. આગાખાને દર્શાવેલા વિશ્વાસ; વડોદરા રાજ્યના ગેઝેટમાં જ્ઞાતિ પંચોના અમલ સામે નહેર થયેલા પ્રતિબંધો.

૧૫-૧૨-૩૩ : ચિત્રોગામમાં અત્યાચારના સંબંધમાં જે બાળકો સાથે માતાની ધરપકડ; કામદારોની હડતાલના સંબંધમાં વડોદરામાં શ્રી. પાગારકરે આદેશો ઉપવાસ.

૧૬-૧૨-૩૩ : જામનગરની પોલીસે શ્રી. લવજીપ્રસાદને જૂમ કર્યાની બહાર આવેલી વીગત; વીજપુર જેલમાંથી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનો છૂટકારો; મહર્ષિ નાદિરસાહનના ખૂનીને ફાંસીની તથા જે સાથીઓને જન્મકેદની સજા, રાજસભામાં કેરોસિન ખીવ પસાર, ૭૫૦૦ ના ગોટાળા સંબંધમાં આગેદ તાલુકાની સહકારી મહળીના પ્રમુખ ગિરફતાર

૧૭-૧૨-૩૩ : ડબ્લિનમાં જનરલ ઓડરીની ધરપકડ; લડાઈમાં શેઠાઈ ખાતે ૫૦૦૦ કોમ્યુનિસ્ટો નારા પામ્યાની બહાર આવેલી હકીકત.

- ૧૮-૧૨-૩૩ : દિંદી કીમના ખેલાડી અમરનાથને રોકક અને બીજા બેટા; ૩. ૩ લાખ ૮૧ હજારને આવકવેરા નહિ ભરવા માટે દ્વારના કોટપાધિપતિ દુર્ગાપ્રસાદ જેલમાં-ગુજ સુધે તેમણે કરેલી અપીલ; દિંદી સંગીતકાર ઝમરદીને લંડનમાં કરેલા આપવાત.
- ૧૯-૧૨-૩૩ : “અત્યારે નાકરની ચળવળ મદાસભાની નથી” એવું બાણ પ્રજોત્તમદાસ દંડનું બહાર પડેલું નિવેદન; સંયુક્ત પ્રાંતની પારાસભામાં ખેડૂતોને રાદત આપતું બીલ પસાર.
- ૨૦-૧૨-૩૩ : મદ્રાસમાં ગુનિસિપાલિટી તરફથી ગાંધીજીને માનપત્ર; મુંબઈની કૉંગ્રેસ એજન્ડા મેમોરિયલ હોરપીટલના કીન તરીકે ડૉ. જીવરામ મહેતાની નિમણૂક; લશ્કરી ટ્રીબ્યુનલનો બહાર પડેલો રિપોર્ટ; રિપોર્ટની લક્ષ્મીબાણે દિંદી સરકાર તેમ જ રાદેનશાહની સરકારે આપેલી મંતુરી; મદ્રાસમાં સીઓના એસોસિયેશન તરફથી ગાંધીજીને માનપત્ર.
- ૨૧-૧૨-૩૩ : દિંદે ભપાન મંત્રણા વિષે વડીપારાસભામાં થયેલી પ્રશ્નોત્તરી; વડીપારાસભામાં રીઝર્વ બેંક બીલ બીલ વાંચનમાંથી પસાર; રાજાનાકુડમાં ગુજરાતના કલકાર શ્રી. હનુદેસાઈનું શ્રી લક્ષ્મીમહેતા સાથે આંતરજાતીય સુધારક લેખ; પેશાવારના અમલદારોને મળેલી વધુ સત્તાની નહેરાવ; ડબ્લિનમાં જનરલ ઓડીનો પ્રકારો.
- ૨૨-૧૨-૩૩ : રીઝર્વ બેંક બીલ વડીપારાસભામાં ત્રીજી વારના વાંચનમાંથી પસાર; વડીપારાસભાની મુદતમાં ૩૧-૧૨-૧૯૩૪ સુધી થયેલા વધારાની નહેરાવ; દિંદની આર્થિક તપાસ માટે વિલાયતથી દિંદ આવેલા એ અર્થશાસ્ત્રીઓ; રિસ્ટે આગ કેસનો ચૂકારો; સિંધના કાર્યકર્તાઓનો રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો કરાવ.
- ૨૩-૧૨-૩૩ : મંત્રમાં ગાંધીજીનું સ્વામત-૨. ૪૦૦૦નું લઘુરાજ્ય-ગુનિસિપલ દરિમન સેવા સમિતિ તથા સ્વામત સમિતિ તરફથી ગાંધીજીને મળેલાં માનપત્રો.
- ૨૪-૧૨-૩૩ : પેરિસ પાસે એ ટૂંનો આવડતાં ૧૮૦ નાં મરણ તથા સંખ્યાબંધ પાવલ; શાન્તનું નાણાંખાતાનું બીલ સેનેટમાં પસાર.
- ૨૫-૧૨-૩૩ : અમદાવાદમાં મી. એસ. સી. મિત્રના પ્રમુખપદે મળેલી અખિલ દિંદ પોસ્ટલ અને આર. એમ. એસ. પરિવહની ૧૩ મી જોડક.
- ૨૬-૧૨-૩૩ : અમદાવાદમાં અખિલ દિંદ પોસ્ટલ અને આર. એમ. એસ. પરિવહની બીજા રિવસની જોડક; મદ્રાસમાં દિંદના રાષ્ટ્રીય વિનીત ફેડરેશનનું શ્રી. જી. એન. બસુના પ્રમુખપદે મળેલું ૧૬ મું અધિવેશન.

આત્માની ઉદ્ધત અને આદ્યત્મિક રસાપેપાસને તૃપ્ત કરતાં અંબાલાલ પુરાણીનાં પુસ્તકો

તિલોત્પા

કૌમુદી

‘મિ’કરોમાં તેનું મુંદર અવલોકન તિલોત્પાની પુરાણાન્તરગત વાતને લેખકે આધુનિક ભાષા કળા ભાવ તથા વિચારોને આપ આપી સદર રીતે લખી છે તેની હબહબ ખરેખર સમજ છે વાચકને વાંચતા વાચતાં એમ જ મળે કે ચોતે કોઈ અધ્ધરાના દેશમાં વિભાગ કરે છે. ‘પુસ્તકનું’ વાતાવરણ એવું ને લેખક સર્જે છે કે તે પરતક વાચતાં વાંચતા રમ્ય વાતાવરણ પસ્તિકા પરી કર્યા પછી ફેટીય વાર વાચકની આગમ્ય મધ્યમથી રહે છે. જની વાતને તવાજ રવરૂપમાં કહેવાની અમે ને પણ જોતા રીતે કહેવાની કળામાં અખર ગ્રામી ગિનિ પ્રાપ્ત કરી છે એમ કે જે પણ સુદદા વાચકથી વગર રહે નરિ નિયો. આનં પાત્ર તેનું કપ જાને નિલકામક કળા આપણા ઉપર અજબ અમર રહે છે. દિ. ૦-૬-૦

પૃથિક્ષા પુષ્પા

સવાબરો પાતન પત્રિય વાંચન

દેશી-વસ્ત્રોમાં ગ્રામી ગિય તપ કમિ દર્શનિવાદ લોકો કેર લિપિયો પગલા ગમ. રચનાત્મક નિયમોનો અગમ તે પથકતાં પછો. ફેટ નિમયન ગિયોત તત્ત્વો ગિયો કળા તાત્કાલીકરી ગાંધીથી મર્થ છે. ગોચર એવા નિયમોમાં દર્શનિ અત્ય પદાવત્તાથી આત સ્વરૂપદર્શન કુશળ છે તે રીત આ-પણે આં વિગત ને. એકગપાત્ર છે નિવચાન ગાનગાત લેને આટે ગમરર બને જોવા જોઈ દિગકાલન જનવતમાં ગાંધી વીધોમાં વિચારપણોને આ ગમત છે. કી આંબાલાલ પગાળીતા જનવત અમે કા-અને જાણતાગી. અંતિ આ અંત અમુત-લા ગમત નીવડો અમેક લવણો. પર એનિ ગીમિક વિચાર-ગર્ભ આ પુસ્તકમાં ગમત મળે છે. પગલાત્મક ગા નિયમો કી પગાળીતા ગાંધીમાં નિવચન અમે ગમતવતતા એ અમર ને. નિ ગાંધીમાં ગિય પગલા આગામે માર્ગદર્શક નીવડવાનો પગે મળવ છે. દિ. ૧-૦-૦

ગૂર્જર અન્ધરતન કાર્યાલય :: ગાંધીરોડ :: કુવારા સામે :: અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

૧૯૩૨-૩૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં

લાકિત્યોગ [શ્રી અરવિંદ ઘોષ]	૧૧	પદ્મી-સમાજ [શરદ્ધાબુક્ટ]	૧
પથિકનાં પુષ્પો [અંબાલાલ પુરાણી]	૧	છળી	૧
તિલોત્તમા	૦૮	પરિણીતા [દિત્તિયાવૃત્તિ]	૦૧
સંસારલીલા [મટુભાઈ કાંટાવાળા]	૩	[સંપાદક નગીનદાસ પારેખ]	
વીતકવાતો	૨૧	હુઃખીની હુનિયામાં [ડૉ. મેઘાણી]	૨૧
મસ્તફીરનું સુક્રતહાસ્ય [મસ્તફીર]	૩	તરુણ ભારત [લાલા લજપતરાય]	૧૧
મસ્તફીરનો હાસ્યવિહાર	૩	અંગાર [રમણિકલાલ દલાલ]	૧
હાસ્યવિહાર [ધનસુખલાલ મહેતા]	૩	દિવારામ [માણિકલાલ ગો. નેશી]	૧૧
ભૂતના ભડકા	૧૧	ગ્રેમજન જ્યોતિ	૧૧
વાર્તા વિહાર	૨૧	પૂર્ણિમા [રમણલાલ વ. દેસાઈ]	૨૧
વિનોદ વિહાર	૨૧	દિવ્ય ચક્ર	૨૧
આખરી ફેંસલો ભા. ૩ [મ.ગાંધીજી]	૩	કોકિલા	૨૧
ગોળમેજીમાં ગાંધીજી ભા. ૪	૦૧	શિરીષ	૨૧
હરિજન ભાગવત	૧	ઝાકળ	૨૧
પુનરિણી [સ્વદ્રિનાથ ટાગોર]	૦૧	જયંત	૨
વિસર્જન	૦૮	આમ્ય લક્ષ્મી	૨૧
રશિયાના પત્રો	૧	ખંસરી	૨૧
તણખા ભા. ત્રીજો [ધૂમકેતુ]	૧૧	સ્નેહચક્ર	૨૧
પ્રદીપ ["]	૧૧	સ્નેહસંપ્રભ (કનૈયાલાલ સુનશી)	૧૧
અવશેષ ["]	૧૧	રસદર્શનો	૨૧
તાણુહાર	૧૧	લોપાસુદા	૧
આલિયા નેશીનો અખાડો ભા. ૨	૨૧	શિશુ અને સખી	૧૧
		વેરની વસુહાર	૩
		ગુજરાતનું પાટનગર અગાધાવાદ	૬

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : કુવારા સામે : અમદાવાદ

મહાત્મા ગાંધીજીના લેખો અને ઉપદેશોનું અમર સાહિત્ય

આખરી ફેંસલો [ભા. ૧] દેશમાં ધન દાગત અને પ્રાણ દુરબાન કરવાનો ઉગ્ર ભાવ કેમ પ્રગટે અને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય કેવું હોવું જોઈએ અને તે પ્રાપ્ત કરવા, દેશે કેટલી તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ એ વસ્તુ સમજાવવા મહાત્માજીએ ગૌહટ્ટીની મહાસભાથી જે જે લેખો અને ભાષણો આપ્યાં છે તે મહાત્માજીનો અમૂલ્ય શાબ્દિક આત્મા આ પુસ્તકમાં છે. ધાર્મિક ભાવ જાગ્રત રાખવા, મહાત્માજીનાં આ લખાણોનું અધ્યયન પ્રજાને આવશ્યક છે. પાન. ૧૬૮ સચિત્ર ગ્લેઝ કાગળ કિંમત આઠ આના. ૨૬ કાગળ પાંચ આના.

આખરી ફેંસલો [ભા. ૨] દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજીની પ્રસ્તાવના સાથે. જે હજાર વર્ષ પૂર્વેનું શુદ્ધ ભગવાનનું મહાભિનિષ્ક્રમણ અને ધણું જોડસલેમ પ્રતિ પ્રયાણની યાદ આપતું મહાત્માજીના આ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન મહાભિનિષ્ક્રમણે સકળ દુનિયાની આંખ ઉઘાડી નાખી છે. આ રાષ્ટ્રીય તીર્થયાત્રામાં મહાત્માજીએ લોકોને પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું, તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રજાનો શો ધર્મ છે ? આ લડત કેવી કરાડીતી છે ? તે માટે પ્રજાએ શું કરવું જોઈએ ? એ સમજાવવા ગાંધીજીએ યાવાના ગામોમાં જે પોતાનું અંતર કાઢ્યું છે તેનો સુદર સંગ્રહ આ બીજા ભાગમાં છે. 'પ્રસ્થાન'નો અભિપ્રાય છે કે " આ અપૂર્વ કુચનું પુસ્તક દરેક સંધરવા યોગ્ય છે. "

સુદર પાંચ ચિત્રો | ગ્લેઝ કાગળની કિંમત ૦-૧૨-૦ | બંને ભાગ એક સાથે
પૃષ્ઠ ૨૫૦ | ૨૬ " " ૦-૬-૦ | બાદીના પૃષ્ઠમાં બે ૨ ગમાં કવર કિં. રૂ. ૨

આખરી ફેંસલો [ભા. ૩] સંધિ પછીનાં અને ગાંધીજીના વિલાયત ગમન સુધીનાં બધા લેખો તથા ભાષણોનો સુદર સંગ્રહ. કરાંચી કાગ્રિસમાં, બારડોલીમાં, બોરસદમાં ગાંધીજીએ કરેલ પ્રચારકામ, તહોમત નામું, તેનો જવાબ વગેરે બાબતો સંબંધીના લેખો આ પુસ્તકની અંદર આવી જાય છે.

આખરી ફેંસલો [ભા. ૪] ગાંધીજીએ ગાળમેજી પરિષદમાં આપેલાં ભાષણો, વિલાયતથી મુંબઈ પધરામણી, ના. વાઘસરોય સાયેનો પત્રવ્યવહાર, કાર્યવાહક સમિતિના કરાવો અને છેવટે યરોડા મંદિરમાં ગમન વગેરે વિગતો.

સચિત્ર સવાળસો પાન. કિં. બાર આના.

સૌરાષ્ટ્ર લખે છે-" વર્તમાન સત્યાગ્રહ સંગ્રામને મહાત્મા ગાંધીજી 'આખરી ફેંસલો' આપનાર સંગ્રામ લેખતા હોવાથી આ ચોપડીઓનું નામકરણ સચક અને છે. "

ગુર્જર અન્થરત્ન કીર્તીલય: ગાંધીશઙ્ક-કુવારા સામે : અ મ દા વા દ

અ મા રાં પ્ર કા શ નો

આધ્યાત્મિક

૧ પચિકનાં પુષ્પો (અંગાલાલ પુરાણી) ૧	
૨ તિલોત્તમા (અંગાલાલ પુરાણી) ૦૮	
સામાજિક	
૩ પરિણીતા (શરદ્વાણી) ૦૧	
૪ ધૂમશિખા (સીતાદેવી) ૧૧	
૫ વિસર્જન (સ્વીદનાથ ટાગોર) ૦૮	
૬ પૂનરિણી " ૦૧	
૭ સાસુ જીવન (ટાલ્સ્ટોય) ૦૧	
૮ આકાશનાં પુષ્પો (ગગનવિહારી મહેતા) (હાર્વરસનું) ૧૧	
૯ આકાશના પત્રો (નરસિંહલાલ પટેલ) ૦૮	
૧૦ હરિજન ભાગવત (ગાંધીજી) ૦૧	
૧૧ પૃથ્વીમા (રમણલાલ વ. દેસાઈ) સચિત્ર દ્વિતીયાવૃત્તિ ૨૧	
૧૨ વિદ્યાર્થીઓ અને સુવકાને ,, ૦૧	
૧૩ પત્ની-સમાજ (શરદ્વાણી) ૧૧	
૧૪ છત્રી ,, ૧	
૧૫ અંગાર (રમણલાલ દલાલ) ૧૧	
રાષ્ટ્રોચ	
૧૬ સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ (મદ્રાસ ગાંધીજી) ૦૧	
૧૭ આખરી ફેસલો જે ભાગ-ગેજ કાગળ ૧૧	
૧૮ ,, ભા. ૧-૨ ૨૬ કાગળ ૦૧	
૧૯ પ્યારીનું યુદ્ધ (ગોપાલદાસ પટેલ) ૦૧	
૨૦ હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉદ્યોગોના નાશ (ખી. ડી. બસુ) ૦૧	
૨૧ ખેતર પાપ યાને હિંદુસ્તાનની પાપમાલી (ગોપાલદાસ પટેલ) ૦૮	
૨૨ અંગાલા બેલાલ ,, ૦૮	
૨૩ ખેતરનો શિકારી (ભુવનરાગ દવે) ૦૮	
૨૪ હાથપલટો (પ્રેમચંદ્રજી) ૦૮	
૨૫ તરુણ ભારત (લાલા હરપતરાય) ૧૧	
૨૬ ખેતરની ખરાબી (ગોવિંદલાલ પંડ્યા) ૦૮	

૨૭ રાષ્ટ્રધ્વજ ૦૧	
૨૮ આખરી ફેસલો ભાગ ૩-૪ ૩૧	
ભાત સાહિત્ય	
૨૯ આપણે પાપે (ગિજુભાઈ) ૦૮	
૩૦ ગોવિંદનું ખેતર ને ખીજ વાતો (ધૂમકેતુ) ૦૮	
૩૧ વીરાંગના ને ખીજ વાતો ,, ૦૮	
૩૨ દેશ દેશની વીરકથાઓ ભા. ૧-૨ ૧૧	
૩૩ પા-પા-પગલા (રમણલાલ ના. રાહ) ૦૮	
૩૪ દેશ દેશની અદ્ભુત વાતો ,, ૦૧	
૩૫ કાગળપત્રો , ,, ૦૮	
૩૬ ખિલારી પહાડ ,, ૦૮	
૩૭ રોમિયન કુઝો (અંદ્રશંકર ભટ્ટ) ૧૧	
૩૮ વાઙ્મય કથાઓ (સુખધુ) ૦૧	
૩૯ ચાલણગાડી ગોડી (નવી આશ્રિતિ) ૦૮	
૪૦ સંવાદ કુસુમ (હસમુખલાલ કાજી) ૦૧	
૪૧ પ્રતિકથાઓ (સં. રમણલાલ ના. રાહ) ૦૮	
૪૨ હીરાગોત્રી ,, ૦૮	
૪૩ જુલજુલ ,, ૦૮	
૪૪ ટન ટન ટન ,, ૦૮	
૪૫ ક્યારે સમજાયું ? (ગિજુભાઈ) ૦૮	
૪૬ ટોરટોયની નીતિકથાઓ ૦૮	
૪૭ વરતો અને ઉખાણા ૦૮	
૪૮ જાજોનું મદાવારત ભાગ ૧-૨ ૧૧	
૪૯ વેરાવેલાં ફૂલ (કે. દક્ષિણ ભારતર) ૦૮	
૫૦ રજાનો રાજદંડ ૦૮	
૫૧ ગંભિત ગમ્મત ૦૮	
૫૨ પ્રતિ પેટી ૦૮	
૫૩ દસનું ગો ૦૮	
૫૪ હરોડતાં જે નાટો ૦૮	

અમદાવાદ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયની

શરદ ગ્રંથાવલિ

શ્રી શરદચન્દ્ર અદ્યાપાખ્યાયનાં પુસ્તકોનો

અનુવાદ

[શ્રી રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠકની
પ્રસ્તાવના સાથે]

પરિણીતા

અનુ. નગીનદાસ પારેખ ૦-૮-૦

પદ્મી-સમાજ

અનુ. નગીનદાસ પારેખ ૧-૪-૦

છબી અનુવાદક. ૧-૦-૦
ગોપાલદાસ પટેલ

ચંદ્રનાથ

અનુ. નગીનદાસ પારેખ ૭૫૫ છે

શરદ ગ્રંથાવલિના આઠક થનારને

પોણી કિંમતમાં મળશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ.

ગુર્જર ખાલગ્રંથાવલિ

પોસ્ટેજ તથા લેટ પુસ્તક સાથે

લવાજમ રૂ. ત્રણ

(સંપાદક. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ)

૧ કીર્તિકથાઓ ૦-૨-૬

૨ હીરામોતી ૦-૨-૬

૩ જુલજુલ ૦-૨-૬

૪ ટન્ ટન્ ટન્ ૦-૨-૬

૫ ક્યારે સમજશું ? ૦-૩-૦

[લેખક -ગિજુભાઈ]

૬ ટોસ્કોયની નીતિકથાઓ ૦-૩-૦

૭ વસ્તો અને ઉપાણી ૦-૨-૬

૮ વેરાધલાં કુલ ૦-૩-૦

૯ રજળતો રાજહંસ ૦-૩-૦

૧૦ પ્રશ્ન પેટ્ટી ૦-૩-૦

૧૧ ગણિત ગમ્મત ૦-૨-૬

“ ગુજરાતનું પાટનગર

અ મ દા વા દ. ”

મૂલ્ય રૂપિયા છ.

કર્તા રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

૧૦૨ આર્ટિસ્ટ સાથે

અમદાવાદ વિષે સંપૂર્ણ અને સાચી માહિતી

આપતું આ પુસ્તક દરેક શહેરી પાસે હોવું જોઈએ.

એ વિના એની કેળવણી એટલી અધૂરી જ ગણાશે.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

જીજ્ઞાસા

શ્રી અરવિંદ

ભક્તિયોગ	[૧-૮-૦]
જ્ઞાનયોગ	[૩-૮-૦]
આત્મસિદ્ધિ	[૪-૮-૦]
રોગિકસાધન	[૦-૮-૦]
મા : શક્તિના ચાર સ્વરૂપો	[૦-૮-૦]
સુત્રા-ક્ષી	[૦-૫-૦]
ગીતા-મં.	[૦-૮-૦]
વિજ્ઞાન યોગ	[૭પાથ છે]

શ્રી અરવિંદ જેવી મહાન આધ્યાત્મિક વિભૂતિ અને અદ્ભુત યોગીની, પુરાણી હઠયોગ તથા રાજયોગની વિચારસરણી તથા ક્રિયાસરણીથી તદ્દન બુદ્ધિ જ, સમન્વયી દૃષ્ટિથી વિશાળ પાયા ઉપર રચાયેલી, માનવજીવનમાં દિવ્ય ભાગવત જીવન પ્રાપ્ત કરી ભગવાનની લીલાગતિનું સમર્થ અને રૂપાન્તર પામેલું વાહન બનવાનું ધ્યેય આપણી સમક્ષ રજૂ કરતી યોગ-પ્રણાલીનું આ પુસ્તકોમાં સમર્થ, ગંભીર નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સમગ્ર માનસશાસ્ત્રની અવધિ અને ચિત્ત, બુદ્ધિ, પ્રાણ, શરીર, વગેરે માનવપ્રકૃતિના ધર્મો, ધર્મસંકરો, શુદ્ધિના ઉપાયો, તેમનાં કાર્યો અને લક્ષણોની ઝીણવટભરેલી ચર્ચા છે. ગુજરાતી ભાષામાં શ્રી અરવિંદને સમગ્રપણે અને સમર્થરીતે ઝીલવાનો આ એક જ મહાન અને સ્તુત્ય પ્રયાસ છે.

અનુવાદક :

અમ્બાલાલ પરાણી

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરોડ, કુવારા સામે, અમદાવાદ
શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય—આણંદ

ધી સુપ્રસન્ન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, પાનકારનાકા—અમદાવાદ.

હૃદયને ભેદીને સોંસરી છતરી જય એવી જીવસાદાર શૈલીમાં, અને બે સાવરકરની, તેજસ્વી, પ્રભાવશાળી અને ખંડિતાર કલમથી લખાયેલું આ પુસ્તક આંદામાનની એકાંત લયાનક દીવાલો તમારી સમક્ષ ખડી કરશે

મૃદુલ શ્રવણલિ

પુસ્તક ૩-૪ થું

મારી જન્મટીપ

મૂળ લેખક

બેરિસ્ટર વિનાયક સાવરકર

મરાઠી અથવા બે આવૃત્તિઓ થઈ છે એ જ એની લોકપ્રિયતા સાબિત કરે છે

પ્રતિધી પૂ. મંપ્યા ૩૫૦ ૨-૦-૦૦

છત્રાધી પૂ. મંપ્યા ૪૫૦ ૨-૮-૦૦

આ જે જ તમારી એક નકલ વસાધી લો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

આટલું તો જાણજો જ!

- ❶ રૂપિયા ૧) માં જુદા જુદા આઠ અર્ધા ફોટાઓના સ્થાપક
- ❷ રૂપિયા ૧) માં જુદા જુદા ચાર આખા ફોટાઓના સંશોધક
- ❸ ધંધાધારી ફોટોગ્રાફીમાં ઠાઈ અનેરી જ રોશની ફેંકનાર

“ ધંધાધારી ફોટોગ્રાફી” એટલે ડીક્સ, રોયલ, કુલસાંબ્રે કેમિન્ટ વગેરે મોટી સાઈઝના ફોટાઓ-અમારી “ધંધાધારી ફોટોગ્રાફી” વિશે લખવું એ સોના ઉપર ગીસેટ ચઢાવવા જેવું છે.

- ❹ વિશાળ વસ્તુ ભંડાર—એક કેમેરા ખરીદો અને જિંદગીભરની સેવા માગો એક ફિલ્મ ખરીદો અને મફત ડેવેલોપીંગ માગો
- ❺ ધંધાધારી ફોટોગ્રાફીને લગતી દરેક ચીજ મળવાનું એક જ સ્થળ

પિક્ચોસ્કોપ સ્ટુડીઓ

ગુજરાત કાદિયાવાડના

બા લા હ નુ મા ન

સોલ એન્ટસ

અ મ દા વા દ

રોવેડે કેમેરા વર્ક્સ : બેલગામ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં—શિષ્ય અને સારાં—છેલ્લામાં છેલ્લાં
પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો ક્રિક્રમતે

ક્યાંથી મેળવશો ?

સી. જ મ ના દા સ ની કં પ ની

બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ અંબઈ

કેટલાંક ઉત્તમ નવાં પુસ્તકો

મારી જીવન કથા (ગાંધીજી)	૦-૧૦-૦	બોધાના બબેડા-(દાસ્ય રસથી ભરપૂર)	૧-૦-૦
જીવનનું રહસ્ય (દિલ્લોપ)	૦-૮-૦	દેવોતે ખુલાખો-દાસ્ય અને કટાક્ષ	૧-૪-૦
નવો અવતાર ૧ લો	૨-૪-૦	આશાની ઈમારત (આંખથી દેહી)	૦-૧૨-૦
નવો અવતાર ૨ જો	૨-૦-૦	જંજીરને ઝણકારે	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦	તાતી તલવાર	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦	સોરઠી પ્રેમકથાઓ (સચિત્ર)	૧-૮-૦
આહુતિ (પ્રેમચંદ્રજી)	૮-૮-૦	દેવદાસ (ચરદ બાણ)	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ	૧-૪-૦	પલ્લી સમાજ	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિચારની આત્મકથા		ગૃહદાદ	૨-૮-૦
૧-૨ (કોપોટકિન) દરેકનો	૧-૪-૦	પાકશાસ્ત્ર-પકવાનપોથી	૩-૦-૦
મારી જન્મટીપ ભા.૧લો (સાવરકર)	૨-૦-૦	સંતતી નિયમન (ડૉ પટેલકૃત)	૧-૮-૦
મારી જન્મટીપ ભા.૨ જો	૨-૮-૦	સંગીતવિદ્યાસાર-સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય	
ધરમધુ વેદક (બાપાલાલ વેદ)	૨-૦-૦	અન્ય (ડૉ. મહેતા કૃત)	૩-૦-૦
કાવાજગતની કાગીવાણી (મુંદરમ)	૦-૮-૦	છત્તરનો ઇનકાર (નરસિંહભાઈ	
બાળ નેપોલિયન (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦	પટેલ કૃત.)	૧-૦-૦
બાલોદાનની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	૦-૮-૦	પૂર્ણિમા (ર.વ. દેસાઈ)	૨-૮-૦
રસમય બાલ વાર્તા(સચિત્ર)	૦-૪-૦	પ્રદીપ (ધૂમકેતુ)	૧-૮-૦
પંડિત મોનીલાલ નેહરુ	૦-૪-૦	વીણા-ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા	
પતિત પાવન (મચ્છર લેખક		મુંદર લેખો	૧-૦-૦
મામા વરેરકરકૃત)	૦-૮-૦	અ. સો. કુમારી (વચનંત પંડ્યા)	૧-૦-૦
બદ્ધ-ગુર્જર દાસ્ય રસના પ્રણેતા		આલોવા નેશીનો અખાડો	
સ્વ. સર રમણભાઈ કૃત (સચિત્ર)	૨-૦-૦	(સચિત્ર) પુસ્તક ૨ જી	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન, નવચંપન, ગુજુમુંદરી આત્મચિત્ર, વગેરે માસિકોના

માદક હુમારી મારફત ધૃષ્ટ શકાય છે

નવલકથા દૂકીવાર્તા રાજકારણ અર્થશાસ્ત્ર કેળવણી
ઈતિહાસ જીવનચરિત્ર વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી
બૃહદ્ ગ્રંથો વલિનું નવું પ્રકાશન
ઈશ્વરનો ઈનકાર

લેખક

નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

“ મારે તો યુવકોની જીવિતે હયમયાની મુકવી છે, વિચાર કરતી કરી મુકવી છે, પછી
દેયુ તો એની મેળે ધસડાવુ આવશે ત્યારે યુવકો, વાઓ, વિચારો જગતના શ્રદ્ધાધર્મોને
વાળીશ્રુડોને એક વાર તો સાદ કરી મુકો ”

લેખક

૫૪ સપ્તા ૧૮૬

કિંમત ૧-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

શુદ્ધ સ્વદેશી ખાંડની મિઠાઈ

તથા દરેક જાતના હલવા મેળવવાનું

ભરોસાદાર મથક

ગો વિ દા શ્ર મ મિ ઠા ઈ વાળા

મંગાવો પ્રાઈસલિસ્ટ મફત

૨૯૨, શેખમેમણ સ્ટ્રીટ, . . . સુંબઈ, ર

— સફેદ કોઠ —

અમારે ત્યાં ગેરંટીથી સારો કરવામાં આવે છે
ફક્ત સવાર, બપોર, સાંજ, એકેક ગોળી ગળી જવાની છે
કાઈપણ જાતની ખાસ પરજી કરવાની રહેતી નથી
વધુ માટે મળો યા લખો — હા મગનલાલ કે. વૈદ્ય
રેશનરીડ, પો. અમલસાડ, જિ. મુસ્ત

જોઈએ છે

રૂબરૂ રૂઝમોના ચોર્ડર મેળવવા માટે નાના મોટા
ચહેરોમાં કમિશનથી કામ કરનારા આભરણો એવન્ટો

લખો યા મળો

રૂબરૂ રૂઝમ મેન્યુ ફ્રેંચ એસોસિયેશન
સાદપુર : ગોઝારીઆ પોળ, અમ મ દા વા દ

સુખારામારુ કુપની મરુસા

સુખારામારુ કુપની મરુસા
સુખારામારુ કુપની મરુસા

સ્વસ્થાસ્થિ	જન પ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક મધુર અને લહેજવાદાર પીણ ખોરાક પચાવનાર ભૂખ લગાડનાર તોડી માંસ વધારી તાઝાહ તાજગી બદનાર કિંમત ખાટલી નાનીનો દા. ૧) મોટીના દા. ૨)
સ્વસ્થાસ્થિ	અદ્વર્ષ એવધિ ખાધિત છવન વર્ષક ખોરાક સારી, ખાંસી, રસેખ અને છરીના દોષ પળ શોગીની પ્રસિદ્ધ દવા. કિં. તોડા ૨૦ નો દા. ૧
બાલસ્થા	દુબળા પાતળા અશક્ત બાળકોને રુદ્ધ પુદ્ધ અને સ્વસ્થિમય તાકતવાળા બનવનારી ચોરી દવા. કિંમત ૧૨ આના
દુધપ્રેરણ	જાતન અને માતૃ નિવાસ્ય દોષ પળ જાતથી દાદર- ને ૨૪ કલાકમાં આરામ આપનારી દવા. કિંમત ખાટલી એકના ૪ આના
સ્વસ્થાસ્થિ	કફ, ખાંસી, દમ, ચૂળ, કોસેરા, નિઘ્રવળી, અન્નિ- ચાર, વમત યવુ, ત્રાસ, વગેરે એવધાર શોગીની અનુપાન વગરની દવા. કિં. આ. એકના ૬ આના

સુખારામારુ કુપની મરુસા
સુખારામારુ કુપની મરુસા
સુખારામારુ કુપની મરુસા

આજ બાર વર્ષ થયાં એક સરખી રીતે જ
લોકપ્રિય બની રહેનાર

ગુજરાતી ભાષાનું સર્વાંગસુન્દર માસિક

“નવચેતન”

તમે વાંચ્યું છે !

એના વાંચન વગર ગુજરાતી માસિકસાહિત્યનું તમારું
વાંચન અધૂરું જ, ગણાશે, કારણ આ માસિક કલાની
નજરે, વિવિધતાની નજરે, તેમજ સંગીતતાની નજરે

તમને સતોષ આપે એવું છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અનોખું જ છે !

દર વર્ષે ૧૨૦૦ પાનાનું વાંચન ને ૩૦૦ ચિત્રો !

ગમે તે માસથી આહુક થઈ શકાય છે

વાર્ષિક રૂ. ૬૮

હિંદ બહાર રૂ. ૮૫

ફૂટક રૂ. ૧૦

લખો “નવચેતન” ઓફીસ

૧૦, પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

ડોંગરેનું

બાલામૃત પીવાથી

છોકરાં તંદુરસ્ત થઈ તાકાત વધે છે.

આ પીવામાં મીઠું હોવાથી બાળકો ખુશીથી પીએ છે.

કે. ટી. ડોંગરેની કં. ગરગાંવ-મુંબઈ.

પ્રસ્થાનનાં પ્રકાશનો મળવાનાં સ્થળો

સી. જમનાદાસની કું.	પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ	મુંબઈ
આર. આર. શેઠની કું.	"	"
મોહનલાલ લાલભાઈ	ચાવર પાસે	નવસારી
યુગાંતર કાર્યાલય	ગોપીપુરા	મુરત
કાન્તિલાલ શેઠની કું.	વડાપાડા	ભરૂચ
શુદ્ધ ખાદી ભંડાર	બ્યુબિલિયાગ	વડોદરા
પુસ્તકાલય સં. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા રોડ	વડોદરા
કાન્તિલાલ સી. પટેલની કું.	અમદાવાદી પોળ	વડોદરા
ઉદાસીન બુક સ્ટોર્સ	ભાવસારવાડ	નડિયાદ
ગંગાશંકર નાથજી		કાલોલ
પીપલીઆની કું.	બોજરાજ પરા	ગોંડલ
બળવંતરાય ભગવાનજી	ચેનાયાડ	જામનગર
એલ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ	કલકત્તા

પ્રસ્થાન કાર્યાલય [મુરત રાખા] : પ્રતાપ પ્રેસ : મુરત

✓ ૧	યુગ-પલટો [કાવ્ય]	સ્નેહરશ્મિ	૨૧૩
૨	“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ ...	કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર ...	૨૧૫
૩	રાજા રામહોનરોય	દલપતસિંહ પી. પરમાર ...	૨૨૨
૪	ગાવા	શાન્તા કવિ... ..	૨૩૦
✓ ૫	તૂટેલી ચંપકને [કાવ્ય] ..	પનીલ	૨૩૪
૬	ભિન્નભિન્ન દેશોના પ્રામણ્યનની સરખામણી...	કુંભરશી ધરમશી સંપત ...	૨૩૫
✓ ૭	અગ્નિત [વાર્તા]	સહદેવ	૨૪૦
✓ ૮	ન જાને [કાવ્ય]	વાદરાયણ	૨૪૪
૯	‘ચર જાણે ?’ [વાર્તા]...	સ્વ. શાન્તિલાલ ચીમનલાલ એકર ...	૨૪૫
૧૦	હાનડી ભાષામાં ડોકિયું...	કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા ...	૨૫૦
૧૧	દિનચર્યા-ભોજન	બાપાલાલ ગ. વૈષ્ણ ...	૨૫૩
૧૨	અણુદીક કલ્યાણવિભૂતિઓ[કાવ્ય]...	પૂર્ણલાલ	૨૬૨
✓ ૧૩	મેહફિરે ફેસાનેગુપ્તાન ઉદ્દેશ વાર્તા વિનોદ મંડલ [વાર્તા]...	દિવેશ	૨૬૩
૧૪	આર્ય વિધવા [કાવ્ય]...	પૂર્ણલાલ	૨૭૮
૧૫	માલવિકાગ્નિમિત્ર નારક	રસિકલાલ છો. પરીખ ...	૨૮૨
૧૬	ચર્યાપત્ર-સ્વસ્તિક	જો. આર. નાયક	૨૮૬
૧૭	લોકચર્યા-ગુજરાતમાં શારદા એકાદશી અમલ...	જમિનરામ દવાશેકર પંડ્યા...	૨૯૦
૧૮	જ્ઞાનગાયત્રી- ‘હિંદુ’ વસ્ત્રપત્રક ...	રમણીકલાલ દલાલ ...	૨૯૬
૧૯	પુસ્તકપરિચય	રા.	૩૦૪
૨૦	આરોહ-અલીપ્સા [કાવ્ય]	પૂર્ણલાલ	૩૧૦
૨૧	વિવેચકને [કાવ્ય]	પૂર્ણલાલ	૩૧૧
૨૨	વિચાર ચંદ્રમણ	રા. વિ. પા.	૩૧૨
૨૩	રોજનીશી	૩૧૮

લગાજમઃ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૦૫

પ્રકાશકજીજીવદેવ કેસરલાલ મીસ્ત્રીઃ પ્રસ્થાન કાર્યાલયઃ પારસી અગિયારી સામેઃ ખમાસાબોલીઃઅમદાવાદ મુદ્રકઃ જીજીવદેવ ત્રિલોકલાલ નવદેવઃ મુદ્રકપ્રદાશ ત્રિલોક પ્રેસઃ પાનકોરનાકાઃ અમદાવાદ તા. ૭-૧-૩૪

ડાંગરેનું

બાલામૃત પીવાથી

છોકરાં તંદુરસ્ત થઈ તાકાત વધે છે.

આ પીવામાં મીઠું હોવાથી બાળકો ખુશાથી પીએ છે.

કે. ટી. ડાંગરેની કં. ગરગાંવ-મુંબઈ.

પ્રસ્થાનનાં પ્રકાશનો મળવાનાં સ્થળો

મી. જમતાદાસની કું.	પ્રિન્સેસ સ્ટોર	મુંબઈ
આર. આર. શેઠની કું.	"	"
મોદનલાલ લાલભાઈ	રાવર પારે	નવસારી
યુગાંતર કાર્યાલય	ગોપીપુરા.	મુરત
દાનિલાલ શેઠની કું.	વડાપાડા	ભરૂચ
શુદ્ધ ખાદી લંકાર	જ્યુબિલિ બાગ	વડોદરા
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા રોડ	વડોદરા
દાનિલાલ સી. પટેલની કું.	અમદાવાદી પાળ	વડોદરા
ઉદારસીન બુક સ્ટોર્સ	ભાવસારવાડ	નડિયાદ
ગંગાશંકર નાથજી		કાલોલ
પીપલીઆની કું.	બોલરાજ પરા	ગાંધી
બળવંતરાય ભગવાનજી	સેતાવાડ	જામનગર
એસ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતાલા સ્ટોર દડાતા	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય [મુરત શાખા] : પ્રતાપ પ્રેસ : મુરત

✓ ૧	યુગ-પત્રો [કાવ્ય] ...	સ્નેહગિમ ...	૨૧૩
૨	"સરસ્વતીચંદ્ર"નું રાગકારણ ...	કેશવલાલ દિમતરામ કામદાર ...	૨૧૫
૩	રાગ રામહોનરોય ...	દલપતસિંહ પી. પરમાર ...	૨૨૨
૪	ગાયા ...	શાન્તા કવિ... ...	૨૩૦
✓ ૫	તૂટેલી ચંપણને [કાવ્ય] ..	પતીલ ...	૨૩૪
૬	ભિન્નભિન્ન દેશોના પ્રામણ્યવતી		
	સરખામણી... ..	કુંગરશી ધરમશી મંપટ ...	૨૩૫
✓ ૭	અખિત [વાર્તા] ...	સહદેવ ...	૨૪૦
✓ ૮	ન જાને [કાવ્ય] ...	બાદરાયણ ...	૨૪૪
૯	"ધર ભાડો" ? [વાર્તા]...	સ્વ. શાન્તિલાલ ચીમનલાલ ખેંકર ...	૨૪૫
૧૦	ઠાનડી ભાષામાં ડોકિયું...	કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા ...	૨૫૦
૧૧	દિનચર્યા-ભોજન ...	બાપાલાલ ગ. વૈવ ...	૨૫૩
✓ ૧૨	અણુદીઠ કલ્યાણવિભૂતિઓ[કાવ્ય]...	પૂજાલાલ ...	૨૬૨
✓ ૧૩	મેહુદિલે દેસાનેચુપાન ઉદ્દે. વાર્તા		
	વિનોદ મંડલ [વાર્તા]...	દિવેદ ...	૨૬૩
૧૪	આર્થ વિષય [કાવ્ય]...	પૂજાલાલ ...	૨૭૮
૧૫	ભાલવિકાગ્નિભિન્ન નાટક ...	રસિકલાલ છો. પરીખ ...	૨૮૨
૧૬	ચર્યાપત્ર-સ્વરિતક ...	જો. આર. નાયક ...	૨૮૬
૧૭	લોકચર્યા-ગુજરાતમાં શારદા એક્ટનો અમલ...	અમિયતરામ દવાશંકર પંડ્યા...	૨૯૦
૧૮	જ્ઞાનગોચરી-હિંદુ વસ્તીપત્રક ...	રમચીંદલાલ દલાલ ...	૨૯૬
૧૯	પુસ્તકપરિચય ...	રુ. ...	૩૦૪
૨૦	આરોહ-અલીપ્તા [કાવ્ય] ...	પૂજાલાલ ...	૩૧૦
૨૧	વિવેચકને [કાવ્ય] ...	પૂજાલાલ ...	૩૧૧
૨૨	વિચાર ચંકમણ ...	રા. વિ. પા. ...	૩૧૨
૨૩	રોજનીશી	૩૧૮

લગભગ: હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૦૫

પ્રકાશકારણકાંડલ કેમુરભાષ મીસી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સ્થાને: અમદાવાદી:અમદાવાદ, પ્રદેશ:મુજબ'દસાઈ વિજયભાવ-પટ્ટન:સૂર્યપ્રભાગચિન્તન પ્રેસ: વાનદોરનાકા: અમદાવાદ તા. ૭-૧-૩૪

સ ર સ્વ તી ગ્ર ન્થ મા લા તું

પાંચ મું વર્ષ શરૂ થઈ ગયું છે

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૦૦ ગાનાં

વાર્ષિક લઘુગ્રંથ ૨૦૦૦

ત્રણ સુંદર વાનગિઓ

તૂટેલા તાર

લેખક

સ હ દે વ

દૂક સમયમાં આ પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે

ચાર વર્ષના સેટ ખરીદી લઈ નવા વર્ષથી શરૂક બનો

ખૂ હ દ્ ગ્ર ન્થા વ લિ નાં ન વાં પ્ર કા શ નોં

મારી જન્મટીપ આત્મકથા

મૂળ લેખક :

બેરિસ્ટર સાવરકર

એક ક્રાન્તિકારની

મૂળ લેખક :

પીટર દોપોલકિન

આંદામાનનું જન્મજીવન કેટલું ભયંકર છે તેનું આશુ જીવનચરિત્ર વીર રસથી અને
અને કેટલોને કેવી ભયંકર વાતનાઓ જાણીને વચનોથી ભરેલું છે એવા પ્રિય
વેકરી પડે છે તેની કરુણ દયની દોષોદકિનના જીવન અને નિર્માણની
૨૦૦ કરતું બધી જ વીચિત્રતાઓ

પુસ્તક

પુસ્તક

પૂર્વાર્ધ પૃ. સંખ્યા ૩૫૦ ૨-૮-૦

બાગ પહેલો પૃ. સંખ્યા ૨૧૧ ૧-૪-૦

ઉત્તરાર્ધ પૃ. સંખ્યા ૪૫૦ ૨-૮-૦

બાગ બીજો પૃ. સંખ્યા ૨૩૨ ૧-૪-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

ॐ प्रस्थान ॐ

पृ० १७
अं० ४

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
भाष

तंत्रीया

रामनारायण विश्वनाथ पाठक
रसिकदास छोटालाल परीज

प्रस्थान का री ल य : अ म हा वा द

હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી
ન્યુ ઇન્ડિયા
 એશ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ
 (સ્થપાઈ ૧૯૧૬)
 ના જિંદગીના વીમા

૧૯૩૨-૩૩

આ કંપનીનો વહીવટ મુમ્બઈ શહેર
 અને હાલોજ નદિ પરેલ એન્ડ
 હિંદુસ્તાનની બાપારી આવમમાં હવે
 અને માનવંદુ સ્થાન મોમ્બરા અને
 બાપારી કુનેદ માટે પેલાએલાદિનેક્ટોન
 હાયમાં હોવાથી આ કંપનીના પોલિસી
 હોલ્ડર તરીકે તમારી શોધી મૂકના
 બદલામાં તેમની કુનેદમરી પ્રતિમાન
 બ્યવસ્થાને લીધે તમેને સારામાં સારો
 લાભ મળે તે માટે બેમત નથી.

કંપનીનું પોલિસી હોલ્ડર તરીકે વહાવ,
 ન્યાયી, અને સફતાવયુક્ત વર્તન જાળવે છે.

કંપનીએ જિંદગીના વીમાની
 પોલિસીમાં "અર્પમનાનું રક્ષણ"
 "પ્રીમીઅમનો હુકો ભર્ષા સિવાય પૂરી
 રકમની પોલિસી ગાલુ રાખવાની
 શોજના;" "અકસ્માતથી માલુ થાય
 તે વીમાની હખલ રકમ મળે"-એવી
 અનેક લાભદાયી અને આકર્ષક શોજન એ
 હાખલ કરી શોજાજ પરની આખરે
 રા. ૧૦૫,૨૬,૨૦૦નું કામ બેળની દિલી
 પ્રભનો બેળવેષો વિશ્વાસ અને હોા
 પ્રિયના સાગીન કરી છે.

થાપણ

સત્તાપારી	...	૧,૦૨,૦૦,૦૦૦
દશએવી	...	૭૧,૨૧,૦૫૧
કુલ ફંડ	...	૧,૭૩,૨૧,૦૫૧
પ્રીમીઅમની આવક		
૧૯૩૨-૩૩	...	૩૮,૧૦,૦૫૧
મૂડેલા દાવા	...	૪,૫૦,૦૦૦

૩૬ લાખ ૭૧ લાખ ૮૮ લાખ ૧૦૫ લાખ

ચીફ એજન્ટ્સ-ગુજરાત

એન. એમ. ફોજદારની કું.

૧૨-"Benefit."

૨૧૩૪, આંધોરા

ટેલીફોન-૨૨૩૪

અ મ દા વા દ

“એનિથ” દ્રાક્ષાસવ

આ
એક
ઉત્તમ
ટોનિક
છે.

બનાવનાર:-
એનિથ કેમીકલ વર્ક્સ
મુંબઈ ૨

“ એનિથ દ્રાક્ષાસવ ” માટેના સોલ એજન્ટસ —
મેસર્સ બોલે બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ. નં. ૨.

આજ બાર વર્ષ થયાં એક સરખી રીતે જ
લોકપ્રિય બની રહેનાર

ગુજરાતી ભાષાનું સર્વાંગસુન્દર માસિક

“નવચેતન”

તમે વાંચ્યું છે !

એના વાંચન વગર ગુજરાતી માસિકસાહિત્યનું તમારું
વાંચન અધૂરું જ ગણાશે, કારણ આ માસિક કલાની
નજરે, વિવિધતાની નજરે, તેમજ સંગીનતાની નજરે

તમને સંતોષ આપે એવું છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અનોખું જ છે !

દર વર્ષે ૧૨૦૦ પાનાનું વાંચન ને ૩૦૦ ચિત્રો !

ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે

વાર્ષિક રૂ. ૬૧૮

હિંદ બહાર રૂ. ૮૫૫

ફટક રૂ. ૦૫૫

લખો : “નવચેતન” ઓફીસ

૧૦, પાલોડ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં—શિષ્ય અને સારાં—છેલ્લામાં છેલ્લાં

પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો ક્રિકાયતે .

ક્યાંથી મેળવશો ?

સી. જ મ ના દા સ ની ક' પ ની

જીકસેલસ અને પબ્લીશર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ

કેટલાંક ઉત્તમ નવાં પુસ્તકો

મારી જીવન કથા (ગાંધીજી)	૦-૧૦-૦	બોધાના બખેડા—(હાસ્ય રસથી ભરપૂર)	૧-૦-૦
જીવનનું રહસ્ય (ટાલ્સ્ટોય)	૦-૮-૦	દેવોને ખુલ્લાપત્રો—હાસ્ય અને કટાક્ષ	૧-૪-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ લો „	૨-૪-૦	આશાની ઈમારત (ચાંપશી હૈદરી)	૦-૧૨-૦
નવો અવતાર ભા. ૨ જો „	૨-૦-૦	જંજીરને અણકારે „	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ „	૧-૪-૦	તાતી તલવાર „	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ „	૧-૦-૦	સોરઠી પ્રેમકથાઓ (સચિત્ર)	૧-૮-૦
આહુતિ (પ્રેમચંદજી)	૦-૮-૦	દેવદાસ (શરદ્ બાણ)	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્શ „	૧-૪-૦	પલ્લી સમાજ „	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિચારની આત્મકથા		ગૃહદાહ „	૨-૮-૦
૧-૨ (કોપોટકિન) દરેકનો	૧-૪-૦	પાકશાસ્ત્ર-પકવાનપોથી	૩-૦-૦
મારી જન્મટીપ ભા. ૧ લો (સાવરકર)	૨-૦-૦	સંતતી નિયમન (ડૉ પટેલકૃત)	૧-૮-૦
મારી જન્મટીપ ભા. ૨ જો „	૨-૮-૦	સંગીતવિદ્યાસાર—સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય	
ધરમચ્યુ વૈદક (બાપાલાલ વૈદ્ય)	૨-૦-૦	અન્ય (ડૉ. મહેતા કૃત)	૩-૦-૦
કોપાલગતની કડવીનાણી (સુંદરમ)	૦-૮-૦	ધન્યરો ધનકાર (નરસિંહભાઈ	
બાળ નેપોલિયન (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦	પટેલ કૃત.)	૧-૦-૦
બાલોદ્યાનની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	૦-૮-૦	પૂર્ણિમા (ર.વ. દેસાઈ)	૨-૮-૦
રસમય બાલવાતો (સચિત્ર)	૦-૪-૦	પ્રતીપ (ધૂમકેતુ)	૧-૮-૦
પડિત મોતીલાલ નેહરુ	૦-૫-૦	વીણા—ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા	
પતિત પાવન (મશહૂર લેખક		સુંદર લેખો	૧-૦-૦
મામા વરેરકરકૃત)	૦-૮-૦	અ. સો. કુમારી (વરાવંત પંડ્યા)	૧-૦-૦
ભદ્રંભદ્ર—ગુર્જર હાસ્યરસના પ્રણેતા		ઓલીવા જોશીનો અખાડો	
૨૧ સર રમણભાઈ કૃત (સચિત્ર)	૨-૦-૦	(સચિત્ર) પુસ્તક ૨ જી	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન, નવચેતન, ગુણસુંદરી બાંલમિત્ર, વગેરે માસિકોના

ગ્રાહક અમારી સારફત થઈ શકાય છે

શ્રીને માટે

તાકત-તાઝીથી ભરપૂર

સ જી ત દા ર

ઝંડુ દ્રા. કા. સ. વ

— વિના વિલંબે —

વા ૫૨ વા માંડે

ખાસ શ્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી તાકતથી ભરપૂર

શ્રીઓના નખખાણમાં
આખાદ અસર કરનાર

ઝંડુ અ. શો. કા. રિ. ષ

પ્ર દ રા દિ રો ગો નો

અ ક સી ર ઇ લા જ

દરેક વર્ષમાં હોયો એકઝે

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કરવા

હંફની મુયજ્ઞમિશ્રિત

મ. ક. ર. દ્વ. જ. ગુ. ટી

—શક્તિની સર્વોત્તમ દવા—

આપણી જ આજીવન માટે

—તોતા એકના કપિયા આક—

ઝંડુ ફા. માર્શલિસ વર્કસ લી.—મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદ મિલ્ક : બેંગ્લોરના પ્રધાન : વાંધો

આપણે જોઈએ છીએ આજે જ મેંડાવા

નરસિંહભાઈ પટેલે લખેલાં પુસ્તકો

વિલ્હંદમ ટેલ: શિલરે લખેલું સુકિતવચનું નાટક

“અનુવાદ કેવો હોય ? ઝવેરીલાલ યાસિકનું શાકુન્તલ એ એનું સફળ દર્શાવત. તેવા પ્રકારનું આ ખીજું સફળ દર્શાવત...લાપાન્તકાર શિલરની કૃતિની ખરી ખુખીઓ કેવળ સમજી શક્યા નથી, પરંતુ તે ખુખીઓ બહાર લાવી શક્યા છે, એ જ એમનો વિશ્વસ.”
‘સાહિત્ય’

“જર્મનનો અનુવાદ આપણી ભાષામાં આ પહેલવહેલો થાય છે.”

“કર્તોનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પદ્યમાં છે, પણ અનુવાદે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે. છતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે. પુસ્તકમાં ખરી શકે તેટલાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ટીકાઓ, નોંધો વગેરે કરેલ છે; અંસ્કૃત નાટકનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિસરાયું નથી. અનુવાદકની ખંત, ધૈર્ય, વિદ્વતા, ચીવટ અને મહેનત શબ્દે શબ્દે દેખાય છે. ઇતિહાસ ભૂગોળ ઉપર જોઈએ તેટલી નોંધો આપી છે.”

કિંમત રૂ-૦-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

“પ્રસ્થાન”

*

છંદરનો છંદકાર (પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય. અમદાવાદ)

“મારે તો યુવકોની છુદ્ધિને હચમચાવી મૂકવી છે, વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે: પછી હૈયું તો એની મેલે ધમડાતું આવશે. ત્યારે યુવકો, વાગ્યો વિચારો. જગતના અદા-ધર્મેની વાળી જૂડીને એકવાર તો સાફ કરી મૂકો.”

કિં. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ જીરું

“લેખક”

નૈવેદ્ય : સુકતાત્માઓની ગાથા (ખીજી આવૃત્તિ)

“છએક વર્ષપર આની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રકટ થયેલી. આજ તેની ખીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે. શ્રીયુત નરસિંહભાઈએ કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથુકૃત ‘ગાથા’ઓને અનુવાદરૂપે સુજન-રાતી ભાષામાં સુધી છે; એ ‘ગાથા’ અમને વીસમી સદીની શુદ્ધ ‘ગીતા’રૂપ લાગી. પવિત્ર ભાવથી, શુદ્ધ મનથી, સંયમપૂર્વકની એકાન્ત ચાન્તિથી, ‘નૈવેદ્ય’નો ‘નિત્યનિયમ’ તરીકે પાઠ થતો રહે તો આત્માને શાન્ત આનન્દનો અનુભવ થાય, એવી આ પાઠપોથી છે. એની ભૂમિકા પણ એકધ્યાને વાંચવા યોગ્ય છે.”
‘ખડાધતા મિત્ર’

કિંમત ૦-૮-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પહેલું અને ત્રીજું-બન્ને પુસ્તક સાથે ખરીદવાની કિં. રૂ-૪-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

વ્યવસ્થાપક, ‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ

નાથલવા ચુકરા મહિ
સામુની ડાઈઓ ત્યાં મીલમા વપરાતી
દરેક જુનું પીતળની ડાપો
મનાવનાર
એમ પી બટ કું
પાનકોર નાકા
અમદાવાદ

:: લવાજમ ::

પ્રસ્થાન માસિક	રૂ ૫-૦-૦
ટોલસ્ટોય અન્થાલોજી	રૂ ૬-૦-૦
સરસ્વતી અન્થમાના	રૂ ૨-૦-૦
બદ્દ અન્થાવલિ	છૂટક
દરિદ્રનારાયણ	
જ્ઞાનપ્રચારમાળા	છૂટક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શુદ્ધ સ્વદેશી ખાંડની મિકાઈ
તથા દરેક જાતના હાલવા મેળવવાનું
લારેસાહાર મથક
ગો વિ દા શ્ર મ મિ હા ઈ વાળા
મંગાવો પ્રાઈસલિસ્ટ મફત
૨૯૨, શેખમેમણ સ્ટ્રીટ, . . . મુંબઈ, ૨

— સરેદ કોઠ —

અમારે ત્યાં ગેરંટીથી સારો કરવામાં આવે છે
ફક્ત સવાર, બપોર, સાંજ, એકેક ગોળી ગળી જવાની છે
કોઈપણ જાતની ખાસ પરેજી કરવાની રહેતી નથી
વધુ માટે મળો યા લખો —
ડૉ. મગનલાલ કે. વૈધ
સ્ટેગનરોડ, પો. અમલસાડ, જિ. સુરત

રાયચુરાનાં લોકપ્રિય પુસ્તકો

સ્નેહપૂર્ણા : (સચિત્ર)	કિ. રૂ. ૩-૦-૦
સોરઠી વીરાંત્રનાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	„ ૨-૦-૦
દાદાચીવડાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
બાસણની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ (ખીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
ઠાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ (ખીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	„ ૧-૦-૦
રાસમંદિર (ખીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
ઠાઠિયાવાડી કુદા (સચિત્ર)	„ ૧-૦-૦
પારેવાં	„ ૦-૬-૦

મહાગુજરાતનું માનીતું સચિત્ર માસિકપત્ર શા ર દા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગયા એપ્રિલથી સાતમું વર્ષ શરૂ થયું છે.

દર ૧૫ મી તારીખે શરદાની નિયમિત હજારો લોકો રાહ જુએ છે.

લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૬-૮-૦

હિંદ બહાર ૧૨ શીર્ષાંગ

રાજના એક પૈસામાં તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને કળાનો

રસથાળ આવશે

આજે જ ગ્રાહક થઈ જાઓ

લખો :

વ્યવસ્થાપક 'શારદા'

રાજકોટ. (ઠાઠિયાવાડ)

[મિત્ર]માં તેનું મુદત અવધોક્ષન
તિથિતમાની પુરાણાન્તર્યત વાતને
લેખકે વ્યાવુનિક લાપા, કળા, ભાવ તથા
વિચારોનો ગ્રાપ આપી સુદત રીતે લખી
છે તેની દબલખ ખરેખર સરસ છે
વાચકને વાચતા વાચતા એમ જ લાગે
કે પોતે કોઈ અસરના દેશમાં વિહાર
કરે છે પુસ્તકનું વાતાવરણ એવું તો
લેખક સર્જે છે કે તે પુસ્તક વાચતા વા
ચતા રમ્ય વાતાવરણ પુસ્તિકા પૂરી કર્યા
પછી કેટલીય વાર વાચકની આસપાસ
મધમધી રહે છે જૂની વાતને તવાજ
સ્વરૂપમાં કહેવાની અને તે પછી મોહક
રીતે કહેવાની કળામાં લેખકે સારી સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી છે એમ કોઈ પણ સદૃઢ વાચક
કલા વગર રહે નહિ તિલોતમાનું ખાત,
તેનું રૂપ અને નિષ્કાયાત્મક કળા આપણા
ઉપર અનન્ય અસર કરે છે.. કિં ૦૧-૦

કોમુદી વસુધરા, રાધા, પ્રેમ, તપ શક્તિ,
 હતાકિવાદા વગેરે તેર વિષયો પરાના રસ
 ચિતનામક નિખપોના સમઘટે તે 'પમિકા
 યુષ્યો' દરેક વિષયને નિષ્પણ તરવદિથી
 ઘડા તાજીબીરો રીલીથી થયું છે 'પ્રેમ'
 જેવા નિખમ્મા કદાચે રત્નપ્રગલ્ભતાથી
 અતરવરપદર્શન કરાવ્યું છે તે રીત આ
 પછે ત્યા વિરલ હોઈ આદરપાત્ર છે
 હિંદુસ્થાન ગુજરાત જેને માટે મગર
 અને એવા એક ફિલસૂફના છવનનાર્માથી
 વીણિત વિચારપુષ્પોના આ સમઘટે
 શ્રી અબાલાસ પુરાણીના છવન અને કા
 ર્થને બાલુનાપુરાનો મોટો આ મેથ અમુલ
 કંને સમાન નીવડયો. અનેક વિષયો પર
 એતિ મૌલિક વિચાર-ગર્ભ આ યુસ્તકમા
 રજ થયો છે

પુસ્તકાલય આ વિષયો શ્રી પુરાણીના
અભ્યાસ, ચિંતન, અને અનુભવના ક્ય
સ્વરૂપ હોઈને આધ્યાત્મિક પથના ચાનાગુને
માર્ગદર્શક નીવડવાનો પૂરો સમ્ભવ છે

Dr. 1-0-0

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

૧૯૩૨-૩૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં

ભક્તિયોગ [શ્રી અરવિંદ ઘોષ]	૧૫	પદ્મી-સમાજ [શરદ્દાબુકુત]	૧૫
પથિકનાં પુષ્પો [અંબાલાલ પુરાણી]	૧	છપ્પી	૧
તિલોત્તમા	૦૮	પરિણીતા [દ્વિતીયાવૃત્તિ]	૦૫
સંસારલીલા [મટુભાઈ કાંટાવાળા]	૩	અંદ્રનાથ	૦૫
વીતકવાતો	૨૫	[શરદ્દાદે નગીતદાસ પારેખ]	
મસ્તકંકરીરત્ન મુકતહાસ્ય [મસ્તકંકરી]	૩	દુઃખીની દુનિયા [ડૉ. મેઘાણી]	૨૫
મસ્તકંકરીરત્નો હાસ્યવિલાસ	૩	તરુણ ભારત [લાલા હજીપતરાય]	૧૫
હાસ્યવિહાર [ધનંતુળલાલ મહેતા]	૩	અંગાર [રમણિકલાલ દલાલ]	૧૫
ભૂતના ભડકા	૧૫	દિવારામ [માણિકલાલ ગો. નેશી]	૧૫
વાર્તા વિહાર	૨૫	પ્રેમજન જ્યોતિ	૧૫
વિનોદ વિહાર	૨૫	પુર્ણિમા [રમણલાલ વ. દેસાઈ]	૨૫
આપરી ફેંસલી ભા. ૩ [મ. ગાંધીજી]	૩	દિવ્ય અક્ષુ	૨૫
ગોળમેણમાં ગાંધીજી ભા. ૪	૦૫	કોકિલા	૨૫
હરિજન ભાગવત	૧	શિરીષ	૨૫
પૂર્ણરિણી [સ્વદ્રનાથ ટાગોર]	૦૫	ઝાકળ	૨૫
વિસર્જન	૦૮	જ્યંત	૨
રશિયાના પત્રો	૧	આમ્ય લક્ષ્મી	૨૫
તણખા ભા. ત્રીજો [ધૂમકેતુ]	૧૫	હાસ્ય મોતી મસ્તકંકરી	૨૫
પ્રદીપ ["]	૧૫	રાસ રજની	૧૫
અવશેષ ["]	૧૫	સ્નેહસંગ્રમ (કનૈયાલાલ સુનશી)	૧૫
તારણહાર	૧૫	રસદર્શનો	૨
ઓલિયા નેશીનો અખાટો ભા. ૨	૨૫	લોપામુદ્રા	૧
		શિશુ અને સખી	૧૫
		વેરની વસુલાત	૩
		ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ	૬

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : દુવારા સામે : અમદાવાદ

તરુણભારત

લાલા લજપતરાયના

“યંગ ઈડિયા”

નામના પુસ્તકનો

અનુવાદ

...હિંદની સંસ્કૃતિનો આ સળંગ ઇતિહાસ હુંકાણમાં પરંતુ ખૂબ આકર્ષક રીતે આપી લાલાજીએ પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળા દેશની સ્વતંત્રતાનો દૃક સાબિત કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૮૫૭ થી માર્દિને ૧૯૧૪ સુધીના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે જે જે પ્રયત્નો થયા તેનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાંથી વાંચી વાચક તંદ્રામાંથી જાગી ઊઠશે એટલી એની સુંદર શૈલી છે. ઉચ્છરંગરાય ઓઝાની પ્રસ્તાવના તથા કર્નલ વેન્જુડની પ્રસ્તાવના અને લાલાજીની લાંબી ભૂમિકા આ પુસ્તકને આકર્ષક બનાવે છે.

પાકું પૂકું કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૪-૦

બંગાળા

બેહાલ

[ગા. જી. પટેલ]

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર મેકડોને પણ જે સમય માટે લખે છે કે, “જૂના જમાનાના કૂર અને જંગલી બાદશાહોએ પણ આપણા જેટલો ભુલમ કર્યો નહિ હોય” — તે જમાનાનો હૃદયદ્રાવક ઇતિહાસ.

કિં. ૦-૭-૦

બેવડું પાપ- હિન્દુસ્થાનની પાયમાલી

યુરોપની ગોરી પ્રજાઓ પૈસાને ખાતર થું થું કરી શકે તેમ છે તેમજ તેમના હાથમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવામાં અશક્ત નીવડના-
રની શી વલે ચાલે છે ? તેનું ચીન અને પૂર્વના બીજા દેશોની સાથે કરેલી વિચિત્રતાનું વર્ણન. [લે. ગોપાળદાસ જી. પટેલ.] કિં. ૦-૬-૦

સંપૂર્ણ

દાર્શનિક

સંપાદક

મગનલાલ દેસાઈ

નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ ચએલા મહાત્માજીના દાર્શનિકેષ પરના બધા લેખો તથા વ્યાખ્યાનો અને બીજા અભ્યાસી લેખકોના લેખોનો સંગ્રહ. આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષય પર પહેલું જ છે.

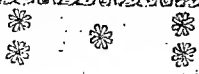
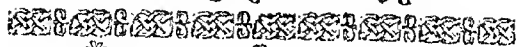
(૫૪ ૨૦૦) કિંમત. ૦-૮-૦

હરિજન ભાગવત

મહાત્માજીના અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અંગેના ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ સુધીમાં લેખેલા ઉપદેશોનો સંગ્રહ. કિંમત. બાર આના

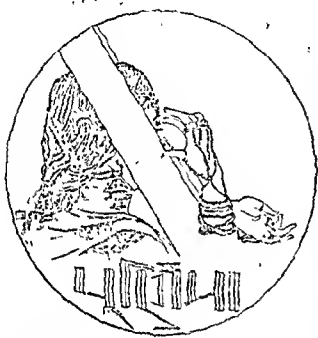
બાદીનું પાકું પૂકું, એક રૂપિયો

ર સભ ર ચિંત ન ના ગ્રં થ

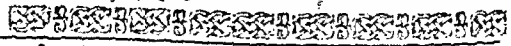
પૂર્ણિ મા

રમણલાલ વ. દસાહ.

દિવ્યચક્ર	૨-૮-૦
કોડિલા	૨-૮-૦
શિરીય	૨-૮-૦
જયંત	૨-૦-૦
ઝાંઝા	૨-૮-૦
બંસરી	૨-૮-૦
મંદ્યનાથ	૨-૮-૦
આમ્યલકમી	૨-૮-૦

કુલ દેસાઈનાં વારતવદર્શી ચિત્રો.
ચિત્રંગી પૂર્ણ આકર્ષક રૂપરંગ છતાં
કુ. ૨-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય-ગાંધીરોડ, દુવારા સામે, અમદાવાદ

ધોન્સુપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, પાલિકાનાથ-અમદાવાદ.

ફક્ત એક જ અભિપ્રાય
‘પૂર્ણિમામાં ગણિકા હવ-
નનો પ્રશ્ન લેવાયો છે....વસ્તુ
આ પ્રકારનું હોવા છતાં ત્રણ-
સો પાનાની નવલમાં એક
....લીટી પણ એવી નથી કે
કતો અનીતિચિત્રણમાં રાખે છે.
એમ આપણને દણવારે લાગે,
અને છતાં પ્રાકૃતવર્ગ જેને
‘વેશ્યાવાહો’ કહે છે તે સદૃશ
કર્યો....સ્થિત પ્રજાના કલા-
કારની શૈલીએ ચિંતરતાં કર્તાએ
કલમને જરાયે શરમાવા લીધી
નથી. આ કારણે આખીય
નવલનું વાતાવરણ વિશુદ્ધ
સંસ્કારસપ્ત અને સુકુમાર
માનવતા ભર્યું રહી શક્યું છે.’

વિનયરાય વૈદ્ય

અમદાવાદ . ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયની

શરદ ગ્રંથાવલિ

શ્રી શરચન્દ્ર એદોપાધ્યાયનાં પુસ્તકોનો

અનુવાદ

[શ્રી રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠકની
પ્રસ્તાવના સાથે]

પરિણીતા

અનુ. નગીનદાસ પારેખ ૦-૮-૦

પદ્મી-સમાજ

અનુ. નગીનદાસ પારેખ ૧-૪-૦

છબી અનુવાદક. ૧-૦-૦
ગાંધીજીના પદો

ચંદ્રનાથ ૦-૧૪-૦

અનુ. નગીનદાસ પારેખ

શરદ ગ્રંથાવલિના બ્રાહ્મક થનારને

પોણી કિંમતમાં મળશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ.

ગુર્જર બાલગ્રંથાવલિ

પોસ્ટેજ તથા લેટ પુસ્તક સાથે

લવાજમ રૂ. ત્રણ

(મંપાદક. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ)

૧ કીર્તિકથાઓ ૦-૨-૬

૨ હીરામોલી ૦-૨-૬

૩ ભુલભુલ ૦-૨-૬

૪ ટન્ ટન્ ટન્ ૦-૨-૬

૫ ક્યારે સમજાવું? ૦-૩-૦

[લેખક - ગિજુભાઈ]

૬ ટોલ્ડોયની નીતિકથાઓ ૦-૩-૦

૭ વરતો અને ઉખાણા ૦-૨-૬

૮ વેરાયલાં ફૂલ ૦-૩-૦

૯ રજખતો રાજહંસ ૦-૩-૦

૧૦ પ્રશ્ન પેટ્રી ૦-૩-૦

૧૧ અલિત ગમ્મત ૦-૨-૬

૧૨ હસતું મોં ૦-૩-૦

“ ગુજરાતનું પાટનગર

અ મ દા વા દ. ”

મૂલ્ય રૂપયા છ.

કર્તા રત્નમણિરાવ લીમરાવ

૧૦૩ આર્ટિસ્ટો સાથે

અમદાવાદ વિષે સંપૂર્ણ અને સાચી માહિતી

આપતું આ પુસ્તક દરેક શહેરી પાસે હોવું જોઈએ.

એ વિના એની કેળવણી એટલી અધૂરી જ ગણાશે.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

રોબિન્સન ક્રુઝો

લે. ગંદશંકર ભટ્ટ તંત્રી. આલોચાન

[કિંમત સત્રા રૂપિયા]

“આતો ઉપયોગી ગ્રંથ ગુજરાતી બાલ પ્રેમ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે અભિનંદન થતે છે.” —બાલજીવન

*

“અરેખર આપણી બાપામાં આ ચોપડીની જરૂર હતી. તમે તેનું પ્રકાશન કર્યું તે માટે અભિનંદન.” —ગિજુભાઈ

*

કનુભાઈ દેસાઈનાં સુંદર પાંચ ચિત્રો સાથે સાહસની અદ્ભુત આ વાર્તા બાલમિત્રના માણ તંત્રીએ લખેલી, આજના દરેક વાનરસેનાના આગેવાને તો વાંચવી જ જોઈએ.

આકાશનાં પુષ્પો

લે. ગગનવિહારી લ. મહેતા

[કિંમત દોઢ રૂપિયા]

કામુદી અને પ્રસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અને અપ્રસિદ્ધ હાસ્યરસના સુંદર લેખો અને નવલિકાનો આ સંગ્રહ છે. “સાહિત્ય”નો મત “સંસ્કારી હાસ્યરસનો ઉત્તમ નમૂનો આ કૃતિ આપણને આપે છે.”

સાધના

અનુવાદક

અંબાલાલ પુરાણી

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની આધ્યાત્મિક વિચાર-સરણી રજૂ કરતું પુસ્તક.

કૌમુદી ‘આ અનુવાદને ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહામૂલી બેટ તરીકે આંકે છે.’
કિંમત સત્રા રૂપિયા

ધૂમ્રશિખા સામાજિક સમસ્યાઓ ઉદ્ધ. સતી અપ્રાતમ સાંસારિક [સીતાદેવી] વાર્તાઓ ૩. ૧-૪-૦

અંગાર અંગાર જેવા અગ્રજતા પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરતી રમ્ય કથાઓ. બસો પાન ૩. ૧-૪-૦

પ્રતિજ્ઞા ઉત્તરેશમાં બજારી શકાય એવું અદ્ભુત રોમાંચક દ્રશ્ય નાટક. કિ. ૦-૬-૦

અનુવાદક-રમણિકલાલ દલાલ.

જૈન સાહિત્ય

ગુજરાતી તથા પ્રાકૃત

આધ્યાત્મિક વિકાસકર્મ [પં. સુંબહાલજી] બાજ અનેકાંતવાદની મર્યાદા “ મહાવીર જીવનનો મહિમા [પં. બેચરદાસ] જૈન દર્શિયે ધ્યેયાર્થ વિચાર “ ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો “ સામાયિકના પ્રયોગો [પં. લાલન] અંતગઢ દશમો અંગ્રેજી અનુ. ગદ્યસંદન રા સમરાદ્યકથા નોટસ સહિત , મોદી ૨ “ Translation ૧૧

[પૃષ્ઠ ૫૨૫]

ધાર્મિક વાંચનના રસિયાને જ્ઞાનેશ્વરીની જોડીનો ગ્રંથ. ભાગવત મહાંત શ્રી એકનાથનો મરાઠી એકાદશ સ્કંધ ગુજરાતીમાં રહસ્ય ઉતારનાર. ડૉ. હરજીવનદાસ દામોદરદાસ મરચેટ. ૨-૮-૦

આખરી ફેંસલો [ભા. ૧] દેશમાં ધન હોયત અને પ્રાણુ દુરવાન કરવાનો ઉગ્ર ભાવ કેમ પ્રગટે અને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય કેવું હોયું નેહિએ અને તે પ્રાપ્ત કરવા, તેને કેટલી તૈયારી કરી ગયેલી નેહિએ એ વસ્તુ મમત્તવવા મહાત્માજીએ જોડકરીની મહામચાથી જે જે લેખો અને ભાષણો આપ્યા છે તે મહાત્માજીનો અમૂલ્ય શાબ્દિક આત્મા આ પુસ્તકમાં છે ધાર્મિક ભાવ જાગ્રત ગણના, મહાત્માજીના આ વખાણોનું અધ્યયન પ્રગતે આનંદક છે પાન ૧૬૮ સચિન ગેઝ ડાયજન-કિમત આર આના. રૂ. દાગળ પાચ આના

આખરી ફેંસલો [ભા. ૨] દેશમાં વાવજી ગોવિંદજીની પ્રસન્નાના માથે એ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું જીવન જીવવાનું મહાભિનિષ્ક્રમણ અને ઇશુનું જેઠમેમ પ્રતિ પ્રવાણની વાદ આપતું મહાત્માજીના આ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન મહાભિનિષ્ક્રમણે મક્કજ દુનિયાની આખ ઉતારી નાખી છે આ ગદ્યોય તીર્થયાત્રામાં મહાત્માજીએ લોકોને પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું સંસ્કર સમજાવ્યું, તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રજાનો શો ધર્મ કે ? આ લડત કેરી કટોકટીની છે ? તે માટે પ્રજાએ શું કરવું નેહિએ ? એ સમજાવના માવીજીએ યાનાના ગામોમાં જે પોતાનું અતઃ કાનડું છે તેનો સુદર સંમદ આ ખીજ લાગ્યા છે 'પ્રસ્થાન'નો અભિપ્રાય છે કે " આ અપૂર્વ દૂયનું પુસ્તક દરકે સપગવા યોગ્ય છે "

સુદર પાચ ચિત્રો | ગેઝ ડાયજનની કિમત ૦-૧૨-૦ | નન્ને ભાગ એક સાથે
૫૪ રૂ. ૨૫૦ | રૂ. ૨૫૦ ૦-૬-૦ | ખાદીના પૃથમાં એ રંગમાં કવર કિં ૩ ૨

આખરી ફેંસલો [ભા. ૩] સધિ પત્રીના અને ગાંધીજીના વિચારન ગમન સુધીના બધા લેખો તથા ભાષણોનો સુંદર સંગ્રહ કરાવી કોલેસમાં, બારડોલીમાં, બોરગદમાં માધીજીએ કરેલ પ્રચારકામ, તહેામત નામ, તેનો જવાબ વગેરે બાબતો અખતીના લેખો આ પુસ્તકની અદર આવી જાય છે.
છસો પાન-પાકુ પૂકું કિ. ત્રણ રૂપિયા

આખરી ફેંસલો [ભા. ૪] માવીજીએ ગામગેજી પરિપદમાં આપેલા ભાષણો, વિચારનથી મુનાઈ પધગમણી, ના વાઈમશય માથેતો પાન્નવદાર, કાર્તિક-મમિતના કગલો અને હેરો મરોડા મદિરમાં ગમન વગેરે વિગતો સાચવ સચાગમે પાન કિ બાર આતા
મારે ભાગ એક માથે લેનાગનો રૂપિયા એક બોગો લેવામે

સૌરાષ્ટ્ર લખે છે-" વર્તમાન અત્વામદ સમ્રાગને મહાત્મા ગાંધીજી 'આખરી ફેંસલો' આપનાર મમત્ત લેખતા દોવાથી આ ગોપડીઓનું નામકરણ સૂચક બને છે "

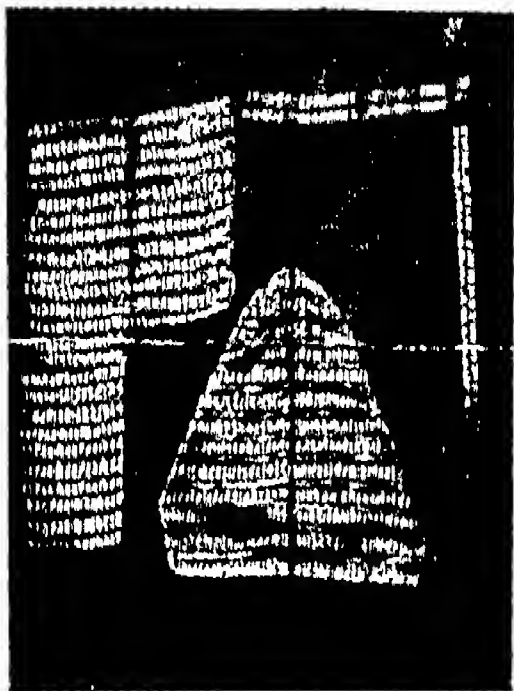
અ મા રાં પ્રં કા શ નો

આધ્યાત્મિક

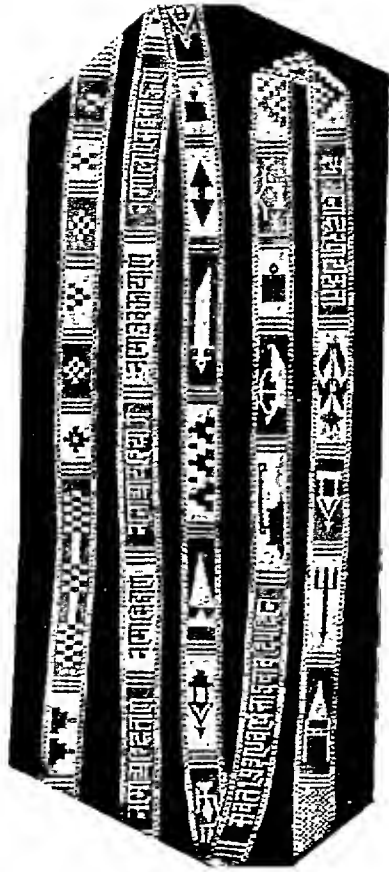
૧ પશિકનાં પુષ્પો (અંગાલાલ પુરાણી) ૧	
૨ તિલોત્તમા (અંગાલાલ પુરાણી) ૦૮	
સામાજિક	
૩ પરિણીતા (શરદ્બાણુ) ૦૮	
૪ ધૂત્રશિખા (સીતાદેવી) ૧૧	
૫ વિસર્જન (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) ૦૮	
૬ પૂનરિણી " ૦૮	
૭ સાચું જીવન (દાદરદાય) ૦૮	
૮ આકાશનાં પુષ્પો (ગગનવિહારી મહેતા) (હાસ્યરસનું) ૧૮	
૯ આફ્રિકાના પત્રો (નરસિંહલાલ પટેલ) ૦૮	
૧૦ હરિજન ભાગવત (ગાંધીજી) ૦૮	
૧૧ પૂર્ણિમા (રમણલાલ વ. દેસાઈ) સમિત્ર દિતીયાવૃત્તિ ૨૮	
૧૨ વિદ્યાર્થીઓ અને હુકોને ,, ૦૧	
૧૩ પક્ષી-સમાજ (શરદ્બાણુ) ૧૧	
૧૪ છબી " ૧	
૧૫ અંગાર (રમણલાલ દલાલ) રાષ્ટ્રીય ૧૧	
૧૬ સંપર્ક દાહનિષેધ (મહાત્મા ગાંધીજી) ૦૮	
૧૭ આખરી ફેંસલો બે ભાગ- ૧૧	
૧૮ ,, ભા. ૧-૨ ૨૬ કાગળ ૦૮	
૧૯ ખાસીનું યુદ્ધ (ગોપાલદાસ પટેલ) ૦૧	
૨૦ હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉલોગનો નાશ (બી. ડી. બસુ) ૦૮	
૨૧ બેવકું પાપ વાતે હિંદુસ્તાનની પામમાક્ષી (ગોપાલદાસ પટેલ) ૦૮	
૨૨ અંગાલા બેઠાલ " ૦૮	
૨૩ બેકુતનો શિકારી (ભુવતરામ દવે) ૦૮	
૨૪ હૃદયપલટો (પ્રેમચંદજી) ૦૮	
૨૫ તરુણ ભારત (લાલા લજ્જપતરાય) ૧૮	
૨૬ સ્વરાજ્યનાં ગીતો (જમ) ૦૮	

૨૭ રાષ્ટ્રધ્વજ ૦૧	
૨૮ આખરી ફેંસલો ભાગ ૩-૪ ૩૮	
ખાલ સાહિત્ય	
૨૯ આખરો પાપે (ગિજુભાઈ) ૦૮	
૩૦ ગાંધીજીનું ખેતર ને બીજ વાતો (ધૂમકંઠ) ૦૮	
૩૧ વીરાંગના ને બીજ વાતો " ૦૮	
૩૨ દેશદેશની વીરકથાઓ ભા. ૧-૨ ૧૮	
૩૩ પા-પા-પગલી (રમણલાલ ના. શાહ) ૦૮	
૩૪ દેશ દેશની અફસુત વાતો " ૦૮	
૩૫ કાગળપત્રો " ૦૮	
૩૬ બિસેરી પહાડ " ૦૮	
૩૭ રેખિ-સન કુઝો (ચંદ્રશંકર ભટ્ટ) ૧૧	
૩૮ બાઈબલ કથાઓ (સુબંધુ) ૦૮	
૩૯ ચાલણગાડી મોટી (નવી આવૃત્તિ) ૦૮	
૪૦ સંવાદ કુસુમ (હસમુખલાલ ઠાણ) ૦૮	
૪૧ કાર્તિકયાઓ (સં. રમણલાલ ના. શાહ) ૦૮	
૪૨ હીરામોતી " ૦૮	
૪૩ જુલજુલ " ૦૮	
૪૪ ટન ટન ટન " ૦૮	
૪૫ ક્યારે સમજશું ? (ગિજુભાઈ) ૦૮	
૪૬ ટાલ્ટોપની નીતિકથાઓ ૦૮	
૪૭ વરતો અને ઉખાણા ૦૮	
૪૮ બાળકોનું મહાભારત ભાગ ૧-૨ ૧૮	
૪૯ વેરાચેલાં ફૂલ (ક. કપિલા માસ્તર) ૦૮	
૫૦ રજાનો રાજદંસ ૦૮	
૫૧ ગણિત ગમ્મત ૦૮	
૫૨ પ્રશ્ન પેટી ૦૮	
૫૩ હસતું મોં ૦૮	
૫૪ હરોડનાં બે નાટકો ૦૮	

ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય :: ગાંધી રોડ :: અમદાવાદ

गुजरातनुं तरेडवार वण्टाडाम
 लुगो आ अडमानो श्री मधुसाग मधुसारनो लेण

श्रीमद्भगवद्गीता परचिह्न वल्लभ

पाटी

श्रीमद्भगवद्गीता श्रीमद्भगवद्गीता परचिह्न वल्लभ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૭

માસ : ૧૯૮૦

અંક ૪

ભારતનું ઉત્થાન

૧

આર્થ સંસ્કૃતિ

દુનિયામાં અત્યાર સુધી થયેલી પ્રધાન ક્રાન્તિઓનું સહેજસાજ દિગ્દર્શન કરાવી ભારતવર્ષમાં આજે જે મહાન જીવનક્રાન્તિ શરૂ થઈ છે, તેનું રહસ્ય ખ્યાનમાં આવે અને તે પારકાના અનુકરણની મરજીમાં સુકાષ ન જતાં એની મૌલિકતા કાપમ કેમ રહે એ જ્ઞેવાનો આ વ્યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ છે. એમાં ભારતીય ઇતિહાસમાં જે ક્રાન્તિપરંપરા થઈ ચૂકી છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવાનું કામ મારે માથે છે. આ ક્રાન્તિપરંપરાને ઉત્થાનનું નામ આપ્યું છે, તે સકારણુ છે. જીવનનો સ્વભાવ સતત પરિવર્તન અથવા વિકાસનો છે. યુદ્ધિની કે જીવનની જડતાને લીધે ન્યારે એ વિકાસ અટકે છે અથવા બાહ્ય મર્યાદા સ્વાભાવિક વિકાસને નિરોધક નિવડે છે, ત્યારે જે એકએક ઉત્પાત જેવું પરિવર્તન થાય છે તેને ક્રાન્તિ કહે છે. લાંબા વખત સુધી ગુલામીની દશામાં રહેલી પ્રજા ન્યારે વીકરે છે ત્યારે પોતાનો નાશ વહોરી લાંબે પશુ સામા પડેનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. એ ક્રાન્તિનું સામાન્ય ઉદાહરણુ થયું. ઈઝામાં બચ્ચું તૈયાર થાય નહિ ત્યાં સુધી એનું કવચ એને પોષક છે. જે ક્ષણે કવચ વિકાસને ગાંધક નીવડે છે તે ક્ષણે કવચ તોડીને બચ્ચું બહાર આવે છે. બાળક ઉપર માતાપિતાનો જે કાબૂ હોય છે તે તેઓ બાળકના વિકાસ સાથે દીલો ન કરે, તો બાળકો પશુ માતપિતાની જોહકમી ફગાવી દે છે અને કૌટુંબિક જીવનમાં ક્રાન્તિ કરે છે. આપણી ચામડી અને ઝાડની છાલ શરીરના વિકાસ સાથે માર્ગ આપે છે તેથી તેનો નાશ નથી થતો.

દિગ્દર્શનના ઇતિહાસમાં જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમન્વય હોવાથી, તેમજ સ્વૈર્ચ્ચ અને પ્રગતિ એ બન્ને તત્ત્વોનો પણ સમન્વય હોવાથી, આપણે ત્યાં મહાન ક્રાન્તિઓ કરવી નથી પડી. આપણો સાંસ્કૃતિક જીવનપ્રવાહ અખંડ વહેતો રહ્યો છે. ન્યારે ન્યારે એમાં મોટી રેલ આવી છે ત્યારે ત્યારે એના પટે પડોળા થઈને રેલને માર્ગ આપ્યો છે. તેથી આસપાસ વિનાશ ફેલાવોને બદલે સમૃદ્ધિનું તે એક મોટું કારણુ થઈ પડ્યું છે.

વાસ્તીકી કે ગુણસીદાસના જીવનમાં એકએક પરિવર્તન થયું એને ક્રાન્તિ કહી શકાય. ગાંધીજીના જીવનમાં ક્રાન્તિ નથી પડી કમઘઃ પરિપાક છે. દિગ્દર્શનના મમમ ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં ગાંધીજીનું જીવન બીજે આપણા ઇતિહાસનું પ્રતિનિધિ હોય એવું

લાગે છે. પરદેશીઓ ભલે કહે કે હિંદુસ્થાનમાં કશો ફેરફાર થતો જ નથી. હિંદુસ્થાનમાં કેવળ અવિચળ જડતા જ છે, પણ આપણે તો યથાસમય, યથાક્રમ ફેરફાર કરતા જ આવ્યા છીએ. અમુક મુદત સુધી જેમ ઝાડો ઊંચાઇમાં અને વિસ્તારમાં વધે છે તેમ રાષ્ટ્રીય વિકાસ બહિર્મુખ અને તેથી પ્રત્યક્ષ હોય છે. પુખ્ત ઉંમરે પહોંચેલું ઝાડ જેમ વધતું નથી પણ અંદરથી પાકટ થતું જાય છે તેમ પુખ્ત રાષ્ટ્રોમાં આંતરિક પરિવર્તન અને વિકાસ થતો હોય છે, તે છીછરી નજરવાળા લોકોના ધ્યાનમાં નથી આવતો.

આપણે આ બ્યાખ્યાનમાળામાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસની વિગતો નથી આપવાના, પણ હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય જીવનના પાયાથી શરૂઆત કરી એ જીવનમાં પરિવર્તનો કેમ થતાં ગયાં અને દરેક ઊંચ પછી માણસ તાજે થઈને જોઈ છે તેમ ભારતવર્ષે વખતોવખત ઉત્થાન કેમ કર્યું છે તે અહીં જોવાના છીએ.

ઇતિહાસ એટલે સમાજનું જીવનચરિત્ર. આખા સમાજમાં થતા ફેરફારો એમાં આવવા જોઈએ. આજકાલ આંકડાસાત્રની મદદથી આખા સમાજના ફેરફારો નોંધવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે, પણ એમાં શાસ્ત્રીયતા હોવા છતાં સત્ય જડતું નથી. સમાજનો ઇતિહાસ એ સામાજિક પુરુષાર્થનો ઇતિહાસ હોવો જોઈએ. તેથી ઇતિહાસે આંકડાના પ્રમાણ કરતાં સમાજના વિભૂતિમાન આગેવાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર અને એમણે સમાજને માટે મૂલ્યવેલા અથવા ગોઠવી આપેલા જીવનના આદર્શો અને જીવનક્રમ ઉપર જ પોતાનો આધાર રાખવો જોઈએ.

સમાજ ક્રમશઃ પોતાની ભિન્ન ભિન્ન વિભૂતિઓ ખીસવે છે. સમાજને જ્યારે સામર્થ્ય ખીસવવાનું હોય છે ત્યારે તે રાજાઓને રામાજના આગેવાન ગણે છે. રાજાઓનાં અને રાજવંશોનાં પરાક્રમ એ જ સામાજિક પરાક્રમ. સેનાપતિ અને રાજાઓ શરૂઆતમાં એક જ રહેતા. અંદર અંદરના કળિયા પતાવવા શરીરબળ કરતાં બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ વધારે હોવાથી રાજાને પોતાનું ન્યાયાધીશનું કામ બીજા માણસને સોંપવું પડતું. સેનાપતિઓ પણ અમત્ર નિમાયા અને આખું રાજતંત્ર એ જ સમાજનું પ્રતીક થયું. રાજા કાલસ્ય કારણમૂનો બ્યાપક અર્થ કરી 'જેવું રાજ્યતંત્ર તેવો સમાજ' એવો અર્થ થવા લાગ્યો. આગળ જતાં લોકોએ જોયું કે, જેવો સમાજ તેવું રાજ્યતંત્ર. તેથી આજે કહે છે કે, દરેક પ્રજાને એની લાયકાત પ્રમાણેનું રાજ્યતંત્ર મળે છે.

ધાર્મિક જીવન જ્યારે સર્વોપરિ યયું ત્યારે ધર્મગુરુઓ સમાજના આગેવાન થઈ બેઠા; રાજાઓ, ન્યાયાધીશો અને સેનાપતિઓ પણ ધર્મગુરુને આધીન રહેવા લાગ્યા. સમાજની સ્વભાવશુંદર અવસ્થામાં ધનવાન લોકો સમાજના આગેવાન નથી હોતા. કેવળ ધન સાથે ચારિત્ર્યનો વૈભવ નહિ હોવાથી ધનવાન લોકો સમાજને કાંઈ પણ જાતનું ઉદાત્ત વક્ષણ આપી શકતા નથી. સમાજ જ્યારે કાંઈક કિતરે છે ત્યારે ધનનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને ધનિક અને નિર્ધન બન્ને ધનનું ધ્યાન ધરી એ તત્ત્વ ઉપર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રમાણ બાધે છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે શક્તિશાળી, બુદ્ધિશાળી, વૈભવશાળી અને તપઃપ્રધાન લોકો સમાજના આગેવાન હોય છે. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આપણે એ બધું જોઈએ છીએ. માત્ર આવા લોકો જો બોગવિલાસ કે ધનલોભમાં પડ્યા હોય તો તેઓ શાંતિ અને બુદ્ધિ બન્ને જોષ્ટ એસે છે, અને આગેવાની કરી શકતા નથી. સમાજદિનનો વિચાર જેમનામાં

છે અને જેઓ મમાજનું નિયંત્રણ અને આગેવાની કરી શકે છે એવા લોકોને આપણાં શાસ્ત્રોમાં ધર્મવિદ, ધર્મજ્ઞ અથવા ધર્મકાર કહ્યા છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્ચ કામેષુ વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાન વિધીયતે !

ભારતીય સમાજમાં સામાજિક જીવનનું આદ્યસ્વરૂપ એ યજ્ઞ છે. સમાજ એકજ રાખવા માટે યજ્ઞ આવશ્યક છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થને કોરે મૂકી સમાજહિતનું કાર્ય કરવું એનું નામ તે યજ્ઞ. જીવન પાછળ કાંઈક આદર્શ અથવા હેતુ રહેલો છે, એ ઓળખીને તે સિદ્ધ કરવા માટે માણસ પોતાનું જીવિત અને વિત્ત અર્પણ કરે એનું નામ યજ્ઞ. માણસનું સામાજિક જીવન ત્યાં કૃતાર્થ થાય છે તે સ્થિતિને જ આપણે પરલોક તરીકે ઓળખતા હતા. મરી ગયા પછી વ્યક્તિ પોતાના જીવનની મૂડી સમાજને અર્પણ કરે છે અને સમાજવિકાસ મારફતે જીવે છે, એ જ ખરો પરલોક છે. પ્રાકૃત લોકો એ મરણોત્તર સામાજિક જીવનનો વિચાર ન કરી શકે એટલે એમને સ્વર્ગલોકનો ચિન્તાર આપેલો છે. યજ્ઞ ઐદિક અને પારલૌકિક જીવનને સાંધી આપે છે, મૃંજાગ્રાજ્ઞ કરે છે. એટલે યજ્ઞ એ સમાજધર્મનું જૂનામાં જૂનું અને સૌથી વ્યાપક પ્રતીક છે. વ્યક્તિઓ તો યજ્ઞ કરે જ. પણ રાજ્યોનો એ ખાસ ધર્મ હતો કે મોટા મોટા યજ્ઞો ગોડડી એ જનસમુદાયને ભેગો કરે. ત્યાં યાનચર્યા આવે, આમોદપ્રમોદનાં સાધનો ત્યાં જોડવેલાં હોય, લોકો જમીનમાં ગાડાનું મોઢું પેકું આડું રાખી એના પર બેસીને ફરે અને ગાય આ રીતે યજ્ઞ મારફતે સંસ્કૃતિની આપલે થતી અને એકતા સંધાતી, જંગલો તોડી વસ્તીને માટે જગા થતી, અને તે વખતની માન્યતા પ્રમાણે યજ્ઞને લીધે વરસાદ પણ ખૂબ પડે. દવામાં ધુમાડો જવાથી વરાળનાં ટીપાં થવામાં વખતે મદદ થતી હોય.

રાજ્યનું ખીજું કર્તવ્ય તે મૃગયા. શત્રુ આવે ત્યારે રાજ્ય યુદ્ધે જાય. પણ સામાન્ય રીતે ખેતીને અશક્ય કરી મૂકનાર અને પાણેલાં દોરોને ખાઈ જનાર પશુઓનો નાશ કરવો એ પ્રજાપાલક રાજ્યનું કર્તવ્ય હતું. યજ્ઞ અને મૃગયા જન્મે ખેતી માટે આવશ્યક હતાં, અને ખેતી એટલે સંસ્કૃતિ. ખેતીનો ધધો શરૂ થયો એટલે લોકો એક ઠેકાણે રહી શક્યા, ઘરો બાંધતા થયા. તે પહેલાં ત્યાં પશુઓ સુખેથી રહી શકે તે જ જગ્યા માણસને પસંદ કરવી પડતી, માણસને પશુઓના અનુયાયી થવું પડતું. ઘાસ પાણીની સગવડ હોય ત્યાં માણસ જાય. મૃગયા સાથે માંસાહાર હતો, પણ પશુઓ પાળવાની શોધ થઈ એટલે દૂધ મળે ત્યાં સુધી પશુઓને મારવાની શક્તિ ઓછી થઈ. દૂધમાંથી અર્દિસા જાગી. ખેતી શરૂ થઈ એટલે પશુઓની સેવાનો ઉપયોગ થયો. જમીન ખેડવાની કળા દાખલ થવાથી અને ખાતરનો ઉપયોગ સઠવાથી પશુઓ મંદારમાંથી જન્મ્યાં, અને લોકોને સ્થાનાંતર કરવાની પણ ગરજ ઓછી થઈ. દૂધ અને ખેડ જન્મેને લીધે ગાવંસ અવધ્ય ગણાયો. ગ્રામો અને નગરો સ્થપાયાં, એટલે દિવસ પશુઓનો ઉપદ્રવ ઓછો થયો. મૃગયા જે કર્તવ્ય હતું તે વ્યસન ગણવા લાગ્યું, નોકે વાઘ, વર, હરણ, સસલાં ઇત્યાદિ તુક્કાનકર્તા પ્રાણીઓને માર્યા વગર છૂટકો રહી નહોતો. (વાંદરાઓને તે વખતે મારતા કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી. પણ કિનરોની મૃગયાના ઉલ્લેખ આવે છે.)

સંસ્કૃતિની ખીજ એક મહત્ત્વની કલ્પના તે ઇષ્ટાપૂર્તની. જેને પરલોક નેમ્મ છે તેણે ઇષ્ટાપૂર્તિની પ્રુષ્પસંચય કરવો નેમ્મ. છટ્ટ એટલે યજ્ઞ. યજ્ઞધર્મ તો સાર્વાત્રિક થયો જ

દનો. યદ્યેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાઃ તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાનિ આસન્। પૂર્ત એટલે જનસમુદાયની દાડમારીઓ દૂર કરવા માટે, સંકટનિવારણ માટે, લોકોની સુખાકારી માટે બાંધકામ ઇત્યાદિ જે કરવામાં આવતું તે તળાવ બાંધવાં, કૂવા ખોદવા, રસ્તાઓ તૈયાર કરવા, ધર્મશાળાઓ ઊભી કરવી, બજારો ગોઠવવાં, પરબો ચલાવવી એ બધું પૂર્તમાં આવતું. આ રીતે લોકોની એકત્ર થવાની સગવડો વધી, શાન્તિમય જીવન શક્ય અને સુખકર થયું, કલા કૌશલ્યની વૃદ્ધિ થઇ અને લોકોના ધંધાઓ બંધાયા.

જતાં પિંડે પિંડે મતિર્મિજ્ઞા એ ન્યાયે લોકોના નાના નાના વાડા બંધાયા હશે. એકતાનો લાભ જોયા પછી એક જ જાતની સંસ્કૃતિ બધે ફેલાય એ આવશ્યક ગણાયું હશે. બધાનો ટાઇ શાસ્તા નિર્માણ થાય ત્યારે જ એકતા સ્થપાય. એટલે સંસ્કૃતિનું નવું પગલું અશ્વમેધના રૂપમાં પ્રગટ થયું. આમાં પણ પ્રથમ ધર્મચક્ત્રનો જ વિકાસ આપણે જોઇએ છીએ. એક રાજની આણુ બધે વર્તે, આસપાસના રાજ એના ખંડિયા થઇ જાય, એટલે સત્રાટે પસંદ કરેલી રહેણીકરણી અને વ્યવસ્થા આખા દેશમાં ફેલાય. રાજ્યનો જેવડો વિસ્તાર તેટલો શાન્તિનો પણ વિસ્તાર. એટલે મોટું રાજ્ય સ્થાપવામાં રાજ્યોનો અને ક્ષત્રિય વર્ગનો પોતાનો પુરુષાર્થ બતાવવાનો અવકાશ મળેલો; ક્ષાત્રણો જ્ઞાનચર્યા અને વિધિસંસ્કાર તેમ જ વ્રતઉત્સવ ઇત્યાદિ દ્વારા સંસ્કૃતિ ફેલાવે; વૈશ્યનો વેપાર થાલે, કારીગરી ખીલે: આમ પ્રજાની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ વધી અને આર્યસંસ્કૃતિ બલાદાય અને હીર્ષજીવી થઇ.

જ્ઞાનચર્યાનું મહત્ત્વ ઓળખનાર અને વખતોવખત ચર્યા ગોઠવી વિચારશક્તિને વ્યવસ્થિત કરનાર મોટામાં મોટો સત્રાટ તે જનક. કુલપતિ ક્ષાત્રણોને લાખ લાખ ગાયેનું દાન આપી એણે જ્ઞાનની શોધ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ બંને સાધ્યાં. એ પ્રજાનિષ્ઠ રાજાએ પોતાના જીવનમાં અલિપ્તતા કેળવી અને અનાસક્તિનો ધર્મ દુનિયા આગળ રજૂ કર્યો. યાત્રવલ્કય જેવો શુદ્ધિસત્રાટ એના દરબારમાં હતો. વિદ્યાળતાના ઉપાસક એ ક્ષાત્રણે ત્યાગમાં રહેલી અમરતા, પરબદામાં પરીવાયેલું આ વિશ્વ અને એની પ્રાપ્તિની સાધના, એ બધી વસ્તુનો પ્રચાર પોતાની અતુલ શક્તિથી કર્યો.

આગળ જતાં આ જ્ઞાનચર્યા આડીઅવળી ચાલવા લાગી. એનો ખાસ રસ જેમને હોય તેઓ જ એમાં ભાગ લેતા. સામાન્ય લોકોને તો કાણુ જીત્યું એટલું જોવાનો જ કુસીનો રસ હતો. અને લોકો અકળાયા. વાદવીરોને પણ પોતાની વાતો લોકોમાં ચલાવવાની ઈચ્છા હતી જ. લોકોને વાર્તાનો રસ હોય, યુદ્ધનાં વર્ણનો અને કવિકલ્પનાઓ લોકો ફરી ફરી સાંભળે. એ આખ્યાયિકાઓ અને ચારણકથાઓમાંથી પુરાણો જન્મ્યાં. ઇતિહાસ-પુરાણો વખ્યાં. કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વે: પૂર્વતરં જ્ઞતમ્ । એ ક્ષેમવૃત્તિને લીધે રિવાજોમાં સ્થિરતા આવી. સ્થિરતા જ્યાં લંબાય ત્યાં અમુક સડો દાખલ થવાનો જ. કવિકલ્પનામાંથી વહેમો દાખલ થયા, ચર્યાઓ શુષ્ક થઇ, તપસ્યાને નામે હકીકાર્થ દાખલ થઇ, અને સ્વાભાવિક પ્રગતિ અટકી ગઇ.

આ સ્થિતિનો વિરોધ કરનાર જગદ્ગુરુ નરહીર તે ઝોતમણુક. એના કાળમાં સાડ-પાંસ પંચપ્રવર્તકો હતા. ઓછામાં ઓછી સંકુચિતતા અને પુરતી વ્યાપક દૃષ્ટિને લીધે બૌદ્ધ

ધર્મ ગ્રંથોથી જુગે પડ્યો આભાવિક શુદ્ધિ (Common Sense) ના તત્ત્વોનો સ્પષ્ટ હોડીને શુદ્ધ ભગવાન આગ્રહ અપાયા જતા નહિ. ઓકી મોફિસ્ટ લોકોના સમયના મોફિસ્ટોએ એવું જ કાર્ય કર્યું પણ શુદ્ધ જોડલી એમની વિશ્વતિ ભાવ્ય નહિ અને ઓકી મસ્કૃતિ પણ આર્થ સંસ્કૃતિ જોડલી તે વખતે ખેડાયેલી નહિ, એટલે સોક્રેટિસ ગૌતમ શુદ્ધ જોડલી મનુષ્યમેવા તે વખતે ન કરી શક્યા.

વિશાળ જનસમુદાયને સરખો ઉપયોગી એવો રસ્તો જડે એટલે પ્રચારવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે વધે છે. શુદ્ધ આપેલા જ્ઞાનનો પ્રચાર મત્રાટ અશોકે કર્યો એવી જોડીએ હમેશા રહેવાની જ અગ્રેષ્ઠ મુશ્કેલી બદલે ધર્મયાત્રા ચલાવી લોકોને ઉત્થાવો વગેરે આપી આકર્ષ્યા, અને હજુ દૂરના દેશ સુધી બૌદ્ધ મસ્કૃતિ ફેલાવી પ્રથમ આપણા દેશના મિશનરીઓ ધર્મજ્ઞાન આપવા પરદેશ ગયા. પાછળથી એ જ જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ લઈ જવા માટે પરદેશથી ધર્મયાત્રીઓ આવવા લાગ્યા. બન્નેના હેતુમાં મક્કિનતા ન હતી એટલે દેશ દેશ વચ્ચે ખીણતો આવો મંબધ નિર્મળ જ રહ્યો.

બૌદ્ધ ધર્મની અમરથી સનાતન ધર્મ ફરી સજીવન થયો. એને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાનું કામ સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં ચયુ હોય જોઈએ. શંકરાચાર્યે એ કામ પૂરું કર્યું અને હિંદુધર્મને આજનું રૂપ આપ્યું. સમુદ્રગુપ્ત અને શંકરાચાર્ય આપણા બે મોટા સમ્રાટો છે. એકનો દિગ્વિજય અને ખીજનો સલાવિજય બન્ને પ્રખ્યાત છે. શંકરાચાર્યની નિર્ભયતા અને તેજસ્વિતા ખાસ ખ્યાન ખેચે એવા છે. પોતાની શુદ્ધિમતાથી લોકોને આજી નાખ્યા પછી એમણે જે સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારો દાખવ્યો કર્યો અને સમાજવ્યવસ્થાને નવું વલણ આપ્યું તે તેમના જોવા સમ્રાટ જ કરી શકે.

નવો વિચાર ફેલાવના અને ટકાવના જાવણીઓની જરૂર હોય છે. જૂના ઝાપિઓ આશ્રમો દ્વારા આવી જાવણીઓ ચલાવતા શંકરાચાર્યે મન્યાસીઓના મંડ રચાવી એ જ કામ કર્યું. શંકરાચાર્યે વાદવિવાદથી લોકોની શુદ્ધિ કરાવે કર્યા પછી પોતાની સન્યાસીઓની જાવણી મારફતે સુદર સ્તોત્રો અને નિશ્ચિત નિત્યકર્મ મારફતે સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધ્યો. દેખીતી વિરોધી વસ્તુઓ ઉચ્ચ અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ પરસ્પર પોષક હોય છે. એ તત્ત્વ ઝોળખીને શંકરાચાર્યે બધાનો સમન્વય સાધ્યો. બિન લિલ બગોનો સમન્વય એ આપણી સંસ્કૃતિની વિશેષતા છે. આજે પણ ઇસ્લામી અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના આક્રમણ પછી આપણા તરફથી જ ત્રણે સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય શરૂ થયો છે અને આ વખતે એ હિંદુસ્થાન બહાર જઈ આખી દુનિયાનો સમન્વય સાધવામાં એ પોતાનો ફાળો આપશે એના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા છે.

ઝંકાર

(અનુદુષ)

પડો આ સ્થૂલ રેખા શી શક્તિની મૂઢતા સમી;
પ્રયત્નતા લખી શી આ સૂક્ષ્મ માનવભાવની !

(૪)

(હપ્તમતિ)

અનેક પર્વે મનુવંશ કેરાં
છેદાઈ છેદાઈ પડ્યાં વિપ્લવાં;
કરાલ સૌ કાલતણા વિવર્તે
ધૂમી થયાં ગૂમ વિરાટ ગતે.

(અનુદુષ)

હસે શા દિવ્ય આ ઊલા અંધારે તંજ્યાંભલા
કાલના અંતરે કેરા ગરવા માનહંડશા;

અણુશા માનવી કેરી કથાના કાંડ કાંડમાં
વિરાટ ભરતા જાણે સત્યના રક્ષિત ઊઠતા.

સુંદરણ ગો. બેટાઈ

દિ ન ચ યા

૮ ભોજન

[ગદાંકથી આદ્ય]

આપણા ખોરાક ઉપર ઉડતી નજર

જરાતના મધ્યમ વર્ગના ખોરાક દાળ, ભાત, રોટલી, શાક, દૂધ, દહીં વગેરે છે. જે પૂર્વજોએ આ ખોરાકની યોગ્યતા કરી છે તે પૂર્વજો માટે આપણને ખૂબ માન થાય છે. આ ખોરાક બધી રીતે સંપૂર્ણ છે એમ કહેતાં અને જરાકેય સંકેત થતો નથી. વનસ્પતિઆહારીઓ માટે પ્રાણિજ-કોષ્ટની ભારે જીથુપ રહેત, પરંતુ ગાયને ઉચ્ચ આસને સ્થાપીને ગાયનાં દૂધ, દહીં, માખણ અને ઘીની ખૂબ જ સ્તુતિ કરેલી છે. એટલે આ વીસમી સદીની બધી શોધોના નિષ્કર્ષરૂપ જે અદ્યતનીય આહારતાન આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તે જોતાં હું છાતી ઠોકીને કહી શકું છું કે આપણા ખોરાક સંપૂર્ણ છે. રાંધણકળા જ્ઞાન ઉપર નહિ પણ ગતાનુગતિક રીતે આવી એટલે તેમાં આપણે સુધારો કરવાની જરૂર છે. રાંધનાર સ્ત્રીઓને આહારતું જરા પણ જ્ઞાન નથી એટલે તેમને જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. કન્યાશાળામાં કુમેરિટક સાયન્સને-ગૃહોપયોગી વિજ્ઞાનને-હજી યોગ્ય સ્થાન નથી મળ્યું એ કમનસીબની વાત છે. આપણે શું ખાવું ભરખે અને શું નહિ તેટલું જો સ્ત્રીઓ જાણી નય તો આપણા આહારશાસ્ત્રની ખૂબ જ ખીલવણી થાય એમ છે.

દાળ

આપણે મગ, તુવેર, અડદ, મઠ, મસુર, લાંગ, ચણા વગેરે દાળોનો અવારનવાર ઉપયોગ કરીએ છીએ. મોટે ભાગે તો તુવેરની અને મગની દાળ જ વપરાય છે. કઠોળમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ મગ અને સૌથી અધમ અડદ છે એમ ચરક કહે છે. અડદ પચવામાં બહુ ભારે છે એટલે આ સ્થાન એને આપવામાં આવ્યું હશે ?

દરેક દાળોમાં કોષ્ટતત્ત્વ બહુ સારા પ્રમાણમાં છે. દરેક દાળોમાં 'બી' વિટામિન સારા પ્રમાણમાં છે. ૧ ઓ'સ માંસમાં, ૨ ઓ'સ ઈંડામાં અને ૭ ઓ'સ દૂધમાં જેટલું કોષ્ટ છે તેના કરતાં એક ઓ'સ દાળમાં વધુ કોષ્ટ છે. આથી જ દાળ અથવા કઠોળને 'ગરોબોનું ઘોસ' કહેવામાં આવે છે. મહેનતુ, ગરીબ માણસો માટે દાળ અત્યંત ઉપયોગી છે.

વિટામિન 'બી' ના વિદ્વાનોએ બી^૧, બી^૨ એવા પાંચ ભેદ પાડ્યા છે. બી^૧ ક્ષારના સંસર્ગથી નાશ પામે છે. એટલે આપણાં બૈરાં દાળ જત્તરી ચઢી જાય અને તેમાં ચાંડો ન રહે એટલા માટે પાપડીઓ હાર નાખે છે તે કીઠ નથી. નથી 'બી' વિટામિનનો નાશ થઈ જાય છે.

“ ઘઉં ભાંગેલા હાડકાને સાંધનાર છે, વાસુને હરનાર છે, જીવન લંબાવનાર છે, પુષ્ટિકૃત છે, વાજીકર છે, સિન્ધુ છે, સ્થાયીકર અને શુરુ છે.” (ચરક)

સંયામાં દળાયેલા હોટમાં વિટામિન, ખનિજ ક્ષારો વગેરે અમૂલ્ય તત્ત્વોનો આપણે ભોગ આપીએ છીએ. સંયાનો હોટ ખાનારાઓએ હમેશાં ખનિજ ક્ષારો અને વિટામિનની ખોટ ભરપાઈ કરવા માટે તાજાં ફળ ખાવાં જોઈએ. હિંદુસ્તાનના વતનીઓ ફળ ખાઈ શકે એટલા શ્રીમંત છે ખરા? તો પછી તાજા જાંવી ફ્લોરમિલોનો બોયકોટ પોષકવો જોઈએ.

રોટલા

શહેરોમાં જ ઘઉંની રોટલી ખવાય છે, બાકી ગુજરાતનાં ગામડાંમાં તો જુવાર, બાજરી, મકાઈ, ખવાય છે. પંચમહાલમાં મકાઈ, બરુચ-સુરતમાં જુવાર અને અમદાવાદ ખેડા તુરક બાજરીનો પ્રચાર છે.

ઘઉં કરતાં બાજરી કૌપદ તત્ત્વમાં ઉતરતી છે, પણ ઘઉંના કરતાં બાજરીમાં વિટામિન ‘એ’ વધુ છે. ઘઉંમાં વિટામિન ‘એ’ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, જ્યારે બાજરીમાં વિટામિન ‘એ’ છે અને વિટામિન ‘બી’ પણ ઘઉં કરતાં વધુ છે. ઘઉં કરતાં બાજરીમાં ખનિજ ક્ષારો - ખાસ કરીને કેલ્સિયમ-ધણા ઓછા છે. ઘઉં કરતાં બાજરીમાં રહેલું પ્રમાણ વધુ છે. આથી જ આપણે બાજરીના રોટલામાં ચોવણ નાખવા નથી.

પરંતુ બાજરી ક્યા ખેતરની ખાઈએ છીએ તે જો બરાબર તપાસ ના કરી હોય તો ઉપરોક્ત ગુણોમાં ઘણો ફેરફાર પડી જાય છે. ખાતર વિનાના ખેતરની બાજરી કદી ન ખાવી જોઈએ કારણકે તે સત્ત્વહીન છે, બલકે ઝેરી છે. ખાતરવાળા ખેતરની બાજરી ખાવી જોઈએ.

બાજરી કદી ગ્રંથે ન દળાવવી.

જુવાર અને મકાઈમાં રહેલું પ્રમાણ સારું છે, પરંતુ બન્નેનું કૌપદ ઘઉં કરતાં ઉંતરતું છે. ખનિજ ક્ષારો પણ ઘણા ઓછા છે.

અવારનવાર ઘઉં, બાજરી, જુવાર ખવાય તો સારું.

શાક વિશે તા આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

દૂધ

દૂધ ઉપર તો મોટો ગ્રંથ લખી શકાય એમ છે. આયુર્વેદે દૂધની મુક્તકંઠે સ્તુતિ આપેલી છે, તેને આનંદનું વિજ્ઞાન ટેકા આપી રહ્યું છે. ચરક કહે છે કે “દૂધ-ઓજાને વધારનાર છે. જીવનોપયોગી અથવા જીવનને લંબાવનાર જેટલા બાધપદાર્થો છે તે. બધામાં દૂધ ઉત્તમ છે-પ્રવર જીવનીય છે-દૂધ તો રસાયન છે.” (ચરક. સુ. ૨૭-૨૧૨) રસાયન એટલે જ દ્રવ્યના સેવનથી જરા અને વ્યાધિ દૂર થાય તે. આપણા સમાજમાં રસાયન-શબ્દ પાછળ તાંબાની કે સોમલતી બરમ એવો ખ્યાલ છે તે બૂલભરેલો છે. “રસાયનં નુ તજ્જેયં યત્ જરા વ્યાધિ નાશનમ્”

દૂધ એ બાધપદાર્થ છે. એમાં ઊંચી જાતનું કૌપદ પ્રચૂર પ્રમાણમાં છે. માંસ કે ઇંડાનું કૌપદ કરતાં દૂધનું કૌપદ અડધાનું છે. દૂધમાં વિટામિન ‘એ’ પ્રચૂર પ્રમાણમાં છે,

વિટામિન 'બી' 'ડી' અને 'ઈ' પણ છે. 'સી' લીલું ધાસ ખાનાર ગાયોમાં હોય છે, પણ દૂધ ઉકળતાં તેનો નાશ થઈ જાય છે. દૂધમાં બધા જ ક્ષારો છે—ફક્ત લોહ સિવાય. દૂધમાં દુગ્ધશર્કરા છે. દૂધ સાક્ષાત્ અમૃત છે એમ કહીએ તો ચાલે. દૂધની બરાબરી કરી શકે એવો અન્ય ખાદ્યપદાર્થ નથી.

પરંતુ દૂધ નિરોગી ગાય બેંસતું હોવું જોઈએ. ગાય બેંસતો ખોરાક, તેમને રહેવાની જગો, જે વાસણમાં દૂધ દહોવામાં આવે છે તે વાસણો, દૂધ દહોનારનાં વસ્ત્ર અને હાથ, દૂધને બહારગામ મોકલતી વખતે વાસણોની સ્વચ્છતા, દૂધમાં થતી બેળસેળ—આ બધા ઉપર દૂધના સારાનરસાપણોનો અધાર છે. દૂધ સારુ છે તેટલું જ ખરાબ છે, જે બરાબર સ્વચ્છતા જળવવામાં ન આવે તો.

આ જમાનામાં જે લોકો પોતાને ઘેર ગાય અથવા બેંસ રાખે છે અને પોતે તથા પોતાનાં બચ્ચાંને શેઢકડાં દૂધ પાય છે તે ખરેખર લાગ્યશાળી છે. જે હિંદુ પૂર્વજોએ ગાયને માતા તરીકે તથાપી ગાયની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી છે તે પૂર્વજોએ દૂધનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કયો કર્યો? ગૌપાલનના પ્રશ્નને હિંદના અનેક પ્રશ્નોમાં મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ.

ગૌપાલનની શાસ્ત્રીય પ્રતિષ્ઠામાં હિંદની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. બપોરે બાલમરણ્ય પ્રમાણુ અટકાવવું હોય, રોમો ઝાઝા કરવા હોય અને માંસાહારથી દૂર રહેવું હોય તો ગામેની માળી, સરસ ખોરાક આપી પ્રજાને સ્વચ્છ દૂધ પૂરું પાડે. કદાચ એક વખત એવો આવશે જ્યારે 'સ્વદેશી દૂધ'નો પ્રચાર કરવો પડશે. હજી વખત છે ને હિંદના દેશભક્તી અને ધર્મવૃત્તિવાળા ધનિકો એવે તો સારું. વધુ શું? દૂધ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું હોય તો ઈર્ષા અને માંસનો પ્રચાર કરવો પડશે.

હમેશાં દરેક વ્યક્તિએ ૧ થી ૧૫ શેરદૂધ પીવું જોઈએ. નાનાં બચ્ચાંને આટલું દૂધ ખાસ આપવું જ જોઈએ. જે જે પ્રજાઓએ દૂધના પ્રશ્નને અપનાવ્યો છે તે તે પ્રજાઓ જુઓ. દૂધનો વધુ ઉપયોગ કરનારી પ્રજાઓ બલવાન, બુદ્ધિવાન, સાહસિક અને દીર્ઘાયુષી હોય છે—છે. હિંદુસ્તાનનું મરણપ્રમાણુ તેના અપૂર્ણ ખોરાક ઉપર નિર્ભર છે, અને હિંદુસ્તાનના આહારમાં દૂધને મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

દૂધમાંથી બનતા પદાર્થો, દહીં, માખણ, ઘી, પનીર—આ બધા ખાદ્યપદાર્થોની કિંમત દૂધ જેટલી જ છે. માખણ અને ઘી જીવનીય પદાર્થો છે. હિંદુઓએ ઘીને પવિત્ર માન્યું છે. ચરકે ઘીને 'સદ્બ્રવીણ'—એકવીચું નહિ હોય—કહ્યું છે. સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, શુક્ર (વીચ) જોજ, બલ અને જડરાગિન—આ બધાને વધારનાર, અલક્ષ્મીનો નાશ કરનાર અને દરેક જાતના રોગોમાં ઘીને 'રોગોત્તમ' કહીને ચરકે ઘીની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી છે અને આધુનિક વિજ્ઞાન તેમાં પોતાનો સુર મિલાવે છે.

હિંદુસ્તાને ચોકખાં ઘી દૂધની અત્યારે ખૂબ જ જરૂર છે. ઘીમાં થતી બેળસેળ તરફ પ્રજાએ મખત યોગ્ય ઊંડાવી શુદ્ધ ઘી મળે તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘીમાં અને માખણમાં વિટામિન 'એ' પ્રચૂર પ્રમાણમાં છે. સદ્બ્રવીણો અને સર્વદમ્ભનો જન્માવવા હોય તો ગૌપાલનના પ્રશ્નને વ્યાપક સ્વરૂપ આપે. દૂધ ઉત્તમ રસાયન છે. વાજકરણ છે. જીવનપ્રદ છે.

માંસાન્ન

હિંદુઓનો મોટો ભાગ માંસનું નામ બોલતાં બડકે છે ! યુગોના સંસ્કારનું આ પારણામ છે. હિંસા અહિંસાની ચર્ચા અત્રે અરથાને છે. હિંસા અહિંસાનો વિષય યોગીઓનો વિષય છે. આપણે મર્ત્યો છીએ, દારુણ જીવનકલ્પ વચ્ચે અચડાતા હાડમાંસના બનેલા મનુષ્યો છીએ. હિંદુઓની શોચનીય શારીરિક દુર્બળતા દેખીને ધણા વિદ્વાનો હિંદુઓને માંસ ખાવાનું કહી રહ્યા છે. એકલા વનસ્પતિ આહાર ઉપર નભતી કોઈ પણ પ્રજા કદીએ મહાન યર્ષ નથી-યર્ષ શકે નહિ. એકલા માંસાન્ન ઉપર કદી પણ જીવી શકાતું નથી. બન્નેના મિશ્રણની જરૂર છે-સ્વાસ્થ્ય માટે બન્નેની અનિવાર્ય જરૂર છે.

પ્રાણિજ આહારમાં દૂધ, માખણ, ઘીનો સમાવેશ થાય છે અને આપણા દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ આપણા હમેશના ખોરાક સાથે ઘી દૂધને એવાં તો વણી લીધેલાં છે કે આપણને માંસાન્નનો વિચાર કરવાની જરૂર જ ન લાગી. પરંતુ સંનેગો બદલાયા છે; દૂધ ઘીના સોંસાં પડ્યા છે. દૂધ ઘીની રેલછેલવાળા દેશમાં સારાં દૂધ ઘી મળવાં દોઢલાં યષ્ઠ પડ્યાં છે. આપણાં ધારાળા, કોળી, દુબળા, બીલ, ચોષરા, ઢેડ, ભંગી આ બધાનો કદીએ આપણે વિચાર કર્યો છે શું ? આ લોકો ભાગ્યે જ દૂધ ઘી ખાય છે. આવા લોકોને હું ખૂબ પાડીને કહું છું કે દૂધ ઘી ન મળતાં હોય તો ઈંડાં, મચ્છી, માંસ જરૂર ખાઓ. આપણા મજૂરોનાં શરીર તરફ જોતાં આપણને દયા છૂટે છે. કોઈના શરીર ઉપર નૂર નથી જણાતું. ક્યાંથી રહે ? આવાંઓને જે ઉપદેશકો માંસ ખાતા બધે કરે છે તે ખરેખર તેમના આયુષ્યમાંથી વર્ષો ઓછાં કરે છે. ઉપદેશકો અત્યારે ન્યારે દારૂ અને માંસ કે ખીડી તંબાકુનો બ્યથં ઉપદેશ આપે છે ત્યારે મારું સોહી ગરમ યષ્ઠ જાય છે. દારૂના બાટલા ખાલી કરનારા અને સીગરેટોના ડાબલા ખાલી કરનારા અક્ષમસ્તો હોય છે. ગામડાના લોકને તે પીવા દો. અત્યારની સૌથી મોટી જરૂર તેમને સારો, પોષણયોગ્ય ખોરાક મળી રહે તેની છે અને આ જ દૃષ્ટિથી નિચારતાં તેમને માંસ મચ્છી ઈંડાં ખાવાની સલાહ આપવામાં હું જરૂર કે પ ખોટું નથી કરતો એમ મને લાગે છે. આ મજૂરોના ખોરાક તરફ ધ્યાન નહિ અપાશે તો મજૂરી બગડી છે તે હજી વધુ બગડશે. પરિણામે ધણિયાતા અને મજૂરોનો સંબંધ બગડશે, ખેતીની પામગ્રાહી યશે. અને બીજું શું શું યશે તે તો જોઈને પૂછો !

ફરી એક વાર કહું છું કે સ્વચ્છ દૂધ ઘી જે ખાઈ શકે છે તેને માંસાહારની જરૂર છે જ નહિ. ગમે તે કારણોથી જે દૂધ ખાઈ શકતાં નથી તેમને હું બાર દહને જણાવું છું કે માંસ, ઈંડાં, મચ્છી ખાવાં શરૂ કરો.

શરીર વૃંહણે નાન્યચાઠ્ય માંસાદિશિષ્યતે ।

(ચરક)

શરીરની પુષ્ટિ માટે માંસથી ચડિયાતો અન્ય ખાદ્યપદાર્થ નથી, આગળ આશતાં એ મહર્ષિ કહે છે:—

પ્રીણનઃ સર્વમૂતાનાં દ્વયો માંસેરસઃ પરમ્ ।

શુષ્પતાં વ્યાધિયુક્તાનાં કૃશાનાં ક્ષીણેરેતસામ્ ॥

વલ્લવર્ણાર્થિનાં ચૈવ રસં વિચાત્ યથામૃતમ્ ॥

(ચરક)

‘માંસનો રસ સર્વ પાણીમાત્રને અતિ દિતકર છે. જે સુકાતા હોય, વ્યાધિયુક્ત હોય, જેનાં શરીર મુકલકડી હોય, જેનું વીર્ય ક્ષીણ થઇ ગયું હોય, અને જેને બલ અને વર્ણની કાંક્ષા હોય-તેવાઓ માટે માંસનો રસ અમૃત તુલ્ય છે.’ (ચરક)

માંસમાં-ચરબીયુક્ત ભાગમાં-‘ એ ’ વિટામિન છે માંસમાં ‘ બી ’ અને ‘ સી ’ જરા પણ નથી; ‘ ડી ’ જૂજજૂજ અને ‘ ઈ ’ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં છે. માંસમાં ફોસ્ફરસ ખૂબ છે પણ કેલ્સિયમ ઘણો ઓછો છે. માંસનું કાપદ ઊંચા પ્રકારનું છે, માંસમાં મૂત્રપિંડ, મગજ અને કાળજું બહુ સારાં ગણાય છે.

આ બધામાં વિટામિન ‘ એ ’ અને ‘ બી ’ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં છે. મગજમાં તાત્ર અને ઝીંક તેમજ કેટલાક ઉપયોગી રેનેહો અને ફોસ્ફરસ છે. કાળજીમાં લોહનું પ્રમાણ ખૂબ સરસ છે, માછલીનાં તેલોમાં વિટામિન ‘ એ ’ ખૂબ જ પ્રમાણમાં છે અને આથી જ કોડલીવરની પ્રતિષ્ઠા છે.

ઈંડાં

ઈંડાં સરસ ખોરાક છે. એમાં જીવન ઉપયોગી બધા જ ખાવપદાર્થો છે. આ ઈંડાંમાંથી જ ત્રણ અડવાડિયાંમાં બચ્ચું બહાર આવે છે. ઈંડામાં પીળી દાળ અને સફેદ પદાર્થ બે છે. પીળો ભાગ ૬ અને સફેદ ભાગ સુમારે ૩ છે. ઘોળા પદાર્થમાં કાપદનું પ્રમાણ ખૂબ છે; જ્યારે પીળી દાળમાં કેલ્સિયમ, ફોસ્ફરસ, લોહ અને રેનેહ-મથા સારા પ્રમાણમાં છે. નાનાં બચ્ચાં માટે પીળી દાળ ખૂબ જ સરસ ખોરાક છે.

જે સ્ત્રીઓને સગર્ભાવસ્થામાં દુધ લાવતું નથી તેવી સ્ત્રીઓને કાંઈ પણ ઉપાયે ઈંડાં આપવાની હું બલામણુ કરું છું. ચરકે ઈંડાને “ સઘી બલકરણિ ” અર્થાત્ તરત જ બલ આપનારાં કહ્યાં છે. ફીણુવીર્ય પુરુષો અને ક્ષય રોગીઓ માટે ઈંડાં સરસ ખોરાક છે.

માંસાહારમાં પણ ખૂબ જ સ્વચ્છતા સાચવવાની જરૂર છે. કેટલાંયે ભયંકર જંતુઓ એમાં હોય છે. માંસાહારને પણ પોતાના યુગ દોષ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. લંબાણુ ભયને લઈને આપણે વધુ ઊંડા નહિ ઉતરીએ.

કેટલાક સાધારણ નિયમો

૧ હુમેશાં ગરમાગરમ ખોરાક ખાવો જોઈએ. ગરમાગરમ એટલે દઝાય એવો નહિ પણ ખોરાક તૈયાર થાય કે તરત જ એ અર્થમાં. ઠંડો ખોરાક લાવતો નથી. ચરક કહે છે ઉષ્ણ ખોરાક જમવાથી જમવામાં સ્વાદ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અન્ન જલદી પચી જાય છે, વાહનું સારી રીતે અનુલોમન થાય છે, કફ સૂકાય જાય છે.

૨ ખોરાક સ્નિગ્ધ ખાવો જોઈએ. હુણો ખોરાક ખાવો અદિતકર છે. સ્નિગ્ધ ખોરાકમાં મિષ્ટાન્નનો સમાવેશ થાય. હુમેશાં થોડો મધુર પદાર્થ ખાવામાં આવે તો સારું. મિષ્ટ પદાર્થથી દેહની અભિવૃદ્ધિ થાય છે, ખોરાક સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સ્નિગ્ધ ખોરાક ઉપર જ બલ, વર્ણ, જીર્દિ, શરીરોપચય અને સાદસ નિર્ભર છે.

૩ માત્રાસર ખાવું જોઈએ. માત્રા એટલે યોગ્ય પ્રમાણ. બહુ ઠાંસીઠાંસીને ખાનાર જલદી મરે છે. જે માદકસર ખાય છે તેનું આયુષ્ય લંબાય છે, મલમૂત્રનો સુખેથી નિકાલ થાય છે, વાત, પિત્ત કે કફના ઉપદ્રવો થતા નથી. હુમેશાં બે વખત જ ખાવું જોઈએ.

૪ ખોરાક બરાબર પચી ગયા બાદ ખાવું જોઈએ પ્રથમ લીધેલો ખોરાક

જ્યાં સુધી બરાબર પગી ન જાય ત્યાં સુધી ફરીથી જમવું ન જોઈએ. ખોરાક બરાબર પચી જવાનાં ચિહ્નો:--શરીર દલકું લાગે, મેનિા સ્વાદ સરસ હોય, ખાટાખારા કે ખીજ ઝોડકાર ન આવે, ઝાડા પેસાજનો બરાબર ખુલાસો રહે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત લાગે. પેટમાં ગુડગુડાટ થતો હોય, દુર્ગંધી અથોવાયુ થતો હોય, ઝોડકાર આવતા હોય, શરીર બારેખમ લાગતું હોય તો ન ખાવું.

૫ જમવાનું સ્થાન સ્વચ્છતાને આદર્શ દેાવું જોઈએ. છોકરાં રડતાં હોય, મા ઘોટા પાડતી હોય, ખૂમબરાડા હોય, મંદકી હોય--આ અને આવાં જ ખીજાં કારણો જેનાથી મનને આધાત પહોંચે એવા સ્થાને જમવા બેસવું નહિ. જમવાની જગા શાંત, સ્વચ્છ અને સુગંધિ વાતાવરણથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. સુંદર પાટલા ટ્રિચાબ્યા હોય, સુગંધી અગરબત્તીઓ ચેતતી હોય, મોટા સ્વચ્છ યાજ્ઞ કે પાતરો પીરસાયેલી હોય, જ્યાં માંખિનો ગણગણાટ, મચ્છરોનો ત્રાસ, માથું ફાટતી દુર્ગંધી ન હોય તેવા મનોરમ સ્થાને જમવા બેસવું જોઈએ.

જમવા આવે ત્યારે બાળકોને મારવાં, ખીજવાં એ કૂરતાની પરિસીમા છે. ખૂબ આનંદી વાતાવરણમાં અન્ન દેવતાને પધરાવે.

૬ ખૂબ ચાવીને ખાવું જોઈએ. ચાવીને ખાવાના ફાયદા અનેક છે. ચાવીને જમવાથી લાલાસાવ સાથે ખોરાક મિશ્ર થાય છે. લાલાઆવમાં રહેલું ' ટાયેલિન ' નામનું ફેનક દ્રવ્ય (Enzyme) સ્વાર્થમય પદાર્થોને શર્કરામાં રૂપાંતરિત કરી દે છે એટલે જઠરને સ્વાર્થ પદાર્થો પચાવવામાં નહિ જેવી મહેનત પડે છે. વળી જેમ ખોરાક ચવાતો હોય, તેમ મીઠાસાની ઝોર જ મઝા આવતી હોય અને એ દરમિયાન તેની અસરથી જઠરમાં જઠરરસ સવવા લાગે છે. અજીર્ણનો રામબાણુ છલાજ ચાવીને ખાવું એ છે. ચાવીને ખાવાથી દાંત સુદૃઢ રહે છે. ચાવીને ખાવાથી ખવાય ઝોણું અને ઝોણું ખાનાર માણસો વધારે ખાનાર કરતાં નિરોગી હોય છે એ ન બૂલવું જોઈએ.

૭ જેમ બહુ ઉતાવળે નહિ તેમ બહુ ધીમે પણ ન ખાવું જોઈએ. કેટલાક જમતી વખતે કલાક દોઢ કલાક લગાડે છે. આ પણ ઠીક નથી. બહુ વિલંબ કરવાથી ખાવાનું ઠંડું પડી જાય છે, વધુ ખત્રાય છે, જોષ્ટએ તેવી તૃપ્તિ થતી નથી.

૮ તન્મયતાથી જમવું જોઈએ. ખાતી વખતે હા હા હી હી કે ખીજ આડી અવળી વાતો ન કરતાં શાંતિથી--એકાગ્રતાથી--જમવું જોઈએ. મન ખીજ વિચારોમાં બટકનું હોય અને ખાવા બેસવું યોગ્ય નથી.

૯ જે માફક આવતું હોય તે જ ખાવું. આપણને જે ખોરાક માફક આવતો હોય તે જ ખાવો. ખીજે ખોરાક ચાહે તેટલો ગુણસંપન્ન હોય પણ તે આપણી પ્રકૃતિને માફક ન આવતો હોય તો ન ખાવો જોઈએ. કેટલાકને દૂધ માફક નથી આવતું, તો કેટલાકને દહીં માફક નથી આવતું; કેટલાકને આંબલીની ખટાસ માફક નથી આવતી; કેટલાકને ભાત નથી માફક આવતો; કેટલાકને બાજરી જ માફક આવે છે; આમ બિન્નબિન્ન પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોને બિન્નબિન્ન માફક આવે છે.

૧૦ ખાવાનો ચોક્કસ વખત રાખો. જઠરાગ્નિ ઉપર જ આધુન્ય, વર્ષ, બસ, સ્વાસ્થ્ય, ઉત્સાહ, ઉપચય, ઝોજ અને તેજ નિર્ભર છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. જઠરાગ્નિને પ્રાચીનોએ અમિહોત્ર જેમ પવિત્ર માની છે. અમિહોત્રમાં જેમ અપવિત્ર વસ્તુ ન નખાય

અને સાયંપ્રાતઃ બે જ વખત તેમાં હોમાય તેવું જ જઠરાગ્નિનું સમજવું જોઈએ. ચરક બે જ વખત નિયમસર જમવાનું સૂચવે છે, વચમાં કંડી નહિ. “ કાલ ભોજનમ્ આરોગ્ય કરાણમ્ ” (ચરક) ‘ અર્થાત્ વખતસર ભોજન આરોગ્યની અભિવૃદ્ધિ કરનારું છે. ’ “ શતં વિદ્યાય મોક્ષવ્યમ્ ” હજાર કામ પડતાં મેલીને વેળાસર જમવાની ટેવ રાખવી એના જેવું આરોગ્યપ્રદ બીજું એકેય નથી. વખત એવખત ખાનારનું ખલ ઘટે છે. (અસમર્થ તનુઃ), વિવિધ જાતના રોગો થાય છે, વાયુથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, ખાધેલું પચાવર પચતું નથી, ફરીથી ખાવાની સ્પૃહા જ નથી થતી.

૧૧ વિરુદ્ધ રસવીર્યાવાળા પદાર્થો સાથે ન જમવા. આધુનિક આહાર-શાસ્ત્રવેતાઓનું ખ્યાન હજી સુધી આ તરફ ખેંચાયું નથી. પરંતુ પ્રાચીનોએ આ વિષય ઉપર ખૂબ જ પ્રકાશ પાડ્યો છે. કપી કયી વસ્તુઓ સાથે ન ખાવી એની મોટી યાદી ચરકે (સૂ. સ્થા. અ. ૨૬) આપેલી છે. દાખલા તરિકે મધ અને ઘી સરખા વજનમાં ન ખાવા જોઈએ; માછલી અને દૂધ સાથે ન ખાવાં જોઈએ. મૂળા, લસણ, તુલસી વગેરે ખાઈ રહ્યા બાદ દૂધ ન પીવું જોઈએ; દૂધ અને ડુંગરી માથે ન ખાવાં જોઈએ; ટાંકાનું શાક મધ અને દૂધ સાથે ન ખાવું જોઈએ; અમ્લ (ખાટા) પદાર્થો દૂધ સાથે ન ખાવા જોઈએ; કઠોળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, માંસ, ચરખી દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે; પીતુડીનું શાક અને મધ સાથે ખાવાથી મરણુદાયક છે. આપણા દેશમાં લેપ્રસીના અસંખ્ય દરદીઓ છે એના મૂળમાં આ વિરુદ્ધ અજબલક્ષણ હોય એ મંભવિત છે. ચરક કહે છે કે:—

કિલાસ કુટ પ્રહુળીગદાનાં શોષાક્ષપિત્ત જ્વર પીનસાનામ્ ।

સંતાનદોષસ્ય તથૈવ મૃત્યોઃ વિરુદ્ધમન્નં પ્રવદન્તિ હૈતુમ્ ॥

ચરક. સૂ. ૨૬/૧૪૬.

કોઠ, સંપ્રહણી, શોષ, રક્તપિત્ત, જ્વર, પીનસ (સળખમ), સંતાન દોષ, નપુંસકત્વ, અંધાપો, રતવા, ઉદર, વિરેશેટક, ઉન્માદ, ભગંદર, પાંડુ વગેરે રોગો—અરે મૃત્યુ પશુ—વિરુદ્ધ અન્નપાનને આભારી છે.

૧૨ છએ છ રસોનું સેવન હિતાવહ છે. મધુર, અમ્લ, કટુ (તીખો), તિક્ત (કડવો), લવણ અને કપાય—આ છ રસો આ છએ રસો માફકસર ખાવાથી શરીર સારું રહે છે. એકલા દૂધ ઉપર રહેનાર નિરોગી અને બલવાન ન રહી શકે. ‘ મર્યાં અને આંબલી તો ખાવાં જ ન જોઈએ ’ એમ કહેનારા વેદિયા છે. ચરક સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે—“ સર્વૈરસામ્યાસો વલકરાણાં ષ્કરસામ્યાસો દ્યૌર્વિત્યકરાણામ્ ” અર્થાત્ સર્વ રસોના સેવનથી બલમાં વૃદ્ધિ થાય છે ન્યારે અમુક એક રસનું સેવન કરવાથી દુર્બળતા આવે છે ખોરાકના પ્રયોગ કરનારા માણસોએ આ યાદ રાખવા જેવું છે.

૧૩ જમતી વખતે પાણી પીવામાં જરા પણ નુકશાન નથી. * આ વિવાદસ્પદ

* Do not be afraid of drinking water at meal times—that old boog-a-hoo has frightened off so many. The only thing to be avoided is that of “ washing down ” the food. This ‘ washing down ’ habit is bad.....but the water that you drink at meal times is quietly absorbed in the circulation

પ્રશ્નને જોઇએ તે કરતાં વધુ મહત્ત્વ અપાયેલું છે. જ્યારે પાણીની તરસ લાગે ત્યારે પાણી પીવું. ચાલ્સટ કહે છે કે 'સમરથૂલ કુદા મુક્તમધ્યાંત પ્રથમાં લુપાઃ' (અબ્ઝાંગ-હૃદય. સ. સ્થા. અ. ૫-૧૫) અર્થાત્ બોજનની મધ્યમાં પાણી પીવાથી શરીર બહુ જાડું નહિ કે બહુ પાતળું નહિ એવું સમાન રહે છે. બોજનની અંતમાં પાણી પીવાથી શરીર સૂકાય છે. આ જ વાત અબ્ઝાંગ સંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં કહેવામાં આવી છે.

૧૪ બોજન પહેલાં આદુનું કચુંબર અને સિંધવલુણ ખાવું હિતાવહ છે. આથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, જિહ્વા અને કંઠ શુદ્ધ થાય છે તથા બોજનમાં રુચિ વધે છે. 'બોજનાન્તે પિબેત તક' બોજનના અંતે ઘાસ પીવી હિતાવહ છે.

૧૫ આહારમાં જુદા જુદા ખાદ્યપદાર્થો હોવા જોઇએ:—કાપડ, રત્ન, કર્પોદિત અને ખનિજ દ્વારે જોરાકમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય પ્રકારનાં હોવાં જોઇએ તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. આ બધાં એક જ જાતના જોરાકમાંથી મળી શકતાં નથી; અને દૂધ જેવા જોરાકમાંથી, ધારો કે, બધાં દ્રવ્યો મળી રહે તો પણ એકલા દૂધ ઉપર અથવા અમુક એક જ જાતના જોરાક ઉપર રહેવું હિતાવહ નથી. એકલા દૂધ ઉપર રહેવાથી સ્વાસ્થ્ય સંરક્ષણ નથી સધાવું. માટે બની શકે તેટલા જુદા જુદા પદાર્થોના જોરાકમાં સમાવેશ થવો જોઇએ. હમેશ એકને એક જાતનો જોરાક લીધા કરતાં વિંત્ર વિંત્ર જાતનો જોરાક લેવાય તે સ્વાસ્થ્ય માટે હિતાવહ છે. આનો અર્થ કાઈ એવો ન કરે કે હમેશાં ખાવામાં બહુ વાનીઓ જોઇએ. એક જ જાતનાં જમણાંમાંથી એક જ પ્રકારનાં દ્રવ્યો (Enzyme) ને વધુ કામ કરવું પડે છે.

૧૬ જોરાકમાં સ્વચ્છ દૂધ, ઘી, માખણ, દહીં, ઘાસ અને તાનું શાકભાજીનો સમાવેશ જો હિંદુઓ કરે તો હિંદુઓને પોતાનો આહાર બદલવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી.

જમ્યા બાદ

- ૧ જમ્યાબાદ બરાબર મોં સાફ કરવું. ઝીણી ચાંદીની કે વાંસની સળી વડે દાંતમાં બરાથેલું અન્ન ખોતરી કાઢી ખૂબ કાગળાવડે મોં સાફ કરી નાખવું.
- ૨ જમ્યા બાદ તાંજૂલબક્ષણ કરવું.
- ૩ જમ્યા બાદ રાત્રીની માફક, શાંતચિત્તે બેસી કલાકેક આરામ લેવો. જમીને દુરત કામે વળગવાથી અન્ન પચવામાં વધી આવે છે. 'વામકુક્ષિ'—ડાબે પડખે સ્થિર રહેવું. જાંઘી ન જવું પણ શાંતિથી સ્થિર રહેવું.
- ૪ ખાંધને તરત જ ઊંઘી જવાથી કફ કોષાયમાન થઈ જઠરાગ્નિનો નાશ કરે છે.
- ૫ બપોરે જમ્યા બાદ આરામ લેવો. રાતના બોજન બાદ, થોડાક આરામ લીધા બાદ, માઇલેક ચાલી આવવું—જુદું જ ધીમે ધીમે.

ગાપાલાસ ગ. વૈદ્ય

and the work of digestion is not retarded thereby unless the water be icy cold in which case the stomach becomes chilled." (The Hindu-Yogi System of Practical water cure by Yogi Ramcharaka. p. 25, 26.)

ગુજરીની ગાદડી

રોજ રાતે ખાવાપીવાનું પતાવી પહેલાં તો હાથહાથ કરીને અમે વાસણો સાફ કરી નાખતા અને પછી ઓરડીમાં આજે કેટલા સુનારા છીએ એની ગણતરી કરવા મંડી જતા. રાંધતી વખતે એવી ગણતરીની જરૂર રહેતી નહિ, કારણ કે આ સદીમાં પણ અમારી તપેલી અક્ષયપાત્ર હોવાનો દાવો કરી શકતી. ત્રણ ભાઇએને માટે રાતે એટલી ખીચડી બસ થતી. હું તો-નવો જ આવેલો, અને ભાઇઓ કહેતા કે એ બે જણા પણ ભરીને જ ખીચડી ઓરતા. પરમ દિવસે મળવા આવેલા એક મિત્રને અમે મદદમાં લીધા તો પણ તપેલી હારી નહિ. અને આજે જ્યારે અમે પાંચ સુનારા છીએ એમ નીકળ્યું. ત્યારે શી રીતે સ્વપ્નમાં એવું મને આશ્ચર્ય ન થયું, પણ પાંચ જણને તપેલીએ ખીચડી ક્યાંથી પૂરી એનો જ હું વિચાર કરવા મંડી ગયો. નાનાભાઈ જ હમેશાં પીરસતો, અને તપેલી કરતાં એની પીરસવાની શક્તિમાં જ કંઈ રહસ્ય છે એવું કંઈ માન્યા વગર છૂટકો નહતો. કેમકે આવું હોય ત્યારે એને કાં તો પેટમાં કંઈ થતું હોય કે પછી નિશાળથી આવતાં કોઈ મિત્રને ત્યાં અમારા લાભમાં એણે નાસ્તો કર્યો જ હોય. આજે સારું હતું કે બપોરની એકાદ બાજરી પડી હતી.

વાસણ માંજવામાં અમે ત્રણ જણા લાગી ગયા હતા. એક ક્ષણે તો બીજે ધ્રુવે ને ત્રીજે પાણી રેડે. મહેમાનમિત્ર પણ સ્વાગ્મતો ધેડો લઈને અખોટ કરવા મંડી પડ્યા, ને બીજા પોતાની સૂઝ વાપરીને કહે, ‘માટલામાં પાણી નથી તેનું શું થશે, ભાઈલાલ ?’ નાનાભાઈએ વાસણ ધસવાનું પતાવ્યું હતું. તે હાથ સાફ કરી અંધારાનો લાભ લઈ કાઢીને કે પોતાને અસંખ્યતાનો આંચકો લગાડ્યા વિના ચૂપચાપ પનિહારાનો પાઠ ભજવી આવ્યો. એને ખબરથી માટલું જીતારી નીચે ગોઠવી અમે સગડી પાસે બીના હાથ રોકતા બેઠા. રાંધી રહ્યા પછી થોડા કોલસા બાકી રહ્યા હોય તો તેને હારી ન દેતાં બળતા રાખવાની બેજવાબદારી અમારાથી થઈ જતી.

મારે પહેલાંથી કહી દેવું જોઈતું હતું કે આ કજળી જતા કોલસાને અરધોક કલાક અમે છંછેડતા એવું કારણ એ જ કે પોપ માસ બેસી ગયો હતો, અને કોલેજ પાસે પડે એ ખાતર ભાઇઓએ ઓરડી શહેર બહારના પરામાં રાખેલી. નદી પાસે જ એટલે રાતની વેળા કંડીનો અમકારો જરી જાંચા કરી દેતો. એ ભાઇઓ માટે માંડમાંડ પૂરતા એટલા પાયરણામાં અમે પાંચ કેમ સમાઈું એનો કેવડો કોલસા પર રાખ જમતી ગઈ તેમ મગજ પર જમતો ગયો. પહેલો પ્રશ્ન તો જગાનો પણ હતો. ૧૫×૧૦ ની આ ઓરડીને કલાક પહેલાં તો અમે રસોડું બનાવી દીધી હતી. સવારમાં એ જ ઓરડી વાંચનાલય બની જતી. રસોડું, વાંચનાલય, દીવાનખાનું, સ્ટોર હાઉસ, બાથ રૂમ, જે ગણો તે બધું હોવાનો આ ઓરડી દાવો કરી શકે એમ હતું. અને દિવસ થોડો ચડ્યે ઘેર અથવા નદીએ તાલી લઇને, બહાર સગવડ ન હોવાથી અંદર સામગ્રી બે વળગણીએ અમે ધોતિયાં સૂકવી દેતા એટલે પડદાની ગરજ સરતી, ને મજાની ત્રણ ગુફાઓ બની જતી. સવારે, બે કલાક અબ્યામ

કરતી વેળા એકમેકનાં મોઢાં ઘોડીવાર ન દેખવા માટે મારા વિદ્યાર્થી ભાઈઓને જરી રાહત મળતી, ને પછી તો દસ વાગે પાછો રસોડાનો દેખાવ થઈ જતો.

ઝોરડીને એક બારણા ઉપરાંત તેની પડખે જ બીજી એક બારી હતી એટલું જ. બાકી આમ જાણે ગજવામાં ભરાઈને બેઠા હોઈએ એવું લાન થયાં કરતું. બારણું કે બારી, એક તો ઊંધાકું રાખતું જ જોઈએ કેમકે કલકત્તાના કારાગૃહની વાત અમારે શુનરાત્રી તેમ જ અંગ્રેજી ભણતરમાં બધાને બબ્બેવાર આવી ગઈ હતી.

નદીના વહેણની પાતળી પટ્ટી જાણે કારકાની જેમ વીંઝાતી હોય એમ અમારી ખુલ્લી ગરદનો પર ઠંડીની એક તીખી ચમકારી વાગી. રાતે કામ કરતી એક મિલનું બુંગળું કટાણું ચીસ પાડી ઊઠ્યું. મને થયું કે આવી ઠંડીમાં પરસેવે રેબડેબ મજૂરો પોતાનાં થીજી જતાં ઝેરાંછોકરાં માટે તો નહિ પોકારી રહ્યા હોય. બારણું અરધું વસાઈ ગયું હતું, ને આરપાર જોતાં ઊંચે મૂગ અને એની પાછળનો શિકારી આન બંને ફલંગ મારતાં મારતાં જ થીજીને ઠરી ગયેલા જેવાં દેખાયાં.

સાંણસીવતી મારા ભાઈએ સગડીની રાખમાંથી ઘોડીક ચિનગારીઓનો ઉઠ્ઠાર કર્યો ત્યારે એના અવાજથી અને ફૂંકાતી રાખથી મારું સ્વપ્નું ઉડ્યું. ‘કેમ કંઈ કવિતા કરે છે ?’ મને ચોંકીને આંખ ફેરવતો જોઈને સોમને મારા પર આરોપ કર્યો.

‘ના, રે ! હું તો વિચાર કરું છું, આપણે હવે ઘણું જવું જોઈએ. અરે નાનાભાઈ, પાથરીએ નહિ જિલકુદ્ધ તો ઓઢવાનું તો થઈ રહેશે ને ?’

નાનાભાઈ કંઈ બોલે તે પહેલાં તો સોમને મને લીધો, ‘ના, ભાઈ, તું કવિતા કરે એમાં આપણા તકલબારે વાંધો નથી. પણ કાંઈ કવિતાથી રમણની ગરજ સરે એમ લાગે છે ? તો તો અમારે માટે આટલું બસ છે. તું તારે સારી રાત કવિતા... ...’

નાનાભાઈ ત્યાં તો કંઈ બ્યવસ્થા કરવા મંડી ગયો હતો. બીજા મિત્ર શિવજીએ પગની ઠેસથી સગડીને ખૂણામાં જરી ખસેડો અને એની મૂળની જગ્યા તપી હતી ત્યાં બેસીને એની ગરમીનો સારો લાલ લીધો. સગડીની ચારે કોર હાથ ફેરવી તપેલા લોઢાની ગરમી પણ એ એણે જવા દેતા ન હતા એ મેં એકલાએ જ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ લીધું હતું.

ધન્ય છે સોમનના મળતાવડા સ્વભાવને કે એણે નાનાભાઈની મદદથી બધી વધારાની જાણસો વગે કરીને સવાની યોજના અમારી આગળ મૂકવા માંડી. ‘પણ,’ મેં કહ્યું, ‘આ તો તારે ત્યાં અમે આવ્યા હોઈએ અને તું મૂંઝવણમાં પડીને તજવીજ કરવા મંડી પડે એમ કરે છે.’ સોમને મારું સાંભળ્યું જ નહિ. ‘જુઓ, નાનાભાઈ...’ બે હાથ પહોળી અને ચાર હાથ લાંબી એક ન્હાડી ત્રણ વળમાં વાળેલી ગાદી પેટી પરથી ઊંચકીને નાનાભાઈએ સોમનના પગ આગળ ધક્કો દહીને નાખી. સોમને આગળ બોલવા કરતાં કામે વળગતું જ પસંદ કર્યું, ને ઝોરડીની વચ્ચોવચ ગાદી જિજ્ઞાસી દીધી. ઉત્તરક પગે બેસી આખી છાતી સગડી પર નમાવી ગરમીની જરી કે જરી આંચ ગળી જતા શિવજીભાઈ ડોકું ફેરવી

શુન્દરીની ગોદડી

એની બીજી બાજુને ગરમીનો લાલ આપતા મારી માથું જોઈને બોલ્યા:

‘દેમ, બાઈલાલ, તમારો સોમન તો વચ્ચેવચ્ચે ગાદી પાથરીને એકલો જ એની ઉપર આઘોટવાનો છે કે શું? ને આપણને મારી ગત ટટળાવવાનો એમ?’ એટલું કહી એમણે સગડીને જે બાજુએ અદર અદર દાથે પકડીને ખખડાવી ને થોડીક ચિનગારીએ ચમકી એને મંતાડવી હોય એમ ઉપર બે પંજ બિછાવી દીધા. સોમન એના કામમાં જ હતો.

‘જોને, નાનાલાલ, પેલો મોટો કાથળો જોનો છે? ધઉ-બઉ હોય તો એમાં ઉંદર તો નથી ને? નહિ તો સતાવશે.’

મારે કહેવું પડ્યું, ‘સોમન, એટલું જ પારખી શકતો નથી? કાળો મેંશ કાથળો છે તે કાલસા સિવાય શેનો હોય?’

સોમન હસી પડ્યો. ‘અરે! અંગેઅંગમાં આગના ભરેલા કાલસાને પણ બોલવા માટે ગરમાગરમ કાથળાનો ડગલો છે.’

અમે હસી પડ્યા. બધાયનું હસવું પૂરું થઈ રહ્યું. પછી પણ પોતાનું હાસ્ય લંબાવી રાખીને શિવજીભાઈ સગડીને એક ઠોકો લગાડી બોલ્યા: ‘અરે, બાઈલાલ, બિચારા કાલસા દાદે મરતા હશે. લાવને બાચકો. હજી પડી છે અંગારી રાખમાં. મેં આપવા ન આપવાનો મુદ્દલો વિચાર કર્યો ન હતો, ત્યાં, ‘રાખ, દું જ લઈ લઉં છું’ કહી શિવજીભાઈએ પોતે જ ખાસો હીરાનો બાચકો ભરતા હોય એમ એમની ઠીકઠીક ગરમ રહેવા પામેલી આંગળાઓને બરોબર લાંબી પહોળી ખેંચી કાલસા લઈને સગડીમાં નાખ્યા.

મારો કોલેજિયન ભાઈ કાંઈક આજીબોલો ખરો પણ જરા સ્વભાવે ઠીકજોર. વળી હવે એની પરીક્ષા દૂંકડી આવી હતી એટલે અમે બેકારો અહીં ટાળે મળીને ખસેલ પહોંચાડવાનો જ ધંધો લઈ બેસીએ એ લાંબું સહન પણ થઈ શકે? એણે શિવજીને હેતને બધો લગાડ્યો ને એમની ગરમ ગરદનને સેજરો પોતાની ઠંડી આંગળાઓને પમાડીને એમને ચોંકાવ્યા.

‘કાં શિવજીભાઈ, આખી રાત જગરણ માંડવું છે શું? આટલા કાલમાં હોલાઈ ક્યારે રહેશે?’ ને ઉત્તરની રાહ જોવા વિના કાલસાની રાગમાંથી થોડા એણે નીચે ખેરવી પાડ્યા.

‘પણ આ જોને, બાઈલાલ તો જોઈ જ રહ્યો છે પેલા એ ગોદડાંથી કુસ્તી ક્યારે પૂરી કરી રહેશે? ત્યાં લગી આપણે મરી જવું?’ ને એમ કહી એમણે એની તરફ સગડી ખસેડી અને એની આંચથી ગરમ થયેલી ખૂણાની બંને લાંબી પોતાનાં પાસાં આપવા માંડ્યાં. સોમને એ જોયું, ને એના અસલ રૂપમાં આવી જઈને બોલ્યો:

‘શિવજીભાઈ, માણસને તે કેટલી ગરમી જોઈએ? કાલસા જો ખાઈ શકાતા હોત તો પેટમાં પધરાવી દઈને પાછળ થોડીક દિવાસળી સરકાવી દેત. પછી ગમે તેવી ઠંડી પડેતી.’

શિવજી અંગારા દૂંકવાના વધારે ઉપયોગી કામમાં રોકાયા હતા. સગડીની કાળાસની આરપાર ઘોળાપીળો આજો ભડકો નીકળ્યો તેની સાથું જ નજરથી એમણે જોયું તે જૂસી જૂલાય એવી ન હતી થોડાક તણખા ઊડીને એમને ગાલે, વાળે ને ડોકે જઈને બેઠા ત્યારે એમની તરફ અધાગ ક્ષમાવૃત્તિ કરતાં અખૂટ માતૃભાવથી એમણે સ્મિત કર્યું. ને બધે દાથ ફેરવ્યો તે તણખા ખંખેરી નાખતા હોય એમ નહિ પણ પંપાળતા હોય એમ જાણે.

ઉત્કાન્તની ભટ્ટીમાંથી તારાની ચિનગીઓ જીડીને પોતાને અડી હશે ત્યારે વિશ્વકર્તાએ જે મધુર સ્મિતે એમની તરફ જોયું હશે એ આખું દૃશ્ય મારી કલ્પના આગળ રમવા લાગ્યું. બહાર પવન ફુંકાઈને જિઘાકું રહેલું એક બારણું વાસી ગયો. એ વસાતી વખતે, ઉતાવળી ઉતાવળી બહાર જતાં પહેલાં ઠંડી અમારા કાળજમાં કંઈ છૂપી વાત કરી ગઈ. ગાદી પર દીંચણુભર જિભેલો સોમન પણ કશાકનો પ્રેરાયો સગડીના નાના ભડકા ઉપર સૌના હાથ નીચે પોતાના હાથ ગોઠવીને બેસી ગયો. નાનાભાઈએ પણ પોતાની જગ્યા કરી લીધી. અડોઅડ સમજાડ થઈને બેસવાથી અર્ધાંક કલાક કેમ સરી ગયો એની કંઈ ગમ ન રહી. સોમનની વાફુછટા પણ તેજ દેવાવનારી હતી. શિવજીભાઈ આખો વખત ચૂપ હતા. એની મુખમુદ્રા ઉપરથી એ સાંભળતા હોય કે વિચાર કરતા હોય એમ પણ લાગ્યું નહિ. અત્યારે તો માત્ર શારીરિક ધર્મ તરીકે એકાગ્રતાથી તાપવાનું જ એક માત્ર કામ સંપૂર્ણપણે બળવતા હોય એમ જણાતું હતું. કાલસા હોલાવા લાગ્યા ને સોમન બોલ્યો:

‘લાવું થોડા, શિવજીભાઈ?’

શિવજીભાઈએ એને ચોંપ્યો. ‘કેમ તું તો કાલસા ને દિવાસળી ખાવાની વાતો કરતો હતો ને? કેમ હવે જીડવાનું ચે મન થાય છે કે?’ કહીને તે જીડ્યા. ‘ચાલ, ભાઈલાલ, આપણે સૂવાનું કરી દઈએ. સોમનથી તો તડાકા સિવાય બીજું કંઈ થવાનું નથી!’ હું જીડ્યો. ‘બચરદાર છે તમારા ત્રણેમાંથી કાઈ ખૂણેથી આધું પાહું ખસ્યું છે તો!’ પાથરતાં પાથરતાં તે બોલવા લાગ્યા. ને મને આમ ને તેમ કરવાનું કહીકહીને આખા ઔરડામાં શેતરંજ, કાથળા, વગેરે પાતળાં પાથરણાં હતાં તેટલાં પથરાવી દીધાં. મેં કહ્યું આ ગાદી છે તે પેલે છેડે રાખી તમે તેના પર સુઓ. એ ઝોઢવાના કામમાં તો શી રીતે આવે? બે ગોદડીઓ છે તે એકમાં બબ્બે એમ ચારને ઝોઢવા ચાલશે. એક રહ્યો.

‘આપણાં ધોતિયાં છે સૂકાયેલાં સવારનાં, એક જળુને એ પહેાંચશે.’ નાનાભાઈએ રસ્તો કાઢ્યો.

‘સારું ત્યારે, અને ધોતિયાં આપો’ કહી શિવજીભાઈએ ગાદી ખસેડવા માંડી. ત્યાં સોમન જીડ્યો, ને ગાદી પાછી ઔરડાની વચ્ચોવચ અડી બિછાવી દીધી. શિવજીભાઈએ જરીક ખીજતા અવાજે કહ્યું:

‘તારે ગાદી જોઈતી હોય તોય કાંઈ વચ્ચે સૂવાશે આધું? ખીજ કયાં જશે?’

‘જરી ખામોશ પકડી જાઓ, હું બધું કરું છું.’ કહી એણે એકેક ગોદડી ગાદીની બંને બાજુ ફેંકી. નાનાભાઈએ શિવજીભાઈને ધોતિયાં આપ્યાં એટલે બોલ્યો, ‘તૈયાર?’ ને પછી હકમ કરતો હોય તેમ બે ભાઈએને ગાદીની એક બાજુ જવા કહ્યું, ને મને બીજી બાજુ પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. શિવજીભાઈ ચોંક્યા કે એમનું ચું, ત્યાં સોમન કહે:

‘શિવજીભાઈ, ગાદી પર સૂઈ જાઓ વારુ!’

એ તડૂક્યા, ‘હું કાંઈ એકલપેટો નથી તે વચ્ચોવચ અજંગર જેવો પથરાઈને પડું!’ ગાદીને એક બાજુ કાઢી નાખ, ગંડુ!’ સોમને એમને હાથે ઝાલીને સૂવાડી દીધી, ત્યારે

કેટલો વિરોધ કરવો તે એમને સ્પષ્ટ નહિ. તરત જ સોમને એમને કહ્યું:

‘હવે ગોદડીની કિનારાનાં ઓશિકાં કરીને આગ્ર સર્પ જાઓ નેહ’. બપોરે એક ગોદડી તો બસ છે. હવે આવ સવાર દૂકડી!’ ને એમે એના તાબેદાર હોદ્દાએ એમ ચૂપચાપ ઢળી ગયા. પણ કોલેજિયન લાઇથી એલ્યા વિના ન રહેવાયું.

‘શિવજીભાઈ, તમારી ગાદીમાં અમારે લાગ પડાવવો ન હતો હો! આ સોમનનાં કામ છે બધાં!’ પણ શિવજીભાઈ જીડી પછા, ને કથાકતા પ્રેર્યાં એમે ય છળીને બેઠા થઈ ગયા. ધોતિવાનો ખાસો વેતેક જડો વીંટો કરી માથા તળે રાખી શિવજીભાઈ ગાદી તળે સરકી ગયા. ‘હવે તમે, અને કિનારા પર માથાં ટેકવી સ્વપ્ન જાઓ તો! એમ ઉપર સ્વાધી તો તમને મારા પગ વાગત!’ હું જરી વિવેક કરવા ગયો, ‘હવે બાપ, સ્વપ્નામાં સૌ સાના ગજ પ્રમાણે નેહતી ગોદડીઓ પાથરી ઓઢી લેજો.’ પણ ગાદી નીચેનું શિવજીભાઈનું દીંચણ મારા માથા પર એવું જરી ધસાયું કે મારે થોડી વારમાં જ ચૂપચાપ બિંધમાં ફૂંપકી મારી જવાનો વિચાર કરવો પડ્યો. સોમને જરી નેસથી ખાસોચ્છાસ ચલાવીને પોતે બિંધે છે એમ જાહેર કર્યું અને જત્રીસી નેસથી ભીડીને માંડમાંડ મેં હસવું દબાવી રાખ્યું.

દરથી ખાનપુર ચોકાના પોલિસે પૂકારેલી આલબેલનો ઘેરો થયરતો અવાજ સંભળાયો. બહાર લીમડાઓમાં પવન ફૂંકાડા મારવા મંડી પડ્યો હતો. એમે એકમેકની દૂધમાં કોકકું વાળીને નીંદરને બોલે લપાઈ ગયા.

સારી રાત એક સ્વપ્નાએ મારો પીછો પકડ્યો. સોમન અને શિવજીભાઈ ધરતીનાં પડ જીએળી જીએળીને ગોદડીઓ ખેંચતા હતા અને ઠાંઠે ફુંકવાતાં લોકો પર ફેંકતા હતા. પાંચાલીના શરીર પરથી સેંકડો ચીર ખેંચતા છતાં નવાં ને નવાં એના ડીલ પર તો ફરક્યે જતાં હતાં એમ ધરતીનાં આ બે દુઃશામનોએ કેટલાંય ગાલાં ખેંચ્યાં હશે, તો ય એને શરીરે નવી ને નવી ગોદડીઓ પ્રગટતી હતી. ફરી એમણે ‘હેઈસાં! હેઈસાં!’ કરીને વસુંધરાને શરીરેથી ગોદડીઓ ઉપર ગોદડીઓ ખેંચી કાઢી અને ઠંડીમાં શીંગડું ચપ ગયેલાં અનેક લોકોને એમાં લપેટ્યાં. ‘હજી છે ગોદડીઓ! ખેંચો! પેલાં લોકો ટાંઠે મરે! હેઈસાં! હેઈસાં!’ અને હજારો ગાલાં એમણે ખેંચી કાઢ્યાં. ધરતીએ એટલી ગોદડીઓ પોતાનાં બાળકથી શા મારુ ચોરી રાખી હશે? બધાંને ગોદડીઓ પૂરી ચર્ષ એ નોકને સોમન અને શિવજીભાઈ નાચવા લાગ્યા. એમની આગળ કપાસનું એક મોટું ખેતર દેખાયું. ધોળું ધોળું ૩ ડોડાંઓમાંથી ડોકિયાં કરતું પવનમાં લહેરી રહ્યું હતું. ‘ટાંઠ વાવ છે, લ્યા!’ કરીને બંને ફૂલવા લાગ્યા. ક્યાંકથી બે ઓશિકાં લઈ આવ્યા અને એટલામાં મને નેહઈ ગયા ને ઓશિકાં ઓશિકાં મને નાક, કપાળ, વાળ, હાથ, પગ, પેટ, અને ખાસ પક્ષપાતપૂર્વક તો બરડા ઉપર એવો ટીપ્પો કે મારાં હાડકાની અંદર પણ ક્યાંય ઠંડી છૂપાઈ રહી સપ્તી હશે નહિ. એ તો ઠીક છે, પણ એમને જનને ય વધારે પડતી કસરત થઈ ગઈ હોય એમ એ લોચપોચ થઈને ટૂંટિયાં વાળી પડી રહ્યા.

સવારે વાસણોમાં કંપક ખડખડાટ થયો ત્યારે તો ઉંદર દશે માતી ગોદડીમાંથી મેં મોટું બહાર કાઢ્યું નહિ. પણ પડતી જમીન ધખખાળ્યા યવા લાગી એટલે બિંધ જીડી ગઈ ને નેહઈ હું તો શિવજીભાઈ દડ પીયવા મંડી પછા હતા. સોમન કુંડાળું ચઢને પડ્યો

હતો. ગોદડી તળેથી જ હું બોલ્યો:

‘કા શિવજીભાઈ, આટલા વહેલા ?’

જરી ચંભી જમને હાંફતાં હાંફતાં જ એમણે કહ્યું, ‘શું કરે ? ચારી રાત સોમને મારા કાન આગળ નાક બોલાવ્યાં કર્યું તે બિંધ આવે ત્યારે ને ? નાક બોલાવવાને અને દંડ પીણવાને ક્યાં સંબંધ નીકળ્યો તે સમજાયું નહિ. ત્યાં સોમન જ બેઠો થઈ ગયો, ને શિવજીભાઈને આવડે ઝાલીને કહે,

‘ચાલો, આપણે કુસ્તી કરી લઈએ !’

મને સ્વપ્નું સાંભર્યું અને થયું કે આ બંને અંદર અંદર લડવાનું ફારે મૂકી વચ્ચે મારો જ બોરફૂટો કરશે. હું સામે ખૂણે જમને બિભો રહ્યો.

‘ક્યાંક ટાઢ બીડી જશે બીડી !’ કહી શિવજીભાઈએ સોમનને બેસાડી દીધો.

મારા ભાઈઓ બાંધ્યા. ‘આજે તો વાંચવા માટે વહેલા ન બેઠાશું !’

‘કેમ કોલેજિયન, હંડી કેવીક પડી ?’ શિવજીભાઈએ દોસ્તદાવે પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ, હવે કેટલા દિવસ હંડી છે ? આજ શુક્રવાર, વચ્ચે શનિ-રવિ પછી સોમવારથી તો પરીક્ષા છે.’ કતલની રાત જેવી પરીક્ષાની પહેલાંની રાતો વિષે એ બહુ વધારે પડતી લાપરવાહીથી બોલતો હતો. ‘આ આઠ દિવસ કાઢ્યા એટલે ગામડે પોંક બેળા થઈ જઈશું !’

શિવજીભાઈએ, પાછળનું કંઈ ખ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ. માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં બોલ્યા: ‘આજે શુક્રવાર ?’

સોમને પૂછ્યું, ‘કાં આજે તમારો જન્મ દિવસ તો નથી ને ?’

એમણે માથું બેફાટ ઢસી પડીને કહ્યું, ‘ના, આપણા બધાનો મૃત્યુ દિવસ છે. હત્ત જંકુ ! એટલી ખબર પડતી નથી કે હું શુક્રવારનો વિચાર કરું છું ? કેમ ભાઈલાલ ?’ મને ઢંઢાળીને બોલ્યા, ‘આપણે ગુજરીમાંથી ચોડી ગોદડીઓ ખરીદી કેમ લાવતા નથી ?’

અમારા સૌથી ઢસી પડાયું. બહુતા ત્યારે શિક્ષકો એક જૂના બેઠાની કે ઘસાયેલા રૂપિયાની કે ઇમારતી દાકડાની આત્મકથા નિમિષરૂપે અમારી પાસે લખાવતા તે યાદ આવ્યું. ગુજરીની ગોદડીની આત્મકથા ગમે તે લખી આપે. શિવજીભાઈએ મૂચન કર્યું કે તરત નાનાભાઈએ નાકનાં ટેરવાં હલાવીને મોઢું પણ જરી સંકોડ્યું. મેં એને પૂછ્યું, ‘કાં ગોદડી લાવ્યા પહેલાં તને એની વાસ આવવા લાગી શું ?’

કોલેજિયને ચોખવટ કરી, ‘પૈસાનું તો જાણે કે ઠીક છે, પણ ત્યાંથી ગોદડી બિંચકી કેાણ લાવશે ? પોતાની પાછળ પાછળ વૈતરા પાસે ય બિંચકાવી લાવવાની હિંમત છે કેાઈમાં ? વચ્ચે એલિસધીજની ઘાંટી વટાવવાની છે’ ને આંખો ઝીણી કરીને સહેજ રિમતપૂર્વક બોલેલું, ‘અને બાઈને તો હજાર જણા નમસ્કાર કરનારા મળે.’ મારી મહત્તા કરતાં વધારે તો નાબેશી એણે બોલી નાખી -તક ઝડપી લઈને સોમન આંખ ઠરડાવીને બોલ્યો:

‘મહાન પુરુષ ! તમારાથી નહિ લવાય, તો શું ગોદડી વગરના રહીશું ?’ અને શિવજીભાઈને ખરડે પંજે જમાવીને બોલ્યો, ‘આ આપણા શિવજીભાઈ છે ત્યાં લગી શી શીકર છે ? ખાનપુરને રસ્તે આવશું. ગમે એમ, લાવવાનું કામ અમારામાં આવ્યું. બસ ! થયું ને ?’

મારે કહેવું નોંધવું હતું કે 'ના, ના, આપણે ત્રણે જમ્યાં.' ને મેં કત્યું પણ ખરું. અમે ત્રણે ક્યાંક જમ્યાં તો ભાઈઓને ઘડી જાપીને વાંચવાનો સમય પણ મળી રહે. સોમન બોલ્યો:

'ને પૈસાનું પણ ચંદ રહેશે રાને આપણે ખાવાનું બધ રાખ્યું.'

મારી ને શિવજીભાઈની આંખ મળી, ને મારે કહેવું પડ્યું, 'શું કંઈ ખાધા વિના ચાલશે? એવી કરકસરથી ભાઈઓ કોલેજ-હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હશે તો આવતી સાલથી ભીડી જશે, પણ.....'

ભાઈએ પણ ખૂબ કરી. 'આજે મામા મુંબઈ જવાના છે. સ્ટેશન પર સાંજે મળો તો મઝાની સુખડી મળે, પણ એ તમારાથી નહિ બને. એ તો અમે ખીચડી જ ઢાંકી રાખ્યું.'

'હવે રાતની વાત ક્યાં અત્યારથી વેતરવા માંડ્યા છો?' શિવજીભાઈએ દૂંકે પતાવ્યું, ને દાંતણુપાણી કરીને અમે ત્રણ જણા હવા 'ખાવા' માટે સરખેજવાળે રસ્તે ચાલી નીકળ્યા. સાબરમતી અને વિશ્નાપુરમાં ૧૯૩૧, ૧૯૩૨ના શિયાળા કેવા મઝાના ગયા હતા, એની વાતો કરતાં કરતાં સોમન જહુ ખીંચ્યો. શિવજીભાઈને ને મારે ભણતા ત્યારની મિત્રતા. હમણાં તે ચરોતરને ગામડે અખાડો ચલાવતા હતા. સોમનને મારી મારફત જ એ ઝોળખતા. એકમેકના સંબંધમાં તો તેઓ હમણાં જ આગ્યા હતા. સોમન ને હું કોલેજમાં સાથે હતા, પણ એ વિદ્યાનંતો વિદ્યાર્થી હતો, અને એનું મૂળ નામ સોમનાથ હતું પણ કોઈ છૂપી મહરવાકાંક્ષાએ એને સોમનાથનું સોમન અથવા સોમનાથન કરવા પ્રેર્યો હતો.

રાતે સ્ટેશન પર મામાને મળ્યા. બધાએ સાથે બેસીને સુખડી અને ઘરનું અથાણું ખાધું. શુક્રવાર ફરી પાછો મદદે આવ્યો અને મામાએ ખાસ ગરમાગરમ ચણા લાઇને અમને ખવરાવ્યા. થોડી સુખડી કાજળમાં વીંટીને ભાઈઓ માટે ગળવામાં લાઇ લીધી, અને રામરામ કહી અમે છૂટા પડ્યા. ઠંડી રાત ચર્ચ ગર્ભ હતી. છૂટા પડતાં મામાએ કહ્યું તો ખરું, 'આ કામળા લે. ટાંદમાં કેમ જમ્યા?' પણ મેં મિત્રો તરફ નોંધને કહ્યું, 'અમે ત્રણે કંઈ એક કામળે શું ચવાનું હતું? સંપાટામાં હમણાં પહેંચી જઈશું ઘેર.' શિવજીભાઈ મારી ત્રામું ફીકું દરયા ને અને મારી નકામી શેખી ઉપર પળવાર પછી જ પરતાવો થયો. ચાંપતે પગલે અમે ચાલવા માંડ્યું એટલે ઠંડીની ઝાઝી ખબર પડી નહિ. ઉનાવળે ચાલતાં રસ્તે ધક્કા અને ગાળોથી ગરમ થતા ગયા ને થોડી વારમાં એક ઝોળખીતાની વીંટી આગળ આવી પહેંચ્યા. સાંજે અંધારું પડ્યે કામળાની નજરમાં ન અવાપ એમ ગુજરીમાંથી બે-વધારેનો મોખ ન હતો-ગોદડોએ ખરીદીને વીંટીમાં મૂકીને અમે સ્ટેશને ચાલ્યા ગયા હતા. જ્યોત્ષીને ગુજરીમાં ચાલતા હતા ત્યારે સોમને અમારા બંનેના ખભા વચ્ચે આવી જમ્મને એનામાં હતી એટલી આશ્ચર્યની લાગણી ભવાંની ઉપલી કોર પદ લાવીને કત્યું હતું, 'નોને કેવો ગોદડોએ! ગોઠવીને, ચીનની દિવાલ રમીને બેઠો છે! ઠંડોના ગમે તેટલા ફૂંકાડા પણ એનું ફવાડું સરખું ફરકાવી શકે એમ છે હવે?' પણ મને એકદરે એવું લાગ્યું ખરું કે ગોદડીએ ખરીદવાની કિંયાથી

માંડીને વીશીવાળા પાસે મૂકી આવવાની ક્રિયા સુધીના સમય દરમિયાન અમારામાંથી કેઈ કશું બોલતું ન હતું, અને જાણે એટલા સમયને માનના કદેનમાં જ દેનાવી દેવાની અમારી ઇચ્છા ન હોય. અને પછી સુખડીની આશાએ સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડ્યું ત્યારે જ પાછી ચૌની જીભો પીપળાના પાનની પેઠે ચંચળ બની ગઈ.

વીશીવાળા બેઠે ચૂલા પાસે બિલા બિલા તાપવા પૂરતી થોડી વાતચીત કરી ગોઠીએ લઇને અને ચાલવા માંડ્યું.

સામે ભદ્રના ટાવરમાં કેટલાક ટંકારા થયા. તે પોતે કંઈ મોડી પડી હોય એમ કંડી જરી ચોંકી. ઝાડનાં પાંદડાં જરી બગડીને એક બીજામાં લપાઈ ગયાં. બધે સત્તાડી ફેલાઈ ગઈ, અને અમારી ખુદી ઘૂંટણ, ગરદન, હાથ અને નાકનું લોહી ડરનું મારું વહેન અટકાવીને હાડકાંને બાહી પડતું હોય એમ લાગ્યું.

રસ્તા પાસેની પગથાર પર કેટલાંક માણસો પેટમાં પગ ચોંટાડીને પહેરેલાં ગાંભાં તાણીએવીને પગ ઢાંકવા મથતાં પડ્યાં હતાં. કેટલાંકે છાપાં કે એવાં કાગળિયાં પગની ને માથાની નીચે પાથર્યાં હતાં. એક છોકરા બીજાના પેટમાં માથું ધાલીને એના પેટ સાથે કંઈ વાત કરતો હોય એમ બબડતો હતો,

રસ્તા છોડ ! છોડ ! છોડ !

એ બોલતો હતો તે તરફ મિત્રોનું ધ્યાન જાય તે પહેલાં તો શિવજીભાઈનો પગ એક સૂતેલાના કંઈ ભાગતો હોય એમ ફેલાયેલા હાથ પર પડ્યો ને પેલો માણસ જીણા બિડો. એણે ડાકું આમ તેમ ફેરવ્યું, માથું ખંજવાળ્યું અને દુનિયા તો પહેલાંની જેમ બરોબર ચાલે છે તે પોતાને જીણા બિડવાનું લેશ પણ કારણ ન હતું એની ખાતરી કરી પોતાની જાત સાથે શરમાઈને જ પડખું ફેરવીને સૂઈ રહ્યો. પેલો છોકરો બીજાના પેટમાં બોલી રહ્યો હતો,

મુસાફર ! છોડ, છોડ, છોડ,

રસ્તા છોડ, છોડ, છોડ !

શિવજીભાઈએ એ સાંભળ્યું અને એ કંઈ લગ્યા. રાતે રસ્તાપર બહુ અવરજવર ન હતી છતાં અમને પારસલ સાથે જતા કેઈ જુએ અને રખેને પૂછે કે શું લઈ ચાલ્યા એટલે શિવજીભાઈની પાછળ પાછળ ફુટકાથેને છેડે ચૂપકીથી અમે ચાલતા હતા. અમારા જેવા ‘સંજનનો’ ઠાકર ન મારે એ ખાતરીથી જ પેલો માણસ કંઈ ‘ખાસ ખાત’ મુલાખા વગર સૂઈ ગયો હતો. સોમન ચૂપ હતો એ મને ગમ્યું નહિ. એનું મોન હમેશાં ભવંકર હોય છે. એ વારે ઘડી પાછળ વળીને બેતો હતો. એણે મને હાથથી ખેંચીને કહ્યું, ‘પાછળ તો જો !’ એક માણસ કાખમાં લૂગડાંના લગાચા અને હાથમાં થોડાં છાપાંનાં કાગળિયાં લઈને દોડતો દોડતો આવ્યો અને પેલા પડખું ફરીને સૂતેલા માણસને ઠાકરથી બોલાવવા લાગ્યો. બીડીને તે બિચારો અમારી આગળ દોડીને થોડે છેટે જઈ રસ્તાને ખૂણે બેઠો રહ્યો, ને એની જગ્યાએ આ નવો માણસ માથા નીચે લગાચા ને પગ તથા કાગળિયાં રાખી સૂતો. ઝંટ સમજાયું નહિ કે પેલાને બોલાવવાનું આવે શું કારણ હતું. એ બેઠો હતો ત્યાં અમે જઈ પહોંચ્યા. પૂછ્યું, ‘નાંદો કેમ ?’

‘ચોર ! લુચ્ચો ! !’ કહીને તે આંકું ભેઈ સવા માટે નીચે બેસી ગયો. અમે બેએક ડગલાં આગળ જઈ અટકીને પૂછ્યું : ‘ગાળો કેમ દે છે ?’

‘તમને નહિ, શેક !’

‘ત્યારે ?’

નીચે પથરા સાથે વાત કરતો હોય તેમ તેણે ગણગણવા માંડ્યું, ‘ન દઈ તો શું કરું ? આ બરફ મૂકેલો પથરો પાછો કલાક સુધય, ત્યારે હાંફાળો થશે તો ! ચોર ! મારા લોહોમાં એને શેકાવું છે ! પેલા જલમનો વેરી !’ પરું કંઈ ન સંભળાય એવું બળડતો તે સૂઈ ગયો.

‘તમે લોકો આટલા વહેલા સૂઓ છો ?’

બિજાને માથું અધ્ધર રાખીને હવામાં તે બોલ્યો : ‘વહેલા ? શું કરે ?.....ને બિલા રહે તો બધી બાબુથી ઠંડી. પડ્યા રહીએ તો ધરતી તો એક પડખું સંભાળે !’ મને થયું ધરતીની ચાદર ઓડીને પડેલાંની આના મનમાં કેટલી અદેખાઈ હતી !

ભૂતના ઓળા જેવા અમે ચાલતા હતા. ટાઢ પશુ જમતી જતી હતી. અમારા બેડાનો અવાજ પહેલી જ વાર અમને સંભળાયો. અમારા ત્રણ જણના પગલાંના ધબકારમાં ગણે રાજનગરના કાઈ પૂર્વ વિજેતાની લશ્કરી કૂચનો શ્વતિ પૂરેપૂરો ન સંભળાતો હોય ! અમે ટટાર થઈને ચાલ્યા. એક મોટર પસાર થઈ ગઈ, અમે વધુ ટટાર થઈને માલવા લાગ્યા. સોમન બોલ્યો :

‘શિવજીભાઈ, તમારા અખાડામાં બહુ વંચાય છે તે ચોપડીઓ અહીંથી બહાર પડે છે હો ! ને પેલી વિદ્વાતબરેલી નીકળે છે તે પેલાં લોકો મૂર્તાંતાં ત્યાંથી.’

તેઓ ચોંકાને બોલ્યા : ‘નને એક ટાળું’ આ અહીં પશુ સતું.’

મકાનનાં પગથીયાં કને દસપાર માથુસ સતાં હતાં. છેડેની જાહેરખતીનું થોડુંથોડું અજવાળું તેમની ઉપર પડતું હતું. બધાંએ માથા સુધી ઓઢેલું હતું. કાઈ ઘોળાં તો કોઈ રાતાં ઓઢેલાં હતાં. ઢગલો થઈને સૌ પડ્યાં હતાં. સોમન ભયંકર રીતે ગંભીર બન્યે જતો હતો, ને વારેધડી પહેલાંની જેમ પૂછળ નેતો હતો. દૂર વિકટોરિયા બાગ તરફ એક નાની તાપણી સળગતી દેખાતી હતી.

‘ભાઈલાલ, કાગળ શેનો બને ? ધાસમાંથી કે લાકડાંમાંથી ?’

‘અરે ! કેટલાં જંગલો કાગળ માટે તો કપાય છે !’

‘તો આ ચોપડીઓ કરવામાં શા સારું નકામા જંગલોને કતલ કરતા હશે ? બોકો તાપેય શાને મિચારાં ?’

‘ખૂબ કરી ! આ ટાઢે મરતનિ તો ચોપડીઓનો તાપણી સિવાય ખીન્ને કરો ઉપયોગ શેનો હોય ?’

શિવજીભાઈએ ચોમેર આંગળી કરીને કહ્યું : ‘આ મહેમાનોના ધમારતી લાકડાનો પશુ દુરુપયોગ જ થયો છે એમ મને તો લાગે છે.’

‘તમારી મહાતુમ્મતિ ખૂબ જામત થઈ ગઈ લાગે છે. કાલના જેવી દસ રાતો ગાળો તો આખા શહેરનું તાપણું કરી દેના આ લોકોને પડકાર કરતા થઈ જાઓ ખરા !’

બીજી તરફ સોમન જાંચે જોઈને બોલતો હતો. ‘આકાશમાં આટઆટલા આગના ગોળા એજે ગરમી વરસે છે, ને અહીં.....?’ અને અધવચથી પાછળ ફરીને કંઈ જોવા જોતો રહ્યો. અમેય અટક્યા. પેલાં લોકોમાં ઝાઝાણીની ખેંચતાણુ જમી હતી. એક રાતું લુગડું દર રસ્તા પર જઈને પડ્યું. પડી રહ્યું. જીભ થયા વિના ધસડાતા જઈને કાંઈએ એ લખને ઝાઢી લીધું. જોસથી કાકના મોઢાની ડાકલી બોલી. વાતાવરણમાં જણે હજારો હાડપિંજરોનો અવાજ જીભરાવા લાગ્યો. અમે ઉતાવળે ચાલ્યા. એલિસબીજ ઉપર ચર્મ ને જવામાં કંઈ ખાસ વાંધો ન હતો. પણ શિવજીભાઈ કહે કે હવે ઝાઢીને જવાય તો સારું, ઠંડી વધી છે. એટલે અમે ખાનપુરના દરવાજા તરફ વળ્યા. રસ્તામાં સોમને અચાનક ડાકલી બોલાવી. અમે હસી પડ્યા. પણ તરત આખા વાતાવરણમાં જણે પડ્યો પડ્યો હોય એમ હજારો હાડપિંજરોનું ખડખડાટ હાસ્ય સંભળાવા લાગ્યું. સોમન વળી કંઈ ગણગણવા લાગ્યો. ‘સેજસેજ સૂતાં, એને વાગે ના જૂતાં, જોજો વાગે ના જૂતાં!’ નદીની રેતમાં પેસતાં જ અમે ગોદડીઓ ઝાઢી લીધી. સોમન ખુલ્લો જ ચાલતો હતો અને ‘રસ્તા છોડ’ વાળી કે આ નવી તૂક ગણગણતો હતો. વહેણ આવ્યું. દિવસે તો આખો ધાટ ગાજતો હોય. પરાંધી શહેરમાં મનુરો આવળ પણ કરતા હોય. શિવજીભાઈએ પાણીમાં પગ મૂક્યો, ને એક બીબરી સામે કિનારેથી બોલતી બોલતી શહેર ભણી જીડી ગઈ. ચોંકીને તે બોલ્યા: ‘આ તો પાણી નથી; પણ બરફ છે બરફ! આપણે આમ આટલા ડાહ્યા ને આનો વિચાર સરખો કર્યો નહિ. એલિસબીજ પર નાક કાપી લેવા કોઈ નવરુ’ બેહુ’ નથી. ચાલ મારા ભાઈ!’

‘આ તો અવળા ફૂટાયા!’

કામડા પર ચડાવવા જતાં પણજી છટકી જાય ને જેવી વાગે એવી તીખી નદીની એક પવનલહરી અમારા માંસના કે ગાભાંના લોચાને ગણકાર્યા વિના અંદર સીધી હાડકાં પર જતી વાગી. સોમન ગણગણ કરતો મારી ગોદડીમાં લપાયો. ગોદડીના ગમે તેટલા આપ્યા હોત તોય વસૂલ હતા. સોમન કહે:

‘જેલમાં સારું, નહિ?’

‘હાસ્તો. બબ્બે કામળા ક્યાં છે?’

‘પેલાં રજળતાં લોકોમાંથી કેઈ હજી જેલમાં નહિ ગયું હોય, નહિ તો ફરી શિવાળો આવ્યે બહાર ન પડી રહે.’

‘તો તું જ કેમ બહાર ફૂટાય છે, એ કહે ને?’

ફરીને અમે વિક્ટોરિયા બાગ આગળ આવી પહોંચ્યા. ગોદડીઓ લપેટી લેવી જ જોઈએ એમ લાગ્યું. પૂલ ઉપર કેઈ ને કેઈ મળે; અને ગોદડીઓ ઝાઢીને કાંઈને પણ શી રીતે મળાય?—એ અમારું માનસ. સોમન કહે: ‘તને વાંધો ન હોય તો આપણે ગોદડીઓ મૂકીને જઈએ.’

‘ક્યાં? આટલું ગધું ક્યું તે શા સારું?’

‘તને વાંધો ન હોય તો, કહું છું.....’

‘શું?’

‘પેલાં બિચારાં ખુલ્લામાં છે એમને ઓઢાડીને આપણે ખુલ્લે હાથે ચાલ્યા જઈએ. પૂલનો સવાલ જ નહિ રહે પછી.’ આ કહેવા માટે જરી ઝંખવાઈને તે શીકું હસ્યો. રોજનો એનો જવલંત હસમુખો ચહેરો આકર્ષક હતો, પણ આ લોજવતી દીનતા તો અનેરી જ હતી. કોણ જાણે, શિવજીભાઈ જ આગળ ચલા અને અને પેલાં સૂતેલાં લણી વળ્યા. હજી તો થોડું છેલું હતું ને શિવજીભાઈના પગ એકએક થંભી ગયા.

‘કેમ?’ કહેતો સોમન ચોક્યો.

‘અરે બાઈલાલ, આ શું?’

જેઠું તો એક પોલિસનો માણસ બેતણુ ઘોળાં રાતાં લગડાંવાળાં માણસોને પેલા ટાળામાંથી લઈ જતો હતો. કાઠ પાસે લપાઈ રહેલા બે આદમી અમારી પડખે યઇને નાઠા. પોલિસ પેલાંએને લઈને ચોડી તરફ વળી ગયો હતો, અને બાકીનાં માણસો પહેલાંની જેમ જ જાણે સૂતાં હતાં. પોલિસની હાજરીમાં એમણે સવાનો જ ટોળ કર્યો હશે. અને આગળ ગયા. પેલા એકલો માણસ હુંટિયું વાળીને કણસતો હતો. એના પગ પર ધીરે રહીને સોમને એક ગોદડી મૂકી. એણે લાલ મારી ફગાવી દીધી. એને શી શંકા આવી હશે? ઉંચકીને અને આગળ ગયા. ‘રસ્તા છોડ’ વાળો અવાજ યંત્રવત ધીરે ધીરે આવ્યો જતો હતો. સોમન કંઈ વિચારમાં પડ્યો.

‘કેમ આ લોકો પણ ફેંકી દેશે શું?’ શિવજીભાઈએ પૂછ્યું. ‘ચાલો, ઘેર ચાલ્યા જઈએ!’ ક’ટાણીને એમણે કહ્યું. સોમને ત્યાં મારા ગજવામાં હાથ નાખીને સુખડીનું પડીકું કાઢી, બોલીને પેલા છોકરાના મોઢા આગળ મૂક્યું ને ખંને ઉપર એક ગોદડી ઓઢાડી પાછા વળ્યા. જ્યેં તો પેલું ટાળું ડરતું માર્યું નાસી ગયું હતું. અને જઈને પેલા એકલા સૂતેલા, દુનિયા સામે બબડનારાના પગ પર ગોદડી ફરી મૂકીને ચાલવા માંડ્યું. થોડે છેટે જઈ જ્યેં તો ડાહ્યા યઇને એણે ગોદડી ઓઢી લીધી હતી. અને ઝપાટે ચાલવા માંડ્યું.

પૂલની નીચે લોખંડના થાંભો પર પછડાઈને પવન અજળ અવાજ કાઢતો હતો. શિશિરની જાણે રૂઢવીણા વાગતી હતી. નદીના વહેણની પાતળી ઝરણી કરવતની જેમ પૂલને ય વીંધીને અમને માથાના તાલકા સુધી ચીરી નાખતી હતી. પેલી બાબુ પહોંચ્યા, ને પાસે યઈને એક ખટારો ચાલ્યો ગયો. એના ગેસથી જરા નાક સંકોડાયું, પણ થોડીક સેકંડ સારી હૂંફ મળી. ઓરડીએ જઈને કમાડ બિચડાવ્યું. વચ્ચેવચ્ચ ગાદી પાથરી, એકએક ગોદડી ઓઢીને બાઈઓ તો એમની પદ્ધતિ પ્રમાણે સૂઈ રહ્યાં હતા. શિવજીભાઈથી રહેવાયું નહિ.

‘ચાલ બાઈ કોલેજિયન, ખીચડી કાઢ એટલે જરી ગરમ યઈને સૂઈ જઈએ. કેમ સગડીમાં કાલસા બળતા દેખાતા નથી?’

‘કેમ, ગોદડીઓ ક્યાં?’

‘પાછળ મજૂર લાંબે છે. ખીચડીની વાત કરને.’

‘પણ, નાનું પેટમાં ઠીક ન હતું એટલે મેં તો કહ્યું કે મારે તો મામાની સુખડીથીય પતી રહેશે, કાં નહિ ?’

એનો પ્રશ્ન એકલા શિવજીભાઈને નહિ—અમને પણ—જાણે આખી દુનિયાને હતો. સોમન એના વિચારોમાંથી ઝબકીને બોલ્યો:

‘ભાઈલાલ, પેલાને બે કામળાના પ્રદેશનો રસ્તો મળી ગયો આખરે ! હવે એકે શિયાળામાં એ બહાર આમ ફરી ટાઢે મરે તો કહેજે !’ અને પાછો એ એના વિચારોમાં ડૂબકી મારી ગયો. કોલેજિયન ભાઈ કંઈ ન સમજતું હોય એમ ચારે કોર આંખો ફેરવતો હતો. શિવજીભાઈ કાલ કરતાં કંઈ સારી સુવાની વ્યવસ્થા કરવાના હોય એમ ગોઠીઓ ફેંદવા લાગ્યા, ને એકદમ ઊભા થઈ જઈને ઉપરાઉપરી કપડાં પહેરવા લાગ્યા.

‘આ શો તુકો છે, હવે ?’ કોલેજિયને એમને માથેથી તાણીતાણીને બેસાડેલી ટાપી બેચી લઈને પૂછ્યું.

‘હોય તેટલાં કપડાં પહેરીને સધા રહે આરો છે, હવે !’ ને ચારે કોર લાખો હાથ કરીને બોલ્યા: ‘જટ કરો ! નહિ તો છુટાનીઓ બાંધીને આવો મારી પાછળ પાછળ—મણાયે બંગલાઓ છે—કાં તો ત્યાં કે બળ્બે કામળાના મુલકમાં તમને પહોંચાડી ન દઈ તો મારું નામ.....નહિ !’

નાનાભાઈ અત્યાર સુધી દબીદબીને હસતો હતો તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. બહાર લીમડાઓમાં પવને પણ અટ્ટહાસ્ય કર્યું. દૂર ખાનપુર ચોકીના પોલિસે પોઠારેલી આલબેલની જાણે એ ભરપૂર મસ્કરી હતી. પવનને જાણે થતું હતું કે કેટલાં માણસોને છાપરાવનાં કરી નાખ્યું, કેટલાં કાળજમાં કાણું વીંધી દઈ તો આ શહેરની આલબેલનું જૂઠાણું ગવાતું બધે થાય.

‘વા સુકિ’

કવિહૃદય

(દરિયા)

વન-વન અને કુંજે કુંજે લમી મધુમક્ષિકા
કુસુમરજને સેવી સેવી પ્રસાદ મધુ ગ્રહી,
કવિજનતણા હૈયા નેવો ભરે મધનો પૂડો;
મધુરસ ઝમી ઊઠે જ્યાંથી લગાર દબાવતાં.

ગુજરાતનું અઢીસો વર્ષ ઉપરનું તરેહવાર વણાટકામ

‘ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ના મારા અંગ્રેજીમાં લખાયેલા મહાનિબંધ (Thesis) તે અંગે ગુજરાતને ગૌરવ અપાવનારી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સંચય મધુકરવૃત્તિથી હું કરી રહ્યો છું; અને થોડાક માસમાં એ લખાણ પ્રેસમાં જાય તે પહેલાં વિશેષ હકીકતો જોમ મળતી જાય તેમ તે તેમાં ઉમેરવા પ્રયત્નશીલ છું.

ગુજરાતની સીમાઓમાં લગભગ દક્ષિણમાં (માહીમ) મુંબાઈથી માંડી ઉત્તરમાં કચ્છ સુધીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા રાજ્યકાળમાં ગુજરાત પ્રાંતની સરહદ બદલાતી રહી છે.

આ પ્રાંતના લોકોના પ્રધાન વ્યવસાયોનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ ખેતી, પછી વહેવાર અને ત્રીજો છતાં ઓછા મહત્વનો નહીં એવો દુધરઉદ્યોગનો વ્યવસાય છે.

કેવળ માલની લેવડદેવડ ઉપરાંત, નવી કારીગરી કરી તે દ્વારા પોષણ મેળવવું એ ગુજરાતી લોકોનું લક્ષણ મનાયું છે.

આ લેખમાં એવા એક વ્યવસાય સંબંધી પરિચય આપવા ધારણા છે. ઝીણાં અને મુલાયમ કાપડ માટે નહીં, પણ સામાન્ય જવતાના ઉપયોગમાં આવનાર કાપડના વણાટકામ માટે સાદ અને સોરઠની પ્રસિદ્ધિ ‘પેરિપ્લસ’નો લેખક (ઇ. સ. ૬૦) જણાવે છે. અલ ઇન્દ્રિસી (૧૧૭૬-૧૧૮૬) નહરવાલા (અણહિલવાડ પાટણ)ના રાજાના તાખાનાં બંદરો ગણાવતાં ખંભાત, ભરુચ, સોપારા, અને સંજયનું નામ કાપડના ઉદ્યોગ માટે ગણાવે છે. તે પછીના મુસલમાન કાળમાં અને પોર્તુગીઝ તથા અંગ્રેજ મુસાફરોના પ્રવાસકાળમાં ગુજરાતના વણાટકામના ઉલ્લેખો ઠેર ઠેર મળી આવે છે.

આ લેખમાં જેનો પરિચય અપાય છે તે તરેહવાર વણાટકામના એ અવશેષો, ગુજરાતના મધ્યકાલીન કલા કૌશલ્યનો ખ્યાલ આપવામાં ઉપકારક થાય છે. તે દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ગણવાનું છે.

ગુજરાતમાં જૈન અને જૈનેતર અથવા બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર-એવા બે સમુદાય ભેગા રહેવા છતાં જુદા અને કઈક અંશે એકબીજાથી અસ્પૃશ્ય રહ્યા છે. સદ્ભાગ્યે મને મળેલા તરેહવાર વણાટકામના બે નમૂના પણ જૈન અને જૈનેતર અથવા બ્રાહ્મણીય સમાજનો પરિચય કરાવે છે. જૈન નમૂનામાં તેના વણાટની ચોક્કસ સંવત, માસ અને તિથિ પણ મોજૂદ છે. બ્રાહ્મણીય નમૂનામાં વલ્લભાચાર્યના સમય પછીની એટલે સોળમા સૈકા પછીની રચનાનું અનુમાન થઈ શકે છે, કારણકે એમાં જ વલ્લભાચાર્યે રચેલા પોત્તણ ગ્રંથમાંનો “ચતુર્બોધી ગ્રંથ” આખો વણાટમાં બેઠેલી શકાય છે. ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાત પ્રાંતમાં પુષ્ટિમંદાવનો પ્રચાર વિશેષ થયેલો હોવાથી આ નમૂનાને ગુજરાતી ગણ્યા છે.

સં. ૧૭૩૯ના વર્ષમાં વણેલી પાટી ૧૧ ફૂટ ૬ ઇંચ લાંબી તથા ૫૭ ઇંચ પહોળી છે. એમાં પીળી ભોંય ઉપર રાતા અક્ષરો તથા આકૃતિઓની રચના પાડેલી છે. પોથી બાંધવા માટેની એ પાટી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

અક્ષરોમાં જૈન ધર્મનો પવિત્ર નવકાર (નમસ્કાર) મંત્ર વણેલો છે, નમો અરિહંતાયં । નમો સિદ્ધાંતે । નમો આચરિયાયં । નમો ઉવજ્જયાયં । નમો લોચસવ્વસાહુયં । સંવત્ ૧૭૩૯ વર્ષે માદ્રવા વદિ ૫ દિને । શા૦ મનોહર પાટીકૃતા । [છેલ્લેથી ત્રીજો શબ્દ શા. છે કે શા છે તેનો ખરાબર ખોલ થતો નથી.]

અક્ષરોનો મરોડ સુંદર અને સુરેખ છે; પડિમાત્રા (પ્રતિમાત્રા: અક્ષરની ડાબી બાજુએ માત્રાને સ્થાને કાતો મૂકવો; એટલે મથાળે મૂકવાને બદલે સામો મૂકવો તે) ની પદ્ધતિ ધ્યાન ખેંચે છે. આ યોજનાથી જેમ લલિયાને સ્થલસ્ત્રોકોચ કરવાનું અનુકૂળ પડે છે તેમ વણાટમાં પણ ગોઠવણી કરવામાં એ પદ્ધતિ અનુકૂળ આવી જણાય છે. મથાળે માત્રા મૂકવાથી ઉપરની વિશેષ જગા રોકાય છે; તેને બદલે બાજુમાં તેનો પ્રતીક ગોઠવવાથી સરલતા લાગે છે. આ વસ્તુ ચિત્રમાં જોવાથી વિશેષ સમજી શકાશે.

અક્ષરો ઉપરાંત આ પાટીમાં બીજી નાની નાની છતાં સ્પષ્ટ આકૃતિઓ ઊતારેલી છે. ત્રિશક્લ, ખણ, ખંજર, પાટી, હોડી, ઝુમ્મર વગેરે આકૃતિઓ ગમે તે ઓળખી શકે તેમ છે. x

ઉપરની પાટીનો પરિચય મને યથા પછી ધણે મહિને, વડોદરાના મ્યુઝિયમના કાપડ વિભાગમાં એવું બીજું ઐતિહાસિક વણાટકામ મારી નજરે પડ્યું. એક ગૌમુખી, કાનટોપી અને પોથીબાંધણ માટેની પાટી અથવા જેને મ્યુઝિયમ રજિસ્ટરમાં 'જનોઇ' કહીને ઓળખાવ્યું છે—તે ત્રણ વસ્તુઓ મારા જોવામાં આવી.

આ બીજો ક્યાંથી મેળવવામાં આવી તેની પૂછપરછ કરતાં કયુરેટર મિ. મુખ્રકાશ ગાંગુલીએ મને માહિતી આપી કે દક્ષિણ રજપૂતાનામાંથી આ વસ્તુઓ એમને મળી હતી. તેમની સુજનતાથી જ એ વસ્તુઓનો ફોટો લેવા મને રજા મળી અને લાઈ મશિલાલ મિસ્ત્રીએ મારે માટે તે લીધા; તે માટે તેમનો આભારી છું.

આ ત્રણે વસ્તુઓમાં રાતી ભોંયમાંથી સફેદ અક્ષરો દેખાય છે. કાંઈ મોટા કકડામાંથી કાપીને ગૌમુખી અને કાનટોપી બનાવેલી જણાય છે; કારણકે ધાર ઉપરના ધણા અક્ષર સીવણમાં આવી ગયા છે.

કાનટોપીનો પાછળનો ભાગ પાયરીને ફોટો લીધેલો છે. તેમાં શ્રી કૃષ્ણ: શરણં મમ । બોલ અનેકવાર વાંચવામાં આવે છે. ચતુ:શ્લોકી માયવતં સંપૂર્ણ । પછી સર્વદા સર્વમાવેન મજનીયો વ્રજાધીપ: । સ્વસ્થાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન । વગેરે શ્લોકો સ્પષ્ટ ઊંડેલી

x આ પાટી પાલણપુરના રહીશ ભાઈ નાયાલાલ છગનલાલ શાહે મને મેળવી આપી હતી, અને તે ઉપરની જ ફોટોસ્ટેટ ઉપરની નકલ એ કરાવી લીધી છે. ઝુજરાતમાં પુરાતત્ત્વને લગતાં અપ્રાપ્ય સાધનો—ચિત્રાઓ, મૂર્તિઓ, સોનેરી ચિત્રપટ્ટો, સચિત્ર પોથીઓ વગેરેનો એમની પાસે કિંમતી સંગ્રહ છે. એમના સૌજન્યથી મને આ પાટીનો પરિચય કરાવવાની તક મળી છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું.

શકાય છે. એટલે ભક્તિમાર્ગનો પુષ્ટિસંપ્રદાય સ્થાપનાર શ્રી વલ્લભાચાર્યના પોડસ ગ્રંથોનાં અવતરણો અહીં જોવાને મળે છે.

ગૌમુખીમાં ઠં નમઃ શિવાયનો મંત્ર અનેકવાર વાંચી શકાય છે; કેટલીક પંક્તિઓને છેડે શિવલિંગથી સન્માનિ કરેલી જોઈ શકાય છે.

જનોઇ અથવા બાબુ ઉપર ગોઠવેલી પટ્ટીમાં આખો ગાયત્રીમંત્ર ઠં મુર્ધુવઃ સ્વઃ । ઠં તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધી યો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । બેઠેલી શકાય છે; અને ખીજી લીટીમાં ઠમ નમો મગધતે વામુદેવાય । એ દ્વાદશાક્ષર મંત્ર જોઈ શકાય છે.

આ પ્રમાણે ધ્વાજાણીય વિભાગના ત્રણે નમૂનામાંથી કૃષ્ણ, શિવ અને સૂર્ય-એ દેવોનાં સ્તોત્રો તથા મંત્રો મળી શકે છે. એકંદરે વણાટકામ મહત્વનું છે. 'રામનામી'નાં કપડાં વણાટથી તેમ જ છાપથી બતાવાય છે તેનું આ જોઈને રમરથ થાય છે.

તરેહવાર વણાટશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ પશ્ચિમના દેશોમાં બહુ પ્રાચીન નથી. વણાટ ઉપરનો એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટનિકામાંનો લેખ જોતાં જણાય છે કે સવાસો દોઢસો વર્ષથી એ પ્રાચીન નથી.

હાયની શાળામાં એક અવનવી શોધનો બિરો તે 'જેકાર્ડ' (Jacquard machine) નું યંત્ર છે; પરંતુ આ શોધ એક જ માણસની નથી. લગભગ પોણેસો વર્ષ ઉપરતની અનેક શોધકોની મહેનતનું એ ફળ છે. હાલમાં તો મૂળની શોધમાં ખૂબ ફેરફાર થઇ ગયો છે; અને સુંદર તરેહવાર કામ સહેલ બની ગયું છે.

ઇ. સ. ૧૭૨૫થી માંડીને તરેહવાર વણાટકામના યંત્રમાં જુદા જુદા અખતરા અને સુધારા થવા લાગ્યા. આખરે સને ૧૮૦૧માં જેકાર્ડ નામના એક માણસે કેટલીક ચાલુ શાળા સુધારવાનું કામ કરતાં કરતાં સને ૧૮૦૪માં તરેહવાર વણાટકામ કરવા માટે એક સરળ યંત્રની રચના કરી. એ યંત્રમાં આજે તો ધણી સરળતા તથા ત્વરા આણવામાં આવી છે; પરંતુ યંત્રનું નામ તેના શોધક જેકાર્ડ ઉપરથી પાડેલું આજે પણ કાયમ છે.

સાંકડી પાટી વણવાનું કામ નાની શાળાથી બની શકે છે. તેમાં તરેહ પાડવા માટે ડોબ્બી (Dobby) ની રચના હોય છે. એવી 'ડોબ્બી'ની સંખ્યાબંધ રચના એકસાથે કામ કરે ત્યારે જેકાર્ડનાં મશીનની રચના થઈ શકે છે.*

પશ્ચિમના દેશોમાં વણાટની કલાનો વિકાસ, ઉપર જોયું તેમ ધણે મોડો થવા પામ્યો હતો. તે દષ્ટિએ ગુજરાતનું વણાટકામ આજથી લગભગ અઢીસો વર્ષ ઉપર કેવું ગૌરવ લેવા જેવું હતું તેનો કઈક ખ્યાલ, રજૂ કરેલા અવશેષો ઉપરથી વાંચકાને આવી શકશે એમ ધારું છું.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

સાહિત્યને ઓવારેથી—

૭

દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

૨। જ્યેત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યને જિંદગીભર સાથે જ સેવતા દી. બ. નર્મદાશંકરભાઈ સંસ્કૃત વિદ્વાતાના વિશિષ્ટ ગુર્જર ઉપાસકોમાં વિરલ સ્થાન ભોગવે છે. મહારાષ્ટ્રની સરખામણીએ ગુજરાતે દાખવેલી સંસ્કૃત વિદ્યા તરફની ઉદાસીનતા સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તો વિષાદ ઉપજાવે તેવી જ છે. પૂનાના ડૉ. ભાંડારકર પૌર્ણત્ય સંશોધન મંડળની માફક સંસ્કૃત વિદ્વાતાને વેગવંતી કરવાના પદ્ધતિસરના પ્રયત્નો તો હજી ગુજરાતમાં થાય ત્યારે ખરા, પણ આજે જે ગુજરાતના વિદ્યમાન સંસ્કૃત વિદ્વાનો કાઈ આવી કેન્દ્રીભૂત સંસ્થાના સંગીન સહકાર વિનાયે પોતાની વિદ્વાતાના બધે પરબ્રાન્તમાં ને વિદેશોમાં યે કીર્તિપાત્ર બને તેમ છે, તેઓમાં નર્મદાશંકરભાઈનું નામ તો અવસ્ય ગણાવવું જ પડે; કારણકે પૂર્વ ને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તેમની વિદ્વાતાના તેજ આજે ધણાને આંજી દીધા છે.

ગંભીર સુખ પાછળ ડોકિયાં કરતી તેમની વિનોદવૃત્તિ તેમના તત્ત્વજ્ઞાન પાછળ દૂપાયેલી સાહિત્યરસિકતાની સાખ પૂરે છે. મુ. નર્મદાશંકરભાઈએ કર્તવ્ય કે મોભા ખાતર પ્રયત્ન વડે, બારેખમ દેખાવાની ટેવ પાડી જણાવ છે; નહિ તો મને તો ખાતરી છે કે બાદ્યાવસ્થામાં ને યૌવનમાં આજના જેટલા બ્યારે માનનીય ને મહાન નહિ હોય ત્યારે તેઓ વધુ વિનોદી ને ટીખળી હોવા જોઈએ. આજે પણ તેમના અંતરંગ મંડળમાં તેમનો હાસ્યરસ તેટલો જ કાવકો ને આનંદપ્રદ છે.

ધૃશ્વરે, તેમને જોયા કુટુંબમાં જન્મ આપ્યો, ને પુરુષાર્થ વડે તેઓ ભાગ્યવિધાતા થયા છે. માસિક રૂ. ૨૦) જેટલા પગારથી મહેસૂલી ખાતાના કારકુન તરીકે પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી રૂ. ૩૦૦૦) સુધીના માસિક પગારવાળા બારે હોદ્દાઓ ભોગવવા તેઓ ભાગ્યશાળી થયા છે. સતત ઉદ્યોગ, કુશાગ્ર જુદિ ને કુનેહ શું નથી સાધતી ?

નાનપણમાં હાઇસ્કૂલના અભ્યાસ દરમિયાન, મોસાળ નડિઆદમાં જ તેઓ ધણી વર્ષ રહ્યા. કવિ બાળાશંકર કંથારિયા તેમના મામા થાય ને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રિય ઉદ્ધાસરામ તેમના માતામહ. એટલે બંનેના સંસ્કારોની દદ છાપ તેમના જીવન ઉપર પડી. મામાએ 'નૃસિંહ-ચમ્પૂ' ને 'નારદભક્તિસૂત્ર'ના અભ્યાસથી શરૂઆત કરી બાણેજમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો ને માતામહે તેમનામાં શક્ત મત, ઉપનિષદ, ને યજુર્વાગદિક માટે શિક્ષણ દ્વારા અભિરુચિ જગાડી. મેઘાવી બાણેજ પછી તો વ્યાકરણ ને કાવ્ય નાટકના અનેક ગ્રંથો ભણી ફટલાય સ્લોકો, સ્તોત્રો ને યજુર્વેદનાં સૂક્તો કંકસ્ય કરી લીધાં, અને કંકસ્ય સાહિત્યને ગાવામાં ને લલકારવામાં આ ચપળ બહુકે બહુ ઉત્સાહ દાખવી સંગીતનો પણ શોખ દાખવ્યો. તેવામાં મેટ્રિક પાસ થયા, ને 'બરોડા કોલેજ'માં અભ્યાસ માટે વડોદરા ગયા. ત્યાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના સમાગમે તેમના માતામહે વાવેલા તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારને વધુ વિકસાવ્યા. શ્રીમાન ગુરુનો આ સંપ્રદાય આજે પણ તેમને સુખદ અને પ્રેરક બન્યો છે.

વડોદરાની કોલેજમાંથી સંસ્કૃત લેઈ બી. એ. પાસ થયા ને યુનિવર્સિટીનું લાઉ દાજી છતાંમ મેળવ્યું. પછી ગુજરાત કોલેજમાં 'ફ્લો' નીમાયા ને એમ. એ. માટે પ્રો. આનંદશંકરભાઈ સાથે વૃત્તિપ્રભાકર અને વેદાન્તના અન્ય અથો વાંચ્યા. પણ લાગ્ય તેમને અન્ય દિશામાં દોરતું હતું; અને પિતાની ઇચ્છાને માન આપી એમ. એ. થવાનું સ્વપ્ન જતું કરી દૂક સમયમાં જ મહેસૂલી ખાતામાં કારકુન તરીકે માસિક રૂ. ૨૦) ના પગારથી નોકરી સ્વીકારી રાજ્યતંત્ર સાથે રમત ખેલનાર આ નરે કાળક્રમે રેવન્યુ, ન્યાય, સુધારાઈ ને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ક્ષેત્રમાં એવી તો જ્વલંત સેવા કરી કે તેમના સમાગમમાં આવનારા સર્વ અમલદારોએ તેમનાં મુકતકે વખાણુ કર્યા છે. કિસ્મતના કૃપાપાત્ર જનના કૂઠકા અહીં નોંધવા તે અસ્થાને છે. તેમની 'સર્વિસ-બુક,' તેમની કુતેહ, ખચરદારી, ખંત ને બુદ્ધિમત્તા આદિ વિશિષ્ટ ગુણોની સળંગ નોંધપોથી જ ન હોયની ! તીક્ષ્ણ ને ચપળ બુદ્ધિવાળા આ ઉદ્યોગી નરનું સમગ્ર નિરીક્ષણુ કરવામાં બેધ્યાન બની ઓવારા ઉપરથી લપસી જવાય, માટે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જ તેમને નિરખી સતોષ માનીશું.

“ રેવન્યુ ખાતું જ એવું છે કે ભલભલે સરસ્વતી દેવીને ઉપાસક તેની આરાધના અને સેવામાં શિશિલ યર્ષ જાય; એટલી બધી તે નોકરી બ્યવસાયી, શ્રમભરી અને બ્યવસ્તા કરનારી છે. ” મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડ પશુ અત્યંત શ્રમ અને ઉદ્યોગની અપેક્ષા રાખે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાંથી પશુ નર્મદાશંકરભાઈ, વખત મોરી, અધ્યયનપરાયણુ રહી સાહિત્ય સેવા કરે છે, તે ગૌરવભરી ખીના છે.

મહેસૂલી અમલદાર તરીકે ચામડાંની મુલાકાતો લેવી, અજ્ઞાન લોકો સાથે પ્રસંગ પાડવા, તેમની યોગ્ય અયોગ્ય દરિયાદો સાંભળવી, ને રેવન્યુ ખાતામાં અનુભવાતા પ્રપંચો, ગડમથલો ને ચિંતાઓને મહાત કરી સ્વાધ્યાયનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રૂપે તે કેટલું કઠિન છે તે તો અનુભવે જ સમજાય.

નર્મદાશંકરભાઈનું ધડતર જરા વિચારીએ તો જણાશે કે મોસાળમાં મામા ને માતામહે તેમને ધર્મ અને સાહિત્યના સંસ્કાર આપ્યા; શ્રીમનૃસિંહાચાર્યની પ્રેરણાએ તે સંસ્કારોને પાંગરાવ્યા ને પ્રો. મણિલાલ દિવેદી, પ્રો. જ્યોતીશનંદાસ કણીઆ ને પ્રો. આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવના પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ સંપર્કે તેમને ફળવંતા કર્યા. રેવન્યુ ખાતાએ તેમને લોકોના સમાગમમાં લાવી વેદિયા પંડિત થતા અટકાવ્યા ને માનવજીવનના પ્રપંચો અને ત્રુટીઓની પર લઇ જઇ તેમની પારલૌકિક દૃષ્ટિને પોષી. કાયદાના યાને તેમની સમાલોચના ને સંશોધનની શક્તિઓને વધુ સક્ષમ ને ચોક્કસ બનાવી, અને રાજ્યતંત્રના અભ્યાસે ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિરોધી દેખાતા પ્રવાહોને સુસંવાદી બનાવવાની તેમને કુતેહબાજી અર્પી.

તેઓ હાઈસ્કૂલમાં બહુતા ત્યારે સુધારાના બહુકાર સમી ગયા હતા. કવિ નર્મદ ઉમ્મેદદ કમી સંરક્ષક બન્યો હતો; તેથી જૂની ધાર્મિકતાના ધામ સરીખા મોસાળમાં નર્મદાશંકરભાઈને ધર્મ, સમાજ ને રાજકારણમાં પણ ખંડક નહિ પણ સંરક્ષક થવાના જ સંસ્કારો મળ્યા. નાગરપણું ને નાગરિકતાથી અંકાયેલા આ સંસ્કારો ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિવિરાગતાએ રંગાયા ને કબૂલ કરવું પડે કે તે અસ્પૃશ્યતાનિવારક બન્યા; પણ કદી યે સચોટ ખંડનાત્મક તો ન જ બન્યા. તેમની ધાર્મિક વૃત્તિઓ ઉમ્મેદદ નહિ, પણ સંવાદને જ

શોધે છે; તેમના રાજકારણના વિચારો ક્રાન્તિકારક ન બનતાં ક્રમિક વિકાસનું શરણ શોધે છે; ને મામાના 'ભારતીયપણે' ને દોષતરામના 'ઈન્દ્રજીતવધ' કાવ્યે પોષેલા સાહિત્યના સંસ્કાર પણ તેવી જ સંરક્ષક નીતિમાં વિહરે છે.

નર્મદાશંકરભાઈને શિસ્ત સાચવનાર અમલદાર તરીકે જ નિરખનાર જનને તેમના સાહિત્ય ને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના વાણીતાણીથી તૈયાર થયેલું સાદું જીવનપટ ન જણાય કારણકે તેને તો ઉપર લાગેલા રંગો જ આંજી દે છે. નોકરી દરમિયાન આમર્ત્ય સાથે સાધેલા સમાગમને લીધે તેમની વિનોદદૃષ્ટિ એક વ્યવહારદક્ષ વ્યક્તિ તરીકે આજે પણ તેમની પાસે 'આમણા, પત્તર ફાડતી, મહેરબાન' જેવા ધરમથુ શબ્દો બોલાવરાવે છે, ને આ સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલી કુનેહે તેમને સરકારવિરોધી લોકસેવકાના પણ મિત્ર બનાવ્યા, એમ તેમની મ્યુનિસિપાલિટીઓની સેવાઓ સાબિત કરે છે.

તેમના અભ્યાસખંડમાં જરા ડોકિયું કરીએ તો વેદની સંહિતા, કોઈ કમિટી કે કમિશનનો રિપોર્ટ, મ્યુનિસિપલ કે લોકલબોર્ડ ઉપરનું કોઈ પુસ્તક, સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનો સંસ્કૃત, ઈંગ્રેજ કે ગુજરાતી ગ્રંથ-આતી વિવિધ સામગ્રી દષ્ટિગોચર થશે. અભ્યાસના જુદા જુદા વિષયો તેમને મૂંઝવતા નથી, પણ ઊત્તરું તેઓ તે બધાને માપવા મથે છે. પોસ્ટના કાગળો રચળ પ્રમાણે વહેંચી નાખવા માટે હોય છે તેમ વિષયો પ્રમાણે જાણે કે મગજનાં ખાનાં ના પાડી દીધાં હોયને! આવા 'પરસ્પરવિરોધી, અમ્નઅદ્ કે નિરપેક્ષ વિષયોનો સમન્વય કુશામ બુદ્ધિ વિના કોણ કરી શકે? આવી બુદ્ધિમતા ને વિદ્વતાના બળે બબ્બે વખત સુરુ ગોડુળજી ઝાલા વેદાન્ત ઇનામ જીતનાર નર્મદાશંકરભાઈ આ જ ઇનામી નિર્બંધના મુંઝવ મ્યુનિસિપલિટી તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૯માં પરીક્ષક તરીકે નિમણા, ઇ. સ. ૧૯૨૮માં સાહિત્ય પરિષદના ધર્મ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાયા, ઇ. સ. ૧૯૨૯માં 'લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ'ના ઉપપ્રમુખ થયા, ને એમ, કોમ (M. Com.) માં લોકલ ફાઇનન્સ ઉપરની 'થીસીઝ' માટેના ઇ. સ. ૧૯૩૨માં એક પરીક્ષક બન્યા.

મુ. નર્મદાશંકરભાઈની વિદ્વતા યજ્ઞયાગ્નિક ને વેદની સંહિતામાં જ પૂરાઈ ન રહેતાં, ઉપનિષદો, દર્શનો, બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મો, તથા શાક્ત ને લોકાયત સંપ્રદાયોના વિવિધ પ્રદેશોમાં વિચરે છે, ને તેથી જ તેમની પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓ તેમના ગર્હન ને વિશાળ અભ્યાસના પરિપાક સમી છે. તેમનો અભ્યાસ તત્ત્વરૂપશો, ચિંતન જીંડું, સમાલોચના તુલનાત્મક ને અનુમાનો તર્કયુક્ત છે. આઘ શંકરાચાર્ય, શાક્ત સંપ્રદાય કે બૌદ્ધ ધર્મ સંબંધી ચાલતી આવેલી ઘણીએ અનૈતિહાસિક માન્યતાઓને ઉચ્છેદીને સત્ય હકીકતોને અભ્યાસબળે પ્રકાશમાં આણી છે. તેમનાં મુંઝવ અને અમદાવાદનાં ભાષણો જ્ઞાનમાં લેતાં આ હકીકતનું તથ્ય સમજાશે.

હવે તેમની રસિક વિનોદદૃષ્ટિને મારા અનુભવમાં આવેલા પ્રસંગથી જરા મૂર્ત સ્વરૂપ આપું. ઇ. સ. ૧૯૩૧ના મે માસમાં આચાર્ય આનંદાશંકરભાઈએ મુ. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાના માનમાં આકાશકે દૂવાની પોળમાં પોતાના મકાન ઉપર રાત્રે એક નાનકડા સ્નેહી મિત્રમંડળને આમંત્ર્યું હતું, કે જ્યારે ચંદ્રશંકરભાઈ સ્વરચિત કાવ્યો જાને જ ગાઈ બતાવનાર હતા. યુરુવત્સલ મુ. નર્મદાશંકરભાઈ તો આ પ્રસંગે હોય જ. મુ. ચંદ્રશંકરે

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ સમજવી, તેમણે ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞ-કવિઓને પણ યોગ્ય ન્યાય આપી, ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ તરફ ઔચિત્નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત તેમના 'સર રમણભાઈની મ્યુનિસિપલ સેવાઓ', 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય', 'સંસ્કૃત સાહિત્ય' વગેરે ઉપરનાં છૂટક લાપણોનો નામનિર્દેશ કરી જ સંતોષ માનું છું.

'અખો અને તેના ગ્રંથો' નામના પુસ્તકને તેમણે સંશોધન કરી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના દ્વારા તેમણે અખાના વખતની સામાજિક ને રાજકીય સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી તેના જીવનપ્રસંગો, જીવનકાળ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી આપી ગુર્જર વાચકોને ઉપકૃત કર્યા છે. તેથી જે વિશેષ તો તેમણે 'અખેગીતા'નાં કડવાંનું પૃથક્કરણ કરી તેનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે, ને વેદાન્ત, દર્શનો, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોના તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પાછળ દ્વંદ્વા નોંધ આપી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખાસ ઉમેરો કર્યો છે.

હવે આપણે તેમના ત્રણ કિંમતી ગ્રંથો ઉપર આવીએ. 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ' ને 'ઉત્તરાર્ધ' 'ઉપનિષદ વિચારણા' ને 'શાક્ત સંપ્રદાય'. આ ગ્રંથત્રયી જે તેમણે ના આપી હોત તો તેમની વિદ્વતા બહુ સફળ ને ગૌરવંતી ન બનત. આ ઉપયોગી ગ્રંથોની સવિસ્તર સમાલોચના આવા લઘુ લેખમાં શક્ય નહિ હોવાથી તેમનું સ્વરૂપ વિવેચન કરીને જ વિશીશ.

સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । એ આદેશને અનુસરીને તેઓ 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' લખવા પ્રેરાયા. પુરોગામી તત્ત્વજ્ઞ લેખકોનું ઋણ સ્વીકારી તેમણે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રસ્તાવનામાં જ સ્પષ્ટ કર્યું છે. હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ તેમની તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક ને સંશોધક દૃષ્ટિને સાંકળ નહિ, પણ અનેક નાની મોટી નદીઓના પ્રવાહોથી મિશ્રિત થઈ સમૃદ્ધ બનતા ગંગાપ્રવાહ સરખો જણાયો, ને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ હુમ્-અહુમ રીતે વહેતી સરસ્વતીના જેવો ભારત્યો. 'ગુજરાત કોલેજ'ના પ્રો. ધ્રુવના આદેશથી તેમણે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનાં સ્વરૂપ નિરખેલાં. બંનેના તુલનાત્મક અભ્યાસ પછી તેઓ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને આત્માની મુક્તિ ને શાંતિ આપનાર માને છે. ન્યારે પુરોપાધ્ય તત્ત્વજ્ઞાન તેમને બૌદ્ધિક સંતોષ આપનારું જ લાગે છે. તેમના આ વિશદ મંતવ્યને ધણા તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાનોને અવસ્ય ટેકા મળે.

તેથી જે વિશેષ, જે તેમની તત્ત્વજ્ઞાન વિષેની રસિક ને સુંદર દૃષ્ટિનો વાચકને પરિચય કરવો હોય તો તેમનું પોતાનું જ નીચેનું વાક્ય બસ યશો:—

“તત્ત્વજ્ઞાનની ભિન્ન પ્રસ્થાન શ્રેણીઓ તે ગંગા, યમુના ને સરસ્વતી વડે ઉત્પન્ન થયેલી ત્રિવેણી જેવી છે. જેવી રીતે સુંદર સ્ત્રીની વેણી વળથી ગુંથાય છે, ત્યારે તેના મસ્તકને શોભા આપે છે, અને છુટાં લટીઆં સૌંદર્યને લગ્નવે છે, તેમ બ્રાહ્મણોના, બૌદ્ધોના અને જૈનોના વિચારોનો જેઓ સમન્વય કરી જાણતા નથી, તેને મારી અદ્ય મતિ તત્ત્વજ્ઞ કહી શકતી નથી, પરંતુ ધર્મોધ કહે છે.”

ધર્મોધતાથી ભિન્ન આવી ધાર્મિકતા ખીલવી તે વિશાળ ને સત્યશોધક દૃષ્ટિ જ સાધી શકે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તેઓ ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનનાં કે ગુજરાત તત્ત્વજ્ઞ કવિઓનાં મૂલ્ય આંકવાનું પણ વિસર્વા નથી, એ હકીકત આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને ગૌરવ આપે તેવી છે; કારણકે ગુજરાતી સાહિત્યનો આ દૃષ્ટિએ વિગતવાર ઇતિહાસ

નહિ જેવો જ છે સાદી ને ઓક્સાઈવાળી સૈવીચડે લેખકનો શ્રમ કઠિન વિષયને સહેલો મનાવવામાં, ને પારિભાષિક ગહન શબ્દોને સરળ રીતે સમજાવવામાં સફળ નીવડ્યો છે તેમાં તેમણે જ્ઞાન કર્મ ને ભક્તિનો સમન્વય કર્યો છે, અને જુદા જુદા મતોને તથા દર્શનોને સમજાવ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ ભાગ્યેય ને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય બતાવી આપ્યું છે આત્મા આપેના મદર્ભ અથોની વાદી (Bibliography) તેમના વિશાળ વાચન ને ગહન વિદ્વાતાની સાખ પૂરે છે

‘ ઉપનિષદ વિચારણા ’ ગુજરાતી પ્રગ્નમાં ઉપનિષદોના અભ્યાસની વિશેષ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય એવા હેતુથી લખાયેલો ગ્રંથ છે જગતભરના સાહિત્યમાં ભારત-ધર્મના જે ઉપનિષદ સાહિત્યે અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે તેમાં પ્રાચીન ને અર્ચાચીન પદ્ધતિએ જાણવા યોગ્ય હોય તે એકત્ર કરી વાચક સમક્ષ રજુ કરવાની લેખકની નેમ છે મૌલિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેમણે ઉપનિષદોનો ઐતિહાસિક રીતે વેદ, દર્શનાદિ સાથેનો સંબંધ સમજાવી, તે વખતની સામાજિક સ્થિતિનો પણ ચિતાર આપ્યો છે વળી યુરોપ અમેરિકામાં ઉપનિષદ, સાહિત્યની અસર વર્ણવી ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાન અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની તુલના કરી છે વિશેષમાં, આ સાહિત્યના પ્રધાન પ્રતિકો મુખ્ય રહસ્યમય સિદ્ધાંતો તથા ઝાળનિર્ણય જેવા પ્રશ્નોને પણ છેડી પુસ્તકને વધુ કિંમતી બનાવ્યું છે

શાક્ત સંપ્રદાયના મસ્કાર તત્ત્વજ્ઞાનની જેમ માતામહ પાસેથી જ તેમને મળ્યા હતા ને તે વર્ષો પછી વિકાસ પામી ‘ શાક્ત સંપ્રદાય ’ નામે પુસ્તકમાં પરિણમ્યા ઔદ્ધર્મનો ને તંત્રશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યા પછી આ પુસ્તક લખવાની પણ તેમને ઈચ્છા થઈ વેદાન્ત ને શાક્ત સંપ્રદાય અનેની દષ્ટિ મતાધ હોઈ જૂનભરેલી છે, તેમને બનેલો સમન્વય કરતા નહિ આવડવાથી આપણા ધર્મનું સર્વાંગ્યુર સ્વરૂપ સમજવામાં તે તે પક્ષવાળાઓ નિષ્કુળ નિવડ્યા છે આ ઉભયની મતાધતાને વળોડી કર્તાએ શાક્ત સંપ્રદાયના છૂટકે છૂટકે પેરાયલા કણોને, સહિતામાથી, બ્રાહ્મણોમાથી, આરણ્યકો, ઉપનિષદો ને વ્યાકરણાદિ વેદાંગોમાથી ચૂરો, આગ્રો, તત્રો, નિબંધો ને પુગણોમાથી તથા જૈન ને બૌદ્ધ ધર્મોમાથી વીણી વીણી એકઠા કર્યા છે, તથા શાક્ત પૂજનના પ્રકારો, યંત્રો આદિ સમજાવ્યા છે પણ કેવળ સરકૃત સાહિત્યની સીમાઓમાં જ પૂરાર્થ ના રહેતા લેખકે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા શાક્ત સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ને સ્ત્રી જાતિનું ગૌરવ વધારવામાં ગુજરાતના મુખ્ય શાક્ત કવિઓએ આપેલો ફાળો પણ તારી જતાઓ છે આરી તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક દષ્ટિ વિશાળ ને વિવિધ અભ્યાસ તથા સૂક્ષ્મ સંશોધન દષ્ટિ થુ નથી આપતી ? ગુજરાતી સાહિત્યના આવા અક્ષુણ્ણ જેના થઈ ગેહના પ્રદેશમાં આ પુસ્તકે પગદડાનો પ્રશંસાપાત્ર માર્ગ પાડ્યો છે

આના કિંમતી ગ્રંથો આપી મુ નર્મદાશકરભાઈએ પોતાની વિદ્વાતાને ફળવતી કરી છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ ને ગૌરવવતું કર્યું છે આ ગ્રંથત્રયી પરપ્રાન્તોમાં ને પરદેશોમાં પણ પ્રશંસા પામે તેવી વિદ્વાતાથી સ્પષ્ટ રીતે અકાલથી છે

આમ દી મ નર્મદાશકરભાઈ ને રાજ્યતત્રની અટપની જનમૂનામાણીએ ફસાવીને સાહિત્યપરાક્રમ નથી બનાવ્યા, તે માટે મારા તેમને હાર્દિક અભિનંદન છે પણ આટલાટલા ગુણદર્શન પછી પ્રવૃત્તિમાં થે નિવૃત્તિ શોધતા આ પડિતની વિદ્વાતા વિષે પ્રતિકૂળ પણ સત્ય બોલ કલા વિના હું વિરમી જાઉં તો મારુ કાર્ય અપૂર્ણ જ રહે

અખાના પુસ્તકોનું સંશોધન કરવામાં લેખકે જેવી વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખી, તેવી જ ને સંપૂર્ણ નોંધ આપી હોત તો અખાની વાણીને સામાન્ય જનસમૂહ વધુ સમજી શકત. નોંધમાં કેટલાક શબ્દો ઉપર ખૂબ સમજૂતી આપી છે, ત્યારે કેટલાક કઠિન શબ્દો તેમાં સ્થાન જ પામ્યા નથી. આ કારણે નથી પ્રમાણનું આચિત્ત સચવાયું, કે નથી અખાને સંપૂર્ણ ન્યાય મળ્યો. જોકે અખાની વાણી-ને તેમાં જે તેની 'અખેગીતા' કઠિન ને દુર્ગમ છે; પણ અખાની કૃતિઓ આવા ઉત્તમ વિદ્વાનના હાથે પડે પડે સરળ બને એ આશા શું વધારે પડતી છે ? કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જ્યારે તેઓ પોતાના જ્ઞાનબળે આપી શકે તેમ હોય ત્યારે પણ વ્યુત્પત્તિ તે અન્ય આધ્યાત્મશાસ્ત્રોવિદોનો જ હજારો છે એમ ત્રિવેક દાખવી વ્યુત્પત્તિ કે અર્થ આપવાની ફરજમાંથી મુક્ત બનવાનો અગોચ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાયે સ્થળે ભ્રષ્ટ પાઠ દાખવેલ યથા છે, કેવલિત્ અર્થહીન પાઠને પણ ટકાવી રાખ્યા છે. કેટલીક પાઠ-ભૂલો તો સામાન્ય સંશોધક પણ ન કરે તેવી છે, તો પછી મુ. નર્મદાચંકરભાઈ જેવા વિદ્વાનના હાથે સંશોધિત થયેલી આવૃત્તિમાં આપણને તે કેમ ન ખૂંચે ? પ્રવૃત્તિમય જીવન ને વખતનો અભાવ આવી ભૂલો માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર હોવા છતાં તે માટે તેમને સંપૂર્ણ દોષમુક્ત તો ન જ કરાવી શકે.

રેવન્યુ ને ન્યાયના અમલદાર તરીકે લોકજીવનના સમાગમમાં આવ્યા છતાં તેમની હલકે આમર્શના જટિલ પ્રશ્નોને સાદિત્ય દ્વારા ભાગ્યે જ હેડ્યા છે. જનસમૂહની મુશ્કેલીઓ ને ત્રુટીઓને તેમણે વિચાર ને આચાર વડે લક્ષમાં લીધી છે, પણ કદી સાદિત્યની અમર વાણીમાં તો નથી જ વણી. બૂબે મરતી પ્રજા ઐદિક જીવનના કૂટે પ્રશ્નોને ઉઠાશે તો જ આખાત્મિક જીવનને સ્પર્શતા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરી શકે. સુખમાં ઉછરેલા આ અમલદારે તેમની બાવળીની વ્યવહારકુશળ દષ્ટિને સાદિત્યમાં જો કદી મૂર્ત રચેપ આપ્યું હોત, તો તેમની સાદિત્ય સેવા વધુ જ્વલંત બનત. પણ તેમના સંસ્કાર ને સંગેશો જોતાં તો તેમણે સ્વીકારેલા સાદિત્ય પ્રદેશો વિના અન્ય શું સંભવી શકે ?

અંતમાં, મુ. નર્મદાચંકરભાઈએ કુટુંબની ને નોકરીની અનેકગણી વિટંબણાઓ વચ્ચે પણ સ્વાખ્યાયથી રહી સાચા દીક્ષથી ગુજરાતી સાદિત્યની કિંમતી સેવા કરી છે. પણ તેમની સંસ્કૃત સાદિત્ય સેવા આગળ આગેણુ લાગે છે. સંસ્કૃત નદિ, પણ ગુર્જર સાદિત્યને જ સુખ્ય ધ્યેય જતારી તેઓ ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞ કરિઓ ને તેમણે ભાષેલા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રમાણબૂત સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખે, ને ગુજરાતના વર્તમાન વિવિધ સંપ્રદાયો ઉપર જનસમાજને ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો રચે એ આશા તેમની વિદ્વત્તા ને ઉત્સાહ જોતાં જરા જે વધારે પડતી નથી. 'અખિલ ભારતવર્ષ' તત્ત્વજ્ઞાન મહાસભા' તો તેમને વિશેષ જ્ઞાન અર્પે ત્યારે ખરું; પણ ગુજરાત તેના આ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રખર વિદ્વાનને વધુ ને વધુ સાદિત્ય સેવાઓ માટે ત્રેરી તેમની વિદ્વતાની સચિરોચ કરર કરે એ અભિલાષા શું અસ્થાને છે ? તીર્તિ^૧ અને આન્વીદિષ્ટી^૨ ઉત્તરના આ વેતા નર્મદાચંકરભાઈને જગતપિતા દીર્ઘાયુ અર્પે, ને તેમની પાસે ઉત્તરાવરચામાં જે ઐદિક ને આખાત્મિક મદદતર સેવાઓ કરાવી તેમનું જીવન ઉગ્ગળે, એ જ અંતિમ પ્રભુ પ્રાર્થના.

શ્રી. રાકરનાથ ગંગારાંકર શાસ્ત્રી

ઝંઝાવાત

“ ભાંગો ભોગળ ! ભાંગો ભોગળ !
જોડો બારી બારણાં !
સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મહેરામણા

આલ ચંદરવો,
ઝભે સંગીત સાગરતાર:
પાનખરનાં ઝોઢણાં !
ઝંઝાનિલે નિજ નૃત્ય માંડયું
પૃથિવિને પગધાર.

વનચમન ગાય હુલામણા !
“ સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મહેરામણા !

મથૂર નાચે મત્ત હૈયે,
આલ પંજે પાથરી:
કપોત ફેરે કુંજ કુંજે,
પાંખમાં પાંખો વણી:

આમલીની ડાળ વિઝે વિઝણાં !
“ સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મહેરામણા !

શિરિષ તરના શુષ્ક ધુધરે,
અનિલ બાને બાંજરી:
સહકાર સુંદરીઓ હસી હસી,
દાંત વેરે મંજરી:

શાલવનનાં પર્ણ ગાય વધામણાં !
“ સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મહેરામણા !

શુદ્ધ, ક્ષીણ, વીદીર્ણ,
છર્ણ નીચે ખરે:—

વિશ્વ સંગીતમાં ઘસુર જે,
સૃષ્ટિનૃત્યે તાલ જેના ના પડે !
નવવિલસ ને નવસૃજનમાં અળખામણા !—
“ સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મ્હેરામણા !

નિસર્ગ નાચી,
સુકલ પર્ણ સરી પડ્યાં:
પૃથ્વી નાચી,
માટીના થર ઉતર્યા:
વ્યોમ નાચ્યું,

હૃદય-રૂમા આંસુડાં થઇ ઓગળ્યાં:
એક માનવ ના બિઠ્યાં, એને મીઠી આત્મપ્રતારણા !
“ સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મ્હેરામણા !

“ ભાંગે ભોગળ, ખોલે બારી બારણા ! ”
સાગર પુકારે સાદ :

સાંકળ સહુ ખખડાવી જાય સમિરણા :
જાડ જાગે, શુદ્ધ ત્યાગે,
પંખી પ્રાણી નાચતાં:
પણ માનવિ ધડ ધડ કરી,
નિજ દ્વાર બારી વાસતાં :

એને રૂઢ ંહાલું: મૃત્યુ-નૃત્ય ગિહામણાં !
“ સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો ! ”
સાદ દે મ્હેરામણા !*

કૃષ્ણકાવ્ય શ્રીધરાણી

ચામુંડરાજ સોલંકી -

મૂળરાજનો પુત્ર અને હિતગણિકારી ચામુંડરાજના મિત્રે “ પરમભટ્ટારક ”
 “ મહારાજધિરાજ ” અને “ પરમેશ્વર ” આદિ આદિ જોવામાં આવે છે.

જયસિંહસરિ પોતાના “ કુમારપાલચરિત ”માં લખે છે કે-“ ચામુંડરા આશિર્વાદથી
 પ્રગલ્ભ બનેલા ચામુંડરાજે મદોન્મત્ત હાથી જેવા સિંધુરાજને મુઢ્ઢમાં માર્યો.^૧ વડનગરમાં
 મળેલી ગુજરાતના રાજા કુમારપાલ સોલંકીની પ્રશસ્તિ જે વિ. સં. ૧૨૦૮ આશ્વિન
 શુકલા ૫ ગુરુવારે લખેલી હતી, તેમાં લખેલું છે કે-“ તે (મૂળરાજ)નો પુત્ર રાજાઓનો
 શિરોમણી ચામુંડરાજ થયો; જેના મસ્ત હાથીઓના મદગન્ધયુક્ત પવનને દરથી જ
 સંધવા માત્રથી, મદ રહિત ચર્ષ ગયેલા સિંધુરાજના હાથીઓ નાસવા લાગ્યા, સિંધુરાજ
 નષ્ટ પામ્યો, અને તેના યશનો ગંધ સરખો પણ ન રહ્યો.”

૧. રાજે ચામુંડરાજોઽય યથામુંડવરોઽપુરઃ ।

સિંધુદમિવોન્મત્તં સિંધુરાજે મૃદેડવધીત ॥

(કુમારપાલચરિત ૧ : ૩૧)

ચામુંડરાજના રાજત્વકાલમાં માલવાનો પરમાર રાજા સિંધુરાજના અતિરિક્ત તે વખતે
 ગુજરાતના નિકટવર્તી દેશોમાં ઉક્ત નામધારી કોઇ પણ રાજા નહોતો. માલવ નરેશોના શિલાલેખો
 તથા પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાંના કોઈ પણ પુસ્તકમાં ઉપરુક્ત ઘટનાનો ઉલ્લેખ સરખો પણ
 જોવામાં નથી આવતો, કારણકે મુખ્ય મુખ્ય પ્રકારના પ્રસંગોને છાડી દઈ, સાધારણ તથા તલ્લી
 બાબતોનો ઉલ્લેખ પ્રાયઃ ન જ કરવામાં આવે. રાજા રણસેનમાં વિજય મેળવતો મેળવતો મધ્યમાં
 જ વીરગતિને પ્રાપ્ત થાય, અગર અસાધારણ રીતે રણસેનમાં પ્રાણત્યાગ કરે તો જ તેના વિશે
 કંઈક વર્ણન કરવામાં આવે. પરંતુ જ્યારે રાજા રાત્રુના હાથે યુદ્ધસેનમાં પ્રશસ્ત થાય અથવા
 રાત્રુનો બહી બને ત્યારે તેના ઇતિહાસ લેખકો તે ઘટનાનો ઉલ્લેખ ન કરે એ સ્વાભાવિક છે.

૨. મૂળમાં પાઠ “ નષ્ટ ” છે, જેનો અર્થ “ નાસી છૂટ્યો ” અથવા “ માર્યો ગયો ” એમ
 બન્ને થાય છે. પરંતુ “ કુમારપાલચરિત ”માં “ અવધોત ” પાઠ છે, જેનો અર્થ “ માર્યો ગયો ”
 એમ થાય છે. એટલે વડનગરમાં મળેલ પ્રશસ્તિનો “ નષ્ટ ” રાખ્દનો અર્થ “ માર્યો ગયો ” એ જ
 લખિત જણાય છે.

૩. સૂનુસ્તસ્ય વમૂવ મૂપતિલક્યામુંડરાજાદ્યો
 યદ્રંષદ્વિપદાનગધપવનગ્રાણેન દૂરાવપિ;
 વિધ્રસ્યનમદગંધમગ્ન કરિમિઃ શ્રોતિંધુરાજસ્તયા
 નષ્ટઃ ક્ષોણિપતિર્યયાસ્ય યદાસાં મૃદ્યોપિ નિર્ણાશિતઃ ।

(એપિગ્રાફિયાર્હિડિકા. ગ્રન્થ. ૧. પૃ. ૨૬૭.)

એ શ્લોકમાં “ સિંધુરાજઃ ક્ષોણિપતિઃ ” પાઠ છે જેનો અર્થ “ રાજા સિંધુરાજ ” અથવા “ સિંધુરાજ
 નામનો રાજા ” થાય છે. અગર સિંધુરાજનું વિરોધણ “ ક્ષોણિપતિ ” ન માનીએ, તો ઉક્ત રાખ્દનો
 અર્થ “ સિંધુ દેશનો રાજા ” અથવા “ સિંધુરાજ નામનો રાજા ” થઈ શકે એમ છે. ડૉ. જૂલરે ઉક્ત
 પ્રશસ્તિનું સંપાદન કરતી વેળાએ ભ્રમપૂર્વક સિંધુરાજનો અર્થ “ સિંધુ (સિંધ દેશનો રાજા એમ કથી,
 અને તેની સાથે “ ક્ષોણિપતિઃ (ભૂપતિ-રાજા) ” નો મેળ ન મળે સહ્યો ભેદ, ટિપ્પણમાં “ ક્ષોણિપતિર્યસ્ય ” ના

હેમચંદ્ર (હેમાચાર્ય) પોતાના “ દ્વાપથ્ય કાવ્ય ” માં લખે છે કે “ ચામુંડરાજ મોટો શુભવાન, નિશ્ચય વૃત્તિવાદી, નિરંતર કીર્તિની ધ્વજા ધરાવનારો, શત્રુ સંહારક, પરોપકારી, અને દાની દત્તો.” તેને ત્રણ પુત્રો હતા—વદનભરાજ, દુર્લભરાજ અને નાગરાજ. વદનભરાજે માળવા પર ચડાઈ કરી હતી; પરંતુ ત્રિમાસ યર્ષ જતાથી તે ત્યાં જ મરણ પામ્યો. વદનભરાજના મૃત્યુને લીધે ચામુંડરાજને અત્યંત શોક અને દુઃખ થયું હતું. અને તે ધર્મોપદેશક ઋષિઓના સમાગમ કરવા લાગ્યો, અને દુર્લભરાજને રાત્નસિંહાસન આપી નર્મદાના તટ પર શુકલતીર્થમાં આત્મધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થયો.^૧

પુત્રશોકને લીધે ચામુંડરાજ રાત્ના હોડી આત્મચિંતનમાં પ્રવૃત્ત થયો, એમ હેમચંદ્રે સખ્યું છે. પરંતુ “ દ્વાપથ્ય કાવ્ય ”ના લીકાકાર અભયનિલકમળિજીએ તેમના વિરુદ્ધ બીજું જ કાંઈ સખ્યું છે. “ ચામુંડરાજ અત્યંત કામી હતો; અને તેથી તેની બહેન ચામિણી^૨ દેવીએ તેને (ચામુંડરાજને) રાત્નસિંહાસનના અધિકારથી પદસ્થુત^૩ કરી તેના પુત્ર

ધ્યાનમાં “ ક્ષોણિપતિર્યસ્ય ” પાક ચૂક્યો. પરંતુ ત્યારે મૂળમાં પ્રત્યક્ષ “ ક્ષોણિપતિર્યસ્ય ” પાક છે, અને તે શુદ્ધ પણ છે, ત્યારે તેને બદલી નાખવાનો મદારાચ બૂલરનો શો ઉદ્દેશ દોષ ? એટલે એ જ નિમિત્ત નજાય છે કે ચામુંડરાજના દાંધે સિંધુરાજ નામનો રાજા જ આવ્યો બધો દત્તો; સિંધુદેશનો રાજા નહિ.

એ ધરના ક્યારે, અને કયા વર્ષમાં થઈ હતી તે તો નિશ્ચિત નથી; વિવાદચરત છે. પરંતુ વિ. સં. ૧૦૬૧ના પદેશ થતી એકઠે કારણકે વિ. સં. ૧૦૫૦માં અમિતભણિએ મુમાયિત રત્ન સંદોહની રચના કરી હતી, અને તે વખતે માલવપતિ મુંજ દત્તો. મુંજ ચાર વર્ષની અંદર જ કમ્યામુના સોલંકી રાજા તૈલવના દાંધે પરાજય થઈ તેનો ફેરી બન્યો હતો; અને ત્યાં જ તેને મારી નાખવામાં પણ આવ્યો હતો. તૈલવનો દેહાન્ત વિ. સં. ૧૦૫૪માં થયો હતો. એટલે મુંજની હત્યા વિ. સં. ૧૦૫૦ અને ૧૦૫૪ના અંધમાં થતી એકઠે. મુંજના પછી તેનો નાનો ભાઈ સિંધુરાજ માલવપતિ બન્યો. ચોટાંક વર્ષો સુધી એણે રાજ્ય કર્યું. ચામુંડરાજનું મૃત્યુ વિ. સં. ૧૦૬૬માં થયું એટલે વિ. સં. ૧૦૫૦ પછી અને વિ. સં. ૧૦૬૬થી ચોટાંક વખત પદેશ સિંધુરાજ ચામુંડરાજના દાંધે મરાધો દોષ એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

૧. દ્વાપથ્ય કાવ્ય, સર્ગ ૭. શ્લોક ૧-૫૮

૨. અમયનિલકમળિ છનેશ્વરચરિતો રિખ્ય દત્તો. એણે વિ. સં. ૧૩૧૨માં હેમચંદ્રના “ દ્વાપથ્ય ”ની લીકા કરી હતી.

૩. ચામિણી દેવીના ધ્યાનમાં, વાવિણી દેવી પણ દરશનિષિત પુરતોમાં એવામાં આવે છે. ચામુંડરાજે શ્રી. પલન (પારાજી, અનદિલવાડ આ ચામિણેશ્વરનું મંદિર બનાવરાવ્યું હતું એમ મેશ્વરજી પોતાની “ પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ ”માં લખે છે, એટલે ચામિણી દેવી નામ જ ઉપયુક્ત નજાય છે.

૪. કૃષ્ણસ પોતાની “ રાઝમાળા ”માં લખે છે કે “ એક દિવસ ચામુંડરાજે કામવદા થઈ પોતાની બહેન ચામિણી દેવીની સાથે બહિષ્કાર કર્યો હતો. અને એ પાપનું પ્રાપ્તિન કરવા સારું વદનભરાજને રાજાગારી આપી, તેને કાઠીની ચાતારો જાદાર નીકળી પડ્યો હતો. પરંતુ કાઠી તળા દિનિદાસણે સંભળ મારાવના પ્રાચીન પુસ્તકમાદા કાઠી પણ પુસ્તકમાં એ પ્રકૃતિ પદનાને વચ્ચે જ કર્યો નથી, એટલે કૃષ્ણસે અમયનિલકમળિના ઉક્ત કથનનો આરાધ દીક દીક ન સમજી શકવાના કીર્મે, અથવા ક્ષમપૂર્વક ઉચ્ચનુચાર લખી માર્યું છે. પ્રાચ: સંસ્કૃત વાંચાવી નાનજી હોરિષર હનિદાસ રોજીનો એવો મેદી અને નિર્વર્ક બૂંદો અધિકાંશમાં કયાં જ કરે છે.

વલ્લભરાજને તે અધિગત આપ્યો એથી વિગત થઈ ચામુડાજ કાસી ગયો પરંતુ માનવ પ્રજાઓથી લૂટાઈ જતા તે પાછો ફર્યો અને પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને માગવાના રાત્રને ૬૩ આપવા મારુ દુકમ કર્યો ?

રત્નમાલાકાં લખે છે કે ચામુડાજનું^૨ દારીર પીળા રંગનું તથા કૃશ હતું તેણે ખાણપીવામા તથા સારી ગમધી શુગરમા અત્યત રુચિ હતી ઉઘાનોમા અનેક પ્રકારના મારા સારા વસ્ત્રો લગાડવા નથા તેમા ઉઘાનો મમથી અનેક પ્રકારની વિવિધ રચનાઓ કરી કૂવાઓ તથા વાવો બનવાની આનિ આદિ તેને અત્યત મનગમતું હતું ચામુડાજનો ૫૪ તેના પિતા કરતાય વધારે હતો મવનોના અતિરિકત તેનો કાષ્ટ પશુ શત્રુ નહોતો તેના મરણ પછી પ્રજાના હૃદયોમા તેના પ્રત્યે સન્માન અને આદરના ભાવોનું સ્થાપી રમરણ પશુ રહ્યું હતું

ચામુડાજને અનદિવવાડમા અદ્રનાથ તથા ચાચિણેશ્વરનું મંદિર બનવા યુ હતું^૩ ચામુડાજને વિ સ ૧૦૫૩થી વિ મ ૧૦૬૬ વર્ષ^૪ પર્યંત અનુમાનત, ૧૪૪ વર્ષ^૫ રાજ્ય કર્યું^૬ x

અનુ—રતિકાન્ત ટીલાપર લાક

૧. દ્વાયામય કાવ્ય સર્ગ ૭ પૃ ૬૧ના મોલકી દીક

૨ રત્નમાવ, રત્ન ૨, પૃષ્ઠ ૩૧

૩ અનેન કીર્તિને ચદ્રતાયદેવ ચાચિણેશ્વરદેવ પ્રાણદેવ વારિતો

(પ્રબન્ધ ચિતામણી પૃ ૪૮)

૪ આચાર્ય મેરજન પોતાના પ્રબન્ધ ચિતામણીમા લખે છે કે ચામુડાજને ૧૩ વર્ષ^૭ ૧ માસ, અને ૨૪ દિવસ સુધી, તથા વલ્લભરાજને ૫ માસ ૨૦ દિવસ સુધી અને હર્લભરાજને ૧૨ વર્ષ^૮ સુધી રાજ્ય કર્યું (પ્રબન્ધ ચિતામણી પૃષ્ઠ ૪૮) પરંતુ આગળ પોતાના બીજા “ વિચારકેલિ ” નામક પુસ્તકમા લખે છે કે—“ મૂળરાજના પછી તેનો પુત્ર વલ્લભરાજને ૧૪ વર્ષ^૯ સુધી અને તેના પછી તેના ભાઈ હર્લભરાજને ૧૨ વર્ષ^{૧૦} સુધી રાજ્ય કર્યું એ વિરોધાત્મક કથનનું કારણ એ તે દોષ, પરંતુ મૂળરાજના પછી તેનો પુત્ર ચામુડાજ ન રાજ થયો હતો એ તો નિર્વિવાદ છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસથી સબધ ધરાવનાર પ્રાચીન પુસ્તકો તથા તાત્ત્વ લેખોથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે *

x મૂળ લેખક ખ. ગોરીરાકર હીરાચદ્દલ ઝોઝા (“ માતુરી ” માથી)

* ગોરીરાકર હીરાચદ્દલ ઝોઝાએ “ વિચારકેલિ ” તથા “ પ્રબન્ધ ચિતામણી ” ના લેખકને એક જ માન્યા છે પરંતુ નામો સરખા હોવાથી તેમનો એ ભ્રમ થયો સ્વાભાવિક હતો, વસ્તુતઃ બે મેરજન હતા જેમા બીજા પ્રથમના લગભગ ૨૦-૨૫ વર્ષ પછી થયા હતા એવું વિદ્વાન નિતવિનયપૂર્વક કથન છે લેખક

પ્રાચીન તત્ત્વ

પ્રાચીન ભારતમાં ગેલ્લેનિક બેટરી હતી કે નહિ ?

અને

ઓક્સિજન વાયુનું નામ શું હતું ?

૧

વિ.

પય તો ગંભીર છે એમાં મંથન નથી, પરંતુ એમ સમજી ન લેવું કે એ મંથનમાં પ્રમાણ બિલકુલ મળી શકે એમ નથી, એ હું માની શકતો નથી. પ્રાચીન ભારતમાં ઇતિહાસ ન હતો એ વાત પણ માનવા જોવી નથી. સાચી વાત તો એ છે કે આધુનિક ભારતમાં અન્વેષણ અને શોધોનો અભાવ છે. આ લેખ વાંચવાથી વાંચકો નેઈ શકશે કે અમારા અન્વેષણમાં ત્રુટી નથી તેટલા માટે એનું યથેષ્ટ ફળ પણ મળ્યું છે.

પ્રાચીન ભારતમાં ગેલ્લેનિક* બેટરી હતી ના નહિ અને ઓક્સિજન વાયુનું નામ શું હતું ? એની મીમાંસા કર્યા પહેલાં કોટક બટ અને પુંડ્રવર્ધન મિશ્રના જીવિત-કાલનો નિર્ણય કરવો ખૂબ જરૂરી છે.

પહેલાં તો એ ચોક્કસપણે નિર્ણય કરવો પડશે કે કોટક બટ કયા રાજ્યના રાજ્ય કાલમાં થયો હતો. એ બાબતમાં કેટલોક મતભેદ પણ છે, કોઈ કહે છે કે એ પુરન્દરસેનનો મંત્રી હતો; કોઈનો મન એવો છે કે તે વિજયપાલનો સભા-પંડિત હતો. હવે એ લેવું પડશે કે પુરન્દરસેન કોણ વ્યક્તિ હતી અને એમનામાંથી કોણ મિથિલામાં, કોણ ઉત્તરમાં અને કોણ કાશ્મીરમાં રાજ્ય કરતું હતું. એમાં કોનો રાજ્યવાસ ઈ. સ. ના પાંચસો વર્ષ પૂર્વે, કોનો નવસો વર્ષ પછી અને કોનો ઈ. સ. ના સમકાલમાં હતો. બોધનાચાર્ય પોતાના રાજ્યવલી નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે: " પરસ્પરં પ્રચિત-પ્રચિતી (પોથીનાં વચલાં બે પાનાં નથી મળતાં) લક્ષત્યસ્તી ! " એ શ્લોકના અર્થ મંથનમાં પુરાતત્ત્વકાવિદ, પંડિતપ્રવર મધુસુદન શાસ્ત્રી મદાસ્ય ગ્રામે અગ્રે સદમન ધર્મ શકના નથી.

કેમકે, નૃપતિ-નિર્પટ મંથમાં ઉદભટ્ટસૂત્રી લખે છે કે: ' નિમ...નન્દ...પરન્ત ...ગ્રમ । ' એની વચમાં જે શબ્દો દત્તા તેમાંના પછા તો કોટકનો ખાઈ ગયા છે, અને જેટલા રહ્યા છે તે બોધનાચાર્યના લેખોનું સમર્થન કરના નથી એ ચોક્કસ વાત છે.

પરંતુ બન્ને લેખોની પ્રામાણિકતાનું આંકન કરનાં પહેલાં બોધનાચાર્ય અને ઉદભટ્ટસૂત્રીના જન્મકાલ પહેલાંની અવસ્થા જાણી આવશ્યક છે.

ચીની પરિવારક નિન્ટુ બોધનાચાર્ય મંથનમાં શું કરે છે તે જોઈએ, પણ બોધની વાત છે કે અમારા શ્લોકના કુમીઝવના કારણે એમણે અમને એ વિષય ઉપર કંઈએ કહ્યું નથી.

અમે એરેબિયન બમથુકારી અન-કરીમ, પોર્ટુગલનાસી માની મળ્લીમ અને ઓક દાર્શનિક મેકડીમમના તમામ પુસ્તકોની શોધો કરી પણ તે પહેલા આ ત્રણેના બમથુ દાલનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઇતિહાસવેત્તાઓનું છે અને પણ એ કગવા માટે તૈયાર છીએ પરંતુ લેખ મોટો યદ્દ જશે તે વિચારથી પ્રથમ પહેલુ એ કહેવું આવશ્યક છે કે ઉક્ત ત્રણે ચાત્રીઓની કોઈ પણ ગ્યનામા 'બોધનાચાર્ય' અથવા ઉદ્દભટ્ટસૂરીનો કઈ પણ ઉત્તેજ નથી નિનકુના અથમા 'હલાઓ-કે' નામની એક વ્યક્તિનો નિર્દેશ છે, તેથી પુગતત્ત્વના આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે આ 'હલાઓ-કે' બોધનાચાર્ય નામનું ચીની ભાષામા અપભ્રંશ નામ છે પરંતુ 'હલાઓ-કે' બોધનાચાર્ય પણ યદ્દ શકે છે અને શમ્ભર દત્ત થવામા પણ કોઈ અટકાવી શકે એમ નથી આ બન્નેમા કયુ નામ યથાર્થ છે તે વિચારવા જોવું છે

પુરન્દરસેન એક હતા કે અનેક, અગર એ નામની કોઈ વ્યક્તિ હતી કે નહિ ? એ બાબતમા પહેલુ તો કોઈપણ પ્રમાણ મળતુ નથી બીજુ ઉક્ત સશયાત્મ પુરન્દરસેન સાથે બીટકે ભટ્ટ અને પુરુવર્ધન મિશ્રનો કંઈપણ સમ્બંધ હતો કે નહિ એ નિર્ણય કરવો એથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે આ કાગળે ઉક્ત કીટકે ભટ્ટ અને પુરુવર્ધન મિશ્ર રચિત મોહાતક અને જ્ઞાનાગ્નન નામના અથમા જે ગૈનભેનિક બેટરી અને ઓકિસગ્ન વાલુ વિષે કંઈપણ ઉત્તેજ આપવામાં ન આવ્યો હોય તો એ વિષે શુ માનવુ એ કહેવુ પણ કઠણ છે માત્ર એટલુ જ કહી શકાય કે ઉક્ત બન્ને પડિતોના સમયમા ગૈનભેનિક બેટરી અને ઓકિમગ્ન વાલુની શોધ યદ્દ ન હતી, પરંતુ તે કયો કાળ હતો એનું જે અતુમાન કરીએ તો મધુસૂદન શાસ્ત્રી મહારાય તેનું ખડન કરશે અને તેઓ જે અતુમાન કરશે તો અમે એ મામત ખડન કરીશુ તેમા જરાયે શકા નથી

એટલા માટે કીટકે ભટ્ટ અને પુરુવર્ધન મિશ્ર સાથે અહીં વિદાય લેવી પડશે એમના મંબધમા ટૂંક આલોચના કરવા બદલ હું વાચકોની ક્ષમા માગુ છુ પરંતુ ત્યારપછી વિવેચના કરી જોવુ પડશે કે અમાગ લેખની પુષ્ટિ માટે પહેલા નં ઉપનંદ, આનંદ, બ્યોમપાલ, હોમપાલ, અનગપાલ વગેરે અદાર ગાજઓનો સમય અને વશાવલી નિર્ણય સમ્બધમા મધુસૂદન શાસ્ત્રીના મતનું ખડન કરી સોમરેવ ચાલૂકે ભટ્ટ, શકર, કૃપાનંદ ઉપમન્યુ વગેરે પડિતોના શ્રવિતકાલનો નિર્ણય કરવો પડશે, ત્યાર પછી અમે એમના રચિત બોધપ્રદીપ આનંદમરિત મુગ્ધ ચૈતન્ય લહરી, વગેરે પચાવન અથોની શુદ્ધિવશેષ આલોચના કરી મતાવીશુ કે એમાના કોઈ પણ અથમા ગૈનભેનિક બેટરી અને ઓકિસગ્ન વાલુના નામની ગથ પણ માનમ પડતી નથી ઉક્ત અથમા પડ્યકબેદ સાપ મારવાનો મત્ર અને ગ્લાખીજ વગેરે મંબધમા લખ્યુ છે એ બામત એક પડિતે પ્રેવો પણ મત વ્યક્ત કર્યો છે કે સ્વપ્નામા પોતાની પૂછડી જોરાથો ભ્રાણુને ભૂમિદાન અને કુડપતનક નામના ચાતુર્મામનું વ્રત પાગતુ આવશ્યક છે, પરંતુ બેટરી અને વાલુ મંબધી કંઈપણ વર્ણન કે વિધાન મળી શકતું નથી અમે કમથ એની સવિસ્તર મમાલોચના કરી ઇતિહાસ વિદ્વાનતા સમ્બધમા ભાગતનું જે કવક છે તે દર કરીશુ,—પ્રાચીન અથોના આધારે સ્પષ્ટ રૂપથી પ્રમાણિત કરીશુ કે પ્રાચીન કાનમા ગૈનભેનિક બેટરી કારતવર્ષમા ન હતી અને મસ્કૃત ભાષામા ઓકિમગ્ન વાલુનું નામ પણ જોવામા આવતું નથી

મધુસૂદન શાસ્ત્રી મારફત ઉક્ત લેખનું ખંડન

અમારા ભારતીય ઇતિહાસસમુદાય હંમ, ગુર્જર સાહિત્ય-કુળના ગુણોન્મત કુળવિહારીલાલે કલમ પકડી છે. બસ, હવે પ્રાચીન ભારત સાવધાન ! કોણ જાણે કયાંય નસ્તર, લાગી જશે ! છોકરાંને જે સારા-નરસાંનું જ્ઞાન હોત તો તે અમૃતના ધડાને લાડી મારવા કેમ તૈયાર થાત ? અથવા બહુદર્શી પ્રાચીન ભારતને સાવધાન કરવું અનાવશ્યક છે. કુળવિહારીલાલના હાથમાં કલમ જોઈ દેવી સરસ્વતી પવિત્ર પરિચ્છેદથી સર્વ અંગ ઢાંકી બેઠી છે. એટલે અમારા બહુક સંભુવાદનને પ્રાચીન ભારતમાં ગૈલેનેનિક બેટરી અને ઓક્સિજનનાં સંસ્કૃત નામ મળી શક્યાં નહિ. ધન્ય છે એમતી સ્વદેશ-હિતેચ્છુતાને !

આપણા દેશમાં ક્યારે ગૈલેનેનિક બેટરી અને ઓક્સિજન વાયુ પ્રકાશિત થયો હતો એ વાતને તમે ભારતવાસીઓ માનશો જ કેમ ? માનતા હો તો તમારી એવી દશા થઈ કેમ ? આજ તમે કલંકિત છો, અપમાનિત છો, અન્ન-વસ્ત્ર-હીન છો, દાસાનુદાસ છો, બીમુક છો અને બીજાના ચરણો આગળ પડ્યા છો. સંસારમાં તમારી એવી અવસ્થા થઈ કેમ ? તમે માટીનાં પૂતળાં બન્યા કેમ ? કદાચ કોઈ એક દિવસ તમે અગર તમારા સાહિત્ય-સંસારના જીવો કદી બેસશે કે અસંખ્ય ભારતના આકાશમાં ઓક્સિજન વાયુ ન હતો જેથી એમાં વિજળી ચમકી શકે ? ભારતનું અશિક્ષિત આકાશ એ પ્રમાણે 'એનલાઇટ્ડ' પણ ન હતું.

ભારતવાસી બાઈઓ ! તમે પ્રકાશના પણ પ્રકાશક છો. હવાની સાથે તમે થોડા ઓક્સિજન વાયુને ખેંચી શકો છો, અને વિજળી તમારા હાથની પૂતળી થઈ આંખ અને મોઢે ચમકી રહી છે. હું મૂર્ખ છું, કુર્સરકારચરત છું, એથી હું વિશ્વાસ રાખું છું કે પ્રાચીન ભારતમાં ગૈલેનેનિક બેટરી હતી અને ઓક્સિજન વાયુનું નામ પણ જૂનું ન હતું. હું કેમ વિશ્વાસ રાખું છું ? પહેલાં નિષ્પાત્રક કુર્મ, કલ્ક અને સ્કંદ પુરાણ વાંચો; ગાય અને ધ્યાનચુતી ભકિત કરો; યવનનું અન્ન ખાવાતી જે ઇચ્છા હોય તો ચૂપચાપ ખાઈ લઈ સમાજમાં તેનો અસ્વીકાર કરો; જેટલી નવી શિક્ષા પામ્યા હો તે બધી બૂઝી જાઓ ત્યારે તમે સમજી શકશો કે હું શા માટે વિશ્વાસ રાખું છું. આજે હું જે કંઈ તમને કહીશ તે તમે મરફતી માની ઉડાવી દેશો. તમારી પાસે મારી આ યુક્તિ ચૂર્ણના પ્રલાપ, સમ લાગશે.

તોપણ એક વાર પૂછું છું કે કીડાઓએ જેટલા ગ્રંથો ખાધા છે અને મુસલમાનોએ જેટલા નષ્ટ કર્યા છે તેનો શું દજી સુખી દિયામ કાઢ્યો છે ? જે અત્યાચારી યવનોએ ભારતની પવિત્ર સ્વાધીનતા નષ્ટ કરી છે તે ભારતની ગૈલેનેનિક બેટરી તરફ મગતા બતાવશે ? એ શું સંભવિત વાત છે ? જે મ્હેન્દ્રેએ હમ્મરો આર્થ સંતાનોનાં માથાં પાપડી અને ચોટલી સહિત ઉડાવી દીધાં હતાં તે અમારી પવિત્ર દેવ બાપામાંથી ઓક્સિજન વાયુનું નામ ઉડાવી દે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આ તો પહેલી યુક્તિ થઈ. બીજી યુક્તિ એ કે જે યવનો મારફત ગૈલેનેનિક બેટરી અને ઓક્સિજન વાયુનું પ્રાચીન નામ લુપ્ત નથી થયું તો તે ગયું ક્યાં ? જે તે નષ્ટ ન થયું હોય તો એમના ચિદ્ધો કયાંયે કેમ માલમ પડતાં હશે ? આજના આજનાં એકાદો અધિષ્ઠિતોનાં નામો છે એમાં ખૂબ શોષ કર્યો છતાં

પણુ ગર્હવન ઋષિનું નામ કેમ નથી મળતું? જે પવિત્ર ભારતમા દધિયિ ઋષિએ વજ્ર બનાવવા માટે ઈન્દ્રને પોતાના હાડકા ઈર્ષ દીધા હતા, બીમસેને ગદાના પ્રહારથી જરામંથને મારી નાખ્યો હતો અને જન્મુ મુનિએ એક જ આચમને ગગને પી જઈ જાધમાથી વહેતી મૂંઝી તથા જે ભારતમા ઋષિનાક્યનું પાર્લન કરવા માટે વિધ્યા પર્વત આજપર્વત શિર મૂકાવી બિભો છે તે ભારતના સાહિત્યમાથી ઓકિસજન વાયુનું નામ સુદ્ધ લુપ્ત થયું છે તે સર્વનાશી યવનના ઉપદ્રવનું કારણુ નથી તો બીજુ શું છે? જો એ કારણુ ન હોય તો બીજુ કારણુ તમે જ બતાવોને?

ત્રીજી યુક્તિ એ કે ઇતિહાસ દ્વારા સર્વથા પ્રમાણિત થઈ ગયું છે કે યવનોએ પ્રાચીન ભારતની યશસ્વી, મૂલ્યવાન કીર્તિઓ નષ્ટ કરી દીધી છે એ વાતનો આજે હવે કોઈ પણ વ્યક્તિ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી આજ તો આપણે નિન્દિત, અપમાનિત, બીત, બયઅસ્ત, પ્રભાવહીન અને પગાધીન થઈ ગયા છીએ એનું એક માત્ર કારણુ ભારતમા યવનોનો અધિકાર છે જ્યારે અમે આટલું બધું નુકસાન સહન કરી રહ્યા છીએ ત્યારે અમારી ગૈલબેનિક બેટરી અને ઓર્ગસજન વાયુનું નામ પણ એ દુષ્ટોએ લોપ કરી નાખ્યું છે એ નુકસાનની સાથે એને પનુ મેજવી દેવાથી રોચ પામવાનું જરાયે કારણુ મળતું નથી

ચોથી યુક્તિ જ્યારે મુસલમાનોએ ભારતને પોતાના કબજામા લીધો હતો અને જરા પણ વિચાર કર્યા સિવાય અનેક પવિત્ર માયાઓના અને મંદિરોના શિખરો તોડી નાખ્યા હતા ત્યારે તેની સાથે યવનોના માથા ઉપર આપણા સારા દોષોને પણ મૂકવામા આવે છે એને માટે બેઈજબતી કે બેઆગરુનો કોઈ પણ વ્યક્તિ દાવો કરી શકે એમ નથી ત્યારે સમ્યતાના કોઈ પણ ઉપકરણુ સમયમા જે કોઈ વ્યક્તિ પ્રાચીન ભારતની દીનતાનો સ્ત્રીકાન્ન કરે છે તે પાખંડી, હુદયહીન, બગડેલા મગજનો અને સ્વદેશદ્રોહી મનાય છે એટલા માટે એ વાતની જરાયે કિમત થઈ શકતી નથી, પંજી ચાહે તેટલા પ્રમાણોનો તે સમ્રાટ કરે કોઈ પણ પાકો સનાતનધર્મી હિંદુ એને કદી પણ સાચું પ્રમાણુ માનશે નહિ.

એવી તો અનેક યુક્તિઓ હુ આપી શકુ એમ છુ પરંતુ હુ હિંદુ છુ, જગતભરમા અમારા જેવી હિદાર અને સંદિબજુ જાતિ બીજી નથી અમે બીજાના ઉપર કદી પણ હસ્તક્ષેપ કરના માગતા નથી એટલા માટે અમારી છેવટની સર્વપ્રધાન યુક્તિ વાસ્ત્યાવૃર્ષ, કલમનાજી અને આખરે દડામાજી છે રૂ

અનુવાદક

મગનલાલ કે મીસ્ત્રી

વડનગરના બે જૂના દસ્તાવેજો

પ્રાચીન સમયમાં ખતપત્રાં, દસ્તાવેજો, શિક્ષાલેખો વગેરે સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવતા હતા. ગુજરાતમાં જ્યારે આવડ અને સોલંકીઓની સત્તા હતી ત્યારે સંસ્કૃત ભાષાનું ખુબ માન હતું અને તેથી દસ્તાવેજો, શિક્ષાલેખો વગેરે રાજ્યવ્યવહારી લખાણોમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાતી હતી. સોલંકીઓ પછી ગુજરાત ઉપર વાઘેલાની સત્તા આવી અને ત્યાર પછી મુસલમાની સત્તા દાખલ થઇ. મુસલમાની રાજ્યકાળ દરમિયાન રાજ્યનો દરેક વ્યવહાર મુખ્યત્વે ફારસીમાં થતો હતો અને દસ્તાવેજો વગેરે પણ ફારસીમાં લખાતા હતા, છતાં પણ લોકો દસ્તાવેજોમાં સંસ્કૃત ભાષા વાપરતા હતા એમ પુરાતત્ત્વ રા. રા. જિનવિજયજીએ પુરાતત્ત્વમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે.^૧ આ સિવાય રા. રા. મણિલાલ ખટ્ટારભાઈ વ્યાસે પણ વિમળ પ્રજ્ઞના ઉપોદ્ધાતમાં બે જૂના દસ્તાવેજો આપેલા છે. વળી જૈનયુગમાં પણ અકબરના સમયનો એક દસ્તાવેજ પ્રસિદ્ધ થયો છે.^૨ આવા બીજા દસ્તાવેજો પાટણમાં કુંભારિયા પાડાના એક ગૃહસ્થ પાસે પણ છે. આ બધા ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે મુસલમાની રાજ્યકાળ દરમિયાન પણ દસ્તાવેજો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતા હતા. આ દસ્તાવેજોમાં વપરાયેલી સંસ્કૃત ભાષા સરલ અને સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી હોય છે અને તેમાં કેટલાક દેશી ભાષાના શબ્દોને સંસ્કૃતનાં રૂપો લગાડી વાપરવામાં આવ્યા છે. પંદરમા અને સોલમ સૈકા બાદ દસ્તાવેજોમાં કેટલોક ફેરફાર થવા લાગ્યો અને સંસ્કૃત ભાષાની સાથે દેવનાગરી લિપિમાં ગુજરાતી ભાષાનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું હતું તે દર્શાવવા માટે તેવા બે દસ્તાવેજો સંવત ૧૭૨૨ અને સં. ૧૭૪૪ ની સાક્ષતા પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આ બે દસ્તાવેજોમાં એક દસ્તાવેજ ખેતરના બદલાખતનો છે અને તેમાં ખેતરો સામસામી અદલઅદલ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે; જ્યારે બીજો દસ્તાવેજ ધરના વેચાણનો છે. આ બન્ને દસ્તાવેજો વડનગરના મારા રનેલી રા. રા. શાન્તિલાલ બીખારામ વ્યાસ તરફથી મળ્યા છે. દસ્તાવેજોનું લખાણ અર્ધું સંસ્કૃત ભાષામાં અને અર્ધું ગુજરાતી ભાષામાં દેવનાગરી લિપિમાં લખવામાં આવ્યું છે. બન્ને દસ્તાવેજો કપડા ઉપર લખેલા છે.

બન્ને દસ્તાવેજો ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયના છે. પહેલો દસ્તાવેજ સંવત. ૧૭૨૨ ઈ. સ. ૧૬૬૩નો છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં પણ દિલ્લીથી સુબાઓ નીમાઈ પ્રાંતોનો વહીવટ સુબાઓ કરતા હતા. આ સમયે ગુજરાતનો સુબો મદદાખતખાન હતો એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે.^૩ પરંતુ દસ્તાવેજોમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહના નામ સિવાય બીજા કોઈ સુબા કે અમલદારોનો નિર્દેશ કર્યો નથી. બીજો દસ્તાવેજ સંવત. ૧૭૪૪ ઈ. સ.

૧ જુઓ પુરાતત્ત્વ. પુ. ૪ અ. ૧.

૨ જૈનયુગ પુ. ૪.

૩ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ. પાન ૧૦૮.

૧૬૮૫ તો છે ઔરગઝેમના સમયમા સુખાઓ વારવાર બદલાતા હતા અને તેથી બીજા હસ્તાવેજના સમયમા ગુજરાતમા સુખતપાન સુખો હતો ઔરગઝેમે ઇ સ ૧૬૫૮થી ૧૭૦૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન થયેલા આ બન્ને હસ્તાવેજોમા “અનક્ષરવલખ્ધ પ્રોદ પ્રતાપ પાતશાહ શ્રી અવરગશાહ અદલી ગાજી માહિ પ્રવર્તમાન રાજ્યે” એમ લખવામા આવ્યું છે ઔરગઝેમના નામની પાછળ “અદલી ગાજી” એવું વિશેષણ લગાડવામા આવ્યું છે ઔરગઝેમને માનાર્યે આનમી, આદીન કહેવામા આવતું હતું સંવત ૧૭૦૨ ઇ સ ૧૬૪૫ માનો આદિનગર બધાઓનો ફારસી અને દેવનાગરી નિખિમાં લખાયેલો સિવાજેખ સિદ્ધપુરની જમીન મસ્જિદમા છે તેમા પણ ઔરગઝેમ સાહેબ આનમી આદિન લખ્યું છે અને તેના આદિન નામ ઉપરથી જ તે બખ્તરનું નામ ‘આદિનગર’ રાખવામા આવ્યું હશે તે સમયમા દિલ્હીમા શાહાજાન રાજ્ય કરતો હતો અને ઔરગઝેમ ગુજરાતનો સુખો નીમાયો હતો આથી જણાય છે કે અદલી ગાજી નામ ઔરગઝેમના આદિનના અપભ્રંશ રૂપે વપરાયું છે પહેલો સવત ૧૭૨૨નો ખેતરનો હસ્તાવેજ અશાડ વદ ૭ ને શુક્રવારના દિવસે વડનગરમા કરવામા આવ્યો છે આ ખેતર ગાગસોન હાનમા કહેવાતી ગામકોન પોળાના વડુઆ તનાવની નજદીખાં આવેલું છે આ ખેતરના માહક (વેચાતું લેનાર) દાયક (વેચાતું આપનાર)ના નામો નીચે પ્રમાણે છે

માહક—વૃદ્ધનગર (વડનગર)ના રહેવાસી મોદ જાતીય નેશી નગેશ્વર ગગારામ

દાયક—વૃદ્ધનગર (વડનગર)ના રહીશ આબ્યતર નાગર જાતિના નેશી રઘુનાથ સુત શ્રીરગજીયે મૈત્રી સંમતી લઈને ગાગસોન પોળે વડુઆ તનાવની નજદીકનું ખેતર બખ્તર બાવ પ્રમાણે સુપુષ્ટ મુલ્યથી શાક પાકડા ઝાડો સાથે પોતાની સ્વેચ્છાથી આપ્યું છે આ પછી ખેતરની ચાર બાજુની સીમા આપી છે

આ પ્રમાણે ચારે બાજુની સીમાવાળું ખેતર ઝાડ બેટ સાથે માહક નેશી નગેશ્વર ગગારામને પુત્રપૌત્ર વશપરવરા સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યા સુધી ભોગવવા આપ્યું છે આ પત્રમા નેશી શ્રીરગજીયે પોતાનું મરું કર્યું છે

ખેતર ૧ નેશી રઘુનાથ ગણેશવાળું વીધા ૮ તથા કવારડો ૧ નેશી શ્રીરગજીયે સાટે લખી લીધું છે તે દ્રવ્ય લઈને નેશી નગેશ્વર ગગારામને ચાર હદવાળું ખેતર ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યા સુધી આપ્યું છે તેનો નીસાર પહેલો હોય તે પ્રમાણે હેડતું તેનું પૂરેપૂરી રીતે પાલન કરવું ત્યાર પછી નીચે મતા અને સાક્ષીઓ છે

બીજો ઘરના વેચાણનો હસ્તાવેજ મવત ૧૬૪૪ના માગશર સુદ ત્રીજ રવિવારે વૃદ્ધનગર (વડનગર) મા કરવામા આવ્યો છે આ ઘર ગાગમેન પોળ (ગાગસોન)ના પરામા ઉત્તરાભિમુખે આવેલું છે તેને મે ઔરડા, પડમાળ, ખડકી આગણુ વગેરે છે તેના માહક અને દાયકના નામ નીચે પ્રમાણે છે

માહક—વૃદ્ધનગર (વડનગર) ના રહીશ કડવા કણુની પટેન રૂપા ગણેશ ભોઈતા, પટેશ કાજવા, અમાલીયા વગેરે પુત્રોની સાથે એકમત થઈને એ ઘર વચાતું લીધું છે

દાયક—વૃદ્ધનગર (વડનગર) ના રહીશ નાગર વાણિયા યાત્રિના શેઠ મહાવજી, શેઠ ભગવાન, શેઠ સુખા-એ ભાઈઓએ મળીને પોતાના પુત્રોની સાથે એકમત થઈને ગાંગસોલ પોળના પરા માંહેલું આ ઘર બજાર ભાવ પ્રમાણે સુપુષ્ટ મૂલ્યથી આ દસ્તાવેજથી વાસમાં રહેનારા સમસ્ત લોકની સમક્ષ પછીતથી માંડીને બે ઝોરડા, પડસાળ, ખડકી, આંગણા સાથે રૂ. ૧૭૦) એકે એક સો સીતેર રોકડા લઈને આપ્યું છે.

ત્યાર પછી તેની ચાર બાબુની સીમા આપેલી છે. આ પ્રમાણે ચાર બાબુની સીમાવાળું ઈંટ લોકડા સાથેનું પાતાળથી આકાશ સુધીનું ગ્રાહકે પોતે, પોતાના પુત્રપૌત્રોએ પૃથ્વી અને ચંદ્ર ચર્ચ રહે ત્યાંસુધી ભોગવવું. આ પત્રમાં દસ્તાવેજ લખી આપનારે પોતે પોતાનું મતું કયું છે. આ ઘરનાં તેવ, નીહાર, કેટડી, કરો, વગેરે પૂર્વ રીતે હોય તે રીતે કરવાં. આ દસ્તાવેજને પૂરેપૂરી રીતે પરિપાલન કરવો. ત્યાર પછી મતાં અને સાક્ષીઓ આપેલી છે.

આ પ્રમાણે અર્ધા સંસ્કૃતમાં અને અર્ધા ગુજરાતીમાં લખાતા તેમ જ દેશભાષાના મિશ્રણવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતા દસ્તાવેજોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપવા આ બન્ને દસ્તાવેજોની અસલ પ્રતની નકલો આ સાથે આપેલી છે; તેથી પણ તેના કંઈકે ખ્યાલ આવી શકશે. આવા દસ્તાવેજો જે તે સમયની દેશબ્યવસ્થા અને સામાજિક વ્યવસ્થા બજાવા માટે અગત્યના છે અને તેના ઉપરથી સામાજિક, રાજકીય વગેરે અનેક હકીકતો મેળવી શકાય છે. ઔરંગઝેબને આદિલ વિશેષણ લગાડવામાં આવતું હતું. ફાલ્ગની ગાંસકોશનું અસલ નામ ગાંગસોલ હતું; કડવા કણુખીઓ કરકુઆ લખાતા; અને સત્તરમા સૈદા સુધી વડનગરને વૃદ્ધનગર કહેવામાં આવતું હતું; એવી કેટલીક હકીકતો તો આ દસ્તાવેજો ઉપરથી મેળવી શકાય છે. પ્રાચીન સમયના આવા વધુ દસ્તાવેજો મળે તો પ્રાચીન ઇતિહાસના ઘડતરમાં જે તે સમયની પરિસ્થિતિઓ માટે વધુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

દસ્તાવેજ નં. ૧

સ્વસ્તિ શ્રી સમસ્ત રાજાવલો સમલંકૃત મહારાજાધિરાજ શ્રી અલક્ષવરલબ્ધ પ્રોઢ પ્રતાપ પાતશાહશ્રી ઔરંગશાહ અદલીગાજી માહિ પ્રવર્તમાનફલ્પ વિજયરાગ્યે સંવત ૧૭૨૨ વર્ષે આપાહ વદિ ૭ શુક્રે અવેહ શ્રી વૃદ્ધ નગરસ્યાં સંવત્સર માસપક્ષ દીવસ પૂર્વાયાં તિથૌ ક્ષેત્રસ્ય નવનવતિ પત્રમભિલિખ્યતે ॥ ક્ષેત્રસ્ય ગ્રાહકો નામનામતઃ શ્રીવૃદ્ધનગર વાસ્તવ્ય સામાન્ય વટંકીય મોઢ જ્ઞાતિય જોશી જામેધર ગંગારામ મોઢકેત્ય વિચાર્ય વિમૃશ્ય શ્રીમાંગ સોલે પ્રતોઽયો વટુઆ તડાગ સમિપે ક્ષેત્ર ૧ વિપા ૮ કવેદાર ૧ સહિત ફોફલ સાટક ક્ષેત્રે સુપુષ્ટક મૂંચ્યેન નવનવતિ^૧ પત્રાવરેણ સ્વેષ્ટયા ગૃહિતં ॥ અસ્ય ક્ષેત્રસ્ય ફેદારસ્ય

૧ નવનવત્યાચારેણ એટલે ૯૬ ટકા.અર્થાત્ અરેખર લેખપદ્ધતિ. માપકવાડ સીરીઝ.

ફોફલ દાયકો નામનામતઃ ॥ અસ્ય ક્ષેત્રસ્ય સામાન્ય વટંકીય આખ્યંતર નાગર જ્ઞાતિય^૧
 શ્રીઅધ્વર્જૂચરણે સ્વયંધન્નાવટંકે જોશી^૨ રઘુનાથ સુત જોશી શ્રીરંગજીકેત્ય વિચાર્ય વિમૃશ્ય
 ઉત્પન્ન કાર્ય વશાત્ ક્ષેત્ર કેદાર ૧ ગાંગ સોઠે પ્રતીત્યાં વહુઆતડાગ સમિપે ફોફલ સાટક
 ક્રયેણ સુપુટક મૂલ્યેન નવનવતિ પ્રત્રાચારેણ શાકપણીકાહેયેન^૩ રવેચ્છયા પ્રદત્તં ॥ અસ્ય
 ક્ષેત્રસ્ય ઘાટાઃ ॥ દક્ષિણર્યાં શેરડી પગો રાજધરના ક્ષેત્રની ॥ પૂર્વર્યામહં ગિરધરજીનો
 ક્યારડો તથા શેરડી ॥ પશ્ચીમર્યાં ગુંજાનો મારગ ॥ ઉત્તરર્યાં તડાગ વહુ ઉચાઢે એતે
 ચતુરાઘાટાઃ એતત્ ક્ષત્રં ચતુરાઘાટવિશુદ્ધં^૪ શૂક્ષ્માલ્યકુલસહિતં ગ્રાહકેત્ય જોશી જાગેશ્વર
 ગંગારામ કેત્ય પુત્રપૌત્રાદિ વંશપરંપરયા આચંદ્રાર્કશ્ચિત્કાલં યાગદ્વોક્તન્યં^૫ પત્રોરિમન્પત્રદાતાત્ર
 જોશી શ્રીરંગજીકેત્યમતમારોપયતિ ॥ 'ક્ષેત્ર ૧ જોશી રઘુનાથ ગણેશ વાહુ તલાવ વહુઆનુ
 વિધા ૮ તથા ક્યારડો ૧ જોશી શ્રી રંગજીયે સાટે લલ્લુ^૬ છે તે દ્રવ્યે લહને જોશી જાગેશ્વર
 ગંગારામ મોઢને આચંદ્રાર્ક વેચાતુ ચતુરાઘાટે હદમાજુદા સુધુ વેચાતુ આપ્યુ સહિ ॥ ૯
 ક્ષેત્રનો પૂર્વ રીત્યે નિસારવાટ હોયે ત્યમ હોડી જાયે અસ્ય વિધેઃ પરીપાલનીયં

અત્ર મતાનિઃ

શ્રીરંગજી રઘુનાથ મતં

ઉપર લલ્લુ તે સહિ

અત્ર સાક્ષિણઃ

ગણેશ જોડતા

રણછોડજી ગદાધર સાપ

મનોહરદાસ ગોપીનાથ સાપ

અચલજી હરજી સાપ

આ સિવાય ખીલ કેટલીક સાક્ષીઓ છે પણ દસ્તાવેજને હવા લાગનાથી તેના અશ્વરો
 જોડી ગયા છે તેથી ૨૫૪ વાંચી શકાતું નથી.

દસ્તાવેજ નં. ૨

સ્વસ્તિ શ્રી સમસ્ત રાજાવલી સમલંચિત મહારાજાધિરાજ શ્રીઅલક્ષ્મીચર લઘ્વ પ્રૌઢ પ્રતાપ
 પાતશાહ શ્રી અવરંગશાહા અદલીગાજી માહે પ્રવર્તમાન રાજ્યે સંવત ૧૭૪૪ વર્ષે માર્ગ-
 શીર્ષ સુદો ૩ તૃતીયા સ્વૌ અયેહ શ્રી વૃદ્ધનગરે^૧ સંવત્સર માસ પક્ષ દિવસ પૂર્વાષાંતિથી
 ગૃહસ્થ નવનવતિ પત્રમાનિલિસ્યતે ॥ યથા ગ્રાહકો નામ નામતઃ શ્રીવૃદ્ધ નગરે વાસ્તવ્યં

૧ શાકપણિકાન્યાયેન બનરમાં શાક બે તે રીતે એટલે વહેવારની રીતે લેવાપદ્ધતિ.
 શાખકવાડ સીરીઝ.

સામાન્ય વટંકીય શ્રીફલદુ આફલચી જ્ઞાતીય પટલ રૂપાગણેશ જોડતા ૫૦ કાજીયા શંઘા-
 યીયા મુત વિચાર્યે એકચિત્તસંમૂય શ્રી ગાંગસોલ પોલના પરા મહેલું વર્તમાનું ગૃહં શ્રેષ્ઠ
 મહાવજી ભગવાન મુખા વલું ધર્તમાન ગૃહં ॥ સાટકં ક્રયેગ મુપુષ્ટક મૂચ્યેન વાગુડાંત પત્રા
 વારેણ શ્રીસમૂહ લોક સમક્ષં ॥ ૫ ઘર ૫ નાની પછીતથી માંડીને પોલી નેડ મુખાં તથા
 વળા મુખાં ઓરડા ૨ પડસાઢ આંગણું પોલી મુખાં તેહના ડઘડા રૂપૈયા ૧૭૦) શંકે
 એકસો સીતેર રોક આપીને ૫ ઘર ચતુરાષાઢે નવનવતિ પત્રા વારેણ શ્રી સમૂહલોકસમક્ષં
 ગૃહાંતે ॥ તથા દાયકો નામ નામતઃ ॥ શ્રી વૃદ્ધનગર વાસ્તવ્ય સામાન્ય વટંકીય શ્રીવદે
 સાદાજળે નાગર વળિક જ્ઞાતિય શ્રેષ્ઠ મહાવજી શ્રેષ્ઠ ભગવાન શ્રેષ્ઠ મુખા સન્ધાત્ સપુત્ર
 પંતપાં વિચાર્યે એકચિત્તસંમૂય શ્રીગાંગસોલ પોલના પરા મૂચ્યે વર્તમાનું ગૃહં સ્વર્કીય સાટક
 ક્રયેગ મુપુષ્ટક મૂચ્યેન વાગુડાંત પત્રાવારેણ શ્રી સમૂહલોકસમક્ષં ॥ ૫ ઘરનું વણું કુંકનું
 જહડું ॥ ઓરાની પછીતથી માંડીને પોલી નેડ મુખાં તેહના ડઘડા રૂપૈયા ૧૭૦) શંકે
 એકસો સીતેર રોક લડને શ્રી સમૂહલોકસમક્ષં ગૃહં દત્તં ॥

અર્યા: ચતુરાષાઢા: ॥ પૂર્વર્યાં પટેલ મસોત ટાકરનું પર મધ્ય કોટડી સાપ્ય છે ॥
 દક્ષિણર્યાં રાજમાર્ગ: મધ્યે ઓરાની પછીતે નેવ પટે છે ॥ પશ્ચીમાર્યાં શ્રેષ્ઠ મૂતાકત્ત્વ ગૃહં
 કોટડી સાપ્ય છે ॥ ઉત્તરર્યાં રાજમાર્ગ: તથા ગૃહરય સંચરણમાર્ગ: ॥ એતે ચતુરાષાઢ-
 વિશુદ્ધ સ્વસ્તિમાર્પયત નવનિધાનસહિતં દૃષ્ટકાષ્ટસંયુક્તં આપાતાલાંચરયુતં પ્રાહ્લેન
 સપુત્રેણ પુત્રપૌત્રાદીર્ધશપરંપરયા આચંદ્રાકર્ષિતકાલં યાવદ્ગોવતઃ ॥ પત્રેડરિમન્ પત્ર
 દાતાત્ સ્વહસ્તેન મતમારોપયંતિ ॥ ૫ ઘર ગાંગસોલના પરા મહેલું હુતું તે પોતાની મુશી
 આં રાજી થેને રૂપૈયા એકસોસોતેર રોક લડને પટલ રૂપા અંબાચીયા સપુત્રને શ્રેષ્ઠ લાલજી
 શ્રેષ્ઠ ભગવાન શ્રેષ્ઠ મુપેસ પુત્રે વે કરીને વેચાતું આપ્યું સહિ ॥ ૫ ઘરનાં નેવ નીહાર કરો
 કોટડો પાઠ સદા પૂર્વ રાંચે હોયે યમ કરે સહિ ॥ અસ્ય વિધે: પરિપાલનિયં

અત્ર મતાનિ

અત્ર સાક્ષિણ:

અદીશી રસ્તાવેજ દારી ગણેશે હે તથા તેનાં મતાં તથા સાક્ષીઓ આપી

લોક ચર્ચા

નાશિક ત્ર્યંબકની યાત્રા

૧૯૮૯નું વર્ષ સિંહસ્થનું હતું. એ વર્ષમાં નાશિક ત્ર્યંબકની યાત્રા કરવી અને ખાસ કરીને ગોદાવરીમાં સ્નાન કરીને પોતાનાં પાપ ધોવાં એ કેટલાએ શ્રદ્ધાળુ યાત્રિકોની મનકામના હશે. આ વખતે સિંહસ્થ ત્રિષ્વંડી હતું. પંચાંગની લાપામાં કહીએ તો ગુરુ વક્રી થયો હતો. એટલે થોડા મહિના સિંહ રાશીમાં આવ્યો, પછી દૂર ગયો અને વળી પાછો તે રાશીમાં આવ્યો, એવું કંઇ હતું. શરૂઆતના ભાગ વખતે હું અહીં નહોતી, પણ સિંહસ્થનો છેલ્લો ભાગ હું જોવા પામી હતી.

સવારના પહોરથી તે રાત સુધી નાશિકથી ત્ર્યંબક મોટર બસની ધમાલ ચાલુ જ હોય. કેટલાક વધારે શ્રદ્ધાળુ યાત્રીઓ પગે ચાલીને પણ જતા. દિવસના ગમે તે વખતે એવા યાત્રીઓનાં ટોળાં રસ્તા પર નજરે પડતાં હતાં. ટોળાંમાંથી એકાદ જણના હાથમાં લાગેલાં વાવટો ફરકતો હોય તે ઉપરથી જાણવાનું કે આ યાત્રાળુનું ટોળું છે. આખા હિંદના દરેકે દરેક પ્રાંતના લોકો યાત્રા માટે આવતા હતા. કાળી ચળકતી ચામડીવાળા, માથે ધારી અને અંબોડાવાળા મદ્રાસીથી માંડીને તે માથે ચીકનના ભરતકામની લેયા ટોપી અને હાથમાં મોટા ડંડુકાવાલા લેયાજી સહકુટુંબ નજરે પડતા હતા. ઊડીને આંખે વળગે એવા રંગની ચુંદડીથી ધુમટો તાણીને ચાલતી ધમ્મર ધાધરાવાળી મારવાડીજી, તેમ જ રંગરંગીત પાથડી જરા વાંકી લગાવીને દેશી જોડા પહેરીને ચમચમ કરતા ચાલતા મારવાડીઓ, લાલ કિનારવાળી સાડી સાથે સેંધામાં સિંદૂરથી પોતાનું સૌભાગ્ય સૂચવતી નાલુકડી બંગાલજી અને ખુલ્લે માથે ખજે સફેદ ચદર ઓઢીને, પોતાના સ્ત્રી વર્ગથી અગાડી ચાલતા બંગાળીઓ; સાદાં ધોળાં ડામલ વાળી ગુજરાતજી અને ધોળી ટોપી અને ખાદીની કફનીવાળા ગુજરાતીઓ, એ સર્વે જુદાં જુદાં ટોળાં વળીને જતા. દક્ષીણી પુરુષો અને સ્ત્રીઓનો તો સુમાર જ નહોતો.

x

x

x

એક દિવસ અમે પણ ત્ર્યંબક ગયાં. નાશિકથી ત્ર્યંબક ૧૮ માઇલ દૂર છે. આખો પ્રદેશ ડુંગરાવાળો છે. ત્ર્યંબક ગામ તળેડીમાં આવેલું છે. તેની પાસેના બે ડુંગરામાંના એકનું નામ અહ્મદગિરિ અને બીજાનું નામ ગંગાદાર છે.

પહેલું ગંગાદાર જવાનું રાખ્યું. ત્યાં ચઢ્યા માટે લગભગ ૭૦૦ પગથિયાં છે. દક્ષિણમાં ધણુંખરું ધર્માદાનું કે સખાવતનું કે દાનનું કામ લુઓ તો ગુજરાતીઓ કે કવચિત મારવાડીઓએ જ કરેલું હોય છે. તેના એક પુરાવા રૂપે આ પગથિયાં છે. એ બંધાવનારનું નામ તો યાદ નથી પણ ગુજરાતી જેવું જ હતું.

અહીં ઉપર પગથિયાં ચડ્યાં એટલામાં એક ચોતરો આવ્યો. તેના ઉપર એક સન્નાસી બેઠેલા હતા. ચરમાં પહેરેલાં અને ઘડિંવણીં હતા. મોડા ઉપરથી લાગતું હતું કે

રખડેલ ખાત્રા કરતાં લિપી પંક્તિના દરો. અમારી માથે અંબકના જ એક વતની હતા, તેમણે કહ્યું કે આ સન્યાસી પૂર્વાશ્રમમાં એક ડોબ્બી કલેટરના પુત્ર હતા.

સન્યાસીએ અમને કહ્યું કે યાત્રાગુઓની સગવડ માટે એક દૂધો ખોદાવવો છે; તેનું ફંડ હું ભેરું કરું છું; યાત્રાગુઓનું કલ્યાણ થાય એ જ મારી તો ઈચ્છા છે; તમે બધા સંસારમાં રહીને શું લોકોનું કલ્યાણ કરો છો ? સ્વાર્થમાં રચ્યાપચ્યા રહો છો, વગેરે સાંભું બાપણ કયું. અમારામાંના એક ભાઈ આગલે જ દહાડે નારિક જેડમાંથી છૂટેલા હતા. તેમને આ સાંભળીને સાચી આગ્યું, એટલે કહે કે, “લોકોનું કલ્યાણ કેવી રીતે કરવું ને વિશે જુદા જુદા મત હોઈ શકે. તમે તમારી રીતે કરો છો, અમે અમારી રીતે કરીએ છીએ. તમે અમારાથી લોકોનું રજેલું ખાઈપીને મજા કરો છો અને એ રીતે પરમેશ્વર ગાજી થશે એમ માનો છો, અને અમે જ્વતમહેનતથી રળીને ખાઈએ છીએ અને લોકોને જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાનો પાઠ ધીજવીને, પરમેશ્વરની નક્કિ તો પરમેશ્વરના ઘડેલા મનુષ્યની સેવા કરીએ છીએ.” એટલે સન્યાસી વધારે તપી ગયા, અને કહે કે, “એકલી સેવાને શું કરે ! ઈશ્વરને પામવા માટે તો તપ જોઈએ.” એટલે અમારા સાધીદારે કહ્યું કે, “ભાઈ કાલે જ એક વરસની તપશ્વર્યા પૂરી કરીને આગ્યો છું. તમારી તપશ્વર્યા અને અમારી તપશ્વર્યા જુદી છે.....”

ભરપૂર કરતાં હતાં. એકાએક મારી નજર દરવાજાની દીવાલ પર ગઇ. ત્યાં પાટિયું મારેલું હતું કે ‘સ્પૃશ્ય દિંદુઓ સિવાય કોઈએ દાખલ થવું નહિ.’ આજકાલ નાશિકનાં પણ બધાં મોટાં મંદિરોમાં આવાં પાટિયાં મારી દીધેલાં છે. કાળારામના મંદિરમાં દાખલ થવા માટે અત્યંતે સત્યાગ્રહ કરેલો એ તો જગજહેર છે. તે દિવસથી માંડીને આ નવું વૃત્ત ઊભું થયું છે.

સંસ્થાકાળના ઝાંખા અજવાળામાં, જે વખતે મંદિરનાં ચોધડિયાંને સ્વર ભક્તજનોને ઈશ્વર પાસે ખેલાવતો હતો તે વખતે, ભક્તજનો પ્રત્યે બેદબાર બતાવતી આ જાહેરાત વાંચીને મારા મનને જે આઘાત થયો તે વર્ણવાય તેમ નથી. મારાથી નિશ્વાસ સાથે ખેલાઈ જવાયું કે, “અરે રે હિંદ! ભલેને તારા લાખો બત્રિસ લક્ષણો સ્વતંત્રતાની વેદી પર હોમાય, પણ જ્યાં લગી તારાં દેવસ્થાનોમાં જ ઊંચનીચના બેદ પળાય છે ત્યાં લગી ઈશ્વર કદી તારા પર પ્રસન્ન થનાર નથી !”

x

x

x

અમે મંદિરના ચોક્કમાં ઊભા. એટલામાં અમારા એક ઝોળખીતા બટજી આવ્યા. આખા નાશિકમાં સારામાં સારી જલેખી જનાવનાર એ ગણાય છે. મળ દશિયુ હૈદરાબાદના વતની છે પણ આજ ત્રણ પેઢીઓ થયાં નાશિક આવીને રહેલા છે. યાત્રાળુઓ જમણવાર કરાવે તે પર એમની કમાઈ. ‘કેમ આચાર્યજી’ એટલું કહેતામાં તો બટજી ખુશખુશ થઈ ગયા અને વાતે વળગ્યા. મેં પૂછ્યું કે, “કેમ બટજી, તમારું સિંદરથ તો પૂરું થવા આવ્યું. કેટલું કમાયા ?”

એટલે બટજી કહે કે, “બહેન, પૂછશો જ ના. ત્રણ પેઢીથી નાશિકમાં હોયે પણ આવું નથી જોયું. ગવા સિંદરથમાં ત્રણ હજાર કમાયેલો. આ વખતે એવડું સિંદરથ હવે પણ ચારસો નથી થવા.”

મેં કહ્યું કે, “એમ કેમ ?”

તો કહે કે, “જે માણસો ગયે વખતે ૫૦૦ બ્રાહ્મણ જમાડતા તે આ વખતે પચાસ પણ નથી જમાડતા.”

મેં કહ્યું, “તે બ્રાહ્મણો પરથી એટલી શ્રદ્ધા ઝોછી થઈ કે શું !”

તો કહે કે, “ના રે ના, ભોંકા પાત્રે પૈસા જ નથી. છંછા તો ધણુંએ કરવાની હોય, પણ કરે શું !”

મેં મનમાં કહ્યું કે હુનિયાની આર્થિક મદી—economic depression—ની આ એક વધારે સાબિતી !

x

x

x

અમે ચાત કરતાં હતાં એટલામાં મંદિરમાંથી એક સોજેક વર્ષની ગુજરાતી છોકરી અને પીસતાળીમ પચાસ વર્ષનો એક પુરુષ બહાર નીકળ્યાં. એમના ગયા પછી બટજીએ કહ્યું કે, “બાપ દોકરી છે. બાપના મનમાં શું બરાયું છે તે આવી સરસ છોકરીને... .. બાવાને ત્યાં અર્પણ કરવા લઈ જવાનો છે.”

ગુજરાતની એક અણુબાણીતી સંસ્થા

ગુજરાતના ઉત્તર પ્રદેશમાં, અમદાવાદથી પચીસેક માઇલ ઉત્તરે વડોદરા

રાજ્યના એક સમયના નામાંકિત હડી શહેરમાં, આજથી લગભગ તેર વર્ષ પહેલાં આ સંસ્થાનું બી રોપાયું. કોણ બંધાયું હતું કે આ નંજવા દેખાતા બીમાં ભવિષ્યની એક આશાભરી સંસ્થા છૂપાયેલી હતી ?

સંસ્થાના જન્મનો સંમય લગભગ ૧૯૨૬ના અસહકારનો કાળ હતો. આ એ જ સમય હતો કે જે વખતે આપણે ભર અજ્ઞાન કીધના કેદમાંથી જાગી બેઠાકળા માફક પ્રકાશ મે-

ળવવા આ-
ધો ડિયાં
મારી રવા
દતા. એક
મ હા ન
પુરો રોગ-
મરત દેશ-
ની નાડ
પા ર ખી
હતી. આ
મા તા નો
ઝણઝણાટ
દેશભરમાં

સ્નાન

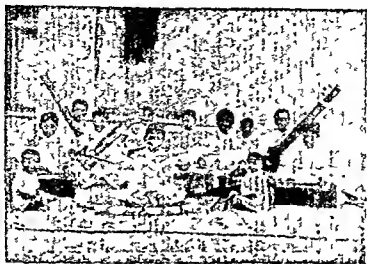
આપીગયો
દનો દેશના
દુવાનોના
લો લી માં
નવા પ્રાણ
મે છાળા
મારી રવા
દના. સર-
મારી કોમે-
ને અને
દાદરકૂતો,
અસહકાર
ખાલી કરી
ના ખી

હતી, અને નવી રાષ્ટ્રીય યાજ્ઞાઓનાં મંડાણ પૂર વેગે ચર્ચ ચંલ્યાં હતાં.

વડોદરા રાજ્યના હડી પ્રાન્તમાં હડવા પાટીદારોની વસતી છે. હડી પ્રાંતની નવસાબ વસતીમાંથી પોણાબેસાખ હડવા પાટીદારો છે. અનેક કારણોને લઈને આ મદેનતુ અને ભોળા પ્રજા ધણી જ અજ્ઞાન અને દંડપૂત દશામાં આવી પડેલી છે. ખોટા ખર્ચો, ખોટા રિવાજો અને ખોટી મોટાઈએ આ પ્રજાને પાવમાલ કરી નાખેલી છે. સંમાજમાં તેનું સ્થાન નીચું રહ્યું છે. હડી શહેરની આસપાસ આવેલાં ગામડાંઓનાં બાળકોને શહેરની જગવણીનો લાભ મળે અને શાળાને અંધારો કાઢે એ હેતુ યાજ્ઞ એ દેવળી ગાંધિના ૧૬ અને પુરાન વર્ગે બેશ મળી હડી શહેરમાં હડવા પાટીદારનાં બાળકો મારે અને ૧૯૧૯માં એક ઇન્સ્ટિટ્યુટ ખોલ્યું.

દેવળ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં આજોને સતોય ન થયો એટલે બાળકો વર્ગે અંગ્રેજ તજુ પારખતું વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. વિદ્યાલયને અમાનનાર ગાંધિના પ્રાણુવાન પુરો નેપાદ જ

હતા. અસહકાર, સ્વાતંત્ર્ય અને જલિહાનના પ્રાણુથી ળરેલા યુવનોને યોગ્ય કાર્યક્ષેત્ર મળી ગયું વિદ્યાલયનું કાય નવીન કેળવણીની દષ્ટિથી માલવ માંડયું. સંસ્થાનું શરીર ને કે જૂના જન- મા ના નું હવે પછુ તેના આં તરિક પ્રાણુ નવા જન- મા ના ના હતા પ્રાણુ ને જળ વાન હોય તો તે જ છેવટે વિ- જ્યી નિ- વડે છે ને !

સંગીત

અને પ્રાણુ જ શરીરને ધડી તેને પો તા નું મ ન પસંદ રૂપ આપે છે એથી શા તિ ના પદો, જૂની દ ણિ ના ઝેનુએટા અને જૂની કેળવણીના દિમાપતિ-

એએ નહિ ધારેલી, નહિ કરેલી એવી સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે દષ્ટિમયોદામાં આવવા માંડયું. સાતિને સાનપ્રકારાતી મસાલ ધરનાર આ પ્રથમ જ સંસ્થા હોવાથી શરૂઆતમાં સાતિભાર્ષિએ તરફથી સારી સારી મદદો મળવા લાગી. એ પ્રમાણે સંસ્થાનું સ્થુલ સ્વરૂપ બધાનું આદ્યું અને ચારેક વર્ષમાં તેણે પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન મેળયું.

હવે આંતરિક કામ કરનાર શિક્ષકો અને ચાલકોને પોતાના વિચારોને અનુરૂપ કેળવણી આપવાની અનુકૂળતા મળી વિદ્યાલયનું પ્રથમ નામ ' પાટીદાર વિદ્યાલય ' હતું તે બદલીને ' સર્વ વિદ્યાલય ' રાખવામાં આગ્યું. જાતલયમાં પ્રથમ કડવા પાટીદારોના જ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરવામાં આવતા હતા, તેને બદલે દરેક કામ અને દરેક સ્થળના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાની છટ મૂકી. અને કેળવણીના આધુનિક સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષી વિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ રચાયો.

હાલ આ સંસ્થામાં અંગ્રેજી છ ધોરણના અભ્યાસક્રમની સાથે ઉલોગધધાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. શાળામાં મંગીત, ચિત્રકામ અને વ્યાયામ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. બાળકોને પ્રથમ ચાર વર્ષની અંદર સુચારી, વજાટ, અને શિવણકામમાંથી કાઠ પછુ એક કામ શીખવાડવામાં આવે છે. આ ઉલોગ વર્ગો બે દષ્ટિએ ચલાવવામાં આવે છે-એક હસ્તશાનની અને બીજી ધધો શીખી તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા બાળક શક્તિમાન થાય એ દષ્ટિ

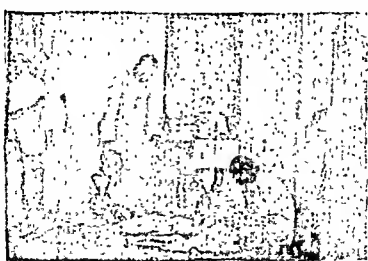
સંસ્થા સમાજના સામાજિક દુર્ગુણો દૂર કરવાના પોતાના ધ્યેયને બૂલી નથી. અચારનવાર ગામડાંઓમાં જઈ બાળકોના સંવાદો અને જાપણો દ્વારા મામજનતાને ખોટા રિવાજો દૂર કરવાના પાક આપ્યા કર્યા છે. બાળકો અને બારમા જેવા રિવાજોની પ્રતિષ્ઠા તોડવામાં સંસ્થાએ સારો ફાળો આપેલો છે.

ખેડૂતોની આબાદીમાં જ દેશની આબાદી છે એ સંસ્થા સારી રીતે સમજે છે. અને તેથી ખેડૂતો કેમ સુખી થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાની તેને આદેશ છે. સંસ્થાએ પાંચેક વર્ષ ઉપર એક 'ગોશાળા' ખોલી છે. સારી જાતની ગાયો લાવી, ગાયોની ઔદાદ સુધારવા સંસ્થા પ્રયત્નો કરી રહી છે. ખેડૂત અને ખેતીને પાપમાલ કરનાર આબલાઓને ખસી કરવાથી પાપ થાય છે એ વહેમને નોડવા સંસ્થાએ ગોશાળા ખોલી પહેલ કરી છે. ખેડૂત ગાયો ન પાળતાં બેંસ રાખે અને જળદો વેચાતા લેવામાં પાપમાલ થઈ જાય એના કરતાં દેશનું બીજું શું દુર્ભાગ્ય હોઈ શકે ! જે ગાયને કાંઈ બચાવી શકે તો તે કેવળ ખેડૂત જ બચાવી શકે છે. પાંજરાપોળા કાંઈ દિવસ ગાયને બચાવી શકવાની નથી. જ્યાં સુધી સગાજ અને ખેડૂતના મનનાંથી ગાય કરતાં બેંસના દૂધ ધીની મદત્તા ઝાછી થઈ નથી અને જ્યાં સુધી ખેડૂત આબલાને ખસી કરવામાં પાપ માની રહ્યો છે ત્યાં સુધી ખેડૂતની આબાદી થતી બહુ બહુ દુર છે. આવા વિચારોને અંતે, ખેડૂતોમાં ગોપ્રચાર કરવાના હેતુથી સંસ્થાએ 'ગોશાળા' ખોલી છે.

સંસ્થાને શરૂ થયે લગભગ બાર વર્ષ પૂરાં થાય છે, તે દરમિયાન સંસ્થા લગભગ લાખેકનું મકાન કરી શકી છે. અને તેણે આજ દિન સુધીની, વાર્ષિક દરથી પંદર હજાર ખર્ચા, પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી છે. સંસ્થાને ખાસ કોઈ ધનિક વર્ગ તરફથી મોટું ફંડ મળેલું નથી. અદ્યતન, જ્ઞાતિના ધનિકોની કેટલેક અંશે સંસ્થા પ્રત્યે મમતા અને સહાનુભૂતિ છે. પણ મુખ્યત્વે કરીને સંસ્થાએ કડી પ્રાન્તના ગામડાઓમાં ઘેર ઘેર ફરી ફરી રૂપિયા રૂપિયા ઉપરાવી પોતાનું ખર્ચ નિભાવ્યું છે, અને હવે પણ તે જ પ્રમાણે દર વર્ષે દસેક હજાર રૂપિયા સંસ્થાને મેળવવાના હોય છે.

મુશ્કેલી જ કાર્યને દિપાવે છે. સંસ્થાને પણ અનેક મુશ્કેલીઓ અને કસોટીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. પછાત જ્ઞાતિ કેળવણીના નવીન પ્રકાશ જોઈ બહોં એ સ્વા-

ભાવિક છે.
ન્યારે સભ્ય
કાર્યની કદર
ન થતાં
ભિક્ષી તેની
વગો વણી
થાય ત્યારે
કામ કર
નારાઓને
કેટલી
ગજાની થ
તી હશે,
તે અનુભ
વે જ સમજ

શિવભૂષણ

શ કા પ.
એ ક તો
અ મા રી
જા તિ ની
પ્ર તિ પડ
ઓ છી.
અમે રહ્યા
હ ડ પૂ ત
પ્રજા. સ-
મા જ માં
અ મા રૂ
સ્થાન ક્યાં
ઉચ્ચ કોમો
અ મા રા

તરફ દાષ્ટ પણ શાની ફેંકે ! એટલે અમારી કેળવણીની સંસ્થા ગમે તેવું શરમ
કામ કરતી હોય, અમે ગમે તેટલા નવી કેળવણીની ધગશવાળા હોઈએ, છતાં આમજ

ડોકિયું તો ન જ કરી શકીએ વળી અમે આચારવિચારે જાડા રહ્યા એટલે અમારા કાર્યનો પ્રચાર કરતા અમને ન આવડે અમારી જીભ કુહાડાની ધાર જેવી મીઠી મધુર ભાષામાં અમને ગુણગાન ગાતા કોણ શીખવે ? આ મધી મુશ્કેલીઓ અને અનઆવડતને લીધે હજુ પણ અમારી સંસ્થા ગુજરાતના એક ખૂણામાં જ ભગઇ રહી છે

ફરેક મસ્થાને પોતાની કડવીમીઠી હોય છે અમારે પણ અનેક ખેચતાણુના પ્રસંગો અનુભવવા પડ્યા છે જૂના શરીરમાં નવા પ્રાણ કુંકતા, કષ્ટક વખતે જૂના શરીરને મળાત્કાર કરવા જેવું લાગ્યું હોય અને કષ્ટક વખતે નવા પ્રાણ જૂના શરીરના પાશમાં ગુળગાઈ પણ ઊડ્યા હોય પરંતુ નદીઓ કષ્ટક વખતે પહોળી અને સાકડી થતી થતી અને કષ્ટક વખતે ઊંડી અને છીછરી બનતી બનતી આખરે સમુદ્ર તરફ જ વહ્યા કરે છે તેમ અમે પણ અમારી આ સંસ્કૃતિ નદીને અનેક સ્થિતિ, કડવામીઠા, વિસ્તૃત અને સાકડા પટામાંથી હેમખેમ તેના ધ્યેય સમુદ્ર તરફ આજ દિન સુધી વહેવાડાવવા શક્તિમાન થયા છીએ તેમાં અમે પ્રભુની ઇચ્છાશક્તિ કામ કરતી જોઈએ છીએ

આવી અમારી અને સમાજની પરિસ્થિતિમાં આ સંસ્થાએ બનવું કર્ત્ત્વ્ય છે. ભલે અમે કેળવણીના નવીન પ્રકાશને ઝીલી તેને કૃતિમાં બરાબર ન ઊતારી શક્યા હોઈએ, પણ અમે એટલું તો જરૂર કહીશું કે આ નવીન પ્રકાશ ઝીવવા અમે પ્રયત્નો કર્યા છે, અને જો કે આ સંસ્થા વિદ્યાર્થીઓને કષ્ટક નિઃશ્વાત્મક નવીન જ્ઞાનપ્રકાશ ન આપી શકી હોય છતાં, અમને એટલો તો સંતોષ રહે છે કે તેણે કેટલાય બાળકોને મોહમયી શિકારધર્મ શીખવતી-વિદ્યામાં રહેલા એરમાંથી અચાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે અને અમારા આ પ્રયત્નના ફળો અત્યારે ભલે ન દેખાય પરંતુ તેના જે બી અમે વેર્યા છે તે અપારે સ્થળ અને સમયની અનુકૂળતા થશે ત્યારે જરૂર વર્ષાઋતુની નવીન વનસ્પતિની માફક, કુદી નીકળશે અને સંસ્થાના શ્રમને ફળાર્થ કરશે એવી અમોને દૃઢ શ્રદ્ધા છે

બાપુભાઈ વિ. ગારી

સત્ સ્વભાવ

(અનુક્રુપ)

રેલાઈ આવતી છોને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાંથી તો ઊઠશે અમીવાદળી

પૂજનલાલ

૧૧મું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

૧૬ તા. ૩૧ ડિસેમ્બર અને જાન્યુ. ૧ તથા ૨ એમ ત્રણ દિવસ લાડીમાં ૧૧મું સાહિત્ય સંમેલન યોજાયું. આજ મુખી આવી બેઠકોને આપણે સાહિત્ય પરિષદ કહેતા. આ વખતે તેને સંમેલન કહ્યું. એ નામકરક જ નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યું તેની નિશાની છે. છતાં તે પહેલું ન ગણતાં ૧૧મું ગણાય છે તે તે સંસ્થાનું સાતત્ય બતાવે છે.

નવાં બંધારણ પછીનું આ પહેલું જ સંમેલન હોવાથી, આ સંમેલનને માથે નવું બંધારણ અમલમાં મૂકી બતાવવાનું કામ હતું. અને તે કામ સંમેલને બરાબર કર્યું ગણાય. આ થવાનો જરા ધણે મોટે ભાગે સંમેલનના પ્રમુખ દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોદનજીએ જાહેર કર્યો છે. સંમેલનનું કામ જેતાં સર્વને જણાશે કે તેમની વચ્ચે ચોખ્ખો થઈ હતી. તેમની સાહિત્યની સેવા તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની વ્યવસ્થા તેમણે કરી છે, તેની ખીણીઓ ખોદી આપી છે, તે અભ્યાસીને જ નહિ પણ ભવિષ્યના ઇતિહાસલેખકને પણ માર્ગસૂચક નીવડશે. મોડર્ન રિવ્યુમાં આપેલાં અવલોકનો દ્વારા અન્ય પ્રાંતોમાં ગુજરાતી સાહિત્યની તેમણે જ પ્રતિષ્ઠા રચાવી આપી છે. ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે અને ભાષાના અભ્યાસ માટે ફારસીના અભ્યાસની આવશ્યકતા તેમણે ચોખ્ખી રીતે બતાવી છે અને એ દિશામાં તેમણે કરી બતાવેલું કામ પણ એટલું જ માર્ગસૂચક રહેશે. પણ સાહિત્યની સેવા ઉપરાંત પ્રમુખ તરીકે તેમના જે શુભે સર્વ ઉપર, છાપ પાડી તે તેમનું સૌજન્ય હતું. સાહિત્ય પરિષદની જન્મકુંડલીના કાણ જાણે ક્યાંએ મૂકતી અસરથી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહી, કાંઈ પણ તીવ્ર મતમતાંતરવાળી રાજ્યપ્રકરણી મંડળીની કાર્યવાહી કરતાં જરાએ ઓછા ધોંધાટવાળી, કે ઓછી ખટપટવાળી કે ઓછા કચેરાવાળી નથી હોતી. એ સર્વમાં શુદ્ધ તટસ્થતાથી ધીરજ રાખવી એ જેની તેની વાત નથી. દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ ખરા ન્યાયાધીશની સૂઝણા ધોરજથી, સર્વ કાર્યવાહી પાર પાડી. તેમની મીઠાસા આગળ જાણે વિરોધ પણ વિવેકી બની સમાધાનમાં પરિણમતાં દત્તો.

આ માથે એક બીજી બાબત પણ અહીં મોંઘરી જોઈએ. શીયુત પટ્ટણી, જેઓ વિધિપુરસ્કર કાંઈ પણ પદ ઉપર અધિકારી નહોતા, તેમણે ગાખા સંમેલનમાં પૂરેપૂરો રસ લીધો છે અને પોતાની દાગ્ગરી માનથી અને તટસ્થ રહી આપેલી સલાહથી પણ સૌથી વધારે અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા કરીને સંમેલનને પાર પાડવામાં ધણી મદદ કરી છે. અનેક વિષયની તેમની રસિક જિજ્ઞાસાએ ધણીની પ્રશંસા મેળવી છે.

આ સંમેલનમાં થયેલા દરવેગમાં જે ત્રણ ખાસ મદદરવા દત્તા. કલાપીના સમારક મુશ્કેલી દરાવ ગુજરાતને વધાવી લેવા નેહરુએ દક્ષપત નર્મદ બાદ કરતાં વિદેહ સામ્રાજ્યમાં કલાપી સૌથી વધારે લોકપ્રિય કવિ ગણાવે નેહરુએ, તેને વિશે એકવાર સફળતા કાન્તે કહેલું કે કલાપી ઘેરેઘેર વચ્ચે તે સાચું પડ્યું છે. કલાપીને પોતાને પોતાનાં

કાવ્યોના કવિત્વ વિશે શકા હતી પણ આપણે મર્વ એટલું જુરુ કહી શકીએ કે ન્યા સુધી હૃદયના દર્દની સીધી નિગાડમગ વાણી જુવાનોને પ્રિય છે ત્યા સુધી ક્યાપી વચાવાનો અમને આતા છે કે ગુજરાત તેમજ બૃહદ્ ગુજરાત, આમવર્ગ તેમજ ગુજરાતના દેશી રાજ્યોના રાજા મહારાજાઓ, આ રંગવને મહારી મદ્દગતનું સમારક કરવાને ઉદાર કાળા આપશે આ સમારકની યોજના પણ સારી થઈ છે તેમથી તાડીમા એક જાહેર મકાન થશે જેનો વહીવટ દ્રસ્ટીઓ કરશે અને જે માર્વજનિક ઉપયોગને માટે ખુલ્લું રહેશે અને બાકીની રકમમાથી કનાપી સમારક ગ્રન્થાલની પ્રસિદ્ધ થશે

બીજો મહત્વનો કારણ બૃહદ્ ગુજરાતની છૂની છૂટી વસાહતો સાથે મારકારિક મંમધ બાધવા વસાહતોની માહિતી ભેગી કરવાનો હતો આ કામ થણુ અગત્યનું છે સાહિત્ય પરિષદે કરવા જેવું છે પણ તે કેવી રીતે થાય છે તેના પર સર્વનો આધાર છે, અને કેવી રીતે થાય છે તેનો આધાર કામ કરવાને પસંદ કરવા માણુસો તેમના સાધનો અને વસાહતોના સહકાર ઉપર છે

ત્રીજો મહત્વનો કારણ યુનિવર્સિટીની કોનેશન બી એ પહેલાના વર્ગોમા ગુજરાતી હાખન કરી તેનો અભ્યાસ મગજ કગરમની લનામણુ બામત હતો આ મનધી અવાર-નનાગ થણુ કહેવાયુ છે પણ યુનિવર્સિટીએ તેના પર હટ સુધી ધ્યાન આપ્યું નથી સાહિત્ય પરિષદે સતત પ્રયત્ન કરીને યુનિવર્સિટી પાસે આગુ મહેળા કગવતુ જોઈએ

સમેનનને અગે એક કનાપ્રદર્શન પણ ભારેનુ હતું તેમા ગોડગ રાજ્ય તગ્દથી ગ્જુ થયેના શરીરના ભાગોના નમૂના ધ્યાન ખેચે એના હતા એક જગાએ કાઠીઓનું કાઠીઆકામ ચાદળા વગેરે શણગાર તમજ ઉપયોગની ચીજો ગોડવેની હતી એક માણુ ગીગની ખામ ચીજોનું પ્રદર્શન હતુ ચિત્રોનો વિભાગ ખામ જોના જેનો હતો ચિત્રા જોતા એરી આશા થાર કે હવે ગુજરાત થોડા પણ સાગ ચિત્રકારોને માટે મગકર ચર્ષ શકે બધા ચિત્રોમા શ્રી સોમાનાન ચાહતુ ચતુની ખીપુમા જોતા એક યુગવનું ચિત્ર ધ્યાન ખેચે એવું હતું ઓપુરુપ કુશળની ઊંચી કગડ ઉપર જિમા હતા અને સ્ત્રી, પુરુષને પકડી રાખીને, લસાઈને, નીચે ચતુની ખીણમા જોરી દેખાતી હતી. અને ખીજુ સારુ ચિત્ર શ્રી રસિકનાન પરીખનું એક વૃદ્ધ પુરુષનું હતું એકની સુડડતા અને ઝીણવટ કરામત અને કૌશલ માટે પણ આ ચિત્ર પ્રશસનીય હતુ

પણ આ બધા સાહિત્ય સમેનનના ઉપાગો છે કનાપ્રદર્શન સમેનનની ખેડકના દ્વારા, રાતના લેવાયેના કાઠિયાવાડી રામડા કન્યાશાળાની જડેનોએ ઠારેના ગીનો માધુઓએ ગારેના ભજનો, એ સર્વ ગમે તેટલા મનોહર હોય પણ સમેનનની મહ્વતા માત્ર એટલાથી થતી નથી સાહિત્ય પરિષદના કામની આકર્ષી માહિત્યથી થરી જોઈએ એ દટિએ જોના કહેવું નેહએ કે આ વખતે વચાયેના નિમષોમા થણુ થોડાને આપણે ઉચ્ચ ગ્રન્થાલ આપી શકીએ પ્રો રવિશકર જોતીનો પ્રેમાનન્દપુત્ર વસ્ત્રાના આખ્યાનોના કર્તૃત્વ વિશે પણ શકા દર્શાવેના લેખ, શાસ્ત્રીય મરોધનનો છે, પછી જને તેનાથી પ્રેમાનન્દ નો પ્રજા વધારે ગૂચચાય તેવો જ શ્રીયુત કેશવરામ કાશીગમ શાસ્ત્રીનો નેડગી ઉપગનો નેખ પણ એ વિરાતો કરી હતાને છે

શ્રીયુત વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતાનો ' કલા અને કૌશલ્ય ' ઉપરનો લેખ ખ્યાનપૂર્વક વાંચવા જેવો છે; તેમણે વિશાળ વાંચન અને ધણા શ્રમ પછી એ લેખ લખ્યો છે. તેમના લેખમાં દેશની કારીગરી માટેની દાઝ રપટ દેખાઈ આવે છે. એમણે નિયમને ધણો વિશાળ કરી નાંખ્યો છે પણ કળા અને કૌશલ્ય, ઉપયોગ અને કલા અને તેને ઉપકારક શાસ્ત્રની મર્યાદાઓ તેમના ખ્યાનમાં છે તે રપટ જણાય છે. દિંદી કલાને માટે તેમનો ધણો ઉત્સાહ છે, અને તે યોગ્ય છે. દિંદી કલા અત્યારે નાશ પામતી જાય છે અને તેને ઉત્તેજનની જરૂર છે તે ખરું પણ તે નાશ પામવાનાં ખીજનું પણ ધણું કારણ છે. બાંધકામને માટે લાકડું મેંધું ચતું જાય છે, લાકડા કરતાં લોદું સેંધું થાય છે, ઇંટા કરતાં રીમેન્ટની બનાવટો સેંધી યતી જાય છે, આ બધી હીક્ષ્યાલોની અસર કલાનાં સ્વરૂપો ઉપર થવા વિના ન રહે. ખીજ બાજુ મંદિરો દુવે ઓછાં થવાનાં-સામાજિક દૃષ્ટિએ એ તદ્દન નકામાં છે, એટલે એ પ્રકારની કલા નિરવકાશ થાય એ અનિવાર્ય છે. આપણા કલાકારોમાં અત્યારે કલાનું રહસ્ય એટલું જીવન્ત નથી કે તે પોતાની કલાને બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરી કંઈક નવું જ અને છતાં દિંદી સર્જી જતાવે, એ પણ સાથે સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ. આપણી રહેવા કરવાની રીતભાત પણ બદલાતી જાય છે, તેને અનુકૂળ હજી સુધી દિંદી કારીગર ખ્યાન ખેંચે એવું કશું જ કરી શક્યો નથી. આપણા દરજીએ કે આપણા વાસણો બનાવનારે કે આપણાં ધરનાં સાજ બનાવનારે કરી જ નવીનતા જતાવી નથી. પટારો, મોટી મજૂસ, મોટી પાટ એ કપોલાં સાંજોને બદલે બદારનાં અનુકરણો સિવાય કશું નવું તે દર્શાવી શક્યો નથી. અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે પેસાદાર વર્ગે સીધી પરદેશી રીતભાનો એટલી ત્વરાથી અદલ્ય કરી કે કારીગર અનુકરણ સિવાય ખીજું કશું કરી જ ન શક્યો, અને અનુકરણ કરનાર અસલ કારીગરને કદી પહોંચી શકે નહિ, એ નિયમે પરદેશી યુરોપી કારીગરની સાથે સરખાવતાં આપણો કારીગર પાછળ પડી ગયેલો દેખાયો, પણ આપણા કારીગરે પણ પુરુષાર્થ કરી નવું કરી જતાનું નથી. તેણે પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આપણે ખીજ સર્વ કેળવણીમાં નેમ પ્રાથમ્ય પૃથક્કણ અને અનુભવનિષ્ઠ (intuitive) પદ્ધતિ સ્વીકારી છે નેમ તેણે પણ નવી પદ્ધતિઓ અદલ્ય કરવી જોઈએ. ચિત્રોદ્ધાર નવા નમૂના સમજતાં અને સર્જતાં શીખવા જોઈએ અને નવીન દિંદ રચવામાં પોતાનો ફાલો આપવો જોઈએ. નિષ્કર્ષકારની કશી હકીકતના વિરોધાર્થે આ અમે કહેતા નથી પણ તેની સાથે આ હકીકત તરફ પણ ખ્યાન દેવું જોઈએ.

શ્રીયુત મુનશીનો " ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ " ઉપરનો લેખ પણ ખ્યાન જેવો એવો છે. તેમનાં ધણાંખરાં વિધાનો તો સહેજાઈથી સ્વીકાર્ય જણાય છે છતાં તે સર્વ ઉપરથી નીતારેલું છેતરું અનુમાન ધણાને ચિન્ત્ય જણાયો. ઇતિહાસ સાદિત્ય છે તેટલે અંશે તેનું શુભ્ય કામ ગત સમયને એટલે ગત પ્રસંગો ને તેની સાથે સંગ્રહ ધરાવતા સમાજને અને પાત્રોને પ્રત્યક્ષ કરી જતાવવાં એમ માનીએ. એ પ્રત્યક્ષ કરાવવાનું કામ લેખક પોતાના સ્વાનુભવથી કરે છે એ પણ સ્વાનુભવનો અર્થ બરાબર સમજીએ તો ખરું છે. તેઓ કહે છે " સ્વાનુભવ એટલે માત્ર મને થયેલો અનુભવ નહિ, પણ ખીજને થયેલા અનુભવનો કલ્પના અને સદાનુભૂતિદ્વારા મેં કરેલો અનુભવ, અને આવા

અનુભવ ઉપરથી કાર્પનિક સંયોગોમાં જુદા જુદા માનવીઓ ક્રમ વર્તે, તેનો મારો ખ્યાલ.”
પણ આ બધા ઉપરથી, જે ઐતિહાસિક નવલકથાની વાત કરેલી હોય તો, એમ ન કહી શકાય કે “ નવલકથાકારની કલ્પના તે સર્જકતાને સ્વાભાવિકતાનાં જ બધનો હોય છે.”
લેખક જે ઐતિહાસિક નવલકથા લખતો હોય તો સ્વાભાવિકતા ઉપરાંત તે અમુક અંશે વાસ્તવિકતાની મર્યાદા પણ સ્વીકારે છે. ખરી રીતે દરેક કલાકાર વાસ્તવિકતાની ઓછી વત્તી મર્યાદા સ્વીકારે છે. અરેબિયન નાઇટ્સ અને કયાસેરિલસાગરની વાર્તાઓમાં માણસોનાં પંખી થઈ જાય, અને લાકડાના થોડા અદ્દર ભીડે, પણ સરસ્વતીચંદ્રમાં એમ ન થઈ શકે. એટલે અંશે સરસ્વતીચંદ્રકારે વાસ્તવિકતાની મર્યાદા વધારે સ્વીકારી છે. અરેબિયન નાઇટ્સમાં કથું અસ્વાભાવિક નથી, સરસ્વતીચંદ્રમાં કથું અસ્વાભાવિક નથી, પણ અરેબિયન નાઇટ્સમાં જેટલું થઈ શકે તેટલું સરસ્વતીચંદ્રમાં ન થાય.

ઐતિહાસિક નવલકથાકાર એ રીતે જે સમયની તે વાર્તા લખતો હોય તે સમયના વાતાવરણની વાસ્તવિક મર્યાદા સ્વીકારે છે અને તેની બહાર તે ન જઈ શકે. અસંમત ઇતિહાસકાર કરતાં તેને વધારે છૂટ છે, પણ તે છૂટને આ વાતાવરણની મર્યાદા છે જ. મનુષ્ય ગમે તેટલું નવું કરી શકે છે, છતાં જેમ દરેક માણસને નવું કરવાની શક્તિની મર્યાદા છે, તેમ જ દરેક જમાનાને પોતાની મર્યાદા હોય જ છે. એ વાસ્તવિક મર્યાદા સમજવામાં મતભેદ હોય એ બનવા ભોગ છે. કદાચ એ બધા મતભેદો સત્યની જુદી જુદી બાજુ પણ હોય. માર્ક્સ અને બકલ જન્મે સાચા હોય. પણ એમ ન હોય તો પણ અમુક વસ્તુ માટે મતભેદ હોય એટલા માટે એ વસ્તુ જ નથી એમ ન માની શકાય; તાવ મંદી ડોક્ટરોના મતો ભિન્ન હોય માટે વૈદકશાસ્ત્ર જ નથી એમ ન કહી શકાય; એ અધૂરું છે એમ કહી શકાય, એ કદાપિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર થવાનું નથી એમ પણ કહી શકાય, પણ દાક્તરોમાં મતભેદ છે, માટે કોઈના પણ તાવ વિશે ગમે તે માણસને ગમે તેવું નિદાન કરવાનો હક મળતો નથી. તેમ જ ઇતિહાસમાં ત્યાં અવકાશ દેખીએ ત્યાં મનમાં આવે તેવા બનાવો કે માનસો, તે સ્વાભાવિક છે એટલા જ ઉપરથી, બરી ઈર્ષ શકાય નહિ. તે સમયના વાતાવરણમાં એ બનવા સંભવિત હતાં કે નહિ એ પણ જોવાનું રહે છે. કાળિદાસે કે વ્યસે આવું સ્વીકાર્યું નહિ હોય, પણ તેમનો આદર્શ જુદો હતો. જેમ પુરાણોના ઇતિહાસકારો અને અલ્પારના ઇતિહાસકારો આદર્શ જુદો છે, જેમ પ્રેમાનંદનાં બાપાન્તર કરેલાં આખ્યાનો અને અલ્પારનાં બાપાન્તરોનું આખું ધોરણ જુદું છે, તેમ એ પ્રાચીન, ઐતિહાસિક વસ્તુ લઈ સર્જન કરનારાનો અને અલ્પારના ઐતિહાસિક નવલકથાકારોનો આદર્શ જુદો છે. હાલના આદર્શ વિના ગમે તે નવલકથાને માત્ર તેમાં જૂનાં નામો આવે માટે ઐતિહાસિક નવલકથા કહેવી, એ નામનો દુરુપયોગ છે. શ્રીયુત મુનશીની ઐતિહાસિક

નવલકથાઓમાં વાતાવરણની વાસ્તવિકતા સૂચવાઈ છે કે નહિ તે બુદ્ધિ પ્રમ છે. અત્યારની ચર્ચા તત્ત્વની છે—કાષ્ટ અમુક પુસ્તકની નથી. અને તેને અંગે અમારે આટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો શ્રી મુનશી આ વાતાવરણની વાસ્તવિકતાનો 'સ્વાભાવિકતા' માં સમાવેશ કરી સ્વીકારતા હોય તો અમારે કશું કહેવાનું રહેતું નથી.

અરતુ ! હવે પછીનું સંમેલન અમદાવાદમાં ભરાવાનું છે. હવે અમદાવાદે સંમેલનને ખરેખર એ સાહિત્યનું છે એમ બતાવી આપવું પડશે. એમ જો નહિ કરી શકાય તો હવે બંધારણ, વિના ધર્યશુ કામ કરી શકે છે, પોતાની ચૂંટણીઓ અને ઠરાવો પસાર કરી શકે છે એમ કહેવાનો કશો અર્થ રહેવાનો નથી.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ નવું પગલું ભરવામાં સાહિત્ય પરિષદ સાર્થક નીવશે.

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાસ

ઇસ્લામના સાચા પ્રતિનિધિ*

આપણે અસાધારણ સંજોગોમાં ભેગા થઇએ છીએ. છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં પ્રગ્લભે એટલે બધા સારિત્વક પુરુષાર્થ કર્યો છે કે આપણી શક્તિ-માનસિક તેમ જ સામાજિક-બંધણી વધી છે. પણ એમાં અમુક કારણોને લીધે એક બારે વિચિત્ર બધિરતા આવી ગઇ છે. તેથી શક્તિ હોવા છતાં આપણે અશક્ત જેવા લાગીએ છીએ. કૃત્રિમ અને ઉછીની આણેલી શક્તિ જેમ ટકતી નથી તેમ જ માની લીધેલી અશક્તિ પણ સાંચા વખત સુધી ટકે નહિ. મનમાં ધૂસેલી અને વગર કારણે દિલમાં ફેલાયેલી અશક્તિ દૂર કરવા માટે આપણે જેમનામાં આત્મવિશ્વાસ અખૂટ ભરેલો છે એવાઓનો સહવાસ શોધવો જોઇએ, એમનું સ્મરણ કરવું જોઇએ, એમનાં વચનો સાંભળવાં જોઇએ.

અને એવા વીર પુરુષો જે આપણી વચ્ચે રહી સેવા કરી રહ્યા છે તેમના પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ બતાવવા ખાતર પણ આપણે એકઠા થઇ એમની જન્મગાઠિ-જયંતી જીજ્વવી જોઇએ.

આજની સભા એ ઉત્સવની પૂર્વતૈયારીરૂપ છે. પ્રથમથી જ 'કેહી દેઉ' છું કે આજની સભામાં ગમે તે પક્ષનો અને ગમે તે ધર્મનો માણસ આવી શકે એટલા ખાતર એવું સ્વરૂપ રાજકીય નથી રાખ્યું. શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ બધા મળીને વ્યક્ત કરી શકે એવું જ ઉત્સવનું સ્વરૂપ હોવું જોઇએ. એટલા માટે અબ્બાસ સાહેબ રાજદ્વારી પુરુષ હોવા છતાં એમની જયંતીનો દિવસ આપણે કેવળ રાજદ્વારી નથી કરી મૂકતા. અને મારા જેવો સવિનય લંગમાં માનનારો અને રોજ રોજ પત્રિકા કાઢનારો પણ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની ખૂબિકા ઉપર રહીને વાતો કરવા માગે છે.

શ્રી. અબ્બાસ સાહેબનું જીવન આપણું છેલ્લાં પંદર વીસ વરસના પ્રગ્લકીય જીવન સાથે પૂરેપૂરું વણાયેલું છે. એમાં એમણે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું સુંદરમાં સુંદર હીર બતાવ્યું છે. ઇસ્લામ એટલે નિષ્ઠા, ઇસ્લામ એટલે વિશ્વાસ, ઇસ્લામ એટલે વફાદારી.

એક ઇશ્વર જ છે અને એની હારમાં બેસી શકે એવું ખીજું એકે તત્ત્વ નથી એ બતતો જે એકશ્વરી સિદ્ધાંત તે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો પાયો છે. અને તેથી માણસ પોતાની વફાદારી એ એક ઇશ્વરને જ અર્પણ કરે, ખીજા કોઇને નહિ, એ ઇસ્લામની મોટામાં મોટી સાધના છે. ઇશ્વર પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ અને એની આગળ કુન્યવો ખીજા બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે બેદરકારી, બેશીકરી એ ઇસ્લામની સિખામણ છે. ઇસ્લામ ભક્તિમાર્ગી છે.

* આચાર્ય શ્રી. કાલાસાહેબ કાલેલકરે બી. ઈ. - શાસ્ત્રાભ્યાસ મહેતાના પ્રમુખપદે તા. ૧૬-૧-૩૪ ના રોજ પ્રેમાસાહેબ દોશ, અમદાવાદમાં આપેલું ભાષણ.

કુનિયાના બધા જ ભક્તિમાર્ગીનો ઇતિહાસ તપાસો. એમાં કમીકાંડને મદતરતું સ્થાન નથી. ભક્તિમાર્ગ એટલે હૃદયધર્મ. હૃદય સાફ હોય, એકનિષ્ઠ હોય એટલે બસ. પછી બીજી ઝાઝી પંચાતમાં પડવાનું કારણ નહિ. સાચો ભક્ત તે હંમેશા એકનિષ્ઠ સિંપાઈ જ હોય છે. વારંધડી ઈશ્વરનું નામ લેવું અને પ્રેમમાં બેહોશ થવાનો ડોળ કરવો એ ભક્તિ નથી. ભક્તિ એ એક રીતે સિંપાઈધર્મ છે. એમાં માયું આપી સર્વસ્વ દેવાપણું હોય છે. કબીરે એ ભક્તિમાર્ગનું લક્ષણ આપ્યું છે—

“શીય ઉતારે, ભૂલિ ધરે, જાપર રખે પાવ,
દાસ કબીરા થો કહે, એસા હોય તો આવ.”

આવી ભક્તિ ઈશ્વર પ્રત્યે, દેશ પ્રત્યે, સાથીઓ પ્રત્યે, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ન્યાં હોય ત્યાં સંસ્કૃતિ ચિખરે પહોંચી છે એમ જાણવું. અબ્યાસ સાહેબના જીવનમાંથી એક જ દાખલો દાંકું. ગાંધીજીની દાંડી-કૂચ વખતે જે ૮૦ લોકો એમની સાથે હતો એમાં અબ્યાસ કરીને એક આદીસેવક આશ્રમવાસી યુવાન હતો. એનું નામ છાપાવાળાઓના હાથમાં ગયું. છાપાવાળાઓ પાસે કલ્પનાશક્તિનો લંડાર અપૂટ હોય છે. એમણે ઠાકી માર્યું કે અબ્યાસ સાહેબ પણ ગાંધીજી સાથે કૂચમાં હશે. અબ્યાસ સાહેબે ન્યારે છાપામાં એ વાંચ્યું ત્યારે તેમને ભારે આશ્ચર્ય થયું, કેમકે એમની સાથે એ બાબતમાં કશી વાતચીત કે પત્ર-બ્યવહાર થયો ન હતો. પણ એમણે વિચાર્યું, “પોતાની પાસેથી સેવાની અપેક્ષા રખાય છે ત્યારે ઝાઝી પંચાત શી ? ચાલો પહોંચી જઈએ.” અને ખરેખર એ વયોટુદ્ધ મદાપુરુષ હસતે મોઢે જેલ સુધી પહોંચી ગયા. દેશ પ્રત્યેનું પોતાનું ઈમાન સિદ્ધ કરવા માટે અબ્યાસ સાહેબ શું ન કરે ?

અમૃતસરના પેઢા બીજણ દલપાકાંડ પછી મદાસભાએ એક કમિટી નીમી. એ કમિટીએ જેમ જેમ તપાસ ચલાવી તેમ તેમ એ કમિટીની ખાતરી થઈ કે પ્રજાની સ્વતંત્રતા જેખમમાં છે. રિપોર્ટ પડાયા પછી કમિટીના સભ્યોએ પ્રજાની અથાગ સેવાની દીક્ષા લીધી. તે દીક્ષાનું પાલન, ઉંમરનાં ૮૦ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં તોયે અબ્યાસ સાહેબ વગર આરામે કરી રહ્યા છે.

વડોદરાના ન્યાયાધીશ તરીકે જે વફાદારીથી એમણે ગાયકવાડ મદારાજની સેવા કરી તે જ વફાદારીથી આજે તેઓ દેશની સેવા કરી રહ્યા છે. ચાર વીશીઓ પૂરી કર્યાં છતાં દેશસેવાનો ઉત્સાહ જેમનો મોજો પડ્યો નથી એવા આપણે ત્યાં કેટલા દાખલા હશે ? ખરેખર ભારતરત્નોમાં અબ્યાસ સાહેબ એક અલૌકિક અને અજુગોહ્ય રત્ન છે. આવા તેજસ્વી ચારિત્ર્યની લખ્યતા જે સંસ્કૃતિમાંથી પ્રગટી તે સંસ્કૃતિનો આવે પ્રસંગે આપણે શ્રદ્ધા, આદર ને વિશ્વાસ પૂર્વક અબ્યાસ કરવો ધટે છે.

કાઈ પણ બે તરતો, બે સંસ્કૃતિઓ, બે સમાજો અથવા બે બ્યક્તિઓ એકબીજાથી અજાણ્યાં એકાએક પાસે આવે છે. ત્યારે પ્રથમ તો અરગ્યપરસ બાલ આકારનું જ દર્શન થાય છે. એવે પ્રસંગે ન્યાં બેદ ન હોય ત્યાં પણ બેદ દેખાય, અને ન્યાં બેદ દેવો બેદઈએ ત્યાં તે ન પણ દેખાય. મુશ્કેલીમાં વચ્ચે અને દિંદુઓ વચ્ચે રિવાજના અને માન્યતાના બેદો

હજલાખે બતાવી શકાય; અને એ બેદો આજળ કરી એની જ વાતો હમેશાં કરનાર કોઇ મતલબી ત્રાહિત મળી જાય એટલે એ ભેદની પાછળ રહેલી ઉચ્ચ અભેદ સ્થિતિ ખ્યાનમાં આવે જ નહિ. પછી તો ત્યારે મારો ત્યારે અખાડો શરૂ થવાનો. તેથી જ ગીતાએ કહ્યું છે કે, 'ભેદમાં જ અભેદ જોઈ શકે છે;' જુદાઈ ઉપર ઉપરની છે, છીછરી બાળતોમાં છે; એકતા અંદરની છે, બાંહી છે અને એ જ સારસર્વસ્વ છે. એ જ જોઈ શકે તે જ સાચો ધર્મનિષ્ઠ, તે જ આસ્તિક, તે જ હિંદુ છે.

ઈસ્લામના જન્મસ્થાનને લીધે એનામાં સ્વાભાવિક વિશાળતા આવેલી છે. આસપાસ રેતીના લાંબા લાંબા પટ અને ઉપર સ્વચ્છ વિશાળ બાંકુ આકાશ, એવા પ્રદેશમાં ઈસ્લામનો જન્મ છે. નાનાં નાનાં ટોળાંઓ વરસમાં અગિયાર મહિનાઓ સુધી આપસમાં જીવલેણ લડત લડતાં હોય અને શાંતિનો એક મહિનો જીવનકલહ મટાડવા માટે વેપાર કરતાં હોય એવા સમાજમાં સ્થાયી અને વિશાળ સમાજ સ્થાપન કરવાના ઈશ્વરી સંકલ્પમાંથી ઈસ્લામનો જન્મ થયો છે.

અને એના પ્રસારકો સ્વભાવે વજુઝારા હતા. એ વૃત્તિ પણ ઈસ્લામમાં આવી ગઈ છે. એ જ ઠેકાણે જિહા રહી જાડની પેઠે ઊગવા ને વધવા કરતાં દેશ દેશાંતર ખેડી એક દેશનો માલ ખીજી દેશમાં લઈ જવો અને ત્યાંનો સારો માલ પોતાના દેશમાં આણવો એ એમનો એક માત્ર જીવન રસ હોય છે. ઈસ્લામે પ્રથમપ્રથમ એકતા સ્થાપવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. પહોંચીએ સાથે ભાઈચારો કેળવવા માટે ઈસ્લામે પ્રથમપ્રથમ ધણા પ્રયત્નો કર્યા. બની શકે ત્યાં સુધી પોતે ખમવું અને સખૂરી રાખવી એ ઈસ્લામના સંસ્થાપકને અને ઈસ્લામના ખુદાને હમેશાં પ્રિય હતું. ધીરજ ખૂટે ત્યારે જ એમણે સખૂરી છોડી છે. ઈસ્લામ કહે છે કે જો મુદ્દો કરીએ તો તે ધીરજ ખૂટવાની નિશાની છે; નહિ કે ઈશ્વરને એ જ વધારે પ્રિય હોવાની. જાતજાતની વસ્તુઓની આપલે કરવી, અનેક પ્રકારના સમાજોમાં લગ્ના રહેવું અને દરેક ઠેકાણે પોતાનો હિમાન સાચવવો એ વજુઝારાનો, ખરા વેપારીઓનો પ્રથમ ધર્મ છે. એ વૃત્તિ ન હોય તો વેપારનો પ્રચાર યાય જ નહિ. વેપારીનો સ્વાર્થ ત્યારે વધી પડે છે ત્યારે જ બાહુબળ વાપરી, ખીજી ઉપર હુમલો કરી ઝંટપટ પૈસાદાર થવાના પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. સાચા ખેડૂત અને સાચા વેપારી ધર્મને વળગીને સમાજસેવા કરે છે અને તેથી તેમનું જીવન સમાજને આશીર્વાદરૂપ થઈ જાય છે.

ઈસ્લામના પયગંબરે વેપારી તરીકે અલ-અમીનની પદવી મેળવી હતી. અલ-અમીન એટલે આદર્શ પ્રમાણિક માણસ. (શાહુકાર રાબ્દને અસલી અર્થ પણ એ જ છે.) રોજ સ્થાનાન્તર કરનાર અને વાણિજ્ય ચલાવનાર માણસમાં કર્મકાંડને સ્થાન નથી હોતું. એ સદાચારમાં માને છે. પણ કોઈ ઝીણું કાંતવા બેસે તો એને એ પોસાય નહિ. સુખદુઃખ, લાલહાનિ આ બધી દુન્યવી વસ્તુઓ વિષે વજુઝારાને રસ પૂરેપૂરો હોય છે. પણ એમાં એ રૂબી ન જાય. રસ લેતાં છતાં એ અલિપ્ત રહે, ખેરીકર રહે. એ વૃત્તિ પણ આપણે ઈસ્લામમાં જોઈ શકીએ છીએ. ઈસ્લામે જૂના સમાજમાં અનેક જાતના સડા જોયા અને તે દૂર કરવાના આકરા ઇલાજો યોજ્યા. ગુલામો પ્રત્યેની લાલછીઓમાં ઈસ્લામે ઘણા સુધારો કર્યો. તે એટલે સુધી કે આખરે ગુલામો તખ્ત પર પણ બેઠા છે. અરબસ્તાનના સમાજમાં છોકરીઓને દૂધ પીતી કરવાનો રિવાજ ખૂબ હતો. એ પણ ઈસ્લામે બંધ કર્યો, અને 'ખુદા એનો જવાબ પૂછશે' એવી સખત

તાકીદ કરી. ઇસ્લામ પહેલાં અરબી સમાજમાં સ્ત્રીઓની દશા ન બોલાય એટલી ખરાબ હતી; તે બદલીને ઇસ્લામે સ્ત્રીઓને સમાન વારસાહક આપ્યો. ઇસ્લામના પ્રથમપ્રથમના કેટલાયે ખલીફા અને બાદશાહો સાવ ગરીબાઈમાં રહેતા. પ્રજાને પૈસો પ્રજાના હિતમાં જ વપરાય, પ્રજાસેવકે પોતાની મહેનતથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવું જોઈએ એ જાતનો આગ્રહ શરૂઆતમાં તો હતો જ.

બધા ધર્મોની પેઠે ઇસ્લામમાં પણ ગરીબોની દાતને મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે. જે માણસ પોતાનો જ વિચાર કરે છે, પોતાની કમાણીનો લાભ પોતાને જ આપે છે તેનું જીવન પાપી છે, તે હરામનું ખાય છે, એમ દરેક ધર્મમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આજે કેટલાયે લોકો દલીલ કરે છે, ‘અમે અમારું સાચવીએ, અમારાં બાલબચ્ચાંને ઉત્તમ કેળવણી આપીએ, અમારો બોલો કાંઈના ઉપર પડવા ન દઈએ, એ શું સમાજની એાછી સેવા છે? અમે ક્યાં કાંઈના ઉપર જીલમ ગુજારવા જઈએ છીએ? અમે ભલા અને અમારો સ્વાર્થ ભલો.’ આવી માન્યતામાં જ મોટામાં મોટો અધર્મ રહ્યો છે. જેઓ લૂંટકાટ કરે છે તેઓ પોતાનો દોષ જોઈ શકે છે—સમજી શકે છે. તેમને પથાપાપ કરવાનો વારો જલદી આવી શકે છે. પણ નર્મ સ્વાર્થને વરેલા લોકો ભયાનક સ્થિતિમાં છે. તેઓ પોતાનું આપું જીવન અધર્મમય કરતા છતાં તે સ્થિતિ સમજી શકતા નથી. તેમને લીધે જ સમાજની ગરીબાઈ સંભળક થાય છે. ગરીબોમાં અદેખાઈ પેદા થાય છે અને વર્ગવિદ્રોહ શરૂ થાય છે. આ બધું જોઈ ઇસ્લામે વ્યાજ સેવાની પ્રથા સામે પોતાનો જીલ્લંદ અવાજ ઊઠાવ્યો. દરેક પૈસાદાર માણસે પોતાની આવકમાંથી જકાત આપી ગરીબોનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ એ જાતની આજ્ઞા કાઢી. સમાજમાં સમાનતા આવે તો તે ઉત્તમ જ છે. જેની પાસે વધારે હોય એણે જેની પાસે નથી તેને છૂટથી આપવું જોઈએ, એ જાતની. શિખામણ ઇસ્લામમાં બહુ આકરી રીતે અમલમાં આવી હતી. મક્કાના હિજરતીઓ જ્યારે મદીનામાં ગયા ત્યારે ત્યાંના અનસારી લોકોએ જે ભાઇચારો બતાવ્યો છે, સમાનતા બતાવી છે, આત્મીયતા બતાવી છે તે આજના સામ્પ્રદાયીઓ પણ આદર્શ ગણીને સ્વીકારશે.

આવી સંસ્કૃતિવાળા લોકો જ્યારે આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ આપણામાં સહેજે બળી શકતા. પણ મુસલમાનો આપણે ત્યાં આવ્યા તે પહેલાં ક્યાંકથી આપણે ત્યાં મૂર્તિપૂજા દાખલ થઈ હતી. અરબસ્તાનની મૂર્તિપૂજા અને હિંદુસ્તાનની મૂર્તિપૂજા વચ્ચે એટલો ભેદ હતો. પણ બહારથી આવેલા લોકો એ શું સમજે? એ મૂર્તિપૂજાએ મોટો ઝબડો ભોગ્યો ક્યો, અથવા ઝઘડાને એક કારણ આપ્યું. બીજું કારણ આપણે ત્યાંની અસ્પૃશ્યતા છે. મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા તે વખતે ઘણી કારીગર કામો અસ્પૃશ્ય મનાતી. ખાનપાનના નિયમો પણ હદ બહાર ચડપડા અને સાંકડા થયા હતા. એ કારણે પણ મુસલમાનો આપણી સાથે બળી ન શક્યા.

ખરું જોતાં હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ કરતાં પણ મોટી અને વ્યાપક એવી જે સનાતન ભારતીય સંસ્કૃતિ છે તે બધી રીતે મીલનસાર છે. એ સર્વગ્રાહી છે. જે કંઈ નવું તત્ત્વ દેશમાં દાખલ થાય તે સમજી તેમાં આવશ્યક રૂપાંતર કરી યથાવકાશ તે પોતાનું કરી લેવું એ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા છે. એ રીતે તે સમૃદ્ધ થઈ છે. નવું તત્ત્વ જેવું આવે તેનું સ્વીકારવું, એ અજુદિની અને દરિદ્રતાની નિશાની છે. અને એવી રીતે દાખલ કરેલું સમાજસરીરને સહે પણ નહિ. પણ નવામાં રૂપાંતર કરી જૂનામાં જે ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વો

હોય એની સાથે બેળવી દેવું એ જ સંસ્કૃતિનું આરોગ્યશાસ્ત્ર છે—પુષ્ટિશાસ્ત્ર છે. દા. ત. શીખધર્મે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના છોડી ઇસ્લામના એકેશ્વરી સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો. પણ ઇશ્વર વિષેની કલ્પનામાં તો પ્રાચીન હિંદુ પરંપરાનું સ્વરૂપ જ કાયમ રાખ્યું. ત્યારે બે ધર્મો વચ્ચે ઝડપે શરૂ થાય છે ત્યારે કયો ગ્રંથ ઇશ્વરકૃત એ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ થાય છે, પરિણામે અંધપ્રામાણ્ય છોડી દઇ હલ્લપ્રામાણ્ય સ્વીકારવું પડે છે. બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું હતું, “મારો ધર્મ ‘અદ્વિ-પદયેક’ છે. ‘આવો ને જુઓ.’ ગળે ઊતરે તો સ્વીકારો, એવો મારો ધર્મ છે.” ઇસ્લામે પણ એવો જ દાવો કર્યો છે કે, અમારા ધર્મસિદ્ધાંતો કોઈપણ નિર્મળ માણસને ગળે ઊતરે એવા છે. કુરાનમાં તો સાફ કહ્યું છે કે ધર્મની બાબતમાં જબરદસ્તી હોઈ જ ન શકે.

બ્રહ્મસમાજના સંસ્થાપક રાજા રામમોહનરાય ઉપર અદ્વૈતવાદી ઇસ્લામની ઊંડી અસર પડી હતી. અને તેથી બ્રાહ્મોસમાજમાં એમણે ઇશ્વરના અદ્વૈત ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. પણ એ આખી કલ્પના એમણે ઉપનિષદનાં વચનોમાંથી ઘટાવી આપી હતી. આર્યસમાજ પણ મૂર્તિવિમુખ એકેશ્વરવાદી છે. એમણે પોતાની ઇશ્વર વિષેની કલ્પના વેદમાંથી લીધી. આમ શીખ સંપ્રદાય, બ્રાહ્મોસમાજ અને આર્યસમાજ, ત્રણે ઇસ્લામની નજીકમાં નજીક છે, અને એમાં પણ બ્રહ્મસમાજ અને શીખધર્મ અંધપ્રામાણ્યના ઝળકામાંથી ઊગરી નીકળી બચીએ તો રસ્તો બતાવી શક્યા છે.

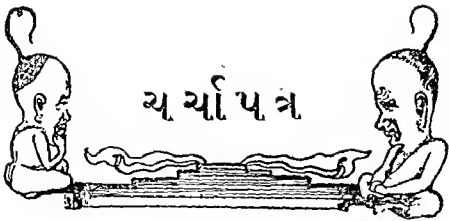
ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પોતાનું જળવહીને બધાનું સ્વીકારવા માટે જોઈતું યૌવન છે, સમજજીવશક્તિ છે અને નમ્રતા પણ છે. અને તેથી જ આપણે ક્રાંતિનો સોહીવાળો રસ્તો લીધા વગર સંસ્કૃતિનો વિકાસ સાધી શક્યા છીએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિની બીજી ખાસિયત સર્વધર્મસમભાવ એ છે. ‘જે મારી ઢબે વિચાર કરતા નથી તે સાચા ન જ હોઈ શકે,’ એ જાતનો કુરામઢ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નથી. દરેક દેશના ઇતિહાસ અને ત્યાંની જરૂરિયાત પ્રમાણે તે તે દેશનો ધર્મ ગોઠવાયેલો છે, એમ ભારતીય સંસ્કૃતિ માને છે. એ જ વાત આપણે કુરાનમાં પણ જોઈ શકીએ છીએ. કુરાનમાં કહ્યું છે, ‘એવો એક દેશ કે જમીનો નથી કે જેને અમે સ્વતંત્ર પયગમ્બર આપ્યો નથી.’ આવી વૃત્તિને કારણે જ ભારતવર્ષમાં એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ જન્મી શક્યું. ઇસ્લામે હિંદુસ્તાનમાં આવી હિંદુસ્તાનને નુકસાન કર્યું એમ જેઓ માને છે તેઓ ભારતવર્ષની સાધનાને ઝાળખી શકતા નથી. એમ તો દરેક પ્રવૃત્તિમાં ગુણદોષ હોય જ છે. પણ ઇસ્લામે હિંદુસ્તાનમાં આવી આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એક મોટો, સુંદર અને મહત્વનો અધ્યાય લખી કાઢ્યો છે, એ વિષે શંકા ન હોય.

હજીએ ઇસ્લામ પાસેથી શીખવા જેવું આપણે માટે ધણું છે. આમગ્રજ માટે સહેલા હળવા એવા સર્વ સામાન્ય સદાચારનો આગ્રહ ઇસ્લામ પાસેથી આપણે જરૂર લઈ શકીએ છીએ. ઇસ્લામમાં નાના વાડા પાડવા સામે સખ્ત વિરોધ છે. જે કલમો પઢ્યો તે બધા સાથે સમાન ચર્ચ ગયો. આપણા ભક્તિ સંપ્રદાયમાં એ જ જાતની ઉદારતા અવશ્ય છે, પણ એનો અમલ કરવામાં આપણે બહુ મેળા નીવડ્યા. પરિણામે ઉચ્ચનીચભાવ, ભેદ અને સંકુચિતતા, એ આપણામાં વધતાં ગયાં અને આપણે ફોજીપ્રાણ અને જિતલિભ ગયા.

ઇસ્લામમાં મોટા મોટા ફકીરો યથા છે એ ખરું. પણ સામાન્યપણે વૈરાગ્યના કર્મકાંડ કરતાં બેશીકરીની ફકીરી એણે વધારે દેખવી છે. એ આખતમાં પણ આપણે ટેટલુંક લેવા લાયક છે. હિંદુ લોકો ભગવાનને પતિતપાવન કહે છે. પણ પતિતોને પોતાના કરી લેવા, એમને ફરી ચડવાની તક આપી દેવી એ ધાર્મિક વૃત્તિ આપણે ભૂલી ગયા હતાં. પડેલાને પાટુ મારી વધારે ધાયલ કરવો એમાં જ જાણે 'ધર્મ' સમાયો હોય એવી રીતે આપણે અનાથો પ્રત્યે આજસુધી વર્ત્યા છીએ. " આપણને ઇન્સાફ કરવાનો અધિકાર નથી, ઇન્સાફ તો ભગવાન કરશે. આપણે સેવા કરી છૂટીએ, દરેકને ભાઈભાંડુ તરીકે સ્વીકારીએ અને એની ખિદમત કરીએ, એ જ આપણો ધર્મ છે, " એ જો આપણે સમજ્યા તો જ આપણો આરો છે.

ઇસ્લામની જીવન વિધેની આવી આદર્શ કદપતા અર્થોર્થો તારવી કાઢવી એ કામ અધરું નથી. પણ પ્રજા ઉપર આવા તારણની અસર થાય તે કરતાં એ આદર્શ જીવી બતાવનાર કોઈ એક શુદ્ધ મુસલમાન નજરે પડે તો એની અસર વધારે થાય છે. એટલા જ માટે અખ્લાસ સાહેબનો દાખલો આપણે માટે કિંમતી છે. એમના બહાદુર, વેપારી વડવાઓએ એમને વારસામાં શુદ્ધ સફલાવ અને સર્વગ્રાહી વ્યવહારબુદ્ધિ આપી છે. તેથી પ્રજા-જાગૃતિના આ જમાનામાં બાદશાહી અને લોકશાહીનો સમન્વય તે કરી શક્યા છે. અમીરી સ્વભાવ હોવા છતાં તેઓ ગામડે ગામડે ફરતાં ગામડિયા લોકો જોડે સાવ એકરૂપ થઈ જાય છે. ગરીબોનાં દુઃખ આગળ પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય છે અને ગઈ કાલના ન્યાયાધીશ આંજો ખાદીના ફેરિયા બને છે. તરવનિષ્ઠામાં મજબૂત હોવા છતાં એમણે જાહેર જીવનમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જક્કીપણું બતાવ્યું નથી. અદેખાઈ તો એમના સ્વપ્નામાંયે નથી. જે વખતે જે કામ માથે આવી પડ્યું તે પૂરી નિષ્ઠાથી પાર પાડવું અને કામ થયા પછી એને ભૂલી જવું એ એમની ખાસિયત છે. અને એમાંથી જ એમણે પોતાનું આખી દુનિયા અદેખાઈ કરે એવું ચિરયોગ્યન મેળવ્યું છે. તેઓ આપણી સાથે એટલા તો ભળ્યા છે કે એમના હાથમાં આપણો એકેએક હિતસંબંધ સુરક્ષિત છે એ વિષે મનમાં શંકા રહેતી જ નથી. જે વિશ્વાસે દેશનું વહાણ ચાલવું જોઈ એ તે વિશ્વાસ એમનામાં પૂરેપૂરો છે. તેથી જ તેમને હું ઇસ્લામના આદર્શ પ્રતિનિધિ કહું છું. ઇસ્લામ એટલે જ વિશ્વાસ.

જૂના ગૂજરાતી સાહિત્યમાં 'ગૂજરાત' નો નામોદ્દેશ

‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી જોગ,

વિ. વિ. જે તળ જૂના ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગૂજરાત’ એ નામના ઉદ્દેશ્ય ચાર સ્થળે મારા જોવામાં આવ્યા છે, ત્રણ ઉદ્દેશ્ય તો Gujarati Language and Literature II માં શ્રી. નરસિંહરાવે નોંધ્યા છે. હવણું શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આ બાબત ચર્ચા તો એક લેખ ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ ડિસેમ્બર ૧૯૩૩માં લખ્યો છે; અને બીજો મારી જાણ પ્રમાણે ‘કૌમુદી’ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમણે પણ એ ત્રણ ઉદ્દેશ્ય જ નોંધ્યા છે. તે સંબંધે મારું વક્તવ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) મંચસૂરિ વિરચિત સમરાસુની બારમી બાપામાં આવેલો ઉદ્દેશ્ય. G. L. & L. II માં શ્રી. નરસિંહરાવે આ રાસાને કાળ સં. ૧૪૭૧ મૂક્યો છે; અને તેને અક્ષરશઃ અનુસરી શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પણ તે જ કાળ આપ્યો છે; આ પ્રમાણે છે અને તે નીચેની ચર્ચાને અનુસરી સુધારવો જોઈએ.

સમરાસુમાં કાળ મંબંધી નીચેનું જ નિવેદન માલમ પડે છે; સંવત્સરિ રક્ષ-
હત્તરમ થાપિડ રિસહજિર્ણિવો. સમરસિંહ અલાહિદીન ખીલજીના સરદાર અલખ્યાનનો
મિત્ર હતો.

પાતસાહુ સુરતાળમીવું તર્હિ રાજુ કરેઈ
અલપલાનુ હિંદુજહ લોય ઘણુ માનુ જુ દેઈ ॥
સાહુ રાયદેસલહ પૂતુ તસુ સેવઈ પાય
કલા કરી રંજવિડ પાનુ બહુ દેઈ પસાય ॥

અલાહિદીન સં. ચૌદમા સૈકામાં થયો; એટલે સં. ૧૩૭૧ આ રાસાને માટે સાલ હોવી જોઈએ. શ્રી. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ ‘જોન ગુર્જર કવિઓ’ ભા. ૧. તળગ્રંથ પાન. ૧૦ પર નીચે પ્રમાણે લખે છે “આ સંવત્સરિ સમરસિંહ ઉર્ફે સમરાએ કેટલાંક સ્તવનો

બનાવેલાં છે. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુઞ્જય પર ઝપઘટેની મૂર્તિ તેણે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. આ રાસ પણ તે જ વર્ષમાં રચાયેલ છે.” પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ સમગ્ર આવિઝ ગુજરાત ।

(૨) આ પછીનો બીજો ઉલ્લેખ જે શ્રી. નરસિંહરાવે તથા શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ત્રાંધ્યો નથી તે શ્રી. જયશંખરસૂરિના ત્રિમુવનદીપકપ્રવંચમાં છે:

કર્મવર્સિં જીવ ચિહ્ન—ગતિ ફિરદં

પિતર—તળડ તિહાં તર્પણ કરદં ।

ગંગાતટિ જલ ઝરવિદં

ગૂજરાત તિહાં આંબા પીદં ॥

પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસનું સંપાદન પા. ૧૪.

શ્રી. જયશંખરસૂરિએ આ ગ્રંથ સં. ૧૪૬૩ની આસપાસ લખ્યો.

(૩) આ પછીનો ઉલ્લેખ તે લક્ષ્મીસાગરસૂરિના વસ્તુપાલતેજપાલરાસમાંથી. શ્રી. નરસિંહરાવને આ રાસના કર્તા વિષે માહિતી ન હતી. આ રાસના કાળના સંબંધે તેઓ કહે છે. G. L. & L. II, P. 21 “Look at the language of the specimen from the Rasa itself and you will be satisfied that the work could not have been earlier than the 15th century of the Vikrama era.” શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, જૈનસાહિત્યસંશોધક. સં. ૩ અં. ૧ પૃ. ૧૦૫ ના આધારે કહે છે કે “ઉપરના વચનવાળા વસ્તુપાળ તેજપાળના રાસના કર્તાનું નામ લક્ષ્મીસાગરસૂરિ આવ્યું છે અને તેનો સમય વિ. સં. ૧૪૬૪ થી ૧૫૩૬ સુધીનો આપ્યો છે.” (શુદ્ધિપ્રકાશ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૩૩. પાન ૩૨૩) આ સંબંધે મારે કહેવાનું કે જૈ. સ્તા. સં. માં શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદના ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ ભા. ૧. પૃ. ૬૯ અને પૃ. ૧૧૨ નો આધાર ટાંકી બે લક્ષ્મીસાગરસૂરિ હતા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એક લક્ષ્મીસાગરસૂરિ તે ચિમલપ્રવંચના કર્તા લાલચંદ્રસગયના ગુરુ (સં. ૧૪૬૪-સં. ૧૫૩૬) અને બીજા સં. ૧૫૪૮-સં. ૧૫૭૫ સુધીમાં થયા. જૈ. સ્તા. સં.માં બેમાંથી કયા લક્ષ્મીસાગર આ રાસના કર્તા એ બાબતે આ રાસના રાંપાદક નિશ્ચિત નથી; બ્યારે શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના લખાણે તો પહેલાં લક્ષ્મીસાગર જ આ રાસના કર્તા તરીકે લક્ષિત હોય એવો ભાસ થાય છે. શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ એમના ગ્રન્થમાં આ બન્ને સમાનનામા સૂરિઓના ગ્રંથો વિષે કંઈ જ કહેતા નથી. એટલે આ રાસના કર્તા કયા લક્ષ્મીસાગર એ પ્રશ્ન જ સંદિગ્ધ છે. તત્ત્રીતીન સુમાન્ય સ્વરયુગ્મ અદ્ધ અને ઝડ વાળા બેઝળીને બહુ પ્રાધાન્ય ન આપતાં, બે અનુપંગી શબ્દો (Post-position) અને ધાતુરૂપો (Verb-forms) તરફ નજર કરીએ તો બાપા સોળમા સૈકાની લાગે છે.

પ્રસ્તુત અવતરણ નીચે પ્રમાણે છે:

વસ્તુપાલ તેજિગ તળડ અન્હે ચોલિસ રાસો

મરતલેત્ર ધૂરિ ગૂજરાત અગહિલપુરવાસો ॥

(૪) પદ્યનામના કાન્હડદેવપ્રવંચનો ઉલ્લેખ સર્વવિદિત છે. સં. ૧૫૧૨માં આ વીરસભરપૂર પવાડો વિસાળનગરા નાગર પદ્યનામે રચ્યો. તેમાંનાં અવતરણ:

ગૂજરાતિનું મોજન કહ્યું । સં. ૧. કડી. ૧૪.

ગૂજગતિ તે કહીદ કિસી । સં. ૧. કડી. ૨૧.

ઉપરની ચર્ચા લક્ષમાં લઈ નીચેનાં વિધાનો સુધારવાં જોઈએ.

શ્રી. નરસિંહરાવ. G. L. & L. II. P. 139. Foot-note. 17. "Hence my statement that Vastupala-Tejapala-Rasa gives the earliest mention of the name ગુજરાત need not be altered."

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું વિધાન : 'બુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-ડિસે. ૧૯૩૩. પા. ૩૨૪. "વિક્રમના ૧૫મા શતકની પાછલી અર્ધશતાબ્દી સુધી ગુજરાત નામ સામાન્ય રીતે વપરાતું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી."

તા. ક. ૧૩૬૬ વર્ષે 'શ્રીસ્તંભતીર્થ' (ખંભાત)માં સ્તંભન પાર્શ્વનાથનો લેખ આ મંથને પ્રસ્તુત છે.

વર્દ સંવત્ ૧૩૬૬ વર્ષે પ્રતાપાક્રાન્તભૂતલધીઅલાવદીનસુરપ્રાણપ્રતિશરીર-શ્રીઅલ્પસ્થાનવિજયરાજ્યે શ્રીસ્તંભતીર્થે ઈ० [પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ । G. O. S XIII Appendix VIII]

આદીશ્વરની પ્રતિમાની સમરસિંહે સ્થાપના કરી તે કાળનો શત્રુજય પરનો લેખ:

સં. ૧૩૭૧ વર્ષે મહા સુદિ સોમે...સમરસા...નિજ કુલદેવી(સચ્ચિ) કામૂર્તિ: કરિતા । [સદર. Appendix IX]

અલાહિદીને જાસોર પાડયું ત્યાર પછી ૧૪૫ વર્ષ પછી [કા. પ્ર. ખં. ૪. 'કડી ૩૩૭-૩૩૮'] વિસળનગરના નાગર પદ્મનામે કાન્હદે પ્રવચ રચ્યો. કા. પ્ર. ની રચના સાલ સં. ૧૫૧૨: એટલે સં. ૧૩૬૭ ની પહેલાં અલ્પકાળ ગૂજરાતમાંથી નીકળેલો.

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી

(૨) એક અપવાદ

મે. તંત્રો મહાશય,

મારા જે મિત્રોએ મને કહ્યું છે કે "હૃદયનાથ" માં નાયકને (મોટા) ભાઈ છે, તો એ નવલ અપવાદરૂપ લેખાય. શ્રી. ર. વ. દેસાઈની ખૂણે ખૂણે ફરી વળતી વિશાળ દષ્ટિ એમના વાચકોને સુવિદિત છે. (નાયકને) ભાઈવાળા અને ભાઈવિનાની નવલો સરખાવી જોઈ પહેલા વર્ગમાં શી વિચિષ્ટતા આવી શકે તે વિચારવા જેવું છે. એ જ

સિ. અનિલ દહેરી

(૩) એક સૂચના

મે. તંત્રો મહાશય,

'પ્રસ્થાન'વડની છાંય નીચે 'સાહિત્યના ઓવારે'થી, રા શંકરપ્રભાદ ગં. શાસ્ત્રીએ, એમના પોતાના દષ્ટિકોણથી ધણા સાહિત્યકારોનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. હું ઈચ્છું છું, અને આશા રાખું છું કે બીજા ધણા 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો એમ ઇચ્છે, કે રા. શાસ્ત્રી હવે શ્રી ૨. વ. દેસાઈનાં દર્શન કરાવશે. કદાચ રા. શાસ્ત્રીને એમ લાગે કે હજી સમય થયો નથી તો એમને ત્યારે ચોગ્ય મમય થયેલો લાગે ત્યારે. એ જ

સિ. અનિલ દહેરી

(૧) કમાલ પાશા

તૂર્કી પ્રજાતંત્રની દસમી ચંપતસરી રહી આઝેટાબરને દિવસે ઉજવાઈ. કોઈ વિષાદગ્રસ્ત તૂર્કની રાત્રીમાં જેમ વિજળી ઝળૂકે તેમ જૂની દુનિયાની અર્વાચીન રાજનીતિમાં અંકારાનો એક નવો જ સિતારો ચમકી રહ્યો છે તેના પ્રતિ સમગ્ર જગતનું ધ્યાન ખેંચાતું જોઈએ.

આ ગજબ માનવશક્તિએ મિત્રરાજ્યોને ડાઉનફસમાંથી હાંકી કાઢ્યાં હતાં. ઇસ્વીસન ૧૯૨૨માં તેણે અમેરિકન પોશાકમાં સભ્ય થયેલા ખેડૂતોનું એક જંગી લશ્કર એકઠું કર્યું; જર્મન રાષ્ટ્રલેા પકડાવી તેણે સ્થાનિક જાતિઓને તૈયાર કરી; બૈરાં પાસે બિટિશ તોપો ખેંચાવી ને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ધરી આવતાં ગ્રીક લશ્કરને પોબારા ગણાવ્યા. આ જીવનયોદ્ધા મુસ્તફા કમાલે રણસેત્રો પર ચમત્કારો બતાવી વિજેતા ગાઝીનું બિરુદ મેળવ્યું; તેણે જગત પરની પહાત, વહેમી ને અબ્યવસ્થિત પ્રજાને અર્વાચીન પ્રગતિશીલ પ્રજાતંત્રમાં ફેરવી નાંખી; દેવું ક્યાં વિના સરલૈયું સાચવી ઋણ ફેડી જગતની મહાભયંકર આર્થિક મંદીમાંથી તેણે સ્વદેશને આબાદ બિગારી લીધી; ને તૂર્કીનું મસ્તક જીંચું રાખી લાગલાગટ દસ વર્ષ સુધી આટોમન સામ્રાજ્યનો જગતભરમાં ડંકો બજાવ્યો.

છતાં કમાલે થું કયું એમ કોઈ અમેરિકનને પૂછે તો એ તુરત જ જવાબ વાળશે: “એણે બૈરાંના પદાં હાકાવ્યા ને ફ્રેંચ ને બદલે યુરોપિયન હોટ દાખલ કરી.

પરંતુ ખરું પૂછો તો કમાલે વહેમ, અજ્ઞાન ને ધર્મધિતાના પદાં ચીરી નાંખ્યા. એણે ફ્રેંચ પહેરવાની મનાઈ કરી ત્યારે તૂર્કોના મસ્તક પર થું હતું એનો એને ખ્યાલ નહોતો. પરંતુ તૂર્કોનાં અંતર કેવાં હતાં એ જ તે સમજવા માગતો. એમનાં દિલ વિશાળ બનાવવા, એમની રોજિંદી ટેવો ને રિવાજોમાં જાગરો ફેરફાર કરવા એને સખત ફરમાન કરવાની જરૂર હતી એમ તે જાણતો. એનું કાર્ય જાણે બીજું લોકનું જાહેરનામું. પરિણામે ૧૪૦૦૦૦૦૦ માનસિક શુલાભોએ મૂકિત મેળવી.

તમામ સ્ત્રીઓ ‘ઝેઝર’ કાઢી નાંખે ને તમામ પુરુષો જોડાને બદલે અંપ્રસ પહેરતા યર્ષ જાય એવો હુકમ ફ્રેંચલીન ફ્રેન્ચેટ અમેરિકામાં છોડે ને જે અસર થાય તેવી જ અસર એનેટાલિયામાં ફ્રેંચ ને પર્સીની મનાઈ કરતા ફરમાનથી થઈ છતાં લોકોએ ખૂબ જ ઝડપથી એને વધારી લીધું તે જ જણાવે છે કે તૂર્કીમાનસ એવા ફેરફાર માટે તૈયાર જ યર્ષ રહ્યું હતું. ખ્રિસ્તી મહિલાઓ ‘ઝેઝર’ પહેરે છે તેના કરતાં મુસ્લીમ સ્ત્રીઓને પર્દો વધારે ધરગમ્મુ યર્ષ ગયેલો હતો. ને ફ્રેંચ તો યુગાંતરોથી જીતરી આવેલી ધાર્મિક પ્રજાસિકાનું એક મહત્વનું અંગ હતું. છતાં મુસ્તફા કમાલના ફરમાનને પૂરા ચોવીસ કલાક પછી ન યથા ત્યાં ઇસ્તંબુલમાંથી ફ્રેંચ સાવ અદસ્ત યર્ષ ગઈ. લોકો ટાપી, ફેટા ને બૈરાંની હોટ પહેરી બહાર પડ્યા; પણ ફ્રેંચ તો નહિ જ.

કમાલ આના ચમત્કારિક કાર્યો કરી શક્યો તેનું કારણુ તે તૂર્કીના એ તારણુદારમા નોકાની અત્રિતમ અધશ્રદ્ધા એની પાછળ ગમે ત્યા જરા પ્રજા તૈયાર હતી ને એ પણ પોતાની પ્રજાને નરા ને અજાણસા માર્ગે દીર્ઘદૃષ્ટિથી દોગવા તૈયાર હતો.

અનેક પત્નીતન ને ગાત પુરને એણે કાયદાના એક જ ફટકે નાણુ કર્યા પરિણામે દેશભરના અનિકસિત મહિલામંડળને ઇન્સાફ મળ્યો ને અનસ્તિત્વ ધરાવતી મહિલાઓનો માર્ગ મોખ્ખો થયો. આમ સ્ત્રીઓની સમાનતા સાધવા સાથે એણે આર્થિક તકા પણ ઊભાડી આપી. થોડા વર્ષો પહેલા રાજમાર્ગ પર પોતાના પતિ સાથે બોલવાના શુના માટે બે સાક્ષીઓ. 'અરુ' તને તલાક આપુ છુ' એટલો જ ઉચ્ચાર નણુ વાર કરવાથી તણુ જ સેકન્ડમા જે મહિલાઓને છુટાછેડા મળતા તે જ સ્ત્રીઓ આજે વકીલ યા દાકતરનો ધધો ચનાવી શકે છે, તે જ સ્ત્રીઓ આજે મતાધિકાર પણ ધરાવે છે.

મહમદની હડાપણુભરી દ્વિધસૂક્ષ્મતા સાચો અર્થ ને અગત્યના તરવો સમજના તરફ લોકોની આખો ઊઘડે તે માટે તેણે પોતાના દેશને પુગણી રાજખટપટ ને અર્નાચીન ધાર્મિક દહામથી મુક્તિ અપાવી, ને તે પણ ધીમે ધીમે એક જ નિશ્ચયાત્મક પગલુ ભરીને નહિ નીચેની નિગતોના સરવાળે આ વસ્તુઓ આપોઆપ ઉપજી ગઈ.

૧ ધધાદારી રાજનીતિજ્ઞો અને પુરાણુ કોન્સ્ટન્ટીનોપલના વિદ્વન્મતોધી ધર્માત્માઓથી દૂર દૂર અકારાની ટેકરીઓની ખુશનુમા હવામા તેણે પાટનગર બદલ્યુ.

૨ તૂર્કીના બહેરા પણ મૂગા નહિ એવા પ્રધાન ઇસ્મત પાશા મારફત તેણે લોકોની સધિમા ગજબ રાજનૈતિક વિજય મેળવ્યો ને તૂર્કી લોકોના પરિશ્રમનો પરિપાક અને ઉદ્યોગોનો લાભ લૂટી જનાર વિદેશી વ્યાપારીઓને મુલતાને વેચી દીધેલી ખેડકા સહતર નાબૂદ કરી.

૩ પ્રથમ વસ્તીનો લગભગ નેણુ ટકા ભાગ અક્ષણુ હતો. પીસ્તાલીસ વર્ષની વયની નીચેના તમામને શાળામા જવા ફરજ પાડી પરિણામે માત્ર ૪૨ ટકામા જ અક્ષણુદશા રહી. ઓટોમન સરકાર પોતાની આવકના બે ટકા કેળવણીમા ખર્ચતી તેને બદલે કમાલે વાર્ષિક મહેસૂલના સાડાનાર ટકા કેળવણી પાછળ ખર્ચના માડયા વળી કેળવણી સહેલો બનાવવા ૫૦૦ અક્ષરોની બનેલી પુરાણુ અરબી લિપિને તિલાંજલિ આપી તેણે ૨૬ અક્ષરની અર્વાચીન લેટિન નિપિ અગીકાર કરી ને પ્રજાને આ નવી લિપિ જાતે શીખવવા મોટા નકશો લઈ જાહેર ચોકમા ને મહોલ્લાઓમા તેણે હાજરી આપવા માડી.

૪ પુરાતન તૂર્કી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર કરનારું તેણે બીકુ ઝકંચુ તેણે કલામદિરો ઊઘાડયા, દેહની ભાષામા કુરાનનું ભાસતર કરાવ્યુ ને ખ્રિસ્તી ભાષામા મસ્જિદોમા પ્રાર્થના કરતા બગવાખોર મ્યુઝીનેને દડયા.

૫ રેલવે ને બીજા વ્યવહારિક મુધારા માટે એણે મુવતાન કરતા આડગણી રકમ જૂદી કાઢી રાજમાર્ગો બાધના દરેક મરદને સાથ આપના તાકીદ કરી તૂર્કી પ્રજાને અમેરિકન નિષ્ણાતો શિખવવા રાખી હવાઈ સફરનો વિકાસ સાંખ્યો. અકાગની ટેકરીઓને ફરતી ભેજવાળી જમીનમા એંશી હજાર મનુષ્યો રહી શકે એવું મુદર ને અર્વાચીન નગર બાંધી દેખરેખથી બધાવ્યુ.

કમાલ, રૂબેસ્ટ અને મુસોલિનીની ઉંમરનો જ છે. ઇજિપ્તના જેવી એની ભુરી આંખો ઇજિપ્ત માછલી જેવી જ કંડી છે. કેટલીક વાર એના અંધર દૃષ્ટ પર રમતું દિલસોજ રમત એમાં ચમકી રહે છે, એનો અધિ લોહદંડી છે. સંકલિત શક્તિમાં એનો સમોવડિયો ૬૭ કોષ પાક્યો નથી. પ્રગ્નેષાપાત તે આખી રાત મદિરામાં મસ્ત રહી શકે છે. ધારે તો પ્રભાતે ઘોડેસ્વાર થઈ છેક રાત સુધી દાંડ્યે જ રાખે છે ને પછી મીઠાઆનીમાં સુંદર લાપણુ આપી એક પણુ સુંદરી બાકી ન રહે ત્યાં સુધી નૃત્ય કરી શકે છે.

ધૈર્યશીલ ગૌરવાન્વિત સ્પાર્ટનો જેવા મજબૂત ને વીરપૂજક પ્રજાજનો પર તે રાજ કરે છે. એ લોકો સુંદર મેનિકા હોષ તેઓ યુદ્ધમાં ઉદારચરિત છે. બ્રિટિશ અને ઑસ્ટ્રેલિયન અમલદારો એની ગ્રાળ પૂરો. એ લોકો દેશપ્રેમી હોષ શાંતિના ગાળામાં ઉદારચરિત ખેડૂતો છે. રાજ કિસ્મત ઉપર આધાર રાખી રહે છે. ગાઝીના પહેલાં નવ વર્ષ પહેલાં ખસ્વીસન ૧૯૧૪માં રાજનીતિજોની ખટપટથી તેઓ જગતયુદ્ધમાં જોડાયા ત્યારે કયા પક્ષ તરફથી લડતા હતા તેનું એમને જ્ઞાન પણ નહોતું. એ કિસ્મત. ગ્રીકો ને આર્મિનિયનોએ એમનાં ખેતરો પડાવી લીધાં હોત ને તેમના ધંધા તોડી પાડ્યા હોત તો તેઓ વફોલ શાધવા ન જાત. ત્યાં પણ કિસ્મત આગળનું આગળ હતું. જે એમના ઘરમાં ખીમારી આવે ને છોકરાં જીવવાને બદલે મરી જાય તો તેઓ દાકતારને બોલાવવા પણ ન જાય. એમનો દાકતાર કિસ્મત.

એટલે મુસ્તફા કમાલે જે કાંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તો આ કિસ્મતને હાજી કાઢવામાં જ કર્યું છે. એ કાર્યવાહી દરમિયાન સુલતાન ખલીફ, બ્રિટિશ પ્રધાન ને ગ્રીક રાજાને આચાં શુભાવવાં પડ્યાં. તૂર્કી રાજનીતિજો ને ધાર્મિક આગેવાનોનાં એથી માયાં ફરી ગયાં. પરંતુ એક કરોડ ચાર લાખ તૂર્કી પ્રજાજનો ગાઝીને તૂર્કીના તારણદાર તરીકે ને પોતાના પ્રજાતંત્રના પિતા તરીકે અપનાવે છે.+

(૨) નારંગીનો માઇલિ

ભાગ્ય લેયા લઈ જવા માટે નારંગીના ઢગલે ઢગલા રસ્તામાં નાંખી દેવામાં આવ્યા છે તેનાં ચિત્રો મોકલતાં એક મિત્ર લખે છે:

આ ચિત્રમાં નારંગીનો એક જ ઢગલો દેખાય છે. આ ચિત્ર કેલિફોર્નિયામાં આનાહીમ ગામનું છે. ત્યાં નારંગીનો જયો ખૂબ જ વધી ગયો છે. આ ચિત્રમાં નારંગીનો જયો એક માર્શલના વિસ્તારમાં પથરાયલો જણાય છે x

(૩) અંગ્રજ મુસદ્દીની ખાનગી અને જાહેર પ્રમાણિકતા

લોર્ડ ઐનું કુધવારે અવસાન થયું છે. વ્યક્તિના ખાનગી જીવનમાં અને તે જ વ્યક્તિના રાજનીતિજ તરીકેના જાહેર જીવનમાં કેટલો વિરોધાભાસ હોય છે તેની એમના જીવનથી પ્રતીતિ થાય છે. લોર્ડ ઐ ચોક્કસ પ્રકારના અંગ્રેજ સંજ્ઞન દતા એમ સર્વ કબૂલ કરે છે. માયાળુ, ઉદાર, સહીષ્ણુ ને પ્રમાણિક હોષ પોતાની સમજ મુજબ લોકહિતનાં કાર્યોમાં

+ Turkish Abraham Lincoln. The American Spectator, September 1933
Reader's Digest, November 1933. By Stanley H. Home.

x The World Tomorrow. September 14, 1933. Page 518.

ઝંપલાવવા તે હમેશાં તત્પર રહેતા. છતાં અણીની પળોએ ગ્રેટબ્રિટનના વિદેશીખાતાના પ્રધાન તરીકેની તેમની વર્તણૂક સંપૂર્ણ જવાબ કરી શકાય તેવી નથી. રાજકીય પરિણામો પણ ગંભીર નીવડ્યાં છે.

ઈંગ્લેન્ડ મિત્રરાજ્યો તરફથી યુદ્ધમાં ઉતરશે એમ જર્મન સરકારને પ્રથમથી માહિતી હોત તો તે ભયંકર જાદવાચરણમાં ઝંપલાવતાં પહેલાં જરૂર વિચાર કરત એમ અત્યારે કહેવામાં આવે છે. વધારે સાચી ને અગત્યની વાત તો એ છે કે જે સર એડવર્ડ ગ્રેએ ફ્રાન્સ અને રશિયાને પોતાની કુમકનાં છૂપાં વચનો ન આપ્યાં હોત તો રશિયન લશ્કરને ઉતાવળે એકઠું કરી લડાઈને નિમંત્રણ આપનારી ઝાર અને તેના લશ્કરી અમલદારોની જોખમભરેલી રાજનીતિને ટેકા આપવા પોકેર અંધીરા ન બનત. લશ્કરી સંબંધો બાંધવા જેવાં ચોક્કસ વચનો ફ્રાન્સ અને રશિયાને લોર્ડ ગ્રેએ આપ્યાં ને જે કે એ વચનો કાયદેસર બંધનકર્તા નહોતાં છતાં જર્મની સામે યુદ્ધમાં ઉતરવા ઈંગ્લેન્ડની નૈતિક ફરજ તેમણે લેખી એટલું જ નહિ પરંતુ આ વાદાધાટની સાચી વિગત પણ પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરી નહિ. પાછળથી બહાર આવેલી વિગતો બેતાં એક બે વાર તેમણે પાર્લામેન્ટમાં આપેલા ઉત્તરોને સ્પષ્ટ જૂઠાણું જ કહી શકાય.

વળી સર એડવર્ડની પ્રમાણિક અને સહૃદયી લોકસેવક તરીકેની ખ્યાતિએ તો એમણે અમલદાર તરીકે કરેલા ગૂંચવોડાથી ભારે ઉત્પાત મચાવ્યો છે એટલે એક વાત સ્પષ્ટ છે કે લોકનાયકોની ખાનગી પ્રમાણિકતાની પ્રતિષ્ઠા પગ તેમની રાજનીતિને મદદ બાંધેલો થાય નથી જ.*

(૪) બલૂન જેવી માછલીઓ

પૃથ્વી અસ્તિત્વમાં આવી તેવામાં ટૂંકામાં ટૂંકી કાળગણુની યદ્ધ શકતી. એ માળામાં ચોક્કસ પ્રકારની માછલીઓ નજરે પડતી. પરંતુ એવી જગાએ કે જ્યાં પાણી ધડીમાં સૂકાઈ જાય ને ધડીમાં ભરાય એમ અખંડ જરનીકળ થયા જ કરે. એટલે એમણે એ પ્રકારનું પોતાનું જીવન જ ધડી દીધું. જોઈતો પ્રાણવાયુ મળે એટલું પાણી ન હોય ભારે તેમણે શ્વાસ લેવાનું શીખી લીધું. અત્યારે એવી જરૂર રહી નથી. છતાં એ માછલીના વંશજો પોતાના વડવાઓ જેવી જ શ્વાસ લેવાની કાયળીઓ ધરાવે છે. અત્યારે જે પ્રાણીઓ શ્વાસ લે છે તેમનાં ફેફસાં પણ એવા પ્રકારની શ્વાસ લેવાની કાયળીમાંથી જ પરિણમેલાં છે.

આ કાયળીઓનો હવે આ માછલીઓ શ્વાસ લેવામાં ઉપયોગ કરતી નથી; પરંતુ તેનો ઉપયોગ ગેસ-બેગ તરીકે કરે છે. પરિણામે જલનની માફક તેઓ ઊંચે ઊડી પાછી પડી શકે છે. પાણી કરતાં વજનદાર હોવાથી તે પોતાના લોહીમાંથી પ્રાણવાયુ ખેંચી પેલી કાયળીઓ કુલાવે છે એટલે પાણીના તળિયેથી ઊંચે આવી શકે છે ને સપાટી પર તરી પણ શકે છે.*

(૫) બતકોની પીઠ પર પાણી કેમ નથી રહેતું ?

બતકો પોતાની પીઠને પાણી અડવા દેતી નથી. એની પૂંછડી આગળ એક કાયળી છે જેમાંથી તેણે પદાર્થ કાઢીને તે પાણીને દૂર રાખે છે. આ તેજ પીઠ ઉપર તે

પોતાની ચાંચથી પાયરે છે. નદી કે તલાવ કિનારે આ પ્રવૃત્તિ આપણી નજરે પડશે. બીનાશથી બચવા માટે તેઓ જાણીએઈને આમ કરતાં હોય છે કારણકે બતકોને પણ પાણીથી ભીંજવું ગમતું નથી. x

(૬) આગીઓ ચળકે છે કેમ ? કેવી રીતે ?

આગીઓ જંતુ છે જ નહિ. એ ક્રમળ (Beetle) છે તે એમાં ૫ માદા જ એમ ચળકે છે. વાડોમાં, જંગલમાં, ખેતરમાં ને ઘાસમાં ઉનાળામાં જે પ્રકાશ આપણી નજરે પડે છે તે પીળાશ પડતો લીલો હોય છે ને તે એ જંતુની પ્રકાશવંતી પીડમાંથી સ્ત્રવે છે. એમાંની માદા જ ચળકે છે એટલે. કદાચ નરને આકર્ષવા તે ચળકતી હોય એ સંભવિત છે, બીજાં જંતુઓમાં માત્ર આગીઓ જ આવો પ્રકાશ ફેંકે છે. x

રમણીકલાલ દલાલ

(૭) જાણુવા ભોગ

જાપાનના એક રાજકીય પુરુષને હર્બર્ટ સ્પેન્સરે એક કાગળ લખ્યો હતો. એ કાગળના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપણે જાણુવા જેવા હોઈ નીચે આપ્યા છે:

(૧) કોઈ પણ પરદેશીને જાપાનની ભૂમિ લાંબે પટે ભાડે આપવી અગર વેચવી નહિ, પણ માત્ર વાર્ષિક ભાડે જ આપવી.

(૨) સરકાર હસ્તક ચાલતી કોઈ પણ જાણુમાં કોઈ પરદેશીને વ્યવસ્થા સોંપવી નહિ.

(૩) દરિયાઈ કાંઠાના વહેપારમાં કોઈ પરદેશીને પડવા દેવો નહિ.

(૪) જાપાનીઝ અને પરદેશી વચ્ચે કોઈ દિસાબે લગભગવહાર ન થવા દેવો.*

(મળેલું)

(૮) શિક્ષણમાં હરીફાઈ

આપણે શિક્ષણમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ રાખીએ છીએ અને તેથી આપણા સમાજમાં પણ હરીફાઈનાં વિધાતક પરિણામો આવે છે, એમ બતાવવાને World Tomorrowના નવેંબર ૯ મી સને ૧૯૩૩ના અંકમાં પૃ. ૬૧૬મેથી નીચેનો કિસ્સો ઉતાર્યો છે.

બાળકોનાં મન ઉપર બાઈબલના ઉત્તમ ફકરાના સંસ્કારો પડે એટલા માટે સુંદર ફકરા મોટે કરવાને અને તેના પકનમાં પહેલા આવે તે બાળકોને ઇનામ આપવાનું રાખ્યું હતું. લેખક કહે છે કે મારી દિકરીને એક વાર વર્ગમાં પહેલું ઇનામ મળ્યું ત્યારે તે દેવળમાંથી મારી પાસે દોડતી આવી અને મને કહ્યું “બાપુ, મે જલ્દાને દરાલી દીધા છે; મને બાઈબલનું ઇનામ મળ્યું છે, અને એ ઇરિટરની વાર્તા દ્વે મારા મનમાંથી તદ્દન જૂંસી નાંખી છે.” આ સૌંભળ્યા પછી વિચાર કરતાં મને સમજાયું કે જે ભવ્ય અવતરણોની અસર કરવા અમે ઇરાદો રાખતા હતા તેથી વિપરીત જ અસર બાળકોનાં મન ઉપર થતી હતી. વસ્તુ એક બાબત રહી જતી હતી અને પદ્ધતિની અનિષ્ટ અસર જ તેમનાં મન પર ટકી રહેતી હતી.

* The People, Monday 5th November 1933.

* Explorations by J. M. Robertsનામાંથી Herbert Spencer ઉપરના લેખમાંથી આ ઉતારો લીધો છે.

અખિલ ભારત મહિલા પરિષદનું આઠમું અધિવેશન

પંજાબનાં લેડી અખદુલ કાદરના પ્રમુખપદે અખિલ ભારત મહિલા પરિષદની બેઠક કલકત્તામાં નાતાલના દિવસે દરમિયાન મળી હતી. આખા દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાંથી સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓએ બહુ સારા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી. નાગપુર અને અમરાવતીથી તો બે દરિજન બહેનો પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાઈને આવી હતી. તેમણે પરિષદની બેઠકમાં છટાદાર ભાષણ કરી પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી પોતાનો પક્ષ રજુ કર્યો હતો. પરિષદને સફલાગ્યે આ વર્ષે શ્રીમતી સરોજિની નાઈડુ હાજર હતાં. શ્રીમતી કમલાદેવી જ્વલમાં હોવાથી આવી શક્યાં ન હતાં. તેમની ગેરહાજરી સૌને સાલી હતી. મિસિસ ક્રીન્સે જ અખિલ ભારત મહિલા પરિષદની શરૂઆત કરેલી-તેઓ પણ કલકત્તામાં હાજર હતાં. એમની સ્ફુર્તિ અને એમનો ઉત્સાહ તથા એકનિષ્ઠા સૌને ચકિત કરતાં હતાં.

પરિષદમાં પહેલે દિવસે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચેન્સેલર, કલકત્તાના મેયર તથા આન્ડ્ર યુનિવર્સિટીના પ્રે. રાધાકૃષ્ણએ આવકારનાં ભાષણો કર્યાં હતાં; અને પૂ. ગાંધીજી વગેરેના સંપ્રજ્ઞતા ઇચ્છતા સંદેશા વાંચ્યા હતા.

બીજા દિવસથી ઠરાવો શરૂ થયા હતા. ડૉ. એનીબીસેન્ટ, શ્રીચુત સેનથુમા તથા શ્રી વિકૃલભાઈ પટેલને બહુ હૃદયપ્રાપ્ત શબ્દોમાં શ્રી સરોજિની નાઈડુએ શોકની અંજલિ અર્પી હતી. ઠરાવોના ચાર વિભાગ પાડી નાંખવામાં આવ્યા હતા: (૧) સામાન્ય ઠરાવો; (૨) કામદારોને લગતા ઠરાવો; (૩) કેળવણીને લગતા ઠરાવો; અને (૪) સમાજ-સુધારાના ઠરાવો.

સૌથી સરસ ચર્ચાઓ સમાજસુધારાના ઠરાવો ઉપર જ ચર્ચા હતી. સંતતિનિયમન ઉપર તો બહુ જ ગરમ અને ચુંદર ચર્ચા ચર્ચા હતી, અને મોટી બહુમતીથી ઠરાવ પસાર થયો હતો. પરિષદની બેઠક દરમિયાન એક દિવસ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બ્યાખ્યાન કર્યું હતું. એક રાત્રે નાટ્યપ્રયોગનો ક્રમ ગોઠવાયો હતો. બંગાળી યુવકયુવતિઓએ ટાગોરનું 'વાલ્મિકી પ્રતિભા'નું નાટક બહુ કળામય રીતે ભજવી બતાવ્યું હતું. બંગાળી ભાષામાં નાટક ભજવાયું હતું. પરન્તુ એનો સાર પ્રવેશ વાર અંગ્રેજીમાં છાપેલો હતો, અને આખું નાટક સંગીતમાં જ હોવાથી બહુ સફળ નીવડ્યું હતું. ગુજરાતી બહેનોએ બે ગરબા ગાઈ શ્રોતાઓનાં મન રંજન કર્યો હતો.

હમેશ માફક પેલી ટીકા તો સંભળાય છે જ:—પરિષદે શી ધાડ મારી? ખાલી ઠરાવો કરવાથી શું વળે છે? કાંઈ સંગીન કામ કરવું જોઈએ. ખરી વાત છે. પણ અમે તો પરિષદમાંથી ધણું શીખીએ છીએ. દરેક પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓ પેતપોતાની આવડત તથા સક્તિ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનાં કામ કેમ કરે છે, તેનું જ્ઞાન પરિષદમાં જ થાય છે.

એમાંની ધણીખરી સ્ત્રીઓને એમના પ્રાન્તની બહાર કોઈ ઓળખતું નથી. પણ એમનું કામ સંગીન જ છે, એની કોઈથી ના પડાય એમ નથી અને એ લોકો ખાત્રીપૂર્વક કહે છે કે અખિલ ભારત મહિલા પરિષદની ઓથ તીએ કામ કરવામાં બહુ હંક, આનન્દ અને ઉત્સાહ રહે છે.

જે જુવાન સ્ત્રીઓ અને યુવતિઓ પરિષદમાં જાય છે, તેમને તો પરિષદની અમુક વ્યક્તિઓ પાસેથી પ્રેરણા પણ ખૂબ મળે છે. અમે તો જ્યારે રાજકુમારી અમૃતકોરની બુદ્ધિશક્તિનું દર્શન કરીએ છીએ, સરોજિની નાઇકુનો કોકિલ કંઠ સાંભળીએ છીએ, ડૉ. મુયુલક્ષ્મી રેડ્ડીની એકનિષ્ઠા નિહાળીએ છીએ, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, રાજવડેનાં પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની નજીકમાં પહોંચીએ છીએ-ત્યારે એવી અજબ પ્રેરણા મળે છે, કામ કરવાની એવી અદ્ભુત ઈચ્છા થાય છે ! પરિષદમાં એ લોકોના સમાગમ વગર આ સર્વ કેમ થાય ? દરેક પ્રાન્તમાં બાર મહિના પરિષદની શાખાઓ થોડુંધણું તો કામ કરે જ છે, એની કોઈથી ના પડાય તેમ નથી.

સ્ત્રીઓ પોતાની ઉન્નતિ માટે જે ઠાંઈ પ્રયાસ કરે છે, તેમાં સરવાળે તો ફાયદો જ રહેશે. આવતે વર્ષે પરિષદને અમે ગુજરાતમાં આમંત્રી છે. ગુજરાત માટે આ અભિમાન લેવા જેવો પ્રસંગ છે, તે બધાં ગુજરાતી લાક્ષ્મીહેતો નહિ જ બૂલે એવી આશા છે.

વિનોદિની નીલકંઠ

મેવાડના ગુહિલો અથવા ગુહિલોત્પત્તિ ગીમાંસા:—

લેખક-પ્રકાશક: માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા બાવનગર. મુલ્ય પાકા પૂઠાના રૂ. ૦-૮-૦ કાચા પૂઠાના રૂ. ૦-૬-૦.

મધ્યકાલીન રાજપૂતવંશો-ગોહીલ, સોલંકી, પટ્ટીહાર, ચોહાણ, પરમાર વગેરેના મૂળ વિષે બહુ તર્કવિતર્કો થયા છે. વિ. સં.ની સાતમી આઠમી સદીમાં આ રાજપૂત વંશો એકદમ ઇતિહાસની શ્રુતિકા ઉપર પ્રગટ થાય છે. અને ધીમે ધીમે મોટાં રાજ્યો રચાપે છે. જૂના મૌર્ય, શુભ, આન્ધ્રભૂત્ય વગેરે રાજવંશો સાથે આ નવા ગોહીલ, સોલંકી વગેરે વંશોને જોડનારી કાંઈ સાંકળ દેખાતી નથી અને આ જુદા જુદા વંશના આશ્રિત પડિતો તથા લાઠ્યારણો પાછળથી પૌરાણિક સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ સાથે સો દોઢસો પેઢીની કલ્પિત વંશાવળી ઊભી કરીને પણ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના વંશને જોડવાનો પ્રયાસ કરે છે. પુરાણોમાં ન કહેલ અભિવંશની નવી કલ્પના પણ ઉદ્ભાવે છે અને એ રીતે આ નવા વંશોને પ્રાચીનતાની પ્રતિષ્ઠા આપવાની ધારણા રાખે છે. પણ આ પ્રયાસ જ પુરાતત્ત્વ વિવેચકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામે ગોહીલ વગેરે મધ્યકાલીન રાજપૂત વંશો કાં તો શક, હણુ, ગૂર્જર વગેરે પરદેશી જાતમાંથી ઊતરી આવેલા છે અથવા મૂળ વતની કાભોમાંથી હિંદુ થયેલા છે કે વર્ણોત્તર લગ્નની પ્રજા છે એવી માન્યતા અનેક કારણોથી આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓમાં ઘણા વખતથી રૂઢ થવા પામી છે. આ માન્યતાની યોગ્યથોગ્યતાની કે એ માન્યતા ગંધાવાનાં કારણોની વિગતવાર પરીક્ષા કરવાનો અહીં અવકાશ નથી તેમ એ પ્રસ્તુત પણ નથી.

અહીં તો આ મધ્યકાલીન રાજવંશોમાં જેને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે તે મેવાડના ગુહિલવંશનું મૂળ તપાસવાનો ઉપરના પુસ્તકમાં જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેની જ ટૂંકી સમાધોરના પ્રસ્તુત છે. મેવાડના શીશોદીઆ કે ગોહીલો પોતાને સૂર્યવંશી કહે છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ વલ્લભીના મૈત્રકવંશમાંથી ગોહીલો નીકળ્યા છે અને ગોહીલવંશ તથા વલ્લભીના વંશ એ બેયનું મૂળ ઇ. સ. બીજા શતકમાં વિરાટ કે ઘોળકામાં તથા ઢાંકમાં રાજ્ય રચાપનાર કનકસેન છે એવી માન્યતા ટોડ સાહેબે નોંધેલી.^૧ પછી પં બગવાનલાલનું

વસન્તીઓને ગૂર્જર વંશના માનવા તરફ વલણ હતું. અને કનકસેનવાળી દંતકથા જૂનાગઢના ક્ષત્રપો સાથેના કાષ્ઠક જાતના સંબંધની સ્વચ્છ ગેઝીટીઅરમાં માની છે.^૧

પણ ટોડનું રાજસ્થાન, રાસમાળા, મુંબઈ ગેઝીટીઅર વગેરે ગ્રંથો લખાયા ત્યારે મેવાડના રાજવંશના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાંના થોડાક જ જાણવામાં આવ્યા હતા અને તેથી પણ થોડા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પરંતુ એ પછી અનેક લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે, આ પ્રસિદ્ધ થયેલા તથા ખીજા શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝાએ જ બતાવેલા અપ્રસિદ્ધ લેખો વાંચીને ડો. (ત્યારે ડો. નહેતા) દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મેવાડના શુદ્ધિલોત રાજવંશનો મૂળ પુરુષ વડનગરનો નાગર હતો એવું સિદ્ધ કરનારો એક લેખ બંગાળની એશિયાટીક સોસાયટીના જર્નલ (પુ. પ. ૫. ૧૬૭ થી ૧૮૭)માં ઈ. સ. ૧૯૦૬માં 'શુદ્ધિલોત અને નાગરો' એ નામથી આપ્યો હતો. આ લેખને પરિણામે ધણી ચર્ચા ચાલી. વળી ઈ. સ. ૧૯૧૧ના જાનેવારીના 'ઈન્ડિઅન એન્ટીકવેરી'માં "હિંદુઓમાં પરદેશી જાતિઓનાં તત્ત્વો" નામનો લેખ લખી ઉપરના લેખને પુષ્ટિ આપવા સાથે મધ્યકાલીન રાજપૂત વંશોનું મૂળ પરદેશી હોવાની, પં. ભગવાનલાલ, શ્રી. જ્ઞેકસન, વગેરેએ ચલાવેલી માન્યતાને તેઓએ ટેકા આપ્યો.

આ પરદેશી મૂળની માન્યતાના હુમલા સામે સ્વકીયતાના આગ્રહી પુરાતત્ત્વ પંડિતો - ખાસ કરીને શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા અને શ્રી ચિં. વિ. વૈદ્ય એમણે પ્રબળ વિરોધ કર્યો. શ્રી ઝોઝાજીએ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામાં તથા 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ'માં અને શ્રી. વૈદ્ય એમના 'મધ્યયુગીન ભારત'માં મધ્યકાલીન રાજપૂત વંશોને સ્વદેશી મૂળના-સૂર્યવંશ વંશના ઠરાવવાનો પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો છે.

પણ આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના પ્રયાસો, મારા ધારવા પ્રમાણે તેા નિષ્ફળ ગયા છે. કારણકે મેવાડના રાજાઓના જ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં સ્પષ્ટ રાખ્ખોમાં શુદ્ધિલોત વંશના મૂળ પુરુષને વડનગરનો વિષ્ણુ કે દ્વિજ કહ્યો છે. આ પ્રકારના ઉલ્લેખોવાળા બધા લેખો શ્રી. ઝોઝાજીએ એકઠા કરીને રજુ કર્યા છે, છતાં એ ઉપરથી જે અનુમાન કર્યું છે તે એ જ લેખો ઉપરથી શ્રી. ડે. રા. ભાંડારકરે કાઢેલા અનુમાનથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. આ રીતે એક જ આધાર ઉપરથી ઉપજાવેલાં બે પરસ્પર વિરુદ્ધ અનુમાનોમાંથી શ્રી. ઝોઝાજીનું અનુમાન શુદ્ધ નથી, પક્ષવાદથી પ્રેરાયેલું છે, અને તાણીએચીને-કવચિત્ છળના આશ્રયથી ઉપજાવેલું છે એમ કાંઈ પણ તટસ્થ વિચારકને મૂળ લેખો જોતાં લાગે છે. અને શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝાએ જ રજુ કરેલાં લેખોનાં પ્રમાણોનો વિચાર કરીને શ્રી. ઝોઝાજીના મતનું ખંડન કરનારો તથા શુદ્ધિલોતનો મૂળ પુરુષ વડનગરનો બ્રાહ્મણ એટલે કે નાગર હતો એમ સિદ્ધ કરવાનો 'મેવાડના શુદ્ધિલો'માં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે સફળ થયો છે એમ મને લાગે છે.

મૂળ વચનો એટલાં સ્પષ્ટ છે કે શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા જેવા વિદ્વાન કેમ એના ઉપરથી નીકળતાં સીધાં અનુમાનને કબૂલ નથી કરતા એ જ સમજાતું નથી. તેઓની વૃત્તિ આ બાબતમાં તટસ્થ નથી એમ શંકા પડી જાય છે.

વિ. સં. ૧૦૭૪ના આટપુર (હિંદુસ્થી દોઢ માપલ છે) આવેલું આહાડ નામનું ગામ)ના શક્તિકુમારના લેખમાં મેવાડના રાજવંશના મૂળ પુરુષને નીચેના શ્લોકમાં આનંદપુરનો મહીદેવ-મૂદેવ-બ્રાહ્મણ કહ્યો છે.

આનન્દપુરવિનિર્ગત વિપ્રકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।

જયતિ શ્રી ગુહદત્તઃ પ્રભવઃ શ્રી ગુહિલવંશસ્ય ॥

આ શ્લોકના શબ્દોનો મારીમચડીને જુદો અર્થ કરવાનો શ્રી. એન્ડ્રીયોસ તથા શ્રી વૈવ મહાશયે પ્રયાસ કર્યો છે, પણ મેવાડના જ રાજવંશના શક્તિકુમાર પછી થયેલા રાગઓના બીજા લેખોમાં એ શ્લોકનો સીધો મૂળ પુરુષનું બ્રાહ્મણપણું દેખાડનારો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ચીતોડના રાગ સમરસિંહની રસિયારાજની બત્રીના લેખમાં નીચેના શ્લોક છે:—

જીયાદાનન્દપૂર્વ તદિહ પુરમિલાલ્પસૌન્દર્યશોભિ

ક્ષોણીપૃષ્ઠસ્થમેવ ત્રિદશપુરમધઃ કુર્વદુચ્ચૈઃ સમૃદ્ધ્યા ।

યસ્માદાગત્ય વિપ્રશ્વતુરુદધિમહીવેદિનિક્ષિતયૂપો

વપ્પાલ્યો ઘીતરાગધ્વરણયુગમુપાસીત હારીતરાશેઃ ॥ ૧૪ ॥

(મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૧૩)

મતલબકે આનન્દપુરમાંથી આવેલા બપ્પ નામના વિપ્રે નાગદેહ (એકલિંગમજી પાસે આવેલા નાગડા)માં તપશ્વર્પા કરતા હારીતરાશિની સેવા કરી; પરિણામે—

હારીતાત્કલવપ્પકૌઘિવલયવ્યાજેનલેખેમહઃ

ક્ષાત્રં ઘાતુનિભાદ વિતીર્ય મુતયે બ્રાહ્મં સ્વસેવાચ્છલાત્ ।

ણતે ઘાપિ મહીમુજઃ ક્ષિતિતલે તદ્વંશસંમૂતયઃ

શોભન્તે સુતરામુપાત્તવપુષઃ ક્ષાત્રાદિ ધર્મા ઇવ ॥

(આધુના અચલેશ્વર મંદિરની રાણા સમરસિંહે કાતરાવેલી વિ. સં. ૧૩૪૨ની પ્રશસ્તિ, શ્લોક. ૧૧. મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૩૭.)

મતલબકે હારીતરાશિ નામના ગુરુની સેવા કરનાર વડનગરના બપ્પ નામના બ્રાહ્મણે પોતાનું બ્રાહ્મણ તેજ ગુરુને આપ્યું અને ગુરુ પાસેથી ક્ષાત્રતેજ પોતે સ્વીકાર્યું એ બપ્પના વંશના રાગઓ ક્ષત્રિય ધર્મના અવતાર જેવા શોભે છે.

વળી એ જ વંશના પ્રખ્યાત કુલારાણાએ આટપુરના લેખના ઉપર ઉતારેલા શ્લોકનું પ્રમાણ આપીને પોતાના વંશના મૂળ પુરુષને સ્પષ્ટ રીતે વડનગરનો વૈજનાપ ગોત્રનો નાગર કહ્યો છે. એકલિંગમાહાત્મ્યમાં—

જયતિ તથાનન્દપુરે નાગરકુલમંડનો મહીદેવઃ ।

યજનાદિ કર્મકુશલો વિજયાદિત્યાનિધો વિપ્રઃ ॥

(મેવાડના ગુહિલો. પૃ. ૩૨.)

આનન્દપુરના વૈજવાપ ગોળના નાગરકુળના આ વિજવાદિત્થનો આડો વંશજ તે પ્રહસા જેમાંથી રાજા સમરસિંહ, કુંભાજીવગેરેનો ગુહિલવંશ આશ્યો. વૈજવાપગોત્ર નાગરોમાં જ મળે છે, એ ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

આ દ્રઢા અવલોકનમાં મૂળ પ્રમાણે વધારે ઉતારવાની જરૂર નથી. જિજ્ઞાસુ વાંચનાર 'મેવાડના ગુહિલો'માંથી જોઈ શકશે. આ અને આ પ્રકારનાં વચનોનું ખંડન મેવાડના રાજાઓના ક્ષત્રિયપણાનાં સ્વયં જે વચનોનાં બળથી કરવામાં આવે છે તે વચનો તથા એ વચનોનો ઉપરનાં મૂળ પુરુષનું બ્રાહ્મણ્ય દર્શાવનારાં વચનો સાથે કેવી રીતે અવિરોધ સધાય છે તે બહુ શ્રી. મા. પી. મહેતાએ સ્પષ્ટ વિવેચનથી દેખાડ્યું છે. ખરી વાત એમ સાગે છે કે મેવાડના રાજવંશનો મૂળ પુરુષ વડનગરનો બ્રાહ્મણ-એ જ વંશના ચાટસના શિલાલેખમાં 'બ્રહ્મક્ષત્રિય' કહ્યો છે (જુઓ મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૭૩). મોટે કદાચ બ્રાહ્મણ પુરુષ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ, તેણે 'પાશુપતાચાર્ય' દ્વારા તરાશિની સેવા કરી અને એ આચાર્યે તેને રાજ્ય મેળવવામાં મદદ કરી. આ રીતે મૂળ પુરુષે રાજ્ય મેળવ્યા પછી તેના વંશને ક્ષત્રિય જાતિ સાથે જ સંબંધવદાર બાંધી ક્ષત્રિયો થઈ ગયા હોય એવું બધા લેખો ઉપરથી દેખાય છે. અને અનેક લેખોમાં મેવાડના રાજાઓને ક્ષત્રિય કહ્યા હોવા છતાં બીજા લેખોમાં મૂળ પુરુષને બ્રાહ્મણ કહ્યો છે એ સ્થિતિનું આ રીતે જ સમાધાન થઈ શકે છે. ક્ષત્રિયત્વ કહેનારા લેખો ઉપર વધારે જોર દઈ મૂળ પુરુષને પણ ક્ષત્રિય ઠરાવવામાં આવે તો બ્રાહ્મણ્ય કહેનારા લેખો નિરર્થક હરે. વળી વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે જે આ રાજાઓનું મૂળ પુરુષથી ક્ષત્રિયત્વ નિઃસંદિગ્ધ હોત તો ફાઈ પણ લેખમાં મૂળ પુરુષને વિષ્ણુ કહેવાનું કારણ જ નહોતું. દ્રઢામાં મેવાડના ગુહિલોના મૂળ પુરુષનું નાગરપણું કે બ્રહ્મક્ષત્રિયપણું ચોક્કસ દેખાય છે.

શ્રી માનસંકર પીતાંજરદાસ મહેતા તો પૃથ્વીરાજ રાસામાં કહેલા ચાર અગ્નિપ્રભામાંનાં ત્રણ ચૌદાજી, પ્રતિદાર અને પરમાર કુળની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણ મૂળમાંથી હોવાનું તે તે વંશના લેખોમાંથી બતાવે છે (જુઓ મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૮૦ થી ૮૬) મતલબ કે જે પુરાવાઓના આધારે શ્રી. જી. સન, લીન્સેન્ટ રિમથ, શ્રી. ડે. રા. લાંડારકર વગેરે વિદ્વાનો પરમાર, ચૌહાણ વગેરે કુળોનું મૂળ પરદેશી માનતા હતા તે જ પુરાવાઓને આધારે શ્રી માનસંકર પીતાંજરદાસ મહેતા એ કુળોને બ્રાહ્મણ કે બ્રહ્મક્ષત્રિય મૂળમાંથી ચાલેલાં ગણે છે. મૂળ લેખોમાંથી તેઓ મૂળ ગૂર્જર વગેરે પરદેશી જાતોના હોવાનો ફાઈ પુરાવો મળતો નથી ન્યારે બ્રાહ્મણ હોવાનો પુરાવો મળે છે એટલી વાતની ના પડાય એમ નથી.

વળી પાશુપતાચાર્યોએ આ પરમાર, ચૌહાણ, ગુહિલ વગેરે વંશોને ટેકા આપીને તેઓ પાસે રાજ્યો સ્થપાવ્યાં એ એમનો મુખો પણ વિચારણીય છે. (જુઓ મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૬૬ થી આગળ) બાપી ઇ. સ. દશમથી તેરમા સતક સુધીના ગાળામાં પશ્ચિમ દિશાનાં મેવાડ, ગુજરાત વગેરે રાજ્યપૂર્ણ રાજ્યોમાં પાશુપતાચાર્યોના ગદોળી સમૃદ્ધિવાળા મહેા હતા અને આ જ રાજ્યો તેઓનું પાતું માન રાખતા એટલું તો અનેક ઉદાહરણો મેળવી શકાય છે.

તા. ક. જેમ ગુહિલોતના મૂળ પુરુષને ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આનંદપુર (વડનગર)નો વિપ્ર કહ્યો છે તેમ ચોઢાણના મૂળ પુરુષને સુપ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ ચોઢાણના પિતા સોમેશ્વરે લખાવેલા ઇ. સ. ૧૧૬૬ના બીજોસ્થાના લેખમાં અહિંછત્રપુરનો વત્સગોત્રનો સામન્ત નામનો વિપ્ર કહ્યો છે:—

વિપ્ર: શ્રી વત્સગોત્રેઽમૃદહિન્છત્રપુરે પુરા ।

સામન્તોઽનન્તસામન્તપૂર્ણતલ્લો નૃપત્તતઃ ॥

(મેવાડના ગુહિલો પૃ ૮૦)

મતલબ કે ગુહિલોત કુળનો મૂળ પુરુષ વડનગરો નાગર અને ચોઢાણ કુળનો મૂળ પુરુષ અહિંછત્રો-પ્રશ્નોરો નાગર. અલગત વડનગરા, પ્રશ્નોરા વગેરે નાતો એ વખતે બંધાર્ધ નહોતી, પણ જે ચોઢાણકુળોમાંથી આ ગાંઠકુળો થયાં તેમાંથી જ પાછળથી આ નાતો થઈ.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

પ્રણય કાવ્યો:—પ્રયોજક અને પ્રકાશક: રમણલાલ નરહરીલાલ વડીલ બી. એ. ફેલો વિશ્વસન કૉલેજ, મુંબઈ ૭ દિમ્મત દોઢ રૂપિયો. નલિની પરાગ:—પ્રયોજક: નલિન મણિશંકર ભટ્ટ, બી. એ. પ્રકાશક: રમણલાલ નરહરીલાલ વડીલ, બી. એ. ટે. ઉપર પ્રમાણે. દિમ્મત બે રૂપિયા.

આ કાવ્યોના લેખકો સાહિત્યમિત્રો છે, અને બન્નેની સમાલોચના પણ બેગી લેવી અનેક કારણોથી ઉચિત છે. તેમાં મુખ્ય કારણ એ છે કે બન્નેનાં કાવ્યોનું વાતાવરણ એક જ જણાય છે, બન્ને ઉપર અનેક આધુનિક કવિઓની અસર છતાં કલાપીની અસર પ્રધાનપણે જણાઈ આવે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે બન્નેએ કલાપીનું કેવળ અનુકરણ કર્યું છે. એટલું જ નહિ, બન્ને એકબીજાથી પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે.

કલાપીનાં આત્મલક્ષી પ્રણય કાવ્યોની પરંપરા જાણે શ્રી રમણ વડીલમાં આગળ ચાલે છે. તેમની કંપના, તરંગો મસ્તી, કલાપી સાથે સરખાવાય એવાં છે. તેમની જોયા પણ તેને કંઈક મળતી છે. અને કલાપીની પેઠે બાવના વેગમાં કાવ્યો લખ્યાં જણાય છે. એક જ ઉદાહરણનો અવકાશ છે.

સનમ સાકી તણા હાથે મદિરાથી ભર્યો ખાસો,
પરંતુ નમ શું કરવું ? દૃઢ્ય-નદમે ભર્યો સાગર.
નહિ આશક અધીરની તૃષા એ નમથી ટળશે,
ચહે માથું તણા હાથે પીવા આખો પ્રણય સાગર.

x

x

ભૂલીરા હુ બાત જવનનું પ્રિયાપલો સદુ કેરો,
પરંતુ ફાની-દિવાની અહીં સૌ બાત ભૂંધ્યા છે.

પણ કલાપીના જેટલું આમનાં કાવ્યોમાં નિરાશાનું દર્દ નથી. અને કાવ્યની મસ્તી પણ ધીમેધીમે સ્વચરતા મેળવતી જાય છે. સૈલી વધારે ગંબીર રૂપ ધરે છે અને કાવ્યનું

અમુક પ્રસંગે કથાતંત્ર છોડી દઈ, કથાના પાત્રને અંબોધીને પોતે બોલે છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે સામાન્ય સત્યના શ્લોકો અર્થાન્તરન્યાસ તરીકે મૂકે છે. આવા શ્લોકો પણ કથાક કથાક સુંદર છે—અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ એમનું વજનનું પણ વિશિષ્ટ હોય છે. અવશ્યતા વધે પછી તેના પિતા મુનિ હતા છતાં શાપ આપે છે ત્યાં તેઓ કહે છે:

એક જ્ઞાની હતા છતાં મુનિ હવે શાન્તિ પ્રથ્વન ધરે;
તે ને આપ મનુષ્યના દુદયમાં છે લાવનાઓ સારી
સર્વેને વશ થાય છે કુદરતી ત્યાગી વિરાગી મુનિ.

અલખત, આવા અર્થાન્તરન્યાસોને કાવ્યમાં સ્થાન છે, પણ કલાપીની પાત્રને લાંબી ઉક્તિઓ સંબોધવાની ટેવ કે પ્રસંગ ઉપર લાંબી મીમાંસા કરવાની ટેવ અતુકરણ્યોગ્ય નથી. શ્રી નસિન ભટ્ટે ખંડ કાવ્યો લખવાનો પ્રવાસ કર્યો છે તેને માટે તેમને આલનન્દન ધટે છે.

બન્નેએ સોનેટો લખ્યાં છે. તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ હરિગીત કે ગ્રંથો વાપર્યાં છે. સોનેટનું ખરું સ્વરૂપ ચિન્તનને લાગણીથી તેમજ સ્તી કરવાનું છે તેમાં ગેય રચનાઓ અનુકૂળ નથી. ભાવો પણ ચિન્તનયોગ્ય હોવા જોઈએ અને લાગણી કે વિચારનો કલાત્મક વળાંક એ સોનેટની વિશિષ્ટતા જુલાની ન જોઈએ. અન્નમત્, સોનેટ અને તેના બંધનો સિવાય એવા ભાવો કે ચિન્તન કવિતામાં ન જ મૂકી શકાય એમ અમે માનતા નથી.

બન્નેને હન્દની સારી હથોડી છે. કાવ્યમાં તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારમાં કથાક કથાક અધદિત છટ લેવાઈ છે તે કમી થાય તો સારુ.

કુલદાસ:—

કર્તા અને પ્રકાશક: મેન:સુખલાલ મગનલોલ ઝંવરી. ઑર્જંદોડ, જામનગર. એક રૂપિયે. કાવ્યના રસોને આ જુવાન લેખક હવે અજાણ્યા નથી. આ મંત્રહમાનાં કેટલાંક કાવ્યો માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમનું હન્દનું પ્રભુત્વ જણીતું છે. તેમની શૈલીમાં કાઠિયાવાડી બાવાનો રણુકાર, માધુર્ષ અને ઝોળસ પૂરે છે. તેમની ભાષા લાગણીથી વિજયવન્ત ચર્મ ઉછાળા મારે છે. તેઓ આત્મલક્ષ્મી અને પરલક્ષ્મી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યો લખે છે. તેઓ શૃંગાર અને વીર બન્નેમાં વિદ્વરે છે. તેમને આવાં કાવ્યો સંબંધી કંઈ કહેવાનું હોય તો તે એ છે કે તેમણે શબ્દપ્રાચુર્યથી અને પુનરાવર્તનથી એતરું જોઈએ. તેમની તેજસ્વી વાણીનો એક જ શાખલો આપીએ. મહાભારત યુદ્ધ વખતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

જહાત્મા ઇતિદાસને નયન ના અપ્રાપિ નેવી ચડી,
તેવી યુદ્ધતણી ધનંજય ! ક્ષી આને મહાપર્વણી,
ભક્ષો યા, સજ યજ્ઞ. કુદ સમરે, કુંકાર ઘેરો કરી,
આજ દે જગને દઈ દાન કયા સંબોધિની વીર્યની.

અને એક શૃંગારનું કાવ્ય બહુએ.

સમરે જ કુસુમાદરે પરજુ-પ્રખપથી ચૂકી,
સજ સુભગ વેશ, મુગ્ધ નિજ કઠથી ગદ્ગદે,
મણી રસમમાધિમા યજ્ઞ વિલીન તે હી હતી!

રમરેછ મલયાનિલે, મલખતે પધારી પદે,
 યુમા ચરાચરી કુંળા લલિત કુંપળો તે યદી,
 નવી મધંમધી રહી, મધુર મેઝીના મરે—
 પ્રમત્ત નર કાઢિલે રસનિ રેલ જેવી વદી
 વદાવી દુધુધાર તે પ્રસરિ મીન પાંખે રહી,
 અને જડ સહવની વિવરા ત્યાં બની બેલડી ?
 રમરેછ તવ મત્ત દું ચ વદનાબજ તારું ગ્રહી,
 વધે તરસ તેવવા; પણ નિવેધથી રોકતાં
 સરી સ્વપન રી ગઈ, મૃદુ નકાર મેત્રે કહી ?
 પછી દિવસ, વર્ષ ન્યમ વદિ વાટડી નંદાજતાં,
 ન લલું ક્યમ પાળવા વચન ના પધારે છતાં.

પણ કર્તા પોતે કહે છે તેમ “તેના જીવનનાં વિચારનાં વહેણ દહા રિયર નથી થયાં.”
 જે મંથનથી માનવ, આત્માના મદનમાં જઈ કંઈ અપૂર્વ લક્ષ આવે છે તે શરૂ જ થયું
 છે. એ મંથન એટલે જીંડે જશે ને લેખકને કંઈ અવનવું લાધશે તો કાવ્ય કરવાનું આજીનું
 કૌશલ આવી રહેશે એમ જણાય છે.

ઈલા કાવ્યો:—

લેખક: ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા. પ્રકાશક: નૂળારાંકર શ્રોમનાથ બદ્, વડોદરા.
 બે રૂપિયા.

આજ મુધી આપણે ત્યાં પ્રીતિનાં કાવ્યો ધણાંખરાં દંપતી પ્રેમનાં જ દર્શાવે.
 શ્રી ચંદ્રવદને સૌથી પ્રથમ એક પછી એક અદેન ભાષિના પ્રેમનાં કાવ્યો આપવા માંડ્યાં
 છે. ઈલા એ પ્રેમનાં કાવ્યોની આદર્શ અદેન છે.

કાવ્યોમાં મોટા ભાગ સોનેટોનો છે. તે સિવાયનાં કાવ્યો પણ ધણાંખરાં સંસ્કૃત વૃત્તોમાં
 છે અને તેમજ સર્વત્ર અન્ય પ્રાસનો નિયમ રાખ્યો છે. આ કારણે લીધે અને અદેન
 ભાષિના પ્રેમની સામાન્ય સૌન્દરતા અને ગર્વાદને લીધે કાવ્યો પણ ગદ્યાં શાન્ત વાતાવરણ
 ગીતું કરે છે. ચિત્તને કેન્દ્રથી ખસેડી નાંખે એવા વગ કે ઉઠાયા નથી. જે કાંઈ વિલક્ષણતા
 તે મેળવે છે તે સર્વ સાદપણના નિર્દોષ તરંગોમાંથી જ મેળવે છે. કદાચ તેને લીધે જ
 ધણાંખરાં કાવ્યોમાં ખાસપણે જ ઉદ્દેશ્ય છે અદેનની માથેના વર્તનમાં પણ મસ્ત ગર્મિઓ
 આવી શો-ખાસ કરીને આપણા દિન્દુ સંસારમાં-ત્યારે અદેન ભાષી-ભાષિની મરકરી
 કરતી હોય ત્યારે, પણ એ અનંતરંગી પ્રદેશ આ કાવ્યોના વિષયથી અલગ રહ્યો છે,
 તેમ અદેનના સાચરે જવાના કે એવા કરુણમંગલ-કરુણમધુર પ્રસંગો જે દિન્દુ જીવનને
 કુટુંબરસમાં લીન કરે છે તે પણ અદી ઉતરવા પામ્યા નથી. એટલે અદી ભાષિ અદેનને
 માત્ર ગાંધ્યકાગની નિર્દોષ ગર્મિઓમાં કે મૃત્યુ-ચર્ચા મોક્ષના તરંગોમાં જ ઊડવાનું રહે છે.
 અજગત, મૃત્યુને રૂપાંતર કાવ્યોમાં કલ્પનાનાં ગીતું કુટુંબને છે. છતાં એકંદરે, આ અદેન
 ભાષિનાં કાવ્યો આપણા સાદિત્યમાં નવાં હોવા છતાં, કાવ્યોમાં રસવિશિષ્ટ ઓણું લાગે છે.

કાવ્યોને જેમ મૃત્યુનો વિષય ગંભીરતા આપે છે તેમ ક્યાંક પ્રકૃતિવર્ણનો પણ
 વિવિધ આપે છે. આવાં કાવ્યોમાં કવનજગદા મુખ્ય ગણાય.

પુસ્તકપરિચય

લેખક પદ્મજનું સોણું
 મમયના દદ બ નમા કરે;
 જાતનું કહ્યું પાત્યાતિથુ.
 મળા મારાં નવેસરથી ધરે,
 મહત્ત્વ વિશ્વ તથો જગી મારા ને
 અનિત પ્રાણરૂપે મટી રહે,
 મધુર મંજુષ એ રંગી રાસ ને
 અક્ષય કાળ તણા હરે કરે.
 ગદ્યન મંત્ર હિમાલય રાગનો
 અખિલ વિશ્વ તણા અણુ અંતરે
 ફરે, દિલોળ ઝીલો તરુવૃન્દનો
 નીરવ બદા સજવન એ કહે.
 ઉપસના મુજ જીવન સોણાં
 રાખદ મગળ હું સમરું છતા.

રચનાકૌશલ્ય, છન્દ વિપરિત પ્રકૃતિ, પ્રાસોનું વૈવિધ્ય બતાવવા અનેક પંક્તિઓ
 ઉતારી શકાય પણ, કાળને પેલે પાર રહેતી દરેક બહેન પોતાના વીરને કેવો થવા ઇચ્છે છે
 તેની છ જ પંક્તિઓ આપી આ પૂરું કરીશું.

અમર ભવ્ય ભવિષ્ય મું દોર ને
 નવયુગો રચવા કટિબદ્ધ થા,
 સદ્ગુણ નિર્મળ દિવ્ય પ્રકારાને
 કરી ચ થાય ન ને જૂતની કથા.
 ઘુમ મહા જીવવા નવચેતને
 જગત સ્તબ્ધ બની નીરજે તને.

આ કાવ્યોના એક લક્ષણ તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવું જરૂરનું ધારીએ છીએ.
 ભાઈ બહેનની વાર્તાઓ, કાવ્યો, અને તખ્તા પરના પ્રયોગોમાં ઘણીવાર ભાઈમહેન
 વચ્ચેના અનુભાવોમાં પતિપત્નીનો ભાવ સરકી જતો જણાય છે આ કાવ્યોમાં કયાંઈ
 એમ નથી થતું. એ ભાવશુદ્ધિ માટે લેખકને અભિનંદન ધરે છે.

રોજનીશી

- ૨૧-૧૨-૩૩ : મુંબઈમાં ડૉ. અન્સારીના પ્રમુખપદે અખિલ હિંદ તબિબી પરિષદ; નાકરની ચળવળ ચલાવવાના આદેશનો પડિત જવાહરલાલે કરેલો ઇન્કાર; મદ્રાસમાં મી. જી. એન. બલુના પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રીય લિંગરૂલ ફેડરેશનની ૧૫મી બેઠક.
- ૨૭-૧૨-૩૩ : શ્રી. મળીલાલ કોઠારીને ભરૂચનગરમાં જતાં થયેલી અટકાયત; કલકત્તામાં લેડી અપ્પેલ કાદરના પ્રમુખપદે શ્રી પરિષદનું આઈમું અધિવેશન; અલ્હાબાદમાં અખિલ હિંદ સ્કાલ્ટર સંમેલન; અલ્હાબાદમાં નાકરની લડતના સંબંધમાં બે મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓની ધરપકડ; હિંદી વિમાની મનમોહનસિંહે પોતાના ગ્રૂપ થવા વિષે બહાર પાડેલો ખુલાસો; વરોહરામાં શ્રી. કે. પી. જયસ્વાલના પ્રમુખપદે હિંદી પુરાતત્વ પરિષદની સાતમી બેઠક; ગાંધીજીએ વાંગલાપુરી તથા સીધાનગરમાં હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકેલાં હિંદુ મંદિરો.
- ૨૮-૧૨-૩૩ : નવી જગત મુલતવી રાખવા માટે હિંદી સરકારને અરજ કરવાની ભપાનીજ પ્રતિનિધિ મંડળને સૂચના આપતો ભપાની સરકારનો નિર્ણય; કલોરમાં ગાંધીજીને મળેલાં માનપત્રો તથા નાણાંની થેલીઓ; અલ્હાબાદના પ્રાંતિક કિસાન સંઘના મંત્રીની ધરપકડ; અમેરિકામાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે સોનું સંચરવાની કરેલી મનાઇ.
- ૨૯-૧૨-૩૩ : મુંબઈમાં સર લલુભાઈ રામજીસના પ્રમુખપદે પ્રથમ અખિલ હિંદ સ્વદેશી કાર્યકર્તાઓની પરિષદ; કલકત્તામાં રામમોહનરાય શતાબ્દી સમારંભ; મુંબઈમાં શ્રી. પાંડેના પ્રમુખપદે અખિલ હિંદ વર્ણાશ્રમ સ્વારાજ સંઘની ૬ઠ્ઠી બેઠક; પોતે ૧૯૩૦ના નવેમ્બરથી 'એન્સાન સ્વીકારે છે એવી' મૌ. શૌક્તઅલિએ છાપાના પ્રતિનિધિને જણાવેલી વીગત; હંગરીના વડા પ્રધાનનું ખૂન-ભંદેર થયેલો દરકરી કાયદો; આનંદપાલીમાં ગાંધીજીને માનપત્રો અને નાણાંની થેલીઓ.
- ૩૦-૧૨-૩૩ : મદ્રાસમાં શ્રી. જી. કે. દેવધરના પ્રમુખપદે મળેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય સામાજિક પરિષદ; બાળસર અટકાવા માટે બારડોલીમાં સ્વપાયેલું શારદા એકેડ સહાયક મંડળ.
- ૩૧-૧૨-૩૩ : લાહીમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના હાથે ખુલ્લું ચૂંકાયેલું કલા પ્રદર્શન; લાહીમાં શ્રી. કૃષ્ણલાલ મો. હવેરીના પ્રમુખપદે ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની ૧૧મી બેઠક.
- ૧-૧-૩૪ : સીતાપુર મિલ્કાના ગાંધી આશ્રમમાં બોંબેના ઘડાકો-ચારની ધરપકડ; પુનાની પોલીસ ચોખી ઉપર બોંબ ફેંકવા સંબંધમાં 'સકાળ'ના બે રીપોર્ટરની ધરપકડ; દસ મહાસભાવાદીઓ ગિરફતાર; તિરૂપત્તીમાં ગાંધીજીની પ્રજ્વલિ.
- ૨-૧-૩૪ : લાહીમાં શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ હવેરીએ કલાપી મંદિરનો નાંખેલો પાપો.
- ૩-૧-૩૪ : દેવાસના ધર્મ મંદિરો વિષે હિંદી સરકારે બહાર પાડેલી યાદી; મુલ્તાન સેન્ટ્રલ જેલમાંથી શ્રી. દેવીલાલ ગાંધીનો છૂટકારો; ભપાનીજ પ્રતિનિધિ મંડળે હિંદી પ્રતિનિધિ મંડળની સારતો કબૂલ રાખ્યાની બહાર આવેલી વીગત; હોલી સ્ટેશન ખાદ કેસનો ચૂકાદો.

- ૪-૧-૩૪ : નમનગરથી શ્રી. લવણપ્રસાદના જટકાગેનો મી મણીલાલ કોઠારીને તાર; મુખ્ય યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં મી બળવ તરાય કોઠારીની ચૂટણી; અમદાવાદમાં મી કાકા માદેબ કાલેલકર અને નેમના બે વિદ્યાર્થીઓની ખરપકડ અને જટકારો; મુંબઈમાં સભા સરખસતા પ્રતિબંધની મુદતમાં બે માસનો વધારો; શ્રી એમ. એ. ઝીલ્લા મુખ્યમાં.
- ૫-૧-૩૪ : હિંદુ ન્યાય કરારને વખોડી કાઢતા સેક જમનાલાલનું નિવેદન, ધાર્મિક લાગણી દુઃખવવાના આરોપસર 'રીઝન'ના અધિષ્ઠિતની ધરપકડ.
- ૬-૧-૩૪ : બહાર પડેલો હિંદુ ન્યાય વેપારી કરાર; અમદાવાદમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. જવણલાલ હરિપ્રસાદ દીવાન અને મી બળવ તરાય પરમોદરાય કોઠારીને ગાળાના રજાતમેહોત્સવ અંગે વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો તરફથી માનપત્રો અને નાણાં થેલીઓ આપવાનો બચ સમારબ.
- ૭-૧-૩૪ : ચિતાગામમાં યુરોપિયનો ઉપર બોબ-રોલીસપ્રિન્ટિંગન્ટને થયેલી ઇન-હુમલો કરનાગઓમાંથી એકનું મરણ, બે ધાયલ તથા ચોથાની ધરપકડ.
- ૮-૧-૩૪ : દેવાસના મહારાજની ઉપવાસને અંગે ચિંતાજનક થયેલી તબિયત; અમદાવાદની મ્યુનિસિપલ બોર્ડનો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પગારમાં કાપ નહિ મૂકવાનો કરાવ; દેવાસના મહારાજાએ પોતાના ઉપવાસના સંજયમાં વાઇસરોયને કરેલો તાર; કલકત્તામાં એમેસિયેટેડ સેગ્મન્ટ આફ કોમર્સની વાર્ષિક સભામાં ના. વાઈસરોયનું ભાષણ; પ. જવાહરલાલની માતા તથા પત્નીની નબળી તબિયતની બહાર આવેલી હુકીકત.
- ૯-૧-૩૪ : અંગ્રેજોમાં હિંદુ મુસ્લીમ રમખાણ-૧૦ હિંદુઓને ઇન-હુમલો મુસ્લીમોની ધરપકડ; "બોમ્બે કોન્ટ્રી" વાળા શ્રી. ગદ્દેને નવ માસની સજા કેદની સજા; અમદાવાદ શાહીબાગમાં ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરે શુજરાતના સરદારોનો ભરેલો દરબાર, કપૂરથલા નરેશ પાસે હિંદુઓએ પ્રતિનિધિઓ મારફત માંગેલા સુધારા; બે બોરમાં આધીજી સમક્ષ અમદાવાદના મન્દુરમહાજન અને મિલમલોકોના પંચોની ચર્ચા.
- ૧૦-૧-૩૪ : મુંબઈની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કોલન એસોસિયેશન સાથે રૂ. ૧૦ લાખનો દાવો; હિંદી આર્થિક તપાસ માટે હંદનના બે અર્થશાસ્ત્રીઓ સાથે ડો. પ્રોથ અને પ્રો. ચોમસનો નિમણૂક; ચિતાગોમમાં બહાર પડેલો મનાહુકમ, મળબારનિહામાં ગાધીજીનો પ્રવાગ-માનપત્રો તથા નાણા થેલીઓ.
- ૧૧-૧-૩૪ : મરાઠી દૈનિક પત્ર "પ્રભાત" પાસે મગાવેલી રૂ. ૬૦૦૦ની નમોનગરથી; "દેશપ્રિય જતીન્દ્રપ્રોહન સેનગ્રુપ્પ"નું પુસ્તક જસ કરવાનો મુખ્ય સરકારનો હુકમ; તા. ૧ થી ફેબ્રુઆરીએ શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીની જયંતી કન્વેન્સ વિષે અખ્યાબંધ આગેવાનોએ બહાર પાડેલી અપીલ.
- ૧૨-૧-૩૪ : બનારસમાં વિજયનગર દીમની એમ. સી. સી. દીમ ગામે ૧૪ રને થયેલી જીત; કલકત્તા યુનિવર્સિટીને હરેન્દ્રકુમાર મુક્ષરજીએ રૂ. ૧ લાખનું કરેલું દાન; ચિતાગોમની જલમાં સૂર્યમેન તથા તારકેશ્વર દસ્તીદારને દેવાથેલી કૃત્તી; ત્રાવણકોરની સરકારે ગાધીજીની મુલાકાત દરમિયાન તેને અંગેના કાર્યોમાં ભાગ લેવાની સરકારી નોકરીને કરેલી મનાહ.
- ૧૩-૧-૩૪ : મુંબઈમાં ૬ ડીએ છેલ્લા ૮૨ વર્ષનો તોડેલો રકર્ડ.

૧૪-૧-૩૪ : કપવાસ ઉપર ગથેલા દેવાસના મહારાજાની જિંદગી બચાવવા માટે દાખલોએ નાઈસરોયને કહેલો તાર; સુંગસતની સ્ત્રી સંસ્થાઓની હોરકરો માટે “સીરાકિ”ના નામથી બહાર પાડેલી અપીલ; બારોડાની તાલુકામાં પડેલા હીમચી તીર્થાંબુ જેનરોનો ચથેલો નારા; કાલીકામાં આંખીછને અર્પણ ચથેલાં માનપત્રો.

૧૫-૧-૩૪ : હિંદબરમાં ધરતીકંપના ભાગેલા સખ્ત આશ્ચર્ય; સિંધના હિંદુ આગેવાન પ્રો. છબલાનીનું અવસાન; મુંબઈમાંની કાન્સલાઈ મિલોને સીકવોડિરાનમાં કલ્પ જવાનો હુકમ; મુંબઈની પાસણામાં અમદાવાદના મી. ભાઈલાલ સારાભાઈની યથેલી ચૂંટણી; કલકત્તાની વડી પાસા અદાલતે દીનેશ મજમુદારને ચથેલી ફેરોતદંડની સજા કાયમ રાખી; પુનાના મહાસભાવાદી નેતા શ્રી. ગાડગીલને ૬ માસની સાદી ફેરની સજા; ધરતીકંપથી પડના પાસે ભયંકર ખુવારી; ધરતીકંપથી મુઝફરપુરમાં ૧૦૦૦ માણસોનાં મરણ તથા સંખ્યાબંધ મકાનોનો નાશ; ફટપાય ઉપર નહિ ચાલવા માટે સુરતમાં ધરપકડ અને નગીન ઉપર છૂટકારો.

૧૬-૧-૩૪ : અમદાવાદમાં શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરનું ‘ઇસ્લામના સાચા પ્રતિનિધિ શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ’ એ વિષય ઉપર લખાણ; કરેલીય પાસે વિમાનમાં ૧૦ નાં નિપળેલાં મરણ; આચાર્ય કૃપાસાનીની કુરકાખાદમાં ધરપકડ; મદ્રાસની નેલમાં ૨૦૦ ફેરીઓ ઉપવાસ ઉપર ગયાની બહાર આવેલી હકીકત.

૧૭-૧-૩૪ : ઝેકાસ્લોવેકીઆના નેરોફ મુલર અને તેમના પત્નીને હિંદમાંથી દેશપાર કરવાનો કલકત્તાના મેજિસ્ટ્રેટને હુકમ; નામદાર આગાખાન અને તેમનાં પત્ની અમદાવાદમાં; અમદાવાદમાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનું બ્યાપક સ્વદેશી વિદે બ્યાખ્યાન; કલકત્તામાં રિવોલ્વર સાથે એ જંગાળીઓની ધરપકડ; યુનીયન નેકને સસારી આપવાની ફરજ પાડવા સામે કલકત્તાની બહેરસલાએ વિરોધ કરતો પસાર કરેલો કરાવ; નડિયાદ તાલુકામાં હીમચી પડેલા ગુજરાનની બહાર આવેલી હકીકત; બાણ રાજેન્દ્રપ્રસાદને છોડી મૂકવાનો નિર્ણય દર્શાવતી બિહાર અને ઓરિસાની સરકારની ચાલી; હવાનામાં બહેર ચથેલો લરકરી કાયદો.

૧૮-૧-૩૪ : ચિતાગોંગમાં મેજિસ્ટ્રેટના નવા છ મનાઇ હુકમો; બિહારના ગવર્નરે મુઝફરપુરની લીધેલી મુજાકાત; મુંબઈમાં સર્વેપક્ષપરિષદની કારોબારી સમિતિની બેઠક; બનારસમાં પડિત માલવિયાજીએ વાહસરોયની લીધેલી મુજાકાત; ધરતીકંપથી ખુવાર ચથેલાઓને મદદ કરવા માટે જવાદરલાલે બહાર પાડેલી અપીલ; વિએનામાં ૧૦૦૦ નાઝીઓની ધરપકડ.

૧૯-૧-૩૪ : મુઝફરપુરમાં ૨૨૦૦ માણસોનો નાશ ચયાની બહાર આવેલી હકીકત; સુરતમાં ૭૭ કલાક અને ૫ મિનિટ સુધી અલીહુસેન આદમજી શિકારી નામના બેરા યુવકે અવિરતપણે મગદળ ફેરવી રચાપેલો રેકોર્ડ; ધરતીકંપથી દરબંગા રાજ્યમાં ૧૦૦૦ માણસોનાં મરણ ચયાની બહાર આવેલી હકીકત; હિંદમાંના ધરતીકંપને અંગે ખુવાર ચથેલાઓ માટે પેરીસમાં નીકળેલું ધરતીકંપ સંકટનિવારણ ફંડ; ધરતીકંપ રાહત ફંડમાં વાહસરોય તથા તેમનાં પત્નીએ ભરેલી રૂ. ૫૦૦૦ની રકમ-આ ફંડમાં શહેનશાહે ભરેલા પૈાં. ૧૦૦ તથા શહેનશાહ બાબુએ ભરેલા પૈાં. ૫૦; ધરતીકંપથી બિહાર ઓરિસામાં બનભાલની ભારે ખુવારી.

૨૦-૧-૩૬ : હાઈલિંગમાં ૬૧ સેક્ટ સુધી ધરતીકંપ; પટનામાં આઠ સેક્ટ સુધી ધરતીકંપ; હિંદના દિવસે ધરતીકંપથી ખુવાર થયેલાંઓને મદદ કરવાની બહાર પાડેલી અપીલમાં રૂ. ૧૩૦૦૦ કરાયા છે એવી માે. અગ્રણ્યકલામ આઝાદે બહાર પાડેલી હકીકત; શ્રી. સરોજિની નાયડુ, શ્રી. નરિમાન તથા મુંબઈના મવર્નરે ધરતીકંપથી ખુવાર થયેલાંઓને મદદ કરવા માટે બહાર પાડેલી અપીલો; ધરતીકંપ સંકટનિવારણ ફંડમાં રેડક્રોસ સોસાયટીએ ભરેલા રૂ. ૫૦૦૦; ચિતાગોંગના રાહેરીઓની બહાર સભામાં મેન્જિસ્ટ્રેટ મનાઇહુકમોનો સમન્વેલો અર્થ; ચિતાગોંગમાં રહેતે જનારાઓની લેવાએલી જાતીઓ-બધ રહેલી સરસ્વતી પૂન.

૨૧-૧-૩૪ : અમદાવાદમાં મ્યુ પ્રમુખ શ્રી. બળવંતરાય પરમોદરાય ઠાકોરે સર્જિફલ નર્સિંગ હોમ ખુલ્લું મૂકવાની કરેલી ક્રિયા; ધરતીકંપથી થયેલી ખુવારો વિષે બિહાર સરકારની યાત્રી; બિહારમાં થયેલા ધરતીકંપ વિષે બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનો આધીષ્ઠ ઉપર તાર; શ્રી. નલિનરંજન સરકારના પ્રમુખપદે કલકત્તામાં મળેલી બહાર સભાએ દેરાના મીઠાના ઉલોમના લાભમાં રમણની નીતિ ચાલુ રાખવા માટે સરકારને આમંત્ર કરવાનો કવેલો કરાવ.

૨૨-૧-૩૪ : શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરના પ્રમુખપદે અમદાવાદના રાહેરીઓની મળેલી બહાર સભા; ધરતીકંપના સંકટમાં સપડાયેલા તરફ દિલસોજી દર્શાવતો તથા તેમને મદદ કરવા માટે રૂ. ૬૬ એકડું કરવાનો કરેલો કરાવ-ફંડમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ એકડા થયાની કરવામાં આવેલી બહારત; મુરદારપુરમાં ત્રીજી વખત ધરતીકંપ; હિંદમાં થયેલા ધરતીકંપથી થયેલી ખુવારી માટે પ્રત્યેક જનિવાથી હિંદી વહરને કરેલો તાર; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ધરતીકંપથી ખુવાર થયેલાઓ તરફ દિલસોજી દર્શાવતો કરેલો કરાવ; બિહારના સંકટગ્રસ્તોને મદદ કરવાને માટે શ્રી ભુલાસાઈ દેસાઈએ ભરેલા રૂ. ૫૦૦૦-મુંબઈની બ્રોક્સ એસોસિયેશને ભરેલા રૂ. ૧૦,૦૦૦; મુંબઈના રૂના દવાલોએ ભરેલા રૂ. ૨૦,૦૦૦; ધરતીકંપથી નેપાલમાં ત્રણ ગામોનાં બધા મકાનો તથા રેલવેની બારે ખાનાખરાઓની બહાર આવેલી વીગત; પટનામાં ધરતીકંપનો આચ્છેડ, નેપાલમાં ચારે બાલુધી વહેવાર વડી થયાની, હાલરોના મરણ થયાની અને સંખ્યાબંધને હાલ થયાની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૩-૧-૩૪ : શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજીને ૮૦ વર્ષ પૂરા થયા તે નિમિત્તે આધીષ્ઠનો બહાર આવેલો સંદેશો; બિહાર ઓરિસા સંકટનિવારણ ફંડમાં અમદાવાદના રૂ બહાર મહાજને ભરેલા રૂ. ૮૫૦૦; મુંબઈ સરકારના કેળવણીખાતાના માછ પ્રધાન ડી. બા. હરિશંકર દેસાઈએ રેસાઈનું ફંડય બંધ પડવાથી અમદાવાદમાં અવસાન.

અમારાં નૂતન પ્રકાશનો

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના અમેરિકન નિષ્ણાત મી. યોર્સિફકના ગ્રંથને આધારે
'કૌમુદી'ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી વિજયરાય ક. વૈધની કસાયેલી કલમે લખાયેલું
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિવિધ અંગોની વિગતવાર સમજૂત આપનારું
અળોડ પુસ્તક

શાસ્ત્રીય માહિતીઓથી ભરપૂર કુલ ૨૯ પ્રકરણો: જેમાં ૫ પ્રકરણો સ્વતંત્ર
લખામાં હોઈ તેમાં ગુજરાત અને વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઉગમ અને
વિકાસ, મહિલા પુસ્તકાલય વગેરે સંબંધી ઉપયુક્ત હકીકત સામેલ થઈ છે. આ
શાસ્ત્રીય પુસ્તકની હાજરી વગર પુસ્તકાલયનો પુસ્તકભંડોળ અધૂરો જ ગણાય.

રોમક આકરેણ પૃ. ૨૧૧, ૭ સુંદર છબી, ૨૫૨૭ છપાઈ ને મળજૂત પાકી
બાંધણી; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

બાલસાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો

મિથ્યાભિમાન

અથવા

જીવરામ ભટ્ટની ફજેતી

કવીશ્વર દલપતરામ ગાલાબાપના
'મિથ્યાભિમાન' નાટક ઉપરથી
બાલોચિત શૈલીમાં ઘટાવાયેલી
હાસ્યરસથી ભરભરાતી
બોધક વાર્તા.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિં. ૦-૬-૦

વીર અભિમન્યુ

મહાભારતના વીર પાત્રોમાં
અદ્વિતીય મહત્ત્વ ધરાવનાર
બાલવીર અભિમન્યુના વિવિધ
જીવનપ્રસંગો રજૂ કરતી આ
બાલોચિત આખ્યાયિકા
નાનાં મોટાં દરેકનું મન
રંજન કરશે જ.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિંમત ૦-૬-૦

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. : વડોદરા

ગુજરાતના બે નવયુવાન કવિઓના પહેલી જ

વાર બહાર પડતા

બે નવા કાવ્યગ્રન્થો

એક તે

શ્રી ચન્દવદન ચીમનલાલ મહેતાના

ઇલાકાવ્યો

જે કુમારના વાચકોને તો સુપરિચિત છે એના એકેએક કાવ્ય ઉપર શ્રી કનુ દેસાઈના તદ્દન નવા અને કાવ્યભાવને અનુરૂપ સુસાબનો આલેખેલા છે, અને મનખૂત કાગળ તથા ગ્રામ્ય કુમાર પ્રિન્ડરીની છપાઈવાળા એ પુસ્તક પર ભલકદાગ ઊંચા કાગળ પર કરેલી બેરંગી છપાઈવાળું એ જ કથાકારનું આલેખેલું સુદર પૂઠું છે

કિંમત બે રૂપિયા

*

બીજો ગ્રંથ

કાવ્યમંગલા

તે

ભણીતા પદ્યકાર

શ્રી સુન્દરમની

કૃતિઓનો સંગ્રહ

ઊંચા જાડા ઍન્ટિક કાગળ ઉપર સુવડ છપામણીવાળો દોઢસો પાનાનો કાવ્યસંગ્રહ. લગભગ બુદ્ધના મુદ્રિત સુદર બેરંગી મુખચિત્ર તથા શ્રી કનુ દેસાઈના મનોરમ છપાઈવાળા પૃષ્ઠચિત્ર સાથે

કિંમત દોઢ રૂપિયો

પ્રકાશક

મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ

નંદભુવન સવપુરા - વડોદરા

મુબાઈમાં

આર. આર. શેઠની કંપની : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ન * વ * યુ * ગ

તંત્રી : — પો. લે. ભટ્ટ

૧ **પી**ડિતોની પડખે ઊભા રહીને, શોષાતા માનવા
સમુદાયની ભાવનાને સખદેદ દે આપીને, ગુજરાતના
કામદારો, કિસાનો અને યુવાનોના પ્રગતિમાન
માનસને સાથ આપીને

ન વ યુ ગ

ધોતાની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરે છે.

૨ **આ**વતી કાલના નાગરિકોની મનોદશા ધંડતું,
નવયુગના પ્રકાશમાન દીપકની ગરજ સારતું આજે
સારાથે ગુજરાતમાં એકતું.

ન વ યુ ગ

આજનાં માસિકોમાં ગ્રામ્યે આવે છે.

૩ **ના**રી વિભાગમાં નવગુજરાતના સ્ત્રીત્વને આધુનિક
પ્રગતિમાન શિક્ષણ આપતું, સ્ત્રીચવનના પ્રશ્નો ઉકેલતું
આજના સાહિત્યમાં બીનહરીફ છે.
એપ્રિલ અંકથી આપણું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ વર્ષથી

વાર્ષિક મૂલ્ય :

રૂ. ૫

આ
વર્ષમાં
નવીન યુગની ભાવના
રજી કરતું સુંદર
— કેવર ચિત્ર —
નવા વિશિષ્ટ લેખો
તમે જરૂર જોશો.

નવું સુખપૃષ્ઠ, વધુ પાનાંઓ,
વધુ વિવિધતાઓ, રસપૂર્ણ લેખો,
ભાવનાભારી વાર્તાઓથી
ભરપૂર નીકળે છે !

મેનેજર :

નવયુગ કાર્યાલય ૯, બેક દાઉસ લેન
કોટ — મુંબઈ

માત્ર રોજની પાંચ પાઠ

અર્થવાથી

સંકટો મોઠલ સુધી હજારો જણ

તમે શું વચો છો તે

જાણી શકે છે

રેલવે ગોડીના ડબ્બામાં તમારી બહાર
ખબર આપી નવ કરોડ મુસાફરને તમારા જ
માલની મોગણી કરતા ગ્રાહક બનાવો

વિગત માટે લખો:—

ઈન્ડો-કૌમરિયલ એડવરટાઈઝીંગ કંપ્પેરી

100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

અપેલો સ્ટ્રીટ: સ્ટોક એક્ચેન્જ બીલ્ડીંગ: મુંબાઈ

સત્ય સનાતન વૈદિક સિદ્ધાંતો સમજવા માટે નીચેનાં પુસ્તકો અવશ્ય વાંચે

સત્યાર્થ પ્રકાશ	૧-૨-૦	વૈદિક સિદ્ધાંતનાં નવાં ટુકડાં	૬૨ નંબરી સો નંબર
ઋગ્વેદાદિ સામ્યજનિકા	૧-૦-૦	સ્વમંતવ્યામંતવ્ય પ્રકાશ	૦-૦-૩ ૧-૪-૧
સંસ્કાર વિધિ	૧-૦-૦	સંધ્યવિધિ	૦-૦-૩ ૧-૪-૧
આસન અને આરોગ્ય	૧-૦-૦	રામાયણની રહસ્યકથા	૦-૦-૬ ૨-૮-૧
ઉપરનાં ચાર પુસ્તકો પાકા પૂઠામાં છે		ઉત્તરિનું દ્વાર	૦-૦-૬ ૨-૮-૧
કાવ્યા પૂઠાના પુસ્તકની કિં. ૪ આના ઓછી છે:		ગોપીનાથકેસ	૦-૦-૬ ૨-૮-૧
વેદાંત આર્યભાષ્ય	૧-૦-૦	ચિખલી શાસ્ત્રાર્ય	૦-૦-૬ ૨-૮-૧
સાંખ્યદર્શન	૦-૧-૨-૦	આર્યસમાજ શું છે ?	૦-૦-૬ ૨-૮-૧
ભારતધર્મનો ધાર્મિક દ્રષ્ટિહાસ	૦-૧-૨-૦	સંધ્યા અથવા છાંયકાળ	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
મનુસ્મૃતિ (શુભરાતી)	૨-૦-૦	અગ્નિહોત્ર વ્યાખ્યા	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
સૂર્યકેન્દ્ર વ્યાખ્યા	૦-૬-૦	વિવાહપ્રતિષ્ઠા મંત્રો	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
પં. શુદ્ધ વિધાર્થીના લેખો ભા. ૧ થી ૩	૦-૬-૦	મુસલમાન ભાઈઓને ખુલ્લો પત્ર	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
માર્તંડપ્રકાશ	૦-૪-૦	પુરુષ-સૂક્ત	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
સાંસારિક, ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયો સ્વર્ણ		હિંદુસમાજનાં આર્યસમાજનું	
- એક અને અન્ય -		સ્થાન	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિક		સ્વામી નિર્યાનંદજીનાં વ્યાખ્યાનો	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૪, પરદેશમાં રૂ. ૧૦		ગોકર્ણાનિધિ	૦-૧-૦ ૫-૦-૦
કોઈ પણ માસની રાશિઆતમાં માહક યઈ સકાય છે.		પ્રમાણ અપ્રમાણ મન્ય	
નદેરખાખરના ભાવતાલ માટે લખો ચા મળે		સ્વામીજી કૃત	૦-૨-૦ ૧૦-૦-૦
વ્યવસ્થાપક : ‘આર્યપ્રકાશ’ : આણંદ		આર્યસમાજઅનેરાષ્ટ્રીય ગદાસભા	૦-૩-૦ ૧૫-૦-૦
		બુકસેલરેશન ૧૨૧૧ ટકા કમિશન મળશે	
		દરેક પુસ્તકનું ટપાલખર્ચ છુટું	
		લખો: પુસ્તકાધિક્ષક: પ્રતિનિધિ સભા:આણંદ	

હિંદુ સમાજ તારે ખાતર

નડિયાદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લો છે

દાન કરો

દેશનાં નિરાધાર રખડી પોટલાં બાળકો કાળે

એક પંથ અને દો કાળ !

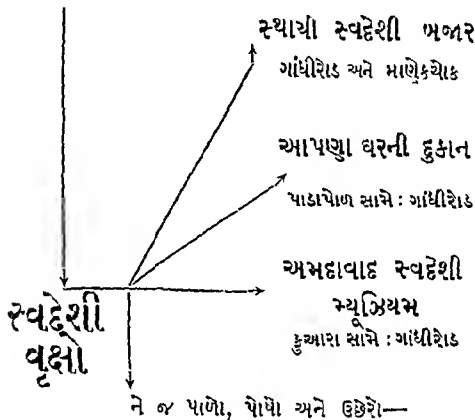
હરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી છે. શિવજીનું, સુધારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, વણાટકામ ઇત્યાદિ કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથસંચા નંગ-૨, વિદ્યાર્થીઓ સારુ બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળાનાં સાધનો, સુનીકૃર્મ પોષાક માટે શુદ્ધ ખાદી અને ઓદવા માટે પીપ્પીટ ચોરસા. વિગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નડિયાદ

અમદાવાદમાં

પ્રતાપ એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંરો : સસિંહ અને ત્રેરક લેખો
આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દશદશની ખખરો
: ઉપરાંત :

રાષ્ટ્રીય માહિત્યની નવનીતથી છબકાતું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

લવાજમ :

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ ... શિર્ડોંગ ૧૦

લખો:—મેનેજર “પ્રતાપ” કલ્પીક : સુરત

ચાલીસ વર્ષની જુની ન પ્રખ્યાત પેઢી

મુંબઈથી અમદાવાદ સુધીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી

એક જ

સૌ-મીલ

લાકડાના વેપારીઓ
મકાન બંધાવનારાઓ
કાન્ટ્રાક્ટરો વગેરેના
અરનો દરેક જાતનો સાગી તેમ જ અન્ય

લક્કડ માલ

આપો તથા વેચેલી સાઈઓ

જેવી કે

રાફ્ટર્સ પિલર્સ પેલીઓ પાટીઓ
પકવાસા બાટમ જરોષ વગેરે વગેરે
જથાળાંધ તેમ જ છૂટક તૈયાર મળશે
અથવા

ઓર્ડર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી
આપવામાં આવશે.

તમારી જરૂરિયાતની વાદી મોકલી
બાવતાજ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નોંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેહું
શરીરનું બંધારણ

જાંચામાં જાંચી જાતના
કોલમના ચોખા

તથા

બંગાળીઓ ચોખા

જાંચી જાતની સૂરતી
તૂ વ ર દા જ

ઉપરાંત

સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ
વગેરે દરેક જાતનું અનાજ
જાંચી જાતનું
ચોખ્ખું કરેલું
દિશાવન ભાવે મળશે.

એક વખત ઓર્ડર આપી
ખાતરી કરો, ખીજે નદિ જ
જતું પડે.

શા. ધુલ ચંદ ગ મ ના જી

અ મ લ સા ડ [જિ. સુરત]

પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે

અમારું

નવું

પ્રકાશન

મંજરી

પહેલા વર્ષની

પંદર

સુંદર વાર્તાઓ

‘કુલછાબ’ના પ્રથમ વર્ષના અંકોમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી વીણી કાઢેલી પંદર સામાજિક વાર્તાઓનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

‘કુલછાબ’ની વિશિષ્ટ ધ્યેયલક્ષી શૈલીથી આ બધી વાર્તાઓ લખાયેલી છે. અને તે સહુનો પ્રધાન સર જીનવાણી અનિષ્ટોનો નાશ અને નવી ભાવનાઓની પ્રેરણા એ છે.

હિંચા એન્ડ્રીક કાગળ, સવાળસો પાનાં, સુંદર છપાઈ, પાકું પૃથું, દિરંગી છપાઈવાળું મનોહર આટું પેપરનું બેન્ડેડ, છતાં કિંમત માત્ર સવા રૂપિયા રાખવામાં આવી છે.

પુ લ છા બ કા ય લ ય : રાણપુર (કા ઠિ યા વા ડ) B. S. Ry.

સ ર સ્વ તી ગ્ર ન્થ મા લા નું

પાંચ મું વર્ષ શરૂ થઈ ગયું છે

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૦૦ પાનાં

વાર્ષિક લવાજમ રૂ-૦-૦

ત્રણ સુંદર વાર્તાઓ

તૂટેલા તાર

લેખક

સ્નેહરશ્મિ

ટૂંક સમયમાં આ પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે

ચાર વર્ષના સેટ ખરીદી લઈ નવા વર્ષથી ગ્રાહક બનો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

હમેશાં સારું અને શિષ્ટ સાહિત્ય જ વાંચો !

: અમારાં પ્રકાશનો :

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા દ્વારા :

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર (નવી આવૃત્તિ)	૨-૮-૦
સિતારનો થોળ	૧-૪-૦
બાલવાડી	૦-૮-૦
બાલકુમાર	૦-૪-૦

બીજાં પુસ્તકો

માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
બુમણ	૦-૧૨-૦

સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો

નારીહૃદય (સ્વ. કલાપી)	૧-૪-૦
જગત કાદમ્બરીઓમાં મરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન (કવિ ન્હાનાલાલ)	૧-૪-૦
વીર નર્મદ	૧-૪-૦
પૂનાનાં ફૂલ	૧-૪-૦
મધુબંસી	૦-૨-૦
કેકારવની પૂરવણી (સ્વ. કલાપી)	૦-૮-૦
Is it a Crime ? (H. D. Rajah)	1-0-0

કેનુ દેસાઈનાં આશ્વમેઘ, મંગળાષ્ટક વગેરે પણ મળશે.

આ ઉપરાંત શુજાતી સાહિત્યનાં બધાં પુસ્તકો, નવલકથાઓ, નાટકો, કાવ્ય, સાહિત્ય ઈત્યાદિનાં, તેમ જ જગપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય લેખકોનાં પુસ્તકો, શાળા તથા કોલેજનાં પાઠ્ય પુસ્તકો વગેરે અમારે ત્યાંથી કિફાયત બાવે મળશે. એકવાર પ્રસંગ પાડી ખાતરી કરો.

અમારે ત્યાં “દોસુદી” તથા “સુકુર” તથા “સ્રીબોધ” તથા “શારદા” માસિકોનાં લવાજમ ભરી ચાલક ચંઈ ચકાય છે.

મેસર્સ દીવેટીયા એન્ડ સન્સ

બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ : પાનકોરનાકા : દાદાભાઈ લાયબ્રેરી-અમદાવાદ

શિષ્ટ સાહિત્યનાં કેટલાંક નવાં પુસ્તકો

થોડાંક રસરશ્મિ

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં
દશ ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. બે

કોનો વાંક ?

નવા જ ચિત્રો સાથે—નવા જ સ્વરૂપમાં
તદ્દન નવી આવૃત્તિ
કિંમત રૂપિયા અઢી
હમણાં જ બહાર પડ્યું છે.

લોપામુદ્રા.

ખંડ ૧ : વિશ્વરથ
ઋષિ વિશ્વામિત્રના સમયની
રસપૂર્ણ નવલકથા
બેરંગી ચાર ચિત્રો કિં. રૂ. એક

શ્રી.
ક
નૈ
યા
લા
લ
મુ
ન
શી
કૃ
ત

આ ગ્રંથવાડિયે પ્રગટ થાય છે

નરસૈંયો : ભક્ત હરિનો

ભક્ત કવિના જીવનનું એક ગદ્યકાવ્ય
જેમાં નરસૈંયો જીવતો જાગતો યદ્ય
મંચરે છે. કનુ દેસાઈના બે ત્રીરંગી
અને ત્રણ બેરંગી ચિત્રો માથે
કિંમત રૂ. બે

લોપામુદ્રા ભા. ૨

(૧) શમ્ભર કન્યા

(૨) દેવે દીધેલી

પાસ વાક્યશીક શૈલીમાં આલેખાયેલું
સુદર નાટક
છ ચિત્રો સાથે કિં રૂ. બે

ગૃહ અને ગૃહિણીનો સાચો શણગાર

૭૮ વર્ષથી ચાલતું સ્ત્રી અને બાળકો માટેનું મર્વાગ સુખ અને મસ્તું માસિક

સ્ત્રી બોધ

બાળક વિભાગ સાથે

લગભગ દુધર પાનાનું નિર્વેષ અને બોધક સર્વસામાન્ય વાચન,
બાળક ઉપયોગી વિધિવિધ વિષયો ચર્ચતો બાળક વિભાગ
ઉપરાંત અઢીસો-ત્રણસો પાનાંની નવલકથા ભેટ મળે છે

લવાજમ

દેશમાં રૂ. ૩-૧૨-૦ વી પી ધી રૂ. ૫-૦-૦ પરદેશ ગિલિંગ આઠ

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશારોડ, અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ: ૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

પ્રસ્થાનનાં પ્રકાશનો સિવાય તમારું પુસ્તકાલય

અપૂર્ણ જ રહેવાનું

પ્રસ્થાન માસિક: સરસ્વતી અન્યમાસા: ટેલેફોન અન્યવિધિ: ગૃહદ્ અન્યવિધિ
ઉપરાંત

દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનપ્રચાર મંળા અને બીજા છટક પ્રકાશનો તથા બીજી વીપતો
માટે યુગ્મિય મંગલો—

પ્રસ્થાન કાર્યાલય :: પારસી અગિયારી સામે :: અમદાવાદ.

સુખસચ્ચારકુ ઉપેક્ષી મશુરા

ત્રિશક્તિ

જળ પ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક મશુરું અને લહેજતદાર પીલ
ગોરાક પથાવનાર બુખ લગાડનાર લોહી માંસ
વધારી તણક તાવગી બદનાર કિંમત ખાટલી
નાનીનો રૂ. ૧) મોટીનો રૂ. ૨)

અવનપ્રારા

અણુવર્ગ આપધિ ખીચિત છવન વર્ધક ગોરાક
સર્દી, ખંસી, ફ્લેબ અને છત્વીના હોઈ પળ
શેનોની પ્રસિદ્ધ હવા. કિં. તોલા ૨૦ નો રૂ. ૧૧

બાલકમુધા

દુબળા પાતળા અશક્ત બાલકોને રુદ્ર પુદ્ર અને
સ્તિમય તાકતવાળા બાલકનરી બીડી હવા.
કિંમત ૧૨ આના

દુધપ્રસૂરી

જલન અને માસ નિવાય હોઈ પળ ખતથી દાદર-
ને રૂદ્ર ક્ષતકમાં આરામ આપતારી હવા. કિંમત
ખાટલી ચીકના ૪ આના

સુખાસિદ્ધ

કફ, ખાંસી, કબ, ચૂળ, કોલેરા, રોગાણી, અતિ-
શ્વેત, વજદ થવું, જાડા, વગેરે એવાજ શેનોની
અનુપાન વગરથી હવા. કિં. ખા. એકતા ૮ આના

પરિચારકીયર મુખમચ્ચારકુ ઉપેક્ષી
પરિચારકીયર મુખમચ્ચારકુ ઉપેક્ષી
પરિચારકીયર મુખમચ્ચારકુ ઉપેક્ષી

આટલું તો બાળને જ !

- ❶ રૂપિયા ૧) માં બુદ્ધ બુદ્ધ આઠ અર્ધા ફેટાઓના સ્થાપક
- ❷ રૂપિયા ૧)માં બુદ્ધ બુદ્ધ ચાર આખા ફેટાઓના સંશોધક
- ❸ ધંધાધારી ફેટાઆફીમા ઢાઈ અનેરી જ રાશની ફેંકનાર

“ ધંધાધારી ફેટાઆશી” એટલે શીલમ્, રોયલ, કુલસામજ કમિનિટ વગેરે મોટી સામ્રજના ફેટાઓ-અમારી ‘ ધંધાધારી ફેટાઆશી’ વિશે લખવું એ સોના ઉપર ગીલેટ ચઢાવવા જેવું છે.

- ❹ વિશાળ વસ્તુ લાંડાર—એક કેમેરા ખરીદો અને જિંદગીભરની સેવા માગો . એક ફિલ્મ ખરીદો અને મફત ડેવેલોપીંગ માગો
- ❺ ધંધાધારી ફેટાઆફીરોને લગતી દરેક ચીજ મળવાનું એક જ સ્થળ

પિક્ચોસ્કોપ સ્ટુડીઓ

ગુજરાત ઠાઠિયાવાડના

ખાલા હ નુ મા ન

સોલ એજન્ટસ

અ મ દા વા દ

શેવેડે કેમેરા વર્ક્સ • ખેલગામ

ટોલ સ્ટોય ગ્રન્યાવલિ

લ વા જ મ

§ આ ગ્રન્યાવલિના પુસ્તકો ગ્રન્યાવલિના આહકોને પોણી કિંમતે આપવામા આવશે, બહારગામ ટપાલમા મોકલવાનો ખર્ચ આહકને શિર રહેશે

§ આહક ચનારે બે વર્ષના રૂ ૧૦ ઉપરાત પ્રાવેશિક શીતો રૂ ૧ મળી રૂ. ૧૧ મોકલી આપના અધ્યયે આહક તરીકે બધે ચનારને પ્રાવેશિક શીતો રૂપિયા એક પાછો નહિ મળે

પ્રસિદ્ધ થ એ લાં પુસ્તકો

(૧) પ્રેમનો દમ [બીજી આવૃત્તિ] (૨) સ્ત્રી અને પુરુષ [પુનર્મુદ્રણ] (૩) ગ્રન્યાવલિ (૪) નવો અવતાર ભા ૧ (૫) નવો અવતાર ભા ૨

નવો અવતાર ભાગ ત્રીજો દૂક સમયમાં બહાર પડશે

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પ્રસ્થાનનાં પ્રકાશનો સિવાય તમારું પુસ્તકાલય

અપૂર્ણ જ રહેવાનું

પ્રસ્થાન માસિક: સરસ્વતી ગ્રંથમાલા: ટોસ્લોપ ગ્રંથાવલિ: બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ
ઉપરાંત

દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનપ્રચાર માળા અને બીજાં છૂટક પ્રકાશનો તથા બીજી વીમલો
માટે સુચિપત્ર મંગાવો—

પ્રસ્થાન કાર્યાલય :: પારસી અગિયારી સામે :: અમદાવાદ.

સુખપ્રચારક કંપની મથુરા

અમલકા કાર્યાલય ગાંધી વાલિડ ગ્રંથાલય
અમદાવાદનાં કાર્યાલય

જ્ઞાનપ્રચાર	જન પ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક મધુર્ધ અને લોકજાતકાર પાંચ જોશી પચાવનાર બૃજ લગ્નકનાર લોહી માંસ વધારી તાકાલ તાજગી પાકનાર કિંમત બાટલી નાનીનો રૂ. ૧) મોટીનો રૂ. ૨)
અમલકા	અમલકા કૌશલિ થોમિત છવન વર્ધક જોશી સર્દી, ખંડી, સ્તેષ્ઠ અને છવિના કોઈ પણ શિગોની પ્રસિદ્ધ દવા. કિં. તોલા ૨૦ નો રૂ. ૧
બાલકપ્રચાર	બાળક પાતળા અશાન્ત બાળકોને રુદ્ધ પુટ અને સ્તેષ્ઠિય ત્વકતવળા બનવનારી ચોટી દવા. કિંમત ૧૨ આના
દરિદ્રપ્રચાર	જલમ અને માંસ તિવાય કોઈ પણ અતલી દાદર- ને ૨૪ કલાકમાં આરામ આપનારી દવા. કિંમત બાટલી ચેકના ૪ આના
સુખપ્રચાર	કર, ખાંડી, દમ, શૂળ, કોલેરા, રોગકુળી, અતિ- શ્વાસ, વગેરે થયું, જાડા, વગેરે એવાજ શિગોની અનુપાન વગરથી દવા. કિં. બો. ચેકના ૬ આના

ધિવાલકાપ્રચાર મુખ્યપ્રચારક કંપની મથુરા
અમલકા કાર્યાલય ગાંધી વાલિડ ગ્રંથાલય
અમદાવાદનાં કાર્યાલય

અ તુ ક મ છિ ડા

પૃ ૧૭

માઘ : ૧૯૯૦

અંક ૪

૧ ભારતનું ઉત્થાન-આર્થ મંરૂતિ ...	દાતાત્રેય આસકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૩૨૧
૨ ઝંકાર [કાવ્ય] ...	સુંદરજી ગો. ખેટાર્ક ...	૨૨૬
૩ દિનચર્યા-ભોજન ...	આપાલાલ ગ. વૈદ્ય ...	૩૨૮
૪ ગુજરાતીની ગોઢડી [વાર્તા] ...	'વાસુકી' ...	૩૩૭
૫ કવિહૃદય [કાવ્ય] ...	પૂર્ણલાલ ...	૩૪૮
૬ ગુજરાતનું અકાસો વર્ષ ૭૫૨નું તરેહવાર પણાટકામ ...	મંજુલાલ રણછોડલાલ મજસુદાર...	૩૪૯
૭ સાહિત્યને ઓતારેધી- દી. બ. ...	નર્મદાસંકર દેવસંકર મહેતા...	૩૫૨
૮ ઝંઝાવાત [કાવ્ય] ...	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ...	૩૫૯
૯ આશુકરાજ સાસંદો ...	રતિકાન્ત કન્યાધર ભટ્ટ ...	૩૬૧
૧૦ પ્રાચીન તત્ત્વ ...	મયનલાલ કે. મીસ્ત્રી ...	૩૬૪
૧૧ વડનગરના બે જૂના દસ્તાવિજો ...	કનૈયાલાલ ભાઈસંકર દવે ...	૩૬૮
૧૨ લોકચર્યાનાશિકષકઅકની વાત્રા ...	પ્રેમસીતા મહેતા ...	૩૭૩
૧૩ શુભારવાહ [કાવ્ય] ...	પૂર્ણલાલ ...	૩૭૬
૧૪ યુવાની [કાવ્ય] ...	પતીલ ...	૩૭૭
૧૫ ગૂજરાતી એક અણગણીતો સંસ્થા ...	બાપુભાઈ વિ. ગામી ...	૩૭૮
૧૬ સત્ સ્વભાવ [કાવ્ય] ...	પૂર્ણલાલ ...	૩૮૧
૧૭ ૧૧મું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ...	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંદે ...	૩૮૨
૧૮ દરજામના સાચા પ્રતિનિધિ ...	કાકાસાહેબ કાલેલકર ...	૩૮૭
૧૯ ચર્યાપત્ર-(૧) જૂના ગૂજરાતી સાહિત્યમાં 'ગૂજરાત'નો નામોદ્દેશ...	મધુમત્ન ચીમનલાલ મોદી ...	૩૯૩
(૨) એક અપવાદ (૩) એક સૂચના...	અનિલ કહેરી ...	૩૯૫
૨૦ જ્ઞાનગોચરી ...	રમણીકલાલ દલાલ ...	૩૯૬
(૧) કમાત્ર પાસા ... ૩૯૬	(૪) બલુન જેવી માઝીઓ ...	૩૯૯
(૨) નારંગીનો માઈસ ... ૩૯૮	(૫) બતકોની પીડ પર પાણી કેમ રહેતું નથી ?... ૩૯૯	
(૩) અંગ્રેજ મુતમદીની ખાનગી અને બહાર પ્રમાણીકતા ... ૩૯૮	(૬) આશીઓ ચગકે છે કેમ ? કેવી રીતે? ૪૦૦	
(૭) જાણવા ભોગ ...	મહેલું ...	૪૦૦
(૮) શિક્ષણમાં હરીફાઈ	૪૦૦
૨૧ અખિલ ભારત માહિત્તા પરિષદનું આઠમું અધિવેશન ...	વિનોબાની નીલકંઠ...	૪૦૧
૨૨ પુસ્તકપરિચય ...	દુર્ગાસંકર કે. શાસ્ત્રી... ૪૦૩	
૨૩ રાજનીતી	૪૧૨
૨૪ કમાત્ર કરવાની [કાવ્ય] ...	પતીલ ...	૪૧૬

લવાજમ: હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા છૂટક અંક રૂા. ૦ા

પ્રકાશક:રણછોડકેસુરભાઈ મીસ્ત્રી: પ્રધાન કાર્યલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમાસાચોડી:અમદાવાદ મુદ્રક:મુળવંદભાઈ ત્રિકમલાલ-પટેલ: સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ: પાનકોરનાકાં: અમદાવાદ તા-૧-૨-૩૪

નવલકથા ટૂંકીવાર્તા રાજકારણ અર્થશાસ્ત્ર કેળવણી
ઈતિહાસ છવનચરિત્ર વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી
બૃહદ્ ગ્રંથાવલિનું નવું પ્રકાશન

ઈશ્વરનો ઈનકાર

લેખક

નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પરેલક

“ જે કોઈ આ પુસ્તક વાંચે તે એમ માનીને ન તરછોડી કાઢે કે લેખકે તે એની
જુવાનીના જોરમાં અને તોરમાં આ બધું લખી નાખ્યું છે. ના, મેં મારી જુવાનીના જોરમાં
ને તોરમાં આ બધું નથી લખી નાખ્યું; બહુ કાળને અનુભવે અને ચિંતને આ જે લખ્યું
છે તે લખ્યું છે. ”

*

“ બૃહ સમાજ સમક્ષ આ પુસ્તક મૂકતાં સંકોચ થાય, નિરાશ પશુ થાય. પણ યુવક
સમાજ સમક્ષ તેા નિઃસંકોચ ભારે આશાથી મૂકી રાકું. જગત દવે તેા યુવકોનું છે. એમને
પણ સજ્જનર સાગરો કે ‘ ભુદ્ધિ કહે છે છોડવા, દેયું કહે એ ના બને. ’ પણ મારે તેા
યુવકોની ભુદ્ધિને દબમવાની મૂકવી છે, વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે; પછી દેયું તેા એની
મેજે ધમકાવું આરો. ત્યારે યુવકો, વાંચો ને વિચારો. જગતના અદાધર્મોને વાળીમૂશીને
એકવાર તેા સાફ કરી મૂકો, નિરાધાર કરી મૂકો. પછી તેમાંથી જે વિકાસ થાય તે ખરો. ”

લેખક

પૃથક્કથા ૧૮૬

કિંમત ૧-૦-૦

આગલાં પ્રકાશનો

મારી જન્મદીપ પૂર્વાર્ધ	[બે. સાવરકર સિખિત]	૧-૧-૧
મારી જન્મદીપ ઉત્તરાર્ધ	[" "]	૧-૮-૧
એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	[કોપ્પોટકિન સિખિત]	૧-૪-૧
એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	[" "]	૧-૮-૧

આ જે જ ત મા રી એ ક એ ક ન ક લ વ સા વી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

મુંબઈના એજન્ટ : સી. જમનાદાસની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ॐ प्रस्थान ॐ

पृ. १७
अंक ५

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
शकेयुन

तंत्रीयो

रामनारायण विश्वनाथ पाठक
रसिकलाल छोटालाल पट्टीज

✓

હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

(સ્થપાત્ર ૧૯૧૯)

ના જિંદગીના વીમા

૧૯૩૨-૩૩

આત્મની અકિતોષ પ્રગતિ

૧૯૩૧-૩૨

૧૯૩૦-૩૧

૧૯૨૯-૩૦

૩૯ લાખ ૭૨ લાખ ૮૮ લાખ ૧૦૪ લાખ

ચીફ એક્ઝેક્યુટિવ ઓફિસ

એન. એમ. ફોન્ટેનરી કું.

૧૨-"Benefit."

ટેલીફોન-૨૨૩૫

૨૧૨૪, નાંધોરોડ

અ મ વા વા ટ

આ કંપનીને વરીવટ મુંબઈ શહેર અને હાલકા નદિ પરંતુ આપા દિહુસ્તાનની વ્યાપારી આજમમા કામ અને માનવંતુ રચાન ભોજવતા અને વ્યાપારી કુનેદ માટે પંચાયેલા રિસેટરોના હાયમાં હોવાથી આ કંપનીના પોલિસી હોલ્ડર તરીકે તમારી રોકેલી મૂડીના બદલામાં તેમની કુનેદબરી પ્રગતિમાન વ્યવસ્થાને લીધે તમિને સારામાં સારો લાભ મળે તે માટે બેમત નથી.

કંપનીનું પોલિસી હોલ્ડર તરીકે હાલ, ન્યાયી, અને સહમાવધુકર્તન જામલદેર છે.

કંપનીએ જિંદગીના વીમાની પોલિસીમાં " અર્થમતાનું રશમુ " "પ્રીમીઅમનો હાલો બર્ધો સિવાય પૂરી રકમની પોલિસી માટે રાખવાની યોજના " " અફરમાતથી મરમુ પાપ તે વીમાની દબલ રકમ મળે " એવી અનેક લાભદાયી અને આકર્ષક યોજનાઓ રાખત કરી યોજાજ વર્ષની આખરે રૂ. ૧૦૫,૨૬,૨૦૦નું કામ મેળવી દિરી પ્રત્યેક મેળવેલા વિશ્વાસ અને હોશ ક્રિયતા સાનિત કરી છે.

આપણું

સત્તાપાસી	...	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
ભરાયેલી	...	૭૧,૨૧,૦૪૧
કુલ ફંડ	...	૧,૭૧,૮૧,૦૪૧
પ્રીમીઅમની આવક		
૧૯૩૨-૩૩	...	૩૮,૧૦,૦૪૧
મૂલેલા રાશી	...	૫,૫૦,૦૦,૦૦૦

ગ્રાહકોને સૂચના

- (૧) તમારું લવાજમ ચૈત્રના અંક પછી પૂરું થાય છે તો નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫) [પરદેશના રૂ. ૭] અથવા શિલિંગ ૧૨] ચૈત્ર વદ ૭ તા. ૬-૪-૩૪ સુધીમાં મ. ઓ. થી મોકલી આપશો.
- (૨) ત્યાં સુધીમાં જેમનું લવાજમ નહિ મળી ગયું તેમને ચૈત્રનો અંક રૂ. ૫-૪-૦ ના વી. પી. થી રવાના થશે, જે સ્વીકારવા વિનંતિ છે.
- (૩) જેમને આવતા વર્ષે ગ્રાહક ન રહેવું હોય તેમણે ચૈત્ર સુદ ૧૫ તા. ૩૧-૩-૩૪ સુધીમાં તે રીતે લખી જણાવવું જેથી તેમને વી. પી. ન કરતાં સાદા બુક-પોસ્ટથી તે અંક મોકલાશે. પણ જેઓ આ બાબતની ખબર નહિ આપશે તેમને ચૈત્રનો અંક વી. પી. થી મોકલાશે અને વી. પી. પાછું વાળશે તો વી. પી. ખર્ચના ૦-૪-૦ વસુલ કર્યા પછી જ એ અંક મોકલાશે.
- (૪) અમદાવાદ શહેરના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ઉપરની તારીખ સુધીમાં ૧૧ થી ૫ ની અંદર (રવિવાર સિવાય) ભરી જવું.
- (૫) પરદેશમાં વી. પી. થતાં નથી એટલે પરદેશના ગ્રાહકોને તેમનું લવાજમ મ. ઓ. થી યા પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલવા વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક

પ્રસ્થાન

“એનિથ” દ્રાક્ષાસવ

શરીરમાં લોહીના
ભરપૂર વધારો કરી,
શક્તિ ઉત્પાદ અને
જોમ ઉત્પાદ કરનારું

ઉત્તમ
ટોનિક

ખતાવનાર:-
એનિથ કેમીકલ વર્ક્સ
મુંબઈ ૨.

“ એનિથ દ્રાક્ષાસવ ” મારેના સોલ એજન્ટ્સ:-
મેસર્સ બોલે બ્રધર્સ.....પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.....મુંબઈ. નં. ૨.

આજ બાર વર્ષ થયાં એક સરખી રીતે જ
લોકપ્રિય બની રહેનાર.

ગુજરાતી ભાષાનું સર્વાંગસુંદર માસિક

“નવચેતન”

તમે વાંચ્યું છે !

એના વાંચન વગર ગુજરાતી માસિકસાહિત્યનું તમારું
વાંચન અધૂરું જ ગણાશે, કારણ આ માસિક કલાની
નજરે, વિવિધતાની નજરે, તેમજ સંગીનતાની નજરે

તમને સંતોષ આપે એવું છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અનોખું જ છે !

દર વર્ષે ૧૨૦૦ પાનાનું વાંચન ને ૩૦૦ ચિત્રો !

ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે

વાર્ષિક રૂ. ૬૧૮

હિંદ બહાર રૂ. ૮૧૧

છટક રૂ. ૦૧૧

બ્રજો : “નવચેતન” ઓફીસ

૧૮, પાલોડ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં—શિષ્ટ અને સારાં—છેલ્લામાં છેલ્લાં

પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો કિંદાયતે

ક્યાંથી મેળવશો ?

સી. જ મ ના દા સ ની કં પ ની

બુક્સેલ્સ અને પબ્લીશર્સ: પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ: મુંબઈ

કેટલાંક ઉત્તમ નવાં પુસ્તકો

મારી જીવનકથા (ગાંધીજી)	૦-૧૦-૦	બોધાના બજેડા-દાસ્ય રસથી ભરપૂર) ૧-૦-૦
જીવનનું રહસ્ય (ટાલ્સ્ટોય)	૦-૮-૦	દેવોને ખુલ્લાપત્રો-દાસ્ય અને કટાક્ષ ૧-૪-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ લો „	૨-૪-૦	આશાની ઈમારત (ચાંપથી ઉઠેલી) ૦-૧૨-૦
નવો અવતાર ભા. ૨ જો „	૨-૭-૦	જંજીરને ઝલુકારે „ ૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ „	૧-૪-૦	તાતી તલવાર „ ૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ „	૧-૦-૦	સોરઠી પ્રેમકથાઓ (સચિત્ર) ૧-૮-૦
આહુતિ (પ્રેમચંદ્રજી)	૦-૮-૦	દેવદાસ (શરદ્ બાણ) ૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ „	૧-૪-૦	પલ્લી સમાજ „ ૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિચારની આત્મકથા		ગૃહદાહ „ ૨-૮-૦
૧-૨ (કોપોલકિન) દરેકનો ૧-૪-૦		પાકશાસ્ત્ર-પડવાનપોથી ૩-૦-૦
મારી જન્મટીપ ભા ૧લો (સાવરકર) ૨-૦-૦		સતતી નિયમન (ડૉ પટેલકૃત) ૧-૮-૦
મારી જન્મટીપ ભા ૨ જો „ ૨-૮-૦		સંગીતવિદ્યાસાર-સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય
ધરમથ્યુ વૈદક (બાપાલાલ વૈદ) ૨-૦-૦		અન્ય (ડૉ મહેતા કૃત) ૩-૦-૦
કાયાભગતની કડવીવાણી (સુદરમ) ૦-૮-૦		ધર્મરોઝા ઇનકાર (નરસિંહભાઈ
બાળ નેપોલિયન (સચિત્ર) ૦-૧૨-૦		પટેલ કૃત) ૧-૦-૦
બાલોદાનની વાર્તાઓ (સચિત્ર) ૦-૮-૦		પૂર્ણિમા (ર.વ. દેસાઈ) ૨-૮-૦
રસમય બાલવાતો (સચિત્ર) ૦-૪-૦		પ્રદીપ (ધૂમકેતુ) ૧-૮-૦
પંડિત મોતીલાલ નેહરુ ૮-૫-૦		વીણા-ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા
પતિત પાવન (મથહર લેખક		સુદર લેખો ૧-૦-૦
મામા વરેરકરકૃત) ૦-૮-૦		અ. સૌ કુમારી (પશવંત પડયા) ૧-૦-૦
ભદ્રંભદ્ર-ગુર્જર હાસ્યરસના પ્રણેતા		આલ્બીયા જોશીનો અખાડો
સ્વ. સર રમણભાઈ કૃત (સચિત્ર) ૨-૦-૦		(સચિત્ર) પુસ્તક ૨ જી ૨-૮-૦

પ્રસ્થાન, નવચેતન, ગુણસુદરી, બાલમિત્ર, વગેરે માસિકોના

આહુક અમારી મારફત થઈ શકાય છે

જ્ઞાને માટે

તાકત-તાઝગીથી ભરપૂર

સત્ય તથા

અંડુ જ્ઞા. જ્ઞા. સ. વ

— વિના વિલંબે —

વા ૫૨ થા માં ૩૧

ખાસ સ્ત્રીજ્ઞાને માટે

તંદુરસ્તી તાકતથી ભરપૂર

સ્ત્રીજ્ઞાના નવજાળમાં

આખાદ આસર કરનાર

અંડુ અ. શો. કા. રિ. ટ

મ. હ. રા. હિ. રો. ગો. નો

અ. હં. સી. ર. ઇ. લા. વં

દરેક ઘરમાં રહેલો જોઈએ

માથી શક્તિનો સંગ્રહ કરવા

અંડુની સુવલંબિયન

મ. હ. ર. વં. જ. ગુ. ટી

— સ્ત્રીની મર્યાદા દવા —

આપણી જ આજીવન માટે

— સ્ત્રીના શક્તિના આક —

અંડુ દી. માર્ગદર્શક વર્કસ લી. — મુંબઈ નં. ૧૪

અપ્રત્યાપ્ત મિત્ર : બેશીલાલ જાધવ : માધ્યમ

આપણે જાણેલા મુશ્કેલી આપણે જ મેળવી

નરસિંહભાઈ પટેલે લખેલાં પુસ્તકો

વિદ્વદ્ભ્રમ ટૂલ: શિલરે લખેલું મુક્તિવચનું નાટક

“અનુવાદ કેવો હોય? ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું શાકુન્તલ એ એનું મૂળ દર્શાવતું. તેના પ્રકારનું આ બીજું સફળ દર્શાવતું...ભાષાન્તકાર સિત્તરની કૃતિની ખરી ખુબીઓ કેવળ સમજી શક્યા નથી, પરંતુ તે ખુબીઓ બહાર લાવી શક્યા છે એ જ એમનો વિજય.”

‘સાહિત્ય’

“જર્મનનો અનુવાદ આપણી ભાષામાં આ પહેલવહેલો થાય છે.”

“કર્તાનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પઘમાં છે, પણ અનુવાદકે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે. છતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે. પુસ્તકમાં બની શકે તેટલાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ટીકાઓ, નોંધો વગેરે કરેલ છે; સંસ્કૃત નાટકનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિસરાયું નથી. અનુવાદકની ખંત, ધૈર્ય, વિદ્વત્તા, ચીવટ અને મહેનત શબ્દે શબ્દે દેખાય છે. ઇતિહાસભૂગોળ ઉપર ભેદભેદ તેટલી નોંધો આપી છે.”

કિંમત રૂ-૦-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

“પ્રસ્થાન”

ઈન્દિરનો ધનકાર (પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય. અમદાવાદ)

“મારે તો યુવકોની બુદ્ધિને હચમચાવી મૂકવી છે, વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે; પછી હૈયું તો એની મેળે લસડાનું આપશે. ત્યારે યુવકો, વાચો વિચારો જગતના શ્રદ્ધા-ધર્મેની વાળામૂડીને એકવાર તો સાફ કરી મૂકો.”

કિં. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ છુટું

“લેખક”

નૈવેદ્ય : મુક્તાત્મઓની ગાથા (બીજી આવૃત્તિ)

“છએક વર્ષપર આની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રકટ થએલી. આજ તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે. શ્રીયુત નરસિંહભાઈએ કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથભટ્ટના ‘ગાથા’ઓને અનુવાદરૂપે મુજ-રાતી ભાષામાં ગુથી છે; એ ‘ગાથા’ અમને વીસમી સદીની શુદ્ધ ‘ગીતા’રૂપ લાગી. પવિત્ર ભાવથી, શુદ્ધ મનથી, સંયમપૂર્વકની એકાન્ત શાન્તિથી, ‘નૈવેદ્ય’નો ‘નિત્યનિયમ’ તરીકે પાઠ થતો રહે તો આત્માને શાશ્વત આનન્દનો અનુભવ થાય, એવી આ પાઠપેઠી છે. એની ભૂમિકા પણ એકધ્યાને વાંચવા યોગ્ય છે.”

‘અડાયતા મિત્ર’

કિંમત ૦-૮-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પહેલું અને ત્રીજું-બન્ને પુસ્તક સાથે ખરીદવાની કિં. ૨-૪-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

વ્યવસ્થાપક, ‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ

પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે

અમારું

નવું

પ્રકાશન

મંજરી

પહેલા વર્ષની

પંદર

સુંદર વાર્તાઓ.

'કુલછાત્ર'ના પ્રથમ વર્ષના અંકમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી વીણી કાઢેલી પંદર સામાજિક વાર્તાઓનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

'કુલછાત્ર'ની વિશિષ્ટ ખેડલક્ષી શૈલીથી આ નવી વાર્તાઓ લખાયેલી છે. અને તે સદુનો પ્રધાન સ્વર લુનવાણી અનિષ્ટોનો નાશ અને નવી ભાવનાઓની પ્રેરણા એ છે.

જોયા એન્ડ્રીક કામળ, સવાત્સો પાનાં, સુંદર હપાઈ, પાકું પૃંકું, દિરંગી હપાઈવાળું મનોહર આર્ટ પેપરનું કોવર. હતાં કિંમત માત્ર સવા રૂપિયો રાખવામાં આવી છે.

પુલછાત્ર કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠિયાવાડ) B. S. Ry.

હિંદુ સમાજ તારે ખાતર

નડિયાદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લો છે

દાન કરો

દેશનાં નિરાધાર રખડી પડેલાં બાળકો કાજે

એક પંથ અને દો કાજ !

હરેક પ્રકારની ફેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક ફેળવણી છે. શિવલુટ્ટું, મુથારી, નેતરકામ, હાપખાનાનું, વણાટકામ ઇત્યાદિ કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથસંચા નંગ-૨, વિદ્યાર્થીઓ સારૂ બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળાનાં સાધનો, યુનીફોર્મ પેપાક માટે શુદ્ધ ખાદી અને ઓદવા માટે પીપીટ ચોરસા. વિગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નડિયાદ

માત્ર રોજની પાંચ પાઠ

અર્થવાથી

સંકટો માઈલ સુધી હજારો જણ

તમે શું વચો છો તે

જાણી શકે છે

રેલવે ગાડીના ડબ્બામાં તમારી જાહેર
ખબર આપી નવ કરોડ મુસાફરને તમારા જ
માલની માગણી કરતા ગ્રાહક બનાવો

વિગત માટે લખો:—

ઈન્ડો કોમર્શિયલ એડવરટાઇઝીંગ બ્યૂરો

એપોલો સ્ટ્રીટ: સ્ટોક એક્ચેન્જ બીલ્ડીંગ:-મુંબાઈ

ખાલજીવન

ખાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું માનીતું-સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર માસિક

તંત્રી : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

લયાન્ત્રમ : વાર્ષિક રૂ. ૩) : છટક પ આના : : હિંદ ખહાર દા. શીર્ષાંગ

માદકોને દર વર્ષે ૧૨૫ થી વધુ પાનાંનું, સુંદર ચિત્રો ને આકર્ષક છપાઈ સાથેનું પુસ્તક તદ્દન મફત ભેટ તરીકે મળે છે. “ખાલજીવન”નો નવેબર એક હીવાળી એક તરીકે નીકળે છે. હતાગામાં વાર્તા એક અને ચોમાસામાં ખાળક એક નીકળે છે. દરવર્ષે સંખ્યાબંધ હતાગો હતાગો હરીફાઈઓદ્વારા ખાળકોને અપાય છે.

“ખાલજીવન” ખાળકોનાં સર્વ માસિકોમાં સૌથી સુંદર, ને સચિત્ર છતાં સસ્તામાં સસ્તું ને નિયમિત છે. તેથી જ એના દ્રશ્યો ખાળકો કાંઈ પણ ગુજરાતી ખાલમાસિક કરતાં વધારે છે — આલો જ મંગાવો.

“ખાલજીવન”ની ખાલોપયોગી ચોપડીઓ

વસંત	...	૦-૧-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૧	...	૦-૮-૦
સ્વામીસહ મુરખાળ	...	૦-૨-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૨	...	૦-૪-૦
ખાલજીવન	...	૦-૪-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૩	...	૦-૪-૦
આનંદધારા ભાગ ૧	...	૦-૧-૦	સારી સારી વાતો ભાગ ૪ (છપાઈ ૮)	...	
આનંદધારા ભાગ ૨	...	૦-૩-૦	અગિય	...	૦-૧-૦
આનંદધારા ભાગ ૩	...	૦-૮-૦	ખાલજીનાં પરાક્રમે (હંસાગેન)	...	૧-૦-૦
આનંદધારા ભાગ ૪	...	૦-૮-૦	રણધી	...	૦-૧-૦
સરોવરની સુંદરી	...	૦-૨-૦	વનરાજ	...	૦-૨-૦
અમારી વાર્તાઓ	...	૦-૮-૦	ખાળકોની રંગભૂમિ	...	૦-૧૨-૦
અમારી બીજી વાર્તાઓ	...	૦-૮-૦	નયુઓ રાત્ર	...	૦-૧-૦
અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	...	૦-૧૨-૦	ભલી ભરવાડશુ	...	૦-૧-૦
આનંદકુળ ભાગ ૧	...	૦-૮-૦	ભોળિયા રાત્ર	...	૦-૧-૦
દુલ્હાના ભાગ ૧	...	૦-૧૨-૦	ગોળીખાતી મુસાફરી ભાગ ૧	...	૦-૦-૦
દુલ્હાના ભાગ ૨	...	૦-૧૨-૦	ગોળીખાતી મુસાફરી ભાગ ૨ (છપાઈ ૮)	...	

“ખાલજીવન”ના તંત્રીનાં ખાલોપયોગી પુસ્તકો

બિશેરી પદાડ	...	૦-૩-૦	દેસદેસની દંતકથાઓ	...	૦-૮-૦
પા - પા ખચલી	...	૦-૧-૦	પ્રધાનપુત્રીનાં પરાક્રમે	...	૦-૧૦-૦
દેસદેસની પીરકથાઓ ભાગ ૧	...	૦-૧૨-૦	મીનીમારી	...	૦-૧-૦
દેસદેસની પીરકથાઓ ભાગ ૨	...	૦-૧૨-૦	વાર્તાશાહ	...	૦-૪-૦
મજનપરો	...	૦-૩-૦	સાચો સિપાઈ	...	૦-૩-૦
દેસદેસની અદ્ભુત વાતો ભાગ ૧	...	૦-૧૦-૦	જગતની જગતમંદો	...	૦-૩-૦
દંસારાણી	...	૦-૮-૦	અજસતાની આનંદરજની	...	૧-૪-૦
ખાલજીવન	...	૦-૮-૦	ખાળકોનું મદાકારત	...	૦-૧૨-૦

ખાલજીવન કાર્યાલય : : ખાળવાડા : : વડોદરા

મુખ્યમાં સી. જનનાલાલની કું. અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. પ્રિન્સેસ રીડરમાં સંચાલન કરી માદક ચર્ચ ચકાવ છે. ચોપડીઓ પણ ત્યાંથી મળે છે.

હમેશાં સારું અને શિષ્ટ સાહિત્ય જ વાંચો !

: અમારાં પ્રકાશનો :

સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ દ્વારા :

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર (નવી આવૃત્તિ)	૨-૮-૦
સિતારનો શોખ	૧-૪-૦
બાલવાડી	૦-૮-૦
બાલકુમાર	૦-૪-૦

બીબાં પુસ્તકો

માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
બુમણ	૦-૧૨-૦

સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો

નારીહૃદય (સ્વ. કલાપી)	૧-૪-૦
જગત્ કાકમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન (કવિ ન્હાનાલાલ)	૧-૪-૦
વીર નર્મદ	૧-૪-૦
પૂજનાં ફૂલ	૧-૪-૦
મધુબંસી	૦-૨-૦
કેકારવની પૂરવણી (સ્વ. કલાપી)	૦-૮-૦
Is it a Crime ? (H D. Rajah)	1-0-0

કનુ દેસાઈનાં આલ્બમો, મંગળાષ્ટક વગેરે પણ મળશે.

આ ઉપરાંત શુભરાવી સાહિત્યનાં બધાં પુસ્તકો, નવલકથાઓ, નાટકો, કાવ્ય, સાહિત્ય ઇત્યાદિનાં, તેમ જ જગપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય લેખકોનાં પુસ્તકો, શાળા તથા કોલેજનાં પાઠ્ય પુસ્તકો વગેરે અમારે ત્યાંથી કિંદાયત ભાવે મળશે એકવાર પ્રસંગ પાડી ખાતરી કરો.

અમારે ત્યાં “કૌમુદી” તથા “મુકુર” તથા “જીબોધ” તથા “શારદા” માસિકોનાં લવાજમ ભરી આહુક સુધી રાકાય છે.

મેસર્સ દીવેટીઆ એન્ડ સન્સ

બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ : પાનકોરનાકા : દાદાભાઈ લાયબ્રેરી-અમદાવાદ

ન * વ * યુ * ગ

તંત્રી : — પો. જી. ભટ્ટ

૧ પી કિલેલી પડખે ઊભા રહીને, શોધાતા માનવ-
સમુદાયની લાવનાને શબ્દદેહ આપીને, યુગરાતના
કામદારો, કિસાનો અને યુવાનોના પ્રગતિમાન
માનસને સાથ આપીને

ન વ યુ ગ

પોતાની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરે છે.

૨ આ વતી કાલના નાગરિકોની મનોદશા ધક્કું,
નવયુગના પ્રકાશમાન દીપકની ગરજ સારતું આને
સારાથે યુગરાતમાં એકતું

ન વ યુ ગ

આજનાં માસિકોમાં મોખરે આવે છે.

૩ ના રી વિભાગમાં નવયુગરાતના સ્ત્રીત્વને આધુનિક
પ્રગતિમાન સિદ્ધિ આપતું, સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતું
આજના સાહિત્યમાં બીનહુરીકે છે.
એપ્રિલ અંકથી અમારું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ વર્ષથી

નવું મુખપૃષ્ઠ, વધુ પાનાંઓ,
વધુ વિવિધતાઓ, રસપૂર્ણ લેખો,
લાવનાભરી વાર્તાઓથી
ભરપૂર નીકળે છે !

મેનેજર :

નવયુગ કાર્યાલય ૯, બેક હાઉસ લેન
૩૮ - મુંબઈ

આર્થિક મૂલ્ય :

રૂ. ૫

આ
વર્ષમાં
નવીન યુગની લાવના
રજી કરતું મુંદર
- કવર ચિત્ર -
નવા વિશિષ્ટ લેખો
તમે જરૂર જોશો.

અમારાં નવન પ્રકાશનો

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના અમેરિકન નિષ્ણાત મી. યોર્ડિફના ગ્રંથને આધારે 'કૌમુદી'ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી વિજયરાય ક. વૈધની કસાયેલી કલમે લખાયેલું પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિવિધ અંગોની વિગતવાર સમજૂત આપનારું અગ્રેક પુસ્તક

શાસ્ત્રીય માહિતીઓથી લરપૂર કુલ ૨૬ પ્રકરણો; જેમાં ૫ પ્રકરણો 'સ્વતંત્ર' લખાયાં હોઈ તેમાં ગુજરાત અને વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઉગમ અને વિકાસ, મહિલા પુસ્તકાલય વગેરે સંબંધી ઉપયુક્ત હકીકત સમાેલ થઈ છે. આ શાસ્ત્રીય પુસ્તકની હાજરી વગર પુસ્તકાલયને પુસ્તકલોકાળ અધૂરો જ ગણાય.

રોપલ આકપેલ, -૪. ૨૧૧, ૭ મુંદર છબી, સ્વચ્છ છપાઈ ને મળજૂત પાકી બાંધણી; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

બાલસાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો

મિથ્યાભિમાન

અથવા

હવરામ ભટ્ટની ફજેતી

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના
'મિથ્યાભિમાન' નાટક ઉપરથી
બાલોચિત શૈલીમાં ઘટાવાયેલી
હાસ્યસ્સથી ભરભરાતી
બોધક વાર્તા.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિં. ૦-૬-૦

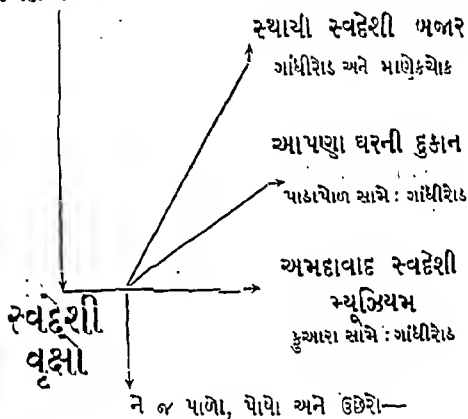
વીર અભિમન્યુ

મહાભારતનાં વીર પાત્રોમાં
અદિતીય મહત્ત્વ ધરાવનાર
બાલવીર અભિમન્યુના વિવિધ
જીવનપ્રસંગો રજૂ કરતી આ
બાલોચિત આખ્યાયિકા
નાનાં મોટાં દરેકનું મન
રંજન કરશે જ.

લેખક : ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
કિંમત ૦-૬-૦

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. : વડોદરા

અમદાવાદમાં

પ્ર તા પ

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંરો : સ્થિતિ અને પ્રેરક લેખો .

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

: ઉપરાંત :

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની નવનીતથી જલકાતું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

લવાજમ :

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ ... શિલોંગ રૂ. ૧૦

લખો:—મેનેજર “ પ્રતાપ ” કંપની : સુરત

રાયચુરાનાં લોકપ્રિય પુસ્તકો

સ્નેહપૂર્ણા : (સચિત્ર)	કિ. રૂ. ૩-૦-૦
સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	,, ૨-૦-૦
દાલચીવડાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	,, ૧-૮-૦
બ્યાસજીની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	,, ૧-૮-૦
રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ (ખીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	,, ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ (ખીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	,, ૧-૬-૦
રાસમંદિર (ખીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)	,, ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડી કુહા (સચિત્ર)	,, ૧-૦-૦
ખારેવાં	,, ૦-૬-૦

મહાચુજરાતનું માનીતું સચિત્ર માસિકપત્ર શા ર દા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગયા એપ્રિલથી સાતમું વર્ષ શરૂ થયું છે.

દર ૧૫ મી તારીખે શારદાની નિયમિત હજારો લોકો રાહ જુએ છે.

લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૬-૮-૦

હિંદ ખહાર ૧૨ શીર્ષોત્ત

રાજના એક પૈસામાં તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને કળાનો

રસથાળ આવશે

આજે જ ગ્રાહક થઈ જાઓ

લખો :

વ્યવસ્થાપક 'શારદા'

રાજકોટ. (કાઠિયાવાડ)

ચાલીસ વર્ષની જુની ન પ્રખ્યાત પેઢી

મુંબઈથી અમદાવાદ સુધીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી

એક જ

સૌ-મીલ

લાકડાના વેપારીઓ

મકાન બંધાવનારાઓ

કોન્ટ્રાક્ટરો વગેરેના

બરનો દરેક જાતનો સાગી તેમ જ અન્ય

લક્કડ માલ

આપો તથા વેચેલી સાઈએ

જેવી કે

રાફ્ટર પિલર ચેડીયાં પાટીયાં

પકવાસા બાટમ જરોષ વગેરે વગેરે

જથાબંધ તેમ જ છૂટક તૈયાર મળશે

અથવા

ઑર્ડર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી

આપવામાં આવશે.

તમારી જરૂરિયાતની યાત્રી મોકલી

લાવતાલ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નાંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેણું

શરીરનું બધારણું

જિંદગીમાં જિંદગી જાતના

કોલમના ચોખા

તથા

બંગાળીઆ ચોખા

જિંદગી જાતની સૂરતી

તૂ વ ર દા ળ

ઉપરાંત

સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ

વગેરે દરેક જાતનું અનાજ

જિંદગી જાતનું

ચોખ્ખું કરેલું

દિકાવત ભાવે મળશે.

એક વખત ઑર્ડર આપો

ખાત્રી કરો, ખીજે નહિ જ

જવું પડે.

શા. ધુલ ચંદ ગ મ ના જી

અ મ લ સા ડ [જિ. સુરત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૭

શીશુન : ૧૯૯૦

અંક ૫

સમીક્ષા*

૧

જેને આપણે અચેતન કહીએ છીએ એવા ભૌતિક પદાર્થોનું જીવન કેવું હોય છે તે આપણે જાણતા નથી. સચેતન પ્રાણીઓને સુખદુઃખ થયે તેમના શરીરમાં જે ફેરફાર અથવા વિકૃતિ થાય છે તેવી જ વિકૃતિ જડ ગણાતા પદાર્થોમાં પણ કાંઈક અંશે જોવામાં આવે છે. હવે એ કેવળ બાહ્ય વિકૃતિ છે કે અંદરથી, એ પદાર્થોને સુખદુઃખનો અને લાગણીઓનો અનુભવ છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કોણ કહી શકે ? માણસ અને પશુપક્ષી કે કૃમિકીટને જેવાં સુખદુઃખ દેખાઈ આવે છે તેવાં વનસ્પતિમાં નથી દેખાતાં, પણ મનુ ભગવાન જેવા આદ્ય ઋષિઓએ કદપના કરી છે કે વૃક્ષ-વનસ્પતિ આદિને બહારથી બ્યક્ત થનારી એવી સંજ્ઞા અંદરથી હોય છે. જગદીશચંદ્ર વસુના પ્રયોગો વિષે જાણ્યા પછી મનુની કદપના સાચી હશે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. માણસમાં સુખદુઃખની ભાવના તેમ જ ઈષ્ટ-અનિષ્ટની લાગણી હોય જ છે. પશુપક્ષીઓ અને કૃમિકીટોમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને ઔષધીમાં તે હોવાનું અનુમાન થાય છે, તે જડ ગણાતા પદાર્થોમાં પણ હોવાનો સંભવ હોવો જોઈએ એમ કદપના દોડે છે. અને તેથી અચેતન્ય ન વિચિત્રે એ વચન અક્ષરશઃ સાચું હોવાનો વિશ્વાસ ખેસે છે.

૨

૧. સૃષ્ટ પદાર્થોમાં જેટલે અંશે જડતા છે તેટલે અંશે તેનું શાસ્ત્ર બનાવવું શક્ય જણાય છે. જે અંશ ચૈતન્યરૂપ ગણાય છે તેનું શાસ્ત્ર બનાવતાં ધણી મુશ્કેલીઓ અનુભવાય છે. છતાં ચૈતન્યનું શાસ્ત્ર બનાવવાના પ્રયત્નોમાંથી જ્ઞાનની સીમા જેટલી વ્યાપક થઈ છે તેટલી ભૌતિક બાજુના અધ્યયનથી નથી થઈ. આજ સુધી ભૌતિક પ્રયોગો નિશ્ચયાત્મક-શંકાતીત જણાયા, તે ઉપરથી ભૌતિક સત્યતા એ જ નિરાપાદ સત્ય છે, ભૌતિક પુરાવો એ જ એક તુષ્ટિકર પુરાવો છે એમ મનાયું અને તેથી ભૌતિક જગતના સિદ્ધિતા ચૈતન્ય જગતમાં લાગુ પાડી ગણિત કે ગતિશાસ્ત્રથી જો ભૌતિક ઘટનાઓ સિદ્ધ થાય, પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધિતાથી જો રસાયણશાસ્ત્ર સિદ્ધ થાય, રસાયણશાસ્ત્ર દ્વારા જો વનસ્પતિશાસ્ત્ર બધે ખેસાડી શકાય, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જો પ્રાણીશાસ્ત્રનો ઉકેલ

* તાજેતરમાં જ પ્રસ્થાન કાર્યોદય, અમદાવાદ તરફની સરસ્વતી ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થનાર પુસ્તક 'જીવન-ચર્યા'ને હવાડનાર પ્રયત્ન લેખ.

આણે, પ્રાણીસાત્રમાંથી જે માનસસાત્ર ને સમાજસાત્ર ઉપગતી શકાય તો આપણે જ્ઞાન સંદેહું કર્યું, એનો પાયો મજબૂત કર્યો એમ માણસને થાય છે. અધ્યાત્મસાત્રને પછીનો ખું સ્થાન આપવાપણું પણ રહે નહિ. સ્વૂળમાંથી જે સુદ્ધમ ફલિત થયું તો કશી મૂંઝવણ રહે નહિ એ જાતની માન્યતા સર્વાત્ર દેખાય છે.

ખરું જોતાં વિરુદ્ધ દિશાએ પ્રવલ્ન કરવો જોઈએ. ચૈતન્યતત્ત્વનો આપણને અંદરથી અનુભવ છે, એનો વ્યાપાર આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ છે એ ચૈતન્યતત્ત્વનો વિશેષ અભ્યાસ, એનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ જે ઉત્કટતાથી થાય તો એને વિષે આપણને અદ્ભૂત જ્ઞાન મળવું જોઈએ.

સંભવ છે કે આપણને એ પ્રયોગપદ્ધતિથી નહિ મળે પણ પ્રયોગપદ્ધતિથી મળે, વિજ્ઞાનના માર્ગ કરતાં ધ્યાનમાર્ગ ત્યાં વધારે કામ આવતો હશે. માણસમાં જે ચૈતન્ય પ્રગટ છે તે જ ઉતરતી કેટિઓમાં પણ સુદ્ધમ રૂપે છે કે નહિ એ ત્યારપછી તૈયાસવું જોઈએ, અને આમ નજીકના સ્પષ્ટ અને અનુભૂત એવા ચૈતન્યના રૂપ-લક્ષણ-સ્વભાવના સિદ્ધાંતો પ્રાણીસાત્ર, વનસ્પતિસાત્ર, રસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન અને જ્યોતિષ સુધી લઈ જઈએ તો જ્ઞાનનો વિસ્તાર લુહી જ રીતે અકસ્મિત હઠ સુધી પહોંચે. આમાં જ્ઞાનસાધનાનું આખું મંગણું જ ફેરવવું પડશે. નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ-પ્રયોગનાં સાધનો જેમ આપણે સુદ્ધમાતિસુદ્ધમ કરીએ છીએ અને ભૌતિક ધટનાના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં નવા નવા વિજ્યો મેળવીએ છીએ તેવી જ રીતે માણસનાં અંદરનાં ઓળારો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત આદિ અંતઃકરણ રૂપ સાધનો જે આપણે શુદ્ધાતિશુદ્ધ કરીએ તો જ્ઞાનની બીજ અને સમર્થ બાલુ ઉધડશે અને વધશે. જે દિશાએ ચોક્કસ પ્રવલ્ન થયા હતા પણ તે જૂલાયા છે. એને વિષે આજે જે કંઈ નોંધો મળે છે તેમાંની ઘણી તો તે તે ક્ષેત્ર જૂલાયા પછી પાછળના લોકોએ અનુમાન અને કલ્પના દોડવી લખી કાઢી દેવાનો સંભવ છે. તેથી તે ક્ષેત્રમાં આમૂલ્યમ નવેસર પ્રવલ્ન કરવાના રહેશે.

આ અંતઃસાધનશુદ્ધિ તે તપ છે.

૩

પ્રાચીન કાળમાં કવિ ચન્દનો અર્થ લુપ્તો હતો. આજનો અર્થ લુપ્તો છે. આજે કવિનું કાર્ય કલ્પનાઓ દોડાવવાનું અને સુદ્ધમજટિલ ભાવોનું ખરુંખોટું પૃથકરણ કરી તે રોચક રૂપમાં વ્યક્ત કરવાનું છે. માણસના અનુભવો, એની સંકલ્પો અને બીજા, એની આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ, એની વામનાઓ અને મુશરો ચન્દનગદ્ગદ કરી અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત કરી સર્વમાલ જતાવવી એ કવિનું આજનું ક્ષેત્ર છે. આ બધા જીવનવિભાગોમાં જોટલી અચ્ચરસ્યા અને બેજવાનગરી દોષ તેરલી કવિનાં કાવ્યોમાં દેખાઈ આવે છે. કવિ શાસ્ત્રશુદ્ધ વિચાર કરવાને બંધાયેલો નથી, કવિને તે તે ઘણે જે કંઈ સત્ય અથવા સત્યકલ્પ જાણાય તે તેવા જ રૂપમાં તે પ્રગટ કરવાનો. આ દૃષ્ટિએ કવિના ઉદ્યોગો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કાવ્યો માલ છે. અર્થાત્ પ્રદેશમાં શોધ કરવા નીકળેલા કોમળસોને ખાતી નયો દોની કે તેવા ખડોનો બોટો મવાનો છે. હિંદુસ્તાન શોધવા જતાં અમેરિકા દાય આવવાનું અને એ જ બરતખુમિ છે જેવી સમજા થવાની. હિન્દીમાં જ્ઞાન, અનુભવ કે શ્રદ્ધા સાથે પોતાના ઉદ્યોગોનો મેળ ખાતાં જોઈએ એમ કવિઓએ નથી સ્વીકાર્યું પોતાના જ મિન્નમિન્ન સમવના અને મિન્ન મિન્ન

વૃત્તિના ઉદ્ગારો વચ્ચે મેળ હોવો જોઈએ એમ પણ કવિઓને લાગતું નથી. કવિના કલ્પનાવિહારમાં જો યદ્યચ્છાયે જીવનઉપાગના આવી ગઈ અને એને પરિણામે જો એના ઉદ્ગારોમાં સળંગસૂતતા જડી આવે તો કવિને તે અનિષ્ટ નથી. સાનંદાશ્ચર્યથી તે એ વધાવી પણ લેશે. જો કશો મેળ ન પામ્ય તો જો એની ક્ષતિ નથી. "Do I contradict myself? Well, then I contradict myself. I contain multitudes," એમ કહી કવિ છટકી જશે "સમાજમાં જો વિચારોનું અને સિદ્ધાંતોનું અરાજક આવે છે તો એક ભેજમાં તે ચાલે એની તકરાર શી! રાજ્યને જેમ અનેક સલાહકાર હોય છે, રાજ્ય-તંત્રમાં જેમ અનેક પક્ષો હોય છે, વર્ષમાં જેમ અનેક ઋતુઓ હોય છે તેમ માણસમાં એના જીવનનો કબજો લેનાર અનેક વસ્તુઓ હોય છે. ઇન્દ્રિયોત્તુ વલ્લભ, જાતજાતની વાસનાઓ, કલ્પનાઓ, અનુભવો, અતૂઠ જીવનપ્રયોગો, નવીજૂની નિષ્ઠાઓ અને વહેમો, બધા જ મળીને ચૂંટણીની ઉમેદવારી કરવાના. એમાં મેળની અપેક્ષા શી?

આવા કાવ્યવિહારમાં જવાબદારીની અપેક્ષા ભલે ન હોય પણ પારમાર્થિકતા-સીરિયનેસની અપેક્ષા પૂરેપૂરી હોય છે. એમાં દંભ, કૃત્રિમતા, ધરાદન જુઠાણું, ઇત્યાદિ ન જ આવવું જોઈએ. Logical Consistency ભલે ન હોય પણ Psychological integrity હોવી જ જોઈએ. કવિ નિરંકુશ ખરો એટલે બાહ્ય અંકુશ નહિ સ્વીકારે પણ એનો પોતાનો અંદરનો સ્વયંભૂ અંકુશ એ ન જ ફગાવી શકે. તેમ કરવા જાય તો એ કવિ મટશે.

કવિનું જીવન સામ્યશુદ્ધ કે સ્મૃતિશુદ્ધ ભલે ન હોય પણ એ જાંકું, પારમાર્થિક અને વીર્યવત્તર હોવું જ જોઈએ. કવિ પોતાના જીવનમાં બાહ્ય નિયમન ભલે ન સ્વીકારે પણ એ જ કારણે એનું જીવન એટલું તો આર્થ, વિશુદ્ધ અને રહસ્યમય હોવું જોઈએ કે એના જીવનમાંથી અસંખ્ય લેકિને જીવનનો આદર્શ અને આદર્શજીવનનો ગજ મળવાં જોઈએ. કવિમાં જો જીવનદારિદ્ર્ય બ્યાપેલું હોય તો એનો કલ્પનાવૈભવ, એની શબ્દસમૃદ્ધિ, અને એનો ગગનવિહાર શા કામનાં? એ અર્ધા જેમ જેમ વધે તેમ તેમ એનું જીવન વધારે શીકું, વધારે જોરું અને તિરસ્કરણીય થવાનું. કવિ કરતાં કવિનું કાવ્ય વધારે ભવ્ય હોવાનો સંભવ હોય છે ખરો પણ એનું જીવન એના કાવ્યને કંઈક તોલે આવે એવું તો હોવું જ જોઈએ. કાવ્યને પડખે બેસતાં, કવિને શરમ ન જણાવી જોઈએ અથવા એને નકારાઈ કેળવવી ન પડવી જોઈએ.

૪

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક જાતના કવિઓ જ હોય છે. એમનામાં પણ કલ્પનાની, શ્રુદ્ધિની અને તત્ત્વદર્શનની ઝણક તો હોવી જ જોઈએ. પણ તત્ત્વજ્ઞાનીએ બીજાં એક બે બંધનો સ્વીકારેલાં હોય છે. એ જ બોલે છે તેની અંદર પરસ્પર મેળ હોવો જોઈએ, તર્કશુદ્ધિ હોવી જોઈએ, સાંગોપાંગ વિવેચનની પૂર્ણતા હોવી જોઈએ. એ જ કંઈ વિધાનો કરે તેમાંથી ભક્તિ શાવાલોનો ઉકેલ એની પાસે હોવો જોઈએ. પોતાનું જીવનદર્શન સંપૂર્ણ છે, સુસંગત છે એમ એણે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. પોતાની વાતો દરેકને ગળે પૂરેપૂરી અને સરખી રીતે ઉતારવાની એની તૈયારી હોવી જોઈએ. ગમે તે ક્ષેત્રમાં વિહાર કરે તોયે આખરે એ શ્રુદ્ધિનો બંધ છે, યુક્તિ (Reasoning)નો ઉપાસક છે. અને શ્રુદ્ધિનો તો દાવો છે કે એની વાતો

દંમેશાં એકસરખી હોય છે, સાર્વભૌમ હોય છે, એની અપીલ વિશ્વજનીન હોય છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં ધર્મ કરતાં વધારે પંથો પડ્યા દશે છતાં ભુદિએ પોતાનો દાવો ઊઠાડ્યો નથી. મારી વાત બધાને ગળે ઉતરવી જ નોંધે એ, લોકો પૂરતો વિચાર કરે તો મારા જ મતના ચવાના છે એ જાતની અપેક્ષા અને એ જાતની પ્રતિજ્ઞા તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. જીવન જો કેવળ ભુદિનું જ બનેલું હોત તો આ વાત સાચી પડત; પણ જીવન એ એક અદ્ભૂત રસાયણ છે. એનું ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કરે તોયે એમાં કેટલાંક અદૃષ્ટ તરવો રહેવાનાં જ. માણસ જાત ઉંમર લાયક યર્ધ ત્યારથી એણે જીવનની મીમાંસા શરૂ કરી છે, પણ હજી એની ગૂઢતા નીકળી ગઈ નથી. જેમ જેમ જ્ઞાન અને પૃથક્કરણનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ જીવનની ગૂઢતા ક્ષિતિજની પેઠે આગળ વધતી જ જાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન રોજ વધુને વધુ પરિપુષ્ટ હોવા છતાં જીવનની મૃગયામાં એ હાર્દનું જ રહ્યું છે.

તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીને વારંવાર યોગી પોતાનાં સાધનો વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે તીક્ષ્ણ કરવાં પડે છે. અને તર્ક જેમ પ્રામાણ્યવાદમાં અટવાઈ જાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન મનોવિશ્લેષણમાં દંમેશાં અટવાઈ ગયું છે. તત્ત્વજ્ઞાનીએ ભુદિ તીવ્ર કરવાની જરૂર સ્વીકારી, પણ જીવન શુદ્ધ કરવાની અને એ વાટે જીવનસાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ મેળવવાની જરૂર સ્વીકારી નહિ. એ કામ ધાર્મિકતાએ કપ્યું.

૫

કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ બન્નેનો સમન્વય કરી ધર્મે જ્ઞાનસાધનાને અર્થે જીવનશુદ્ધિ રૂપી જીવનસાધનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી. જીવન એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી એનો વિનિયોગ પણ જીવનવિકાસને અર્થે જ છે, એટલું સમજ્યા પછી કવિની દર્શનની ઝણુક અને તત્ત્વજ્ઞાનીનાં પૃથક્કરણ એ બન્ને વાટે સાક્ષાત્કારનો રસ્તો ધર્મે અખત્યાર કર્યો.

એમાં જીવનશુદ્ધિની સ્પષ્ટ દૃષ્ટના પ્રથમપ્રથમ ન યર્ધ. શુદ્ધિને નામે જીર્વન ગ્રન્થરૂપ—રહસ્યરહિત કરી મૂકનાર કેટલાયે પંથો થયા. જીવનમાં સૈવમ જોઈએ છે, તપ જોઈએ છે, વીર્ય જોઈએ છે. તે આજીવાને બદલે કેટલાક લોકોએ જીવનને જીવનવિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આપણા વૈરાગીઓમાં એના કેટલાયે દાખલાઓ મળે છે. કિમિયા, જડીભુટ્ટી, જ્યોતિષ અને મંત્રસાધના, એવી એવી વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વૈરાગીઓમાં દેખાતી આવી છે ખરી. પણ વૈરાગીઓના ગ્રન્થ આદર્શ સાથે એ જળે એમ નથી. જે વૃક્ષ-વનસ્પતિથી ઈશ્વરે માણસને જીવે કર્યો તેમનું જ જીવન પાછું સ્વીકારવામાં ઈશ્વરનો પરાજય કરવાપણું છે. એમાં ધાર્મિકતા નથી. ધર્મવિજય ક્યાંથી જ હોય ?

ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ મનુષ્યજીવનનાં દુઃખ વહેણા કાઢી જોડાં કરવાં, અથવા વાળાને તેમના બલવાન અને વેગવાન પ્રવાહો બનાવવા એમાં રહેલી છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેક વાદો ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મ જીવતી વસ્તુ હોવાથી એમાં અનેક પંથો અને સાધનાઓ બંધાઈ જાય છે. ન્યાં સુધી જીવતા લોકોના હાથમાં આ પંથો અને સાધનાઓ રહે છે ત્યાં સુધી એ અધા પ્રયોગરૂપ છે એ વસ્તુ બૂલાતી નથી પણ પાછળથી જડ લોકો એ પ્રયોગોને સિદ્ધ થયેલા તત્ત્વોનું રૂપ આપી દે છે અને નવા અથવા વધુ અનુભવનો લાભ લેવાની ના પાડે છે. પંથો વધે એમાં કશું નુકસાન નથી, પણ ન્યાય-

બુદ્ધિએ એ પ્રયોગોનાં પરિણામોની આપણે કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. બુદ્ધ ભગવાને એકાંતિક તપસ્યાના માર્ગનો અનુભવ કરી એની વ્યર્થતા જાહેર કરી. એમના પ્રયોગોના એ નિયોડ કેટલાકોએ અંતિમ માન્યો અને કેટલાકોએ પ્રથમથી જ એનો વિરોધ કર્યો. ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ જેમ તટસ્થપણે સિદ્ધાંતો બાધે છે અને છોડે છે, ફરી તપાસે છે અને સુધારે છે અને અનુભવને જ વફાદાર રહે છે તેમ જ ધર્મમાર્ગમાં પણ થવું જોઈએ. પણ અહીં વ્યક્તિનિષ્ઠા, મતાગ્રહ, વાડા અને પક્ષાભિમાન નડ્યાં છે અને સત્તાનો લોભ એમાં દાખલ થઈ બધા જ ધર્મો સડ્યા છે. ધર્મ જીવતા ન રહે તો જીવનસમસ્તને મારી નાખે છે. ધર્મ જેવી જલદ વસ્તુની વિકૃતિ મારક જ હોઈ શકે.

૬

કવિ, તરવણ અને ધર્મજી ત્રણેયે જોયું કે કલ્પનાથી જુદી, અનુભવથી પર અને સાધનાને પ્રેરક એવી કેટલીક અમર શ્રદ્ધાઓ હોય છે. એ ક્યાંથી આવે છે, કેમ વળગે છે એમની શક્તિ ચામાં રહેલી છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ શ્રદ્ધાઓ બધાને સરખી રીતે વળગતી નથી. દરેક જમાનામાં એનું સ્વરૂપ બદલાય છે. એના નવાનવા અવતારો થાય છે; અને તેથી જ દરેક જમાનાને એનું વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. બધા જ બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરે પણ બુદ્ધિમાં અજ્ઞાતા રૂપે આ શ્રદ્ધા બળેલી હોવાથી દર્શનોની અને પંથોની વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે. અહિંસા એ એ જ જાતની એક સ્વયંભૂ શ્રદ્ધા છે. ગાંધીજીએ એને સત્યમાંથી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ તેમ કરવા માટે સત્યનું સ્વરૂપ જ ગૂઢ કરવું પડે છે અને અંતે આપણે હતા ત્યાંને ત્યાં જ રહીએ છીએ. અહિંસા એ એક સ્વયંભૂ અમર શ્રદ્ધા છે અને જીવનનું કાવ્ય, જીવનનું તરવણન, જીવનની સાધના અને સાક્ષાત્કાર, બધામાં એ પ્રવેશ કરે છે.

આજે જે જીવનચર્યા આપણે ત્યાં ચાલે છે એ બધી ચર્યા પાછળ જાણે અજાણે એ અહિંસાનું તત્ત્વ રહેલું છે એ સમજીએ તો જ આપણી ચર્યા વિશદ થવાની છે—ફલપ્રદ થવાની છે.

૭

જીવનચર્યામાં એક વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી ધટે છે કે તર્કની કસોટીમાં જે નાપાક નીવડે તેને તો આપણે રાખવાના જ નથી. પણ જે સવાલો આગળ તર્ક પોતે જ યાદીને થોભી જાય છે ત્યાં તર્કને વાકે સવાલોને ઊડાવી નહિ દઈએ. મનુષ્યજીવન તર્કબુદ્ધિ જેટલું સહેલું નથી. અસંખ્ય વિરોધી વસ્તુઓનો સમન્વય કરીને જીવન જામ્યું છે અને પ્રવૃત્ત થયું છે. એની સહેલી મીમાંસા કરવા જતાં અંતે તે બ્યાજ માથે વેર વાળે છે. માટે તર્કનો પૂરેપૂરો લાભ લેતાં છતાં એના નિષ્ફળિયો ચેતીને જ સ્વીકારીએ.

બીજી ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે જીવનમીમાંસામાં અનુભવથી વિરુદ્ધ એવી વાત ન આવવી જોઈએ, તેમ જ માનવી જીવનની અમર શ્રદ્ધાઓનો દ્રોહ પણ ન થવો જોઈએ. જૂના વિચારકોએ આ જાતની ચીવટ રાખી હતી એમ હું માનું છું માન એમનો અનુભવ અધૂરો, અનુભવ ઉપર વિચારનો પ્રકાશ પડવાની શક્તિ રમૂજ અને નક્કી કરેલા નિષ્ફળિયોને ફરી તપાસવાની પ્રયોગશક્તિ ઝાંઝી, તેથી જૂનું તરવણન તે કાળે મંગીન હોવા છતાં આજે દિશાદર્શક થઈ શકતું નથી.

પણ દુનિયામાં જેટલા મદાન ધર્મો પ્રવર્તે છે તે બધા જીવનમીમાંસાઓ જ છે. પ્રયોગગીરિઓ બહુ અનુભવ એની પાછળ હોઈ એમના સિદ્ધિઓ આપણી પાસે સદેજે આદરભાવ મેળવે છે. એમના વિચાર કરાય જ નહિ એમ માનવું એ જૂની બૂલ છે. તર્કના એક સપાટા સાથે એમને ઉગ્રાઈ દેવા એ આજની બૂલ છે. અનેક અધિકારી સિદ્ધિઓના ચકાસો બોલો કરવાથી આપણે ગોળગોળ ફરી ચકીરું, પ્રગતિ કરી શકવાના નથી.

આજના જમાનાની આસિયત તે અર્ધસત્યોને લઈને ભાંગી જવાની છે. અર્ધસત્યોમાં દંમેશાં ભેદ વધારે હોય છે. પરિણામો વિશે બેદિકર એજવાજદારી એટલી જ હોય છે. અર્ધસત્યો દંમેશ ધસારો કરવામાં માને છે. આ સ્વભાવ કેવળ દોષરૂપ જ છે એમ ન કહી શકાય. જે બધી બાલુ જોઈ શકે છે અને દરેક બાલુની સુંદરતા તરફ વારાફરતી દગ્ગા પડે છે તેનામાં કાર્ય કરવાની ધગશ ઓછી રહે છે એ તે સામસામી દલીલોનું ચિંતન કરતો જ પડતો.

બધી બાલુનો વિચાર કર્યા પછી સરવાળે આચરણની એક ચોક્કસ દિશા નક્કી થતી જ નેઈએ અને બધી શક્તિ એ દિશામાં પ્રવાહિત કરતાં આવડતી નેઈએ, પરિસ્થિતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી એને એ જ દિશા તથા ઉપાયને મક્કમપણે વળગી રહેવાની તાકાત પણ દોષી નેઈએ. એ તાકાત આધ્યાત્મિક ચારિત્ર્ય વગર નહિ આવે. જૂનો જમાનો અપરિવર્તનશીલ મનાય છે તે આજનો જમાનો ફળનો વિચાર કર્યા વગર સ્વભાવ-છે-એટલા-જ-માટે પરિવર્તન કરવામાં માનનારો થયો. નવું નવું પ્રીતિકરં નરાનામ્ એ માણસનો સ્વભાવ છે, ધર્મ નથી. પણ આજે એને જ વશ થઈને જનસમુદાય વર્તે છે. જેમાં ચારિત્ર્યની દૃઢતાની આવશ્યકતા છે. જેમાં સુઝાન ઉપર મજબૂત હાથ રાખી એક જ દિશાએ વદાણ દંધારવાનું હોય છે ત્યાં આજે એ નિષાની એકામતા બહુ ઓછી થયેલી જણાય છે. લોકો પ્રતિજ્ઞાદુર્બળ અને ફીણનિષ્ઠ થયા છે. આજે જીવન-મીમાંસા અને જીવનચર્ચા ગમે તેટલી સાલની હોય, તેપણ વિચારપૂર્વક અને કટપૂર્વક જીવન-સાધના કર્યાના દાખલાઓ નેઈએ તેટલા નથી.

૮

મંસ્કૃતિ એટલે શું એ હજી સ્પષ્ટ થયું નથી. એક વખતે નૈતિક જીવન, ચારિત્ર્યની દૃઢતા, આર્થત્વ એ જ મંસ્કૃતિનો પાયો ગણાવો. આજે તેમ રહ્યું છે એમ ન કહી શકાય જનજાતના અનુભવો લેવા, પ્રયોગ આવે તેમ અથવા વિનાશરૂપ ફેરફારો કરવા, ધીરજ-પૂર્વક પરિણામ તપાસમાં નહિ, એ આજનો સ્વભાવ છે. જે નીતિ, સદાચાર અને ચારિત્ર્યના આમદ વગર મંસ્કૃતિ બાંધી શકાય તે પ્રજાને આજે તે નેઈએ છે. ચારિત્ર્યનો મીઠો વિરોધ ઠેકાં કરતું નથી. પ્રાચારના આદર્શમાં આવશ્યક શુદ્ધિ અને પરિવર્તન પણ માલે છે પણ ચારિત્ર્યનો વિભાગ એ દરેક વ્યક્તિનો ખાનગી સવાલ છે; એને આધારે સમાજનો અને રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરાય જ નહિ એ જનની વૃત્તિ અનેક દેકાણે દેખાય છે.

અને તેથી ચારિત્ર્યની જગ્યાએ ભૌતિક સાધનશક્તિ, બૌદ્ધિક વિકાસ, રાજ્યવ્યવસ્થાની સંગીનતા, દેશની ખૂબી વગેરે વગેરે અન્ય વસ્તુઓનો મંસ્કૃતિ માટે આધાર ગ્રંથમાં આવે છે. અને આખી રાત જગતમાં ભ્રમીને રોય ચૂકાવવા માગતું ગાંડું જેમ સવારે અનુકૂળ રોયનાશ આગળ આપીને જ પડેએ તેથી દરેક આમાનિક પ્રયોગની ટિપ્પણિ ધર્મ

નય છે; અને છેવટે નીતિક પ્રગતિ વિના આરો નથી એ અનુભવ ઉપર ગાંઠુ આવી પહેાંચે છે. આજકાલનું દુનિયાનું અર્થશાસ્ત્ર સદાચારશાસ્ત્રને ટાળવા ફાંફાં મારે છે, દુનિયાનું વ્યવહાર રાજકોરણુ પણ નીતિનો દંભ કરી નીતિશૂન્ય રીતે વર્તવા માગે છે. કેળવણીમાં નીતિનો આગ્રહ વિષે લોકો વધુને વધુ સારાંક થવા લાગ્યા છે. આમ જીવનસાધનામાંથી સદાચારનો અંશ, નીતિનો અંશ અથવા અંકુશ જેટલે દરજ્જે ઓછો કરી શકાય તેટલો સારો એવી વૃત્તિ કેળવાઈ છે.

૯

પુરાણોમાં વાર્તા છે કે ખોવાઈ ગયેલા રાજાને શોધવા પાછળ ત્રિખંડ ફરીને યાદેલી રાણીએ અંતે એ બાણ પ્રવૃત્તિ છોડી દાઢી અને વિચાર કર્યો કે જે બ્રહ્માંડમાં છે તે પિંડમાં હોવું જ નોઈએ. તેથી એણે મન શાંત, નિશ્ચળ, નિર્વિકાર કરી પોતાની અંદર જ શોધ શરૂ કરી. જેટલું બ્રહ્માંડ બહાર છે તેટલું જ પોતાની અંદર પણ છે એટલે ધ્યાનદ્વારા અંદરની સૃષ્ટિમાં રાજાની ભાળ લાગવી જ નોઈએ એ વિચારે એણે શોધ ચલાવી અને એમાં રાણી સફળ નીવડી. પુરાણો તો આમ જ લખે. આજે પણ આપણી એકાદ વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ હોય તો આખી દુનિયા ઉચલપાથલ કરવા કરતાં જરાક થોડીને વિચાર કરીએ કે એ વસ્તુ ક્યાં હતી, ક્યાંસુધી એનું સ્મરણ છે, ક્યાં મૂકાઈ હોવી નોઈએ તો ઓછા પ્રયાસે એ જડવાનો સંભવ રહે છે.

એ જ પ્રમાણે આંધળા યજ્ઞને અનેક પ્રયોગો કરવા કરતાં જો માણસ મન સાથે જ વિચાર કરી લે અને સમાન વિચારકો વચ્ચે એની ચર્ચા કરી લે તો જીવનમાં ઉડાઉ પ્રયોગો કરવા કરતાં મનમાં જ-વિચાર ક્ષેત્રમાં જ ચર્ચા રૂપે પ્રયોગો કરી આપણે કીમતી નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ; અને એમાં શક્તિનો સંગ્રહ પણ થાય છે. ફલદાયી ચર્ચાનું શાસ્ત્ર જે પ્રભુ જાણે છે તે અનેક ઠાકરામાંથી બચી જાય છે. કોઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલાં આપણે જે વિચારસમિતિ નીમીએ છીએ તેનો ઉદ્દેશ એ જ હોય છે.

પ્રગૃહ્યકેળવણીની દૃષ્ટિએ આમપ્રભુ આવી સમિતિનો નિર્ણય જાણે એ જેટલું જરૂરનું હોય છે તેથીયે વધારે મહત્ત્વનું નિર્ણય પહેલાં ચયેલી અનેકદિશ ચર્ચા જાણે અને એનું રહસ્ય સમજે એ છે. જીવનચર્ચા એ રીતે સામાજિક શક્તિ બચાવવાનું અને વધારવાનું સાધન છે. આવી ચર્ચામાંથી સર્વસંમત અને એકાગ્ર નિર્ણય આવવાની ભાગ્યે જ આશા રખાય. પણ સમાજની વિચારશક્તિ અને આચારદૃષ્ટિ, વધારે શુદ્ધ થાય છે એ વિષે શંકા નથી.

૧૦

જૂના વખતમાં સમાજતંત્ર એકધારે ચાલતું. એના કેટલાક બાલ નિયમોમાં સામાન્ય ફેરફાર ભલે થાઓ, પણ સમાજનો પાયો કેવો છે, સમાજ ક્યાં તત્ત્વોને આધારે ચાલે છે એ વિષે કોઈ ઝાઝો વિચાર કરતું નહિ. અને કરે તો સમાજરચનાની કોઈ કાવ્યમય પૌરાણિક ઉપપત્તિ આપીને જ કરતું. તે વખતે સમાજ એ કંઈક અગમ્ય ગૂઢ વસ્તુ છે, એ સ્વયંગતિક છે, આપણે એને અડતાં ડરીએ, એ જાતની વૃત્તિ લોકોમાં હતી. આજે એ અગમ્યના તોડવાના પ્રયત્નો ચાલે છે અચૂક વસ્તુ ગૂઢ છે,—અગમ્ય છે માટે પવિત્ર છે એ જાતની મનોવૃત્તિ કોઈ સાંખી શકતું નથી. સમાજજીવનનાં મૂળિયાં આપણે ધારતા

હતા તેટલાં ગૂઢ અને ડુંગેય છે જ નહિ, એ જાતની મનોવૃત્તિ વધુ ને વધુ ફળવાય છે. ગાયનું જડજીવું મોટું હોય તો તે વધારે ધાસ ખાશે, નાક પહોળું હોય તો તે વધારે ધાસ લેશે, આઉ મોટા દશે તો એમાં વધારે દૂધ માશે એટલા ઉપરથી સારી ગાયનાં લક્ષણ નક્કી કરી શકાય એથી વધારે એમાં દૂધ ગૂઢ છે જ નહિ એમ કહેવા તરફ આગ્રહ ગોપાલનશાસ્ત્રની વૃત્તિ છે. ગુણબેદનું પૃથક્કરણ કરતાં એ પરિમાણબેદ ઉપર આવી પહોંચે છે. એટલે એમાં રહસ્ય જેવી વસ્તુ છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવી આગ્રહની માન્યતા છે.

ગૂઢવાદ નેટલો ઝોઝો યઈ રહે તેટલો સારો. અજ્ઞાન અને આગસમાંથી ગૂઢભાવ ઊપજાવવો એ માણસને ન ળાગે. દરેક વસ્તુ અમીમાંસ છે એમ કહી બેસવું એમાં શ્રદ્ધા નથી પણ જડતા છે, એ આપણે જાણવું જોઈએ. સાથે સાથે એ પણ જાણવું જોઈએ કે ઉનાવળે કરેલી મીમાંસા મહત્ત્વનાં તત્ત્વોને વિશારી મૂકે છે અને અંતે વહાણું વાથે મૂળ મુશ્કેલીનું ટોલનાકું આપણી આગળ પાણું ઊંચું જ રહે છે.

૧૧

અને આખરે જાતજાતની જીવનચર્યા કરાય એવું ફળ શું ? આપું જીવન અને એક આખો સંસાર આપણે વાગવર્ષિની સભા ચલાવવાના નથી. પેટી ભે પેટી ધુધી પેટ ભરીને ચર્યા કર્યા પછી મનુષ્યજીવનને એક વિસિષ્ટ વલણ મળવું જ જોઈએ. દરેકના પ્રમાણે છે પ્રાચીન ઠાંગમાં લોકો કેવળ રકુર્તિથી વિચાર કરતા હતા. એકાદ ભય વિચાર રહ્યો એટલે એથી મોહિત થઈ પોતાનું આપું જીવન એ વિચારને જ અર્પણ કરતા. લોકો તે વખતે અલૌકિક પ્રયોગચર્યા હતા. લારપછી જેમ તઈજુદિ ખીલી તેમ ચર્યાનો યુગ બેડો અને માણસ જાત ઉમર લાયક થઈ. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૬૦૦ ની આસપાસનાં સૌ જસો વરસો એ ઉમર લાયક થવાનો ઠાંગ છે એમ મારું માનવું છે. ડુનિયામાં અંધ જ એ વખતે ચર્યાઓ ચાલતી, ભય ચંચારો ગોઠવતા અને માથા સાટે વિવાદ થતો. જરથોસ્ત્ર, સોક્રેટિસ, પાન્ડાવલ્ક્ય, જુદ ભગવાન, મદાપીર, એ બધા જ સમકાલીન હતા એમ તો કોઈ નહિ કહે; પણ મનુષ્ય જુદિની પ્રથમ પ્રગલ્ભતાના એ પ્રતિનિધિઓ છે.

ત્યાર પછી જીવનનો ને નવો શાલ આગ્યો એમાં ભક્તિસાંપ્રદાય વધારે ખીલ્યો, સામાજિક ઝંઝર્યાઓ કાપમની બંધાઈ, જાતજાતની કલાઓ અને વિદ્યાઓ ઊગી અને મધ્યયુગનો વૈભવ પ્રગટ થયો.

દરે માનવજાતિ એક મોટું પરિવર્તન કરવાની અણી ઉપર આવી છે. આ મોસમનો શાલ કેવો દશે એ આપણા જીવનની ઉત્કટતા અને પારમાર્થિકતા ઉપર આધાર રાખે છે. જમીનમાં કમ સરમ દોષ, પાણી યોગ્ય પ્રમાણમાં દોષ, દવાવરસાદ અનુકૂળ દોષ તો ખેતીનો મરમ શાલ આવશે જ જોઈએ. પણ જો કોઈ જમીન ખેડવાનો પુરુષાર્થ જ ન કરે અને ખેડે તોયે એમાં સરમ ખીજ વાવે નહિ તો દોષ મોસમનો ન જણાય.

માનવજીવન દરે મદાન પરિવર્તનની અણી ઉપર આવ્યું છે. આમાં જે મંકાપો વચાવ, પ્રયોગો અજમાવાય અને જે પ્રેરણા સેવાય તે એક ભય, આપક અને તેજસ્વી મંરુનિર્મા પરિબુમો. પણ એને માટે થકાધન પ્રયોગચર્યા જોઈએ છે. શુદ્ધ વાસ્તવ્યોને અને નુરુદ્ધ આસ્તોને જે માણસ વચ થઈ જાય, ઉનું મદત્તમાંથી પાછળ ચાલ્યો નિરુધો

પણ ફકીરના ઉડાઉપણથી જો જીવન ન્યોછાવર કરવા માણસ તૈયાર ન થાય તો એ મોસમ એજે જશે. રોજનું સુખ, રોજની સલામતી અને પામર વિલાસોમાં જ જો માણસ સમાધાન માને તો અસાધારણ સંજોગને કારણે જ એવા જીવનમાં વિકૃતિ આવી જાય અને જીવન કહોવાઈ જાય. પણ જો મહાસાગરના ભયાનક તોફાનમાંયે ઝંપલાવવાની દિંમત માણસ કરે, જો તે મરજીવો થાય તો અત્યાર સુધી ન કદપેલી એવી મહાન સંસ્કૃતિ અને અલૌકિક પ્રગતિ એની જ છે. પારમાર્થિક ચચનિ અતિ વીર્યવત્તર જીવન જોઈએ છે. એ જીવનમાંથી જ નવો માણસ પેદા થશે તે મનુષ્યકોટિને નવી જ દિશા આપશે. આપણે એ મહાન સંકલ્પોને ઝાળખતા થઈએ, એનું આદ્ધાન કરીએ, એની દીક્ષા લઈએ અને એના અંકિત થઈ જઈએ.

૧૨

અતીત પણ ઉત્તરવળ એવા ભવિષ્યમાં ભુરુકો મારવો છે.

હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેસકર

મહાનુભાવ

(અનુક્રમ)

છાયાની આશમાં યાત્રી ત્યાં જાંચા તાડની તળે
રખે તું જાય, માથું ચે ભલદું ફાડી નાખશે.

(ઉદ્ગ્રસા)

સૌજન્યમૂર્તિ વડલો અહીં ખડા,
વડા છતાં ચે નમીને નિમંત્રેતો;
વિનીત ભાવે પદછાયમાં તહીં
વિશ્રામને સેવ કૃતજ્ઞતાભર્યો.

પૂજાલાલ

માખણ અને ઘી

૧૫ યા શ્રાવણ—ભાદ્રપદના ‘પ્રસ્થાન’ના અંકમાં ‘માખણ’ શીર્ષક એક લેખ શ્રી. પ્રેમલાલ મહેતાનો પ્રગટ થયો છે. તે વાંચતાં મને એ આખો વિષય શાસ્ત્ર તેમજ વ્યવહાર, આપણી રીતભાત તેમજ આપણાં હવાપાણી એ દૃષ્ટિએ એ વિચારી જેવા જેવું લાગતાં આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છું.

માખણ ઘણી પુરાણી વસ્તુ છે એ વિશે શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી દિંદેનાં જૂનામાં જૂનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં ઘૃતમ્ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. ક્રિષિયુગની જોડણીમાં પણ અષાઢમે માખણ ખાધાનો દાખલો આવે છે. સોલોમનની કહેવતોમાં પણ “દૂધનું મંધન કરવાથી માખણ નીકળે છે” એવી એક કહેવત છે.

માખણનો ખાવપદાર્થ તરીકે ઉપયોગ તો બહુ પાછળથી થયો છે. દવામાં, માયામાં સુગંધી તેજ તરીકે વાપરવામાં, ચામડીનાં કેટલાંક દરદોમાં, ચરીરે માલિસ કરી સ્નાન કરવામાં તેનો ઉપયોગ પહેલાં મુખ્યત્વે કરીને ચલો હતો. આપણા ધાર્મિક હોમહવનોમાં ઘીને ખાસ સ્થાન હતું અને છે. કેટલાક પ્રદેશોમાં તો માખણ ધનિકોનું ધન ગનાતું. હજુ પણ સ્ત્રીલાસ અને દારૂમાં માખણને જમીનમાં દાટીને સંગ્રહ કરવાનો રિવાજ છે. જેને ત્યાં વધારે માખણનો જયો તે વધારે ધનવાન એ ત્યાંના સમાજની માન્યતા છે. આપણે ત્યાં પ્રથમ “ગોધન” મનાતું તેમ ત્યાં “ઘીધન” ગનાય છે. દાદેકું માખણ જલદી કાઢી લેવામાં ન આવે એટલા માટે તો કાઈ કાઈ જગ્યાએ માલિક તે જગ્યા ઉપર ઝાડ વાવે છે જેથી લાંબા વખત સુધી તે વસ્તુ ત્યાંથી કાઢી ન લઈ શકાય. વર્ષો પછી આ માખણનો જયો રાનો થઈ જાય છે. જેમ માખણ વધારે જૂનું તેમ તે વધારે કિંમતી મનાય છે. સ્ત્રીકને જેમ પકવ (Ferment) થવા દેવામાં આવે છે તેમ આ માખણનું બને છે. દારૂસ્તાનના લોકો સો વર્ષથી વધારે રાખેલું માખણ ઘણી જ કિંમતી વસ્તુ માનીને હોંશયો તેનો ઉપયોગ કરે છે.

માખણનો વેપાર ક્યારથી ચલા માંડ્યો તે વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ માનવાને ધરણ મળે છે કે હિંદુ તે વેપાર પ્રથમ ચાર કુર્ષો. મુખ્ય વેપાર રાતા સમુદ્રનાં બંદરો સાથે હતો. લગભગ બારમી સદીના અરસામાં સ્વીડન નોર્વે પુરોપના બીબ દેશો સાથે માખણનો વેપાર કરતું હતું. માખણના વેપારની ધણીખરી ખીલવણી તો ૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં થઈ. વીસમી સદીના પહેલાં એ દસકામાં કીમ સેપરેટર આપ્યા પછી તો માખણ જતાવવાની રીતોમાં અને માખણના વેપારમાં ફિનિશમાં નધારેલો અને ન માનેલો ફરકાર થયો. આજે માખણ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ગાંતાનું સ્થાન લીધું છે. દોડ નામના એક અમેરિકન લેખકે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ટ્રીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચરના બ્યુરો ઓફ એનિમલ ઇન્ડસ્ટ્રીના પદમાં સરકયુલરમાં માખણનો ઇતિહાસ સચિસ્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ દૂધ એ મંપૂર્ણ ખોરાક છે ” એ સોનેરી વાક્યથી લેખની શરૂઆત કરીને પ્રેમલીલા બહેને માખણને એકદમ “ વરનો લા ” બનાવી દીધું છે. ધરીત હોય તેનાથી વધારે માન લઈને માખણ અપમાનિત થયેલું દેખાય છે. દુગ્ધ સ્નેહ દૂધનો કિંમતી પદાર્થ છે એ વિશે શંકા નથી પણ સૌથી વધારે ઉપયોગી છે એમ તો નથી જ. માખણ વિનાનું દૂધ નકાસું નહિ ગણાય પરંતુ નત્રિલ (‘ટ્રોટિન-કેસિન અને આલ્બ્યુમિન’) રહિત દૂધને દૂધની ગણતરીમાંથી જ કાઢી નાખવું પડશે માખણ-સ્નેહથી સ્નાયુઓ બંધાતા નથી પણ નત્રિલથી બંધાય છે. માખણમાં નત્રિલ નહિ જેવા જ પ્રમાણમાં છે (અને તે પણ એક બલા જેવું-અનિષ્ટ રહી જાય છે) તે તો માખણનું પૃથક્કરણ જોઈશું એટલે સમજશે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ખાણપદાર્થોના કાયદામાં (Food laws) જણાવ્યા પ્રમાણે માખણમાં ઓછામાં ઓછું ૮૦ ટકા સ્નેહદ્રવ્ય અને વધારેમાં વધારે ૧૬ ટકા પાણી હોવું જોઈએ. જનરમાં વેચાતા માખણના નમુનાઓમાં ૮૧ ટકાની આસપાસ સ્નેહ હોય છે. બાકી ૦૩ ટકા મીઠું હોય છે અને ૦૧૧ ટકાથી ૧ ટકા સુધી નત્રિલ વગેરે બાકીના બધા પદાર્થો હોય છે ૦૧૧ ટકા નત્રિલવાળું માખણ નાઇટ્રોજન વાળો અગર નાઇટ્રોજનપ્રધાન ખોરાક ન કહી શકાય તે ચોખ્ખું છે. શરીરમાં જોઈતા નત્રિલ-ટ્રોટિન માટે ખોરાકમાં માખણ આવે તેના ઉપર આધાર ન રાખી શેકાય પણ બીજા નત્રિલપ્રધાન પદાર્થોના ખોરાકમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

માખણને આપણે જરાક વધારે સારી રીતે ઓળખી લઈએ તે જરૂરનું છે. જેનું સાદું દેખાય છે તેવું તે નથી. પાણી વગેરે બીજું વસ્તુઓ બાદ કરી શુદ્ધ સ્નેહ—ઘી (Butter fat અથવા Butter oil) શુ છે તે આપણે જોઈશું. દૂધમાંથી રસાયણિક રીતે કાઢેલું સ્નેહ અને ઘીમાં કંઈ ખાસ ફેર પડતો નથી. એટલે જન્ને એક જ વસ્તુ છે એમ માનવામાં જરા પણ વધો નથી. એકતે માટે આપેલા આંકડા બીજાને માટે સમજા લેવાય. ગાય તથા બેંસના ઘીમાં રસાયણિક રીતે કંઈ ફેર નથી. (પ્લાયમે અને ઓયર)

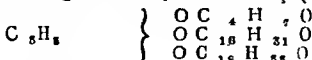
સ્નેહ એક વસ્તુ નથી પણ તેમાં બુંદો બુંદો નવ જાતના સિનબે પદાર્થો (અરબોઓ)ના સમાવેશ થાય છે. આ નવ ચરબીઓ—તેલો નીચેના પ્રમાણમાં હોય છે.

ચરબીનું નામ	ટકા	
બ્યુટિરિન	૪૦.૮૫	વાયુ પરિણામશીલ (volatile)
કેપ્રોઈન	૨૦.૩૦	"
કેપ્રિલિન	૦.૮૫	"
કેપ્રિન	૧.૬૦	"
લોરિન	૭.૪૦	સ્થિતભાવ (Non-volatile)
મરિસ્ટિન	૨૦.૨૦	"
પાલ્મેટિન	૨૫.૭૦	"
સ્ટીઅરિન	૧.૮૦	"
ઓલિન	૩૫.૦૦	"

કુલ
૧૦૦.૦૦

બરથેલ અને ગુડવીન નામના શોધકો એમ બતાવે છે કે આ નવ દ્રવ્યો સાથે એરેચીડ નાંખેલું દસમું સ્નેહદ્રવ્ય પણ હોય છે. મગફળીમાં એરેચીડ હોય છે.

ઉપર આપેલાં પ્રમાણો ધણા પૃથક્કરણોની સરેરાશ છે. જુદા જુદા નમુનાઓમાં સ્નેહદ્રવ્યો તો અર્ધા જ હોય છે પણ તેમના પ્રમાણમાં ઉપર બતાવ્યા કરતાં થોડાધોડા ફેર હોય છે. બ્યક્તિગત પ્રાણીઓની આસિયત વીઆણુ પછી પસાર થએલો વખત (Time of lactation) ઋતુ અને ખોરાક વગેરે બધી વસ્તુઓની અસર આ પ્રમાણો ઉપર થાય છે. દરેકની કેવી અસર થાય છે તેનો ઉઠેથી વિચાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. રસાયણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્નેહનો બંચુર દેહ દેખાડવો હોય તો નીચેની સરળી (Formula) જોવો દેખાય:

આ ઉપરાંત લેસિથિન ($\text{C}_{43}\text{H}_{84}\text{P O}_9\text{N}$) ૦.૦૧૭ થી ૦.૧૭ ટકા સુધી અને ફાલેરટરિન ($\text{C}_{36}\text{H}_{48}\text{O H+H}_2\text{O}$) વગેરે પદાર્થો પણ ઉપર બતાવેલા આણુ (Molecule) સાથે જોડાયેલા હોય છે. સ્નેહના રંગમાં ફેરોલિન અને એન્થોક્સિલ નામના પદાર્થો હોય છે. શુદ્ધ સ્નેહ ઉપરાંતનાં આ બધાં (Unsaponifiable) દ્રવ્યો ૦.૧ ટકાથી વધારે હોતાં નથી.

માખણનું નામ અંગ્રેજીમાં બટર (Butter) પડ્યું છે તે તેમાં રહેલા બ્યુટિરિન ઉપરથી પડ્યું છે. માખણમાં તેનું પ્રમાણ બહુ નથી પણ ધીમાં જે અચુક પ્રકારની ખુશબો-ફારમ (Flavour) આવે છે તે બ્યુટિરિનને લીધે છે. ધી બ્યારે વિરસ (Rancid-ખોરું) થાય છે ત્યારે આ બ્યુટિરિન સ્નેહદ્રવ્યનું વિસ્ફેપ (Decomposition) થાય છે અને બ્યુટિરિન એસિડ ઉત્પન્ન થાય છે. જે વિરસતા-ખોરાક (Rancidity) લાગે છે તે આ અગ્ર પદાર્થને લીધે હોય છે. બગડેલા ધીમાં જે બીજી દુર્ગંધો હોય છે તે ફેસિનના કઢોવાણુ (Putrification) થી પરિણમે છે.

આગાડીમાં કાલસાનો જે ઉપયોગ થાય છે તે ઉપયોગ સ્નેહ અને ક્યોલેસ્ટેરોલ પ્રાણી શરીરમાં થાય છે. પિસ્ટન તૂટે અગર બીજા ભાગ પસાય તો તે કાલસાથી એન્જિન સમઘરવામાં આવતાં નથી પરંતુ તેને માટે પોલાદ કે લોખંડ જોઈએ. દૂધમાંનું પોલાદ સ્નેહ અગર માખણ નથી પણ પ્રોટિન (ફેસિન અને આલબ્યુમિન) તથા દુગ્ધ ક્ષારો છે. આ વસ્તુ ધણી જ સ્પષ્ટતાથી સમજવાની જરૂર છે. વધારે પડતાં સ્નેહદ્રવ્યો મેવાય તો શરીરની અરખી તરીકે જમા થાય છે. શરીરના સ્નાયુઓ તેમાંથી બનતા નથી. ફાટ (Fatty) દ્રવ્ય “ચીકાચવાળો” પદાર્થ નથી. સ્નિગ્ધ પદાર્થો “ચીકણા” નહિ પણ “ચીકટવાળા” ગણાય. ચુંદર “ચીકણો” હોય છે “ચીકટવાળો” નથી હોતો. આ શબ્દપ્રયોગ વાચ ઉપજાવે તેવો છે.

માખણ-સ્નેહ ઇક્તિપ્રદ (energy giving) દ્રવ્ય છે. બીજાં દ્રવ્યોનો પણ શરીરમાં ઇક્તિ (energy) ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. ક્યોલેસ્ટેરોલ અને નર્વિક કરતાં ચાપામે મળી ઇક્તિ તેટલા જ વજનના સ્નેહમાંથી મળી રહે છે. એક ગ્રામ (gram) નર્વિક (Protein) અથવા ક્યોલેસ્ટેરોલ (Starch or Sugar) માંથી ૪.૧ કેલોરી ઇક્તિ (energy) ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ત્યારે તે જ વજનના સ્નેહમાંથી ૯.૩ કેલોરી ઇક્તિ (heat energy) ઉત્પન્ન થાય છે. પણ આટલા ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવવાની જરૂર નથી કે ઇક્તિ (energy) સ્નેહ જ મીઠી સસ્તી કિંમતમાં પૂરી પાડે છે. નીચેના કોષ (Table) માં કેટલાક આદ્યપદાર્થોના એક શેર વજનમાં રહેલું

શક્તિ પ્રમાણ (energy value in calories) આપવામાં આવે છે. જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિક શોધકોએ પ્રયોગો દ્વારા નક્કી કરેલા આંકડા બેગા કરીને આ ટેબલમાં ગોઠવવામાં આવેલા છે. સસ્તામાં સસ્તી શક્તિ (energy) સ્નેહ સિવાય બીજાં કેટલાંક દ્રવ્યોમાંથી મળી શકે એમ છે તે વાચક બગ્ગર ભાવ ઉપરથી પોતાની મેળે જ વિચારી લે.

ખાદ્યપદાર્થ (edible portion)	કેલોરિઝ ૧ શેરમાં	ખાદ્યપદાર્થ (edible portion)	કેલોરિઝ ૧ શેરમાં
શુદ્ધ સ્નેહ	૪૨૦૦	શક્કરિયાં	૪૫૮
માખણ	૩૪૯૧	કેળાં	૪૪૭
બદામ	૨૯૪૦	દાડમ	૪૪૭
ખીસ્તા	૨૯૦૦	બટાકા	૩૭૮
મગફળી	૨૪૯૦	ઋગાયનું દૂધ	૩૧૪
ખાંડ	૧૮૧૫	સફરજન	૨૮૫
ઘઉં	૧૬૩૫	સેપરેટેડ દૂધ	૨૭૩
જવ	૧૬૧૫	કાંદા	૨૨૦
ચોખા	૧૫૯૧	ગાજરી	૨૦૪
ચોળા વગેરે	૧૫૬૫	અનનાસ	૧૯૬
કીસમિસ	૧૫૬૨	બીટરૂપ	૧૭૦
મધ	૧૪૮૧	કાબી	૧૪૩
ગોસ્ત-મટન	૧૨૭૫	રોંગણ	૧૨૬

બીજેર મગફળી બહુ તો ચારથી છ આનાની કિંમતની થાય. દોઢથી બે રૂપિયે શેર મળતા સારામાં સારા માખણ કરતાં વધારે શક્તિ (energy) તેમાંથી મળી રહે છે. માખણને સસ્તામાં સસ્તું શક્તિદાતા ગણવું ખરું નથી.

ઉપરના આંકડા સરખામણી અને દોરવણી માટે આપ્યા છે. તેનો ઉપયોગ વિચાર કર્યા વગર કરવો નુકસાનકારક ચર્ષ પડશે. ખોરાકની શક્તિ (energy value) ઉપર શરીરને નભાવી શકાતું નથી. પણ બીજાં તત્ત્વો ઘણાં મુદ્દાનાં છે. એકલા દૂધ ઉપર માણસ જીવી શકે, અને પોષાર્થ શકે પણ એકલી ખાંડ ઉપર જીવન ટકી શકતું નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. કારણ દૂધમાં શરીરને જોઈતા અથવા પદાર્થો છે જ્યારે ખાંડમાં તે નથી. બન્નેમાં શક્તિ (energy) છે, પણ એકમાં જીવન તત્ત્વો છે ત્યારે બીજામાં નથી.

માખણ-સ્નેહ લગભગ સર્વાંશે-૯૮ ટકાથી વધારે પચી શકે છે. વધારાનો કચરો રહેતો નથી એ વાત તદ્દન સત્ય છે. જેટલે અંશે તે પચી જાય છે તેટલી સહેલાઈથી તે પચી જાય છે એ માનવું બુલભરેલું છે. માખણ અત્યુક પ્રમાણમાં જ લેવું જોઈએ. વધારે ઘી ખાવાથી પાચનશક્તિ ઉપર જે માફી અસરો થાય છે તે અથા જ જાણે છે. કંસાર ઘીના જમણામાં અકરાંતિયા માફક ઘી ખાધા પછીનો અનુભવ કહેનારની ખોટ નહિ

હિંદુસ્તાનની ગાયોના દૂધમાં પશ્ચિમની ગાયોના દૂધ કરતાં સ્નેહનો ભાગ વધારે હોય છે એટલે આપણી અહીંની ગાયના દૂધમાં ઓછામાં ઓછી આ આંકડાથી સવાગણી કેલોરિઝ સ્વચ્છ લેવી જોઈએ.

જણાય. માણસને રોજના ૧૦૦ ગ્રામ એટલે આશરે ૩૫ ઓસ ઘી આપી શકાય. તેથી વધારે આપવું ફેલુલ છે. (પ્રકૃતિ અનુસાર આ પ્રમાણમાં વંધવટ થઈ શકે.)

ખીજ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માણસને રોજની સરેરાશ ૩૦૦૦ (૨૭૦૦ થી ૩૫૦૦) કેલોરિક જોઈએ. તે એથી રીતે સપ્રમાણ અપાવી જોઈએ કે નત્રિલ અને કમોદિત સ્નેહનું અમુક પ્રમાણ (Ratio) જળવાઈ રહે. આ પ્રમાણને પોષણાંક (Nutritive ratio-પૌષ્ટિક પ્રમાણ) કહે છે. ૧ : ૩ તો પોષણાંક બહુ સાંકડો (narrow) ગણાય. ૧ થી ૬ તો બહુ જ બહોળો ગણાય. ૧ : ૪ થી ૧ : ૫ ની આસપાસનો પોષણાંક સારો ગણાય. નાનાં બાળકોનો પોષણાંક સાંકડો જોઈએ અને મોટાં (Adult) નાં સામાન્ય રીતે બહોળો જોઈએ. જે Energy તો મોટા ભાગ સ્નેહ-માખણથી પૂરો પાડવામાં આવે તો ખીજ પદાર્થો એટલા થોડા પ્રમાણમાં રહે કે શરીરને જોઈતા ક્ષાર, નત્રિલ વગેરે ન મળી શકે અગર તો વધારા પડતી લીધેલી સ્નેહ-શક્તિ શરીરને ગમે તે રીતે બહાર કાઢવી પડે.

વળી શરીરનું બંધારણ એવું છે કે ખોરાકનાં સત્ત્વો (Concentrated foods) ઉપર તે ટકી શકતું નથી. આંતરડાને અમુક કામ પડતું જ જોઈએ તેથી થોડા ન પચે તેવા (fibrous and bulky) પદાર્થોના પશુ ખોરાકમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. બહુ ઓછી શક્તિવાળાં શાકભાજી આ ગરજ સારે છે. ક્ષારો અને વિટામિન્સ બાદ કરીએ તો શાકભાજીનું કામ આ જથ્થો (bulk) પૂરું પાડવાનું છે. એટલે થોડા પ્રમાણમાં શરીરને વધારે શક્તિ (energy) આપનાર વસ્તુ તરીકે ગણીને માખણનો વધુ ઉપયોગ કરવો હિતાવહ નથી.

હવે રહ્યા વિટામિન્સ. જેને ત્રિણે બહુ ન સમજાયું હોય તેથી તે વસ્તુ છે. તે અમુક વસ્તુ છે કે ખોરાકની અમુક જાતની અમ્મર છે તે પણ પૂરતું સમજાયું નથી. ખોરાકમાંથી જુદો પાડેલો વિટામિન શીશીઓમાં ભરી શકાયો નથી. વિટામિન્સ અને કેટલોક રોગોને સંબંધ છે. અમુક વિટામિનની ઊણપથી અમુક રોગ જ થાય છે તે ચોક્કસ રીતે નક્કી કરી શકાયું છે. આ જ સાધન વડે કઈ જાતના પદાર્થોમાં કયા વિટામિન્સ છે તે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. વિટામિન્સને પહેલાંના શોધકોએ નત્રિલ પદાર્થ માન્યો હતો. તે સમજી શક્યા હતા કે જીવન માટે પણ તે અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુ છે. આ બન્ને વિચારોને એકઠા કરી બંધબેસતું નામ ગોઠવવામાં આવ્યું. વાઈટલ (Vital) એટલે બિલકુલ આવશ્યક-પ્રાણજૂત અને અમીન (Amine) નત્રિલ પદાર્થ (Amino Acids નત્રિલ પદાર્થના પાયા -foundation stone-રૂપ છે) આ બે શબ્દોને ભેગા કરીને વિટામિન નામ ઉપરિચિત થયું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે વિટામિન્સ શરીરને બિલકુલ આવશ્યક વસ્તુ છે એ પહેલાંના શોધકો સારી પેઠે સમજી ગયા હતા. વિટામિન્સ નત્રિલ પદાર્થ છે એ ભ્રમ ધોળો પાછળથી ભાંગ્યો છે. અસ્તુ ।

દૂધમાં એ, ખી, સી, ડી વગેરે બધા વિટામિન્સ છે. સી જોઈએ તે કરતાં કંઈક ઓછો છે. (આથી જ બાળકોને થોડોક મોઝામીનો રસ આપવાની ડોક્ટરો ભલામણ કરે છે). એ અને ડી સ્નેહ સાર્ય માણુમ પડ્યા છે. ખી અને સી પાણીમાં દ્રાવ્ય (soluble) છે. એટલે માખણમાં જેટલા પ્રમાણમાં દુધ-પ્રવાહી (milk serum) રહ્યું હોય તેટલા

પ્રમાણમાં તે હોય છે. માખણ બનાવતી વખતે કેસિન વગેરે નવિલ પદાર્થોને ઓછા કરી નાખવા માટે તે ચોખ્ખા પ્રાણીથી ધોવામાં આવે છે એટલે દુધ-પ્રવાહી—દુધ-રસ (milk serum) ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં રહી જાય છે. આથી ખી અને સી વિટામિન-સની માખણમાં ગણતરી જ ન કરીએ તો આવે. વિટામિન-સ પ્રાણીઓની ચરબીમાં હોય છે, વનસ્પતિજન્ય તેલોમાં નહિ. પ્રાણીઓની ચરબીમાંથી બનાવેલા માર્ગરીનમાં વિટામિન-સ થોડેઘણું અંશે મળે ખરા. વનસ્પતિ તેલોમાંથી બનાવેલા પદાર્થોમાં નહિ.

વિટામિન-સ દોરના શરીરમાં પેદા થતા નથી પણ વનસ્પતિમાં થાય છે. દોરને તાણ-લીલી વનસ્પતિ-ધાસ આપવામાં આવે તો દૂધ અને માખણમાં વિટામિન-સ સારા પ્રમાણમાં ઉત્તરે. મુંખર્ષના અને તેવા ખીખ મોટાં શહેરોના તબેલામાં ગાંધાર્ષ રહેનારાં અને સૂકા ધાસ, અને દાણા ઉપર જીવનારાં દોરનાં દૂધ અને માખણમાં વિટામિન-સની આરા રાખતી ગળનકુસુમવત્ છે. ખોરાક ઉપરાંત અદટ્ટા વાયોલેટ રેઝ (ultra violet rays) અને બાલ સૂર્યના તડકામાં હી વિટામિનની અસર (effect) છે.

વિટામિન-સની દૃષ્ટિએ માખણ કરતાં કેડલિવર તેલ ઘણું ચડિયાતું છે. ડો મેકકેલમ વિટામિન-સ ઉપર પ્રમાણ (authority) ગણાય છે. તેના પ્રયોગોમાં જણાયું છે કે ચૂના (calcium) રહિત ખોરાકમાં ૧ ટકા કેડલિવર તેલ ઉમેરવાથી ૨૦ ટકા શુદ્ધ સ્નેહ ઉમેરવા કરતાં પણ જનાવરોની વધારે વધ (growth) થઈ છે. એ વિટામિનની ગેરહાજરીમાં નાનાં છોકરાંને એરોપ્થાલમીઆ (Xerophthalmia) અને મોટા માણસોમાં રતાંધણાપણાના રોગ જણાય છે. હી વિટામિન ન હોય ત્યારે છોકરાંને અસ્થિક્ષય—અસ્થિમાર્દવ—સૂકતાન (Rickets) થાય છે. આ વસ્તુ નેઈએ તેટલી સરળ નથી. એકલી હી વિટામિનની ઝીણપને લીધે જ સૂકતાન (Rickets) થાય છે એવું નથી ખોરાકના ક્ષારો આમાં ઘણો ભાગ ભજવે છે. ક્ષાર ક્ષાર વચ્ચેનું પ્રમાણ ઘણી સુધારી વસ્તુ છે. વળી ચૂનો (Calcium) અને ફોસ્ફરસ બન્ને ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે પણ સૂકતાન (Rickets) જણાતા નથી. પણ જ્યારે ખોરાકમાં ફોસ્ફરસ ઘણો ઓછો હોય અને પ્રમાણમાં ચૂનો (Calcium) વધારે હોય ત્યારે સૂકતાન ચોક્કસ થાય છે. ક્ષારો ખોરાકમાં સપ્રમાણ નથી હોતા ત્યારે હાડકામાં તેમની મેજવણી ધ્રુજવા જેવી થઈ શકતી નથી. વિટામિન-સ અને ખોરાકના ક્ષારો તથા તેઓના એકબીજા વચ્ચેના પ્રમાણનો પરસ્પર સંબંધ કેવો છે તે જણવા પૂરતું આટલું બસ છે આનાથી આગળનું કોન ડોક્ટર અને આહાર-સાસ્ત્રીનું છે.

માખણની સાથે મારગરીન કે વેનિટેનલ ઘી અથવા બનાવટી ઘી* એક હરોળમાં તો બેલાં ન જ રહી શકે. ઘી અગર માખણનો શુણ્ણ તે પદાર્થોમાં નથી એ નિઃશંક છે. છતાં સાકલાણમાં અને તળવામાં તલ, મગફળી વગેરેનું તેલ વપરાય છે તેમ મારગરીન અગર

*આપણી ગુનિચિપાલિટીએ અને આરોગ્ય ખાતા એકએ તેવા જાણત નથી; નહિ તો ગાય કે બેર નેવા પ્રાણીના દુધમાંથી જ બનેલા સ્નેહ (Butter fat) ને “માખણ” અગર “ધી” સમજી સંભોધી શકાય. આ શિવાયના બીજા જાણી જાતના તેલો અગર ચરબીઓથી બનાવેલા ઉપચુને (substitutes) સાથે “ધો” અગર “માખણ” સમજના પ્રયોગ ગેરકાયદેસર કરવો નેઈએ. ધી અગર માખણને નામે જે કંઈ ઉત્તરપંક્તિ થઈ રહી છે તે એક કલમને જોદે જતી રહેવી નેઈએ.

વેનિટિયન તેલની જનાવટ વાપરી શકાય. ગરીબ માણસોના ઘરમાં આ વસ્તુઓને સ્થાન છે પણ ધીની જગાએ અગર ધીના નામે તો નહિ જ.

મારજરીન અને માખણ વચ્ચેનો બેદ વિજ્ઞાનવિદ્યાને પણ પારખવો અશક્ય છે એ વળુદવિનાની વાત છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એટલું તો જરૂર આગળ વધ્યું છે કે આ વસ્તુઓ વચ્ચેનો બેદ રસાયણિક (Chemical) અને પદાર્થવિજ્ઞાન (Physical) પ્રયોગો દ્વારા પારખી શકાય. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર (Microscope) નીચે પણ આ વસ્તુઓનું જુદું જુદું સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. રસાયણિક (Chemical) પ્રયોગો દરેક માણસ ન કરી શકે, પરંતુ એક સાદો પ્રયોગ નીચે જતાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ જાતનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો-ઉપકરણો (Scientific apparatus) વિના દરેક માણસ સહેલાઈથી આ પ્રયોગ ધરમાં આદરી શકે છે. ૨-૩ ગ્રામ—ચાર-છ આની હાર ધીનો નમુનો એક ચમચામાં અગર ખીખ કોઈ વાસણમાં લઈને ગેસ અગર રિપરિટની જાતી (flame) ઉપર ધીમે ધીમે ગરમ કરવો. જે માખણ ચોખ્ખું હશે તો તે તદ્દન ચાંત અવાજ વિના ઉકળતું દેખાશે તથા તેના ઉપર પુષ્કળ શીણ વળશે. જે મારજરીન હશે તો ઉકળતાં કળકળાટ અવાજ ધશે અને ગરમ તેલમાં પાણીનો ઊંટો નાંખતાં જે દુધાકુદ થાય છે તેવો દેખાવ થશે. શીણ વળશે તો તે નહિ જેવું જ.

છાકરાંઓને માખણ કે ધી સાચવીને ખવરાવવું જોઈએ. ઠારણ ધી પચવામાં બદ્ધ સહેલું નથી. માતાનો ખોરાક સાચવી લીધો હોય તો તેમને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વિટામિન્સ મળી રહે છે. રીકટસ—સૂકતાનમાં ફાડલિવરનો ઉપયોગ આપણે જોઈ ગયા છીએ. ધાવતાં ન હોય તેવાં નાનાં બાળકોને આપણે ઘરમાં ખાઈએ છીએ તેમ પ્રમાણમાં જ વી આપવું જોઈએ. દૂધ દિવસમાં દોઢથી બેઘેર સુધી આપી શકાય તો રીકટસ વગેરેની બીક રહેશે નહિ. વળી દૂધમાં રહેલું માખણ પદાર્થવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એવી સરસ સ્થિતિ (glucobles)માં રહેલું છે કે બનાવેલા માખણ કરતાં ઘણી સરજતાઓ પચી શકે. દૂધ આ રીતે બમણું ટ્રેવરકર છે. રનેદ પથતા પડેલાં તેના ઉપર સેપોનિફીકેશન (જે ક્રિયા સાણ બનાવતાં થાય છે)ની ક્રિયા થાય છે. સેપોનિફીકેશન માટે અલ્કલી (alkali) પદાર્થો જોઈએ. બાળકના ચરીર અને લોહીમાંથી આ અલ્કલી પદાર્થો વધારે પ્રમાણમાં ખેંચાય તો લોહીનું અલ્કલી-અમ્લ (acid) સમીકરણ (balance) નષ્ટ થાય. આમ થતાં છાકરાં રોગીષ્ટ બને છે. માટે છાકરાંને તેમની સ્થિતિ જોઈને જ માખણ અગર ધીનું અમુક પ્રમાણ આપવું જોઈએ. સાદો ખોરાક, ગ્રાસ પ્રમાણમાં દૂધ અને છૂટથી ફળ તથા ખુસ્તી દવામાં ખૂબ ખેલવાનું મળે તો તેમની ચારીરિક તંદુરસ્તી માટે જરા પણ બીક રાખવી ન પડે. ગર્ભાવસ્થામાં જ બાળકની ખાસ કાળજી લેવાઈ હોય તો ખાસ મુશ્કેલી પડતી નથી. માતાની કાળજી, સ્વચ્છ દવા, અને પૂરતી કસરત તથા આરામ કોઈ પણ બાળકને તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં જન્મ આપવા માટે પૂરતાં છે. પણાને જાણીને નવાઈ થશે કે બાળક મર્મમાં ચાર પાંચ મહિનાનું હોય છે ત્યારથી તેના દાંતનું બંધારણ પથારીની તૈયારી થાય છે અને છેવટના બેવજૂ મહિનામાં તો બાલગર્ભમાં દાદો બંધાવાનું શરૂ થાય છે. બાળકના બંધારણનો માના ખોરાક ઉપર કેટલા આધાર છે તે આ વાતથી સહેજે સમજશે.

માખણ અને ધી એમાંથી કઈ રસ્તુનો ઉપયોગ આપણા ઘરોમાં કરવો વધુ હિતાવહ છે એ પ્રશ્નનો વિચાર આ લેખ પૂરો કરતા પહેલાં કરી લઈએ ધી એટલે લગભગ શુદ્ધ રનેદ માખણ એટલે શુદ્ધ રનેદ+ધોડુ પાણી, માદુ અને બીજા થોડાક પાંદેશિક (Foreign) પદાર્થો ધીને ગરમી લાગેલી હોય છે માખણને નહિ આ શુદ્ધરોપ જોવા જરૂરી છે.

ધીમાં બી અને મી વિટામિન્સ હોવા નથી માખણમાં પણ લગભગ નથી એમ માની નહિએ બી અને મી માટે આપણે માખણ ઉપર આધાર રાખતા નથી એટલે આ વિષય પગલે તે મુદ્દાના નથી ગયા ગયા એ અને ડી વિટામિન્સ માખણને ગરમ કરીને ધી બનાવતી વખતે એ વિટામિન નાશ પામે છે એવું ખામ નથી એક પ્રયોગ (Experiment) માં ધીને ૮ કલાક સુધી ઉકાળવા છતાં એ વિટામિન માગ પ્રમાણમાં માલુમ પડ્યો છે આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગરમી (ધી કરવામાં વપરાય છે તેટલી તો) એ વિટામિનને નુકશાન પહોંચાડી શકતો નથી જો ધીને ઉકાળતી વખતે પુષ્કળ દવાવવામાં આવે અગર તેમાંથી પ્રાણવાયુ (Oxygen) ગરમ થતી વખતે ચાલુ પસાર કરવામાં આવે તો એ વિટામિન નષ્ટ થાય છે એટલે ધી બનાવતી વખતે માખણને બધા વામણમાં ગરમ કરવામાં આવે તો માખણનો એ વિટામિન ધીમાં જોવો ને તેવો સપ્રભાવ (Potent) ગ્રહે છે ડી વિટામિન ઉપર ગરમી કે પ્રાણવાયુની અસર થતી નથી જો મેકેકોલમના એક પ્રયોગમાં ક્રાઇલિવર તેનને ૧૨૦° સેન્ટીગ્રેડ ગરમીએ ચાર કલાક સુધી ઉકાળવામાં આવેલું હતું અને તેમાંથી પ્રાણવાયુ (oxygen) પમાર થતો રાખવામાં આવેલો છતાં તે પ્રયોગમાં વપરાયેલા પ્રાણીઓને રીકેટ્સથી બચાવા માટે બસ હતું આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે વિટામિન્સની દૃષ્ટિએ ધી માખણથી જગ પણ ઉતરતું નથી

માખણ કરતા ધી વાળો વખત ટકે છે બી લગભગ શુદ્ધ રનેદ છે એટલે તેમાં થોડા નષ્ટતામાં કઈ બગડવા જેવું હોતું નથી જ્યારે માખણમાં જીવી જીવી જનના બેક્ટેરિયા અને કેમિન વગેરે પદાર્થો થોડા પ્રમાણમાં હોય છે એટલે તે જનની નગડવા માટે છે. હિદ જોવા ગરમ દેશમાં માખણનો સચય (Storage) મોટો મુશ્કેલ અને ખર્ચાળ પદ છે આ રીતે જોતાં માખણ કરતા ધી વાપરવું વધારે મારું છે

વળી ધી બનાવતી વખતે માખણને પુષ્કળ ગરમી લાગતા મધી જનના બેક્ટેરિયા નાશ પામે છે અને તે લગભગ નિર્જીવ (Sterile) બની જાય છે જો માખણ પેસ્ટ્યુરાઇઝ્ડ (Pasteurized) દૂધમાંથી અગર મનાઇમાંથી બનાવતું હોતું નથી તો દૂધમાં જે જાતના રોગજનક બેક્ટેરિયા હોય છે તે માખણમાં ઉતરી આવે છે આવું માખણ લેવાનુંક ગણાવું જોઈએ ચારક વર્ષ પહેલાં એક મારી ગણાતી ડેરી કંપની તદ્દન ગદી રીતે બનાવેલું માખણ “Made from perfectly pasteurized cream” એ જાતનું લેબન લગાડીને બહુ મોઢી કિંમતે વેચતી મારી જાણમાં છે વળી હિદની ગરમીમાં માખણ મગડી ન જાય માટે કેટલાક રસાયણો (chemicals) — જે ટરીરને નુકશાનકારક છે—વપરાય છે એક માખણના નમુનામાં જાણ દમ સુધી બોરામિક વપરાયેલો મારી જાણમાં છે એટલે મિલકુન ખાનરીનું માખણ ન મળે ત્યાં સુધી માખણને મદને ધી વાપરવું મારું છે જે ત્રીકા—યુરોપિનનો વગેર—જનમાં જ રોગી (Bread) ઉપર

માખણ ખાવાને ટેવાયેલા હોય તેમનો પ્રશ્ન લુપ્ત છે. તે ભલે મોંમાગ્યા પૈસા આપી માખણ ખાય. આપણે ખાતરીનું ચોખ્ખું ઘી ખાઈએ એ જ વધારે સારું છે.

માખણ અને ઘીની કિંમતમાં પણ બહુ ફેર હોય છે. રૂપિયાનું દોઢથી જરોર સુધીનું ચોખ્ખું ઘી ગળતું હોય ત્યારે દોઢથી એ રૂપિયે શેરનું ૧૫ થી ૧૬ ટકા પાણીવાળું માખણ દિંદ ન ખાઈ શકે એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. ઘીમાં જે જાતના ભેજ આવવા અંશ છે તે જ જાતના ભેજ માખણમાં પણ આવી શકે છે. આજે માખણ અને ઘી બન્ને નિર્મળ મળવાં દોઢલાં છે. જ્યાં સુધી ઘી માખણના વેપારને કાયદાનું રક્ષણ ન મળે અને કાયદા બહુ જ દડકે રીતે અમલમાં ન મૂકાય ત્યાં સુધી ખાસ કરીને શહેરોમાં બધા જ નાગરિકોને ચોખ્ખાં ઘી માખણ મળવાં લગભગ અસંભવીત છે. આપણી આર્થિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં ચોખ્ખા માખણ કરતાં ચોખ્ખું ઘી મેળવવું જરાક વધારે મુશ્કેલ છે કારણ માખણને ચોખ્ખું અને તાજી સ્થિતિમાં રાખવું વધારે ખર્ચાળ છે.

બધી દૃષ્ટિઓથી વિચાર કરતાં—આપણા સ્વાદ અને સ્વચ્છતાને ધ્યાનમાં લઈને પણ—આપણે ઘીનો ઉપયોગ કરીએ એ અસારની આપણી સ્થિતિમાં ઈષ્ટ લાગે છે. ઘી ખેડૂતના ધરની બનાવેલી વસ્તુ છે અને તેને માથે ઓછામાં ઓછું ખર્ચ થયે છે. માખણનો પ્રથમ તેનાથી તદ્દન નિરાળો જ છે. જે માણસો મોંમાગ્યા દામ આપીને ચોખ્ખું માખણ મેળવી અને ખાઈ શકતા હોય તે માખણનો જરૂર છૂટથી ઉપયોગ કરે. માખણનો ઉપયોગ જોડસો વધે તેટલો સારો, પરંતુ અત્યારે તો અમુક વર્ગ માટે જ માખણ સારી વસ્તુ છે એમાં તો કોઈ શંકા કરી શકે જ નહિ. કુદરતે બનાવેલા સારામાં સારા ખોરાકોમાંનું તે એક છે અને ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે.

દિનકર પંડ્યા

વીર

(શાહુસાવકોડિત)

ગર્જંતા સૂણી મેઘ બીપજુ રૂવે ફાળે લગાયે મૃગો,
સર્વાંગે યથરી જિઠેલ સસલાં લોયે લપાઈ જતાં;
ના કિન્તુ વનરાજ, વીરવર એ શાયે નયોં શોભતો,
નાદે દિગ્ગજ ધરતો ગડગડતા : આભને ઉત્તરો.

પૂનલલાલ

ભિન્ન ભિન્ન દેશોના ગ્રામજીવનની સરખામણી

[અનુસંધાન પુ. ૧૭ અંક ૩ થી]

[ભાગ બીજો]

મલખારનાં ગામડાં

મલખારમાં વરસાદ ઘણો પડે છે. કુદરતે ખૂબ અમીદદિ રેડી છે. કરોડો નારિયેળીનાં વૃક્ષો, કેળનાં વનો અને મરીના વેલાઓથી મલખારની ભૂમિ બહુ નેત્રપ્રિય લાગે છે. ખેતી બહુ જૂજ છે. ઘણદેશ અને ગંગાજાથી ચોખા વધારે આવે છે. ગામડાંના લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ નારિયેળના કાપરામાંથી તેલ કાઢવાનો છે. નારિયેળનાં છોડાંમાંથી તંતુઓ તાણી તેની દોરીઓ બનાવે છે અનેક જાતનાં સુંઠ, મરી વગેરે કરિયાણાં ઉગાડે છે. લોકો વર્ણ સહેજ સ્થામ છે. મુખ્ય વસ્તી મુસલમાનોમાં ઝૂનૂની મોપલાઓ છે. હિંદુઓમાં મુખ્ય જાત નંજુદરી બ્રાહ્મણો અને નાયકો છે. મલખારમાં પોતાના ઔરસ પુત્રોને વારસાનો હક્ક મળતો નથી, પરંતુ બહેનનો પુત્ર અથવા પુત્રી—ભાણેજ અથવા ભાણેજને વારસો મળે છે. કન્યા પતિને ઘરે નિવાસ કરતી નથી, પરંતુ પતિ સાસરે રાત્રિ પસાર કરે છે. રાત્રીથી તે પ્રજા સુધીમાં હિન્દુ મુસલમાન સર્વત્ર એ કાયદો સામાન્ય છે. લોકો સામાન્ય રીતે ઉદ્યોગી છે. ત્રાવણકોર અને કોચીનનાં બંને દેશી રાત્ર્યો મલખારમાં આવ્યાં છે, એ રાત્ર્યોમાં સ્ત્રી કેળવણી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે. શિક્ષણનો બહુ સારો પ્રબંધ કરેલો છે. જીવન બહુ જ સરસ છે. મોજશોખ કે લહેરીપણું જોવામાં આવતું નથી. ગ્રેન્યુએટ મલખારમાં પંદરથી વીસ રૂપિયામાં નોકરી કરે છે. મલખારના હિંદુઓ નંજુદરી બ્રાહ્મણોને બહુ માન આપે છે. પોતાની કન્યા પ્રથમ નંજુદરી બ્રાહ્મણને વિધિસર પરણાવે છે. વિવાહ થઈ ગયા પછી તરત જ પોતાની જાતિના યુવકને વિવાહવિધિ સિવાય પત્ની તરીકે સોંપે છે. નંજુદરી બ્રાહ્મણોમાં મોટો ભાઈ જ પોતાની જાતિમાં વિવાહ કરે છે. બાકી બીજા ભાઈઓ શુદ્રોમાંથી કન્યા પરણે છે. પણ મોતાનું બ્રાહ્મણત્વ જરાયર સાચવે છે. ગામડાંમાં નારિયેળીનાં ખૂંપડાંઓ હોય છે. ગ્રામવાસીઓ સતોથી અને સુખી જોવામાં આવે છે. ગરીબાઈ ઘણી છે; પણ ભૂખમરો નથી. સ્વચ્છતા સાધારણ રીતે ઠીક છે. સ્ત્રીઓમાં સ્વતંત્રતા છે. આ દેશમાં સ્પર્શસ્પર્શનો વિવેક બહુ વિશેષ પાળવામાં આવે છે. શુદ્રો અને હરિજનોના લાખો માણસો ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે. દેશી રાત્ર્યો છતાં પ્રજા શાસ્ત્રમાં ઘણી આગળ વધેલી છે. રાજ અને પ્રજા વચ્ચે મિઠાસાબરેલો મંબંધ છે. માઇસોરના રાત્ર્યનો કેટલોક ભાગ મલખારમાં આવેલો છે.

ગંગાજાનાં ગામડાં

આ દેશ ઉપર પણ વરસાદની કૃપા છે. ગંગાજામાં ઘણી ગીચ વસ્તી છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં નાનાંમોટાં ગામડાં ફળદ્રુપ ભૂમિ ઉપર આકાશના તારાઓની પેઠે શાબી રતાં હોય છે.

ગંગા અને પ્લકાપુત્રા જેવી વિશાળ પટવાળી નદીઓ વહેતી હોવાથી જંગાળાનાં ખેતરો બહુ ફળદ્રુપ છે. ચોખા અને જૂટનો મોટો પાક જંગાળામાં થાય છે. ડાઘ વખતે અતિ-વૃદ્ધિ અથવા અદ્યવૃદ્ધિથી દુકાળ પાણી પડે છે. પરંતુ તેવો પ્રસંગ બહુ જવલે જ આવે છે. જંગાળાના આમવાસીઓ કદે સહેજ નાના હોય છે અને સાધારણ મહેનતુ હોય છે. ચોખાનાં ખેતરોમાં વરસાદની મોસમમાં રોપાઓ વાંચે છે અથવા પાછળથી પાણી પાવ છે ત્યારે તેમની ખરી મહેનત જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમનાથી મજૂરી ચર્ચ શકતી તથી. એટલે જૂટની મિલોમાં ઝોરિસા અને અંબુકત પ્રાંતના મજૂરો વિશેષ લાગે કામ કરે છે. મોસમ ખલાસ થયા પછી ત્યારે ખેતરો વાવવાનાં નથી હોતાં ત્યારે જંગાળી આમજનો કાપડ વણવાનું કામ કરે છે; પરંતુ હમણાં મિલના સરતા કાપડે તેમજ ગાખાનીસ કાપડની આવદાનીએ તેમને બેકાર બનાવી દીધા છે. જંગાળી ખેડૂનો પોતાનાં ઝૂંપડાંઓને લીપીને બહુ સાફ રાખે છે. તેમનો મુખ્ય ખોરાક માછલી અને ચોખા છે. વસ્ત્ર બહુ જૂન પહેરે છે. કુલિન અને પાહરણો અનેક કન્યાઓ પરણે છે. સ્ત્રીઓ પડો રાખે છે. શિક્ષણ પુરુષોમાં થાય છે. સ્ત્રીઓમાં તેથી પણ બહુ ઓછું છે. જંગાળામાં લોર્ડ કોર્નવોલિસે સ્થાપેલી જમાખંધીની પદ્ધતિ છે એટલે જમીનદારોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ગામડાંમાં સોએક ખેડૂતો અને એકબે પાહરણનાં ઝૂંપડાંઓની વચ્ચે જમીનદારનો મોટો આવાસ હોય છે. ખેતીનો નફો જમીનદારના હાથમાં રહે છે. ખેડૂતો સામાન્ય રીતે રાંતોપી પણ તંગીમાં રહે છે. સદકારી મંડળોનો પ્રચાર સાધારણ છે. જંગાળાનાં ગામડાંમાં દરેક ઘરમાં નાનાં નાનાં તળાવો હોય છે. તેમાંથી લોકો માછલાંઓ પકડીને ખાય છે. પરંતુ એ તળાવોમાં મચ્છર મોટી સંખ્યામાં હોય છે. તેથી જંગાળાનાં ઘણાંખરાં ગામડાં મેલેરિયાથી પીડિત રહે છે. આથી આમવાસીઓ પીળા શરીરના અને વધેલી બરોળની ગાંઠવાળા જોવામાં આવે છે. જગતવ્યાપિ મંદીને લીધે જમીનદારોની દબ્બરોની મિલકતો વેચાય છે. લોકોની રહેણીકરણી બહુ સાદી છે. ગામડાંના લોકો વસ્ત્રો પણ બહુ થોડાં વાપરે છે. પરંતુ દરેક આમવાસીને એક પેંસાની તમાકુ જરૂર જોઈએ છીએ. સદગત દેશજંદુદાંસના પ્રયત્નોથી શિક્ષિત વર્ગ જંગાળાનાં ગામડાંમાં સારું કામ કરી રહ્યો છે. મેલેરિયા અને દુકલો એ નામના રોગોથી રક્ષણ મેળવવું, રસ્તાઓ સાફ કરવા, દવાદાર વહેંચાવવાં અને ગૃહઉદ્યોગો વધારવાના એમના પ્રયાસ છે. લોકો જંગાળી ભાષામાં બોલે છે અને લખે છે

પંજાબનાં ગામડાં

પંજાબનાં ગામડાંની વસ્તી મજબૂત, લિંગ કદની અને ખડતલ હોય છે. પચીસ વરસ પહેલાં પંજાબનાં ગામડાં દરિદ્ર દાસતમાં હતાં; પરંતુ પંજાબમાં પાંચ મોટી નદીઓ વહે છે. સિંધુ, બીઆમ, સતલજ, રાવી અને ઝેલમ. આ નદીઓમાં મોટી નહેરો બાંધવામાં આવી છે. આખા પંજાબમાં એ નહેરોનાં પાણી ફરી વળેલાં હોવાથી દબ્બરો તો શું પણ લાખો એકરોમાં ખેતી ચર્ચ શકે છે. પડેનાં તીકાં ખેતરોથી પંજાબ જીભચર્ચ ગયું છે. કપાસનો મોટો જથ્થો દેવે થાય છે. એ રીતે આ જંગી નહેરોથી પંજાબનાં ગામડાંમાં સમૃદ્ધિ આવી છે. મંડીની જલ-વિદ્યુતની યોજનાથી નામઝનિ વિદ્યુત પૂરી પાડી સદાય છે. મી. એઈનના પ્રયત્નોથી આમ-મુધારણને પંજાબમાં મારી પુષ્ટિ મળી છે સદકારી બિરજુ કામ કરવું. સામાજિક દુરિવાને દૂર કરવા, ગામોને સ્વચ્છ બનાવવા, ગામોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી, સ્ત્રીઓ અને

બાળાઓ માટે શિક્ષણના સાધનો લેવા કરના બાળકોને માટે રમતગમતના સાધન પુગ પાડવા ગામડામાં વાચન પૂરુ પાડુ વગેરે અનેક નિશામાં પંજમમાં પ્રધાનો તરફથી પ્રયત્નો થઈ ગયા છે. પંજમના ગામડામાંથી વચ્ચરની બરતી થાય છે. જદ્દ મોદ્દાઓને સરકાર તરફથી જમીન મળે છે. આમાં કાગલોથી ગામડાની સુધારણાને ઉત્તેજન મળે છે. પંજમમાં ઘઉં અને કપાસના વાવેતર માટે આગ બીજે પૂરા પાડવાનું કામ પણ ખેતીનાડી ખાતાએ માથે લીધું છે. આથી પંજમ સમૃદ્ધ મન્યુ છે. જગતવ્યાપી મદી હોવા છતાં પંજમના આમવાસીઓ પોતાનું નભાવી રહ્યા છે. પંજમના ગામડાનું ઘડતર ચાલુ છે. આમવાસીઓની ગીતબાત મહુ સ્વચ્છ હોતી નથી ખીજ ભાગો કરતા. પંજમમાં શાહુકારોનો તાસ ઓઠો છે. વ્યવહારિક રીતરિવાજોમાં હજુ સુધારાની જરૂર છે. લોકોમાં ઝંઝૂન અને શક્તિ છે. ઘણા ગામડામાં ગ્રહલોગોનો વિકાસ સાધી શકાય એમ છે. રેશમ અને બીનના અનેક પ્રકારના પહેરવાના વસ્ત્રો તૈયાર થાય છે, છતાં પણ હજુ વિકાસ માટે વધારે અવકાશ છે. બાપા પંજમી અને લિપિ ગુરુમુખી અથવા બિર્હા છે.

સરહદ ઉપરનાં ગામડા

મરહદના આમજીવને દધિયાગળધ છે. સકા પવતોનું કટમય જીવન ગુજારતા હોવાથી એ બારે બગલ, મળખૂત અને કદાવર છે. ખેતી ત્યાં બહુ જૂજ છે. મુખ્ય ધધો લૂટશટનો છે. સ્ત્રીઓ પણ લૂટશટમાં સામેલ રહે છે. કાઈ એકલા ખુસાફરને લૂંટી લેવાનું અથવા દુશ્મનના ધાયલ માણસને પૂરો કરવાનું કામ સ્ત્રીઓનું છે. સરહદના આમવાસીઓ તફન નિરક્ષર છે. પરંતુ આખા જગતમાં શ્રેષ્ઠ બહુક તાકનારા છે. એક પૈસા માટે ખૂન કરે તેવા હોય છે. ગામડામાં સ્ત્રીઓ અને જમીન માટે પરસ્પર ચાલુ કસહ વાત્સ્યા જ કરે છે. અને તે વશપર પરા બીતરે છે. ત્યાં મોદામાં મોદુ યશનું કામ લૂટ અને ખૂન છે. એમાય તાયદાવાળા વાગ પડે ચોરી લૂટ અને ખૂનમાં ખૂબ ઉત્સાહી બતાવે છે. એમનાથી રક્ષણ મેળવવા હિંદી સરકારને સરહદ ઉપર હજારો માણસોની ફોજ રાખવી પડે છે. સરહદ ઉપર પણ વણજારાના રક્ષણ માટે પર્વતે પર્વતે એકી નિભાવવી પડે છે. અને દર વરસે કરોડોનું આધણુ દેવું પડે છે. હવે તેમને વગ કરનાનું શિક્ષણ આપવાનું રસ્તા બાધવાનું કામે લગાડવાનું અને પાશ્વિમાત્મ સસ્કૃતિના માર્ગમાં ઉતારવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આથી તેમને લડાયક અને ખૂની લુસ્સો દળારો એમ જણાવાય છે. સરહદના આમ વાસીઓ સ્વતંત્ર ખર્વાસના છે. રાજ્યના કે સરકારના શાસનને ધીક્કાનારા છે. સમૃદ્ધિમાં પોતાના દધિયારો અને બાળમત્સ્યા હોય છે. બારે કમિન જીવન ગુજારે છે. વેર ન લેનારને બાયવા તરીકે માની તેને જીવનાનો હક્ક સ્વીકારતા નથી. ધર્મે મધા મુસલમાન છે, કપડે ચીથરેલાલ છે. પરંતુ બાપા મોલે છે.

કાશ્મીરના ગામડા

કાશ્મીર આખા હિંદમાં ચોથી સુંદર દેશ છે. ત્યાંના આમવાસીઓ પણ રહપુષ્ટ દેખાવડા અને મતકત છે. પણ સેકડો વરસોના દુશાસનથી એ લોકોના મન નિર્બળ બની ગયા છે. કદાવર છતાં માયસા બની રહ્યા છે. કાશ્મીરમાં દર ટકા મુમનમાન છે. અને આઠ ટકા શ્વાસણ છે. સુંદર આમોહક જગતની અત્યંત વિપુલતા અને પ્રકૃતિની પ્રસન્નતા હોવા છતાં એ લોકો ગદામાં ગદા છે. બાગ્યે જ રનાન કરે છે. તેમના વસ્ત્રો એ

જંતુઓનું કાળી નિવાસસ્થાન હોય છે. તેઓ પડો પાળે છે, વહેમોને આધીન છે, દરિદ્ર અને દુઃખી જીવન મુજરે છે. ત્યાંનાં ગામો પણ મંદાં, સાંકડાં અને સારી રીતે અવ્યવસ્થિત છે. દિંદુઓ ગધારે શિશિન, મુઘડ અને ચતુર હોય છે. દિંદુ સ્ત્રીઓ સ્ફૂર્તિવાળી અને સ્વચ્છતા જાળવનારી હોય છે. કાશ્મીરી લોકો નાદર હાથ કારીગરીની ઉત્તમ પરતુઓ બનાવે છે. રેશમનું ભરત, શાળોનું ભરત, ગાલીચા, ઉનનાં વસ્ત્રો, લાકડાનું કોતરકામ, ચાંદીનું કોતરકામ વગેરે ગૃહઉદ્યોગો તરીકે બહુ સુંદર વસ્તુઓ બનાવી પરદેશીઓને વેચે છે; છતાં દરિદ્રી અને ખરાબ હાલતમાં રહે છે. પુરુષો દરરોજ ચાર આના, સ્ત્રીને બે આના, તથા બાળકને એક આનો મળે છે. દિંદુ મુગ્ધમાન સર્વે માંસાહારી છે. બન્ને એક જ ભતનાં વસ્ત્રો પહેરે છે. કપાળમાં તિલકધારી દિંદુ ઓળખાય છે. નીતિરીતિ, આચારવિચાર, રહેણીકરણીમાં મધિનતા નજરે પડે છે. કાશ્મીરમાં દવં રાજદારી જાગ્રતિ આવી જાણાય છે. ટાંકને લીધે સૌ ગરમ વસ્ત્રો પહેરે છે. લોકો કાશ્મીરી ભાષા બોલે છે.

નેપાલી ગામડા

પર્વતોમાં જો ગામડાં આવેલાં છે. ઘરો પર્વતોની શિખાઓનાં બનાવેલાં હોય છે. સ્વચ્છતાના મૂળતત્ત્વની ગેરહાજરી જોવામાં આવે છે. પર્વતોમાં આમસામીઓ બહુ કડિન બેની કરે છે. તેઓ લગભગ નિરાવાર છે. આમવાસીના પણ પુત્રોમાંથી એક સરકારી લશ્કરમાં નોકરી કરે છે, બીજો નેપાળના લશ્કરમાં જોડાય છે અને ત્રીજો બેની કરે છે. આર્થિક હાલત જેમનેમ ઉદરનિર્વાહ કરવા જોઈતી જ હોય છે. છુદ્ધ અને દિંદુ એ બન્નેનો મિત્ર ધર્મ પાળે છે. અનેક પત્ની કરવાનો સાદ છે. પુરુષો લશ્કરમાં જાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ બેનીનું કામ કરે છે. તેઓ કદે નીચા પણ મજબૂત હોય છે. નેપાલના ગુરખા દિંદુમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સૈનિકો ગણાય છે. ભાષા નેપાલી બોલે છે. ગૃહઉદ્યોગો જેવું કંઈ નથી.

ઝોરિસાનાં ગામડાં

આખા દિંદુમાં દુઃખીમાં દુઃખી લોકો ઝોરિસામાં વસે છે. ખાવા ધાન નથી, પહેરવા વસ્ત્ર નથી. માબુસની એક પચાવળી ઝોરિસાના લોકો ચાટી જાય છે. ગામડાંમાં પણ ચારે તરફ મરીગાર્ધ ફેલાયેલી છે. પણ મરીગાર્ધના પ્રમાણમાં ઝોરિસાનાં ગામડાં અસ્વચ્છ જોવામાં આવતાં નથી. મનુષ્યો સ્વામચર્ય અને નાલુક બાંધાના હોય છે; ઊંઘિયા ભાષા બોલે છે અને લખે છે. ગામડાં ધણાં નાનાં નાનાં છે. ચોખાની બેની મુખ્ય છે. ચારંવાર પાણીની મોટી રેલો આવવાથી પાકો તાણી જાય છે. લોકોમાં રોગો અને દુકાળ બંને સાથે સદન કરવાની ચક્તિ ઝોરિસા છે. આ પ્રાંતમાં દિંદુઓની વસ્તી વધારે છે. જન્મજાતની જ ન્ય બોલાવતા ઝોરિસાના લોકોની શ્રીજન્મતાંયજી જ ન્ય બોલાવતા નથી. લોકોમાં ઉત્સાદ કે ઉર્મંજ વધારે નથી. ચિદાણ બહુ જ અદ્ય છે. ઝોરિસાનાં જનવરો પણ દુબળાં છે. દવાપાણી બેજવાળાં છે.

સંયુક્ત પ્રાંતનાં ગામડાં

સંયુક્ત પ્રાંત મોટો પ્રદેશ છે. ચાર કોડની વસ્તી ધરાવે છે. પશ્ચીમની વસ્તી દિંદુ ભાષા બોલે છે. જમીનદારો પુષ્કળ છે. ગામડાં ધણાં છે. ગામડાંમાં સ્વચ્છતા સામાન્ય રહે રહે છે. વસ્તીનો એક ભાગ જંગલની મિલોમાં કામ કરવા જાય છે. આસામના ચાંદના જંગલમાં પણ પુષ્કળ લોકો કામ કરે છે. ગામડાંમાં નાનાં નાનાં ઘરો બનાવી રહે છે. મદકારી ચોળના આદ્ય પ્રજાતિ ઝોરિસા કરે છે. દમણાં શેરડીની બેની ધણી વધી છે. તેથી ખાંડની પચીમેઠ મોટી મિલો સંયુક્ત પ્રાંતના જુદાં જુદાં ભાગોમાં સ્થપાઈ છે. તેમાં આદરે દર

કરોડની મૂડી રોકાયેલી હશે આમવાસીઓ સશક્ત છે સ્ફૂર્તિનાળા છે પરંતુ ગમન કરે છે ગામડામાં શિક્ષણની સગવડ મહુ જૂજ છે સંયુક્ત પ્રાતના લેવાઓ હિંદના હિંદુ પૈસાદારોની માલમલકત અને આમરૂં રક્ષણ કરે છે ગામડાના જનવરો સાધારણ રીતે ડીક છે લોકોમાં સાતિબધનો હજુ પણ છે સામાન્ય સમયમાં લોકોમાં ભૂખમરો હોય છે એમ ન કહી શકાય

રજપુતાનાનાં ગામડા

રજપુતાનાનો ધણો ભાગ રણ અને પર્વતોની દારમાળાથી ઢકાયેલો છે ગામડા પ્રાચીન પરંતુ જૂજ છે. ગામડામાં ઐશ્વર્ય નેવામાં નથી આવતું નેધપુર અને બીકાનેરના મારવાડીઓ હિંદના પાહુદીઓ ગણાય છે તેઓ હિંદના ધણો ભાગમાં પ્રસરી ગયા છે, અને સારી લક્ષ્મી મેળવી છે મારવાડમાં પાણીની તાણ છે જેથી ખેડેલો બહુ ગરીબ પરંતુ શક્તિ અને સ્ફૂર્તિવાળા છે લોકોમાં લડાયક જુસ્સો છે ગામડામાં પણ હથિયારો મળી આવે છે શિક્ષણનો પ્રચાર જૂજ છે ખેતી મહુ કષ્ટસાધ્ય છે હના પાણી સૂકા છે ગામડામાં ખૂપડા અને નાના ઘરો નેવામાં આવે છે ગામડાના લોકોની જરૂરિયાતો રજપુતાનામાં બહુ થોડી છે લોકો બહુ રોગી નથી લાપા મારવાડી અને હિંદી છે રજપુતાનાનો ધણો ભાગ પાણી ચિનાનો છે એમ કહી શકાય

ચિન્ના ગામડા

સિંધના ગામડામાં ૭૫ ટકા મુસલમાન છે, ૨૫ ટકા હિંદુ છે આમવાસીઓ અશક્ત છે સિંધી ભાષા બોલે છે દેશમાં વરસાદ બહુ જૂજ પડે છે ચારે કાર રણની રેતાળભૂમિ છે તાપ પણ સળત પડે છે પરંતુ સિંધુ નદી પ્રાતના વચ્ચેવચ્ચી વહી સારા ભાગને ફળદ્રુપ બનાવી દે છે સિંધુમાંની નહેરોથી ખેતી થાય છે લોંગ્ડ બેરેજ નામની નહેરોની સાડળ એકવીશ કંગેડ રૂપિયાને ખર્ચે બાધરામાં આવી છે તેથી ચોપન લાખ એકર જમીનને પાણી પુરુ પાડી શકશે સિંધમાં જમીનદારો ધણો છે આમવાસીઓ વાગવા રેલો આવતી હોવાથી દુખમાં રહે છે ગામો નાના નાના અને દરિદ્રી છે લોકોમાં સ્વચ્છતા બહુ અલ્પ છે શિક્ષણ તેથીયે અલ્પ છે ગામડામાં ખૂપડા અને ઘરો મનને હોય છે હૈદરાબાદના લોહણાઓ સિવાય લોકો પરદેશગમન કરતા નથી પ્રગતિ નથી મહકારી સસ્થાઓ આગળ વધતી નથી લોકોમાં ગૃહઉદ્યોગો કાઈ કાઈ ભાગમાં ડીક છે

કચ્છ કાઠિયાવાડનાં ગામડાં

બન્ને દેશોના પેટાળમાં પાણી નથી નાના દેશી રાજ્યો ધણો છે ગામડામાં ખૂપડા થોડા અને ઘરો વિશેષ છે સ્વચ્છતા સાધારણ જાળવે છે શિક્ષણનો પ્રચાર થોડો છે લોકો સશક્ત અને સ્ફૂર્તિવાળા છે પરદેશગમન સાધારણ રીતે ડીક ડીક કરે છે પરદેશથી કમાઈ આવનારાઓએ ગામડામાં પણ મોટા મકાનો ચણાવ્યા છે દુકાળ સિવાય લોકોમાં ભૂખમરો નથી ગામડાના લોકો પણ હથિયારો રાખે છે ખેતી ઉપર સારું લક્ષ આપે છે સહકારી સસ્થાઓ નથી ખેતીની સુધારણા ઉપર ધ્યાન નથી ગામડા ગયા રહે છે ગૃહઉદ્યોગો સાધારણ ૩ મોટા ઉદ્યોગો જૂજ પ્રમાણમાં છે મોટી નદીઓને અલાવે નહેરો નથી આમોહના સડી છે લોકો વહેમી છે ભાષા કચ્છી અને ગુજરાતી પણ વિધિ ગુજરાતી છે

ગુજરાતના ગામડા

ગુજરાતના ગામડા કચ્છ કાઠિયાવાડના ગામડા કરતા દ્રઢપ છે દુનિયાના વર્ષો સિવાય ગામડાના લોકોને દુખ નથી સ્વચ્છતા સાધારણ જાળવે છે લોકો પરદેશગમનના વધારે

શોખીન નથી. કચ્છ, શિંધ, કાકિયાવાડ, રજપુતાનાના લોકો સંસ્કૃતિમાં વધારે આગળ વધેલા છે. ગૃહઉદ્યોગો સાધારણ છે. મિલઉદ્યોગોનો વિકાસ સારો થયો છે. લોકો બહુ સશક્ત પણ નથી, તેમ છેક અશક્ત પણ નથી. શિક્ષણમાં વિશેષ પ્રગતિ નથી ખેતી સારી કરે છે. સહકારી સંસ્થાઓની પ્રગતિ અલ્પ છે. ભાષા અને લિપિ બંને ગુજરાતી છે.

મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાં

મહારાષ્ટ્રમાં ઘણો પર્યતનો ભાગ છે. લોકો જાગવાન અને સશક્ત છે. ગામડાંમાં સ્વચ્છતા ઠીક પ્રમાણમાં છે. શિક્ષણમાં લોકો પછાત છે. પરદેશગમન કરવાની વધારે વૃત્તિ નથી. સારા સૈનિક બની શકે તેવા છે. લોકોમાં સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ છે. દવા સૂકી છે. ભાષા મરાઠી છે. ગામડાંમાં નાનાં નાનાં ઘરો છે. સમૃદ્ધિ દેખાતી નથી. ખેતી ઉપર ઠીક મહેનત કરે છે. ગૃહઉદ્યોગો જૂજ છે. મુંબઈના મિલઉદ્યોગને મજૂરી પૂરા પાડે છે. અહીંના ગ્રામવાસીઓ સારા મજૂર ગણાય છે.

મદ્રાસનાં ગામડાં

મદ્રાસની સંસ્કૃતિ, ભાષા, લિપિ દિંદેના બ્રીજ ભાગોથી જુદાં પડે છે. લોકો રૂઝે ક્યામ અને બહુ સશક્ત નથી. છતાં પરદેશના શોખીન છે. દિંદેની જહારના દેશોમાં દિંદેઓની વસ્તીમાં મોટો ભાગ મદ્રાસ તરફનો છે. વસ્તી વધારે તેથી સિંહોન વગેરે કેકણે જૂજ મજૂરીને ગાટે જાય છે. એ પ્રાંતમાં સ્પર્શસ્પર્શનો વિવેક બહુ છે. સુંદર ભવ્ય મંદિરો પણ ઘણાં છે. આ પ્રાંતનાં ગામડાંમાં સ્વચ્છતા વધારે છે. સર પેટ્રીક મેડરા નામના નામાંકિત નગરરચના કરનાર કહેતા હતા કે જગતમાં મદ્રાસનાં પ્લાસણ ગામે જ્યાં સ્વચ્છ અને સારી રીતે વ્યવસ્થિત ગામે એ ક્યાંય પણ જોયાં નથી. મંદિરની આસપાસ સ્વચ્છ ધરોનાં લિપેલાં આંગણાંમાં સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારનાં રંગોળીનાં ચિત્રો પૂરે છે. સાદાં ધરોમાં સ્વચ્છતા મુર્તિમંત સ્વરૂપે રહેતી જોવામાં આવે છે, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને સ્વચ્છ દેખાય છે.

સામાન્ય લોકોકૃત

દિંદેમાં જ કરોડ હરિજનો, બીસો, પાધરી વગેરે પછાત વર્ગના લોકો રહે છે આમની સિધ્ધિ બહુ દીન છે. આપણાં ગામડાં નાનાં હોય છે. દાસબેદાસ જૂંપડાં, ખાડોટકરાવાળા અને ગંદી વસ્તુઓથી ભરેલા રસ્તાઓ, ચારેતરફ મુંગળાપી નાખતી દુર્ગંધ વગેરે નજરે પડે છે. લોકો મરેલ માંસ, એકવાડ વગેરે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવનારા હોય છે. પહેરવાને ચોથરાં, રહેવાને જૂંપડાં હોય છે. આ જાનો મનુષ્યત્વની સાધારણ સંસ્કૃતિથી પણ નીચે ઉતરેલી છે. મુકિંદોજી વગેરે ખ્રિસ્તી મિથનો લેમને પોતાના પંથમાં લઈ કાંઈક સુધારા ઉપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમના જીવનને પશુજીવન કહીએ તો ખોટું નથી. એમની ખેતી પણ બહુ પછાત છે.

મસ્તી પરદેશી વસ્તુઓ દિંદેમાં ખૂબ આવી પડી છે. ગામડે ગામડે પેસી ગઈ છે. ગૃહઉદ્યોગો એની સામે ટપી ચકતા નથી. ગામડાંના ઉદ્યોગી જીવન ઉપર આ પરદેશી મસ્તી ચીંતેએ મોટો પ્રદાર કર્યો છે.

સરેરીઓને મામજીવનનો અનુભવ નથી. ગામડાંને સુધારવાના ભગીરથ કામમાં દરેક બહેનો પુત્રક કટિબદ્ધ થશે તો જ ને દિશામાં પ્રવનિ થઈ શકશે.

કુંગરશી ધરમરી સંપત

આવિર્ભાવ

[પૃથ્વી]

ચહે હૃદયભીતરે વસત ગૂઢ આનંદ કે
 થવા પ્રગટ જીવને, અગણ રૂપવૈવિધ્યના
 અપૂર્વ નવસાજમાં, કણ કણે અધીરા સમો.
 રહે હૃદય તેથી અસ્થિર જે સમસ્ત સંસારનું,
 જવળે અગનજ્યોત શી પ્રતિબે અભીષે, બધા
 વહી નડત અંતરાય અણુવ્યક્ત આનંદને
 અખંડ પ્રગટાવતી નવલ સૃષ્ટિમાલામહીઃ
 વળે મનુજને ન અંપ, મશુપંખીને ચે કદી;
 અચેત પૃથ્વિતણા કણ કણે અધીરા બની,
 જડત્વમય જોલની ધન દીવાલ દારી, મહી
 યુગોથી જકડાયલા નિખિલ જીવનાનંદને
 વિમુક્ત કરતા દર્ધ પ્રગટ-રૂપ અવ્યક્તને:-
 પદાર્થ સરન્તય પૃથ્વીપટમાં માહાશ્વર્યથી-
 ભર્યા, વનવિલાસની હરિત રમ્ય શોભામહી
 જોઠે મરમરી સચેત થઈ ભૂમિકેરી કણી,
 નિગૂઢ કંઈ ગોઠડી કરત, ધારતી ફાગમાં
 સુહાગ નવરંગનાં, કુસુમગંધમાધુર્યને
 દશે દિશ વહાવતી, કરત મુગ્ધ સૌન્દર્યમાં.
 વિહંગમ મધુ સ્વરે હૃદય રેલતા, નાચતાં,
 અધીર નિજ પાંખથી ગગનનીલિમા માપતાં,
 અનેક મિવથી પ્રદર્શિત કરત ગૂઢાત્મને.
 દ્વનંત નવછંદમાં કવિ નર્ત નર્ત દર્શને
 થતા અનુભવોમહી પમરતા નિજનંદને
 કરે પ્રગટ; શિલ્પકાર લઈને વિરૂપા શિલા

ઘટે સુભગ ચૈત્યમૂર્તિ નિજ સ્વપ્રસાદ્યની
 સચેતનસમી; અને હૃદયરંગ પીછી પરે
 લઈ મુથલ ચિત્રકાર તનુ રેખાસીમામહી
 સહર્ષ વિલસાવતો પરમ લાવનાસુદિની
 અલૌકિક પરપરા; ભુવનપારની સૂરતા-
 તણા ધ્વનિ સૂણી સૂણી, મુદિતચિત્ત સંગીતનો
 ઉપાસક વિમુક્ત ઠંઠ પડછંદ આલાપતો;
 અને જગત આંધળી અગણ્ય કર્મધારામહી
 પ્રવાહિત કરે અખંડ ઊસરે ચડી કામના;
 સમસ્ત મુખદુઃખની લહર ઉપરે એકલી
 હલા કરત નૃત્ય વિફૂલ જાનેલ આનંદની.
 અતીન્દ્રિય, મને અગમ્ય, પર સમ્યદાનંદને
 ઉરે ય અલિલાય દિવ્ય પ્રગટે અને વિશ્વની
 અનંત ઘટભાગમાં, દશ દિગંત વિસ્તારમાં,
 મહાગહન કાળમાનમહી લવ્ય સંવાદમાં
 પ્રકાશપરિવારરૂપ શુભ વ્યક્તિને પામતા.
 ચરાચરતણા મહાહૃદયપદની પાંખડી
 ખુલે સતત લેઈ લેઈ અણુદીઠ કે આંખડી.
 લહે અમૃત વિશ્વપ્રાણ અણુવ્યક્ત આનંદને
 અખંડ લહરાવતાં પ્રકટરૂપતા રાસમાં.

વર્ણાન્તર સંકરણ

પ્રકૃતિમાં રહેલા ગૂઢ નિયમોનું નિરૂપણ કરવું હોય તો સંજનનશાસ્ત્ર (Genetics) ના “વર્ણાન્તર સંકરણ”—Interspecific Hybridization—જેવા એકાદ અંગનું વિવરણ કરવાથી જ થઈ શકે. વર્ણાન્તર સંકરણ એ મનુષ્યહૃદયમાં રહેલી શોધક શક્તિના એક આવિર્ભાવરૂપ છે. એક જ નૈમર્ગિક વર્ગનાં (Natural Order) કપાસ અને ભીંડાનો સંકર કરવાથી શું પરિણામ આવશે એવી જિજ્ઞાસા પણ ખરી. એક જ વર્ગની, કે વર્ણની બે જુદી જુદી જાતિઓનો સંકર (Intervarietal Cross) ઉત્પન્ન કરવો એ સહેલી વાત છે; અને સંજનનશાસ્ત્રે જીવવિદ્યા—Biology—ઉપર એ બાબતમાં ઘણો અવનવો પ્રકાશ નાખ્યો છે; પણ જુદા જુદા વર્ગોના કે વર્ણોના સંકર—વર્ણાન્તર સંકર—ઉત્પન્ન કરવો એ હાલ સુધી અશક્ય લેખાધું હતું. સંજનનશાસ્ત્રીઓએ ઘણા પ્રયોગો કરેલા પણ ધારી સફળતા નહિ મળેલી. એવો સંકર ઉત્પન્ન થતો તો તે નર્પુસક નીવડતો; પણ લુધર જુરમેન્ક જેવા અસાધારણ સંજનનશાસ્ત્રી—જે પ્લેન્ટ વીઝાર્ડ (Plant Wizard) ના નામથી મશહૂર છે તેને જ્યારે મૂળા અને કુખીના વર્ણાન્તર સંકર (Rapheno-Brassica) સફળતાથી ઉત્પન્ન કર્યો ત્યારે સંજનનશાસ્ત્રને નવું જ દિશા-સૂચન મળ્યું, અને પછી વર્ણાન્તર સંકરણ ઉપર ઘણા અને વિવિધ પ્રયોગો થવા લાગ્યા. આ પ્રયોગોમાં પ્રકૃતિના ગૂઢ નિયમોનું એકલું સંશોધન જ નહોતું; સાથે સાથે એના પ્રયોગો જનતાને આર્થિક દૃષ્ટિએ કેટલા લાભદાયક થઈ પડશે એ પણ હતું. કેટલાક સંજનન-શાસ્ત્રીઓએ વિજ્ઞાનના શુદ્ધ પ્રેમને લઈને જ સંશોધન આરંભેલું. સંજનનશાસ્ત્ર જ એટલું રસિક છે કે ત્રણ દસકામાં તો તેણે મનુષ્યજાનમાં ઘણો વધારો કર્યો છે સૈકાઓજૂનાં ભૌતિકવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રની પછી મહત્ત્વામાં આને ત્રીજું સ્થાન મળે છે. અને ભવિષ્યમાં પણ તેના વિકાસ માટે ઘણું વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર છે. કારણકે સંજનનશાસ્ત્રમાં વનસ્પતિ—ખાસ કરીને ખેતીવાડીની, બાગાયતની અને મનુષ્યને ઉપયોગી દવાદાર કાષ્ટ વગેરેની જંગલની વનસ્પતિ—અને પ્રાણીઓનું સંજનન (Plant and Animal Breeding), કોષવિદ્યા—Cytology—માનવજાતિને સ્પર્શતું યુગ્નેટિક્સ—Eugenics—મજબનગણનાશાસ્ત્ર (Biometry) વગેરે સંકળાયેલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે; અને આ બધા વિષયો ખેડાયેલા નહિ હોવાથી તેમાં સંશોધન માટે પણ ઘણું જ ક્ષેત્ર છે.

પુષ્પરચના કે પુષ્પાકૃતિ—Floral diagram, floral formula—ઉપર ગ્રંથાયેલ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું વર્ગીકરણ સંજનનશાસ્ત્રને અનુકૂળ થઈ પડે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કોષવિદ્યાનો આધાર લઈ કરી શકાય એમ છે. વનસ્પતિના બાહ્ય ચિન્હોની સામ્યતા, બાહ્યકૃતિ, અને પુષ્પરચના વગેરે શુભા (Morphological characters) આપણને વનસ્પતિના ખરા બધારણનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ નથી કરાવતા. બાહ્યશુભાની સામ્યતાથી દેરવાઈ સંકરણ કરવા જતાં ને નિષ્ફળતા મળે તો તે નિષ્ફળતાનું ખરું કારણ શોધવા જતા કોષવિદ્યાને

સંગોધનનું મહત્વનું બનાવવું પડે છે. અત્યાર સુધી તો એમ કરવું પડ્યું છે. ક્લેટમંદ નીચેલા મંકરનું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે નિરીક્ષણ કરવાથી, કોષમાં રહેલા કોષબિંદુના ગુણ-વાદકો—Chromosomes—નીરખવાથી તેની પ્રકૃતિને અનુરૂપ, અનુકૂળ વર્ગીકરણ વધારે સામતાયક થઈ પડે. પુષ્પરચના ઉપર કરેલા વર્ગીકરણ (Taxonomic classification) કરતાં જીવનકોષ (Germcell) ના અંધારણ ઉપર રચાયેલું વર્ગીકરણ (Genetic classification) વિજ્ઞાનના ભવિષ્યના ઉદ્ધર્ષ માટે આપણને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે, તેથી પુષ્પરચનાનાગું વર્ગીકરણ અધૂરું કે ખોટું છે એમ નહિ. સંગનનશાસ્ત્રના વિકાસ માટે એ એક મજબૂત પાયાકૃતિ છે અને તેના ઉપર જ સંગનનની ધમારત ચલુવાતી. પણ અમુક દદ સુધી પહોંચ્યા પછી સંગનનશાસ્ત્રને આવા કોઈક વર્ગીકરણ વિના ચાલશે નહિ. વર્ણાન્તર સંકરણ પ્રકૃતિની આ ગૃહતા ઉઠેલી શો એમ છે. જો એ ભિન્ન ભિન્ન વર્ગમાં યોગ-સાદ્ય (affinity) નહિ હોય તો તેનો સંકર પણ નહિ ઉદ્ભવી શકે અને તેથી ઊભરું એક જ જાતની પુષ્પાકૃતિયાળી વનસ્પતિ જુદા જુદા વર્ગોમાં નથી હોતી એમ પણ નહિ. જ્યના કોષોના યોગસાદ્ય (Physiological affinity) વિના સંકરણ સંભવી શકે નહિ; અને આથી કોઈ વસ્તુ ઉપર રચાયેલું વર્ગીકરણ દૃષિશાસ્ત્રી—agronomist—વનસ્પતિશાસ્ત્રી, જીવશાસ્ત્રી, સંગનનશાસ્ત્રી વગેરે સર્વને અનુકૂળ થઈ પડે. વર્ણાન્તર સંકરણથી આ મોટામાં મોટા લાભ થવા સંભવ છે. આલુઆલુનાં વાતાવરણ, દવામાન, ઉષ્મા, તેજ, ભેજ, જમીનની રિયતિ જેવી કે દારામ્લતા, ક્યા અને કેવા કોટાણુઓ જમીનમાં છે વગેરે પર્યવેશો જાણનાર દૃષિકાર વક્ત્રી આલુઆલુના વાતાવરણ (ecology) ના દર્શિબિંદુથી કેવાં તુલો વાવવાં તે આવા કોઈક પ્રકારના વર્ગીકરણથી બહુ સહેલાઈથી નક્કી કરી શકે. દાસના વર્ગીકરણને લીધે તો જ્યાની આલુઆલુની રિયતિ (Ecological conditions) તેની તે જ કાપમ રહેવા છતાં પણ એક જ વર્ગનાં અમુક તુલો અમુક જમીનમાં ન ચાપ એ જમીનનો કે આબોદવાનો દોષ નથી પણ વનસ્પતિના વર્ગીકરણની કંઈક ન્યૂનતા સૂચવે છે. ઉપર કહ્યું તે મુજબ જીવનકોષના અંધારણ ઉપર રચેલું વર્ગીકરણ ના ન્યૂનતા પૂરી પાડશે.

હવે દાસ સુધી વર્ણાન્તર સંકરણનું કામ કેટલે સુધી પહોંચ્યું છે અને તેમાંથી કેટલાં કેટલાં નવાં તારતમ્યો આપણને મળ્યાં છે તે નોંધીએ.

સંકરણની શક્યતા (Crossability): ધગ્રેમોટે ભાગે એક જ જાતની પુષ્પરચના સંકરણની શક્યતા નક્કી કરે છે; અને પુષ્પરચનાનાં આધારભૂત વર્ગીકરણથી જ એ જાણ (Parent plants) ની પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. આવા વર્ગીકરણના કાણમાં જે જે જાતો કે વર્ગો નિકટમાં નિકટ હોય છે તે ઘણી સહેલાઈથી અને સફળતાથી સંકર પેદા કરી શકે છે. પણ આ સંબંધ જેમ જેમ અદોલો થતો જાય છે તેમ તેમ સંકરણ વધારે તે વધારે અશક્ય બનતું જાય છે. એશિયાના (Asiatic) કપાસની જુદી જુદી જાતો—જેના ગુણવાદકોની સંખ્યા ૨૬ છે—આપસઆપસમાં બહુ સહેલાઈથી અને સફળતાથી સંકર પેદા કરી શકે છે; પણ એશિયા અને અમેરિકાની જાત—જેના ગુણવાદકોની સંખ્યા ૫૨ છે—વચ્ચેના સંકર કરવો થોડો દુષ્કર છે. અને તેથી પણ વધારે તેની જ પુષ્પરચનાનાગા અને તેજ કપાસાદિ વર્ગ (Malvaceae Order) ના કપાસ અને લોહાનો સંકર કરવો અશક્ય જ થઈ પડશે. આમ આપણું જેમ ઉનરોતર આવતું વધતું

જઈશું તેમ તેમ સંકરણની શક્યતા ઘટતી જતી જણાય છે. કપાસાદિ વર્ગના કોઈ પણ છોડનું બટાકાદિ (Solanaceous Natural Order) કે એવા બીજા કોઈ વર્ગના છોડ સાથે લાગ્યે જ સંકરણ કરી શકાય. એ તો પ્રકૃતિમાં અશક્યતા જ લેખાઈ છે. કોષવિદ્યાની દૃષ્ટિથી કોષબિંદુ—Nucleus - ના ગુણવાદકોની સંખ્યા બંને વર્ગના છોડમાં એક જ હોય તો પણ તે છોડનો સંકર સફળ થશે કે કેમ એ અગાઉથી કહી શકાતું નથી. કારણકે એક જ સંખ્યાના ગુણવાદકોવાળા છોડનો સંકર સફળતાથી ઉત્પન્ન નથી પણ થતો એવા દાખલા મળી આવે છે. આ ઉપરાંત બે ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોનું સંકરણ એક જ દિશામાં સફળતાથી કરી શકાય છે; તેથી ઊલટી દિશામાં સફળતાથી સંકર નથી પેદા કરી શકાતો. મૂળા (Raphanus sativus ♀) અને કુખી (Brassica oleracea ♂) નો સંકર સફળ થયો હતો; પણ તેથી ઊલટી દિશામાં સંકર (Reciprocal Cross) નહોતો ઉત્પન્ન કરી શકાયો; હજુ પણ તેની શક્યતા છે જ નહિ. આ ઉપરથી આપણે નોંધ રાખીએ છીએ કે સંકરણની શક્યતા નક્કી કરવાનું સાધન પૂર્વાનુગામી પ્રયોગો જ છે. એ પ્રયોગો જ પ્રમાણે આપણને સ્પષ્ટ થશે તેના ઉપર જ આપણું ત્યારપછીનું સંકરણનું કામ રચી શકીએ.

આવા સંકરના બાહ્યગુણોના આવિર્ભાવમાં બહુ ફેર પડતો નથી. અને જે બે વર્ણના છોડનો એ સંકર હોય તે બે ગુણ—સમખીજક્ષેત્રગુણાત્મક (Homozygous) એટલે ખીજધર્મે (નર) અને ક્ષેત્રધર્મે (નારી) રહેલા ગુણોનો સમભાવ—હોય તો એના બાહ્યગુણો મધ્યમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. બે એક છોડ બહુ ઊંચો હોય અને બીજો ઠીંગણો હોય તો તે બે વચ્ચેનો સંકર મધ્યમ ઊંચાઈનો થશે. વિસમખીજક્ષેત્રગુણાત્મક—(Heterozygous)—ખીજધર્મે (નર) અને ક્ષેત્રધર્મે (નારી) રહેલા ગુણોનો વિસમભાવ—છોડાના સંકરણમાં ધાર્યું પરિણામ નથી મળતું. કારણકે એવી બાબતોમાં આંકડાશાસ્ત્રની વિવિધ પદ્ધતિઓ કે મેન્ડેલના સિદ્ધાંતો લાગુ નથી પડતા.

સંકરનો જોસ (Heterosis અથવા Hybrid vigour): વૃક્ષો શું કે પશુઓ શું પણ તેનો સંકર અસાધારણ જોસ બતાવે છે. તે એટલે સુધી કે ઊંચા જનકવૃક્ષ કરતાં પણ સંકર વધારે ઊંચાઈ અને વિસ્તાર બતાવશે. “અચ્ચર” પણ આવો જોસ બતાવે છે. મૂળા અને કુખીના સંકરમાં પણ આ જ જન્યું હતું. પો-મેટો (બટાકા—Solanum Tuberosum અને ટોમેટો Lycopersicum esculentum એ બે વચ્ચેનો સંકર) માં પણ આમ જ જન્યું હતું. કોઈએ દુરમાં ઉત્પન્ન કરેલા શે-ગરે (શીરડી Saccharum officinarum અને જુવાર Andropogon sorghumના સંકરે) પણ અસાધારણ જોસ બતાવ્યો હતો. અસાધારણ જોસ એ તો સંકરનો મુખ્ય ગુણ છે. “વર્ણસંકર” વિષેનો આપણો અનુભવ ખ્યાલ પણ નપુંસકતા અને અસાધારણ જોસના ભાસ વિનાનો નથી હોતો. જીવનધર્મની દાંડી બાંધે બેઠો જતો હોય એમ માલુમ પડે છે. જોકે આ અસાધારણ જોસ જેમ જેમ વંશવેરો આગળ વધતો જતો જાય છે તેમ તેમ ઓછો થતો જાય છે. અને આખરે જીવનધર્મની દાંડી સ્થિર થતી માલુમ પડે છે. છોડની ઊંચાઈમાં, વિસ્તારમાં થકી જાડાઈમાં, પેરાવા (Internode) ની લંબાઈમાં, પાંદડાં અને પુષ્પના વિસ્તારમાં અને સખ્યામાં વગેરે ઘણી બાબતોમાં આ

જોસ બ્રક્ટ થાય છે. વૃક્ષકોષ કે પ્રાણિકાપની સંખ્યામાં વધારો થવાને લીધે આ જોસ હોય છે. કોષોનું કદ કે વિસ્તાર—સંખ્યાઈ પદોળાઈ—કાયમ જ રહે છે. પશુ કોષબિંદુ વિસ્તારમાં વધેલું માલુમ પડેલું છે. અને આ કોષબિંદુ મોટું થએલું હોવાથી કોષવિભાગ—Cell division—જલ્દી ત્વરાથી થવાથી કોષની સંખ્યા પ્રમાણમાં આખરે બહુ વધી જાય છે. આવી સંકર થોડા ખડતલ હોય છે (દાખલા તરીકે ખચ્ચર) અને રોગ, હીમ, ઠંડી કે બહુ ગરમીનો સામનો કરી શકે છે. તેની જીવનદોરી પણ થોડી લાંબી હોય છે. વર્ણાન્તર કે વર્ણસંકરનો આ જોસ સદજ-સ્વાભાવિક હોય છે. એવા સંકરને કોઈ પણ જાતનું બાજ ઉત્તેજન નથી મળતું કે જેના પ્રત્યુત્તર રૂપ એ જોસ હોય. અને એ જોસ જો કાયમ રાખવો હોય તો સંકરની બીજમાંથી અભિવૃદ્ધિ નહિ કરવી. કારણ કે તેમ કરવાથી તે જોસ ધરી જાય છે. પણ કસમ કે આંખ કરી, ગદો ઉતારી, કે તેના કકડા-દાંતણ વાવવાથી તેની અભિવૃદ્ધિ કરવી કે જેથી એ જોસ જળવાઈ રહે. મૂળતિય પ્રજનન—Sexual reproduction—સંકરના જોસને કાયમ રાખવા માટે નકામું છે; વિજ્ઞતિય પ્રજનન—Asexual reproduction—એક જ માત્ર રસ્તો છે.

સંકરણની સંદેશતા: સંકરણની સફળતાનો મુખ્ય આધાર બીજોત્પત્તિ ઉપર છે. સંકર સફળતાથી બીજ ઉત્પન્ન કરી શકે તો તેની અભિવૃદ્ધિ (Propagation) બીજ વાટે બહુ સહેલાઈથી અને સુગમતાથી કરી શકાય. અને થોડા વખતમાં ધારું પરિણામ લાવી શકાય. બીજોત્પત્તિ પરાગ અને અંડકોષ ઉપર અવલંબી રહેલી છે. પરાગ અને અંડકોષ બીજ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે કે નહિ તે એ બન્નેના યોગ (Fusion) ઉપર આધાર રાખે છે. યોગ થાય તો બીજ ઉત્પન્ન થશે કે કેમ, બીજ ઉત્પન્ન થયા પછી તે ઉગશે કે નહિ; ઉગ્યા પછી વધી, પરિપક્વ થઈ શકશે કે નહિ અને પરિપક્વ થયા પછી ફળવાને શક્તિમાન છે કે નહિ—આ બધા ઉપર સંકરણની સફળતા અવલંબી રહેલી છે. આવા સંકરો ઘણે મોટે ભાગે તો બીજ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. સંકરણ અમુક દંડ મુખી પેદારંભ્યા પછી ઉપર જણાવેલી કોઈક જગ્યાએ નિષ્ફળ થઈ જાય. અને આપણે આગળ જ ન જઈ શકીએ. તે વખતે વિજ્ઞતિય રીતે તેની અભિવૃદ્ધિ કરવાની ફરજ પડે છે. સંકરણની સફળતાના ચાર વિભાગ પાડી શકાય:—

(૧) સંપૂર્ણ સંદેશતા: આમાં જે સંકર ઉત્પન્ન કર્યો હોય તે જે બીજ આપે તે બધાં ફરીથી મેન્ડેલના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સંકર ઉત્પન્ન કરી શકે. મૂળા અને કુખીનો એવો એક જ સંકર છે કે જેને આ વર્ષમાં મૂલી શકાય. એ જ સંપૂર્ણ સંદેશતાથી ઉત્પન્ન કરી શકાયો છે. પણ જો એના જનકનો કયો જરૂરીએ તો સંદેશતા નથી મળતી.

(૨) અસંપૂર્ણ સંદેશતા: આમાં જેટલાં બીજ ઉપજે તે બધાં સંદેશતાથી ઉગી ફરે નહિ. બહુ થોડાં જ બીજ ઉત્પન્ન થાય અને ઉત્પન્ન થયેલાં બીજમાંથી બધાં જ ફલિત ન થાય. ઘઉં અને જવનો સંકર (Triticum sativum $\frac{1}{2} \times$ Secale cereale $\frac{1}{2}$) આ વર્ષમાં આવે છે. યુજવાડકોની વિષમ સંખ્યા કદાચ આના કારણજૂત દશે.

(૩) અર્ધ નિષ્ફળતા: આમાં કોઈક વખત બીજ ઉત્પન્ન થઈ શકે કે જે ફળવાને શક્તિમાન હોય; પણ આની બીજોત્પત્તિ માટે એ સંકર અને મૂળમૂળ જે બે હોડોનો એ સંકર દોનો તેમાંના એક હોડ સાથે પાણું મંકરણ—Backcrossing—કરવામાં આવે ત્યારે જ બીજોત્પત્તિમાં આપણને સંદેશતા મળે. અને તેમાં ફક્ત ૧૦૦ બીજો ૫૦ બીજ

ધાર્યા સંકરે આપે. તમાકુ આદિ વર્ગના બે વર્ણો (*Nicotiana tabacum* ♀ × *N. sylvestris* ♂) નો સંકર આ પંક્તિમાં આવે છે. આ વર્ણસંકરની અભિવૃદ્ધિ માટે જોઈતા બીજની ઉત્પત્તિ માટે તેનું કંતો માતૃછોડ (*Nicotiana tabacum* ♀) કે પિતૃછોડ (*N. sylvestris* ♂) નોડે સંકરણ કરવું જોઈએ કે જેથી થોડાં બી મળે તે ફરીથી વાવી શકાય.

(૪) સંપૂર્ણ નપુંસકતા: ઘણે મોટે ભાગે વર્ણાન્તર સંકરણ સંપૂર્ણ નપુંસકતા વ્યક્ત કરે છે. પુરુષ પરાગ જ ઉત્પન્ન કરે નહિ અને કરે તો તે સ્ટીગ્મા (Stigma) ઉપર ચોટી, પરાગનાલિકા—Pollen germ tube—ઉત્પન્ન કરી અંડકોષ નોડે યોગ સાધી શકે નહિ. આમાં બીજોત્પત્તિની જ મૂળ મુશ્કેલી આવીને નડે છે; એટલે જ જોઆવા સંકરની અભિવૃદ્ધિ કરવી હોય તો વિઝતિય રીતે કરવી પડે છે. ‘વર્ણસંકર’, ‘દોળડો’, ‘બાયલો’ એવા શબ્દપ્રયોગમાં આવી જ નપુંસકતાનું સૂચન હોય છે. પો-મેટ્રા, સો-નર (નર-ડી) એવા ઉપર કહેલા મંકર આ જ ક્ષણમાં આવે છે.

આ સ્થળે વિપરીત—પરુપાયિત—Reciprocal—વર્ણાન્તર સંકરણ—સ્ત્રી સ્થાને પુરુષ લઈ સંકરણ કરવું તે—વિષે થોડો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ લેખામ. ઉપર કહ્યું કે મૂળા અને કુખીનો સંકર સફળતાથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે પણ તેથી ઊલટું કુખી અને મૂળાનો સંકર સફળતાથી નથી ઉત્પન્ન કરી શકાતો. સંજનનશાસ્ત્રીઓએ પહેલાંને સ્ત્રી સ્થાને અને બીજાને પુરુષ સ્થાને સગવડ ખાતર રચાયાં છે અને ઉપરની નામાવસિમાં પણ તે ક્રમ કાયમ રાખ્યો છે. આમ વિપરીત સંકરણની શક્યતા શૂન્ય જેવી જ હોય છે. જો એક દિશામાં સંકરણ શક્ય હોય તો તોથી ઊલટી દિશામાં શાથી શક્ય નથી તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ પણ એ બે વર્ણના છોડની પ્રકૃતિમાંથી જ જોળવું રહ્યું; બાકી ઉપાધી તો પહેલાં હતી તેની તે જ વિપરીત સંકરણમાં પણ હોય છે, અને છતાં સફળતા નથી મળતી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો આમો કારણમાં કહે છે કે કોષપિંદુના શુણ્ણાદકોની વિસમ સંખ્યા વિપરીત સંકરણમાં નડે છે. તો તે પણ જોડું છે કારણ કે વિસમ સંખ્યા હોવા છતાં પણ સંકરણ કર્યાના દાખલા સંજનનશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં આપણને મળી આવે છે.

તત્વાન્વેશકોએ “ પરાગની કર્તવ્ય વિહીનતા ” Pollen incompatibility એવું સર્વમાન્ય સખળ કારણ મૂક્યું છે. સાધારણ રીતે એક છોડની પુષ્પરજ—દાખલા તરીકે કુખીની—બીજા છોડના સ્ટીગ્માસરાય ઉપર—મૂળાના સ્ટીગ્માસરાય ઉપર—મૂકવાથી પરાગ સ્ટીગ્માસરની અંદર પરાગનાલિકા ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી પરાગકોષપિંદુને ઓઅંડ-કોષપિંદુનો યોગ થાય છે. આ યોગ થયો એટલે અપકવ બીજા Ovary ઉત્પન્ન થયું. તેથી ઊલટું મૂળાનો પરાગ કુખી ઉપર લઈ જવાથી તે પરાગ કર્તવ્યવિહીન થઈ જાય છે અને જ્યારે કુખીનું સ્ટીગ્માસર સૂકાઈ જાય ત્યારે પરાગ પવનથી ઉડી જાય કે સૂકાઈ જાય. સ્ટીગ્માસરાય ઉપર મધ જેવો ચીકણો પદાર્થ ઝરે છે. હવે રસાયનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે જ્યારે બે વિસમ ઘટતાવાળાં રસદ્રવ્યો—Solutions of unequal strength—અર્થ અંતર્ગાળ પડતાથી (Semipermeable membrane) છૂટાં પાડેલાં હોય છે ત્યારે તે રસદ્રવ્યોમાં શોષણનું દબાણ—Osmotic pressure—ઉત્પન્ન થઈ ઓછા ઘટ રસદ્રવ્યો વધારે ઘટ રસદ્રવ્ય તરફ વહેવા લાગે છે. આવી જ રીતનું પરાગ અને સ્ટીગ્માસરાયના મધ

જેવા અદિસ્તાવમાં બનવા પામે છે. આમાં ક્રાંતિ પરાગ મધુને ચૂસી લે (endosmosis) અથવા તો પરાગનો જીવનરસ-*Protoplasm*-મધુ બહાર ખેંચી કાઢે (exosmosis). પ્રયોગશાળામાં અર્ધપોષક (hypertonic) અને અતિપોષક (Supertonic) રસદ્રવ્યો (cultures) લઈ પરાગ સાથેના પ્રયોગો કરતાં માલુમ પડશે કે અર્ધપોષક રસદ્રવ્યોમાં પરાગ ધીરે ધીરે રસદ્રવ્યની ઘટતા પ્રમાણે પરાગનાલિકા ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી જલદું અતિપોષક રસદ્રવ્યમાં પરાગ મૂકી સૂક્ષ્મદર્શક ધેન નીચે જોતાં માલુમ પડશે કે જાણે જવાળામુખી ન ફાટી નીકળતા હોય એમ દરેક પરાગમાંથી અંદરનો જીવનરસ પરાગકોષની દીવાલોમાંથી બહાર નીકળી આવે છે (Plasmolysis). વિપરીત સંકરણમાં પરાગની કર્તવ્યવિહીનતા આવા એકાદ ગાલ કારણને લઈને પણ બનવા ધણો સંભવ છે. એક રીતે આમ પરાગના જીવનરસનું બહિર્નિર્ગમન ન થતું હોય અને વિપરીત સંકરણમાં થતું હોય તો પછી એવા સંકરણની શક્યતા ક્યાંથી સંભવે? વળી એવા મધુ જેવા પદાર્થના અભાવે પણ પરાગ સ્ત્રીકેસરામ ઉપર ટકી શકે નહિ. સાધારણ રીતે જ્યાં સફળતા મળી છે. ત્યાં પરાગનાલિકા Pollen germ tube-ખીબ છોડના સ્ત્રીકેસરમાં યઈને અંડકોષ સુધી પોતાનું કોષખિંદુ અંડકોષખિંદુ સાથે મેળવી દઈ અપકવણીજ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાં સફળતા નથી મળતી-વિપરીત સંકરણમાં-આથી જલદું હોવા સંભવ છે. ત્યાં ક્રાંતિ સ્ત્રીકેસરની લંબાઈ પરાગનાલિકાથી ઘણી વધારે હોય કે જેથી પરાગકોષખિંદુ અંડકોષખિંદુ સુધી પહોંચી શકે જ નહિ; કે પરાગનાલિકા સ્વાભાવિક રીતે ઘણી ટૂંકી હોય (Heterostyly). આને લીધે પણ એક દિશામાં સંકરણ શક્ય છે તેથી જલદી દિશામાં નથી હોતું.

વર્ણાન્તર સંકરણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને માટે, વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે, ગમે તેટલું ઉપયોગી હશે પણ જનતાને આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભદાયક નહિ હોય ત્યાં સુધી એવા કાર્ય તરફ જનતા હમેશાં ઉદાસીન જ રહેશે. વર્ણાન્તર સંકરણથી આર્થિક લાભ કેવા છોડ પસંદ કરવા તેના ઉપર છે. દાખલા તરીકે મૂળા અને કુખી, પોમેટા, શે-નર વગેરે સંકરમાં દ્વિઅર્થો લાભ સમાપેલો છે. પહેલા બેમાં જમીનમાંથી મૂળા અને બટાકા મળે અને જમીન બહારના ભાગમાંથી કુખી અને ટોમેટા મળે. તેમ જ શે-નરમાં સાંકામાંથી ગોળ કે ખાંડ માટે રસ મળે અને ટોમેટા કુંડાં મળે. વળી એકલી શેરડી રસ માટે પકવ થતાં ઘણી વાર લાગે (૧૧ થી ૧૩ માસ) જ્યારે જુવારનો જીવનકાળ ટૂંકા હોવાથી એ બનેનેનું સંકરણ કરવાથી વર્ષ દરમિયાન બે પાક લઈ શકાય. અલગત, આવા આર્થિક લાભ સંકરણની શક્યતા અને સફળતા ઉપર અવલંબી રહે છે તે આપણે ઉપર વિચારી ગયા. આવા સંકરણથી આપણી આર્થિક સાધના કરવામાં સંકરનું નપુંસકત્વ અને સફળતાનો ઘણો મોટો માગે અભાવ જ આડખીલી રૂપ હોય છે. ઉત્પન્ન થયેલા સંકરની વિન્યતિય રીતે અભિવૃદ્ધિ કરવી એ જ હાલ તુરતમાં આપણે માટે શક્ય છે. આમાં માત્ર એટલો જ દોષ છે કે આપણે ધારીએ તેટલી ઉતાવળથી તેનો પરિપાક નથી મેળવી શકતા. બીજોત્પત્ત કરનાર રક્ષ-છોડની બાબતમાં જેમ “એકનાં અનેક” થશે એટલી ત્વરા આમાં નથી હોતી. પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે વર્ણાન્તર સંકરણ આપણી આર્થિક સાધનાનાં સાધનોમાંનું એક થઈ શકે. વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે એમાં નડતી મુશ્કેલીઓ પણ ધીરે ધીરે વટાવી જવાશે.

નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ

ભારતનું ઉત્થાન

૨

સમન્વય

મનુષ્ય જાતિની પ્રગતિ નદીના પ્રવાહ જેવી મર્પીકાર (zigzag) હોય છે. ધડીકમા માણસ અંતર્મુખ થાય છે અને ધડીકમાં વિસ્તારપ્રિય થાય છે. શોષ અને પ્રચાર એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. એકાદ ગણિતનો અધરો દાખલો સામે આવે એટલે માણસ પ્રથમ ધમકી ભય છે, એકાગ્ર થાય છે અને પોતાની બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરી દાખલા ઉપર રેડે છે. દાખલા સાથે લડ્યા પછી ત્યારે જવાબ મળે છે ત્યારે ક્ષણને માટે એ સમાધિસુખ અનુભવે છે અને પછી તરત પોતાનો આનંદ અને પોતાનું જ્ઞાન કોઈકને-સમાજને આપવાની ઉત્કંઠા એનામાં જાગે છે. અને તેથી એ પ્રચારક બને છે. મહામદ પયગમરને ટેકરી પરની ગુફામાં ધ્યાન ધર્યા પછી જ એકેશ્વરી ધર્મ જડ્યો તે ફેલાવવા પાછળ એણે પોતાની જિંદગી અને પોતાનું રાષ્ટ્ર બન્ને જનૂનપૂર્વક વાળ્યાં. બુદ્ધ ભગવાને બોધિવૃક્ષ તળે જ મેળવ્યું તે એશી વરસની ઉંમર સુધી એમણે શીખવ્યું. એ જ પ્રચારકામ અશોકે પણ કર્યું.

કેટલીક જાતિઓમાં ભળવાની અને ફેલાવાની વૃત્તિ હોય છે. કેટલીક જાતિઓમાં અળગા રહીને પોતાનું સાચવવાની વૃત્તિ દેખાઈ આવે છે. યહૂદી લોકો અળગા રહેવામાં મોટાઈ માનનારા હતા. બધે જાય પણ પોતાનું છોડે નહિ. હિંદુઓનો પણ એવો જ સ્વભાવ છે, એમ મનાય છે. પણ એ વાત સાચી નથી. આપણા લોકો મૂળે સર્વશાહી હતા. વિપાદપિ અમૃતં ગ્રાહ્ય, ક્ષત્રેભ્યાંદપિ કાંચનમ્ । નોંચાદપિ ઉત્તમા વિદ્યા સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ એ આપણી મૂળ આર્પવૃત્તિ. આપણે જ્યાં ગયા ત્યાં એતપ્રેત થયા છીએ એતપ્રેત શબ્દ જ વણાટવિદ્યાનો છે. અને વણાટવિદ્યા આર્યોને સૂઝી છે, એટલે એતપ્રેત-વૃત્તિ આપણામાં સ્વાભાવિક હતી ચીન, જપાન, અફઘાનિસ્તાન, ખાલિસા, મધ્ય એશિયા, જ્યાંત્યાંથી લોકો આપણે ત્યાં આવ્યા અને આપણા થઈ ગયા. શક, હણુ, પહાવ, બુએચી કુશાન, ક્ષારસી, બધાને આપણે આત્મસાત્ કર્યા. એમના કેટલાક રિવાજો અને એમની કેટલીક માન્યતાઓ પણ આપણે સરકરણ કરી આપણી કરી.

પણ મુસલમાનો આપણે ત્યાં આવ્યા ત્યારે આપણામાં તરત ભળી ન શક્યા. તે લોકોમાં મૂર્તિપૂજા વિષે તિરસ્કાર હતો તેઓ પોતાને પવિત્ર અને એક માનતા હતા એતપ્રેત થવાની આપણી વૃત્તિને તેમણે આઘાત પહોંચાડ્યો એટલે સ્વાભિમાનને કારણે આપણા લોકોએ પણ તેમને ગોલકલક મ્લેચ્છ તરીકે દૂર રાખ્યા. ઇસ્લામમાં એકતા આણવાની શક્તિ છે ખરી, પણ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરે તેમની વચ્ચે જ. આજે પણ કોઈ મુસલમાન મિશનરી કોઈને વટલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે કહે છે, 'તમે એકવાર મુસલમાન થાઓ; પછી મૌલાના મહમદઅલી અને હકીમ અજમલખાન પણ તમારું' એકું

પાણી પીવા તૈયાર થશે. તમે એની હારોહાર ઊભા રહી મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢી શકો.' ધર્મોત્તર કરાવ્યા વગર પણ આવી એકતા કેમ ન આવે ?

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે 'તમે ભુદા અને અમે ભુદા' એવો સંસ્કૃતિનો અંધડો આપ્યો. હિંદુઓ તરફથી ભટ અને રજપૂત લોકોએ એમનો વિશેષ વિરોધ કર્યો. હિંદુસ્તાનની સમન્વયશક્તિ અંતે અકબરમાં ઊતરી. અકબર આર્થવંશનો નહિ પણ હિંદુસ્તાન બહાર પોતાનું કશું નથી એ જોઈ અહીંની પ્રજા સાથે તે આત્મપ્રેત થઈ ગયો. બાબરને જેમ 'આપણે ક્યાં પરદેશમાં આવીને પડ્યા છીએ' એમ થતું તેમ અકબરનું ન હતું. એણે દીન-ઈ-ઈલાહી કરીને એક સંકર ધર્મ સલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પરસ્પર અંધડો કાઢી નાખીને એકતા સ્થાપવામાં પ્રગતિ છે, મુદમાં નથી, એ હિંદુસ્તાન બહાર છે તેથી જ આપણે ત્યાં અહિંસા ધર્મ એટલો ફેલાયો. કેટલાક લોકો બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર આજ મૂકે છે કે બૌદ્ધ ધર્મને લીધે હિંદુસ્તાનની પડતી થઈ; અહિંસાથી લોકો નિર્વૈર્ય થાય છે. પણ આમાં કાર્યકારણ ભાવનો મોટાભાગ થાય છે. બુદ્ધ પહેલાં ક્યારનાં જૂનાં સામ્રાજ્યો તૂટી ગયાં હતાં. બુદ્ધ ભગવાન પછી જ મોટાં સામ્રાજ્યોનો જન્મણો તો દેખાયો. પ્રજાની પડતી થઈ તે અહિંસાને કારણે નહિ પણ વિલાસિતાને કારણે, ગદ્ગદ, આજસ અને અજાનને કારણે મદ અને તોહડાઈને કારણે. બૌદ્ધ ધર્મમાં તત્ત્વમાર્ગનો સડો દાખલ થયો. જગન્નાથપુરોના મંદિર પર જે બીભત્સ ચિત્રો છે, હજેખીક અને વેલૂરનાં મંદિરો ઉપર જે કામચાત્ર ચીતર્યું છે, નાલંદાની વિદ્યાપીઠનાં મંદિરો પર પણ જે એકાદ ગંદુ ચિત્ર કોતરેલું આજે પણ દેખાય છે, તે બધાં પડતી માટે જોખમદાર છે. ઓરિસ્સાની પ્રજા નામદં કેમ બની એનો જવાબ જગન્નાથ અને જુવનેશ્વરીનાં મંદિરો આપશે.

પ્રજાનો નાશ ક્યારે થાય છે એ વિશેનું બુદ્ધ ભગવાનનું એક સૂત્ર પ્રખ્યાત છે. તે કેવળ ધર્મ ઉપદેશ નથી પણ ઇતિહાસનો નિર્ણય છે. પ્રજામાં સંપ રહે, વૃદ્ધ-તરુણ વચ્ચે વિખવાદ ન હોય, સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માનની લાગણી હોય, લોકો વખતોવખત ભેગા થઈને સમુદાયમાં લોકહિતની ચર્ચા કરે, સમાજમાં પ્રામાણિકપણું અને પરોપકારની પ્રતિષ્ઠા રહે, વગેરે વગેરે ઉત્પત્તિની શરતો એમાં એમણે આપેલી છે.

સામ્રાજ્યો તૂટી જવાં એ જ અવનતિની નિશાની આપણે માનીએ છીએ, એ પણ બરાબર છે ? સ્વરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય એ સવાલ આપણી આગળ ઊભો થાય છે ત્યારે પરત્વે લોકો સ્વરાજ્ય માગે છે અને સ્વતંત્ર લોકો સામ્રાજ્યના લોભમાં પડે છે. સામ્રાજ્ય પાછળ શક્તિની વૃદ્ધિ અને શક્તિનો સંગ્રહ હોય છે પણ પ્રજાવિકાસ હોય જ છે એમ નથી. પોતાનું સામ્રાજ્ય નિરપવાદ થાય એટલા ખાતર જ અશોકે કલિંગ દેશ જીત્યો. એટલો ખૂલો બાકી કેમ રહે ? કલિંગ જીત્યા પછી એ સમૃદ્ધિશાળી અને સંસ્કારી રાષ્ટ્રનો પોતે નાદક નાચ કર્યોનો એને પસ્તાવો થયો. નિખાલસપણે એ પસ્તાવો એણે કલિંગના શિલાલેખની આર્તવાણીમાં કોતરી અમર કર્યો છે. ત્યારપછી અશોકે સંસ્કારની નીતિ કાયમની છોડી દીધી, સરકદ પરના મોહોને અગમદાન આપ્યું. મનુષ્ય અને યજ્ઞની મુખાકારી માટે ખાસ મગવડો લાગી કરી, રેશંદેશાન્તરમાં શાન્તિનો સંદેશો મોકલ્યો અને એ રીતે ગારતીય સંસ્કૃતિની છાપ તે વખતની દુનિયા ઉપર કાયમની પડી. રાજ્યઅપને લીધે પ્રચારકાગ મુદેલું થયું પણ એની સાથે એ નિસ્તેજ પણ થયું. એમાં મુદો જલદી દાખલ થયો. પ્રચારકામાં તેજ ન રહ્યું.

અકબરની મંકરપ્રધાન સંસ્કૃતિને હિંદુસ્તાનના ઉત્થાનના જે અનેક પ્રયોગો થયા તેમાંના એક પ્રયોગ તરીકે ઝોળખવી જોઈએ. દીન-ધર્મિલાહી પણ તેનું જ એક અંગ છે. એ પ્રયોગ વખતે રાજ્યસત્તા ન હોત તો પાછળ એનો કાંઈક પ્રચાર થાત.

ધર્મભામના હુમલા સામે ટકી જૂની સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન વિજયનગરમાં થયો. બાહ્યમાંની રાજ્ય પૂજ્ય ફેલાયું ત્યારે વિજયનગરે હિંદુ સંગઠન કર્યું. એ પ્રયોગની પ્રેરણા એ ભાર્ગવિઓમાંથી ફેલાઈ. એક જણે વિજયનગરનું કારભારું ચલાવ્યું, બીજાએ વેદ ઉપર વિસ્તૃત ટીકા લખી. એમના પછી હિંદુ સંગઠનના મોટા આધાર રૂપે હેમાદ્રિ થયા, એમણે બ્રાહ્મણ ધર્મનો વિસ્તાર કરી ચતુર્વર્ગ ચિંતામણી નામનો મોટો ગ્રન્થ લખ્યો. એમાં દેવ-દેવીઓનાં વ્રતો, ઉત્સવો, અને ફલજ્યોતિષની જોડકાંબી બધાં ત્યાં દેખાય છે. જૂનાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો આ પ્રયત્ન લોકપ્રિય થયો પણ ફળદાયી ન નીવડ્યો. નવા સવાલોનો ઉકેલ જૂની ઢબે લાગ્યે જ આવે છે. વિજયનગરના સામ્રાજ્યમાં ગરીબો પ્રત્યે દયા ન હતી, ખેડૂતો અને કારીગરો બરાબર નિયોજાતા. સામ્રાજ્યમદ વધ્યો. સંગઠનશક્તિ અને સંગઠનની વૃત્તિ રહી નહિ એટલે આસપાસનાં મુસલમાની રાજ્યોએ એકત્ર થઈ વિજયનગરનો એક જ હુમલાથી નાશ કર્યો.

વિજયનગરની મુરાદ અંતે શિવાજીએ વારસામાં લીધી. એણે પણ હિંદવી સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરવાની હામ બીડી. શિવાજી શક્તિ-ઉપાસક હતા. એણે રામાયણ મહાભારતનો વીરયુગ દાખલ કરવાનું પસંદ કર્યું. વેદાભ્યાસ અને વ્રતવૈકલ્યથી કામ ચાલવાનું નથી એટલું એના જમાનાએ જોયું. શિવાજીને મહારાષ્ટ્રના સાધુસંતોની પ્રવૃત્તિથી ધણી મદદ મળી. કર્મકાંડી હિંદુધર્મ પ્રત્યે સાધુસંતોની અનાસ્થા હતી. સર્વ જીવોને સમાનતા આપનાર વેદાન્તવિદ્યા અને હૃદયને ઉજલ કરનાર ભક્તિમાર્ગ એ જ એમને મન પ્રધાન હતા. પણ શિવાજીની વૃત્તિ સમજનાર લોકો એની આસપાસ ન હતા. મુસલમાન ચણેલાઓને દ્રુતથી પાછા હિંદુ ધર્મમાં લેવા, પોતાની ફાજમાં મુસલમાનોને દાખલ કરવા, ઝોલિયા-ફકીર વગેરે લોકો પ્રત્યે અને એમના કુરાન ગ્રન્થ પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો, અને ઉદાર હિંદુ ધર્મનું વાતાવરણ ફેલાવવું, એ શિવાજીનો પ્રયત્ન હતો. બધા વર્ણ અને બધી જાતિઓ વચ્ચે એકરોગ ઉત્પન્ન કરવો, રાજ્યતંત્ર સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત બનાવવું, વેપાર ઉદ્યોગ વધારવો, પરદેશો સાથે સંબંધ રાખવો, આખા સમાજને લગાયક તાલીમ આપવી અને ખાનગી જગીરો નાબૂદ કરવી એ શિવાજીની નીતિ હતી. રામ-રહીમ એક છે, પુરાણ-કુરાન એક જ ઈશ્વરને વર્ણવે છે, એ જાતની ઉદારતા શિવાજીના જમાનામાં પ્રજામાં રૂઢ થઈ હતી. રામાનંદ, કબીર, દાદુ વગેરે સાધુઓએ જે બીજ વાળું તે મહારાષ્ટ્રમાં ઠીક ઠીક લીધું હતું. તેથી બ્રાહ્મણી પેશ્વાના વખતમાં પણ મરાઠા ફાજમાં મુસલમાનો રહેતા. મુસલમાની ઓને પોટ જન્મેલો પેશ્વાનો એક દીકરો ફાજમાં સેનાપતિ હતો.

કુર્બાએ પોર્ટુગીઝો આ દેશમાં આવ્યા. ધાર્મિક બંદન લઈને જ એમણે જગતદસ્તીથી વટલાવવાનું શરૂ કરીને ભારતીય વૃત્તિ ફેલાવી. પોર્ટુગીઝ ઉમરાવ આલફ્રાન્કો અલ્ફુર્કે કાંઈક ઉદારતા બતાવી, એટલે બોળા લોકો એની પૂજા કરવા લાગ્યા અને જ્યારે જ્યારે અત્યાચાર થાય ત્યારે ત્યારે એની માનતા રાખવા લાગ્યા. અંગ્રેજ લોકોએ જોયું કે રાજ્ય કરવાનું અને

લોકોને વટલાવવાનું કામ સાથે સાથે ચાલી ન. ચક્ર. કંપનીના રાજ્યકર્તાઓને કશા ધર્મની પડી ન હતી. એમણે મિશનરીઓને ખૂબ કાળુમાં રાખ્યા. તેથી જ તેઓ લોકપ્રિય થયા.

ખીજી બાંજી મિશનરીઓએ હિંદુ સંસ્કૃતિ, હિંદુ રહેણીકરણી, તેમ જ હિંદુ માન્યતાઓ ઉપર આધેળો પ્રહાર શરૂ કર્યો, અને સરકાર પાસેથી રક્ષણ શોધ્યું તેથી તેમની પ્રતિષ્ઠા બિલકુલ બંભી નહિ. હિંદુસ્તાનમાં ગમે તે ધર્મના લોકો આવે તોયે તેમની કસોટી ધાર્મિકતાના સામાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે. માણસે ભોગવિલાસ અને લોભ કેટલે દરજ્જે છોડ્યા છે, તેનામાં ભૂતદયા કેટલે દરજ્જે છે એ ઉપરથી જ ધર્મોપદેશકતી કસોટી થાય છે. મિશનરીઓ માંસાહાર કરે, શરાબ પીએ, પગાર-પેન્શનની સગવડ સાથે આવે, સામાન્ય ગૃહસ્થ જેવા જ રહે, અને દેશના લોકો કરતાં વધારે સગવડો ભોગવે એટલું જ નહિ પણ દેશવાસીઓ પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખી પોતાની સંસ્થાની આસપાસ જાગી જાગી દીવાલો ચણે એ બધા કારણે તેઓ પ્રજાથી અળગા પડ્યા.

પણ યુરોપિયન લોકોની અને તેમના મિશનરીઓની ટીકાની હિંદુ સમાજ ઉપર અસર થયા વગર રહી નહિ. રાજા રામમોહનરાયે ઇસ્લામનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. કર્મકાંડનો આડંબર ઇસ્લામને પસંદ નથી, એકેશ્વરવાદ અથવા ઈશ્વરનું અદ્વૈત એ ઇસ્લામનો ખાસ આગ્રહનો વિષય છે. એ બંનેની અસર રામમોહનરાય ઉપર વિશેષ ઘટ્ટ હતી. ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉપાસનાપદ્ધતિ અને ખ્રિસ્તી લોકોએ સૂચવેલા સામાજિક સુધારા બંને એમને આકર્ષક લાગ્યા. એટલે એમણે ઉપનિષદમાંથી અને ભક્તિ સંપ્રદાયમાંથી ઉત્તમ અંશ લઈને સમન્વય વૃત્તિથી પ્લાહસમાજની સ્થાપના કરી. આમાં ખીજનું સ્વીકારવાની ઉદારતા હતી. પોતાના દોષો પ્રત્યે કંઈક શરમનો પણ ભાવ હતો. આર્યસમાજમાં રાષ્ટ્રીયતા વધારે હતી. મૂળ આર્યધર્મ શુદ્ધ હતો લાં જઈએ એટલે સુધારો એની મેળે ધરો એ વૃત્તિથી એ પ્રવર્ત્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદે સનાતન ધર્મની સુદરતા અને ઉદારતા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો. પડોશીના ધર્મમાંથી કેટલું લેવું અને શી રીતે લેવું એનો યોગ્ય રસ્તો સ્વામી વિવેકાનંદે આપણને આપ્યો. એ રીતે પ્લાહસમાજ અને આર્યસમાજ બંનેનો વિવેકાનંદે સમન્વય કર્યો એમ કહી શકાય. તેથી જ વિવેકાનંદની પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રપ્રિય અને રાષ્ટ્રમાન્ય થઈ. ટાગોરની પેઠે એમણે પણ પાશ્ચાત્ય દષ્ટિ સાથે કાંઈક માંડવાનું વલણ રાખ્યું છે; પાશ્ચાત્યોની કસોટીએ આપણે સાચા કરીએ છીએ એટલું સિદ્ધ કરવાની કાંઈક ઇતેમ્મરી એમણે પણ રાખી.

પણ વિવેકાનંદ અને ટાગોર બંનેએ સંસ્કૃતિનો અને સામાજિક જીવનનો ઊંડો અને વ્યાપક વિચાર કરેલો હોવાથી હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો પાયો એમણે વિશેષ મજબૂત કર્યો.

હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને અનુભવો આજની દષ્ટિએ અથવા આધુનિક શાસ્ત્રોની પરિભાષામાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન યિયોસોશીએ કાંઈ કર્યો હોય તોયે એ કામ સફળતાપૂર્વક તો સ્વામી વિવેકાનંદે જ કર્યું. (યિયોસોશીનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન આર્યસમાજે થોડોક કર્યો પણ એમાં વ્યાપક જ્ઞાનને અભાવે અને શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ કરતાં દેશભિમાન અને કદપના વધી જવાથી તેઓ બિલકુલ કાળા નથી.) ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના હુમલા સામે સનાતનીઓ

ધર્મના બાહ્ય રૂપને જ પકડી રાખવા લાગ્યા. અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા સુધારકો રૂપ અને તત્ત્વ બન્ને ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા, બન્નેને તોડવા લાગ્યા. સ્વામી વિવેકાનંદે તત્ત્વને પકડી રાખ્યું. રૂપ માત્ર સ્વભાવે અસ્થાયી હોય છે એમ સિદ્ધ કર્યું. જૂના રૂપમાં અમુક મુદ્દરતા છે જ એમ એમણે બતાવ્યું, તેમ છતાં એનો આગ્રહ ન રાખ્યો.

ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ બન્ને ઉપાસનાપ્રધાન હોવાથી એમનામાં અમુક રૂપને વળગી રહેવાની વૃત્તિ પ્રથમથી છે. એમની અસહિષ્ણુતાનું કારણ પણ એ જ છે. હિંદુ ધર્મ જ્ઞાનપ્રધાન છે; એ રૂપ વિરોધી નથી. એ રૂપના વિવિધ વિલાસને મંપૂર્ણ અવકાશ આપે છે. વિવિધતાથી એ અકળાતો નથી. પણ વિવિધતામાં એકતાનું જ વિવિધ દર્શન જોઈ આવે છે અને સર્વત્ર સમન્વય સમજાવ અને સંદર્ભાવ ફેલાવે છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિને દુનિયા આગળ સ્વયંભૂ રૂપે મકતાર અને દુનિયાને એમાંથી ધણું લેવા લાયક છે એમ સિદ્ધ કરી આપનાર રાષ્ટ્રપુરુષ તે ગાંધીજી, એમને મન વ્યક્તિગત તેમ જ રાષ્ટ્રીય જીવન એ એક મોટી પ્રયોગશાળા છે. સમાજને અથવા મનુષ્ય જાતિને એક અમર શ્રદ્ધા દોરે છે. એ શ્રદ્ધાને રસ્તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની ઉઘાડી નજરથી માણસ પ્રયોગો કર્યા કરે અને એમાંથી જે પ્રતીત થાય તેનો અમલ કરે અને એ વાટે પ્રચાર કરે, એ એમનું જીવનશાસ્ત્ર છે. બ્યાપક, સાર્વભૌમ સત્ય એ એમની આરાધ્ય દેવતા છે. અર્હિસા એ સાધના છે અથવા કહો કે આરાધ્ય દેવતાની ઉપાસના છે. આ અર્હિસાનું સામાજિક સ્વરૂપ તે સ્વદેશી અને શુદ્ધ સહકાર છે. સ્વદેશી ને સહકાર બંને સ્વભાવે રમનાત્મક છે, પણ પ્રસંગે લડાયક પણ ચર્મ રોકે છે. બહિષ્કાર અને સત્યાગ્રહ એ લડાયક રૂપો છે. એમની મદદથી આખી દુનિયા સાથે શુદ્ધ સહકાર કરી શકાય. જ્યાં પાપ, અન્યાય કે અત્યાચારને લીધે સહકાર શક્ય ન હોય ત્યાં બહિષ્કાર અને સત્યાગ્રહ બતાવે તે જાતનો અસહકાર કરવો જોઈએ, એ ધર્મ છે. એ અસહકારમાંથી શુદ્ધ સહકારનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે, એ ગાંધીજીનું મંત્રોક્તિનું બાકરણ છે.

એકતામાં વિવિધતા અને વિવિધતા મારફતે પરિપુષ્ટ થતી એકતા એ ભારતવર્ષની જીવનસાધના છે.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनु पश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

લો ઠ ચ યાં

દક્ષિણ આફ્રિકાના અંત્યજે

દક્ષિણ આફ્રિકા એ ગોરા ધર્મીઓનું કીકાંગણ છે. અહીં ગોરી સંસ્કૃતિ કાળાઓની જગીરી સંખ્યા વચ્ચે ઘેલું દસ કરે છે. ગોરાઓની સર્વાપરીના એ શાસકોનો મુદ્રામંત્ર હોવાથી, બિનગોરી વસ્તીની વિદ્યબનાવના પાર નથી. ગોરા શાસકો દેશનું શાસન પણ એકલા 'ગોરાના દષ્ટિબિંદુથી કરે છે. બિનગોરી કોમોની વસ્તી ગોરી કોમથી લગભગ ત્રણ ગણી છે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સૂત્રધારો તેને હમેશાં પરાધીન દશામાં રાખવા ધનંતેજાર છે.

સ્વદેશની જનતાને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની દુર્દશા વિશે થોડાઘણો પરિચય છે. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓની સ્થિતિથી તે પૂરી વાકિફ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓની સ્થિતિમાં અને ભારતના 'હરિજનો'ની હાલતમાં ઘણું સામ્ય છે. હિંદમાં ફરિયાદો જુલમ સત્યાનાશ વાળી રહી છે. જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાવાદ, કાયદાનાં શાસન-શસ્ત્ર દ્વારા, એવો અક્ષમ્ય અન્યાય આદરી રહ્યો છે. અસ્પૃશ્યતાનું અધોર દર્શન દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી, પણ અસ્પૃશ્યતાનાં જે માઠાં ફળો જન્મે તે આ દેશમાં, દેશીઓના સંબંધમાં, નિઃસંદેહ નિહાળવામાં આવે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓ પોતાના જ દેશમાં પરદેશીઓ જેવા છે. તેઓને વિદેશમાં વસનારાઓ હળસીઓ તરીકે ઓળખાવે છે. પણ આ દેશમાં તેઓને બાન્દુ નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં તેઓનો ઉલ્લેખ દેશીઓ તરીકે કરાય છે. તેઓના જીવનની કિંમત બહુ અધ્ય ગણાય છે. વર્ણુધ રચ લોકો તો તેઓની કિંમત પોતાના કૂતરાથીયે ઓછી લેખે છે. તેઓ આવેશમાં આવી જઈ એટલે મુઠ્ઠી ધૂરકી ગયા સંભળાયા છે કે, એક ગોરાનો જનન દશ હજાર દેશીઓના જનન કરતાં વધારે કિંમતી છે. તેઓને નથી બાગોમાં જવાનો હક્ક, નથી બાથોરકોપોમાં જવાનો હક્ક, નથી દામવેમાં બેસવાનો હક્ક કે નથી કોઈ એવા બીજા માનુષિક હક્કો. ગોરાઓ તે લોકોને આકૃતરૂપ લેખે છે. અને એ આકૃતના તૂતને નામે અનેક અન્યાયો દેશી પ્રજાને આપી કાપકાપોથીને કલંકિત કરવામાં આવી છે. તેઓને શહેરના લતાઓમાં વસવાનો કે વેપાર કરવાનો હક્ક ન મળે. તેઓ આવા લતાઓમાં માત્ર ધરના નોકર તરીકે જ રહી શકે. દેશી માથુસ, ગમે તેટલા મોભાવાળા હોય, દેશીઓનો નેતા હોય કે પ્રેફેસર હોય, પણ તેને શહેરમાં સ્વતંત્ર રીતે વસવાનો હક્ક ન મળે; દરેક દેશીને અપરાધીની જેમ પરવાનો સાથે લઈ ફરવું પડે; તેઓથી જોત્યા પ્રકારનું સંચાકામ ન કરી શકાય, વગેરે. દાન્સવાલની પ્રાંતિક કાઉન્સિલમાં તો એકવાર એવો ખરડો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે દેશીઓથી મોટરો પણ હાંકી ન શકાય. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સારા ભાગ્યે એ ખરડો 'સાઉથ આફ્રિકા એક્ટ'ની રૂએ કોર્ટોએ ગેરકાયદેસર ઠેરવ્યો. આ ખરડો આમ દૂર થતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સુધરેલી દુનિયામાં હાંસી પતી અટકી. દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓને ભારે જખરો ખૂંપકા-વેરો ભરવો પડે છે, પોલ ડક્ક ભરવો પડે છે અને તેઓને દરિદ્રતાની ગોદમાં બેઠા હોવા છતાં બેદર યુક્તવામાં આવે છે.

હિંદમાં આર્યોએ દેશની મૂળ અનાર્થ વસ્તીને ભારે અન્યાયો કરેલા કહેવાય છે, પણ ઇતિહાસ એટલી સાક્ષી પૂરે છે કે જે અન્યાયો ગોરાઓએ કાળા પ્રજાઓને કર્યા છે તેની સરખામણીમાં તે ઝાંખા પડે છે. બીજી રીતે આપણે એ પણ વિચારવાનું છે કે આર્યોના હિંદમાં આગમનનો સમય એટલે હજારો વર્ષની વાત, જ્યારે આજનો સમય એટલે વીસમી સદીની સંસ્કૃતિ. હિંદ મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ, જગજૂનાં કલંકને ભૂંસી નાખવા કટિબદ્ધ થયું છે. તેણે અંત્યજને પ્રત્યેનો અન્યાય દૂર કરવા માંડ્યો છે અને થોડાં વર્ષમાં જ અસ્પૃશ્યતા નિર્મૂળ થઈ જશે; પણ દક્ષિણ આફ્રિકા તો આવાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને બદલે, આદરેલી ભૂલ સુધારવાને બદલે, પાપમાં ઉમેરો કરી રહ્યું છે અને અક્ષમ્ય પાપને કામી રક્ષણને બદલે શાશ્વત બનાવી રહ્યું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓની દુર્દશા એટલી હદે પહોંચી છે કે કાળા-ગોરા વચ્ચેનો ઝઘડો કોર્ટોમાં જાય તો ક્વચિત્ જ ગોરો હારે. ગોરાઓનાં ગથેડાં કે થેટાં ચોરાયાં હોય તો કાળાઓને બેપાંચ વર્ષની કેદ અપાઈ જાય. દેશીઓનું દૂર રીતે, અમાનુષી રીતે ખૂન કરવામાં આવ્યું હોય, છતાં અપરાધી ગોરો, ગોરી જ્યુરીનિર્ણય દ્વારા, નિર્દોષ ઠરી જાય. કદાચ જ્યુરી અપરાધી ઠરાવે તો કોઈ કોર્ટ તેને ફાંસીને લાકડે તો ન જ ચડાવે, પણ થોડાં અકવાડિયાંની શિક્ષા દરમિયાની છોડી દે. આવી નજીવી શિક્ષા પણ જે નાખતો નિવડે તો ન્યાયખાતાને ત્યાંની ગોરો પ્રધાન અપરાધી પૂરી શિક્ષા ન ભોગવે ત્યાં જ તેને છોડી મૂકે.

દેશીઓ આગળ ન વધે એટલા માટે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર ભારે સાવધાન રહે છે. તેઓએ હરહંમેશ પોતાના ગોરા ધણીની આંખમાં જ રહેલું જોઈએ તેઓથી, શેઠની રમ વગર ખેતરની નોકરી છોડાય જ નહિ. તેઓને ચાણક્યો મારવાનો પણ ગોરા શેઠને કાયદો દ્વારા હક્ક અપાયો છે.

દેશીઓ રાજદારી પ્રગતિ ન કરે, તેઓમા મોદરેવિક વિચારો ન ધૂસે, તેઓ સ્વતંત્રતાના મંત્ર પઢતા ન ચાલે, એટલા માટે સરકારે ધણાં કાયદાઓ ઘડ્યા છે. તે કાયદાઓમાં એક કાયદો તોફાની સભાના કાયદાના નામે ઝાળખાય છે. આ કાયદામાં એવી કેલમો મુકવામાં આવી છે કે જે વડે જે કોઈ માણસ ગોરા અને બિનગોરા વચ્ચે કુસ્મનાવટ જગાડે તો તેને તે જ દેશમાં જન્મેથી ન હોય તો—દેશપાર કરી શકાય અથવા ભારે શિક્ષા કરી શકાય. આ દેશમાં જન્મેલ આવા પ્રચારકને અમુકને અમુક પ્રાંત, વિભાગ, કે શહેરમાં નગરકેદ રાખવાને કે, કાણસુ ન કરવાનો, કે જેલમાં પૂરવાનો હુકમ કરી શકાય. ખરી રીતે આ કાયદો જેઓ, દેશીઓ વિરુદ્ધ ઝેરીલી યજ્ઞવળ ચલાવતા હોય તેઓને પણ કાયદેમર રીતે લાગુ પાડવો જોઈએ; પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્તાધી કારભારી વર્ગ પાસે એવાં વ્યાજબી વર્તનની ભાગ્યે જ આશા રાખી શકાય. પણ જે આ કાયદાનો ન્યાયી રીતે, અને તટસ્થ રીતે અમલ કરવામાં આવે તો સૌથી પહેલા યુનેગાર દેશના પ્રધાનમંડળના ખુદ પ્રતિષ્ઠિત સભ્યો જ બને. આ કાયદાનો અમલ તો માત્ર દેશીઓના ઉદ્ધાર અર્થે લડતા દેશીનેતાઓ સામે અને દેશીઓમાં પ્રચાર કરતા કોમ્યુનિસ્ટો સામે જ કરવામાં આવે છે. આવા અન્યાયી બીજા ધણા કાયદાઓ છે અને તે દ્વારા દેશીઓની પ્રગતિ સામે નાગી તકવાર સટકની રાખવામાં આવે છે.

દેશીઓને માત્ર કેપ પ્રાંતમાં મતાધિકાર છે, બીજા પ્રાંતોમાં નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદાઓ, ગોરાઓ અને કાળાઓ વચ્ચે, ચોખ્ખી વિભાગલીટી દોરે છે અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં માં માત્ર ગોરાઓ માટે એ નીતિ કામ કરતી હોવાથી કેપમાં રહેલો દેશી મતાધિકાર પણ ખૂંટવવા એરી ચળવળ ચાલી રહી છે. ખુદ વડા પ્રધાન જનરલ હર્ટઝાંગ એ મતાધિકાર ખૂંટવવાના મતના છે. પણ આ પ્રશ્ન આંદોલન દીવાળો હોવાને લીધે તેનો નિર્ણય આવી શક્યો નહિ.

દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓની વસ્તી આશરે પચાસ લાખ છે. તેનો ઘણો ભાગ ગ્રામ વિભાગોમાં વસે છે. છેલ્લા બે દસકામાં હજારો દેશીઓ રોજીને અઝાવે ગામડાં કે ખેતરો છોડી શહેરમાં આવી વસેલા છે. ગોરાઓની વસ્તી દેશીઓથી ત્રીજા ભાગની છે, છતાં ગોરાઓ પાસે ત્રણ ભાગની જમીન છે, જ્યારે દેશીઓ પાસે ચોથા ભાગની જ જમીન છે. ખેતરો અને ગામડાંઓમાં દેશીઓ, થોડે અંશે, સ્વતંત્ર ખેતી અને ઘણે ભાગે ગોરા ખેડૂતને ત્યાં નોકરી કરે છે. શહેરોમાં દેશીઓ ગોરાઓનાં ઘરોમાં, દુકાનોમાં, ઓફિસોમાં, કારખાનાંઓમાં, ખાણોમાં, વગેરેમાં નોકરી કરે છે. તેઓને યુજરાન પૂરતો પગાર માંડ માંડ મહે છે અને કરવેરા ભરે છે ત્યાં તો તેના પૈસા ખૂટી પડે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાધર્મી રાજદારીઓને દેશીઓ તરફ જરાય પ્રેમ નથી. તેઓથી અને તો તેઓ દેશીઓને ખેતરો, ગામડાંઓ કે શહેરોમાં હાંકી કાઢી ગોરાઓની આંખથી કપાય અળગા નિર્જન પ્રદેશમાં ધકેલી દે. પણ તેઓથી તેમ કરી શકાતું નથી, કારણકે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા, દેશીઓ પાસે મજૂરી કરાવવામાં ટેવાયેલા છે. તે એમ જ માને છે કે અમુક કામ જેવાં કે વાસણ મંજવાનું, ધર ધોવાનું, રસ્તા સાફ કરવાનું, જમીન ખોદવાનું કે બોળે ઉપાકવાનું વગેરે—દેશીઓ જ કરે. તેઓ આવાં કામને હલકાં ગણે છે, પોતાના મોલાને હીણપત આપનારું માને છે. આ સંલેગોમાં તેઓ દેશી નોકરોને રળ આપી દે એવી સ્થિતિમાં નથી. બીજા બાલુથી ગામડાંઓમાં ગોરા ખેડૂત ખેતીનું બધું કામ દેશીઓ પાસે કરાવવા ટેવાયો છે. તે માને છે કે ‘કાફર’ જ બધું કામ કરે. હું ‘બોસ’ છું મારું કામ તો માત્ર નજર રાખવાનું.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ દેશીઓને અપાતો અન્યાય દેખાતો છે. ગોરાઓ માટે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે, તે દેશીઓ અને બીજા બિનગોરા લોકો માટે નથી. નિશાળોમાં ગોરી વસ્તીનો પાંચમો ભાગ નિશાળે જાય છે, જ્યારે દેશી વસ્તીનો ચોવીસમો ભાગ જ નિશાળનાં દ્વાર દેખે છે. ગોરા શિક્ષકોની સંખ્યા ૧૫,૬૧૧ છે, જ્યારે દેશી શિક્ષકોની સંખ્યા માત્ર ૩,૧૮૬ છે. સરકાર દર ગોરા વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ પા. ૮-૨-૬ કરે છે. જ્યારે દેશી વિદ્યાર્થી દીઠ પા. ૨-૩-૮ ખર્ચવામાં આવે છે. એક જ ઉપાધિવાળા શિક્ષકને યજ્ઞ રંગબેદ પ્રમાણે પગાર અપાય છે. દેશીઓ માટે ઉચ્ચ કેળવણીની બહુ ઓછી સગવડ છે. તેઓ માટે એક જ કોલેજ ફોર્ટ હેરમાં છે. ત્યાં દેશીઓ યુનિવર્સિટીની કેળવણી લેવા જાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં દેશીઓનો દરજ્જો સૌથી ઉતરતો છે. ઘણાઓ તેમને ‘કાફર’ જેવો અધમ શબ્દ વાપરી સંબોધે છે. તેઓને પળેપળ ધુતકારવામાં આવે છે. છતાં આખાયે ગોરા સમાજનું અવલંબન દેશી મજૂરી પર છે. ખાણોમાં કામ કરતા દેશીઓની સંખ્યા ૨,૨૯,૮૫૧ છે. બીજા મજૂરીમાં રોકાયેલા દેશીઓની સંખ્યા ૩,૪૭,૨૫૪ છે. આ સંખ્યામાં જે

ખેતરોમાં અને ધરકામમાં રોકાયેલા દેશી નોકરોની સખ્યા હિમેરવામાં આવે તો કુન આકડો પંદરવીસ લાખે પહોંચે ખાણના દેશી કામદારો જ હડતાળ પાડે તો ટ્રાન્સવાલની ધનાઢ્ય સોનાની ખાણો અને નાતાલની કોનસાની ખાણો ટપોટપ બંધ કરવી પડે જે ધરકામમાં રોકાયેલા દેશીઓ રિસાર્થ જાય તો ગોરી સ્ત્રીઓનું મદમસ્તીમાં અહર્નિશ મહાલતું મુખ કરમાઈ જાય અને તેઓને હાથે હાડવા ચોડાવતો વખત આવે

દક્ષિણ આફ્રિકાની ચાલુ રાજનીતિ દેશીઓને શાશ્વત રીતે પરાધીન રાખવાની અને તેઓની ગુનામી ટકાવવાની છે અહીં જૂના જમાનાની ગુનામી અને આજની ગુનામીમાં ખાસ ફેર નથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં આજે સુધરેલી રીતે ગુનામી ચલાવાય છે રાષ્ટ્રસંઘ અનિ-સિનયા વગેરે દેશોમાં ગુનામી દૂર કરવા સતત પ્રયાસ કરે છે તેણે તેનાની પ્રવૃત્તિ લગાવી દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓની ગુલામ દશા તપાસવા સતત પ્રયત્ન કરના જોઈએ

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર ગોરાધર્મની પૂજા કરે છે તેને દેશીઓની કશી પડી નથી તે દેશીઓને વિશેષ રાજદારી હકો આપે એવો મહન છે જ નહિ દક્ષિણ આફ્રિકાનું તત્ત્વ એવું આગીધુડીવાળું છે કે ખરો દેશી અવાજ બહાર આવતો નથી જે દેશીઓ અરાજ રળુ કરવા બહાર પડે તેમના મો મધ કરવામાં આવે છે તેમને અદાનતને ખારણે ધમડી, દડવામાં આવે છે દેશીઓનો અરાજ ગોગ મજિસ્ટ્રેટો કે પાદરીઓ મારફત બહાર આવે છે, એ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજપ્રકરણની વિશિષ્ટતા છે

દેશીઓ આ સ્થિતિ સામી લે છે એમ માનવામાં આવે તો તેઓને અન્યાય થયો કહેવાય તેઓમાં પણ થોડા બુદ્ધિમાન પુરુષો પેદા થયા છે અને તેઓ પોતાની કામને ઉત્તત કરવા બનતો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેમની સામાજિક રીતે સેવા કરવા બધા દિલસોજ ગોરાઓ પણ બહાર પડ્યા છે અને ગોરા-કાળાના સંબંધ મડળો સ્તુત્ય સામાજિક કાર્ય બજાવી રહ્યા છે પણ રાજદારી અદોલન બહુ ઓછું નજરે પડે છે તેનું પ્રથમ કારણ સરકારની ભુલમનીતિ છે, અને બીજું કારણ પ્રતિભાવાન નેતાઓની ખામી છે પણ આજે કેટલાક નેતાઓ ઉછરી રહ્યા છે તેઓ લવિષ્યમાં બાન્ડુ પ્રગ્મને કુશળ રીતે દોરશે અને આઝાદી તથા સમાનતાનું રણશિયુ કૂકશે એવા ચિહ્નો દષ્ટિગોચર થાય છે

દેશીઓની રાજદારી પ્રગતિના માર્ગમાં ભારે કટકરૂપ એક વસ્તુ છે તે તેઓમાં સાચો આદર્શ નથી ધકાયો એ છે જે દેશીઓમાં સ્વ-કેમ ગૌરવ, સ્વ-ભાષા પ્રેમ અને સ્વમાનની તાલાવેલી જાગ્રત થાય અને વિધાતક પશ્ચિમના સુધારા સામે બંડખોર ભાવના સતેજ થાય તો તેઓ નિરાક આગળ વધે

મહાત્મા ગાંધીજીના ચારિત્રે બાન્ડુ લોકોપર ભારે છાડી અસર કરી છે હિંદના ઐત્યજ્ઞોના— દનિનોતો પ્રશ્ન હાથ ધરી, તેને માટે લેણે આપી મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સેવા કરાતા વર્ગની કરી છે તે સેવાએ દેશવિદેશની કચરાતી કામોને આજીદાધી છે પરાધીનતાની બેડીઓ અખડાવતી કચરાયેલી કામો મહાત્મા ગાંધીજીમાં પોતાના ઉદારનું કિરણ જુએ છે દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્કારી દેશી નેતાઓ મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિનો છોડા અભ્યાસ કરે છે તેના હિંદ ઉપર અને મહાત્મા ગાંધીજી વિષે લાખણો કરાવે છે જે મહાત્મા ગાંધીજીને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં વિજય મળે તો જગતની બધી કચરાતી પ્રજાઓ સત્યાગ્રહને પથે અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે વળે એ ચોક્કસ છે

પ્રાણુરાકર સોમેશ્વર જોશી

ભૂ ઇ મ્પ

મારાં રોપે જરી જ્યાં નયન ભરું તહીં, વહિઓ લભૂકયે,
હેલે લીલાં ચડ્યાં સૌ મૃદુલ વન, તરુવૃન્દ તોતિંગ, શૈલો
જેનાં નેણે નિહાળ્યા શતશત ઇતિહાસો મહા માનવીના,
તે સર્વે એક સાથે, ઘડિઅધઘડિમાં ભૂખરી ભસ્મ થાયે.

હું મારો ફેરવું જ્યાં સળળ કર તહીં, સગરે શૈલ જાગે,
ને મારા સ્પર્શમાત્રે અતલ સમહરે શૈલના શૈલ ડૂબે;
હૂંકારે સ્કેજ મારા પ્રકૃતિ થરથરે, દિગ્ગજો દૂર નહાસે,
મારા ઘેરા નિનાદે, અજર અમરને સ્વેદ અંગે વછટે.

સૂતેલા મેં જગાડ્યા કંઈ કંઈ ધરણીખંડને નિંદમાંથી,
સૂવાડ્યાં કૈંક રાષ્ટ્રો સમહરજળની સેજમાં મેં ઘડીમાં;
મેં લોખ્યાં સંસ્કૃતિનાં વિધવિધવરણાં ચિત્ર કુત્કારમાત્રે,
મારા લીલાવિલાસો પ્રલયસૃજનનાં ભવ્ય દૃશ્યો જગાડે.

મારાં....હાં; કિન્તુ ક્યાંથી ધસમસ સ્વરનો ધોધ આવે અક્ષાટ ?
હોશે એ છુદ્ધ પેલા અળળ મનુજનો ધૃષ્ટ અદ્વાદ્વાસ ?

મન:સુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ

[અનુસંધાન પૃ ૧૭ અક ૩ થી]

“સરસ્વતીચંદ્ર”ના રાજકારણનો સવિસ્તર વિચાર હવે પૂરો થાય છે

એ રાજકારણ અમજવાની અત્યારે શુ અગત્ય છે ? લવિષ્યમા “સરસ્વતીચંદ્ર”ના વિચારોની અગત્ય શુ થશે ? અવગત, લવિષ્યકથન આ લેખનું પ્રયોજન નથી છતાં “સરસ્વતીચંદ્ર”ના વિચારો ધણા વખત સુધી આપણને વિચાર્યોગ્ય જણાશે કારણો ૨૫૪ છે જમાનો ગમે તેટલો ફરે તો પણ હિંદી જનતા કાઈ એકદમ ફરી જવાની નથી એકવાર એમ માનવામા આનંદ કે હિંદી મર્યાદાના દિવસો ભરાઈ ગયા છે વીગરાવ થપાટે કહે છે તેમ એ મર્યાદાને મરણ વખતે માન ગમાવળ ને હગિનું નામ બે જ ઉપયોગી થશે, ખીજી કાઈ નહિ એ જ પ્રમાણે ઘણા માનતા હતા ને હજી માને છે પણ એ માન્યતા ખોટી ફરી છે ને ખોટી ફરશે, અને વિદ્યાચતુર અને પ્રવીણદાસ એ બંનેનું કથન સાચુ ફરતું આવે છે, ને સાચુ ફરશે જે રાજ્યો અત્યારે છે તેમાના કેટલાક લવિષ્યમા નહિ હોયતો તેમને બદલે નવા રાજ્યો કે મર્યાદા યશે હિંદુસ્તાનનો કાઈ ઇતિહાસયુગ મર્યાદાનો વગરનો રહ્યો છે ખરો ? અને અનેક મર્યાદામાથી કાઈ સારા હશે, કાઈ ખરાબ હશે, કાઈ સારા થવાની તંજવીજ કરતા હશે તેમને સમજવા માટે તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બધા વિભાગો લવિષ્યમા ઉપકારક યશે મધ્યવર્તી સરકાર તો રહેવાની જ. તે પછી હિંદી હોય કે ખ્રિસ્તિય હોય તે જુદી વાત છે એ મધ્યવર્તી સરકારના વિચાર માટે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું પૃથક્કરણ માર્ગદર્શક કેમ ન થાય ? વળી હિંદના પુરાણો દેશની ખોળી પડી ગયેલી કાયા તો એક યા ખીજ રૂપમા ગહેવાની ને તેના નિવારણ માટે સુધારકોની યોજનાઓ હરહમેશ આવવાની જ એ વિચારો કરતી વેળા જૂનો ને નવો જમાનો, શાસ્ત્ર અને મનનો આવેગ, શ્રુતિ અથવા નિગમ અને આગમ એમના ઝગડા તો રહેવાના જ એ ઝગડાઓ વખતે આપણને “સરસ્વતીચંદ્ર”ના સ્વપ્નોના અનુભવો માર્ગદર્શક ન થાય ? તેથી “સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ રાજ્યો માટે, કારભારીઓ માટે, સનાતનીઓ માટે, સુધારકો માટે, આગેવાનો માટે, પ્રજાજન માટે, બધા માટે માર્ગદર્શક છે ને લવિષ્યમા થશે

રાજકારણ કુટુંબથી કેટલો ને કેવો પરિપાક પામે છે એક સૌભાગ્યદેવી, શુભિષય કુમુદ કે કુસુમ, જુહિધન વિદ્યાચતુર ને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા કારભારીને ને અભ્યાસીને રાજકારણી વિષયોમા કેવી રીતે ધડી ઝાંકે છે, અને એક મેના રાણી કે એક કમલા રાણી મલ્લરાજને ને મણિરાજને કેવા શોભાયમાન કરે છે, કેવા પ્રવૃત્ત કરે છે, તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ હમેશા સમજાવી શકશે

વળી પાયાલી—એટલે જનતાના કલ્યાણનો પ્રશ્ન તો કાયમ પ્રશ્ન છે ઇંગ્લેન્ડ ને બદલે હિંદીઓ કારભારમા ગોઠવાય, નિરક્ષરોને બદલે ભણેલાઓ અધિકારીઓ ને મતાધીરો

અને, એક જાતના ને ધર્મના માન્યતાને બદલે સર્વ જાતના ને સર્વ મંત્રદાયોના ગાજુસો અધિકારપદે આવે, શિક્ષણ સર્વપક્ષી અને ને સર્વ વિદ્યાશ્રમી યર્ષ જાય, ધારાસભાઓ ફક્ત લોકના આગેવાનોથી સમૃદ્ધ થાય, લક્ષ્મી અગ્ર ને સ્વાર્થી દાસમાં ન રહેતાં વધુ ચંચળતા પ્રાપ્ત કરે ને નિર્ધનોના દાસમાં જતી રહે. લેખક જાહેર દિત વધુ સમગ્રતા થાય, પ્રજાનો સદાકાર પ્રસારે, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં મુલેદ પ્રવેશ કરે—એ બધું થાય, છતાં લોકકલ્યાણના માર્ગો રોજરોજ નવાનવા થવાના. “પાંચાલી” એટલે જનતા કે પ્રજા હમેશાં ફરિયાદી રહેવાની જ. “પાંચાલી”ના એટલે પ્રજાના બધા વિભાગો કાંઈ પાંચાલીપણું કે પ્રજાત્વ પામવાના નથી. “અર્જુનનો રથ”... એટલે પ્રગતિ—કાંઈ બધે થકરી વળવાનો નથી. ધર્મરાજ બધે પોતાની જાવના નહિ પ્રસરાવે. બીમ—રાત્યમજતા ગરીબ ને આહુકાર બધાનાં ઘરમાં એકસરખી ગજમાયશમાં નહિ આવે. શ્રાવતા ને કળાકીશલ્યે—અમિ પુત્રો તો થોડાક જનોમાં જ જોવાશે. લોકનાયકો ધીર હશે અને અધીરા પણ હશે. તેમાં સર્વજ સાધુતા તો નહિ જ હોય. ધર્મશુભ્રો રડ્યાખડ્યા વિધ્યદાસો હશે. કુંતીમાતાની ધીરજ ને કામા દમોશાં શોધવા જવું પડશે. દરેક દેશમાં, દરેક યુગમાં, દરેક કુટુંબમાં બિવિધમાં આ શુભ્રો વિકાસ પામવા જોઈએ, ને ને દરેકવાર તેમજે “સરસ્વતીચંદ્ર”ના રાજકારણનો આશ્રય લેવો પડશે. કાંઈ પણ મંચકારની વાણીનો ને તેના પ્રયાસોના આટલો ફલાદેશ હોય તો તેમની અસીમ સમર્થતા સિદ્ધ કરે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના “રાજકારણ”માં એ ફલાદેશ નથી એમ ગૂંજાવતાના કાંઈ પ્રદેશમાં, તેના ઇતિહાસયુગના કાંઈ કામમાં ને તેના જુદાજુદા સમાજોના કાંઈ પણ વિભાગમાં કદી કહેવાશે નહિ.

તેથી હવે “સરસ્વતીચંદ્ર”ના પરશુરામની નીચેની ઉક્તિ [ચોથો ભાગ: પા. ૧૬૧-૧૬૬] અહીં રજુ કરી દું આ પ્રયાસ સમાપ્ત કરીશ:

“પાંચાલી, તું અને તારા પુત્રો તમારો ધર્મ સમજશો, ધર્મનું સ્વરૂપ જોશો, તો તમારા વિકટ દુઃખનો પરિપાક કલ્યાણરૂપ જ થશે અને તે પરિપાક થશે તેની સાથે તારો જોડ સ્વામી યુધિષ્ઠિર તારા મંદિરમાં આવવાની વાટ જોઈને જ બેઠો છે તે સામે જો. તારા પુત્રોનાં હૃદયને તેની જાણમાં, તેમની નીતિને અને દિવાને અર્જુનની જાણમાં, તેમના શરીરને, બળને, ને સત્યતાને જામની જાણમાં, ને તેમનાં અન્ય જગોને અધિપુત્રોની જાણમાં, સ્નાન કરાવી લે. ...

પાંચાલી ! પાંચાલી ! એ સર્વની તૈજસી જાણઓમાં—એ સર્વ ચંદ્રોની ચંદ્રિકામાં—તારાં કંઈક જાગ્રદા અપૂર્વ સ્નાન કરવા માટે છે, રીપાવલીની શ્રંગારિત જ્યોત્સ્ના જેવી જ્વાળાઓમાં મારાં આ મધુર જાગ્રદા જ્વાળામાંથી યર્ષ જાય છે—ને રૂપ ચિત્ર ને પાંચાલી ! એ નવા તૈજસ્ય એવનનું પ્રેમથી પોષણ કરવા જાણ થા !

પાંચાલી ! આ જાગ્રદાનું કારણ અને સ્વરૂપ તને ક્યું ને સમજ તેના કલ્યાણરૂપમાં જાત લેવાનો અભિલાષ રાખ ! સરીરાદિમાં તું હજિવ સત્ત અને નેજ પ્રાપ્ત કરીશ તો જાગ્રદા મનુષ્યોનાં નખ જેવાં થનાર સસ્તનું કે અસ્તનું તારે જાગ્રદાનમાં શું કામ પડનાર છે ! દુઃખમાં ને વ્યાપારમાં વૈશ્ય લોકનાં ચિન્મત્ત ને રૂપકો તારા પુત્ર સમજશે તો તારા દેશને છાની... ડગવાની છે જો ! નિષ્કામ લોકસેવાનો મદાવજ તું મંડીલે તે. શ્રદ્ધ લોકો કરે છે તેવા... મરં લોકના ને તે તારા સ્વામી પાંડવોના રાજ્યમાં પણ તને

પરમાનદનો અને પરમ કલ્યાણનો યોગ કેમ નહિ થાય ? અને બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ—
જે શરીરને ક્ષત્રિયોની અપતિ આપવા અને મર્વ વર્ણોના મત્તવ પોષવા અર્થ છે—જે આ
બ્રાહ્મણગત તત્ત્વ ને સત્ત્વ યર્ધ રહેજે—જેના મહાપદની જ્વાલાઓ મસારે જોઈ છે ને
જોરો—તે તા તારુ કુત્રિયન—તારુ દાખ—તારો વાન્સો—તેને મુધાગવોધાગવો—એ શુ
તાગ જ હાથની વાત નથી ! પાચાલી ! તું એક છે પણ તારા સર્વાંગમા આ મર્વ ચન્દ્રોના
કિરણ રમી ગયા છે તે સ્વપ્ન નથી પણ સત્ય છે ! એ સત્ય—એ જાતનું—તું પોષણ કરીશ
તો આવતા યુગને માટે તું આજથી અધિકારિણી થવા કરીશ અને આ ચન્દ્રોનું
તેજ તાગ શંગમા ગર્ભરૂપે સ્ફુરે, તે ગર્ભનું સુપોષણ કરી તેને તું જન્મ આપીશ તો
એ યુગની પૂજને અમથે તેની આરતી તું જ કરીશ અને એ અલક્ષ્ય યુગનું સર્વને લક્ષ્ય
દર્શન કરાવીશ !

પાચાલી ! આ માત ચન્દ્રના પ્રકાશમા જેમ પેલા હિમાચનના શિખર ઉપરના
હિમરાશિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ બીજી ત્રણે પાસનું મહામાગરનું પાણી આપણાથી સ્પષ્ટ
દેખાય છે, તેમ જ આ બ્રાહ્મણગના પણ ચારે પાનવ તને સ્પષ્ટ દેખાતા નથી ! પાચાલી !
એ યુગમા તારુ બહુ કામ છે, તારુ જ કામ છે ! તું અને તારી પ્રજા, આ હિમાચનના
શિખર ઉપરના હિમ પેઠે જડ થઈ રિચર થઈ, શીત થઈ બેઠા હો પણ એ તારુ શાત
દૂર એકાત પડી ગયેલું હિમ અને વિસ્તીર્ણ ઉજ્જતા માગરનું ખારુ પાણી—ઉભય પાણી
જ હો અને તે એકલા થઈ નની ક્રુદ્ધ સૃષ્ટિ રચશે ! પાચાલી ! અગત્ય જેવી તારી
પ્રજાના શરીરમા એ સાગર ત્રચાગ પામશે, અને જે કોઈ વર્ગ સગરપુત્રો જેવા ઉન્નત
દશે તેને તાગ આ હિમાચનમાથી વહી જતી ગયા શાત, શીત અને પવિત્ર કરી દેશે
પાચાલી ! એ પવિત્ર કાળને માટે અને તાગ હિમરાશિના મીઠા જળના પ્રવાહોમાથી
ગગાયમુનાઓના પ્રવાહ વહેતા મૂકવાને માટે ઉત્સાહિની થા ! પ્રવૃત્ત થા ! ! વિપ્લુનો
ચિરણવ બ્રાહ્મણાવતાગ તને વહન આપવા તત્પર છે ! (તેની) થોડી પ્રતિક્રમા કે થોડા
દિવસમા તું એ વહન પામીશ !

પાચાલી ! કુન્તી ! પાડવો ! અશ્વત્થામા ! બીષ્મ ! નાગલોક ! આ ગિરિ અને સાગરો
વચ્ચેના જન્તુઓ !

किं दोष्यी किमु कर्मुकोपनिषदा किं वैष्णवेनोर्जसा
किं वेदाधिगमेन भास्वति भृगावैशे च किं जमना ।
किं वाऽनेन ममाद्भुतेन तपसा दूपा कृतान्तोऽपि चेद्
युष्माकं कुरुते किमप्यनुदायो यो मे स पुष्णानु व ॥ १ ॥

तदिमा वै

पाडवैराहित तेजो दधाना मृतये सुव ॥

लोका जानीत पाञ्चालोममिगर्भा शमीमिव ॥ २ ॥

રાત્રીનોના નાવડાને દક્ષિણ અને ઉત્તર વચ્ચેની બીવણ યાદવારથાળીમાં રાત્રીને વિચરી બનાવી સુખચાંતિનું તથા 'કાવદા અને સુચરચા'નું સામ્રાજ્ય વર્તીવવાનો, એને હાથે ગુલામીનો કાવદાથી નાશ થયો, એ અર્જુનની જેમ નિમિત્તરૂપ બન્યો. પણ બાછ તો હતી આખીએ અદ્વિસક કૃષ્ણ ભગવાનની અર્થાત્ આ દાખલામાં સત્યાગ્રહી વિશિષ્ઠ લોઈડ ગેરિસનની.

એની બાલક અવસ્થામાં જ એનો બાપ દારૂની બીમાં ફસાઈ કુટુંબત્યામ કરી નાખી ગયો એટલે ઘરનો આખો ભાર—વિશિષ્ઠમને તે વખતે એક મોટો ભાઈ અને એક ધાવણી બહેન હતી—એની મા ક્રાંસિસ લોઈડના માથા પર આવી પડ્યો. પણ ક્રાંસિસ આમલી સ્વભાવની, ખંતીલી અને ધર્મચુસ્ત બાઈ હતી. એણે દૂરદૂરનાં ગામોમાં આપાની નોકરી કરીને, મહેનતમજૂરી કરીકરીને આ ત્રણે જાગડોનો ઉછેર કર્યો. પણ મોટો યનાં વિશિષ્ઠમને મોટો ભાઈ એના બાપની જેમ ઘર છોડી, ખલાસી બની વંદી ગયો અને નાની બહેન થોડાં વર્ષો પછી મરણ પામી એટલે વિશિષ્ઠ જ ક્રાંસિસની બધી આશાઓ, બધી ઠાગણ અને અદ્વિતીય માતૃપ્રેમનું કેન્દ્ર બન્યો.

માતાની નીતિમત્તતા, ધાર્મિકતા અને ઉદ્યોગધીરતાના ત્રણે ગુણોની લોડી અમ્મર આપણે ગેરિસનના જીવનમાં જોઈએ છીએ. માતાના માત્યાગ્રહી સ્વભાવનું એક દટાત અરોં પૂરતું થયો. નાનપણમાં જ ક્રાંસિસની ધાર્મિક માન્યતાઓ એનાં માઆપની ધાર્મિક માનતાઓ કરતાં લિંગ સંપ્રદાય તરફ વળી એથી બાપે ધમકી આપી કે 'ફેની, આ માન્યતાઓ છોડી દે નહિ નો કાદી મૂકીશ.' ત્યારે 'ફેની' એ આંસુથી નીગળતી આંખે પણ દૃઢ હૃદયે

‘રાજ રૂં નગરી રખે અપની

મંદર રૂંચા દહાં મના !’

કરીને પિતાનું છોડ્યું અને ઉદારમનતા એક દવાળુ કાકાને આશરે રહી પોતાનો જીવનપથ ઉઘાળ્યો.

નામની એક મંડયા કાઢી, ગુલામી વિરુદ્ધના પોતાના વિચારોનું સગીન પ્રચારકાર્ય આદર્યું એની સાખા પ્રજાખાઓ દીકરીકે રૂઢી એટલે એણે બીજા પરગણાઓમાં પણ એના પ્રાતિકમંડોળો સ્થાપ્યા અને ઇ મ ૧૮૩૩માં એ ગધાને એકસૂત્રિત કરીને એણે 'અમેરિકન દાસત્વનિષેધક મંડળ' નામનું એક મધ્યવર્તી મહામંડળ કાઢ્યું આ મંડળો અને 'સિમેટર' અને એની દ્વારા થતું પ્રચારકાર્ય એ જ માન ગેરિસનના ગુલામી સામેના મહાશસ્ત્રો હતા અને એનાથી એણે ગુલામીની ગણગી પ્રચારે સમૂળ ઉચવારી નાખી

'સિમેટર' શરૂ કર્યું ત્યારે અગાઉથી એક પણ ગ્રાહક નોખ્યા વિના જ શરૂ કર્યું હતું 'ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ દાસત્વનિષેધક મંડળ'ની સ્થાપના કરી ત્યારે માત્ર બાર સભ્યોથી જ શરૂઆત કરી હતી અને 'મધ્યવર્તી' મહામંડળ કાઢ્યું ત્યારે માત્ર સાડ જ સભ્યો હતા, નૈતિક લડાઈમાં સખ્યાબળની કિંમત નહિ જેવી છે એ તો એવી નડાઈ છે કે જેમાં એક સાચો માણસ હજારોના રૂઢિમૂઢ અથવા દેધી સંન્યતે હગતી શકે

ગેરિસનની ગુલામી વિરુદ્ધની આ નૈતિક ઝૂંમેશમાં પણ એમ જ બન્યું. એણે આજીવન ગરીમાઈ વહી, પરંતુ સત્ય અને અહિંસાના મહાન અને જિયા મિદ્ધાતોને વળગી રહીને પોતાના તત્તમનની સર્વશક્તિઓને ગુલામીનો ઉચ્છેદ કરવામાં જ વાપરી એના ધણા ય દિવસો એના જીવનના અને લડતના આરંભકાર્યમાં ગયા કે જ્યારે એને અલ અને દાત વચ્ચે વેર થયું લડતના બરાબર ભરદગિયામાં હતો ત્યારે એની પ્રવૃત્તિથી જડકલા ગુલામદારોના ત્રામથી એને દાર્પમિદ્ધિ માટે સતાડકડીની રમતો રમીને માર્ગ કાઢવો પડ્યો હતો એના માથા માટે દામ બોલાયા હતા અને મોત એની સામે મોહામોહ જોઈને પોતાના વિકરાળ જડમામાં એને ચારી નાખવા દાત કચકચાવતું હતું પણ એ બધામાંથી એની અહિંસાએ અને સત્યે માર્ગ કાઢ્યો અને જ્યાં એમ માર્ગ નીકળવો અસાકય જણાયું ત્યાં ઈશ્વરે માર્ગ દાઢ્યો, પણ એનું કામ આગળને આગળ જ વધતું ગયું

તત્રીપણના અખતરાના સમયમાં 'જિનિયસ' નામના પત્રના તત્રી તરીકે પોતાના ગામના એક વેપારી ઉપર એના ગુલામોના વેપારને અગે એણે જે કડક ટીકા કરી તેના પગથી બદનક્ષીનો કેસ ચડાયો અને ગુલામી પ્રચારના પક્ષપાતી ન્યાયાધીશે એને બદનક્ષીના ફેજદારી ગુના માટે ગુનેગાર કરાવી દડ કર્યો જેને ખાવાના વાખા પડતા એની પાસે દડ ભરવાના નાણા ક્યાથી હોય એટલે એ તો જેલમહેલમાં જઈ બેઠો પણ આ બનાવે બીજા વર્તમાનપત્રોનું ખ્યાલ જેમ્મું અને પરિણામે દેશમાં જે ઉદ્ધાપોહ થયો એથી કેટલાક બીજા વર્તમાનપત્રોનું ખ્યાલ જેમ્મું અને પરિણામે દેશમાં જે ઉદ્ધાપોહ થયો એથી કેટલાક અડવાડિયાની જેલ પછી એક સખી શૂદ્રથે દડ ભરી દીધો અને એ બહાર આવ્યો બહાર આવ્યા પછી આજરૂની તુકશાનીનો દીવાની દાવો તો એની સામે જોમો જ રહ્યો હતો ગેરિસને એમાં બચાર કરવાની ના પાડી, પરંતુ પોતે જે ટીકા કરી હતી તે માચી અને બ્યાજબી હતી અને નૈતિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય હતી એની જગતને ખાતરી કરાવવા માટે એણે પોતાના ઉચ્ચ હેતુઓ અને સત્ય હકીકતો દર્શાવતું એક નિવેદન વર્તમાનપત્રદ્વારા પ્રગટ કર્યું ન્યાયાધીશે આ દાવામાં પણ એકપક્ષી પુરાવા પર જ કુકમનાયું કર્યું હતું પણ કાયદાની ગારીકાઈને લોધે એ કદી બળતી શકાયું નહોતું

'જિનિયસ'ના તત્રી બનતા પહેલાં પણ બોસ્ટન નગરમાં એને 'અમેરિકાના સ્વાત્તન્ત્રિન'નું લાખણ આપતો અટકાવવા ગુલામદારોના ખાધિયાઓએ એક નિધન

પ્રવલ્ન કર્યો હતો. એ જ્ઞાનામાં દેશના જરૂરી સેવાદળની કવાયતમાં હાજર રહેવું એ અમુક અમુક દિવસોએ દેશના દરેક યુવાન માટે ફરજિયાત હતું. ગેરિસનને આ કવાયત 'માણસને કુશળ મારા બનાવવાની' કવાયત જ લખાવાથી એ એમાં હાજર નહોતો રહ્યો. વિરોધીઓની ઉશ્કેરણીથી આ ગેરહાજરીનું કારણ બતાવવા ઉક્ત સ્વાતંત્ર્યદિને જ એને પોલીસ કોર્ટનું તેડું આપ્યું અને ત્યાં તેને દંડ ફરમાવવામાં આવ્યો. સફલાએ એક મિત્રે દંડ ભરી દીધો અને સ્વાતંત્ર્યદિનનું ભાષણ એ બરાબર નિયત સમયે જ આપી શક્યો: -

આ પ્રસંગે યુદ્ધનિષેધ વિધેના એના નીચેના ઉદ્ગારો આટલી નાની ઉમ્મરે દર્શાવેલા હોવા છતાં એની અદ્વિસક યતોદ્વિતિ માટે ધણા યુચક છે. એ નીચે પ્રમાણે: -

'હું હવે ગંભીરપણે બહાર કડું છું કે હથિયાર ધારણ કરવાના કોઈ પણ દુકમને હું કદી આધીન થઈશ નહિ. અને એમ વર્તતાં જોશમાં જનું પડશે અથવા દંડ થશે તો તે જોશ અને દમનને હું આનંદપૂર્વક સદન કરીશ. સેવાદળની આ કવાયતનો શો હેતુ છે? માણસને કુશળ મારા બનાવવા એ જ ને? હું આ લડાઈની શાળાને વિદ્યાર્થી ધરાવી હા પાડી શકતો નથી.'

ઈ. સ. ૧૮૩૫ની સાલમાં વિરોધીઓ તરફથી ગેરિસન પર શૌથી વધારે ગંભીર બંધકે લગભગ છવ્વેણુ દુમલો થયો. જોસ્ટનના એક વ્યાખ્યાનશ્રુદ્ધમાં 'સ્થાનિકે હાસત્વનિષેધક નારીમંડળ'ની વાર્ષિક સભા હતી અને બ્રિટિશ આમની સહાનો મુખસિદ્ધ સભ્ય અને બ્રિટન અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી ગુલામીની પ્રથાનો નાશ કરવાની મહાન પ્રવૃત્તિનો એક મુખ્ય નેતા જ્યોર્જ ટોમ્સન એમાં ભાષણ કરશે એવું હતું. કેટલાક વખત પર ગેરિસન ઈંગ્લંડ ગયો હતો અને એણે ત્યાં અમેરિકાના ગુલામોના વસાહતી મંડળની કપટબાજી ઉપાડી પાડી એ મંડળનું શાસ્ત્ર સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું. બરી રીતે એ મંડળ ગુલામોનું બંધુ કરવા અને ગુલામીનો નાશ કરવા નહિ પણ 'ધીરંધીરે સુધારાનો સાર' એવા રેડિવાજ નીતિચૂરના ઓચા તજે અને પરનજી ત્યાના ડોળ નીચે ગુલામીની પ્રથાને જેમ બને એમ મરતી અટકાવવા માટે અને કાવગ કરવા માટે જ રચાયેલું હતું. મોટામોટા ગુલામદારો એના હોદ્દાદારો હતા અને દૂધને નામે પાણી પેચવાનો પ્રપંચ કરતા હતા. ગેરિસને આ દસીકતો રજૂ કરતાં જે કડકડતાં ભાષણો કર્યા હતાં તેના વિદ્યુત અદેવાસો અમેરિકાનાં હાથાઓમાં ગુલામદારોના એ મંડળે હાખાત અને ઉશ્કેરણી કરી કે ગેરિસને આપણા દેશની પરદેશમાં જઈને આજરૂ લીધી છે, માટે એ પાછો આવે એટલે એની બરાબર 'પૂજા' કરી.

તત્કાલે તોફાનો મવા પણ સદમાએ ગેરિસન સલામત રહ્યો. પણ ટોમ્સનની અમેરિકાની સફરે ગુલામદારોના હાથમાં બીજી તક મળી. ટોમ્સન ગેરિસનના આમંત્રણથી આવ્યો હતો અને ગુલામીની પ્રથા વિરુદ્ધ નીંટર પ્રચારકાર્ય કરી અમેરિકાનાં હાસત્વનિષેધક મંડળને પ્રદક્ષ અને મજબૂત કરતો હતો. ગુલામદારોનાં હાથાઓએ આથી એની સામે પુષ્કળ ઉશ્કેરણી કરી હતી અને એનું ખૂન કરાવવાની મજ તત્કાલે થઈ હતી. આ માણસ અમારાં પાપોનો નાશ કરવા ગયો થયો છે એમ કહેવાની કંઈ દેગાને ઉશ્કેરાવ નહિ એટલે 'આપણા કામમાં પરદેશી એનો હાખલ કરે? એ તો આપણા દેશમાં

લડાઈ જગાડવા મોકલાયેલો ઈંગ્લંડનો જાસૂસ છે. ઈંગ્લંડમાં જઈ આપણી આખર લેનાર ગેરિસનનો ગોઠિયો છે' ઇત્યાદિ ઉરફેરણીના નાદ પર એ જાપાંગોએ ટોળાને ચડાવ્યાં. અહીં ટોળાનો અર્થ માત્ર આમલોકોના ટોળાં એવો જ કરવાનો નથી એમાં તો લલભલા પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો પણ ટોળાશામી કરવા ઊતરી પડ્યા હતા. કારણ શુભામદારો મોટામોટા બગીચાઓના માર્શિંગ હોવાથી ગેસ્ટનના વેપારીઓ પણ એમના હાથમાં હતા, અને બીજા પ્રતિષ્ઠિત માણસોમાં પણ એમની ભારે લાગવજ હતી.

પણ મિત્રોની સલાહથી ટોમ્સન ગેરહાજર રહ્યો. એટલે ટોળાના બાદશાહોએ પોતાનો બધો ક્રોધ ગેરિસન પર ઉતારવાનું નક્કી કર્યું. ગેરિસન આ દિનસે પૂરો ચર્ષ ગયો હોત પણ ઈશ્વરકૃપાથી શહેરના સત્તાવાળાઓ એને જગાવી શક્યા. 'ઈશ્વર કૃપાથી' એમ ખાસ હેતુપૂર્વક લખાયું છે કારણ લોકલાગણી તરફ સદાનુસૂતિ ધરાવતા શહેરના સત્તાવાળાઓએ ટોળા સાથે અચગ્રમણમાં નહિ આવવાની નીતિ મહણ કરી હોવાથી પોતાના પ્રપત્નોમાં એટલી બધી દીલારા અને બૂલો કરી હતી કે ગેરિસનના પ્રાણ એને લીધે જ ત્રણ વાર ટોળાના હાથમાં આવી પડ્યા હતા. આની વિગતો ઘણી રસિક છે પણ વિસ્તારભયથી એ આ નાનકડા લેખમાં દાખલ કરવી ઉચિત માની નથી.

શુભામીની કુરુદિના ત્રણ મહામિત્રો હતા:—શુભામદારો, પાદરીઓ અને રાજપુરુષો. એમાં શુભામદારોની પ્રતિષ્ઠા ગેરિસનની કલમથી અને ખાસ કરીને આવા અત્યાચારોથી ભાગી. હવે પાદરીઓની પ્રતિષ્ઠા લાગવા ગેરિસને શું કર્યું તે જોઈએ. પાદરીઓ બાઈબલના અમુક શબ્દોના ઓથે શુભામીની પ્રયાને શાસ્ત્રશુદ્ધ અને પાપરહિત શું ઈશ્વરપ્રેરિત જણાવતા હતા અને તેનો બચાવ કરતા હતા. આથી ગેરિસનને એમની સાથે લડાઈ કરવી પડી. પરિણામે એ બાઈબલમાં ઊંડાં જીતયોં અને કેટલીક ખ્રિસ્તી રુઢિઓનો કઠ્ઠર વિરોધી બન્યો. આનાં ત્રણ પરિણામ આપ્યાં.

(૧) ગેરિસન ધાર્મિક રુઢિઓનો વિરોધી છે એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિરોધી છે એવું કહી લેકોને એની સામે ઉરફેરવામાં પ્રથમ પાદરીઓને અને સર્વ વિરોધીઓને સરળતા થઈ ગઈ.

(૨) ગેરિસનના દાસત્વનિષેધકમંડળોમાં આ ધાર્મિક મતભેદોને કારણે તડ પડ્યાં.

(૩) છેવટે ગેરિસનના સામા પ્રહારોને લીધે સર્વ ખ્રિસ્તી મંત્રદાયમાં જે વિચાર-જાગૃતિ આવી એથી ધીરેધીરે પણ મક્કમપણે એમાં દાસત્વનિષેધક એવા નવા પક્ષો પડ્યા અને દેવળમાં જનારા લોકોનો મત બદલાતાં એમના પર જીવતા ધર્મશુરુઓનો પણ મત બદલાઈ ગયો !

પાદરીઓ અને ૩૬ ખ્રિસ્તી ધર્મ મામેની આ લડતમાં પણ ગેરિસનનાં શત્રો તો સત્ય અને અહિંસાનાં હતાં આ લડતને અંગે 'રિન્ડર્સ'ની ટોળાશાહી' એ નામથી ઓળખાતી એક લય'કર ટોળાશાહીનો ગેરિસનને ભોગ થવું પડ્યું. પણ આ વખતે પણ કેપ્ટન રિન્ડર્સનાં જનૂન આગળ ગેરિસનની અહિંસા અને એના સાધીદાર એવા એકએ હબસી વક્તાઓના વિનોદી વક્તૃત્વનો વિજય જ થયો. પરંતુ ટોળાએ મહા અશક્ય કરી મૂકી અને તેમાં ય પાસેની ધાર્મિક વિદ્વાપીકના વિદ્વાર્થીઓએ તો અધર્મની હદ જ કરી.

હવે ગુલામીવિરોધી એક જ બળ સામે મેળવેલી જીતની કથા આકો રહી અને તે સરકાર, આનો આધાર પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં લોકમત ઉપર જ હોવાથી લોકમતની ફળવણી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ ગેરિસનનું બધું ધ્યાન રોકાયેલું રહેતું. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાંનાં દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં જ ગુલામીની પ્રથા હોવાથી તે ગુલામદારોના હાથમાં હતાં, અને એથી ઉત્તરવિભાગમાં ન્યાં ગુલામી નહોતી અને ગેરિસનનું ગુલામી વિરુદ્ધનું પ્રચારકાર્ય પૂર નોંધથી ચાલતું હતું તેની સાથે દક્ષિણનાં રાજ્યો અયકામણમાં આવ્યાં, ગેરિસનને અને એનાં દાસત્વનિષેધકમંડળોને નાબૂદ કરે તો જ અમે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં રહીએ નહિ તો જુદાં પડીશું એ દલીલ દક્ષિણને છેવટની કરવી પડી. ગેરિસને ખંતપૂર્વક એવા વિચારનો પ્રચાર કર્યો કે દક્ષિણની સાથે એક રાજ્યમાં રહેતું એ એમના ગુલામીના પાપમાં ભાગીદાર બનવા બરાબર છે. ગેરિસનના પોતાના આગળના વાપરીએ તો દક્ષિણ અને ઉત્તર વચ્ચેનો આ સંબંધ એ ‘મૃત્યુ અને નરક સાથેના કરારરૂપ છે.’ અમેરિકાના નવા સમૂહતંત્રમાં ન્યારે ન્યારે નવા રાજ્યને ઉમેરવાના પ્રયત્ન થાય ત્યારે ત્યારે આ સવાલ ઊભો થાય અને દક્ષિણ પોતાની બહુમતિ ટકાવવા યા વધારવા ગુલામીની પ્રથાવાળાં રાજ્યોને દાખલ કરવા મથે. આ હરીફાઈમાંથી છેવટે ઝઘડો જાગ્યો અને પોતાના હોયમાંથી સત્તાનાં સૂત્રો સરી જાય છે અને હવે ને ગુલામીની પ્રથાવાળાં બધાં રાજ્યો એકો કરી અમેરિકાનાં સંયુક્તરાજ્યોથી જુદાં પડી પોતાનું નવું સમૂહતંત્ર નહિ ચલાવે તો ગુલામી ટકવાની નથી એમ જણાયું ત્યારે એમણે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોની સરકાર સામે બળવો કર્યો. સરકારે એને દાખી દેવા લડાઈ જાહેર કરી અને એમ ઉત્તર દક્ષિણ વચ્ચે જે જાદવાચળી જામી એણે ગુલામીનો ભોગ લીધો, દક્ષિણને ગુલામહીન બનાવ્યો અને દક્ષિણને જુદું પડતું અટકાવી સંયુક્ત રાજ્યને કાયમ કુર્યું.

દક્ષિણનાં રાજ્યો બધાં સામે થવાથી સરકારનું જોર ઉત્તરના રાજ્યોની મદદ ઉપર જ રહ્યું. સશસ્ત્ર યુદ્ધ એટલે તો શત્રુના જનમાલને નુકસાની પહોંચાડવાની હરીફાઈ. એટલે દક્ષિણ ન્યાં જીતે ત્યાં આઝાદ કાળા લોકોને ગુલામ બનાવે ન્યારે ઉત્તર ન્યાં જીતે ત્યાં દક્ષિણના ગુલામોને આઝાદ કરે એ જ સ્વાભાવિક રીત યઈ પડી. આ લડતમાં ગેરિસન અને એનાં ગુલામીવિરોધીમંડળોએ અર્દિસાની નીતિને અનુસરી કાંઈ પણ મક્કિય ભાગ ન લીધો; પરંતુ લડતમાં જિતેલા ઉલ્લય પક્ષોમાં સત્ય તો સંયુક્ત રાજ્યની સરકારના જ પક્ષમાં છે એનો મતઝખનું પ્રચારકાર્ય ખૂબ વેગથી કયું. ગેરિસન આ પ્રચારકાર્ય ન્યારે અમેરિકામાં કરી રહ્યો હતો ત્યારે એનો મિત્ર ન્યોર્થ ટોમ્સન ઇંગ્લંડમાં એ જ કાર્ય જોરશોરથી આગળ ધપાવી રહ્યો હતો. લોકમત અને જગમતની મહાનુભૂતિ પોતાના તરફ એવવામાં સરકારને આ અમૂલ્ય મદદ યઈ પડી. ઇંગ્લંડમાં અને બીજે, દક્ષિણના ગુલામદારોને અને એમના માલનો બહિષ્કાર પણ એથી સંજ્ઞા થયો અને છેવટે સરકાર વિજયી યઈ.

‘આમ મૃત્યુ પહેલાં જ ગેરિસનનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ યઈ ચૂક્યું.’ અને જેના માથા માટે ઠેઠેર ઇનામ જાહેર થતાં હતાં એને દારતોરા અર્પણ થયા. કાયદાથી ગુલામીનો ઉચ્છેદ થતાં ગેરિસને પોતાનું ‘સિઝરેટર’ બધ કયું. દાસત્વનિષેધકમંડળોમાંથી ખસી જઈ તેમને

નિષેરી નાખવાની મલાદ આપી અને આઝાદ થયેલા કાળીપરજના લેખિની સેવામાં તેમ જ જુદા જુદા અન્યાયારો અને અન્યાયોનો જ્ઞાતી અને ત્યાગી નિગેષ કરવામાં એક રત્ન ત્ર લેખક તરીકે ગેષજનન સમાપ્ત કર્યું ગેરિમનની મૃત્યુ પૂર્વેની છેલ્લી લડત ચીનાઓ સામે મધુકત ગાજની મદારાકામાં ગ્રજભેદ અને જાતિભેદપોષક કાયદાનો ખરડો રજૂ થયો હતો તેની સામે હતી ' આખી માનન્દતિ આપણા દેશભાઈઓ છે ' એની એની માન્યતાનો આ લડત એ એક મળળ પુગવો છે આજન્મ ગરીમાત્ર વેળા આ મમાજસેનકના ઘડપણને સુખી નહિ તો નિશ્ચિત કરવા માટે દેશપરદેશના એના મિત્રો, પ્રશસકો અને ખીજઓ તરફથી એને એક મોટી થેલી અર્પણ કરવામાં આવી

એક ધ્રુવભદ્ર કવિએ કહ્યું છે કે

नाहि न हमारे पास ढाल तलवार छूरी

वरछी घंदक तैं वचनमार भारी हैं

ગેરિસન કવિ પણ હતો અને લેખક તો હતો જ, કાળજી તત્રી એટલે એતુ સમજ શસ્ત્ર આ વચ્ચતમાર મારી જ હતુ ગુવામીના પાપના તીવ્ર લાને કરીને એની સામેનો એનો પુણ્યપ્રકાપ ભારે હતો એટલે ગુવામીનો પક્ષપાત, બચાવ કે પ્રયાગ કરવા ને નીકળે તેની પર એના વાકપ્રદારો ઉમ રહેતા અને લીધે વાણીની હિંમતો આક્ષેપ એના પર થયેલો છે શત્રુઓએ એની વાણીને ' વેર, ઝેર અને પક્ષપાત ભરી ' તથા ' કુમપપોષક ' કહી છે અને મિત્રોએ એને ' કંઠાર ' અને ' ઉમ ' કહી છે, જ્યારે પાછળના બ્યવહાર લોકોએ એને ' બહેરા આગળ ' શબ્દ ' મમાન મણેલી છે પણ એટલુ જ ચોક્કસ છે કે ગેરિસને દુશ્મનતુ પણ કદી ખૂરુ નથી ઇચ્છ્યુ કે ખૂરુ નથી કર્યું એની વાણીમાં જો વેરઝેર જણાતુ હોય તો તે તો ગુલામીની પ્રયાની સામે જ છે, કુમપપોષકતા જણાતી હોય તો તો એ પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે કુમંપ પોષવાની જ છે અને પક્ષપાત જણાતો હોય તો એ દીનહીન અને દલિત એવા કાળીપરજના ગુવાયોનો જ છે

હવે ગેરિમને કરેલા એક મોટામાં મોટા રૂઢિભંગનો ઉલ્લેખ કરી લઈએ કાઈ પણ પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીઓના સાથ વગર આગળ વધી શકે નહિ એવી ગેરિમનની દૃઢ માન્યતા હતી આથી પોતાની પ્રવૃત્તિમાં એણે સ્ત્રીઓને સામેન કરી એણે સ્ત્રીઓના હક્કની અને સમાનતાની આધુનિક પ્રવૃત્તિને અમેરિકામાં જન્મ આપ્યો એમ કહો તો ચાહે એમ છે કારણ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં છે એમ એના જમાનામાં પુરોષ અમેરિકામાં સ્ત્રીજાતિ ક્યડાયેલી દલિત અને પુરુષોની ગુવામ જ હતી સ્ત્રીઓ ગુવામીની સામે કેમ લાપણ ન કરે, કેમ ન થાય એ મુદ્દા પર ગેરિમને શરૂઆત કરી એટલે રૂઢિમૂઢ પાદરીઓએ તરત જ બાધમય ઉઘાડ્યુ અને સ્ત્રીઓને ઘટકામ સિવાય કશી પગવાનગી ધિથરે નથી આપી એવે પોકાર કર્યો આથી પ્રતિક્રિયા થઈ અને સ્ત્રીઓએ રૂઢિભંગરૂપે મત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો અને પરિણામે સ્ત્રીઓની આઝાદીનો સવાલ જણાયો અને મોખરે આવ્યો

ભવિષ્યવાણીરૂપ નીવડેલા ગેરિસનના નીચેના ઉદ્ગારો પરથી દૂકામાં એની વાણીનો ઠીક ઠીક પરિચય થશે.

‘ હું સત્ય સમાન કઠોર અને ન્યાય સમાન દૃઢ રહીશ. આ ગુલામીના વિષયમાં નરમાશયી વિચાર કરવા, બોલવા કે લખવા હું નથી માગતો. નહિ ! નહિ ! જેનું ઘર બળતું હોય તેને કહો કે ધીરે ધીરે ખૂંચો પાડો, જેની પત્ની અત્યાચારીના હાથમાં ફસેલી હોય એને કહો કે તેને ધીરજપૂર્વક છોડાવો, જેનું બાળક અગ્નિમાં પડ્યું તડફડી રહ્યું હોય એ માને કહો કે બચ્ચાને ધીરેધીરે આગમાંથી કાઢો, પરંતુ વર્તમાન વિષયના સંબંધમાં મને નરમાશ દેખાડવા ન કહો. હું ગંભીરપણે કહું છું. શિર ઝુકાવી ઝુકાવીને વાત નહિ કરું. હું ક્ષમા નહિ માગું. હું એક ઘૂંચ પાછો નહિ હરું. મારી વાત સાંભળવી પડશે. જનતાની દુર્દશા પ્રત્યેક જડ મૂર્તિને પણ પોતાના સ્થાન પરથી ઉઠાડવા અને મરેલાને બેઠા કરવા પૂરતી છે. ’

x

x

x

‘ આપણે અથડામણ—તીવ કલેશો અને કટુતાબરી અથડામણ માટે તૈયાર રહેવું જોઈશે. કેટલાયે કૂર માણસોના મિથ્યાભિમાનોનો અને સ્વાર્થવૃત્તિનો આપણે સામનો કરવો પડશે. પરંતુ આપણામાં જો જોઈતી નમ્રતા, ખંત અને ઈશ્વર પરની આરથા હશે તો ક્ષતેષ મુરકેલ નથી. ? ’ *

ચુનીલાલ પુ. ખારોઢ

સાગર-હૃદય

(પૃથ્વી)

મહાનદ હબ્બર કેં વિપુલ વારિના ઓઘને
લઈ ધુધવતા ધસે જલધિને ઉરે સામટા;
પરંતુ છલકાય ના, વિકલ થાય ના ઉર એ,
શમે સફલ મત્ત વેગમય ઓઘ ક્યાંયે ખૂણે.

પૂજાલાલ

* આજ લેખકની કવમયી લખાણેનું ‘ ગેરિસન ’નું વિગતવાર જીવનચરિત્ર દૂકા વખતમાં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી બહાર પડશે.

અંજલિ

પ્રિયે ! ત્હારો મૈત્રી, સુહૃદ-દિલ આવેગ ભરતો,
 સૂકી વાડી પુષ્પો, છલછલ ભરીને ખીલવતી;
 મહા વટોળે જે, અનિલ રસતાને સુસવતો,
 અમી વર્ષા ઢાળે, અમિત મરુતે શાન્ત પડતો.
 વસન્તે મહોરન્તા, કુન્નન તુન્ન આંખે પ્રગટતું,
 ધ્વનિ ચારે બાજુ, ગન્નવત ગિરિ કોકિલ તણા;
 પડે પડ્છન્દા જે, કુટિર દ્રુવ પ્રેમય ઝીલતી
 ન બહાલી લાગે શું, ચરણરજ ગોંધી દયિતની ?
 રસરો વાંછે કે, પ્રણયરસ છાળે ઉછળતાં,
 વિનોદે મહાણીશું, અનહદ ખુમારી પ્રણયમાં;
 ત્હને શું ના સાલે, દૂર સ્થળ પડ્યો ચેતનવતો ?
 ક્ષમા શાની આપે, પણ વળી વહે દૂર વચનો ?
 ન ક્યાં ચે દેખું હું, ચિરસમય શાન્તિ પ્રસવતી,
 ન એ સ્નેહાલાપી, વિનીત દદ રાગી ભગવતી,
 નદી ક્યાં છે એ જે, જલ નિરતતે થાક હણતી,
 વસે શું બ્લાનિ 'ત્યાં, મલિન વદને હાસ્ય કરતી ?
 નિસર્ગે વેલી જ્યાં, કળી કળી કલાએ ખીલી રહી,
 વળાટેા અંગે દે, મનહર ફૂલોથી લચકતી;
 ઉવેખી ભોંકેલું, પ્રબલશર શું કોમલ બને ?
 અખૂટી વાતોમાં, રસમય બનીશું ન શું પ્રિયે ?
 વિદ્રોહી સરવોએ, પરિચિત ઉરે દ્રેષ પ્રગટ્યો,
 તરંગો સતોષી, અલણ મન મિથ્યા ઉમળકો;
 વિસંવાદી લાગે, વહન સુલગે આ ગહનતા.
 કસોટી કોધી શું, વિષમ દુઃખ હેલી વરસવા ?
 શોળી છાયામાં હું, ધગધગ બળું અક્ષય દુઃખે,
 ઉન્હાં આસું લ્હોવા, અવસર કહી પ્રાપ્ત ન થશે ?
 પ્રીતિ-પૂર્તિ કાજે, સ્મરણપદ કોવિદ રચતા,
 દ્રવી નાચે જેથી, દિલ-દિલરુબા તાર અડતાં !
 નવનીત જ. અદ્વયું

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

[અનુસંધાન પૂ. ૧૬, અક ૪ થી]

૪

ગીતાજ્ઞનો ઉપદેશ

ગીતા—યુગમાં જ્ઞાતતત્ત્વ - પરમ તત્ત્વ અને માનવજીવનના અન્તિમ ધ્યેય વિશે વિવિધ મત પ્રવર્તતા હતા. દાખલા તરીકે: આત્મજ્ઞાનતત્ત્વ ઉપર રચાયેલી ઉપનિષદોની પ્રજ્ઞાલી, પ્રકૃતિના સ્પર્શબંધનમાંથી પુરુષની મુક્તિ એ જ પરમ ધ્યેય એવું માનનાર સાંખ્ય સંપ્રદાય, યજુર્વાગદિદ્વારા આપણી કુરળે અદા કરીએ એટલે આપણને પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય એવો કર્મભીમાંસાનો મત, મુક્તિનો આનંદ હૃદયોર્મિના અતિરેકથી અનુભવાય એવા મતવાળો ભક્તિમાર્ગનો પંથ અને સંસારના અનેકરંગી પ્રકાશનું સ્થાન જે ક્ષણે આત્માનું શાન્ત જીવન હો તે ક્ષણે માનવ મુક્તિ પામે એવું પ્રતિપાદન કરનાર યોગ સિદ્ધાંત, એ યુગમાં પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કાં તો અશરીરી પરમ તત્ત્વ તરીકે અથવા તો શરીરધારી ઈશ્વર તરીકે થતું હતું. આ બધા લિંગ લિંગ ભાસતા સંપ્રદાયમતોનો સમન્વય ઠીક કરી એમને એક ધ્યેયમાં કેન્દ્રિત કરવાનો મહાયત્ન ગીતાકારે કર્યો છે. ગીતાજ્ઞમાં મુક્તિના હેતુ અને યોગનાં સાધન વિષેના વિચારોમાં કોઈ કોઈને વિરોધો જણાય છે એનું કારણ આ જ છે. ગીતાજ્ઞનો ઉપદેશ સતત અને સર્વગં ધ્યેયલક્ષી નથી રહ્યો એમ ગીતાજ્ઞના અનેક આધુનિક અભ્યાસકોને લાગ્યું છે અને તેથી તેઓ એનાં જુદાં જુદાં કારણો દર્શાવે છે. ગાર્ખે અને હોપ્પીન્સ એમ માને છે કે કેટલીય સદીઓના કેટલાય લેખકોનું કામ ગીતાજ્ઞમાં એકત્ર થયેલું છે. ગાર્ખે સાહેબ એમ પણ કહે છે કે: “ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં સાંખ્ય-યોગના સિદ્ધાંતોના આધારે એક ઈશ્વરવાદી ધર્મગ્રંથ રૂપે મૂલ-ગીતા લખાઈ હતી અને પછીથી ઇ. સ.ના બીજા સૈકામાં ઉપનિષદના અદ્વૈતવાદીઓએ તેને સ્વીકારી લીધી હતી. ઈશ્વરવાદ અને અદ્વૈતવાદ - આ બંને વાદો ગીતામાં એકબીજા સાથે વારંવાર સંકળાઈ ગયા છે; પરસ્પર સંબંધ સાચવીને કે સાચવ્યા સિવાય તે એકબીજાને અનુસરે છે. વળી, ગીતાકારની દૃષ્ટિએ આ બંને વાદ વચ્ચે ચટ્છિતરનો ભેદ નથી. ગીતામાં એવું કોઈ સ્થળે કહ્યું નથી કે ઈશ્વરવાદ એ અદ્વૈતજ્ઞાન પામવાનું પ્રથમ પગથીયું છે અથવા એ એક પ્રતીક છે અને વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ એ સ્વયં પરમ તત્ત્વ છે. અર્થાત્, આ બંને વાદ વચ્ચે જાણે સહેજ પણ શબ્દિક કે સાચો ભેદ ન હોય એમ જ ગીતાકાર એ બંને વાદ તરફ વર્તે

છે "૧. હોપકીન્સ સાહેબને મતે વળી ગીતાજી એ એક ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદ્ગ્રંથી વૈષ્ણવ કાવ્યનું કૃષ્ણપૃથ્વી પાકાન્તર છે કાષ્ઠિ કહે છે કે ગીતા મૂળે તો ચૈતાન્યતર જેવી એક ઉપનિષદ હતી પણ પાછળથી એને કૃષ્ણપૃથ્વિ લઈ લેવામાં આવી હોત્કામન ગીતાજીમાં એક અદ્વૈતવાદી કાવ્યનું વિષ્ણુપૃથ્વી રૂપાતર જુએ છે બાર્નેટનો મત એવો છે કે તત્કાલીન પ્રજાવિકાના અનેક મતપ્રવાહો ગીતાકારના માનમમાં ઘુસાઈ ગયા છે ગ્રેયસન વળી એમ જાહેર કરે છે કે ઉપનિષદના અદ્વૈતવાદી વિચારપ્રવાહનું પતન થયું તે સમયનો પરિપાક એ ગીતા, અર્થાત્ અદ્વૈતવાદ અને તાત્ત્વિક નિરીશ્વરવાદ વચ્ચેનો સંધિકાળ એ ગીતાજીનો સમય

પણ આ બધા અનુમાનામાંથી સર્વાંશે એક પણ સ્વીકારવાની આપણને જરૂર નથી મહાભારતના સમયમાં જે નવીન પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી તેને ઉપનિષદના દર્શનમંદુથી પહોંચી વળવાનો અપૂર્વ યત્ન તે ગીતાજી ઉપનિષદના આદર્શવાદને આમ ગીતાજીદ્વારા સમાજના આસ્થિક માનસને અનુકૂળ કરી લેવામાં ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ધાર્મિક ભાવ નીતારવાનો અમુઘમ સમાયો છે એ બતાવે છે કે ઉપનિષદના ચિન્તનશીલ, આધ્યાત્મિક આદર્શવાદમાં જીવન્ત, ભાવનાભર્યા અગત ભક્તિધમને સ્થાન છે જ ઉપનિષદના પરમ તત્ત્વનું દર્શન અહીં જે રૂપે થાય છે તે છે માનવસ્વભાવની ચિંતનયુક્ત, હૃદયમાનમ્ભરી આવશ્યકતાઓની કૃતાર્થતા વિચારસૃષ્ટિ કરતા કર્મભૂમિ ઉપર, નર્મો તત્ત્વજ્ઞાન કરતા ધાર્મિકતા ઉપર જે વિશેષ ભાર ગીતાજીમાં મૂકાયો છે તે અનનત, આપણને ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદમાં—ત્યાં ગ્રંથાન્વિત હૃદયની પ્રાર્થનાને ઉદ્ધારક પ્રભુ સામળે છે એમ દેખાડ્યું છે ત્યાં—મળે છે જ ઉપનિષદોમાં જે સત્યનું નિરૂપણ કરવામાં આ પુ છે તે સત્યને આધારે ધડાટા જીવન અને વર્તનને સુદૃઢ કરે એવી આધ્યાત્મિક સુસંવાદિતા ગીતાજીએ સાધી છે, અર્થાત્, ઉપનિષદના સત્યને ગીતાજી ભારતીય પ્રજાના લોહીમાં વણી દે છે

તત્કાલીન નિવિધ ચિંતનમાર્ગોનો યોગ્ય મમન્સ્ય કરી એક ખોયમાં કેન્દ્રિત કરવામાં ગીતાકાર સફળ થયા છે કે કેમ એ તો આપણા આ અધ્યયન દરમિયાન સ્પષ્ટ થશે ભારતીય પ્રજાનિકા એમ ચોક્કસ માને છે કે વિરોધી દેખાતા તત્ત્વોનો પણ ગીતાજીમાં સુદર સંધિગ્ગ એકવાયો છે જ્યારે પશ્ચિમના નિદ્ધાનો કલા કરે છે કે એના વિશેષતરી આવતા વિભાગોની સુશ્લિષ્ટતા ગીતાકારના કુશળ હાથથી પણ સંધાઈ નથી પણ આપણે ચર્ચાની સરખાતમાં જ સ્વમતાગ્રહી થવાની જરૂર નથી

ગીતાજીનો સંદેશ જે પરિસ્થિતિમાં આપાયેલો કહેવાય છે એ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે કે ગીતાજીનો મુખ્ય હેતુ છે જીવનમમસ્થાનો ઉકેલ આણવાનો અને જીવનમાંનાના પ્રવાહને યોગ્ય માર્ગે વાળવાનો એ છે એક નીતિયય—યોગશાસ્ત્ર જે યુગમાં નીતિની આસ્યાઓથી સર્વોર્ગે અક્રિત ધર્મ પ્રચલિત હતો એ યુગમાં ગીતાજીની રચના થઈ હતી એમણે એ યુગની

૧ R Garbo નામક જર્મનીના એક સરકૃતના અધ્યાપક અને વિદ્વાન શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો Dīo Bhagavadgītā (Lopzrag 1905) રીપ્રિંટ અનુવાદ કર્યો છે આમ તો ગીતાજીના અનુવાદો જગતની સુધરેલી ગણાતી હગમજ બધી ભારાઓમાં થયા કે એટલું જ નહિ પણ અમેલ, જર્મન, ફ્રેંચ જેવી ભાષાઓમાં તે તે સંખ્યાબંધ થયા છે છતાં વિદેશી ભાષાઓમાં થયેલા ગીતાજીના ગદ્ય અનુવાદોમાં ભારા અને ભાવને વળગી રહેવામાં આ જર્મન અનુવાદ ક્રેટ નહાય છે એના ઉપોદ્ધાત(Diagonoprog)નું અમેલ ભાષાતર Indian Antiquaryના ઇ સ ૧૯૧૧ના D cemb ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે (મ પ)

નૈતિક ભાવનાઓ એમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. યોગ શબ્દને ગીતાજીમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા ખાસ અર્થમાં લેલે વાપર્યો હોય પણ સર્વત્ર એનો કર્મનિષ્ઠ ભાવ સમવાયો છે જ. યોગ એટલે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ : વિશ્વસમસ્ત ઉપર જે સત્તાનો પ્રભાવ પડે છે એ સત્તા ઉપર યુક્ત થવું : પરમાત્માનો સ્પર્શ પામવો. એમાં, આત્માની માત્ર એકાદ શક્તિને જ નહિ પણ હ્રદય, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયશક્તિનાં સઘળાં જીવોને ઈશ્વરાભિમુખ બેડી દેવાનાં છે. એમાં માનવજીવનની સાધના છે—પોતાની જાતને એથી ગહનતર તત્ત્વ સાથે એકાંકાર કરી દેવાની. એ દ્વારા આત્માની આખી પરિસ્થિતિને કોઈ પરમ, અનન્ય તત્ત્વમાં ફેરવી નાખવાની છે અને દુન્યવી સત્તા અને મોજશોખનો સામનો કરવાની શક્તિને સંપૂર્ણ કેળવવાની છે. એ રીતે વિચારતાં એમ પણ કહી શકાય કે યોગ એટલે નિયમન—જે નિયમનદ્વારા આપણે આપણા આત્માની સાચી સ્થિતિને આંચ આવવા દીધા સિવાય સંસારના ધક્કા સહી લેવા આપણી જાતને કેળવીએ. એ છે એક રસ્તો અથવા કહો કે સાધન—ઉપાય, જે વડે ધ્યેય સિદ્ધ થઈ શકે. પતંજલિનો યોગ એ માનસિક નિયમનની એક પદ્ધતિ છે જેનું અનુસરણ કરવાથી આપણે જીવિને શુદ્ધ કરી શકીએ, મનને એની ખોટી ધારણાઓથી મુક્ત રાખી શકીએ અને તત્ત્વનું સીધું દર્શન પામી શકીએ. એ દ્વારા આપણી લાગણીઓને સંયત રાખીએ અને ઈશ્વરને આત્મસમર્પણ કરી પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીએ. વળી, આપણું આખું જીવન ઈશ્વરની એક નિરંતર મૂળરૂપ અને એમ આપણે આપણી ઇન્દ્રિયશક્તિને કેળવીએ; આપણા અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલી ભગવતાનું દર્શન પણ આપણે કરીએ અને એ તેજરેખા એક અનંત તેજઃપુંજમાં પરિણમે ત્યાંસુધી એને ભર્મિભર્યા સ્નેહ અને ઉદ્દેશસથી બેઠું રહીએ. આ સૌ જીવે જીવે જાતના યોગો અથવા પદ્ધતિઓ છે જે એક પરમયોગ—ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય—તરફ દોરી જાય છે. કોઈ પણ નૈતિક સંદેશ માત્ર આપમેળે ચિરંતન ટકી શકે નહિ—જો એને દાર્શનિક કથનની સાહાય્ય ન હોય તો. એટલા માટે, ગીતાજીના યોગશાસ્ત્રનું મૂળ છે બ્રહ્મવિદ્યામાં, પરમાત્મજ્ઞાનમાં. ગીતાજીમાં ચિન્તનપદ્ધતિ ય છે અને જીવનને ઘડવા માટે માર્ગદર્શન પણ છે; જીવિને સંતોષે એવું સત્યશોધને ય છે તેમજ એ સત્યને માનવઆત્મામાં એક પ્રેરકશક્તિરૂપે સ્થાપવાનો ઉદ્યમ પણ છે. કેણુ જાણે કેટલા ય કાળથી ઉતરી આવેલા પણ દરેક અધ્યાપને અંતે આપેલા પ્રતિવાક્યમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે: **इति श्रीमद्भगवद्गीताया उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे.....અધ્યાયઃ ।** અર્થાત્, ગીતાજી એટલે બ્રહ્મતત્ત્વની ધાર્મિક શિક્ષા.

૫

બ્રહ્મતત્ત્વ

જેમ ઉપનિષદોમાં તેમ ગીતાજીમાં પણ ‘વિપય’ અને ‘વિપયી’ એ બંનેના વિશ્લેષણ દ્વારા પરમ તત્ત્વ—બ્રહ્મતત્ત્વ—ના પ્રશ્નને જણાવ્યામાં આવ્યો છે દ્વિતીય અધ્યાયમાં ગીતાકારના ચિંતનનો દાર્શનિક એક કંઈ દિશામાં છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. એ અધ્યાયના ૧૬મા શ્લોકમાં કહ્યું છે: **नास्तौ चिद्यते भावो नाभायो चिद्यते स्तः । “અસતતી હસ્તી નથી, (અને) સતતો નાશ નથી.”** વસ્તુતા અને છાયા, અવિનશ્વર અને નશ્વર, અક્ષર અને

ક્ષર, એ વચ્ચે ગ્રહેલા ભેદનો આધાર ભ્રષ્ટ વિષયનું નિશ્ચયનું શરૂ કર્યું છે ' આ લોકમાં, ક્ષર એટલે નાશવત અને અક્ષર એટલે અવિનાશી એવા બે પુરુષો (પદાર્થો) છે જૂતમાન તે ક્ષર કહેવાય છે, ' કૂટસ્થ ' એટલે કે તેમાં જે સ્થિર રહેતો અતર્થાગી—એ તે અક્ષર કહેવાય છે "૧ આ ' કૂટસ્થ ' તે સર્વાતીત પરમાત્મા એમ તો આપણે કહી રાકીએ નહિ, કારણ કે એની પછીના શ્લોકમાં જ ગીતાકાર કહે છે કે

" આ ઉપરાંત હિતમ પુરુષ તે અન્ય છે તે પરમાત્મા કહેવાય છે એ અવ્યય ઈશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું પોષણ કરે છે "૨ જગતના કારણરૂપ એની નિત્ય આધારભૂમિકા અને તેના પરિવર્તનશીલ વિકારો વચ્ચે—પ્રકૃતિ અને તેના વિકારો વચ્ચે—જે ભેદ વિલસે છે તેને પ્રથમ ગીતાકાર સ્પષ્ટ કરે છે આ જગતમાં—દ્રુમો—લોકો—આપણે જે પ્રકારના ભાવનો અનુભવ કરીએ છીએ, એક વિનાશી ભાવ બીજો અવિનાશી—નિત્ય ભાવ જગતના વિકારોની તુલનામાં જો કે પ્રકૃતિને નિત્ય કહી શકાય તો પણ તે પરમ તત્ત્વ તો નથી જ કારણ કે તે પણ પરમેશ્વરને વશીકૃત છે "૩ આ અક્ષર પુરુષ જ પરમ ગતિ, પરમ ધામ છે "૪ રામાનુજ પોતાના દર્શિમિદુ સાથે આનો મેળ ખેંચાડવા, ક્ષરને પ્રકૃતિના અર્થમાં, અને અક્ષરને હૃદયના અર્થમાં લે છે અને તેમ જ પુરુષોત્તમ અથવા પરમાત્માને આ બંને કરતા ઉન્નત માને છે અનત અને સાન્તના મિથ્યા ભાવમાત્ર (abstractions)થી ઉચ્ચતર એવા સમવેત-નિત્ય-(Concrete) રૂપે પુરુષોત્તમ શબ્દની પાછળ વિલસતા અર્થને સમજવાનું શક્ય છે જ, પરંતુ એમાં એક માત્ર મુશ્કેલી છે આ માન્ત જગતના મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને માત્ર ભાવ (abstraction) તરીકે જ શી રીતે ભૂં શકાય ? સાન્ત અથવા વિનશ્વર અને અનત અથવા અવિનાશી વચ્ચેનો ભેદ ગીતાજીમાં સ્પષ્ટ છે જે કંઈ સીમામત્ત, નશ્વર હોય તેને 'સત્' ન જ કહેવાય વિકારમાત્ર છે વિરોધધર્મી એ એક ક્ષણભર ટકી શકે નહિ જે વિકારશીલ હોય તે 'મત્' ન હોય જો તે સત્ હોત તો તેમાં વિકારને સ્થાન હોત જ નહિ જગતની બધી વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે; રૂપાન્તર માટે સતત મથ્યા કરે છે એથી તેમને સત્ ' નિત્ય ' કેમ કહેવાય ? ત્યારે જગતની વસ્તુઓનો સર્વદા પરિવર્તન એ વિશેષ ધર્મ છે એ ચોક્કસ આપણા જ્ઞાનની પાછળ એક એવી શ્રદ્ધા રહેલી છે જ કે એવું કંઈક અસ્થય છે કે જે નથી પરિવર્તન પામતું,

૧ મ ગી અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૧૬

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ધરવાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષર સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોક્ષર ઉચ્યતે ॥

૨ મ ગી અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૭

ઉત્તમ પુરુષસ્ત્યન્ય પરમાત્મેત્યુદાહત ।

યો લોકત્રયમાવિદ્ય વિમર્ત્યવ્યય દૈશ્વર ॥

૩ મ ગી અધ્યાય ૮, શ્લોક ૨૦માં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ અવ્યક્તથી પર એવો બીજો સનાતન અવ્યક્તભાવ છે બધા ભૂતો (પ્રાણી)નો નાશ થતા બીજા આ સનાતન અવ્યક્ત ભાવનો નાશ નથી થતો "

૪ મ ગી અધ્યાય ૮, શ્લોક ૨૧

જે નથી સાન્ત કે સીમાબદ્ધ. કારણ કે જે અસત છે તેમાંથી કરાતો જન્મ થાય નહિ. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે મૌલિક 'નિત્ય'-'સસ્તુ' છે તે કદાપિ પરિવર્તનશીલ 'પ્રકૃતિ'માંથી ઉત્પન્ન થાય નહિ. આ 'નિત્ય'-'સદસ્તુ' છે બ્રહ્મા. એ છે કૂટસ્થ, પરંતુ પ્રકૃતિ છે પ્રવાહરૂપ. પ્રત્યેક વસ્તુના અંતરાલમાં આ નિત્ય તત્ત્વને વિલસતું જે જુએ છે— અને જાણે છે કે વસ્તુનો નાશ હોઈ શકે પણ આ નિત્ય તત્ત્વ અમર છે—તે છે સાચો તત્ત્વદર્શી. સાન્ત વસ્તુના વિરોધી તરીકે અનંત અથવા એક પક્ષે સાન્ત અને સામે પક્ષે અનંતઃ આ પ્રમાણે ન લેતાં બ્રહ્મતત્ત્વને સર્વના આધારરૂપે, અધિજ્ઞાનરૂપે સમજવાનું છે. ગીતાકાર પણ એ મૂલતત્ત્વને એ રીતેજ સમજે છે.

[અપૂર્ણ]

અધ્યાપક ડૉ. મણિલાલ પટેલ

ગત બાલકેને

સુકોમળ સુપુષ્પ કૈં ખીલી સવાર સાંજે ખરે,
ઉર્ગા ગગન તારલા દાણુ રહી કંઈ આથમે,
દીકાં સ્વપન દૃશ્ય તે નહિ સવારમાં સાંપડે,
બન્યાં જીવન એ સમાં તમ તણાં ગપ્પી ભૂપરે.

ગયાં: સહુ ગયાં: પળ્યાં સ્વપય સૌ: ન એકે રહ્યાં:
રહ્યાં સ્મરણ માત્ર ને સ્મરણદુઃખ જે જે સહ્યાં;
હસ્યાં, કંઈ રડ્યાં, કવિ જ્યમ હસે રડે કાવ્યમાં,
સ્મરું હું તમ જીવનો સરલ-કાવ્ય-ઝરણાં સમાં.

કરંક કવિનો પરિચય

ગુજરાતના સજ્જ કવિઓની નમ્રતા સુપ્રસિદ્ધ છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય એવી અપેક્ષા એ લોકો સ્ત્રી રાખતા નથી. આથી તેઓની કૃતિઓ મળી આવતા, તેના કર્તાનું નામ મીઠાવાનું કામ કમિન ચર્ચ પડે છે. સુરતમાં ચર્ચ થયેલા એક ભક્ત કવિ જેનાથી ગુજરાત અગ્રણ્ય છે, એમનો પરિચય આપવાનો આ સ્થાને વિશાળ છે. શ્રી હરકીસનદાસ શિવલાલ ભગતનો જન્મ ધણુકરીને ૧૮૩૮ના વર્ષમાં થયો હતો. એઓ સુરતના મૂળ વતની હતા, ન્માતે ખત્રી હતા. રેશમી કાપડ વણવાનો તથા વેચવાનો ધંધો કરતા તેમણે રંગૂન જવાનું માહમ ખેડી, ત્યાં રેશમી કાપડની પહેલી દુકાન ખોલી હતી. આ રીતે સુરતના રેશમી કાપડના વણનારા વેચનારા, તથા રેશમના દલાલોના માલનો ઉપાડ વધારીને, રેશમી કાપડનો ઉલ્લોગ જાહેરવાલીમાં આવેલો હતો. એ પ્રમાણે તેમણે ન્યાતની તથા શહેરની સેવાનું મહાન કાર્ય બજાવ્યું હતું. એઓ ચાનું બ્વહારમાં પ્રમાણિક સંભાળ અને ઉદાર હતા, તેઓ જંગી વેપારમાં મારા પૈમા કમાયા હતા, છતાં તેમની શ્રુતિ અનાસક્ત હતી. અને જીવન મહાપુરુષના જેવું સદાચારી હતું. તેમણે સુરતમાં અશ્વિનીકુમારની બેઠકના દરવાજા માંમે એક નાનું ભકતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું છે.

નાનપણથી તેમને કવિતાનો શોખ હતો. પોતાના નામનો પ્રથમ અક્ષર 'કંક' રાશિ પડ્યો હતો, તેને અનુસરીને તેઓ કવિતામાં 'કરંક' ઉપનામ લખતા. તેમણે એક હળુ ઉપરાત ભજન બનાવ્યા છે અને તે ઉત્તમ પ્રકારના ભક્તિ વૈગમ્ય, ગાન ને કવિત્વથી ભરપૂર છે.

એમણે રામચરિત્ર, કૃષ્ણઅગ્નિ, ગિરચરિત્ર વગેરે વિષયો પર નાના નાના કાવ્યો લખ્યા છે. રામચરિત્રના વિધિવિધ આકર્ષક પ્રશ્નો ચૂકીને તેમણે કાવ્યોમાં ગૂંથ્યા છે. રામનો વનવાસ જતી વખતનો પ્રમથ, માતાઓની અશ્રુભીની આખે વિગમ સેના રામ, દશરથગાળની મૂર્છા, લક્ષ્મણનો મધુપ્રેમ, સીતાજીની વનયા જવાની દુઃ, સીતાસ્વયંવર વગેરેના ચિત્રો રીક દોર્યા છે. ભરત કેકેશીને કપડો હેંતા રોક કરે છે એ વર્ણન મારું છે.

કહો મોરી મૈયા કાઢા રહુવર લેયા હે કંક
કાઢા ગથે રામ મારી, કાઢા ગથે લક્ષ્મણ
કાઢા ગઈ સીયા પ્રાણ, જો હી સુખ દેયા હે, કંક
મૈયા મે ન રાજ ચાહુ, નાહો જગ જાગ ચાહુ
રામ બિના ચૈર કાહુ, મોડે ન સોદૈયા હે, કંક
પ્રાત ભી બનમે ભઈ, રામ બિનુ ધર ના ચાઈ
નિતનિત દર્શન પાડે, મોરે જઠા ગોસૈયા હે, કંક
ભરત રોક સમર લીને, કયે સ્વર જીને જીને
રામચંદ્ર રાજ બિને, કંકના ચઢૈયા હે કંક

વળી કૃષ્ણનું બાલપણ—જશોદાના લાડ, શિશુવયનાં રમખાણો, રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમકલહ, મલીડાના દાણુ—વગેરે જાણીતી વાતોને સુંદર રાખદોમાં ગૂંથી લઈને અજબ નવીનતાથી રસપૂર્વક રજૂ કરી છે. જશોદાને કૃષ્ણ કહે છે કે:

મૈયા મેં ન ચાડું તીહારી જૈયા.

ભોર ભયે તૂ મોહે જગાવે, બેઠ બેઠ કરત કનૈયા; મૈયા.
તેરો કલ્પના મોહ ન ભાવે ચાખત હલધર ભૈયા; મૈયા.
નિત બેઠ મોહે બનમેં પડાવે, ચોડી ચોડી દેત મલૈયા; મૈયા.
કાલી કામલી ડાલ ગલેમેં, હાથમેં દેતી લલૈયા; મૈયા.
યરોમતી મૈયા ગોદ બેઠા કર, કરકે મેં લેતી બલૈયા; મૈયા.

તે જ પ્રમાણે શિવનું બોળપણ, એમની વિચિત્ર દારૂચારપદ રહેણીકરણી, એમની ભક્તને વિધવિધ ભેટો, વગેરે લલિત પ્રસંગોને કવિતામાં ઠીક વણી લીધા છે. શિવે આપેલાં વરદાનો કવિ ગણાવે છે:

રાંબુ બસે સમસાન સદા ભક્તનકે હિત ફેલાસ કિયો.
રાવણકું દરા મરતક હીનો, બાણાસુરકું બાહુ દિયો.
ભસ્માસુરકું કંબન કરમેં, અર્જુનકું શુભ બાણુ દિયો.
અમૃત સળ દેવનકું દીનો, આપ હલાહલ વિધ પિયો.
મહિમાનિક દાસનને કારણ, આપ મહે રુદ્રાક્ષ કિયો.
હીનદયાળ દયાકે સાગર, કરકકું દાસ બનાવ કિયો.

કરકે કવિમાં વર્ણુનશક્તિ છે; પણ પ્રેમાનંદની ઝીણવટ, નાની બાબતો વિસ્તારપૂર્વક આપી આળેદ્વય આલેખવાની અદ્ભુત શક્તિ એમનામાં નથી. ‘કરકે’ કવિ તો અમુક પ્રસંગની મુખ્ય બાબતો લઈ આપો પ્રસંગ ટૂંકમાં બિરો કરી દે છે. કાઈ ચિતારો પીછો વડે થોડા લખેડા કરીને જીવંત દશ્ય પાંચ જ મિનિટમાં બિરુ કરી શકે, એવી રીતનાં કાવ્યચિત્રો બિરો કરવાની શક્તિ એમનામાં કંઈક અંશે પોષાયેલી છે. વર્ણુન કરતી વખતે સુંદર, પ્રાસવાળા અને સંગીતવાદી રાખદો યોજેલા હોવાથી વર્ણુનો વાંચતાં કંટાળો આવતો નથી.

‘જ્ઞાન’ ‘બોધ’ ‘અનુભવ’ છત્યાદિ વિષયો પર એમણે લખેલાં કાવ્યો એમનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દર્શાવે છે. આ જગત માયાવી છે. તૃષ્ણા મનુષ્યનું મન વિદ્વલ કરીને, તેને ફસાવે છે. આસપાસ બધું ખોટું છે, સાચું ફક્ત ઈશ્વરનું નામ છે. આવાં ભક્તિરસનાં કાવ્યોમાં મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા તથા અખાની બધા રપટ દેખાય છે. એટલે એમણે તે કવિઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ. મનને સંબોધતાં કવિ કહે છે કે:

મના તેં હરિજન ચઈ શું કર્યું ?

તુને આતમપદ નદિ જડયું. મં

આતમપદ અંતરમાં તજને, તીર્યોટણ રીદ કર્યું ?
નસ સમાન ને વ્યાપક છે તે, ઘટપટ સજ્જાદ ભર્યું: મનાં
સત ચિત આનંદ મૂળી સરવમાં, જડ દુઃખ મિથ્યા ધર્યું:
પરબ્રહ્મ પરમાત્મન પોતે, તે નજરે નદિ પડયું: મનાં
જસતરંબમાં ભેદ ન ભાઈ, સાગર જસ એકે ભર્યું:
જીવ શિવને તેમ સમજ લે, વેદવચન અનુસર્યું: મનાં
ભેદવાદીથી બરને ભૂલ્યો, ડગડગ પાપ તેં કર્યું
કહે કરકે એ કાચર તારું, આવાજમન નદી ટળ્યું: મનાં

‘કરક’ કવિના કાવ્યો મોટે ભાગે હિંદી ભાષામાં જ લખાયેલા માલમ પડે છે, પણ ગુજરાતી ભાષામાં પણ એણે કાવ્યો લખ્યા છે વળી એમણે વાપરેલી હિંદી ભાષા એટલી સરળ અને સાદી છે કે કોઈ પણ સાધારણ જ્ઞાન ધરાવતા ગુજરાતીને સમજવી જરાયે કઠિન પડતી નથી અને ગુજરાતી ભાષા વાચતા હોઈએ તેટલા જ રસથી અને સહેલાઈથી હિંદી વાંચી શકાય છે

એમણે સંસ્કૃત ભાષાના હદો વાપર્યા નથી પણ પડે, જાણીતા મદદાર, આશાવરી ભૈરવી, બિહારી, પરજ, વગેરે રાગોમાં કાવ્યો લખ્યા છે કવિનો શબ્દભંડોળ વિશાળ છે, યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય જગ્યાએ પોતાની યેળે જ આવેલી એવી ગયા હોય એમ લાગે છે એમના બધા કાવ્યો પ્રાસબદ્ધ છે છતાં એમને પ્રાસ માટે પ્રાસ પ્રયાસ કરવો પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી એ કથનનું નીચેની કડીઓ સમર્થન કરે

મે દીન અતિ આધીન રહુ લયથીન શબ્દ બૂધરા,
મમ મતિ દર શુભ અતિ શકર જયતી જય ભકતેશ્વરા,
ગુણ ગહન અતિ ગભીર ગુણી ગણુ આવહી ભવધી વરા,
સારદા શેષ અશેષ રત્ન ગણેશ જય ગૌરીશ્વરા

તેમના કેટલાક કાવ્યો બે આશયથી લખાયા હોય એમ લાગે છે—એક ધૃષ્ટિમાન ગુણુમાન ગાવા માટે અને બીજો સામાન્ય જનતાને ભજનનો આમ્રદ કરવા માટે ધૃષ્ટિમાન ગુણુ ગાતી વખતે એમની હૃદયમાં ભક્તિરસની ઊંચ ઉડતી હોય અને તે બહાર ઉભરાઈ, શબ્દોરૂપે કુદરતી પ્રવાહમાં વહી જતી હોય એવું લાગે છે એ કાવ્યો બહાનાં દેવા તક્ષીન કરી દે તેવા છે જ્યારે ભજન માટે સામાન્ય જનતાને આમ્રદ કરે છે ત્યારે તેમની ભાષા ખૂબ જોર પડે છે ફારસી ભાષાના શબ્દોનો ઉપયોગ એમણે છુસસો લાનવા માટે જ કર્યો હોય એમ જણાય છે એ નીચેનું કાવ્ય પુરવાર કરે છે

હરદમ કાસે સુનતા નહિ, બાલે નગારા મોતકા

ધસતન હે ચદર ખવાળકી,	રચના બની સજ આલકી
હે દામની જ્યુ આલકી,	બાલે
કયા શુમાન યાહી સરીરકા,	બુદ્ધુદા જેસા નીરકા,
કર સજ સતગુરુ પીરકા,	બાલે
કાહા અયે રાન રાવણા,	સોને પવન બાવના,
તણ દે જગતકી ભાવના,	બાલે
કોટીક જલ અયે આગમે,	કોટી જમીનકે ભાગમે,
કોટી અયે જલ દાગમે,	બાલે
કર ભજન રહ દુહાસમે,	હરદમ શાસોશાસમે,
કહે કરક બસ વિશ્વાસમે,	બાલે

તે ઉપરાંત કવિને ખીણ લાપાઓનો પણ થોડો થોડો પરિચય હશે એ નીચેના રમુજ કાવ્ય પરથી માલમ પડે છે.

કોઈ બેન જંસી લે ગઈ,
બિલનારી દુઝા મોઢે દે ગઈ, રે.

હિત હું હું જંસી દુમારો, યું સોચત હે ગિરિધારી,
કોઈ કમ ગઈ મોઢે કચારી રે. કોઈ
મેં પૂછું હિંદુસ્તાની, હમરો જંસી રહે દિવાની,
ત હાંસી તજ અભિમાની રે. કોઈ
મારવાડન થાને જાના, કહે જંસી દે દે જાના,
તાખર . હું દિખે દિવાના રે. કોઈ
મદ્રાસન પુખ્તે સુલુંએ, ઈંગે જેતુની કુરંગે,
ઈલિયલે પુનાંચે રે. કોઈ
ગુજરાતજી જંસી બતાવો, ક્યાં છે તે મને દેખડાવો,
કાન્દા શીદ દોંગ મચાવો રે. કોઈ
બચુબાઈ નાર ધરાની, હુંને જંસીચાર મહેં બણી,
મરી જલ જલ તોફાની રે. કોઈ
બને ખીમીઆ જંસી મતિજી, મી બમાલ નામ લેજી,
ત્યા ત્યા ને દીમા મરીજી રે. કોઈ
જંગલન ખાઈ ધીંગો, જંસી મારા દુમી દીંગો,
અમી કસમ કાલિમા દીંગો રે. કોઈ
હકડે જંસી ઠેલુલા, અમી સોચન કાર જાલા,
દુમી રામાખાઈ છુપાલા રે. કોઈ
બિલનાર લલિતા પુતારી, રાધે બિખુબાન ફુલારી,
દે જંસી ખાજ દુમારી રે. કોઈ
દસ રાધે જંસી લે આઈ, મનમોહન મુખસે બજાઈ,
કહે કહી લીલાજી આઈ રે. કોઈ

કેટલેક ટેકાણે બ્યંગમય હાસ્ય અને કટાક્ષરૂપે આજખા પણ નેવામાં આવે છે. બોબ્બ ભગતના જેવા સમાજસુધારણાના ઉદ્દેશથી 'કરક' કવિ કટાક્ષ નથી યોજતા; પણ ફક્ત માયામાં ફસેલા મનુષ્યને બેધમાંથી જાગૃત કરવા માટે જ આજખા મારે છે.

'કરક' કવિના કાવ્યમાં ઊંડું તરવ્વાન, ઉપનિષદનું અલગતાન નથી દેખાતું. એમની કવિતા આજના ધોરણે માપીએ તો તો આપણે ધણું કહી શકીએ. એમની ઉપમાઓ પુરાણ અને પ્રચલિત છે. હાલની રસજ્ઞતા તો માંગે છે કે કાવ્યમાં કંઈક અમક—'ભાન બૂલાવે, જગત બૂલાવે, અને જીવતર ફેરવે એવી કલ્પના'—જીવનમાં નવી જ પ્રકાશની ખારી ઉધાડે એવું એવું આવવું ભેઈએ. એ રસજ્ઞતા 'કરક' કવિ નહિ સંતોષી શકે. 'કરક' તો ભજનમાં મસ્ત છે. એમને કવિ તરીકે ગણ્યાવાની ધ્રુજા જ નથી. એ તો દિલના દિલ્લારામને જ રીઝવવા લખી ગયા હોય એમ માલમ પડે છે.

એમનો 'કરક કાવ્ય' નામે નાનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે. આ લેખ એમની ગુજરાતને પિંજાન કરાવવાના ઉદ્દેશથી લખાયો છે.

(૧) “કથિરનો ઇનકાર”

ગુજરાતી ભાષામાં આ જાતનું પુસ્તક કદાચ આ પહેલું જ દર્શી એવા ઉપસ્તકની જરૂર પશુ આપણા સમાજમાં છે જ શકો એટલી જ બેઠે છે કે જેને લોકોને આવા ઉત્તજક લખાણની જરૂર છે એવા લોકો આ પુસ્તક વાચશે મરા ? આખા વિકાસનાદને આવી રીતે ગુજરાતી ભાષામાં મૂકી દેવા માટે લેખકને ખરેખર ધન્યવાદ થટે છે અમને દિનગીરી એ ચાલ છે કે જે જાતનું લખાણ પોતાની યુવાનીમાં માણ્યું લખે તે લેખકને છેક સાક વર્ષની ઉંમરે લખનાનું પ્રાપ્ત થયું ! બર્નાર્ડ શોનું The Adventures of a Dark Lady in Search of God વાંચીને પણ એ જ આશ્ચર્ય થયું હતું કે આવા પ્રતિભાશાળી લેખકને છેક સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે પણ આટલું જ (આટલું નકારાત્મક જ) કહેવાનું છે !

‘જુવાનીના જોરમાં ને તોગમાં’ પોતે પોતાનું પુસ્તક નથી લખ્યું એવું રા નરસિંહભાઈનું કથન અમે વીસરી જતા નથી અમારે એ કહેવાનું છે કે સામાન્ય રીતે માણસની માનસિક પ્રગતિ ત્રણ ભૂમિકામાં ચાલ છે (૧) અધ અનુમતિ (૨) યડ અને (૩) સત્તાન રનીકાર આ પુસ્તક એક બડખોરે લખેનું છે માટે એ યુવાનીમાં લખાયું હોત તો શોભત વૃદ્ધને પણ મડખોર બનસાનો હક છે, પરંતુ જે છુદ્ધિ એની પાછળ છે એ હજી બીજી જ ભૂમિકામાં છે લેખક વધારે બિડા ઉતર્યા હોત તો જે જુસ્માથી અને ખાત્રીથી એમણે લખ્યું છે તેને બદલે લખાણમાં વધારે નમ્રતા, કંઈક વધારે કોણ-જાણે-ભાઈ એવી ઘટિત દર્શન દેત પરંતુ છેલ્લે પાતે એમણે જે વામ્ય લખ્યું છે (અને ભાઈ, આજે નો હું આમ માનું છું આવતી માને સત્યનો નવો પ્રકાશ મળતા તેમ માનવા હું તત્પર છું કુગમલ જગત નથી) તેથી પ્રેરાઈને આ અનનોકન નખવાનું મન ચાલ છે

* કથિરનો ઇનકાર રેખા નરસિંહભાઈ કથિરભાઈ પટેલ પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાચીદય

આ પુસ્તકનું નામ 'ગોડનો ઇનકાર' અથવા તો 'જગતકર્તાનો ઇનકાર' એવું રાખ્યું હોત તો વધારે શોભત. આપણે ઇશ્વર શબ્દનો અનેક અર્થમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. વેદાન્તની પરિભાષામાં ઇશ્વરનો અમુક અર્થ થાય છે અને બ્રહ્મને તથા ઇશ્વરને જુદા પાડવામાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ઇશ્વર, ભગવાન, પરમાત્મા એ બધા શબ્દો બ્રહ્મના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ત્યારે એ જોવાનું છે કે લેખકને વેદાન્તના બ્રહ્મ સામે તો વાંધા નથી જ. પોતે બ્રહ્મને 'તત્ત્વ' કહેવાનું પસંદ કરે છે, તેની સાથે આપણે તકરાર નથી.

લેખક પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા બે ગ્રાંથ્યના શબ્દો વાપરે છે; પણ કોઈ ઠેકાણે એ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતા નથી. ગ્રાંથ્ય તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે તત્ત્વને જુદાં જ માને છે અને અનેક પુરુષને માને છે. લેખક પોતે એમ તો કહે છે જ કે 'પ્રકૃતિનું' રૂપાન્તર તે માણસનું શરીર અને પુરુષનું રૂપાન્તર તે માણસનો આત્મા (પાનું ૧૮૫). ત્યારે આત્મા અને શરીર એ બે જુદી વસ્તુઓ છે? પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે જુદાં તત્ત્વો છે? Matter અને Energy બંને લેખક પ્રકૃતિ અને પુરુષ કહે છે એ બેને સાયન્સ હજી જુદાં નથી પાડી શક્યું (પાનું ૨૮). નો પુરુષ અને પ્રકૃતિ કદી જુદાં જ નથી પડી શકતાં, તો પછી આ પ્રકૃતિનું રૂપાન્તર અને આ પુરુષનું રૂપાન્તર, એમ કેવી રીતે કહી શકાશે? તો પછી એક જ તત્ત્વ (બ્રહ્મ કે Spirit) માની, દરેકે દરેક નામ અને રૂપ અને ક્રિયા, બધું જ એ છે એમ માનવું વધારે યોગ્ય નથી? અને ઉપનિષદ્ એ સિવાય બીજું શું કહે છે?

આત્મા શબ્દ પણ લેખક સંદિગ્ધ રીતે વાપરે છે. કેટલેક ઠેકાણે એનો 'જીવાત્મા' એવો અર્થ કરી, જીવાત્મા જેવી વસ્તુ નથી એમ એ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણે યદીગર એ કબૂલ કરીએ. પરંતુ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ શબ્દો લેખક છૂટથી વાપરે છે અને એ બધાં તત્ત્વો શરીરથી જુદાં છે એવું માનતા જણાય છે (પાનું ૧૧૧). શરીર રહે ત્યાં સુધી જ ટકે છે એમ માનતાં પણ શરીરથી જુદાં છે એવું તો એમને માનવું જ પડશે. હવે તત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી એમ માનીએ, તો ચેતન્ય, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, બધું જ એ તત્ત્વમાં હોવું જોઈએ—સ્ક્રૂટ કે સુષ્મ, એ જ તત્ત્વમાંથી પથરા થયા, ઝાડ થયાં, જનાવર થયાં, મનુષ્ય થયાં. ત્યારે પત્થરમાં નથી એવાં મન, અહંકાર વગેરે વિકાસક્રમની કઈ જૂમિકાએ આવ્યાં (કે સ્ક્રૂટ થયાં) એવું સાયન્સ કહી શકે છે? અને અમુક સ્થિતિએ વ્યક્તિત્વનું તત્ત્વ દાખલ થયું એમ માનીએ, તો વિશ્વના વિકાસક્રમની અમુક સ્થિતિએ જીવાત્મા ગંધાર્ધ અનેક જન્મ લે છે એમ માનવામાં શો વધારે વિરોધ આવે છે?

હજી એક ડગલું આગળ. પાણીને ગરમી આપો તો વરાળ થશે, ઠંડુ કરો તો બરફ થશે, સમધારણ ગરમીમાં રાખો તો પાણી રૂપે રહેશે. એ ત્રણે અવતારમાં પાણીનું જ સ્વરૂપસ્વરૂપ છે (H₂O નો પરમાણુ) તે એનું એ જ રહે છે. એ જો માની શકાય તો મનુષ્ય પણ કોઈ સદૃશ સ્વરૂપે મરણનાદ અરિતત્વ બોમ્બે, એ છેક અયુક્ત કેમ લાગવું જોઈએ?

લેખક કહે છે કે (પાનું ૮૫) કે મૃત્યુ વખતે દેહનાં તત્ત્વો પ્રકૃતિમાં ભળી જાય છે, આત્માનાં તત્ત્વો પુરુષમાં ભળી જાય છે. એ પરથી એટલું તો સાચું કે એક દેહમાં રહેલો આત્મા એ દેહથી જલે જુદો ન હોય, પણ વિશ્વગૈનનમાં રહેલા આત્માથી તો જુદો છે જ.

ત્યારે શું આ જડ અને દન્દિયગોત્રર દેહમા -હે ત્યારે જ જીનાતમાત્રુ અસ્તિત્વ કબૂલ કરવું અને સુક્ષ્મશરીર (કે મનોમય કોશ)મા આત્મા ગ્હી જ ન શકે ? અતીન્દ્રિય એવા ખીન્ના દેહો પણ આત્મા ધાગણ નથી કરતા એની શી ખાત્રી ?

અને નો લેખક યોગીઓના વૃત્તાતો હિમોદીક્રમના પ્રયોગો, Spiritualismના પુસ્તકો નિષ્પક્ષપાત રીતે જોજો તો આ મજાન એ દેહથી જુદું છે એવું નિમશય રીતે કરનાર અનેક પુગવા એમને મળશે

લેખક પણ સ્વીકારે છે કે મૂળ તરન તો એક જ પ્રકાર એ જોડે છે કે એક જ તત્ત્વમાથી કેટલાક ધગધગતા સૂર્ય થયા, કોઈ અઢ થયા, વળી એક પૃથ્વી યર્ધ અને પૃથ્વી પર વળી પરચર પાણી, વનસ્પતિ, પ્રાણી, મનુષ્ય, એમ અણુસરખો વિકાસ શા માટે થયો ? પૃથ્વી પર પણ બધી જ વનસ્પતિ એકમરખી કેમ ન થઈ ? અત્યારે પણ એમીયા અને બેક્ટેરીયા જેવા કીટાણુઓ, વીરટ અને લીવ જેવી છેક આદિ-વનસ્પતિ, મનુષ્ય જેવા સપૂર્ણ નિકસિત સ્વરૂપ સાથે સાથે જ જોવામા આવે છે એવું કારણ શું ? પરિસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ એવો અસાજ સલાખાય છે પરતુ એક જ નિહારિકા હતી ત્યારે કઈ જુદી પરિસ્થિતિ હતી ? અને પરિસ્થિતિ અને તત્ત્વ એમ શું બે વસ્તુઓ હતી ? અથવા લેખક કહે છે તેમ આદિ તરન અવકાશમા (પા ૨૮) ધૂમે છે, તો અવકાશ એ શું ? સત્ય તો એ છે કે એક જ તત્ત્વ છે અને અનેકરૂપે દેખાય છે એ એકની અનેક થવાની (કે લાસવાની) શક્તિ એ જ એની અદ્વિતીયતા છે એને માયા કહો, લીના કહો, શક્તિ કહો, પ્રકૃતિ કહો, ઇચ્છા કહો, સ્વભાવ કહો, પરિણામ કહો કે વિવર્ત કહો, એક જ છે

એક જ તત્ત્વમાથી બનેલો માણસ એ જ તત્ત્વમાથી બનેલા લોકોને ધરી શકે છે, મરણ મુજબ એની સાથે ખેલે છે તો એ જ તત્ત્વમાથી બનેલી પૃથ્વીને (કે મનુષ્ય જાતિને) એ જ તત્ત્વમાથી રચેલી કોઈ ઇશ્વરી મત્તા પોતાની મરણ માફક પ્રકારે અથવા અથાવે એ શું અસંભવિત છે ? વળી એ જ તત્ત્વમાથી બનેલા મનુષ્યને એ જ તત્ત્વનું એક ક્ષપાતર-ઓક્સિજન-જીવાઈ છે, તો મનુષ્ય જ્યારે ભક્ત અને ત્યારે એ જ તરન એને લગવાનરૂપે દર્શન દે, મદદ કરે, એની ભક્તિનું આલબન બને એમા અણુમણુ શું છે ? લેખક કહેશે કે હું એ જ કહું છું કે ઇશ્વરને મનુષ્ય પોતાની કલ્પનાથી ઉપજાવે છે અને આવા ભગવાન તે એવા ભક્તની કલ્પનામાથી ઉપજેલા છે માટે અનિત્ય છે કદાપિ આ માની કાઈ એ તો પણ એવો ઇશ્વર અમત તો નથી જ ને કઈ આ તત્ત્વમાથી પ્રગટે છે તે સધળું સત છે—પછી તે પદાર્થ હોય કે વિચાર હોય કે કલ્પના હોય અને એમ પણ કેમ ન હોય કે પછી તે પદાર્થ હોય કે વિચાર હોય કે કલ્પના હોય અને એમ પણ કેમ ન હોય કે સાલળે છે તેથી જ મનુષ્યને સાકાર અને સમુણ પરમાત્માની કલ્પના થાય છે ? વળી જો આદિ તરન છે એના અમુક ગુણ નથી અને અમુક છે એવું કહેવાની મુદ્દતા કાણ કરે ? અનંત ગુણનિધાન એવું એ તરન જ જ્યારે જ્યારે મનુષ્યહૃદય પ્રેમબીજું થાય ત્યારે ત્યારે અમુક આકાર ધરી ભગવાનને દર્શન આપે તો શા માટે આચર્ય થવું જોઈએ ?

જેમ લેખક મનુષ્યને પરવશ માને છે તેમ જ ધાર્મિક મનુષ્યો પણ એને પરવશ માને છે—પ્રારબ્ધવશ માને છે, કરક એ છે કે પ્રારબ્ધ અને હરિષ્વશ એ લિન નથી ને ને નિર્માયુ છે એ જ થાય છે એમ માનવા છતાં લેખકને શ્રદ્ધાધર્મ ઉપર, શ્રદ્ધાળુ લોકો પર, ધર્મીઓ પર રાપ શા માટે ? વિકાસક્રમમા એ શ્રદ્ધાળુ જરૂર ન હોત તો ટકત જ

કેવી રીતે ! અને લેખકે જેટલી શ્રદ્ધા વિજ્ઞાનમાં રાખી છે એટલી જ શ્રદ્ધા અનુભવી સંત પુરુષોના વચનમાં રાખી હોત તો પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં એમને બહુ મુશ્કેલી ન પડત. પ્રકાશનો વેગ સેકન્ડમાં એક લાખ ને છચાશી હજાર છે કે સૂર્ય આપણાથી કરોડો માઈલ દૂર છે કે દર મિનિટે સૂર્યમાંથી લાખો ટન વજન જોહું થતું જાય છે—એ બધું લેખક કેવી રીતે માને છે ? એમણે કંઈ જાતે પૃથ્વી અને સૂર્યનું અંતર માપ્યું નથી. જેમ કોઈ જગન્માન્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનાં વચનો આપણે માની લઈએ છીએ, એમ તદ્દન નિષ્પક્ષપાત, બુદ્ધિશાળી, અનુભવી પુરુષનાં પુનર્જન્મ, જીવાત્મા, પરમાત્મા સંબંધીનાં વચનો સ્વીકારી કેમ ન લેવાં ? શ્રી ચૈતન્ય કંઈ ગપ્પાર કે વેવલા નહોતા; બલકે એમના સમયમાં તો ન્યાયના એ પ્રખર વિદ્વાન ગણાતા. જેને જેને એમણે વિવાદમાં જીત્યા હતા તે બધાને બુદ્ધિબળે જ જીત્યા હતા—એ ચૈતન્યે જે સાકાર ઇશ્વરના પ્રેમમાં મસ્ત બની જીવન વીતાવ્યું—તે ઇશ્વરકલ્પિત કેમ હોઈ શકે ? આને અરવિંદ ઘોષ કેટલાયે વરસોથી યોગ સાધનામાં પડેલા છે એમના જેવા પ્રતિભાગ્રપન્ન પુરુષો આપણા દેશમાં ગણ્યાગાંડ્યા જ હશે. એ પણ આને કહે છે કે બ્રહ્મ છે તે જ તું છે, તેજ પુરુષોત્તમ છે, ભગવાન છે, કૃષ્ણ છે, કાલી છે, સાકાર છે, નિરાકાર છે. એનાં બધાં સ્વરૂપ સાચાં છે કારણ કે એ સાચું છે, એ પણ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે; શંકરાચાર્યે પણ સ્વીકાર્યો હતો.

અને છેવટે એક પ્રશ્ન પૂછી લખકે કે વિકાસવાદીઓ જેને વિકાસ કહે છે તે કોની દૃષ્ટિએ ? તત્ત્વની કે મનુષ્યની ? તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો ને છે તે જ પૂર્ણ છે (પૂર્ણ મદ્ : પૂર્ણ મિદં ઇત્યાદિ); માત્ર હોય તો વિકાર જ સંભવી શકે. એવા વિકારી જગતને જ જગન્મિથ્યા કહ્યું. અને એમાં વળી સમાજસેવા એ ધર્મ શા માટે ? ધર્મ તો ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય જ્યારે હૃદયારાસ્ય મિદં સર્વં યત્કલ્પ જગત્યાં જગત્ । પ્રમાણે એ જગતને ઇશ્વરથી એકત્રીય બનાવી દેવામાં આવે, વસાવવામાં આવે.

x

x

x

શ્રી. મશરૂવાળાએ જીવનશોધન લખ્યું ત્યાર પછી કોઈ વિચારશીલ અને ચિન્તન-પ્રધાન પુસ્તક બહાર પડ્યું હોય તો તે આ જ છે એમ અમારું માનવું છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેટલા આનંદથી અમે એ વાંચ્યું એટલા જ આનંદથી દરેક જણુ વાંચે અને એનો દસમો અધ્યાય દરેક રૂઢિપૂજકને, દરેક તીર્થસ્થાને વંચાવે.

(મળેલું)

(૨) ભવાઈ સંબંધે

પ્રસ્થાનના મે. તંત્રીશ્રી,

માગરાર માસના પ્રસ્થાનમાં ભવાઈ સંબંધે ઉલ્લેખ છે તેના સંબંધમાં થોડી હકીકત જણાવવા રજા લઉં છું. ' સુધારાવાળા ' એ શબ્દ હું મારું છું કે હવે ગુજરાતી બાપામાં બહુ જોછા વપરાશમાં આવી ગયો છે. ' ભદ્રંભદ્રં ' ના જમાનામાં એ બહુ પ્રચલિત હતો. એક જમાનાના ગાળા પછી એ જ સુધારાવાળાના પ્રવાસો તેમ જ કાળજળ વગેરે અન્ય બજો, રાજકીય મંત્રણા—એ સર્વને પરિણામે સુધારાવાળાનાં મંત્રણો બહુમાન્ય થયાં છે. આ તો

ભવાઈ એ જૂની નૃત્ય અને નાટ્યકલા છે. એ કલા એવા લોકોના હાથમાં નહીં પડી અને એની ઉપેક્ષા થવાથી એને જોનાર વર્ગ પણ એવા પ્રકારનો થતો ગયો કે કળાની સાથે અસહીષતા એમાં ધુસી જવા પામી. એ અસહીષતાને લીધે સુશિષ્ટ વર્ગ એ તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો. 'સુધારાવાળા' એ દેશપ્રેમી હતા, દેશની સર્વતામુખી પ્રવૃત્તિ તેમને ઈષ્ટ હતી તેથી આવી જૂની કળાનો નાશ ન થાય અને જનતા તે તરફ સારું ધ્યાન આપતી થાય એવા હેતુથી સ્વ. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ વગેરે આ ભવાઈ કરનારાને પોતાને ઘેર બોલાવી તેમના ખેલ કરાવતા. તેમને સારી શિષ્ટ ભાષા વાપરવા શક્તિ અને તેમની જ પાસેથી તેમના વેશો ઉતરાવી 'ભવાઈસંઘ' નામનો ગ્રંથ બહાર પાડેલો. ભવાઈમાં પાસે હસ્તલિખિત વેશો હતા તે મેળવી આ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો હતો. તેમાંથી અસહીષ ભાષા કાઢી નાંખી એવી આશાથી કે એ પુસ્તક ભજવનારા, પુસ્તકમાંનું જ ભજવશે. વળી દિવસે દિવસે એ કળાનો લોપ ન થાય એ હેતુ પણ એમાં ચોક્કસ હતો જ. આજે પણ એ પુસ્તક ભવૈયાઓ ધણે ભાગે ખરીદે છે. નવી નાટક મંડળીઓ ચવાથી ભવાઈ જોવાની રીત ચહેરોમાંથી જતી રહેવા લાગી છે; પરંતુ એ કરનાર વર્ગમાં સાચા નટો છે અને હતા. એવો જ એક શ્રેષ્ઠ નટ હરજીવન નામે રા. સા. મહીપતરામભાઈના વખતમાં હતો. સ્ત્રીના વેશમાં તે અવધિ કરતો એમ પરંપરાથી સાંભળેલું છે. એ હરજીવનની (હરજીવનને એ નામે સહુ ઓળખતા) નાટ્ય અને નૃત્યકળા વિશે રા. નરસિંહરાવ દોવેદીઆ કાંઈક અજવાળું પાડી શકશે એમ હું માનું છું. સ્વ રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈના કુટુંબીઓ પણ તેના ખેલો જોવામાં ધણે સારો રસ લેતાં એમ મને ખબર છે. અને રા. નરસિંહરાવભાઈએ જરૂર તે જોયા હોવા જોઈએ.

રા. સા. મહીપતરામને ભવાઈના ખેલોનો ધણે શોખ હતો અને ભવાઈસંઘમાં છેલ્લો ચોરનો વેશ તેમણે પોતા જ લખી દાખલ કરેલો છે. નવું ને વિલાયતી તે સાડું ને જૂનું તે બધું ખરાબ એવું સુધારાવાળાઓ માને છે એ બમ છે તેનો આ એક વધુ પુરાવો છે.

વિદ્યાભદ્રિન ૨. નીલકંઠ

(૩) સુધારાની સૂચનાનો સ્વીકાર

'શુદ્ધિપ્રકાશ' ડિસેમ્બર ૧૯૩૩માં હંપાવેલા મારા 'આપણા દેશને શુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું?' એ મથાળાના લેખમાં 'શુજરાત' નામના ત્રણ ઉદ્દેશો મેં નોંધ્યા છે; પણ ચાર મળે છે અને ચોથો શ્રી. જયશંકરસૂરિના ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધમાં છે તે ઉપર મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદીએ 'પ્રસ્થાન' (પૃ. ૧૭ એ ૪ પૃ ૩૯૩)માં એક નોંધ લખીને ધ્યાન ખેંચ્યું છે એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છું.

બીજું, શ્રી. અંજસૂરિના સમરાસુનો સમય શ્રી. નરસિંહરાવ ભો. દોવેદીઆએ તથા એમને અનુસરીને મેં સં. ૧૪૭૧નો આશ્યો છે તે પ્રમાદ છે અને ખરી રીતે સં. ૧૩૭૧ જોઈએ એ એમનો સુધારો પણ મારે માન્ય છે.

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ એ ચર્ચ ગયા છે અને એ એમાંથી કયા લક્ષ્મીસાગરસૂરિ વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસાના કર્તા એ બાબતમાં રાસાના સંપાદક નિશ્ચિત નથી એમ શ્રી. મધુસૂદન મોદી

કહે છે અને હમણાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલા “ જ્ઞેન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ” નામના મોટા ગ્રંથમાં શ્રી. મોહનલાલ દલૈયંદ દેશાઈ “ (પ્રાયઃ) સં. ૧૫૪૮ ” એ રીતે સમયનિર્દેશ કરે છે (ન્યૂઝ ટિ. ૩૭૪) એટલે એમણે પણ બીજા લક્ષ્મીભાગરસુરિ (સં ૧૫૪૮-૧૫૭૫) વસ્તુપાત્ર તેજપાત્ર રાસાના કર્તા હોવાનો સંભવ માન્યો છે.

છેવટ, સમરાસુતો સમય સં. ૧૪૭૧ ને બદલે સં. ૧૩૭૧ નિશ્ચિત થવાથી અને માકેપિલોનો ગુજરાત નામનો ઉલ્લેખ પણ લગભગ એ જ સમયનો હોવાથી વિ. સં.ના ૧૪મા શતકની પાછલી અર્ધશતાબ્દી સુધી ગુજરાત નામ સામાન્ય રીતે વપરાતું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી લાગતો.

આ મુદ્દારા સૂચવવા માટે શ્રી મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદીનો ફરી ઉપકાર માનું છું.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

ઠંડીનું ચુંબન

ઠંડીમાં ઠંડિયાં હતાં જલ અને હું ઝોઢી બેઠો હતો, ત્યાં લીના લઇ હાથ ને મલકતી આવી તુફાને લરી. શોચુઃ ‘ લોગ મળ્યા ! ’ અને નયન મેં મીઁમ્યાં લયે સ્પર્શના ચંપાયા મુજ ગાલને કર તહીં લીના જરી ત્યાં અરે તેની હૂંફલરી ભૂજ પ્રસરતી ઉખાલયા ચુંબને.

સુન્દરમ

(૧) મનુષ્ય પહેલાં કુદરત !

મનુષ્ય જો કુદરતની કરામતનું બરાબર અવલોકન કરે તો અત્યારે જો નવીન શોધખોળો ગણાય છે તે હજારો વર્ષ પહેલાં જાણીતી ચર્ચ મઈ હોત

મહાન જગતયુદ્ધમાં ઝેરી વાયુ શસ્ત્ર તરીકે વપરાયો તે પહેલાં ઘણા વર્ષો અગાઉ કુદરતે પોતાના મધ્યાબ્ધ પ્રાણીઓને ગ્લાયસિક યુદ્ધ કરવા સજ્જ કરેલા છે એના દાખવા જોવા હોય તો ખાસ કરીને બીનાસવાળી જગાઓમાં તપાસ કરવી થોડી જ વારમાં તમને 'બપ' એમ સ્પષ્ટ અનાજ મંલગારો ને એક નાનકડી ઈયળની (Beetle) માણુમાથી જુરી વરાળનું એક નાનકડું વાદળ ઉઠે આવતું જણાશે એને એના નેસર્ગિક શત્રુઓ હરાવ કરી રજા હોય તે વેળા ઝેરી વાયુનું આવું વાદળ તે છોડે છે એટલે એના દુરમનો મૂંઝવણમાં પડે છે ને એ તકનો લાભ જીતી તે છટકી ગય છે વચ્ચે આવનારને ઝેરી વાયુથી મહાત કરવાની રીતથી એ ઈયળને તોપચીનું ઉપનામ આપનામાં આવ્યું છે કાઠીઓની અમુક જાતોમાં પણ આવો ઝેરી વાયુ છોડાની યોજના મળી આવે છે એમના પર જ્યારે કોઈ હુમલો કરે છે ત્યાર તેઓ માથું ઊંચકે છે ને પોતાના મોમાથી ઝેરી વાયુ છોડે છે, એની અસર પાચ ઈંચના અંતર સુધી થાય છે

ઘણા છોડવાઓ ને થોડાક પ્રાણીઓ આવી રીતે વાયુ છોડાની યોજના ધરાવે છે કદાચ એનો ગજમનાક દાખવો હિંદની 'ટાક્સોડીસ નેક્રોપેટર' નામની માછલી પૂરો પાડે છે પ્રાણીની કિનારી ઉપર જો લીલોતરી ઉઠે છે તેમાં ઉડતા જતુઓ એના મુખ્ય ખોરાક હોય છે એ માછલી તેમની પાછળ પ્રાણી મહાર તરાપ મારી શકે તેમ નથી એટલે પ્રાણીમાં રહે રહે જ તે પોતાની જાળ બીછાવે છે પહેલા પીવાય એટલું પ્રાણી પી, પછી મો સંકેતથી તે એટલા જોરથી સચોટ કાગળો કરે છે કે ધારેલા જંગુને તે ચોક્કસ ઝડપી શકે છે

હેલ્લી અર્ધી સદીમાં જ 'હાર્થિયોઝમિક સીરીઝ' દુ ખ ઓછું કરતાર ઔષધનું લોહીમાં ઈન્જેક્શન આપવા શોધી કાઢવામાં આવી પરંતુ કુદરતે તો મનુષ્ય શોધી કાઢે તે અગાઉ ઘણાં વર્ષોથી એ યોજના કરી મૂકેલી હતી પરંતુ એણે પોતાની એ 'હાર્થિયોઝમિક' સોયોમાં ઝેર ભરી મૂક્યું હતું જેથી કેટલાક પ્રાણીઓ પોતાનું મરણ કરી શકે ત્યાં થો, કેટલા અને ખીન ઝેરી સાપની ફજાઓ આ હાર્થિયોઝમિક સીરીઝ પેટે જ કામ આપે છે મધમાખો, ભમંગ, ગમ્મટ ને કેટલીક કાઠીઓ પણ આની હાર્થિયોઝમિક સોયો ધમરું છે સાપના દાંત કરતાં આ મધાની રચનામાં થોડાક ફેર હોય છે જતુના ડખનો વા ઝીણી ઝીણી ધારોની ઝડપી ગતિદ્વારા થાય છે ને પશુઓને ઝેર પ્રમતે છે

મનુષ્યને પોતાના ખોરાક માટે ત્યારે પ્રાણીઓને પકડવાની જરૂર પડી ત્યારે તેણે કંદામાં ફસાવવાની યોજના વિચારી કાઢી. સામાન્ય ખાડાથી શરૂઆત કરી પોલાદના કમાનદાર કંદા સુધી તેણે પોતાની યોજનામાં સુમારો કર્યો. પરંતુ કુદરતે તો આજ કરોડો વર્ષથી ઉત્તર કેરોલીનાના એક છોડદારા એક જ યોજનાનો ખ્યાલ આપે છે, એને 'વેનુ કલાય ટ્રેપ' કહેવામાં આવે છે. આ કંદો ગોડવાય છે ત્યારે પાનાના બે ગોળભાગો ખુલ્લા રહે છે. દરેકના મધ્યમાંથી ત્રણ મજબૂત કાંસો ઊભી થયેલી હોય છે. એકાદ અંદરના ઘોડા જેવું કામ આપે છે. કાર્ષિય કમનસીબ જંતુ આમાંના એકને અડકે કે બન્ને અર્ધ ભાગો એકાએક બિડાર્ષિ ત્રય છે તે ધાર પર જે દાંત હોય છે તે અંધ મૂડીની આંગળીઓ પેઠે તુરત જ અંદર દગાર્ષિ ત્રય છે.

કાર્ષિ મહેનતુ કારીગરે ચક્કીનો અંધ શોધી કાઢ્યો એમ કહીએ તો કાર્ષિ ને નવાઈ નહિ લાગે; પરંતુ પાણીને દૂર લઈ જવા માટે પહેલી જ નહેરૂ તેણે ખોદી હતી એ કાર્ષિની જાણમાં કદાચ નહિ હોય. નજીકના ઝાડ સુધી દગની જમીનમાં એણે નહેરૂ ખોદી હતી. ત્યાર બાદ નહેરૂની ખાણમાં તેને લંબાવી અંધ બાંધવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવી.

મનુષ્યે જ જેની પ્રથમ યોજના ધરી હોય એવી રચના બતાવવાનું તમને કાર્ષિ કહે તો તમે તરત જ મિનારો સૂચવશો. છતાં આફ્રિકામાં પેંદા થતાં જંતુઓએ આ જાતની રચના ક્યારનીયે સાધેલી જાણ્યો. આ જંતુઓ ઉધઈ જેવાં હોય છે. તે માટીમાંથી પોતાનાં ઘર બાંધે છે. પાછળથી તાપને લીધે તે શદ્ધા એવા તો સખત બની જાય છે કે ગંખ્યાબંધ માણસો તે ઉપર ચઢે તો પણ તે લાગી પડનાં નથી. ધુમટ જેવા એના છાપરાની નીચે રહેવાનાં ભૂદાં ભૂદાં દરવાજા માળ ઉપર માળ હોય છે ને એક દરમાંથી બીજા દરમાં જવાની યોજના પણ હોય છે. જાણે એક છાપરા નીચે વસતું શહેર. 'સાસાલ્ય મંદિર' છ કૂટના મનુષ્યની ઊંચાઈથી ખસી ગઈ વધારે ઊંચું છે. આ શદ્ધા ધરતીવાર બાર બાર કુટ ઊંચા હોય છે એટલે એને બાંધનારની પાછળ ઊંચાઈથી લગભગ પાંચસોગણા ઊંચા બંધાયેલા નજરે પડે છે.

દમણાં દમણાં ઉડી જતા એમોનિયા ને કાર્બોલિક એસિડની મદદથી કંડી પ્રસારવાની યોજના શોધી કાઢી છે. પરંતુ વર્ષો પહેલાં કુદરતે તો દિંદના Uta નામના છોડના લાભ ખાતર કાર્બોલિક એસિડ અને પારણીની વરાળનો લાભ ઉઠાવેલો છે. ઝાડ ઉપર ચઢનારને મધુવાર એવા જપાટા આવે છે. એનાં ઢેટલાંક પાનાં લોટાના આકારનાં હોય છે. એની ઝાગોમાંથી એક લાંબુ મૂળ છેક લોટાના તળિયા સુધી જાય છે. લોટા જેવા પોલાણમાંથી પાણી ને કાર્બોલિક એસિડ બહાર ફેંકી દેવાય છે. આ કંડુ મિત્રજી વરાળરૂપે બહાર પડે છે કે લોટાની અંદરની ટેમ્પરેચર નીચે જાય છે. એટલે અંદરના મૂળને દવાની બીનાસ લાગે છે. બરફના પાણીના ઘડા પર જેમ પાણીનાં ઝિંદુ ઠરે તેમ. આ બીનાસ એ લોટાના તળિયા સુધી જાય છે ને છોડ તેને પોતાના ઉપયોગ માટે ચૂસી લે છે.

આ પ્રમાણે કુદરતે આપણી ધમ્મી યોજનાઓ પ્રથમથી અગ્રણ્યમાં મૂકી દીધેલી હોય છે; છતાં કુદરતી અરસોદનદારા મનુષ્ય જાણે જ કાર્ષિ નવી શોધ કરેના જણાય છે. લંડનમાં પાસાદાર મંદિર બાંધતાં આવું એકવાર અનેકું. દરેક તો એવાં પોસાદ ને કાચનાં મકાનો, કારખાનાં ને રેલ્વેનાં પરનાં છાપરા માટે ધમ્મી બાંધવામાં આવે છે. પરંતુ ઈ. સ.

૧૮૫૧નું મકાન તો પહેલું જ હતું. એ મકાન ખૂબ જ વિશાળ બાંધવાની જરૂર હતી. એક પણ સ્થપતિ બૂલ વગરનો નહોતો રહ્યો કરી શકેલો નહિ. એકાએક જોસફ પેકરટન નામના એક માણસે ત્યાં જ સિદ્ધાંત પર એ મકાનનો નકશો બનાવી કાઢ્યો. 'વીક્ટોરિયા રેજિયા' નામક એક પાણીનો છોડ છે. તેનાં પાનાં એક બાજક નિરાંતે ઝૂકે છે એવાં મોટાં ચાપ છે. એ પાનું તેની ડાબી પર કેવી રીતે નમે છે તે બેઢ એ માણો પામી ગયો. એ પાનાંની ઝીણી ઝીણી નસોનો એણે જોડો અભ્યાસ કર્યો તે એ પ્રમાણે પોતાના ગર્દર ગોઠવવાની યોજના કરી; બગીચાના છોડના વાડોચિયાના કાચનો તેણે ઉપયોગ કર્યો તે ખાસાદાર મહેલ રચાયો. એ મૌલિકતાદાર એ અભણો માણો સર જોસફ પેકરટન નામનો એક વિખ્યાત સ્થપતિ બની ગયો.

પેટીના ખૂણાઓનું મજબૂતમાં મજબૂત સાંધણ Dovetail છે એ દરેક સુચારુ જણે છે. હાથ જોડતાં આંગળીઓ એકબીજાના ખૂણામાં ચપટ બીડાઈ જાય તેવી રીતે લાકડાના ખાંચા એકબીજામાં બીડાઈ જાય તેવી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે. મનુષ્ય જે સિદ્ધાંત ઉપર પોતાની રચના ઘડાયે છે તેવા પ્રકારની આ રીત પણ પ્રથમ કુદરતમાં જ મળી આવે છે. મનુષ્યપોષરીનાં છુદાં છુદાં હાડકાં કેવી રીતે એકબીજામાં બીડાઈ ગયાં છે તેનું જ ખારીક નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે એટલે Dovetail ની રચનાનો ખ્યાલ આવી જશે.

આનંદવિહાર, કારખાનું કે ખાણ એ દરેકમાં હવે હવા અજવાળા માટે સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવેલો હોય છે. પરંતુ સ્થાપત્યના છતિહાસમાં આ રચના તો હમણું હમણાંનો જ વિકાસ છે. પરંતુ એનો સિદ્ધાંત તો મધમાખો પૂરાણુ કાળથી સમજી શકેલો છે તે એ મુજબ મધપૂઝ બાંધી આવેલી છે. મનુષ્યના જેવી જ રચના કરવાનો તેમનો હેતુ હોય છે; પરંતુ વીજળીથી ચાલતા પંખાદારા હવા અંદર ધકેલવાને બદલે મધમાખો પોતાની પાંખોદારા હવા અંદર મોકલે છે. સંખ્યાબંધ માખીઓ મધપૂઝના પ્રવેશદાર આગળ એકઠી મળે છે. એમની પાંખોદારા હવા ચાલુ થાય છે તે અંદરની બીનાશ વધે તે ટેમ્પરેચર ઘટે ત્યાં સુધી તેઓ એ કાર્ય ચાલુ રાખે છે.

એટલે મનુષ્યની શોધખોળ ગમે તેવી મૌલિક લાજરો છતાં ૫ કુદરતે હજારો વર્ષ પહેલાં એનો વિચાર કરો મૂક્યો જણાયે જ. તેથી જ અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ છાત્રોને કુદરતનો અભ્યાસ કરી શોધખોળો કરવાની ભલામણ કરે છે કારણ કે કુદરતદારા જ તેઓ મનુષ્યના ઉપભોજને અતુકૂળ થાય તેવી યોજનાઓ વિચારી શકે છે.

(૨) આપઘાત વિષે

આપઘાત સંસ્કૃતિનું દર્દ લેખાય છે; પરંતુ સામાન્ય નિર્ણયોની પેઠે આ નિર્ણય પણ ખોટો છે. આપઘાત તો માનવચોિન જેટલો જ પુરાણો છે તે સંસ્કૃતિની શરૂઆત સુધી એનાં મૂળ જોડાં મહેંચેલાં જણાશે. ખૂબ જ જંગલી જાતોમાં કદાચ એ નગર નહિ પડે પરંતુ બીજામાં તો અસામાન્ય ને અયોગ્ય કાર્મ લેખવાથી ધવાયલી લાગણીઓ

* Nature invented them first By Robert E. Martin Popular Science monthly October 1933. Reader's Digest November 1933, Page 61.

પ્રત્યાધાત સ્વરૂપ અપનાવાય ત્યાં સુધીની કોટિમાં જડી આવશે, અત્યાગની સુધરેલી પ્રંજાઓમાં જે કારણથી આપધાત થાય છે તેજ કારણો પ્રાચીન સમાજમાં પણ મળી આવશે.

ખ્રિસ્તી અને બાહુદી ધર્મો આપધાત લખકર પાપ માને છે. એટલે અત્યાગ સુધી મનુષ્યો એના પર વિવાદો ચલાવતા. છેક હમણાં હમણાં જ સત્ય પરિસ્થિતિના બારીક અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પરખાવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦ પહેલાંની વિગતો પ્રમાણબદ્ધ નથી. પરંતુ ત્યારબાદ મેટ્રોપોલિટન લીમા કંપની ને સરકારી દફતરો ઉપરથી આપણે યોગ્ય નિર્ણયો પર આવી શકીએ તેમ છીએ.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં કેટલા માણસો આપધાત કરવા છવ્છે છે અગર તો એવો પ્રયત્ન કરે છે તે કદી શકાય તેમ નથી; પરંતુ જન્મ પામેલાં દર હજાર બાળકે દસ મરદો ને ત્રણ મહિલાઓ છેવટે આપધાત કરશે જ એટલું તો હવે આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ. આમાંથી અર્ધ ઉપરાંત સંખ્યા પિત્તતાલીસ નેતે જાણીતી વધતી હશે. સમગ્ર વસ્તીનો એ ભાગ માત્ર એક પંચમાંસ હોય છે તો પણ વધતી જતી ઉમરનો દરેક વિભાગ આપધાતી ઇતિમાં સ્પષ્ટ વધારો થતો જ ચૂચવશે. પાક્ટ વધે કંટાળાથી, પધાતાપથી કે નિરાધાર દશાથી ભાવનાઓ ઈધાવાથી આ પ્રત્યાધાતી પરિણામ આવે છે. વળી તે મરદાઈનો પ્રત્યાધાત છે એ પણ આંકડાના ઉધાડા પ્રમાણથી નક્કી કરી શકાશે. માત્ર બિનજરૂરી વંધે જ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે આપધાત કરે છે. કારણ કે પ્રણયનિગ્રાહ છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓને વધારે ખટકે છે. લગનની સારી અસર થાય છે કારણ રૂપ ઉપરની તમામ વયમાં એકાકીનું મરણપ્રમાણ પરણેલાં કરતાં વધારે હોય છે.

ગામડાં કરતાં શહેરમાં આપધાતનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૯ સુધીમાં ગામડાં કરતાં શહેરનું પ્રમાણ ૫૭ ટકા વધારે હતું. સામાન્ય રીતે જેમ મોટું શહેર તેમ વધારે પ્રમાણ. મોટાં શહેરોમાં અનેક સામાજિક અંધનો, વિવિધ ફિલસૂફીઓ, ભુદા ભુદા ધર્મો ને ધંધાઓ હોય છે. એમાં મૂંઝવણ પડવાથી ઘણા નિર્ણય પર આવી શકતા નથી. ગામડાંઓમાં તો સામાજિક ધંધાદારી સામ્ય ધણું જ વધારે હોય છે. આદર્શોની સમાનતા પણ ધસી વધારે જણાય છે. ગામડાંમાં જન્મેલાં સાદા બ્યવહારચીલામાં ધસડાયા જાય છે. જેને અસંતોષ લાગે છે તે શહેરમાં લાગે છે. એમ અસ્થિરને અસંતોષી જીવે જ આપધાતદારા ચનાં મરણોમાં મોટો ફાળો નોંધાવે છે.

વિશાદમય દંડી અને અજીવમતી આત્મોદ્વાદારા માનસિક મૂંઝવણ વધે છે આપધાતનું એ પહેલું પગથિયું ગણાય છે. પરંતુ વસંત તો વર્ષનો આનંદમય ગાળો છે. સૃષ્ટિ ખુબ પૂર બદારમાં ખીલી ઊઠે છે. નવાં નવાં જીવનાં મંડાય છે. પરિણામે મૂંઝવણના આકરામાં આકરા પ્રસંગે અળગે પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મોદવાના ફેરફારનું આ કુદરતી પરિણામ હશે કે ચમત્તના વાપરાની અસ્થિરતાનું ફળ હશે કે સંવનની નિષ્ફળતાથી ઉદ્ભવતી એકાકી ભાવનાનો પ્રત્યાધાત હશે ને કદી શકાતું નથી. પરંતુ જન-સુઆરીથી એકિત સુધી પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધે છે; એ મહિનામાં એની દદ આવી રહે છે ને ઠંડા ડિસેમ્બરમાં ગ્રોહામાં આંધું પ્રમાણ હોય છે.

સૂચનાત્મક શક્તિ ધણીના વહેમી મનુષ્યોને આપવાત તરફ પ્રેરે છે છેલ્લા જગતયુદ્ધમાં અમેરિકન સૈનિકાએ પડાવ નાખ્યો હતો એવા એક ફેચ ગામડામાં એક માણસનું મડદુ ખજાની બહાર લટકતું જણાયુ એને દર કબામાં આવ્યુ, પરંતુ બીજે દિવસે એ જ સ્થાને બીજુ મડદુ લટકતું જણાયુ આમ ઘણા નિસેા સુધી દરરોજ એવું એ દશ્ય નજરે પડવા લાગ્યુ લોકોને ખૂબ તામ થયો છેવટે એ મકાનને જ્યારે ઉડાવી દેવામાં આવ્યુ ત્યારે જ એ કામેા ખાવાનું દર્દ નાશુદ થયુ કેટલીક વાર વર્તમાનપત્રોમાં અસાધારણ રીતે આપધાત થવાના દાખલાઓ હાયા છે પરિણામે એવુ અનુકરણ કરવાનો વાયરો વાય છે કેટલાક લોકો અમુક રીતેજ આપધાત કરવાનું પસંદ કરે છે કારણ કે અગત કારણોને લીધે એ જ પ્રકાર તેમને માનસિક મનોપ આપે છે એવા દાખલાઓમાં ગજબ બનાવો બનતા મળી આવે છે એક લુહાર ભઠીમાં જ કુદી પડ્યો, પારીસની એક નવધૌવનાએ પોતાની શપ્થામાં એટલા ધુપેા પાથર્પા કે તેની સુગંધીથી જ તે યુગળાઈ મરી એક અગ્નેજને પોતાની જાતે પોતાનો મૃત્યુધટ વગાડવાની ઇચ્છા થવાથી તે ધંટના લોનક સાથે બધાઈ લટકી મુઝો આવ્યા મનુષ્યો પોતે નિર્ણય કર્યો હોય તે સિવાય બીજા પ્રકારથી મરવા ના જ પાડે એક માણસ આપધાત કરવાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મલિન પુલ ઉપરથી નીચે કુદી પડ્યો પોલિસે તેને બહાર નીકળવા માટે દોરકુ નાખ્યુ પરંતુ તે પકડવા તેણે ના પાડી છેવટે પોતોલધી મારી નાખવાની તેને ધમકી આપવામાં આવી ત્યારે જ તેણે દોરકુ પકડ્યુ

આપધાતના કિસ્સાઓ વધે છે સામાન્ય રીતે આવી ધારણા છે ઇ સ ૧૬૨૬ થી ૧૬૩૧ સુધીના છેલ્લા ૭ વર્ષો દરમિયાન મરણપ્રમાણ ચાલીસ ટકાનો વધારો દર્શાવે છે તે વાતથી આ નિર્ણય સિદ્ધ થાય છે પરંતુ એથી આ પ્રશ્નો મધુર્ણ પુનાસો થતો નથી ઇ સ ૧૬૦૦થી અનુક્રમે ત્રણવાર આપધાતના વાયરો વાયો ઇ સ ૧૬૦૮, ૧૬૧૫ ને ૧૬૩૧માં એ પ્રમાણુ છેક રોએ પહોચ્યુ, પરંતુ એ પછીના વર્ષોમાં પાણુ એ પ્રમાણુ છેક જ ઉત્તરી ગયુ ઇ સ ૧૬૩૧માં મળુપ્રમાણુ સૌથી વધારે હતું એ વાત નક્કી છે પરંતુ મોની વચમાં આપધાતના કિસ્સા ઘણા બને છે એટલે મોની વધના મનુષ્યોની મંખ્યા વધે તો બીજા પરિસ્થિતિમાં કેરકાર થતા વિના એ પ્રમાણુ વધે જ યુનાઈટેડ સ્ટેઈટસમાં મોટી વધના મનુષ્યોની મંખ્યા વધી છે જ. વળી ઇ સ ૧૬૧૬ થી ૧૬૨૦ના સ્ટેઈટસમાં મોટી વધના મનુષ્યોની મંખ્યા વધી છે જ. વળી ઇ સ ૧૬૧૬ થી ૧૬૨૦ના ગાળામાં જગતયુદ્ધ ચાતુ હતુ એવા સંક્રામોને લીધે આપધાતનુ પ્રમાણુ ઘટે જ. યુદ્ધ પછી સામાજિક ગેરવ્યવસ્થા ને આર્થિક અધાધુધી પ્રસરી રહી એને પરિણામે ઇ સ ૧૬૨૦ પછી આખા જગતભરમાં આપધાતના કિસ્સામાં ભારે વધારો થયો આર્થિક સંક્રામણુને લીધે આપધાતનુ પ્રમાણુ સ્વાભાવિક વધી પડે ખૂબ જ ગરીબ કામદારોમાં આપધાત બહુ જ પ્રમાણુમાં નજરે પડતો હોવાથી આર્થિક સંક્રામણુ મનુષ્યોને આપધાત તરફ વાળે છે એ વાત નક્કી થાય છે પરંતુ રોજ એવુ પરિણામ આવે છે એમ નક્કી કરી શકાય નહિ વ્યાપારધધામાં તેજમદી આવે તે સિવાય ઊંચી સામાજિક પક્ષી ધરાવતા કેહી શકાય નહિ વ્યાપારધધામાં આપધાતનુ પ્રમાણુ સૌથી વધારે માત્રમ પડે ને ખાસ કરીને ને મોટા ધધાદારીઓમાં આપધાતનુ પ્રમાણુ સૌથી વધારે માત્રમ પડે ને ખાસ કરીને ધધાદારી મનુષ્યોને જીવિશાળી કામદારો મજજ પરના ભારે દમણુને લીધે એ માર્ગે વળે છે સંસ્કૃતિમય દેશોમાંથી ઓરિટ્ટયા, એકેસનોવેકિયા, સ્વીડનરલેન્ડ જર્મની ને જાપાનમાં આપધાતનુ પ્રમાણુ સૌથી વધારે જણાય છે યુનાઈટેડ સ્ટેઈટસનુ પ્રમાણુ લગભગ મધ્યમ છે

આધીરસ ક્રી સ્ટેઈટમાં એ પ્રમાણ છે જ નીચું છે. ઇથેલિક ચર્ચની સીધી અગરનું એ પરિણામ છે.

આપઘાતનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા એકસ માનવજાતના જીવનનો પ્રકાર જાણવાની જરૂર છે. કારણ કે આપઘાત સામાજિક સત્ય છે ને એના પર છૂટો વિચાર થઈ શકે તેમ નથી. પુરાણ કે સુધરેલા સમાજમાં જ્યાં જ્યાં વ્યક્તિત્વને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં આપઘાતના કિસ્સા બને છે. પરંતુ જ્યાં આગેવાની માટે કે વ્યક્તિગત ખ્યાતિ માટે બહુ એચતાણુ નથી ત્યાં આપઘાત ઓછા થાય છે. અર્વાચીન રશિયામાં ગજગ એકતા છે એટલે ત્યાં ગરીબાઈને મુંડેલી હોવા છતાં આપઘાતનું પ્રમાણ છેક જ ઓછું છે. ત્યાં આદર્શભક્તિ ને સામાન્ય જનતાના સુખસગવડની દૃષ્ટિ એક જીવંત ધર્મગણ બની ગયેલ છે. ધર્મ આપઘાતની વૃત્તિને અવરોધક બની શકે, એ મનાઈ કરે છે તેથી નહિ પરંતુ તે અભેદ શક્તિ છે માટે. એ સમાન માન્યતાઓ આચાર વિચારો ને મજબૂત સામુદાયિક જીવન સ્થાપે છે. તેથી પણ ગજગ અવરોધક શક્તિ પેદા થાય છે.

વ્યક્તિત્વવાળા દરેક સમાજમાં આપઘાત રોજનો બનાવ છે; અસાધારણ પ્રત્યાઘાત નથી. ત્યાં આપઘાતનું પ્રમાણ સામાન્ય હોય તો તેને સત્ય માની લેવાનું કારણ નથી. કારણ કે જ્યારે એ પ્રમાણ ખૂબ જ વધી જાય છે ત્યારે જ પ્રતિકૂળ સામાજિક પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે. એનો ઉપાય સામાજિક વિભાગોનું સંગઠન કરવામાં રહેલો છે. દરેક સભ્યની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે તેવા પ્રકારના સમાજનું બંધારણ રચવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ *

(૩) “ખાસ ખાનગી”

ઘોડા વખત ઉપર સ્વીડનના રાજ્ય ગુસ્તવની પંચોતેરમી વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ. એ પ્રસંગે એના દર્તવ્યક્તિ મંત્રીએ એક પત્ર ફેડાયા વિના રહેવા દીધો હતો. કારણ કે એના એક ખૂણા ઉપર “ખાસ ખાનગી” એમ લખેલું હતું. તેમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું:

પ્રિયતમ,

“આજ સાંજે આપણા સંકેત રચાને મળી શકશે ?”

એક સ્વીડીશ રાજનીતિજ્ઞના કહેવા મુજબ રાજ્ય ગુસ્તવ આ વાંચી ચમક્યા. તરત જ એમણે પરખિડિયા ઉપર ફરી નજર કરી. ‘ગુસ્તવ પ’ નામના એક લઘાયક વદાણુ પર નોંઠરી કરતા એક નાવિકને એ પત્ર લખવામાં આવ્યો હતો. રાજ્ય ઉદારહૃદયી છે તેમ રસિક પણ છે. એમણે તરત જ એક તાર ઉતરાવ્યો ને તે દિવસ માટે પેલા નાવિકને રજા આપવા વદાણુના કપ્તાનને ફરમાન કર્યું.*

* To be or not to be. By Louis. I. Dublin and Bessie Bunzel. Reader's Digest. November 1933. Page 101.

* Literary Digest, November 1933. Page 107. Well known Human Race.

(૪) “એ પાટિયું બદલાવું જ જોઈએ.”

બણીતા શરાફ ઓટો કાફ એક દિવસે ન્યુયોર્કના પૂર્વના લતામાંથી ગાડીમાં બેસી જતા હતા તેવામાં તેમની નજર એક મોટા પાટિયા પર પડી “સેમ્યુઅલ કાફ, ઓટો કાફનો પિતરાઈ.” તેમણે તરત જ પોતાના વકીલને બોલાવ્યો તે ગમે તેટલું ખર્ચ થાય પણ એ પાટિયું બદલાવું જ જોઈએ એવી તાકીદ કરી. થોડા દિવસ પછી કાફ ફરી એ જ રસ્તે નીકળ્યા. પાટિયું બદલાયું હતું “સેમ્યુઅલ કાફ, ઓટો કાફનો પહેલનો પિતરાઈ.”*

(૫) “ન્યોર્થ બનાડ શો તરફથી ફરીથી—”

ન્યોર્થ બનાડ શો ઘણી જ ઓછી કિંમતે જૂનાં પ્રસ્તિકા વેચનારની દુકાન પર એકવાર ચોપડીઓ ફેંદતા હતા એવામાં એમનાં જ નાટકોની એક ચોપડી તેમના હાથમાં આવી. એના પર એમના એક મિત્રનું જ નામ હતું. તેના નામ નીચે ન્યોર્થ બનાડ શોએ પોતાના જ હસ્તાક્ષરો લેખા “ન્યોર્થ બનાડ શો તરફથી”. ન્યોર્થ બનાડ શોએ એ ચોપડી ખરીદી લીધી. પહેલાંના લખાણ નીચે ફરીથી પોતાના હસ્તાક્ષરે “ન્યોર્થ બનાડ શો તરફથી ફરીથી” લખી તે પોતાના મિત્ર પર મોકલી આપી. x

(૬) ગાંધીજી—અર્વાચીન ત્યાગમૂર્તિ

[લોડ રોયરમિયરનાં વર્તમાનત્રોમાંના એક “ધ ડેઇલી મિરર”માં મહાત્મા ગાંધીજી માટે એક અજબ પ્રશસ્તિ હપાઇ છે. ભૂતકાળની ત્યાગમૂર્તિઓ વર્ણવી “કેટલીક અર્વાચીન ત્યાગમૂર્તિઓ” નામના લેખમાં લેખક નીચે મુજબ લખે છે]

પરંતુ એ લોકો મહાત્મા ગાંધીજી કરતાં કાંઈ વધારે ચમત્કારી નહોતા. જીવન કરતાં જો સિદ્ધાંતોને તેઓ વધારે વળુદ આપે છે તે માટે તેમણે હમણાં આજીવન ઉપવાસો આદર્યા હતા. કેટલાક કહે છે કે એ જાણી છે; કેટલાક એમને બ્રમિત માનસવાળા માને છે; કેટલાક એમને ક્યારના ય ગોળીબારલાયક યઈ ચૂકેલા સમજે છે; છતાં ય ચેપ્શાસી મહાત્માઓ જેટલી જ તેઓ તેમની પ્રશંસ કરે છે.†

રમણીકલાલ દલાલ

સંતનું હૃદય

(ગીતિ)

પાવિત્ર્યના સ્ફટિક થા બબ્બ હિમાચલસમ ઉર સંતનનું
પ્રજાકિરણ અવતરણે કરુણાંગ અભંગ જ રેલવનું.

પૂજાલાલ

* Reader's Digest November 1933. Page 107, Well known Human Race.

† Chronicle — Gandhi the Modern Martyr. 23rd January 1934.

મહેતાજીની ઘોડી

મોટે ભાગે બાળક ત્યારે પાંચ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને નિશાળે બેસાડવામાં

આવે છે; પણ ત્યારથી બાળક બોલતાં શીખ્યું હોય, ખાતાં શીખ્યું હોય, આધાર વગર ચાલતાં શીખ્યું હોય અને આધાર વગર બેસતાં શીખ્યું હોય ત્યારથી તેને મોપાટ (મુખપાટ) બોલાવવામાં આવે છે. મોપાટ બોલાવવાનો વખત ખાસ કરીને સાંજે વાળુ ક્યો પછીનો મુકરર દરવામાં આવ્યો હોય છે. બાળકને શરૂઆતમાં એકથી દસ મુધી બોલાવવામાં આવે છે. દસ આંકડા બરાબર બોલતાં આવડે ત્યારે અગિયારથી પચાસ, પછી સો અને દજાર મુધી અનુક્રમે વધતા જાય છે; પરંતુ આવી રીતે બોલાવવાથી બાળકના મગજમાં આંકડાની સંખ્યાનો ખ્યાલ આવતો નથી. તેને તો બધી સંખ્યા સરખી કિંમતની લાગે છે. સંખ્યાની વધતી ઓછી કિંમતના ખ્યાલના અભાવે બાળક દૂક મુદતમાં બૂલી જાય છે અને ઘણી વખત બોલતાં પણ ભૂલ કરી બેસે છે. જેમકે: 'બે છગડે છાસડ' ને બદલે છઞીસ બોલનારાં ઘણાં બાળકો મેં જોયાં છે. બાળક ત્યારે આવી ભૂલ કરે ત્યારે મોપાટ બોલાવનાર તેને મારે છે અથવા 'છઞીસ નહિ છાસડ' એમ કરીને પાછો આગળ ચલાવે છે. પરંતુ ખરી સંખ્યાનો ખ્યાલ આપી શકતો નથી તેથી બાળકને છઞીસ છાસડમાં શો તફાવત લાગે ?

એકથી દજાર મુધીના આંકડા શીખ્યા પછી એકથી દસ મુધીના આંકડા એક આડી દારમાં લખી બધા સાથે બોલાવવામાં આવે છે: 'બાર અઞજ ચોતરીસ કરોડ છપન લાખ ઓતેર દજાર નવસો દસ (૧૨,૩૪,૫૬,૭૮,૯૧૦)' આ પૂરું થયા પછી એક અર્થસૂચક દ્રવિતા બોલાવવામાં આવે છે જે જૂના વખતથી ચાલતી આવે છે; પણ હાલ્યે જ મોપાટ બોલનાર કે બોલાવનાર તેનો અર્થ-ભાવ સમજતો દરો.

“ મહેતાજીની ઘોડી. વજુ પગે બોડી;

એક પગે હાલેચાલે, પાતાળમાંથી પાણી કાઢે;

એ પાણીને શું શું કરીને? એ પાણીનો કાવો કીરે;

આજે તો એક વિધિની જેમ મોપાટ પૂરી થયા પછી આ કવિતા બાળક ખાસે ખોલાવવામાં આવે છે.

આજ સુધીમાં અનેક પદ્ધતિઓ આવી અનેક ડાઈ મૂળ નાખીને પડી રહેતી નથી જેમ જેમ નવું સમય જાય તેમ તેને ગ્રહણ કરવાની જિજ્ઞાસા જાગે છે કેટલીક પદ્ધતિઓ પોતાના કિલ્લાની જેમ ઘૂલુનાર પવનની એક લહરથી પડી જાય છે અને હવાઈ કિલ્લાની જેમ અદસ્ય થઈ જાય છે પરંતુ તે પદ્ધતિ પાછળ કાર્થ અને કાર્થ અર્થ કે રહસ્ય સમાયેલું હોય છે, તેવી રીતે ઉપરની કડી વિશે સમજવું.

શંકરાચાર્ય જ્યારે ઉપદેશ આપતા ત્યારે છેલ્લી દયલી આગળીયા અતુકમે ત્રણ આગળીઓ મૂકી દર્ઠ અંગુલી સાથે એક બાકીની આગળીને જોડી ઉપદેશ આપતા છુદ્ડ ભગવાનની મૂર્તિ જોશે તો પણ તેમના હાથમાં આગળા તેવી રીતે જોડાયેલા દેખાશે ચોર્યાદી આસનમાંથી એક આમન જે સિદ્ધામનને નામે જોળખાય છે તેમાં પણ તેવી રીતે બન્ને હાથના આગળાને અંગુઠા સાથે જોડીને પદ્માસન વાળેલા પગના ઢીચણ આગળ રાખવામાં આવે છે, આનો અર્થ શું હશે ? સત જ્યારે ઉપદેશ આપે છે ત્યારે સત્ત્વ, રજસ્સ અને તમસ એ ત્રણ શ્રેણી અમવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને જોળખી તેની પેલીપાર રહેલા પરમાત્માને આત્માની સાથે જોડનાના ખ્યાનમાં મગ્ન રહેવું મહેતાજીની ઘોડીરૂપી જ્ઞાનના સત્ત્વ, રજસ્સ અને તમસરૂપી ત્રણ પગ લગડા હોય તો તેની પેલી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવો તે હવામાં ધૂમાડાના ગાયકા ભરવા બરાબર છે.

મહેતાજીની ઘોડીની બીજી ઉપસા આ પ્રમાણે ધટાવી રાકાય છે કલ્પના, કળા અને એકદિલી (Imagination, Art and unity) એ કેળવણીની ત્રણ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવાની કળા શિક્ષકમાં જરૂર હોવી જોઈએ જે શિક્ષકે કલ્પનાશક્તિ ખીલવી હશે તો પોતે જે પુસ્તક વાચશે તેમાંથી કલ્પનાના જળે પુસ્તકના લેખકનો ભાન, તોર, શિક્ષકની પુસ્તક પ્રત્યે રુચિ, ઉમંગ, લેખકની ધગસ વગેરે વિદ્યાર્થી ખડા કરી શકશે છેવટે તેની તરફ આકર્ષણ ચલાયેર એકદિલીના જળે તેને પ્રકાશમાં આણશે જે આ ત્રણ અંગ તેના ખોડા હોય તો તેની જે ઉતરોતર કિવાઓ થઈ તે નહિ ચવાની અને તેથી બધું નકાસું જવડાઈ એ ત્રણ અંગ સાખૂત ન હોય તેના જ્ઞાનને આપણે પોપટીઉ જ્ઞાન કહીએ છીએ. તેથી જ શિક્ષકે વારવાર અનલોકન કરવું જોઈએ, તેના અનુભવ લેવો જોઈએ પરંતુ કાર્થ કાબેલ શિક્ષક હોય તો ઉપર કહ્યા તે ત્રણ પગ મહેતાજીની ઘોડીના ખોડા હોવા છતાં પોતાનું કામ સાધી શકે છે ત્રણ પગે ખોડી ઘોડી બલે ગમે ત્યાંથી ગમે તે વખતે રખડીને પાછી આવે પણ તેને સ્થિર અને સ્થિત કરવાની તાકદ્દ તેમાં જોવી જોઈએ એ ચોથો પગ તે વ્યવહાર જ્ઞાન તેના જળથી ઘોડી નીચે પાતાળમાં, ઉપર ઠેક સત્યલોકમાં અને મધ્યે મૃત્યુલોકમાં-એમ ચૌદ રાજલોકમાં ભખીને પાતાળમાંથી પાણી લઈ આવે પછી તો પેલા મૃત્યુલોકમાં-એમ ચૌદ રાજલોકમાં ભખીને પાતાળમાંથી પાણી લઈ આવે પછી તો પેલા આ મન પાચે ઇન્દ્રિયો ઉપર સત્તા ચલાવે છે પાચમાંથી ચારની કામ કરવાની ઇચ્છા ન હોય પણ જો મન બાકીના એકની તરફેણમાં જાય તો તેમને કામ કર્યાં સિવાય ચાલડું નથી તેવી રીતે મહેતાજીની ઘોડીના ત્રણ પગ ખોડા હોવા છતાં એક વ્યવહારરૂપી પગ સાખૂત હોય તો બાકીના લગડા પગોને અને કે કમને તેને સાથ આપવા માટે બસડાવું પડે છે.

મહેતાજીની ઘોડી

મોટું લાગે બાળક જ્યારે પાંચ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને નિશાળે બેસાડવામાં

આવે છે; પણ જ્યારથી બાળક બોલતાં શીખ્યું હોય, ખાતાં શીખ્યું હોય, આધાર વગર ચાલતાં શીખ્યું હોય અને આધાર વગર બેસતાં શીખ્યું હોય ત્યારથી તેને મોપાટ (મુખપાટ) બોલાવવામાં આવે છે. મોપાટ બોલાવવાનો વખત ખાસ કરીને સાંજે વાળુ કપા પછીનો મુકરર કરવામાં આવ્યો હોય છે. બાળકને શરૂઆતમાં એકથી દસ સુધી બોલાવવામાં આવે છે. દસ આંકડા બરાબર બોલતાં આવડે ત્યારે અગિયારથી પચાસ, પછી સો અને હજાર સુધી અનુક્રમે વધતા જાય છે; પરંતુ આવી રીતે બોલાવવાથી બાળકના મગજમાં આંકડાની સંખ્યાનો ખ્યાલ આવતો નથી. તેને તો બધી સંખ્યા સરખી કિંમતની લાગે છે. સંખ્યાની વધતી ઓછી કિંમતના ખ્યાલના અભાવે બાળક ટૂંક મુદ્દતમાં બૂલી જાય છે અને ધણી વખત બોલતાં પણ ભૂલ કરી બેસે છે. જેમકે: 'બે છગડે છાસડ' ને બદલે છઠ્ઠીસ બોલનારાં ધણાં બાળકો મેં જોયાં છે. બાળક જ્યારે આવી ભૂલ કરે ત્યારે મોપાટ બોલાવનાર તેને મારે છે અથવા 'છઠ્ઠીસ નહિ છાસડ' એમ કરીને પાછો આગળ ચલાવે છે. પરંતુ ખરી સંખ્યાનો ખ્યાલ આખી શકતો નથી તેથી બાળકને છઠ્ઠીસ છાસડમાં શો તફાવત લાગે ?

એકથી હજાર સુધીના આંકડા શીખવ્યા પછી એકથી દસ સુધીના આંકડા એક આડી દારમાં લખી બધા સાથે બોલાવવામાં આવે છે: 'બાર અબજ મોતરીસ કરોડ છપન લાખ ઓલોતર હજાર નવસો દસ (૧૨,૩૪,૫૬,૭૮,૯૧૦)' આ પૂરું થયા-પછી એક અર્થસૂચક કવિતા બોલાવવામાં આવે છે જે જૂના વખતથી ચાલતી આવે છે; પણ લાગ્યે જ મોપાટ બોલનાર કે બોલાવનાર તેનો અર્થ-ભાવ સમજતો દેશે.

“ મહેતાજીની ઘોડી, ત્રણ પગે ઓડી;
એક પગે દાલેચાલે, પાતાળમાંથી પાણી કાઢે;
એ પાણીને શું શું કીજે ? એ પાણીનો કાવો કીજે;
મા બાપના દાણ પગ ધોઈને પીજે ”*

આખું કાવ્ય આ રીતે બોલાય છે:

સરસ્વતી ઠું મોરી મા
ઝાર પટોરા ઘેર ખાખ
છૂટી દોષ તો વિદ્યા રે
વાળ ભરીને મોતી રે
મોતી ધરાપટ વાગે છે
લાવાને ચપડી ચડે કિંધુર
કિંધુરના તો વાણા દુષા
વાડી વચ્ચે ઝોલાવા કુવા
ઝોલાં ઝોલાં લાખું નામ
ભરું બિચારું ખંભાત નામ
ખંભાડી અંબાડીના ગચા નેલા

સત પડે તો મૂનરાતના મેલા

* * *

પાદે બેઠા મોર, મોર ગયા ચરવા
સરસ્વતી બેઠા ભણવા
ભણી ગણીને વતર્યા
આમજ છૂટયા નિશાળિયા
પાછળ છૂટયા મહેતાજી
મહેતાજીની ઘોડી, ત્રણ પગે ઓડી;
એક પગે દાલેચાલે, પાતાળમાંથી પાણી કાઢે
એ પાણીને શું શું કીજે ? એ પાણીનો કાવો કીજે;
મા બાપના દાણ પગ ધોઈને પીજે.

આજે તો એક વિધિની ન્હમ મેળાટ પૂરી થયા પછી આ કવિતા બાળક પાસે
ખેલાવવામાં આવે છે.

આજ સુધીમાં અનેક પદ્ધતિઓ આવી અને ગઈ. ડાઈ બૂજ નાંખીને પડી રહેતી નથી. જેમ જેમ નવું સ્વત્વું જાય તેમ તેને અદ્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા જાગે છે. કેટલીક પદ્ધતિઓ પોતાના કિલ્લાની જેમ ક્ષણવાર પવનની એક લદરથી પડી જાય છે અને લવાઈ કિલ્લાની જેમ અદસ્ય થઈ જાય છે. પરંતુ તે પદ્ધતિ પાછળ કાંઈ અને કાંઈ અર્થ કે રહસ્ય સમાયેલું હોય છે, તેવી રીતે ઉપરની કડી વિષે સમજાવું.

સંકેરાચાર્ય જ્યારે ઉપદેશ આપતા ત્યારે છેલ્લી ટચલી આંગળીયાં અનુક્રમે ત્રણ આંગળીઓ મૂકી ઈર્ધ અંગુલીની સાથે એક બાકીની આંગળીને જોડી ઉપદેશ આપતા. શુદ્ધ ભગવાનની ભૂતિ જોશે તો પણ તેમના હાથમાં આંગળી તેવી રીતે જોડાયેલાં દેખાશે. ચોર્પાઈથી આસનમાંથી એક આસન જે સિદ્ધાસનને નામે ઓળખાવ છે તેમાં પણ તેવી રીતે બન્ને હાથનાં આંગળીને અંગુલી સાથે જોડીને પદાસન વાળેલા પગના ઢીંચણ આગળ રાખવામાં આવે છે. આનો અર્થ શું હશે ? સંત જ્યારે ઉપદેશ આપે છે ત્યારે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ શુણ્ણ અથવા ભક્ષા, વિધ્લ અને મહેશને ઓળખી તેની પેલી પાર રહેલા પરમાત્માને આત્માની સાથે જોડવાના ખ્યાનમાં મગ્ન રહેવું, મહેતાશની ઘોડીરૂપી યાનના સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસરૂપી ત્રણ પગ લંગડા હોય તો તેની પેલી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવો તે હવામાં ધમાડાના આવકા ભરવા બરાબર છે.

પ્રયત્ન કરવા તો હવાના બૂનાડાના ત્રાસકારી હારવા જેવા નહીં હોય. મહેતાજીની ધોડીની બીજી ઉપમા આ પ્રમાણે લટાવી શકાય છે: કલ્પના, કળા અને એકલિપ્તિ (Imagination, Art and unanimity) એ કેળવણીની ત્રણે વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવાની કળા શિક્ષકમાં જરૂર હોવી જોઈએ. જો શિક્ષકે કલ્પનાશક્તિ ખીલવી હશે તો એ તેને જ પુસ્તક વાંચશે તેમાંથી કલ્પનાના અને પુસ્તકના લેખકનો ભાવ, તોર, શિક્ષકની પુસ્તક પ્રત્યે રુચિ, ઉમંગ, લેખકની ધમશ વગેરે વિદ્યાર્થી ખડાં કરી શકશે. છેવટે તેની તરફ આકર્ષણ થવાથી એકલિપ્તિના અને તેને પ્રકાશમાં આણશે. જો આ ત્રણ અંગ તેનાં ખોડાં હોય તો તેની જ ઉત્તરોત્તર ક્રિયાઓ થઈ તે નહિ થવાની અને તેથી બધું નકારું જવાનું. એ ત્રણ અંગ સાખૂત ન હોય તેવા છાત્રને આપણે 'પોપડીઉં' જાન કહીએ છીએ. તેથી જ શિક્ષકે વારંવાર અવલોકન કરવું જોઈએ, તેનો અનુભવ લેવો જોઈએ. પરંતુ કોઈ કાબેલ શિક્ષક હોય તો ઉપર કહ્યા તે ત્રણ પગ મહેતાજીની ધોડીના ખોડા હોવા છતાં પોતાનું કામ સાધી શકે છે. ત્રણ પગે ખોડી ઘેડી બસે અને ત્યાંથી ગમે તે વખતે રખડીને પાછી આવે પણ તેને સ્થિર અને સ્થિત કરવાની તાકદ્દ તેનામાં હોવી જોઈએ. એ એથી પગ તે બ્યવહાર જાન. તેના બળથી ધોડી નીચે પાતાળમાં, ઉપર ડુંક સત્યલોકમાં અને મધ્યે મૃત્યુલોકમાં—એમ ચૌદ રાજલોકમાં ભળીને પાતાળમાંથી પાણી લઈ આવે પછી તો પેલા મૃત્યુલોકમાં—એમ ચૌદ રાજલોકમાં ભળીને પાતાળમાંથી પાણી લઈ આવે પછી તો પેલા આ મન પાંચે ધનિદ્રિયો ઉપર સત્તા ચલાવે છે. પાંચમાંથી ચારની કામ કરવાની ઈચ્છા ન હોય પણ જો મન બાકીના એકની તરફેણમાં જાય તો તેમને કામ કર્યા સિવાય ચાલવું નથી તેવી રીતે મહેતાજીની ધોડીના ત્રણ પગ ખોડા હોવા છતાં એક બ્યવહારરૂપી પગ સાખૂત હોય તો બાકીના લંગડા પગોને અને કે કમને તેને સાથ આપવા માટે પ્રયત્ન કરવું પડે છે.

ત્રીજી કલ્પના અર્થ, કામ અને મોક્ષની છે. અર્થ - કામ અને મોક્ષરૂપી ત્રણે પગ જોડા હોવા છતાં ધર્મરૂપી ચોથો પગ મળજી જાય તો તેના બળથી જરૂર તે પાતાળ પહોંચી પાણી લઈ આવવાની.

ચોથી કલ્પના શબ્દ, શબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થની છે. જે શિક્ષક શબ્દની માથારૂટમાં પડે તો તેની ઘોડી કદી પાતાળ સુધી પહોંચવાની નહિ અથવા કામ સાર્થક થવાનું નહિ. પણ ચોથા પગરૂપી ખનિ એટલે ભાવ જે મળજી જાય તો સાર્થકતા જલદી પ્રાપ્ત થવાની.

પાંચમી કલ્પના : મહેતાજીની ઘોડી એટલે વાણી. આ વાણીનાં ઉત્પત્તિસ્થાન ચાર : 'પરા, પશ્યતિ, મધ્યમા, અને વૈખરી'. પરાનું સ્થાન નાભિઃ શબ્દની શરૂઆત નાભિમાંથી થાય છે અને મુખ સુધી પહોંચતાં તેમાં ઘણો ફેરફાર થાય છે. મુખદ્વારા બહાર નીકળ્યા પછી પણ ખીજા કાને પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ઘણો ફેરફાર થઈ જાય છે, એટલે કે તેના અનેક ફેરફાર થયા પછી આપણે તેને સાંભળીએ છીએ નહિ કે મૂળસ્વરૂપમાં. પશ્યતિનું સ્થાન હૃદય, મધ્યમાનું સ્થાન કંઠ અને વૈખરીનું સ્થાન મુખ. વાણીમાં પ્રથમના ત્રણ (પરા, પશ્યતિ અને મધ્યમા) અથવા તે સ્થાનોથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દોનું જ્ઞાન હોતું નથી તેટલા માટે મહેતાજીની ઘોડીને જોડી કહી. ત્યારે ફક્ત એક પગે સ્થિત છે, આ એક પગ તે ચોથો પગ અથવા ચોથું સ્થાન તે વૈખરી અથવા મુખ. આ મુખથી જ તેના બધો બ્યવહાર ચાલે છે. આ વાણીદ્વારા જ ચૌદ રાજ્યોક સુધી પ્રકાશ આપી શકે છે અને પાતાળમાંથી પાણી કાઢી શકે છે એવું તેને કહેવામાં આવ્યું છે.

વાણી કાઢ્યું તો ખરું, પણ કરવાનું શું? આ વાણીનો કાવો કરવો એટલે અનેક રીતે જુકું જુકું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેને એકરસ કરી ઉકાળવું. આ કાવાની ઉપમા 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' ની સાથે સંબંધ ધરાવી શકશે. કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય મુક્તિ છે. મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છનાર સારો કાવો કરી જાણુનો હોવો જોઈએ. તેનામાં કાવો કરવાની સારી આવડગત જોઈશે; નહિ તો પછી ગુલામના પણ ગુલામ જ રહેવાના, મુક્તિ નહિ પામવાના.

કાવો કરવો એટલે લીધેલી કેળવણીનું મનન કરવું, મેળવેલા જ્ઞાન ઉપર ખૂબ સારા વિચાર કરવા. કાવો કરવાથી શાસ્ત્રમાં દેખાડેલા માતૃદેવ, પિતૃદેવ અને આચાર્યદેવનો ખરો અર્થ સમજાય છે.

'રઘુવંશ'માં કવિ કાળીદાસ લખે છે:

“વાગર્થા વિવ સંપૃક્તૌ વાગર્થ પ્રતિ પત્તયે ।

જગત પિતરૌ વંદે પાર્વતી પરમેશ્વરી ॥”

પાર્વતી અને પરમેશ્વરરૂપ મહેલી વાણી અને અર્થના યથાર્થ ભાવને જાણવા માટે પૂજા આવશ્યક છે.

વાણી એ માતાતુલ્ય અને અર્થ એ પિતાતુલ્ય છે. અથવા આખા જગતના સચ્ચતા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો તું પૂજારી થા. અને ચેતનનો પૂજારી થા.

વાણીના અર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાને માટે તું એનું પૂજન કર. વાણી અને અર્થના શીખવનાર ગુરુનો તું પૂજારી થા. ઈત્યેશ્વ

કલમગ્ન્ય—લેખક સુન્દરમ પ્રકાશક નળશકર મોમનાથ ભટ્ટ, નવલુન,
ગવપુરા, વડોદરા દાદ રૂપિયો

કેાલા લાનતની કડવી વાણી:—લેખક સુન્દરમ પ્રકાશક ગણગોડલ કેસુભાઈ
મીસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પારસી અગિયારી મામે, અમદાવાદ વાર્ષિક ફાગે ૦-૫-૦ ૮૫૫૧
ખર્ચ મોક, છટક નકલ ૦-૮-૦ ૮૫૫૧ ખર્ચ છુટુ

આ બન્ને કાવ્યમંત્રોમા વિષય અને છન્દ અને રીતિ નણિયના અનેક પ્રકારો મળશે
શ્રી સુન્દરમ ગંડકૃત વૃત્તોના સુસ્થિષ્ટ કાવ્યો પશુ લખે છે અને લખેના ગરબીએ વગેરેના
ઢાળોમા મનગમતા ફેરફારો પશુ કરી શકે છે વિષય અને છન્દ કે ઢાળોની તેમની પસંદગી
સુભગ અને ઉચિત છે ગંભીર વિચારો અને લાગણીનું સમતોલપશુ જાળવનારા વિષયો
પણાખરા મંદૃત વૃત્તોમા નિરૂપ્યા છે અને જેમા લાગણી જ પ્રધાન હોય, અને તેને જ
એકવી જવા દેવી હોય તેવા વિષયો લખન કે ગંભીની ઢાળમા લીધા છે પશુ બન્નેમા
તેમનું વ્યક્તિત્વ એકસરખું દેખાય છે આપણા કવિઓ મુખ્યત્વે દાપત્યપ્રેમ ઉપર લખતા
તે સ્ત્રી પાનામા ક્યાક જ દ્વાય મળશે બાકી તેમણે નવા વિષયો જે અત્યારનો જમાનો
વિચારતો થયો છે તેના જ પણાખરા લીધા છે શ્રી સુન્દરમ પૂ ગાંધીજીની લડતમા નોંધાયો
છે એ સુવિદિત છે, એટલે તેમના કાવ્યોમા એક તરફ યુદ્ધના ઉત્સાહગીતો છે, તે
ખીજ તરફ મહાત્માજીની અર્હિમાના કાવ્યો છે ‘યુદ્ધના ચક્ષુ’ જેની અત્યાર પહેલા પશુ
કદર થઈ ચૂકી છે તે ત્રિપુર્તિ પતંગિયુ અને ગરુડ એ સર્વ એ પ્રકારના કાવ્યો છે, અને ઉચિત
રીતે સંસ્કૃત વૃત્તોમા કવેલા છે માનની માનવ, બળતા બચાવજે, પોક ખાના, જેવા કાવ્યો
આછી લાગણી સાથે, અને વિશાળ જનતાના સમભાવ સાથે ચિંતિત કે મીમાસાના છે અને
તે ગોચર રીતે અનુબુધ કે મિત્રોપજ્ઞાતિમા મૂક્યા છે આ બધા કાવ્યોમા લાગણી ઉપર
કાણુ રાખી કવિ ધીમે પગલે વિહાર કરે છે આ લામા કાવ્યો પશુ સુન્દરમની વિશિષ્ટતા
ગણાવી જોઈએ એ બધામા ‘આને ફોટોગ્રાફ’ કાવ્ય બીડી લાગણીને લીધે છુટુ પડે છે
કાવ્ય લગભગ પૂરું થતા સુધી તે જાણે કેવળ વ્યવહારદષ્ટિ પ્રધાન રાખી જરા પશુ લાગણીને
અવકાશ હશે એવો વહેમ પશુ ન પડે તેની રીતે સ્વસ્થતાથી ચાલે છે માત્ર અત આગળ
સ્વસ્થતાની કાર આવી રહે ત્યા અસહ્ય દર્દ દેખાય છે, અને તેનું માત્ર સ્તયન કરીને જ,
વાચનારને કરુણમા હુઆડીને કાવ્ય પૂરુ થાય છે આ કાવ્યો કઈક લાના હોવાથી તેના
દાખલા આપી શકાતા નથી પશુ શૈલી, છન્દ, પ્રવાહિતા, દદ પદ્યમંધના દાખવા તરીકે
ગમે ત્યાંથી એક જ સ્ત્રોક ઉતારુ છુ

આવે આવે અનતે વિષય ગતિ જતો ધૂમકેતુ નિહાળી,
ઔદાસીન્યે હુમેના હાંતિ પ્યનિધિમા ગોચતા આખ ઢાળી
“અમદા અધ આરથા લાય નવનલ્લો, સંધરકિત અભદા
વિશ્વોના જૂથ જૂના નિત નિત કરશે કટલા ધૂમકેતુ ૧”

આ એક સ્લોકમાં સુન્દરમે ચાલુ જમાનાનાં અનિષ્ટોને બે જ પંક્તિમાં મૂકી દીધાં છે. અને તેમનાં કાવ્યોની આ પણ એક વિશિષ્ટતા છે. તેમણે સમાજની સ્થિતિ ઉપર ટીકા રૂપે ધણાં કાવ્યો કહ્યાં છે. આવાં બધાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કોયા ભાગતની કડવી વાણીમાં આપે છે. એ ખરેખર તેમની કવિતાની નવી જ દિશા છે, એ પદ્ધતિ પણ નવી છે. એ એટલી બધી નવી છે કે એ જાતનાં કાવ્યો તેમણે કાવ્યમંગલામાં ન મૂક્યાં હોત તો સારું એમ લાગે છે. આ કાવ્યોનો સંગ્રહ કડવી વાણીમાં છે. આ વાણીમાં, ચિન્તન કે મનન પ્રધાન નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિની વિચારગ્રેરક રજુઆત એ પ્રધાન છે, પ્રયોજન છે.

અને આ પુસ્તકનું બીજું લક્ષણ એ છે કે તેમાં ઘણીખરી પ્રાચીન માન્યતાઓ છોડી દીધી છે એટલું જ નહિ તેથી જાણી રીતે વિચારેલું છે. કોયો પોતે ભગત છે એટલે ઢાળા પછાખરા ભજનોના છે, પણ કોઈ વિલક્ષણ રીતે તેમાં જૂની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ રીતે કહેલું છે. દાખલા તરીકે કોયો ભગત હરિને કહે છે કે હવે તારું અહીં કામ નથી. આપણે માત્ર હાથી કરી નેઈએ:

કોયો ભગત એના આંખના ડોળા

ફાડી ફાડી તને પૂછે

જુગના જુગો તને રાખી ભેથો હવે

કામ તારું અહીં શું છે ?

અને હરિ વિદુરજીની મારફત તેને આત્મબળ મેળવવાનો સંદેશ મોકલે છે:

રશિમા ને ટક્કોની વાત કરીશ ના

સાચો મને ત્યાં પિછાન્યો,

ખાલું તારે ને શું ચાવું મારે ?

હું નથી ઢોર હરાયો.

એ જ રીતે 'સીતાજીનો પોપટ' એ કાવ્યમાં કોયાને કંઈક જુદું જ કહેવાનું છે. બે જ સીટીમાંથી સમજાઈ જશે.

પટો રે પોપટ મારા બાપલા, કોયો ભગત પડાવે,

ખૂલ્લું મૂકી પીત્તર બારણું સાચા રામ જપાવે

ઉવટ કહે છે:

બાઈ લાંકુને ભોગાં કરી, પોપટ આટલું કહેજે,

કોયો ભગત તને કમરે, શરણે કોઈને ન રહેજે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં કટાક્ષકાવ્યો છે. કોઈમાં ઉપહાસ છે, કોઈમાં કટાક્ષ છે, કોઈમાં માત્ર પેસાદાર અને ગરીબોની સરખામણી કરી કાવ્ય છોડી દીધું છે, કોઈમાં આપણો ખોટી અપુરુષાર્થો ભક્તિની નિન્દા છે, અને 'દેડકોં હસતાં હતાં' જેવું કાવ્ય શુદ્ધ હાસ્યનું છે.

બન્ને પુસ્તકો વાચકવર્ગ રસપૂર્વક વાંચશે એમ અમારું માનવું છે. અને આ કવિતાકથાના નવા પ્રયોગોમાંથી કવિતા માટે નવા પ્રદેશો સર ધશે એવી આશા બધાય છે.

સંલિનજીનાં 'બીજાં' કાવ્યો:—કર્તા: જ્યેષ્ઠાંકર મહારાંકર ભુવ. પ્રકાશક: પોતે, લોડી હાઉસ-૨૩-૨૪ શાંતિ બિલ્ડીંગ્સ, પોસ્ટ માહીમ. મુંબઈ ૧૬. કિંમત બાર આના.

મણે જાણે જખને શ્રી સંલિનજીનો કાવ્યસંગ્રહ જોયા મળ્યો. આ સંગ્રહમાં તેમનાં સાંભળેલાં ધણાં મધુરગીતો જોવા મળે છે. આ સંગ્રહમાં ઘણાંખરાં ગીતો જ છે, તેમાં ગીતોનું માધુર્ય છે, અને ગીતોની મર્મીદા પડે છે. તેમનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં નિયત

રોજનીશી

૨૨-૧-૩૪ : વિરમગામ તાલુકાની ખેડૂતસહાયકસમિતિના કાર્યકર્તાઓની સામાન્ય સભાએ હીમસંકટના કારણે ચાલુ સાલની વિષાદી માફ કરવા માટે સરકારને અરજ કરતો કરેલો ઠરાવ.

૨૩-૧-૩૪ : પઠના સરકારના મુખ્ય મંત્રીએ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ આગળ ધરતીકંપ સંકટનિવારણ માટે મદદ કરવાની દેખાડેલી ખ્વાધેસ; કારખરમાં નવી સરકારની સ્થાપના; કલોલ તાલુકામાં હીમે વર્તાવેલા ગ્રાસની બહાર આવેલી હકીકત; ટેરીફ ગિલનો વિરોધ કરતી હિંદી સરકાર ઉપર નવાન સરકારની લંગાણુ યાદી; બિહારની સરકારે બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને ધરતીકંપ સંકટનિવારણ માટે સહકાર આપતો કરેલો તાર; વડોદરા રાજ્યમાં ગાંધીજીની સામેના પ્રતિબંધની તથા ચલુદેવી યુનિસિપાલિટીના ઉપપ્રમુખે રાજનાથુ આખ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; ડો. ટાગોરે બિહારના સંકટઘસતોને મદદ કરવા માટે બહાર પાડેલી અપિલ; શ્રી નમસાહેબ સમદા શ્રી લવણપ્રસાદે પોતાના હરણુનો કિરસો વર્ણવી આગેલો ઈન્સાફ.

૨૪-૧-૩૪ : શ્રી. કીડવાઇને કીમિતલ લો એમેંડમેન્ટ એક્ટનીમે ૯ માસની સખતસખ તથા પ્રેસ એકક મુજબ ૬ માસની કેદની સખ; તીનેવેલીમાં ગાંધીજીએ સભામાં બિહારના સંકટ ઘસતોને મદદ કરવા માટે કરેલી સખજડ અપિલ; ચિતાગોંગના ગિહા મેનિફેસ્ટ એક માસ સુધી ધરની બહાર નહિ નીકળવા માટે ૨૬૦ બદકલોક યુવકો ઉપર કાઢેલી નોટીસ; અમેરિકન રેડક્રોસ સોસાઈટીએ વાઈસરોય ધરતીકંપ ફંડમાં બરેલા રૂ. ૨૬૪૫૦; માંગેરટર ખાતે મળેલી સભાએ નવાનીજ હરીફાઈ સામે રોષ દર્શાવી નવાનીજ ગાલની આચાત અટકાવવા માટે કરેલો ઠરાવ; ચીનમાં ધરતીકંપથી મથંકર ખુવારી; હિંદી સરકારે સખ ભોગવતા રાજદ્વારી કેદીઓની સંખ્યાની બહાર પાડેલી યાદી.

૨૫-૧-૩૪ : અમદાવાદમાં ગિહાના ખેડૂતોની મળેલી સભાએ માકની ફરી આનાવારી કરવા માટે સરકારને અરજ કરતો કરેલો ઠરાવ; મહાસભાવાદી આગેવાન શ્રી. એમ. એસ. અવળિનો છટકારો; વડીધારાસભામાં અરુદ્રથતાનિવારણુ બિલ વિશે ચર્ચા; પુનમચંદ રાંકને સવિનયમંગલા સંબંધમાં ૧૧ માસની સખત કેદ તથા રૂ. ૫૦૦ ફંડની સખ; અંકલેશ્વરમાં આગ લાગવાથી રૂ. ૨૦,૦૦૦ નું નુકસાન; લાવનગર રાજ્યનાં ગામોમાં ૬૦ બાળલગ્નો થયાની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૬-૧-૩૪ : અમદાવાદમાં સ્વાતંત્ર્યદિન નિમિત્તે પત્રિકાઓ વહેંચતાં મી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર અને બીજા બેની ધરપકડ; ગોંડલના મહારાજા શ્રી. ભગવતસિંહજીએ વાઈસરોય ધરતીકંપ ફંડમાં બરેલા રૂ. ૧ લાખ; કલકત્તાની વડી અદાલતે સુનામગંગના વડીલ અન્દ્રબિનોદદાસની સનદ ૬ માસ સુધી રદ કરવાનો કરેલો હુકમ; પોલેંડનું નવું રાજ્યધારણુ બિલ પાર્લામેન્ટમાં પસાર; ચિતાગોંગમાં ૩૦૦ માણુસો ઉપર ધરની બહાર નહિ નીકળવાનો હુકમ; મુંબઈમાં સ્વાતંત્ર્યદિનને અંગે શ્રી. પેરીન બહેન કેપ્ટન તથા બીજાઓની ધરપકડ; દિલ્હીમાં સ્વાતંત્ર્યદિન અંગે કેટલાક મહાસભાવાદીઓની ધરપકડ; શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરને છટકારો.

૨૭-૧-૩૬ કુપુરથવા નરેશી ડો મુજેને પોતાના રાજ્યની મુવાકાત લેવા માટે આવેલું નિમત્રણ, બિહારના રાહતકાર્ય માટે રેલવે કંપનીએ પાસુંલો અર્ધા દરે લઈ જવાનો કરેલો નિર્ણય, સરદાર રાહુલભિખો લાહોરની એન્ટ્રે નેનમાથી છટકારો, હહેવામ તાલુકામાં હીમથી પાકને તુકરાન થયાની બહાર આવેલી હકીકત શ્રી દેવોદાસ ગાધી "હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ"ના ડીરેક્ટર નિમાયા, મહારામા ગાધીજીનો અપૂર્વ સત્કાર, ચીનમાં રેલથી ૧૦,૦૦૦ નાનની ખુવારી થયાની બહાર આવેલી હકીકત, વવસાડ રુકલબોઈના સ્વયં શ્રી સૂર્યસદાશી ડોક્ટરની વવસાડ કોર્ટના ઓનારરી મેનિજરેટ તરીકે નિમણૂક

૨૮-૧-૩૬ રાસ જતા અમદાવાદમાં શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કલેવકરની ધરપકડ અને છટકારો, લિયોનસની બાપારી એગરે ભયાનીક હરીકાઈ વિશે પસાર કરેલો કસાવ, ગોરલ રાજ્યમાંથી "ફલકાબ" હદખાર થયાની બહાર આવેલી હકીકત

૨૯-૧-૩૬ મેમ્સિએમા ભયકર ધરતીકંપથી બારે તુકરાન, મુજરરકુરમા મૂરાળધાર વરસાદ, હહેરાદૂનમાં મોડાપેલા ધરતીકંપના આચકા, ધારાસભામાં ઇન્ધિયલ બે ક બિવ વિશે ચર્ચા, નેપાલના મહારાજા હપર કવિવર ટાગોરનો આકૃત મટિ હાર્દિક હિલસોજીનો તાર, પાર્લામેન્ટમાં સર જોન સમ્મને રાસનિવારણને લગત રજુ કરેલું નિવેદન, દેવાસ નરેશી પોતાની સાચી વરતરિયતિ સમજાવતો વડા પ્રધાનને કરેલો તાર, અકપાનિસ્તાનના વડા પ્રધાનતુ ખૂન કરવા માટે થયેલા પ્રયત્નનો બહાર આવેલો બિનસત્તાવાર અહેવાલ

૩૦-૧-૩૬ અમદાવાદમાં કાતિકારી પ્રેસનો ચૂકાદો-કાન્તિવાન મણિવાવને એક દર ૫ વર્ષની મખલ દેદ, ગુલાબચંદ હનમણીને એક દર ૪૫ વર્ષની સખત કેદ તથા ચંદુલાલ ઇન્દરલાલને એક દર ૩ વર્ષની સખત કેદની સજા અને ચાંપા આરોપી સોમનાથને નિર્દોષ કરાવી છોડી મૂકેલો, બદનહીભયાં લખાણને અંગે અમદાવાદમાં "રાજનગર" ખત્રના પત્રી, સદાત્રી તથા આનંદ પ્રિન્ડીય પ્રેસના માલિકની ધરપકડ તથા નમીન હપર છટકારો, હાલ દુરત લડતમાં ન પડતા બિહારની વહાલે ધાવા માટેનો ગાધીજીનો આશ્રમવાસીઓ હપર તાર, નેપાળમાં ૩૦૦૦ નાનની ખુવારીની બહાર આવેલી હકીકત

૩૧-૧-૩૬ સકટચરેત બિહારને મદદ કરવા માટે ગાધીજીએ પરદેશોનેગી બહાર પાડેલી અપિલ, ચિત્રાગોબ જોમ્મ કેસના આરોપી હરેન્દ્ર ચક્રવર્તી તથા કૃષ્ણ શેઠરીને ફારીની સજા, બાળ ધારાસભામાં રજુ થયેલું ૧૯૩૪ તુ બાળ કીમિનવ લો એમેડમેટ બિલ, વડી ધારાસભામાં દેશીરાજ્ય સરકાર બિવ વિરે ચર્ચા, વડી ધારાસભામાં ટરીફ બિલ વિશે ચર્ચા

૧-૨-૩૬ શ્રી અબ્બાસ હૈયબજીને ૮૧ મુ વર્ષ બેક તે નિમિત્તે અમદાવાદમાં શ્રી બળવતરાય કોકેરના પ્રમુખપદે મળેલી ભદેર સભા, વડીધારાસભામાં અસ્પરથતાનિવારણ બિલ પ્રમત મટિ ફેરવવાની દરખાસ્ત પસાર, પુનાના "રફર્ટિ" માસિક પાસે મળાયેલી રૂા ૩૦૦૦ ની નમીનગારી, નડિયાદમાં ને એગાનિહીના બીન ગામેમાં રૂાવાયેલી શ્રી અબ્બાસ જયતી, ફરકાબાદના રીમીમેનિરેટ દુકમ કાયદેસર નહતો એમ જણાવી આવચાર્ફ કપાલાનીતા છટકારો કરેલો દુકમ

૨-૨-૩૪ : બિનપરવાને હથિયારો રાખવા માટે અલીપોરની ખાસ ટ્રીબ્યુનલે અન્યથ્યન્દ્રસિંગને ૧૦ વર્ષની કરેલી સખત કેદ; શીલજા ગામમાં શ્રી. કાલેલકરની ધરપકડ; મુંબઈના ગુજરાતી અઠવાડીક પત્ર “વીસમીસદી” ખાસે મંગાગેલી રૂ. ૩૦૦૦ ની ભમીનગરી; ઢાકાના સીટીપોલીસના વધારાના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ એફ. પી. પ્રામરને આપવાત; લંડનના બમરમાં રોતાના લાવમાં ચાર સિલિંગને વધારો; પુલવાનામાં કેમ્પી રમખાણ-કરક્યુ ઓફિસની નહેરાલ-ગોળીવારથી ૨ નાં મરણ અને ૯ ધાયલ; લાહોરથી ૧૨ કેળવણીકારોની અત્યાચારો દાખી દેવાની સૂચના.

૩-૨-૩૪ : ન્યુદિલ્હીમાં શ્રી. કે. નટરાજનના પ્રમુખપદે મળેલી હિંદી રાજ્યપ્રતિપક્ષની બેઠક; અમદાવાદમાં શ્રી. કાલેલકરને છટકારો; લોર્ડ વિલિંગ્ટનનાં બહેન મિસિસ માર્શલ ક્રુક્સનું લંડનમાં અવસાન; સેન્ડલરીસિફ કમિટીએ મુકદ્દરકરમાં મરણ પામેલાઓની બહાર પાડેલી ૧૩૧૦૦ ની સંખ્યા; દમોદરલાલજીની ધનેદ ખાતેની ભગીર નજ થયાની બહાર આવેલી હકીકત.

૪-૨-૩૪ : અમદાવાદમાં વિદ્યાર્થીદિને એજે વિદ્યાર્થીઓએ બિહાર રાહત ફંડમાં હથરાવેલાં નાણાં.

૫-૨-૩૪ : ન્યુ દિલ્હીમાં પતિપાળા રાજ્ય સામે પોષાર કરવા સંબંધમાં ૯ સ્ત્રીઓ સાથે ૧૩૧ શીપોની ધરપકડ; અમદાવાદમાં રોઠે નોકરને ગૃહ માર મારતાં નોકરનું નિપજેલું મરણ; મદ્રાસમાં “હિંદુ”ના તંત્રી શ્રી. રંજારસ્વામી આયર્ગરનું અવસાન; રશિયાના મુદ્દમંત્રીએ ભપાનને આપેલી ચેતવણી; ભાવનગરમાં એક નૈન ધુવતીના ભેદી અવસાનને અંગે રોઠ વેલચંદ નારણની ધરપકડ; ભાવનગરમાં શીતળાથી થતાં સંખ્યાબંધ મરણોની બહાર આવેલી હકીકત; બિહાર અને બોરિસાના માછ પ્રધાન મી. મધુસૂદનદાસનું અવસાન.

૬-૨-૩૪ : ચીનમાં ૪૦૦૦ .સરકારી સિપાહીઓની કતલ; આમનીસલામાં સિટનની રાજ્યપ્રધાની ચોમ્તના વિષે સર સાયમને કરેલો ખુલાસો; અમદાવાદની રમેલકોઝીક કોર્ટમાં પ્રોફેસર મોહનલાલ સોમચંદે વજીલ મી. રામરાય મુનશી, રોઠ પોપટલાલ હરિલાલ નગરી વગેરે મળી પાંચ રાખસો સામે સ્વદેશી પ્રચારના સંબંધમાં રૂ. ૧૦૦ નો મારેલો દાવો.

૭-૨-૩૪ : મિદનાપુરની ઠાવણીમાં આજ લાગતાં પાંચ હિંદી સિપાહીઓનાં મરણ; કાંસમાં રાજ્યતંત્ર સામે બળવો-૨૦૦ પોલીસ ધાયલ, ૩૫૦ માણસોની ધરપકડ; વડોદરાસલામાં શ્રી. બી. પી. નંધવે હિંદુઓનો દરજ્જો નક્કી કરનારું રજુ કરેલું બિલ; કરીના જગતાયજીના દેવળમાં મૂર્તિ સિંહાસન ઉપરથી ગળદી પરતાં સનાતનીઓમાં થયેલો ખળભળાટ

૮-૨-૩૪ : “સમાજજીવન”ના તંત્રી શ્રી. નાસાયજી ઝા. ડોસાણીએ “પ્રજાજીવન”ના તંત્રી શ્રી. ઇન્દ્રજન અ. ઠાકોર ઉપર મારેલી બદનમીની ફરિયાદ અમદાવાદના મેજિસ્ટ્રેટ કાદી નાખી; વડોદરાસલામાં ખાદી સંરક્ષણ બિલ સર્વાનુમતે પસાર; પતિપાળાના મુરારાજપદ માટે બીમા થયેલા ક્ષયગાની બહાર આવેલી હકીકત; વાઈસરોય ધરતીકંપ ફંડમાં મોકલાતાં નાણાંને મનીઓડર ચાર્જ નહિ લેવાનો હિંદી સરકારનો પોસ્ટ-ઓફિસને દુકમ; બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદની વિનંતીથી મુંબઈથી બિહાર ઉપડેલા ૧ સ્ત્રી દાલારો; સરહદના ચીંધીના ભત્રીજાએ જેલમાં આઠ દિવસથી અપવાસ આદર્શની બહાર આવેલો હકીકત, મોંઘીરમાં ધરતીકંપનો લાગેલો આંચકો; વલસાડ કસબાના સરકારી અખાતા :કુવાયો દરિયોને માટે અશ્રુ મૂકાયા.

૯-૨-૩૪ : ચિતાગોખમા વચારાની ધોરીસ રાજ્યવાની સરકારી ભદેગા; બગાળ સરકારની કારોબારી કાલેન્ડરના સ્થા સર પી. સી. મિત્રનું કલકત્તામાં અવધાન; અમદાવાદના સત્યાગ્રહીઓની જમીન ભરિયો આપવા માટે આધીન્ય આપેલી પરવાનગીની બહાર આવેલી હકીકત.

૧૦-૨-૩૪ : પડિત જવાહરલાલની આવેલાની નીચે થો. કૃપાલાની અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સહિત ૧૦૦ સ્વયં સેવકોના હોળે મોઢીરમાં કાલમાળ ખસેડવાનું રાર કરેલુ કાર્ય; દિલ્લીમાં પકડાયેલું ખોટા સિક્કા બનાવવાનું કારખાનું; ધારવાર જોલમાથી મુદત પદેવા ૩૪ સત્યાગ્રહી કેદીઓનો ચથેલો ફટકારો; જપાનમાં શાહનશાની જન્મતિથિ નિમિત્તે ૫૬૦૦૦ કેદીઓમાંથી ૩૫૦૦૦ નો ફટકારો ચવાની તથા ૨૫૦૦૦ રાહેરીઓને રાહેરી હકો પાછા આપવાની બહાર આવેલી હકીકત

૧૧-૨-૩૪ : દિલ્લીમાં ધરતીકંપનો લાગેલો આચકો; અમેરિકાના માછ પ્રધાનની ધરપકડ; મુંબઈમાં ૨૨ વર્ષની એક જર્મન કુમારીએ દિ. ૬ ધર્મ સ્વીકારી શાતિદેવી નામ રાખ્યું; મોઢીરમાં ધરતીકંપનો આચકો; ટેનીસબિલમાં મુંબઈ લેકેસાયર કારને હાખલ કરવા સામે વિરોધ કરતો અમદાવાદ મિલએનર્સ'એસોસિયેશનનો દિંદી સમરના વેપાર ખાતાના મંત્રી હપર તાર

૧૨-૨-૩૪ : કલકત્તાથી રહીમરમાં નીવાનાગિનીનું અમેરિકા તરફ પ્રયાણ, પડિત જવાહરલાલની ધરપકડના બહાર આવેલા સમાચાર, બિહારના રાહતકાર્ય સંબંધમાં પટણાથી સ્વામી આનંદાનંદે અમદાવાદના મેયર શ્રી. બજવ તરફને કરેલો તાર; આંધીન્ય દરિજન આક્રમના સંચાલકોને આ વર્ષની મહેસુલ ભરવાની આપેલી ફટની બહાર આવેલી હકીકત; ઈન્ડિયન પિનલકોર્ટની ૧૨૪ (અ) કવમ મુજબ કલકત્તાના વોરટથી અલદાબાદમાં પડિત જવાહરની ધરપકડ, બિહારના ખેડૂતોની ચોડીદારી કર માટે થતી સત્તામણીની બહાર આવેલી હકીકત

૧૩-૨-૩૪ : આંદામાન ખાતેના કેદીઓ વિષે વડીધારાસભામાં સવાય જવાબ, અલદાબાદમાં ચાર મહાનોની જરતી; અલદાબાદમાં બર્ન ખૂન સજાપ્રમા ચાર વનુ ધરપકડો; "મરાઠા" પત્ર પાસે મ આયેલી રૂ. ૩૦૦૦ જમીનગીરી.

૧૪-૨-૩૪ : મુંબઈ, કલકત્તા અને આમમાં નોધાયેલો ધરતીકંપનો આચકો.

૧૫-૨-૩૪ : શ્રી હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરની અમદાવાદમાં ધરપકડ-તેમની હપર ૨૪ કલાકમાં અમદાવાદ મહેર અને નિલ્લો છોડી જવાની બળવવામાં આવેલી નોટીસ, વડીધારાસભામાં ટેરીફબિલ પસાર, અલદાબાદમાં અગુદ્ધ પ્રેસના કોપર પામે મ આયેલી રૂ. ૧૦૦૦ ની જમીનગીરી; જેસોરમાં ભરાયેલો કમિરનરો ફરખાર.

૧૬-૨-૩૪ : નોટીસ બગ માટે અમદાવાદમાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની ધરપકડ; પડિત જવાહરલાલને કલકત્તાના મેન્જિસ્ટરે રાજકોદ માટે કરેલી ૨ વર્ષની સાડી કેદની સજા; રાજસભામાં રીડર્વ છેક બિલ ત્રીજ વારના વાચનાથી પસાર, દિંદી રીનિકપવ 'વિલેમિત્ર'ની બનાવ સુગરિ જા કરેલી એક દુબની જમીનગીરી અને નવી માગેલી રૂ. ૬૦૦૦ ની જમીનગીરી, અમદાવાદમાં મનુદોના પનાર કાપાના સંબંધમાં મિલમાલિકોની શુભ સમા.

કાગણ ચૈત્ર વૈશાખમાં પ્રસિદ્ધ થશે

સરસ્વતી માળામાં

તારુણ્યમાં પ્રવેશતી

કન્યાને પત્રો

જીવનચર્યા

નૂતન રશિયામાં ડોકિયું

દોહરદોય ગ્રન્થાવલિમાં

નવો અવતાર ભા. ૩

દષ્ટિપરિવર્તન

બૃહદ ગ્રન્થાવલિમાં

ગાતા આસોપાલવ

(વાર્તા સંગ્રહ)

(સ્નેહરશ્મિ)

ગીતામન્યન (મશરૂવાળા)

દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨

સંજયની વાતો

: તૈયાર થાય છે :

મેક્સિસ ગોર્કી કૃત

‘ મધર ’ નો અનુવાદ

પિન્સકોપોટકિન કૃત

‘ કોન્કવેસ્ટ ઓફ બ્રેક ’ નો

અનુવાદ

* પ્રસ્થાન કાર્યાલય *

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા નાં

પાંચમા વર્ષનાં

પુસ્તકો

૧-૨ તૂટેલા તાર : સ્નેહરશ્મિ

આ પુસ્તકમાં ત્રણ સુંદર

સામાજિક વાર્તાઓ

આપવામાં આવી છે

૩ તારુણ્યમાં પ્રવેશતી

કન્યાને પત્રો

એક આશ્રમવાસી પિતાએ પોતાની

કન્યાને લખેલા પત્રો. દરેક કન્યાએ

આ પુસ્તક પાંચવું જ નોંધ્યો.

(પ. રાખ્યા ૮૮ : કિ. ૦-૩-૦)

૪-૫ જીવનચર્યા

કાકા કાલેલકર, આચાર્ય કૃપાલાની

રસિકપ્રસાદ ભટ્ટ, કિશોરલાલ

મશરૂવાલા, રામનારાયણ પાંડક,

વિનોબા જેવા વિચારકોએ જીવનના

જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉપર કરેલી ચર્ચા

રજૂ કરતું પુસ્તક.

૬-૭ નૂતન રશિયામાં ડોકિયું

કાન્તિ પછી રશિયાની શી સ્થિતિ થઈ

હતી તે જાણવા માટે આ પુસ્તક ખૂબ

જ ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ છે.

મોરિસ દિન્ડમના એક પુસ્તક ઉપરથી

એ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આજે જ આહુક થઈ જાઓ

સત્ય સનાતન વૈદિક સિદ્ધાંતો સમજવા માટે નીચેનાં પુસ્તકો અવશ્ય વાંચો

સત્યાર્થ પ્રકાશ	૧-૨-૦
ક્રમવેદાદિ બાળ્યશુભિકા	૧-૦-૦
સંસ્કાર વિધિ	૧-૦-૦
આસન અને આરામ	૧-૦-૦

ઉપરનાં ચાર પુસ્તકો પાકા પૂઠામાં છે
કાચા પૂઠાના પુસ્તકની કિં. ૪ આના ઝોણી છે.

વેદાંત આર્થબાધ્ય	૧-૦-૦
સાંખ્યદર્શન	૦-૧૨-૦
ભારતધર્મનો ધાર્મિક ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
મનુસ્મૃતિ (ગુજરાતી)	૨-૦-૦
મૂર્ચ્ચેદન આચાર્ય	૦-૧-૦
પં. ગુરુત્તર વિદ્યાર્થીના લેખો બાં. ૧ થી ૭	૦-૧-૦
માર્તંડપ્રકાશ	૦-૪-૦

સાંસારિક, ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયો સ્વચ્છ

— એક અને અન્ય —

‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિક

વાર્ષિક લખાણ દેરામાં રૂ. ૪, ૧૨ હેરામાં રૂ. ૧૦
કોઈ પણ માસની રાજ્યાતમાં બાહક થઈ શકાય છે.
બહેરાખખરના લાગતાલ માટે લખો ચા મળે
વ્યવસ્થાપક : ‘આર્યપ્રકાશ’ : આણંદ

વૈદિક સિદ્ધાંતો નવાં ટુકડો

દર નંગની રો નંગની

સ્વતંત્ર્યપ્રત્યક્ષ પ્રકાશ	૦-૦-૩	૧-૪-૦
સંધ્યાવિધિ	૦-૦-૩	૧-૪-૦
રામાયણની રહસ્યકથા	૦-૦-૬	૨-૮-૦
કવિત્વ દ્વાર	૦-૦-૬	૨-૮-૦
ગોપીનાથકેસ	૦-૦-૬	૨-૮-૦
વિખલી સાસાર્ય	૦-૦-૬	૨-૮-૦
આર્યસમાજ શું છે ?	૦-૦-૬	૨-૮-૦
સંધ્યા અથવા બ્રહ્મચર્ય	૦-૧-૦	૫-૦-૦
અગ્નિહોત્ર વ્યાખ્યા	૦-૧-૦	૫-૦-૦
વિવાહપ્રતિષ્ઠા મંત્રો	૦-૧-૦	૫-૦-૦
મુસલમાન બાઈબેલને ખુલ્લો પત્ર	૦-૧-૦	૫-૦-૦
પુરુષ-સૂક્ત	૦-૧-૦	૫-૦-૦

હિંદુસમાજનાં આર્યસમાજીય

સ્વામી નિત્યાનેદાનનાં વ્યાખ્યાનો

ગોકરુણાનિધિ

પ્રમાણ અપ્રમાણ અન્ય

સ્વામીજી કૃત

આર્યસમાજનેરાષ્ટ્રીય મહારાજા

પુસ્તકોનાં ૧૨૦૦ ટકા ઉમિરાત મળશે

દરેક પુસ્તકનું ટપાલખર્ચ નહીં

લખો : પુસ્તકાધિક્ષક પ્રતિનિધિ સભા : આણંદ

શ્રી સુંદરજી બેટાઈનાં ખંડકાવ્યોનો સંગ્રહ

ન્યોતિ-રેખા

શ્રી નરસિંહરાવ સોળાનાચે લખેલા નિરુત્ત અને વિવેચનાપૂર્ણ પરિચય સાથે
મળવાનાં ઠેકાણાં :- કર્તા પાસેથી C/o ગુજરાતી-હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ,

ગિરગામ બેક રોડ, મુખ્ય-૪

‘ગુણસુંદરી’ કાર્યાલય

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ગિરગામ બેક રોડ, મુખ્ય-૪

સુંબઈના બાણીતા પુસ્તકો પાસેથી પણ મળી શકશે.

રોયલ એનગ્રેવર્સ.

દરેક જાતના રજખરના સિક્કા, કાપડ ઉપર છાપવાની
છાપો, સિપાઈના પટા, લાખ પર મારવાની, સીલ,
સાથુની ડાઈઓ, તથા ઓમોર્સોંગ સ્ટીલ ડાઈ વગેરે
બનાવનાર તથા રજખર સ્ટેમ્પને લગતો દરેક જાતનો

સામાન વેચનાર

પ્રો. આર. એસ. ગજગર

દ. કપાસિયા બજાર, મસ્જી મારકેટ પાસે,

નકલ કરનારાઓથી સાવચેત રહેવા માટે દરેક
મેન્યુફેક્ચરર્સે પોતાની બનાવટનો માલ
રજિસ્ટર કરાવવાની ખાસ જરૂર છે.

અમો કલકત્તા રજિસ્ટ્રેશન ઓફિસથી દરેક જાતના
પેટન્ટ લેખલ, ટિકિટ, નામ વગેરે રજિસ્ટર કરાવી આપીએ
છીએ. ભાવ માટે રૂબરૂ મળેા યા લખો:—

મેસર્સ એચ. જી. ઠક્કર એન્ડ કો.
ટાઈપ રાઈટીંગ ઓફિસ

૨૭૨ ગાંધીરોડ ફરનાન્ડોબ પુલ પાસે અમદાવાદ

ચામડીના તમામ રોગો જેવા કે ખસ, દરાજ,
ખુજલી માટે અકસીર ઉપાય

“કમળા મલમ”

કલકત્તાની બનાવટનો એકી અવાજે વખણાયેલ

ફાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા

શોધ એજન્સ -

વૃજલાલ એન્ડ કું

૨૭૨ ગાંધીરોડ જામનગરી મીઠાઈવાળા બીલડીંગ અમદાવાદ
દરેક દાનાના વેપારીને ત્યાંથી મળી શકશે

૩૨ વર્ષનું જૂનું અને જાણીતું

ગુજરાતી પંચ

ગાંધીરોડ ————— અમદાવાદ

૬૨ ૨ વિવાદે પ્રગટ થાય છે.

સ્થાનિક રૂ. ૩)

હિંદમાં રૂ. ૪)

પરદેશના રૂ. ૮૫

છૂટકે નકલ ૦-૧-૦

દેક્ષા ૨ વિવાદે

નમૂનો મફત

ગુજરાતી પંચ દર અઠવાડિયે સરેરાશ ૪૦ થી ૪૪ પૃષ્ઠનું રસમય વિવિધ વિષયોનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ નિષ્પક્ષ વિચારો જાહેર કરે છે.

ગુજરાતી પંચ આશુ વાર્તા, પંચનાદ, પુસ્તકપરિચય, સાહિત્યજગત હત્યાદિનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ દેશવિદેશના સમાચારો, ખજૂરપત્રો, વિવિધ સંમેલનોના અહેવાલો, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસારિક, શિક્ષણવિષયક, ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, વ્યાપાર, કલા, વિજ્ઞાન આદિ અનેક વિષયોની માહિતીઓ સુવ્યવસ્થિત અને સંકલિત રીતે પ્રગટ કરે છે.

— ઉપરાંત —

દર વર્ષે ગ્રાહકોને ૨૫૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનું

નવલકથાનું પુસ્તક ભેટ આપે છે

આજે જ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો

હુમણાં જ બહાર પડયું છે:

લોપામુદ્રા

ખંડ ૧ : વિશ્વરથ

ઋષિ વિશ્વામિત્રના અમળની

રસપૂર્ણ અલૌકિક નવલકથા

સાર ચિત્રો: દિ. રૂ. એક

લોપામુદ્રા: ખંડ ૨-૩

(૧) શમ્ભરકન્યા

(૨) દેવે દીધેલી

ખાસ લાક્ષણિક શૈલીમાં આલેખાયેલું

ઝગઝગતા સમયનું નાટક

છ ચિત્રો સાથે દિ. રૂ. બે

શ્રી.

ક

ને

યા

લા

લ

મુ

ન

શી

કૃ

ત

નરસૈંયો : ભક્ત હરિનો

ભક્ત કવિના જીવનનું એક ગદ્યકાવ્ય

જેમાં નરસૈંયો જીવે જાગે તે યથા

અંચરે છે. કનુ દેસાઈનાં બે ત્રીરંગી

અને ત્રણ બેરંગી ચિત્રો સાથે

કિંમત રૂ. બે

થોડાંક રસરર્શન

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

દશ ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. બે

કોનો વાંક ?

નવા જ ચિત્રો સાથે-નવા જ સ્વરૂપમાં

નવી આદર્શ

કિંમત રૂપિયા અઢી

૭૮ વર્ષથી ચાલતું સ્ત્રી અને બાળકો મારેલું મર્વાંગ સુંદર અને સરલું માસિક

સ્ત્રીબોધ “બાળક” સાથે

લગભગ હજાર પાનાંનું નિર્દોષ અને બોધક સર્વસામાન્ય વાચન, બાળક

ઉપયોગી વિધિવિધ વિષયો અર્થતો સ્વતંત્ર બાળક વિભાગ ઉપરાંત

ત્રણસો પાનાંની નવલકથાનું પુસ્તક ભેટમાં મળે છે

મેના

ઐતિહાસિક, રોમાંચક અને પાનેપાને શૈલી રમથી ઉભરાતી

નવલકથા, સોબિતના ઈ સ ૧૯૦૪ ના ગ્રાહકોને ભેટ મળે છે.

લવાજમ

દેશમાં રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી. થી રૂ. ૪-૦-૦ પરદેશ શિલિંગ આઠ

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશારોડ, અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ: ૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

હજી તમે નથી

વાંચ્યું ?

નવો અવતાર

[ત્રીજા ખંડમાં]

ટોલ્સ્ટોય

એક ઉમરાવજીદો પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન પોતાની શૈક્ષણિક એક કૂટડી નોકરડી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે એક વખત શરીર સંબંધ બાંધે છે. પરિણામે તે છોકરી સગર્ભા થતાં એ નોકરડી છોકવી પડે છે, બીજો રક્તબાહુ પડે છે અને છેવટે વેશ્યા થઈ જાય છે. વેશ્યા થયા પછી એક વેપારીનું ખૂન કરવા બદલ તેના પર કેસ ચાલે છે ને તેને જન્મદેશનિકાશની સજા થાય છે. આ કેસ દરમિયાન પેદા ઉમરાવજીદો એક જરૂર તરીકે હાજર હોય છે. તેના આત્મામાં આ બનાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતમાને જોતાં જે વિચારમંથન ચાલે છે ને તેના જે નવો અવતાર થાય છે તે આ વાર્તા સરસ રીતે રજૂ કરે છે.

દરેકે દરેક ગુજરાતી આ પુસ્તક એક વખત તો જરૂર વાંચે જ કિંમત: પ્રથમ ખંડ ૨-૪-૦ દ્વિતીય ખંડ ૨-૦-૦ તૃતીય ખંડ ૧-૦-૦

[ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિના આગ્રહને પાળી કિંમતે]

ખંડ ત્રીજામાં કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયનું એક સુંદર ત્રિરંગી ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

અ તુ ક મ શિ કા

૪૦ ૧૭

ફાલ્ગુન : ૧૯૮૭

અંક ૫

૧	સમીક્ષા	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૪૧૭
૨	મહાત્મલાલ [કાવ્ય]	પૂર્ણનાથ	૪૨૫
૩	માખણ અને ધી	દિનકર પંડ્યા	૪૨૬
૪	વીર [કાવ્ય]	પૂર્ણનાથ	૪૩૪
૫	લિખ્ત લિખ્ત દેશના આમણવનની		
	સરખામણી	કુંગરશી ધરમશી મંપટ	૪૩૫
૬	આવિર્ભાવ [કાવ્ય]	પૂર્ણનાથ	૪૪૧
૭	વર્ણનાર સંકરણ	નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ ...	૪૪૩
૮	ભારતનું દિશાન-સમન્વય	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૪૪૯
૯	લોકચર્યા-દક્ષિણ આફ્રિકાના અંત્યજ્ઞે	પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોશી ..	૪૫૪
૧૦	ભૂકંપ [કાવ્ય]	મનસુખનાથ મગનલાલ ગંધેરી ...	૪૫૮
૧૧	"સરસ્વતીચંદ્ર"નું રાજકારણ ...	કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર ...	૪૫૯
૧૨	સત્યાગ્રહી ગેરિસન	ચુનીલાલ પુ. બારોટ	૪૬૩
૧૩	સાગર-હૃદય [કાવ્ય]	પૂર્ણનાથ	૪૭૦
૧૪	અંજલિ [કાવ્ય]	નરનીલ જ. અધ્ધર્યુ	૪૭૧
૧૫	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	ડૉ. મણિલાલ પટેલ	૪૭૨
૧૬	ગત બાલકોને [કાવ્ય]	હરિદર ભટ્ટ	૪૭૬
૧૭	કરક કવિનો પરિચય	પ્રપન્ન ગો. કાશ્ય	૪૭૭
૧૮	ચર્યાપત્ર-(૧) 'ધ્વિરનો મનકાર'	'મળેલું'	૪૮૧
	(૨) ભવાઈ મંબધે	વિદ્યાગહેન ર. નીલકંઠે	૪૮૪
	(૩) સુધારાની સચનાનો સ્વીકાર	દુર્ગાચંકર કે. સાસ્ત્રી	૪૮૫
૧૯	કંડીતું ચુખન [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૪૮૬
૨૦	જ્ઞાનગાયત્રી	રમણીકલાલ દલાલ	૪૮૭
૨૧	સંતનું હૃદય [કાવ્ય]	પૂર્ણનાથ	૪૯૩
૨૨	મહેતાજીની ઘોડી	અકરચંદ યોષટલાલ શાહ ...	૪૯૪
૨૩	પુસ્તકપરિચય	શ.	૪૯૭
૨૪	રોજનીશી	૫૦૦

લગાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૭૫

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રો: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમાડાચાંદો: અમદાવાદ
મુદ્રક: ભૂજબેદભાઈ ત્રિભવાલ-પટેલ: મુદ્રકપ્રકાશ ત્રિભૂમ પ્રેસ: પાનકોતનાકા: અમદાવાદ તા. ૩-૩-૭૪

નવલકથા દૂંડીવાર્તા રાજકારણ અર્થશાસ્ત્ર કેળવણી
ઇતિહાસ જીવનચરિત્ર વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી

ખુલ્લું ગ્રંથાવલિનું નવું પ્રકાશન

ઇશ્વરનો ઇનકાર

લેખક

નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ

“ જે કોઈ આ પુસ્તક વાંચે તે એમ માનીને ન તરછાડી કાઢે કે લેખકે તે એવી જીવાનીના જીવનમાં અને તોરમાં આ બધું લખી નાખ્યું છે. ના, મેં મારી જીવાનીના જીવનમાં ને તોરમાં આ બધું નથી લખી નાખ્યું; ગદ્ય કાળને અનુભવે અને ચિંતને આ જે લખ્યું છે તે લખ્યું છે. ”

*

“ જુદા સમાજ સમસ્યા આ પુસ્તક મૂકતાં એકાદ ચાપ, નિરાશા પણ થાય. પણ મુશ્કેલી સમાજ સમસ્યા તો નિઃસંકોચ બારે આશાથી મૂકી શકું. જગત દરેકે તો મુશ્કેલી છે. એમને પણ કશુંકાર લાગશે કે ‘ જુદા કહે છે છોડતા, દેખું કહે એ ના જાને. ’ પણ મારે તો મુશ્કેલી જુદાને હચમચાવી મૂકવી છે, વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે; પણ દેખું તો એવી એકે વસવાટ આવશે. ત્યારે મુશ્કેલી, વાંચો ને વિચારો. જગતના અદ્યક્ષોને વાળીમૂરીને એકવાર તો સાફ કરી મૂકો, નિરાશાર કરી મૂકો. પણ નેમોથી જે વિકાસ થાય તે ખરો. ”

લેખક

પૃથ્વીસંખ્યા ૧૮૬

*

દિનંત ૧-૦-૦

આગલાં પ્રકાશનો

મારી જન્મદીપ પૂર્વાર્ધ	[એ. સાવરકર સિખિત]	૨-૨-૦
મારી જન્મદીપ ઉત્તરાર્ધ	[" "]	૨-૮-૦
એક કાલ્પિકારની આત્મકથા ભા. ૧	[કેપોટકિન સિખિત]	૨-૪-૦
એક કાલ્પિકારની આત્મકથા ભા. ૨	[" "]	૨-૪-૦

આ જે જ ત મારી એ ક એ ક ન ક લ વ સા વી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

મુબંઈના એજન્ટ : સી. જમનાદાસની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ॐ प्रस्थान ॐ

पु० १७
अंक ६

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
मार्ग

तंत्रीओ

रामनारायण विधिनाथ पाठक
रसिकलाल छोटालाल पट्टीभ

प्रस्थान कार्यालय : अमदावाद

હિંદુસ્તાનની સાથી મોટી
ન્યુ ઇન્ડિયા
એશ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ
(સ્થપાઈ ૧૯૧૯)
ના જિંદગીના વીમા

આવાની અકિતોય પ્રગતિ

૧૯૩૨-૩૩

૧૯૩૧-૩૨

૧૯૩૦-૩૧

૧૯૨૯-૩૦

૭૯ લાખ ૭૧ લાખ ૮૮ લાખ ૧૦૫ લાખ
ચીફ એજન્ટસ-ગુજરાત
એન. એમ. ફોનદારની કું.

૨-"Bonoli."

લીફ્ટનન્ટ-૨૨૩૫

૨૧૩૪, આંધ્રોરોડ

અ મ દા વા દ

આ કંપનીનો વહીવટ મુંબઈ સહેર
અને ઇલાહાબાદ નહિ પરંતુ આખા
હિંદુસ્તાનની વ્યાપારી આલમમાં ભરું
અને માનવંતુ સ્થાન ભોગવતા અને
વ્યાપારી કુનેહ માટે પેકાપેલા ડિરેક્ટરોના
હાથમાં હોવાથી આ કંપનીના પોલિસી
હોલ્ડર તરીકે તમારી રોકેલી મૂલના
ખલ્લામાં તેમની કુનેહભરી પ્રગતિમાન
વ્યવસ્થાને લીધે તમોને સાશમાં સાશે
લાભ મળે તે માટે યેમત નથી.

કંપનીનું પોલિસી હોલ્ડર તરફ ઉદાર,
આથી, અને સહભાવયુક્ત વર્તન જગત્સહેર છે.

કંપનીએ જિંદગીના વીમાની
પોલિસીમાં " અર્પગવાનું રક્ષણ "
"પ્રીમીઅમનો હુતો બધાં સિવાય પૂરી
રકમની પોલિસી આજી રાખવાની
પોલિસી; " " આકસ્માતથી મરણ થાય
તો વીમાની રબલ રકમ મળે " એવી
અનેક લાભદાયી અને આકર્ષક પોલિસીઓ
દાખલ કરી આપા જ વર્ષની આખરે
રૂ. ૧૦૫,૨૬,૨૦૦નું કામ મેળવી હિંદી
પ્રાંતનો મેળવેલો વિશ્વાસ અને સોહ-
શ્રિયતા સાબિત કરી છે.

થાપણ

સત્તાધારી	...	૬,૦૦,૦૦,૦૦૦
બરોધેલી	...	૭૧,૨૧,૦૫૫
કુલ ફંડ	...	૧,૪૬,૮૨,૩૬૪
પ્રીમીઅમની આવક		
૧૯૩૨-૩૩	...	૭૮,૧૦,૦૫૫
ચૂકવેલા દાવા	...	૫,૫૦,૦૦,૦૦૦

“એનિથ” દ્રાક્ષાસ્રવ

શરીરમાં લોહીના
ભરપૂર વધારો કરી,
શક્તિ ઉત્સાહ અને
જોમ ઉત્પન્ન કરનારું

ઉત્તમ
ટોનિક

ખનાવનાર:-
એનિથ કેમીકલ વર્ક્સ
મુંબઈ ૨.

“એનિથ દ્રાક્ષાસ્રવ” માટેના સોલ એજન્ટ્સ:-

મેસર્સ બોલે બ્રધર્સ....પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ....મુંબઈ નં. ૨

આજ બાર વર્ષ થયાં એક સરખી રીતે
લોકપ્રિય બની રહેનાર

ગુજરાતી ભાષાનું સર્વોગસુંદર માસિક.

“નવ એતન”

તમે વાંચ્યું છે ?

એના વાંચન વગર ગુજરાતી માસિકસાહિત્યનું તમારું
વાંચન અધૂરું જ ગણાશે, કારણ આ માસિક કલાની
નજરે, વિવિધતાની નજરે, તેમજ સંગીતતાની નજરે
તમને સંતોષ આપે એવું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અનોખું જ છે !

દર વર્ષે ૧૨૦૦ પાનાનું વાંચનને ૩૦૦ ચિત્રો !

ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

પાર્ષિક રૂ. ૬/-

હિંદ બહાર રૂ. ૮/-

છૂટક રૂ. ૦/૧૧

લખો : “નવ એતન” ઓફિસ

૧૮, પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં—શિષ્ય અને સારાં—છેલ્લામાં છેલ્લાં

પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો દિકાયતે

ક્યાંથી મેળવશો ?

સી. જ મ ના.દા.સ ની કં પ ની

યુક્તસેલસ અને પબ્લીશસ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ

કેટલાંક ઉત્તમ નવાં પુસ્તકો

મારી જીવનકથા (ગાંધીજી)	૦-૧૮-૦	બોધાના બબેડા-દાસ્તરસમી ભરપૂર)	૧-૦-૦
જીવનનું રહસ્ય (ટોસ્ટૉય)	૦-૮-૦	દેવોને ખુલ્લા પત્રો-દાસ્તર અને કટાક્ષ	૧-૪-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ લો „	૨-૪-૦	આઘાતી ઈમારત (આંપશી ઉદ્દેશી)	૦-૧૨-૦
નવો અવતાર ભા. ૨ જો „	૨-૦-૦	જંજીરને ઝલુકારે „	૧-૪-૦
પ્રેમનો દુલ્હા „	૧-૪-૦	તાતી તલવાર „	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ „	૧-૦-૦	સોરડી પ્રેમકથાઓ (મચિત્ર)	૧-૮-૦
આહુતિ (પ્રેમચંદ્રજી)	૮-૮-૦	દેવદાસ (શરદ્ બાણ)	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ „	૧-૪-૦	પલ્લી સમાજ „	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા		મુહદાહ „	૨-૮-૦
૧-૨ (કોષાઈકિન) દરેકનો	૧-૪-૦	પાકશાસ્ત્ર-પકવાનપોથી	૩-૦-૦
મારી જન્મટીપ ભા.૧લો (સાવરકર)	૨-૦-૦	સંતતિ નિયમન (ડૉ પટેલકૃત)	૧-૮-૦
મારી જન્મટીપ ભા. ૨ જો „	૨-૮-૦	સમીતવિદ્યામાર-મંપૂર્ણ સાત્તીય	
ધરમ્મ્યુ વૈદક (બાપાલાલ વૈદ)	૨-૦-૦	અન્ય (ડૉ. મહેતા કૃત)	૩-૦-૦
કોવાલગતની કડવીવાણી (સુંદરમ.)	૦-૮-૦	મચિરનો ઇનકાર (નરસિંહલાલ	
બાળ નેપોલિયન (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦	પટેલ કૃત)	૧-૦-૦
બાલોદ્યાનની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	૦-૮-૦	પૂર્ણિમા (ર.વ. દેસાઈ)	૨-૮-૦
રસમય બાલવાતો (સચિત્ર)	૦-૪-૦	પ્રદીપ (ધૂમકેતુ)	૧-૮-૦
પડિત મોતીલાલ નેહરુ	૦-૫-૦	વીણા-ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા	
પતિતપાવન (મશહૂર લેખક		સુંદર લેખો	૧-૦-૦
મામા વરેરકરકૃત)	૦-૮-૦	અ. સૌ. કુમારી (વશવંત પંડ્યા)	૧-૦-૦
ભદ્રંભદ્ર-ગુર્જર દાસ્તરસના પ્રણેતા		ઓલીયા જોશીનો અખાડો	
સ્વ. સર રમણભાઈ કૃત, (સચિત્ર)	૨-૦-૦	(સચિત્ર) પુસ્તક ૨ જુનું	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન, નવચેતન, ગુણસુંદરી, બાલમિત્ર, વગેરે માસિકોના

આહુક અખારી મારફત થઈ શકાય છે.

સોને માટે

તાકત-તાઝગીથી ભરપૂર

સિ જજ ત દા ર

ઝંડુ દ્રા ક્ષા સ વ

—વિના વિલંબે—

વા પ ર વા માં ડા

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી તાકતથી ભરપૂર

સ્ત્રીઓની નબળાઈમાં

આબાદ અસર કરનાર

ઝંડુ અ શો કા રિષ્ટ

અ હ રા દિ રો યો નો

અ ઠ સી ર ઇ લા જ

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાળકોનાં પેટનાં દર્દોમાં

આબાદ કામ કરનાર

બિ લ કુ લ

કેર પગરતું

ઝંડુ બા લ શૂ લા ક

—ખાળકોવાળા—

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ

—શીશી એકના આના બાર—

મુંક ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી —મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભેદગીલાસ ભાધરજી : ગાધીરાજ

આયુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર આજે જ મળાશે

કુતુહલથી આપણે આજે જ આપણા આયુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર આજે જ મળાશે

નરસિંહભાઈ પટેલે લખેલાં પુસ્તકો

વિલ્હલ્લભ ટૅલ: શિલરે લખેલું સુસ્તિયનું નાટક

“અનુવાદ કેવો હોય? ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું શાકુન્તલ એ એનું સફળ દર્શાન્ત. તેવાં પ્રકારનું આ ખીજું સફળ દર્શાન્ત...ભાષાન્તકાર શિલરની કૃતિની ખરી ખુબીઓ કેવળ સમજી શક્યા નથી, પરંતુ તે ખુબીઓ બહાર લાવી શક્યા છે એ જ એમનો વિશ્વસ્ય.”
‘સાહિત્ય’

“જર્મનનો અનુવાદ આપણી ભાષામાં આ પહેલવહેલો થાય છે.”

“કર્તાનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પદ્યમાં છે, પણ અનુવાદકે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે. છતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે. પુસ્તકમાં બની શકે તેટલાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ટીકાઓ, નોંધો વગેરે કરેલ છે; સંસ્કૃત નાટકનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિસરાયું નથી. અનુવાદકની ખત, ઘેર્યાં, વિદ્વતા, ચીવટ અને મહેનત શબ્દે શબ્દે દેખાય છે. ઇતિહાસબુગોળ ઉપર જોઈએ તેટલી નોંધો આપી છે.”

કિંમત ૨-૦-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

“પ્રસ્થાન”

*

ઈન્દિરનો ઇનકાર (પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય. અમદાવાદ)

“મારે તો યુવકોની શુદ્ધિને હચમચાવી મૂકવી છે, વિચાર કરતી કરી મૂકવી છે. પછી હૈયું તો એની મેલે ધસડાડું આવશે. ત્યારે યુવકો, વાંચો વિચારો. જગતની અદ્ભુત ધર્મોને વાળીઝૂલીને એક વાર તો સાફ કરી મૂકો.”

કિં. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું

“લેખક”

નૈવેદ્ય : સુક્તાત્માઓની ગાથા (ખીજી આવૃત્તિ)

“છએક વર્ષ પર આની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રકટ થયેલી. આજ તેની ખીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે. શ્રીયુત નરસિંહભાઈએ કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ્થકૃત ‘ગાથા’ઓને અનુવાદરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ગુથી છે; એ ‘ગાથા’ અમને વીસમી સદીની શુદ્ધ ‘ગીતા’રૂપ લાગી. પવિત્ર ભાવથી, શુદ્ધ મનથી, સંયમપૂર્વકની એકાન્ત શાન્તિથી, ‘નૈવેદ્ય’નો ‘નિત્યનિયમ’ તરીકે પાઠ થતો રહે તો આત્માને શાશ્વત આનન્દનો અનુભવ થાય, એવી આ પાઠરોયી છે. એની ભૂમિકા પણ એકખ્યાને વાંચવા યોગ્ય છે.”
‘ખડાયતા મિત્ર’

કિંમત ૦-૮-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

પહેલું અને ત્રીજું-બન્ને પુસ્તક સાથે ખરીદવાથી કિં. ૨-૪-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

વ્યવસ્થાપક, ‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ

એકમાંજ બધા લાભ !

વોર્ડનની જિંદગીના વીમાની પોલિસી એ હિંદી વીમાના ક્ષેત્રમાં એક માદમિક પ્રગતિ છે. આ હિંદી વીમાની પોલિસીથી

અકસ્માત, કાયમની અશક્તિ, માદમી, વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ વગેરે

સામે રક્ષણ મળે છે અને તેથી તે પોલિસી આખા હિંદુસ્તાનમાં લોકપ્રિય થઈ પડી છે

વોર્ડન કંપનીની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી મજબૂત અને અગ્રેડ છે અને તેના ઉપર લોકોની એટલી બધી શ્રદ્ધા છે કે તેનાં રાજધાનનાં ૧૫ અડવાડીઓની કાન્કરીદીમાં નોંધાયેલું બીઝનેસ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ નું થયું હતું. હિંદી વીમાની તસારીખમાં આ ક્ષેત્રે ધણી મોટી અને નોંધવાલાયક છે

તમારા લાભને ખાતર વોર્ડન પોલિસીની યોજનાનો અભ્યાસ કરો વીગત માટે લખો અગર મળે—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફિસ—રીમીરોડ, અમદાવાદ

થ્રાન્ચ ઓફિસ—ગોરામ હાઉસ, હોર્નબી રોડ, મુમ્બઈ

હિંદુ સમાજ તારે ખાતર !

નડિયાદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લો છે

દાન કરો

દેશનાં નિરાધાર રખડી પડેલાં બાળકો કાળે

એક પંથ અને દો કાળ !

હરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી છે. શિવભૂત, સુથારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, વણાટકામ ઇત્યાદિ કરી આપવામાં આવે છે લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથસા નંગ-૨, વિદ્યાર્થીઓ સારા બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળાનાં સાધનો, યુનીફોર્મ પોષાક માટે શુદ્ધ ખાદી અને એલવા માટે પીટીટ ચોરસા. વિગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નડિયાદ

:: લવાજમ ::

પ્રસ્થાન માસિક	રૂ. ૫-૦-૦
ટોલરેટાઇ અન્યાવસિ	રૂ. ૧-૦-૦
સરસ્વતી અન્યાભાસા	રૂ. ૨-૦-૦
બૃહદ્ અન્યાવસિ	છટક
દરિદ્રનાશાયણ	
તાનપ્રચારમાળા	છટક

ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શુદ્ધ સ્વદેશી ખાંડની મિઠાઈ

તથા દરેક જાતના હલવા મેળવવાનું
ભરોસાદાર મથક

ગો વિ દા શ્ર મ મિ ઠા ઈ વા ણા

મંગાવો પ્રાઈસલિસ્ટ મફત

૨૯૨, શેખમેમણ સ્ટ્રીટ, . . . સુંબઈ, ૨

— સફેદ કોઠ —

અમારે ત્યાં ગેરંટીથી આરો કરવામાં આવે છે

ફક્ત સવાર, બપોર, સાંજ, એટલે ગોળી ગળી જવાની છે

દાર્ઢિ પણ જાતની ખાસ પરેછ કરવાની રહેતી નથી.

વધુ માટે મળો યા લખો:—

ડૉ. મગનલાલ કે. વેધ

રેશનસ્ટોર, પો. અમલસાડ, ત્રિ. મુશ

હમેશાં સારું અને શિષ્ટ સાહિત્ય જ વાંચો !

: અમારાં પ્રકાશનો :

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા દ્વારા :

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર (નવી આવૃત્તિ)	૨-૮-૦
સિતારનો શોખ	૧-૪-૦
બાલવાડી	૦-૮-૦
બાલકુમાર	૦-૪-૦

બીજાં પુસ્તકો

માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
હુમણ	૦-૧૨-૦

સોલ એનન્સીતાં પુસ્તકો

નારીહૃદય (સ્વ. કલાપી)	૧-૪-૦
જગત કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન(કવિ ન્હાનાલાલ)	૧-૪-૦
વીર નર્મદ	૧-૪-૦
પૂજનાં ફૂલ	૧-૪-૦
મધુળાંસી	૦-૨-૦
કેકારવની પૂરવણી (સ્વ. કલાપી)	૦-૮-૦
Is it a Crime ? (H. D. Rajah)	1-0-0

કતુ દેસાઈનાં આલ્બમો, મંગળાષ્ટક વગેરે પણ મળશે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યનાં બધાં પુસ્તકો, -નવલકથાઓ, નાટકો, કાવ્ય, સાહિત્ય ઇત્યાદિનાં, તેમ જ જગપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય લેખકોનાં પુસ્તકો, શાળા તથા કોલેજનાં પાઠ્ય પુસ્તકો વગેરે અમારે ત્યાંથી કિફાયત ભાવે મળશે. એકવાર પ્રસંગ પાડી ખાતરી કરો.

અમારે ત્યાં “કૌમુદી” તથા “શ્રીઓષ્ધ” તથા “શારદા” માસિકોનાં લવાજમ ભરી ગ્રાહક યથ શકાય છે.

મેસર્સ દીવેટીયા એન્ડ સન્સ

બુકસેલર્સ-પબ્લીશર્સ : પાનકોરનાકા : દાદાભાઈ લાયબ્રેરી-અમદાવાદ

ખાલજીવન

આજકાલ અને વિદ્યાર્થીઓતું માનીતું-સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર માસિક

તંત્રી : રમણલાલ નાનાલાલ રાણ

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૩) : : છૂટક ૫ આના : : હિંદ બહાર રૂ. ૬ શીર્ષીંગ

આજકાલે દર વર્ષે ૧૨૫ થી વધુ પાનાંનું, સુંદર ચિત્રો ને આકર્ષક ઉપાઈ સાથેનું પુસ્તક તરફ મક્ક વેદ લોકો મળે છે. “ખાલજીવન”નો નવેસર એક દ્વીવાણી એક લોકો નીકળે છે. લવાજમાં લાગે એક અને ચોમાસામાં બાળક એક નીકળે છે. દરવર્ષે સંખ્યાબંધ હતામો હતામો લોકોએ આજકાલે અપાય છે.

“ખાલજીવન” આજકાલનાં સર્વ માસિકોમાં સૌથી સુંદર, ને સચિત્ર હતાં સસ્તામાં સસ્તું ને નિયમિત છે. તેથી જ એનો ફેલાવો બીજા કોઈ પણ ગુજરાતી ખાલજીવન દરતાં વધારે છે — આજે જ મળાયો.

“ખાલજીવન”ની ખાલોપયોગી ચોપડીઓ

વર્ષિક	... ૦-૧-૦	સારી સારી વાતો જામ ૧	... ૦-૮-૦
રેલવેમંડ સુરપાળ	... ૦-૨-૦	સારી સારી વાતો જામ ૨	... ૦-૮-૦
ખાલજીવનમંદરી	... ૦-૪-૦	સારી સારી વાતો જામ ૩	... ૦-૪-૦
આનંદપાસા જામ ૧	... ૦-૬-૦	સારી સારી વાતો જામ ૪	(ઉપાય ૭)
આનંદપાસા જામ ૨	... ૦-૬-૦	અનિત	... ૦-૧-૦
આનંદપાસા જામ ૩	... ૦-૮-૦	બાલકાનાં પરાક્રમે (દેશાલેન)	... ૧-૦-૦
આનંદપાસા જામ ૪	... ૦-૮-૦	રશ્મિ	... ૦-૧-૦
રેલવેમંડ સુંદરી	... ૦-૨-૦	લવણ	... ૦-૨-૦
અમારી લાગણી	... ૦-૮-૦	ખાલજીની રમણ	... ૦-૧-૦
અમારી બોલ લાગણી	... ૦-૮-૦	નયણી રામ	... ૦-૧-૦
અમારી ચીલ લાગણી	... ૦-૧-૦	બહી બહી રામ	... ૦-૧-૦
રેલવેમંડ જામ ૧	... ૦-૮-૦	બોલિયા રામ	... ૦-૧-૦
રેલવેમંડ જામ ૨	... ૦-૧-૦	ગોળીબાતની મુસાફરી જામ ૧	... ૦-૭-૦
રેલવેમંડ જામ ૩	... ૦-૧-૦	ગોળીબાતની મુસાફરી જામ ૨	(ઉપાય ૭)

“ખાલજીવન”ના તંત્રીનાં ખાલોપયોગી પુસ્તકો

વિદેશી પદાર્થ	... ૦-૩-૦	રેલવેમંડી હતામો	... ૦-૮-૦
મા - મા પદાર્થ	... ૦-૬-૦	પ્રવાસપુત્રીનાં પરાક્રમે	... ૦-૧-૦
રેલવેમંડી પદાર્થો જામ ૧	... ૦-૧-૦	મીનીપાર્થ	... ૦-૬-૦
રેલવેમંડી પદાર્થો જામ ૨	... ૦-૧-૦	લાગણી	... ૦-૪-૦
મા - મા પદાર્થ	... ૦-૬-૦	સાથે સિપાઈ	... ૦-૩-૦
રેલવેમંડી આશુર લાગણી જામ ૧	... ૦-૧-૦	જલદના જલમાં	... ૦-૭-૦
દેશાલેન	... ૦-૮-૦	આજકાલની આજકાલની	... ૧-૪-૦
મા - મા પદાર્થ	... ૦-૬-૦	ખાલજીનું મદાસાર	... ૦-૧-૦

ખાલજીવન કાર્યાલય : : બાલવાડા : : વડોદરા

નુંમકમાં મી. જમનાલાલ કું. અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. પ્રિન્સેસ રોડમાં
લવાજમ બરી માલક રૂ. ૬૬૫ છે. ચોપડીઓ પણ લખી મળે છે.

ન * વ * યુ * ગ

તંત્રી : — પો. જે. ભટ્ટ

૧ **પી**ડિતોની પડખે ઊભા રહીને, શોધાતા માનવ-
સમુદાયની ભાવનાને શબ્દરૂપે આપીને, યુગ્વ્રતાના
કામદારો, કિસાનો અને યુવાનોના પ્રગતિમાન
માનસને સાથ આપીને

ન વ યુ ગ

પોતાની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરે છે.

૧ **આ**વતી કાલના નાગરિકોની મનોદશા ધડતું,
નવયુગના પ્રકાશમાન દીપકની ગરજ સારતું આજે
સારાય યુગ્વ્રતામાં એકતું

ન વ યુ ગ

આજનાં માસિકોમાં મોખરે આવે છે.

૧ **ના**રી વિભાગમાં નવયુગ્વ્રતાના સ્ત્રીત્વને આધુનિક
પ્રગતિમાન શિક્ષણ આપતું, સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતું
આજના સાહિત્યમાં ખીનહરીકે છે.
એપ્રિલ એકથી અમારું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ વર્ષથી

નવું મુખપૃષ્ઠ, વધુ પાનાંઓ,
વધુ વિવિધતાઓ, રસપૂર્ણ લેખો,
ભાવનાભરી વાર્તાઓથી
ભરપૂર નીકળે છે !

એનેજર :

નવયુગ કાર્યાલય ૯, બેક હાઉસ લેન
કોટ - મુબાઈ

આ

વર્ષમાં

નવીન યુગની ભાવના
રજી કરતું મુંદર
— કવર ચિત્ર —
નવા વિશિષ્ટ લેખો
તમે જરૂર જોશો.

અમારાં પ્રકાશનો

૧ આઠ હમર ગુજરાતી પુસ્તકાલો	૨૭ માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૧૩-૦
વર્ગીકૃત નામાવલિ	૨૮ હગ્ન અને લવિષ્યની માતા	૧-૧-૦
૨ ચાર હગ્ન	૨૯ વિદ્યાયાત્રા	૧-૧-૦
૩-૪ બાળમિત્રની વાનો ભાગ ૧-૨	૩૦ શિક્ષણનો શાસ્ત્રાર્થ	૦-૧૧-૦
૫ રાત્રપુત જીવન ગ્રંથા	૩૧ સિંહ	૦-૬-૦
૬ મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત	૩૨ દિંદના ઇતિહાસની વાનો	૦-૧૨-૦
૭ વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય	૩૩ છાત્રોને	૦-૨-૦
પ્રવૃત્તિ	૩૪ વાર્તાનાં પુસ્તકોનો પરિચય	
૮ કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો	ભાગ-૧-૨ ફરેકના	૦-૧૨-૦
૯ નળદમયંતી	૩૫ આહારુચાર	૦-૧૪-૦
૧૦ પ્રદાહ	૩૬ બાળ કેળવણી	૦-૧૪-૦
૧૧ સોહાદ શોક	૩૭ વૈયાસિક ન્યાયભાગ	૦-૮-૦
૧૨ કુમાર વીરસેન ભાગ-૨ નો	૩૮ મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૧-૨-૦
૧૩ બાળ કાવ્યો ભાગ-૧ લો	૩૯ તારાચાર	૦-૧૨-૦
૧૪ શ્રેષ્ઠ સમાદાકાર ભાગ-૨ નો	૪૦ રામાયણ રહસ્ય	૦-૧-૦
૧૫ મધુમક્ષિકા અને જમર	૪૧ બાળરામાયણ	૦-૬-૦
૧૬ ઉત્તર દિલ્લિસ્તાનના સંગીતનો	૪૨ હાડપિંચર	૦-૮-૦
ઇતિહાસ	૪૩ આરોગ્ય વિજ્ઞાન અને ગૃહવ્યવસ્થા	૦-૮-૦
૧૭ શ્રી ઘોડો કેયટ કવેનું	૪૪ વીર ગાદીદહ	૧-૮-૦
આત્મ ચરિત્ર	૪૫ આર્યોની ઝોળખાણ	૦-૫-૦
૧૮ શ્રી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય	૪૬ પરિમલ	૦-૫-૦
૧૯ ધરમાં રમવાની રમનો	૪૭ સેન્ટા. ડિપાર્ટમેન્ટના સરકારી	
૨૦ હસરત અને આરોગ્ય	લેખોનું એકીકરણ ભાગ ૧-૨	
૨૧ ફેટલાક રોગો ભાગ-૨ નો	ફરેકનો	૧-૮-૦
૨૨ પ્રગતિને પથ	૪૮ ચતુર અર્થોદહ	૦-૮-૦
૨૩ બાળવિજ્ઞાન ભાગ-૨-૩	૪૯ સારી રીતભાત	—૭-૦
૨૪ જૂરચના	૫૦ વીરકથાઓ	૧-૦-૦
૨૫ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ	૫૧ અર્વાચીન સાર્વજનિક	
શિક્ષણકળા	પુસ્તકાલયો	૨-૦-૦
૨૬ ગેમ અને આરોગ્ય	૫૨ વીર અભિમન્યુ	૦-૬-૦
	૫૩ જીવરામ ભટ્ટ	૦-૧-૦

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા, વડોદરા

૩૨ વર્ષનું જૂનું અને જાણીતું

ગુજરાતી પંચ

ગાંધીરાંડ ————— અમદાવાદ

૬૨ રવિવારે પ્રગટ થાય છે.

સ્થાનિક રૂ. ૩)

હિંદમાં રૂ. ૪)

પરદેશના રૂ. ૮૧૧

૬૮૬ નકલ ૦-૧-૦

ફક્ત રવિવારે

નમૂનો મફત

ગુજરાતી પંચ ૬૨ અઢવાડિયે સરેરાશ ૪૦ થી ૪૪ પૃષ્ઠનું રસમય વિવિધ વિષયોનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ નિષ્પક્ષ વિચારો જાહેર કરે છે.

ગુજરાતી પંચ માહુ વાર્તા, પંચનાદ, પુસ્તકપરિચય, સાહિત્યજગત ઇત્યાદિનું વાચન આપે છે.

ગુજરાતી પંચ દેશવિદેશના સમાચારો, ખજરપત્રો, વિવિધ સંગ્રહનોના અહેવાલો, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસારિક, શિક્ષણવિષયક, ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, વ્યાપાર, કલા, વિજ્ઞાન આદિ અનેક વિષયોની માહિતીઓ સુવ્યવસ્થિત અને સંકલિત રીતે પ્રકટ કરે છે.

—ઉપરાંત—

૬૨ વર્ષે આઢકોને ૨૫૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનું

નવલકથાનું પુસ્તક ભેટ આપે છે

આજે જ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો

રાયચુરાનાં લોકપ્રિય પુસ્તકો

સ્નેહપૂર્ણ : (સચિત્ર)	કિ. રૂ. ૩-૦-૦
સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	„ ૨-૦-૦
દાવચીવડાની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
બાસણની વાર્તાઓ (સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ (ખીછ આવૃત્તિ-સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ (ખીછ આવૃત્તિ-સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
રાક્ષસદિર (ખીછ આવૃત્તિ-સચિત્ર)	„ ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડી દુહા (સચિત્ર)	„ ૧-૦-૦
પારેવાં	„ ૦-૧-૦

મહાશુભરાતનું માનીતું સચિત્ર માસિકપત્ર શા ૨ દા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગયા એપ્રિલથી સાતમું વર્ષ શરૂ થયું છે.

દર ૧૫ મી તારીખે શારદાની નિયમિત દબ્બરો લોકો રાહ જુએ છે.

લવાનજમ વાર્ષિક રૂ. ૧-૮-૦

હિંદ બહાર ૧૨ શીશીંગ

રોજના એક પેઢામાં તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને કળાનો

રસથાળ આવશે

આને જ આલેક થઈ જાઓ

લખો :

અવસ્થાપક 'શારદા'

રાજકોટ. (કાઠિયાવાડ)

વૈશાખ-જેઠમાં પ્રસિદ્ધ થશે

સરસ્વતી માળામાં

તારુણ્યમાં પ્રવેશતી

કન્યાને પત્રો (પ્રસિદ્ધ થયું છે)

નૂતન રશિયામાં ડોકિયું

જીવનચર્યા

દોહરદોય ગ્રન્થાવલિમાં

દક્ષિણપરિવર્તન

ખૂબૂદ ગ્રન્થાવલિમાં

ગાતા આસોપાલવ

(વાર્તાસંગ્રહ)

(સહદેવ)

ગીતામન્થન (મશરૂવાળા)

દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨

સંજયની વાતો

: તૈયાર થાય છે :

મેકિસમ ગોર્કી કૃત

‘ મધર ’ નો અનુવાદ

*

પ્રિન્સ કોપોલકિન કૃત

‘ કોન્કવેસ્ટ ઓફ ઓરેન્ટ ’ નો

અનુવાદ

* પ્રસ્થાન કાર્યાલય *

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા નાં

પાંચમા વર્ષનાં

પુસ્તકો

૧-૨ તૂટેલા તાર : રમેશચંદ્ર

આ પુસ્તકમાં ત્રણ સુંદર

સામાજિક વાર્તાઓ

આપવામાં આવી છે

૩ તારુણ્યમાં પ્રવેશતી

કન્યાને પત્રો

એક આશ્ચર્યજનક પિતાએ પોતાની

કન્યાને લખેલા પત્રો. દરેક કન્યાએ

આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

(પૃ. મંખ્યા ૮૮ : કિ. ૦-૩-૦)

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે:

૪-૫ નૂતન રશિયામાં ‘ ડોકિયું ’

કોન્ટિ પછી રશિયાની શી સ્થિતિ થઈ

હતી તે જાણવા માટે આ પુસ્તક ખૂબ

જ ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ છે.

મોરિસ દિન્ડસના એક પુસ્તક ઉપરથી

એ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

૬-૭ જીવનચર્યા

અકા કાલેલકર, આચાર્ય કૃપાલાની,

નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ, કિશોરલાલ

મશરૂવાલા, રામનાથાયજી પાંડક,

વિનોબા જેવા વિચારકોએ જીવનના

જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉપર કરેલી ચર્ચા

રજૂ કરેલું પુસ્તક.

આજે જ આદક થઈ જાઓ

ચાલીસ વર્ષની જુની ન પ્રખ્યાત પેઢી

મુંબઈથી અમદાવાદ મુખીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી

એક જ

સૌ-મીલ

લાકડાના કેપારીઓ
મકાન બંધાવનારાઓ
કાન્ટ્રાક્ટરો વગેરેના
બરનો દરેક જાતનો સાગી તેમ જ અન્ય

લક્કડ માલ

આપો તથા વેચેલી સાઈએ

જેવી કે

શક્ટકાં પિત્તર્થ જેવીમાં પાટીઆં
પકવાસા બાટમ લડેલ વગેરે વગેરે
ત્યાજ્યંધ તેમ જ છૂટક તૈયાર મળશે
અથવા

મોર્ટર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી
આપવામાં આવશે.

તમારી જરૂરિયાતની યાદી મોકલી
બાવતાજ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નોંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેણું
શરીરનું બંધારણ

*

જાંચામાં જાંચો જાતના
કોલમના ચોખા

તથા

બંગાળીઆ ચોખા

+

જાંચો જાતની સુશતી
તુ વ ર દા જી

*

ઉપરાંત

સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ
વગેરે દરેક જાતનું અનાજ
જાંચી જાતનું
ચોખ્ખું કચ્છ
દિશાવત બાવે મળશે.

એક વખત મોર્ટર આપો
ખાતી કરો, ખીજે નહિ જ
જલું પડે.

શા.૦ ધુલચંદ ગમનાજી

અમલસાડ [જિ. મુરત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૭

વૈષ્ણ : ૧૯૮૦

અંક ૬

સ્વદેશી *

૧

પૂર્વરંગ

કુંહવાય છે કે મંત્ર પ્રાંતના કોઈ મંત્રાસીએ '૫૭ ની સાલના બળવા પછી સ્વદેશીનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. થોડી ગફલતને લીધે સત્ર-યુદ્ધમાં હાર્યા પછી હેબ્તાઈ મળેલી પ્રળને આશાના કિરણ તરીકે સ્વદેશીનો પ્રચાર થયો. પણ કોઈએ એ વાત જીલી નહિ. હિંદુસ્તાન જેવા પ્રાચીન, મંડરકારી, સુસંઘટિત અને ઉદ્યોગપ્રધાન દેશને શક્તિ કેળવવાનો એક માત્ર માર્ગ સ્વદેશીનો જ હતો. અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા, તે પ્રથમ વેપારી તરીકે જ આવ્યા. અહીંનો માલ ગમે તે ભાવે ખરીદી એના પર ૨૦૦-૩૦૦ ટકા નફો તેઓ મેળવતા. એમાંથી પરદેશીઓ પૈસાદાર થયા. અહીંના ઝંખડાઓમાં રાજવાડાના વાનરોનો ભાગ ભજવી તેમણે રાજસત્તા હાથ કરી અને માંહોમાંહે અદેખાઈથી લડતી ખિલાડીઓને ભાગે કેવળ રોવાનું જ રહ્યું. પછી પોતાના દેશમાં માલ તૈયાર કરી તે હિંદુસ્તાનને વેચવો અને એની રીતે અહીં નરુહોગિતા અને બૂખમરો પેદા કરવો એ નીતિ ચાલી. દરેક જાતનો માલ તૈયાર કરનાર રાષ્ટ્રને જાહેર ઉદ્યોગ-દુનર રહિત કેવળ માલ ખરીદનાર રાષ્ટ્ર આપણે બની ગયા

રાષ્ટ્ર ગમે તેટલું પડેલું હોય તોપણ જો એનામાં કારીગરીની કુશળતા હોય અને સ્વદેશીની ભાવના જીવતી હોય તો તે પોતાનો ઉદ્ધાર અવશ્ય સાધી શકે, એટલી આ સ્વદેશી તત્ત્વની શક્તિ છે. મંત્રાસી મંત્ર બોલી ગયો. કોઈએ એનું સાંભળ્યું નહિ. એ મંત્ર કેવળ હવામાં જ રહ્યો. પણ હવા પણ એક જાતનું ખેતર જ છે. એમાં વાવેલું બીજ ક્યાંક ને ક્યાંક જીમી જ નીકળે છે. સ્વદેશીનું બીજ પૂનાના એક તપસ્વી બ્રાહ્મણના ભેગમાં જીમ્યું. એનું નામ તો જોશી હતું. લોકો એને 'કાકા' કહેતા. અંતે એ 'સાર્વજનિક કાકા' તરીકે ઓળખાયા. મહારાષ્ટ્રના જાહેર જીવનનો પાયો સાર્વજનિક સભા મારફતે એમણે નાખ્યો. સાર્વજનિક કાકાએ સ્વદેશીનો પુરસ્કાર કર્યો અને લોકોએ એની મશ્કરી શરૂ કરી.

* શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે તા. ૧૫-૧-૩૪ ના રોજ પ્રેમાસાઈ હોલમાં શ્રી. વિદ્યાબહેન નીલકંઠના પ્રમુખપણા નીચે આપેલું જાહેર વાવણું.

ગામડી જાડી ખાદીની બંડી તેઓ પહેરતા. ખાદીની દક્ષિણી પાવડી તો માયા ઉપર પંડીના પડ જેવી બેસતી. એક જણે સ્વદેશીની મરકરી કરવા ખાતર મળામાં પાણીથી ભરેલી તાંબાકુંડી ટીંગાળા એમાં ધટિકાવંતો વાલકો તરનો મૂક્યો અને લોકોને કહે: "જુઓ, આ સાર્વજનિક કાકાનું સ્વદેશી ધડિયાળ." દરેક સત્ત્વની મરકરી કરવામાં પૂનાના શુદ્ધિમાન લોકો કડાપણુ સમજે છે. એમણે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની કૃષ્ટેતી કરવા માટે એમના વરધોશ સામે એક ગધેડાને વરધોડો કાઢ્યો હતો. દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાનું જીવનકાળ સફળ રીતે પૂરું કર્યું અને પૂનાની પ્રીતિમાં ગધેડાને વરધોડો જ રહ્યો. સાર્વજનિક કાકાના એક પ્રખ્યાત વૈદ પોતાને જોઈતાં ધોતિયાં તકલી ઉપર પોતે કાંતેલા ચતુરમાંથી જ બનાવી લેતા એમ કહેવાય છે.

સ્વદેશીનો મંત્ર આગળ આપ્યો. મહારાષ્ટ્રના ગાદેર જીવનના પીઠ પ્રરુપ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ ભારતીય સંપત્તિશાસ્ત્રના ઠીક અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે ૧૮૯૭ ની આસપાસ સ્વદેશીનો પુરસ્કાર ઠીક કર્યો. જ્યાં ત્યાં સ્વદેશી કાપડની દિમાયત થવા લાગી. યુવાનો સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા ઉપર સહી કરવા લાગ્યા. માંગેશ્વરનાં ધોતિયાં છોડી નાત્રપુર મિલનાં ધોતિયાં જ્યાં ત્યાં દેખાવા લાગ્યાં. કોટ માટે બેસિંગ મિલનના મંગલુરી એક પસંદ કરવામાં આવ્યા અને આપણે દેશ માટે કંઈક કરીએ છીએ એવું સમાધાન યુવાનોના મોઢા ઉપર પહેલવહેલું દેખાવા લાગ્યું. હવે સમજી લેઈએ સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા સમજ્યા. અમણે લોકો સ્વદેશીની મરકરી કરતા, પણ તે ખાનગીમાં જ.

ખનપુરુષ લોકમાન્ય તિલકે સ્વદેશીની શક્તિ ઓળખી અને પોતાનો ટોકા આપ્યો. શિવાજી ઉત્સવ, ગણેશ ઉત્સવ જેવા સાર્વજનિક પ્રસંગે સ્વદેશી ઉપર ખૂબ વ્યાખ્યાનો થવા લાગ્યાં અને લોકકવિઓએ સંખ્યાબંધ કાવ્યોમાં સ્વદેશીનો મદિમા ગાયો. તે વખતની કેટલીક લોકપ્રિય લીટીઓ હજી મજામાં તાજી છે.

છતાં આ પ્રચાર મહારાષ્ટ્ર પૂરનો જ હતો. મહારાષ્ટ્ર તે વખતે દેશની રાજદ્વારી આંગેવાની બોમવતું હતું. પણ પછી સ્વદેશી બંગાળમાં પહોંચી ગઈ. બંગાળાઓની શક્તિ હજુવા માટે સોડ કંઈને એના બાગસા પાડ્યા. છંછેડાબેસી બંગાળ પ્રાંત સગળી ઊડ્યો અને એણે બ્રિટિશ માલને બદિષ્કાર અને સ્વદેશીને પુરસ્કાર પૂર જોડમાં ચલાવ્યો. બંગાળની દેશભક્તિ તે વખતે મોખરે હતી. તે પહેલાં બંગાળાઓને બીકણ, બાવણ અને વાનોડિયા કહેતા. બંગાળને એ કલંક ધોતું હતું. સ્વદેશી-બદિષ્કાર દ્વારા બંગાળનું સ્વાભિમાન જાગ્યું.

મહારાષ્ટ્ર એ દિલચાલને ટોકા આપે એ અત્યંત સ્વાભાવિક હતું. કેમકે ખરું જોતાં બંગાળમાં જ એ મહારાષ્ટ્રી શોધને પહેલવહેલો ટોકા મળ્યો હતો. સ્વદેશી દ્વારા બંગાળ મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે કાવમની મિત્રતા બંધાઈ. સ્વદેશી કાપડની દોળીઓ, સ્વદેશીનાં પ્રદર્શનો વચ્ચે બધું રીનસર ચાલ્યું. જોતજોતામાં એ દિલચાલ દેશમાં ગણે દ્રેશાર્ક અને સ્વદેશનો અનેક રીતે વિચાર થવા લાગ્યો. હાલની આપણી અસહકારની દિલચાલ સાથે સરખાવી શકાય એવી એ દિલચાલ હતી.

દિનના દાસ દાદાજીઈ નવરોજીએ મહત્ત્વ પ્રથાએ આંકડાઓ બેગા કરી દિલ્લિસ્તાન દરિદ થવું જાય છે, બ્રિટિશ મનનન અહીં જોડાનું કામ કરે છે, એ સિદ્ધ કર્યું હતું.

બ્રિટિશ લોકો બ્રિટિશ આબરૂને ન જાણે એવી રીતે અહીં રાજ કરે છે એમ એમણે પોકારી પોકારીને કહ્યું હતું. પણ તેઓ ઈંગ્લંડના લિબરલ દળના સિદ્ધાંતોમાં માનનારા હતા. વેપાર ઉપર સરકારી અંકુશ ન હોય, ઉદ્યોગ હુત્તરને રાજ તરફથી કૃત્રિમ મદદ ન મળવી જોઈએ, એ મતનો એમણે ઈંગ્લંડ પૂરતો પ્રચાર કર્યો હતો. સ્વદેશી વિષે તેઓ શું કહે છે એ જાણવાને બધા આતુર હતા. જ્યારે દાદાભાઈએ પણ સ્વદેશીની હિમાયત કરી ત્યારે લોકોના ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. એમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે દરેક દેશને પોતાના ઊગતા રાષ્ટ્રીય ધંધાઓને જરૂર પૂરતું ઉત્તેજન આપવાનો હક્ક છે, એ એમનું કર્તવ્ય છે.

સ્વદેશી એ તત્ત્વ જીવનવ્યાપી છે, રાષ્ટ્રવ્યાપી છે. એનો પુરસ્કાર યતાં વેંત અનેક ક્ષેત્રોમાં અનેક બહીરો ઉત્સાહભેર ઊદયમા. લોકમાન્ય તિલક એમને મોખરે હતા. એમણે દિવસરાત સ્વદેશીનો પ્રચાર ચાલુ રાખ્યો. એમની મદદમાં એમનાથી વિશેષ ઉત્સાહી સ્વાતંત્ર્યવાદી શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે હતા. પંજબમાં લાલા લજપતરાયે એ હાકલ ઝીલી. બંગાલના બિપિન પાલે એ જગાવી, અરવિંદ ધોષે એનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તારવા માંડ્યું, દાદાભાઈએ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વદેશીનો પુરસ્કાર કર્યો હતો, રમેશચંદ દત્તે આર્થિક ઇતિહાસ તૈયાર કરી આપ્યો હતો. ભગિની નિવેદિતાએ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વદેશીનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું હતું, જ્યારે ઇ. પી. હંવેલે કળામાં રાષ્ટ્રનો પ્રાણ સમાયેલો હોય છે, એ કળાનો ઉદ્ધાર સ્વદેશી મારફતે જ થઈ શકે છે, એ લોકોના મન ઉપર હસાવ્યું. હંવેલની વાત જો ઉચ્ચ શ્રુતિકા ઉપર લઈ જઈ કાઢીએ આદર્શ રીતે મૂકી હોય તો તે કુમાર-સ્વામીએ. કુમારસ્વામીનાં લખાણોની વિચારવાન લોકો ઉપર ઊંડી અસર થઈ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, કુમારસ્વામી, ભગિની નિવેદિતા, પ્રમથનાથ બોઝ અને લાલા હરદયાલ, એ તે વખતના મહાનર્માં મહાન વિચારકો, સ્વદેશી એ જીવનતત્ત્વ છે, એ આખી જીવનસંસ્કૃતિ છે, એ દૃષ્ટિએ ધર્મ, રાજકારણ, સમાજકારણ, કળા, કેળવણી, એકેએક અંગ તપાસવાની જરૂર છે એમ એમણે અનેક પ્રભાવશાળી લેખોમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં તે વખતનાં લાપણા અને લેખો સોનામહેર જેવાં છે. સ્વદેશી-સમાજ, સમૂહ વગેરે તેમના લેખોનું (દુઃખની વાત છે કે એવાં પુસ્તકોનું પણ ગૂજરાતી ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી. જો કે 'સ્વદેશી સમાજ' નો અનુવાદ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તાજેતરમાં બહાર પાડવામાં આવનાર છે) આજે આપણા યુવકો અધ્યયન કરે તો ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા અને ભવ્યતા તેઓ કંઈકે મમજી શકશે અને રવીન્દ્રનાથ એ કેવળ કળાકાર નથી પણ મહાન દેશભક્ત છે, પ્રજાસેવક છે, લોકશિક્ષક છે, એ તેમના ધ્યાનમાં આવશે.

પ્રમથનાથ બોઝ તો દુનિયાના civilizationનો, સુધારાઓનો ઊંડો અભ્યાસી. 'યુરોપના રસ્તે દોડતા નહિ; યુરોપની પ્રગતિ પ્રગતિ નથી પણ વિનાશ તરફ ચાલેલું માતેલાઓનું સરઘસ છે,' એમ તેમણે પોકારી પોકારીને સમજાવેલું છે. પ્રજાજીવનનાં ઝરણાં કેમ સુકાયાં એની શીમાંસા કરી એ ફરી કેમ સજીવન કરી શકાય એનો એમણે રસ્તો બતાવ્યો છે, એમનાં લખાણોમાં પ્રગતિનો વિરોધ છે એવી કંઈકે શંકા જવાથી લોકોએ એમના તરફ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી; પણ એમના વિચારોનો બરાબર અભ્યાસ થવો જોઈએ.

હિંદુસ્તાન પ્રાચ્યે જળતા લોહીની જ્વલંત દેશભક્તિ જોવી હોય તો તે હિંદુસ્તાનને પોતાની માનુષ્યમિ તરીકે સ્વીકારનાર ભગિની નિવેદિતામાં જોઈ લેવી. નિવેદિતાનાં બધાં લખાણો જે ખ્યાનપૂર્વક વાંચે તેને યુનિવર્સિટીની કેળવણી મળી ગઈ છે એમ કહી શકાય. વ્યાપક દષ્ટિ, ઊંડી ભક્તિ અને માનવજીવનના ગૌરવનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ, તથા આપણને એમાં મળે છે.

અને લાલા હરદયાલ તો જાણે પાણીની રેલ, જે દિશામાં જાય ત્યાં બધું જ ધોધ કાઢે અને ઊંડી દે ત્યારે એ ક્ષેત્રમાં કેવળ મરુભૂમિ જ કરી મૂકે.

તે વખતના સ્વદેશીના એક તેજસ્વી ઉપાસક તે બ્રહ્મજાંધવ ઉપાધ્યાય. આ સંન્યાસીની કથા રોમાંચકારી છે. એમણે પ્રથમ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને ઝનૂનથી એનો પ્રચાર આરંભ્યો. બ્રહ્મજાંધવનાં ધર્મશ અને ઉત્સાહથી ફટલાયે ખ્રિસ્તી થઈ ગયા. એ વખતે એમનું નામ થિયોફિલિસ્ટ હતું. થિયોફિલિસ્ટનાં ખ્રિસ્તી લખાણોમાં સ્વદેશી તત્ત્વ દાખલ થયું અને મિરાનરીઓ ગભરાયા. ખ્રિસ્તી ધર્મની આ હિંદવી આવૃત્તિ શાસ્ત્રશૂદ્ધ નથી, એનું અધ્યયન કોઈએ ન કર્યું જોઈએ એવો પોકાર તેમણે આરંભ્યો અને થિયોફિલિસ્ટ અદિષ્ટૂત ગયા. અંતે થિયોફિલિસ્ટનું બાપાંતર બ્રહ્મજાંધવમાં થયું અને સંન્યાસી તરીકે તેમણે નવેસર લોકકેળવણી શરૂ કરી. પરદેશી લોકોને હાથે મારા દેશનું બહું ચલાવું નથી, તેમને મારા દેશ પર રાજ્ય કરવાનો હક્ક નથી, તમારી કોર્ટને જવાબ આપવાને હું બંધાયેલો નથી, 'તમે મને સજા ન જ કરો શકો' એમ એમણે બ્રિટિશ કોર્ટને જાહેર કર્યું, અને એમનો કેસ પૂરો થાય તે પહેલાં કાચી જેલમાં તેઓ ગુજરી ગયા. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના ચાન્તિનિકેતનની સંસ્થાપનામાં બ્રહ્મજાંધવ ઉપાધ્યાયનો હાથ ખરો. ત્યારે સ્વદેશી દિલચાલમાં હિંસા, અત્યાચાર અને જબરદસ્તીએ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર એમાંથી નીકળી ગયા.

વ્યવહારની દષ્ટિએ સ્વદેશીનો ઊંડો વિચાર કરનાર વિદ્વાન પ્રજાસેવક તે બ્રહ્મચારી સર પી. સી. રોય. એમણે અનેક ધંધાઓને ઉત્તેજન આપ્યું અને મહત્ત્વનાં બાપણો કર્યા. પ્રજામાં સ્વદેશી સક્રિયો પરિચય કરાવનાર અંગાળી આગેવાન અમિનીકુમાર દત્ત દત્તા. પરદેશી કાપડની દુકાનને સીત લગાડવાનું કામ બારીસાલમાં એમણે કર્યું હતું. કોઈ ગોરાને પરદેશી કાપડ જોઈતું હોય તો અમિનીકુમારની પરવાનગીથી મળતું.

આપણા સંન્યાસીઓમાં સ્વામી દયાનંદ અરસ્વતીએ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિથી સ્વદેશીનું મહત્ત્વ જાણ્યું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ સ્વદેશીના મોટા દામાવતી દત્તા. આમ બધી રીતે વિચાર કરતાં સ્વદેશી હિંદુસ્તાનનો સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાવધર્મ છે—સ્વધર્મ છે.

સ્વદેશી દિલચાલના તે દિવસોમાં અમે કોસેજના વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતીઓને પરદેશી પોતિયાં, લંગેરિયન રોપી જેને બેઝલોર દેખ દેતા દત્તા અને નાલુક પરદેશી કાટ પહેરીને ફરતા જોઈ જવું ખિન્ન થતા અને અમારા સ્વદેશીનો આધાર સ્વદેશજિત ન સમજનાર આ ગુજરાતીઓની મિલો પર છે તે બારે વસ્ત્રું લાગતું.

આપણા હજારોમાં શ્રી. સયાશ્રવે સ્વદેશીને ઠીક ઠીક ટેકા આપ્યો. દત્તા. દિ. જ. અંબાલાલ સાહરલાલ સ્વદેશીના દિમાવતી તરીકે પ્રખ્યાત છે. એ જ અરસામાં મુનીલાલ

સરૈયાએ સ્વદેશી લોકોની વ્યાપાર શક્તિનો દુનિયાને ઠીકઠીક પરિચય કરાવ્યો હતો. પણ સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે એ સ્વદેશી હિલચાલની ગૂંજરાત ઉપર નહિ જોવી અસર થઈ હતી.

તે વખતની એક મોટી સલાનો ચિતાર આજે પણ નજર આગળ ખડો ચાય છે. મનમોહનદાસ રામજી પ્રમુખ હતા. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું બાપણ હતું. પહેલ કરીને કાંઈ પારસી પોતાના દ્વિદેશા અવાજમાં થોડું બોલી ગયા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ બંગાળની કહાણી કહી મંભળાવી. 'બંગાળનો સંકલ્પ, બંગાળનું પરાક્રમ, બંગાળની જાગૃતિ, બધું મમજળવા પછી એમણે મુંબઈ અમદાવાદના મિલવાળાઓએ એ જાગૃતિનો ગેરલાભ કેમ લીધો એનું કક્ષણે દૈયે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરી ભારે રાવ ખાધી મહેમાન યજમાનની તકરાર કેમ કરે ? એટલે પોતાની જાતને દબાવી અંતે ન રહેવાયું ત્યારે એ જોશ્વા: "Unpatriotic is the word that comes to my lips." સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી મિલમાલિકો સામે દેશદ્રોહનું તહોમત ચૂકીને પાછા ગયા. ત્યારપછી બગલદ્દમી મિલ સ્થાપન થઈ. બંગાળ મિલવાળાઓએ કરેલો ધા બૂદયું નથી અને મિત્રનાળાઓએ પોતાની નીતિમાં શો ફેર કર્યો છે તે તેઓ જ જાણે. મને બીક છે કે આપણે હજી એ બાબતમાં હતા ત્યાં ને ત્યાં જ છીએ.

તે વખતની સ્વદેશીમાં અનેક જાતનાં કારખાનાંઓ કાઢવાના પ્રયત્ન થયા. તેથી એ સ્વદેશીને હું પરચૂરણ સ્વદેશીનું નામ આપું છું. કપડાં અને ખાંડની બાબતમાં પ્રજા ધાર્યું કરી શકી નહિ એટલે ઝીણી ઝીણી વસ્તુઓમાં પરચૂરણ પ્રવલ્નો બણા થયા. એક પ્રયત્નની અડી ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે અને તે તુલિકારીનના સિદ્ધાંત મુજબ સ્વદેશી સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની સ્થાપન કરવાનો કરેલો પ્રયત્ન હતો, એને તે વખતે. શા કારણસર તે યાદ નથી, પણ કાળાપાણીની સગ થઈ હતી.

દુકામાં કહીએ તો એ વખતની સ્વદેશી રાજદારી અસહાય સ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવી. એના વ્યાપક સ્વરૂપનું ખૂબ ચિંતન થયું, પ્રચાર થયો, દેશના હાડમાં એ વસ્તુનું બીજા-રોપણ પણ થયું અને ત્યાં જ અટક્યું. ને પ્રયત્નો થયા તે દેશના પ્રમાણમાં પરચૂરણ જ ગણાય.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેસકર

રિઝાવા તને

શોચંતી લલના વહે છે પતિને બહેલેથી પોદયો લહી :
 'રે મારાથી ય કેટલી પ્રિય લહું નિદ્રા ભુંડી આમને ?
 ને મારે લહવી જ એ ઉભયની—' ત્યાં બાહુ ક્યાંથી સરી
 આવીને શું જળાવતા હૃદય ને મોહું, સુણે કાન ત્યાં :
 "ના, ના, નીંદ બિચારીને ગ્રહી જ મેં એ તો રિઝાવા તને."

સુન્દરમ્

અચોદ્યા વાણુન

શુ સ્વર્ગમાંથી બહુ લોગ-ભારથી-
લથી પડેલી નગરી સુરેશની ?
ક્ષાત્રાગ્નિના ગર્ભલરી શમી સમી-
સમૃદ્ધિમાં સૌ પુરથી ચઢી જતી.

લ્યાં હ્રમ્ય-શૂંગોથી સુવર્ણ કુંભની
રત્ન-પ્રભા ચન્દ્ર પરે પડી રહી
જણાય, જાણે પુરનારી વકત્રથી
હારી ધરે ક્રોધથી રક્તિમા જરી.

સમૃદ્ધિથી એ ગમતી બધાને
તથાપિ ખૂંચે અલિસારિકાને
રત્ને જડયાં કાંચન તોરણોની-
દીપ્તિ હરે રાત્રિ-તમિસ તેથી.

લ્યાં મેઘ-ચુંબી ગૃહદૃંગ ઉપરે
ચિનાઈ વસ્રો બહુ પાથર્યા રહે.
જાણે ગૃહ-શૂંગ ચુકેલ પક્ષીથી
ધસાયલી ગાગર-ગતિ મયંકની.

લ્યાં શૂંદરની બહાર વસેલ ખાઈના
દંસો પુરાન્તઃસરમાં ચહે જવા
દુર્લેધ દેખી ગઢ શૂંદર વીંટતો
સંભારતા કૈંચ-પ્રભાવ રામનો.

લ્યાં મત્ત નાગો મણિભિત્તિમાં ભૂલી
સ્વભિંબ સામે વિદ્વલ-મહારથી-
'છટે મદાગોદ ન વા' પ્રમાણે
'ઉ શત્રુ દે સ્વપ્રતિભિંબ' પારખે.

શ્વેતે ગૃહશૃંગની સાથ લેટતું
ખેંચાયકું મંદ સમીરથી રહ્યું:-
મૃદુ મૃણાલી સમ શુભ્ર વાદળું
ધન પ્રમાણે જ્યહીં શોભતું હતું.

નીરાગી સર્વાંગ-સુખી સ્ત્રીઓ જે
વેણી-ભરેથી સુસુખી સુહાય તે
જાણે વિધિએ નવરાશમાં ઘડયાં
રત્નોથી પ્રોઢાંગ બધાં શું આપતાં.

જ્યાં શૃંગેર હર્યાશ્રની સાથ લેટતા
ને ગર્જના પુષ્કર સાથ લેળતા
શોભે શરન્મેધ સિતપ્રભાથી—
પ્રાસાદોચો બહુ શોભના ભરી.

અબ્રો રહે પૃથ્વભૂમિકા સમાં
વિદુત્ સમી કાંચન વર્ણની ધન.
રુકુરી પ્રહર્ષ પ્રગટાવતી ઉરે
મયૂરનાં અંશળ ચિત્તને હરે.

સતા અને નીલમણિ થકી જડી
કમાન દારો તણી ખૂળ શોભતી
ફેંકે જરા તેજ, વળી છુપાવતી
દે. રોષ, તાપે, અભિસારિકાને. *

પ્રતાપરાય મ. પંડ્યા

ધરતીકંપ

પુરાણની કથા પ્રમાણે ન્યારે પૃથ્વી ઉપર પાપનો ભાર વધે છે ત્યારે શેષ નામ પૃથ્વીને પોતાની એક કણા ઉપરથી બીજી કણા ઉપર ફેરવે છે અને તે વખતે સમસ્ત પૃથ્વી ધ્રુવે છે. આ કથનનાની વાતો જ આપણને લાગે છે, એટલે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ ધરતીકંપ થવાનાં કારણો અને ધરતીકંપની આગાહી વગેરે વિષય ઉપર કંઈ પણ જાણવાની જરૂર છે. જોકે ધરતીકંપને અંગે ઘણી શોધખોળો ચાલી રહી છે, પરંતુ ધરતીકંપની યોક્ષ્મ આગાહી થઈ શકવાનાં સાધનો હજી હસ્તગત થયાં નથી. ધરતીકંપની ઉત્પત્તિ વિષે પણ હજી અનેક વિવાદો ચાલે છે, છતાં એ વસ્તુ તો યોક્ષ્મ છે કે ધરતીકંપને અને મનુષ્યના પાપને કશોયે સંબંધ નથી. અને એ ખાસ લક્ષમાં લેવાની વસ્તુ છે કે પૃથ્વીના આખા તળમાં ફક્ત મુકરર થએલી જગ્યાએ જ ધરતીકંપના આચકાઓ ઉદ્ભવે છે.

સૂર્યમાંથી છૂટી થએલી પૃથ્વી અત્યંત ઉષ્ણ હતી, પરંતુ કાગકમે એ ગરમી અવકાશમાં વેડફાઈ ગઈ અને પૃથ્વી ઠંડી પડી ગઈ. પ્રથમ ઉપરનો ભાગ ઠંડો પડ્યો એટલે અંદરના ભાગની ગરમી બહાર નીકળવા પામી નહિ અને બહારની ઠંડીને લઈને ઉપરનું પડ વધુ ને વધુ મટ્ટ થવા લાગ્યું. લાંબો વર્ષો પછી એ પડ ધન થઈ ગયું. અત્યારે પૃથ્વીને ઈંડાની સાથે સરખાવી શકાય. ઈંડું લંબગોળ છે અને પૃથ્વી પણ લંબગોળ છે. ઈંડાના અંદરના ભાગમાં પ્રવાહી છે તેવી જ રીતે પૃથ્વીની બીતરમાં પણ ગરમ લાવા રૂપનો પ્રવાહી ભર્યો છે. ઈંડાનું ઉપરનું કેટલું પૃથ્વીના ધન પડ સાથે સરખાવી શકાય. ઈંડાનું કેટલું એક જ જાતની વસ્તુનું બનેલું હોયને એકસરખી જગાઈ અને ધનતાનું છે; ન્યારે પૃથ્વીનું પડ અનેક જાતના પત્થર, માટી અને ખનીજોથી રચાયેલું છે, આથી કરીને પૃથ્વી ન્યારે ધન થઈ ત્યારે એના ઉપલા પડમાં કેટલીક જગ્યાએ નબળાઈ રહી ગઈ. આખી પૃથ્વીના પડમાં એવા નબળાઈના બે મહાન પટા છે જેને અંગ્રેજીમાં "સિસ્મીક બેલ્ટ" (ધરતીકંપના પટા) કહેવામાં આવે છે. એક પટો દક્ષિણ અમેરિકાના છેડાથી નીકળી પશ્ચિમના કિનારે કિનારે આગળ વધે છે અને ઠેક ઉત્તર અમેરિકાના વાયવ્ય ખૂણા સુધી વિસ્તરે છે. બીજો પટો જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુનીની આસપાસના પ્રદેશથી શરૂ થઈ બ્રૂમ્પ્સ સમુદ્રની આસપાસના સર્વ દેશોને સમેટતો આગળ વધે છે, અને ઇરાન, અફઘાનિસ્તાનમાંથી સિંધ, કચ્છ, પંજાબ, કાશ્મીર વગેરે સર્વ પ્રદેશ એ પટાના વિસ્તારમાં આવે છે. કાશ્મીરથી માંડીને એ પટો દિમાસપની બન્ને બાજુ એકસરખો આગળ વધે છે. આસામથી સીંધા આગળ વધવાને બદલે એકદમ સીંધા જર્મીના પ્રદેશમાં વાંક ખાઈને સિયામ અને સિંગાપુર સુધી પહોંચે છે. ત્યાંથી સમુદ્રમાં આગળ વધી ઓસ્ટ્રેલિયાના પૂર્વ કિનારાને ફરી વળે છે. આ જગ્યાએથી બીજો પટો ઉત્તર તરફ સમુદ્ર વાટે જાપાન સુધી પહોંચે છે અને ત્યાંથી એશિયાના પૂર્વ કિનારે વિસ્તાર પામી છેવટે અમેરિકાના વાયવ્ય ખૂણાના પટાની સાથે મળી જાય છે.

ધરતીકંપની મહાન હોનારતો ખાસ કરીને આ પટાના પ્રદેશમાં આવેલા દેશોમાં જ થાય છે, એમ અનેક સૈકાના અવલોકન ઉપરથી માલમ પડ્યું છે. આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે ક્યાં તો પૃથ્વીના પટ ઉપર ધરતીકંપના પટાવાળી જગ્યાએ નબળાઈ રહી ગઈ છે અથવા તો બીજાંરમાં એ પટાના પ્રદેશમાં કંઈ જગ્યા પ્રવર્તી રહ્યાં છે. ધરતીકંપનાં કારણો માટે ખાસ કરીને બે મુખ્ય સિદ્ધાંતાશ્રય વળુદવાળા લેખી સકાય.

(૧) પૃથ્વીનું જહારનું પડ પ્રમાણમાં ઘણું ઠંડું અને ઘન થઈ ગયું છે. અંદરનો પ્રવાહી ભાગ હજી ઠંડો પડતો નય છે, અને એને લઈને સંકોચાતો નય છે. આમ ચવાથી ઉપરનું કેટલું ને અંદરના પ્રવાહી વચ્ચે પોલાણો પડી નય છે, અને તેને લઈને ઉપરના પડમાં કચલસીઓ પડી કાળકમે ફાટ પડે છે. આવી ફાટો પડવાને લઈને ધરતીકંપ ઉદ્ભવે છે.

(૨) પૃથ્વીનું ઉપરનું પડ હજી વધુ ઠંડું પડતું નય છે અને હજી સંકોચાયા કરે છે. આથી કરીને અંદરના પ્રવાહી ઉપર ખૂબ દબાણ આવે છે. આ દબાણ છેવટે એટલું વધી નય છે, કે છેવટે ઉપરનું પડ નબળા ભાગમાંથી ફાટી નય છે.

આ ઉપરાંત પણ કેટલાક સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા હતા છતાં એવું માનવામાં આવે છે કે એમને માટે સળગ પુરાવા મળી આવતા નથી

કદાચ જ્વાળામુખી અગર નવા ઉદ્ભવતા જ્વાળામુખીઓ ધરતીકંપને માટે જવાબદાર હોઈ શકે. પરંતુ ઘણા અવલોકન પછી માલમ પડ્યું છે કે જ્વાળામુખીને લઈને કેટલીક વાર નાના ધરતીકંપના આંચકા લાગે છે એ જાહુ દૂર સુધી જઈ શકતા નથી. વળી ઘણાં ખરા મોટા ધરતીકંપો એવી જગ્યાએ થાય છે કે જ્યાં જ્વાળામુખીનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. એ ઉપરથી એમ ચોક્કસ માનવામાં આવે છે કે જ્વાળામુખી ધરતીકંપના કારણભૂત છે જ નહિ.

ખીજ એક સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમ પણ માનવામાં આવે છે કે જેવી રીતે સમુદ્રમાં ચંદ્ર અને સૂર્યના આકર્ષણને લઈને ભરતીઓટ થાય છે તેવી જ રીતે પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલાં પ્રવાહીમાં પણ ભરતીઓટ થતું હોય અને કોઈક વાર એ આકર્ષણ એટલું તીવ્ર બની જતું હોય કે જેથી નીચેના પ્રવાહીના ઉપસવાને લઈને ઉપરનું પડ ફાટી નય અને એથી ધરતીકંપ થાય. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે જેમ સમુદ્રની ભરતી અમાસના આસપાસના દિવસોએ થણી વધુ હોય, તેમ ઘણા ધરતીકંપો પણ અમાસ અને શુક્લ પક્ષની શરૂઆતમાં જ થવા જોઈએ. પરંતુ એક લાખ જેટલા ધરતીકંપ-તપાસની સરેરાશ કાલતાં માલમ પડ્યું છે કે અમાસની આસપાસના દિવસોમાં થતા ધરતીકંપનું પ્રમાણ ખીજ દિવસે થતા ધરતીકંપથી કોઈ પણ રીતે વિશેષ નથી.

આ ઉપરાંત ખીજે એક સિદ્ધાંત હાથમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે તેણે ઘણાનું ખ્યાન બેચ્યું છે, એ મત પ્રમાણે એવું માનવામાં આવે છે કે પૃથ્વીનું પડ પ્રમાણમાં અંદરના પ્રવાહી કરતાં હલકું છે, એટલે ઉપરથી જમીન અને ખાસ કરીને પર્વતો નીચેના પ્રવાહી ઉપર તરતા રહે છે. કાળકમે અંદરનો પ્રવાહી ઠંડો પડે છે ત્યારે પર્વતના નીચેના ભાગમાં પોલાણ પડી નય છે અને એ જગ્યા પૂરવા આસપાસની જમીન ત્યાં ધસી નય છે. એવે વખતે જમીનના એકાએક ધસવાને લઈને ધરતીકંપ થાય છે. આ સિદ્ધાંત ઉપર

૧૮૨૮—૧૮૬૯	અ→ચ→ક→હ)
૧૮૬૯—૧૮૮૫	(અ←ચ←ક←હ)
૧૮૮૫—૧૮૯૭	અ→————→હ)
૧૮૯૭—૧૯૦૫	(ચ←————←હ)
૧૯૦૫—૧૯૩૪	ચ→————→ક) ૧←

ઉપરના કાષ્ટકથી ચોખ્ખુ દેખાઈ આવે છે કે જ થી હ અને હ થી અ સુધી કેન્દ્રનું ક્રમવાર સ્થળાન્તર થયું ૧૯૦૫ પછી હ થી અ જવાને બંધે, ચ થી જ કેન્દ્ર પાછું ક ઉપર આવ્યું એક જાપાનીઝ પ્રોફેસરના મત પ્રમાણે લામા કાળ પછી ધરતીપના કેન્દ્રના આવા આદિવન, પછી એ સ્થળાન્તરો થોડી જ કક્ષામાં પરિમિત થતા જાય છે અને છેવટે એકાદ ભયંકર ધરતીકપ થયા માદ મદાને માટે ગમસમી જાય છે આ સિદ્ધાંતને ખાનના લખેલો તો હવે એમ માની શકાય કે હવે પછી કદાચ ધરતીકપનું કેન્દ્ર ક થી પાછું વળે અને ચ આગળ થાય અગર તો ચ ને ક ની વચ્ચે આવે એટલે બીજો ધરતીકપ કદાચ પળખે અને નેપાળની વચ્ચે થવાનો ધણો ભય રહેલો છે

કેટલીક વાર ધરતીકપ પ્રચડ અવાજો માથે ફાગી નીકળે છે અને એ અવાજો ૧૦૦ થી ૨૦૦ માઇલ સુધી સંભળાય છે ન્યુઝીલેન્ડના ૧૯૨૬ના ધરતીકપ વખતે એવા પ્રચડ અવાજો સંભળાયા હતા, અને એથી લોકોમાં ભયંકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો

મોટા ધરતીકપ વખતે જમીનમાં મોગી ફાટો પડી જાય છે અને એ માઇલોના માઇલો સુધી ટુકડે ટુકડે વિસ્તાર પામે છે ધણી વાર એવી ફાટોમાં ધરો અને રસ્તાઓ સમાઈ જાય છે બિહારના હાવના ધરતીકપમાં એવી અનેક ફાટો જમીનમાં પડી ગઈ કે અને કેટલેક ઢેકાણે માણસો પણ એ ફાટમાં ગરક થઈ ગયા છે

ધરતીકપને લઈને દર વર્ષે જગતમાં જનમાનવી ભયંકર ખુનારી થતી રહે છે ઈટાલી દેશમાં દરેક મોટા ધરતીકપ વખતે મરાસરી ૪૨૨૨ માણસોનું મૃત્યુ થાય છે અને ૯૦ માણસોનું મૃત્યુ નાના ધરતીકપ વખતે થાય છે જાપાનના ધરતીકપોની સરાસરી કાઢતા પણ દરેક મોટા ધરતીકપ વખતે ૩૯૦૦ માણસોની ખુનારી થાય છે બપોરે નાના આયકા વખતે ૧૭૦ માણસો નાશ પામે છે આ પ્રમાણે આખી દુનિયામાં લગભગ દર વર્ષે ૧૪ થી ૧૫ હજાર માણસો ધરતીકપના ભોગ થઈ પડે છે આ સખ્યા પ્રમાણમાં કઈ વધુ ન કહેવાય, કારણકે હમ્મ અમેરિકા (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ)માં માત્ર મોટાના અક્સ્માતથી જ વધુ મૃત્યુ દર વર્ષે નોંધાય છે આમ છતાં ધરતીકપની સાથે ખેતીનાડી અને મિનકતનું પાગ વાગ નુકસાન થાય છે હજારો કુટુંબો ધરમાળ અને માનમિનકત વિનાના થઈ જાય છે કેટલાયે મનુષ્યો મૃત્યુમાર્ગે જન્યા છતાં અપય થઈ બેહાલ થઈ જાય છે બિહાર કે જાપાનના ધરતીકપો એવી સાક્ષી પૂરે છે

૧૯૦૬ની જાન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે અમેરિકાના પશ્ચિમકિનારે કાલિફોર્નિયા પ્રેશમાં એક ભયંકર ધરતીકપ થયો હતો એને લઈને કેટલાયે શહેરો અને ગામડા નાશ પામ્યા હતા અને ખામ્મ કરીને એક ખ્યાન ખેચે એવી વસ્તુ તો એક ટાપુનું તદ્દન અદશ્ય

ધનું એ હતી. ટાપુ સમુદ્રમાં ધીમે ધીમે સમાઈ ગયો હતો, એટલે ધણીખરાં મનુષ્યો હોડીમાં બેસીને બચી જઈ શક્યાં હતાં. આ ધરતીકંપનું કેન્દ્ર સમુદ્રમાં હતું અને એથી દરિયાનું તોફાન પણ ફાટી નીકળ્યું હતું. એ વખતનો ધરતીકંપનો આંચકો એટલો સખત હતો કે પૃથ્વીની સમગ્ર સપાટી ધ્રુજ ઊઠી હતી. એ જ વર્ષમાં એપ્રિલની ૩૧ મી તારીખે ફરીથી એક ભયાનક ધરતીકંપ મયો અને એને લાંછને પણ હજારો માણસો અને ઈમારતો નાશ પામ્યાં. જમીનમાં ઠેર ઠેર ચીરા પડી ગયા. કેટલેક ઠેકાણે તો ચીરા પડીને પાછા એકાએક સંધાઈ પણ ગયા હતા. ખાસ કરીને સાન ક્રિસ્ટરકો શહેરમાં ખૂબ નુકસાન થયું હતું.

ધરતીકંપથી ખાસ કરીને જાપાનને ખૂબ સહન કરવું પડે છે. ૩૦ થી ૪૦ વર્ષને અંતરે ત્યાં અત્યંત ભયાનક ધરતીકંપો થતા રહ્યા છે. ૧૮૯૧ ના ઓકટોબરની ૨૮ મી તારીખે એવો ભયાનક ધરતીકંપ થયો હતો. એ વખતે ૮૦૦૦ માણસો મરી ગયાં, લગભગ ૧૦,૦૦૦ ધાયલ યયાં, ૪૦ થી ૫૦ હજાર ઘરો નાશ પામ્યાં અને ૧૨૦૦૦ ઘરો જીર્ણ થઈ ગયાં. ધરતીકંપનો પહેલો આંચકો લાગ્યા પછી કેટલાયે દિવસો સુધી નાના આંચકાઓ લાગતા રહ્યા અને એ દરેક આંચકા પહેલાં ટોપોના જેવા ભયાનક અવાજો આવતા રહ્યા હતા. ધરતીકંપથી થયેલા પારાવાર નુકસાનમાં વાવાઝોડા અને વરસાદે ઉમેરો કર્યો. કહેવાય છે કે એ વખતે લોકો લગભગ ગાંડા જેવા થઈ ગયા હતા. આસપાસ મહોલામાં મરેલાં મુઠાં સડતાં હતાં અને ખરાબ બદબો પ્રસરી રહી હતી. ધરતીકંપના અવાજ સંભળતાં લોકો હસતા હસતા મહોલામાં નીકળી પડી ધરતીકંપના આંચકાની રાહ જોતા હતા.

૧૯૨૩ ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે થયેલા ધરતીકંપે તો ૧૮૯૧ ના ધરતીકંપથી પણ ભયાનક સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. એ ધરતીકંપથી ટાઈપાનું આખું શહેર નાશ પામ્યું હતું અને જ્યાં રહેલાં ઘરો ત્યાર પછીના ફાટી નીકળેલા અગ્નિમાં સ્વાહા થઈ ગયાં હતાં. ચોક્કા-હોમા શહેરમાં તો એક પણ ઘર બચું રહેવા પામ્યું ન હતું. મૃત્યુનો આંકડો આશરે ત્રીસે મુજબ લેખવામાં આવે છે:

ટાઈપો ૧,૧૦,૦૦૦ માણસો

ગેકાહોમા ૩૦,૦૦૦ „

કામાકુરા ૧૦,૦૦૦ „

મીયુરા ૧૦,૦૦૦ „

ટાઈપોમાં ૬૩ ટકા ધર નાશ પામ્યાં અને ગેકાહોમામાં ૭૧૦૦૦ ઘરો ભોંય ભેગાં થયાં. એની આસપાસનાં ગામડાંનું નુકસાન પણ પારાવાર હતું. રેલ્વે લાંછન, ટેલીગ્રાફના તારો, પાણીના નળો વગેરે સર્વને ઘણું જ નુકસાન પહોંચ્યું હતું. આ ધરતીકંપથી જાનમાણનું નુકસાન જાપાનને કાંઈ પણ ઇઝાર્મી મયેના નુકસાનથી વધુ હતું. આમ છતાં એ ઉદ્યોગી અને ખેતીસી પ્રજાએ થોડા જ વખતમાં એ શહેરોની ફરી રચના કરી અને એકબે વર્ષમાં પાછાં પગમર બનાવી દીધાં.

હિંદુસ્તાનમાં થોડાં વર્ષોમાં ખાસ નોંધવાલાયક બે ધરતીકંપો થયા છે. એક ૧૮૯૭ ના જૂનની ૧૨ મી તારીખે થયો હતો અને બીજો ૧૯૦૫ ના એપ્રિલની ૪ થી તારીખે થયો હતો.

૧૮૬૭ નો ધરતીકંપ લગભગ બપોરે ૧૧ પછી થયો હતો. એથી કરીને માણસોની મરણસંખ્યા બહુ વધી નહિ પરંતુ ખેતીવાડી અને માલમિલકતને બહુ જ નુકસાન પહોંચ્યું હતું. એવું કેન્દ્ર આસામમાં હતું અને ખાસ કરીને શીવોંગ, ગૌહત્તી અને ચેરાપુંચનાં શહેરોમાં ખાસ વધુ અસર થઈ હતી. ગોક્ષપારા શહેરમાં લલપુત્રા નદીનાં પાણી ફરી વળ્યાં હતાં. ગૌહત્તી અને શીવોંગમાં ધણુંખરાં ઘરો જમીનદોસ્ત થયાં હતાં અને આસપાસના પ્રદેશના રસ્તામાં ફાટ પડી અંદરથી પાણી અને કાઠવ પ્રસરી રહ્યો હતો અને એથી ત્યાં રેલનાં પાણી ફરીવળી ખૂબ નુકસાન થયું હતું. ચારથી છ હજાર માણસો મરણ પામ્યાં હતાં.

૧૯૦૫ નો ધરતીકંપ એથી વિશેષ ભયંકર હતો અને સવારે છ વાગે થતાથી માણસો બધાં ધરમાંથી બહાર જવા પામ્યાં ન હતાં. આશરે વીસ હજાર માણસો એ ધરતીકંપ વખતે નાશ પામ્યાં હશે એમ માનવામાં આવે છે. વળી આ ધરતીકંપના કેન્દ્રમાં ધણું શહેરો આવી જતાં હોવાથી નુકસાન વધુ થવા પામ્યું હતું. દહેગાહન, નૈનીતાલ, સીમલા, આલ્મોરા વગેરે ઠેકાણે અત્યંત નુકસાન થયું હતું. કાંગરા, ધર્મશાલા વગેરે શહેરો તદ્દન નાશ પામ્યાં હતાં અને આસપાસનાં ગામડાંમાં પણ ૨૦ થી ૩૦ ટકા વસ્તી ધર નીચે દટાઈને મૃત્યુ પામી હતી.

૧૯૦૫ પછી ખાસ જાણવા જેવો ધરતીકંપ થયો ન હતો. બિહારનો ધરતીકંપ એ સર્વથી વધુ લપાનક છે અને હજી સુધી સમસ્ત નુકસાનનો આશરો ચોક્કસ રીતે કાઢી શકાયો નથી. ધણુંખરા પ્રદેશમાં ચીરા પડેલા હોવાથી સ્થાય મોકતવાની મુશીબત પડે છે.

“બિહારના ધરતીકંપવાળો પ્રદેશ બન્ને બાજુએ ઘણી ઓછી ધનતાવાળા વિસ્તારથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્તરમાં હિમાલયની તલેટીના પથરાળા પ્રદેશને લાંબે જમીનના ભીતરમાં દબાવ્યો છે અને દક્ષિણમાં ગંગા નદીના અને લલપુત્રા નદીના વિસ્તૃત પટોને લઈને જમીનનું દબાવું પ્રમાણમાં વચલા લાગે કરતાં ઓછું છે. સરેરાશ દબાવું તકાવત ૩૦૦૦ ફુટ જોડા પથરાળા પડતી બરાબર થાય છે.

“ઓછા દબાવવાળા લાગે એથી કરીને પ્રમાણમાં ઊંચે આવતા જાય છે. શૂસ્તર-શાસ્ત્રીઓના વારંવાર લીધેલા સપાટીના માપ ઉપરથી એ વસ્તુ ઓખખી તરી આવે છે. એવું માલમ પડ્યું છે કે બનારસની આસપાસમાં જમીનની સપાટી ૦-૦૬ ફુટ જેટલી દર વર્ષે ઊંચે આવે છે. આવા ફેરફારને લઈને વચ્ચેના લાગના જમીનના ભીતરના પડો ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં ધસતાં રહ્યાં છે. બ્યારે એ પડો ધસારો ઘણો જ વધી ગયો ત્યારે ધરતીકંપ થયો. ધરતીકંપ પછી કેટલાક પ્રદેશમાં પૂરો ફરી વળ્યાં છે, એ પણ આસપાસના પ્રદેશની જમીન ઊંચે આવી ગઈ છે, એવી સાક્ષી પૂરે છે.

“આમ છતાં આવા ધરતીકંપથી આ દબાવના ફેરફારો સમતોલ થઈ જતા નથી, એટલે હજી સદીઓ સુધી એવા બનાવો બનવાના એ ચોક્કસ છે.”*

હિંદુસ્તાનના સર્વ ધરતીકંપો હિમાલયની તલેટીમાં થયા છે, એટલે જમીનના ગર્ભમાં પર્વત અને નીચેના આસપાસની જમીન ધસી જતી હોવી જોઈએ અને એને લાંબે વારંવાર ધરતીકંપો થતા રહે છે.

ધરતીકંપના આંચકા અને આદોલન માપવાનાં અનેક જાતનાં યંત્રો રચાયાં છે, પરંતુ એ સર્વે દક્ષ ધરતીકંપ ક્યાંથી અને કેટલે વખતે ઉદ્ભવે છે એ જ ખતાવે છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોનું એમ માનવું છે કે ધરતીકંપનું તોફાન બીતરમાંથી ઉપર આવતાં ઘણો સમય લાગે છે, અને એ દરમિયાન પ્રથમ નાનાં આદોલનો પૃથ્વીની સપાટી ઉપર આવે છે, પરંતુ એ એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે અત્યારનાં યંત્રોથી એ નોંધી શકાતાં નથી. આમ છતાં જો ભવિષ્યમાં એવું યંત્ર શોધાય તો જરૂર ઘણાં માણસોનાં જીન બચાવી શકાય.

દરેક વર્ષે પૃથ્વી ઉપર એક યા બીજી જગ્યાએ ધરતીકંપ થતા જ રહે છે અને એથી ભયંકર નુકસાન થાય છે. હજી સદીઓ સુધી ધરતીકંપનાં તોફાનો ચાલ્યાં જ કરશે, એમ ધારવામાં આવે છે એટલે ખાસ કરીને ધરતીકંપથી બહુ નુકસાન ન થાય એવી જાતનાં ઘરો “સીસ્મીક બેલ્ટ” વાળા ભાગમાં બાંધવાની જરૂર છે. જાપાનની અંદર આથી કરીને પાકાં ઘરો બહુ ઓછાં બાંધવામાં આવે છે.

ધરતીકંપના બળ સામે લડવાની વિજ્ઞાનની શક્તિ નથી. હિમાલય જેવડો વિશાળ પહાડ જન્મત ઉપર નથી, અને હિમાલય કાળક્રમે ઊંચો થતો જાય છે. એટલે એક કાળ એવો પશુ આવે કે જ્યારે હિમાલયની તળેટીના એક ભાગથી ખીળ ભાગને સમેટી લેતો એક વિરાટ ધરતીકંપ થાય. આમ છતાં જ્યાં સુધી નાના નાના ધરતીકંપો થતા રહે છે ત્યાં સુધી એવા ધરતીકંપની ખાત્ર ધાસ્તી નથી; છતાં બીતરના બેદો ઉદ્ભવા મનુષ્ય સમર્થ નથી. પરિણામ કાળને અધીન છે.

યરાવંત શુ. નાયક

ઉ દા ૨

[સાર્વજનિકોરિત]

આ રત્નાકરની કને રતન ને મોતી તથા હોય કે કાળાં ઘોર જિંઠાણમાં પડી રહ્યા છુપા, સ્વયં રક્ષતો કોટિ કોટિ દુષ્ટીધરો સમ સદા કુટકારના મોત શોધ-
દારિયો જગનાં સુઘીન વઢને સંત્રસ્ત જિભાં મૂએ !
ને જિંઠા નભની કને પણ ભર્યા નિઃસીમ વિસ્તારમાં
ભંડારો અણપટ, તેજઝરતા તારા, શશી, સૂર્યના;
કિંતુ વાત ઉઠાર એ દુહયની જૂદી જ દેખાય છે,—
સામે રત્ન ધરી, લગી, સકલને આમંત્રતું સૌમ્ય એ.

પૂનઃકાલ

અખિલ હિંદ પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ

સાતમું અધિવેશન

પુનામાં ભાડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર સ્થપાયુ ત્યારથી અત્યાર સુધીમા લગભગ ૬૦ જે વર્ષને અંતરે, હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતમાં આ પરિષદ ભરાય છે. ગુજરાતમાં આ અધિવેશન પહેલી જ વખત ભરાયું હતું તેને લીધે અને પ્રથમથી થયેલા પ્રચારકાર્યને પરિણામે ગુજરાતીઓની સખ્યા ડીપ્ર પ્રમાણમાં હતી જે પ્રાંતના પ્રમુખ હોમ છે, તે પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ તથા આ વિષયમાં રસ લેનારા ગૃહસ્થો વધાર પ્રમાણમાં આવે છે, એમ આગળ ભરાયેલી બેઠકામાં જમ આવેલાઓનું કહેવું છે.

હિંદના એક આગળ પડતા રાજ્યના મુખ્ય શહેર વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકારના આમત્રણથી અને રાજ્યની મોઢી મહેમાનમીરીના લાભ લેવાના ઉદ્દેશથી ધણા માણ્યોને મેળો થયો હતો. પ્રથમ દિવસની મેઠક એની ભવ્યતા રાજવંશી આડા ૫૨ વગેરે, એની ધામધૂમથી અપરિચિત વ્યક્તિઓને આજ નાખે તેવા હતા. અનિયમિતતાનો અનુભવ પ્રથમ દિવસના કાર્યક્રમ વખતે થયો. પાંચ વાગે શરૂ થનારો કાર્યક્રમ લગભગ સાડાપાંચ પછી શરૂ થયો. મહારાજ સાહેબના ભાષણમાં પોતાના રાજ્યમાં પુરાતત્ત્વમશોધનની દિશામાં થતા કાર્યનો ઉલ્લેખ છે, અને સાથે ભવિષ્યમાં એ દિશામાં કેવી રીતે કામ થવું જોઈએ તેની ભત્તામણી છે. અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાનનું નામ અત્યારે સુવિદિત છે. એમણે લખેલું *Handu Polity* નામનું પુસ્તક એક નવી જ વિચારસરણી આપવા માટે પ્રખ્યાત છે. એ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન પ્રેરણા બધા નિર્ણયો સર્વમાલ થયા નથી છતાં પણ હિંદમાં લોનત્રવાદ, પ્રભુત્તાક જેવું કયું કોઈ વખતે હતું જ નહિ એવી સામાન્ય રીતે પ્રચલિત થયેલી ખોટી જમણાને તોડવાનો મગ્સ પ્રયત્ન એઓએ એ પુસ્તકમાં કર્યો છે. અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં મુખ્યત્વે પુરાતત્ત્વના વિષયમાં અત્યાગ સુધીના અને અત્યારે કામ કરતા મશોધકોના નામો છે. નિષિવાચન (Epigraphy) ના પ્રથમ પ્રયત્નોમાં ગુજરાતનો ફાળો મુખ્ય છે, અને આધુનિક ઐતિહાસિક મશોધન વૃત્તિ ફળવરનામાં ગુજરાતે શ્રી હાં ભગવાનલાલ ધ્રુવજી આપીને આપ્યા હિંદને પોતાનું સમૂહી ખનાવ્યું છે એવું એમણે ગચ્છાણી x સિંધુ પ્રાંતની સસ્કૃતિ કરતા નર્મદાની ખીણની સસ્કૃતિ

* આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાતર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ "હિંદુ રાજ્યવસ્થા" એ શીર્ષકથી હમણા જ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

* Gujarat has been the first province to contribute to the foundation of modern Indian Scholarship. Dr Bhanu Datta and Dr Bhagwanlal Indraji are the names which have always to be invoked and cited by the present and future scholars of this country. Only those who had intimate personal knowledge of Dr Bhagwanlal Indraji and Dr Bhandarkar could realise what an influence the former exercised on the great contributions of the latter to the history of India. Gujarat is gifted both with the practical and the analytical mind, and Gujarat should never lose her leadership in epigraphy and Sanskrit in the growing specialization of Indian scholarship.

[૩] ખી જમસ્નાલના સાતમી ઉડિયન ઓરિયનલ કોન્ફરન્સ, વડોદરાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાંથી]

પ્રાચીન છે; અને તેથી ત્યાં શોધ કરવાનું સૂચન એમણે કર્યું હતું. પૂનામાં તૈયાર થતા મહાભારતના ધોરણ પર રામાયણ પણ તૈયાર કરવાની જરૂર એમણે બતાવી હતી. અખિલ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર જોટલાં પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં તૈયાર થયાં તે મોટે ભાગે પરદેશીઓએ લખેલાં છે અને તેમાં ક્ષતિઓ છે; અને તેથી જ આખા હિંદને ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સંશોધન કરી હિંદી વિદ્વાનોએ નવો જ લખવો જોઈએ, એવી એમની આગ્રહપૂર્વક માન્યતા છે. પુરાતન અવશેષોની દરકાર લેનારાં કેટલાંક રાજ્યોને એમણે વખાણ્યાં છે; પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાતત્ત્વ ખાતું જોડવાની વડોદરા રાજ્યને સૂચના બાધણમાં આપી હોત તો વધારે યોગ્ય થાત. પાટણના અવશેષો, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, વડનગરનાં ખંડેરા, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ અને એવા બીજા કેટલાય પુરાતન અવશેષો વડોદરા રાજ્યમાં પથરાયેલાં પડ્યાં છે, પણ એની વડોદરા રાજ્ય ઉપેક્ષા કરે છે એ શોચનીય છે.

વિષયોને ચૌદ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા, વૈદિક, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, ઇતિહાસ, સ્વાયત્ત્ય વગેરે દરેક વિભાગના પ્રમુખો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા; પણ ધણી વિભાગી પ્રમુખો હતા તેના કરતાં પણ વધારે વિદ્વાન પ્રમુખોની પરણી થઈ શકી હોત. વિભાગી પ્રમુખોમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ આચાર્ય આનંદશંકર ભાઈનું, વૈદિક વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. વુલ્નરનું, અને કલાવિભાગના અગ્રણી શ્રી. નાનાલાલ મહેતાનું—એ ત્રણે બાપણો ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. ગુજરાતમાં ગુજરાતી વિભાગના પ્રમુખનું બાપણ સુંદર થયું જોઈએ, અને યશ એમ બધાએ ધારેલું; પરંતુ એ વિષયમાં ધણીને નિરાશા થઈ. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ વાપરેલાં છંદો અને વૃત્તો વિષેનો નિબંધ સંતોષકારક કહી શકાય.

દરેક વિભાગનું કાર્ય એક જ વખતે શરૂ થાય એટલે એક વિભાગમાં સંપૂર્ણ રીતે ખેસી શકાય જ નહિ; અને તેથી જ પ્રત્યેક વિભાગમાં હાજર રહેલાની કુલ સંખ્યા કરતાં વડોદરા કોલેજ પાસે ફરતાં ફરતાં હવા લેનારાની સંખ્યા વધારે હતી. દરેક વિભાગનાં બાપણો એક જ સાથે રાખવાને બદલે સાંભળનારાઓને તથા વાંચનારાઓને સુગમ પડે એવી બીજી કોઈ યોજના ન કરી શકાય ? સર્વસામાન્ય દેશબાપાને અસાવે, એક પ્રાન્તમાં થયેલા કામથી બીજા પ્રાન્તના અગ્રણી હોય છે; અને તેથી એક જ વિષય પર થયેલાં સરખાં કામોની એકબીજાને ખબર હોતી નથી. એવી જ સ્થિતિ ડૉ. ભટ્ટાચારીએ વાંચેલા દ્વારકા વિષેના નિબંધ પરત્વે થઈ. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ “પુરાતત્ત્વ”માં એ જ વિષય પર કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે એ જ પ્રમાણે આપીને એવો લેખ લખેલો; તે વિષે કોઈને ખબર નથી; જ્યારે ડૉ. ભટ્ટાચારીને નિબંધ આ પરિષદ સમક્ષ અંગ્રેજીમાં વંચાવાને લીધે બધાએ જાણ્યો. નિબંધોની સારાવજિ બહુ જ જલદીથી તૈયાર થયેલી એટલે એમાં સાર આપવાની દૃષ્ટિએ, અને નિબંધોની વિભાગવાર વહેંચણીમાં ભૂલો થઈ છે. એકંદરે, આવી રીતે આગળથી તૈયાર કરી રાખેલી સારની ચોપડીની યોજના સારી તો છે જ. આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરાય ત્યારે એ યોજનાનો અમલ કરવા જોવો મને લાગે છે.

દોષચિત્રોની યોજના તો સરસ હતી, પણ એકબે સિવાય બાકીનાં બાપણો નીરસ જ નીવડ્યાં. મોહન-જે-દારો વિષેનાં ચિત્રો જોટલાં બોધપ્રદ અને રસમય દતાં તેટલું એ

સમજવનાર બાપલુકર્તાનું બાપલુ ન હતું. શ્રી. નાનાલાલ મહેતાનો હિંદી ચિત્રકર્તાનો અભ્યાસ ગુજરાત જાણે છે; અને એમનાં દીપચિત્રોથી પણ પરિચિત છે. મોહન-જી-દાસોમાંથી પ્રાપ્ત મથેલી તકિતઓ પરના અક્ષરોના ઉકેલ પર ઘણી અગત્યની માન્યતાઓનો આધાર રહેલો છે. ઇલામ, સાધમિસ, કીટ વગેરે પ્રદેશોમાંથી મળી આવેલા અવશેષોની સાથે એ લિપિની મરખામણી કરતાં એ સર્વ લિપિઓ એક જ છે એમ અનુમાન થયું છે, અને તેથી જ એ લિપિ એકલા હિંદની નહિ, પણ સર્વદેશીય બની છે.

માલવિકાગ્નિમિત્રનો નાટ્યપ્રયોગ ચક્રવર્તી થયો હોય એમ લાગ્યું નહિ, અને અભિનયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ન હોય તે પણ કહી શકે કે એ પ્રયોગમાં અભિનય જેવું કંઈ હતું જ નહિ, અને ધંધાદારી નાટક કરનારાઓ કરતાં કાલેજના શિક્ષિત મસ્કારી યુવકો એ વિષયમાં જરાય વધારે ઊંચા નથી, એવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. પ્રયોગમાં મસ્કારિતા બહુ એકાદી દેખાઈ, પુરુષો સ્ત્રીઓનો પાક લે એ એકદમ તો છે જ, પણ એ તો જ્યાં સુધી શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓ આપણી રંગમુખિ પર નહિ આવે ત્યાં સુધી ચલાવી જ લેવું પડશે ને ? માલવિકાનું નૃત્ય, નૃત્યમાં ભોળતા અંગમરોડ અને માર્દવતા કરતાં કસરતની કવાયત જેવું વધારે લાગ્યું. કપડાં વગેરે પહેરવેશમાં કાલવિરોધ-કાલવિપર્યાસ (anachronism) ઓખણું લાગ્યું. જે વખતનું નાટક આપણે ભજવીએ તે વખતના પહેરવેશ, રીતભાત વગેરેનો અભ્યાસ કરી પ્રાચીન સમયનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકીએ તો જૂનાં નાટકો ભજવ્યાં પ્રમાણ ગણાય. બાકી જે ખૂટ અને મોળાં અને ઠડક સૂરવાળ પહેરીને અભિમિત્ર નાટકના તખ્તા પર આવે તો, ધંધાદારીઓનાં નાટકોમાં અર્થ આપણામાં ફેર ક્યાં રહ્યો ? સંસ્કૃત ઉચ્ચારોની વાત બાબુ પર મૂકીએ તો પણ સંસ્કારી યુવકો નાટક ભજવે અને ધંધાદારીઓ ભજવે છે તેમાં માલવિકાગ્નિમિત્રનો પ્રયોગ જોવા પડી ફેર ન લાગ્યો.

પરિષદ ભરાઈ અને પૂરી થઈ, પણ એમાં પરિષદ જેવું કેટલું થયું ? જુદા જુદા પ્રાન્તોની પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓને જોવાનો અને સાંભળવાનો લાભ પ્રાપ્ત થયો, પણ એથી આ વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા કેટલા માણસો એકબીજાના નિકટના સમાગમમાં આવ્યા ? કઈ દિશામાં ઝગમગ કામ થયું ?—હા, એકબીજાનાં ખોટાંખરાં વખાણુ થયાં. અહો કપં અહો હવનિ: જેવું થયું. આવતી પરિષદ વખતથી શ્રી પાંચને બદલે દશ રૂપિયા યજ્ઞ-આ બધું થયું. પુરાતત્ત્વના અન્વેષણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા દરેક પ્રાંતના માણસો એકબીજાના વિચારોની આપ-લે કરે, કાર્યપદ્ધતિ જાણે તો આવાં અંગેલોને પ્રયોજન સાર્થક થયું ગણાય; બાકી તો ત્રણ દિવસ જલસો અને નારતઓ ઉઠાવી પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહીએ તો ખર્ચોલા પૈસાનો દુર્બલ થયો લાગે એ ગુજરાત આમાંથી ન શીખી લે ? આખા હિંદને પોતાની પ્રખર વિદ્વાતથી સ્પર્શી બનાવનાર સ્વ. ભગવાનલાલ દીક્ષનું પુત્રાના લાંઝારકર પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર જેવું એક સ્મારક ગુજરાત ન બનાવી શકે ? ગુજરાતમાં આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વિદ્વાનો છે; નવા પણ મળ્યા રહે. પરંપ્રાન્તોને પોતાના ધનથી પોષનાર ગુજરાત માટે આ શક્ય છે, અને તેથી જ આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે, એવી ઇચ્છા અરથાને નહિ ગણાય.

પ્રવીણ દુ. એમ. એ.

હિંદુસ્તાનમાં કાચનો ઉદ્યોગ

હિંદમાં કાચના માલની આયાત ૧૯૩૨-૩૩ ની સાલમાં ૧૨૨ લાખ રૂપિયાની થઈ હતી, અને તે પહેલાં ૧૯૩૦-૩૧ ની સાલમાં તથા ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલમાં અનુક્રમે ૧૬૫ લાખ રૂપિયાની તથા ૨૫૨ લાખ રૂપિયાની થઈ હતી. આ આંકડાઓ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે બધી જાતના કાચના માલની આયાતમાં છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષથી ઘટાડો થયો છે. તેથી કુદરતી રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે એટલો કાચનો સામાન હિંદુસ્તાનમાં બનતો હશે; અથવા કાંઈક અંશે કાચના સામાનનો વપરાશ ઓછો થયો હશે. કાચનો વપરાશ ઓછો થયો છે કે વધ્યો છે તે બાબત હાલમાં એક બાબત પર રાખીએ, પણ હિંદુસ્તાનમાં કાચનો સામાન કેટલો બને છે અને ક્યાં બને છે તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું.

પ્રાચીન કાળમાં

ધણ સૈકાઓ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં કાચનો સામાન બનતો હતો, અને Pliny નામના પ્રાચીન લેખકે પણ “Indiava glass” એવો શબ્દ પોતાના પુસ્તકમાં વાપર્યો છે અને તે કાચ બીજા દેશોમાં બનતા કાચ કરતાં વધારે ઊંચી જાતનો છે, એમ તેણે લખ્યું છે. પુરાતન શોધખોળની મદદથી પહેલાંના સમયના કાચના પદાર્થોના અવશેષો જડી આવે છે. તેથી કાચનો ઉદ્યોગ પ્રાચીન સમયમાં ગમે તે સ્વરૂપમાં-વિશાળ સ્વરૂપમાં કે ટૂંકા સ્વરૂપમાં ચાલતો હોતો જોઈએ. પણ મધ્યયુગમાં આપણા દેશમાં કેવો કાચ બનતો હતો તેના સમર્થ પુરાવા જડતા નથી. કાચની બંગડીઓ અને શીશાઓ બનતા હતા એ નિર્વિવાદ છે. તે સમયના કાચના ગુણમાં ઘટતર વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે.

હાલના સમયમાં

ઇ. સં. ૧૮૯૦ પછી અર્વાચીન યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કાચનો ઉદ્યોગ હિંદમાં હાથ રવામાં આવ્યો છે. ધણાં નાનાંમોટાં કારખાનાં હિંદમાં હિંદીઓના સાહસથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. તેમાંનાં કેઈ કેઈ ભાગી પડ્યાં છે; પણ હજી સુધી કેટલાંક જીવંત રહ્યાં છે. બંગડીઓ અને શીશીઓ ઉપરાંત કાનસનો સામાન (ગ્રીમનીઓ, ગ્લેસ વગેરે) હિંદમાં બને છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ

દરકાઈ ઉદ્યોગ બે રીતે વિકાસ પામી શકે છે: (૧) જૂની ધરગથ્થુ પદ્ધતિ પ્રમાણે; ૨) ઝડપથી ચાલતાં કારખાનાંઓની મદદથી. આ બંને રીતે હિંદમાં કાચનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

(૧) પ્રથમ કહેલી જૂની રીત આ દેશના ધણા ભાગમાં કાચનો માલ બને છે, પણ ખાસ કરીને સંયુક્ત પ્રાંતના ફિરોઝાબાદ પરગણામાં વધારે ચાલે છે અને બેંગ્ગાલમાં એ ઉદ્યોગ બંગડીઓ બનાવવા પૂરતો જ ચાલે છે. ત્યાંના કારીગરો કારખાનામાંથી કાચના ગદ્દા સોંપા ભાવે લઈ આવે છે અને તેમાંથી બંગડીઓ ઘેર બનાવે છે, આ ઉદ્યોગ કાનસમાં ચડતી દશામાં છે. અને દિલ્હી સીઓ જે બંગડીઓ પહેરે છે તેના ત્રીજા ભાગ તો ફિરોઝાબાદમાંથી જ પૂરો પડતો હશે. દરે ત્યાં બંગડીઓ ઊંચી જાતની બને છે. કેમકે “ધાલિશ”

કરવાની નવી પદ્ધતિ ઘણી મફત નીવડી છે અને પહેલાના સમય કરતા હાલમાં વીસ લાખ રૂપિયાનો વધારો આ બગડીના માવજત થયો છે જનપાનની કહેવાતી 'ગેશમી' બગડીઓ હજી વપરાય છે, અને હિંદમાં મનેલી તથા જાપાનમાં બનેલી બગડીઓની દરીદ્રા સંબંધ છે તેમાં આખરે કયો પક્ષ કાની જાય તે નક્કી નહીં શકાતું નથી

(૨) કારખાના વાટે આવતો કાચનો ઉદ્યોગ હજી આ દેશમાં જોઇએ તેવો વધ્યો નથી હાલના હિંદી કારખાનાઓ કા તો કાચના ગૂંદા મનાવી અડધી જાય છે, અથવા તો ફાનસનો મામાન કે શીટીઓ બનાવે છે, પણ ૧૫ની મોટી તખ્તોઓ (Sheets) મિનેરી કાચ, આપના (Looking-glasses) અને પ્રયોગશાળામાં વપરાતો કાચનો સુદર સામાન બનાવી શકતા નથી કળાકારીગરીનાગ તથા વિધિવિધ ગંગના સંસ્કારદાર નમ્સી પાડના કાચની બનાવ આ દેશમાં ચાલુ તે પહેલા તો મેકાઓ વીતા જશે, પણ હાલમાં ચાલુ વપરાશમાં આવતો દરેક જાતનો કાચનો સામાન બનાવવા હજી કાચના હિંદી વેપારીઓ મુમર્થ થયા નથી તેવા કારખાનાને મદદ કરનાર ધનિકો એવા માનની બનાવ કરના કારખાનાને પૈસા ધીંગતા નથી, કેમકે તેમાં નફો થાય કે બારે ખોટ આવી પડે એવી શકા થાય છે લગાધના વખતમાં યહી મોટી કિંમત આપીને મામાન પગેશથી મગાવવો પડતો હતો પછી આ ઉદ્યોગ તરફ હિંદી વેપારીઓનું ધ્યાન બેસાયું. કાચના માનની બનાવટને ઉત્તેજન આપવા સમર્થ પ્રયત્નો થયા હાલમાં કાચનો માન બનાવવામાં ૧૪ કારખાના હિંદુસ્તાનમાં છે મુમર્થ, જમલપુર, અંદાનાદ, બીજોઈ (Bijora) અને અનાવામાં કાચના કારખાના છે નૈની અને લાહોરમાં માત્ર કાચની શીટીઓ જ બને છે હાલમાં કનકતામાં કાચનો માવ બને છે

લગાઈ પછી મુમર્થ હંનાકામાં ટ્રાઈ ક્રાઈ સ્થળે કાચના કારખાના ખોલવામાં આગ્યા હતા, અને જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા તથા બેલ્જિયમનો કાચનો માન હિંદુસ્તાનમાં આવતો અડકાવીને હિંદીઓના કાચના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા.

શાથી નિષ્ફળ થાય છે ?

(૧) શરૂઆતમાં વ્યવસ્થાપકોએ જોઈતા જ્ઞાન અને સાધનોની તથાગી ગાંધી નહોતી તથા વ્યવસ્થામાં ખામી દેખાતી હતી (૨) ઔદ્યોગિક પદ્ધતિથી એ ધધાનો વિકાસ કેમ કરવો તે પૂરું સમજાતું નહોતું અને એ કામમાં પડેલા આગેવાનોને મીન ધણા મનો કરવાના હતા (૩) કારખાનાના સ્થળ સારા પમદ કરવામાં ઘણો અનુભવ જોઈએ. તેની ખામી હોવાથી જ્યાં ને ત્યાં કારખાના ઊભા કરી દેવામાં આવતા હતા

કારખાનાનું સ્થળ પમદ કરવા માટે નીચેની વિગતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ — (૧) 'ક્વાર્ટઝ' (એક જાતની રેતી Quartz) મેળવવાની જગ્યા કારખાનાની પાસે જ હોવી જોઈએ ભટ્ટીની પાસે આવેલા સ્થળમાં જેવી હોય તેવી રેતીથી કામ કરવા કરતા જે સ્થળે રેતો મારી હોય તેવા સ્થળમાં કાચના કારખાનાની ભટ્ટી હોવી જોઈએ (૨) જ્યાં બજાણ સહેલાઈથી થોડે ખર્ચે મળી શકે તેવે સ્થળે કારખાનું થોડે ખર્ચે ચાલી શકે (૩) જ્યાંથી મોટું શહેર અને વેપારનું લાયક મથક થોડું જ દૂર હોય તે સ્થળ કારખાના માટે લાયક છે (૪) એકાથિ બે ત્રણ જાતની મનાવટ કરવા કરતા એક જ

તત્ત્વો જોયો માલ જનાવવા તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. આ રીતને અંગ્રેજીમાં Specialization કહે છે. (૫) પહેલાં જોઈતા ખર્ચ કરવા માટે જેટલું નાણું રોકવું જરૂરી હોય તેટલું નાણું રોકવું જોઈએ.

કામનો ઉદ્યોગ ચલાવવા માટે બીજી કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ છે:—(૧) આરંભમાં દરકામ ઉદ્યોગમાં નિષ્ફળતા મળે તેથી હકી જવું નહિ. (૨) હિંદમાં કાચની જનાવટ માટે જોઈએ તેવા કાચેસ કારીગરો નથી. અને તે વિષયને લગતું સાહિત્ય નથી; તેથી આરંભમાં એ વિષયનો અભ્યાસ કરવા વધારે ખર્ચ અને કુનેદ દેખાડવાની જરૂર છે. (૩) સારાં લાકડાંનો ખર્ચ ભારે પડી જાય છે; કેમકે જ્યાં જ્યાં કામનાં કારખાનાં જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં કાં તો રેતી મેળવવાનું મથક દૂર હોય છે, અને કાં તો લક્કડ લાવવાનું મથક દૂર હોય છે. તેથી કાચની જનાવટ શ્રેયે ભાવે પરવડતી નથી. કેટલેક સ્થળે કાલસાની ખાણ પાસે હોય તો કાલસા વાપરી કામ લેવું પડે છે; અને તેથી જાપાનની દરીદ્રાઈમાં જિલા રહો માલ વેચી શકાતો નથી. (૪) કાચ જનાવવામાં Alkali (અલ્કલી) વપરાય છે, તે વિદ્યાપતથી મંગાવીને વાપરવો પડે છે. તેમાં Carbonate of Soda (Powder) આવે છે તે આશરે ૬૮ %—૮૨ % ટકા જેટલો આવે છે. તે ધણો મોંઘો પડે છે તેથી અલ્કલીના મિશ્રણવાળી માટી વાપરવી પડે છે. તે હાથમાં સારા પ્રમાણમાં વપરાય છે કેમકે ભાવમાં સસ્તી પડે છે. આ બાજતો બવિંચમાં હિંદમાં ચાલતા કાચના ઉદ્યોગને માર્ગસૂચક થઈ પડશે.

લક્ષણના સંજોગોમાં હિંદમાં કાચનો ઉદ્યોગ વધ્યો હતો. શાંતિના સમયમાં તેને વધારવાની અગત્ય ઓછી નથી. “ઈન્ડિયન ઈન્ડસ્ટ્રિયલ કમિટિ”એ આ બાબતમાં ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે:—“કાચનો ઉદ્યોગ ટૂંકા સ્વરૂપમાં હાથમાં લઇએ તોપણ જાતે કામ કરી અનુભવ મેળવનારા કારીગરોની જરૂરીઆત રહે છે. અને તેવા અનુભવી, ગ્રામાણિક તથા કુનેદવાળા માણસોની મદદથી જ કામ થઈ શકે છે.” હાથમાં તો વિલાપતના અને જાપાનના કારીગરોની મદદથી જ હિંદમાં કામનો ઉદ્યોગ પગલર થયો છે. એ ઉદ્યોગના અભ્યાસ માટે યુરોપ અને જાપાનમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓને મોકલવામાં આવ્યા છે. તોપણ હજી સુધી કાચના ઉદ્યોગની આવી હિંદીઓના હાથમાં આવી નથી. તેથી એ દિશામાં વધારે સંગીન કામ કરવાની જરૂર છે.*

શાંતિલાસ સારાભાઈ એસ.એમ.એ.

નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી વધારે વિગત મળશે:—

- 1 Indian Industrial Committeeના Report
- 2 Indian Munitions Abroad
- 3 Industrial Hand Book
- 4 “Notes on Glass Manufacture” (By C. X. Fox)
- 5 Bulletin No. 29 of Indian Industries and Labour (1922)

* અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે.

પૂછી લઉં

અને હૃદય મેં નહિં ધબકવા જરાયે દિધું,
ઝિલી ભલક ઝાંખતાં નયન ના ઝિડાવા દિધાં,
હવે ગરક કાન ના બધિર લેશ દીધા થવા,
હુરાઈ પળવા જતી મતિ ન મેં જવા યે દિધી.

તદા હૃદય—નેત્ર—કર્ણ—મતિ માહરા તાહરાં
ઉભસભર રંગની ઝલક છોળમાં ફળવા
જતાં જ્યમ ત્યમે સચેતન જ સાચવી, સુન્દરી !
ઉઠાવ તવ અંગ-રૂપ-રસનો દિવો દેખવા.

જવા મતિ દિધી હવે, બધિર કાન દીધા થવા,
થવા નયન દીધ અંધ, દિલ ગાંડું થાવા દિધું,
નવાણ તવ દર્શને સહુ કૃતાર્થ દીધા પછી.

હવે શીકર શી ? ઘણું મિલન એટલું યે, છતાં
પુછું ? તું મલકી ઘડી ઝલક છાંટી ગૈ તો ભલે,
અરે પણ ફરી કદી મિલનઆશ સાથે ય ગૈ ?

વાર્તા જોડી

[આ વાર્તાજોડી પૈકી પહેલી 'હસનની ઈન્તર' પ્રસિદ્ધ રશિયન વાર્તાલેખક બ્લેરી ડેરોશોવીચની છે. દ્વંદ્વી વાર્તાના સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન ઊંચું ગણાય છે. બીજી વાર્તા "કવિ" શ્રી 'સદાદેવે' તેના નમૂના ઉપરથી લખી છે. વાંચનાર એક રાકરો કે નમૂના ઉપરથી લખેલી છતાં તે વાર્તા સ્વતંત્ર છે અને તેના પર તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ પ્રેરપૂરું અંકિત થયેલું છે. —તંત્રી]

૧

હસનની ઈન્તર

હા, હા—એમ જ તેને માટે કહેવાય છે—

"હસનની ઈન્તર કેવી રીતે નીકળી પડી."

અને તે બધું આમ—

એક વખતે મહાન અને મશહૂર જગદાદ સહેરમાં એક ધનાઢય અને લોકપ્રિય વેપારી રહેતો હતો.

"તેનું નામ શું હતું?"

ત્યારે તે તેની અમાના ઘુંટણ આસપાસ ખેંચતો...

"રે! બેઠિત ક્યાં? તેની અમાના ઘુંટણ પર?"

તેની અમા તેને હસન-હકી, મુખી હસન કહેતી.

હસન હતો જુવાન, ખૂબસૂરત, ઠાઠો અને ધનવાન. અત્યંત ધનવાન.

એણે કંઈ ન હતું જે તેની પાસે ન હતું.

હસને એક વાતનો નિશ્ચય કરી લીધો.

હવે પરણી નાખવું.

કેવા કરતાં કર્યું ભણું.

તેની વધુ આખા સહેરમાં સૌથી વધુ રૂપાળી તરુણી હતી.

તે... તે... ના, ના. તેનું વર્ણન કરવાને કોઈ ચબ્બો જ જડે એમ નથી.

તે કેવી રૂપાળી હતી તે તો માત્ર સંગીત જ કહી શકે.

દ્વંદ્વીમાં, જે છાકરીની સાથે તમે પ્રેમમાં છો ને, તેના જ જેવી તે રૂપાળી હતી.

અને તમારી છે તેવી જ.

અને સાદેમ, પેલી તમારી છે ને, તેની જ.

(આ રીતે, હું આસા રાખું છું કે બધાની રસ-તૃષ્ણિને મુતોથી સંતોષ.)

આખા જગદાદને હસનની યાદીની ન્યાયતામાં ઈન્તર દેવાયું.

જગદાદના રસોમાને વારતવમાં આખી દુનિયામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસોયા તેઓ જ છે તે બનાવી અપનાવું ફરમાવનામાં આવ્યું.

અને ઘેટાની દુનિયામાં એક એવી અદ્ભુત ફેલાઈ કે દુનિયાનો અંત હવે આવી પહોંચ્યો છે—હસને બધા નાના ઘેટાને કાપી, તેમાં બહામ પીરતા બારી તેને રાધવાનું નક્કી કર્યું છે

જ્યારે ઘેરાઓએ આનંદથી જનકાનું, લલકલકું, હાકમાહવાળું, અર્ધશાળી સમૃદ્ધ એવું એ લગ્ન જોયું ત્યારે જાતજાતનાં તરબોરાનું પાન કરતા, છુકેસ્તાનના ગુનાખી મેવા, મિઠાઈ અને પીચ, બહામ ને અખરોટના ફૂલની પાખડીઓને મધમા ધારી બનાવેલા ગુરખા આરોગના આરોગતા તેમની આંખમાંથી ધૂળના મીઠા આસુ ખરી પડ્યા

જુવાન સુદરીઓએ તો માત્ર હાંનક અને વાચોવેટ કુસુમોની કારેલી પાંદડીઓ જ ખાધી અને શપથપૂર્વક જણાવ્યું કે તેમના પોતાના લગ્ન હોત તોપણ એવી જરા પણ વધારે તેમનાથી કોઈ પણ રીતે ન જ ખાઈ શકાત

ગવૈયાઓએ તો એટલું બધું ગાયું કે બધાને તમ્બર આવવા માડ્યા

તરુણો ને તરુણીઓના તો નાચતા નાચતા પગ પણ ચરકાઈ ગયા

ગુલામની જેમ પગમાંથી પકડી જમીન પર અક્ષણે એવા શરાય પીવાની કુરાને મોઢરા અને જાડા લોકોને મના કરી હતી

મધરાતના ડકા મળ્યા—વગવની ધડી આવી પહોંચી

સીઓ વધુને તેને માટે ગણગણવામાં આવેલ રંગબુવનમાં લઈ ગઈ
હૃદયવિનાશ અને હાસ્યની છોળ ઉછાળતા ઉછાળતા તેમણે તેના નજ ઉતારી ચારે બાજુએ કાચરથી ભરેલી લગ્નશૈયા ઉપર તેને સુવાડી

ખટપટીઆઓ બધા જેમણે લગ્ન ગોઠવ્યા હતા તે વરને તેડવા ગયા

મિત્રસમૂહથી વીંટળાએલા વગરાજીએ એક જુવાન રાણા માણસે જેમ વર્તવું નોંધ્યું તેણે વર્તન દાખવ્યું

તેનાં ડમ હતા આતુર આનંદભર્યા—પણ તેણે ઉતાવળ કરી નહિ

અને જીવવા માટે ઉતાવળ કરવાથી કંઈ વળતું નથી

જેની ઉપર કાચર ખૂલી ગઈ છે, એવી રાખાની સામેના આસન ઉપર હસન આરામથી બેઠો મિત્રોના અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ આરામથી સંભળી, સહેજ પણ અધીરાઈ વિના આરામથી બેઠો અને બેસ્યો

મારા કૌમાર્યને છેલ્લા નમસ્કાર કરતી વખતે મારા ચોવનના પ્યારા દોસ્તો, સલામ વાલેકુમ આરનેથી તેણે શૈયા પ્રતિ ડગ માડ્યા

પણ પછી ત્યારે— તે ધડીએ એકાએક તેની ઈજાર નીચે જતરી પડી !

ચારે બાજુએ ગર્જનાતી જેમ ખડખડાટ હાસ્ય માથું બેઠું

જાણે કે તેમના ગળા ઉપર છરી ચાની રહી હોય તેમ છુકર્ગ સ્ત્રીઓએ ચીસો પાડી

જાણે કેવળોના ઘટ રણકતા હોય તેમ યુવતીઓ એકસાથે ખીનખીનાટ કરી બેઠી

તેના મિત્રો જમીન પર આબોગી રહ્યા

શૈયા ઉપર ખૂલતી કાલગમાંથી આ બધું જોતી તે યુવાન વધુનું હાસ્ય ઘટડીની જેમ રણકી બેઠું અને પોતાની આનંદભરી ગાડી મસ્તીના અનાજને ફેંપાડી દેવા પોતાના બધા કંઠથી અને બંધીઓ તે રણકારવા મડી

હસતાં હસતાં બધાં એવડ વળી ગયાં.

અને મૂડી પડેલી ધીમરવાળો હસન ત્યાં ખુલ્લે પગે અસહાયતાથી બેઠો.

તેના પગ સુદ્ધાં ય જરાક શરમાયા.

મુંઝવણમાં તેણે ધીમર ફેંકી દીધી ધર બહાર સીધી દોટ મૂકી.

તે વાગમાં દોડ્યો, પહેલો જે છૂન લાદેલો ઘોડો અડક્ટમાં આવ્યો, સંતોગવધાતુ જે એક મિજમાનનો હતો, તે ઉપર તે ચડી બેઠો. પોતાની બધી શક્તિથી તેને એડી લગાવી મહોલામાં તેણે હાંકારી મૂક્યો.

અને ધરમાંથી કટ્ટામસ્કરીની ચીસો આવી.

અનેક વાર આવી જ તુચ્છ વસ્તુઓ ઉપર માનવસુખ અવલમ્બે છે.

રસ્તા પર જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી દસને ઘોડો હાંકાર્યો.

લગભગ માનમાનશૂન્ય જેવો તે વધુ ને વધુ ત્વરાથી આગળ ને આગળ વધતો જ ગયો.

અને મોટે પરાક્રમે સપાટભેર તે દમ્બરકસ શહેર નજીક આવી પહોંચ્યો.

કહેવાય છે કે દેશનિકાલ યએલાની રોડી કડવી હોય છે.

કેવું જૂઠું !

દેશનિકાલ યએલાની રોડી નથી હોતી કડવી, નથી હોતી મીઠી.

દેશનિકાલ યએલાઓનું સાવકું વૃતન તેમને માટે રોડી જ બનાવતું નથી હોતું.

તેમને માટે રોડીનો સ્વાદ જ નથી હોતો . . .

એક અભણ શહેરના મહોલાઓમાં હસન ખીસામાં એક કોડી વિનાના મુફ્ફીસ જેવો લાગતો હતો.

અભણ શહેરમાં, એકેએક કમાડ પાછળ કોઈ લૂંટારા પર ધસતો હોય તેમ તમારી ઉપર તૂટી પડવા કોઈ કૂતરો તૈયાર બિભેસો જ હોય છે.

અભણ શહેરનું એકેએક બારણું તમે તેની ઉપર ટોકારા મારો, અને જાણે તમને તમારો ચોડનું હોય તેમ ધમ દઈને બીડાઈ જવાને જ જાણે શાદ જોડું હોય છે.

અને અભણ શહેરમાં તમારું સ્વાગત જો કોઈ કરતું હોય તો તે માત્ર વૃક્ષો જ — તમારા પ્રતિ પોતાની કુસુમસજ્જ શાખાઓ લાંબાવીને.

તમે તે ઉપર ફાંસો ખાવ તે માટે !

જે અભણ શહેરમાં હસને પોતાની આસપાસ કમકમાટીથી નજર નાખી.

તે બજારમાં ગયો.

જેની ઉપર બેસી તે આચ્છો હતો તે જર્જરિત ઘોડો તેણે ચેચ્યો, અને તે પૈસામાંથી તેણે થોડાંક શેકેલાં બદામ ખરીદ્યાં.

તેનો એક ફાથલો ખમે નાખી, જનનાખાનાઓની લાકડાંની જગ્યાઓ નીચે બેઠો રહેતો રહેતો તે શહેરમાં તે ફર્યો.

“જુઓ રે, દર દેશવરથી દુ યાદ્યો આવું છું ! મારી બદામ સાથે ઉજ્જવલતામાં દરીફાર કરી શકે એવા દાંતની દુ શોષમાં છું. દે ! હઈ મુંદરીના અહીં ઉજ્જામાં ઉજ્જા દાંત છે !”

બારીના સળીઆઓ પાછળથી તેઓ ઉત્તર દેશ લાગી

“ ઓહ ! તારી બદામ ઉપર અમે અમારા દાત લાગી શકીએ ”

હમન જગ લળી જવાગ દેતો “ ચિન્તા ન કરો! જે તમારા મોમા પડે તો મારી બદામ ઈર્ષ્યાથી ફાળી જશે તમારા ઉજળા દાત બેતા ઈર્ષ્યાથી તે ફાટી જશે તમારે તેને તોડતી થે નહિ પડે ! ”

અને બપોર સુધીમા તો તેણે બધી બદામો વેચી દીધા ।

પોતાનો નફો તેણે મણી કાઢ્યો અને થોડાક દાડમ તેણે ખરીદ્યા

“ મારા દાડમ સાથે રૂપરૂા કરી શકે એના લાલ હોડ ક્યા હશે ? ”

“ અને તારા દાડમ રસથી બર્ષા છે ? ” તેઓ પોતાની નાકડાની બળી પાછળથી તેને પૂછના મડી

“ ઓહ, સુદરીઓ, જે તમારા મુખમા જઈ પડે તો ઈર્ષ્યાથી મારા દાડમ આસુથી ઇનકાર્ષ જાય ”

અને સૂર્યાસ્ત થાય તે પહેલા તો ક્યારના તેણે બધા દાડમ વેચી દીધા

એવી જ રીતે તેણે એક ટોપલી ભરી જાતજાતના ટર્કીશ મેનામિકાર્ષ વેચી દીધા મજરમા તેનું મુખ જાણીતું ચર્ષ ગયું, દુકાનદારો તેને ઉધાર વેચવા મડ્યા

અને મિકાર્ષ વેચ્યા પછી તેણે ઝરેરાતના ધધામા ઝપનાચુ

સોમવારે જ્યારે મીના બજાર ભરાતું જે વખતે બજારમા ખરીદી કરવા માત્ર સ્ત્રીઓ જ આવતી ત્યારે હસન પોતાનો માલ ગોઠવતો અને પોતાની ઇચ્છાવાળી કાળી દાઢી હેઠળ લુચ્ચાઈભર્યું રિમત કરતો કહેતો

‘ અય ખૂબસૂરત નાજનીઓ ! ખૂબસૂરત નાજનીઓ ! તમે કદી ય આસુ ન સારો એવી પ્રતીતિ તમને ગમશે કે ? તો આ ઝોરીંગ ખરીદો જુઓ સુ તેજ ! આસુ ! સાચા આસુ ! સ્ત્રીઓએ તો આલુપણુમા આસુ જ વાપરવા જોઈએ તે જ તેમનું કિરમત આ ઝોરીંગ ખરીદો, અને કદી ય તમારી આખમા આસુ નહિ ઝળહળે કિરમતને બાહેધરી ફરી છો જ્યારે તમારા કાનમા આસુ ઝંક ઝંક ચતા હોય ત્યારે વળી આખમા તેની શી જફર ?

“ ખૂબસૂરત નાજનીઓ ! અનુપમ સુદરીઓ ! મારી પાસેથી કઈ જ ખરીદો નહિ, પણ માત્ર જુઓ ! માત્ર જુઓ ! તમારી નજર પડતા આ પીરાને આસમાની દેખાના માડશે તમારા આશકને પીરાળનો ખૂબ ખરીદવા કહેજે તેથી પોતાની માણુકના હૈયા પર તે આસમાનનું ચર્તિકચિત્ દર્શન કરી શકશે

“ આ જુઓ ઈન્દ્રનીલ—સાગર જેવો નીલ ઘેરા અને માણુક, જાણુ કે શોણિતમિન્દુ અંધકારમાં ય તે પ્રકાશે ખૂબસૂરત તરુણીઓ ! સુતળદન રમણીઓ ! તમારા જોડિમા કયોને કહેજે કે તમને સાગર આપે યા થોડા શોણિતમિન્દુઓ આપે હું તો તમને થોડા શોણિતમિન્દુ લેવાની જ સનાહ આપુ અતલ સાગરના કરતા એક શોણિતમિન્દુમા લાગણીનો ઉછાળો બળવતર હોય છે

“ અધિ રૂપના અમાર ! આ સુદરીઓ ! આ મોતી તો જુઓ—આ મોતી !

“પણ . . . પણ . . . મોતી એટલે તો આંસુ !

“નાનકડાં જ માત્ર, સુનપને ! માત્ર નાનકડાં જ, માત્ર નાનાં જ મોતી આંસુ લાવે. હજુ સુધી તો કદી પણ મોટાં મોતીઓએ કોઈ સ્ત્રીને રડાવી નથી ! ”

આમ હસતો, વિનોદ કરતો, મીઠી વાતોના તડાકા મારતો હસતો પોતાનો માલ વેચતાં વેચતાં ધનવાન બનતો ગયો, અને થોડા જ વખતમાં દમારકસમાં બધે તે ગણીતો થઈ ગયો. ખુદ સુલતાનને કાને પણ તેની કીર્તિની વાત પહોંચી.

અલાહ જ માત્ર એક સુલતાન છે.

સુલતાનોના સુલતાન ખુદ અલાહ સિવાય બીજો કોઈ સુલતાન નથી.

અલાહો અકબર.

સહુના એ પ્રીતિપાત્રને જોવાની સુલતાનને ઈચ્છા થઈ, અને હસનનાં જ્ઞાન અને વિવેકશક્તિથી તે ખુશ થઈ ગયો. તેની સાથે વાનો કરતાં તેણે કહ્યું:

“સુલતાનોને મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ કાર્ય જે કોઈ હોય તો તે પોતાના વજીરની નિમણૂકનું છે. ”

હસને નીચા લગ્ના જવાબ આપ્યો: “જહાંપનાહ, આજ તો મુત છે. પણ મને લાગે છે કે તે એવું મુશ્કેલ નહિ હોય. સામાન્ય રીતે આપણે આમ કરીએ છીએ: ગમે તે કોઈ માણસને આપણે જિયડી લઈએ છીએ, તેને વજીર બનાવીએ છીએ, અને કહીએ છીએ, ‘આ રહો તમ સહુ મારે શાણો પુરુષ; તમારે તેના દુકમેનું પાલન કરવું જોઈએ—અને જો નહિ કરો તો તમારાં માયાં ધડ પર નહિ હોય !’ બીજું શું થઈ શકે ? તમે એકાએક માણસોને રાની અને વજીર થોડા જ બનાવી શકો ? પણ ધારો કે તમે સૌથી શાણા પુરુષને ઉપાડી તેને વજીર બનાવો તો ? ”

સુલતાને માત્ર પોતાનું માથું ધુણાવ્યું.

“એ તો તદ્દન સાદું સીધું છે. પણ આવો વિચાર કદી પણ મારા મનમાં આવ્યો જ ન હતો. ડાહ્યા માણસને લઈ તેને વજીર કરી દેવો. હસન, હું સૌથી ડાહ્યો, સૌથી શાણો છે, અને હું તને મારો વજીર બનાવીશ. ”

“ખુદાવંદ, જહાંપનાહનો બોલ તો આ ગુણમને મન દુકમ બગોચર છે. ”

આમ હસન વડો વજીર બન્યો.

તે જાગે, શાણો અને પ્રામાણિક હતો.

બધા માણસો તેને આદરતા; દુષ્ટો તેનાથી ડરતા.

તેના બનાવેલા કાવચથી સહુ કેમ રાજી થઈ, અને દમારકસમાં દરેક જણ આશ્ચર્ય પામી કહેવા માંડ્યું:

“આપણે વજીર કેવો—નથી મદાન, નથી કીર્તિવંત, નથી મયદૂર—પણ માત્ર ડાહ્યો માણસ. ”

અને આમ દય વર્ષ ગાદ્યું.

પછી દમારકસના સુલતાને પોતાના માનીતા વજીરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું:

“હસન, મુઆરક હો તે દિન, ત્યારે તારા ઘરનાં ઝાક પરથી પવને તને ઉડાડી મૂકશે અને અમારી પાને આપશે અન્નપ્રાસાદની ખાતરબરદાસ્ત કરવાની આપણા પર ફરજ લાદનાર કુરાને શરીફનો જ્ય હો ! હમન, તારી સલાહ લઈ મારા શહેરના કલ્યાણ અર્થે તારા સંકલ્પને પાર પાડતાં આજ દસ વર્ષ થયાં. હવે હું છઠ્ઠું છું કે તું મારા શબ્દો સાંભળ અને મારી ઈચ્છા પર પાડ. મારી વાત ધ્યાન દળીને સાંભળ, હસન ! તારી સોનેરી સલાહને અનુસરવા હવે હું અહીં લખી વખત રહેવા નહિ પામું. કબરમાં જવા મારે હવે એટલો દૂર કે રસ્તો રહ્યો છે કે આસપાસ જોવા એટલો પણ મારી પાસે વખત નથી રહ્યો, અને હું જોઈ છું કે મારું શહેર દમાસ્કસ તારા શાણા અમલ હેઠળ સુખી છે, અને જ્યાં સુધી તું જીવે ત્યાં સુધી એ સુખ તેને માટે દાયમ રાખવા હું ઝંખું છું.

“હસન, સાંભળ ! મારે કાંઈ વંશવારસ નથી. મારી લાડીલી દીકરી તારી જોડે પરણાવીશ અને તને દમાસ્કસનો સુલતાન બનાવીશ. સાંભળ અને મારા પડખા બોલ ઝીલી લે.”

હસને સુલતાનના પગ પાસેની જમીનને સુખ્મન કર્યું અને બોલ્યો:

“આપને સાંભળવા એટલે જ આપનો પડખો બોલ ઝીલવો. પણ સુલતાન ! અઘ્ઘાહ જ એક સુલતાન છે. સુલતાનોના સુલતાન સિવાય બીજો કાંઈ સુલતાન નથી, અને સુલતાનોના સુલતાને મને ફરમાવું છે કે:

“હસન, દમાસ્કસ સુંદર છે; પણ તારું ઘર છે બગદાદ.”

“આ દુનિયામાં અનેક રૂપસુંદરીઓ છે, પણ માના કરચલીવાલા સુખ જેવું મધુર સુખ જગતમાં બીજું નથી.”

“જે કાંઈ પોતાના દેશનો એક સામાન્ય નાગરિક થવા કરતાં પરદેશનો સુલતાન થવા ઇચ્છે છે તે નથી એવો સામાન્ય નાગરિક થવા યોગ્ય, કે નથી પરદેશનો સુલતાન થવા યોગ્ય.”

“સુલતાનોના સુલતાને મને આમ કહ્યું, અને ત્યારે સુલતાનોનો સુલતાન બોલે, ત્યારે બીજા બધા સુલતાનોએ તો મૌન જાળવવું રહ્યું.”

સુલતાન ગુસ્સે થયો.

“અરે મુલામ, આ રીતે તું તારા જહાંપનાહતી ઈચ્છાનું પાલન કરે છે ? હું તને સુખી બનાવવા ઇચ્છતો હતો. અને હું તને સુખી બનાવીશ જ. મેં જે સંકલ્પ કર્યો છે તે હું અવશ્ય પાર પાડીશ.”

સુલતાનોની આ જરા નળગ્રાષ્ટ છે.

તેઓ માને છે કે લોકોને તેઓ મસહર, ધનાઢપ અને સત્તાશીલ જ નહિ પણ સુખી પણ કરી શકે છે.

અને હમતને સુખી કરવા સુલતાને તેને કેદમાં પૂરી દેવાનો હુકમ આપ્યો !

પણ હસન નાસી છૂટ્યો.

તેણે ઘોડો પલાય્યો, કાયળીમાં સોનામહોર ભરી લીધી અને મધરાતે બગદાદ તરફ ઘોડો મારી મૂક્યો.

બરોબર દસ વર્ષ ઉપર બન્યું હતું તેમ. તેણે ઘેઘાને જરા ય આરામ આપ્યો નહિ.

અને ન્યારે ઊપાતું પૂર પર્વતોનાં શિખર પર છલકાવા લાગ્યું ત્યારે હસન બગદાદ શહેરના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યો.

અને એ જ વખતે શહેરના દરવાજા પાસે કાંઈ એક યુદ્ધી પોતાની નાની પૌત્રીના વાળ હોળીતી બેસી હતી.

“દાદી, બે, બે, બે તો ખરી પેલો માણસ શું કરે છે તે !” પેલી નાની છોકરી બોલી. “શું એ માટી ખાય છે ?”

“ના, તે માટી ખાતો નથી; તેને તે ચૂમે છે. સખની રહે મૂર્ખી ! જરા ય જપ ન મળે તને.” ડોસીએ જવાબ આપ્યો. “તારે એની શી પંચાત ? કદાચ પોતાના સ્વદેશ ઉપર અગ્રાધ હેતવાળો કાંઈ એ હશે, અથવા તો મેલવ છે કાંઈ દારૂડિયો હોય. એ બેમાંથી કાંઈ એકમાં ય આપણે ખપવું નથી. તારે શરમાવું જોઈએ. તું હવે કંઈ નાની કીકલી નથી.”

“પણ દાદી, હું કેવડી ચમ ?” મોં બગાડતાં છોકરીએ પૂછ્યું.

“તું . . . તું દસમી વધુ. તે જ વર્ષે તું જન્મેલી ન્યારે વેપારી હસનની ઇમાર તેના લગન વખતે ઊતરી પડેલી,”

જાણે કે પોતાની માતૃભૂમિ હસનના મોં પર ચૂંકે.

છલંગ મારતો તે ઊભો ચમ ગયો.

“અહા હો અકબર ! એ અહાહ ! પરવરદીગાર ! અય રહીમ ! અય રહેમાન ! મારી ઇમારતો એ કમનસીબ ખનાવ જાન્યો તે દિવસથી એ બધાં મંવત્સર ગણે છે ! અને કાંઈ બેવકૂફ નાની છોકરી, જેને પોતાની ઇમારતું લાન નથી તે એટલું તો જાણે જ છે કે દસ વર્ષ પહેલાં હસનની ઇમાર ઊતરી પડેલી. હું સત્તાના શિખરે પહોંચ્યો, એક રાત્રીનો મેં વહીવટ કર્યો, ડાહ્યા કાયદાઓ ઘડ્યા, એક આખા દેશને સુખી કર્યો અને મુઝતાન પણ ચમ શક્યો હોત; પણ પોતાના ઘૂંટણ પાસે કાંઈ એક બેવકૂફ છોકરીને રાખી બેઠેલી આ અણુધડ ગંદી જિખારણુ હજુ જૂલી ચકતી નથી કે દસ વર્ષ પહેલાં મારી ઇમાર નીકળી પડેલી !”

અને પોતાના ઘોડા ઉપર ફરીથી ટેકડો મારી, તેને ફેરવો, હસન કાંઈ પણ જાતના કલ્પ વિના રણમાં ચાલી નીકળ્યો.

લેકોના મંબધી હસન એ રીખ્યો.

પણ અસમત, એક માત્ર અહાહ જ તેમના મંબધી બધું જાણે છે.*

વિશ્વના પ્રથમ પ્રભાતે ઊઘડતી ઉપાની આંખ જેવી નાનુક પંક્તિઓ સુકેતુના હૃદયમાં લહેરાવા લાગી. તેના જીવનપ્રભાતને અજવાળતી એ પ્રથમ કવિતાને તેણે આનંદ-ભર્યા ઉરે ભક્તિપૂર્વક વધાવી લીધી. તેના મંજુલ ધ્વનિ તેના બ્રાણની કુંજનિકુંજમાં ગાજવા લાગ્યા. આવો અપૂર્વ આનંદ પેતે એકલો જ માણે ? તેના મિત્રોને, પૌરજનોને, રત્નવીચિના ગણ સમસ્તને ચરણે શા માટે એ કવિતા ન ધરવી ? શા માટે સંથાગારના મુખદ્વાર પર ઊભા રહી રત્નવીચિગણ સમસ્તને એ કવિતાના મૃદુ સૌમ્ય મંગીતમાં તરબોળ ન કરવું ?

સુકેતુના મનમાં એક નવી અલિલાપા જાગી. રત્નવીચિગણ તેના બાહુબલ માટે, તેની સુદૃઢ એકતા માટે આપા આર્પાવર્તમાં અનન્ય હતું; પણ કાવ્ય, તત્ત્વગાનની સંસિદ્ધિ તો કાઠકાની જ. કુઠગણમાં અનેક દ્રષ્ટાઓ પાક્યા હતા; રત્નવીચિગણે સુભટોને પોતાને ખોળે રમાડ્યા હતા. પણ હવે એ કાઠકો ને એ ભૌત્તે, એ પાંચાલ, એ યૌધ, એ માલવ— એ સર્વ ગણોને સમજવા દો કે રત્નવીચિવાસીઓના બાહુ જટલા વીર્યશાળી છે, તેટલી જ તેમની ક્ષુદ્ધિ તેજસ્વી છે, હૃદય લાવનાભર્યું છે, બ્રાણ સ્વપ્નભર્યો છે.

સંથાગારના મુખદ્વાર પર ઊભો રહી સુકેતુ પોતાની એ નવી કવિતાની પંક્તિઓ ઉચ્ચારવા મંડ્યો. રત્નવીચિના ગૃહગૃહમાં, તેનાં ઉપવનોમાં દૂર દૂર તેનાં દરિયામાં ખેતરોમાં જાણે સતેલી વીણાના તાર એકાએક જાગી ઊઠે તેમ તેની પ્રેરણાભરી, લાવનાભરી ગંભીર મધુર વાણી ગુંજવા લાગી. કિનારા ઉપર અથડાતાં મોજાંની જેમ તેની પંક્તિઓ સંથાગારની એકેએક દિવાલ પર અથડાઇ પ્રતિધ્વનિત થવા લાગો. શરદનાં તરતાં વાદળાંઓની જેમ રત્નવીચિનો યુવકગણ ખેતરોમાં પોતાનાં કામ પડતા મૂકી સંથાગાર તરફ આવવા મંડ્યો. હોમાગિને ભક્તિભર્યા હૃદયે વીંટી વળતા હોતાઓની જેમ રત્નવીચિનું યૌવન સુકેતુને વીંટી વળ્યું—વચ્ચેથી કંપતી શિખાની જેમ સુકેતુની વાણી જિંચા ઊંડા વ્યોમને ભરી દેવા મંડી. કવિતા પૂરી થતાં સુકેતુ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:

“સુહૃદજનો, મારી આ પ્રથમ કવિતા પ્રિય રત્નવીચિને, રત્નવીચિના પૂજ્ય ગણને સમર્પિત હો—” અને તરત જ સામેના ટાળામાંથી “રત્નવીચિનો જય !” “રત્નવીચિ ગણનો જય !” એવી ગર્જના ગાજી ઊઠી.

રત્નવીચિમાં તે દિવસે બધાને મુખે સુકેતુનું જ નામ રમી રહ્યું પહેલાં તો લોકો મુઠ્ઠા બન્યા, તેના સંગીતથી, તેની પ્રેરણાથી ગાંડા બન્યા; પણ ધીરે ધીરે કોઇએ પૂછ્યું: “પણ અરે ! ભાઈ, એમાં મૌલિકતા શી છે ? શું એનું સંગીત તમને ગમ્યું ?—તો સામ-વેદમાં શું બોધ્યું છે ? અને ન્ધી લાગતું તમને કે એમાં ? સામની જ છાયા છે ? અને

તત્ત્વજ્ઞાન ? એવું એણે કયું નવું સત્ય આપ્યું જે ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં નથી ? એમાં મૌલિકતા કદ ? ” ધીમે ધીમે ડોકું દલાવતા લોકો પણ કહેવા લાગ્યા : “ હા, એમાં એણે નવું શું કહ્યું ? ”

સુકેતુ કૃતકૃત્યતાની એક મીઠી અનુભૂતિ સદા જ્યારે ધર તરફ ગયો ત્યારે તેનો આખો પ્રાણ અપૂર્વ આનંદથી ચનગતી રહ્યો હતો. સરદના નલમાં લહેરાતી પૂર્ણિમાની જેમ અનેક નવી નવી પંક્તિઓ તેના પ્રજ્વલ પ્રસન્ન હૃદયમાં તરવા લાગી. રત્નવીચિના પ્રત્યેક ગૂઢને જાણે અનેક આખો બીગી બીડી હોય, અને તે બધી જાણે તેના પ્રતિ કૃતમતાથી, રસિકતાથી અને પ્રશંસાથી જોડે રહી હોય એમ તેને લાગ્યું. આખી રાત તેને તેની એ કવિતાના અને રત્નવીચિના ગારવના જ વિચાર આવ્યા. પોતાનાં કાવ્યો દ્વારા રત્નવીચિને અજર અમર અજય બનાવવાનાં તેણે સ્વપ્નાં સેવ્યાં. સ્વપ્નમાં પણ પોતાના પ્રતિ ભાવ-ભરી જે આતુર આંખ કોઈ માંડી રહ્યું હોય, પોતાના તરફથી કોઈ અપૂર્વ અર્ધાની આશા રાખી રહ્યું હોય એમ તેને દેખાવા માંડ્યું. પછી તો જાણે તે સુખાકૃતિ પણ દેખાઈ : કેવી સૌમ્ય ! કેવી સ્નિગ્ધ ! સુકેતુ ભક્તિભર્યા હૃદયે તે મુખ જોઈ રહ્યો. તેમાં ચેતન હતું, તેજ હતું, કામ્ય હતું. લાવમુગ્ધ બનેલા સુકેતુએ તેને પૂછ્યું : “ દેવિ, આપ કોણ છો ? ” તે સૌમ્ય વદન પર સ્મિત ફરક્યું : મધુર અને સ્નિગ્ધ. “ વત્સ, મને જ તું ન જોળખે ? ” સુકેતુ શરમાઈ ગયો. “ મા, મા, ક્ષમા કર. મા, રત્નવીચિ, મારી કલ્પના, મારી કલા, મારી કવિતા, મારું હૃદય, મારો પ્રાણ—સહુ તારું છે, જનની ! તારા પવિત્ર મુખને એ વધુ ઉજાવવલ કરો. તારો જ પ્રકાશ જગને ભરો ! ” પ્રભાતે મધૂરોની કેકા સાંભળતો આનંદ-ભર્યા હૃદયે સુકેતુ જાગ્યો. પાંખાળી પરીઓ બીડતી હોય તેમ અનેક નવી નાનુક પંક્તિઓ તેના ઉરમાં સ્ફુરવા લાગી. વર્ષા આથમવા આવી હતી, પણ કોણ જાણે ક્યાંકથી કોઈ એક કાપલે મીઠો દહકાર કર્યો. સુકેતુનો પ્રાણ કોઈ અપૂર્વ આનંદલહરીથી ચનગતી બીડ્યો. વર્ષાન્ટે જાણે વસન્ત જાગી હોય એમ તેને લાગ્યું. સુકેતુએ એ પ્રેરણાના ધેનમાં એક કાવ્ય લખ્યું. એ કાવ્યમાં પ્રકૃતિની નાનુક લતા પર જૂલતા સુમનોદર પુષ્પ વસન્તનું વાતાવરણ તેણે બીજું કર્યું. એ પુષ્પમાંથી સ્નેહની સૌરભ જાણે જગતને ભરી રહી હોય, અને એ સૌરભની પાંખ ઉપર જગનાં સનાતન સ્ત્રી અને પુરુષ બીડી જગતને જાણે એક મધુર પ્રણયબંધની સંગીતાવલિમાં તરખોળ કરી રહ્યાં હોય એવો ભાવ તેણે ઉપજાવ્યો. આ અપૂર્વ કાવ્યનું ચંજન કરતો કરતો તે સંયાગાર પ્રતિ ગયો. પોતાનું આ બીજું કાવ્ય આજે તેને રત્નવીચિના ચિર ધૌવનને ચરણે ધરતું હતું. હળની અણીથી કઠોર ધરતીના ઉરને ચીરનાર રત્નવીચિના પુત્રોમાં, ક્ષીરસાગરમાં પોદલા નારાયણના ઉર ધન્યકાર મુગ્ધ બની સાંભળતાં સ્વપ્નરથ બનેલાં લક્ષ્મીજીના ઉરના મૃદુ ભાવો પ્રગટાવવાની પણ શક્તિ છે એની ખાતરી આજ તેને રત્નવીચિ ગણતે કરાવવી હતી.

સુકેતુના ગાનની મધુર મૃદુ પંક્તિઓ વાતાવરણમાં તરવા લાગી. આજે પણ લાવ-મુગ્ધ બનેલા રત્નવીચિના પુવકો અને પૌરુષનો સંયાગાર પ્રતિ ખેંચાઈ આવ્યા. સુકેતુએ પોતાની બધી કલા, પોતાનો સમગ્ર પ્રાણ આજ તેની વાણીમાં મૂકી દીધો. ચારે બાજુએ જાણે સ્વપ્નમુદ્રા છલકાઈ રહી હોય એવું અદ્ભુત વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું. સુકેતુનું ગાન પૂરું થતાં લોકો આનંદથી તાળી પાડી બીક્યા. પછી બધું શાન્ત બન્યું. પોતાના ઉરના

ભાવ કેમ વ્યક્ત કરવા, કેવી રીતે સુકેતુ પ્રતિ પોતાની કૃતસતા દર્શાવવી એ તેમને સમજાતું ન હતું. અને જાણે બધાએ એક જ વિચાર કર્યો હોય કે મૌન એ જ એ અપૂર્વ કાવ્યની સારામાં સારી સ્તુતિ છે તેમ બધે મૌન ફેલાયું. પણ એ જનસમૂહમાંથી ધીરે ધીરે સુબાહુ સંયાગારનાં પગથિયાં પ્રતિ આવ્યો. લોકો તેના તરફ કુતૂહલથી જોઈ રહ્યા. સંયાગારનાં પગથિયાં પર પગ મૂકી સુકેતુ પ્રતિ પોતાની તીક્ષ્ણ નજર માંડી તેણે કહ્યું:

“ સુકેતુ, તોં ગાયું તો સુંદર એ કૃષ્ણ, પણ તું કહે છે કે આ ગાન તારા ઉરમાંથી જાગ્યું છે એ અસત્ય છે—કેવળ અસત્ય છે. ”

મધપુડામાં જાણે કોઈએ એક નાનો સરખો કાંકરો નાખ્યો હોય, અને એકાએક એ નીરવ મધપુડો જેમ ગણગણી બેઠો તેમ શ્રોતાઓમાં ગણગણાટ શરૂ થઈ ગયો. ‘તેમના પ્રતિ ફરી સુબાહુ બોલ્યો:

“ હે ગણમેધ, આજ હું જાહેર રીતે સુકેતુ પર રત્નવીચિ ગણ્યો કંગવાનો આરોપ મૂકું છું. ગઈ કાલે તમે બધાએ એની પ્રથમ કવિતા સાંભળી. એ કહે છે કે એ એની પ્રથમ કૃતિ છે, અને તે તેણે રત્નવીચિને સમર્પી છે. રત્નવીચિ તો જેમ પોતાના ઉર પર સ્વપ્નભર્યા કમલોને રાખે છે, તેમ હજારો પદ્મધાતથી ભ્રાત્ર બનેલી ધૂળને પણ સંમટે છે; એટલે તે રત્નવીચિને પોતાની કવિતા અર્પે તેમાં આપણે કંઈ લેવાદેવા નથી. પણ આપણી આંખમાં તે ધૂળ નાખે તે ન વેઠાય. એમાં એણે શું નવું કહ્યું? સંગીત એણે સામવેદમાંથી શોધ્યું છે, ભાવ ઋક્ષમાંથી લીધા છે, અગમ્યની કદપના અથર્વવેદમાંથી લીધી છે, શબ્દાવલિ કવિજેઠ બાંધીક પાસેથી ચોરી છે. પણ તેની પણ આપણને પડી નથી. હિન્દુ આજે એણે એનું બીજું જે કાવ્ય ગાયું—એમાં એણે શું કહ્યું? પ્રણય-વિકારી પ્રણયની વાત, રત્નવીચિના ગણનાયકો આવા પ્રચારને નભવા દેશે ખરા? નથી લાગતું આપને, હે પૌરજનો! કે સુકેતુ, કવિના વેશમાં રત્નવીચિનું સત્યાનાશ વાળવા આવેલો, શતુરાજ્યનો કોઈ ગુપ્તચર છે? રત્નવીચિના સુભટ પુત્રોને તે પ્રેમની વાતથી પાગલ કરવા માગે છે, અને વળી આ ગાનમાં નવીન પણ શું છે? . . . ”

જાણે સમુદ્ર તોફાને ચડ્યો હોય અને હજારો મોગ્ગ એકસાથે અથડાઈ અવાજ કરતાં હોય તેમ લોકોમાં ધોંધાટ ફેલાયો. કોઈ બોલવા લાગ્યું: “ સુબાહુ અટ્ટેજો છે. ” કોઈએ કહ્યું: “ સુકેતુ ધૂતારો છે. ” સુકેતુએ એક વેદનાભરી દષ્ટિ સુબાહુ તરફ નાખી. તેના મુખ ઉપર તેણે વિજયનો ગર્વ જોયો. તેની આંખમાં લખંકર તિરરકાર જોયો. શન્ય મનસ્કની જેમ, વિવાદ કરતા જનસમુદાયમાંથી ધીરે ધીરે રસ્તો કરતો સુકેતુ ધર તરફ ગયો.

તે રાત્રે સુકેતુને ઊંઘ ન આવી. આગલી રાત્રેનું સ્વપ્ન વારંવાર તેના મનમાં તરવરવા લાગ્યું. મનમાં ને મનમાં તે બોલવા લાગ્યો: “ મા, રત્નવીચિ, તું જાણે છે તારા પ્રતિગી બક્તિ જ માત્ર મારી ગ્રેરણ છે. એથી જ મારા ઉરની યુગયુગની નીરવતા આજ સંગીતના—ગાનના મધુર ધ્વનિથી ગાળી બેઠી છે. તારે ચરણે મારે એ ધરતું છે, મા! પણ ક્યાં છે તારા તે પાદપદ્મ? ક્યાં ને તારા પદનખનો પ્રકાશ જે વડે મારા ઉરની મુગ્ધ વાતો ઉકેલતો ઉકેલતો હું મારા જીવનની કૃતકૃત્યતા અનુભવું? મને આશા હતી મા, કે સંયાગારને ચરણે તારા ચરણકમળનાં દર્શન પામીશ; પણ આજ તોં મને શું બતાવ્યું? ”

સુખાદુએ શું કહ્યું ? . . . પણ સુખાદુ બલે તેને ગમે તે કહે. તું શું કહે છે, મા ? મારે તો તારા ઉરની વાત સાંભળવી છે. મારી ઊર્મિઓ, મારાં કાવ્યો તને સ્વીકાર્ય છે કે નહિ ? રત્નવીચિ—જનનિ . . .

સવારે એક તીવ્ર વેદનાની લાગણી અનુભવતો સુકેતુ બેઠો. ગર્ધ કાલના પ્રસંગ ઉપર વિચાર કરી તે નિઃશ્વાસ નાખતો હતો તેવામાં એકાએક તેનો આખો પ્રાણ કંપી બેઠો. રાજમાર્ગે ઉપર કોઇ પરદેશી જેવા એક યુવકને લઇ લોકોના ટોળું જળનાદ કરતું, ગોતો ગાતું પસાર થઈ રહ્યું હતું. સુકેતુ ધૂંળ્યો, ધડી ખેંધડીમાં તો એ યુવક હતો નહતો થઈ જશે ! તેના હૃદયના કોમળ તાર ઝલ્લઝલ્યો બેઠો. ‘શું રત્નવીચિના નગરદેવતાને નરમેધ વિના સંતોષ નહિ થાય ? શું દેવ નિર્દોષના રક્તાના ભૂખ્યા હોય છે ? રત્નવીચિનો એ રાષ્ટ્રોત્સવ સુકેતુને અતિ અમાનુષી અને ભીષણ લાગ્યો. તેની તે પ્રિય જનનીના મુખ પર એથી જાણે વિપાદની, દુઃખની, રેખાઓ અંકીતી હોય એમ તેને લાગ્યું. વાત એમ હતી કે દરવર્ષે એક વાર રત્નવીચિના નગરદેવતાને એક મનુષ્યનો ખલિ ધરવામાં આવતો. સામાન્ય રીતે પાસેના હુગરાળ પ્રદેશમાંથી કોઈક નિર્દોષ માણસને રત્નવીચિના સુભટો પકડી લાવી તેને વધેરી દેતા. એ ઉત્સવપ્રસંગે આખું રત્નવીચિ ગાંડું બનતું. પેલા પરદેશી યુવકને જોતાં સુકેતુનું હૃદય દ્રવી બેઠું. તેની આંખમાંથી અસહાયતાનાં આંસુ વહી રહ્યાં. તેની જનની જાણે તેને આદેશ આપી રહી હોય : “ બેટા, તારા વિના કોણ મને આ કલંકમાંથી ઉગારે ? નિર્દોષનાં લોહીથી મારો પ્રાણ ઈધાર્યો રહ્યો છે . . . ” એવું સુકેતુને લાગ્યું. તેણે એક તીવ્ર વેદનાભર્યું કાવ્ય લખ્યું. તેમાં રત્નવીચિના ઉજ્જવલ પૂર્ણિન્દુ જેવા મુખ ઉપર આ નરમેધથી કેવી ભીષણ છાયા પડી રહી છે, ઝાનિનાં કેવાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે, તેનું પવિત્ર નામ કેવું કલંકિત બની રહ્યું છે, તેનું અત્યંત વેધક દુઃખપૂર્ણ ચિત્ર દોર્ણ, એ ચિત્ર દોરતાં પુણ્યપ્રકાપથી લગ્નુષ્ટી બેઠી તેની વાણી પ્રથમ ઉગ્ર બની ધીમે ધીમે કરુણ રસમાં પરિણમી. એ નવા ગાનના ગંભીર ધ્વનિ સુકેતુના ઘરની આસપાસ ગાજી બેઠો. તેમાં રહેલા કરુણ રસથી યુગોથી સમાધિ સેવતા ગિરિરાજાનેની આંખમાંથી જાણે આંસુ ટપકવા લાગ્યાં હોય, પંખી પણ સહ કોઈ એના યુગ્મજનના ધ્વનિ સાંભળતાં જ કોઇ જોડી વેદનામાં ડૂબી સહાનુભૂતિનાં આંસુ સારવા મંડ્યાં હોય એમ સુકેતુને લાગ્યું; પણ તેના ઘરની દિવાલો, તેના પયરા જાણે હજી તેવા જ જડ, તેવા જ સ્થિર, તેવા જ મૂક બેઠા હતા ! ફરીથી તે સંચાગારમાં ગયો. આંસુથી છલકાતાં વદને તેણે પોતાનું નવું કાવ્ય લોકોને સંભળાવવા માંડ્યું. પહેલાં તો જાણે કોઈ મોટા વજ્રપાત થતો હોય તેમ લોકોનાં મનને એક અસહ્ય આઘાત લાગ્યો. રત્નવીચિની લગ્ન પરંપરા ઉપર, તેના આવા એક મોટા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ ઉપર આવો પ્રહાર ! કેવું અધર્મ્ય ! પણ લોકોનાં મન એ આઘાત હેઠળ આગળ વિચાર કરે તે પહેલાં તો સુકેતુના કાવ્યમાં રહેલ કરુણ રસનું વાતાવરણ સચોટ રીતે જામવા મડ્યું હતું. તે અસહાય નિર્દોષ યુવક, તેનાં સ્વપ્નાં, મરતી વખતના તેના વિચારો, તેના કુટુંબીજનોની તીવ્ર વેદના—એ બધાંનું એક હૃદયબેદક ચિત્ર તેણે બંધું કરી દીધું. લોકોનો વિરોધ ધીમે ધીમે શમી ગયો. અસહાય બની સુકેતુના કરુણ રસમાં તે બધા તણાવા મંડ્યા. ધીમે ધીમે સૌની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા મંડ્યાં. સહ કોઈ રડ્યું, ન રડ્યો ગાન એક સુખાદુઃ સુખ ઉપર ઉગ્ર કંઠેર રેખાઓ પાડતો, પોતાની જૂકડી સંકોચવે, મક્કમતાથી બીડાએલા હોડો સહ તે સુકેતુનું કાવ્ય

સાબળી ગ્લો હવે તો કોઈ પણ રીતે એ સુકેતુને માફ કરવા તૈયાર ન હોતો પોતાની જામના બની શકે તેટલું એ આણી તેણે સુકેતુ પર અને તેના કાન્ય પર પ્રહાર કર્યા તર્કની તેણે એક જગત્સ્ત જગત્ ગૂંચી અનેક રીતે તેણે તે કાન્યને ચૂંચ્યું એક માન્યુધી એ કાન્યમા રત્નવીચિનો કેવો રપટ દોહ રહેવો છે તે બતાવી, બીજી માન્યુધી તેના કાન્ય-ગ્રથ ઉપર પણ તેણે પ્રહાર કર્યા તેના શબ્દશબ્દને તેણે વીંચ્યા સુકેતુ બાવ અને શબ્દશબ્દ ચોરવામા જ એકલો કુશળ નથી, પણ તેને રત્નવીચિની પ્રાચીન પર પરા પણ તોડવી છે, એ તેનો હીન આશય સિદ્ધ કરવા માટે પણ પૂરપૂરી કુશળતા તે ધરાવે છે એમ તેણે અનેક દલીલો અને પ્રમાણો વડે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું લોકો અનેક પ્રકારની લાગણીઓ અનુભવતા સુમાહુની વાત સાબળી રહ્યા સુકેતુએ જમાવેલું કરુણરસનું ઘેન ધીરે ધીરે તેમના મનમાથી એસર્યું તે બધા સુમાહુની ગુણનિષ્ઠા ઉપર, તેની બદ્ધશ્રુતતા ઉપર, શબ્દોની ગદનતામા દષ્ટિપાત કરવાની તેની અમાધારણ પ્રતિભા ઉપર મુગ્ધ બન્યા લોકોમા ગણગણાટ થવા લાગ્યો “ સુકેતુ આપણને ઠગે છે ” “ તે આપણા ગણરાજ્યની પર પરા ઉપર કુકારાધાત કરે છે ” “ તે ગણદ્રોહી છે-રાજદ્રોહી છે ” “ તે કવિ પણ નથી ” “ તેણે કલ્પના ચોરી છે ” “ આ બાવ ચોરો છે ” “ આ ઉપમા તફડાની છે ” “ અરે! ભલે તે બધું ચોરતો, પણ આવો પાખડી-નાસ્તિક!-હાથી કાઢો એને . . . ” વગેરે.

જતા સુકેતુનો નરમેષ સામેનો વિરોધ અને તે વિરોધા કાગરો ચાલુ જ રહ્યા સુવર્ણ ઉપર વધુ ને વધુ આધાત થતા તે વધુ તેજસ્વી અને વધુ નાનુક બનતું જાય તેમ સુકેતુનાં કાન્યો વધુ જીવંત અને વધુ મૃદુ બનવા લાગ્યા-તેમ તેમ સુમાહુની જીભ પણ તીવ્રતમ બનવા મડી અને સુકેતુ ઉપર રત્નવીચિના નામગિકામા સ્થુભાવ પ્રગટાવવાનો, રત્નવીચિના યુવકોને અવલે માર્ગે દોરવાનો અને રત્નવીચિમા અધર્મનો પ્રચાર કરવાનો રપટ આરોપ પણ મુકાવા માડ્યો વસ્તુસ્થિતિ એવી હદે પહોંચી કે એ પ્રતિ લાગ્યો વખત દુર્નિદ્ય કરવાથી ગણુમા ક્રાંતકૃત પડવાનો, અને આંતરવિગ્રહ ઊભો થવાનો પણ સંભવ દેખાવા માડ્યો. આ સંજોગોમા એ પ્રથમ ગણ સમક્ષ ચર્ચા માટે રજૂ થયો એની ચર્ચાનો બધો ભાર સુમાહુએ ઉપાડ્યો સચાગાર આજ ભગ્નકં ચક્ર મથુ હતું ગણપૂરકને* આને ગણુ મેચુ કરવા માટે કોઈ પણ જાતની મહેનત કરવી પડી ન હતી સુમાહુએ પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ કરતા જણાવ્યું

“ આજે આ છન્દકની* જગમહારી મારે શિર છે એ સુવિદિત છે. ગણરાજ્યોને બીજાં અનેક મહત્વના કામે હોય છે તે હું જાણુ છે પણ રત્નવીચિગણુ સત્યને વરેણું હોધ તેણે અસત્યને નિર્મૂળ કરવું જ જોઈ એ એથી મેં છન્દકની માગણી કરી આપ સહુને મેળા કર્યા છે. હું સિદ્ધ કરી ચક્ર કે સુકેતુ ગણુદ્રોહી છે, ગણુની જન્ય પરપરા તે તોડવા છન્દ છે, અને રત્નવીચિના યુવકોને પણ તે ક્રાંતી રહ્યો છે આથી હું આપની પાસે એટલું જ

* ગણપૂરક=Whip. ગણ=Republic, Quorum ગણપૂરકનું કાર્ય ગણનું કામકામ ચાલવા માટે કાર્યસાધક સંખ્યા ભેગી કરવાનું હવ

* છન્દક=referendum

માગીશ કે આપ એવો પ્રબંધ કરજો કે સુકેતુ પોતાનાં એ કાબ્યો જાહેરમાં ન ગામ શકે. તેને કાઠ પથ્થુ જાતનું અંગત નુકસાન થાય એ હું ઇચ્છતો જ નથી. મારે માત્ર ગણનું વાતાવરણ અને તેની બાબત પરંપરા અર્બુદિત રહે એ જ જોઈએ છે." એમ કહી તેણે અનેક રીતે સુકેતુનાં કાબ્યોને પોખી નરમેધનો વિશય કરી તે કેવું અધાર્મિક વાતાવરણ જમાવી રહ્યો હતો તે બતાવી પોતાનું વિધાન સચોટ રીતે રજૂ કર્યું.

ગણમાંથી કાઠ કે પૂછ્યું: "બચાવમાં સુકેતુ શું કહે છે?"

દુઃખભરી પોતાની પાંપણ ઊંચી કરી સુકેતુ બોલ્યો: "સુબાહુની ગદન વાતો મને નથી સમજતી. મારા હરમાં જે બાવ જાગ્યા છે તે મેં માતા રત્નવીચિને ચરણે ધર્યાં છે. આથી વિશેષ હું કંઈ જાણતો નથી."

ગણમાં બડબડાટ શરૂ થયો. કાઠેકે બોલ્યું: "વાહ, ઠીક બચાવ! જો એ સાચો હોય તો શા માટે સુબાહુના આક્ષેપોનો સીધો જવાબ નથી આપતો?" ચર્ચા ખૂબ ચાલી. અંતે સુબાહુએ માગણી કરી: "જો ગણાધીશને મંતોપ થયો હોય કે વિષય પૂરતો ચર્ચાઓ છે તો હું ઇન્દ્ર* માટે પ્રાર્થના રજૂ કરું છું. આજનો વિષય અત્યંત અંગત અને ગંભીર હોય મારી ખીજ પ્રાર્થના એ પણ છે કે ઇન્દ્ર આજ સકલ જનપકમની† કે વિવટકમની‡ રીતે પણ ગુલ્લકમ‡ પદ્ધતિથી લેવો." સુબાહુના બંને પ્રસ્તાવ વિનાવિરોધે મંજૂર થયા. ગણપૂરકે શલાકા યવદેથી પાછી ભેગી કરી લીધી. રત્નવીચિંગણે બહુમતીથી કરાવ્યું કે સુકેતુએ મેયાગારમાં ઊંઘા રહી પોતાનાં કાબ્યો નહિ લલકારવાં. સુકેતુની કલ્પનામૂર્તિના કાઠ ચૂરેચૂરા કરી રહ્યું હોય એવો તેને અસહ્ય આઘાત લાગ્યો. તેના મુખમાંથી નીકળી ગયું: "હા! માતા રત્નવીચિ . . . જનનિ . . . જનનિ!"

ખીજે દિવસે સુકેતુનું ઘર શન્ય વિજન જેવું જણે મૂર્છામાં પડ્યું હતું. રોજના ખનિ આજ તેમાંથી વહેતા ન હતા. રોજ તેની આસપાસ જણે વસન્ત ખીલતી તે આજ ક્યાંક મુખ સંતાડી આંસુ સારતી બેઠી હોય એમ લાગતું હતું. રત્નવીચિને હેઠા નમસ્કાર કરી આજ સુકેતુ ક્યાંક ચાલ્યો ગયો હતો.

રત્નવીચિમાંથી નીકળી સુકેતુ મગધ ગયો. રાજગૃહમાં થોડા જ વખતમાં સહુ કોમને જીત્યાં તેનાં કાબ્યો રમી રહ્યાં. કાયજનો ટકુકાર સાંભળતાં કે સશીલેખાની કાર દેખાતાં રાજગૃહના બાબત પ્રાસાદોમાંથી, અસંખ્ય ઉરોમાંથી સુકેતુનાં કાબ્યો જાગી ઊઠતાં: સર્વત્ર સંગીત, સ્વપ્ન અને સૌન્દર્યની રેલ ઊછળી રહેતી. થોડા જ વખતમાં સુકેતુ મગધનો રાજકવિ બન્યો. તેની કૃતિ દિગદિગન્તમાં જાગવા લાગી. અવન્તિનરેશ પણ તેને બાવ-ભર્યું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું. સુકેતુનું જીવન આમ ભર્યું ભર્યું બન્યું—તેમાં માત્ર એક જ કટિ હતો: જગત બધું તેને ભણે પૂજે, પણ પોતાની પ્રિય રત્નવીચિ!

* ઇન્દ્ર=Vote, મત

× સકલ જનપકમ = કાનમાં પોતાનો મત કહેવો તે

+ વિવટકમ=open voting

÷ ગુલ્લકમ=Voting by ballots

γ સલાકા=Voting Tickets

આમ પાંચ વર્ષ વહી ગયાં. સુકેતુ એકલા મગધનરેશનો જ નહિ, રાજગૃહની કુસમકળા જેવી સુંદર નાનુક રમણીઓનો, રાજગૃહના તેજસ્વી યુવાનોનો પણ માનીતો હતો. તેમાં કાળો-તો રાજગૃહના આમ જેવાં બની ગયાં.

મગધનરેશે એક વખત માંસવગણને નમાવવા વિવ્રહ આદ્યો. કવિસમ્રાટની વિરલ પદવી પામેલા સુકેતુને તેમણે પોતાની અભિલાષા જણાવી તેની સરસ્વતી પોતાની વિજય-ત્રીને પ્રેરે અને તેને ઉજવવલ કરે એવી પ્રાર્થના કરી. સુકેતુ મૂંગો બની ગયો. ક્ષણભર પોતાના અંતરમાં ઊડે દુખી જઈ તેણે જવાબ આપ્યો:

“ મહારાજ, સરસ્વતીનું કાર્ય જીવનમાં સંવાદ સર્જવાનું છે, વિસંવાદ નહિ. અને તેમાંય તે રત્નવીધિના પુત્ર ગણસત્તાના દ્રોહ જેવા વિવ્રહની જયગાથા નહિ જ ઉચ્ચારી શકે.”

મગધનરેશે એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ સુકેતુ ઉપર માંડી.

“ કવિશ્રેષ્ઠ, આપને ખબર તો છે ને કે જે રત્નવીધિની ગૌરવગાથા આપ ઉચ્ચારી રહ્યા છો, તેના પાદપ્રહારની ધૂળ હજી આપના અંગ ઉપરથી પૂરી શીટી નથી; જે ગણસત્તાના આપ આવા ભારે પૂજારી છો તે જ ગણસત્તાએ આપની સરસ્વતીની રત્નવીધિના સંધા-ગારમાં ઘોળે દિવસે અપકીર્તિ કરી હતી !”

“ તે હશે; પણ મહારાજ ! સુકેતુનું ઉરકમલ રત્નવીધિના સ્વાર્તાત્રાનિને જ જાગ્યું હતું, એ આપ કેમ ભૂલો છો ?”

મગધનરેશે ખીન્ને પ્રયોગ અજમાવ્યો: “ સુકેતુ, મગધની સર્વશ્રી આજ તમારે ચરણે છે. મગધનરેશની એકની એક પુત્રી મગધના કવિશ્રેષ્ઠની અર્ધોગના બનવા ઉત્સુક છે—આજ તમે મગધની વદારે ન આવો તો કાણ આવે ?”

“ મહારાજ, અમિતા મારો પ્રેમ સ્વીકારે અને આપ સમમતિ આપો એ તો એટલું બધું સુખદ છે, પ્રેરણાજનક છે કે સાચું માનવાનું પણ મન ન થાય. અમિતા માટે હું જીવન પાયરીય; પણ મગધેશ, જગતમાં ખીન્ન સુખ ગમે તેટલાં મધુર હોય, ગમે તેટલાં સુંદર હોય, ગમે તેટલાં પ્રેરક હોય, છતાં તે સૌમાં તો માતાના વૃદ્ધ વદનની કરચલીઓ જ સુંદરતમ છે એ કેમ ભૂલાય ? માલવેના સ્વાર્તાત્રાપદરણુનો હું વિચારમાત્ર પણ કરું તો રત્નવીધિના વદન ઉપર વિચાદની રેખાઓ અંકિત થતી હું સ્પષ્ટ જોઉં છું. મારાથી એ ન-થાય . . .”

તે રાત્રે સુકેતુ રાજગૃહ છોડી રત્નવીધિ પ્રતિ ચાલી નીકળ્યો. જ્યારે તે રત્નવીધિની ભાગોળે પહોંચ્યો ત્યારે પૂર્ણિમા પૂરમહારમાં ખીલી હતી. રત્નવીધિનાં ગૃહમાં બળે આનંદની હાજી ઊજળી રહી હોય તેમ દ્રશ્ય સુકેતુને લાગ્યું. એવામાં કાદનો મીઠો અવાજ તેને કાને અધડાયો. તેણે તે દિશામાં જોયું તો કાદ એક યુવક અને યુવતી બંને પોતાની જીવનપૂર્ણિમા બિગ્ગી રહ્યાં હતાં. યુવતી બંને મીઠો રાપ કરી કહેતી હતી:

“ સોમ, તું તો તદ્દન જુરો છે. હું કંઈ તારી એ વાગળમાં ફમાઉં એવી નથી હો”

તેના હોડને લાડથી બંધ કરી દેતાં રેલો યુવક બોલ્યો: “ વિદ્યાબા, તં યં મને તશ્કરશ્રેષ્ઠ સુકેતુ ધાર્યો ? હરિચુદ્ધી સન્દેનો પ્રયોગ મેં જ જાણતમાં પહેલો કર્યો છે. અધિ

સુજનન માટે યુનિવર્સિટીની માટી રીતી

મિસીસ એલીઅસ કોમ્પટન નામની એક ૮૦ વર્ષની અમેરિકન સ્ત્રીને L.L. D. એટલે ડોક્ટરેટની ઉપાધિ એક અમેરિકન યુનિવર્સિટીએ આપી હતી તેની નોંધ લેવા જેવું છે. એ બાઈના ધણી પ્રો. કોમ્પટન યુનિવર્સિટીની એક કોલેજમાં ૪૫ વર્ષ સુધી અધ્યાપક હતા અને તેમાંનાં છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી મુખ્ય આચાર્ય હતા, આ દંપતીના મોટા છોકરા પ્રો. કાર્લ, માસાચુસેટના પ્રખ્યાત ઉદ્યોગમંદિરના પ્રમુખ છે; એક છોકરી અસાદાબાદની કોલેજના એક અધ્યાપક સાથે પરણી છે; બીજો છોકરો વિલ્સન અર્થશાસ્ત્રી, વકીલ અને જજરો વેપારી છે; અને ત્રીજો છોકરો આર્ચર ચીકાગો યુનિવર્સિટીનો પદાર્થશાસ્ત્રનો અધ્યાપક છે અને તેને હાલ સંશોધનને માટે જગતમાન્ય નોબેલનું ઇનામ મળ્યું છે. આ ત્રણે છોકરાઓ પ્રિન્સટન યુનિવર્સિટીના ડોક્ટરો થયા છે

મિસીસ કોમ્પટનને ડોક્ટરની માનનીય ઉપાધિ સુજનન (Motherhood) ને માટે આપવામાં આવી ત્યારે કુલપતિએ કહ્યું કે “તમે દેશને વિદ્વાન અને ઉપયોગી પ્રજા આપી છે માટે અમે તમને માન આપીએ છીએ. પત્ની તરીકે તેમજ માતા તરીકે તમે ઉત્તમ સેવા કરી છે અને ઉત્તમ ગુણો કેળવ્યા છે. આ જગતમાં સારી ગાય, બળદ, ઘોડી અને ઘેટાં ઉછેરવા માટે પ્રદર્શનોમાં ઇનામ અપાય છે; તમે ઉત્તમ મનુષ્યો કેળવ્યાં છે તે માટે અમે તમારા ખસણી છીએ અને તમને નમન કરીએ છીએ. જગત સુજનન અને સુપાલનની કિંમત કરતું યાવ તેટલા માટે આ યુનિવર્સિટી તમને આ બિંચામાં બિંચી ઉપાધિ અર્પણ કરે છે.”

ધન્ય છે આ અમેરિકન પ્રજાને કે તે સુજનન અને પોષણશક્તિની કદર કરી શકે છે. મનુ મહાશયનો એક શ્લોક ટાંકનારી પણ બ્યવહારમાં “બુધે નાર પાંસરી” માનનારી પ્રજાની પ્રગતિ એમના વિચારના પ્રમાણુમાંજ થાય; અને એ મનુ મહાશય પશુ સ્ત્રીને બાપ, ધણી કે છોકરાની અધિકી ગાય જેવી ગણ્યતા હતા. મને એક ફારસી ‘બેન’ સાંજરી આવે છે, કે જો સ્ત્રીઓનું (જન એટલે ‘સ્ત્રી’ અને ‘મારતું’) ચારિત્ર્ય સારું હોત તો ઇશ્વરે તેમને જન ન કહી હોત પણ મજન (ન માર) કહી હોત. આપણે તો બધી એશિયાઈ સંસ્કૃતિનાં વખાણ કરવાનો ધર્મ લઈ બેઠા છીએ એટલે આ લોક-વાયકાઓ અને લોકવિચાર તરફ આંખ આડા કાન કરવાના હોય. આજે તો આવી માન્યતાઓને મારીમચડીને તેમાંથી કાંઈ સુંદર રહસ્ય રોપી કાઢવાનો ધંધો જગ્યો છે. સત્ય નથી જોઈતું પણ અસત્યને સત્ય તરીકે મનાવવાનો રાજકીય કે રાષ્ટ્રીય ‘ધંધો’ થઈ પડ્યો છે.

અષ્ટન સિંહલેરની આત્મકથા

સાહિત્યમાં હવનચરિત્ર એક નોખી જાત પાડે છે, તેમાં આત્મકથા વળી વિશેષ જાત પાડનાર છે. તેમાં જ્યારે આત્મકથાલેખક જગપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ હોય છે ત્યારે તો એ આત્મકથા જગતના સાહિત્યમાં રચાત પામે એવી ગણાય. એવી એક જગપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનાં સંસ્મરણોનું પુસ્તક થોડા દલાડા ઉપર મારા હાથમાં આવતાં તેમાંની મોટી વાનગી અને પીરમું છે.

૧

અષ્ટન સિંહલેર નામના અમેરિકન પ્રસિદ્ધ સમાજવાદી લેખકનાં આ સંસ્મરણો છે. આજ સિંહલેરની ઉંમર ૫૫ વર્ષની છે. સંસ્મરણો તો પહેલાં ૪૦ વર્ષ મુખીનાં જ આપેલાં છે. પુસ્તકનું નામ પણ જાણવા જેવું આપ્યું છે. પોતાની આ આત્મકથાને તે *Candid Reminiscences* [સ્પષ્ટોક્ત સંસ્મરણો] એવું નામ આપે છે, અને સાચે જ એ સંસ્મરણો સ્પષ્ટોક્ત છે. કોણ દાંડપિછોડાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ વાંચતાં નથી લાગતું. એક સામાન્ય માન્યાપનો પુત્ર કેવી રીતે એક પ્રખર સમાજવાદી પ્રચારક લેખક બન્યો ને જગતમાં અનેક વિખા સામે યદ્યપે પણ પોતાની પ્રનિજાનું તેજ પાડ્યું એનો નિખાવમ દિલે કંઈકે જા એકગર છે. અષ્ટન સિંહલેરને જોગબનાર કોઈએક જાજ આ વંશના વિના નહિ રહે એમ ચોક્કસ લાગે છે. પણ આ આત્મકથા એવી રીતે નથી લખા-યેલી કે જેથી અષ્ટન સિંહલેર વિશે કંઈ જ ન જાણનો દોષ તેનેય તેમાં જરાજર રસ પડે આ કારણથી કદાચ આ પુસ્તક બાપુજીની આત્મકથાની જેમ, એટલું બધું જગતજીતું ન હાય એમ બને.

છે: તેમાં તે હાર્થો છે તે પાછા પ્રવત્તે વળગ્યો છે. વળી હાર્થો છે તે વળી વળગ્યો છે, અને હજી તે ક્રિયા ચાલુ જ છે. આનું રસિક વર્ણન લેખકે રમુજ શૈલીમાં એ આત્મકથામાં આપ્યું છે. જગતભરમાં ગરીબની હાય પોકારાર્થ રહી છે. એનો કરુણ અસાજ એણે જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં જ સાંભળ્યો અને એ સમાજવાદી બન્યો. એ કરુણ રૂઢન કેમ કરીને ટાળી શકાય, તે શા કારણે ઉદભવે છે, એ આ લેખકના જીવનનો મૂળમંત્ર બનેલો છે, અને એ મંત્રને લેખક જીવનભર જાણે ગયો છે. મહર્ષિ ટોલ્સ્ટોયને પણ આ જ દુઃખ હતું. એમણે એનો ઉપાય અહિંસાધર્મના પાલનમાં શોધ્યો. ગાંધીજી પણ એ જ દુઃખના વલોપાનમાં વલોવાઇ રહ્યા છે તે અહિંસાધર્મના સ્થાપન માટે મથે છે. અપ્ટન સિંકલેર એની રીતે આ જ કામ કરે છે. તેને સમાજવાદમાંથી ઉપાય શોધવો છે. બાપુજીની જેમ તે મુખ્યત્વે કમપોમી નથી, તે વિચારક છે. જીવન નિદાગર્તા જે સૂઝે તે જગત આગળ મૂકે છે તે તેના પ્રચાર અર્થે મથે છે. પૈસા પાછળ ગાંડા બનેલા અમેરિકા દેશમાં એ જ કરવા જોતું છે સિંકલેર ધારત તો લાખો ડોલર, મેળવી શકત, — સિદ્ધિ સાહસકાર બનીઈ શોની જેમ સમાજવાદ પોકારતાં છતાં મૂડીધારી બની શકત; પણ સિંકલેરે તેનું કાંઈ નથી કર્યું. લેખનપ્રવૃત્તિમાંથી આજીવિકા મેળવવા મથતા સિંકલેરની આપવીતી આ પુસ્તકમાં વાંચતાં આપણને એને માટે ધન્યવાદ છૂટે છે. જ્યારે સિંકલેર પ્રખ્યાત લેખક બન્યો તે એ પૈસા મેળવતો થયો ત્યારે પણ એણે એ ધનનો ઉપયોગ એના સમાજવાદને આગળ ધપાવવામાં જ કર્યો. સમાજવાદી સંયુક્ત જીવન સ્થાપતું એ એની ઝંખના હતી. એ સારુ એણે કેટલી વ વાર આશ્રમ સ્થાપવા પ્રયત્નો કર્યા છે અને એમાં એણે પોતાના કેટલાય પૈસા હોમ્યા છે.

અને દરેક પ્રચારકને નસીબે હોય છે તેમ એને માથે જેઠ પણ ઝમૂમની જ હતી. એનાં પુસ્તકોમાં એણે પૈસાદાર લોકનાં કાવતરાં ને નિર્દયતાની જે ખુદ્દાખુદ્દા ઝાટકણી કાઢી છે તેથી તેના દુઃખનો એાજા નથી ચંચાલ તેમનો કોષ તેણે સત્યને નામે વહેણો છે. તેમનાં કટાક્ષો, અપમાનો ને વગેવણી પણ એને એાજા નથી સહવાં પડ્યાં. આજ એ બધાની પાર પડીને એ બેઠેલો છે. એ યાતનામાં એની મીજી ઓની એને ભાર ઓથ હતી. એનું પહેલું લગ્ન કમનસીબ નીવડ્યું હતું. ચારેક વર્ષ તે રહ્યું છેવટે તેનો ઉકેલ છૂટાછોડા કરીને જ એને આજીવો મડયો આ કરુણ કથાનો હેતુજ પણ, વિંકની પ્રવૃત્તિમાં રહીને, તેણે આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. તેમાં પણ તેણે પોતાની ઓને જરાય અન્યાય નથી કર્યો, એ જોઈને આપણને તેના પ્રત્યે માન બિપત્યા વગર નથી રહેતું.

૨

અપ્ટન સિંકલેરનો જન્મ ૧૮૭૮માં થયો હતો. પોતે કેવા કુટુંબમાં જન્મ્યો છે એ જાણવાની એને પરવા નહોતી. તે કહે છે તેમ, પૂર્વજોને એ કેટલાં સમાન જાણતો; કેમકે તેને ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યમાં જ વધારે રસ હતો. પોતાના પૂર્વજો વિષે એ કાંઈ વધુ જાણતો પણ નહોતો. એની માએ છૂટીછવાયી વાતોના ટૂંકા કલા હોય એ જ એ વિષેનું એનું જ્ઞાન છે; પણ એક ઇનિહાસગ્રિય મિત્રે એના પૂર્વજોના ઇતિહાસનું સંગ્રાપન કરેલું તે તેણે કહ્યું છે. એ પરથી જાણાય છે કે તેના બાપદાદાઓ મોટા નૌકારાઓએ હતા અને નૌકસૈન્યમાં મોટા હોદ્દા ભોજવેલા. આ પરંપરા ઠેક તેના દાદા સુધી અખંડ ચાલેલી. તેના પિતાએ તે પહેલી તોડી.

સિક્કલેરના પિતા જુદા જુદા ધંધામાં વેપારી ચર્ષ આજીવિકા મેળવતા. કેટલોક વખત તે અધિક દારૂના વેપારી પણ અનેકાન્યારથી તે દારૂ પીતા પણ થયા, ને એ કુટુંબ આખો જન્મારો રહી. એથી જાગૃક સિક્કલેરને દારૂનો કડવો અનુભવ સરખાતથી જ સહેવો પડ્યો. તે અને તેની મા એનાં અમાગિયાં સાક્ષી હત્યાં. પિતાને પણ, જેમ દરેક દારૂડિયાને કોષ્ટક સુભાગ્ય ઘણે યથા આવે છે તેમ, પોતાની કુટુંબનું દુઃખ થતું. ત્યારે તે દારૂ છોડવાનું પણ લેતો ને તે પાળવા પૂરા પ્રયત્ન પણ કરતો. પણ દારૂડિયો વચન પાળી શકે તો કાણ ખીન્નું ન પાળી શકે ? એ પણ મોડુંવહેલું તૂટતું જ અને કમભાગી મા તે પુત્રના સંધાવેલા નસીબની ગાંઠ પણ સાથે જ તૂટતી, ને સદાનું દુઃખ પાછું સંધાતું. સિક્કલેર કહે છે કે જ્યારે બાપા વચન પાળે ત્યારે અમે અમીર બનતાં ને વચન તોડે ત્યારે દુષ્ટીર કંગાળ થતા ! આ અનુભવ તેણે તેની પ્રખ્યાત કથા *l'et Paradis*માં ચીતર્યો છે.

જલ્દીથી ને દુષ્ટીરિનો આ અનુભવ સિક્કલેરને એના પિતા તરફથી જ થતો એવું નથી; અનેક બાળથી એના નસીબમાં આવી સુઝીલીલી બેવાની ઘડાઈ હતી. તે કહે છે કે “આખા મારા જીવનમાં આ જાતનું બનતું આવ્યું છે; ગરીબ અને તવંગર બેઉ જાતના લોકને મળતા રહેવાનું મારા ભાગ્યમાં બન્યું છે.”

આ અનુભવની અસર એવું જીવન બજવાબોર બનાવ્યું એમ એ જાતે જણાવે છે: “હે બાળપણથી એવું મારું નસીબ છે કે, ખીજના ધનવૈભવના સાક્ષી તરીકે હું રહું.” અને આ ધનીઓ એના સગાસંબંધી જ મળ્યું કરીને હતા. તેથી એમ નથી કે તે ઝેર બજતો ને જગવાબોર બન્યો; કે સગાઓ એને ઉવેખતા ને તેથી તે સમાજના શીખ્યો. તે કહે છે કે આ ભેદ મને એક જ પ્રશ્ન થતો ને તે હું મારી માને પૂછ્યા જ કરતો કે, “મા, કેટલાક બાળકો પૈસાદાર ને કેટલોક ગરીબ છે એમ કેમ ? એ કેવી રીતે ન્યાય હોઈ શકે ?” આ સવાલમાં આજના જીવનના દુઃખનો આખો કાપડો આવી ગયો. સિક્કલેર કહે છે કે નાનપણમાં એ પૂછીપૂછીને હું મારી માને પેસ, કાઢી નાખતો, અને હવે મોટો થયો છું ત્યારે દુનિયાના સત્તાધારીઓને પૂછી પૂછીને પસ્તાગ પાડું છું, પણ કાંઈ જવાબ નથી આપતું ! એનાં પુસ્તકોના અર્ક આ ઉપરના કથનમાં આવી જાય છે.

પાછા એની જીવનકથા પર જઈએ. પિતાની દારૂની કુટુંબે એને કદર મહાનિષેધક બનાવ્યો. એ બીડી કે આકોશી ચરખી પણ પીતો નથી એ સાથે સાથે જ જાણી લેવા જેવું છે.

પિતાની ઈચ્છા એને મોટા નીકાસેનિક બેરની હતી; પણ સિક્કલેર તો પહેલેથી જ બીજા દિશામાં જગવા લાગ્યો હતો. પુસ્તકનો તેનો શોખ બચપણથી જન્મવા લાગ્યો હતો. તે વાંચતો હોય ત્યારે પિતા પૂછે: ‘શું વાંચે છે ?’ તે જવાબ આપે, “ચોપડી વાંચું છું, બાપા.” અને ત્રાપા નિઃશ્વાસ નાંખે ! “અરે, ચોપડી વાંચે છે.” જેમાં બાપને માર નહોતો દેખાતો તેમાં દીકરા આખું જીવન જ્યોતિત કરવાનો છે એ, ત્યારે તો બેમાંથી કાંઈ નહોતું જાણતું !

દસ વરસે તેને નિચાળ બેમાડ્યો. કાંઈ દાકનરે તેની માને કહેલું કે છોકરાની મગજ-ચકિતના પ્રમાણમાં ચરીરસંપત્તિ નથી; મારે એને નિચાળ ન બેસાડનાં, એણે આટલું મોડું

કર્ચુ. પણ હોકરે તો તોય મગજને નવરાશ ન જ આપી. જ્યારે શાળામાં ગયો ત્યારે તે અંકગણિત સિવાય બધા વિષયમાં પારંગત જ હતો. તે કહે છે કે “ જ્ઞાનની આ શાખા (ગણિત), જેના વિના વ્યાપાર-અસ્તૃતિ ન નવી શકે, એ મારા જીવનમાં, દીર ને તમાકુ, આ ને કોશીની જેમ, રહી જ ગઈ છે. મારી માએ એ નહોતી વાપરી જાણી; મારું પણ એમ જ બન્યું ! ”

શાળાનાં આઠ ધોરણો એ વર્ષમાં પમાર કરી એ કોલેજમાં ગયો. પરીક્ષાને અને એને બનતું નહિ. એ તો જ્ઞાનનો તરસો જ્યાં મન ચોટ ત્યાં વળગ્યો જ રહે. કોલેજમાં એની જ્ઞાનપિપાસા બરાબર ધોડી ને એણે તેને બરાબર છિપાવી પણ કોલેજમાંથી નીકળી તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં પહોંચ્યો. એક જ વિષય લખ એમાં પારંગત થયું એ સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી-એનો નિયમ હોય છે. સિંક્લેરે તો પોતાને ગમે તે વિષયનો અભ્યાસ કરી શકે એની છૂટ મેળવી વિદ્યાર્થીકમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. આમ એણે છ વર્ષ ગાળ્યાં, અને તે દરમિયાન તેણે જોયું કે જ્ઞાનગર પવન, મૂડીચઢધી ઝેરી થયેલા છે: માયું જાણવા જેવું કેટલુંય બધું ત્યાં જણાવવામાં જ નથી આવતું. અધ્યાપકો પણ સ્નાત્ય ન રાખી શકે એવું વાતાવરણ હોય છે એ પણ એને નજરમાં આવ્યું. આ બધા અનુભવમાં ઉમેરો કરીને એણે અમેરિકાની કેળવણી પર બે પુસ્તક લખેલા છે: *The Goose step; The Goslings*.

બાપતી કુટુંબને સીધે ઘરમાં પૈસાની તગી તો પહેલેથી જ જણાતી. એટલે સિંક્લેરને તેનો અંત અજુબ તો આચુવાની જરૂર, તે સમજણો થયો કે તરત જણાઈ. કોલેજમાં એક સહાધ્યાયી વાતોંઓ લખીને છાપાંમાં મોકલતો. એ છાપાવાળો તેસ્વીકારે તો તેમાંથી તેને પૈસા પણ મળતા. આ ઉપરથી સિંક્લેરને સૂઝ્યું કે પોતે પણ એમ કેમ ન કરે ? આમાંથી એને પોતાની લેખનશક્તિની સૂઝ પડી ને તે છાપાંમાં મોકલ્યાંજ લખતો થયો. હાસ્યરસના દુયકા લખે, રસિક અનુભવની વાતો લખે, કદવનાથી વણીને નવાં સર્જન પણ કરે. આમ એણે કમાણી કરવા માંડી.

એનો વિચાર હતો કે કાયદાનો અભ્યાસ કરી વકીલ બનવું. કોલેજમાંથી સ્નાતક થઈને એણે એ કરવા ધાર્યું હતું. પણ એને સાહિત્ય ને દિલમૂશી પણ લાગ્યાં હતાં. એને સારુ એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જોડાયો. એ લખ્યો, પણ વકીલ તો તે ન થયો. વયમાં જ એને યદ્ય ગયું કે એ મારું કામ નથી, ને તે સાહિત્યજર થવા પ્રેરાયો.

બાવીસ વર્ષે તેણે પ્રથમ લખ કર્યું. જે સ્ત્રીને તે પરણ્યો તેનાં ને પોતાનાં માઆપના વિરોધ છતાં તે પરણ્યો, ને થોડા જ વખતમાં તેને જણાયું કે તેમનો વિરોધ માયો હતો. આતાપિતાને થતું કે ગરીબ સિંક્લેર સ્ત્રી રીતે જીવનનિર્વાહ કરી શકશે ? અને બેડે જણે પરણવા પહેલાં કાંઈ વિશેષ વિચાર કર્યો હતો એમય નહિ. બે જણનું મળવું થયું, સ્ત્રીએ તેની લખાતી નવલકથાનાં પાનાં વાંચ્યાં ને પરણવા મનસૂબો કર્યો ! પરણ્યા પછી બેએક વર્ષમાં તેમને પુત્ર થયો. ત્રણનું પેટ ભરવાનાય પૂરૂ પૈસા નહોતા ત્યાં આગળ નવો જન્મ તો કેમ જ વહોરાય ? એ વિચારે સિંક્લેરને મંથમ શીખવેા પડ્યો. સ્ત્રીને એ ગમ્યું કે કેમ એ કાણ જાણે અને સિંક્લેરને તો સમાજવાદનો આદ્યો પણ સેવવો હતો. દંપતીનો

મેળ ખાવામાં આવી આવી ગૂંચો ઉમેરાતી જ ગણ, ને છેવટે લગ્નને ખારમે વર્ષે બે છૂટાં પડ્યાં. બેડેએ બીજાં લગ્ન કર્યાં, તેમાં સિક્કેર મુખી થયો છે ને ખીજી સ્ત્રી હજી તેનાં મુખદુઃખની સાથી છે.

એકાંત એ સિક્કેરની પ્રતિભાનો ખાસ ખોરાક છે. એટલે બન્યું છે ત્યાં લગી, એ વસતીથી દૂર ઝૂંપડું બાંધી રહ્યો છે ને ત્યાં તેનું લેખન કર્યું છે. જે નવલકથા લખે તેની સામગ્રી એકઠી કરવા જ્યાં જ્યાં જવાની જરૂર જણાય ત્યાં જઈ સામગ્રી મેળવી આવે. પછી એકાંત શોધી તેનો ઘાટ ધડી વાત લખી નાખે. શરૂઆતમાં તો પ્રકાશન સંસ્થાઓ તેને દાદ પશુ ન દે. જો વાત સ્વીકારે તો માંડ માંડ પેટિયું મળી રહે એટલા જ પૈસા આપે. પશુ તેની 'જંગલ' નામની નવલકથાએ આ સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો. એ વાતથી એ જગજહોર થયો ને તેની પ્રતિભા એકદમ અંકાર્ધ. એનો એ નિયમ હતો કે જીવનમાં જે કંઈ નોંધવાનું અનુભવ થાય એ વાર્તારૂપે ઉતારવું. એથી એના લખાણમાં ઘણું સ્વાતુભાવિક હોષ આત્મકથામય પણ છે. પોતાની લગ્નકહાણી એણે *Love's Pilgrimage* પુસ્તકમાં આપી દીધી છે. *West Parade*માં પોતાના પિતાની કુટેવ ચીતરી છે. મજૂરનાં દુઃખોની તપાસ કરી એનો સાર આપવા એણે 'જંગલ' કથા લખી છે.

આમ એનાં ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં તેણે આપ્યો છે. પછીનો ઇતિહાસ તેના નવા લગ્નજીવનનો ઇતિહાસ છે, એ લખવાનો સમય આવશે ત્યારે તે આપણને આપશે એમ આશા રાખીએ.

ચર્ચા પત્ર

૧ માંસાન્ન વિશે શંકા

॥ ૯૭ ॥

સુ. પૂ. રામનારાયણ વિધિનાથ પાઠક સાહેબ,

વિ. વિ. સાથે જણાવાનું કે આપના તંત્રીપદ નીચે મળત યતા 'પ્રસ્થાન'માં (૫ ૧૭ અંક ૪) માંસાન્ન વિશે લેખ આવ્યો છે તે વાંચી મારા મનમાં ઘણા તર્ક-વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે. કેણુ જાણે મારી ઓછી છુદ્દિને લીધે એમં થતું હશે; પરંતુ મારે તમેને પૂછવું તો જોઈએ જ કે મારા મનની આ શંકા યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે? એટલે મારી શંકા આપની આગળ રજૂ કરું છું.

માંસ, દારૂ, ખીડી વગેરેથી અમારી કેમમાં એટલી અધમ દશા આવી છે તે તો આપ પૂરેપૂરું સમજો છો. પણ કરતાં પણ અમેને નીચ ગણ્યા છે તે આપ લોકોએ જ, ખીન્ન કોઈએ નહિ, અને તે માંસ ખાવાથી જ; ન્યારે તમારા આ લેખક તો માંસ ખાવાની સલાહ આપે છે તે મને તો નરાધ જેવું લાગે છે.

વળી લેખક જણાવે છે કે જે ઉપદેશકો માંસ ખાવાનું બંધ કરવા કહે છે તે મનુષ્યના આયુષ્યને હાનિ પહોંચાડાવે છે (એટલે તેનું આયુષ્ય ઓછું કરાવે છે); તો મને શંકા થાય છે કે જો માંસથી જ આયુષ્ય વધતું હોય તો પછી કમ્પરી નિયમોની કંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી, તેને વૃથા ગણીએ તોય ચાલે. વળી લેખક જણાવે છે કે ઉપદેશકો દારૂ, માંસ, ખીડીનો વ્યર્થ ઉપદેશ કરે છે તે માંસજીને તો લખનાર સાહેબનું લોહી ઉકળી જાય છે. તે શું આ વાત આપને કીક લાગે છે? તેમાં વળી, દાખલા તરીકે એક મ્લોકની લીડીમ જણાવ્યું છે કે

શરીરવૃંદ્ધને નાન્યાઘટ્ય માંસાદિશિન્યતે ।

(ચરક)

તો શું આ સ્લોકની લીટીની માન્યતા આપને યોગ્ય લાગે છે? બીજું, માંસના રસને અમૃતતુલ્ય ગણ્યો છે, તો પછી અમૃતની જરૂર જ ન રહેલી. માંસ ખાય એટલે અમર બની જવાશે. હું તો જાણુ તો હતા કે અમૃત બીજ કંઈ વસ્તુ હશે; પરંતુ આ પરથી તો એમ ચોક્કસ થાય છે કે માંસ એ જ અમૃત છે. તો પછી રંધુ કંઈ અમૃત વિષે જાણવાનું રહેતું નથી ને?.....

લાગણીના આવેશ

આપણા ઋષિમુનિઓ જે કંઈ, મૂળ ખામને જીવન ગાળતા હતા, તો શું તે લોકો, જીવન એણું કરવા કંઈ, મૂળનો ઉપયોગ કરતા હશે? તે, આ બાબત નહોતા જાણતા! તે બધા આપણા કરતાં ગાંડા તો નહિ હોય! ખરેખાર, તે લોકો જાણતા નહિ હોય!

આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે રાવણ એક અસુરજાતિનો હતો, તે માંસમદિરામાં હમેશાં મસ્ત રહેતો. અસુરોને માંસમદિરા તો જોઈએ જ, તેમના વિના તો એમને ચાલે જ નહિ. હવે, તેવા, અસુર જાતિવાળા, વળી મદાબલવાન. તેને કોઈ જીતવાને સમર્થ નહોતું છતાં, રામચંદ્રજી બાર બાર વર્ષ સુધી વનમાં રહી, કંઈ મૂળ ફળ ફૂલ ખાઈ શરીર જીર્ણ થઈ ગયેલું છતાં રાવણને મારવા ધાર્યો તો એક ઘણાં, ધૂળચાટતો કરી નાખ્યો, સોનાની લંકા છિન્નભિન્ન કરી નાખી! આ બધું માંસાહારથી થયું, એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. છતાં લેખક માંસાહારને વિશેષ માને છે તેમાં મારી ના નથી, પરંતુ આ લેખ પરથી માણસો માંસાહાર કરતાં શીખી જશે તો કરોડો જીવ કપાય છે તેના કરતાં અબજો જીવની ખુદારી થઈ જશે. તેના પાપે, હિંદુ ધર્મ રસાતાળ જતો રહેશે તેની મને ભારે લાગણી થાય છે. લાખો જીવ કપાય છે, લાખો નિર્દોષ જીવોની ખુદારી થાય છે તેને બચાવવાની તો આપણામાં શક્તિ નથી. પરંતુ તેને મારવાની આપણે કેશીશ કરી રહ્યા છીએ. આ કેટલી અજાણી! હશે, કંઈ નહિ. હું તો એક શંકાશીલ માણસ છું એટલે મારા લખવામાં કંઈ વધારે પડતું તો હશે જ; તેથી હું માફો થાયું છું. આવતા અંકમાં આ વિષય પર વધુ માહિતી મળે, અને મારા મનને શાન્તિ વળે તેવું લખો તો આપનો આભાર માનીશ.

સિ.

એક હરિજનસેવકના
વદેમાતરમ વાંચશોજી

(૨) રાખ્ડોનો ઉગારો

આપણે આપણા દેવોના, ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના અને રાષ્ટ્રપુરુષોના જ બેદાલ કર્યા છે એમ નથી. આપણા રાખ્ડોના આપણે એટલા જ બેદાલ કર્યા છે. 'પરમાર્થ' રાખ્ડની કદાચી સુણજો.

કેટલાક લોકો પરમાર્થ એટલે પરલોક એવો અર્થ કરે છે. આ ગોટાળો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો તે બંને લોકોના ભોમિયો ભગવાન જાણે. કેટલાક લોકો પરમાર્થનો મૂળંધ પરખલ નેડે નેડી દે છે. માણસ જે વદાલામાં વદાલું છે એ જ એનો પરમાર્થ છે. એ

અર્થમાં પરબલ સાથે કાંઈ પરમાર્થને જોડી દે તો આપણે શી રીતે તકરાર કરી શકવાના હતા? પરબલ ઉપર કાંઈનો પણ પ્રેમ ન બેસી શકે એવું તો કાંઈએ સિદ્ધ નથી કર્યું.

પરમાર્થ એટલે પુરુષાર્થ એવો પણ અર્થ થઈ શકે છે. અને પરમ પુરુષાર્થ તે મોક્ષ.

દાનશર—એટલે દાન લેવામાં શર એવા ધ્યાત્મજોએ પરાંપકારને જ પરમાર્થ તરીકે વર્ણવ્યો, તેથી પરમાર્થનો અર્થ દાનધર્મ એવો થયો છે.

કાલિદાસે એ શબ્દનો સીધો અને સાચો અર્થ કર્યો છે. આપણે વાતો કરીએ છીએ ત્યારે વાણીનો અને અર્થનો મેળ હોવો જોઈએ. વિનોદમાં બોલીએ છીએ, અતિશયોક્તિમાં બોલીએ છીએ, ચિત્તભ્રમમાં બોલીએ છીએ, કાંઈ આવેશમાં તણાઈને અથવા શાબ્દિક રૂઢિને વશ થઈને બોલીએ છીએ ત્યારે બોલીએ છીએ તેટલો ભાવ મનમાં નથી હોતો અને ભાવ છૂપો રાખવા માટે, સામા માણસને છેતરવા માટે, આડે રસ્તે લઈ જવા માટે જ્યારે બોલીએ છીએ ત્યારે તો શબ્દાર્થ અને ભાવ જુદી દિશામાં વહે છે. પણ જ્યારે નિખાલસપણે મનમાં જે ભાવ હોય તે જ વ્યક્ત કરવા માટે બુદ્ધિપુરઃસર બોલીએ ત્યારે કાલિદાસ કહે છે આપણે પરમાર્થેન બોલીએ છીએ. દુષ્યંત જ્યારે વિદૂષકને કહે છે, “જુઓ, દોસ્ત, હું બોલ્યો તે મસ્કરીમાં બોલ્યો હોં, સાચું માની બેસીશ નહિ,” ત્યારે એ કહે છે—પરિહાસ વિજક્તિં સત્ત્વે પરમાર્થેન ન ગુહ્યતાં વચઃ। પરમાર્થ એટલે સાચો અર્થ, પૂરો અર્થ. જેમાં પરિહાસ નથી તે વાત serious છે.

આપણે આવા સુંદર શબ્દને વધારેપડતો આધ્યાત્મિક જનાવી જગાડી મૂક્યો છે. એને પાછો એના પોતાના કામે ચડાવી એને સેવાક્ષમ જનાવવો જોઈએ. એ ધણો ઉપયોગી શબ્દ છે, કામગરો છે.

ગાંધીના ગુજરાતમાં જોઈએ છે—

શ્રી. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષર એમણે ગુજરાતનું, અને પછાતી આખા હિંદનું લક્ષ બીજા લોકોની ખરી સ્થિતિ તરફ દોર્યું.

રાનીપરજની ચળવળ વખતે આ જંગલમાં રહેતી પ્રજા તરફ આપણી, નજર પડી.

આ બન્ને કામોની ઉન્નતિ માટે થોડા પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. ખારેયા અને પાટણવાડીઆને શ્રી. રવિશંકર બ્યાસે હાથમાં લીધા. પણ ગુજરાત જાણે જાણ્યું જ નથી કે ઉત્તર ગુજરાતમાં હજારો નહિ, પણ લાખો ઠાકરડા વસે છે.

આ લોકોની ખરી સ્થિતિ શું છે ?

લાખો માણસોમાંથી એક પણ વ્યક્તિ વધારે ભણેલી કે ઠીક ઠીક પૈસાદાર હોય એવું જાણવામાં નથી. એમની જમીન શાહુકારોના હાથમાં ગઈ છે અને જતી જાય છે. અજ્ઞાન, ગરીબાઈ અને આળસ, એ ત્રણે કારણોને લઈને એમને ચોરી કરવી પડે છે. એ લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દુનરહિયોગ નથી. લાખો માણસો અડધા ભૂખ્યા રહે છે. પાંચ વર્ષનાં આળસો દેર ચારવા જાય છે. અજ્ઞાન માણસોને શાહુકાર, સરકારી નોકરો અને બીજા ગામલોકો શ્રેણી ખાત છે. તેમાંથી મોટા ભાગને પહેરવાનાં કે ઓઢવાનાં પૂરતાં સાધન નથી.

તાવ અને બીજા રોગો તેમનું કૌવત હણે છે. બીચારા લોકો દુઃખ અને ગરીબાઈથી જડ થઈ ગયા છે, નિરાશાને લીધે આળસુ બની ગયા છે, અને આ અર્ધા કારણોને લઈને કુમાર્ગે ચડી જાય છે.

સારા સંસર્ગમાં આવે છે તે ઊંજળા બની રહે છે.

વસ્તીનો થોડો ખ્યાલ આવે એ માટે આંકડા આપું છું. એકલા અમદાવાદ જિલ્લામાં ૨,૨૩,૦૪૯ એટલે સવાળે લાખ છે. આખી વસ્તીનો ચોથો ભાગ. કડી પ્રાંતમાં ૧,૯૦,૧૯૫ લગભગ બે લાખ, વસ્તીનો પાંચમો ભાગ. મદિરાઈ એન્ડ નિસમાં ૮૨,૮૫૮ છે. અને પાલણપુર, રાધનપુરના આંકડા મળ્યા નથી. (કોઈ મોકલી આપશે ?)

એટલે એમની સાડાપાંચથી ૭ લાખની વસ્તી ગણીએ. રાનીપરજને માટે આશ્રમો કે વસતિશ્રદ્ધો છે અને બીજો માટે પણ છે; ઠાકરડાઓ માટે એક પણ એવી સંસ્થા નથી.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ, સરકારે અને પછાત વર્ગના દ્વિતૈધ્યોએ આ લોકોની અવગણના કરી છે.

વડોદરા રાજ્યમાં લગભગ ૩૦ વર્ષથી મફત અને ફરજિયાત કેળવણી આપવામાં આવે છે. આ ગરીબ લોકો વડોદરા સરકાર પાસેથી કેળવણી લેતા નથી, પણ સરકારને દંડનાં નાણાં આપ્યા કરે છે. આટલાં વર્ષો પછી એ બે લાખની વસ્તીમાંથી માત્ર લખી તે વાંચી જાણે એવાં ૪,૫૦૬ પુરુષ અને ૨૪૪ સ્ત્રીઓ છે. છાપેલી ચોપડી જરા વાંચે અને કાંઈકે લખી શકે એવાં, જેમાંથી મોટો ભાગ બાળકોનો હશે.

તેઓ ધીમે ધીમે જમીન વિનાના થતાં જાય છે. શાહુકારો તેમનું લોહી ચૂસી રહ્યા છે: જોન તેમજ વૈષ્ણવ.

આખું ગુજરાત આજે જાગૃત થયું છે, પણ અમદાવાદ જિલ્લો અને તેની ઉત્તરે વસતી આ કોમની કેવી દયાજનક સ્થિતિ છે ?

ગાંધીયુગના ગુજરાતમાં એવાં થોડાં જીવાન ભાષિબહેનો આ ગરીબમાં ગરીબ, અજ્ઞાન, છુદાચેલા, સુસાતા, તે છતાં સ્વમાનવાળા, લાખો ઠાકરડાની સેવા કરવા માટે તૈયાર નહિ થાય ?

સુમન્ત મહેતા

અંધન

(મિત્ર વપનાત)

‘વિમુક્ત બહેતી નદી ગાન શું જાતી,
સ્વચ્છંદથી સૂર વિહંગમંડળી
રેલે વને, -અંધ મહીં પૂરાતાં,
એ ગાન, એ સૂર અલોપ થાતા.

પૂજાલાલ }

લો ઠ ચ યા

શિવરાત્રિનો મેળો

જૂનાગઢના ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં મહાશિવરાત્રિ ઉપર ભવનાથનો ધણો

મેટો મેળો ભરાય છે. જૂનાગઢ શહેરથી ગિરનાર દરવાજા બહારનો પર્વત ભણીનો માર્ગ આંખાવાડિયાં મકાનો, ધર્મની જગ્યાઓ તથા સાગનાં વનોથી બહુ રળિયામણો અને આદ્વાદક લાગે છે. કાઠિયાવાડનાં અનેક ગામેના સાધુઆવા પોતપોતાના કુટુંબપરિવારો સહિત ફાળો કરીને ઉતારા બાંધે છે. ભજનમંડળીઓની એકામાં કીર્તનની ધૂન રાતદિવસ જમાવે છે, અને ગમે તે આવે તેને લોટ કે રોટલો આપી ‘ખૂંપડીનો ધર્મ’ પાળે છે. એ રીતે કાઠિયાવાડનો આતિથ્યસત્કાર વધુ ઊજળો બને છે. જોગીજતિઓ પણ પોતાની જગ્યાઓમાં અથવા રાવટીઓ બાંધીને કે ઉધાસા આકાશ હેડળ સાગવૃક્ષની છાયામાં ધૂણીઓ લગાવી બેસે છે. સાગનાં વનોમાં છુટાછવાયા ઉતાડોઓ અને આ ધૂણીઓને લીધે ઘણું મનોહર દૃશ્ય ઊપજે છે. શિવરાત્રિના મેળાનો મહિમા અહીં ધણો છે; અને ગરીબ માણસ પણ એકાદ રૂપિયામાં મેળો માણી જાય છે, ગિરનાર ચડી આવે છે અને પવિત્ર કુડોમાં સ્નાન કરી પાછો મસારાવહારમાં કામે લાગે છે.

લોકદૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ મેળો જરૂરી છે. લાંબા વખતના કામના બોલમાંથી માણસને મનફૂટ મળે છે, કંટાળો ઊતરે છે, આનંદ આવે છે અને નવા કામને માટે મન અને શરીર તાગ્મ થઈ જાય છે.

અહીં રાજ તરફથી પોલિસનો બંદોબસ્ત પાકો હતો. રાજ્ય તરફથી દવાખાનાની સગવડ હતી; અને રેડ ક્રોસ સોસાયટી તથા વૉલન્ટીઅર ફોરની અવસ્થા સારી હતી. રસ્તામાં પાણી છંટાતું હતું અને રેલવેમાં જાતવળતની ટિકિટોના દરમાં ૬ લાગ નેટલો લાભ હતો. તે ઉપરાંત સ્ટેશને ટિકિટની બીડ ન ચડા પામે તે માટે ભવનાથ પાસે એક આસ ટિકિટ ઓફિસ ખોલવામાં આવી હતી.

આ તરફના સાધુઆવાઓના વર્ગનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા નેવો છે. તેઓ ‘ખૂંપડીનો ધર્મ’ પાળે છે, કાઠિયાવાડનો લાઘુલુક ભજનમંડાર સંધરી તેનો લોકમાં પ્રચાર કરે છે. આ સંધળી પ્રવૃત્તિમાં એમનો સ્ત્રીવર્ગ પણ સામેલ હોય છે. પરંતુ એ સ્ત્રીવર્ગમાંનો મોટો ભાગ પહેરવેશ અને ટાપટીપમાં આછકલો ચયો જણાય છે; જુવાન બાકાઓમાં તો વાસનાવૃત્તિ આગળ પડતી લાગે છે. એ ખરું હોય કે ખોટું હોય, પણ એ સાધુસ્ત્રીવર્ગ ભજન-મંગીતમાં તેમ જ મંજુરાં વગાડવાની આવડતમાં એકકો છે. તેઓ ભજનોમાં એકતાલ અને માધુર્યરસ લાવે છે તેની ના નહિ.

ખીજે એક વિચાર અપાવેો જોઈએ તે લોકમેળાની અવ્યવસ્થાનો.

ઉતારાઓ પાસે ધણી જ ગંદકી થાય છે. લોકો વહેવાં બીડીને ત્યાં જ ઝાડે જઈ આવે સ્ત્રીઓ માટે દિવસે ઝાડાપેશાબની મોટી મુશ્કેલી રહે છે એટલા પશુ ત્યાં જ બેળો થાય વેપારીઓ મોટા ભાવ લઈ ખરાબ માલ વેચે; અને માડીધોડાવાળાઓ વાહનના દર મુકરર હોવા છતાં ભારે ભાડું લે. આ સંવર્ણ અવ્યવસ્થા બંધ થવા માટે રાજ્ય તરફથી અથવા લોકપંચ તરફથી મેળા અગાઉ એક માસથી એક મેળા વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમવાની ખૂબ જરૂર છે.

આ મેળો તે ગુજરી કે બબરનું મોટું રૂપ છે; પણ ગુજરી કે બબર વેપારીવૃત્તિથી ભરાય છે ભારે આ મેળો ધર્મવૃત્તિથી ભરાય છે. મારવાડ, મેવાડ અને ગુજરાતમાંથી પણ ધણા લોક આ પ્રસંગે યાત્રાથી આવે છે. શિષ્ટ સંસ્કારી ગૃહસ્થ કુટુંબો આ મેળામાં નજરે પડતાં નથી, એ ખેદની વાત છે. લોકજીવનને નેવા જાણવાની તક આ મેળામાં મળી શકે છે તેવી ખીજ મળે એમ નથી. એટલે તેઓ પણ આ પ્રસંગે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે નહિ તો લોકજીવનની ઝાંખી કરવા માટે આવે એ ઇચ્છવાનું છે; અને એમ થાય તો જ વર્ગભેદનું અતડાપણું કે અજાણપણું મટે, તે સાથે મેળામાં વ્યવસ્થાનું તત્ત્વ વેળાસર દાખલ થાય. ખરું કહીએ તો સાહિત્યકારો, ચિત્રકારો અને સિનેમાસયાલોકો માટે આ ઉત્તમ અવસર મનાવો જોઈએ. લોકમાનસ એટલું તો ઈર્દુ બને છે અને ચોખ્ખી રીતે ખીલે છે કે સાહિત્યની અને ચિત્રની અમૂલ્ય સામગ્રી વિનાઆપાસે અને કુદરતીપણે જ મળી આવે છે. આ લાભ કાંઈ ઓછો ન કહેવાય. જરૂર માત્ર સંસ્કારી વર્ગે પોતાનું ખોટું હુપડા છોડી બળવાની જ છે.

એક જ પ્રસંગે કાઠિયાવાડના ખરા જીવનનું સ્વરૂપ પિછાનવું હોય તો આ મેળામાં એ મળે છે. જુદી જુદી ભૂમિઓની 'ટાઈપ', તેમની બોલી, પહેરવેશ અને રહેણીકરણો અહીં નેવાજાણવામાં આવે તેમ છે. ગિરનારી જોગીજીવન જાણવાનું પણ સુગમ પડે તેવું છે. દુહાઓના લલકાર અને બજારોની ધૂન ચાલજવા મળે છે. કાઠિયાવાડની મહેમાન-મતિ પણ ચાખી શકાય. એ ઉપરાંત કાઠિયાવાડી સ્વભાવની જોળણ, માથાજીપણું અને કાચીમીઠી મસ્કરીઓ મળે. આ મસ્કરીઓમાં કામી વાસનાના બેંગ વધુપડતા અંશે હોવાનું જણાય પણ ખરું. આ ઉપરાંત આઝદિવસે જે સ્ત્રીવર્ગે લાજથી ઢંકાએલો રહે છે તેને ખોટી લાજસરમયી ઈટે ચએલો આ પ્રસંગે નજરોનજર નેઈ શકાય. સ્ત્રીઓ વિત્તાહી ને સેવાભાવી, મસારભારખમી, ઘરરખુ, મોડી મજાક મસ્કરીઓના લાવજારી અને મજબૂત નીરોગી શરીરબંધારણવાળી છે, એ સત્ય અનુભવથી જણાઈ આવે. માત્ર એમ લાગે કે આ સાથે કાઠિયાવાડીમાં જ્ઞાન હોય, બચું જીવન અને ઇચ્છિત સંસ્કાર હોય તો આદર્શ ગૃહિણી બની રહે કાઠિયાવાડી જુવાનો અને વૃદ્ધો પણ નેવા નેવા હોય છે. વૃદ્ધો સંસ્કૃત અને તેજસ્વી છે, જુવાનો મજબૂત બાંધાના ને કઠાવર છે. પણ જુવાનોમાં પણ બૌદ્ધિકે બેચા જીવનની મોટી જોડ લાગે છે. પરંતુ કાઠિયાવાડની ગામડીયા પ્રજામાં અજ્ઞાન, આંધળી ધર્મશ્રદ્ધા અને વહેમ ઘણા છે. સહેરી જીવનની ખરાબ જાણુ તેઓએ અજ્ઞાન, આંધળી ધર્મશ્રદ્ધા અને વહેમ ઘણા છે. સહેરી જીવનની ખરાબ જાણુ તેઓએ પકડી રહે; અને કુદરતના જીવનમાં જે રચાભાવિક આનંદબોજ છે એનું જ્ઞાન તેમને રહ્યું નથી. આ દુઃખની વાત છે. ધરમરીબાઈ સિવાય ખીનાં પણ આ માડી હાલતનો કારણ છે.

ગિરનાર પર્વત વનપરિજનમણી માટે જદુ સગવડવાળો અને અનુકૂળ છે. એનો સાત્ર આપણી સાગાઓનો વિદ્યાર્થીવર્ગ વધુ ને વધુ છે—નહેવારો અને રત્નઓમાં કૃત્રિમ કરે, રસકિટકીવન છેવે અને મન તથા શરીરને ખડતલ બનાવે. આ સ્થળ રોગીઓને માટે અત્યાં આરોગ્યપ્રવનો અને તેવું છે. આજે જે ધર્મસાગાઓ બંધાઈ છે તે તો અમુક નાતની અને એ નાતીસાઓને જ ઉપયોગી અને છે. પરંતુ સુધળી ધર્મસાગાઓ સાર્વજનિક હોવી ઇટે છે; સુધળાં આરોગ્યપ્રવનો સાર્વજનિક સેવાધામો હોવાં જોઈએ છીએ; અને તેમાં પણ બાળકો કુમાર કુમારીઓ અને યુવાન વિદ્યાર્થીઓને માટે ઓછા દરે કાયમ માટે આહુ એવાં આશ્રયધામો ગિરનાર પર્વત ઉપર ઠેરઠેર હોવાં જરૂરી છે. એને સારુ ભંડોળ એકાં કરાય અને કાયમની સંસ્થાઓ બંધાય તો પ્રજાની એ મોટી સેવા અને આશીર્વાદસ્પ નીવડે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

પરંતુ લોકચર્યાના આ પવનો હેતુ તેનું રસભર વર્ણન કરવાનો નથી. મેળાના ચોવીસ કલાકમાં ઉપજેલા ત્રણચાર વિચારો બતાવવા પૂરનો છે. મારાંશ એ કે મેળો જેમ લોક-જીવનનું આવરણક અંગ છે, તેમ એ મેળો વ્યવસ્થિત અને અને આપણા સમાજની વ્યવસ્થા-શક્તિ મુધરે, વધે ને ફળવાય; અને એ રીતે અવ્યવસ્થાપણાનું કલંક ઓટયું છે તે છૂટે તેમ થવું પણ એટલું જ આવરણક છે.

૧૩. ૨. ૩૪.

૨. છ.

* *

વિચાર-ચંક્રમાળુ

એક દિવસ દુ ગામડેથી પાટનગર આવતો દનો. અમારી મોટરબસ એસિસ ધિજ મુધી આવી, એટલામાં તેની સાથે એક ખાનગી મોટર અથડાઈ, તેના માલિકે પોલીસને બોલાવ્યો અને પોલીસે નામનંબરો નોંધવા માંડ્યાં. સામાન્ય પોલીસોનું શિષ્ટાચર અને ફળવણી એવાં દોષ છે કે તેમની જીવિનો ખાસ વિકાસ થયેલો હોતો નથી. એણે તો લગભગ માની લીધેલું કે ટોપી પહેરેલા સાદેજની ફરિયાદ ખરી છે અને મોટરબસવાળા દમેણાં મુનેદાર હોય છે. ત્યારે મોટરબસના દાંકનારને પ્રત્નો પુછાતા હતા ત્યારે પાસે જોડા દોડેજના એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે મારું નામ સાક્ષી તરીકે લખજો. શર માટે? ત્યારે વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે ખાનગી મોટર બાઈકનીકલની માફક થોડી જગ્યામાં ઘૂમીને આગળ નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી નેટલામાં તે અથડાઈ પડી. પોલીસ વિચારો આમો બની ગયો, એણે તો માની જ લીધેલું કે બધો દોષ એક પધૂનો છે. બીજા એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે મેં પણ જોયું છે એટલે તેનું નામ પણ નોંધાયું. દુ એક મિત્રની સાથે વાનમાં દનો અને આગળના બાગમાં એકા નહેનો એટલે સાચી વાત મારી નજરમાં આવેલી નહિ; પણ પછીથી જે થયું તે જોયા અને સાંભળવામાં આવ્યું, મને તરત વિચાર આવ્યો કે આદતો યુગ ખડતલો કે લોકો પોતાનો નામરિક ધર્મ સમજતા થયા. આજે પણ સાચો માણસો એવા છે કે જે સાચી આપવાને તોપાર થાય નહિ ફારટે જવું પડે, પણ પડે અને વગી કાંઈ બાહુઅરજી થઈ જાય નો? આપણે એ બતા શાં માટે.

તાપથી કે બૂખથી ખેલાન થયેલો માણસ રસ્તામાં પડ્યો હોય તો આ અહિંમાધર્મમાં માનનારી ધર્મભૂમિમાં તેને જેનારા માણસો પોતપોતાને માર્ગે અને પોતપોતાને કામે માથ્યા જશે—પત્રી એ કામ ગપાટા માગવાનું, હુકો પીવાનું, મદ્ય ખેવવાનું કે પાના ગમવાનું હોય !

* * * *

જેવી રીતે ખાદીની કફની અને ગાંધીગાંધીની અંદર ન્યાતગતનો ભેદ પહેરવેશથી પરખાતો બધ થયો, તેવી રીતે મેં જોયું છે કે મોટર (પોતાની) હાંકનારા યુવાનોમાં એક પ્રકારની ચપળતા (Smartness) આવ્યા છે કે જે એના બાપદાદામા નહોતાં “રોડ ? મોટુ પેટ” એ કહેણી પ્રમાણુ વિનાની નહોતી દૂકા, જાડા, મોટું કુંડાળુ (પૃથ્વીના ગોળા જેવું) પેટવાળા શેડીઆઓ મેં નાનપણમાં ધણા જોયેલા અને હજી ગામડાંમાં થોડા જોઈ છું, પણ તેમની સમ્યા ધણી ધરી ઘર્ષ છે, કારણ કે પહેલાનાં જેવું સ્થિર, શાંત, બેડાકુ જીવન રહ્યું નથી આજનો રોડ તો ક્રિકેટ રમતો હોય, થોડે બેસતો હોય કે એરોપ્લેનમાં બીડતો હોય. એ કુંડાળુ પેટ એરોપ્લેનના રોને ખરું ? ન રોને તેથી Survival of the fittest ના નિયમ પ્રમાણુ એ પેટ નાનું યથ ગયું હશે ?

* * * *

આ મરફરી બાલુએ રાખીએ ! શહેરમાં અને ગામડાઓમાં પહેલા જે કમરમાંથી બેવળ વળી ગયેથી, સંધિવાના ભોગ યથ પડેલી સ્ત્રીઓ જોવામાં આવતી હતી તે હયા ચાલી ગઈ ? કાર્પના જોવામાં એવી કાર્પ આવી હશે તે કહેશે કે હજી ધણીયે છે ધણી નથી, સેક્ટે એક રહી હશે થું એ મોટરો નીચે છુદાઈ ગઈ હશે ? ખરી વાત એ છે કે એ જાતનો સંધિવા ઝોઝો યર્ષ ગયો છે, અથવા રોગ મટી જાય છે બનવાભોગ છે કે પહેલાં ડાસીઓ ૧૦૦ વર્ષની ચતી હશે તે હવે વહેલી પરવારી લે છે આ યુગ ઝડપનો છે !

* * * *

મારા કુટુંબમાં એક મામા હતા તે બીચા ગણાતા હતા, હું સતરેક વર્ષનો થયો ત્યારે હું તેમનાથી બીચો થયો બધા કહે કે સુ તાડ જોવો બીચો થયો છે ?—આજે મારો છોકરો મારાથી ઠીક બીચો યર્ષ ગયો છે આવું હું ધણાં કુટુંબોમાં જોઈ છું એકન્દર આપણા યુજગતી સ્ત્રીપુરુષો બીચા યતા હોય એવું લાગે છે.

* * * *

૫૦-૭૫ વર્ષ પહેલાના લોકોના શરીર સ્થૂલ અને મોટા મોટાં પહોળાં અને થોભી-આવાળા મો હતા આજીમ વર્ષે તે અઝાળત્વ અને ડાહ્યાડમગ યર્ષ જતા, અને રોઝાકસત હોવાનો ભોગ કરતા, કારણ કે મોટા કુટુંબમાં કોઈ ને કોઈ નાની વયે મરી ગયું હોય આજે ૬૦ વર્ષ સુધી જીવે છે થોડા, પણ જીવે છે તેમને વયનો ભાર જણાતો નથી

* * * *

યુજગતી બાવાશાસ્ત્ર અને સુમન્ત મહેતા વચ્ચે રેંઠ માઇલનું અંતર છે. વખાને

દરો પણ એાધું નહિ. હમણાં મારે ઉત્તર ગુજરાતમાં રહેવાનું થાય છે અને મારા સંસ્કાર દક્ષિણ ગુજરાતના છે; એટલે આ તરફની ભાષા મારા કાનમાં પેસતાં પેસતાં અચડાય છે: “આ દીપ્તુ હમણાં પડશે” વાક્યનો ઉચ્ચાર “આ ટેપું હમણાં પડશે” એવો થાય છે. આ ઉચ્ચાર મારવાડમાંથી આવ્યો છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી; પણ ધકારને શબ્દને મોખેરો હોય તો તે “એ” થઈ જવાનો. અને જો “એ” શબ્દની પાછળ હોય તો તે ‘ઇ’ થઈ જાય છે. ગામડાંમાંથી આવેલી આવી દોષત હું થી. રામનારાયણ પાડકને સોંપું છું. આ ચીજ રહી ગઈ હતી. મેં નિયમના રૂપમાં મૂક્યું છે તે ધણું કરીને ખોટું દરો. કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી ચીડવાશે અને મને અભણ ગણશે તેમાં શું !

*

*

*

એમે દીવો એા(હો)તવાઈ ગયો એમ કહીએ છીએ. અહીં સાંભળ્યું કે દીવો “રોવો” થયો છે. વિચાર કરતાં ખાલમ પડ્યું કે શબ્દ રોવો છે. તે જ અર્થમાં રાજ, રા’ અને રાસ શબ્દો વપરાય છે. સુરત તરફ ફરતી શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે થાય છે ત્યાં ગૂઝ થયો કહેવાય છે, અને ‘ઘેર’ ગયો અથવા છુટાઈ ગયો વપરાય છે. શું દીવાને માન મળે છે ! વિદ્યાપીઠનો કોઈ અધ્યાપક કહેશે કે આપણી પ્રજા પ્રકાશપૂજક છે તેથી આવા માનાર્થ શબ્દો વાપરીએ છીએ.

*

*

*

કોઈ ગાય કે ભેંસને વાછરડું કે પાડું જન્મ્યું હોય ત્યારે તે દૂગણી થઈ કહેવાય છે. કોઈ સોને છોકરું જન્મ્યું હોય ત્યારે તે દૂગણો થઈ કહેવાતો હોય એવું મારા જાણવામાં નથી; પણ નવસારીની પારસણો “વીઆઈ” શબ્દ વાપરે છે. હું બાળક હતો ત્યારે એમ જાણતો હતો કે છોકરાં અવતરે અને કૂતરાં વીઆય. પણ ત્યારે નવસારીમાં સ્ત્રીઓ (વીઆઈ) “આઈ” ત્યારે હું નવો પાક શીખ્યો. ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ “ધાવણી થાય છે.”

*

*

*

આપણાં આંતરડાંમાંથી મળ ઉતારવો તેને માટે ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ છે ‘અધવુ’. પણ આ શબ્દ તો ગ્રામ્ય અને જંગલી ગણાઈ ગયો છે. એ શબ્દ ઉચ્ચારતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ગોરાં કે કાળાં મોં પર ચરમના શેરડા પડે છે, એટલે જંગલ જતું, વાડે, લોટ, કળશીએ, દિશાએ, W. C; પાછળ, ઝાડે, એવા પ્રયોગો થવા માંડ્યા. એમ સાંભળ્યું છે કે ભજવાનને એક દળર નામ છે; પણ આ ગ્રામ્ય શબ્દને માટે એક દળરને એક નામ દરો !

*

*

*

આ “ધર્મજમિ”માં ગામડીઆ પ્રજા ધણી શ્રદ્ધાળુ અને ધર્મિષ્ઠ છે. ભલે રૂઝિયામાં વિખરાય થાય અને ધર્મને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે, પણ અમારા ભારતવર્ષમાં એવું કદી કદી કદી થયાનું નથી. પણ પૃથ્વીના ગોળા પર ભારતવર્ષ નામનો દેશ ક્યાં છે ? સોદી જેવો રાનો રહેલો “બિરિય દિદ” છે અને એ દેશમાં ધર્મના લીસોટા છે, અને કોઈ દુકા સાપની કાંચળા; પણ જૂનો ધર્મ તો ગયો. નવો ધર્મ, તદ્દન જુદા પ્રાર્થનો, જન્મે છે, તેનું ધનર થઈ રહ્યું છે; બાકી ગામડાંઓમાં જો છે તે ધર્મ નથી.

ગામડાંઓમાં નથી સુખ કે નથી શાન્તિ, નથી પ્રજા મજબૂત કે નીરોગી. ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખું પાણી, ચોખ્ખો ખેરાક ગામડાંઓમાં નહિ મળે. સાંકડાં ગામડાણુ, ઝોંઝેરે આપેલી ખુલ્લા ઊકરડાની હારમાળા હવા બગાડે છે. કૂતરાં, મોર અને શીમાળવાં રાત્રે અશાંત વાતાવરણુ કરે છે. શાન્તિ બેઘતી હોય અને સૃષ્ટિનું સંગીત સાંભળવું હોય તો ગામડેથી અડધો માઈલ દૂર ચાલ્યા જવું પડશે. 'God made the country and man made the town' એમ કહીને ગામડાંનાં વખાણુ થતાં હતાં, પણ સરકારની ચૂસણુનીતિના ભોગ થઈ પડેલાં ગામડાં ઈશ્વરની બનાવટનાં નથી, સરકારની બનાવટનાં છે.

*

*

*

બાઈબલના જૂના કરારમાં એવી માન્યતા છે કે કોઈ પણ દેશમાં શાન્તિ થાય ત્યાર પહેલાં સાત પ્રકારના પ્રકોપ થાય છે. પ્રજા સુશ્લતાની પ્રકોપોથી અકળાયેલી હોય તેના પર "પડવા પર પાડું" અથવા દાગળા પર ઝમની માફક આરમાની પ્રકોપો પડવા બેઘએ. આપણે ધારતા હતા કે આપણા દુઃખનો પડીઓ છલોછલ ભરાઈ ગયો છે અને હવે એક ટીપું પણ તેમાં નહિ માય; પણ છેવટનો અણુધાર્યો ધરતીકંપ પણ આવી ગયો.

*

*

*

લાડીના દાવ આવડતા ન હોય તેવો માણસ બ્યારે લાડી ફેરવે ત્યારે પોતાને અને બીજાને ઈર્ષા કરી બેસે. હું સાક્ષર નથી તે છતાં કલમની લાડી ફેરવી છે—એમ ધારી લીધેલું કે નાગર જન્મ્યો છું એટલે કલમ વાપરતાં આવડશે; પણ બૂલથી તે બરછીની માફક વપરાઈ હશે તો કોઈ કોઈ વાચકોને આઘાત પહોંચ્યો હશે. હવે તેમનો વારો આવ્યો છે; તે મારા પર વટી પડે !

સુમન્ત મહેતા

(૧) સમયને ચોચ સોળ વિચારો

(૧) આપણે દરેક જાણી દીઠ પુષ્કળ ઉત્પન્ન કરી રાકીએ એમ છીએ, પણ કરતા નથી.

(૨) પુષ્કળ ઉત્પન્ન કરતા નથી, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુની પેદાશ પુષ્કળ થતાં તે વસ્તુની ઉપજ ઉપર કોઈ પણ નાના સમયનો કાબુ રહેતો નથી અગર તેના બાવ જાયા રાખવાનું બની શકતું નથી; અને મૂડીવાનોની સમૃદ્ધિ તો વસ્તુઓની અછત ઉપર નભે છે.

(૩) ખાનગી માલિકીના પાયા ઉપર રચેલી વ્યાપારરચના વિના આમર્થ્યના દાયમાં ખરીદશક્તિ આવશે જ નહિ એવી આપણી માન્યતા છે. આ માન્યતા ખોટી છે, કારણ કે ઉપર વર્ણવેલી વ્યવસ્થા તો પહેલાં નોકો કાઢી લઈને પછી જ બાકીનું મજૂરી પેરે વહેંચે છે.

(૪) મૂડીવાનોનો મંદો દાગવાનો ઉપાય મોટી ગેરસમજ ઉપર રચાયેલો છે. એ લોકો એમ માને છે કે ઉપજ ઓછી કરવાથી અને પાકનો નાશ કરવાથી કોઈ અલૌકિક રીતે આમર્થ્યની ખરીદશક્તિ વધશે. આ ઉપાગના મૂળમાં એવી સમજાણ રહેલી છે કે ખનારરી અછત જામી કરી પ્રથમ ધંધાઓના ખાનગી માલિકીવાળાઓને માતબર કરવા, એટલે એ રીતે આમર્થ્યની ખરીદશક્તિ વધશે. યોરો માલ ઉત્પન્ન કરવાથી આમર્થ્યમાં વધારો માલ ખરીદવાની શક્તિ આવશે એવા ઉપાશ જૂઠાણા પર આ માન્યતાનો આધાર રહેલો છે.

(૫) ખરીદશક્તિ ખરેખર શું છે તેનો વિચાર કરતાં આ જૂઠાણું ખુલ્લું પડે છે. ખરીદશક્તિ ખરી મંપતિની કુલ ઉપજમાંથી જન્મે છે. માદા સમાગમાં, જ્યાં નાણાંનો ઉપયોગ તબક્ક નથી થયો અને જ્યાં વસ્તુવિનિમય (બદલા) દ્વારા વ્યવહાર ચાલે છે ત્યાં, દરેક જાણી ખરીદશક્તિ એ પોતે જે સાચી મંપતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેની બરાબર છે. એ વાત દીઠ જેની કપટ છે ઉદ્યોગવાળા સમાજ માટે પણ એ જ સાચી વાત છે. આખા સમાજની ખરીદશક્તિ તે સમાજે ઉત્પન્ન કરેલી ખરી મંપતિથી નિર્જીવ થાય છે.

(૬) આથી એમ બને છે કે જે ઉપજનાં સાધનોના ખાનગી માલિકો સમૃદ્ધિવાન હોય તો એ લોકો પોતાની મલિકેની હિમત તેમાં ખરો માલ દોષ છે તેના કરતાં વધારે મેજૂરી શો છે; અને એ રીતે એ લોકોના દાયમાં કુલ ખરીદશક્તિનો મોટો ભાગ આવે છે અને આમર્થ્યને કાગે ઓછો બાક રહે છે. બનાર નુદવાનું, બેકારીનું અને દેવાળાં વધવાનું મુજ કારણ આ જ છે. અપણે અમેરિકાના ખેડૂનો જ દાખલો લઈએ; એ દેવામાં

જુઓ જ જામ છે તેનું કારણ એ છે કે પાકો જાર પોતે કાણુમાં ગામી શકે નથી અને તેથી પોતાના પાકની ગમરમાં પૂરતી કિંમત ન મળી શકવાથી એનામાં ખરીદશક્તિ આવતી નથી બીજું કારણ એ છે કે તેને જે માધ્યમોની જરૂર પડે છે તે ખતાવનાર કંપનીઓ તેના જાવ ઉપર કાણુ ગામી શકતી હોવાથી જાવમાં નફો ગણી લઈ ખેડૂત પાસેથી સાધનની ખરી કિંમત કમતા વધાર પાક મેળવી લે છે

(૭) ઉપજના સાધનોના ખાનગી માલિકોને મમૂદ રાખવાની પ્રયાશી મનૂરો અને ખેડૂતોને કુલ ઉપજથી મળતી ભેદને એવી ખરીદશક્તિના વાજની દિશ્માં મળશે નહિ એટલું જ નહિ પણ મનૂરો અને ખેડૂતોને વગલમ જૂખમરાની સ્થિતિમાં વાજની ખરીદશક્તિ નહિ મેળવવાની કિંમત તરીકે વધારામાં થોડે થોડે વખતે તંગી દુખ અને મેકારી મોગવા પડે છે કાણુ કે નફાખોરો જે મેળવે છે તે ખેડૂતો અને મનૂરો ખુબ છે ખેડૂતો અને મનૂરોને વસ્તુઓની સાચો કિંમત કરતા વધુ જાવ આપી થોડા વખત માટે ખરીદી ચાલુ નાખી પડતી હોવાથી અમતુ આ ઉડાઉપણું થોડા વખતમાં જ એમને સાન ખરીદશક્તિ વિનાના કરી મૂકે છે

(૮) ત્યાં સુધી ઉદ્યોગવાળાઓ નફો મેળવવાનું આનુ રાખશે અને વસ્તુની સાચી કિંમતમાં લોકહિતવિરુદ્ધના ઉમેરા—જેમકે જાડરખમરનું ખચ—કપા કરશે, ત્યાં સુધી દુનિયામાંથી તંગી, મંદી અને મેકારી નાશુદ થશે નહિ

(૯) બધાને પુષ્કળ મળે એટલું આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીએ એમ છીએ, પણ આપણે તેમ કરતા નથી

(૧૦) હાલમાં જે લોકો નફા ઉપર નજર પહેલી રાખી ચીજોના જાવ વધારી મૂકે છે, તેઓના હાયમાંથી ઉદ્યોગની ઉપજનું માનિતીપણું લઈ લેવામાં આવે તો જ આપણે બધાને માટે પુષ્કળ ઉત્પન્ન કરી શકીએ

(૧૧) જ્યારે ઉત્પન્નના મલ સાધનો જાહેર માનિકોના બનશે, અને જ્યારે કોઈ પણ એક વર્ષની ખરી સપ્તાતની કુલ ઉપજના આકાશમાં અર્થશાસ્ત્રનિપુણો તૈયાર કરી દેશના દરેક વતનીને વગલમ સરખા પ્રમાણમાં ખરીદશક્તિના વાજની દિશ્માંના પ્રમાણ પત્રો આપશે ત્યારે આપણે ઉપર પ્રમાણે જરૂર કરી શકીશું

(૧૨) જ્યારે વાપરવાની શક્તિની સમાન વહેચણી થશે ત્યારે ઉત્પન્ન એની મેળે જ મમધાગજી બનશે ઉત્પન્નશક્તિ એ ખરી રીતે વાપરવાની શક્તિ જ છે

(૧૩) હવે જેટલું બને તેટલું ઉત્પન્ન કરવું એ દરેકને લાભદાયી છે, કારણ કે વસ્તુની કિંમત પણ એની તત્કાલીન છત ઉપરથી નક્કી થશે પહેલાની માફક કેવળ અછત પરથી નહિ હવે કોઈએ પણ પોતાની વસ્તુને પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવાથી તેની કિંમત નહિ વધે એની બીજી રાખવાની જરૂર નથી કાણુ કે એની ખરીદશક્તિ પોતાની વસ્તુની અછત નિપજનવાની શક્તિ પર આધાર રાખતી નથી જ્યારે આમ થશે ત્યારે જ પુષ્કળ પેા કરવાની આપણી શક્તિ આપણે વાપરી શકીશું નફાનું દવાણું ત્યાર જ જશે

(૧૪) આવા મનોગામાં કોઈ પણ માથુસ પોતે ઉત્પન્ન કરતો હોય તે વસ્તુ

જરૂરિયાત કરતાં વધી પડતી હોય તો કેાઈ નવી જ વસ્તુ બનાવવામાં વાંધો નહિ ઉઠાવે, કારણ કે એના નિર્વાહનું સાધન તો સહીસલામત જ છે.

(૧૫) અંગત સ્વાર્થની દૃષ્ટિ ચાલી જશે; કારણ કે તે રાખવામાં કાંઈ અર્થ રહેશે નહિ. સ્વાર્થ સાધવાનું ફક્ત એક જ ક્ષેત્ર રહેશે, અને તે એ કે સમાજની ઉપજ વધારવી; અને એમ કરીને આડકતરી રીતે પોતાનો દિસ્સો પણ વધારવો. વર્ગની અરિમતા પણ પોતાને અનુરૂપ રથાને આવી જશે.

(૧૬) અનાયાસે આપણે રામરાજ્યમાં વસતા થઈ જઈશું.*

નટવરલાલ શાહ એમ. એ.

(૨) જર્મનીના રાષ્ટ્રભક્ત તરુણે!

મહાપુદ્ગતા સમયથી જર્મનીનું નામ જગતને મોટે ચડી ગયું છે. તે પૂર્વે ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા અને વચમાં વચમાં ગપાનનાં નામ આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં આવતાં હતાં. મહાપુદ્ગમાં જર્મનીએ દેખાડેલા પોતાના બુદ્ધિબળના પુરાવા તરીકે કેમ જાણે આજે સર્વ જગત જર્મની તરફ આશાની નજરે જુએ છે અને જર્મનીની કાંગેડો તરફ કુટિલ પરદેશી રાજકારણાતી લોકની બારીક નજર રહે છે. આ પ્રજાના નસીબમાં અપયથ આવ્યો અને મહાપુદ્ગ પછી આ રાષ્ટ્ર ઇન્નસિન્ન થઈ જશે કે કેમ એવો બધે લાગતો હતો. પરંતુ બ્યારી ભયંકર પરિસ્થિતિમાંથી પણ એ રાષ્ટ્રે મયાં બાર વર્ષમાં પુનઃકલ્પિત કરીને આખા જગતને ચકિત કરી નાખ્યું અને ફરીથી પૂર્વવેભવે પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે રાષ્ટ્ર કયા માર્ગે જાય છે, કેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે અને તેનું પરિણામ શું આપશે તે તરફ ઉત્સુક માર્ગે જનારાં રાષ્ટ્રોની નજર લાગી રહે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

સ્વસ્તિક ચિન્હાંકિત જર્મની

આર્જન્ટાઇન જર્મનીમાં પદ મુક્તાની સાથે જ્યાં જુએ ત્યાં સ્વસ્તિક ચિહ્નાંકિત નિશાન અને છાવિન ચર્ટસ પહેરીને જાણે પુદ્ગને મારે તૈયાર થઈ રહેલા લોકનાં ટાળેટાળાં નજરે પડે છે, પણ વસ્તુતઃ આ સર્વ લોક નિઃશ્ચ હોય છે. આવું દૃશ્ય જર્મનીમાં બે વર્ષ પૂર્વે બિચકુલ દૃષ્ટિએ પડતું નહોતું. આજ સમગ્ર દેશ એક પ્રકારની ભાવનાથી ભ્રમત થઈ ગયેલો રૂપ દેખાય છે. પોતાના સંગઠનના બળે તે વિજય મેળવશે એમાં બિચકુલ મંદિત નથી. આ સર્વ ચળવળનો આધારસ્તંભ અદ્દીના વિદ્યાર્થીઓ જ છે. અને આ વિદ્યાર્થી ચળવળ નેટલી જર્મનીની કહી શકાય તેટલી બીજા કોઈ પણ દેશની કહી શકાય એમ નથી. રાષ્ટ્રમંચ, શાંતિના કરાર, સચ્ચંન્યાસ પરિપદ વગેરે બાબતો પર વિશ્વાસ રાખીને અત્યાર સુધીનો કાળ નિર્જનન કર્યો. પરંતુ આ સર્વ બાબતોની નિષ્ફળતા અને પોષક આશાઓનો ગમે ત્યારે પણ ખુદલાં પડવાનાં અપમાનકારક ચરતો કબૂલ કરવા કરતાં રાષ્ટ્ર સમગ્ર નટ થાય તો અદેતર ! “જીવું તો માનમેર, નહિ તો મરું” એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલા આ રાષ્ટ્રે દમબૂં તો આખા જગતને ચમકારી મૂક્યું છે.

નમૂનેદાર જર્મન તરુણ

જર્મન રાષ્ટ્ર પોતાના તરુણોની કેટલી કળણ રાખે છે તેની કલ્પના કરવી પણ આપણને મુશ્કેલ છે આપણામાં અને તેમનામાં જર્મન-અરમાનનું અંતર છે એડવર્ડ બેકમેન કહે છે “ અત્યેક તરુણમાં રાષ્ટ્રજીવનને આવશ્યક એવું ચૈતન્ય જોઈએ આ તરુણ વિદ્યાર્થીઓ લોખંડ અને કાલસાના પદાર્થો કરતા પણ પોતાના રાષ્ટ્રને અત્યંત આવશ્યક હોઈને કાઈ પણ મૂલ્ય—ભોગ આપીને તે ચૈતન્યનું ગદ્ય કરવું એ રાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય છે ” અને તે ચૈતન્યના બળ પર જ આજ જર્મનીએ ક્રાન્તિ કરીને પોતાના રાષ્ટ્રને અગ્રેસરપણાનું માન મેળવવાના માર્ગે કપાટાથી લેવા માડ્યા છે જર્મનીનો અત્યેક વિદ્યાર્થી સાધારણ રીતે કાંઈ ને કાંઈ પણ વિદ્યાર્થીસંઘનો સભાસદ હોય છે જ આ વિદ્યાર્થીસંઘની કલ્પના સને ૧૯૧૩માં ઉત્પન્ન થઈ, અને યં ૧૯૩૩ની વસત ઋતુમાં તેની વીસમી જન્મતિથિ ઉજવવામાં આવી હતી વસ્તુતઃ ૧૮૬૭ ની સાલમાં કાર્લ શીયર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લખેને બર્લિનમાંથી બહાર પડ્યો, તેનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓનો નિર્સર્ગ માથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ કરાવવાનો હતો તે પછી ધીમે ધીમે દરેક રાજના દિવસમાં હજારો વિદ્યાર્થી બહાર પડવા લાગ્યા અને તેને સંગઠિત સ્વરૂપે ૧૯૧૩ ની સાલમાં પ્રાંત યુગ આગકાન જર્મનીમાં આ ‘વડર બ્લોગન’ (બટકતા પક્ષી) સંઘની સેક્રેટરી સાખાઓ સ્થપાઈ છે અને તેમાં આગામ લાખ સભાસદો છે વિદ્યાર્થીવર્ગ દૂર દૂરના પ્રવાસ કરવામાં યુધાયેનો રહે છે પૂર્વ-જર્મનીનો વિદ્યાર્થી પશ્ચિમમાં, પશ્ચિમનો ઉત્તરમાં, ઉત્તરનો પૂર્વમાં એમ ભિન્નભિન્ન પ્રવાસ કરે છે તેથી અત્યેક પ્રાંતના વિદ્યાર્થીમાં બીજા પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓના અને લોકોના સ્વભાવ, રીતરિવાજ સમજાઈને વધારે આત્મીયતા-પોતાપણાનો-ભાવ જાગ્રત થાય છે આ સંઘના કેટલાક પેટાવિભાગો હોય છે તેમાં વ્યાયામ અને રમતોનો મુખ્ય વિભાગ છે ઉપરાંત તેમાં પાય ફાઈનર્સ ’ (માર્ગશીર્ષક) અને ફર્સ્ટ એડ ’ વગેરે વિભાગ હોય છે

(વિદ્યાર્થી અને રાજકારણ)

પૂર્વે જો કે વિદ્યાર્થીઓને રાજકારણ સ્પર્શ કરવું નહોતું છતાં પણ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે હાલમાં અત્યેક વિદ્યાર્થીને તેના કર્તવ્યનું જ્ઞાન સારી રીતે થયેલું હોવાથી તેનો દેશ કેટલો મોટો છે, પૂર્વે કેવો હતો હાલ કેવો છે અને ભવિષ્યમાં કેવો હોવો જોઈએ તે જાનતું જ્ઞાન તેને સતત આપવામાં આવે છે હાલમાં આ સંઘના વડર બ્લોગન ‘નું’ ‘દિટર યુગેડ ’માં રૂપાંતર થયેલું હોઈને રાજકારણ તેમનું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય થઈ ગયું છે આ વિદ્યાર્થીસંઘોને અને પોરે પ્રવાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને સરકાર, પ્રજા અને સરકારો તરફથી જેટલી સગવડો મળી શકે તેટલી મળે છે

તેમને રેલવેમાં ૫૦ ટકા બાકુ માફ હોય છે અને આખા દેશમાં ફરવાની યુગેડ હેરબરગેન યુથ હોસ્ટેલોમાં ખાસ ઓછા ભાવે ખાવાપીવાનું મળે છે આ તરુણોમાં જીવનીચનો ભાવ મિલકત હોતો નથી-શ્રીમત અને ગરીબ વિદ્યાર્થીને ઓળખી કાઢવાનું મુશ્કેલ પડે છે કર્તવ્યનું જ્ઞાન સાદાઈ અને અદ્વિતિય શ્રમ કરવાની તૈયારી, એ યુગેડ અહીંના વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાભાવિક દૃષ્ટિએ પડે છે તેના કરતાં પણ શીવ અને શિસ્ત એ તેમની પેઢીજન સંપત્તિ છે આ તરુણોના પ્રવાસનો શોખ અને તેમનો ઉમદા સ્વભાવ પશ્ચિમના દેશોમાં બીજા કયાય જોવા મળતો નથી

અર્દોની કંડી લયકર હોય છે. વિદ્યાર્થી કંડીમાં ગરફમય પ્રદેશમાં આફ્રેસ પર્વતમાં પ્રવાસ કરે છે. પર્વત પર ગયા પછી પ્રવાસી વિદ્યાર્થીઓ માટે બાવિસાં મૂંપડાંમાં તે રહે છે અને પાંડિતા ટુકડા ખાધને દિવસ કાટે છે. રાત્રે ઘાસનો પથારી પર સૂએ છે. સવારમાં બહાર પડીને નેટકું ચાલીને ભેષ શકાય તેટલું ભેષને આ આનંદી વિદ્યાર્થી ખીજે દિવસે પાછો આવે છે. અને ફરીથી સવારમાં સાત વાગે પોતાના અભ્યાસની શરૂઆત કરે છે. આવા પ્રવાસી વિદ્યાર્થીઓનાં 'વિદ્યાર્થિમૃદો' ૨૨૦૦ છે; તે ઉપરાંત શહેરોમાં અને નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં હોય છે તે તો લુડાં. એકલા વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ પણ વિદ્યાર્થિનીઓ સુદાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે જ પ્રત્યેક બાબતમાં સરખો ભાગ લેતી દેખાય છે, અનેની સંખ્યા પણ લગભગ સરખી જ થાય.

જર્મન વિદ્યાર્થીઓનું જીવન

અર્દોનાં તરત જલ્પાષ્ટ આવે એવી બાજત અર્દોના વિદ્યાર્થી અને તેમનું જીવન. ખરે જ, આ લોકોએ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન એવું તો આદર્શવત્ બનાવી દીધું છે કે તેનું અનુકરણ ખીજ દેશો ત્રપાટાથી કરી રહ્યા છે. અર્દોના વિદ્યાર્થી પોતાના આયુષ્યનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે. અર્દોના વિદ્યાર્થિને તેનાં માગાપ આપ્યા જર્મની જોવાને અને ફરવાને છૂટો મૂકે છે. અને પોતાની ચક્તિ અનુસાર તેને ખર્ચ માટે પેસા આપે છે. સાધારણ રીતે પ્રવાસ કરવો એ શિશુલુકમનું એક મહત્ત્વનું અંગ મનાય છે, તેથી ઊલટું, આપણા દેશની પરિસ્થિતિને વિચાર કરતાં ધજો જ એક થાય છે. હાકરાં માત્ર સિદ્ધમદ-પ્રતાપગદ વગેરે કિલા ભેષ આવવાનું કહે તો તેનાં માગાપ ખિજ થાય છે, અને રાત્રિદિવસ ચિંતા કરીને જીવને ત્રાસ આપે છે. એમ તો કહીએ તો “અકસ્માત થવાનું તે ચક્ર જાય છે. મનમાં માનવી બધું ચિંતા કરે છે.” બાળકની ઉમેદને તોડી પાડવાનું કામ સેંકડે ૫૦ ટકા માગાપ તરફથી અને બાકીનું ૫૦ ટકા આપણી શાળા-કોલેજોની પરીક્ષા અને તેનું પરિણામ કરે છે. અર્દોના વિદ્યાર્થી કામ તો ૧૨ કલાક કરે છે, પણ પરીક્ષાનો સંકુચિત દેગ મનમાં નહિ હોવાથી વિદ્યાર્થી દરેકમાં આનંદી અને ઉત્સાહપૂર્ણ દેખાય છે. શાળા-કોલેજોમાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ સંખ્યાકાળે અભ્યાસની વાનો કરતા કવચિત જ દેખાય છે. સાંપકાળે તેઓ બાયામ, રમત, રાજકારણ વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરતા જ દેખાય છે.

માતૃભાષામાં શિક્ષણ

શિશુલુની બાજતમાં અર્દોના વિદ્યાર્થી પર આપણી માફક નિસર્ગ વિરુદ્ધ કાર્ષ પ્રકારનો જુલમ નથી. માનુષાયામાં શિશુજ મળવાથી સેંકડે ૭૭ ટકા ગ્રમ બને છે, અર્દોના વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વખત પૂછે છે કે “શું તમારા દિદુસ્તાનમાં તમે કેમિરદો શીખ્યા કહો છો તો તમારી બાબામાં તમે જે પુસ્તકો વાંચ્યાં (કેમિરદોનાં) તે તમને સારાં લાગે છે કે અમારે અર્દોનાં?” તેનો જવાબ આપતાં ૧૫૦ વર્ષની પરંતંજતા અને તેથી થયેલી દુર્દશા અને અપનાતિનો વિચાર મનમાં આવે છે અને ‘તમારી જ’ એવો જવાબ આપવો પડે છે. અમે પરબાયામાં આ સર્વ શીખ્યા છીએ. એમ કહેતાંવાર જ આશ્ચર્યચકિત લેવેનો વિદ્યાર્થી આપણા માટે મનમાં શું કહે છે તે નો એક પરમેશ્વર જાણે.

આજકાલ રાજકારણ અને વિદ્યાર્થી એ નો જાહેર એકબીજા સાથે જોડાઈ ગયેલ જાય છે. પ્રત્યેક યુનિવર્સિટીમાં એસ. એસ. એસ. એ તો રાજકીય પથના

વિદ્યાર્થીઓથી ચલાવાતી એફિસો હોઈને સાધારણ રીતે સેંકડે હજાર વિદ્યાર્થી તેના સભાસદ હોય છે. તે જ પ્રમાણે શાળાઓના પણ સઘળા વિદ્યાર્થી રાજકીય પક્ષના સભાસદ હોઈને તેમનો કારભાર તદ્દન વ્યવસ્થિત ચાલતો જણાય છે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના હાંડ પર સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન દેખાય છે. વારાહરતી તેમને અકાડિયામાં બે વખત તો દર વખતે ૪-૫ કલાક પ્રમાણે ગ્રીષ્મ કરવાની હોય છે.

આખો દિવસભર કોલેજમાં અને શાળામાં કામ કર્યા પછી આ વિદ્યાર્થી હોંરાથી ૪-૫ કલાક ગ્રીષ્મ કરે છે અને રાત્રે એક વાગે ઘેર આવે છે. હાલમાં ઠંડી શન્યની નીચે ૪-૫ ડિગ્રી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ વિદ્યાર્થી પોતાના દેશ માટે કેટલો શ્રમ કરે છે તેની સહજ કલ્પના આવી શકશે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાર્ટીફ્રસ પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થી ગરીબ હોવાથી રોજ એક વખત નહિ જમીને બચાવેલા પૈસામાંથી પાર્ટીફ્રસ તૈયાર કરાવે છે. વારાહરતી રોજ પ્રત્યેક શહેરમાં અને નાનાં ગામડાંમાં વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ રાત્રે ૧૧ વાગ્યા સુધી અને પુનઃ પરાઈમાં ૫ વાગ્યાથી ૬ વાગ્યા સુધી રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા રસ્તામાં ફરતા દેખાય છે. આવી ભમકર ઠંડીમાં પણ આ નાનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતાં બેઠેલો છીએ ત્યારે તેમના દેશાભિમાનનું કૌતુક બોધ પ્રશંસા કરવાનું મન ચર્ષ જાય છે. તે જ પ્રમાણે નાની બાળાઓની ટુકડીઓ પણ પોતાનું કાર્ય કરે છે.

રાષ્ટ્રસંઘને મદદ

જર્મનીમાં ઠંડી ઘણી અને ગરીબી પણ ઘણી જ. તેથી ગરીબોને મદદ કરવા માટે સીલબંધ પેટીઓ લઈને નાનાં બાળકો દર રવિવારે અને શનિવારે હાંડ બિઠરાવે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક મહિનાના પહેલા રવિવારે સઘળા લોક બેઠાનું જામણ ફેલે છે અને ફેલે બેઠા પૈસા રાષ્ટ્રને માટે મદદ તરીકે તરત જ તે સમયે ફંડમાં નાખે છે. આ પ્રકારે જેટલો સ્વાર્થત્યાગ બની શકે તેટલો કરીને જીવની પરવા ન કરતાં મુખને લાત મારીને આ લોક બહાર પડ્યા છે અને પોતાના નિશ્ચયના બળે તે પોતાના રાષ્ટ્રને પહેલા નંબરનું રાષ્ટ્ર થોડા જ દિવસમાં બનાવશે, એમાં કંઈ જ શંકા નથી. જર્મન રાષ્ટ્ર એ એક 'એલિમેન્ટ' છે એ તેણે ઉલ્લી ચૂંટણી વખતે આખા જગતને દેખાડી દીધું છે. આ દેશમાંથી આપણે શીખવા જેવું ઘણું છે અને અહીંનું વાતાવરણ એવું છે કે ઈચ્છા ન હોય તોપણ ન સમજતાં પણ તે શીખી જવાય છે.

સ્વસ્થાપામાં શીખવતા વિદ્યવિદ્યાલયની આવશ્યકતા

વિચાર કરતાં ૨૫૪ જણાય છે કે આપણી ઉન્નતિ જે અનેક કારણોને લઈને થઈ નથી તેમાં અત્યંત મહત્ત્વનું કારણ આપણને માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપનારી આપણી યુનિવર્સિટી નથી એ જ છે. થોડામાં કહીએ તો સ્વભાષામાં શીખવતી યુનિવર્સિટી અને આપણી ઉન્નતિને જીવ અને દેહ જેવો સંબંધ છે. આવી યુનિવર્સિટી ચલાવી આપણું કેટલું કાર્ય થશે એની કલ્પના કરી બતાવવાની જરૂર નથી. આ દેશમાં યુનિવર્સિટી અને કોલેજોનો લોકશિક્ષણની બાબતમાં કેટલો ઉપયોગ થાય છે એની કલ્પના તો અહીં આવ્યા પછી જ આવી શકે—ખાસ કરીને જર્મનીમાં આવ્યા પછી તો આપણા પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીની ખોટ મનમાં સામે છે.*

મણિલાલ દેશવલાલ પરીખ

પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો

[પુ. ૧૭, અંક ૨ થી ચાલ]

(૨)

પરચૂરણ વિષય સંબંધી ઉક્તિઓ

(૬૬)

વેરી અને બાણોનો એકાંત મેળાપ	બોલેવા સુધિ બોલકા, ફેરવા મન જાત એક વેરી ને વશકા નો મલસિ એકાન્ત.	૧
	દરો તિહા દલિનનર્થ જિહા બેકા દોષ સુગણ, અધૂરે પૂરો કરે, પૂરે કરે વખાણ.	૨
	દહ કરેહા, કરિ વરસણ, ચિત ચોખા, મુખ મીઠ, ને પરનારી પર મુદા તે મિ વિરલા દીઠ.	૩
	આપદું રંજનર્થ કેવિ નર, કેવિદું પર રંજનિ, અપદું પરદ જિરંજણ તે વિરલા દીક્ષનિ.	૪
	સુરિયા, સાચી દેહ, સપણ ધણર્થ સંપ નર્થ. પણ કોઈ માંદા માંચા હેદ, વિરલા લાભર્થ વશકા. ^૧	૫ છ

‘વિરલા જાણિ સુખા, વિરલા પાણિ નિદ્રાનૈદા,
વિરલા પરમ્પર કરા, પરમ્પરે દુકિખા વિરલા’
(‘આદિત્ય’, મે ૧૯૧૪)

મુખુત્ર	કુનાભયા પંચ જડ ગાન્ધારી સપેણ, પાંચે સુઠે સંદારિદ કિ દિનનર્થ બહુ એણ !	૬ છ
	આણર્થ આપ ન કાલિડે, આણર્થ ન કાલિ ધર્મ, આણર્થ વિદા નહુ બણી, ત્યાં જિદું રતલ.	૭

૧. ૧૬૬ (મં. દામ પ્રા. વસ્તુ)-દાણ. ૩. કરિ વરસણ-દાવમાંથી લાવેલો વરસાદ
વારો. આ સાથે સમાપ્ત:

૧૯૧૧, ૨૨. ૩૩:૨૬, નિન્નિ વિનિરુદ્ધ બંદ,
ગાંધિ, દોશિ. જમખદમ્. ૧૨ કરીચિ વાંદ ?

	પુત્રુ જુ રંભર્ષ જલુચમલુ, ધી આરાહર્ષ કન્નુ, ભિચ્ચુ પચ્ચત્તિ કર્મ પુરુ, ઈદુ ભક્ષિમ પચ્ચન્નુ.	૮ ક
	એક પુત્ર શુભવંત જે સોતે સહસ મમાન, જેસી લેનિ ચંદલુ દોઈ તરુ, ચંદન ઈક સુમધાન.	૯ ચ
મૂર્ખ પુત્ર	મૂર્ખ સુત ખિલુ ઈક દહર્ષ, અણભયકિ પુલુ તેકિ, દહ દર્ષ-મલગ મૂદ સુત તે દુઃખ મહીયર્ષ કેકિ ?	૧૦ ક
નારી	ચતુરંચ, ચંચલ, ચપલ, ધણ આહાર, સુરોમ, તુરીયાં પાંચર્ષ લક્ષણાં, નારી પાંચર્ષ દોસ.	૧૧
	નરપતિ, નારી, તુરંગમહ જે વીસાસ કરંત તે નર આણું વાહિલા મહીયલિ તેહ ભમંન.	૧૨
	ચાર ચતુષ્પદ, ચાર ખગ, ચાર કૂલ, કૂલ ચાર, તોડર, પૂગ પ્રવ્ય વિષુ મંચે ન એસી નાર.	૧૩ જ
	વપુ કોમલતા સસા, નયન મૃગ અનુહાર, ગતિ ગમંદ, કટી કેમરી; એહ ચતુષ્પદ ચ્યાર.	૧૪ જ
	જુહ શ્રમર, સ્વર કોકિલા, કંક કપોત સુહાર, ખંજન કેસી ચપલતા એ ખગ કટીર્ષ ચ્યાર.	૧૫ જ
	મદુ આપું (?) કપોલવૃત્તિ, ચંપકવર્ણ સુહાર, તિલપુષ્પ સ્રમ નાસિકાઃ વદન કમલ ચ્યાર.	૧૬ જ
	અધર બિમ્બ, દાડિમ દયન, શ્રીફલ કુચ સુહાર, કુખ જ પુત્ર સુપુત્ર દિઃ એ કૂલ કટીર્ષ ચ્યાર.	૧૭ જ
	સાચર બખ, મુરારિ પિંડ, ચંદ સરિસો લાહિ, તો વિ લચ્છી દોઈ ધરિ ધરિ, મદિલા એહ સત્તાહિ.	૧૮ જ

૮. ધી (દિય)-પુત્રી, જુઓ પુત્રે જાવે કવણુ ગુનુ જવણુ કવણુ ધીવેગ । વયા ખારવાળી હદેવલ અમેજ ધી ચાર ખાચડિમે ધી.' પુત્ર...પદ—પુત્ર તે જ કે જે નવકના યનનું રંજન કરે, પુત્રી તે જ કે જે મલિને આવારે, નેહર (સં. મુલ્ય ગ્રા. મિથ અપ મિથુ) તે જ કે જે સ્વામીને પ્રસન્ન કરે. ૯ પદેલા ચરણ સાથે સરખાવોઃ વરમેકો ગુપ્તી પુત્રો ન વ મૂર્ચ શાતાન્વપિ । દુઃસ્વ-વ્રસ્તમો દન્તિ ન વ છાણગોડવિ ચ ॥ દુહાના બીજી ચરણનો અર્થ સંદિગ્ધ છે. ૧૦. સરખાવો પંચવંતમાનો શ્લોક-

જનાવમૃતમૂલેન્મો મૃતજાગૌ સુતૌ વરમ્ ।

વતસ્તૌ સ્વસ્વદુઃસ્વાય જાવર્ચિર્વ જહો શ્વેત્ ॥

૧૧. પાઠાન્તરઃ

ચંચળ, અપચળ, ચમકલો, અતિ ચાર, ધલુ રોષ,

જે તુરમ. પાંચ ગુણ, પાચે વરિલા દોષ (મહિષાસુરો દુહા. ૫. ૫૪)

૧૪ ચપલ-મનેન્દ્ર.

૧૮ લાહ-લાહ. લચ્છી-લચ્છી.

પાઠાન્તરઃ સાચર બખ, મુરારિ પિંડ, ચંદ નેવડું બાચ,

કમલા દોઈ ધરિ ધરિ, મદિલા ચપલ સદાય. જ

તામ અગિ ક્ષુસ સુમણોદર તા કુણિ સુવણ્ણ નેલિરક તા મલિ મોતિય હાર તા અદિતણ, તાનકખણ નંજવર્ષ ભત્તાર	૩૦	ક
સુખ ગણુ સામરર્ષ, પીઠર ટવિહ માન કત વિહણી કામની જિહા નર્ષ તિહા ગન	૩૧	ઘ
વિહુધીનો ગાષ્ટ ન નળે, વાષ્ટ ન નળે, એ પિહ મુઝ કાઠો, મૂખ પતિ સાત બલદ મીમર્ષ ચગ્ધ, ધરિ આધ્યો આઠો	૩૨	ચ
નિર્ન પતિ હતી મોગી આસ સોનુ પદિરેવાતણી સાળી, લીનવિલાસ મોજનના માસા પડયા	૩૩	
પરનારીની તાહ સસીહર મારમઉ ને વિવમધ પગનારી, પ્રીત કુનહ કલમ્દ, ધનહગણુ લહતણુ સમારિ	૩૪	
ગુણવાન ને ગુણવતા માણમા તે કિમ વીસગી જ્ય ૧ રાતિ-દિવમ દુખ તે મહિ દેવામા ન સમાય ક્ષણુ ધર રહિ રે મિત્ત વિમામુ તુ લે અર્ધો, સગણુ મરિસુ રનેહ જમ ધોડુ તોષ બનુ	૩૫	
સન્નન કસ્તૂરી ધધ નખ બની, ચદન બના સમાર બના મરીસી ચોપી કા ફેડી ફિરતા ૧ બના કિમદિ ન વીસરમ ખિણુ ખિણુ સામગિએણુ લાખિ લેખિ લીતરમ દિહે ન વીસરિએણુ સાપર ને હોષ કૂપતો, લેખણુ બાર અદાર, લોચન હોષ ચદના તો ગુણુ લખુ અપાર ઉત્તમ મુગતિ સભરમ, સન્નન નઉ વવિ નેહ સુખદુખ આવઠ દે સહિ કિમદિ ન આવઠ છેહ મહિ એ સુપુરિમ સેવીધ જુ ધગિ નિરધન હોષ, સૂકા ચદન કદ જિમ ગધ ન મેદદમ તોષ	૩૬	ગ
	૩૭	
	૩૮	
	૩૯	ઘ
	૪૦	ચ
	૪૧	

૩૯ આ એક અપ્રકટ સુભાષિત છે તે આખાનુ ચપ્પાનુસારી ભાષાન્તર અર્ધો આપુ છું
ન્યા મુઝી સતાર જીવે છે ત્યાં મુઝી (સ્રીની) આખમા જલ્લ કાળજ દોષ છે, વચનમા ધન
પુસિણુ (?) હોય છે, શિર ઉપર કુસુમનો સેખર હોય છે, કથીતર ઉપર મુન હોય છે, અન ઉપર
સુમનોહર કચુક હોય છે, નેપૂરનો પવન સમજાય છે, નગામા મોલીનો દાર, દેવાતણુ અને લક્ષણુ
ત્યાં મુઝી ન હોય છે ૩૨ કાઠમો-કષ્ટપ્રદ ૩૪ અસદર આરમઠ-આરમો નન્દમા ન્યોતિ સાઆ
વસાર જલ્લ ખરાબ ચણાય છે

૩૫ પાઠાન્તર

ને ગુણવતા માણમા તે કિમ વીસગી જ્ય ૧

રખણી દિવસ સુખ દુખ થરી ખિલ ખિલ દિવર્ષ ખાય

૪૧ સદિ (મ લક્ષ્મી) સાદેથી ૪૨ ગુણવાન પ્રેમીનો વિગાન પામેલાની આ હક્તિ છે
સન્નન તેણુ દે સન્નન, વારા ગુણુ અવાસાય ઘણે દદય આને છે, અવગુણુ પાણી
મળન નથી નેથી દાદ દોલડ આને મળતુ ન સુભાષિત સરખાવે.

સન્નજી, ગુણ અંગાર દૂધ, દિવડઉં ડગમઠ તેહ,
અવગુણ નીર ન અંપડઠ, ઉલ્લાવીજગઠ જોણ.
અગર દહંતઉ ગુણ કરમ, સૂકડી ધાસં તાંહ,
સન્નજન સહિજમ ગુણ કરમ હું બસિહારી તાંહ.
પુહવી સન્નજન દુન્નિ જણુ: ઇક દિણુયર, ઇક મેહ,
ઇક વિણુ જગ અંધારડુ, ઇક વિણુ તૂટઇ તેહ. ૪૨ ચ

સ્વાર્થ સ્વારથના સૌમે સગા, વિણુ સ્વારથના નાહ,
પંખી સેવે સરસ સર, નીરસ બયે ઉડ જાંહ.
સ્વારથ સહને વણહો, પર વણહો ન કોય,
વચ્છ ધેનુને પરહરે જો યન દૂધ ન હોય.
માય કહે: મારા પૂત સપૂતા, બહેન કહે: મારા બૈયા,
ધરડી જોર લેત બૈયા, સગથી બડા રૂપૈયા.
આધા આવો આદર દીજમ સ્વર્ણરૂપ્યાદિ દ્રવ્યા
પાસે કે બેસવા ન ઘઈ નિર્ધનેમ્યો જનેમ્યો ।
અમ્હે તુમ્હારા જીવનપ્રાણ સ્વાર્થેકોડહિ મળ્યા
અહ્યા અમ્હે કુણુ ! તમ્હે કુણુ ! સ્વાર્થદોના વદન્તિ ॥ ૪૬ ઘ

માજયોખ રંગ ન જાનઈ રે હીયા, રંગિઈ હુમ વિણુસ,
સહિ કુસંભ ઉદિમઇ, પગિ મસલી તુ દાસ.
જેતુ દીસઇ રંગ તેતુ માણસ રંજઇ,
તુ દીસઇ કુરંગ રંગ સુરંગઉ છોડીઇ. ૪૯ ચ

રસિકતા રસિઉ રસ કરી ખૂડું, ગુણ ખૂડું ઇષદિસ,
અજુરસિઉ કિમ ખૂડસિ વિણુસીંગડાં બધલસ. ૫૧ ચ

(૩)

સમરયા ઇત્યાદિ

સમરયા જિણુ વન તાપ ન જાંહડી, પંથી વસઇ ન કોય,
તે વનના ફલ મોકલઇ જઇ તું સન્નજન હોય. (જીભ) ૧ રા

સન્નજીયા, ગુણ સમુદ્ર બર્ષા, તરી તરી યાજી તેણુ,
અવગુણ એક ન ભીમરઈ, વહિ વસિ વિલગુ જોણ. ૧

૪૪. પુહવી...મેદ પૃથ્વીમાં સન્નજન બે જણુ છે: એક દિનકર અને બીજો મેધ. ૪૭. બૈયા (મં. જતિ)-બોવાસ. ૪૮. કુસંભ-કુમ્ભો. બીજા અર્થનો અર્થ સહિજ છે. ૫૧. સરખાવો હેમચન્દ્રે અવતરેલું અપ્સરા સુસાપિત:

ધન્ય તે વિરજા કે વિ નર જે સખાદરજી ।

જે વજા તે વચવર જે રજ્જુમ તે વરજ ॥ શિલ્લેષ ૧૮૪૧૨

જનમ સુકામલ તાં મુહ મીડી, નવ નવ ચૌરનભરી દોડી,
જનમ જનમ તું વડપણ આવધ તિમ તિમ નારી બહેરી બાવધ.

(આંખલી)

૨ ય

બારહરિણ, ઇક પગ, ત્રિહૂ ટાલે ચરતિ,
કહુ નહ જોસી પડિયા, પાણી કિહાં મિલતિ ? (વરસ)

૩ ય

કહુ જુ હાર મુતાવલિ રહિજ, જો નવિ કહિહિ સોહિવ કહિહિ,
સજ્જણમેલાવધ સો કીજઈ, જો અપસત તેહ નવિ દીજઈ.

(જૂહાર)

૪ ય

થલ બપની, જલ વસી, જલના જીવ ન ખાય,
જીવલ કારણ ખાપડી કણુ આવધ કણુ જાય. (નાવ)

૫ ય

એક પુરુષ છિ ખરો મુજાણ, બોલાઓ બહુ કરી વખાણ,
અજાણુ સઘલા ડાહ્યા કરઈ. આસો માસિ નિશઈ મરઈ. (ટીપણ) ૬

સાંઝ સમઈ કરિ વાવિહ, પાયડે માઝિમ રાતિ,
પ્રભાત સમિ તે લીજઈ; કહેા કરસણ કણુ જાતિ ? (દહી) ૭ ય

કર વિણ કાયા વીઝી, મુખવિણ દીઝા દંત,
ન જીવ, સજીવન હરી ગય, કહેા વિમાસી કંત (કસી) ૮ ય

કન્યા કારણ જોઇયે એહ, અરધુ રથ જોતરીયે જોહ,
બિહૂં મિલી દરિયાલી હોય, અવર અર્થ ન દૂજો કાપ (વરપોડા) ૯

(છપ્પય)

એ અક્ષરની નારી કાપ કરી નરનઘ મારઈ,
દેખઈ સઘલા લોક ચોક પણુ કોઈ ન વારઈ,
નાકુ જાણી નાહ કોપિ મિર ઝાલી આણુ,
વલી દીધ બહુ માર નારીગુણ તેહ વખાણુ,

કર પગ વિણ ઇમ ખેલતાં કરઈ કરાવઈ અતિથણી;
અવધિ કરી છ માસલી, નારી તે વાંઝી સુણી. (ગીરીદો.) ૧૦

૧. પાઠાન્તર:

એક પુરુષની એકવી વાલ, હાલે ચાલે હાપ ને પાપ,
અધારે અજુવાહું કરઈ, કાણુ માસિ નિશઈ મરઈ.

૮. સખાવો:

આદિ અકમરવિણ કંચન રકમે, અધ્યા વિણ ભૂઆ કી નીરખે,
અન્ત અકમરવિણ રાખે સૂર, તે અજલા મુનિથી દૂર. (કાંકસી).

૬

ત્રિષુ અક્ષરની નારી નયરમાંહિ બહુ દીસઈ,
વદન અતેક વિશાલ; જીભ, કર, પાપ ન દીસઈ,
નાટિક કરમ અપાર, અન્ન ખાતી નવિ પ્રાપઈ,
કહિઈ ન પીઈ નીર, જીવ વિષુ સધલે વ્યાપઈ,
તે નારીનિ દાખવઈ, અવધિ માસ ખટ ભણીઈ,
ગુરત કહે જે તેહની જીદિ સવિહુ વખાણીઈ. (આળણી) ૧૧

(દ્વહા)

ગૂઢ અર્થે વનરિપુ, તસ રિપુ, તાસ રિપુ, તા સુઅ સામી નારી
ચોર સહોદર વલ્લહી તસ ; જિયરિ ઉચ્છાહિ. ૧૨ જ
સસિહરસુતવાટણ અહિ ખરી સંતાપી તેણ
ગયગંજણ ગુરુ લાવ ધરિ હંડીજિ જેણ. ૧૩ જ

(૪)

વીરરસોકિતથો.

(દ્વહા)

પોડા હિંસારવ સુણિ, કડા ખટુકિ દાર,
કે વેરી કે વલ્લહા, પિઉ, નિદ્રી નિવાર. ૧ ઘ

‘હીયડા, નમ વેરિઅ ધણ, તઉ હિ અબિસ ચઠાહુ,
અઠ્ઠાહિ જે હલ્યડા, નમ પ્રણ મારી મરાહુ’
(ચિદ્દેમ ૮૪૧૩૧)

બહુ જાણુ દેખી આવતા હિયે મહારિસ ભગી,
હિવ કસ વટો લખાસ્યાં ગુઠ બાલિ ગુઠ ખગિં. ૨ ઘ

૧૨. અર્થ: વનરિપુ દાવાનલ, તેનો રિપુ ગેપ, તેનો રિપુ વાયુ, તેનો પ્રત (સુઅ-સુત) જીવમાન, તેના સ્વામી રામ, તેની પત્ની સ્મીતા, તેનો ચોર રાવણ, તેનો સહોદર કુંભકર્ણ, તેની વધાણી નિદ્રા ઉપર ઉત્સાહ છે.

૧૩. અર્થ: રાસી ધારણ કરનાર મહાદેવના પુત્ર ગણપતિનું વાહન તેણે અને બહુ સંતાપ કર્યા છે, માટે ગજગંજન વન્દર તેની ગુરુ બિલાડીને ધરમાં લાવ.

* અર્થ: હે દ્વહ, જો વેરી ધણ છે તો મું આભમાં ચડી જઈશું ? અમારે પણ જે હાય છે: નારીનું કે મરીનું.

૨. ખમ્મ-ખમ્મ. કસવટો (સં. કપવટક)-કસોટી, જેમ,

લોલા લામણા મળ કંપાવળી ।

ગાદી સુવર્ણરેહ કસવટક દીળી । ચિદ્દેમ ૮૪૧૩૧

- બલિહારી મુઝ સામુએ' તિથુ બપો મુઝ કંત,
રણવેરી, ધર પ્રાહુણે, મિલે હસંત હસંત. ૩ ઘ
- ગોડા માંડિ, મ માંડિ ધણી, ધણી જસ્યે અવરાંહ,
સેલ્લાં તણા ઝણુકડા સહસે દુન્નિ જણ્યાંહ. ૪ ઘ
- ધોડા સહે ન, સ્થું હરે ? જમ પૂરો લોહણ,
છૂટીઆ સેજે મરે, હું બલિહારી તેણ. ૫ ઘ
- વહે દારિદ્ર ન હરે, રહે રે ન ખગ,
રહે, વહે સારિખે તિથુ કે સંગમ લગ. ૬ ઘ
- રે સીહા, મમગબ્બ કરિ, ચઢી આયો સુસ્તાન,
કિ બલ દાખિ અપણો કિ અવગાહો રાન. ૭ ઘ

ગુલાબ ગુલ ચૂમશું

ગુલાબ ગુલ ચૂમશું તવ કપોલ માની લઈ,
અને હરિણનેણુમાં નયન ન્યાળશું તાહરાં,
તહીં જલદ જૂથમાં તવ સુકેશ જોશું ઢળ્યા,
અને વિહંગગાનમાં સૂણશું કંઠ તારો ફરી.

વળી અનિલહોરની સુરભિ માનશું તાહરી,
ઉપા ચરણમાં કદી ચરણ લાલિમા લેખશું.
અહિં પ્રકૃતિપ્રાણીમાં તવ સ્વરૂપ સંતાયલું
લહી કંઈ મિથે મિથે હૃદય ઠારવું શક્ય છે.

નથી પણ નથી અરે કદિય શક્ય પેલું નથી—
પુણવન—અણવની અખિલ સૃષ્ટિમાં જે ફરી
દખાઈ અહિં આ દિલે મધુર હૂંફમાં ઊઠતી
ધિમી ધબક તાહરી ધબકી કોઈ પાછું શકે.—

ચિરંતન ગઈ તું ને ધબક તે ય સાથે ગઈ
અને ધબકહીણુ આ અખિલ લોભ ભૂંડી થઈ!

સંતતિનિયમન વિશે કેટલાક વિચારો

સંતતિનિયમનમાં બે મુખ્ય મુદ્દાઓ છે એ બે મુદ્દાઓને જુદા પાડવા વિના એ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે તેથી અતિશય ગૂંચવણ બની થાય છે માટે શરૂઆતમાં જ એ વિશે સ્પષ્ટતા કરી લેવાની જરૂર છે

તે બે મુદ્દાઓ આ છે (૧) સંતતિનિયમનની જરૂર અને (૨) સંતતિનિયમનના સાધન

(૧) અનેક દૃષ્ટિએ પ્રજોત્પત્તિ પર અકુશ મુકાય એ ઈચ્છવાનું છે કદાચ હિંદુસ્તાનમાં જમીનના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં વધારે વસ્તી નહિ હોય, કદાચ કુશળ અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ સાબિત કરી આપે કે આ ભૂમિ પોતાના દરેક સત્તાનને પૂરતું પોષણ આપી શકે એમ છે, છતાં સામાન્ય મનુષ્ય પોતાની આસપાસનું જીવન જોતા કબૂલ કરે છે જ કે આપણા અસારમાં બાળકોના જન્મની હદ બાવી શકાય તો કદ્યાણુ છે અનેક માતાઓ એક પછી એક આવતી સુવાવડને પરિણામે કા તો મૃત્યુ પામે છે કે કા તો મૃતપ્રાય જીવન ગાળે છે એમના જીવનમાં આવતી નિઃસતા ચિંતા, હાડમારી એ બધાની કદંપના જ કરીએ તો ત્રાસી જવાય છે કેટલીયે વાર સાબળીએ છીએ કે અમુક ડોકરીને ક્ષય હતો તે સુવાવડ આવતા વીકર્યો અને છોકરી મરણ પામી

ભણપોષણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ આ જમાનામાં બહોળું કુટુંબ એ એક ઉપાધિ જ છે, એમ સમજી શકાય છે કેળવણી મોઢી, દાખતરાં મોઢા ધરના ભાડા મોઢા, નોકરીની તાણાતાણ રૂઢિના બધન-અનેક વિટબણાઓમાંથી પસાર થતા થતા અકાળે પૃથ્વ વહેરી લેતા કે વેડી લેતા અનેક કુટુંબો નજરે પડે છે

બાળકની સંખ્યા પર અકુશ મૂકવાની જરૂર કોઈ બ્યક્તિને પોતાને માટે ન લાગે એ સમજી શકાય છે, પરંતુ એને માટે પણ બે બાળકની વચ્ચેના અંતરને નિયમિત રાખવાની જરૂર છે જ શુદ્ધિનો એ સદુપયોગ છે, દુરુપયોગ નથી

સંતતિનિયમનના આ મુદ્દાની વિરુદ્ધ ગાંધીજીએ પણ કંઈ લખ્યું હોય એમ મને યાદ નથી ભલે, એવું સાબરે છે કે એક વખત એમણે એમ કહેલું કે ' આખો દેશ પણ બે એક દાયકા અદ્યયર્થ પાળે તો હું ખુશી થાઉં ' (કે એવા જ અર્થનું કંઈ)

(૨) હવે બીજા મુદ્દા વિશે જે સવમપ્રધાન અને મંયમગ્રિય છે તે બધા આમહપૂર્વક કહે છે કે સંતતિનિયમનનું એક અને અમોઘ સાધન 'અદ્યયર્થ' છે ગુજરાતમાં આ માન્યતા પ્રચલિત થવાના અનેક કારણો છે, પણ ગાંધીજીના વિચારોએ એને ઘણી જ મજબૂત બનાવી છે, એમ કહી શકાય સંતતિનિયમન માટે કૃત્રિમ માધનો વાપરવાની વિરુદ્ધની ગાંધીજીની જે દલીલો છે તે બધી એક મૂળગત સિદ્ધાંત ઉપર અધાયેલી છે, તે સિદ્ધાંત એ કે ઓ-પુરુષનો સમાગમ માત્ર પ્રજોત્પત્તિ માટે જ હોવો જોઈએ, તે મિલાપનો બધો મમોગ વાપર્ય છે, અને એ હેતુથી કરવામાં આવતો મમાગમ પણ દૂષણ જ છે અહીં આપણે એ વિચાર

કરવાનો છે કે આપણે આ પ્રમાણે માનીએ છીએ ? અને માનીને એ પ્રમાણે વર્તીએ છીએ ? ગાંધીજીની દિલસૂરી પ્રમાણે તો ખોરાક માત્ર જીવન ટકાવવા પૂરતો જ લેવો જોઈએ; કપડાં માત્ર શરીર ઢાંકવા પૂરતાં જ પહેરવાં જોઈએ; પૈસા ભેગા ન થાય; વગર જરૂરનું કશું ન સંઘરાય—આ બધું આપણે કરીએ છીએ ? અને એ આખીપે દિલસૂરી આપણને માન્ય છે ? વળી એને આગળ લંબાવીએ તો એમ કહી શકાય કે હાથ માત્ર કામ માટે જ વાપરી શકાય; લખવું કે ચિત્રો ચીતરવાં એ હાથનો દુરુપયોગ તો નથી જ; મોં માત્ર ખાવા અને ખપપૂરવું યોગ્ય જ વાપરી શકાય; જમીન માત્ર ખનાજ પકવવા જ વાપરી શકાય, બાગ માટે જમીન વાપરવી એ એવો દુરુપયોગ છે.—એ પ્રમાણે વિચારતાં જીવનમાંથી કેટલી વસ્તુ બાદ થઈ જાય છે એ જોવા જેવું છે.

વળી, પ્રજ્ઞેત્પત્તિ માટે જ રતિકીડા હોવા જોઈએ એમ શા માટે માની લેવું ? ટાગોર અને એન્ડ્રુઝ જેવા વિચારકો આજીવન સ્વહત્યર્થ કરતાં ગૃહસ્થજીવનને વધારે અગત્ય આપે છે એનું કારણ શું પ્રજ્ઞેત્પત્તિ જ કશે ? માતા થવાની કે પિતા થવાની લાપકાત ન હોય તેણે શું લગન જ ન કરવું ?

ઉપનિષદનું વાક્ય છે કે : “ સર્વં આનંદાનું એકાવન ઉપસ્થ છે. તેમાં પ્રગાનો પ્રવેશ કરી મનુષ્યો તે વડે ત્રણ ફળો મેળવે છે: આંતર આનંદ, બાહ્ય રતિ અને પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ.” અમુક પુસ્તકમાં કે અમુક વ્યક્તિના કહેવામાં વધુ સત્ય આવી જાય છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ આ વાક્ય પરથી એટલું સમજાય છે કે પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ એ રતિસંયોગનું એક ફળ છે; એને ગૌણ ગણવું હોય તો ગૌણ ગણો, પ્રધાન ગણવું હોય તો પ્રધાન ગણો. વ્યક્તિગત ધર્મ કરતાં સામાજિક ધર્મને જે વધારે અગત્ય આપે છે તે પ્રજ્ઞેત્પત્તિને પ્રધાન ગણીશો; કારણ, પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એ સામાજિક કર્તવ્ય છે. અત્રે એટલું જ સ્પષ્ટ કરવાનું છે કે પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એ જ દાંપત્યવહેવારનું માત્ર એક જ કારણ હોવું જોઈએ એ માન્યતા વાજબી નથી.

રતિકીડાની સાથે જીવત્રેતર રહેલો જે ચારીરિક અને માનસિક આનંદ છે તે અયોગ્ય હોય, ધૃષ્ટાન્ત્ર્ય હોય, હુદ્દ હોય એવી જ જાતની માન્યતા કંઈક અંશે ગાંધીજીમાં અને કાકા કાલેલકરમાં દેખાય છે. એકના ઉપયોગિતાવાદની અને ખીજના Puritanism ની આ અસર હોય એમ લેખકને લાગે છે. પરંતુ વિચારવાની વાત એ છે કે સ્થૂલક્રિયામાંથી આનંદ કે ઉદ્દેગ જેવા સક્ષમ લાવતો અનુભવ કરવો એ મનુષ્યત્વનું લક્ષણ છે, પર્યુત્વનું નહિ. બધાં પર્યુત્વમાં તે મનુષ્યમાં જે ખાસ સેદ છે તેમાંનો આ એક છે. હવે આ આનંદ લેવાની જે શક્તિ છે તે પણ કુદરતી જ છે, તો પછી આનંદ માટે અમુક ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ એ અકુદરતી છે અને સંતતિ માટે જ એવો ઉપયોગ કુદરતી અને વાજબી છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તો સ્ત્રીપુરુષને પોતપોતાની ઇન્દ્રિયોનો માત્ર એક જ ઉપયોગ છે—મજાત્યાગ. પ્રજ્ઞેત્પત્તિ તો અન્યોન્મત્તની અપેક્ષાએ છે. ત્યાં આવતાં જ સ્થૂળ ઉપયોગનો પ્રદેશ મૂકી આપણે લાવનાના પ્રદેશમાં આવીએ છીએ. માતૃત્વ એ સ્ત્રીને માટે એક અને પિતૃત્વ એ પુરુષને માટે એવો અનુભવ નથી. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો પિતૃત્વ એ એક જાતનું મમત્ત છે. પુરુષને ઠાઈ બીજા બાળકને માટે મમત્ત

યાય તો એ જરૂર પિતૃત્વ અનુભવી શકે છે; પરંતુ પોતાના જ ઉદરમાં બાળકની અનિર્વચનીય રમત અનુભવી ન હોય ત્યાં મુઠ્ઠી માતૃત્વનો અનુભવ સ્ત્રી નથી લઈ શકતી. માટે પુરુષને માટે તો મૈથુનનું ઈષ્ટ અને યોગ્ય રૂળ પિતૃત્વ નથી, પણ એથી અનુભવાતો સ્વનો લાયક, અને કંઈક થતી અભેદની ઝાંખી એ છે. આ રીતે સ્ત્રીપુરુષ બંનેને રતિક્રીડા ઉપકારક છે; અને પ્રજોત્પત્તિ એ એનું ગૌણ અને ત્રણમાંનું એક રૂળ છે.

સંયમ વિરુદ્ધની જે દલીલો છે કે સંપૂર્ણ મંથન શક્ય નથી; વ્યક્તિ માટે કદાચ હોય, પણ સમાજ માટે તો નથી જ. બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગ માટે કદાચ શક્ય હોય, પણ જોને જીવનું એટલે જીવનું તે રતિક્રીડા એટલું જ છે તેને માટે નથી જ—વગેરે દલીલો કાઢી પણ સંતતિનિયમનના પુસ્તકમાં મળી શકશે. એનાં સાધનો માટેની માહિતી, તથા સાધનોની તરફેણની દલીલો પણ એવા પુસ્તકમાંથી મળી શકશે. તાજેતરમાં જ ગુજરાતીમાં એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે એમાં કદાચ બધું હશે.

આ લેખનો આશય તો સંયમની આખી ફિલસૂફી તપાસવાનો છે. જો એમ સમજી શકાય કે પ્રજોત્પત્તિ સિવાય પણ મૈથુન હોઈ શકે, અધર્મ નથી, પાશવ નથી, અમાનુષી નથી, તો જ્યારે પ્રજાની ઈચ્છા ન હોય ત્યારે દંપતીને સાધન વાપરવાની છૂટ હોય જ. સાધનપૂરતો સંયમનો ઉપયોગ કરવો, કરી શકાય કે નહિ, એ પોતાને તપાસવાનું છે.

ડૉ. કાન્તિલાલ એ. શાહ

એમ. બી. બી. એસ.

आईने-

પ્રેમી જનોનો સાચો દુશ્મન, આપણ વચ્ચે કાળ કરાળ;
તુજવિણ આઈ ખારું છવન, મળવા ઇચ્છું તારો બાળ.

આઈ જ્યાં તારો શુભ વાસ,
ઉડન્તો આવું તુજ પાસ. ૧

સત્યલોકમાં તું વિચરન્તી, ત્યાંથી ઊતરી આવી ખાસ;
પ્રેમપયે પોષી મુજને ઘડિ, ગઈ ઉડન્તી પ્રભુની પાસ.

આઈ મને ત્યાં પણ મોલાવ,
મને ય પ્રભુપૂજનના ભાવ. ૨

હું કાળી તારી છાતીમાં, લપાવા દિલડું લલચાય;
સત્યલોકની શું નિર્મળતા, હું ત્યાં આવું તો અભડાય ?

ધૂળે રમનારો હું બાળ,
તોય આઈનું યાચું વહાવ. ૩

પ્રેમમયી તારી દુનિયામાં, આઈ મને આવ્યાના લહાવ;
ભીષણ કાળ તણા ફરિયામાં, હિંમતભરે હંકારું નાવ.

જરૂર પહોંચીશ તારે ઘાટ,
વાર થાય તો જોજો વાટ. ૪

શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ, સંશોધિત આવૃત્તિ*

વિજ્ઞેયઃ સ ચ વેદાનાં પારગો ભારતં પઠન્

આદિપર્વ ની ૬૨૧૨ સુ ૫. ૨૪૩

(તરુભો) ને પારંગત વેદાનો ભારત યાઠક ભણવો.

x

૧. 'ભારત' 'મહાભારત'ના અર્થ

'ભારત' શબ્દના અનેક અર્થ જણાયા છે. શ્રી મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર, ધૃતરાષ્ટ્ર આદિને અનેક વાર 'હિ ભારત' કહીને સંબોધ્યા છે. શ્રી ગીતામાં એ જ સંબોધન અનુનને માટે વપરાયું છે. એટલે આ શબ્દનો પહેલો અર્થ (૧) મહાન પ્રાચીન અને વંશકર રાજ ભારતની ઓલાદમતિ કાષ્ઠ પણ. આ ભારત રાજ ક્યો તે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું. એ ભારતની ઓલાદના રાજ્યો અને રાજ્યો તે બધા મળીને (૨) ભારતકુળ. એ કુલના રાજારાજ્યોની સત્તા તળેનો મુલક, તે (૩) ભારતવર્ષ. અને સત્તા તો હાથલંચુર, પણ તે પરથી પડેલાં કાર્ષક નામ અમર રહી જાય છે, તેમ આપણા દેશના આ પ્રાચીન 'ભારતખણ્ડ' નામના દાખલામાં જન્યું છે. ભારતના વંશજો અને એ વંશજોની પ્રજાઓ, ભારતવર્ષની આખી વસતી, તે પણ (૪) ભારતો (ભારતા:). વળી વેયાકરણ પાણિનીના સમય પહેલાંથી (૫) ભારત એટલે ભારતો વચ્ચેનો વિગ્રહ, ભારતકુળની શાખાઓ વચ્ચેનો સંગ્રામ, એ અર્થ પણ પ્રવર્તે છે. 'મહાભારત' શબ્દનો ૫ ખાસ અર્થ આ. (ક) અહીં 'મહા' એ વિશેષણ 'ભારત'ને નહીં પણ સંગ્રામ, યુદ્ધ, વિગ્રહને, લાગે. ભારતકુળની શાખાઓ વચ્ચેનું મહા મોટું અને ઘોર સર્વનાશક યુદ્ધ, તે જ મહાભારત. અને વળી એ ન બૂલી શકાય એવો બનાવ બની ગયો, તે પછી (૬) તેનાં આખ્યાનો વર્ણુનો આદિ ગવાતાં ચર્ચા, ત્યારે એ રચનાઓ પણ 'ભારત' કહેવાવા લાગી, 'ભારતી કથા'ને નામે ઓળખાઈ; અને જ્યારે એ રચનાઓ ધીમે ધીમે વધીને તેમનો અતિકાવ સંગ્રહ થઈ ગયો, ત્યારે તેને કપાળે પણ (ખ) મહાભારત નામ છપાઈ ગયું. શ્રી મહાભારતમાં જ લખ્યું છે, કે આ સંહિતા શતસાહસી છે, લગભગ એક લાખ શ્લોક એટલે બત્રીસ લાખ વર્ણુ જેવડો એનો વિસ્તાર છે.

* દોષીસમાહ દરમિયાન તા. ૨-૩-૪, માર્ચ '૩૪ના રોજ પટોદરામાં ગુજરાતી વિદ્યાનૌના સંમેલનમાં આપેલા આખ્યાનમાંથી.

પૂરુ ચર્ધ જાય પછી પાછલા પ્રહરથી છેક મોડી રાત લગી કોઈને કશું કામકાજ મળે નહીં, અને યોતામડળ ક્ષત્રિયો દગ્ધારીઓ મનોઓ અને થોડા બ્રાહ્મણુ ગ્રામણી આદિને બાંહે મુખ્યત્વે ઋષિઓ અને તેમના શિષ્યવૃન્દોનું વાનપ્રસ્થ રાજન્યોનું અને આગ્ણેયકોનું-મતવળ કે લડાઈઓ રાજપરશે પીરકરુણુ કા થો, અરુણુત ધ્યાનકો આદિને ઠેકાણે માન નીતિ અને ધર્મના વિષયોનું પિપાસુ સારી પેઠે શ્રીમહાભારતનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે થયો એ હકીકત મુદ્દે સત્યી છે, અને તેથી એ મહાગ્રન્થ ચારે પુરુષાર્થ મહેની ઉત્તમોત્તમ લૌકિક (એટલે સર્વભોગ્ય) મહિતા બની રહી છે + વળી પુરણીમા અતિ અસુતતા, અતિધર્મહતા, પામગતા, નીગમતા, આદિ દોષ પેખી ગયા, ત્યારે આ મહિતા એવા દોષથી મોટે ભાગે મુક્ત પશુ રહી છે, જો કે એના કાવ્યરૂપ બીજકતો આ એના અડાબીડ વૃક્ષ દેહમા મોક્ષ વા લય ચર્ધ ગયો છે આદિપર્વમા જ વાચિયે છિયે —

મન્વાદિ મારત કેચિત્ આસ્તીકાદિ તથાપરે ।

તથોપરિચરાયન્યે વિપ્ર સમ્યગધીચતે ॥

ની ૧-૫૨, મુ ૧-૫૦

એટલે ‘રાજોપરિચરોનામ’ એમ જે આદિપર્વના અધ્યાય (ની ૬૩, મુ ૫૭)નો આરભ છે, તે મૂવીખીજ ગ્રન્થનો આરભ ગણાય આદિપર્વના પહેલા જ અધ્યાયમા વિધિપૂર્વક મગવાચ્છુ પ્રસ્તાવના અને કર્તા તથા ગ્રન્થની સ્તુતિ પછી પ્રજ્ઞપતિ મનુષી જે આરભ છે (ની ૧-૩૦થી, મુ ૧-૨૭ થી) તે ત્રીજા કર્તા સૂતનો આરભ ગણાય, અને આસ્તીકના આખ્યાનથી (અધ્યાય ૧૩થી) થતો આરભ વચના વૈશંપાયનનો ગણાય પ્રાકૃત અને અર્વાચીન કથકો ‘વૈશંપાયન ઇણી પરિ ઓચગ્ધ’, એમ જે ત્રણમાથી વચવાને ખાસ અમર કરી ગયા, તે તો કેવળ ભાગ્યવીલા ગણવાને પાત્ર છે

૩. આશરે પદરસો વર્ષ લગી પોપાતો રહેલો ગ્રન્થ

પ્રાણીસૃષ્ટિમાં કાચમો અને હાથી દીર્ઘાયુ છે કેમકે તેમનો વૃદ્ધિકાળ પશુ અમાધારણુ લાંબો હોય છે શ્રીમહાભારતના જેટલા લાંબા વૃદ્ધિકાળનો દુનિયાના સાહિત્યમા મીન્ને દાખવેા જ નથી x એ વિવૃદ્ધિ ઉપર ત્રિ-ક્રમે વર્ણવી છે, તે વર્ણનને રખે કોઈ સમ્પ્રદાય વળગે સ્વર્ધ નહો ડગને આપુ ગગન માપે છે એવું વર્ણન જેમ રૂપક તેમ એ વર્ણન પશુ માત્ર રૂપક તામિય ભાષામનો તરજુનો અને કાસ્મીરી કવિ હોમેન્દ્રવિરચિત સુદર ‘ભાગતમ જરી’ નામે આખા મહાભારતનો સાર, ધસવી અગિયાગમા સેકા જેટલા જૂના છે ગતો બેટની

+ ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ મરતર્પમ । ચદિહાસ્તિ તદન્યથ યમેદાસ્તિ ન તત્કચિત્ ॥

ની ૬૨-૫૩, મુ ૫ ૮૮૬

x વેદની સહિતાઓમાના જૂનામા જૂના મનો ક્યારે રચાયા, મોડામા મોડા ઇ સ પૂર્વ ૧૨૦૦-૧૪૦૦ પહેલા ક્યારે રચાયા, તેનો ક્યો જ પત્તો લાગતો ન હોવાથી, એકે સહિતા કેટલા સેકા પોપાતી રહેતી, એનું કશું અનુમાન થઈ શકે એમ નથી એટલે એમાથી એકેની મ સાથે તુલના પશુ અશકત તથાપિ માનવ હોય તો વાધો નથી કે સેકાઓ લગીના લાંબા વિવૃદ્ધિગતતા બીજ દાખલા પશુ આ સહિતાઓરૂપે આર્ચ સસ્કૃતિમાથી જ મળે એમ છે, બીજ કોઈ પશુ પ્રેમના હતિહાસવાકમયમા નથી જ મળતા

ભાષામાં ચયેલો તરલુમે એથી થોડીક જ પહેલી કૃતિ છે (૪. ૯૯૬)† તે પહેલાં સંકરાચાર્યનાં ભાષ્યોમાં શ્રીમદ્ભારતમાંથી અનેક અવતરણો જોવામાં આવે છે. ઇસવી સાતમા સૈકાના આશુને અને તેની પહેલાંના મુખ્ય અને કુમારિલને જે ભારત જાણીતું હતું તે નિઃસંશય આપણી આગળ છે તે જ સંહિતા. અને ઇસવી છઠ્ઠાથી પાંચમા સૈકા સૈકા ૫ માંથી ૧૧ દરમિયાનનાં દાનપત્રોમાં પણ એમાંથી જ ઉતારા દેવાયા છે; વળી માલગીના સર્વગ એવા એક દાનપત્રમાં એનું ‘શતસાહસ્રી સંહિતા’ એવું વર્ણન પણ પુરાવે. જોવામાં આવે છે.† આ સર્વ આધારપરંપરાથી એાખ્યું સાબીત થાય છે કે લાખ ‘અન્ય’નાં વિસ્તારવાળું ભારત, ધર્મશાસ્ત્ર અને સ્મૃતિત્રેણે માનનીય ભારત, હિન્દ અને જવાનાં મંદિરોમાં વંચાતું રહેલું ભારત, ટેટલાંક પુરાણોના જેવી અર્વાચીન કે મધ્યકાલીન કૃતિ નથી, ઇસવી પાંચમા સૈકા પહેલાંથી સારી પેઠે પ્રસરેલી અને આખા આર્યાવર્તમાં સુપ્રતિષ્ઠિત યથા ચૂકેલી પ્રાચીન કૃતિ છે. તથા તેની વિશદિતો સમય, એનાં ઇતિહાસ પુરાણ અને કાવ્ય એ ત્રિવિધ મૂલ્યબીજોમાંથી વધી ફાલીને એની આખી અતિકાંચ ચતુર્વર્ગ સંહિતા બની ગઇ તે સમય, ઇસવીના પાંચમા સૈકાથી પુરાણો જ માનવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. જૂનામાં જૂની ‘ભારતી કથા’નો સમય

ભારતયુદ્ધનાં જૂનામાં જૂનાં આખ્યાનો (‘Ballads’ એવડસ)† અને કથાનકો (‘લેઝ’ Lays) મોડામાં મોડાં ક્યારે ઉદ્ભવ્યાં હશે? ગૌતમજીવનો સમય ઇ. પૂર્વે પાંચમે સૈકા. વેદની સંહિતાઓ, તે જૂની થતાં તેમાંનાં તરવો વિશદ કરવાને ગૌતમજીવથી સ્વાયલ્લા બ્રાહ્મણઅન્યોના પ્રાચીન ભાગ, એ અન્યોમાં શરૂ થતી બ્રાહ્મણ અન્યોનો વિચારણા વધારે ખીલતાં સ્વાયલ્લા ઉપનિષદો, અને તે પછી ત્રયાયલ્લાં આરંભ છ સૈકા કે સત્રોમાંથી જૂનામાં જૂનાં, એ તમામ સાહિત્ય,—જે લોકબ્યાપી વધુ સમય પહેલાંં પરંપરામાંથી બૌદ્ધમત ઉદ્ભવ્યો તે પરંપરાના ઉત્થાન માટેની આવશ્યક પૂર્વપીઠિકા છે, એમાં સંકા નથી. ઇ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી તો આ સર્વ વિદ્યમાન હતાં, ધણાં ધણાંને જાણીતાં હતાં, અને આ પરંપરા તથા બ્રાહ્મણઅન્યોના જૂનામાં જૂના ભાગની વચ્ચે પાંચજ સૈકાનો ગાળો તો અવશ્ય જોઇએ, એ વિષે પણ બે મત નથી.

વારુ. આટલાટલા પ્રાચીન બ્રાહ્મણઅન્યોના જૂનામાં જૂના ભાગોમાં પણ ભારતી કથામાંના મુખ્ય પુરુષોનાં નામ જોવામાં આવે છે; ઇતિહાસ, પુરાણ, નારાયણી (=પ્રશસ્તિઓ),

+ M. Winternitz, History, p. 469.

† A Macdonnell, History, p. 287; M. Sylvain Levi, *Tato Jnyam Udirayet*, a short paper in R. G. Bhandarker Commemoration Volume, p. 104.

‡ ‘અન્ય’ શબ્દ પારિભાષિક છે—૩૨ વર્ણનું એકમ; લલિયાઓનું વેતન નક્કી કરવા, પુસ્તકોના વિસ્તાર માપવા યોગ્યથો.

† રાજપૂતાનાનાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં “આખ્યાનો” નામે જાણીતાં કાવ્યો જોવામાં આવે છે, તે ‘જેલોરા’ છે.

વશાવિઓ, આખ્યાતો વગેરે લોકમાહિત્ય જુદા જુદા રૂપે તે કાગે હતું, એમ પણ ખાતરીથી કહી શકાય છે હોમર આદિ જૂનામા જૂના વીર-દ્રુષ્ટ મહાકાવ્યો ઉદ્ભવે અરુન રમભિચિન મહાકાવ્યોના પૂર્વરૂપ બધા દેશોમા એવા જ છે આખ્યાતો આદિ હતા અને એ મર્ 'એન્ડ' 'લે' આદિ સાહિત્ય, અમુક અસાધારણ લોકવાક્ત્રયમાંથી બનાવમાળા બની જાય અને લોકોની કદવનામા ઝળુઝળી રહે, તે પછી ઘણા જમાના વીતી ન ગયા હોય ને તે હજી તાજ્ઞ હોય તેટલામા જ પ્રકટી નીકળવું મહત્ત્વે વગી અસવ મહાકવિઓ ('એપિક પોએટ્સ' epic poets) દેશોદેશમા 'બામ' અર્થાત્ ઉપવચ્ચ લોકમાહિત્ય કલામય ગૂચણીનું મર્જન કરનારા જ જોવામા આવે છે એવું સર્જન પૂર્વ કલામય થવાને માટે એ કથાઓમાની મુખ્ય બેચાર રૂપમા ચાલતી હોય તે પણ આવશ્યક જણાય છે બનાવપરપરાક્રમ અને વિમતોમા એવી નિશ્ચિત હોય કે તેમા ફેરફાર હોય સામે નહીં, તો કવિકલામય પમદગી અને ગૂચણી કરી શકે નહીં તેમ એ 'મહાકવિઓ' પણ ઉપવચ્ચ સાહિત્યમીએને પ્રજ્ઞના તમામ યોગેમા મારી પેટે ફેનાતા હાગે તેટલા એક બે સૈકાના ગાળામા જ અવતરે તો અવતરે, ના જ અવતરે તો એ આખો કાવ્ય મહાકાવ્યરૂપ પગિષ્કવ ફળમા પરિણમવા પણ ના પામે અને દટાઈ જાય છે ભારતી યુદ્ધ વિષેના આખ્યાતો આદિ સાહિત્ય બાહ્યગુરુઓના ઉદય જેટલું પુગણું હોય, તે કાવ્યે પણ એક બે સૈકાના મયય જેવું હોય, અને ત્યા ખુશનસીમ તકે અવતરતીને તેમાથી 'આમે' ભારતી કથાનું મૂળરૂપ-એક માધારણ કદનું ક્યામય મહાકાવ્ય, બાહ્યગુરુઓના મધ્યકાન ગણાય તે અરસામા મર્જ્યું હોય, એમ માનવું સંયુક્તિક હાગે છે બધી હકીકતોને મેળ ખીજ કોષ્ટ પણ અતુમાનમા એમાડી શકાય એમ દેખાતું જ નથી આપણા મહાભારતની ઉત્પત્તિના ખીજ લેખે ખીજ કોષ્ટ કદવના સૂત્રે એમ પણ નથી એટલે યુરોપીયન વિદ્વાનો આવા અતુમાનનો વિરોધ કરે છે, તેમા તેઓને હમયલી ગણુ છુ બનાવો પડી બે ત્રણ સૈકા લગી આખ્યાતો આદિના કાળ, અને ખીજ સૈકા બે સૈકામા જ મહાકાવ્ય રચાવાનું હોય તો રચાઈ જાય, એ પ્રકારનું અતુમાન જ કુદગતી હાગે છે એવા અતુમાનનો વિરોધ કરતા વિદ્વાનોને સામે મવાલ પૂછવો અતુચિત નથી, જે આ વિષયમા તમે જે સૈકા પર મૈમના અતિવાચા ગાળાને મહવિત માનો છો, તેવા અતિવાચા વિવબનો દુનિયાના મહિત્વમાથી એક પણ વારતવિક દાખવો બતાવી શકાય ખજો ? વિચારણાની જે વાસ્તવિક અને ઐતિહાસિક સગળી યુરોપીય વિદ્વાનોને પ્રિય છે, તેમણે જ જે ઊપગતી છે અને જે સરણીતો આખી દુનિયામાં ફેનાવ વાસ્તવિક હકીકતોને અપક્ષ રીતે તાગવી તાન્વીને પ્રાધાન્ય આપવામા એમણે મેગવેલી ફતેહને જ આભારી છે તે સગળી પોતે અહીં તો એમની સામે સુકોળે આપે છે ઈ પ્રજ્ઞ સુદિશક્તિ આદિમા મનેજ ઈર્ષ્વગામી હોય, તેવા સૈકાઓ દરમિયાન જ કાચકનાની આ કુદરતી સમુદ્ધાન્તિ મિદ્ થવી સહવે, એ આવી વિચારણામા ન વિમગ્નવાતુ આનુપગી લક્ષણુ પણ આ દાખનામા તો આપણા અતુમાનના લાજના જીતરે એવું છે ભરતખડની આર્થપ્રજ્ઞ મૈકાઓ લગી સુદિશક્તિ આદિમા અમાધાગણુ હતી નિમશય, અને એવી સુદિશક્તિ આદિમા લેણ પણ જ્ઞાનતા હજી આવેલી નહોતી તે સૈકાઓ માટે જ આ અતુમાન આગળ કરવામા આવે છે

ઈ આખી દલીલના પાયામા એક અજ્ઞત્યની માન્યતા ગર્જિત છે, તે આ, કે મહાભારતનો જૂનખ્વાર સમાય થયો હતો ઈ પૂર્વે પદરમા સૈકાની આગ્રપાસ એ સમયમર્થોદાથી વહુ વહેડો નહીં આપણા લોક માને છે કે ઈ પૂર્વે ૩૧૦૨મા થયો, એટલો બધો વહેડો તો હરગીજ નહીં.

૫. બીજી દલીલ, કલાદૃષ્ટિએ; સમ્યન્-ગૂંથણીની વિલક્ષણતા

શ્રીમદ્દાભારતની મૂલ કથાનું જે ડોળિયું વા કલેવર છે, તેને પણ જરા કલાદૃષ્ટિએ વિચારો. એની એક વિલક્ષણતા પર જેટલો વિચાર ખર્ચો તેટલો બધો ય ઝાણો પડશે.

ભીષ્મના પિતા સન્તનુથી માંડીને કર્ણ પાણ્ડવો અને દુર્યોધન લગીના અન્ધોન્ધ સગાઇ-સમ્યન્-ધો ખ્યાનમાં દ્યોલ કોણ મોટો, કોણ કેટલો નાનો, કોણ કેટલો ઔરસ, દરેકના વારસાદાર અને કબજાદારમાં કેટલા વસા નક્કર કેટલા પોલા, બધી વિગત જરોજર સમ્યન્-ધ-ગૂંથણીની જળમાં ચોક્કસ ઝાડવો.

પછી ઉચારો વારસા અને કબજાભોગવટાના કાયદા. માનવેતિહાસમાં કાયદાનદી ફૂટે છે તે ગિરિપ્રદેશમાં ખળખળ ઝરણાંથી આરંભીને વધતા જતા પ્રવાહને કઠિ કઠિ તમામ વાંકવળાટ જોતા માપતા છેક અર્વાચીન સમય લગી આવે. જેમ જેમ કાયદાશાસ્ત્ર અને તેની ઐતિહાસિક સમુત્ક્રાન્તિનું તદ્દમારું જ્ઞાન ખર્ચામ હશે, તેમ તેમ આ સમ્યન્-ધ-જળાને તપાસતાં તદ્દમારી આંખ ફાટશે. જેટલા વધારે-બહુશ્રુત કાયદાપશ્ચિત હશે, તેટલા તદ્દમે વધારે ગૂંથવાઈ પડે, એવી ફાંકડી અબૂતપૂર્વ રચના આ કાયદો ગોઠવનારે ગૂંથી છે. કાયદાથી, લવાઈથી, બાંધછોડ, છૂટછાટથી, સમઝાવટથી નિકાલ ના જ આવે, પક્ષાનાં ચાર મુખ કે રોપની હળરે જીલ યાકી જાય, જોળાનાથના ત્રીજા નેત્રમાંથી ઝળકતી મહા-માયા તણવાર જે ચૂકવે તે નિર્ણયને જ ન્યાયલેખે સ્વીકારી લેવા પ્રાપ્ત થાય, એવું આ કલેવર છે. આખ્યાનોપાખ્યાનોનાં ભરણું વધી ગયાં, બોધભાગ ધીમે ધીમે ફરતાં એટલો તો ઉમેરાયો કે તેની વિભૂતિ તણે મિનારા અને કમાનો, સ્ફટિક રંગ નકશી આકૃતિ અને જઝાવ બધું યે દાબ્યત્વ દટાઈ ગયું, એ સમઝાય એવું છે. પરંતુ આ મૂળભૂત રેખાઓ અને તેમની વચ્ચે પડતા ખૂણા, ઈમારતના આખા ઉઠાવના આ પાયા, તે પણ ધીમે ધીમે ધીમે અનેક મગજોમાંથી સૈકાઓ દરમિયાન ઉમેરાયલી અગણિત વિગતોનું મેથું ચર્ધ ગયેલું આકસ્મિક અકલ્પિત પરિણામ હોઈ શકે ખરું વારું ?

ક એક લીટી છાંટે, ખ બીજી, એમ સૈકાઓના અરસામાં અનેક જણ દરેક સ્વર્તન-પણે મનસ્વી રીતે લીટીઓ ઉમેરતા જ જાય, તેમાંથી કોષ કોષે સુરેખ સ્પષ્ટદ્રોણ માપસર સોળદળ કમલાકૃતિ રચાઈ આવે ખરી ? જે આકૃતિ માત્ર આકૃતિ નહીં અને અમુક નિશાન આગ્રહ પાઠવાને માટે સહેલુક યોજેલું અને રમતું મૂકેલું ચક્ર છે, તેવું સંવિધાન એક જ મગજનું સાધ્યસાધક સર્જન નહીં અને અકસ્માત પ્રવૃત્તિઓનું આગન્તુક પરિણામ હોઈ શકે ?

નહને કોષ પડેનો આગ્રહ છે નહીં. સંલવાસંલવની તુલનાઓ જ કરવી પડે એમ છે, ચોક્કસ આધારનો અત્યન્તાભાવ, એવો આ વિષય હોવાથી તેમાં જે બે કંઈક સ્પષ્ટ લાગ્યા એવા દૃષ્ટિપથ મુઝાકું પું.

*

*

*

દૂંકમાં, ભારતી મહાકાવ્યની ઉત્પત્તિની તારીખ અતિપ્રાચીન અને હવે આપણે મારે દુષપ્રાપ્ય ગંધુવી ઉત્તમ છે, તો સતસાહસી મહાભારત આખું ઇસવી ચોથા સૈકાના અન્ત પ્દેશાં લગભગ તૈયાર થઈ ગયેલું હોવું જોઈએ; અગર જો કે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈ લઈશું તેમ એમાં પછી પણ કંઈ કંઈને કંઈ વધારા ચૂતા રહેલા છે.

[અપૂર્ણ]

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

પ્રેમની કલા

[મંદાકાંતા]

ગ્યા'તાં જોવા ઉદય સિમરી, + શી કલા નૃત્ય કેરી ।
જોઈ આવ્યાં, હૃદયપટ પે ભિન્નિએ નાચતી'તી;
જોલી તાણું દીપક જગવ્યો, દ્વાર વાસ્યાં પછીથી;
ચાંપી હૈયે મુજ સહચરી, ચુંબનો મેં લીધાં કેં.

છટી ધાતાં, પ્રિય વદનમાં રોપ-રેષા પડી શે ?
પૂછ્યું તેને, 'નયન કયમ આ કોધ છાયાં તમારાં ?'
'હું તો થાકી, તવ રસિકતા ચુંબનોમાં ડુબે શું ?'
જોલી પ્રિયા 'પ્રણય કરવા એજ તારી કલા છે ?

જેયું ના તે' પ્રણય કરવા ઈશ નામ્યા ઉમાના ?
જાણે શું ના મયુર પ્રણયી ઢલને રીઝવે શે ?
નામ્યા શું ના કર કર ધરી કૃષ્ણ ને રાધિકા ફેડે ?
એવી રીતે પ્રણય કર તું નર્તતાં મુજ સાથે.'

ત્યારે હું તો ચકિત વદને ન્યાળી તેને રહ્યો'તો,
ત્યાં તો ઘેલી કર મુજ ગ્રહી નાચવાનું મને કહે;
'ગાંડી ! આવી, કરવી તુજને ઘેલછા પાલવે કે ?'
'ઠહાલા મારા, મુજ સમ તને, છુંદ ના આશ મારી.'

ધીરે ધીરે રસ ળસ જની નૃત્ય માંડ્યું અમે ત્યાં;
સાથે જોતી પ્રિય મુખ યકી ગાનની દિવ્ય ધારા;
ધારું નૃત્યે સમય સરતાં રૂપ દેં રાસડાનું ।
આખી મેડી ધમધમ ચતાં વાસણો નાચતાં શું ?

જાળીમાંથી નજર કરતાં જહાર ટોણું હસે છે ?
જાળી વાસી શયન કરવા કોણ હાવાં ધસે છે ?
'ઘેલી પૂરું હજુ નથી ચર્ચું નૃત્ય તો આપણું આ
શાને દોડે અધવચ મુકી પ્રેમ કેરી કલા આ ?'

રોજનીશી

૧૬—૨-૩૪ : મદ્રાસમાં વિજયનગરનાં મહારાણીની ગાંધીજીએ લીધેલી મુલાકાત; બિહારમાં ધરતીકંપથી બહાર આવેલી રેતીમાં સોનાનું તરવ હોવાની બહાર આવેલી વિગત.

૨૦—૨-૩૪ : વિદ્યુત્પરમમાં અગ્નિ ઉપર ચાલવાની ધર્મક્રિયાથી ૧૭ વર્ષને ઈન્ન તથા ૧નું મરણ; બેલુર રામકૃષ્ણ મઠ અને મિરાનના અધિષ્ઠાતા સ્વામી શિવાનંદનું ૮૦ વર્ષની વયે અવસાન.

૨૧—૨-૩૪ : સોલાપુરના મિલમાલિકોએ કામદારોના પગારમાં કાપ મૂકવાથી કામદારોએ પાડેલી હડતાલની બહાર આવેલી હકીકત; બંગાળના ગવર્નરની કારોબારી કાફનીસના કપપ્રમુખ તરીકે નવાબ બહાદુર શર અબ્દુલ કરીમ ગઝીબની નિમણૂક; શ્રી. લવણપ્રસાદના સંબંધમાં શ્રી. મણિલાલ કોહારીનું નિવેદન; જુનીઅર દેવાસની રાજગાદી સદાશિવરામ ખાસે સાહેબને આપવાનો હિંદી સરકારે કરેલો નિર્ણય; ડૉ. ૧ લાખ ધર બાંધવા માટે બિહાર ફંડમાં આપવાનો અમદાવાદની બિહાર ઓરીસા સંકટ નિવારણ સમિતિનો ઠરાવ; મુંબઈની ધારાસભામાં સિંધમાં હિંદુ સ્ત્રીઓના અપહરણ વિષે જુદમંત્રીનું નિવેદન; પંડિત નવાદરની ધરપકડથી કલકત્તામાં કોર્પોરેશનની મુલતવી રહેલી બેઠક; સાબરમતી જેલમાંથી શ્રી. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકરની હૈદાબાદ (સિંધની) જેલમાં ફેરવદલી.

૨૨—૨-૩૪ : શોલાપુર નિવસાના મેજિસ્ટ્રેટ શોલાપુરમાં સરપંચ સામે કાટેલો મનાઈ હુકમ; યુલ્તાનમાં એક રાજદ્વારી કેદીને જેલશિક્ષાના બંચ માટે ૧ વર્ષની સખ્ત કેદની કરેલી સજા; સ્વ. રંગાસ્વામી આચંચરનાં અસ્થિ ગંગાજીમાં પધરાવ્યાં; હાલોલ તાલુકાના મહા-સલાવાદી વેપારીને પોલીસે કાર કબ્જાની અને પોલીસની ધરપકડની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૩—૨-૩૪ : કાનપુરના 'વર્તમાન' પત્રની કેટલીક નકલો વાંધાભરી ગણીને સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે બંધ કરી; ન્યુ દિલ્હીમાં વડોદરાનરેરો અખિલ હિંદ ઉચોગ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું.

૨૪—૨-૩૪ : સંયુક્ત પ્રાંતના મહાસલાવાદીઓની લરાધેલી સભામાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ જાગ્રત કરવા સંબંધમાં ચર્ચા; મુંબઈમાંની એક સભામાં સમૂહતંત્રની ચોળના વિષે મી. જીન્હાએ આપેલો અભિપ્રાય.

૨૫—૨-૩૪ : પરદેશ ખાતે નાણાં ઉધરાવવા સંબંધમાં શ્રી. સુભાષ બોઝને બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને તાર.

૨૬—૨-૩૪ : બિહારના સંકટચરતો માટેનાં મકાનોની ચોળના વિષે કલકત્તાના મેયરને બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને પત્ર; મુંબઈની મેડિકલ એસોસીએશન અને બ્રિટિશ મેડિકલ એસોસીએશનની સાખાનો હિંદી સરકાર અને મુંબઈ સરકારને પરદેશી દાક્તરોને હિંદમાં આવતા અટકાવવાની અરજ કરતો ઠરાવ; રોક જમનાલાલ બળજના ભત્રીજ સહિત નવ વર્ષ નામપુરમાં ગિરફતાર; રોમમાં મી. એડન તથા મી. મુસોલિની વચ્ચેની મુલાકાત; રોમાં રોલાંનાં બહેને બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને બિહાર રાહત ફંડ માટે કામજ સાથે મોકલેલી 'ડૉ. પ પાહંડની નોટ.

- ૨૭—૨-૩૪ : સરદાર વલ્લભભાઈની જ્ઞેષ્ઠમાં નાહરસ્ત તબિયતની બહાર આવેલી હકીકત; વડી ધારાસભામાં ખતનશીએ રજૂ કરેલું ૧૯૩૪-૩૫નાં વર્ષનું અંદાજપત્ર; હિંદુસ્તાનનાં બંદેશ્વરની ભગીરમાં ગાંધીને ભગેલો કથડો.
- ૨૮—૨-૩૪ : યુવરાતના હિંમ સંકટ વિષે મુંબઈ સરકારે બહાર પાડેલી જાહેરાત; યરોડા જ્ઞેષ્ઠના ત્રીજા વર્ષના એક રાજદ્વારી કેસીએ તકલી વાપરવાની રત્ન નદિ મળવાથી આદરેલા ઉપવાસની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧—૩—૩૪ : ભાવનગર અને હાંમેટ ખાતેથી કુદરતી ઝેસ મળી આવ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; “જમુમતી” ની રૂ ૧૦૦૦ ની ભમીનગીરી જમ કરવાના હુકમ સામે અપીલ થતાં કલકત્તાની વડી અદાલતે ભમીનગીરી જમ કરવાનો હુકમ રદ કર્યો.
- ૨—૩—૩૪ : લાહોરમાં રહેતા શ્રી. બી. આર. સિંચેને સૌથી વધુ હડપથી લખવા માટે મળેલો સુવર્ણચન્દ્રક; અમદાવાદ મુનિસિપાલિટીમાં શહેરમાં મેનીનજઈડીસના થવા કરેલા વિષે પ્રમુખે કરેલું નિવેદન; મુંબઈમાં મેયરના પ્રમુખપદે મળેલી શહેરીઓની સભાએ દિંદી બજેટ સામે લઠાવેલો પોષાર.
- ૩—૩—૩૪ : દિંદી સરકારે નવા અંદાજપત્રમાં નાખેલા નવા કરોનો વિરોધ કરતાં મુંબઈની દિંદી વેપારીઓની મંડળીએ બહાર પાડેલું નિવેદન; સર જ્ઞેષ્ઠ સાથમને એ જો રશિયન વેપારી ઠરાવ હપર કરેલી સહી.
- ૪—૩—૩૪ : અમદાવાદમાં લૈન સાધુ સંમેલન; “રાષ્ટ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા” ના મહંતીરા અધિપતિ શ્રી પી. વી. આચરનું મુંબઈ ખાતે અવસાન; દિંદીમાં મુસ્લીમ લીજના મંત્રી તથા ઉપપ્રમુખાએ આપેલાં રાજનામાં.
- ૫—૩—૩૪ : સરહદના ગાંધીના ભત્રીજાની મંજીર પરિસ્થિતિ વિષે ખંભળની ધારાસભામાં સવાલ-જવાબ, બેરગમમાં ગાંધીજીનું સ્વાગત; લંડનમાં રાસ્પુટીન કેસનો આવેલો ચુકાદો; માંધીજીના કાર્યક્રમમાં ભાગ નહિ લેવામટિ આસામની સરકારે નોકરો જોમ બહાર પાડેલો હુકમ; ઓરેટ્રીલિયામાં ધરતીકંપથી કેલ્કાંક મકાનોને થયેલું તુકસાન, ૨ જાણનાં મૃત્યુ.
- ૬—૩—૩૪ : અમદાવાદમાં શ્રી. શારદાજીને મહેતાના પ્રમુખપદે સ્થપાએલો જ્યોતિસંઘ; હજેરાહન ખાતે નેપાથિલો ધરતીકંપનો આંચકો; કીમીનલ લો એક્ટની ૭ મી કલમ નીચેના આદેશસર શ્રી જમનાલાલ બલજળા ભત્રીજા સહિત ૯ જાણને ૯ માસની સખત કેદની સજા; દિંદીમાં સમસ્ત દિંદી યુનિવર્સિટીઓની મળેલી ત્રીજી પરિષદ.
- ૭—૩—૩૪ : કલકત્તા કોર્પોરેશનનો ગાંધીજીને માનપત્ર આપવાનો ઠરાવ, પોરમાં ડો. સુમન્ત મહેતાએ દર્બિજનો માટે એક ક્લો જુલો મૂચો; વીરમગામ મુન્નો કચેરીથી જાલવાડી દરવાજા મુખીના રસ્તાને વિહૂલભાઈ રોડ કહેવાનો ઠરાવ.
- ૮—૩—૩૪ : કારમીરના મુસ્લીમોએ સત્યાગ્રહ કરતાં ૨૬ જાણની ધરપકડ; અલ્દાબાદમાં જે મહાસભાવાદીઓ નિરક્તાર; ઓર-ફેલીયામાં સોરથીબલ ટેમોકેટીક પક્ષની સંરેષાઓની બધી મિલકતો જમ કરવાનું ફરમાન; મુંબઈમાં મનાઈહુકમના લંગ માટે એક મહા-સભાવાદીની ધરપકડ, આલ્પ્રાદીય યુનિવર્સિટીઓની ત્રીજી પરિષદે માતૃસાધામા કેળવણી આપવા માટે આગ્રહ કરતો કરેલો ઠરાવ.
- ૯—૩—૩૪ : મુંબઈમાં બર્માથી આવી પહોંચેલા ૭૦૦૦ ટન ચોખા; નામપુરમાં વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર સંઘના ત્રણ કાર્યકર્તાઓ નિરક્તાર; અંગ્રેજી દૈનિક પત્ર ‘માર્ચિયન’ પાસે મંગાથેલી રૂ. ૨૦૦૦ની ભમીનગીરી.

- ૧૦—૩-૩૪ : સુબઈ સરકારે સુબઈની ટાઉન ડયુટી કાઢી નાખ્યાનો બહાર પાડેલો ખરીતો; મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભાના બે પ્રધાનોનાં રાજીનામાં; ગાંધીજી અને ધારવાહના કલેક્ટર વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારની બહાર આવેલી હકીકત; બંગાળની ધારાસભામાં કીમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ બીલ પસાર; વર્તમાનપત્રો મળેના તારના દરમાં વધારો કરવા સુબઈની હિંદી સરકારની બહાર આવેલી યાદી; પુનામાં શિવાજી મંદિરમાં મળેલી ધાર્મિક સભામાં સ્ત્રીઓએ વક્તાને મારેલો ચપ્પલનો માર.
- ૧૧—૩-૩૪ : કલકત્તા કોર્પોરેશનના બજેટને અલ્ટી કમિટિ એ હરિજનોબ્ધાર માટે મંજૂર કરેલા રૂ. ૧ લાખ; અલ્હાબાદમાં ગાંધીજીએ પંડિત જવાહરલાલનાં માતૃશ્રીની લીધેલી મુલાકાત; ટપાલ અને તાર ખાતાના ડાયરેક્ટર જનરલ સર થોમસ રામનનું દિલ્હીમાં મૃત્યુ.
- ૧૨—૩-૩૪ : દિલ્હીમાં પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી અને સોપાલનરેશ વચ્ચે મસલત; ગાંધી-કચ દિન અંગે અમદાવાદમાં ૮ બહેનો અને ૧ લાઈની ધરપકડ; રથેનમાં વર્તમાન પત્રોના ૫૦૦૦ માણસો હડતાલ ઉપર; શ્રી.અબ્બાસ તૈયબજીને ન્યારથી તેમનું પેન્શન બંધ પડ્યું હતું ત્યારથી પૂરેપૂરું આપીને તે ચાલુ રાખવાનો વડોદરા સરકારનો ઠરાવ; જુલ્હાલી લેખક શ્રી. રંગીલદાસ સુતરીયાનું નવસારીમાં અવસાન.
- ૧૩—૩-૩૪ : સચુક્ત પાર્ટમેન્ટની કમિટિનો રિપોર્ટ બહાર પડતાં સુધી મુલતવી રહેલી સર્વિષક પરિવહની બેઠક; “નવજીવન” નાં જૂઠા ચથેલાં નાણાં પાછાં સોંપવાના સરકારના હુકમની બહાર આવેલી હકીકત; શ્રી કૃષ્ણાન્દનાથ બેનરજીને પંજબ કીમીનલ લો. એ. એક્ટ મુજબ રૂ. ૬ લાકડાં દિલ્હી પ્રાંત છાડી જવાનો હુકમ; સુબઈમાં મદિલાઓની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલની બેઠક વડોદરા ગાયકવાડનાં મહારાણીના પ્રમુખપદે મળી.
- ૧૪—૩-૩૪ : નવા અંગ્રેજી દૈનિકપત્ર ‘સન’ પાસેથી મંગાવેલી રૂ. ૧૦૦૦ની જમીનગીરી.
- ૧૫—૩-૩૪ : જૂલ્હાલ વિધાપીઠના મકાનનો કબજો અમદાવાદ ગ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવામાં આવ્યો; કાંગ્રેસના મેમ્બર શ્રી. જમશેદ મહેતા સામે નીકળેલું વોરંટ, રૂ. ૫૦૦૦ ની જમીનગીરી ઉપર તેમને હટકારો; ઢેડાબાદના નિગ્રાએ ટિફ મંદિરોમાં ગ્રાહીઓના વધની જાહેર કરેલી મનાઈ.
- ૧૬—૩-૩૪ : “આનંદ બહાર પત્રિકા”ની જમીનગીરી જૂઠા કરવાનો હુકમ અપીલમાં, કલકત્તાના મેજિસ્ટ્રેટ રૂ. ૬ થોડાં.
- ૧૭—૩-૩૪ : ડો. કિચલ્લો મુસ્તાન જેલમાંથી છટકારો; બકરી ઈદ અને મોહરમ દરમિયાન બે માસ સુધી દિલ્હીમાં ફાજલારી કામદારની ૧૪૪ થી ૬૯૫ લાગુ પાડવામાં આવી; ઈટલી, ઓસ્ટ્રિયા અને દેંગરી વચ્ચેના કેલક્ટર ઉપર સહી થયા પછી બહાર પડેલી યાદી.
- ૧૮—૩-૩૪ : સુબઈમાં સર પ્રકોષ્ટભદ્રાસ કાકોરદાસના હાથે નવા દૈનિક પત્ર ‘સન’ નું પ્રેસ તથા એક્સિસની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા; બિહાર મધ્યસ્થ રાહત સમિતિના પ્રમુખપદેથી ગાંધીજીએ રાહતકાર્યમાં સરકાર સામે આનબર્યા સહકાર કરવાનો પસાર કરાવેલો ઠરાવ; સુબઈમાં સાદિત્ય સંસદના વાર્ષિક સંમેલનનાં શ્રી કૌન્સિલાલ મુન્શીએ ઉચ્ચારેલાં આદિવચન;
- ૧૯—૩-૩૪ : સુબઈની ધારાસભામાં ટાઉન ડયુટી રદ કરવાનો કાયદો ત્રીજી વારના વાચનમાંથી પસાર. સુબઈના તબીબો તથા ડેન્ડીરટોની સભાએ પરદેશી તબીબો પર કાયુ રાખનારા કાયદાની માનજી કરતો કરેલો ઠરાવ.

૨૦--૩-૩૪ ૨૯ ૫ મોલીલાલ નેહરુના ભત્રીજા અને વડી ધારાસભાના સભ્ય પડિત રયામલાલ નહેરુ અવસાન મુખર્જી હિંદીકાની ઇંગવણી ખાતાને ૧૯૩૨-૩૩નો બહાર પડેલો રિપોર્ટ, હોનેન્ડના રાજમાતાનું અવસાન, મુસોલિની ઉપર હુમલો કરવા માટે એક આરોપીને ૧૭ તથા બીજા બે ને ૩૦ વર્ષની જેલની થયેલી સજા, ઉદેપુર રાજ્યમાં ભદ્રેસર રાજ્યના અમલદારો ગિરફતાર

૨૧--૩-૩૪ ભયાનમાં આગ લાગતા હેક્ટરેટ ગ્રામ ભરમીભૂત-૧૫૦૦૦ માણસો નિરાધાર, બર્મામાં આગ લાગતા ૫૦૦ ગરોનો નાશ

૨૨--૩ ૩૪ મુખર્જી મુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં ૨૯ વિદ્યુલભાર્જનું તેવચિત્ર મૂકવાનો થયેલો ઠરાવ, પડિત માલવિયાજીની ના પાર્લિમેન્ટમાં સરહદના ગાંધીના ભત્રીજાને નેલમાથી છાડવાની અપીલ

૨૩--૩-૩૪ 'ફ્રી પ્રેસ' ના તત્ત્વી પ્રકાશક સામેના મૌ સૌકતઅલી બદનશી કેસનો ચૂકાદો

૨૪--૩-૩૪ ન્યુ દિલ્હીમાં ના ગાયકવાડના પ્રમુખપદે મળેલું દિલ્હી સાહિત્ય સંમેલન

૨૫--૩-૩૪ સીકેરા ગામમાં ગૌવધની છટના હુકમ સામે વિરોધ તરીકે ઢિંદુઓએ ગામ છાડી જવાનો કરેલો નિર્ણય, કપૂરથલા રાજ્યમાં એફ્ટોની ફિયાદોના સ બંધમાં નિમાયેલી કમિટી પરજામાં ગાંધીજીની તળીખી તપાસ

૨૬--૩ ૩૪ નાસીકમાં રથયાત્રા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે જલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ૧૪૪ મી ક્રમ મુજબ ઠાટેલો હુકમ, "ઇન્ડીસમેન" પત્રનું પ્રકાશન બંધ થયું

૨૭--૩-૩૪ અયોધ્યામાં બકરી હિંદને અંગે હુલ્લડ, ભ્રમ સાહેબના યુરોપીયન સલાહકાર તરીકે મી રશબ્દક વિલીયમ્સની મસિક રૂ ૫૦૦૦ના ફર માસથી નિમણૂક બારોડામાં સવિનય ભંગને અંગે જામ થયેલા બે મહાનોની ઠરાવ, અખિલ હિંદ દિલ્હી સાહિત્ય સંમેલનનો દિલ્હીના પ્રચાર માટે રૂ ૫ લાખ ખર્ચવાનો ઠરાવ, વડી ધારાસભામાં પોસ્ટ કાર્ડની હિંમત ઘટાડવાનો સુધારો ૨૬, તાલ્લેર પાસેના વીરસિ અપદેન ગામમાં ગુ બીર હુલ્લડ

૨૮--૩-૩૪ નાસીક મંદિરના પૂતરીએ સત્યાગ્રહની આપેલી ધમકી, શ્રી ગંગાવહેન પટેલનો નેલમાથી છૂટકારો, ભરૂચમાં મેનીનલઈટીસનો પગપેસારો બ્યામનેતા ડો પદ્માવતી સીતારામૈયાનો નેલમાથી છૂટકારો વડી ધારાસભામાં મીઠાની જાકતનું બીલ પસાર

બિહારની મધ્યરથ રાહત સમિતિની ન્યવસ્થાપક સમિતિમાં મી જમનાલાલ બન્નની નિમણૂક તથા તેમણે સવિનય ભંગ વિષે બહાર પાડેલું નિવેદન, કપૂરથલામાં સવિનય ભંગને અંગે ૪૨ જજાની ધરપકડ

૨૯--૩-૩૪ ચીનમાં વાવાઝોડાથી ૩૦૦ હોડીઓ સાથે ૮૦૦ માણસો રૂબી ગયા, કેનેડામાં દિંદુ મુસ્લીમ રમખાણ બાવલપૂર નિસ્તાના મહાડ ગામમાં દિંદુ મુસ્લીમ રમખાણ બિહારમાં રડીઆ દ્વારા રાહત આપવાની રૂ ત્રણ લાખની યોજના, ફેંડાબાદ તથા અયોધ્યામાં કસ્ટુર બોર્ડરનો અમલ, બિહાર માટે મળેલી આવરજાણીય મદદના સબંધમાં રાજેન્દ્ર બાહુને દીનબન્ધુ એન્ડુએ તાર આધીનની મુલાકાત લઈને અમેરિકાના વેપારી

શરદી અને સુખેખમ માટે

શિશિર ચુકલીપ્ટસ ઓઈલ

મીઠી ખુશખો અને ડબલડીટીલ્ડ તેમજ નીકળીરિનું તદ્દન ચોખ્ખું હોવાથી આ ચુકલીપ્ટસની ખાસ મહત્તા એ છે કે બીજા કોઈ પણ ચુકલીપ્ટસ કરતાં એ ગુણમાં વધારે છે અને કિંમતમાં સરતું છે.

ડોક્ટર અથવા વૈદ્યની સલાહ મુજબ પીવામાં દરરોજ નથી.

કિંમત : ૧ ઓઝની શીશી ૦-૩-૦ : ૪ ઓઝની શીશી ૦-૮-૦
૧ પાઉન્ડ શીશી ૧-૪-૦

ખસ, દરાજ, ખરજવા માટે

“કમળા મલમ”

કમળા મલમ

આ મલમ વાપરવાથી

ખસ, દરાજ, ખરજવા
માટે છે.

ફોલો ન શાય તો
પૈસા પાછા

ખસ દરાજ ખરજવા
તરત મટે છે. ચામડી કાળી પડતી નથી તેમજ
બળતરા પણ થતી નથી આ મલમ લગાડવાથી
કપડાંને કંઈ લાગતા નથી.

દિ ખાટલો એકના ૦-૬-૬

સોલ એજન્ટસ—

વૃન્દલાલ એન્ડ કું. જામનગરી મિઠાઈવાળા બિલ્ડિંગ

૨૭૨ : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

દરેક મેન્યુફેક્ચરરને ઉપયોગી

નકલ કરનારાઓથી સાવચેત રહેવા માટે—

દરેક મેન્યુફેક્ચરર પોતાની બનાવટનો માલ રજીસ્ટર કરાવવો જ
જોઈએ. અમે દરેક જાતના પેટન્ટ, લેમલ, ટિકિટ, નામ વગેરે કલકતા
રજિસ્ટ્રેશન ઓફિસથી રજિસ્ટર કરાવી આપીએ છીએ.

ભાવતાલ માટે રૂબરૂ મળે અથવા લખો—

મેસર્સ એચ. જી. ઠક્કર એન્ડ કું.

૨૭૨ ગાંધીરોડ
ટાઇપગ્રાફીંગ ઓફિસ
અમદાવાદ.

‘પ્રસ્થાન’ ના વાચકબન્ધુઓ !

આટલી નોંધ કરી લેજો !

શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

પોતાની આત્મકથા

અર્ધે રસ્તે

એ મથાળા નીચે એમની લાક્ષણિક રસિક શૈલીમાં

કૌ મુઠી

માસિકમાં એપ્રિલ અંકથી નિયમિત લખવાના છે.

તમે કૌમુદીના આલેક છો ?

ન હો તો આજે જ રૂ. ૫૫ મા. ઓ. થી

મોકલી આલેક થઇ જાઓ.

‘કૌમુદી’ : સર્વાંગ, વડોદરા.

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી. : અજમેર
 પૂંજ રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦ પચાસ લાખ : વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૧૩,૫૦,૦૦૦ ત્રાડતેર લાખ
 ચક્રવેલા દાવા રૂ. ૨૪,૦૦,૦૦૦ ચોવીસ લાખ
 બાનસ દર વરસે દર હજારે
 રૂ. -૮-૦

આ પ્રથમ વર્ગની પ્રગતિમાન સ્વદેશી કંપની માટે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં
 એજન્ટો જોઈએ છે
 ગાંધીરાડ: મુંદરનિવાસ: અમદાવાદ. બી. એસ. વૈદ
 ચીફ એજન્ટ

સુખસંચારક કંપની મધુરા

દક્ષાસન

જન પ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક મધુર અને સહેજ તદ્દાર પીણે
 જોરાક પચાવનાર જૂન લગાડનાર હોમી માંત્ર
 વધારી તાડાક તાજગી બદનાર કિંમત બાદલી
 નાનીનો રૂ. ૧ મોટીનો રૂ. ૨)

અર્ધપ્રાણ

અષ્ટવર્ગ ઔષધિ ધામિત છવન વર્ધક જોરાક
 સર્દી, ખાંસી, સ્તેષ્મ અને છત્તીના કોઈ પણ
 રોગોની પ્રસિદ્ધ દવા. કિ. તોલા ૨૦ નો રૂ. ૧૧

બાલસુધા

દુબળા પાતળા અશક્ત બાળકોને રુદ્ધ પુષ્ટ અને
 સ્તિમય તાકતવાળા બનવનારી ચીઠી દવા.
 કિંમત ૧૨ આના

દુધપુરુષી

જલન અને માસ સિવાય કોઈ છુ જાતની દાદર-
 ને ૨૪ કલાકમાં ચારામ આપનારી દવા. કિંમત
 બાદલી એકના ૪ આના

સુધાસંધ્ય

હક, ખાંસી, કમ, ગૂળ, કોલેરા, સંચલ શ્વી, અતિ-
 સાર, વસત થવું, ઝાડા, વગેરે એવાજ રૂ. ૧૧ ની
 અનુપાન વગરની દવા. કિં. બા એકના ૬ ગા ૧૧

સુધાસંચારક કંપની મધુરા
 નામનજાણી સ્થા સુધી પાંચીસ નાની
 વાળાના કાઠિયાવાડના રોજીના પાંચીસ

હમણાં જ બહાર પડ્યું છે:

લોપામુદ્રા

ખંડ ૧ : વિશ્વરથ
અર્પિ વિશ્વામિત્રના સમયની
રસપૂર્ણ અલૌકિક નવલકથા
આર ચિત્રો: કિ. રૂ. એક

લોપામુદ્રા: ખંડ ૨-૩

(૧) શમ્ભરકન્યા

(૨) દેવે દીધેલી

ખાસ લાક્ષણિક શૈલીમાં આલેખાયેલું
સંગ્રહેદના સમયનું નાટક
૭ ચિત્રો સાથે કિ. રૂ. બે

શ્રી.

ક

ને

યા

લા

લ

મુ

ન

શી

દે

ત

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

ભક્ત હરિના જીવનનું એક ગદ્યઃકાવ્ય
જેમાં નરસૈયો જીવેના જગતો યર્ષ
અંચરે છે. કેટલું દેસાઈનાં બે નિરંગી
અને તથા બેરંગી ચિત્રો માથે
કિંમત રૂ. બે

થોડાંક રસદર્શન

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં
દશ નિત્રો સાથે કિંમત રૂ. બે

કેનો વાંક ?

નવાં જ ચિત્રો સાથે-નવા જ સ્વરૂપમાં
નવી આરતિ
કિંમત રૂપિયા અઢી

૭૮ વર્ષથી ચાલતું શ્રી અને બાળકો મારેલું સર્વોત્તમ અને સરલું માસિક

શ્રીબોધ-“બાળક” સાથે

સમગ્ર દાનર પાનાંનું નિર્દોષ અને બોધક સર્વસામાન્ય વાચન, બાળક
ઉપયોગી વિધિવિધ વિષયો અર્થનો સ્વતંત્ર બાળક વિભાગ ઉપરાંત
તપ્પસા પાનાંની નવલકથાનું પુસ્તક બેટમાં મળે છે.

મેના

ઐતિહાસિક, મેમાંચર અને પાનેપાને રોપ રસથી ઉભરાતી
નવલકથા, સ્ત્રીઓના ખૂ. સ ૧૯૩૪ ના આદેશને બેટ મળે છે.

લવાજમ

દેશમાં રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી. ધો રૂ. ૪-૦-૦ પરદેશ શિલિંગ આડ

જીવનસાસ અમરશી મહેતા, પીરમશાસર, અમદાવાદ

જીવનસાસ એન્ટ સન્સ: ૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

હજી તમે નથી

વાંચ્યો ?

નવો અવતાર

[ત્રણ ખંડમાં]

ટોલ્સ્ટોય

એક ઉમરાવનદો પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન પોતાની ફાઇની એન્ડ કૂટડી નોકરડી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે એક વખત શરીરસંબંધ ગાંધે છે. પરિણામે તે છોકરી સગર્ભા થતાં એ નોકરી છોડવી પડે છે, બીજો રજાવું પડે છે અને છેવટે વેશ્યા થઈ જાય છે. વેશ્યા થયા પછી એક વેપારીનું ખૂન કરવા બદલ તેના પર કેસ ચાલે છે ને તેને જન્મદેશનિકાનની સજા થાય છે. આ કેસ દરમિયાન પેલો ઉમરાવનદો એક જુરર તરીકે હાજર હોય છે. તેના આત્મામાં આ બતાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતામને ભેટાં ને વિચારમંથન ચાલે છે ને તેના જે નવો અવતાર થાય છે તે આ વાર્તા સરસ રીતે રજૂ કરે છે

દરેકે દરેક શુભશાતી આ પુસ્તક એક વખત તો જરૂર વાંચે જ.

કિંમત: પ્રથમ ખંડ ૨-૪-૦ દ્વિતીય ખંડ ૨-૦-૦ તૃતીય ખંડ ૧-૦-૦

[ટોલ્સ્ટોય અન્યાપતિના આલોકને પોણો કિંમત]

ખંડ ત્રીજામાં કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયનું એક સુંદર ત્રિરંગી ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

મુખર્જીમાં : સી જમનાદામની દ્વાં પ્રા-સેસ સ્ટ્રીટ

નવત્રકથા ટૂંકી વાર્તા રાજકારણ અર્થશાસ્ત્ર કેળવણી
ઈતિહાસ જીવનચરિત્ર વગેરે ઉપરના અન્યો આપતી
બૃહદ્ અન્યા વલિનું નવું પ્રકાશન

ધર્મવરનો ઇનકાર

લેખક

નરસિંહભાઈ ઇંદિરભાઈ પટેલ

“ જો કોઈ આ પુસ્તક વાંચે તે એમ માનીને ન તરછોડી કાઢે કે લેખકે તો એની જીવાનીના જીરમાં અને તોરમાં આ બધું લખી નાખ્યું છે. ના, મેં મારી જીવાનીના જીરમાં ને તોરમાં આ બધું નથી લખી નાખ્યું; જલ્દી કાળને અનુભવે અને ચિંતને આ જો લખ્યું છે તે સમજ્યું છે ”

*

“ જુદા સમાજ સમય આ પુસ્તક મુકતાં સૌકાચ થાય, નિરાશા પણ થાય. પણ યુવક સમાજ સમય તો નિઃસંકોચ ભારે આચાથી મુકી ચકું. જગત દવે તો યુવકોનું છે. એમને પણ હાજર લાગશે કે ‘ જુદા કહે છે છોડવા, હૈયું કહે એ ના બને. ’ પણ મારે તો યુવકોની જુદિને હચમચારી મુકવી છે, વિચાર કરતી કરી મુકવી છે; પછી હૈયું તો એની મેળે યમકાતું આવશે ત્યારે યુવકો, વાંચો ને વિચારો. જગતના મદદાધર્મોને વાળીબૂટીને. એક વાર તો સાફ કરી મોકો, નિરાધાર કરી મોકો. પછી તેમાંથી જો વિકાસ થાય તે ખરો. ”

લેખક

પૃથ્વીસંખ્યા ૨૮૬

*

દિવસ ૧-૦-૦

આગલાં પ્રકાશનો

મારી જન્મદીપ પૂર્વોધ	[એ. સાવરકર લિખિત]	૨-૦-૦
મારી જન્મદીપ ઉત્તરાર્ધ	[" "]	૨-૮-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	[કોપોલકિન લિખિત]	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	[" "]	૧-૪-૦

આ જે જ ત મા રી એ ક એ ક ન ક લ વ સા વી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાટણી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

મુંબઈના એજન્ટ : સી. જગનાદાસની ડું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

અ નુ ક મ ણિ કા

ચૈત્ર : ૧૯૯૦

અંક ૬

પૃ ૧૭

૧	સ્વદેશી : પૂર્વરંગ	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૫૦૫
૨	ચિંતાવા તને [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૫૦૯
૩	અયોધ્યા વર્ણન [કાવ્ય]	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	૫૧૦
૪	ધરતીકંપ	ચરવંત ગુ. નાયક	૫૧૨
૫	ઉદાર [કાવ્ય]	પૂર્ણશક્ત	૫૧૮
૬	અખિલ હિંદ પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ	પ્રવીણ કુ એમ. એ.	૫૧૯
૭	હિંદુઆત્મના કાવ્યનો ઉદ્યોગ	શાન્તિલાલ આરામદાસ ઓઝા એમ. એ.	૫૨૨
૮	પૂઢી લઈ [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૫૨૫
૯	વાનાંજોડી [વાર્તાઓ]	સહદેવ	૫૨૬
	૧ હસનતી ઈમર ૨ રૂવિ				
૧૦	હવિના [કાવ્ય]	પૂર્ણલાલ	૫૪૦
૧૧	સુજનન માટે યુનિવર્સિટીની માટી હીચી	સુમન્ત મહેતા	૫૪૧
૧૨	અપ્પેન સિક્કોની આત્મકથા	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૪૨
૧૩	ચર્યાપત્રો (૧) માંસાલ રિંગે શંકા	એક હરિજન સેવક	૫૪૭
	(૨) શબ્દોનો ઉગારો	કાકા કાલેલકર	૫૪૮
૧૪	ગાંધીના ગુજરાતમાં ભેટાએ છે	સુમન્ત મહેતા	૫૫૦
૧૫	બંધન [કાવ્ય]	પૂર્ણલાલ	૫૫૧
૧૬	લોકચર્યા (૧) સિતગતિનો મેળો	ર. છ	૫૫૨
	(૨) વિચારચંક્રમય	સુમન્ત મહેતા	૫૫૪
૧૭	જ્ઞાનગોચરની (૧) મમયને ચોગ્ય જ્ઞાન વિચારો	નરવરલાલ શાહ એમ. એ.	૫૫૮
	(૨) જર્મનીના રાષ્ટ્રભક્ત તરૂણો	મણિલાલ કેશવલાલ પરીખ	૫૬૦
૧૮	પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો	ભોગીલાલ માડેમરા	૫૬૪
૧૯	ગુલાબ ગુલ ચૂમણું [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૫૭૨
૨૦	સંતતિનિયમન વિષે કેટલાક વિચારો	ડૉ. કાન્તિલાલ એ. શાહ	૫૭૩
૨૧	આરતિ	આળ કાલેલકર	૫૭૬
૨૨	શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ સંચોડન આવૃત્તિ	અવધન્ટરાય કે ડોકર	૫૭૭
૨૩	પ્રેમની કક્ષા	'મિસ્ટ્રીન'	૫૮૩
૨૪	રોજનીશી	૫૮૪

સંચાળક: હિંદમાં રૂ. ૫ પડેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૦૧

પ્રાસાદ: તરુણરાજ કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમાસાચોડી: અમદાવાદ પ્રદેશ: ગુજરાતમાં ત્રિમલાલ પટેલ: સુધ્ધિપ્રદાર પ્રિન્સિપલ પ્રેમ: પાનુકોરનાકા: અમદાવાદ તા. ૧૩ ૪-૩૪